Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Alanında Yeni Trendler II

Editör:
Prof. Dr. Sinan Sönmez

DUVAR

Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Alanında Yeni Trendler II

Editör:

Prof. Dr. Sinan Sönmez

Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Alanında Yeni Trendler II
Editör: Prof. Dr. Sinan Sönmez,

Genel Yayın Yönetmeni: Berkan Balpetek
Kapak ve Sayfa Tasarımı: Duvar Design
Baskı: ARALIK 2022
Yayıncı Sertifika No: 49837
ISBN: 978-625-8261-66-0

© Duvar Yayınları
853 Sokak No:13 P.10 Kemeraltı-Konak/İzmir
Tel: 0 232 484 88 68

www.duvaryayinlari.com
duvarkitabevi@gmail.com

Baskı ve Cilt:REPRO BİR
Repro Bir Mat Kağ. Rek. Tas. Tic. Ltd. Şti.
İvogsan 1518. Sokak 2/30 Mat-Sit iş Merkezi Ostim
Yenimahalle/Ankara

İÇİNDEKİLER

OPTİMAL ÖLÇEKLEME TEKNİKLERİ VE BİR UYGULAMA **9**
Dr. Engin Karaman

MODERN BİLİM VE AMPİRİZM **33**
Doç. Dr. Ercan SALĞAR

KARADENİZ BÖLGESİ LİMANLARININ LOJİSTİK PERFORMANS AÇISINDAN İNCELENMESİ **61**
Ercan YÜKSEKYILDIZ

TÜRK SOSYAL GÜVENLİĞİ AÇISINDAN İL ÖZEL İDARESİ GÖREVLİLERİNİN STATÜLERİNİN VE HAKLARININ GENEL BİR DEĞERLENDİRMESİ **79**
Erol KARACAN, Sanem BERKÜN

ENTELEKTÜELLİĞİN TÜRLÜ HALLERİ, ARKEOLOG OSMAN HAMDİ BEY **95**
Doç. Dr. Esma İgüs

BİLİŞSEL DAVRANIŞÇI TERAPİYE GENEL BİR BAKIŞ **115**
Dr. Öğretim Üyesi Esra Gül KOÇYİĞİT

ALMANCADAKİ PARTİSİP GRUPLARI (PARTIZIPIALGRUPPEN) VE TÜRKÇEDEKİ EŞDEĞERLİKLERİ ÜZERİNE **131**
Dr. Öğr. Üyesi Eyüp ZENGİN

DİVAN ŞİİRİNİN KIZIL MÜCEVHERLERİ YAKUT VE LA'L **153**
Dr. Fatıma AYDIN

MİLLİ KİMLİK İNŞASINDA HİNDİSTAN HİLAFET HAREKETİ'NİN ROLÜNÜ YENİDEN DÜŞÜNMEK **175**
Abdulla al Mahmud, Fikrettin Yavuz

SAĞLIK ALANINDA DİJİTAL DÖNÜŞÜM STRATEJİLERİ: TURGUT ÖZAL TIP MERKEZİ ÖRNEĞİ **191**
Prof. Dr. S. Mustafa ÖNEN, Dr. Öğr. Üyesi Firdevs KOÇ BAYKARA

TÜRKİYE'NİN SANAYİ SEKTÖRÜ ELEKTRİK TALEBİNİN FİYAT VE GELİR ESNEKLİK KATSAYILARININ ANALİZİ **211**
Fuat LEBE

FİNANSAL PİYASALARDA GRAFİKLERLE TEKNİK ANALİZ: BİTCOİN İÇİN BİR UYGULAMA **227**
Fuat LEBE

SCHLEGEL'İN ROMANTİK İRONİ KAVRAMI VE BRECHT'İN YABANCILAŞTIRMA EFEKTİNDE DÜŞÜNSEL ÖZGÜRLÜK VE EVRENSELLİK **249**
Doç. Dr. Gökhan Şefik ERKURT, Betül AŞIK

YURT DIŞINDA YAŞAYAN İKİ DİLLİ TÜRK ÇOCUKLARINA DİJİTAL OYUNLARLA KÜLTÜR AKTARIMI **261**
Gülten İlayda KANDEMİR, Dr. Öğr. Üyesi Murat YİĞİT

MODERN FELSEFEDE EPİSTEMİK BİLGİ KÖKÜ AÇISINDAN DIŞ DÜNYA-ZİHİN İLİŞKİSİ **279**
Gülümser DURHAN

GÜNEY KORE'DE ENERJİ VE ÇEVRESEL SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK **297**
Dr. Öğr. Üyesi Hacı Hayrettin TIRAŞ, Prof. Dr. Hüseyin AĞIR

EĞİTİMDE YENİ BİR YAKLAŞIM; GENİUS HOUR **319**
Arş. Gör. Hacı Mehmet YEŞİLTAŞ Arş. Gör. Meral ÇELİKOĞLU
Prof. Dr. Erol TAŞ

BUDAKÖZÜ ÇAYI HAVZASI'NIN (SUNGURLU/ÇORUM) RUSLE MODELİ İLE EROZYON RİSK ANALİZİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ **331**
Araş. Gör. Halithan ŞEN, Doç. Dr. Faruk AYLAR,
Prof. Dr. Halil İbrahim ZEYBEK, Eren ŞATIR, Zeynep ENTERİLİ

DAVRANIŞSAL FİNANS GENEL BAKIŞ **361**
Dr. Öğretim Görevlisi Hamide ARSLAN

PERFORMANS DEĞERLENDİRME SİSTEMLERİNE ETKİ EDEN KURUMSAL BASKILAR: BİR HAVAYOLU İŞLETMESİ ÖRNEĞİ **379**
Dr. Öğr. Üyesi Harun KARAKAVUZ

TÜKETİCİLERİN PAKET SÜT SEÇİM KARARLARINDA ÜRÜN ÖZELLİKLERİNİN ETKİSİ **397**
Doç. Dr. Hasan Hüseyin CEYLAN, Arş.Gör. Berra CEYLAN

HUMUS MEZESİNİN HATAY GASTRONOMİSİNDEKİ YERİ VE BESLENME ÜZERİNE ETKİSİ **423**
Öğr. Gör. Dr. Hasibe Utku ÇELİK GENÇOĞLU, Öğr. Gör. Hilal ÖZ

ULUSLARARASI PERSPEKTİFTEN TÜRKİYE'NİN COĞRAFİ İŞARET ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALARIN İNCELENMESİ **433**
Doç. Dr. Hatice PEKMEZ, Öğr. Gör. Dr. Ayça BAHÇECİ

PANDEMİ İLE MÜCADELEDE SAĞLIK 4.0'IN ETKİSİ **447**
Öğr. Gör. Dr. Hazal AKBAL

BİLGİYE ULAŞMA YOLLARI ÜZERİNE BİR TARTIŞMA: NİTEL ARAŞTIRMA PARADİGMASI (!) **467**
Doç. Dr. Hüseyin SELVİ

SÜRDÜRÜLEBİLİR TEDARİK ZİNCİRİ VE EKONOMİK SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK İLİŞKİSİ **481**
Nevin KAÇAR, Şule Şefika KAZAN, Hüseyin ŞENKAYAS

KAMU VE SAVUNMA HARCAMALARININ EKONOMİK BÜYÜME ÜZERİNDEKİ ETKİSİ **495**
Dr.Öğr.Üyesi, Hüseyin YILMAZ, Doç.Dr. Burçak POLAT

İŞ SAĞLIĞI VE GÜVENLİĞİ OKURYAZARLIĞI **511**
Doç.Dr. İbrahim GÖRÜCÜ, Arş.Gör. Mehmet Emin BEKİK

BİST-30'DAKİ MALİ KURULUŞLAR DIŞINDAKİ İŞLETMELERİN ENTROPİ TABANLI MABAC YÖNTEMİ İLE FİNANSAL PERFORMANS ORANLARI KULLANILARAK AĞIRLIKLANDIRILMASI VE SIRALANMASI **533**
Dr. İbrahim KAYA

YENİ BİR TURİZM İŞLETMECİLİĞİ TÜRÜ OLAN "GLAMPİNG" İLE İLGİLİ SİSTEMATİK BİR İNCELEME **563**
Öğr.Gör.Dr. İlknur MAZAN

ENDÜSTRİ 3.0 ve ENDÜSTRİ 4.0 **583**
İlyas FERMAN

KURUMSAL HALKLA İLİŞKİLER VE ÖRGÜTSEL DAVRANIŞ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME **599**
İrfan ERTEKİN

EĞİTİM VE SİYASAL İMAJ İLİŞKİSİ: NİCEL BİR ARAŞTIRMA **611**
Doç.Dr.İsmail DURSUNOĞLU

TERAPÖTİK AİLE ARABULUCULUĞU **627**
Araştırma Görevlisi İsmail KUŞCİ

II. DÜNYA SAVAŞI'NDAN SONRA YÜKSEKÖĞRETİMDE MEYDANA GELEN KÜRESEL DEĞİŞİM EĞİLİMİ: GİRİŞİMCİ VE YENİLİKÇİ ÜNİVERSİTELERİN ORTAYA ÇIKIŞI **641**
Dr. Kadir SAİN

SOSYAL MEDYA KULLANIMI VE KOMPULSİF SATIN ALMA DAVRANIŞI ARASINDAKİ İLİŞKİ **659**
Kübra ECER

PANDEMİ POPÜLİZMİ: COVID-19'UN POPÜLİST SİYASALLAŞTIRILMASI **677**
Dr. Mahmut Gürsoy

SOSYAL REFAH TİPOLOJİLERİ BAĞLAMINDA TÜRKİYE'DEKİ SOSYAL GÜVENLİK SİSTEMİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME **695**
Nurten Ebru ÖZDEMİR, Mehmet Akif ERÇELİK

POSTMODERN DÖNEMDE TÜKETİM ARACI OLARAK TELEVİZYON: "GELİN EVİ" PROGRAMI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME **713**
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali GAZİ

TOPLUMSAL GELİŞİME YÖN VEREN BİR ETKİ AYGITI OLARAK DİN VE SİVİL TOPLUMUN ROLÜ **727**
M. Burhanettin COŞKUN, İpek ÜNSAL BİLİK

GAZETELERİN WEB SAYFALARININ ETKİNLİĞİ KONUSUNDA KARŞILAŞTIRMALI BİR ANALİZ **747**
Öğretim Görevlisi Fatma Yiğit Açıkgöz,
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet KAYAKUŞ

ESKİ TÜRKLERDE TIP **759**
Mehmet Turgut BERBERCAN

ÇEVRESEL DUYARLILIK İLE ÇEVREYE YÖNELİK TUTUM ARASINDAKİ İLİŞKİ: ÖN LİSANS DÜZEYİNDE BİR ARAŞTIRMA **775**
Öğr. Gör. Gamze ÖZEL, Doç. Dr. Melda AKBABA

YAŞAM ÇEMBERİNDE KAYGI **789**
Doktora Öğrencisi Tülin HÜNDÜR Arş. Gör. Hacı Mehmet YEŞİLTAŞ
Arş. Gör. Meral ÇELİKOĞLU, Prof. Dr. Erol TAŞ

YEŞİL YÖNETİM ANLAYIŞININ SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK VE KURUMSAL SOSYAL SORUMLULUK İLE İLİŞKİSİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ
Metin IŞIK , Dilan ÇELİK

KENT, MEKÂN VE GÜNDELİK HAYAT **821**
Dr. Öğr. Üyesi Mevlüt YILMAZ

İKLİM DEĞİŞİKLİĞİNİN
ÇEVRESEL VE EKONOMİK ETKİLERİ **845**
Aydanur GACENER ATIŞ, Duygu ÖLÇER

OPTİMAL ÖLÇEKLEME TEKNİKLERİ VE BİR UYGULAMA*

Dr. Engin Karaman

İstanbul Esenyurt Üniversitesi, İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi,Yönetim Bilişim Sistemleri Bölümü
ORCİD: 0000-0002-2336-6289

* "Bu çalışma, yazarın doktora tezinden üretilmiştir"

GİRİŞ

İstatistiki yöntemlerin güvenirliğini ve geçerliliğini sağlamak en önemli kıstasların başında gelmektedir. Uygulanan yöntem ne olursa olsun, o yönteme haiz belirli varsayımlar sağlanmadan harekete geçmek sonuçların doğruluğu konusunda soru işaretlerine yol açmaktadır. Özellikle Sosyal Bilimler alanında yapılan araştırmalarda veriler daha çok kategorik (nitel ve sınırlı sayıda şıkkı olan kesikli) değişkenlerden oluşur. Maalesef bu tür verilerle çalışmak birçok varsayımın sağlanmasında soruna neden olmaktadır. Örneğin kategorik verilere Regresyon Analizi uygulayabilmek için gerekli olan varsayımların ihlal edileceği aşikardır.

Akademik çalışmalar külliyatı bu tür sorunların çözümü adına sayısız yöntem ve denemelerle doludur. En yaygın şekliyle verilere çarpımsal dönüşüm uygulayarak düzgünleştirme buna örnektir. Bunlar içerisinde en sık kullanılanları; arcsin veya logaritmik dönüşüm, ters çevirme, karekök ya da kare alma, logit, probit vb.. işlemleridir (Tabachnick ve Fidell, 2013). Bununla birlikte çözüm olarak literatürde giderek yaygınlaşan yöntemlerden biri olarak Optimal Ölçekleme ya da diğer adıyla Gifi Yöntemi bu soruna çözüm olarak önerilmektedir.

Optimal Ölçekleme Teknikleri, kategorik verilerin ölçek özelliklerini bozmadan onları hem sürekli veriye dönüştürür hem de bilgi kaybını engelleyerek araştırmalarda ön açıcı bir yöntem olarak fırsat sunmaktadır. Deniz vd.(2010:87) belirttiği gibi sayısallaştırmaların ardından, kategorik veriler için ihlal edilen çok değişkenli normal dağılım varsayımı artık sağlanmaktadır. Böylece en önemli sorunlardan biri çözüme bağlanır.

DALGALI (AĞIRLIKLI) EN KÜÇÜK KARELER TEKNİĞİ

Optimal Ölçekleme konusunun temelini oluşturan algoritma, Dalgalı En Küçük Kareler (Alternating Least Squares of Optimal-ALS) tekniğidir. Lineer Çok Değişkenli Analiz teknikleri Öklityen uzay özelliklerinden yararlanmakta ve değişkenler arasındaki doğrusal ilişkiler üzerinde çalışmaktadır. NonLineer Çok Değişkenli Analiz teknikleri ise kategorik değişkenlere çeşitli dönüşümler uygulayarak sayısallaştırma işlemleri gerçekleştirir. Böylece minumum bir kayıp ile gerçek uzaydaki ilişkiler iki ya da üç boyutlu uzayda temsili olarak ifade edilebilecektir.

Özellikle Sosyal Bilimler alanında yapılan çalışmalar daha çok anket ve tutum ölçekleri gibi sınıflayıcı ya da sıralayıcı kategorik testler ile gerçekleşir. Ancak verilerin kategorik olması Çok Değişkenli Analiz tekniklerinin uygulanabilmesi için gerekli koşul olan varsayımların (çoklu normallik, otokorelasyon, çoklu

doğrusallık vb…) sağlanmasına engel teşkil eder. Nitel değişkenlere kodlama gerçekleşirerek nicel bir değer atanabilir fakat bu kategoriler arasında doğru bir ilişkiyi tanımlayamaz. Gerçek anlamda bir sayısallaştırma işlemini Dalgalı En Küçük Kareler algoritmasını kullanan *Optimal Ölçekleme* yöntemi gerçekleştirir. *Optimal Ölçekleme* yöntemi, kurucusu ve geliştiricisi olan GİFİ ile özdeşleşerek Gifi Teknikleri olarak da adlandırılmaktadır. Tam olarak Optimal Ölçekleme teorisi 1980'li yılların başında Gifi, De Leeuw, Young ve Takane tarafından geliştirilmiş ve ilerleyen yıllarda birçok tekniğin alt yapısını oluşturmuştur (Michailidis ve de Leeuw 1998:73).

Optimal Ölçekleme kavramına, test türleri ve uygulama yöntemleri daha sonraki bölümlerde ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır. Şimdi sayısallaştırma işlemlerinin nasıl gerçekleştiği ve bunun için gerekli olan Dalgalı En Küçük Kareler algoritmasının nasıl yapıldığını küçük bir örnekle açıklanacaktır. Örneğe geçmeden önce bilinmesi gereken bazı temel kavramları açıklamak algoritmanın anlaşılması açısından önemlidir.

Kayıp Fonksiyon

İlk olarak Gifi tarafından kullanılan Homojenlik Analizi Teorisi'nde kendine yer bulan Kayıp Fonksiyon; ham kategorik verilere sayısal dönüşümü uygulayacak fonksiyonun minumum kayıpla tespit edilmesidir. Homojenlik analizi, ayrıklığın homojenlikten en aza indirilmesi kriterine dayanmaktadır. Bu farklılık, kayıp fonksiyonu ile ölçülür (De Leeuw ve Mair 2007:2). Optimal Ölçekleme Tekniğinin temel amacı, sayısal dönüşümler yapacak bir fonksiyon üretmek ve bu fonksiyon sonucu elde edilen kayıpları belirli kısıtlar altında minimize etmektir. Kayıp fonksiyon notasyonu aşağıda verilmiştir:

$$\boldsymbol{\sigma}(\mathbf{x},\mathbf{a}) = \mathbf{m}^{-1}\sum_{\mathbf{j}} \mathbf{SSQ}(\mathbf{x} - \mathbf{G_j a_j}) \qquad (15)$$

Notasyonların açılımı aşağıdaki gibidir:

x : nesne skorları

$\mathbf{a_j}$: kategori sayısallaştırmaları vektörü

m : H veri matrisinin sütün değişken sayısı

G_j : j. değişken için Gösterge matrisi

$SSQ()$: matris elemanlarının karelerinin toplamı

Kayıp fonksiyonun minimize edilmesi için bir takım kısıtlar oluşturulur.

Kısıtlar : $x'x = nI$ ve $u'x = 0$ (16)

Kısıtlar ile nesne skorları, ortalaması 0 ve varyansı 1 olan standart normal değişkenler haline dönüştürülecektir. Bu nedenle bu kısıtlar normalizasyon kısıtları olarak bilinmektedir (Gifi 1991:88).

ALS Algoritması ve Aşamaları

Dalgalı En Küçük Kareler algoritmasının başlangıç noktası H_{nxm} ile gösterilen data matrisini (satır sayısı n; nesne sayısı ve sütun sayısı m; değişken sayısı) kayıp fonksiyon iterasyonlarla (Bauer-Rutishauser simultane iterasyonları olarak da bilinir) optimum seviyeye getirinceye kadar sayısal dönüşüme tabi tutmaktır. Algoritma iki amaç üzerinden çalışır: Birincisi nesne skorlarını (x) oluşturmak ikincisi ise kategori puanlarını (a) hesaplamaktır. Her ikisini aynı anda yapamaz. Ayrı ayrı yapılan her adımda kayıp fonksiyon, a sabit tutulup x skoruna göre en küçüklenirken, daha sonraki adımda x sabit tutulup a puanına göre küçüklenir (Gifi 1991:87-88).

Normalleştirilmiş Skor Algoritması

Normalleştirilmiş Skor Algoritmasında nesne skorları $x'x = 1$ koşulu ile sınırlandırılmıştır. Algoritmanın başlaması için a puanları için önsel değerler ataması yapılır ($a \neq 0$). Ardından aşağıdaki adımlar izlenir (Gifi, 1991:88):

(1) **Nesne skorlarını güncelle** : $\tilde{x} \leftarrow H\tilde{a}/m$ (17)

(2) **Normalizasyon:** $x^+ \leftarrow \tilde{x}(\tilde{x}'\tilde{x})^{-1/2}$ (18)

(3) **Ağırlık puanlarını güncelle**: $a^+ \leftarrow H'x^+$ (19)

(4) **Yakınsaklık testi** : x^+ ve a^+ değerleri yeterince dengelenmedikçe birinci adıma geri dön. (20)

Algoritmanın içeriği Tekil Değer Ayrıştırma* Yöntemiyle ilişkilidir. Algoritma K'nin ilk köşegen elemanı k_1, Λ'nın ilk köşegen elemanı λ_1 , L'nin ilk elemanı l_1 ile aşağıda verilen formüle göre yakınsama gerçekleştirir.

$H'x^* = L\Lambda K'x^* = L\Lambda K'k_1 = \lambda_1 I_1 = a^*$ (21)

---

* **Tekil Değer Ayrıştırması :** Her boyuttaki H matrisini, iki ortonormal matrise K (sol tekil vektör), L (sağ tekil vektör) ve bir köşegen matrise Λ (tekil değerlerin köşegen matrisi)'e ayıran yönteme denir. Sonuçta H matrisi;

$$H = K\,\Lambda\,L'$$

olarak ayrışıma uğrar.

Ayrıca göreceli kayıp, R=H'H matrisinin baskın özdeğeriyle aşağıdaki şekilde hesaplanır(Gifi, 1991:89):

$$\frac{W}{T} = 1 - \frac{B}{T} = 1 - \frac{\lambda_1^2}{m} \qquad (22)$$

Buna ek olarak $L\Lambda$ matrisi, Temel Bileşenler Analizinin yük matrisi olarak da bilinir.

Normalleştirilmiş Ağırlıklar Algoritması

Normalleştirilmiş Ağırlıklar Algoritmasında ağırlıklar $a'a = 1$ koşulu ile sınırlandırılmıştır. Normalleştirilmiş Skor Algoritmasında skor puanları (x) için geçerli olan adımlar bu sefer ağırlık puanı olan a için uygulanır. Algoritmanın başlaması için x puanları için önsel değerler ataması yapılır $(x \neq 0)$. Ardından aşağıdaki adımlar izlenir:

(1) **Ağırlıkları güncelle** : $\tilde{a} \leftarrow H'\tilde{x}$ (22)

(2) **Normalizasyon** : $a^+ \leftarrow \tilde{a}(\tilde{a}'\tilde{a})^{-1/2}$ (23)

(3) **Nesne skorlarını güncelle**: $x^+ \leftarrow Ha^+/m$ (24)

(4) **Yakınsaklık testi** : x^+ ve a^+ değerleri yeterince dengelenmedikçe , birinci adıma geri dön. (25)

Süreç baştan sona kadar Normalleştirilmiş Skor Algoritması ile benzer şekilde işler. Aynı anda hem nesne skorlarını hem de kategori puanlarını bulan bir algoritma henüz geliştirilememiştir. İlerleyen bölümlerde ayrıntısıyla anlatılacak olan farklı Optimal Ölçekleme Test Tekniklerinde ihtiyaca bağlı olarak bu algoritmalardan biri ya da ikisi birden kullanılabilmektedir.

Dalgalı En Küçük Kareler'de Sayısallaştırma işlemi Üzerine Bir Uygulama

Dalgalı En Küçük Kareler (DEKK-ALS) yönteminin sayısallaştırma işlemini nasıl yaptığını küçük bir örnekle açıklayalım. Burada Normalleştirilmiş Skor Algoritması kullanılarak x nesne skorları tespit edilecektir. Bunun için dönüşüme uğratılacak bir H matrisi oluşturulalım.

$$H=\begin{bmatrix} 3 & -4 & 0 \\ -1 & 2 & 1 \\ -5 & -1 & -2 \\ 3 & 3 & 1 \end{bmatrix} \text{olsun;}$$

Şimdi her j sütununun (h_j) ağırlığı olan a vektörünü önsel olarak atayalım.

$$\tilde{a} = [1\ 1\ 1]$$

Bu ağırlıkları ilgili sütun değerleriyle çapıp yeni bir H matrisi elde edilir.

[redacted]

$$H=\begin{bmatrix} 3 & -4 & 0 \\ -1 & 2 & 1 \\ -5 & -1 & -2 \\ 3 & 3 & 1 \end{bmatrix} \rightarrow \text{ yeni matris } H=\begin{bmatrix} 3 & -4 & 0 \\ -1 & 2 & 1 \\ -5 & -1 & -2 \\ 3 & 3 & 1 \end{bmatrix} \text{ olur.}$$

Şimdi algoritmanın birinci adımı olan güncellenmiş nesne skorları vektörü bulunur.

$$\tilde{x} = \sum H\tilde{a} = \begin{bmatrix} 3+(-4)+0 \\ -1+2+1 \\ -5+(-1)+(-2) \\ 3+3+1 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} -1 \\ 2 \\ -8 \\ 7 \end{bmatrix}$$

İkinci adım olarak skorların normalizasyonu* yapılır. Bunun için genellikle Öklit uzaklık fonksiyonu kullanılır. Bunun için x vektörünün uzunluğu bulunur.

$$\|x\| = \sqrt{(-1)^2+(2)^2+(-8)^2+(7)^2} = 10{,}863$$

Normalizasyonunu son adımı olarak her bileşen, o vektörün büyüklüğüne bölünür.

$$\hat{x} = \frac{x}{\|x\|}$$

$$x^+ = \begin{bmatrix} -\frac{1}{10{,}863} \\ \frac{2}{10{,}863} \\ -\frac{8}{10{,}863} \\ \frac{7}{10{,}863} \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} -0{,}092 \\ 0{,}184 \\ -0{,}736 \\ 0{,}644 \end{bmatrix}$$

ya da;

$$x^+ \leftarrow \tilde{x}(\tilde{x}'\tilde{x})^{-1/2} = \begin{bmatrix} -1 \\ 2 \\ -8 \\ 7 \end{bmatrix} \left([-1 \;\; 2 \;\; -8 \;\; 7] * \begin{bmatrix} -1 \\ 2 \\ -8 \\ 7 \end{bmatrix} \right)^{-1/2} = \begin{bmatrix} -0{,}092 \\ 0{,}184 \\ -0{,}736 \\ 0{,}644 \end{bmatrix}$$

---

* **Normalizasyon**: Vektörün uzunluğunun bir birim olacak şekilde ölçeklenmesidir. Bu amaçla vektörün tüm bileşenleri vektörün uzunluğuna bölünür.

olarak bulunur ve 3. adıma geçilir. Bu adımda güncellenmiş ağırlık puanları hesaplanır. Ancak burada algoritma H data matrisinin homojen olması (0 -1 arası değerler) varsayımını zorunlu kılar. Örneğimizdeki veriler hetorojen olduğundan, H matrisinin sütunlarını D diagonal tekli marjinal matrisiyle güncellenir.

D matrisi, H data matrisinin transpozesiyle çarpımının diagonel elemanlarından oluşur.

$$D = diag(H'H) = diag\left(\begin{bmatrix} 3 & -1 & -5 & 3 \\ -4 & 2 & -1 & 3 \\ 0 & 1 & -2 & 1 \end{bmatrix}\begin{bmatrix} 3 & -4 & 0 \\ -1 & 2 & 1 \\ -5 & -1 & -2 \\ 3 & 3 & 1 \end{bmatrix}\right) =$$

$$diag\left(\begin{bmatrix} 44 & 0 & 12 \\ 0 & 30 & 7 \\ 12 & 7 & 6 \end{bmatrix}\right) = \begin{bmatrix} 44 & 0 & 0 \\ 0 & 30 & 0 \\ 0 & 0 & 6 \end{bmatrix}$$

Buna göre algoritma güncellenmiş ağırlık puanlarını aşağıdaki gibi hesaplar:

$$a^+ \leftarrow D^{-1}H'x^+ = \begin{bmatrix} 44 & 0 & 0 \\ 0 & 30 & 0 \\ 0 & 0 & 6 \end{bmatrix}^{-1}\begin{bmatrix} 3 & -1 & -5 & 3 \\ -4 & 2 & -1 & 3 \\ 0 & 1 & -2 & 1 \end{bmatrix}\begin{bmatrix} -0{,}092 \\ 0{,}184 \\ -0{,}736 \\ 0{,}644 \end{bmatrix}$$

$$a^+ = [0{,}117 \quad 0{,}113 \quad 0{,}383]$$

olarak bulunur. Bu şekilde 1. iterasyon tamamlanmıştır. Burada $\tilde{a}$ ve $D^{-1}H'x^+$ değerlerinin birbirine kayıp minimum olacak kadar yakınsayıp yakınsamadığına bakılır. Eğer yakınsama sağlanmışsa iterasyon bitirilir, sağlanmamışsa 1. adıma tekrar dönülür. İterasyon işlemleri Tablo 3' te özetlenmiştir.

Tablo 3: Heterojen H Matrisinin Normalleştirilmiş Skor Algoritması İterasyon Özeti

İterasyon	$\tilde{a}$	$H\tilde{a}$	x^+	$D^{-1}H'x^+$
	1	-1	-0,092	0,117
1.	1	2	0,184	0,113
	1	-8	-0,736	0,383
		7	0,644	

Görüldüğü gibi yakınsama istenilen seciyede gerçekleşmemiştir. Bu yüzden iterasyon ikinci adıma geçecektir. Aynı şekilde H data matrisinin sütunları yeni bulunan $D^{-1}H'x^+$ ağırlık puanlarıyla çarpılıp güncellenir.

[redacted]

$$H=\begin{bmatrix} 3 & -4 & 0 \\ -1 & 2 & 1 \\ -5 & -1 & -2 \\ 3 & 3 & 1 \end{bmatrix} \rightarrow \quad H=\begin{bmatrix} 0{,}351 & -0{,}452 & 0 \\ -0{,}117 & 0{,}226 & 0{,}383 \\ -0{,}585 & -0{,}113 & -0{,}766 \\ 0{,}351 & 0\,{,}339 & 0{,}383 \end{bmatrix} \text{ olur.}$$

Ardından sırayla aşağıdaki değerler bulunur:

$$\tilde{x} = \sum H\tilde{a} = \begin{bmatrix} -{,}101 \\ 0{,}492 \\ -1{,}464 \\ 1{,}073 \end{bmatrix}$$

$$x^{+} \leftarrow \tilde{x}(\tilde{x}'\tilde{x})^{-1/2} = \begin{bmatrix} -0{,}053 \\ 0{,}261 \\ -0{,}777 \\ 0{,}569 \end{bmatrix}$$

$$a^{+} \leftarrow D^{-1}H'x^{+} = \begin{bmatrix} 44 & 0 & 0 \\ 0 & 30 & 0 \\ 0 & 0 & 6 \end{bmatrix}^{-1} \begin{bmatrix} 3 & -1 & -5 & 3 \\ -4 & 2 & -1 & 3 \\ 0 & 1 & -2 & 1 \end{bmatrix} \begin{bmatrix} -0{,}053 \\ 0{,}261 \\ -0{,}777 \\ 0{,}569 \end{bmatrix}$$

$$a^{+} = [0{,}117 \quad 0{,}107 \quad 0{,}397]$$

Şeklinde bulunur. Dikkat edilirse a^{+} vektörünün ilk elemanı (a^{+}_{1x1}) durağanlaşmıştır. Yani kayıp minimize olmuş fakat diğer iki eleman için aynı şeyler istenilen hale gelmemiştir. Bu yüzden algoritma çalışmaya devam eder. Sonuç itibariyle iterasyon 6. adımda yakınsamayı sağlayarak kaybı minimize etmiştir. Tablo 4'te İterasyon özetini göstermektedir.

Tablo 4: Heterojen H Matrisinin Normalleştirilmiş Skor Algoritması Sonuç İterasyon Özeti

İterasyon	$\tilde{a}$	$H\tilde{a}$	x^+	$D^{-1}H'x^+$
	1	-1	-0,092	0,117
1.	1	2	0,184	0,113
	1	-8	-0,736	0,383
		7	0,644	
	0,117	-0,101	-0,053	0,117
2.	0,113	0,492	0,261	0,107
	0,383	-1,464	-0,777	0,397
		1,073	0,569	
	0,117	-0,077	-0,040	0,118
3.	0,107	0,494	0,260	0,105
	0,397	-1,490	-0,783	0,398
		1,071	0,563	
	0,118	-0,064	-0,033	0,119
4.	0,105	0,490	0,257	0,104
	0,398	-1,495	-0,785	0,398
		1,070	0,561	
	0,119	-0,058	-0,030	0,119
5.	0,104	0,487	0,255	0,103
	0,398	-1,497	-0,786	0,398
		1,068	0,561	
	0,119	-0,054	**-0,028**	0,119
6.	0,103	0,485	**0,254**	0,103
	0,398	-1,498	**-0,787**	0,398
		1,067	**0,560**	

Tablo 4‘te görüldüğü üzere $\tilde{a}$ ve $D^{-1}H'x^+$ arasındaki durağanlık ς = 0,001 farkla sağlanmıştır. İterasyon sonucunda H matrisini oluşturan nesnelerin (sütunların) skorları belirlenmiştir. Buna göre H matrisinin nesne skor matrisi;

$$\tilde{x} = \begin{bmatrix} -0{,}028 \\ 0{,}254 \\ -0{,}787 \\ 0{,}560 \end{bmatrix}$$

olarak saptanmıştır. Aynı şekilde Normalleştirilmiş Ağırlıklar Algoritmasını kullanarak da kategorilerin puanları bulunabilir. Bu prosedürde hem x hem de a için tek bir çözüm bulunur. Genelde p boyutta farklı çözümle ilgilenebilinir. Yani test tekniğine göre tekli ya da çoklu sayısallaştırma yapılabilinir.

Çoklu sayısallaştırma yapılması durumunda, kategori puanları $(k_j xp)$ boyutlu Y_j matrisiyle (nxp) boyutlu indirgenmiş nesne skorları matrisi elde edilir. Tekli sayısallaştırmanın yapıldığı testlerde ölçek düzeyi kısıtı devreye girebilmekte, Çoklu sayısallaştırmanın yapıldığı analizlerde ise bu kısıta gerek duyulmamaktadır (Michailidis ve Leeuw, 1998:319).

Gifi sisteminde Çok Boyutlu Ölçekleme Tekniğinden esinlenilmiştir; ki bu yöntem özellikle karmaşık çok değişkenli verinin sunumunda Öklidyen uzaklıklardan yararlanır (Leeuw, 2011:1). Burada temel amaç, değişkenler arasındaki ilişki çoklu bir şekilde ele alındığından oluşabilecek bilgi kaybını en aza indirmektir (Güç ve Başar, 2016:15). Optimal Ölçekleminin amacı, sayısallaştırılmış değişkenlerin korelasyon matrisi özelliklerinin maksimize etmektir. Yöntem özellikle analizde seçilen bileşen sayısını belirten P adet sayısallaştırılmış değişkenin korelasyon matrsinin ilk P sayıdaki özdeğerini maksimezi etmektedir (Linting vd., 2007:338). Gifi teknikleri gün geçtikçe çeşitlenmekte ve evrilmektedir.

ÇOKLU UYGUNLUK YA DA HOMOJENLİK ANALİZİ (HOMALS)

Tarihsel olarak Homojenlik kavramı, farklı değişkenleri aynı şeyler ölçebilir fikriyle yakından ilişkilidir (Gifi, 1991:81). Homojenlik analizi ise değişkenler arasındaki ilişkileri iki ya da daha çok boyutlu çapraz tablolarla inceleyen istatistiksel yöntemdir. Yöntemin amacı karmaşık ve çok boyutlu yapıdaki bir veri matrisini minimum kayıpla ve olabilecek en fazla varyansla temsil edecek basit yapıdaki yeni bir veri matrisi ve grafik ile açıklamaktır (Alpar, 2013). Birden çok kategoriyi içinde barındıran değişkenlerle ilgilenen Homojenlik analizi, değişkenlerin homojenliğini maksimize edecek şekilde kategorileri puanlar (Meulman, 1982; Nishisato, 2014).

Uygunluk analizi çapraz tablolardaki boyut ve değişken sayısına göre iki farklı şekilde uygulanmaktadır. Bunların en basit hali olanı Basit Uygunluk Analizi, iki yönlü çapraz tabloların incelenmesinde kullanılırken, ikiden fazla değişkenin olduğu ve verilerin bir matris olarak kodlanıp çok yönlü çapraz tablolarda uygulanması ise Homojenlik Analizi ya da Çoklu Uygunluk Analizi olarak adlandılır (Suner et Çelikoğlu, 2010a:45). Analiz çeşitli ülkelerde farklı isimlerde de adlandırılmaktadır. Amerika'da Optimal Ölçekleme, Almanya'da Homojenlik Analizi, Fransa'da Çoklu Uygunluk Analizi, İsrail'de Skalogram

Analizi ve Japonya'da Sayısallaştırma Metodu olarak isimlendirilir (Tenenhaus ve Young, 1985:91).

Basit Uygunluk Analizi; Correspondence Analizi, Uyum Analizi ve Karşılık Getirme Analizi gibi isimlerle de kullanılır. Yöntem ilk olarak 1935 yılında Hirschfeld tarafından üretilmiş daha sonrasında ise Fisher (1940) ve Guttman (1941) tarafından geliştirilmiştir. Bununla birlikte Uygunluk Analizinin tanınırlığını sağlayan kişi 1984 yılında yayınlanan"*Theory and Applications of Correspondence Analysis*" kitapının yazarı Greenacre'dir. Analizde kontenjans tablosu halinde sunulan verilerin satır ve sütunlarının birlikte değişimleri incelenir. Kontenjans tabloları, kategorik değişkenler arasındaki ilişkilerin ortaya çıkarılmasında kullanılan tablolardır. Bu tablolarda yer alan değerler değişken kategorilerinin veri kümesinde kaç kez tekrarlandığını gösterir (Çilan 2013:11). Analiz satır ve sütunların iki ya da üç boyutlu uzayda grafiksel gösterimini sağlaması bakımından oldukça kullanışlıdır.

Kontenjans ya da çapraz tablonun gösterimi aşağıdaki tabloda görüldüğü gibidir.

Tablo 5: Kontenjans Tablosu (I x J Boyutlu)

I / J	**1**	**2**	….	**j-1**	**j**	$\sum_{j=1}^{J} n_{ij}$
1	n_{11}	n_{12}	….	n_{1j-1}	n_{1j}	$n_{1.}$
2	n_{21}	n_{22}	….	n_{2j-1}	n_{2j}	$n_{2.}$
….	**….**	**….**	….	**….**	**….**	**….**
i-1	n_{i-11}	n_{i-12}	….	n_{i-1j-1}	n_{i-1j}	$n_{i-1.}$
i	n_{i1}	n_{i2}	….	n_{ij-1}	n_{ij}	$n_{i.}$
$\sum_{i=1}^{I} n_{ij}$	$n_{.1}$	$n_{.2}$	….	$n_{.j-1}$	$n_{.j}$	$n_{..}$

İlişkilerin grafiksel gösterimini yapabilmek için kategori profillerinin, marjinal oranların ve ki-kare uzaklıklarının hesaplanması gerekir. İlk ikisi için tablonun satır ve sütunlarında ayrı ayrı işlemler yapılır. Bütün hesapların temelinde kontenjans tablosundaki veriler baz alınır (Çilan 2013).

Profil; tabloda yer alan frekans değerlerinin satır ya da sütun toplamlarına bölünmesiyle elde edilen orandır. Eğer frekans değeri ilgili satırın toplam değerine bölünürse *satır profili*, sütun toplamına bölünürse *sütun profili* denir. Her biri için ayrı ayrı hesaplama yapılır.

Tablo 6: Satır Profilleri (r) Tablosu

I / J	1	2	….	j-1	j
1	$n_{11}/n_{1.}$	$n_{12}/n_{1.}$	….	$n_{1j-1/n_{1.}}$	$n_{1j}/n_{1.}$
2	$n_{21}/n_{2.}$	$n_{22/n_{2.}}$	….	$n_{2j-1}/n_{2.}$	$n_{2j}/n_{2.}$
….	**….**	**….**	….	**….**	**….**
i-1	n_{i-11} $/n_{i-1.}$	n_{i-12} $/n_{i-1.}$	….	n_{i-1j-1} $/n_{i-1.}$	n_{i-1j} $/n_{i-1.}$
i	$n_{i1}/n_{i.}$	$n_{i2}/n_{i.}$	….	$n_{ij-1}/n_{i.}$	$n_{ij}/n_{i.}$
$\sum_{i=1}^{I} \boldsymbol{n_{ij}}/n_{..}$	$n_{.1}/n_{..}$	$n_{.2}/n_{..}$	….	$n_{.j-1}/n_{..}$	$n_{.j}/n_{..}$

Tablo 7: : Sütun Profilleri (c) Tablosu

I / J	1	2	….	j-1	j	$\sum_{j=1}^{J} \boldsymbol{n_{ij}}/n_{..}$
1	n_{11} $/n_{.1}$	n_{12} $/n_{.2}$	….	$n_{1j-1}/n_{.j-1}$	n_{1j} $/n_{.j}$	$n_{1.}/n_{..}$
2	n_{21} $/n_{.1}$	n_{22} $/n_{.2}$	….	$n_{2j-1}/n_{.j-1}$	n_{2j} $/n_{.j}$	$n_{2.}/n_{..}$
….	**….**	**….**	….	**….**	**….**	**….**
i-1	n_{i-11} $/n_{.1}$	n_{i-12} $/n_{.2}$	….	$n_{i-1j-1}/n_{.j-1}$	n_{i-1j} $/n_{.j}$	$n_{i-1.}/n_{..}$
i	n_{i1} $/n_{.1}$	n_{i2} $/n_{.2}$	….	$n_{ij-1}/n_{.j-1}$	$n_{ij}/n_{.j}$	$n_{i.}/n_{..}$

Satır ve sütun profillerinin toplamları birbirine eşit olmak zorundadır. Her iki profilde uzayda bir noktayı temsil eden birer vektördür. Bağımlılık ilişkisi satır ya da sütun bazında araştırılır. (Greenacre 2017:16). Bir profil değeri ortalamadan ne kadar farklıysa merkezden de o kadar uzaktadır (Clausen 1998). Her bir sütun ya da satır toplamlarının genel toplama bölünmesi sonucunda elde edilen orana kütle (mass) ya da marjinal oranlar denir. Profille aynı şekilde satır ve sütun kütleleri vardır. Örnek olarak ikinci satır için $n_{2j}/n_{2.}$, birinci sütun için $n_{1.}/n_{..}$ ağırlıklarını gösterebiliriz (Çilan 2013). Bir çok veri çok büyük hacimde vektör uzayı içerir. Bu tür değişken yapısını incelemek olanaksız olacağından tam bu noktada boyut indirgeme yöntemi devreye girer.

Profiller arasındaki uzaklıklar hesaplanırken en yaygın şekilde kullanılan yöntem, Öklid uzaklığının özel bir biçimi olan Ki-kare uzaklıklığıdır. Burada hem satır hem de sütun profilleri ayrı ayrı hesaplanır. Buna göre ağırlıklar hesaplanacaksa, Tablo 5 ve 6 daki oranlar kullanılacaktır. Satır profilleri için hesaplanan ağırlık formülü aşağıdaki gibidir:

$$d_{1I} = \sqrt{\frac{(r_{11}-r_{I1})^2}{n_{.1}/n_{..}} + \frac{(r_{12}-r_{I2})^2}{n_{.2}/n_{..}} + \cdots .. + \frac{\left(r_{1J}-r_{IJ}\right)^2}{\frac{n_{.J}}{n_{..}}}} \quad (26)$$

Sütun profilleri için hesaplanan ağırlık formülü ise aşağıdaki gibidir:

$$d_{1J} = \sqrt{\frac{(c_{11}-c_{1j})^2}{n_{1.}/n_{..}} + \frac{(c_{21}-c_{2j})^2}{n_{2.}/n_{..}} + \cdots .. + \frac{(c_{I1}-c_{IJ})^2}{n_{I.}/n_{..}}} \quad (27)$$

Buradaki ağırlıklar ortlama profil elemanlarının tersine eşittir. Bundan sonra ise profillerin dağılımının yorumunda kullanılacak olan varyans ya da hareketsizlik (inertia) ölçümü yapılır. Hareketsizlik, profil noktalarının orjin etrafında ne şekilde dağıldığı hakkında bilgi verir. Hareketsizlik satır ya d sütun profilleri arasındaki uzaklıklarının karelerinin ortalaması olarak betimlenir. Hareketsizlik büyük ise bağımlılık yüksek, düşük ise ilişkinin bulunmadığını belirtir (Greenacre 1999). Hareketsizlik değeri aşağıdaki formül ile hesaplanır.

$$\Lambda^2 = \frac{X^2}{n} = \sum_i w_{ri} d_i^2 \quad (28)$$

Eşitlikte w_{ri} satır ağırlıklarını, d_i^2 uzaklıkları göstermektedir. Everitt'inde (2006) belirttiği gibi, Uygunluk analizi beklenen değerlerden saçılımın iki boyutlu grafikle gösterildiği ve harektesizliğin (inertia) ayrıştırmaya tabii tutulduğu bir yöntemdir. Hareketsizliği ayrıştırmada kullanılan en önemli yöntem Bölüm 1.6. de anlatılan Tekil Değer Ayrıştırmasıdır. Bu sayede satır ve sütun profil değerleri grafiksel yöntemde gösterilir. Sadece kare matrislere uygulanan özdeğer ayrıştırmasının genel biçimi olan yöntem bütün matrislere uygulanabilir. Ayrıca tekil değerler özdeğerlerin kareköküne eşittir (Greenacre 2017). Ancak ikiden fazla değişkenin olduğu ilişkilerde Basit Uygunluk analizi yetersiz kalmaktadır. Bu konuda en çok kullanılan yöntemlerden biri de Homojenlik Analizidir.

Gifi, doğrusal olmayan çok değişkenli veri analizinin temel taşı olarak homojenlik analizini belirlemiş ve daha sonra parametrelere çeşitli kısıtlamalar uygulayarak diğer çok değişkenli teknikleri geliştirmiştir (Van der Burg, de Leeuw, ve Verdegaal 1988:178).

Homojenlik Analizinde bulunan değişkenlerin hepsi çoklu nominal ölçek seviyesindedir. Bu nedenle sayısallaştırma işlemi her boyut için yapılacağından Çoklu sayısallaştırma yöntemi kullanılır. HOMALS için kayıp fonksiyon notasyonu aşağıda verilmiştir.

$$\sigma(X;Y) = m^{-1} \sum_j SSQ(X - G_j Y_j) \quad (29)$$

Notasyonların açılımı aşağıdaki gibidir;

X : nesne skorları

Y_j : kategori sayısallaştırmaları vektörü

m : H veri matrisinin sütün değişken sayısı

G_j : j. değiken için Gösterge matrisi

Homojenlik analizinde kayıp fonksiyonun en küçüklemek için gerekli kısıtlar aşağıda verilmiştir.

Kısıtlar : $X'X = nI$ ve $u'X = 0$ (30)

Aşağıda optimal ölçeklemede kullanılan diğer teknikleri anlamak ve kodlamaları yapabilmek adına hepsinin temeli olan Homojenlik Analizi'i tekniğinin aşamaları küçük ama gerçek bir örnekle açıklanmaktadır. Kocaeli'de eğitim veren bir kurumda 3. sınıf öğrencilerinin kan grubu, cinsiyet ve başarı seviyelerin ilişkin sınıf öğretmeni değerlendirmesi ve öğrenci özellikleri üzerine oluşan bilgiler aşağıdaki tabloda sunulmuştur. Sınıfın mevcudu 15 kişidir. Değişkenlerin kategorileri ve frekansları aşağıda verilmiştir.

cinsiyet	**frekans**
Erkek (1)	7
Kadın (2)	8

Kan grubu	**frekans**
A (1)	5
B(2)	4
AB(3)	2
0 (4)	4

başarı	**frekans**
Kötü (1)	4
Orta(2)	6
İyi(3)	5

Buna göre öğrencilerin bilgilerinin sunulduğu orijinal veri matrisi (H) Tablo 8'de kodlanmış hali Tablo 9'da sunulmuştur.

Tablo 8: H Veri Matrisi (Kategorik hali)

Öğrenci	cinsiyet	Kan Grubu	başarı
1	erkek	A	orta
2	kadın	B	kötü
3	kadın	A	iyi
4	kadın	AB	kötü
5	erkek	0	orta
6	erkek	AB	iyi
7	kadın	B	orta
8	kadın	0	orta
9	erkek	A	iyi
10	kadın	0	orta
11	kadın	B	kötü
12	erkek	A	iyi
13	erkek	B	orta
14	kadın	0	kötü
15	erkek	A	iyi

Tablo 9: H Veri Matrisi (Kodlanmış hali)

Öğrenci	cinsiyet	Kan Grubu	başarı
1	1	1	2
2	2	2	1
3	2	1	3
4	2	3	1
5	1	4	2
6	1	3	3
7	2	2	2
8	2	4	2
9	1	1	3
10	2	4	2
11	2	2	1
12	1	1	3
13	1	2	2
14	2	4	1
15	1	1	3

İlk aşama verilerin kodlanması sürecidir. Bunun ardından sayısallaştırmanın gerçekliştirilmesi için Gösterge Matrisi'nin (G_J) oluşturulması gerekecektir. Bu matris her j. nesnenin ait olduğu kategoriye dair bilgileri içeren ikili (binary) atamaları gösterir. Eğer nesne (öğrenci) ilgili değişkenin k. kategorisinde tanımlı ise o kategori hücresi 1, diğerleri ise 0 olarak atanır. Her değişkende bir adet 1 ataması yapılır. Buna göre yeni matris nxk_j boyutta olacaktır. Örneğimizin Gösterge Matrisi Tablo 10'daki gibi oluşmuştur.

Tablo 10: Gösterge Matrisi (G_J)

erkek	kadın	A	B	AB	0	kötü	orta	iyi
1	0	1	0	0	0	0	1	0
0	1	0	1	0	0	1	0	0
0	1	1	0	0	0	0	0	1
0	1	0	0	1	0	1	0	0
1	0	0	0	0	1	0	1	0
1	0	0	0	1	0	0	0	1
0	1	0	1	0	0	0	1	0
0	1	0	0	0	1	0	1	0
1	0	1	0	0	0	0	0	1
0	1	0	0	0	1	0	1	0
0	1	0	1	0	0	1	0	0
1	0	1	0	0	0	0	0	1
1	0	0	1	0	0	0	1	0
0	1	0	0	0	1	1	0	0
1	0	1	0	0	0	0	0	1

Matrisi yorumlamak gerekirse, son öğrencinin cinsiyetinin erkek, kan grubunun A ve de başarı durumunun iyi olduğu görünecektir. Klasik Gösterge Matrisi analiziyle kategoriler ve nesneler sayısallaştırılırken, ters Gösterge Matrisi'ni kullanarak her bireyin kategorilerini ve değişkenlerinin sayısallaştırılması gerçekleştirebilinir.

Gösterge Matrisi'i üzerinden, C ($C_J = G_j G_l$) İkili Marjinaller Matris ile D Tekli Marjinaller Matrisleri hesaplanır. Burt Tablosu olarak da bilinen C İkili Marjinaller Matrisi analizde yer alan bütün değişkenlere ait kategoriler kadar satır ve sütuna sahip karesel bir matristir. Verilerdeki kategorilerin ikili kombinasyon halinde kaç kez tekrarlandığını sunar. D Tekli Marjinaller Matrisi ise C matrisinin bölünmüş diagonel (köşegen) matrisi olarak tanımlanır; **D = diag(C)** (Gifi 1991:68). Tablo 11 ve Tablo 12 sırasıyla C ve D matrislerini göstermektedir.

Tablo 11: C İkili Marjinaller Matrisi

	Erkek	**kadın**	**A**	**B**	**AB**	**0**	**kötü**	**orta**	**iyi**
erkek	7	0	4	1	1	1	0	3	4
kadın	0	8	1	3	1	3	4	3	1
A	4	1	5	0	0	0	0	1	4
B	1	3	0	4	0	0	2	2	0
AB	1	1	0	0	2	0	1	0	1
0	1	3	0	0	0	4	1	3	0
kötü	0	4	0	2	1	1	4	0	0
orta	3	3	1	2	0	3	0	6	0
iyi	4	1	4	0	1	0	0	0	5

Tablo 12: D Tekli Marjinaller Matrisi

	Erkek	**kadın**	**A**	**B**	**AB**	**0**	**kötü**	**orta**	**iyi**
erkek	**7**	0	0	0	0	0	0	0	0
kadın	0	**8**	0	0	0	0	0	0	0
A	0	0	**5**	0	0	0	0	0	0
B	0	0	0	**4**	0	0	0	0	0
AB	0	0	0	0	**2**	0	0	0	0
0	0	0	0	0	0	**4**	0	0	0
kötü	0	0	0	0	0	0	**4**	0	0
orta	0	0	0	0	0	0	0	**6**	0
iyi	0	0	0	0	0	0	0	0	**5**

Tüm bu matrisler sayısallaştırma işlemlerinde yani Dalgalı En Küçük Kareler algoritmasında kullanılacağından önemlidir. Bu konu önceki bölümde anlatıldığı şekilde iki farklı algoritma (Normalleştirilmiş Ağırlıklar Algoritması ve Normalleştirilmiş Skor Algoritması) ile sayısallaştırma sağlanır. Buna ek olarak değişkenler arasındaki homojenliği en fazla sağlayan nesne skorları (x) ve kategori sayısallaştırmalarını (y) elde etmek için otonormalleştirme sürecine geçilir. Bunun için Tekil Değer Ayrıştırması ya da Gram-Schmidt prosedürü uygulanır. Bu süreçte x ve y için tek bir çözüm oluşur. Ancak sayısallaştırma işlemi tek de olabilir çoklu da olabilir. Eğer her değişken için p kez sayısallaştırma yapılırsa çoklu sayısallaştırma söz konusu olur. Yani bağımsız sayısallaştırmalar isteniyorsa çoklu sayısallaştırma, gerek yok ise tekli sayısallaştırma yapılır. Tekli sayısallaştırmalarda ölçek düzeyi kısıtları mevcut iken, Çoklu sayısallaştırmalarda kısıt önem arz etmez.

Örneğimizin iki boyuttaki nesne skorları (x) Tablo 13'te, kategori sayısallaştırmalarını (y) Tablo 14'te gösterilmiştir.

Tablo 13: Nesne Skorları (x)

	x_1	x_2
1	0,77	0,88
2	-1,19	-0,98
3	0,74	-0,41
4	-0,76	-1,99
5	-0,06	1,56
6	0,97	-1,28
7	-0,84	0,45
8	-0,78	1,28
9	1,45	-0,13
10	-0,78	1,28
11	-1,19	-0,98
12	1,45	-0,13
13	-0,13	0,73
14	-1,12	-0,15
15	1,45	-0,13

Tablo 14: Kategori Sayısallaştırmaları (y)

	y_1	y_2
erkek	0,84	0,21
kadın	-0,74	-0,19
A	1,17	0,01
B	-0,84	-0,19
AB	0,11	-1,63
0	-0,68	0,99
kötü	-1,06	-1,03
orta	-0,30	1,03
iyi	1,22	-0,42

Boyut sayısı istenirse 3 ve daha üzeri olabilirdi ama iki boyutlu olması gerek grafik gösteriminde kolaylık sağlaması açısından gerekse de hesap kolaylığı bakımından literatürde sık olarak tercih edilmektedir. Son olarak son Optimal Ölçekli veri matrisini (Q) bulacağız. Bunun için kategori sayısallaştırmaları tablosundaki ilk boyut kullanılacaktır. H veri matrisindeki her kategori kodunun karşılığına tablodaki kategori puanı atanarak Sayısallaştırma işlemi gerçekleşir. Oluşan Sayısallaştırlmış Martis (Q) Tablo 15'te sunulmuştur.

Tablo 15: Q Veri Matrisi (Sayısallaştırılmış hali)

Öğrenci	cinsiyet	Kan Grubu	başarı
1	0,84	1,17	-0,30
2	-0,74	-0,84	-1,06
3	-0,74	1,17	1,21
4	-0,74	0,11	-1,06
5	0,84	-0,68	-0,30
6	0,84	0,11	1,21
7	-0,74	-0,84	-0,30
8	-0,74	-0,68	-0,30
9	0,84	1,17	1,21
10	-0,74	-0,68	-0,30
11	-0,74	-0,84	-1,06
12	0,84	1,17	1,21
13	0,84	-0,84	-0,30
14	-0,74	-0,68	-1,06
15	0,84	1,17	1,21

Sayısallaştırma sürecini sağlayan kodlar MATLAB programında yazılmıştır.

Yapılan dönüşüm sonucunda, aşağıda örnekteki nesnelerin ve kategorilerin Homejenlik Analizi sonucunda elde edilen şekiller (Şekil 3 ve 4) ile değişkenlerin aralarındaki ilişkinin yakınlığını gösteren Ayrım Ölçüsü grafiği Şekil 5'te gösterilmektedir.

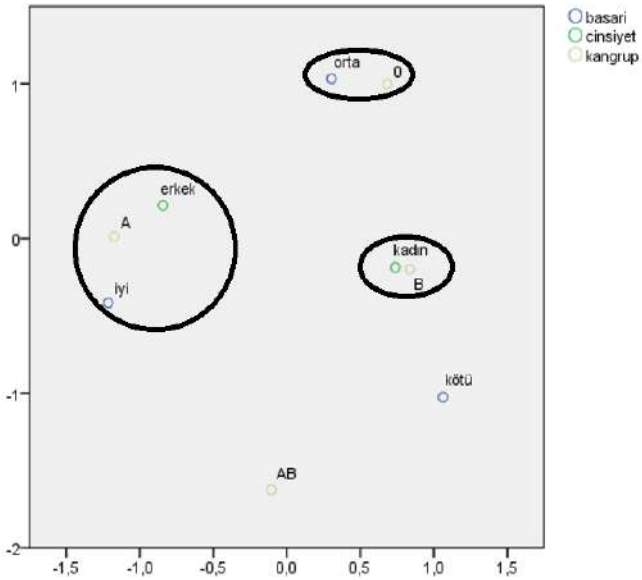

Şekil 3: Kategoriler Arasındaki İlişkiler Grafiği

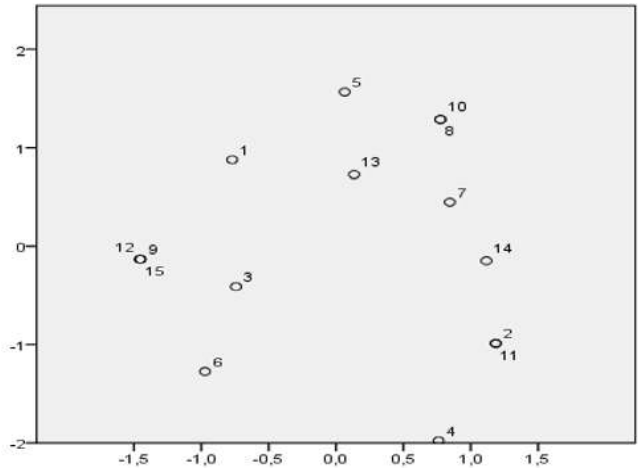

Şekil 4: Nesneler Arasındaki İlişkiler Grafiği

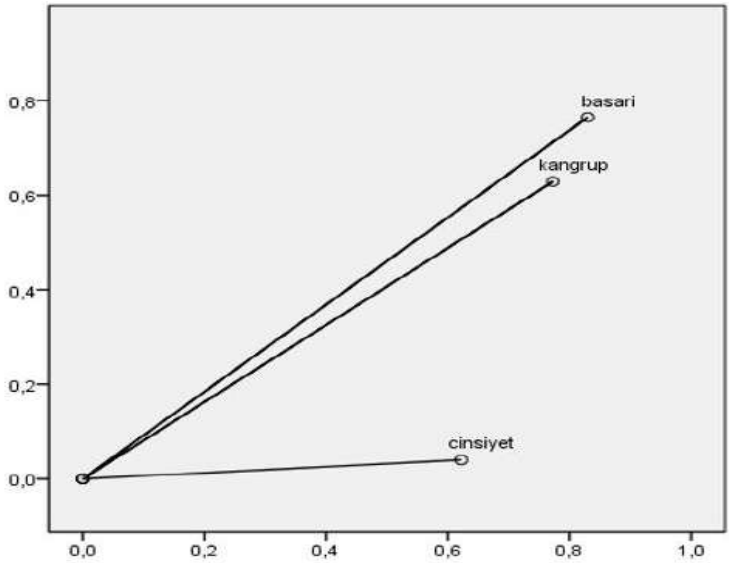

Şekil 5: Ayrım Ölçüsü Grafiği

Şekil 3, 4 ve 5 üzerinden aşağıdaki tespitler yapılabilir.

- Kan grubu A olan erkeklerin başarılıdır.
- 0 kan gruplu öğrenciler orta başarı düzeyindedir.
- B kan grupluların çoğunluğu kadındır.
- 3, 6, 9, 12, 15 numaralı öğrenciler ile diğerleri arasında farklı kümelenmeler oluşmuştur.
- Kan grubu ve başarı arasında yakın bir ilişki mevcuttur. Cinsiyet değişkeni ise diğerlerinden bağımsız görünmektedir.

Örneklem hacmi ve değişken boyutları geliştirilerek daha karmaşık araştırmalar gerçekleştirilebilinir. Burada önemli olan nokta değişkenlerin ölçek düzeyinin nominal olmasıdır. Eğer sıralı veya numerik ölçek düzeyleri mevcut ise Doğrusal Olmayan Temel Bileşenler Analizi kullanılmak zorundadır.

Sonuç olarak, kategörik değişkenlerin nasıl sayısallaştırıldığına dair bu uygulama ile bir çok farklı analiz tekniği birleştirilerek yeni yaklaşımlar geliştirilebilinir.

KAYNAKÇA

1. ALPAR, R. 2003. Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistiksel Yöntemlere Giriş 1, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
2. ÇİLAN, Ç. A. 2013. Sosyal Bilimlerde Kategorik Verilerle İlişki Analizi: Kontenjans Tabloları Analizi, Ankara: Pegem Akademi.
3. ÇİLAN, Ç. A., CAN, M.2014, "Measuring Factors Effecting MBA Students' Academic Performance by Using Categorical Regression Analysis: A Case Study of Institution of Business Economics, Istanbul University," Procedia - Social and Behavioral Sciences, 122. 2nd World Conference on Design, Arts and Education DAE-2013 , 405–9.
4. CLAUSEN, S. E. 1998. Applied Correspondence Analysis: An Introduction, SAGE.
5. GİFİ, A. 1991.Nonlinear Multivariate Analysis, reprint. with corrections.Chichester: Wiley & Sons.
6. GİRAY, S. 2001. Doğrusal Olmayan Kanonik Korelasyon Analizi Ve Yaşam Memnuniyeti Üzerine Bir Uygulama, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
7. GREENACRE, M. J. 1999. Correspondence Analysis in the Social Sciences: Recent Developments and Applications, Nachdr.San Diego, Calif.: Academic Press. .
8. LEEUW, J. DE. 2011. Beyond Homogeneity Analysis., Department of Statistics, UCLA.
9. LEEUW, J. DE, MAİR, P. 2007. Homogeneity Analysis in R: The Package Homals., Department of Statistics, UCLA.
10. LİNTİNG, M., MEULMAN, J. J., GROENEN, P. J. F., VAN DER KOOJJ, A. J. 2007. "Nonlinear Principal Components Analysis: Introduction And Application," Psychological Methods, 12, 336–58.
11. MEULMAN, J. 1982. Homogeneity Analysis Of İncomplete Data, DSWO Press.
12. MİCHAİLİDİS, G., DE LEEUW, J. 1998. "The Gifi System of Descriptive Multivariate Analysis," Statistical Science, 13, 307–36.
13. NİSHİSATO, S. 2014. Elements of Dual Scaling : An Introduction To Practical Data Analysis, Psychology Press.
14. SUNER, A., ÇELİKOĞLU, C. C. 2010. "Toplum Tabanlı Bir Çalışmada Çoklu Uygunluk Analizi ve Kümeleme Analizi ile Sağlık Kurumu Seçimi," Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 25, 13.

15. TABACHNİCK, B. G., FİDELL, L. S. 2013. Using Multivariate Statistics, Seventh Edition.United States: Pearson Education.
16. TENENHAUS, M., YOUNG, F. W. 1985. "An Analysis And Synthesis Of Multiple Correspondence Analysis, Optimal Scaling, Dual Scaling, Homogeneity Analysis And Other Methods For Quantifying Categorical Multivariate Data," Psychometrika, 50, 91–119.
17. YOUNG, F. W., TAKANE, Y., DE LEEUW, J. 1978. "The Principal Components Of Mixed Measurement Level Multivariate Data: An Alternating Least Squares Method With Optimal Scaling Features," Psychometrika, 43, 279–81.

MODERN BİLİM VE AMPİRİZM

Doç. Dr. Ercan SALĞAR

GİRİŞ

"Modern bilim" geniş anlamda Batı Avrupa'nın belirli bir döneminde, doğaya ilişkin yeni bir kavrayış ve yeni bir yönteme dayanarak bilgi elde etme anlayışı olarak tanımlanabilir. Hemen hemen birçok düşünür ve tarihçi, bu genel tanım hususunda hem fikir olmasına karşın daha özel bir tanımı gerektiren modern bilimi karakterize eden en temel ölçüt veya ölçütlerin ne olduğu hususunda muhalif oldukları görülür. Örneğin, A. Comte öncülüğünde gelişen pozitivist akım ve bu akımın 20. yy'da devamı olan mantıkçı pozitivistler, modern bilimi karakterize eden en temel unsurun "ampirizm", yani deneyim olduğunu ileri sürerler. Diğer bir deyişle, bu düşünürlere göre bilimsel bilginin gerek oluşumunda gerekse değerlendirilmesinde deney ve deneyim ölçütleri belirleyicidir. Genel hatlarıyla "pozitivizm" olarak da bilinen bu görüş, entelektüel çevrelerde 20. yy'ın ilk yarısına kadar etkili olur. Bu süreçten sonra A. Koyre ile başlayan ve daha sonra T.S. Kuhn ve P. Feyerabend gibi düşünürlerle gelişen ve yaygınlaşan bilim anlayışı, genelde bilimin özelde ise modern bilimin oluşumunda deney ve deneyim gibi unsurların değil de "us" temelli ontolojik ve metafiziksel tasarımların daha belirleyici olduğunu ileri sürer. Örneğin Koyre'ye göre, modern bilimi karakterize eden unsurlar, yeni bir evren tasarımı, yani homojen ve sonsuz evren fikri ile niceliksel doğa kavrayışıdır. T.Kuhn ise bunu, mistik ve metafiziksel kaynaklardan beslenen Koperniğin güneş merkezli evren sistemi ile özdeşleştirir.

Görüldüğü üzere, modern bilimin oluşumunda hangi fikir ve akımın olduğu hususunda bir tartışma söz konusudur. Hatta bu tartışmalar günümüzde de sürmektedir. Dolayısıyla çalışmamızda bu tartışmaya da ışık tutması açısından modern bilim ve ampirizm ilişkisini ele aldık. Buna doğrultuda, modern bilim ve ampirizm arasında ne türden ve nasıl bir ilişkinin olduğu ve buna bağlı olarak modern bilimin oluşumunda ampirizmin yeri ve öneminin ne olduğu gibi sorular mercek altına alındı. Bu maksatla çalışmamızda öncelikle "modern bilim" ve "ampirizm" kavramlarının anlamları analiz edildi ve daha sonra bilim tarihi perspektifinde modern bilim ve ampirizm fikirlerini hazırlayan ve destekleyen olay, akım ve düşünürlere yer verildi.

1. Kavramsal Çerçeve: Modern Bilim ve Ampirizm (Empiricism)

1.1. Modern Bilim

"Modern bilim" terimi, günümüzde de çok sıklıkla kullanılmasına rağmen bu terimden tam olarak ne anlaşıldığı hususunda tam bir uzlaşının olduğu söylenemez. Fakat yine de modern bilimi, geniş anlamda Batı Avrupa'nın belirli bir döneminde, doğaya ilişkin yeni bir kavrayış ve yönteme dayanarak bilgi elde etme anlayışı olarak tanımlamak olanaklıdır. Hemen hemen birçok düşünür ve

tarihçi, bu genel tanım hususunda hem fikir olmasına karşın daha özel bir tanımı gerektiren, modern bilimi karakterize eden ölçüt ve ilkelerin ne olduğu hususlarında muhalif oldukları görülür. Söz gelimi, modern bilimi radikal bir değişim ya da bilimsel devrim olarak betimleyenlerden A.Koyre, modern bilimin oluşumunda, yeni bir evren tasarımının, yani homojen ve sonsuz evren fikri ile niceliksel doğa kavrayışının belirleyici olduğunu ileri sürerken, R.Westfall ise bunu, mekanik ve niceliksel doğa tasarımının uzlaştırılmasına bağlar.[1] Öte yandan, bilimde süreklilik tezini savunanlar (Sarton, Crombie, Grant, Freely…) ise, modern bilimin oluşumunda ağırlıklı olarak yeni bilimsel yöntemin, yani deney ve matematiğin senteziyle ortaya çıkan yöntemin daha belirleyici olduğunu öne sürerler.[2]

Görüldüğü üzere, bilim tarihçileri ve felsefecileri arasında modern bilimi karakterize eden unsurun ya da ölçütlerin ne olduğu hususunda tam bir fikir birliğinin olmadığı görülmektedir. Pekâlâ bu noktada modern bilimi nasıl tanımlamamız gerekecek?

Genellikle birçok yorumcu, modern bilim tasarımının Newton'un şahsiyetinde nihai formuna ulaştığı hususunda hem fikirdir.[3] Dolayısıyla da modern bilimin karakteristik unsurlarını Newton'un şahsiyetinde ve çalışmalarında değerlendirmek doğru bir yaklaşım olacaktır. Birçok bilim tarihçisi, Newton'un en önemli başarısını, kendinden önceki düşünürlerin fikirlerini bir sentez içerisinde sunması olarak yorumlar. Bu bağlamda Newton, Copernicus, Kepler, Gassendi, Boyle ve Galileo gibi düşünürlerin ortaya koymuş oldukları yasaları ve bununla birlikte o dönemlerde açıklanamayan bazı sorunları bir sentez içerisinde sunarak bilimsel devrimin mimarı olur.

Newton'un bu sentezi, kendinden önceki düşünürler tarafından değişik şekillerde ele alınmış olan üç temel görüşün birleştirilmesi olarak ortaya çıkar. Buna göre Newton, atomcu mekanik doğa tasarımını, matematiksel doğa kavrayışını ve deneysel yöntemi bir sentez içerisinde sunarak, modern bilim tasarımının tamamlayıcısı olur.[4] O halde Newton'un şahsında sentezlenen

---

[1] Bu tezlere ilişkin bkz: A.Koyre, *Kapalı Dünyadan Sonsuz Evrene*, çev. Aziz Yardımlı (Eskişehir: İdea Yayınları, 1998), A. Koyre, *Yeniçağ Biliminin Doğuşu*, çev. Kurtuluş Dinçer, (Ankara: Gündoğan Yayınları, 2000), R. Westfall, *Modern Bilimin Oluşumu*, çev. İsmail Hakkı Duru, (Ankara: Verso Yayınları, 1987).

[2] A.C.Crombie, *Augustinus to GalileoThe History of Science,* (Harward: Harward University Press*, 1953*), xıv- xv.

[3] Bu hususta özellikle A. Koyre ve R. Westfall'ın tezleri önemlidir. Ayrıca bkz. Koyre, *Kapalı Dünyadan Sonsuz Evrene, Westfall*, *Modern Bilimin Oluşumu.*

[4] Bu iddiayı şu eserlerde görmek mümkündür: Koyre, *Kapalı Dünyadan Sonsuz Evrene, Westfall*, *Modern Bilimin Oluşumu.*

modern bilimin üç temel karakteristik yönünün olduğu söylenebilir. Bunlardan ilki, deneysel (experimental) yöntem, ikincisi atomcu mekanik doğa tasarımı ve sonuncusu, nesneleri niceliksel olarak ele alma, yani matematiksel doğa kavrayışıdır.

Newton'un şahsında vücut bulan bu sentez ve öğelerinin bütünüyle özgün ve orijinal olduğu söylenemez. Çünkü söz konusu, mekanik, matematiksel ve deneysel unsurları içeren bir dünya görüşünün veya teorinin ilk örneklerinin Antik Yunan kültüründe olduğu söylenebilir. Örneğin, söz konusu öğeleri içeren sentezi, Leukkippos ve Demokritos öncülüğündeki atomcu felsefede bulmak mümkündür.[5] Bunun yanında matematik, mekanik ve deneysel unsurları bir bütün olarak sunan tasarımı, Helenistik dönemde, bilhassa da Archimedes'in çalışmalarında görmek mümkündür.[6] Örneğin, Archimedes'e atfedilen taç öyküsü, içeriği itibariyle mekanik, matematiksel ve deneysel unsurları barındıran bir tasarımdır. Fakat burada bahsedilen Antik Yunan filozofları ile Newton ve modern bilim düşünürlerini ayırt eden en önemli ölçütün, görüleceği üzere, deneyimsel bilgi ve yönteme, daha özel anlamda kontrollü deneye (experiment) bilinçli bir yönelim olduğu söylenebilir. Diğer bir deyişle, modern düşünürlerin duyusal ve deneyimsel bilginin nitelik ve yapısını bilmelerine rağmen, onu bilgi modeli olarak kabul etmeleri, onları Antik ve Orta çağ düşünürlerinden ayrıştırmaktadır.

Aslında Grek filozoflarının (Sokrates-Öncesi Filozoflar, Sofistler, Epikuros..vb) birçoğu duyusal ve deneyimsel bilgiyi bilmekteydiler ve belirli derecede kullanmaktaydılar; fakat onların birçoğu tikel, bireysel ve duyusal varlıklara dayanan deneyimsel yöntem ve bilgiyi, değersiz ve önemsiz görmekteydiler. Söz gelimi hem Demokritos hem de Archimedes bu türden bir yöntem ve bilginin farkındaydılar, fakat bu, onların istedikleri ve aradıkları türden bir bilgi değildi. Onlar için bilgi, evrensel, değişmez ve zorunlu bir karaktere sahip olmalıydı. Bu türden bir bilginin konu nesnesi de tikel, duyusal, bireysel değil de tümel, soyut ve düşünsel olmaktadır. Bu da Grek filozoflarının duyusal ve deneyimsel bilgiye değil de kavramsal ve akılsal bilgiye önem verdiklerini ve bu türden bir bilgiyi araştırdıklarını gösterir.

---

[5] Detaylı bilgi için bkz. Leukippos & Demokritos, *Atomcu Felsefe Fragmanları*, Der.ve Çev. Cengiz Çevik, (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2019).

[6] T.L. Heath, *The Works of Archimedes*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1897).

Bu ifadelerden, Newton'ın şahsında sentez haline gelen modern bilim tasarımını öncellerinden ayıran en karakteristik unsurun, "bilinçli" bir şekilde duyusal ve deneyimsel bilgiyi temele almalarıdır denilebilir. Modern düşünürlerin bu deneyimsel bilgiye olan bilinçliliklerinin en açık göstergesi ise ulaşılan fikir veya hipotezlerin doğrudan ya da dolaylı "kontrollü deneylerle" (experiments) sınanması olmaktadır. Hatta 17. yüzyılın ikinci yarısından sonra, Batı Avrupa'da fikirlerin deneylerle sınanması bir standart ölçü haline gelir.

1.2. Ampirizm (Empiricism)

Ampirizm, felsefi bir akım olarak, yani bilginin kaynağına ve sınırına yönelik bir tavır olarak 17. yüzyılın sonlarına doğru İngiliz filozof J. Locke öncülüğünde sistemleştirildi. Locke, *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme* adlı eserinde insan zihninin doğuştan boş bir levha (tabula rasa) olduğunu, bütün bilgilerimizin tek kaynağının, sınırının ve ölçütünün son çözümlemede "deneyim" (experience) olduğunu ileri sürer.[7] Locke'un bu temel savı, daha sonradan D. Hume ve G. Berkeley gibi filozoflar tarafından da büyük oranda kabul edilip, belirli ölçülerde geliştirilir.

Ampirizm, 17. yy 'da bilginin doğası ve kaynağına yönelik tartışmaların bir tarafı olarak karakterize olmuştur. Ampirizm kavramına bu açıdan bakıldığında, onun köklerinin Antik Yunan uygarlığında olduğunu söylemek mümkündür.[8] Nitekim Türkçede "ampirizm" olarak kullanılan ve Batı dillerinde de "empiricism" olarak bilinen sözcüğün kökeni Grekçe "emperia"dan gelmektedir. Emperia, Grek kültüründe deneyim veya tecrübe gibi anlamlara tekabül eder.[9] Emperia terimine epistemolojik çerçevede bakıldığında, "theoria"nın karşıtı olarak bir konu hakkında duyular ve deneyim yoluyla elde edilen bilgi olarak karşımıza çıkar.

Bu bağlamda Grek kültüründe ortaya çıkan sofistleri, emperia'nın savunucuları olarak görmek mümkündür. Ünlü sofist Protogoras'ın "insan her şeyin ölçüsüdür" ifadesi bir anlamda bilginin ölçütünün duyular ve deneyim

---

[7] J. Locke, *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*, çev. V.Hacıkadiroğlu, (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2004), 97-98.

[8] F. M. Anayet Hossain (2014). *"*A Critical Analysis of Empiricism". *Open Journal of Philosophy,* sayı 4, 2014, 225-230.

[9] M. Baç, *Epistemoloji*, (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2011), 88.

olduğunu ima eder. Ne var ki sofistlerin bu deneyim temelli bilgi anlayışları, dönem itibariyle Platon ve Aristoteles gibi büyük filozoflar tarafından sert bir şekilde eleştirilir ve yadsınır. Bu filozoflar açısından emperia, duyumların, değişenlerin ve görünüşlerin bilgisi olduğu için değersizdi. Onlar için asıl olan theoria'nın bilgisi, yani tümelin, evrenselin ve değişmeyenin bilgisiydi ve bunlara da son noktada akıl yoluyla ulaşılmaktaydı.

Antik Yunan kültürünün genel eğilimi ile Platon ve Aristoteles felsefelerinin otoriterliği, zamanla akılsal temelli bilgiyi daha ön plana çıkarmış, ampirik olanı ise görmezden gelmiştir. Bu paradigma bazı dışsal koşulların da etkisiyle Helenistik ve Orta çağ kültürlerinde egemenliğini sürdürür. Helenistik dönemde Epikuros, bu anlayışın tersine atomcu felsefe bağlamında duyusal, deneyimsel bilgiyi esas almasına rağmen[10] dönemin entelektüel ortamı nedeniyle deneyimsel bilgiyi yaygınlaştırıp, meşrulaştıramaz. Orta çağ kültürüne bakıldığında da manzara değişmez, akılsal ve dinsel bilginin karşısında deneyimsel bilgi hep değersiz ve önemsiz kalır.

Bu bilgiler ışığında, ampirizmin felsefi bir akım olarak ortaya çıkıp, varlığını sürdürebilmesi için her şeyden önce bilgiye ve varlığa yönelik bakış açısının değişmesi gerektiği ve daha sonradan bu bilgi üzerinde düşünülmesi gerektiği açıktır. Nitekim çalışmamızda bu bölümden sonra ortaya konulan tarihsel olay, akım ve düşünürler de bu bakış açısının değişim ve dönüşümünü gösteren örnekler olacaktır.

2. Modern Bilim ve Ampirizmi Hazırlayan Gelişmeler

2.1. Nominalizm: Modern Bilim ve Ampirizmin Kesişmesi

Değinildiği üzere, modern bilim tasarımını öncellerinden (Antik ve Orta çağ biliminden) ayıran en karakteristik unsurlardan birisi "bilinçli" bir şekilde duyusal ve deneyimsel bilgiyi temele almasıydı. Bu bilinçli bakış ise temelde doğanın, doğal nesnelerin, tikel ve duyusal varlıkların kendinde bir gerçeklik ya da bilgi konusu olması varsayımını gerektirmekteydi. Nitekim böylelikle tikel, duyusal ve bireysel varlıkların ve bilgisinin hem önemli ve değerli olduğu hem de araştırılması ve incelenmesi gerektiği gibi fikirler açığa çıkmaktadır. Söz konusu varsayım, yani tikel, duyusal varlıkların kendinde bir gerçeklik ya da bilgi

[10] Leukippos & Demokritos, *Atomcu Felsefe Fragmanları*, Der. ve Çev. Cengiz Çevik, (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2019), 24.

konusu olması gerektiği savı hem modern bilim tasarımını hem de ampirizm akımını meşrulaştıran ve temellendiren bir ön kabuldür. Dolayısıyla modern bilim öncesinde bu türden bir tutum ve düşüncenin ne zaman ve nasıl oluştuğunu ortaya koymak gerek modern bilimin gerekse ampirizmin gelişim sürecini açığa çıkarmak adına yararlı olacaktır.

Her şeyden önce doğanın bizatihi felsefi-bilimsel bir konu haline gelmesinin Antik Yunan'da Milet Okulu ile başladığı yaygın bir kanıdır. Thales ile başlayan ve Anaksimandros ile devam eden gelenek, her şeyden önce doğayı kendinde bir gerçeklik alanı, bir anlamda konu nesnesi yaparak felsefe-bilim adına önemli bir adım atmıştılar. Daha sonradan bu doğrultudaki doğa bilimleri araştırması Aristoteles ile doruk noktasına ulaşır. Fakat bahsedildiği üzere, Antik Yunan kültüründe ağırlıklı olarak tikel, duyusal nesnelere ilişkin bilgiler, önemli ve değerli görülmemekteydi. Bir anlamda doğa bilimlerinin kurucusu olarak anılan Aristoteles bile asıl bilimin konusunu tikel, bireysel ve duyusal varlıklar değil de tümel, soyut ve kavramsal olanlarla sınırlandırmıştı.[11] Dolayısıyla Aristoteles açısından da bilimsel bilgi genel, doğru ve zorunlu bir karaktere sahip olmalıydı.

Genel hatlarıyla Orta çağa bilhassa da Batı Orta çağ düşüncesine bakıldığında, erken dönemlerde (M.S. 5.yy-10.yy) doğanın, doğal nesnelerin bizatihi araştırma ve inceleme konusu yapılmadığı görülür. Bu anlayışta "doğa", araştırılması ve incelenmesi gereken bir saha olarak dikkate alınmıyordu. Hristiyanlığın telkin ettiği anlayışa göre, "doğa kötüydü ve eninde sonunda geçiciydi. Doğuştan günahkâr olan insan, ancak dünyanın nimetlerinden elini eteğini çekerse ve sonsuz ruh âlemine layık olmaya çabalarsa, ölümsüzlüğün mutluluğuna erebilirdi."[12]

Ne var ki bu bakış açısının, Orta çağ sonlarına doğru tümeller tartışması bağlamında değiştiği görülür. Fransız düşünür Roscelinus ile başlayan ve Ockhamlı William ile olgun formuna ulaşan nominalist hareket ile tikel, bireysel ve duyusal nesneler hem bilginin konusu hem de ölçütü haline gelir.

Nominalistler'e göre gerçekten var olanlar "şu" diye gösterilen tikel, bireysel ve duyusal nesnelerdir. Tümel dediğimiz şeyler, aslında birbirlerine benzeyen nesnelerden soyutlanarak elde edilen dilsel düzeydeki adlardır (nomen'lerdir). Nominalistler böylelikle tikel, bireysel ve duyusal nesnelerin ancak bilgi konusu

---

[11] Aristoteles, *İkinci Çözümlemeler*, çev. Ali Houshiary, (İstanbul: YKY, 2005), 48.

[12] E. Grant, *Orta çağda Fizik Bilimleri*, çev. Aykut Göker, (Ankara: Verso Yayınları, 1986), 2.

olabileceklerini ve bunun yönteminin de gözlem ve deney olabileceğini ima etmişlerdir.[13]

Orta çağ sonlarına doğru bazı dışsal koşulların da etkisiyle Ockhamlı William ve takipçilerinin, yani nominalist akımın görüşleri, eğitim-öğretim kurumlarına yayılarak daha başat bir konuma geçer. Nominalist fikirlerin başat konuma geçmesi, bir yandan Hristiyan öğretisini realist bir şekilde yorumlayan kilisenin ve Aristotelesçi doğa felsefesinin görüşlerini yadsırken, diğer yandan ampirist akımın ve modern doğa bilimlerinin ontolojik, epistemolojik ve metodolojik zeminini hazırlar. Hatta bu bağlamda birçok pozitivist bilim taraftarı, A. Crombie ve E. Grant gibi bazı seçkin bilim tarihçileri, nominalistler tarafından ileri sürülen gerek ontolojik gerekse epistemolojik savların modern bilim tasarımının oluşumunda belirleyici olduğunu öne sürerler.[14]

2.2. Rönesans: Doğanın Keşfi

Rönesans (Renaissance) terimi, literatürde genellikle "yeniden doğuş" ve "yeniden canlanma" gibi anlamlara da tekabül eder. "Yeniden doğuş" ile kastedilen de Antik Yunan-Roma kültürüne ait literatürün tekrardan geri kazanılarak kültürel yeniden bir doğuşun sağlanmasıdır.[15] Fakat birçok tarihçinin belirttiği üzere, Rönesans'ı salt Antik literatürün yeniden canlandırılması ile özdeşleştirmek eksik ve hatalı olacaktır.[16] Çünkü Rönesans'ı karakterize eden en önemli olaylardan birisi de "doğanın keşfi", yani doğaya yönelik ilgi ve eğilimin artmasıdır. Nitekim bu çerçevede J. Michelet ve J.Burchart gibi seçkin tarihçiler haklı olarak, Rönesans'ı genel hatlarıyla, insan ve doğanın keşfedilmesi olarak tanımlamışlardır.[17]

---

[13] Işıl Bayar, "Ockhamlı William'ın Epistemolojisi", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, cilt. 18, sayı.1, 165-186.

[14] A.C. Crombie, *Augustinus to Galileo The History of Science, (*Harward: Harward University Press*,* 1953), 230-231, E. Grant, *God and Reason in the Middle Ages*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), 97.

[15] Charles, G. Nauert, Avrupa'da *Hümanizma ve Rönesans Kültürü*, çev. Bahar Tırnakçı, (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2011), 291.

[16] Paul O. Kristeller, Studies *İn Renaissance Thought And Letters*, Roma: Edizioni di Storia e Letteratura Press 1984), 557-560.

[17] J. Burckhart, *İtalya'da Rönesans Kültürü,* çev. Bekir Sıtkı Baykal, (İstanbul: Okuyanus Yayınları, 2018), 317-vd. J. Michelet, *Rönesans*, çev. Kazım Berker, (Ankara: Çağdaş Matbaacılık ve Yayıncılık, 1998), 18.

Rönesans sürecinde doğanın keşfedilmesine yönelik en önemli adımın, coğrafi keşiflerle birlikte atıldığı şüphesiz bir gerçektir. Tarihçilerin belirttiği üzere, Hümanizm hareketi bireysel yetenek ve becerileri ön plana çıkartarak, insanın keşfedilmesine olanak sağlarken, coğrafi keşifler ise doğanın keşfedilmesinde önemli bir rol oynar.[18] Coğrafi keşifler, çıkış itibariyle ticari ve ekonomi maksatlı olmasına rağmen sonuçları açısından bir zihniyet dönüşümüne yol açar. Hatta birçok düşünürün belirttiği üzere, coğrafi keşiflerden önce Rönesans entelektüellerinin amacı, yeni bilgiler elde etmekten ziyade Antik literatüre ait bilgileri tekrardan geri kazanmaktı. Fakat keşiflerle birlikte klasik coğrafyanın yanlış olduğunun fark edilmesinden sonra artık antik düşünürlerin görüşlerine şüpheyle yaklaşılmış ve bunlar sorgulanmıştır. Örneğin, keşiflerden önce Aristotelesçiler (Alessandro Achillini gibi Latin İbn Rüşdcüler), Ekvator bölgesinin aşırı sıcak olması sebebiyle orada bir yaşamın olanaksız olduğunu ileri sürmüşlerdi. Oysa İspanyol ve Portekizlilerin deniz seferleri sonucunda Ekvator bölgesinde ve tropikal kuşakta insanların yaşadığı gözlemlenmiştir. Hatta bu hususa ilişkin en erken bilgi de 1548 yılında kardinal Gasparo Contarini tarafından yazılan bir eser ile duyurulmuştur.[19] Benzer şekilde Orta çağ kültüründe dünyanın Avrupa, Asya ve Afrika olmak üzere, üç kıtadan oluştuğuna ve merkezinde de Kudüs'ün bulunduğuna inanılmaktaydı. Bu bir anlamda Hristiyan dininin öngördüğü bir tasarımdı. Ne var ki 1492 yılında Amerika kıtasının keşfiyle birlikte bu görüş yanlışlanmış olur.

Rönesans'ta yeni kıta ve bölgelerin keşfiyle birlikte farklı medeniyetlerin, kültürlerin, madenlerin, bitkilerin ve canlıların bilinmesi, Rönesans insanına iki temel görüş kazandırır. Bunlardan birincisi, antik düşünürlerin doğaya ilişkin aktarmış oldukları bilgilerin eksik, sınırlı ve bir anlamda yanlış olduğu, diğeri ise doğaya ilişkin pragmatik bakış açısının oluşmasıdır. İkinci kazanım, Rönesans düşünürlerine doğaya yönelimle birlikte doğayı incelemenin önemli ve değerli olduğu düşüncelerini de beraberinde getirir. Ayrıca yine bu bakış açısı, gözlem ve deneyimle elde edilen bilginin önemli ve değerli olduğu düşüncesini oluşturduğu gibi deneyimsel bilgi ve yönteme de bilinçli bir yönelimi sağlar.

Nitekim bu bakış açısının, ilerleyen süreçlerde o dönemin doğa bilimleri yöntemine de yansıdığı görülür. F. Bacon doğanın bilgisine ulaşmada deney ve gözlemin öneminden bahsederken, Brahe, Kepler ve Galileo gibi düşünürler de teleskoplar aracılığıyla Aristotelesçi bilim anlayışının yanlışlarını göstermeye çalışırlarken, bu yöntemi önemsediklerini ima etmişlerdir. Kısacası, Rönesans

---

[18] Ayrıca bkz. Burckhart, *İtalya'da Rönesans Kültürü,* 317-318.

[19] David Wootton, *Bilimin İcadı*, çev. Nurettin Elhüseyni, (İstanbul: YKY, 2019), 80-81.

bilim adamları, gözlemlere dayalı bilgi elde etmeyi ve yine gözlemlere dayanarak eski bilgileri yadsımayı dönemin başat yöntemi olarak kabul ederler.

2.3. Deneysel Yöntem Çalışmaları

Modern düşünürlerin deneyimsel bilgiye bilinçli olarak önem ve değer verdiklerini gösteren en bariz örneklerden birisi de deneysel yöntemi (experimental method) kullanmalarıdır. Deneysel yöntem, deneyimselden farklı olarak olgular arasındaki ilişkileri anlamak ve açıklamak için yapay ve kontrollü ortamlarda gözlem ve deneyi telkin eder. Bu nedenle modern bilim adamları açısından deneysel yöntem, daha çok bir fikir ya da hipotezin kontrollü ortamlarda sınanması olarak algılanır. Buna, F. Bacon'un ısı, Gassendi'nin göreli hareket, Galileo'nun eğik düzlem, Boyle'un hava ve Newton'un ışık ve renk olguları üzerine yapmış oldukları deneyleri örnek vermek mümkündür.

Deneysel yöntem bu anlamıyla modern dönemde (17. yy'da), Batı Avrupa'da özellikle de İngiltere'de meşruiyet kazanır ve zamanla Avrupa'nın diğer ülkelerine yayılır. Burada akla gelen ilk sorulardan birisi, bu süreç öncesinde deneysel yöntemin olup-olmadığıdır. Tarihçilerin aktardığına göre, 17.yüzyıl öncesi Latincede "experientia" ve "experimentum" sözcükleri arasında herhangi belirgin bir ayrım yoktu. Her iki terim de duyusal ve deneyimsel öğelere gönderme yapmaktaydı.[20] Oysa Batı'da (özellikle İngiltere'de), 17. yy'ın başlarından itibaren "experiment" terimi "experince" sözcüğünden ayrılarak daha özel ve teknik anlamda kullanılmaya başlanır. Bu bağlamda "experiment" terimi modern düşünürler tarafından bir fikir veya düşüncenin çeşitli araç ve gereçlerle kontrollü bir şekilde denenmesi ya da sınanması olarak ortaya çıkar.

Öte yandan bilim tarihine bakıldığında, modern deneysel yönteme yakın çalışmaların yapıldığını görmek mümkündür. Antik Yunan'da Archimedes ve Batlamyus'un eserlerinde ve hatta daha açık şekliyle Orta Çağ İslam Dünyasında İbn-i Heysem'in optik çalışmalarında, Orta Çağ Hristiyan kültüründe ise R. Grosseteste ve R. Bacon gibi düşünürlerin çalışmalarında deneysel yönteme yakın çalışmalar görülebilir. Fakat burada bu deneysel çalışmaların modern dönemde ele alınan şeklinden iki önemli açıdan farklı olduğu söylenebilir. Bunlardan birisi, bu deneysel çalışmaların modern dönemde ele alınan anlamıyla bire bir aynı olmamasıdır. Görüleceği üzere, modern dönemde egemen olan deneysel yöntemin (experimental method), kendine özgü birtakım metafiziksel ve ontolojik ön kabulleri olacaktır. Bunlar da deneysel yöntemi temellendirici ve

[20] Wootton, *Bilimin İcadı,* 330.

gerekçelendirici nitelikteydi. Örneğin bunlardan birisi, doğanın homojen bir yapıda olduğu, yani doğanın birlik ve bütünlük içerisinde olduğu, diğeri ise olgular arasında mekanik, nedensel ve determinist bir ilişkinin olduğu varsayımlarıdır.

Diğer önemli husus ise deneysel çalışmalar yaptıkları söylenen söz konusu düşünürlerin kendileri de dahil olmak üzere, içinde yaşadıkları kültürlerin genelde deneyimsel bilgi ve yönteme özelde ise deneysel yönteme önem ve değer vermemesidir. Bahsedildiği üzere antik ve orta çağ kültürlerinde ağırlıklı olarak genel, tümel ve soyut nitelikte bilgiler değerli olduğu için akılsal ve dedüktif temelli yöntemler daha revaçtaydı. Dolayısıyla bu süreçte yapılan bazı deneysel çalışmalar da çok fazla etki uyandırmamıştır.

Bu nedenle deneysel yöntemin (experimental method) Rönesans'ta doğaya, deneyimsel bilgiye ilgi ve eğilimle birlikte gün yüzüne çıktığına şaşmamak gerekir. Değinildiği üzere, Rönesans'ta özellikle de coğrafi keşifler, sonuçları itibariyle, Rönesans düşünürünün yüzünü doğaya çevirmesinde büyük etken olur. Akabinde gelişen gözlem ve deneyimler ise zamanla kontrollü deneylerin oluşmasını sağlar. Bunun yanında Rönesans'ta doğaya yönelimle birlikte doğayı gözlem ve deneylerle araştırmayı teşvik eden başka unsurların da olduğunu belirtmek gerekir.

Dönem itibariyle bunlardan en öne çıkanı "büyü" (magic) olmuştur. Hatta bazı bilim tarihçileri, Rönesans'ta büyüsel doğa anlayışının, modern bilimsel yöntemin, bilhassa da deney ve gözlem yönteminin gelişmesinde önemli bir katkı sağladığını belirtmektedirler.[21] Rönesans natüralizmi olarak da bilinen büyüsel doğa anlayışı, doğa ve insanı, Tanrı'nın yeryüzündeki yansımaları olarak görür. Diğer bir deyişle doğa ve insan, Tanrı aracılığıyla benzer ruhları paylaşmaktadır. Dolayısıyla Rönesans düşünürü buradan, doğayla aynı ruhsal unsurları paylaşan insanın, doğanın gizli ilişkilerini anlamaya ve açıklamaya muktedir olduğu ve onun, doğa ile arasında mistik bir ilişki kurarak, doğanın gizemli yapısını kavrayabileceği fikirlerini çıkarması olasıydı.[22] Bu mistik ilişki, Rönesans düşünürlerinin nazarında daha çok "büyü" ve "sihir" olarak ön plana çıkar. Ayrıca bu mistik ilişki, doğaya yönelmede aklı paranteze alırken, benzer ruh öğelerini içeren varlıkların da doğrudan, karşılaşmaları ve birbirlerini doğrudan

---

[21] Charles B. Schmitt, "Reappraisals Reinassance Science", *History of Science*, Vol 16, Issue 3, 1978, 200.

[22] P. Rossi, *Modern Bilimin Doğuşu,* çev. Neşenur Domaniç, (İstanbul: literatür yayınları, 2009), 23.

deneyimlemeleri gerektiğini telkin etmiştir. Bunun da nihayetinde doğayı anlama ve açıklamada deney ve gözlem yönteminin önemli olduğu düşüncesini doğurduğu söylenebilir. Nitekim bu dönemde büyü öğretisinin etkisiyle Paracelcus, Van Helmont ve Gilbert gibi düşünürlerin deneysel çalışmalar yaptıkları bilinmektedir.

Ne var ki bu düşünürlerin büyü öğretisinden etkilenerek yaptıkları deneysel çalışmaların modern deneysel araştırmalarla aynı olduğu söylenemez. Çünkü büyü öğretisinin yaslandığı doğa tasarımı, mistik ve metafiziksel olurken modern deneysel yöntem, atomcu mekanik doğa anlayışına bağlı kalır. Buna göre, modern deneysel yöntem, yaslandığı doğa tasarımı sebebiyle olgular arasında benzer koşullarda benzer etkenlerin benzer sonuçlar ortaya çıkaracağı savını ortaya koyabilirken, büyü anlayışına dayalı deneyler, bu ayrıcalıktan mahrum kalır. Bu da süreç içerisinde atomcu mekanik doğa tasarımına bağlı deneysel çalışmaların ön plana çıkmasına büyü anlayışına bağlı deneysel çalışmaların ise ortadan kaybolmasına yol açar.[23]

Rönesans'ta büyü öğretisinden etkilenmekle birlikte modern deneysel yönteme geçişi temsil eden düşünürlerden birisi de Bernardinus Telesius (1508-1588) olmuştur. Telesius, doğaya ilişkin bilgi elde etmede, Aristotelesçi yöntemin yanlış olduğunu belirterek, bu öğretinin akademilerden tasfiye edilmesini önerir. Ona göre, sadece soyut akıl ve düşünmeyle doğanın bilgisine ulaşılamaz, bunun yanında tecrübe ve gözlem de gereklidir. Akıl yürütmeyle elde edilen bilgiler, gerçeğin bir varsayımı olurken, deney ve gözlemle elde edilen bilgiler ise doğru bilgiler olmaktadır. Francis Bacon, Telesius'u bu görüşlerinden dolayı modern deneysel yöntemin kurucusu kabul eder.[24] Oysa Bacon'un kendi çalışmalarını Telesius ile karşılaştırdığımız zaman Bacon'un gayet mütevazı davrandığı görülür.

Gerçekten de literatürde F. Bacon'un modern deneysel yöntemi sistematik bir hale getirdiği hususunda birçok düşünür hem fikirdir. Hatta birçok İngiliz ve pozitivist eğilimli düşünür, Bacon'un bu yönüyle modern bilimsel yöntemin kurucusu dahi olduğunu ileri sürerler. Elbette bu görüşü kabul etmeyenler de olmuştur. Söz gelimi, Koyre ve Kuhn gibi post-pozitivist düşünürler, Bacon'un deneysel yöntem alanındaki çalışmalarını kabul etseler de onu, modern bilimsel

---

[23] Wootton, *Bilimin İcadı,* 338.

[24] Michaela Boenke, *Bernardino Telesio*, https://plato.stanford.edu./entries/telesio, (erişim: 26.05.2022).

yöntemin kurucusu olarak kabul etmezler. Fakat yine de Bacon, her iki camia tarafından deneysel yöntem çalışmaları ile bilinir. Bu da onun deneysel yönteme hatırı sayılır bir hizmeti olduğunu gösterir.

Bacon doğaya ilişkin birtakım icat ve keşiflerin ortaya çıktığı bir dönemde yetişmişti. Kendisi *Novum Organum* (*Yeni Araç,* 1620) adlı eserinde bu yeni icatların (özellikle barut, pusula ve matbaa) insanlığa sağlamış olduğu faydalardan bahsederek onların önemli ve değerli olduklarını vurgular.[25] Bacon bu icat ve keşiflerin insanlığa faydalı olduğunu, fakat gelişi-güzel bir şekilde elde edildiğinden bahseder. Dolayısıyla Bacon, eğer doğaya egemen olmak istiyorsak ve doğayı insanlığın çıkarı doğrultusunda kullanmak istiyorsak, sistematik bir yöntemin olması gerektiğinin altını çizer.

Bacon, *Novum Organum* adlı eserinde bilginlerin doğaya ilişkin bilgi elde etmede Aristotelesçi kıyas ağırlıklı yöntemi benimsediklerini, fakat bu yöntemin bizlere doğaya ilişkin hiçbir yeni bir bilgi vermediğini, aksine bu yöntemin bilinenleri kanıtlamaya yaradığını belirtir.[26] Çünkü Aristoteles için ideal bilgi akla ve dedüktif yönteme bağlıydı. Oysa Bacon'a göre şayet doğaya ilişkin yeni bir bilgi elde etmek istiyorsak deney ve gözlem temelli bir yöntem gereklidir. Ona göre, bu yeni yöntem de tümevarımdır (ınductio). Bu tümevarım, Aristoteles'in kullandığı tümevarımdan (enumeration; inductio) iki açıdan farklılık sergiler. Bunlardan birisi, "dışarıda bırakma yöntemi" diğeri ise, "adım adım ilerleyen tümevarımdır."[27] Bacon'a göre, doğaya egemen olmak istiyorsak, bu tümevarım yöntemini kullanmamız gerekir. Çünkü ona göre doğada olgular arasında düzenli seyreden birtakım değişmeyen yasalar, Bacon'un deyimiyle "formlar" bulunmaktadır. Tümevarım yönteminin amacı da bizlere gözlem ve deney yoluyla bu olgular arasındaki formların bilgisini vermektir. Bacon *Novum Organum* adlı eserinde yeni tümevarım yöntemiyle formların nasıl elde edilebileceğini ilişkin örnekler sunar. Bunlardan birisi de ısının formudur. Bacon, ısının formunu bulmak için öncelikle gözlem temelli şu aşamaları öne sürer.[28]

---

[25] F. Bacon, *Novum Organum*, çev. Sema Önal, (İstanbul: Say Yayınları, 2012), 197-198.

[26] Bacon, *Novum Organum,* 121

[27] J. Losee, *Bilim Felsefesine Tarihsel Bir Giriş*, çev. Elif Böke, (Ankara: Dost Kitabevi, 2008), 79.

[28] Bacon, *Novum Organum*, 213-237.

1) **Varlar Tablosu**: Bu tabloda ısının hangi fenomenlerle birlikte görüldüğü hiçbir seçme yapılmaksızın sıralanır. Bacon bu tablo için 27 örnek sıralar, bunlardan bazıları, güneş ışınları, meteorlar, ateş ve canlı organizmalar, vb.

2) **Yoklar Tablosu:** Bu tabloda ısı özelliğini içermeyen fakat kendisinden ısının beklenildiği durumlar sıralanır. Bacon bu tablo için 31 örnek vermiştir. Bunlardan bazıları, yıldızlar, ay, acı veren baharatlar, vb.

3) **Karşılaştırma ve Derecelendirme Tablosu:** Burada ise ısının hangi durumlarda artış ve azalış gösterdiği yerler belirlenir. Bacon bu tablo için de 41 örnek vermiştir. Cansız ve canlı nesnelere dokunulduğunda farklı ısı derecelerinin algılanması bu örneklerden biridir.

Bacon gözlem temelli bu tablolardan sonra artık gerçek anlamda tümevarım işlemine başlanılabileceğini belirtir. Tümevarımın amacı ısıyla birlikte görünen, görünmeyen, artan ve azalan nitelikleri tasnif ederek ısının formuna ulaşmaktır. Bacon'a göre, bunun için de ilk yapılması gereken şey, olumsuz hallerin dışarıda bırakılmasıdır.[29] Örneğin, ısıyla ilişkilendirilemeyen ya da göreli bir şekilde ilişkilendirilen durumlar dışarıda bırakılır.

İşte Bacon'un bu bağlamda kontrollü deneylerin (experiments) önemine işaret ettiği söylenebilir. Çünkü hangi olguların hangi koşullarda ısıyla ilişkili olduğunu bilmek için kontrollü bir şekilde deneyler yapmak gerekir. Bu nedenle Bacon'a göre, "dışarıda bırakma yöntemi" yeni tümevarımın (inductio) temelidir. Bu yöntem sayesinde hem olgular arasındaki rastlantısal ilişkiler ortadan kaldırılır, hem de doğruluğu sınanmış bilgilere ulaşılır.

Bacon'un bu deneysel yöntem çalışmaları, modern doğa bilimlerinin oluşum ve gelişimi açısından önemlidir. Fakat bunun belirli yönlerden eksik ve yetersiz olduğu açıktır. Çünkü bir sonraki bölümde görüleceği üzere, Bacon'un yöntem anlayışını benimseyen Boyle, Gassendi ve Newton gibi düşünürler, deneysel yöntemi meşrulaştırmak için atomcu mekanik doğa tasarımını ön plana çıkartacaklardır. Bu da modern anlamda deneysel yöntem çalışmalarını temellendirip, gerekçelendirecektir.

2.4. Modern Atomculuk

Modern atomculuk, kökleri Demokritos'tan gelen Epikurosçu felsefenin Rönesans'ta tekrardan canlandırılıp, dönemin koşullarına uyarlanması ile karakterize olan entelektüel bir harekettir. Epikuros, Demokritos da olduğu gibi her şeyin "atom" ve "boşluk" gibi iki temel postulattan oluştuğunu ve bu çerçevede doğanın da materyalist, mekanik, nedensel ve determinist ilkelere göre işlediği fikirlerini benimsemişti. Fakat Epikuros, ustasından farklı olarak, "atom"

[29] Bacon, *Novum Organum*, 238.

ve "boşluk" gibi varlıklara ilişkin bilgimiz de dâhil olmak üzere, bütün bilgilerimizin kaynağında duyumlar olduğunu ileri sürer.[30] Bu da Epikuros'un Demokritos'tan farklı olarak deneyimsel bilgiye daha fazla önem verdiğini gösterir.

Epikuros'un bu çerçevedeki atomcu öğretisi, modern doğa tasarımını temellendirdiği gibi modern dönemde ön plana çıkan deney (experiment) kavramına da meşrulaştırmaktadır. Bahsedildiği üzere, deney yapay ve kontrollü ortamlarda gerçekleştirilen bir olaydı. Yani deney için bir anlamda nesneleri doğal bağlamından koparmak gerekiyordu. Bu durum, Aristotelesçi varlık ve doğa anlayışına uygun değildi. Çünkü Aristoteles'e göre her doğal varlık, yapay olandan niteliksel ve davranışsal olarak farklıydı. Dolayısıyla bu öğreti bağlamında yapay ortamda yapılan deneylerin doğal olanı etkilemediği inancı yaygındı. Bu nedenle Rönesans'ta deneysel yönteme ilgi ve eğilim gösteren düşünürler için Aristotelesçi bu doğa tasarımının yerine deneysel yönteme uygun bir doğa tasarımı gerekliydi ve bunu da Epikurosçu öğreti sunmaktaydı. Bu öğretide, deney yapmayı kolaylaştıran en temel varsayımlardan birisi, doğada canlı ve cansız bütün varlıkların homojen bir yapıda olması, yani her şeyin atomlardan oluşması, diğeri ise söz konusu nesnelerin mekanik, nedensel ve determinist ilkelere göre seyretmesidir.

Modern bilim adamları, bu varsayımlara dayanarak yapay ve kontrollü ortamlarda deneyler yapabildikleri gibi sonuçlarını da genelleştirme olanağı bulabilmişlerdir. Nitekim yapılan deneylerin herkes için açık bir mesajı vardı: "Benzer koşullarda, benzer etkiler, benzer sonuçlar ortaya çıkarır." Bu da dönemin birçok entelektüelinin ilgisine mazhar olup, modern dönemde başat bir yöntem haline gelir. Dönem itibariyle Grek menşeili atomcu öğretiyi benimseyip ve modern anlamda deneysel araştırmalar yapan en etkili düşünürler, P. Gassendi, R. Boyle ve I.Newton olmuştur.

3.2.1. Pierre Gassendi

Modern dönemde Grek menşeili atomcu felsefeyi tekrardan canlandırıp gündeme getiren ilk düşünürlerden birisi, Fransız düşünür Pierre Gassendi (1592-1655) olmuştur. Onun özellikle de Epikurosçu felsefe üzerinden atomcu mekanik

[30]Leukippos & Demokritos, *Atomcu Felsefe Fragmanları*, Der. ve Çev. Cengiz Çevik, (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2019), 24.

öğretiyi tekrardan canlandırması ve bu bağlamda ampirik bilgi teorisine ve deneysel yönteme yönelik çalışmaları, modern deneysel yöntem ve bilim anlayışının oluşumu açısından önemlidir.

Gassendi, 1649 yılında kısaca, *Syntagma Philosophiae Epicuri* başlıklı eserinde, Epikurosçu felsefenin meşrulaştırılmasına yönelik önemli bir adım atar ve bu eserinde bir yandan, Epikurosçu atomcu mekanik felsefeyi, Hristiyan teolojisiyle uzlaştırmaya, diğer bir yandan da Aristotelesçi felsefeye karşı savunmaya çalışır.[31] Atomcu felsefe iki temel sav üzerinde Hristiyan teolojisi ile çatışmaktaydı. Bunlardan birisi, yaratıcı ve müdahale eden bir Tanrıyı yok sayması diğeri ise, ruhun maddi ve ölümlü olduğunu varsayması. İşte Gassendi'nin atomcu felsefeyi meşrulaştırmak adına yaptığı ilk temel adım, bu savları Hristiyanlaştırmak olmuştur. Buna göre, Gassendi'nin nazarında "atom" ve "boşluk", ezeli değil, Tanrı tarafından yaratılmıştı ve atomlara ilk hareketi veren de Tanrıydı, ayrıca ruh da ölümsüzdü.[32]

Gassendi bu aşamadan sonra artık Epikurosçu felsefe bağlamında sorunları ele almaya başlar.

Gassendi'nin atomcu mekanik öğretiyi Epikuros üzerinden benimsemesi, onun da Demokritos'tan farklı olarak, ampirist bilgi anlayışına daha fazla bağlı olmasına yol açar.[33] Bahsedildiği üzere Epikuros, Demokritos'tan farklı olarak, bütün bilgilerimizin son çözümlemede deneyime, algılara dayandığını ileri sürmüştü. Bu da Gassendi gibi takipçilerine bir düşüncenin ya da fikrin, son çözümlemede deney (experiment) ile sınanması gerektiği fikrini telkin eder. Gassendi'nin bu doğrultuda söz konusu düşünceyi kabul etmekle birlikte, bunu toplum nezdinde meşrulaştırmaya çalışır.[34]

Gassendi'nin bu çerçevede yaptığı en önemli çalışma, modern deneyci bilgi anlayışını gösteren kontrollü deneyler (experiment) yapmasıdır. Onun özellikle de hareketin korunumu ve göreliliğine ilişkin yapmış olduğu deney, modern bilim anlayışı açısından önemlidir. Ayrıca bu deney, o dönemlerde Copernicus

---

[31] H.M. Carré, "Pierre Gassendi and the New Philosophy", *Philosophy,* Vol. 33, No. 125, (1958), 112.

[32] R.M. Johnson, Was Gassendi an Epicurean?, *History of Philosophy Quarterly*, Vol. 20, No. 4, (2013), 341-343.

[33] Carré, "Pierre Gassendi and the New Philosophy", 113; Johnson, Was Gassendi an Epicurean?, 344.

[34] S. Fisher, *Pierre Gassendi*, https://plato.stanford.edu/entries/gassendi/. Çevrimiçi 25.05. 2022.

tarafından öne sürülen Yer'in hareketli olduğu savını da gerekçelendirdiği için önemlidir. Söylenene göre, Gassendi 1641 yılında Marsilya'da birçok insanın huzurunda, hareket halindeki bir gemi direğinin tepesinden bir taşı bırakmış ve taş, gemi direğinin dibine düşmüş.[35] Bilindiği üzere, Yer merkezli evren modeli savunanlara göre, eğer Yer, hareket ediyorsa havaya atılan bir taş aynı yere düşmemeliydi, oysa havaya atılan bir taş hemen hemen aynı yere düşmektedir. Gassendi yapmış olduğu bu deneyle hareketin göreli ve bir korunuma sahip olduğunu göstermiş ve böylelikle de hem Yer'in hareketli olabileceği savını hem de Galileo ve Descartes tarafından teorik olarak dile getirilen eylemsizlik ilkesini deneysel olarak gerekçelendirmiştir.[36]

Gassendi'nin bu ve benzeri deneyleri (experiment), çevresindekilere, eğer atomcu mekanik doğa tasarımı benimsenirse, "benzer koşullarda, benzer etkilerin benzer sonuçları ortaya çıkaracağı mesajını vermekteydi. Nitekim deney başkaları tarafından da benzer koşullarda ne kadar tekrarlanırsa tekrarlansın, aynı sonuçları vermesi zaruridir. İşte modern bilimin, modern insanı cezbeden yönü de burada yatmaktaydı.

3.2.2. Robert Boyle

Fransa'da atomcu mekanik felsefeyi kabul edilebilir bir hale getirmeye yönelik ilk önemli çalışmayı Gassendi yapmıştı. Gassendi atomcu mekanik felsefeye bazı Hristiyan dogmalarını ekleyerek, bir anlamda bu öğretiyi Hristiyanlaştırmaya çalışarak, önemli bir önyargıyı teorik çerçevede kırmıştı. Daha sonradan Gassendi'nin çalışmalarının, İngiltere'de Walter Charleton aracılığıyla tanıtılması ve savunulması, atomcu mekanik felsefenin gerek Boyle gerekse Hobbes, Newton ve Locke gibi düşünürler üzerinde etkili olmasına yol açar.[37]

Bu süreçte atomcu mekanik felsefeden etkilenerek deneysel alanda önemli çalışmalar yürüten düşünürlerden birisi de Robert Boyle (1627-1691) olmuştur. Fakat Boyle, Gassendi'den farklı olarak atom terimi yerine parçacık anlamına gelen "corpuscle" sözcüğünü kullanır ve yaptığı çalışmaları da "parçacık temelli mekanik felsefe" olarak tanımlar.[38]

---

[35] A. Koyre, *Bilim Tarihi Yazıları*, çev. Kurtuluş Dinçer, (Ankara: Tübitak Yayınları, 2000), 238.

[36] Koyre, *Bilim Tarihi Yazıları,* 237-239.

[37] R. Kargon, "Walter Charleton, Robert Boyle, and the Acceptance of Epicurean Atomism in England", *Isis,* Vol. 55, No.2, (1964), 184-192.

[38] Kargon, "Walter Charleton, Robert Boyle, and the Acceptance of Epicurean Atomism in England", 189.

Bu felsefenin diğer düşünürler de olduğu gibi Boyle üzerindeki en önemli etkilerinden birisi, kontrollü deneyleri (experiment) temellendirmesi ve meşrulaştırmasıdır. Hatta Boyle, bu bağlamda manidar bir şekilde eserlerindeki amacının, mekanik felsefeyi deneysel araçlarla gerekçelendirmek olduğunu birçok kez belirtmiştir.[39]

Boyle bu çerçevede başta mekanik, optik ve kimya olmak üzere çok çeşitli alanlarda deneyler yapmıştır. Bunlardan havanın (gazların) nitelik ve yapısını anlamaya yönelik yaptığı deneyler hem Aristotelesçi doğa felsefesini yadsıması hem de mekanik felsefeyi gerekçelendirmesi açısından önemlidir. Çünkü o dönemlerde havanın yapısı ve niteliğinin anlaşılması, boşluğun olup-olmadığı görüşü ile koşuttu. Aristoteles ve takipçileri, boşluğun kesinlikle olmadığını ileri sürerlerken, Boyle gibi atomcu mekanik felsefeyi savunanlar, boşluğun olanaklı olduğunu göstermeye savunup göstermeye çalışmışlardır. Bu hususta ilk ciddi adımı, 1644 yılında Galileo'nun öğrencisi E. Torricelli atar. Torricelli boşluğun olup-olmadığını anlamak için su'dan yaklaşık 14 kat daha ağır olan civa elementini bir ağzı kapalı tüpün içerisine ters çevirerek koyar ve bunu yüksekliklerde dener. Neticede Torricelli'nin tüpündeki civa sütunu, 76 cm yükseklikte kalır ve bu da bir boşluğun olduğu savını onaylar.[40]

Bu süreç içerisinde Boyle'un da bir hava pompası icat ederek, söz konusu sorunu aydınlatmak adına, çeşitli deneyler yaptığı bilinmektedir. Boyle bu deneylerinde, Torricelli deneyinde civanın neden yükselip-arttığını, neden havası alınmış bir ortamda hayvanların yaşayamadığını ve neden yanan bir mumun havasız bir ortamda söndüğü gibi birçok soruna açıklık getirir.[41] Ayrıca bütün bu deneyler, Boyle'a, havasız bir ortamın olabileceğini, yani boşluğunu olabileceğini, havanın gaz niteliğinde bir madde olduğunu, bu maddelerin parçacıklardan oluştuğunu ve bu parçacıkların da mekanik yasalara göre davrandığı gibi fikirleri telkin ettirir.

Boyle'un dönem itibariyle yapmış olduğu en önemli çalışmalardan birisi de kimyayı, yani o dönemki adıyla simyayı, mekanik felsefeye uyarlamak olmuştur. Boyle, bu maksatla 1661 yılında *The Sceptical Cymist* (*Kuşkucu Kimyager*) adlı bir eser yayımlar. Bu eserin iki temel amacı vardır, bunlardan birisi gelenekselci element anlayışının yanlış olduğunu göstermek, diğeri ise parçacık temelli mekanik felsefenin geçerli olduğunu göstermek.[42]

---

[39] M. B. Hall, "Robert Boyle", *Scientific American*, Vol. 217, No. 2, (1967), 98.

[40] R.S. Westfall, *Modern Bilimin Oluşumu*, çev. İsmail Hakkı Duru, (İstanbul: Verso Yayınlar, 1987) 48-49.

[41] Hall, "Robert Boyle", 98.

[42] Hall, "Robert Boyle", 101.

Boyle, bu gerekçeyle atomcu felsefenin temel savını, yani bütün maddelerin çok sayıda basit, homojen parçacıkların biçim ve hareketlerine bağlı olarak ortaya çıktığını, kimyaya da uyarlar. Buna karşın Aristotelesçiler, madenlerin ilk madde (prote hyle) ile "toprak", "su", "hava" ve "ateş" olmak üzere dört temel elementten oluştuğunu ileri sürmekteydiler. Rönesans'a gelindiğinde ise Paracelcus, maddenin yapısını, kükürt-civa-tuz olmak üzere üç temel ilkeye indirgemişti. Boyle söz konusu eserinde, tüm bu görüşlerden kuşkulandığını, dolayısıyla da bunlardan hangisinin doğru olup-olmayacağına deneyin (experiment) karar verebileceğini belirtmiştir. Geleneksel görüş, bütün maddelerin ateş aracılığıyla bu temel elementlerden birisine indirgenebileceği iddiasındaydı. Oysa Boyle, *The Sceptical Chymist* adlı eserinde, bu tarzdaki geleneksel inancın yanlış olduğunu yapmış olduğu bir deneyle açıkça göstermiştir. Bu deneye göre, ateşe tutulan altın, hiçbir şekilde toprak, su, hava veya ateş olmadığı gibi tuz, kükürt veya cıva gibi elementlere de dönüşmemekteydi. Boyle, bu deneyiyle parçacık temelli atomcu mekanik görüşünü tam olarak temellendiremese de altının sürekli ve değişmez bir niteliğe sahip olduğunu göstererek, gelenekselci anlayışın yanlış olduğunu ortaya koymuştur.[43]

Neticede Boyle'un atomcu mekanik felsefeden beslenerek yapmış olduğu bütün bu deney ve gözlem temelli çalışmalar, bir yandan Aristotelesçi doğa felsefesini zayıflatırken diğer bir yandan da modern atomcu mekanik doğa tasarımını güçlendirir. Ve bu da Newton ile birlikte olgun formuna ulaşacak olan modern bilim tasarımının oluşumunu hızlandıracaktır.

3.2.1. Isaac Newton

Gassendi ve Boyle'un çalışmalarında görüldüğü üzere, atomcu mekanik doğa tasarımı deneysel yöntemi ve bilgi anlayışını meşrulaştıran bir öğretiydi. Diğer bir deyişle, dönem itibariyle Aristotelesçi bilim anlayışına karşı, deneysel yöntemi savunabilmek için atomcu mekanik doğa tasarımına ihtiyaç duyulmaktaydı. Nitekim bunu Gassendi ve Boyle fark ederek, önemli bir adım atmışlardı. Şimdi sıra Isaac Newton'a (1643-1727) gelmişti.

Newton'un entelektüel gelişimine bakıldığında, daha öğrencilik yıllarında atomcu-parçacıkçı mekanik doğa tasarımına ilgi duyduğu görülür. Newton bu süreçte atomcu mekanik felsefenin Descartesçı mekanik felsefeden üstün olduğunu düşünüyordu. Hatta Newton, bu dönemlerde not defterine "ilk

[43] Westfall, *Modern Bilimin Oluşumu,* 85-86.

maddenin "atom"[44] olması gerekir ve bu madde fark edilemeyecek kadar küçük olabilir" diye yazar.[45]

Newton'un atomcu mekanik felsefeyi benimsediğini gösteren en açık olay ise 1675 yılında ışık üzerine yazdığı bir makaleyle gün yüzüne çıkar. Newton, Royal Society'ya göndermiş olduğu "Işık Hakkında Varsayım" adlı makalesinde, ışığın parçacık nitelikte ve mekanik ilkelere bağlı olduğunu öne sürer.[46] Fakat Newton'un bu dönemlerde atomcu öğretinin temel savlarından birisi olan "boşluğu" kabul etmediği görülmektedir. Çünkü Newton, söz konusu makalesinde Descartes'ı izleyerek, her yerin eter adlı bir madde ile dolu olduğunu ve parçacıkları bir arada tutan gücün de "eter" olduğunu ileri sürer.[47]

Newton, belirli bir müddet Descartesçı bu görüşleri benimsedikten sonra, özellikle parçacıkları bir arada tutan eterin genel eylemsizlik ilkesiyle açıklanamadığını fark ederek, bu anlayışı terk eder.[48] Newton bu esnada çağdaşı ve hemşerisi olan R. Boyle'un hava konusundaki deneysel çalışmalarından esinlenerek, artık doğada bir boşluğun var olduğunu açıkça kabul eder.[49] Newton, ilerleyen çalışmalarında ise "atom" ve "boşluk" kavramlarına "kütle çekimini" de ekleyerek hem atomcu mekanik doğa tasarımını nihai biçimine ulaştırır hem de sadece ışık olgularını değil, bütün doğa olaylarının bu öğreti ile açıklanabileceğini ileri sürer.[50]

Ayrıca Newton böylelikle, öncellerinden (Gassendi, Boyle, Descartes) farklı olarak, atomcu mekanik doğa tasarımı ve deneysel yönteme matematiği de ekleyerek, diğer bir deyişle bunları bir sentez içerisinde sunarak, modern bilim tasarımının mimarı olur.[51]

Newton'un her şeyin atom (parçacık) ve boşluktan oluştuğunu ve bunların mekanik, nedensel ve determinist ilkelere göre davrandığını öne sürmesi, doğanın homojen, birlik ve bütünlük içerisinde olduğu ve kendine özgü ilkelere göre işlediği fikirlerini de beraberinde getirmekteydi. Bütün bu fikirler de modern

---

[44] Aslında Newton da o dönemlerde ağırlıklı olarak, "atom" terimi yerine daha yaygın kullanılan "parçacık" (lat. corpuscle) sözcüğünü kullanmıştır. Değinildiği üzere, "parçacık" terimi kaplam alanı bakımından atom terimini içermeyle birlikte, simyacıların kullanmış olduğu natura minima'yı kapsamaktaydı.

[45] R. S. Westfall, *Newton*, çev. Orhan Düz, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2018), 113.

[46] Westfall, *Newton,* 186,282.

[47] Westfall, *Newton,* 283,

[48] A. Koyre, *Bilim ve Devrim Newton*, çev. Nur Küçük, (İstanbul: Salyangoz Yayınları, 2006), 139-140.

[49] Westfall, *Modern Bilimin Oluşumu,* 103-105.

[50] I. Newton, *Opticks*, (Newyork: Dover Publication, 1952), 375-376.

[51] Westfall, *Modern Bilimin Oluşumu,* 159.

döneme özgü kontrollü deney (experiment) çalışmalarını temellendirmekte ve meşrulaştırmaktadır. Nitekim Newton'un da bu doğrultuda hareket ettiği ve söz konusu fikirler temelinde deneysel çalışmalar yaptığı bilinmektedir. Newton'un bu çerçevede en önemli deneysel çalışmaları optik alanına ilişkindir. Onun her şeyin parçacıklardan oluştuğu, parçacıkların sert ve bölünemez olduğu, parçacıkların mekanik yasalara tabi olduğu ve maddenin boşluk içerdiği gibi savları, ışık ve renklerin doğasını açıklamak için de geçerliydi.

Newton bu bakış açısıyla, ışık ve renklerin mahiyetini anlamak ve açıklamak üzere bir dizi deney (experiment) yapar. Newton bu maksatla, öncelikle beyaz ışığı bir prizmadan geçirerek, yedi farklı renk elde eder, daha sonra elde edilen renklerden birisini, tekrar bir prizmadan geçirerek ortaya çıkan değişime bakar ve nihayetinde bütün renkleri tek bir mercek odağında toplayarak beyaz ışığı elde eder. Newton bütün bu deneylerin sonucunda, beyaz ışığın bütün renkleri içerdiğini ve renk dediğimiz olgunun, beyaz ışığın nesnelere çarpması, kırılması ve yansıması sonucu bizde bıraktığı izlenim olduğu ve her rengin kendine özgü bir kırılma indisinin olduğu gibi sonuçlara ulaşır. [52]

Hypotheses Non Fingo (Hipotezler Uydurmuyorum)

Newton'ın atomcu mekanik doğa tasarımına getirdiği yeniliklerden birisi de kütle çekim (gravitation) kavramıydı. Newton'ın atomlarla birlikte bütün cisimlerin kütle çekim kuvvetine sahip olduğu savı, atomcu mekanik doğa tasarımını tamamlayıcı nitelikteydi. Böylelikle hem doğanın birliği ve bütünlüğü sağlanır hem de modern doğa ve bilim tasarımı nihai formuna ulaşır.

Ne var ki, Newton'un kütle çekim kavramı, o dönemlerde diğer keşiflerine göre daha gizemli görünmekteydi. Çünkü dönem itibariyle fiziksel bir iletişim olmadan uzay boşluğunda milyonlarca mil öteden bir gezegenin yörüngesinde kalmasını sağlayan bir çekim gücünü kavramak çok zordu. Bu nedenle Descartesçı felsefeye bağlı olanlar, Newton'un kütle çekim yasasının mekaniksel bir kaynağı olmadığını, dolayısıyla da bunun kendilerini Orta çağ gizemciliğine ya da Rönesans Naturalizmine geri götürdüğünü söyleyerek reddediyorlardı.[53]

Newton her şeyden önce yapmış olduğu çalışmaları, spekülatif olandan ayırmak için deneysel felsefe tabirini kullanır.[54] Newton'un nazarında deneysel felsefe, ulaşılan fikir veya hipotezlerin doğrudan ya da dolaylı olarak duyu

---

[52] Detaylı bilgi için bkz. Newton, *Opticks,*

[53] Koyre, *Bilim ve Devrim Newton*, 91-92; Betty J.T. Dobbs & Margaret C. Jacob, *Newton ve Newtonculuk Kültürü*, çev. Gökçen Ezber, (İstanbul: İzdüşüm Yayınları, 2000), 67.

[54] Aktaran, Westfall, *Modern Bilimin Doğuşu*, 176.

verileri ile ilişkilendirilmesini gerekli kılar. Bu bir anlamda Newton öncülüğünde modern bilgi ve bilimin ölçütünün de son noktada deneyim olduğunu işaret eder. Dolayısıyla Newton, kendini eleştirenlere karşı, yani kütle çekim kuvvetinin bilimsel olmadığını iddia edenlere karşı, bu perspektiften yanıtlar vermeye çalışır.

Newton *Principia* adlı eserinin ikinci baskısında (1713) "hypotheses non fingo"[55] (hipotezler uydurmuyorum) derken hem deneysel felsefeye bağlı olduğunu hem de kendini eleştirenlere karşı bir yanıt verir. Hatta bu aforizma daha sonradan Newtoncu bilim anlayışının sloganı haline gelir. Çünkü bu özdeyiş gerek Newton'ın gerekse Newton'dan sonra egemen olan bilim anlayışının, epistemolojik ve metodolojik yönünü karakterize eder. Pekâlâ Newton bu aforizmayla neyi kastetmişti?

Newton bu aforizmayla "kütle çekim" kavramını bir spekülasyon olarak uydurmadığını, bunun deneysel, duyusal temelleri olduğunu, dolaysıyla da bilimsel olduğunu ileri sürer. Newton bu bağlamdaki görüşlerini ilk olarak *Optik* (1706) adlı eserinde ileri sürer. Newton bu eserinde söz konusu eleştirilere karşı, kütle çekim kuvvetinin nedeninin, özünün ve yapısının ne olduğunu bilmediğini, fakat onun bir şekilde duyusal, deneysel verilerle ilintili olduğunu belirterek, bu kavramın deneysel felsefeye ait olduğunu, yani bilimsel olduğunu ileri sürer.[56]

Newton bu görüşünü de şöyle gerekçelendirir: Öncelikle çekim kuvvetini, kütlesi olan cisimler ve bunlar arasındaki mesafelerle ilişkilendirerek tanımlar. Buna göre çekim kuvvetinin miktarı, cisimlerinin kütleleri ile doğru orantılı, aralarındaki mesafenin karesiyle de ters orantılı olarak açığa çıkar. Newton böylelikle çekim kuvvetini doğrudan deneyimleyemesek de onun, dolaylı olarak hangi koşullarda hangi olgularla hangi sonucu vereceğini bileceğimizi söyler.

Newton bu bakış açısı çerçevesinde, gezegenler arasındaki çekim kuvvetinin niceliksel ifadesinin elips olduğunu öne sürer. Diğer bir deyişle, gezegenlerin kütlelerine bağlı olarak çekim kuvveti bazen artmakta bazen de azalmaktadır, dolayısıyla bu durumun geometrik ifadesi elipstir. Bilindiği üzere, gezegenlerin elips yörüngede hareket ettiği savı, Kepler'in birinci yasasıydı. Kepler, yaklaşık yirmi yıl boyunca yapmış olduğu titiz ve dikkatli gözlemlerinin sonucunda gezegenlerin yörüngelerinin elips olduğunu ortaya koymuştu. O halde bu bilgilerden, görünmeyen "çekim kuvvetinin" bilimsel olmasının bir

---

[55] Newton'un bu ifadesi, bazı metinlerde "hipotezler kurmuyorum" şeklinde de çevrilmiştir. Koyre'ye göre, Newton'un çalışmaları dikkate alındığında onun "kurmak" fiilini değil de "uydurmak" fiilini tercih ettiği görülür. Ayrıca bkz. Koyre, *Bilim ve Devrim Newton*, 55.

[56] Aktaran, Westfall, *Modern Bilimin Doğuşu*, 175-176.

göstergesinin, onun görünen gezegenlerin elips yörünge çizmeleri olgusuyla ilişkilendirilmesine bağlı olduğu çıkarılabilir. Başka bir deyişle, "çekim kuvvetinin" olgularla nasıl, hangi koşullarda ilişkili olduğu ve bu ilişkinin sonuçlarının ne olduğunun belirtilmesi, gözlenemeyen çekim kuvvetine bilimsellik atfetmiştir. Ayrıca Newton'un benzer akıl yürütmeyi, Kepler'in 3. yasası ve Galileo'nun serbest düşme yasalarına da uyguladığı ve beklediği sonuçları aldığı bilinmektedir.

Bu bilgiler ışığında Newton ile olgun biçimine ulaşan modern bilim tasarımının, epistemolojik çerçevede ampirizme bağlı olduğu söylenebilir. Diğer bir deyişle, Newton öncülüğünde modern bilim aracılığıyla ortaya konulan bilginin kaynak ve ölçütünün deneyim olduğu çıkarılabilir.

SONUÇ

Modern bilim ile ampirizm arasında hem tarihsel gelişim hem de kavramsal içerik bakımından büyük bir yakınlığın olduğu söylenebilir. Ayrıca bu iki entelektüel hareketin birbirlerine yakın zamanlarda ortaya çıkması da manidardır. Fakat gerek zamansal gerekse birbirlerini etkileme açısından modern bilimin daha ön planda olduğu ileri sürülebilir. Bahsedildiği üzere, bir bilgi anlayışı olarak ampirizm antik çağlardan beri bilinmekteydi, fakat bilgi değeri bakımından dikkate alınmamaktaydı. Dolayısıyla ampirizmin 17. yy'ın sonlarında ortaya çıkması ve kabul görmesi tesadüf değildir. Bu süreçte Newton ile olgun formuna ulaşan modern bilim tasarımı, hem deneyci bilgi anlayışını esas alır hem de birçok probleme açıklık getirir. Newtoncu bilimin bu başarısı gerek döneminde gerekse sonrasında birçok düşünür ve akımı etkileyerek, uzun yıllar bilgi elde etme modeli olarak işlev görmesine yol açar. Bu doğrultuda Newtoncu bilim, dönemin aydınları tarafından felsefe, ahlak, ekonomi ve siyaset gibi çok çeşitli disiplinlere uyarlanmaya çalışılır.

Bu noktada Newtoncu bilim anlayışından etkilenen düşünürlerden birisi de İngiliz düşünür John Locke olur. Locke ampirizmi sistemleştirdiği *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme* (1690) adlı eserini yayınladığı zaman Newton'un *Principia'sı* (1687) yaklaşık üç yıldan beri zihinleri işgal etmekteydi. Kaynaklar, Locke'ın hemşerisi Newton'un görüş ve eserlerini bildiğini ve hatta bu bağlamda Newton ile mektuplaştığını aktarmaktadır.[57] Bununla birlikte Locke'ın deneyci bir bilim anlayışı ve topluluğunun egemen olduğu bir dönemde yaşadığına da dikkat çekmek gerekir. Locke'un yaşadığı dönemde F. Bacon ile başlayan Boyle,

[57] Bu hususa ilişkin detaylı bilgi için bkz. G. A. J. Rogers, "Locke's Essay and Newton's Principia", *Journal of the History of Ideas* , Vol. 39, No. 2 (1978), pp. 217-232.

Hobbes, Hooke ve Newton ile şekillenen bir bilim topluluğu oluşmuştu. Locke'un bu düşünürlerin birçoğuyla doğrudan temasta bulunduğu ve fikir alışverişinde bulunduğu bilinmektedir. Kısacası, bütün bu bilgiler, Locke ile sistemli bir hale gelen ampirist akımın hem oluşumunda hem de kabul görmesinde en önemli etkenin, modern bilim tasarımının başarıları ve egemenliği olduğu söylenebilir.

KAYNAKÇA

1. Aristoteles, *İkinci Çözümlemeler*, çev. Ali Houshiary, İstanbul: YKY, 2005.
2. Bacon, Francis. *Novum Organum*, çev. Sema Önal, İstanbul: Say Yayınları, 2012.
3. Baç, Murat. *Epistemoloji*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2011.
4. Bayar, Işıl. "Ockhamlı William'ın Epistemolojisi", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, cilt. 18, sayı.1, 165-186.
5. Betty J.T. Dobbs & Margaret C. Jacob, *Newton ve Newtonculuk Kültürü*, çev. Gökçen Ezber, İstanbul: İzdüşüm Yayınları, 2000.
6. Boenke, Michaela. *Bernardino Telesio*, https://plato.stanford.edu./entries/telesio, (erişim: 26.05.2022).
7. Burckhart, Jacop. *İtalya'da Rönesans Kültürü,* çev. Bekir Sıtkı Baykal, İstanbul: Okuyanus Yayınları, 2018.
8. Carré, H. Meyrick. "Pierre Gassendi and the New Philosophy", *Philosophy,* Vol. 33, No. 125, (1958), 112-120.
9. Crombie, C. Alistiar. *Augustinus to GalileoThe History of Science,* Harward: Harward University Press*, 1953*.
10. S. Fisher, Samuel. *Pierre Gassendi*, https://plato.stanford.edu/entries/gassendi/. Çevrimiçi 25.05. 2022.
11. Grant, Edward. *Orta çağda Fizik Bilimleri*, çev. Aykut Göker, Ankara: Verso Yayınları, 1986.
12. ----------. *God and Reason in the Middle Ages*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
13. Heath, L.Thomas. *The Works of Archimedes*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1897.
14. Hossain F. M. Anayet. *"*A Critical Analysis of Empiricism". *Open Journal of Philosophy,* sayı. 4, (2014), 225-230.
15. Johnson, R. Monte. Was Gassendi an Epicurean?, *History of Philosophy Quarterly*, Vol. 20, No. 4, (2003), 339-360.
16. Kargon, Robert. "Walter Charleton, Robert Boyle, and the Acceptance of Epicurean Atomism in England", *Isis,* Vol. 55, No.2, (1964), 184-192.
17. Koyre, Alexandre. *Kapalı Dünyadan Sonsuz Evrene*, çev. Aziz Yardımlı, Eskişehir: İdea Yayınları, 1998.
18. ----------, *Bilim Tarihi Yazıları*, çev. Kurtuluş Dinçer, Ankara: Tübitak Yayınları, 2000.

19.----------. *Yeniçağ Biliminin Doğuşu*, çev. Kurtuluş Dinçer, Ankara: Gündoğan Yayınları, 2000.
20.----------. *Bilim ve Devrim Newton*, çev. Nur Küçük, İstanbul: Salyangoz Yayınları, 2006.
21.Kristeller, O. Paul. Studies *İn Renaissance Thought And Letters*, Roma: Edizioni di Storia e Letteratura Press 1984.
22.Leukippos & Demokritos, *Atomcu Felsefe Fragmanları*, Der.ve çev. Cengiz Çevik, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2019.
23.Locke, John. *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*, çev. V. Hacıkadiroğlu, İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2004.
24.Losee, John. *Bilim Felsefesine Tarihsel Bir Giriş*, çev. Elif Böke, Ankara: Dost Kitabevi, 2008.
25.Michelet, Jules. *Rönesans*, çev. Kazım Berker, Ankara: Çağdaş Matbaacılık ve Yayıncılık, 1998.
26.Nauert, G. Charles. Avrupa'da *Hümanizma ve Rönesans Kültürü*, çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2011.
27.Newton, Isaac. *Opticks*, Newyork: Dover Publication, 1952.
28.G. A. J. Rogers, "Locke's Essay and Newton's Principia", *Journal of the History of Ideas* , Vol. 39, No. 2 (1978), pp. 217-232.
29.Rossi, Paolo. *Modern Bilimin Doğuşu,* çev. Neşenur Domaniç, İstanbul: Literatür Yayınları, 2009.
30.Schmitt, B. Charles. "Reappraisals Reinassance Science", *History of Science*, vol 16, ıssue 3, (1978), 200-214.
31.Westfall, S. Richard. *Modern Bilimin Oluşumu*, çev. İsmail Hakkı Duru, İstanbul: Verso Yayınlar, 1987.
32.----------. *Newton*, çev. Orhan Düz, İstanbul: Alfa Yayınları, 2018.
33.Wootton, David. *Bilimin İcadı*, çev. Nurettin El Hüseyni, İstanbul: YKY, 2019.

KARADENİZ BÖLGESİ LİMANLARININ LOJİSTİK PERFORMANS AÇISINDAN İNCELENMESİ

Ercan YÜKSEKYILDIZ

Samsun Üniversitesi
İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi
ORCID: 0000-0001-7199-8267

1. Giriş

Lojistik müşterilerin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla her türlü bilgi, hizmet ve ürünün hammadde olarak elde edildiği ilk noktadan ortaya çıkan ürünün tüketileceği nihai noktaya kadar olan tedarik zinciri içerisindeki eylemlerinin etkili, verimli ve en az maliyetle olacak biçimde akışının sağlanması, depolama ihtiyaçlarının giderilmesi, planlama yapılması ve denetim altına alınması sürecidir (Stock & Lambert, 2001).

Teknolojik gelişim ve altyapı olanaklarının günden güne artması ile yeni fırsatlar yaratan lojistik sektörü küresel olarak bakıldığında en büyük ticari sektörler arasında yer almaktadır. Literatürde lojistik performans lojistiğin yedi doğrusu ile tanımlanmaktadır. Bunlar; doğru yer, doğru zaman, doğru koşul, doğru müşteri, doğru ürün, doğru miktar ve doğru maliyet olarak sıralanmaktadır (Ustalı, 2020). Lojistik performans kriterleri olarak tanımlanan iktisadi, coğrafi ve kurumsal koşullara bağlı olarak lojistik faaliyetlerde performansın artırılması mümkündür. Bu nedenle lojistik işlemlerdeki değişkenlik ve belirsizliğin en aza indirilmesi, tedarik sürelerinin kısaltılması, bitmiş ürünün birim maliyetlerinde azalma ve rekabet avantajı yakalanması lojistik performansın artırılması için en önemli koşullar olmuşlardır (Bayraktutan & Özbilgin, 2015). İktisadi gelişmişlik göstergesi ve ölçülmesi için bir araç olarak kullanılan lojistik performans işletmelerde etkili ve verimli bir lojistik sürecin yürütülmesi için değer katıcı fonksiyonları ihtiva etmektedir (Kozan, 2019).

Küresel alanda büyümek isteyen ülkeler tarafından oldukça önemli kabul edilen lojistik sektörü; ekonomik, kültürel, sosyal, psikolojik, stratejik, politik ve askeri alanlarda ülkelere katma değer sağlamaktadır (Erkan, 2014). Yatırımcılar tarafından yatırım kararları verilirken altyapı olarak gelişmiş ve yetişmiş insan gücüne sahip olan yerler tercih edilmektedir. Bu kriterlerin de yeterli ve kaliteli bir ulaştırma sisteminin olduğu ve sosyoekonomik olarak gelişmiş bölgelerde var olduğu bilinmektedir (Bayraktutan & Özbilgin, 2015). Lojistik kavramı, taşımacılık kavramının daha gelişmiş bir ifadesi olarak ifade edilebileceği gibi ülkelerin ekonomik ve sosyal güçlerinin iyileşmesinde rol oynayan en önemli faktörlerden birisi olmuştur (Erkan, 2014).

Uluslararası ticaretin en ekonomik olarak yapıldığı deniz yolu taşımacılığı lojistik sektörünün en güçlü dayanağını oluşturmaktadır. Denizyolu taşımacılığında ulaştırma maliyetleri en aza inerken yükleme kapasitesi ve hacimsel olarak taşınan yük miktarı en yüksek seviyeye ulaşmaktadır (Altınok, 2021). Limanlar gemi ile diğer araçlar arasında yük ve yolcu aktarımının yapıldığı, yüklerin depolanması ve diğer ekonomik faaliyetlerin gerçekleştiği, gerekli alt ve üst yapı araçlarının bulunduğu yer olarak tanımlanmaktadır (Koldemir, 2003). Limanlar ülkelerin ekonomik gücünü ve rekabet düzeyini

göstermekte önemli bir kıstas olarak kabul edilmektedirler. Ulaştırma zincirinde lojistik açıdan oldukça önemli hizmetler vererek ülkelerin ekonomisine olumlu katkılar sağlayan limanlar, faaliyet gösterdikleri bölgedeki ticari ve sanayi faaliyetlerin de büyümesini sağlamaktadırlar (Bayraktutan & Özbilgin, 2013).

Ülkemizin üç tarafının denizlerle çevrili oluşu ve coğrafi olarak iki anakara arasında köprü pozisyonu taşıması nedeniyle deniz ulaşımı konusunda avantajlı bir konumda olduğu söylenebilir. Bu çalışmanın amacı, Karadeniz kıyılarında yer alan limanların lojistik açıdan performans değerlendirmesinin yapılması ve gelecekte ne tür fırsatların oluşabileceğinin ortaya konmasıdır. Bu amaçla limanlar konusunda uzman 10 katılımcıya Karadeniz Bölgesinde faaliyet gösteren Hopa, Rize, Trabzon, Ordu ve Samsun limanlarının lojistik açıdan performans değerlendirmeleri hakkında anket uygulanmış ve yanıtlar Bulanık SAW yöntemi kullanılarak değerlendirmeye alınmıştır. Limanların lojistik performanslarının hesap edilebilmesi amacıyla belirlenen 12 kriter açısından limanlar değerlendirilmiş ve sıralaması yapılmıştır. Elde edilen sonuçlara göre limanların lojistik performans sıralaması Samsun, Trabzon, Rize, Hopa ve Artvin limanları olarak belirlenmiştir.

Lojistik sektöründe verimliliği arttırmak ve maliyetleri en aza indirmek için yapılan çalışmalar sonucunda lojistik performans kavramı ortaya çıkmıştır. Lojistikte belirli hedeflere ulaşabilmek için süreç performansı izleme aşamasında performans kriterlerinin doğru tanımlanması ve seçilmesi oldukça önemlidir. Kriterlerin doğru seçilmesi yapılacak olan değerlendirme ve ölçümlerin doğruluğu ve güvenilirliği açısından gelişimine büyük katkılar sağlayacaktır. Yapılan performans ölçümleri sonucunda esas olarak ölçülecek değer müşteri ihtiyaçlarını karşılama düzeyidir (Landers, Mendoza, & English, 2008).

Lojistik performansın hangi kriterler kullanılarak ölçülmesi gerektiği konusunda ise, (Mentzer & Konrad (1991) etkinlik ve verimlilik konularında durulması gerektiğini savunurken, Langley Jr & Holcomb (1992 ise, bunlara ilaveten müşteriler açısından değer yaratıp rakiplerden sıyrılmak amacıyla farklılaştırma konusunu ileri sürmüşlerdir. Fakat lojistik performansının ölçümü yalnızca bu kriterler ile yapılabilecek kadar dar kapsamlı olmamaktadır. Limanların lojistik performanslarının belirlenmesinde birçok faktör göz önüne alınmalı ve oldukça detaylı hesaplamalar gerekmektedir. Bu işlemler hem uzun hem de karışık bir yapıda olabilmektedir. Bu nedenle yapılan çalışmada, limanların lojistik performanslarının değerlendirilmesinde basit ve kolay uygulanabilir olması nedeniyle Bulanık SAW metodu kullanılmıştır. Literatür incelendiğinde Bulanık SAW metodu kullanılarak yapılan çok sayıda çalışma olduğu görülmektedir.

Zarghaami, Ardakanian ve Memariani (2007) yaptıkları çalışmada İran'da su sıkıntısı yaşayan bölgelere su kaynaklarından transfer yapılması ile ilgili projeler değerlendirilmiştir. SAW, Bulanık SAW, TOPSIS ve Bulanık TOPSIS yöntemleri kullanılarak yapılan çalışmada 4 farklı proje 7 ana kriter altında değerlendirilmiştir. Chou, Chang ve Shen (2008) fabrika kuruluş yeri seçimi için Bulanık SAW metodunu kullanmışlardır. Fabrika kurulumu öncesinde sübjektif ve objektif özellikler göz önünde bulundurularak fabrika yeri seçimi öncesinde 4 kriter ve 3 alternatif kuruluş yeri belirlenmiştir. 4 uzmanın görüşleri dikkate alınarak yapılan çalışmada fabrika kuruluş yeri Bulanık SAW metoduyla belirlenmiştir. Gökdalay ve Evren (2009) Bulanık SAW ve Bulanık TOPSIS yöntemlerini kullanarak havaalanlarının performanslarını hesap etmişlerdir. Çalışmada havaalanları hizmet, operasyonel ve teknik, finansal ve çevresel olmak üzere 4 ana kriter üzerinden değerlendirilmiştir. Lin, Liao ve Chang (2010) sağlık enstitüsü kuruluşu için yer belirleme probleminin çözümünde Bulanık SAW yöntemini kullanmışlardır. Bu amaçla 5 uzmandan alınan görüşler 6 farklı kriter altında değerlendirilip 5 farklı lokasyon için en iyi seçimin yapılması amaçlanmıştır. Rajaie, Hazrati ve Rashidi (2010) gelişmekte olan ülkelerde müteahhitlik firmalarının değerlendirilmesi amacıyla Bulanık SAW yöntemini kullanmışlardır. Bu amaçla İran'da yapılacak olan bir tesis için 8 adet seçim kriteri belirlenmiş ve 7 farklı müteahhitlik firmasının değerlendirmesi yapılmıştır. Afshari, Yusuff ve Derayatifar (2012) proje yöneticisi seçimi için Bulanık SAW yöntemini kullanmışlardır. 14 farklı kriter için yapılan değerlendirmede 3 aday için hesaplamalar yapılmıştır. Sagar, Jayaswal ve Kushwah (2013), bir fabrikada malzeme taşıma ekipmanlarının bakım stratejilerinin belirlenmesi için yaptıkları çalışmada 10 kriter ve 6 alternatif belirlemiş ve 5 kişilik uzman grubundan oluşan grubun görüşleri alınmıştır. Bulanık SAW metoduyla en uygun bakım stratejisi hesaplanmıştır. Atmojo, Cahyani, Abbas ve Manulang (2014), tarafından yapılan çalışmada akıllı telefon seçimi yapabilmek için Bulanık SAW yöntemi kullanılmıştır. Bu amaçla 4 farklı seçim kriteri ve 4 farklı akıllı telefon modeli alternatif olarak belirlenmiştir. Tek bir müşterinin görüşleri alınarak bir hiyerarşik yapı oluşturulmuş ve Bulanık SAW metodu ile çözümlenmiştir. Küçük çocuklar için sağlıklı besin türlerinin belirlenmesi için Mukodimah, Muslihudin, Andoyo, Hartati ve Maseleno (2018) tarafından yapılan çalışmada 7 farklı besin 6 kritere göre değerlendirilmiştir. Çalışmada alternatif besinlerin sıralanması amacıyla Bulanık SAW yöntemi kullanılmıştır. Kabassi, Karydis ve Botonis (2020) AHP, Bulanık Ağırlıklı Çarpım Yöntemi (FWPM) ve Bulanık SAW yöntemini kullanarak 81 kişiyle yaptıkları anket sonucunda, 29 kültürel web sitesinin 14 kriter açısından değerlendirmesini yapmışlardır. Saptaningtyas, Abadi, Utomo ve Sugiyarto

(2021) sismik tehlike seviyelerinin haritalaştırılması için Bulanık SAW yöntemini kullanmışlardır. Uygulama yapılan bölgede yüksek, orta ve düşük risk içeren bölgeler belirlenmiştir. Utomo (2021) yaptığı çalışmada Bulanık SAW yöntemini kullanarak turistler için en iyi tatil tur paketlerinin seçimini araştırmıştır. 23 tatil tur paketi için katılımcıların görüşleri alınarak en uygun seçimin yapılması amaçlanmıştır.

Limanların lojistik performanslarını değerlendirmek için yapılmış sınırlı sayıda çalışma olduğu görülmektedir. Narin (2009) tarafından yapılan çalışmada Türkiye'nin lojistik açısından yüksek potansiyel barındıran bir mevkide olmasına karşılık denizcilik, liman işletmeciliği ve intermodal taşımacılık alanında altyapı eksikliklerinin olduğu belirtilmiştir. Türkiye'nin lojistik üs olma alanında öne çıkabilmesi için lojistik sektörü bağlamında hukuksal zeminin güçlendirilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir. Akbulut (2012) tarafından Samsun ve Mersin limanlarının lojistik yapılanması ile ilgili yapılan çalışmada lojistik maliyetlerin en aza indirilmesi için lojistik köylerin önemi vurgulanmıştır. Mersin ilinin lojistik sektörü açısından değerlendirilmesi için Coşkuntel (2014) tarafından yapılan çalışmada uzman olmayan işgücü varlığının, sektörü negatif yönde etkilediği, limanda altyapı bakımından eksikliklerin olduğu ve firmaların kurumsal bir biçimde çalışmadıkları tespit edilmiştir. Mersin limanının eksiklerinin göz önüne alınarak daha etkili ve verimli bir şekilde işletilebilmesi amacıyla yapılması gereken faaliyetler tespit edilmiştir. Güneş ve Esmer (2016) tarafından liman merkezli lojistik kapsamında Ege Bölgesi'ndeki limanlar ve yakın geri sahalarındaki antrepoların değerlendirildiği çalışmada, limanların alt ve üst yapı olarak yeterince uygun olmadığı, bölgeye gelen yük çeşidinin kısıtlı olması ve yetişmiş insan gücünün eksik olduğu vurgulanmıştır. Ferrari, Tedeschi ve Percoco (2010), Hausman, Lee ve Subramanian (2013), Bottasso, Conti, Ferrari ve Tei (2014), Park ve Seo (2016) yaptıkları çalışmalarda, liman altyapısı ve lojistik kalitesindeki iyileşmenin, bir ülkenin ekonomisine ve lojistik performansının gelişmesine büyük faydalar sağlayacağını belirtmişlerdir.

2. Bulanık SAW Yöntemi

Klasik SAW yöntemi ile bulanık mantık yöntemlerinin birleşiminden oluşan Bulanık SAW yöntemi 10 aşamadan meydana gelmektedir (Sagar vd., 2013):

1. Aşama: Uzmanlardan (E_k; k=1, 2, 3, …, n) oluşan grup yardımıyla kriterler (C_j; j=1, 2, 3, …, m) belirlenerek hiyerarşik yapı oluşturulur.

2. Aşama: Uzmanlar tarafından kriterlerin önem dereceleri Tablo 1'de gösterilen dilsel değişkenler kullanılarak belirlenir.

Tablo 1: Kriterlerin Değerlendirilmesinde Kullanılan Üçgen Bulanık Dilsel İfadeler.

Dilsel ifade	Kısaltma	Üçgensel bulanık değerler		
Çok Düşük	ÇD	0,0	0,0	0,1
Düşük	D	0,0	0,1	0,3
Orta Düşük	OD	0,1	0,3	0,5
Orta	O	0,3	0,5	0,7
Orta Yüksek	OY	0,5	0,7	0,9
Yüksek	Y	0,7	0,9	1,0
Çok Yüksek	ÇY	0,9	1,0	1,0

Kaynak: Chen, 2000.

3. **Aşama:** Üçgensel bulanık değerler yardımıyla bütün kriterler için Bulanık Karar Matrisi (DM_{ij}) elde edilir. Elde edilen Bulanık Karar Matrisi Denklem 1'de gösterilmektedir.

$$DM_{jk} = \begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & \cdots & x_{1n} \\ x_{21} & x_{22} & \cdots & x_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ x_{m1} & x_{m2} & \cdots & x_{mn} \end{bmatrix} \quad (1)$$

4. **Aşama:** Bu aşamada 2 ve 3 nolu denklemler kullanılarak her bir kriter için ortalama bulanık puanları ($\boldsymbol{A_{jk}}$), durulaştırılmış değerleri (e) ve normalize edilmiş ağırlıkları (W_j) hesap edilir.

$$A_{jk} = \frac{\left(f_{j1}^{k} + f_{j2}^{k} + f_{j3}^{k} + \cdots + f_{jn}^{k}\right)}{n} \quad (2)$$

j= 1, 2, …, m k= 1, 2, …, n

$$e = \frac{n_1 + n_2 + n_3}{3} \quad (3)$$

Kriterlerin hepsi için hesap edilen durulaştırılmış değerlerin toplamı, kriterlerin her biri için hesaplanan durulaştırılmış değere bölünerek normalize edilmiş ağırlıklar elde edilir (Denklem 4).

$$W_j = \frac{e_j}{\sum_{i=1}^{m} e_i} \qquad i=1, 2, 3, ..., m \quad (4)$$

5. Aşama: Uzman grup tarafından, Tablo 2'deki dilsel ifadeler kullanılarak her bir kriterin alternatiflere (M_i; i=1, 2, 3, …, n) göre önem dereceleri belirlenir.

Tablo 2: Alternatifleri Değerlendirilmek İçin Kullanılan Üçgen Bulanık Dilsel İfadeler.

Dilsel ifade	**Kısaltma**	**Üçgensel bulanık değerler**		
Çok Kötü	ÇK	0	0	1
Kötü	K	0	1	3
Orta Kötü	OK	1	3	5
Orta	O	3	5	7
Orta İyi	Oİ	5	7	9
İyi	İ	7	9	10
Çok İyi	Çİ	9	10	10

Kaynak: Chen, 2000.

6. Aşama: 2 ve 3 nolu denklemler kullanılarak her bir kriter için ortalama bulanık ve durulaştırılmış puanları hesaplanır.

7. Aşama: Kriterler ve alternatifler için karar matrisi (X_{ij}) oluşturulur.

8. Aşama: 5 ve 6 nolu denklemler kullanılarak tüm kriterler ve alternatifler için normalize edilmiş karar matrisi (R_{ij}) oluşturulur.

Maliyet kriteri ise $$R_{ij} = \frac{x_{ij}}{max(x_{1j}, x_{2j}, x_{3j}, \dots, x_{mj})} \quad (5)$$

Fayda kriteri ise $$R_{ij} = \frac{min(x_{1j}, x_{2j}, x_{3j}, \dots, x_{mj})}{x_{ij}} \quad (6)$$

i=1, 2, 3, …, m

9. Aşama: 7 nolu denklem kullanılarak, normalize edilmiş karar matrisi normalize edilmiş ağırlıklar ile normalize edilmiş ağırlıklar çarpılarak toplam puan (TS-Total Score) hesaplanır.

$$TS=R_{ij}W_j \quad (7)$$

10. Aşama: Hesaplanan toplam puan değerleri en yüksek olandan en düşüğe doğru sıralanarak sıralaması yapılır. Bu sıralama sonrasında toplam puanı en yüksek olan en iyi alternatif olarak kabul edilmektedir.

3. Uygulama

Yapılan çalışmada Bulanık SAW yöntemi kullanılarak Karadeniz bölgesindeki limanların lojistik açıdan performans değerlendirilmesi yapılmıştır. Bu nedenle Karadeniz bölgesinde faaliyet gösteren Hopa, Rize, Trabzon, Ordu ve Samsun limanlarının lojistik performans değerlendirilmesinin yapılması

amacıyla, ilgili literatür incelenmesinden sonra belirlenen 12 kriter göz önüne alınmıştır. Değerlendirmelerin yapılabilmesi için limancılık ve lojistik konularında uzmanlaşmış 10 katılımcı ile görüşmeler yapılarak, 12 kriter ve 5 alternatiften oluşan anket formları uzmanlar tarafından doldurulmuştur. Belirlenen kriterler; liman ard bölgesinin yük kapasitesi (K1), ardbölgeden limana ulaştırma masrafları (K2), bölgenin ekonomik gelişmişlik düzeyi (K3), limana uğrayan gemi sayısı (K4), limanın intermodal bağlantı düzeyi (K5), limanda elleçlenen yük miktarı (K6), liman üst ve alt yapı durumu (K7), limandan hinterlanda dağıtım süresi (K8), limanın depolama alanı kapasitesi (K9), limanın genişleme olanakları (K10), limanın pazara olan mesafesi (K11), limanın yükleme boşaltma kapasitesi (K12) şeklindedir. Uzmanların değerlendirdiği alternatifler ise Hopa (ALT 1), Rize (ALT 2), Trabzon (ALT 3), Ordu (ALT 4) ve Samsun (ALT 5) limanlarıdır.

Kriterlerin önem derecelerinin belirlenebilmesi amacıyla Tablo 1'deki dilsel ifadeler kullanılarak 10 uzmandan oluşan grup tarafından yapılan değerlendirmeler Tablo 3'te gösterilmektedir.

Tablo 3: Uzmanlar Tarafından Kriterlere Verilen Önem Değerleri

	Karar Vericiler									
Kriterler	**U1**	**U2**	**U3**	**U4**	**U5**	**U6**	**U7**	**U8**	**U9**	**U10**
K1	Y	ÇY	ÇY	ÇY	ÇY	Y	ÇY	Y	ÇY	ÇY
K2	ÇY	ÇY	ÇY	ÇY	ÇY	Y	ÇY	Y	ÇY	ÇY
K3	Y	Y	Y	ÇY	Y	OY	Y	ÇY	Y	Y
K4	ÇY	Y	ÇY	Y	ÇY	Y	Y	ÇY	ÇY	ÇY
K5	ÇY	ÇY	ÇY	ÇY	ÇY	ÇY	ÇY	ÇY	ÇY	ÇY
K6	Y	OY	ÇY	Y	ÇY	Y	Y	Y	O Y	ÇY
K7	Y	OY	Y	Y	OY	Y	Y	ÇY	Y	Y
K8	ÇY	ÇY	Y	ÇY	ÇY	ÇY	ÇY	ÇY	ÇY	ÇY
K9	O	OY	Y	OY	OY	OY	Y	O	OY	Y
K10	OY	Y	O	OY	Y	OY	Y	O	OY	Y
K11	ÇY	Y	ÇY	Y	Y	Y	ÇY	ÇY	Y	ÇY
K12	O	OY	Y	OY	OY	OY	Y	OY	Y	Y

Uzmanlar tarafından Tablo 3'te kriterlere verilen dilsel ifadelerin bulanık sayı karşılıkları Tablo 4'te görülmektedir. Her bir kritere ait önem derecesinin belirlenebilmesi için Denklem 2 kullanılarak uzmanlar tarafından kritere verilen puanların aritmetik ortalaması hesap edilmektedir. Hesaplanan değerlerin tek bir

sayı şekline dönüştürülebilmesi için Denklem 3 yardımıyla durulaştırma işlemi yapılmaktadır. Sonrasında ise kriterlere ait her bir durulaştırılmış değer Denklem 4'te gösterildiği gibi durulaştırılmış değerlerin toplamına bölünerek önem ağırlıkları (ÖA) hesaplanmaktadır.

Kriterlerin alternatiflere göre değerlendirmesinin yapılabilmesi için uzmanlar tarafından Tablo 2'deki dilsel değişkenler kullanılarak yapılan değerlendirmeler sonucu elde edilen karar matrisi Tablo 5'te görülmektedir.

Tablo 4: Kriterlere Ait Bulanık Sayı Değerleri ve Önem Ağırlıkları

	Karar Vericiler																														Ort. Bulanık Değ.			Dur. D.	Ö.A.
Kriter	**U1**			**U2**			**U3**			**U4**			**U5**			**U6**			**U7**			**U8**			**U9**			**U10**							
K1	0,7	0,9	1	0,9	1	1	0,9	1	1	0,9	1	1	0,9	1	1	0,7	0,9	1	0,9	1	1	0,7	0,9	1	0,9	1	1	0,9	1	1	0,84	0,97	1	0,936	0,089
K2	0,9	1	1	0,9	1	1	0,9	1	1	0,9	1	1	0,9	1	1	0,7	0,9	1	0,9	1	1	0,7	0,9	1	0,9	1	1	0,9	1	1	0,86	0,98	1	0,946	0,090
K3	0,7	0,9	1	0,7	0,9	1	0,7	0,9	1	0,9	1	1	0,7	0,9	1	0,5	0,7	0,9	0,7	0,9	1	0,9	1	1	0,7	0,9	1	0,7	0,9	1	0,72	0,9	0,99	0,87	0,083
K4	0,9	1	1	0,7	0,9	1	0,9	1	1	0,7	0,9	1	0,9	1	1	0,7	0,9	1	0,7	0,9	1	0,9	1	1	0,9	1	1	0,9	1	1	0,82	0,96	1	0,926	0,088
K5	0,9	1	1	0,9	1	1	0,9	1	1	0,9	1	1	0,9	1	1	0,9	1	1	0,9	1	1	0,9	1	1	0,9	1	1	0,9	1	1	0,9	1	1	0,966	0,092
K6	0,7	0,9	1	0,5	0,7	0,9	0,9	1	1	0,7	0,9	1	0,9	1	1	0,7	0,9	1	0,7	0,9	1	0,7	0,9	1	0,5	0,7	0,9	0,9	1	1	0,72	0,89	0,98	0,863	0,082
K7	0,7	0,9	1	0,5	0,7	0,9	0,7	0,9	1	0,7	0,9	1	0,5	0,7	0,9	0,7	0,9	1	0,7	0,9	1	0,9	1	1	0,7	0,9	1	0,7	0,9	1	0,68	0,87	0,98	0,843	0,080
K8	0,9	1	1	0,9	1	1	0,7	0,9	1	0,9	1	1	0,9	1	1	0,9	1	1	0,9	1	1	0,9	1	1	0,9	1	1	0,9	1	1	0,88	0,99	1	0,956	0,091
K9	0,3	0,5	0,7	0,5	0,7	0,9	0,7	0,9	1	0,5	0,7	0,9	0,5	0,7	0,9	0,5	0,7	0,9	0,7	0,9	1	0,3	0,5	0,7	0,5	0,7	0,9	0,7	0,9	1	0,52	0,72	0,89	0,71	0,068
K10	0,5	0,7	0,9	0,7	0,9	1	0,3	0,5	0,7	0,5	0,7	0,9	0,7	0,9	1	0,5	0,7	0,9	0,7	0,9	1	0,3	0,5	0,7	0,5	0,7	0,9	0,7	0,9	1	0,58	0,77	0,91	0,753	0,072
K11	0,9	1	1	0,7	0,9	1	0,9	1	1	0,7	0,9	1	0,7	0,9	1	0,7	0,9	1	0,9	1	1	0,9	1	1	0,7	0,9	1	0,9	1	1	0,8	0,95	1	0,916	0,087
K12	0,3	0,5	0,7	0,5	0,7	0,9	0,7	0,9	1	0,5	0,7	0,9	0,5	0,7	0,9	0,5	0,7	0,9	0,7	0,9	1	0,5	0,7	0,9	0,7	0,9	1	0,7	0,9	1	0,56	0,76	0,92	0,746	0,071
TOPLAM																																			10,44

Tablo 5: Kriterlerin Alternatiflere Göre Yapılan Değerlendirmeleri

KRİTER	ALT	U1	U2	U3	U4	U5	U6	U7	U8	U9	U10
K1	ALT1	İ	Oİ	İ	İ	İ	İ	Oİ	O	Oİ	O
	ALT2	İ	İ	Oİ	Oİ	İ	İ	Oİ	Oİ	Oİ	Oİ
	ALT3	İ	Oİ	İ	Oİ	Çİ	İ	İ	İ	Çİ	Çİ
	ALT4	İ	İ	Oİ	Oİ	İ	İ	Oİ	Oİ	Oİ	İ
	ALT5	Çİ	İ	İ	Çİ	Çİ	Çİ	İ	İ	Çİ	Çİ
K2	ALT1	OK	OK	K	OK	K	OK	K	OK	O	OK
	ALT2	O	OK	OK	O	O	OK	OK	OK	OK	OK
	ALT3	Oİ	O	O	O	OK	O	O	O	OK	O
	ALT4	Oİ	O	O	Oİ	Oİ	OK	Oİ	O	Oİ	O
	ALT5	Çİ	Çİ	İ	İ	İ	Çİ	İ	Çİ	İ	İ
K3	ALT1	OK	OK	OK	K	OK	K	OK	OK	K	K
	ALT2	O	Oİ	O	OK	OK	O	Oİ	O	O	Oİ
	ALT3	Çİ	İ	Çİ	İ	İ	Çİ	İ	İ	Çİ	İ
	ALT4	İ	Oİ	Oİ	O	Oİ	İ	Oİ	O	O	Oİ
	ALT5	Çİ	Çİ	Çİ	Çİ	Çİ	Çİ	Çİ	Çİ	Çİ	Çİ
K4	ALT1	O	Oİ	İ	Oİ	Oİ	O	Oİ	Oİ	O	Oİ
	ALT2	İ	O	İ	Oİ	Oİ	İ	Oİ	İ	O	İ
	ALT3	Çİ	Çİ	Çİ	İ	Çİ	İ	İ	İ	Çİ	İ
	ALT4	K	ÇK	ÇK	K	ÇK	K	K	ÇK	K	K
	ALT5	Çİ	İ	Çİ	İ	Çİ	İ	Çİ	Çİ	Çİ	Çİ
K5	ALT1	OK	OK	K	K	OK	K	K	OK	K	OK
	ALT2	OK	O	O	Oİ	Oİ	O	O	Oİ	OK	O
	ALT3	İ	Çİ	İ	Çİ	İ	Çİ	İ	Çİ	İ	Çİ
	ALT4	İ	Oİ	Oİ	İ	Oİ	Oİ	O	O	Oİ	İ
	ALT5	Çİ	Çİ	Çİ	Çİ	Çİ	Çİ	Çİ	Çİ	Çİ	Çİ
K6	ALT1	Oİ	İ	Oİ	O	Oİ	Oİ	O	Oİ	O	Oİ
	ALT2	O	OK	O	O	OK	O	Oİ	Oİ	O	O
	ALT3	İ	Çİ	Çİ	Çİ	İ	İ	Çİ	Çİ	İ	İ
	ALT4	K	ÇK	K	ÇK	ÇK	K	ÇK	ÇK	K	K
	ALT5	Çİ	Çİ	Çİ	Çİ	Çİ	Çİ	Çİ	Çİ	Çİ	İ
K7	ALT1	İ	Oİ	İ	İ	Oİ	Çİ	Oİ	Çİ	İ	Çİ
	ALT2	Oİ	İ	Oİ	Oİ	Oİ	İ	Oİ	O	İ	Oİ
	ALT3	Çİ	Çİ	İ	İ	Çİ	İ	Çİ	İ	Çİ	İ
	ALT4	O	O	Oİ	Oİ	Oİ	O	O	O	OK	O
	ALT5	Çİ	Çİ	İ	İ	İ	Çİ	Çİ	İ	İ	Çİ

Tablo 5'in devamı.

KRİTER	ALT	U1	U2	U3	U4	U5	U6	U7	U8	U9	U10
K8	ALT1	O	O	OK	Oİ	OK	Oİ	Oİ	O	Oİ	Oİ
	ALT2	O	Oİ	İ	İ	Oİ	Oİ	Oİ	Oİ	İ	Oİ
	ALT3	İ	Çİ	Çİ	İ	Çİ	İ	İ	Oİ	İ	İ
	ALT4	O	Oİ	İ	Oİ	İ	Oİ	İ	İ	Oİ	İ
	ALT5	Çİ	İ	Çİ	İ	Çİ	Çİ	Çİ	Çİ	İ	Çİ
K9	ALT1	O	İ	Oİ	İ	O	Oİ	İ	O	İ	İ
	ALT2	İ	O	Oİ	O	Oİ	İ	Oİ	Oİ	Oİ	İ
	ALT3	İ	İ	Oİ	Oİ	İ	İ	Oİ	Oİ	Oİ	İ
	ALT4	K	OK	İ	Oİ	O	OK	OK	O	Oİ	OK
	ALT5	İ	Oİ	İ	Oİ	İ	İ	Oİ	O	İ	İ
K10	ALT1	İ	Oİ	İ	Oİ	İ	Çİ	İ	İ	İ	İ
	ALT2	İ	OK	İ	Oİ	İ	Oİ	OK	İ	Oİ	İ
	ALT3	OK	K	K	ÇK	ÇK	K	OK	K	OK	K
	ALT4	O	Oİ	O	K	Oİ	K	OK	K	K	OK
	ALT5	K	Oİ	K	O	Oİ	K	OK	OK	K	K
K11	ALT1	K	ÇK	K	ÇK	K	OK	K	K	K	K
	ALT2	OK	K	OK	K	O	OK	OK	K	OK	O
	ALT3	Oİ	Oİ	Oİ	O	İ	O	Oİ	O	Oİ	Oİ
	ALT4	İ	İ	Oİ	İ	Oİ	Oİ	İ	Oİ	İ	İ
	ALT5	İ	Çİ	Çİ	İ	Çİ	İ	Çİ	İ	Çİ	Çİ
K12	ALT1	İ	Oİ	İ	Oİ	İ	Oİ	O	Oİ	Oİ	İ
	ALT2	İ	İ	Oİ	İ	Oİ	İ	Oİ	İ	Oİ	İ
	ALT3	İ	İ	İ	Çİ	İ	İ	Çİ	Çİ	İ	Çİ
	ALT4	K	OK	OK	O	O	OK	O	K	K	OK
	ALT5	Çİ	İ	Çİ	Çİ	Çİ	Çİ	Çİ	Çİ	İ	Çİ

Tablo 6: Bulanık Karar Matrisi

ALT.	Kriterler											
	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	K9	K10	K11	K12
ALT1	7,433	2,7	2,33	6,57	2,17	6,57	8,47	5,6	7,23	8,43	1,3	7,47
ALT2	7,667	3,6	5,2	7,43	5,2	5	7,3	7,3	7,1	7,03	2,9	8
ALT3	8,633	4,8	9,07	9,17	9,17	9,17	9,17	8,8	7,83	1,63	6,57	9,07
ALT4	7,833	5,8	6,73	0,93	7,1	0,83	5,4	7,63	4,6	3,53	8	3,1
ALT5	9,267	9,07	9,67	9,37	9,67	9,57	9,17	9,37	7,8	3,17	9,27	9,47
Maks.	9,267	9,07	9,67	9,37	9,67	9,57	9,17	9,37	7,83	8,43	9,27	9,47
Min.	7,433	2,7	2,33	0,93	2,17	0,83	5,4	5,6	4,6	1,63	1,3	3,1

Normalize edilmiş bulanık karar matrisi oluşturulurken K2, K8 ve K11 nolu kriterler fayda kriteri diğer kriterler ise maliyet kriteri olarak göz önüne alınmıştır. Kriterlerin almış oldukları değerler, maliyet kriterleri için 5 nolu denklem, fayda kriterleri için ise 6 nolu denklem kullanılarak normalize edilerek Tablo 7'de gösterilmiştir.

Tablo 7: Normalize Edilmiş Bulanık Karar Matrisi

ALT.	Kriterler											
	K1	**K2**	**K3**	**K4**	**K5**	**K6**	**K7**	**K8**	**K9**	**K10**	**K11**	**K12**
ALT1	0,802	1	0,24	0,7	0,22	0,69	0,92	1	0,92	1	1	0,79
ALT2	0,827	0,75	0,54	0,79	0,54	0,52	0,8	0,77	0,91	0,83	0,45	0,85
ALT3	0,932	0,56	0,94	0,98	0,95	0,96	1	0,64	1	0,19	0,2	0,96
ALT4	0,845	0,47	0,7	0,1	0,73	0,09	0,59	0,73	0,59	0,42	0,16	0,33
ALT5	1	0,3	1	1	1	1	1	0,6	1	0,38	0,14	1

Kriterlerin önem ağırlıkları ile normalize edilmiş bulanık karar matrisindeki değerler Denklem 7 kullanılarak çarpılarak ağırlıklı normalize edilmiş bulanık karar matrisi elde edilmektedir (Tablo 8). Alternatiflerin her bir kriter bazında elde ettikleri değerler toplanarak toplam puanları hesaplanmaktadır. Bu puanlar yüksekten düşüğe doğru sıralanarak nihai sıralama yapılmaktadır.

Tablo 8: Ağırlıklandırılmış Normalize Bulanık Karar Matrisi ve Alternatiflerin Sıralaması

	Kriterler												Toplam	Sıra
ALT.	**K1**	**K2**	**K3**	**K4**	**K5**	**K6**	**K7**	**K8**	**K9**	**K10**	**K11**	**K12**		
Ö.A.	0,09	0,09	0,08	0,09	0,09	0,08	0,08	0,09	0,07	0,07	0,09	0,07		
ALT1	0,072	0,09	0,02	0,06	0,02	0,06	0,07	0,09	0,06	0,07	0,09	0,06	0,7682	3
ALT2	0,074	0,07	0,04	0,07	0,05	0,04	0,06	0,07	0,06	0,06	0,04	0,06	0,707	4
ALT3	0,084	0,05	0,08	0,09	0,09	0,08	0,08	0,06	0,07	0,01	0,02	0,07	0,7739	2
ALT4	0,076	0,04	0,06	0,01	0,07	0,01	0,05	0,07	0,04	0,03	0,01	0,02	0,483	5
ALT5	0,09	0,03	0,08	0,09	0,09	0,08	0,08	0,05	0,07	0,03	0,01	0,07	0,7786	1

4. Sonuç

Bu çalışmada Karadeniz bölgesinde faaliyet gösteren limanların lojistik performans açısından değerlendirilmesi yapılmıştır. Bu amaçla ele alınan 5 liman için 12 lojistik performans kriteri belirlenmiş ve 10 kişilik bir uzman grubunun görüşleri alınmıştır. Yapılan hesaplamalar sonucunda kriterler göz önüne alındığında limanların intermodal bağlantı düzeyi kriteri (K5) ilk sırada yer alırken, bu kriteri limandan hinterlanda dağıtım süresi (K8) ve ardbölgeden limana ulaştırma masrafları kriterleri (K2) izlemektedir. Son sırada yer alan kriter ise limanın depolama kapasitesi (K9) olarak hesaplanmıştır. Alternatifler açısından değerlendirildiğinde ise ilk sırada Samsun limanı yer almaktadır. Diğer limanlar ise sırasıyla Trabzon, Hopa, Rize ve Ordu limanı olarak görülmektedir. Sonuç olarak limanların sıralamasına bakıldığında gerek elleçleme miktarının

fazla olması gerekse potansiyel lojistik konumu nedeniyle sıralamanın oldukça düzgün olduğu kanısına varılmaktadır. İlk sırada yer alan Samsun limanı ulaşım kolaylıklarının yanı sıra hinterlandı açısından değerlendirildiğinde diğer limanlara göre oldukça avantajlı bir durumda görülmektedir. Samsun limanında bulunan tren yolu altyapısının önemli bir rol oynadığı düşünülmektedir. Trabzon limanı ise hinterlandı açısından oldukça elverişli olup, ulaşım kolaylığı açısından biraz daha elverişsiz durumda görülmektedir. Diğer limanlar ise hinterland açısından yeterli olmakla birlikte hinterlanda ulaşım olanakları söz konusu olduğunda biraz daha dezavantajlı oldukları görülmektedir.

Literatüre bakıldığında Bulanık SAW yöntemiyle yapılan çalışmaların diğer Çok Kriterli Karar Verme Yöntemlerine göre oldukça az düzeyde olduğu görülmektedir. Bu nedenle kullanılan yöntemin diğer sektörler üzerinde de uygulanabileceği ayrıca ele alınan lojistik performans konusunun da diğer ÇKKV yöntemleri ile uygulanması önerilmektedir.

Kaynakça

5. Afshari, A. R., Yusuff, R., & Derayatifar, A. R. (2012). Project manager selection by using Fuzzy Simple Additive Weighting method. 2012 International Conference on Innovation Management and Technology Research (s. 412-416). Malacca, Malaysia: IEEE.
6. Akbulut, P. (2012). Lojistik yapılanma modelleri, Samsun ve Mersin illeri için optimum lojistik yapılanma modeli önerileri. Çağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 169.
7. Altınok, S. (2021). Gemlik Limanlarının Lojistik Performansının Türkiyenin Uluslararası Ticaretteki Yerine Katkısı. Bursa Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
8. Atmojo, R. N., Cahyani, A. D., Abbas, B. S., & Manulang, I. D. (2014). Design of single user decision support system model based on Fuzzy simple additive weighting algorithm to reduce consumer confusion problems in smartphone purchases. Applied Mathematical Sciences, 8(15), 717-732.
9. Bayraktutan, Y., & Özbilgin, M. (2013). Limanların Uluslararası Ticarete Etkisi ve Kocaeli Limanlarının Ülke Ekonomisindeki Yeri. Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 26, 11-41.
10. Bayraktutan, Y., & Özbilgin, M. (2015). Lojistik maliyetler ve lojistik performans ölçütleri. Maliye Araştırmaları Dergisi, 1(2), 95-112.
11. Bottasso, A., Conti, M., Ferrari, C., & Tei, A. (2014). Ports and regional development: a spatial analysis on a panel of European regions. Transportation Research Part A: Policy and Practice, 65, 44-55.
12. Chen, C.-T. (2000). Extensions of the TOPSIS For Group Decision-Making Under Fuzzy Environment. Fuzzy Sets and Systems, 114(1), s. 1-9.
13. Chou, S. Y., Chang, Y. H., & Shen, C. Y. (2008). A fuzzy simple additive weighting system under group decision-making for facility location selection with objective/subjective attributes. European Journal of Operational Research, 189(1), 132-145.
14. Coşkuntel, A. (2014). Mersin'in Lojistik Sektörünün Gelişmişlik Düzeyinin Belirlenmesi. Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 117.
15. Erkan, B. (2014). Türkiye'de Lojistik Sektörü ve Rekabet Gücü. ASSAM Uluslararası Hakemli Dergi, 1(1), 44-65.
16. Ferrari, C., Tedeschi, A., & Percoco, M. (2010). Ports and local development: evidence from Italy. International Journal of Transport Economics, 37(1), 1000-1022.

17. Gökdalay, M. H., & Evren, G. (2009). Havaalanlarının performans analizinde bulanık çok ölçütlü karar verme yaklaşımı. İTÜDERGİSİ/d, 8(6), 157-168.
18. Güneş, H., & Esmer, S. (2016). Liman Merkezli Lojistik: Ege Bölgesi için Bir Değerlendirme. Journal of Eta Maritime Science, 4(4), 303-316.
19. Hausman, W. H., Lee, H. L., & Subramanian, U. (2013). The impact of logistics performance on trade. Production and Operations Management, 22(2), 236-252.
20. Kabassi, K., Karydis, C., & Botonis, A. (2020). AHP, Fuzzy SAW, and Fuzzy WPM for the Evaluation of Cultural Websites. Multimodal Technologies and Interaction, 4(1), 5. doi:10.3390/mti4010005
21. Koldemir, B. (2003). Kombine Taşımacılıkta Ulaştırma Sistemlerimizin Durumu, Limanlarımızın Sorunları ve Çözüm Önerileri. Mühendislik Bilimleri Genç Araştırmacılar I. Kongresi, (s. 57-69). İstanbul.
22. Kozan, G. K. (2019). Lojistik Yeteneğin Öncülleri ve Lojistik Yeteneğin Lojistik Performans Üzerindeki Etkisi. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
23. Landers, T. L., Mendoza, A., & English, J. R. (2008). Logistics Metrics. D. Taylor (Dü.) içinde, Introduction to Logistics Engineering. USA: CRC Press.
24. Langley Jr, C. J., & Holcomb, M. C. (1992). Creating logistics customer value. J. of business logistics, 13(2), 1.
25. Lin, H. Y., Liao, C. J., & Chang, Y. H. (2010). Applying fuzzy simple additive weighting system to health examination institution location selection. 2010 IEEE 17Th International Conference on Industrial Engineering and Engineering Management (s. 646-650). Xiamen, China: IEEE.
26. Mentzer, J. T., & Konrad, B. P. (1991). An efficiency/effectiveness approach to logistics performance analysis. Journal of business logistics, 12(1), 33.
27. Mukodimah, S., Muslihudin, M., Andoyo, A., Hartati, S., & Maseleno, A. (2018). Fuzzy simple additive weighting and its application to toddler healthy food. International Journal of Pure and Applied Mathematics, 118(7), 1-7.
28. Narin, D. (2009). Türkiye'de Lojistik Sektörü Yapısı, Sorunları ve Çözüm Önerileri. Beykent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 135.
29. Park, J. S., & Seo, Y. J. (2016). The impact of seaports on the regional economies in South Korea: Panel evidence from the augmented Solow

model. Transportation Research Part E: Logistics and Transportation Review, 85, 107-119.

30. Rajaie, H., Hazrati, A., & Rashidi, A. (2010). Evaluation of construction contractors in developing countries using fuzzy SAW method. Proceedings of the International Conference on Computing Civil and Building Engineering, Vol. 283.

31. Sagar, M. K., Jayaswal, P., & Kushwah, K. (2013). Exploring fuzzy SAW method for maintenance strategy selection problem of material handling equipment. International Journal of Current Engineering and Technology, 3(2), 600-605.

32. Saptaningtyas, F. Y., Abadi, A. M., Utomo, E. Y., & Sugiyarto, A. W. (2021). Determination of the level of seismic hazard in Yogyakarta using fuzzy simple additive weighting method. In IOP Conference Series: Earth and Environmental Science. 884(1), s. 012002. IOP Publishing. doi:10.1088/1755-1315/884/1/012002

33. Stock, J. R., & Lambert, D. M. (2001). Strategic logistics management (4 b.). Boston, MA: McGraw-Hill/Irwin.

34. Ustalı, N. K. (2020). Lojistik Performans İndekisin Veri Zarflama Analizi ve Malmquist Toplam Faktör Verimliliği Analizi Yöntemleri ile Karşılaştırılması: G20 Ülkelerinde Bir Uygulama. Akdeniz Üniversitesi, sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

35. Utomo, E. Y. (2021). Recommendation of Yogyakarta tourism based on simple additive weighting under fuzziness. Journal of Soft Computing Exploration, 2(1), 6-10.

36. Zarghaami, M., Ardakanian, R., & Memariani, A. (2007). Fuzzy multiple attribute decision making on water resources projects case study: Ranking water transfers to Zayanderud basin in Iran. Water International, 32(2), 280-293. doi:10.1080/02508060708692207

TÜRK SOSYAL GÜVENLİĞİ AÇISINDAN İL ÖZEL İDARESİ GÖREVLİLERİNİN STATÜLERİNİN VE HAKLARININ GENEL BİR DEĞERLENDİRMESİ

Erol KARACAN[1]
Sanem BERKÜN[2]

[1]Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Kamu Yönetimi Tezli Yüksek Lisans Programı Öğrencisi, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-3492-6915, erolkaracaniibfgazi20062010@ gmail.com

[1]Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü Öğretim Üyesi, ORCID ID: orcid.org/0000-0002-9254-1669, sanem.berkun@bilecik.edu.tr

GİRİŞ

İl özel idareleri, Türk yerel yönetim idaresinin sayısal bağlamda önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Bu idare, temelde 5302 sayılı İl Özel İdaresi Kanunu kapsamında hizmetlerini icra etmektedir. Hizmet icra eden ve çeşitli faaliyetleri olan bu idarenin kuşkusuz bu faaliyetlerini hayata geçirirken lüzumu kadar ve çeşitli unvanlarda personele/görevliye ihtiyacı bulunmaktadır. . Kurumların en önemli kaynağının insan kaynağı olduğu düşünüldüğünde, çalışanların motivasyon yöntemleri, kariyer planlaması ve özlük hakları dikkatle düzenlenmelidir. Bu durum çalışma konumuz bağlamında il özel idareleri için de geçerlidir. Çünkü tüm örgütler gibi il özel idarelerinin de performanslarını yükseltmede belirleyici en önemli etmen çalışanlardır.

Sosyal güvence/güvenlik konusu dünya genelinde çalışanlar ve onlarım yaşantıları ve geleceği bakımından çok büyük önem taşımaktadır. Çünkü insanın dünyaya geldiği andan itibaren karşılaşabileceği riskler, onun geleceğe dair güvence arayışını gündeme getirmiştir. Dolayısıyla geleceğini garanti altına alma isteği geçmişten günümüze insanın öncelikli istekleri arasında yer almıştır. Bireysel düzeyde oluşan/oluşabilecek ihtiyarlık, hastalık hali, sakat kalma gibi problemler yanında fakirlik ve güvenliğin sağlanması gibi kamuyu ilgilendiren durumlarda da sosyal güvenlik sistemleri geliştirilmiştir [Güner, 2016: 30]. Diğer bir ifadeyle insanların normal şartlar altında dahi, gelecek endişesi içerisinde olabildiği, yaşamlarına devam ederken bu endişeyi asgari düzeyde tutmaya ihtiyaç duyduğu görülmektedir. Bu ihtiyaç sosyal güvence/güvenlik sistemlerinin gelişmesine zemin hazırlamıştır. İnsan yaşamına ilişkin koşullar için tehlike ihtiva eden durumlarda gözlenen çeşitlilik ise bu gelişimi daha da hızlandırmıştır (Yuvalı, 2020:46). Nitekim sosyal güvencenin dayanağı olarak değerlendirilen sosyal sigortaya ilişkin statülerin, zorunlu sigorta ve isteğe bağlı sigorta şeklinde sınıflandırılması bu durumun bir yansımasıdır. [Sözer, 2015: 13-14]. Zorunlu sigorta 5510 sayılı Kanunun 4 ve 5. Maddeleri kapsamındadır. Bu sigortalardan ve genel sağlığa ilişkin sigorta türünden kamu görevlisi olarak addedilenlerin, bağımsız bir biçimde çalışanların ve işçilerin istifade ettiği görülmektedir. Sosyal Sigortalar Kanunu'nun ilgili 5. Maddesi kapsamında tam sigortalıların yansıra kısmi sigortalılar da bulunmaktadır. (Sözer, 2015:13-14). Bu tür düzenlemeler/hükümler Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Yasasının ikinci kısmında(ikinci ve altıncı bölümünde) da yer almaktadır.

Çalışmamızda il özel idaresinin hukuksal durumu irdelenmiş, bu idarede genel olarak istihdam şekillerine yer verilmiş ve Türk sosyal güvenliği açısından il özel idaresinde çalışan görevlilerin statüleri belirtilmiştir. Daha sonra il özel idaresi statüsü içinde çalışanların genel olarak haklarından bahsedilmiştir. Her kurumun kendi iç işleyişi bulunmaktadır. Çalışma konumuz bağlamında il özel idareleri de

kendi iç işleyişleriyle özgün yapılarını ortaya koymaktadırlar. Çalışmamız kapsamında Nevşehir ve Karaman İl Özel İdareleri örneklem olarak seçilmiş ve kurumların web siteleri üzerinde yayımlanan Sayıştay Denetim ve Mülkiye Teftiş raporları incelenmiştir. İlgili raporlardan hareketle Nevşehir ve Karaman İl Özel İdarelerinde görev alan personelin durumu ve sosyal güvencesi irdelenmiştir. Çalışmamızın sonuç ve öneriler kısmında örneklemden elde edilen bilgilerden hareketle il özel idaresi içinde çalışanların statülerine ilişkin sorunlu görülen konularda bazı önerilerde bulunulmuştur. Bu bağlamda çalışmamız nitel bir araştırma olup mevzuat ve ikincil verilerden yararlanılarak oluşturulmuş bir durum tespitidir. Çalışma ile yazın dünyasına il özel idaresi çalışanlarının sosyal güvencesine dair inceleme ve değerlendirmelerle katkı sağlanmak amaçlanmıştır.

1. İL ÖZEL İDARELERİNİN HUKUKSAL DURUMU

Türkiye'de yerel yönetimler, 1982 Anayasasında mahalli idare ibaresiyle yer almıştır. 1982 Anayasa'sının 127. Maddesine göre; yerel yönetimlerin köy idaresi, belediye idaresi ve özel idare olduğunu ifade edebiliriz. (1982 Anayasası). Bu bağlamda mahalli idarelere en üst norm ve nitelikli bir kanun olan anayasada yer verildiği açıktır. Yerel yönetimler anayasada belediyeler, il özel idaresi ve köy idaresi olarak ifade edilip bu idarelere ilişkin temel esaslar belirtildikten sonra tafsilatlı hükümlere her bir yerel yönetim için yapılan kanunların muhtevasında yer verilmiştir. (Atay, 2014: 283). Buradan hareketle il özel idarelerinin Türk yerel yönetiminin bir parçası olduğunu ve anayasal bağlamda düzenlendiğini ifade edebiliriz. İl özel idaresini ilgilendiren mevzuatın temelde İl özel idaresine ilişkin yasa(5302 sayılı) olduğu görülmektedir. (mevzuat.gov.tr, 2022). Bununla birlikte il özel idarelerini yönetmelik, genelge ve tebliğ gibi çeşitli alt mevzuatlarla doğrudan olmasa da yan mevzuat bağlamında ve keza birçok kanunlarda yer alan hükümlerle (Ticaret Yasası, Borçlar Yasası, Amme Alacaklarının Tahsili Usulü Hakkında Kanun, Kamu İhale Yasası ve benzeri) ilişkilendirildiği görülmektedir. Türkiye'de il özel idarelerinin sayısı [İçişleri Bakanlığı, 2022]'de yer alan verilere göre 51'dir. Yine, [Çetinkaya, 2020: 232]'e göre: ''*coğrafik olarak bir yerde il kurulması söz konusu olursa o yerde ikili bir yapının oluşturulması anayasal zorunluluk olarak karşımıza çıkmaktadır.''* Bu ifadeden hareketle normal şartlarda 81 ilde de il özel idaresi olması gerekmektedir. Ancak, mülki sınırları büyükşehir sınırı olan 30 ilde il özel idaresinin yerini Cumhurbaşkanlığı Kararnamesinin(1 sayılı) madde 273'te hüküm altına alındığı üzere Yatırım İzleme ve Koordinasyon Başkanlığı'nın aldığı hususu gözden kaçırılmamalıdır. Bu veriden hareketle il özel idarelerinin ülkenin tamamında konuşlanmadığını, ancak sayısal büyüklüğünün yine de belirgin olduğunu söyleyebiliriz.

2. İL ÖZEL İDARESİ TEŞKİLATI VE HİZMET SUNUMUNDA YER ALAN GÖREVLİLER

İle ilişkin özel idarenin vali, il encümeni ve il genel meclisi şeklinde üç organdan oluşan bir yapıya sahip olduğu görülmektedir. Vali il özel idaresinin en tepesindeki kişi olarak il özel idaresi tüzelkişiliğini temsil etmektedir. İl genel meclisi karar organı ve il encümenin ise karar ve yürütme organı olarak ifade edilebilir. (Günday, 2011: 476). İl özel idareleri kendi uhdesinde seçilmiş, atanmış veya diğer şekilde görevde bulunan personel bulunmaktadır. Bu personeller için temel olarak Devlet Memurlarına İlişkin Yasa(657 sayılı), İl Özel İdaresi Yasası, 375 numaralı Kanun Hükmünde Kararname, özel idarelerin norm kadroların ifade edildiği yönetmelik hükümlerine göre hareket edilmektedir. (mevzuat.gov.tr). Bu idare, genel sekreterlik, sağlık, tarım, mali işler, hukuk işleri ve insan kaynakları birimlerinden oluşur. (Mecek ve Doğan, 2015: 227). Vali, il özel idaresinin personelini atama yetkisine haizdir. Bu idarede sözleşmeli personelin çalıştırılması da mümkündür. (Dal, 2016:78).

İl Özel İdaresi Yasasına(5302 sayılı) göre il özel idarelerinin valinin temsilciliğinde olduğu, bu idarede genel sekreter, genel sekreter yardımcısının bulunduğu görülmektedir. İlgili yasa ille il özel idarelerinde sözleşmeli personel istihdam edilebileceği ve memurların çalıştırılabileceği hükme bağlanmıştır. Ayrıca sermaye şirketleri kurabileceği, bütçe içi işletme kurulabileceği ve hizmetlere gönüllü katılımın olabileceği hüküm altına alınmıştır. İl Özel İdareleri Norm Kadro İlke Ve Standartlarına Dair Yönetmelik Hükümlerine göre de bu idarede memur ve işçi çalıştırılabileceği, iç denetçi istihdam edilebileceği, mali hizmetler uzmanı çalıştırılabileceği, sağlık personeli ve özel güvenlik personeli bulundurulabileceğine yer verilmiştir. Buradan hareketle karar alma sürecinden sahada yapılan işlere varıncaya kadar bu idarede vali, il genel meclis üyeleri, il encümen üyeleri, kadrolu memur-işçi, sözleşmeli personel, şirket kurulması halinde orada çalışanlar, dışarıdan hizmet alım yöntemiyle çalıştırılanlar olmak üzere çalışanlar istihdam edilebilmektedir.

İçişleri Bakanlığı Mülkiye Müfettişliği Teftiş Raporundan hareketle Karaman İl Özel İdaresinde 09.11.2020-02.12.2020 tarih aralığında yapılan teftişten sonra tanzim edilip ilgili idare internet sitesinde duyurulan/ilan edilen teftiş raporuna göre; bir adet olan genel sekreter kadrosunun boş olduğu, 2 adet olan genel sekreter yardımcısı kadrosunun dolu olduğu, bir adet hukuk müşaviri kadrosunun boş olduğu, 3 iç denetçi kadrosunun boş olduğu, 14 müdür kadrosundan 8'inin dolu 4'ünün boş olduğu, 7 uzman kadrosunun dolu olduğu, 20 şef kadrosunun 11'inin dolu 9'unun boş olduğu, 2 adet mali hizmetler uzmanı kadrosunun boş olduğu, 1 adet mali hizmetler yardımcısı kadrosunun dolu olduğu, 54 adet ilçe özel idare müdürü hariç idari personelden 26'sının dolu 28'inin boş olduğu, 86

adet teknik personelden 46'sının dolu 40'ının boş olduğu, 8 adet sağlık personeli kadrosunun boş olduğu, 12 adet yardımcı hizmet personelinin 6'sının dolu 6'sının boş olduğu, 2 adet avukatlık hizmetleri personelinin 1'nin dolu 1'nin boş olduğu, 5 adet ilçe özel idare müdürü kadrosunun 3'nün dolu 2'sinin boş olduğu (Karaman İl Özel İdare, 2021) ve bu teftiş sayesinde il özel idare bünyesinde ilçe özel idare müdürü, avukat, yardımcı hizmet personeli, sağlık personeli, teknik personeli, idari personel, mali hizmetler uzmanı ve bunun yardımcısı, şef, uzman, müdür, iç denetçi, hukuk müşaviri, genel sekreter yardımcısı ve genel sekreterin istihdam edilebileceği ve kadro statülerinin bu şekilde olduğu anlaşılmaktadır. Bu şekilde doğrudan istihdam edilenlere ilave olarak dışarıdan hizmet alma veya hizmet sunumunda ihale verme yöntemiyle Kamu İhale Kanunu ve alt mevzuatı kapsamında da dolaylı olarak istihdama katkı sunma durumu da mevcuttur. Yine, 2021 yılı Sayıştay Kamu İdareleri Denetim Raporları kapsamında Nevşehir İl Özel İdaresinde 76 memur, 11 sözleşmeli personel, 86 kadrolu işçi ve 219 adet 696 sayılı KHK uyarınca çalıştırılan personelin yer aldığı tespit edilmiş olup bu denetimde bu özel idarenin teşkilatının genel sekreter yardımcıları ve genel sekreter, destek hizmeti bağlamında müdürlük, mali hizmetler müdürlüğü, insan kaynakları ve eğitim müdürlüğü, ruhsat ve denetim müdürlüğü, imar ve kentsel iyileştirme müdürlüğü, su ve kanal hizmetleri müdürlüğü, yazı işleri müdürlüğü, yol ve ulaşım hizmetleri müdürlüğü, yatırım ve inşaat müdürlüğü ve valiye bağlı kapsamda görev icra eden birimlerden teşkil olunduğu tespit edilmiştir. (Sayıştay, 2022).

3. TÜRK SOSYAL GÜVENLİĞİNDE GÜVENCE BAĞLAMINDA SİGORTALILIK TÜRLERİ

3.1. Sigortalılık Kavramı

Sigortalılık, çalışan birinin veya çalışmasa da isteğe bağlı olarak prim yatırmayı kabul edenlerin güvence bağlamında bir statüye konumlandırılmasını ifade eder. Bu sayede şahıslar kısa ve/veya uzun vade bağlamında çeşitli avantajlar elde ederler. Bu kapsamda ve sigortalılık statülerine göre cenaze ödeneği, sürekli iş göremezlik ödemeleri, geçici iş göremezlik ödemeleri, evlilik/çeyiz yardımı, çeşitli statülerde emeklilik hallerinde aylık bağlanması gibi birçok hak elde edilebilir. Kuşkusuz bu durumlar ve bunları kimlerin hak edeceği ilgili kanun ve onun alt mevzuatı kapsamında belirlenmiştir. Aksi bir durumda mevzuatın tanımadığı bir hakkı elde etme hususu mümkün değildir. Daha dar manada sigortalı kavramı yürürlükteki Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortasına İlişkin Yasa(5510 sayılı) kapsamında sigorta kolları bağlamında(kısa ve/veya uzun vadeli) şahsı adına prim ödenmesi/ödemesi gereken durum ifade

edilir ve bu konu 1982 Anayasasında çok genel bir ifadeyle bütün şahısların sosyal güvenliğe ilişkin hakka sahip olduğu belirtilmiştir. Her ne kadar sosyal güvenlik alanına ilişkin olarak temel kanun 5510 sayılı Kanun olsa da sosyal güvenliği ilgilendiren ve sigortalılık unsurunun belirlenmesi ile içeriğine katkı sağlayan yan kanunlar, dolaylı kanunlar ve bunların alt mevzuatlarının olduğu da bilinmektedir. Bunlara örnek olarak Sigorta İşlemlerine İlişkin Genelge(2013-11), Sosyal Sigorta İşlemleri Yönetmeliği, 4857 numaralı İş Yasası, 4447 sayılı İşsizlik Sigortası Kanunu ve 3201 sayılı Yurt Dışında Bulunan Türk Vatandaşlarının Yurt Dışında Geçen Sürelerinin Sosyal Güvenlikleri Bakımından Değerlendirilmesi Hakkında Yasa gösterilebilir.

3.2. Sigortalılık Statüleri

Sigortalılık statüsü bir kişinin içinde bulunduğu durumla ilgilidir. Sigortalılık İşlemlerine İlişkin Genelge(2013-11), Sosyal Sigortalara İlişkin Kanun(5510) ve Sosyal Sigorta İşlemleri Yönetmelik irdelendiğinde temelde iki tip statünün kabul edildiği görülecektir. Bunlardan biri isteğe bağlı sigortalılık diğeri ise isteğe bağlı olmayan yani Devletin zorunlu kıldığı sigortalılık çeşitleridir. Bunların dayanak kanun maddesi olarak 5510 sayılı Yasanın 4, 5 ve 50. maddelerde hüküm altına alındığı açıktır. Buradan hareketle bir kişi aynı Yasanın 4. Maddesinin ‘a’ , ‘b’ ve ‘c’ bentleri veya isteğe bağlı sigortalı olarak sigortalı bağlamda bir statüye sokulabilmektedir. Bunlar ise sırayla eski SSK, Bağ-Kur, Emekli Sandığı ve isteğe bağlı sigortalılık statülerine denk düşmektedir.

5510 sayılı Kanunun 4. Maddesinin birinci fıkrasının ‘a’ bendi kapsamında(eski SSK) sigortalı sayılanlar ile bu madde kapsamında sigortalı kabul edilenler hakkında işverenleri/işyerleri bu kişiler için SGK’ya zorunlu bağlamda prim ödemek ve bu kişileri yasal süresi içerisinde SGK’ya bildirmek zorunda olup bunlar hizmet akdine tabi olarak çalışan kişiler olarak kabul edilir. Bu bağlamda hizmet akdinin unsurları ise bir çalışanın varlığı, çalışanın işverene bağımlılığı, iş için zaman ayırma ve neticesinde de bir ücret elde etme olarak ifade edilebilir. (vergidosyası.com, 2019).

5510 sayılı Kanunun 4. Maddesinin birinci fıkrasının ‘b’ bendi kapsamında sigortalı olanlar ve bu madde sınırları içerisinde sigortalı sayılanlar(Eski Bağ-Kur) kendi nam ve hesabına çalışanlar ile köy ve mahalle muhtarlarını ifade etmektedir. Burada temel mantık ise hizmet akdine tabi olmaması olacaktır. Bir çalışan kamu görevlisi değil ve hizmet akdi kapsamında da değilse o zaman bu madde kapsamında değerlendirilmelidir ki 5510 sayılı Kanun maddesinden hareketle bunlar şu şekildedir;

- Tarıma ilişkin faaliyet içinde olanlar,
- Esnaf ve sanatkâr siciline kayıtlı olup gelir vergisinden muaf olanlar,

- Serbest meslek kazancı sebebiyle gerçek usulde gelir vergisi mükellefi olanlar,
- Serbest meslek kazancı sebebiyle basit usulde gelir vergisi mükellefi olanlar,
- Ticari kazanç sebebiyle gerçek usulde gelir vergisi mükellefi olanlar,
- Ticari kazanç sebebiyle basit usulde gelir vergisi mükellefi olanlar,
- Anonim şirketlerdeki ortaklardan yönetim kurulu üyesi olanlar,
- Sermayesi paylara bölünmüş komandit şirketlerin komandite ortakları,
- Donatma iştiraklerinin ve diğer şirketlerin bütün ortakları.

5510 sayılı Kanunun 4. Maddesinin birinci fıkrasının 'c' bendi kapsamında(eski emekli sandığı) sigortalı olanlar ve bu minvalde sigortalı sayılanlar ise kamu görevlileridir. Kanuna göre bu kapsamda olanlar ise şu şekildedir;

- Kamu idarelerindeki ilgili kadro ve pozisyonlarda sürekli olarak görev yapmakla birlikte hem kendi idaresinin hem de ilgili diğer yasalarda 4-a kapsamında belirtilmemiş olanlar,
- Devlet Memurları Yasasına göre açıktan vekil tayin edilenler,
- Sözleşmeli olarak çalışanlardan sigorta yasasında 4-b ve 4-a kapsamında olmayanlardan olup ayrıca ilgili yasalarda 4-a kapsamında sigortalı olması gerektiği öngörülmemiş olanlar,
- Hizmet akdi kapsamında çalışmamak kaydıyla ve ilgili görevleri sebebiyle kendilerini bağlayan yasalarda Devletin memurları kapsamında emeklilik hakkı verilenler ile kuruluşa ilişkin veya personele dair veya diğer yasalar bağlamında atama veya seçim yöntemiyle göreve gelmiş olanlar,
- TBMM üyeleri, il encümeninin seçimle gelmiş üyeleri, bakanlar, Cumhurbaşkanı yardımcıları,
- Sigortalı statüsü 4-c iken bunların teşkil ettiği konfederasyonlar, sendikalar ve bunların şube başkanlıkları ve yönetime ilişkin kurullarına seçilmiş olanlardan aylıksız bir biçimde izin kullananlar/ayrılanlar,
- Gerek fakülte gerek harp okulları gerekse de yüksekokullar kapsamında Milli Savunma Bakanlığı hesabı kapsamında okuluna devam eden veya şahsi hesabına okumaya devam ederken öğrencilik yapanlarla astsubay ve astsubay meslek yüksekokulları naspedilmek kaydıyla temel askerlik eğitimi içinde olan adaylar, aynı durumda polis akademisi, ilgili yüksekokul ve fakülte bağlamında Emniyet Genel Müdürlüğü hesabı için okumaya devam edenler ve polislik kapsamında naspedilmek kaydıyla Polis Meslek Eğitim Merkezlerinde söz konusu eğitime tabi olanlar,

- Gerek Sahil Güvenlik Akademisi gerek Jandarma Akademisi ve yüksekokul ve ilgili fakülte bağlamında Jandarma ve Sahil Güvenlik Komutanlıkları namına ve hesabı kapsamında devam edenler ve dahi astsubay, subay naspedilmek kaydıyla askerliğin temel eğitimi kapsamına tabi tutulan adaylar.

5510 sayılı Kanunun ikinci kısmının altıncı bölümünde ise isteğe bağlı sigortalılık statüsü düzenlenmiş olup kendi adına ve herhangi bir işte çalışmadan SGK'ya prim ödeyen(isteğe bağlı Bağ-Kur) kişinin sigortalılığının ifade eder. Kanunda yer alan ifadesinden hareketle şahısların ihtiyari bir biçimde prim ödeme yöntemiyle gerek genel sağlık sigortasına gerekse de uzun vadeli sigorta kolu kapsamına girmek suretiyle bu ihtiyari olan statüyü belirtmektedir.

4. İL ÖZEL İDARESİ ORGANLARINDA GÖREVLİ VE ÖZEL İDARENİN HİZMET SUNUMUNDA GÖREVLİ PERSONELİN SOSYAL GÜVENCESİ

4.1. Vali

Vali, 5302 sayılı İl Özel İdaresi Kanunun 3. Maddesine göre özel idarenin bir organı olarak belirtilmiştir. Vali, 5442 sayılı İl İdaresi Kanunun 4. Maddesine göre il genel idaresinin başı konumundadır. Buradan hareketle valinin, seçimle gelen biri olmadığını ifade edebiliriz. Kaldı ki vali, 657 sayılı Devlet Memurları Kanununda 'mülki idare amirliği hizmetleri sınıfı kapsamında ve istisnai memur olarak düzenlenmektedir. Bu bağlamda valinin bir kamu görevlisi olduğu hususunda herhangi bir şüphe olmadığından dolayı sosyal güvenlik statüsü/güvencesi bağlamında 5510 sayılı Kanunun 4. Maddesinin birinci fıkrasının 'c' bendi(eski emekli sandığı) kapsamında değerlendirilmekte ve kabul edilmektedir.

4.2. İl Encümenin Seçimle Gelen Üyeleri

İl Encümenine yarışma(seçim) yöntemiyle gelen üyeler, 5510 sayılı Yasanın 4. Maddesinin birinci fıkrasının 'c' bendi kapsamında sigortalı sayılır (Elma, 2015: 115) ve bu statü içerisinde yer alır. İl Encümenin seçimle gelen üyeleri ibaresi 5510 sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanununda yer aldığından dolayı doğrudan 4-c(emekli sandığı) statüsü içerisinde yer verilmiştir. Ancak, kanunda il genel meclisi üyeleri ibaresi geçmemektedir.

4.3. İşçiler Ve Sözleşmeli Personel

İşçiler ve sözleşmeli personeli ayıran bir düzenleme olmadığı ve 5510 sayılı Kanunun 102. Maddesinin 4. Maddesinin 'c' bendine tabidir denilmediği sürece

hizmet akdine tabi olarak çalıştığı değerlendirilmektedir. Bu çalışanlar, 657 sayılı Devlet Memurları Kanununda da yer almaktadır. Ancak tipik bir memur olarak kabul edilmemişlerdir. Örneğin işçiler kamuda istihdam edilseler de yine 4857 sayılı İş Kanuna tabi olabilmektedirler. Tipik olarak birer memur kapsamında olmayan bu çalışanlar 5510 sayılı Kanunun 4. Maddesinin birinci fıkrasının 'a' bendine tabi olup(eski SSK) bu statü içerisinde kendilerine yer verilmiştir.

4.4. Memur Kapsamında Olanlar

657 sayılı Devlet Memurları Kanununda il özel idarelerinde çalışan memurlar için farklı bir hizmet sınıfı benimsenmemiştir. Memurlar, bir kamu idaresi olan il özel idaresinde yer aldığı ve 657 sayılı Devlet Memurları Kanununa tabi olduğu için sigortalılık statüleri 5510 sayılı Kanunun 4. Maddesinin birinci fıkrasının 'c' bendi(eski emekli sandığı) kapsamında değerlendirilip kabul edilmektedir.

4.5. Hizmet Sunumuna Gönüllü Katılanlar

Özel idareye ilişkin yasada(5302) belirtildiği üzere gönüllü kişilerin katılmasına matuf ve çeşitli hizmetlerin(eğitim, sağlık, çevre, spor, kültür ve trafik) sunumunda il uhdesinde katılım ve dayanışma mefhumunu gerçekleştirmek, hizmetlerin etkinliği, tasarrufuna ilişkin durumu ve verimliliği bağlamında ve engelli, yoksul, çocuk, düşkün, kadın kişilere hizmet sunulması bakımından programlar gerçekleştirilir. Bu konunun esası bağlamında ve usule dair sistematiği işletme adına yönetmelikle belirtileceğinin hüküm altına alındığı görülmektedir. Bu bağlamda bu konuya ilişkin tafsilatlar ve içerikler İl Özel İdaresi Ve Belediye Hizmetlerine Gönüllü Katılım Yönetmeliği'nde düzenlenmiştir. Ancak, gönüllü katılanların sigortalılığına ilişkin olarak hem 5510 sayılı Kanun hem 5302 sayılı İl Özel İdaresi Kanunu hem de yukarıda bahsi geçen yönetmelikte sigortalı sayılır şeklinde herhangi bir ibarenin yer almadığı görülmektedir. Dolayısıyla hizmet sunumuna gönüllü katılanların, yürürlükteki mevzuat bağlamında herhangi bir sigortalılık statüsü içerisine dâhil edilmesi teknik olarak mümkün değildir.

4.6. İdare Dışından Hizmet Alımıyla Yaptırılan İşlerde Çalıştıranlar

İl Özel İdareleri kendi personeliyle hizmet sunmakta zorlandığı veya daha faydalı olabileceğini değerlendirdiği durumlarda kamudaki ihaleler için yürürlüğe konulan yasada(4734 sayılı) belirtilen ihale usulleri veya ihale usulü olmasa da alım-yapım yöntemlerine göre idare dışından hizmet alımı yapabilir veya ihale usulleri kapsamında ihaleye çıkabilir. Bu usuller veya yöntemler Kamu İhale Kanunu kapsamında doğrudan temin, pazarlık usulü, belli istekliler arasında ihale usulü ve açık ihale usulü şeklindedir. Bu usul veya yöntemlere

kuralına göre başvurma hakkı ilgili il özel idaresine aittir. Bu kapsamda hizmet alımı yaptığı durumlarda hizmet alımının icra edecek çalışanların sigortalılık durumu hizmeti alan üzerinde kalacağından işveren sıfatı ihaleyi kazanan veya hizmeti üstlenende olacaktır. Buradan hareketle bu çalışanların sigortalılık statüsü hizmet akdi kapsamında olacağından dolayı bu durumda çalışanlar 5510 sayılı Kanunun 4. Maddesinin birinci fıkrasının 'a' bendi kapsamında(eski SSK) bir statü içinde olmalıdır. İl özel idaresinin buradaki yükümlülüğü ise bu türden çalışanların sigortalılık bildirimlerinin SGK'ya bildirilmesi, idari para cezası, prim ödemesi gibi SGK alacağının/borcunun ödenmesi gibi durumları kontrolden ibaret olup yerine getirilmemesi halinde bu konudaki bilgi belgeleri SGK ile paylaşıp muaccel olan borçların hizmet alan firmanın hak ediş tutarından stopaj usulü kaynağından kesip SGK'nın alacağının tahsilini kolaylaştırmaktır.

5. İL ÖZEL İDARESİNDE GÖREVLİ OLANLARIN İŞ, ÇALIŞMA VE SOSYAL GÜVENLİK AÇISINDAN HAKLARI

5.1. 5510 sayılı Kanunun 4-C Maddesi(Eski Emekli sandığı) Kapsamında Sigortalı Sayılanların Genel Olarak Hakları

Kamu görevlisi olup/sayılıp 5510 sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu'nun 4. Maddesinin birinci fıkrasının 'c' bendi kapsamında(geçmişteki emekli sandığı) sigortalı sayılanların kısa vadeli sigorta kollarından iş kazası meslek hastalığı, analık, hastalık, geçici iş göremezlik ödeneği, sürekli iş göremezlik ödeneği, emzirme ödeneği, analık halinde geçici iş göremezlik ödeneği ödenmesi mümkün olmayıp (Elma, 2015:115), ancak şartların oluşması halinde genel olarak aşağıdaki haklara sahiptir;

- Aylık olarak maaş, fazla mesaiye kalması halinde fazla mesai ödemesi,
- Yaş, yıl ve prim günü gibi şartların oluşması halinde emeklilik,
- Sigortalılığın devamı süresinde kamu ve özelde teşekkül olunmuş hastane ve/veya eczane uygulamalarından faydalanma,
- Görevi başındayken herhangi bir uzvunu kaybetme, yaralanma ve benzeri gibi ölüm olmaması gibi durumlarda ve şartların oluşması halinde vazife malullüğü,
- Hizmet yılına göre yıllık izin,
- Genel olarak evlenme, ölüm, mazeret, babalık izni gibi izinler,
- Emekliye ayrılması halinde emekli ikramiyesi şeklinde ifade edilebilir.(5510 sayılı Kanun, Sosyal Sigorta İşlemleri Yönetmeliği, 2013-11 sayılı SGK Genelgesi ve 657 sayılı Kanun)

5.2. 5510 sayılı Kanunun 4-A Maddesi(Eski SSK) Kapsamında Sigortalı Sayılanların Genel Olarak Hakları

Kamu görevlisi sayılmayıp veya icra ettiği iş nedeniyle sayılsa bile 5510 sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu'nun 4. Maddesinin birinci fıkrasının 'a' bendi kapsamında(eski SSK) sigortalı sayılması halinde çeşitli hakları vardır;

- Bunlar genel olarak işçiler olup 4857 sayılı İş Kanunu'nda belirtilen izin, kıdem, ihbar tazminatı gibi haklar,
- Aylık ücret, fazla mesaiye kalmaları halinde fazla mesai ödemesi,
- Toplu iş sözleşmesi uygulanması halinde bu sözleşmede anlaşılan hususlar,
- Yaş, yıl, prim ödeme günü gibi şartları sağlaması halinde emeklilik,
- Sigortalılığın devamı süresinde kamu ve özelde teşekkül olunmuş hastane ve/veya eczane uygulamalarından faydalanma,
- Görevi başındayken bir kaza geçirmesi veya meslek hastalığına yakalanması halinde iş kazası ve meslek hastalığına ilişkin ödenekler(sürekli iş göremezlik, geçici iş göremezlik vb.)
- Şartların oluşması ve çalışılamayacak kadar hasta olunması halinde malulen emeklilik,
- Kısa vadeli sigorta kolları bağlamında emzirme ödeneği, analık kapsamında geçici iş göremezlik ödeneği gibi ödenekler,
- İş Sağlığı ve Güvenliği Yasası(6331) kapsamında iş güvenliğine ilişkin tedbirlerin alınması şeklinde birçok hakları vardır.(5510 numaralı Yasa, 4857 numaralı Yasa, 6331 sayılı Yasa, 6356 numaralı Yasa)

SONUÇ VE ÖNERİLER

Çalışmamızın temel konusu ve amacı il özel idaresinin hukuki konumu ve bu idarede görevli olarak çalışanların sosyal güvenlik açısından konum ve haklarının değerlendirilmesi olarak özetlenebilir. Bu bağlamda hem norm kadroya ilişkin yönetmelikte yer alan unvanları hem de Nevşehir ve Karaman İl Özel İdareleri hakkındaki denetim-teftiş raporlarında sayısıyla birlikte verilen unvanlar-görevliler tespit edilmiştir. Ayrıca, literatürden de yararlanılmıştır. Teorik düzlemde ve hukuki bağlamda değerlendirmeye çalıştığımız il özel idaresinde doğrudan ya da dolaylı olarak hizmet sunumunda görev alanların ve karar vericilerin yürürlükteki Türk sosyal güvenlik yasasına ve alt mevzuatına ilişkin olarak statü durumları sınıflandırılmıştır. Bu bağlamında vali, il encümeninin seçimle gelen üyeleri, işçi, sözleşmeli personel, memurların sosyal güvence olarak statülerinin kabul edildiği ve 5510 sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık

Sigortası Kanunu'nun 4. maddesinin birinci fıkrasının 'a' ve 'c' bentleri kapsamında kabul edildiği ile bu statü içerisinde ücret, maaş, aylık, emeklilik, izin gibi genel olarak çalışma hayatına ilişkin temel haklarının tanındığı tespit edilmiştir. Ancak il özel idaresi bağlamında il genel meclisi üyeleri ile il özel idaresinin hizmetlerine gönüllü katılanların sosyal güvencelerine ilişkin bir statünün olmadığı görülmüştür,

İl genel meclisi üyeleri ile il özel idaresinin hizmetlerine gönüllü katılanların 5510 sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu'nun 4. Maddesinde kanun koyucu tarafından uygun bir statüye dâhil edilmesi çalışanların özlük hakları ve motivasyonunun güçlenmesi açısından yararlı olacaktır. Bahsi geçen il özel idaresi çalışanlarının sosyal güvenlik bağlamında gerekli hukuksal statülere kavuşması önemli bir sosyal güvenlik boşluğunu da dolduracaktır. İl genel meclisinin karar verici bir özellik taşıyıp bu kararlara üyelerinin imza attığı değerlendirilecek olursa bu statünün tanınmasının önem ihtiva ettiği açıktır. Dolayısıyla il genel meclisi üyelerinin sigortalılık mevzuunun geniş bir perspektifte ele alınarak düzenlenmesi gerekmektedir. Öte yandan il özel idaresi hizmetlerine gönüllü katılanların da hukuki statüye kavuşması oldukça önemlidir. Bu konu hakkında literatürde de görüşler bulunmaktadır. İdari birimlerin gönüllü olanlara karşı tutumunu farklılaştırmasında da gönüllü çalışanların hukuki statüye kavuşması etkili olacaktır ve durumda kurum açısından menfaat vardır. [Karacan, 2022: 29).

İl özel idaresi içerisinde birden fazla sigortalılık uygulamasına son verecek düzenlemenin yapılması gerekmektedir. Tüm çalışanların kamu görevlisi kabul edilerek sigortalılık statüsünde birliğin sağlanması kurum içi dayanışma ve bağlılığın artması açısından da önemlidir.

İl özel idaresinin dışarıdan aldığı hizmetler bakımından çalışanlara yer veren ve işveren sıfatını taşıyan ilgili firma-müteahhidin sadece kontrol edilmesi olarak değil de ilgili iş kapsamında ilgili idarenin belirleyeceği bir kişinin de bu işyeri dosyasından bildirilmek suretiyle faaliyetleri-işlemleri içeriden takip etmesi düzeni artırıp takibi kolaylaştıracaktır.

KAYNAKÇA

1. Atay, E, E. (2014). *İdare Hukuku.* Ankara: Turhan Kitabevi
2. Çetinkaya, Ö. (2020). *Mahalli İdareler Maliyesi.* Bursa: Ekin Yayınevi
3. Dal, S. (2016). *İl Özel İdarelerinin Mevcut Durumu, Sorunları Ve Geleceği Üzerine Bir Uygulama.* (Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı).
4. Elma, R. (2015). *Örnekler Ve Uygulamalarla Sosyal Güvenlik Hukuku.* Ankara: Seçkin Yayıncılık.
5. Günday, M. (2011). *İdare Hukuku.* Ankara: İmaj Yayınevi
6. Güner, R. (2016). *Türkiye'de Yapılan Düzenleyici Reformlar: Sosyal Güvenlik Reformunun Ekonomiye Etkileri.* (Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı)
7. İnternet: 'www.mevzuat.gov.tr, erişim tarihi 03.12.2022'
8. İnternet: 'https://www.resmigazete.gov.tr/, erişim tarihi 03.12.2022'
9. İnternet: 1982 Anayasası, (1982, 9 Kasım), Resmi Gazete (Sayı: 17863), Erişim Adresi: https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2709.pdf (03.12.2022).
10. İnternet: İçişleri Bakanlığı(2022). *Türkiye Mülki İdare Bölümleri Envanteri.* [Erişim: 04.12.2022, https://www.e-icisleri.gov.tr/Anasayfa/MulkiIdariBolumleri.aspx]
11. İnternet: 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu, (1965, 23 Temmuz), Resmi Gazete(Sayı:12056), Erişim Adresi: https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.657.pdf(11.12.2022).
12. İnternet: 4734 sayılı Kamu İhale Kanunu, (2002, 22 Ocak), Resmi Gazete(Sayı:24648), Erişim Adresi: https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.4734.pdf(11.12.2022)
13. İnternet: 5302 sayılı İl Özel İdaresi Kanunu, (2005, 4 Mart), Resmi Gazete (Sayı: 25745), Erişim Adresi: https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5302.pdf (04.12.2022).
14. İnternet: 5442 sayılı İl İdaresi Kanunu, (1949, 18 Haziran), Resmi Gazete(Sayı:7236), Erişim Adresi: https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.5442.pdf(11.12.2022)
15. İnternet: 5510 sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu, (2006, 16 Haziran), Resmi Gazete(Sayı: 26200), Erişim Adresi: https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5510.pdf(10.12.2022).
16. İnternet: 6331 sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu, (2012, 30 Haziran), Resmi Gazete(Sayı:28339), Erişim Adresi: https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.6331.pdf(11.12.2022)

17. İnternet: 6356 sayılı Sendikalar ve Toplu İş Sözleşmesi Kanunu, (2012, 7 Kasım), Resmi Gazete(Sayı:28460), Erişim Adresi: https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.6356.pdf(11.12.2022).
18. İnternet: 1 sayılı Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi, (2018, 10 Temmuz), Resmi Gazete(Sayı:30474), Erişim Adresi: https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/19.5.1.pdf(11.12.2022).
19. İnternet: İl Özel İdareleri Norm Kadro İlke Ve Standartlarına Dair Yönetmelik, (2007, 10 Haziran), Resmi Gazete(Sayı:26548), Erişim Adresi: https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=11369&MevzuatTur=7&MevzuatTertip=5(04.12.2022).
20. İnternet: İl Özel İdaresi Ve Belediye Hizmetlerine Gönüllü Katılım Yönetmeliği, (2005, 9 Ekim), Resmi Gazete(Sayı:25961), Erişim Adresi: https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=9521&MevzuatTur=7&MevzuatTertip=5(11.12.2022).
21. İnternet: 'Karaman İl Özel İdare. (2021). *26/72 Sayılı Mülkiye Teftişi Raporu*. Erişim Adresi: http://www.karamanozelidare.gov.tr/kurumlar/karamanozelidare.gov.tr/05-Rapor-Planlar/06-Teftis-Raporlari/2021_Teftis.pdf, erişim tarihi 08.12.2022'
22. İnternet: ''Sayıştay. (2022). *2021 Yılı Nevşehir İl Özel İdaresi Denetim Raporu.* Erişim Adresi: https://www.sayistay.gov.tr/reports/xLYGPAwop4-nevsehir-il-ozel-idaresi, erişim tarihi 08.12.2022''
23. İnternet: Sosyal Sigorta İşlemleri Yönetmeliği, (2010, 12 Mayıs), Resmi Gazete(Sayı:27579), Erişim Adresi: https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/ yönetmelik /7.5.13973 .pdf (11. 12.2022)
24. İnternet: 2013-11 sayılı Sigortalılık İşlemleri Hakkında Genelge, Erişim Adresi: https://kms.kaysis.gov.tr/Home/Goster/82660(11.12.2022)
25. İnternet: ''Vergidosyası.com. (2019). *Hizmet Akdi Nedir? Oluşma Şartları Nelerdir?* Erişim Adresi: https://vergidosyasi.com/2019/01/31/hizmet-akdi-nedir-olusma-sartlari-nelerdir/#:~:text=Hizmet%20akdi%2C%20i%C5%9F%C3%A7inin%20i%C5%9Fverene%20ba%C4%9F%C4%B1ml%C4%B1,%C3%B6demeyi%20%C3%BCstlendi%C4%9Fi%20s%C3%B6zle%C5%9Fmeyi%20ifade%20etmektedir. , erişim tarihi 11.12.2022

26. Karacan, E. (2022). İl Özel İdaresi Ve Belediye Hizmetlerine Gönüllü Katılanların Fiillerinden Dolayı İdarenin Sorumluluğu Hususunun Değerlendirilmesi Ve Çözüm Önerileri, *International Marmara Social Sciences Congress (Imascon 2022 Spring)*, Proceedıngs E-Book, 13-14 Mayıs, Ramada Plaza By Wyndham Kongre Merkezi(Oteli), Kocaeli.
27. Mecek, M. & Doğan H. (2015). İstihdam Açısından Yerel Yönetimlerin Organizasyon Yapısı Ve Personel Yönetimi, Mehmet Mecek, Mesut Doğan& Bekir Parlak(Ed.), *İdari ve Mali Açıdan Türkiye'de Yerel Yönetimler,* Antalya: Bekad Yayınları, s.211-273
28. Sözer, A, N. (2015). *Türk Sosyal Sigortalar Hukuku.* İstanbul: Beta Yayınları
29. Yuvalı, E. (2020). Sosyal Politika Aracı Olarak Sosyal Güvenlik Kavramı. *İş ve Hayat*, 6 (11) , 46-74 . Retrieved from https://dergipark.org.tr/tr/pub/isvehayat/issue/57736/823544

ENTELEKTÜELLİĞİN TÜRLÜ HALLERİ, ARKEOLOG OSMAN HAMDİ BEY

Doç. Dr. Esma İgüs

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Bölümü
Mimarlıkve Şehir Planlama Bölümü
ORCİD: 0000-0001-5168-0665

''Tanzimat kendi basiretine göre biçtiği idealine nail oldu, Garb'ı almadı. Garb'ın kabil-i nakil taraflarını Şark' a getirdi ve onları birer birer temsil etti''.(Tanpınar, 1934: 8)

II. Mahmud'dan itibaren oluşmaya başladığı kabul edilen Osmanlı entelektüel sınıfı, on dokuzuncu yüzyılda gerek toplumsal yaşamda, gerekse yazın dünyasında kimliğini Şark'lı veya Garb'lı paradigması altında tanımlamak külfeti altında ezilmiştir. Bu mesele, Osmanlı entelektüelinin zihin dünyasında çoğu zaman müphem ve muğlâk bir yerde durmuş, günümüzde de varlığını sürdüren Doğu'lu mu yoksa Batı'lı mıyız? tartışması, *''İmparatorluğun en uzun yüzyılı''*[1] boyunca güncelliğini korumuştur.

Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Erken Cumhuriyet Döneminde kaleme aldığı ve yukarıdaki satırları, zihin dünyasında Şark'lı ya da Garb'lı meselesini belli bir yere oturtmuş aydın sınıfını, özel anlamda da Osman Hamdi Bey'i tanımlamaktadır. 30 Aralık 1842 yılında İstanbul'da doğan Osman Hamdi Bey'in babası, o dönemde Avrupa'da tahsil yapmış az sayıdaki devlet adamından biri olan Sadrazam İbrahim Edhem Paşa'dır (Mansel,1960:291). Bürokrat oğlu olarak avantajlı bir konumda dünyaya gelen Osman Hamdi Bey, hukuk tahsil etmek üzere 1857 yılında Paris'e gitmiştir. Paris'teki eğitimi esnasında ise sanata ve arkeolojiye tutku derecesindeki ilgisi nedeniyle Ecole des Beuax Arts'da (Yüksek Güzel Sanatlar Okulu) Jean-Leon Gérôme ve Boulanger'in atölyelerine devam etmiştir (Gündüz, 2007: 468, Mansel,1960:292). Bu atölyelerde aldığı eğitim, tablolarındaki oryantalist[2] eğilimin nedeni olmalıdır.

Osman Hamdi Bey'in profili incelendiğinde Şark ile Garb'ı hayatında ustaca harmanlamış bir Osmanlı entelektüeli olduğu görülecektir. Osman Hamdi Bey'in oryantalizm akımına bağlı olarak yaptığı resimlerinde seçtiği konular, dekorlar

---

[1] İmparatorluğun en uzun yüzyılı vurgusu, İlber Ortaylı'ya aittir. İlber Ortaylı'nın 1983 yılında Hil Yayınlarından çıkan kitabının başlığı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılıdır.** Ortaylı'ının bu başlıkla kast ettiği on dokuzuncu yüzyılda şiddetli bir şekilde modernleşme sancıları yaşayan Osmanlı Devleti'nin, diğer devletleri bu süreçte toplumsal, siyasi, kültürel anlamda çok hızlı bir değişim süreci yaşandığıdır. İzmler çağı olan on dokuzuncu yüzyılda, Kıta Avrupa'sı ülkelerinin de tıpkı Osmanlı gibi sancılı ancak bu sancılı ortama değişiminde eşlik ettiği bir süreçten geçtiği göz ardı edilmemelidir.

[2] Cumhuriyet Dönemi ressamlarından Fikret Adil, Türk sanatına dair bir makalesinde Osman Hamdi Bey'i oryantalist bir olduğunu ve panayır havasında doğruluğu kuşkulu Şark sunan bir ressam olduğunu ifade ederken, sanatçıyı keskince eleştirmektedir. Edhem Eldem (Tarihsiz), *''Doğulu bir Oryantalist Nasıl Olunur''?* **Görünenin Ötesinde Osman Hamdi Bey Sakıp Sabancı Müzesi Koleksiyonu'ndaki Osman Hamdi Bey Tabloları için Yapılan Bilimsel Analiz ve Konservasyon Çalışmalarının Sonuçları**, (Basımevi Bilgisi Yoktur) s.14.

ve kostümler, atölyesinin bulunduğu Kuruçeşme'deki yalısında[3] (Şekil 2) ve Eskihisar'daki evinde sürdürdüğü Osmanlı gelenek ve görenekleri ile harmanlamış yaşamı, ait olduğu topraklardan kopmamış halinin ya da Şark'lı yönünün göstergesidir. Batılılar da tam da bu noktada, Osman Hamdi'nin oryantalist tablolarının, Osmanlı toplum yaşamına dair kodlar barındırdığı ve Doğu'yu doğru gözlemlenmesine yardımcı olduğu için ilginç bulmaktaydılar (Eldem, 2010, 12).

Şekil 1, Elbise-i Osmaniyye Kitabı için Poz Veren Osman Hamdi Bey, Mardinli Kürt Beyi Giysileriyle (Üyepazarcı, 1999: 142).

[3] Osman Hamdi Bey'in Kuruçeşme'deki yalısı günümüzde Necmeddin Efendi Yalısı olarak bilinmektedir. Osman Hamdi Bey'in vefatı ile varisleri yalıyı, Sultan Mehmed Reşad'ın oğlu Necmeddin Efendi'ye 1909 yılında satmışlar, Necmeddin Efendi'nin ölümü ile varisleri olmadığından dolayı yalının mülkiyeti padişaha devr olmuştur. Zeynep Emel Ekim (2018), *''Sultan Mehmed Reşad'ın Oğlu Necmeddin Efendi Yalısı''*,**Sultan Mehmed Reşad ve Dönemi Sempozyumu** C.3, TBMM Milli Saraylar Yayını, İstanbul s. 1244.
Arif Müfid Mansel, Belleten Dergisinde, 1960 yılında yayınlanan Osman Hamdi Bey adlı makalesinde, Osman Hamdi Bey'in Kuruçeşme'deki yalısında sanatsal ve bürokratik faaliyetlerinden arta kalan zamanlarda dostlarını yalısında ağırladığını belirtmektedir. Arif Müfid Mansel (1960), ''Osman Hamdi Bey,''**Belleten,** C. XXIV, S. 94, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s.299-300.

Garp'lı tarafı ise, özel hayatında Avrupai değerleri benimsemesi, evinde Türkçe yerine Fransızca konuşmayı yeğlemesi (Turgut Şam,1998: 64) arkeolog, müzeci, ressam gibi Batı dünyasına ilişkin referansları/mesleki sıfatları, yaşamı içinde görünür kılmasıdır.

Şekil 2, Osman Hamdi Bey İstanbul'da Kuruçeşme'deki Yalısındaki Resim Atölyesinde[4].

Tanzimat Dönemi yayıncı, gazetecilerinden ve on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı zihin dünyasının önemli kişilerinden biri olan Ahmet Mithat Efendi ile Osman Hamdi Bey'in yolu Bağdat'ta kesişmiştir (Şekil 3). Her ikisi de Mithat Paşa'nın maiyetinde Osmanlı bürokratı olarak Bağdat'ta birlikte görev yapmışlardır (Tataroğlu, 2018:179, Kökden, 2002:156).

[4] Salt Araştırma, Fotoğraf Koleksiyonu, APO00189.

Midhad Paşa

Şekil 3, Midhat Paşa ve Maiyeti, Bağdat'ta (Mansel,1960, 295).

Bürokrat/soylu bir aileye mensup, Avrupa'da eğitim almış, resimle yeni tanışan Osmanlı toplumuna rağmen, resim yapan, evinde muhtemelen fotoğraf makinesi olan Osman Hamdi Bey, Ahmet Mithat Efendi'nin zihninde münevver bir zat, hatta kendi kariyer yolculuğunda yol gösterici bir figür olarak şekillenmiş olmalıdır. Ahmet Mithat Efendi,1877 yılında kaleme aldığı Menfâ adlı kitabında, Osman Hamdi Bey'in entelektüel kimliğini geliştirmesi için kendisine kitap almasını tavsiye ettiğini, hatta kendisinin onun için bir kitap listesi dahi hazırlayabileceğini söylediğini aktarır. Bunun üzerine Ahmet Mithat Efendi, Osman Hamdi Bey'in, tavsiye ettiği kitapları Paris'ten getirtmiştir. Ancak günümüzde ne yazık ki bu kitapların ne olduğuna dair bir liste, elimizde yoktur. Ahmet Mithat Efendi Osman Hamdi Bey'in kendi üzerindeki katkılarını ve ondan ettiği istifadeyi her zaman müteşekkir olarak hatırlayacaktır. (Okay, 1975, 4)

"Avrupa'da uzun süre yaşayarak batının fen, edebiyat ve felsefesinde gereği gibi derinleştikten başka, ressamlık sanatındaki yeteneğini dahi resim sergisinde eserlerini beğendirerek kazandığı madalya ve diplomalarla ispat eylemesiyle bayağı iyi yetişmişlerden kabul edilecek, hiç değilse o yolda olduğu ister istemez teslim edilecek az bulunur kişilerdendir" ... (Ahmet Midhat Efendi 2002: 147)

Osmanlı modernleşmesi nüfuzlu bireylerin elinde vukuu bulan bir eylemdir. Osman Hamdi Bey de mensubu olduğu sosyal sınıf ve Paris'te aldığı eğitim münasebetiyle dönemin ayrıcalıklı kesimindendir. Batı ile Doğuyu pratiklerinde harmanlamış on dokuzuncu yüzyıl aydın prototipini, tüm donanımı ve farklı alanlarda gerçekleştirdiği entelektüel faaliyetleriyle hiç tereddütsüz karşılamaktadır. Batı'ya ait davranış kalıpları olan arkeolog, müzeci, ressam gibi

entelektüel eylemleri gerçekleştirilerek ‘’modern’’ kavramını, ‘’*entelektüelliğin türlü hallerini’’* ziyadesiyle hak etmektedir. Bundan dolayıdır, tüm fiiliyatları da geleneksel yaşamın dar kalıplarını yıkmaya yöneliktir. Osmanlı bürokrasi tarihinin mühim figürlerinden olan Osman Hamdi Bey ve babası Sadrazam Edhem Efendi Avrupa’da eğitim görmüştür. Ayrıcalıklı eğitimlerin baba ve oğul için kazanımı, hiç şüphesiz ki başarılı bir bürokrat kimliği ve dönemi için hayli ileri seviyede olan entelektüel zihin dünyasına sahip olmak olmuştur.

II. Abdülhamid, on sekizinci yüzyıldan beri uygulanan ve Tanzimat’la ivme kazanmış gibi görünen ancak kaplumbağa hızıyla ilerleyen modernleşme hareketinin iktidarı boyunca hamisi destekleyicisi ve en önemlisi de uygulayıcısıdır. Modernleşme hareketi, II. Abdülhamid Dönemi’nde selefleri dönemindeki modernleşme girişimlerinden farklı bir yere evrilmiş, modernleştirmenin uygulayıcıları entelektüel kimliklerinden dolayı bürokrat olarak atanan kesim tarafından uygulamaya konulmuştur. (Beşirli, 1999, 135) Bu noktada Osman Hamdi Bey, Hamidi Döneminin uygulayıcıları tanımını karşılamaktadır. Müze-i Hümâyûn’un ve Sanayi-i Nefise Mektebi için has bahçenin bir parçasını ba’hşetmesi Osman Hamdi Bey’in Saray’ın onayladığı toplum mühendislerinden biri olduğunu gösterir.

Osman Hamdi Bey ve Arkeoloji

Osman Hamdi Bey’in kariyer yolculuğunda önemli bir merhale, 4 Eylül 1881 tarihinde Müze-i Hümâyûn’un Müdürlüğü görevine getirilmesidir. Müze müdürü olmasına rağmen ilginçtir ki, Osman Hamdi Bey’in daha önce arkeoloji ile hiçbir ciddi teması olmamıştır (Eldem, 2010, 44). Müze Müdürlüğü görevine atanmasının arkasındaki hikâye belirsizlikler içermektedir. Mustafa Cezar ve Refik Epikman, bu atama olayını, Teşrifat Nazırı Münir Paşa ile ilişkilendirmektedirler. Buna göre, aralarında okul arkadaşlığı ilişkisi bulunan Münir Paşa ile Osman Hamdi, Münir Paşa tarafından padişaha tavsiye edilmiş ve böylece atanmıştır. (Cezar, 1995, 254, Epikman, 1967, 5) Bu atamada, Osman Hamdi’nin bürokrat bir aileye mensup olması daha da ötesinde entelektüel kimliği kanımızca rol oynamıştır. Ancak bu arada gözden kaçırılmaması gereken, daha önce müze müdürlüğü görevine getirilen kişilerin eski eser ve kazılarla ilgisi olan ancak yabancı kişiler olması, sarayın müze gibi prestijli bir kuruma Osmanlı tebaasından birini atamak istemiş olması da ihtimal dâhilindedir.

Osman Hamdi’nin hayatının merkezinde konumlandırdığı ve belki de zihninde profesyonel olarak icra ettiği mesleği muhtemelen arkeolog kimliğidir. Bu kimliğin onun için öncelikli olmasının nedeni, arkeolojinin Batı kökenli bir disiplin olması sebebiyle Paris’ten babasının zoru ile dönen Osman Hamdi’nin Batı ile ilişkisini arkeoloji üzerinden tekrar tekrar kurgulama olanağı bulmasıdır.

Osman Hamdi Bey'in kariyerindeki arkeoloji meselesi, kazılar, kazılara ilişkin yayınlar, müzecilik ve eski eser nizamnameleri olmak üzere dört farklı seviye üzerinden gelişmiştir (Eldem, 2010, 44).

Osman Hamdi Bey göreve başladığında arkeolojiye ilişkin bilgisizliğini gidermek adına profesyonellerle işbirliği yoluna gitmiştir. İstanbul'daki Fransız sefiri Charles- Joseph Tissot aracılığıyla -ki sefirde tarihçi ve Roma Dönemi çalışan bir arkeolog idi-Atina 'da ki Fransız Okulu'ndan Salomon Reinach ile tanışmış, Reinach'ı Osman Hamdi Bey'e yardımcı olması için İstanbul'da görevlendirmişti. Reinach, Osman Hamdi Bey'in arkeoloji hakkındaki sınırlı bilgisini açık yüreklilikle dile getirmektedir.

…'*'Tissot Osman Hamdi Bey' e yardım etmem için beni İstanbul'a çağırmış, ertesi günde beni Çinili Köşk'e götürmüştü. Hamdi henüz gelişmekte olan müzenin kataloğunu yapmamı teklif etti, memnuniyetle kabul ettim ve iki ay boyunca her sabahımı müzede ölçek, tasvir ederek ve çizerek kendisi ve kâtibi Ohanni ile geçirdim. Katalog 1882 'de İstanbul'da yayınlandı, provaları tashih etmediğimden hata doludur, ama tam da hiçten iyidir denecek bir durum söz konusudur. Zaten o zaman müzenin kataloğunu yapmaktan çok henüz Yunan arkeolojisinin temeline vakıf olmayan müdürünü eğitmekti. Ancak Hamdi kadar zeki ve güzellik konusunda kuvvetli ve şahsi bir hisse sahip biri, incelemelerimizin gaye ve metodunu anlamakta gecikmedi… Onun için bir tür şifahi ders kitabı vazifesi gördüm, o da bu kitabı pek hızlı bir şekilde okuyup hazmetti''…* (Eldem, 2010, 46).

Reinach'ın müzenin kataloğunu hazırlaması, müzeyi dünya arkeoloji camiasına tanıtmış, Osman Hamdi Bey'in de zihninde kendini arkeolog tanımlaması için önemli bir şans olmuştur. Ancak hizmet içi eğitim karakterinde olan bu birlikte çalışma ile mesleki bir formasyon geliştirilemeyeceği açıktır. Muhtemelen bu durumdan dolayı Osman Hamdi Bey'de kendini eski eser ve arkeoloji alanında varlık gösteren bir figürden ziyade eski eserden/müzeden sorumlu kişi olarak görmüştür (Eldem, 2010, 47).

Osman Hamdi Bey'in İlk Kazı Deneyimi: Nemrut Dağı Kazısı

Reinach ile yapılan katalog çalışmasından sonra, Osman Hamdi Bey Müze-i Hümayun'un adını kazılar vesilesiyle duyurmak ve arkeolojiye katkıda bulunmak amacıyla heykeltıraş Yervant Osgan Efendi[5] ile birlikte Osmanlı

[5] Yervant Osgan Efendi (1855-1914), İstanbul Samatya'da doğmuş, Beşiktaş Mahrukyan Okulu'ndan sonra ailesinin desteği ile Venedik Moorat Raphael Katolik Ermeni Koleji'ne gönderilmiştir. Venedik'teki eğitiminden sonra, ardından Roma Kraliyet Güzel Sanatlar Akademisi'nde heykel üzerine eğitim almıştır. İstanbul'a dönünce Osman Hamdi Bey ile tanışan Yervant Osgan Efendi, hem müzede hem de Sanay-i Nefise Mektebi'nde, Osman

İmparatorluğu'nun ilk resmi devlet kazısını gerçekleştirmek üzere 1883 yılının Eylül ayında Nemrut Dağı'na gitmiştir (Şekil 4). Kazıya ilişkin oluşturulmak istenen farkındalık çerçevesinde, basında bu kazıdan bahsedilmesi sağlanmış, ayrıca kazıya finansal destek sağlamak içinde Sadrazam Edhem Paşa'nın önderliğinde bizzat bir bağış kampanyası düzenlenmiştir. Kampanya neticesinde, özellikle de resmi kurumların katılımları ile 500 Osmanlı altının üzerinde para toplanmıştır. Başlangıçta bir yüzey araştırması niteliğinde olan gezi, bilimsel bir arkeolojik kazı olarak nihayetlenmiştir. Osman Hamdi Bey'in bu kazıdaki başarısı, Almanların 1881 yılında keşfettikleri ve 1882 yılında ilk kez inceleme fırsatı buldukları Nemrut Dağı'nı ve Antiochus'un mezarını –ki arkeoloji dünyasında Nemrut Dağı Almanlara ait bir alan olarak görülüyordu- Almanlar, *''ele geçirmeden''* fotoğraflamış ve buradaki abidelerin İstanbul'a nakli zor olduğu için heykellerin mulâjlarını almak olmuştur. Osman Hamdi Bey ve Yervant Osgan, Nemrut'dan İstanbul'a dönünce Nemrut Dağı ile ile ilgili raporu hazırlamışlardır. Böylece bilim dünyasında Nemrut Dağı ve Kral Antiochus mezarına ilişkin bilimsel bir çalışma, Osmanlı İmparatorluğu'nun nezdinde çalışan memurlar tarafından hazırlanıyordu. Bunun anlamı, dünya arkeoloji yazın dünyasında Osmanlı'nın artık bende varım demesidir (Eldem, 2010, 47, 403, Epikman 1967, 6; Cezar, 1995, 315). Arkeoloji alanında herhangi bir diploması ya da sertifikası bulunmayan Osman Hamdi Bey, azmi ile bu işi başarmıştır. Salomon Reinach' a Nemrut Kazıları ile ilgili yıllar sonra yazdığı bir mektupta

…''*İstanbul'da bulunduğunuz sırada belki farkında olmadan beni arkeoloji alanında forme etmeye ilk siz başladınız…''* demektedir (Eldem, 2010, 48) .

Hamdi Bey ile birlikte çalışmıştır. Osgan Efendi Sanayi- Nefise Mektebi heykel şubesinin hem kurucusu hem de ilk hocasıdır. Garo Kürkman (2004), **Armenian Painters in the Ottoman Empire**, **1600-1923**, C.2, Matüsalem Publications İstanbul, p. 677. Cenk Berkant (2021), ''Geç Osmanlı Dönemi'nde Venedik Güzel Sanatlar Akademisi'ne Eğitim Almaya Giden Öğrenciler Üzerine Bir Araştırma'', **Sanat Tarihi Dergisi**, S. 30/2, (Ekim/October), 2021, s.1425.

.

Şekil 4, Yervant Osgan Efendi Nemrut Dağı Kazısı'nda (Eldem 2010, 161).

Osman Hamdi Bey ve Sayda Kazıları

Osman Hamdi Bey, Nemrut Kazısı ve Asar-ı Atika Nizamnamesi gibi iki büyük işten sonra, arkeoloji kariyerinde büyük ses getirmiş olan Lübnan/Sayda Kazılarını 1887-1888 yılları arasında yönetmiştir. Sayda Kazıları, Müze-i Hümayun'un bilinirliğini daha da artırmış ve en önemlisi de müzenin dünyanın en zengin lahit koleksiyonlarından birine sahip olmasına vesile olmuştur (Cezar, 1995, 316) .

Bir Fenike yerleşimi olan Sayda'nın bulunuşu 1887 yılının ilk aylarında bir rastlantı ile gerçekleşmiştir. Köylü Mehmed Şerif Efendi, tarlasını sürerken ya da inşaat taşı ararken, bir kuyuya rastlamış ve bu durumu yerel yöneticilere bildirmiştir. Vilayetin mühendisi Bişara Efendi, kuyuyu ve dibindeki lahitleri tespit ederek, raporunu İstanbul'a bildirmiştir. Nisan ayında bölgeye ulaşan Osman Hamdi Bey ve ekibi kuyunun bulunduğu alana uzun bir tünel kazarak raylar döşemiş ve her biri 15 ton ağırlığındaki on yedi adet lahti gün yüzüne çıkarmışlardır. Ağlayan Kadınlar Lahti ve İskender Lahti bu grubun içinde yer almaktadır. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde bulunan 16 Nisan 1888 tarihli belgede[6], lahitlerin nakil masraflarının Maarif Nezareti tarafından karşılanacağı belirtilmektedir. Bunun üzerine lahitler, Beyrut Limanı'ndan İstanbul'a nakledilmiştir.

[6] Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, İ.DH., 1081/84805.

Şekil 5, Sayda Kazısı'nda Lahitlerin Gün Yüzüne Çıkarılması. (Cezar, 1995, 316).

Sayda Kazısı'ndan elde edilen İskender Lahdi, Ağlayan Kadınlar Lahdi, Likya Lahdi, Tabnit Lahdi gibi ihtişamlı eserlerin sergilenebilmesi için yeni bir müze binasına ihtiyaç duyulmuştur. İnşaat masrafları için Devlet Hazinesi'nden Maarif Nezareti'ne 2000 Osmanlı altını ödenek ayrılmış Alexander Vallaury tasarımı olan yeni müze binası (Şimşek ve Dinç, 2009, 118), 13 Haziran 1891 tarihinde ziyarete açılmıştır. (Pasinli, 2003, 208) Sayda Kazısı, Avrupa'da Saray'a ve Osman Hamdi Bey'e saygınlık kazandıracak Avrupa'daki çağdaşı müzeler gibi sergileme salonlarının yanı sıra kütüphane, mülaj atölyesi fotoğrafhane gibi benzer donanımlara sahip, bir müze binasının yapılmasına vesile olmuştur. Sayda Kazısı'nın arkeoloji dünyasına yayın anlamında kazandırdığı ise, Osman Hamdi Bey ve Fransız arkeolog Theodore Reinnach'ın birlikte kaleme aldığı, Paris'te Ernest Leroux Yayınevi'nde 1892 yılında basılan '*'Sayda'da Bir Kraliyet Nekropolü''* başlıklı çalışmadır.

Osman Hamdi Bey ve Lagina Kazıları

Osman Hamdi Bey'in kazılarından bir diğeri ise Muğla'nın Yatağan ilçesine bağlı Lagina Hekate Kutsal Alanı'nda yaptığı kazı çalışmasıdır. 1891-92 yılları arasında yapılan ve Osman Hamdi Bey'in yönettiği kazıda MÖ ikinci yüzyıla

tarihlenen Hekate Tapınağı, gün yüzüne çıkarılmış ve 1891 yılında İstanbul'a nakledilmiştir (Mansel, 1948,14). Lagina Kazısında Fransızlarla çalışılmış ve bu kazıya dair çok sayıda yayın yapılmıştır (Cezar, 1995,319).

Osman Hamdi Bey'in Eski Eserlerin Kaçırılması ve Korunmasına Yönelik Hukuki ve İdari Girişimleri

On sekizinci yüzyılda arkeolojinin bir disiplin olarak bilim dünyasına girmesiyle, on dokuzuncu yüzyılda eski medeniyetlerin bulunduğu alanlar, dolaysıyla da Osmanlı İmparatorluğu toprakları, tarihsel yönü açısından dönemin arkeoloji dünyası için adeta çekim merkezi haline gelmiştir. Alman, İngiliz, Fransız, Avusturyalılar çoğu zaman kaçak olarak yaptıkları kazılarla, elde ettikleri buluntuları, zihinlerinde sanatın ve kültürün mabetleri olarak tanımladıkları müzelerine götürme konusunda ciddi bir yarış içindeydiler. Bu arada demiryolu inşaatlarının-ki ulaşım tıpkı iletişim ve eğitim gibi modernleşmenin önemli bir ayağıdır- yapımı esnasında eski eserlerin tahrip edici yönünü ve yaygınlaşan demiryolu ağlarının buluntuların rahatlıkla Avrupa'ya götürülmesinde kolaylaştırıcı bir unsur olduğu unutulmamalıdır. Ayrıca İmparatorluk sınırları içinde görev yapan yabancı devlet adamları, ülkelerinin müzelerine eser kazandırmayı bir nevi misyon olarak görmekteydiler. Osmanlı Sarayı'ndan aldıkları fermanla, kazı yapan ve çıkan eserleri, hatta kendi müzelerine rahatlıkla transfer edebilen yabancılara, on dokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar siyasi erk tarafından ne yazık ki ciddi anlamda bir hukuki yaptırım uygulanmamıştır. (Muşmal, 2009, 7, 14; Akın, 1993, 233)

Osman Hamdi Bey, eski eserlerin korunmasının hukuki ayağı için yaptığı girişimler, Osmanlı arkeolojisi ve müzeciliği için milattır. Bu konudaki ilk girişimi, yürürlükte olan Asar-ı Atika Nizamnamesi'ni özellikle de yabancıların yurtdışına eski eserleri çıkarmasını engelleyecek şekilde tekrar düzenlemesidir. Bununla beraber, kazılarda ele geçen tüm eski eserlerin mülkiyetinin devlete ait olması ilkesiyle, arazi sahibine ve eseri bulana pay verilmesi uygulamasından vazgeçilmesidir. Yurt dışına eski eser çıkarılması, istisnasız olarak yasaklanmıştır. Eski yapılar üzerinde yapılacak her türlü değişiklik kesinlikle men edilmiştir. Dolayısıyla yeni nizamname ile beraber, devletin eski eserler üzerinde mülkiyet hakkı ve korumacılık etkinliği daha da güçlendirilmiştir.

Osman Hamdi Bey'in çabalarıyla 1884 Nizamnamesi'nin yürürlüğe girmesinden sonra bile, Sultan'ın ihsanı neticesinde eski eserler, bazen de olsa Avrupa müzelerine pîşkeş çekilmiştir. Muhtemelen Osman Hamdi Bey de, Sarayın tepkisini üzerine çekip işlerin aksamasını önlemek adına, bazen sessiz kalmıştı. Ama zaman zaman da, eski eserlerin yurtdışına çıkmasını önlemeye yönelik bireysel girişimleri de söz konusu olmuştur.

…'' Bir defasında İstanbul'u ziyarete gelen bir hükümdarın (Alman İmparatoru Wilhem) buna karşı eski idarenin tutumunu düşünerek muhtemel teşebbüsünü, o ülkenin sefirine müraacatla 'eğer Sayda Lahti müzeden çıkarılmak istenirse kendisinin o lahdin üzerinde intihar ederek, cesedinin de birlikte çıkacağını en kat'i bir dille anlatmıştır''… Osman Hamdi Bey'in Sayda Lahdini, Almanlara kaptırmama konusunda, İmparatorun müzeyi ziyareti esnasında, lahdin üzerine örtü ile örterek, lahdin görülmesini önlemek istediğine dair tevatürler de bulunmaktadır (Cezar 1995, 492, 499).

Açık olan odur ki, Osman Hamdi Bey'in 1884 düzenlemesi, yabancıların hoşuna gitmemiştir. Pennsylvania Üniversitesi'nin Nippur'daki ilk dönem kazılarını yöneten ve Osman Hamdi Bey ile tanışma fırsatı bulan John Punnet Peters, Century Illustrated Magazin'in Şubat 1893 sayısındaki *An Art Impetus in Turkey* adlı makalesinde, Osman Hamdi'nin ressamlığına ve Türk arkeolojisindeki başarılarına övgüler yağdırırken, 1884 Nizamnamesi'nde Osman Hamdi'nin hataya düştüğünü, oysaki Türk Hükümeti'nin samimiyete güvenirse, yasayı esnetebileceği yönünde sinyaller verdiğini ifade ediyordu. (Hughes&Neumier, 2011, 105) Peters'ın buradaki veryansının nedeni, Osmanlı İmparatorluğu'nda kazı yapan yabancıların ülkelerine gönderdikleri mektuplarda, buluntuları artık Osmanlı sınırları dışına çıkaramadıklarından bahsetmeleridir. (Akın, 1993, 235-236; Arsebük, 1981, 70). Osman Hamdi Bey'in hazırladığı 1884 Nizamnamesi, 89 yıl boyunca Türkiye'nin tek eski eser yasası olarak uzun süre yürürlükte kalmış ve 1973'te yerini 1710 sayılı Eski Eser Kanuna bırakmıştır (Akın, 1993, 238; Kuruloğlu, 2010, 53, Taşbaş, 2017, 1324).

Osman Hamdi Bey eski eser ve yerleşimleri korumak için sadece yasa çıkarmamış, Müze Müdürü sıfatıyla idari anlamda girişimlerde de bulunmuştur. Antik dönem yerleşmelerinden Pamphlia'nın en eski kentlerinden biri olan Side, Akdeniz havzasında İslamiyet'in yayılması neticesinde Arap akınları ile yakılmış ve terk edilmiştir. Ortaçağ'da Antalya'nın liman olmasıyla da çekim merkezi olmaktan uzaklaşan Side, ne yazık ki on dokuzuncu yüzyıla kadar metruk bir halde kalmış ancak Girit göçmenlerinin yerleştirilmesi ile Selimiye adıyla tekrar canlanmıştır. (Eyice, 2002, 153, Taşbaş, 2017, 1326) Ancak antik bir yerleşim olan Side'nin yeniden imara açılması bölgede ciddi anlamda tahribe uğrayacağı kaygısıyla, bölgeye göçmen yerleştirilmesini önlemek amacıyla Osman Hamdi Bey müze müdürü olarak, Maarif Nezareti'ne 27 Temmuz 1891 tarihinde bir dilekçe sunmuştur. Dilekçede, Side'nin antik dünyadaki değerinden, Side kalıntılarının çok iyi durumda ulaştığını ancak bölgeye yerleştirilecek göçmen nüfusun arkeolojik açıdan tahribata yol açacağından bölgeye göçmen yerleştirilmemesi ve en sonunda da Side'ye bir aylık keşif gezisi yapmasına izin verilmesini talep etmiştir. Keşif izni kabul edilen Osman Hamdi Bey'in Side'ye

gidip gidemediği ise muammadır. Müze-i Hümayun'un kazı yapmadığı arkeolojik bölgelerde Osman Hamdi Bey'in ilgi sahası içinde olmasına rağmen ne yazık ki Osman Hamdi Bey Side'ye göçmen iskanını önleyememiş, Side 'de II.Abdülhamid'in oğlu Şehzade Selim'in adına izafeten Selimiye isimli Girit göçmenleri köyü kurulmuştur. (Taşbaş, 2017, 1328, 1330)

Osman Hamdi Bey'in Arkeoloji ile İlgili Bir Tablosu: Nippur Tapınak Sarayı ve Tablonun Öyküsü

Osman Hamdi Bey'in sanat geçmişindeki en münferit tablolarından biri, Nippur Tapınak Sarayı Kazısını konu alan eseridir. 1903 yılına tarihlenen eserin konusu, Nippur Kazı Alanı olup öyküsü ise ilginçlik arz etmektedir. Tablo, Osman Hamdi Bey'e Amerikan- Alman asıllı Asurolog Hermann Hilprecht, aracılığıyla Pennsylvania Üniversitesi Arkeoloji ve Antropoloji Müzesi tarafından sipariş edilmiştir. Lakin bu durum, yani sipariş üzerine resim yapma ve eserin satışı Osman Hamdi Bey'in Pennsylvania Arkeoloji ve Antropoloji Müzesi ile ilk defa karşılaştığı bir pratik değildi. Osman Hamdi Bey'i taltif etmek belki de işlerin sorunsuz yürümesi adına kurum 1895 yılında Cami Kapısı'nda isimli eserini 6000 Fransız Frangına satın almıştı. Kazılarıyla uluslararası arena da görünür olan Osman Hamdi Bey, sanatçı kişiliği ile de müze koleksiyonlarında da görünürlük kazanmaya başlamıştı. Aynı yıl Pennsylvania Üniversitesi, Osman Hamdi Bey'e üniversitenin bilim doktorluğu payesini vermiş ve müzenin uluslararası alandaki saygın arkeoloji derneği üyeliğine kabulünü sağlamıştır (Hughes, Neumeier, 2011, 105-106). Emine Fetvacı, Osman Hamdi Bey'in arkeoloji dünyasında arkeolog olarak benimsenmesinden sonra sanatçı olarak kabul gördüğüne dair hissettiklerini aşağıdaki gibi ifadelendirmektedir.

….''*Arkeoloji ve müze çalışmaları resim kariyerinin ilerlemesini sağlamıştır. Belli ki Osman Hamdi'nin kalbine giden yol bir sanatçı olarak becerilerinin övülmesinden ve resimlerine hayranlık duyularak gönlünün okşanmasından geçiyordu''*. .. (Fetvacı ,2011, 135)

Şekil 6, Nippur Tapınak Sarayı Kazısı, Osman Hamdi Bey, Tuval Üzerine Yağlıboya

(Holod &Ousterhout, 2011, 17)

Nippur Tapınak Sarayı Kazısı adlı eser satın alındıktan sonra, üniversite vakfında gerçekleşen olumsuz koşullardan dolayı eser, müzenin koleksiyonuna aktarıl(a)mamış, yapıt 1930 yılına kadar Hilprecht Ailesi'nin özel koleksiyonunda kalmış daha sonra Müzesi'ne geçici olarak sergilenmek üzere verilmiştir. 1948 yılında da müzeye aile tarafından bağışlanmıştır (Sanecki, 2011, 95). Mithat Paşa'nın himayeleri ile 1869-1871tarihleri arasında resmi görevle Bağdat'ta bulunan Osman Hamdi Bey, ilginçtir ki Nippur ören yerini hiç ziyaret etmemiştir. Eseri nasıl yaptığı sorusunun cevabı ise, Osman Hamdi Bey'in bu eser için kazının fotoğrafçısı arkeolog ve seyyah John Henry Haynes'in çektiği bir fotoğraftan faydalanmasıdır (Holod ve Ousterhout, 2011, 17, Samieck, 2011, 95). Asurolog Hermann Hiprecht, 1903 yılında Philadephia'da Holman Yayınevi tarafından basılan *Explarations in Bibble Land during the 19th Century* adlı kitabının sekizinci sayfasında Osman Hamdi Bey'in Nippur Tapınağı Kazıları adlı eserinde kullandığı Haynes'in fotoğrafına (Şekil 7) yer vermiştir.

Şekil 7, Nippur Tapınak Sarayı Kazısının John Henry Haynes Tarafından Çekilen Fotoğrafı[7]

Osman Hamdi Bey, Nippur Tapınağı'nın güneydoğu kısmını, işçilerin kazı sahasında bulunduğu anda betimlemiştir (Sanecki, 2011, 95). Ancak bu resmi, kazı sürecini belgeleyen bir dokümantasyondan ziyade –ki fotoğraflar bu işlevi yerine getiriyordu- arkeolog kimliği ile sanatçı kimliğin ortak olarak ürettiği akademik dile sahip bir kompozisyon yaratma kaygısı olarak okumak yerinde olacaktır.

Sonuç Yerine

Osman Hamdi Bey burada bahsedilenlerden ve bugüne kadar hakkında yapılmış hacimli yayınlardan da anlaşılacağı üzere, on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı aydın kimliğinin ete kemiğe bürünmüş halidir. Yaşamı boyunca kültür sanat adına çok fazla eylemde bulunmuştur. Arkeolojinin meslek olarak algılanması konusundaki çabaları, takdire şayandır. Ama asıl unutulmaması gereken Türkiye'nin ilk üniversitesi olan Sanayi-i Nefise Mektebi'nin kurucusu olmasıdır. Tüm bu kimliklerinden dolayı Osman Hamdi Bey ve dönemine ilişkin yapılacak çalışmalar çok verimli alanlara işaret etmektedir. On dokuzuncu yüzyıl Osmanlı dünyasında gerçek bir entelektüel olarak tanımlayabileceğimiz Osman Hamdi, hakkında hacimli yayınlar yapılmasına rağmen hala hakkında söylenecek öncü bir kişiliktir.

[7] http://echo.mpiwg-berlin.mpg.de/MPIWG:FGPC0F2E erişim tarihi, 10.11.2022.

KAYNAKÇA

A-Arşiv Kaynakları

1. Salt Araştırma, Fotoğraf Koleksiyonu, APO00189.
2. TC Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, İ.DH., 1081/84805.

B- Yazılı Kaynaklar

3. Ahmet Midhat Efendi Yay. Haz. İnci Handan (2002). **Menfa/Sürgün Hatıraları**. İstanbul: Arma Yayınları.
4. Akın, Nur (1993). *''Osman Hamdi Bey, Âsâr-ı Atika Nizamnamesi ve Dönemin Koruma Anlayışı Üzerine''*. (Ed. Zeynep Rona). **Osman Hamdi Bey ve Dönemi, Sempozyum/Atölye 17-18 Aralık 1992**, İstanbul:Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayını, s. 233-239.
5. Arsebük, Güven (1981). *"Dünden Bugüne Arkeoloji"*. **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**. C. I. İstanbul: İletişim Yayınları, s.66-75.
6. Berkant, Cenk (2021), '*'Geç Osmanlı Dönemi'nde Venedik Güzel Sanatlar Akademisi'ne Eğitim Almaya Giden Öğrenciler Üzerine Bir Araştırma''*. **Sanat Tarihi Dergisi**, S. 30/2, (Ekim/October), s.1425.
7. Beşirli, Mehmet (1999). '*'Osmanlı'da Modernleşme ve Aydınlar*, *1789-1908''*. **Dini Araştırmalar**. C.2, S.5, s.131-156.
8. Cezar, Mustafa (2005). **Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi**. İstanbul: Erol Kerim Aksoy Kültür, Eğitim, Spor ve Sağlık Vakfı Yayınları.
9. Ekim, Zeynep Emel (2018). *''Sultan Mehmed Reşad'ın Oğlu Necmeddin Efendi Yalısı''*,**Sultan Mehmed Reşad ve Dönemi Sempozyumu**. C.3. TBMM Milli Saraylar Yayını, İstanbul s.1252-1265.
10. Eldem, Edhem (2010).**Osman Hamdi Bey Sözlüğü**. Kültür Bakanlığı Yayınları: Ankara.
11. Eldem, Edhem (Tarihsiz). *''Doğulu bir Oryantalist Nasıl Olunur''?*. **Görünenin Ötesinde Osman Hamdi Bey Sakıp Sabancı Müzesi Koleksiyonu'ndaki Osman Hamdi Bey Tabloları için Yapılan Bilimsel Analiz ve Konservasyon Çalışmalarının Sonuçları**. (Basımevi Bilgisi Yoktur) s.10-57.
12. Epikman, Refik (1967). **Osman Hamdi**. Milli Eğitim Basımevi: İstanbul.
13. Eyice, Semavi (2002). *"Side'de Bir Bizans Hastanesi mi?"*. **Adalya**, S. V, s. 153-162.
14. Fetvacı, Emine (2011). '*'Osman Hamdi Bey ve Sanatı''*. **Osman Hamdi Bey ve Amerikalılar: Arkeoloji, Diplomasi ve Sanat**. İstanbul: Pera Müzesi Yayını, s.118-138.

15. Gündüz, Filiz (2007). *''Osman Hamdi Bey''* .**TDV İslâm Ansiklopedisi.** C.33, s. 468-469.
16. Holod Renata & Ousterhout Robert (2011). *''Osman Hamdi Bey ve Amerikalılar''*. **Osman Hamdi Bey ve Amerikalılar: Arkeoloji, Diplomasi ve Sanat**. İstanbul: Pera Müzesi Yayını, s.16-35.
17. Hughes Heathier & Neumeier Emily (2011). *''İstanbul'dan Philedelphia'ya Cami Kapısında Resmin Yolculuğu''*. **Osman Hamdi Bey ve Amerikalılar: Arkeoloji, Diplomasi ve Sanat**. İstanbul: Pera Müzesi Yayını, s.102-117.
18. Kökden, Uğur (2002). *''Ahmet Mithat Efendi'nin Büyük Ailesi''*. **Kitaplık**. 4 /54, Temmuz-Ağustos), s. 156-159.
19. Fehim, Kuruloğlu (2010). *''Osmanlı Devletinde Müzecilik''*. **Tarih Okulu**. S. VI (Ocak- Nisan), s.45-61.
20. Kürkman, Garo (2004). **Armenian Painters in the Ottoman Empire**, **1600-1923**. C.2. İstanbul: Matüsalem Publications, p. 677.
21. Mansel, Arif Müfid (1960). *''Osman Hamdi Bey''*.''**Belleten,** C. XXIV, S. 94, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s.291-301.
22. Muşmal, Hüseyin (2009). **Osmanlı Devleti'nin Eski Eser Politikası: Konya Vilayeti Örneği (1876-1914)**. Konya: Kömen Yayınları.
23. Okay, Orhan (1975). **Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Mithad Efendi**. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayını.
24. Pasinli, Alpay (2003). **İstanbul Arkeoloji Müzesi**. İstanbul: Akbank Kültür Sanat ve Merkezi Yayını.
25. Sanecki, James (2011). *''Pennsylvania Müzesi'ndeki Resim ve Müzenin Mezopotamya Nippur'daki Kazıları''*. İstanbul: Pera Müzesi Yayını, s.94-101.
26. Şimşek, Fatma & Dinç, Güven (2009). *"XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Eski Eser Anlayışının Doğuşu ve Bu Alanda Uygulanan Politikalar"*. **Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**. S. 16, s. 101-127.
27. Taşbaş, Erdal (2017).*''Osmanlı'da Eski Eser Korumacılığı ve Bir Örnek: Osman Hamdi Bey'in Side'ye Göçmen İskânını Engelleme Çalışmaları''*. **Hitit Sosyal Bilimler Dergisi**, C.10, S.2, s.1299-1314.
28. Tataroğlu, Eylem (2018). '*''Osman Hamdi Bey: 19. Yüzyılın Türk Müzecisi- Devlet Adamı-Ressamı-Sanat Eğitimcisi- Arkeoloğu''*. **Milli Eğitim**. C.48, S. 221. s.175-185.

29. Turgut (Şam), Deniz (1998). *Ressam Osman Hamdi ve Geromo'un Tablolarında Resmettiği Halılar.* İstanbul, Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
30. Üyepazarcı, Erol (1999). **1873 Yılında Türkiye'de Halk Giysileri: Elbise-i Osmaniyye**. İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayını.

C- İnternet Kaynakları

31. http://echo.mpiwg-berlin.mpg.de/MPIWG:FGPC0F2E erişim tarihi, 10.11.2022.

BİLİŞSEL DAVRANIŞÇI TERAPİYE GENEL BİR BAKIŞ

Dr. Öğretim Üyesi Esra Gül KOÇYİĞİT

Altınbaş Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
ORCID: 0000 0001 5491 8579

Giriş

Sürekli olarak gelişen ve değişen dünyada bireylerin yaşadıkları psikolojik rahatsızlıklarla ilgili yalnızca çözüm üretmek değil aynı zamanda bireylerin başa çıkma becerilerinin geliştirilmesi amaçlanmaktadır. Bilişsel davranışçı terapi ile çalışırken bireylerin öncelikli olarak düşünceleri, inançları araştırılarak bunlarla ilgili farkındalık kazanmaları, problem yaşamalarına neden olan düşüncelerine yönelik alternatif düşünceler geliştirme becerisini edinmeleri ve böylece işlevsellik düzeylerinin arttırılması hedeflenmektedir. Sonrasında ise birey kendi kendisinin terapisti olması yönünde desteklenmekte ve yaşam süresince karşısına çıkabilecek sorunlara karşı başa çıkma becerilerinin kullanması yönünde teşvik edilmektedir (Süler, 2017). 1960'lı yıllarda yalnızca depresyon tedavisinde kullanılmak üzere Aeron Beck tarafından geliştirilmiş olan bilişsel davranışçı terapi daha sonra Beck ve diğerleri tarafından geniş çapta farklı bozuklukları olan hastalarda da başarılı bir şekilde uygulanmıştır. Bu uygulamalar tedavinin odağını, tekniklerini ve uzunluğunu değiştirmiş ancak teorik varsayımlar sabit kalmıştır. Bilişsel davranış terapisinin tüm şekillerinde; tedavi bir bilişsel formülasyona, belirli bir rahatsızlığı nitelendiren davranış stratejilerine ve inançlara dayalıdır (Beck, 2014). Bilişsel davranışçı modele göre düşünceler duyguları, duygular da davranışları belirlemektedir. Uyumsuz davranışların ve psikolojik bozuklukların ortaya çıkmasında bireyin yaşadığı olayların kendisi değil, bu olayları nasıl algıladığı ve yorumladığı çok önemlidir. Erken çocukluk dönemindeki yaşantı ve deneyimler bireyin düşünce, varsayım ve inanç sistemlerinin oluşmasına neden olan şemaları meydana getirmektedir. Bu şemalar aracılığı ile bireyler kendileri ve dünyalarına yönelik değerlendirmelerde bulunmakta ve bu da bireyin davranış ve algılarını şekillendirmektedir (Sungur, 1993).

Bilişsel Davranışçı Terapide Temel İlkeler

- Bilişsel davranışçı terapide her bir hasta sorunları bilişsel olarak formüle edilmekte olup, hastayı bilişsel terimlerle kavramsallaştırmaktadır.
- Bilişsel davranışçı terapide danışan ile danışman arasında çok kuvvetli bir terapötik anlaşmanın olması gereklidir. Danışmanın danışana karşı yeterli özeni, ilgiyi ve empatiyi göstermesi gerekmektedir.
- Bilişsel davranışçı terapi iş birliğini ve aktif katılımı gerektirmektedir. Bilişsel davranışçı terapi bir ekip çalışmasını gerektirmektedir. Danışman seansların başında daha aktif bir rol üstlenmektedir. Tedavinin daha ileri seanslarında ise danışan daha aktif bir role bürünmektedir. Danışan seans içinde neleri tartışmak istediğini, özetleme ve ev ödevlerini kendisi belirleyeceği düzeye gelmektedir.

- Bilişsel davranış terapisi, sorun odaklıdır. Terapinin ilk seanslarında danışandan sorunlarının sıralanması istenmektedir.
- Bilişsel davranışçı terapi başlangıç aşamasında şimdi ve şu ana odaklanmaktadır. Hastaların tedavisi genellikle var olan mevcut sorunlara odaklanmaktadır.
- Bilişsel davranışçı terapi danışana kendi terapisti olmayı öğretir yani eğitici bir tedavi şeklidir. Danışan terapi seansları içinde danışana bilişsel model hakkında bilgi vermektedir. Bu şekilde hasta düşüncelerinin duygularını ve duygularının da davranışlarını nasıl etkilediğini anlayabilmektedir. Bu sayede tedavi süresinde ve tedavi bittikten sonra da danışan yeni anlayış biçiminden faydalanacaktır.
- Bilişsel davranışçı terapi zamanla sınırlıdır. Depresyon ya da anksiyete hastaları yaklaşık olarak altı ya da on dört seans aralığında tedavi edilmektedir. Danışmanın hedefleri semptomları belirlemek ve bu semptomları ortadan kaldırmaya çalışarak hastayı rahatlatmaktır.
- Bilişsel davranışçı terapinin seansları belli bir yapı içerisinde uygulanmaktadır. Seansın giriş, orta kısım ve son kısım olarak üç bölüm şeklinde uygulanmaktadır. Giriş kısmında danışanın duygu durumunun değerlendirilmesi, haftanın değerlendirilmesi ve seansta tartışmak istediği bir gündem maddesi belirlenir. Orta kısımda ise ödevi gözden geçirme, problemi tartışma, yeni bir ödev planlama ve seansın bir özetini yapmak şeklindedir. Son kısımda ise geri bildirim alma şeklindedir.
- Bilişsel davranışçı terapi hastalara bozuk düşüncelerini ve inançlarını belirlemeyi ve değerlendirerek onlara alternatif yanıtlar vermeyi içermektedir.
- Bilişsel davranışçı terapide düşünce, duygu ve davranışı değiştirmek için birtakım teknikler kullanılmaktadır (Beck, 2014; Türkçapar, 2017).

Bilişsel Davranışçı Terapide Formülasyon

Bilişsel davranışçı terapi sürecinin değerlendirme, formülasyon ve müdahale olmak üzere üç temel bileşeni bulunmaktadır. Klinik çalışmaya yönelik deneysel bir hipotez oluşturma vaka formülasyonu için temel esastır. Değerlendirme aşamasında elde edilen bilgiler, danışanın rahatsızlıklarının ve sorunlarının nedenleriyle ilgili yapılandırılan hipotezin ve müdahalenin temeli olarak işlev gören bir formülasyon geliştirmek amacıyla kullanılır. Tedavi süreci ilerlerken, terapist tekrar tekrar değerlendirme aşamasına geri döner, sürecini ve ilerlemeyi izlemek için veri toplar ve bu verileri formülasyonu ve müdahaleyi gerektiği gibi yenilemek için kullanır (Persons ve Tompkins, 2007). Üç farklı düzeyde vaka

formülasyonu yapılabilir. Bunlar olgu, sendrom/sorun ve mevcut durumdur. Olgu düzeyinde hastanın sorunları, altta yatan şema ve ara inançlar gibi bilişsel mekanizmalar arasındaki ilişkiye odaklanarak yapılan formülasyon vakayı bir bütün olarak yapılandırmaya odaklanır. Sendrom veya problem düzeyinde formülasyon ise tanı grubu olarak kabul edilen bir durumun genel modelinin çıkarılmasıyla oluşturulur. Danışanın belli olaylara karşı verdiği duygusal ve davranışsal tepkinin A-B-C (Olay-Düşünce-Tepki) modeline (kişinin yaşadığı olaya yönelik ortaya çıkan temel inanç, ara inanç ve otomatik düşüncelere bağlı biçimde duygusal, fizyolojik ve davranışsal tepkiler göstermesi) uygun biçimde yapılandırılması ise mevcut durum düzeyinde formülasyondur (Öztürk ve Ayhan, 2021). Bilişsel modele göre vaka formülasyonunda kişi var olan sorununu mevcut bilişsel alt yapısı sebebiyle çarpıtır. Bu çarpıtma sonucunda "otomatik düşünceler" ortaya çıkmaktadır. Bu otomatik düşünceler olumsuz duygulara ve sonucunda da bu duygularla bağlantılı çoğunlukla olumsuz davranışlara neden olmaktadır. Bu davranışlar da çoğunlukla mevcut bilişsel alt yapının devamına hizmet eder. Bu alt yapıdan kastedilen kişinin var olan bilişsel alt yapı *şemalar*ıdır. Bilişsel üçlü olarak tanımlanan kişilerin kendisi, başkaları ve dünya ile ilgili inançları vardır. Kişiler kendilerini ve başkalarını ve dünyayı anlamakta bu kalıpları kullanmaktadır. Kişiler temel inançlara sahiptir. Bu temel inançlar değersizlik, yetersizlik ve sevilmezliktir. Kişilerin yaşamlarında karşılaştıkları tetikleyici faktör sonucunda meydana gelen ruhsal bozukluk sonucunda kişide bulunan bu temel inançlar aktif hale gelmektedir. Hastalık dönemlerinin dışında olumsuz şemaların aksine olumlu şemalar-değerliyim, yeterliyim, seviliyorum-aktif durumdadır (Özdel, 2015; Beck ve Hurvick, 1959; Türkçapar, 2009). Formülasyon hastanın problemlerinin detaylı bir listesi ile başlamaktadır. Problem listesi hastanın duygusal (üzüntü, kaygı vb.) davranışsal (dışarı çıkamama vb) veya fizyolojik (uyku problemi, kilo alma vb) sorunları ile oluşmaktadır. Bu listede bunların dışında aile, sosyal ve meslek yaşamı gibi sorunlarda bulunabilir. Sorun listesinde öncelik her zaman kişinin kendisine yönelik intihar vb. durumlardan oluşan tehditlerdir. Daha sonra tedaviye devamı engelleyecek herhangi bir durum varsa bu da öncelikli problem listesine eklenmelidir. Örneğin, ilişki kuramama, aşırı çekingenlik vb. sorun listesinde yer alan her bir madde birkaç kelime ile ifade edilmektedir. Her sorunun kendi özelliğine göre bir davranış ya da duygusal bir durum belirti olabilir. Örneğin; kumar oynama davranışı bireyin sorunu iken bununla birlikte depresyon da duygusal bir sorun olarak eşlik etmektedir. Danışanın sorunları ile ilgili detaylı bilgi aldıktan sonra psikiyatrik tanı koymak formülasyonun ikinci bölümünü oluşturmaktadır. Daha sonra formülasyonun en önemli kısmı olan bilişsel analiz yapılır. Bu aşamada danışanın olası temel inançları, ara inançları, davranışçı

stratejileri, yakınlaştırıcı, başlatıcı ve sürdürücü etkenler özetlenmektedir. Formülasyonun bu kısmının danışan tarafından anlaşılabilmesi için yaşadığı bir olay üzerinden olayla ilgili düşünce-duygu ve davranışı tespit edilir. Danışanın bu durumlardaki otomatik düşüncelerinin anlamı, otomatik düşüncelerdeki dikkat çeken ortak temalar üzerinde durulur. Bu veriler danışanın temel inançları ile ilgili ipuçları vermektedir. Temel inançları bulmada diğer kaynaklar ise, görüşme sonucunda düşünülen tanı, çocukluk anıları ve bireyin bizimle olan ilişkisinde gözlemlediğimiz verilerdir (Türkçapar, 2017).

Davranışın Otomatik Düşüncelerle İlişkisi (Beck, 2014)

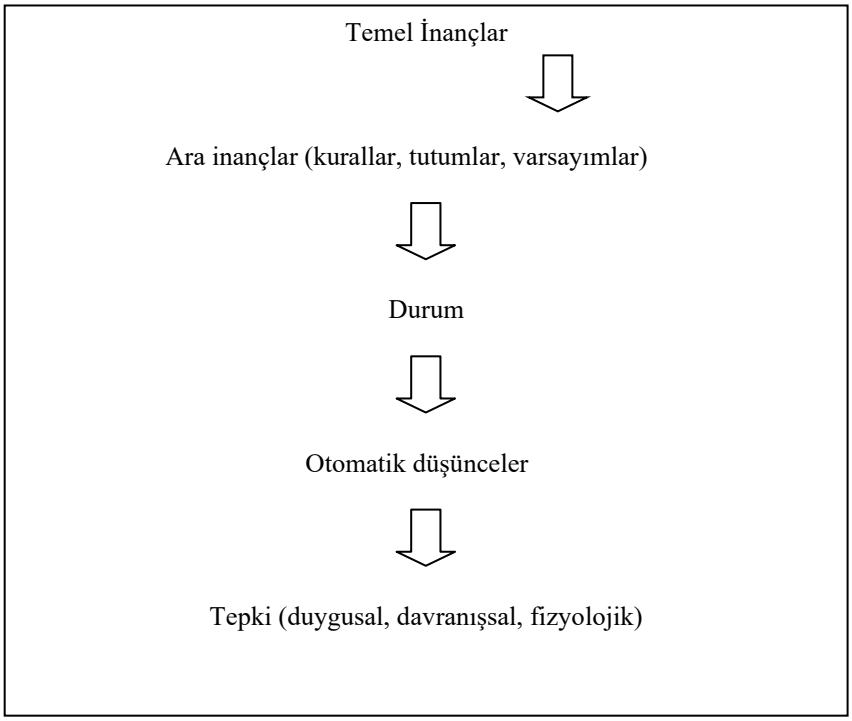

Bilişsel Çarpıtmalar

Psikolojik rahatsızlıkların birçoğunun nedeni olarak kabul edilen bireyin kendisi, yaşantısı ve geleceğine yönelik olumsuz yargılara varırken kullandığı süreçlere, bilişsel çarpıtma şemaları denilmektedir. Bilişsel hatalar olarak da ifade edilebilen bilişsel çarpıtmalar bireyin düşüncelerindeki sistematik mantık hatalarıdır (Ağır, 2007). Bilişsel davranışçı terapide yer alan önemli bilişsel çarpıtmalar şunlardır:

- **Zihin Okuma:** Başkalarının bireye yönelik düşüncelerinin ne olduğu ile ilgili yeterli kanıtın olmamasına karşın yine de onların ne düşündüklerini bildiğini varsaymasıdır. “Benim sevimsiz biri olduğumu düşünüyor” (Özakkaş, 2004).
- **Falcılık:** Geleceğin tahmin edilmesidir. Her şeyin yakında daha kötü olacak gibi. “Bu işi başarmayacağım” (Ağır, 2007).
- **Felaketçilik:** Olmuş ya da olacak olayların olduğundan daha olumsuz, dayanılamayacak şekilde düşünülmesidir. “İşe giremezsem her şey berbat olacak” (Özakkaş, 2004).
- **Etiketleme:** Bazı olumsuz özellikleri bireyin kendisine ya da bir başkasına atfetmesidir. “Ben beceriksizin tekiyim” (Özakkaş, 2004).
- **Olumlu şeyleri önemsememe:** Bireyin kendisinin ya da bir başkasının yaptığı olumlu şeyleri önemsiz olarak görülmesidir. “Sınavdan zaten yüksek not alman gerekiyor, büyütülecek bir şey değil” (Türkçapar, 2017).
- **Olumsuz filtre:** Olumlu şeylerin filtrelenerek olumsuz durumlara odaklanılmasıdır ve nadiren olumlu şeylere odaklanılır. “Beni sevmeyen şu insanların tümüne bir bak” (Leahy, 2007).
- **Aşırı genelleme:** Herhangi bir olay üzerinden genel olarak diğer olayları da olumsuz algılanmasıdır. “Ben hiçbir zaman başarılı olamıyorum” (Leahy, 2007).
- **Ya hep ya hiç:** İnsanlara ve yaşanan olaylara iki uçtan birinde bakılması durumudur. “Herkes tarafından reddedildim” (Ağır, 2007).
- **Kişiselleştirme:** Olumsuz olayların kişinin kendisinden kaynaklandığını düşünmesidir. Olayların başkalarından kaynaklandığını düşünememesidir. “Evliliğimin bitmesi benim başarısızlığımdan kaynaklanıyor” (Özer, 2003).
- **Suçlama:** Olumsuz olayların ya da düşüncelerin kaynağı olarak birey daima bir başkasını suçlamaktadır. “Okulda başarısız olmam tamamen öğretmenlerden kaynaklanmaktadır” (Leahy, 2007).
- **Olması gerekenler:** Her şeyi, basitçe ne olduğunu anlamaya odaklanmak yerine, nasıl olması gerektiği açısından yorumlarsınız. «Çok iyi yapmalıyım. Yapamazsam, başarısızım demektir” (Özer, 2003).
- **Haksız mukayese:** Olayları gerçekçi olmayan standartlar açısından değerlendirirsiniz; örneğin öncelikle sizden daha iyi yapmış olanlara odaklanırsınız ve kendinizi onlarla karşılaştırarak aşağılık görürsünüz. "O benden daha başarılı" veya "Diğerleri sınavda benden daha iyi yaptı" (Leahy, 2000).

- **Pişmanlık yöneltme:** Şu an daha iyi olarak ne yapabileceğiniz yerine geçmişte neyi daha iyi yapabilirdiniz fikrine odaklanırsınız. "Uğraşsaydım daha iyi bir işim olabilirdi." "Bunu söylememeliydim" (Özer, 2000).
- **Ya şöyle olursa?** Sürekli olarak 'ya şöyle olursa?' tarzında sorular sorarsınız. Aldığınız cevapların hiçbirisi sizi tatmin etmez. "Evet, ama ya bunalıma girersem?", veya "ya nefesimi tutamazsam?" (Türkçapar, 2017).
- **Duygusal muhakeme (duygudan sonuca ulaşma):** Duygularınızın gerçeği yorumlamasına izin verirsiniz. "Canım sıkılıyor, demek ki evliliğim iyi gitmiyor." "Belki bazı şeyleri yapabildim, ama öyle hissediyorum ki ben başarısız biriyim"; "Korktuğuma göre tehlikeli bir durum var" (Leahy, 2000).
- **Zorunluluk ifadeleri:** -meli, -malı düşünce tarzı adı da verilen bu düşünce biçiminde kişinin kendisinin, diğerlerinin nasıl davranması ve dünyanın nasıl olması gerektiği konusunda katı kuralları vardır. Kişi bu kuralların gerçekleşmemesi halinde olacak kötü sonuçları abartır. Bu, bir şeyi doğru yapmanın sadece bir tek doğru yolu olduğuna inanmaktır. «İnsanlar haksızlık yapmamalıdır (Türkçapar, 2017).

Bilişsel Davranışçı Terapide Direnç

Direnç, danışanın tedavi almasına, tedavi sırasında ya da tedavi sonrasında bireyin problemleri ile baş etme becerilerini öğrenmesinde engel olacak her türlü düşünce, duygu ve davranışsal tepki ve bireyler arası iletişim tarzıdır. Terapi modelinden bağımsız olarak bazı davranışlar tedaviye "direnç" ya da "uyumsuzluk" olarak kabul edilmektedir. Örneğin; seansa gelmeme, geç gelme, tedavi ücretini ödememe, terapisti veya terapiyi önemsememe, küçümseme şeklindedir. Bilişsel davranışçı terapide direnç, sorun çözme konusunda terapistle iş birliği yapmamak olarak değerlendirilmektedir (Leahy, 007). Terapide hızlı iyileşme de dikkat edilmesi gereken bir noktadır. İyileşme ile iyi hissetmeyi birbirinden ayırmak gerekmektedir. Danışan uyumsuz kabul ve şemaları ile ilgili altta yatan kırılganlıklarının irdelenmesinden rahatsızlık duyduğu için iyi hissettiğini ve terapiyi bitirmek istediğini belirtebilir (Alpaydın ve diğ., 2016). Danışan eğer ileride herhangi bir sorunla karşılaştığında kendine yardım etme becerilerini edinememişse tedavi yarım kalmış demektir. Örneğin; narsistik hasta kendisine hayranlık duyan birini bulduğu için kendisini iyi hissediyor diye tedavi bitmiş olarak değerlendirilmez. Fakat tamamlanmamış bir terapi direncin bir göstergesi olabilir. Danışmanın bu tip durumları iyi bir şekilde değerlendirmesi gerekmektedir (Leahy, 2007).

Terapötik İlişki

Son dönemlerde yapılan araştırmalar terapötik iş birliğinin özellikle terapinin erken dönemlerinde ilerleme sağlayabilmede önemli olduğunu bildirmektedir (Yakın, 2014). Klinisyenin teorik çerçeveye hâkim ve bu çerçeveye uygun olan terapötik teknikleri beceri ile kullanabilen ve hasta ile güçlü bir iletişim kurabilmesi çok önemlidir. Terapideki başarı temel olarak hasta ile yapıcı bir biçimde terapötik ilişki kurmaktan geçmektedir (Görmez, 2016). Terapötik ilişki üç bileşenden oluşmaktadır. Birincisi, danışman ve danışan arasında yapacakları görevler ya da hangi tekniğin uygulanması konusunda anlaşmaya varmalarıdır. İkincisi, tedavinin amaçları ve sonuçları ile ilgili ortak bir fikir birliği yapmış olmaları ve üçüncü olarak da danışman ve danışan arasında karşılıklı güven ve duygusal bağın oluşmasıdır. Tüm bu bileşenlerin temelinde olan kişilerarası ilişkiler terapinin etkisini arttırmaktadır (Savaşır ve diğ, 2003).

Terapötik İlişkide Bozulma

Terapötik ilişkideki gidiş gelişler ya da kopuşlar genel olarak terapötik ilişkide bozulma olarak değerlendirilmektedir. Terapötik ittifakın bozulma yoğunluk, süresi ve sıklığı terapist ve danışan arasındaki ilişkinin kalitesi ile yakından ilgilidir. Bu bozulma bazen danışanın terapiste karşı olumsuz duygularını paylaşarak tedaviyi yarıda kesmek şeklinde olabilir. Diğer taraftan ise ilişkinin kalitesinde gidiş gelişler olabilir ve bu durum bazen en tecrübeli terapist tarafından bile fark edilmeyebilir. Vakadan vakaya değişmekle birlikte her terapi sürecinde birkaç kez bozulmalar yaşanabilmektedir. Terapötik ilişkinin bozulmasının nedeni genellikle terapistin davranışlarının danışanın işlevsiz kişilerarası şemalarını desteklemesi sonucunda ortaya çıkabilmektedir. Bu ittifaktaki bozulmayı fırsat olarak değerlendirip danışanın kişilerarası ilişkilerdeki beklenti, inançları ve duygularını keşfetmekte önemli bir fırsat yaratmaktadır. Örneğin, terapistin müdahalelerini bir otorite tavrı olarak algılayan danışan ile bu durumun üzerinde konuşarak normal yaşantısındaki ilişkileri de bu şekilde değerlendirip değerlendirmediği üzerine dikkati çekilebilir. Dolayısıyla terapötik ilişkideki bozulma danışanın duygusal yaşantısı üzerinde düzeltici bir etki olarak kullanılabilir (Savaşır ve diğ., 2003).

Bilişsel Davranışçı Terapide Ev Ödevi

Ev ödevleri hastaların bilişsel, duygusal ve davranışsal sorunları veya bunlarla ilgili problemleri çözmek için harcadıkları süre, çaba ve aktiviteler olarak ifade edilmektedir. Ev ödevleri bilişsel davranışçı terapinin önemli bir parçası olup tedavi programlarının çoğunda yer almakta ve terapistler tarafından sıklıkla kullanılmaktadır (Freeman, 2007). Ev ödevleri bilişsel davranışçı terapide önemli

bir yeri bulunmakla birlikte her terapist ev ödevi uygulamalarını sıklıkla kullanmaktadır (Soylu ve Topaloğlu, 2015). İyi bir terapi ödevi hastaların terapi seansı dışında bazı çizelgeler aracılığıyla düşünce, duygu ve davranışları ile ilgili veri toplamasına, danışanların bibliyoterapi aracılığı ile de kendilerini daha fazla eğitmelerine fırsat yaratır. Ayrıca danışanların düşünce ve inançlarını test etmelerine olanak tanıyarak yeni davranışlar geliştirmelerine yardımcı olmaktadır (Beck, 2011). Bilişsel davranışçı terapide kullanılan ev ödevlerinin temel amaçları aşağıdaki tablo da belirtilmiştir.

Ev Ödevlerinin Amacı
Sorunlara uygulamalı çözümler bulmak
Öz farkındalığı arttırmak
Bilişsel, duygusal ve davranışsal beceri pratiğini arttırmak
Sorunlara uygulamalı çözümler bulmak
Seanslarda öğrenilen teknikleri pekiştirmek
Düşünceleri test etmek
Nüksleri önlemek

(Soylu ve Topaloğlu, 2015)

Bütün bu ödevlerin amacı seanslar sırasında danışanın öğrendiklerini seans dışında da uygulayabilme becerisini kazandırmaktır. Başlangıçta ev ödevlerinin içeriği daha çok bilgi almaya ve vermeye yönelik olup daha sonra danışanda meydana gelen bilişsel değişikliğin yaşantıyla desteklenmesi amacıyla oluşturulmuş ev ödevlerinden oluşmaktadır. Seanslar içinde ev ödevleri hakkında bilgi vermek, ev ödevlerinin tamamlanması ve yapılması bakımından danışanları teşvik etmek ve eğer ödevleri yapılmamışsa nedenleri üzerinde danışanlarla tartışarak belirlenmesi daha sonraki ev ödevlerine olan bağlılığın artmasını sağlamaktadır (Türkçapar ve diğ., 2009).

Bilişsel Davranışçı Terapide Nüksü Önleme

Nüksü önlemenin en önemli aşamalarından biri tedavinin tüm seanslarına katılmaktır. Çünkü bilişsel davranışçı terapide tedavi semptomları ortadan kaldırmak amacıyla beceri kazandırmak üzerine odaklanmaktadır. Danışanlar seansların dışındaki günlerde ev ödevlerini yapmaya teşvik edilerek bu becerileri arttırmaları sağlanmaktadır. Danışanlar semptomlarla baş etmeye yarayan teknikleri uygulama becerileri arttıkça ve cesaretlendikçe bu yöntemleri yalnızca ödevler sırasında uygulamakla kalmaz ve daha geniş alanlarda kullanmaya başlar. Danışanın kendine güveni artar ve öz yeterlilik düzeyinde de bir artış meydana

gelir. Tutumlar, inançlar ve davranışlar değişir ve şekillenir. Danışana tedavi sonunda nüks ile ilgili mutlaka bilgi verilmelidir. İlerleyen zamanlarda semptomlarının tekrar ortaya çıkma ihtimalinin olduğunu ancak bu durumda seanslar sırasında öğrendiği bilgileri ve teknikleri kullanabileceği mutlaka vurgulanmalıdır (Wright ve diğ, 2014).

Bilişsel Davranışçı Terapide Kullanılan Bazı Teknikler

Psikoeğitim: Psikoeğitim bilişsel davranışçı terapinin özellikle ilk seanslarında hastalarda farkındalık sağlaması açısından kullanılan bir eğitim sürecidir. Danışana ABC modelini kavratmak, bireyin otomatik düşüncelerinin farkına varmasını sağlamak ve bilişsel yeniden yapılandırma becerisi kazandırmak ve bilişsel hataları öğretmeyi içeren eğitim sürecidir. Yaşanan bireysel probleme göre fiziksel (ellerin titremesi, kalp atışında hızlanma, gerginlik vb) bilişsel (hiç hata yapmamalıyım, ben beceriksizin tekiyim vb.) ve duygusal ve davranışsal tepkilerin ne anlama geldiği anlatılmaktadır (Tekinsav Sütcü, 2006).

Yönlendirilmiş Keşif: Sokratik sorgulamanın terapideki uygulama şekli yönlendirilmiş keşif olarak tanımlanmaktadır. Bilişsel davranışçı terapide en sık kullanılan tekniklerden biridir. Bu teknikte bir seri soru ile danışanın o anki duygudurumu sebebiyle farkındalık alanında olmayan bir bilginin farkına varmasını amaçlar (Padesky, 2000). Doğrudan bilgi vermek danışanlara yardım etse de yönlendirilmiş keşif kadar etkili değildir. Bu teknikte danışanın düşüncelerinin farkında olmaya, onları bilişsel çarpıtmalar için irdelemeye ve var olan düşüncelerinin yerine daha işlevsel düşüncelerle değiştirmeye fayda sağlamaya teşvik etmektedir (Beck, 2015).

Örnek sorular

Sorun ne?

Niye sorun?

Sorunu ne oluşturuyor?

Ne kadar kötü?

Neleri değiştirmeyi bekliyorsunuz?

Ne sıklıkta?

Ne kadar süredir? (Türkçapar ve Sargın, 2015).

Kognitif Yeniden Yapılandırma Tekniği: Terapist tarafından danışana düşüncelerin duyguları ortaya çıkardığı varsayımı açıklanır. Daha sonra danışanın olaylara gerçekçi bir bakış açısı geliştirmesine yardım etmek daha sonra danışanın kaygılanmasına yol açan gerçekçi olmayan varsayımlar belirlenerek gerçekçi olmayan varsayımlarını yeniden değerlendirmesi teşvik edilerek danışanın daha işlevsel düşünmesi sağlanır (Gençöz, 2001).

Yarar-Zarar Analizi: Bazı otomatik düşünceler uygun olup olmadığı ile ilgili ele alınamayacak kadar kişisel kanılar içerebilir ya da otomatik düşünceler doğru olabilir. Bu durumda bu düşünce ile ilgili yarar ve zarar analizi yapılmaktadır (Türkçapar, 2017). Örneğin; Seansta danışanın bir düşüncesi ele alınır. Danışanın düşüncesi "O doğum günü partisine gidersem reddedileceğim" şeklinde olduğunu varsayalım. Danışanın bu düşüncenizi sayfanın ortasına yazarak orta kısmından bir çizgi çizerek sol tarafına "kazançlar" ve diğer sağ tarafına da "bedeller" şeklinde yazmasını isteriz. Daha sonra danışanla birlikte bu düşünce ile ilgili tüm avantajları inceleyeceğimizi ifade ederiz.

Kazançlar	***Bedeller***
Şaşırmış olmayacağım	*Çok gerginim*
Reddedilmekten kaçınmıyorum	*Kendime olan saygım azalıyor*
	İnsanlardan çekiniyorum
	Kendime çok az güveniyorum

(Leahy, 2010).

Yeniden Atfetme: Danışanların bir olayla ilgili olarak tek bir değerlendirme yapması yerine tüm nedenleri ve etkenleri göz önüne alarak tekrar değerlendirme yapmasını sağlamaktır. Örneğin; boşanmasının nedeni olarak sadece kendisini gören bir kadının, bu olayı yaşamasında eşinin ve yakın çevresinin de etkileri olduğunu yeniden değerlendirebilmesidir (Türkçapar, 2017).

Rol Oynama Teknikleri: Terapist ve danışanın sırayla işlevsel olan ve işlevsel olmayan düşünceleri karşılıklı olarak seslendirmesidir. Olumsuz düşünceyi seslendiren saldırır, diğer savunmada kalır. Önce danışan kendisini rahatsız eden düşüncelerini seslendirir ve terapist de bunlara gerçekçi yanıtlar verir, bir süre sonra danışan tekniği öğrendiğinde roller değiştirilir (Türkçapar, 2017).

Deneysel Teknik: Danışanın olumsuz bir düşüncesinin doğruluğunu kanıtlamak için uygulanan bir tekniktir. Örneğin; sosyal fobisi olan bir kişinin kalabalık bir ortama girdiğinde herkesin kendisine bakacağı düşüncesinin değerlendirilebilmesi için danışanın kalabalık bir ortama girerek oradaki insanların kendisine bakıp bakmadığını değerlendirmesi istenmektedir. Bu şekilde kişi düşüncelerinin gerçek olmadığını deneyerek keşfetmesi sağlanmaktadır (Türkçapar, 2017).

Exposure (Yüzleştirme): Danışanın korktuğu bir durum ile karşı karşıya getirilmesidir. Örneğin; Obsesif kompulsif olan bir hastanın çöp kutusuna ellerini soktuktan sonra bir süre elini yıkamamasının istenmesidir. Genellikle kaygı bozukluklarında sık bir biçimde kullanılmaktadır. Danışanların tehdit edici

şekilde algıladıkları otomatik düşünceleri ve tepkilerini kırmaya yönelik bu yöntem ile terapistin kontrolünde tekrarlı bir biçimde kaygı uyandıran uyarana yönelik oluşan uyaran-tepki ilişkisini söndürülmesi amaçlanmaktadır. Bireyler baş edemeyecekleri durumlar söz konusu olduğunda kaçınma eğilimi içindedirler. Bu da söz konusu durum hakkında bireyi çaresiz bırakmakta ve otomatik düşünceyi düzeltmek konusunda kişiye deneyim fırsatı vermemektedir. (Leahy, 2007). İlk önce korku ve kaygı hakkında bireye bilgi verilmeli ve mantığı anlatılmalıdır. Daha sonra bir kaygı hiyerarşisi oluşturmak gerekmektedir. İlk olarak hafif kaygı yaratacak bir durum ile başlanmalı, daha sonra aşama aşama arttırılarak daha zor durumlara doğru gidecek şekilde tasarlanmalıdır. Basamakları oluştururken yeterli şekilde ve sırayla bölmek çok önemlidir (Süler, 2017).

Model Verme: Terapist danışanın sıkıntı yaşadığı bir durumla ilgili nasıl davranması gerektiği ile ilgili kendisi önce model vermektedir. Daha sonra seans içinde aynı tepkiyi danışanın da yapmasını istemektedir. Örneğin; karşı cinsle iletişim kurmakta zorlanan bir danışan için bu teknik nasıl iletişim kurması gerektiğini gösterebilmesi açısından uygulanabilir (Leahy, 2007). Model verme, fobilerde de sıklıkla kullanılır. Kedi fobisi olan bir bireyin terapi seansına terapistin kedi ile gelmesi ve kediyi severek bir zarar görmeyeceğini modellemesi örnek verilebilir. Modellemeye birey pasif izleyici olarak katılabileceği gibi daha aktif katılabileceği durumlarda olabilir. Modelleme hem bilişsel hem davranışsal şekilde uygulanabilir. Ancak her iki modelleme birlikte kullanıldığında etkin bir öğrenme gerçekleşir (Özcan ve Çelik, 2017).

Girişkenlik Eğitimi: Kişilerarası ilişkilerini daha iyi yönetebilmek ve daha etkili olabilmeleri için danışanlara bazı davranış teknikleri öğretilmektedir. Başkalarından gelen uygun olmayan ricaları reddetme, agresif olmayan bir şekilde haklarını savunabilme; utanma, pasiflik ve sinirlilik ile ilgili durumlarda da daha uygun davranabilme eğitimi verilmektedir (Leıchsenrıng, 2006).

Stres Yönetimi: Stresi yönetme ve gerilimi azaltma stratejilerinin bir kombinasyonudur. Güncel yaşam streslerini tekrar incelemek ve yaşamsal amaçları gözden geçirmek, kişilerarası ilişkilerle ilgili çelişkileri düzeltmek, zamanı iyi yönetmek gibi çalışmalar yapılmaktadır (Leıchsenrıng, 2006).

Problem Çözme: Sorunları tanımlamak, sorunla ilgili çözüm yöntemleri düşünmek, fayda-zarar hesabı yapmak ve en uygun çözümü belirleyerek bunun üzerinde düşünmek ve uygulama yapmaktır (İlgar ve İlgar, 2009).

Gevşeme: Sırasıyla tüm kas gruplarını çalıştırmak, rahatlatıcı görüntüleri hayal etmek ve doğru diyafram nefesini öğreterek bunların uygulamasını yapmak ve bu şekilde danışanın rahatlamasını sağlamaktır (Leahy, 2007). Kas gevşeme egzersizi birçok vakada kullanılabilmektedir. Bireyin bedensel belirtilerini fark

edebilmesi ve bunları nasıl kontrol edebileceğini öğrenmesi amaçlanmaktadır. Gevşeme, kaslardaki gerginliğe odaklanarak uyarılmış kaslarını gevşemelerini sağlar. Bununla birlikte nefese odaklanmak sakin kalabilmekte ve sağlıklı seçimler yapılabilmesinde önemli rol oynamaktadır (Kendall ve Suveg, 2006).

Gevşeme Uygulama Örneği

Oturun ve ellerinizi dizlerinizin üzerine koyarak gözlerinizi kapatın. İki kaşınızın arasında beş rakamını canlandırın. Beş rakamına yoğunlaşarak derin ve kapasiteli bir diyafram nefesi alın ve nefesinizi tutun. Vücudunuzun ayak parmaklarınızdan dizlerine kadar olan bölümünü hissedin ve mümkün olduğunca kasılı olarak tutun. Şimdi kasılı olarak tuttuğunuz bölümü bırakırken nefesinizi de salıverin, tamamen gevşeyin. İki kaşınızın ortasında dört rakamını hayal edin ve yoğunlaşın. Derin bir diyafram nefesi alırken, dizlerinizden kalçalarınıza kadar olan bölümü yani baldırlarınızı ve kalçalarınızı hissederek kasın ve nefesinizle birlikte kasılı halde tutun. Nefesinizi verirken kasılı tuttuğunuz bölgeyi de bırakın ve tamamen gevşeyin. İki kaşınızın ortasında üç rakamını canlandırın ve bu rakama konsantre olun. Derin bir diyafram nefesi alırken kalçalarınızdan göğüs bölgenize kadar olan bölgeyi; yani kasıklarınızı, karnınızı, mide ve göğsünüzü kasarak nefesinizle birlikte gergin tutun. Sonra nefesinizi verirken kasılı tuttuğunuz bölgeyi de salıverin ve tamamen gevşeyin. İki rakamını canlandırarak yoğunlaşın. Derin bir diyafram nefesiyle göğsünüzden çenenize kadar olan bölümü yani kollarınızı, omuzlarınızı, sırtınızı ve boynunuzu hissederek kasın ve nefesinizle birlikte kasılı olarak tutun. Nefesinizi verirken gergin tuttuğunuz bölgeyi de bırakarak tamamen gevşeyin. Bir rakamına yoğunlaşın. Derin bir diyafram nefesi alırken çenenizi, dil kökünüzü, yüzünüzü ve komple başınızı nefesinizle birlikte gergin ve kasılı tutun. Nefesinizi verirken bütün adalelerinizi bırakarak tam bir gevşeme durumuna geçin. Şimdi derin bir diyafram nefesi alarak bütün vücudunuzu gözden geçirin, hala tam olarak gevşeyememiş bölgelerinizi yeniden kasarak ve aldığınız her nefesle birlikte kasılı tutarak bekleyin. Nefesinizi bırakırken kasılı tuttuğunuz bölgelerinizi de bırakarak rahatlayın. Bütün vücudunuzun tam bir gevşeme içine girdiğinden emin oluncaya kadar işlemi tekrarlayın. Şimdi geriye doğru beş rakamından bir rakamına doğru geri dönüş yolculuğuna çıkarken her sayı ile daha gevşemiş ve daha rahatlamış olduğunuzu telkin edin. Bir rakamına geldiğinizde iyice gevşemiş olduğunuzu düşünün ve gözlerinizi açtığınızda son derece dinlenmiş ve rahatlamış olduğunuzun farkına varacağınızı kendinize telkin ederek gözlerinizi açın (Kartal, 2018).

Kaynaklar

1. Ağır, M. (2007). Üniversite Öğrencilerinin Bilişsel Çarpıtma Düzeyleri ile Problem Çözme Becerileri ve Umutsuzluk Düzeyleri Arasındaki İlişki. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
2. Alpaydın, N., Çimen, M., Tarçalır Erol, B., Mortan Sevi, O. (2016). Bilişsel Davranışçı Terapide Direnç ve Motivasyonel Görüşme Teknikleri. Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar, 8(2):95-101.
3. Beck. SJ. (2011). Cognitive Behaviour Therapy: Basics and Beyond, 2nd ed.New York,The Guildford Press
4. Beck, J.S., (2014). Bilişsel Davranışçı Terapi Temelleri ve Ötesi, Nobel Yayıncılık, Ankara.
5. Beck, A.T. (2015). Anksiyete Bozuklukları ve Fobiler. Litera Yayıncılık, İstanbul.
6. Freeman, A. (2007). The Use of Homework in Cognitive Behavior Therapy:Working with Complex Anxiety and İnsomnia. Cogn Behav Pract,14:261-267.
7. Gençöz, T. (2001). Kaygı Bozukluklarının Tedavisinde Kognitif-yeniden Yapılandırma Tekniğinin Uygulanışı.9 (2):23-28.
8. Görmez, V. (2016). Bilişsel Davranışçı Terapide Temel Kavramlar: Bir Teknisyen Olarak Terapistin Malzeme Çantasına Genel Bir Bakış. Çocuk ve Gençlik Ruh Sağlığı Dergisi, 23 (2).
9. İlgar, M. Z., ve Coşgun-İlgar, S. (2019). Bilişsel Davranış Değiştirme ve Motivasyonel Görüşme. Eğitimde Kuram ve Uygulama, 15(1), 47-73.
10. Kartal, M. (2018). Nefes Teknikleri "Nefesin Sihirli Gücü". Ray Yayıncılık, 5. Baskı, İstanbul.
11. Leahy, R.L. (2007). Bilişsel Terapi ve Uygulamaları, Litera Yayıncılık, İstanbul.
12. Leahy, R.L. (2010). Bilişsel Terapide Direncin Aşılması. Litera Yayıncılık, İstanbul.
13. Leıchsenrıng.F, Hıller.W, Weıssberg.M, Leıbıng.E (2006). Cognitive-Behavioral Therapy and Psychodynamic Psychotherapy: Techniques, Efficacy, and Indications, Amerıcan Journal of Psychoterpy, Vol. 60 (3).
14. Özakkaş, T. (2004). Bütüncül Psikoterapi. İstanbul. Litera Yayıncılık.
15. Özcan, Ö ve Çelik, G.G. (2017). Bilişsel Davranışçı Terapi. Turkiye Klinikleri, 3(2):115-20.
16. Özer, K. (2003). Üç Psikolojik Soru. Sistem Yayıncılık. 2, Baskı,İstanbul.
17. Özdel, K. (2015). Dünden Bugüne Bilişsel Davranışçı Terapiler:Teori ve Uygulama. Türkiye Klinikleri, 8(2), Ankara.

18. Öztürk, E ve Ayhan, H. (2021). Psikoterapinin Temel İlkeleri ve Temel Bileşenleri, Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi, 6 (1): 136-158.
19. Persons, J. B. ve Tompkins, M. A. (2007). Cognitive-Behavioral Case Formulation/ Handbook of Psychotherapy Case Formulation (Ed. T. D. Ells). New York: The Guildford Press.
20. Savaşır.I, Soygüt. G,Kabakçı.E.(2003), Bilişsel Davranışçı Terapiler. Türk Psikologlar Derneği Yayınları, Ankara.
21. Soylu.C, Toplaoğlu.C.(2015). Bilişsel Davranışçı Terapide Ev Ödevi Uygulamaları;7(3):280-288.
22. Sungur, M. Z. (1993). Depresyonun Kognitif Teorisi. Depresyon Monografları Serisi. 3: 123-134.
23. Süler, M. (2007). Çocuk ve Ergenlerde Bilişsel Davranışçı Terapi Uygulamaları: Bir Gözden Geçirme. Çocuk ve Medeniyet, 2(3):29- 42
24. Tekinsav Sütcü, G. S., Aydın, A., Sorias, O. (2006). Ergenlerde Öfke ve Saldırganlığı Azaltmaya Yönelik Bilişsel Davranışçı Bir Müdahale Programının Etkililiğinin Değerlendirilmesi. Türk Psikoloji Dergisi, 25 (66): 57-67.
25. Türkçapar MH. (2009). Klinik Uygulamada Bilişsel Davranışçı Terapi: Depresyon, Hekimler Yayın Birliği, Epsilon Yayınları, İstanbul.
26. Türkçapar, M.H. (2017). Bilişsel Terapi. HYB Yayıncılık, Ankara.
27. Türkçapar, H.M. ve Sargın, E. (2015). Bir Teknik Sokratik Sorgulama-Yönlendirilmiş Keşif. JCBPR, 1: 47-53.
28. Türkçapar, M.H., Sungur M., Sargın E. (2009). Bilişsel Davranışçı Terapiler. In Psikoterapi Yöntemleri (Eds E Köroğlu,MH Türkçapar):115-116, HYB Yayıncılık, Ankara.
29. Yakın, D. (2014). Bağımlı Kişilik Örüntüsü ve Terapötik İş birliği: Şema Odaklı Bilişsel Davranışçı Terapi Uygulaması. AYNA Klinik Psikoloji Dergisi, 1(2): 1-13.
30. Wright.J.H, Sudak.D.M, Turkington.D., Thase,ME.(2014).Kısa Süreli Seanslar İçin Yüksek verimli Bilişsel Davranışçı Terapi. Akademisyen Yayınevi, Ankara.

ALMANCADAKİ PARTİSİP GRUPLARI (PARTIZIPIALGRUPPEN) VE TÜRKÇEDEKİ EŞDEĞERLİKLERİ ÜZERİNE

Dr. Öğr. Üyesi Eyüp ZENGİN

Sakarya Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi
Mütercim Tercümanlık Bölümü
ORCID: 0000-0002-9269-6919

Giriş

Bu çalışma Almanca ve Türkçedeki partisip gruplarını betimleyen karşılaştırmalı bir çalışmadır. Bu çalışmada Almancada ve Türkçede yaygın olarak kullanılan partisip ve partisip gruplarının morfolojik ve sentaktik yapıları açıklanarak, karşılaştırmalı bir yaklaşım içerisinde verilmeye çalışılmıştır. Farklılıklar ve benzerlikler üzerinde durulmuş, her iki dilde verilen örnek cümlelerle bunların daha iyi anlaşılması hedeflenmiştir.

Almancadaki partisip grupları (Partizipialgruppen), Chomsky'nin 'Üretici Dönüşümsel Dilbilgisi Kuramı Derin Yapı Yüzey Yapı Ayrımı bağlamında ele alınmış, bu yapıların 'en az çaba ilkesi'ne göre nasıl şekillendiği üzerinde durulmuştur. Son olarak da Partisip yapılarının Almancadaki geniş kapsamlı kullanım alanları, Türkçedeki eşdeğerlikleri (Äquivalente) ve kullanım şekilleri karşılaştırmalı olarak verilmiştir. Her iki dilde de partisiplerin kullanımıyla ilgili bir durum analizi (Corpusanalyse) yapılmış, sonuç kısmında varılan sonuçlar özetlenmiştir. Bu karşılaştırmalı çalışma, hem her iki dilde de yapıların anlaşılması açısından hem de çift yönlü aktarım açısından kolaylık sağlayacaktır.

Sıfat-fiilli yapılar, cümle çözümlemelerinde çok önemli ipuçları vermektedir. Bu yapılar, cümle unsurları arasındaki ilişkilerin ve bu ilişkiler neticesinde doğan taşınım, dönüşüm ve silinmelerin en belirgin bir şekilde yer aldığı tipolojilerdendir. Nitekim Üretken-Dönüşümlü Dil Bilgisi (1957) ve Yönetim ve Bağlama Kuramı (1981), bir ölçüde dünya dillerinin bu önemli yapısı ile dil incelemelerinin merkezinde daha sağlam yer edinmiştir diyebiliriz (Karabulut ve Ulutaş, 2011: 1314). Chomsky'nin üretici dönüşümsel dilbilgisi kuramı derin yapı yüzey yapı ayrımına göre, derin yapıda mevcut olan cümleler, yüzey yapıya birtakım dönüşümler ve değişimler sonucu çıkmaktadır. Bu dönüşümlerde ayrı ayrı müstakil olarak mevcut olan cümlelerin birleşik yapılar içerisinde; bir temel cümle ve bu temel cümle içerisinde yerleşik (embedding) yapılar olarak da yansımaktadır. Bunlar Almancada daha çok temel cümleye bağlı yan cümleler, Türkçede ise Almancadaki yan cümlelerin eşdeğerliği olan fiilimsi yapılar (isim-fiil-sıfat-fiil ve zarf fiil) olarak yüzey yapıya yansır. Burada 'dilde en az çaba ilkesi'nden bahsedebiliriz. Wilss (1993: 2002) de partisip yapılarının kullanım sebebini iletişimdeki ekonomi olarak açıklamaktadır. En az çaba ilkesi yerine dil ekonomisi ya da dilde tutumluluk terimleri de kullanılmaktadır. Bu yapılarda birden fazla cümlenin bir birleşik yapı olarak yüzey yapıya çıkması söz konusudur. Zira bunlar yüzey yapıya eksiltilmiş cümleler olarak çıksa da derin yapıda mevcut olan şekilleri, eksiltisiz tam cümlelerdir. Müstakil cümlelerin bazı birimlerinin bu cümlelerin birleşik yapıya dönüşümünde elenmesi; derin yapıda bırakılması, dilde en az çaba ilkesi ile açıklanabilir bir dönüşümdür. Yüzey yapıda en az çaba ilkesine yönelik cümlenin bazı öğelerinin eksiltilmesi esas

itibariyle iletişimi aksatmayacak şekilde gerçekleşmektedir. Dilde en az çaba ilkesi, Karaca'nın (2021: 361) da ifade ettiği gibi sadece ses olayları ve ses uyumlarıyla sınırlı değildir, fonetik morfolojik sentaktik semantik alanlarında da kendini göstermektedir. Korkmaz, (2017: 127) en aza çaba terimini kullanarak şu tanımı yapar: "Konuşma sırasında zamandan ve emekten tasarruf ederek kolaylık sağlamak amacıyla ses düşmesi, ses benzeşmesi, ses ve hece kaynaşması (Contraktion) gibi olaylara yol açan kuraldır" olarak tanımlamaktadır. "Dilde en az çaba ilkesi, dilde tutumluluk, dil ekonomisi" adlarıyla da bilinen bu ilkeye göre, söylenmek isteneni en kısa yoldan, gereksiz kullanımlardan kaçınarak vermek esastır. Dolayısıyla iletişimi kolaylaştırmak adına kimi zaman anlatımda çeşitli yollarla yapılmış bazı kısaltmalara gidildiği görülür" (Aydın, 2011: 1). Üstünova (2002: 169) dilde en az çaba ilkesini "İletişimde zamandan tasarruf, dilin tekrardan hoşlanmayışı, en az çaba ilkesi gibi nedenler, anlatım kısalığına yol açmaktadır. Yazarın/konuşanın, okuyanın/dinleyenin bir şeyler bildiğini, dikkatle okuduğunu/dinlediğini düşünmesi, kimi birimlerin cümleden atılmasına, düşürülmesine neden olmaktadır" biçiminde bir açıklama yapmaktadır. Aydın (2011: 1) ise, "bazı birimlerin dilin yüzey yapısında kullanılmayıp derin yapıya bırakılması anlamına gelen sıfır tekrar (eksilti), en az çaba ilkesi çerçevesinde gerçekleşen durumlardan biridir" şeklinde açıklama yapmaktadır.

Almancada bir yan cümle türü olan "Relativsatz" (sıfat-fiil yan cümlesi), temel cümlenin bir öğesi olan partisip yapılarına dönüştürülebilmektedir. Türkçedeki sıfat-fiil yapılarının Almancada olduğu gibi sentaktik açıdan yan cümle eşdeğerlikleri olmasa bile, bizim de kabul ettiğimiz gibi bazı dilciler tarafından bunlar yan cümle olarak değerlendirilmektedir. Bu anlamda bu yapıların Almanca ile Türkçe arasındaki sentaktik farklılıkları yan cümlenin yüklemi ile alakalıdır. Zira araştırma konumuz olan partisiplerin Almancada yan cümle şeklindeki ifadeleri olan "Relativsatz"lar çekimli fiilli yan cümlelerdir. Ancak bunların Türkçedeki eşdeğerlilikleri olan sıfat-fiil yapılarının (partisiplerin) çekimli fiilleri yoktur. Bunlar, Şenlik'in (2016: 116) de ifade ettiği gibi cümle yüklemini bitimsizleştirerek bir başka cümlenin içine entegre olmuş yapılardır.

1. Partisip

Partisip yapıları, hem Almancada ham de Türkçede üzerinde birçok araştırmanın yapıldığı bir konu olarak literatürde yer almıştır. Bunların, cümlenin bir öğesi mi yoksa yan cümle değerinde yapılar mı olduğu üzerinde çalışmalar yapılmıştır. Chomsky'nin Üretici Dönüşümsel Dilbilgisi Kuramı Derin Yapı

Yüzey Yapı Ayrımı[1], bu konuyu daha iyi anlayabilme ve açıklayabilme konusunda bize ışık tutmaktadır. Chomsky'nin bu kuramına göre sözdizimsel yapıları, derin yapıda daha iye çözümleyebilmekte ve bunların yüzey yapıya çıkışındaki değişim ve dönüşümlerini görebilmekteyiz. Chomsky'nin daha sonra (1981) yazdığı Yönetme Bağlama Kuramı (government and binding) ile Almancada yan cümlelerin, Türkçede ise bunların eşdeğerliği (Äquivalent) olan fiilimsi yapıların temel cümleden bağımsız olarak kendilerini nasıl yönetebildiğini açıklayabilmekteyiz.

Chomsky'nin Yönetme ve Bağlamı Kuramı'na göre, fiilimsi yapılardan biri olan partisipler veya partisip grupları, bir alt cümle (yan cümle) olarak hem kendini yönetebilen hem de bağlı bulunduğu bir üst cümlenin bir öğesi olarak görev alabilen sözdizimsel yapılardır. Partisipler Türkçede partisip yapılarının çekirdeğini oluşturan fiil kök ya da gövdelerine getirilen –An, -AcAk, -mAz, -Ar, mIş, -dIk, AsI ekleriyle oluşturulur. Almancada ise fiilin infinitif şeklinin sonun –d getirilmek suretiyle (Partizip Präsens) ve fiillerin geçmiş zaman ortaçları (Partizip-Perfekt) ile kurulmaktadır. Her iki dilde de partisip yapılar, bir ismin önünde yer alan ve onu niteleyen bir partisip ya da partisip grubu olarak görev yapan ve yine her iki dilde de cümle öğelerinin sola dallanmasıyla genişleyen ve kendi öğelerini yönetebilen yapılardır. Partisip, hem sıfat hem de fiilin özelliklerini gösteren çekimsiz bir fiil şeklidir. Bu nedenle sıfat ile fiil arasında yer aldığı için Almancada "Mittelwort" (ortaç) terimi ile de ifade edilir. Çekimsiz fiil şekli olarak gramatik fiil kategorisinden bağımsızdır. Partisipler, fiil özelliklerini hala muhafaza ettikleri için, çekimli fiiller gibi nesne ve tümleç gibi cümle öğelerini alabilirler. Ancak özneyi kendilerine bağlayamazlar. Zira özne isim grubunun çekirdeğidir ve özne veya cümledeki bir başka öğe olarak görev yapamazlar.

Dorado'ya (2008: 17) göre partisipler sıfat ve fiil kelime türündeki bir karaktere sahiptir.

2. Almancada Partisipler (Partizip/Verbaladjektiv/Mittelwort)

Almancada partisipler morfolojik ve sentaktik açıdan incelendiğinde, bunların morfolojik olarak fiilin infinitif şeklinden ekle türetilen veya fiilin geçmiş zaman partisipi (Partizip-Perfekt) şekillerinden oluşturulduğunu ve genel itibariyle sentaktik yapı içerisinde niteleme sıfatı olarak görev yaptığını görüyoruz. Ancak Almancadaki partisipleri cümle içerisindeki görevleri açasından incelediğimizde,

[1] Noam Chomsky, Üretici Dönüşümsel Dilbilgisi kuramını 1975 yılında yayımlanan "The Logical Structure of Linguistic Theory" adlı eseriyle ortaya koymuştur. Ancak kuramın ilk şekli Chomsky'nin 1957 yılında yayımlanan (Syntactic Structures" adlı yapıtıyla ortaya atılmıştır.

zarf-fiil ve zarf-fiil grubu olarak da kullanıldığını söyleyebiliriz. Partisipler morfolojik yapı ve sentaktik görevleri açısından Almancada aşağıdaki şekillerde tanımlanmaktadır: "Partisip, morfoloji ve söz dizimi arasında ve özellikle kelime grubu, fiil ve sıfat arasında bir yapıdır" (Nitsch, 2013: 1). "Partizip: fiil ile sıfat arasında orta yerde yer alan fiil şekli; ortaç" (Duden, 2003: 1186). "Partizip köken, yapı ve kullanım yönüyle sıfat ile fiil arasında bulunur. İsim ve fiil olarak kullanım özellikleri vardır. Bu nedenle ortaç (Mittelwort) olarak da adlandırılır" (Jung, 1980: 198). "Partizip terimi ve Almancada bir başka terim karşılığı olan "Mittelwort" (ortaç), partisiplerin fiil ile sıfat arasında bir yerde anlam bulduğunu göstermektedir. Partisipler bir yandan bir çekimli fiil gibi cümle öğelerini alabilmekte (partisip grupları), diğer yandan ise bir sıfat gibi ismin önünde kullanılabilmekte ve sıfat gibi çekimlenebilmektedir" (Duden, 2004: 115). Dorado'ya (2008:17) göre partisip, sıfat ve zarf karakterindeki kelime türüdür. Duden, (1998: 100) partisiplerin Almancada hem sıfat hem de cümle değerindeki partisip gruplarının çekirdeğini oluşturacak şekilde kullanıldığını ifade eder. "Partizip" için Almanca anlaşılabilir bir terim olan "Mittelwort" kullanılır. Bunlar fiillerden oluşturulurlar ve sıfatlar gibi kullanılırlar." (Ersen-Rasch, 2012: 238).

Bir partisip tek başına kullanılacağı gibi -burada partisipten kastedilen hem "Partizip-Präsens" hem de "Partizip-Perfekt"dir- farklı görevlerde; bir tamlama, bir tümleç veya partisip grubunun bir cümle öğesi olarak da kullanılabilir:

ein Lied singend *bir şarkı söyleyerek*

am Bahnhof angekommen *istasyona vararak/varmış olarak*

2.1. Partizip-Präsens/Partizip I (Şimdiki Zaman Partisipi)

Fiillerin infinitif şeklinin sonuna –d konsonantı ilave edilerek oluşturan "Partizip-Präsens" (şimdiki zaman partisipi) cümle içerisinde, zarf, sıfat, isim, partisip grubu gibi farklı cümle öğeleri olarak görev alabilen çekimsiz fiil şeklidir. Helbig ve Buscha'ya (2005: 100) göre "Partizip Präsens" (Partizip I) çekimli bir fiilin yönetiminde olması durumunda değişmez bir konumdadır. Zaman ve kip gibi fiille alakalı kategoriler çekimli fiille ifade edilir:

Sie spricht / spräche / sprach usw. zögernd.

Partizip I söz dizimi açısından bir özne barındırmaz. Kural gereği mantıki öznesi çekimli fiilin öznesi vasıtasıyla ifade edilir.

Heimkehrend fand sie die Wohnung verschlossen.

Eve dönüşte evin kilitli buldu/kilitli olduğunu gördü.

Ancak özne ile ilgili bir istisna olarak "Partizip Präsens" birleşme değeri olabilmesi koşuluyla, gerekli olan bütün cümle öğelerini alabilir.

Sie ermahnte ihn, an seine Ehrlichkeit *appellierend* (Helbig ve Buscha, 2005: 100).

Dürüst olmaya davet ederek onu uyardı.

„Partizip-Präsens" bir ismin önünde niteleme sıfatı göreviyle kullanıldığında, bir sıfat gibi çekime tabi olan ve bir sıfatın bütün özelliklerini gösteren sıfat tamlaması göreviyle cümlede yer alabilir. Bir ismin önünde sıfat göreviyle yer aldığında sola dallanma (linksrekursiv) şeklinde dizilen, bağlı bulunduğu cümlenin çekimli fiilinin yönetimi dışında, kendine bağlı birden çok cümle öğesini yönetebilir. Zira hem Türkçede hem de Almancada partisip gruplarının benzer bir sola dallanma özellikleri vardır. Türkçede sıfat-fiil/partisip/ortaç (Verbaladjektiv/Partizip/Mittelwort) gibi dilbilgisi terimleriyle adlandırdığımız bu yapı, dizim açısından önemli benzerlikler göstermektedir. Ancak Almancada partisip grupları Türkçede olmayan "Relativsatz" (sıfat-fiil yan cümlesi) ile de ifade edilebilmektedir. "Partizip-Präsens" cümle içerisinde zarf (Adverb), sıfat (Adjektiv), ve isim (Nomen) şeklinde kullanılabilmekte ve kelime grupları (Wortgruppe) oluşturabilmektedir.

2.2. Partizip–Perfekt/Partizip II (Geçmiş Zaman Partisipi)

Almancada fiillerin "Partizip-Perfekt" (geçmiş zaman partisip) şekli "Partizip-Präsens" (şimdiki zaman partisipi) gibi cümle içerisinde zarf (Adverb), sıfat (Adjektiv), ve isim (Nomen) şeklinde kullanılabilmekte ve kelime grupları (Wortgruppen) oluşturabilmektedir. "Partizip-Perfekt"ler, fiillerin geçmiş zamandaki kullanım şekilleridir ve "Partizip-Präsens"e göre daha yaygın olarak kullanım alanı vardır. Her şeyden önce cümlelerin geçmiş zaman ifadelerinde kullanıldığı için, özellikle konuşma dilinde; karşılıklı diyaloglarda çok daha yaygın bir kullanım alanı vardır. Bu yönüyle fiillerin "Partizip-Prfekt" şekilleri, hem geçmiş zaman cümle yapılarında, hem de cümle içerisinde sıfat, zarf ve isim göreviyle kullanılan şekillerdir.

Dorado'ya (2008: 147) göre normal şartlarda partisip şekilleri üç sınıfa ayrılmaktadır: niteleme (sıfat tamlaması), yükleç ve zarf. Partisip yapısındaki "Partizip- Präsens" aktif anlam ifade ederken, "Partizip-Perfekt" aktif ya da pasif anlam ifade edebilir. Zifonun'a (1997: 2205) göre "Partisip I" (Partizip-Präsens) ve "Partisip II" (Partizip-Perfekt) farklı değerlendirilmelidir: "Partizip I", kendine bağlı sözdizimi sınıfı öğeleri olan tümleçlerle ve tamlayanlarla birlikte sıfat öbeği oluşturan ifadelerdir. "Partizip II", tümleç ve tamlamaların bağlanmasından sonra dönüşüm yoluyla sıfat öbeklerinin sözdizim sınıfına dönüşebilen, fiil grubundan olan cümle öğelerinin morfolojik şekilleridir.

2.3. Almancada Partisip Grupları (Partizipialgruppen)

Almancada partisip grupları (Partizipialgruppen) hem cümle öğesi hem de yan cümle olarak kullanılabilen kelime gruplarıdır. Bunlar derin yapıda müstakil çekirdek cümleler iken, yüzey yapıda öznesi ve yüklemi olmayan yapılara dönüşen kelime gruplarıdır. Bu yönüyle yan cümle şekillerinden ayrılırlar. Bulundukları cümlenin çekimli fiilinden bağımsız olarak kendi cümle öğelerini yönetme kabiliyetleri vardır. Helbig ve Buscha (2005: 574) bunları eksiltili yan cümleler (reduzierte Nebensätze) olarak adlandırmaktadır. Partisip grupları yan cümlelerle aynı görevleri yerine getirmektedirler. Yer aldıkları cümleye bağlı bir yan cümle olarak; cümlenin bir öğesi olarak görev yaparlar.

Einem den Anforderungen des Zollbeamten völlig hilflos gegenüber stehenden Passagier habe er geholfen (Rolffs, 1996: 208).

Gümrük memurunun talepleri karşısında çaresiz kalan bir yolcuya yardım etti.

Almancada partisip grupları farklı terimlerle (Partizipialgruppe, Partizipialsatz, Partizipialkonstruktion) ifade edilmektedir ve farklı şekillerde tanımlanmaktadır. En basit tanımı ile Duden (2003: 1186) "Partizipialkonstruktion" (partisip yapı) terimini kullanmakta ve "bir partisip vasıtasıyla oluşturulan yapı" olarak tanımlamaktadır. Duden'in bir başka eserinde (2003: 1186) "Partizipialsatz" (partisip cümlesi) terimi kullanılmakta ve "söz dizimi açısından yan cümle ile eşdeğerde olan partisip, ortaç" şeklinde bir tanım yapılmaktadır. Eisenberg'e (2013: 343) göre, eğer partisip dışında başka bir cümle öğesi mevcut ise ancak bu durumda partisip grubundan bahsedilebilir. Partisip grupları Almancada "Mittelwortsatz" (ortaç cümlesi) (Wahrig, 2000: 959) olarak da adlandırılmaktadır. Partisip grupları Almancada, sıfat tamlaması (Adjektivattributiv), zarf (Adverb) ve isim (Substantiv) olarak görev alabilmektedir.

Niteleme Sıfatı Şeklindeki Partisip Grupları (attributivePartizipialkonstruktionen)

Niteleme sıfatı şeklindeki partisip grupları bir ismin önünde geniş kapsamlı bir partisip tamlama (erweiterte Partizipialattribute) olarak yer alırlar ve ismi nitelerler, diğer bir ifadeyle niteleme sıfatı şeklinde ismin önünde bulunurlar. Bu gruplar bir isimden sonra, yine bu ismi niteleyen bir özellikte, isimle yüklem arasında birleşik yapı olarak yer alabilirler:

Eine auf einer eindeutigen Diagnose aufbauende ärztliche Behandlung hätte den Patienten gerettet (Helbig ve Buscha, 2005: 584).

Eine ärztliche Behandlung, *aufbauend auf einer eindeutigen Diagnose*, hätte den Patienten gerettet (Helbig ve Buscha, 2005: 583).

Kesin bir teşhise dayalı tıbbi tedavi hastayı kurtardı.

Der Schriftsteller, *1960 in Berlin geboren*, hat einen neuen Roman veröffentlicht (Helbig ve Buscha, 2005: 583).

1960 yılında Berlin'de doğan yazar yeni bir roman yayınladı.

Niteleme sıfatı göreviyle cümlede yer alan partisip grupları, niteleme özelliği gösteren bir "Relativsatz" (sıfat-fiil yan cümlesi) ile de ifade edilebilir ve hiç bir anlam değişikliğine uğramaz.

Niteleme: Für den Bewerber, im Melderegister nicht eingetragen, konnte keine Meldebestätigung ausgestellt werden.

Niteleme: Für den im Melderegister nicht eingetragenen Bewerber konnte keine Meldebestätigung ausgestellt werden.

Relativ: Für den Bewerber, der im Melderegister nicht eingetragen ist, konnte keine Meldebestätigung ausgestellt werden.

Nüfus kütüğünde kayıtlı olmayan müracaat sahibi için ikametgâh belgesi düzenlenemedi.

Bir partisip grubu, basit bir cümle öğesi olan ve tek başına kullanılan partisipten farklı olarak, yer aldığı cümleden ayrışabilme özelliğine sahiptir, yani cümle içerisinde kendi yönetim alanını oluşturur.

Schreiend kam sie auf mich zu.

Bağırarak üzerime geldi.

Laut schreiend, kam sie auf mich zu.

Yüksek sesle bağırarak üzerime geldi.

Aus Wut laut schreiend, kam sie auf mich zu.

Hiddetle yüksek sesle bağırarak üzerime geldi.

Sie kam, aus Wut laut schreiend, auf mich zu.

Hiddetle yüksek sesle bağırarak üzerime geldi.

Partisip grupları tam bir yan cümleye benzer fonksiyona sahiptirler. Bu nedenle bunlar cümle değerindeki partisipler (satzwertige Partizipien) veya partisip cümleleri (Partizipialsätze) olarak da adlandırılırlar. Partisip gruplarının kendi özneleri yoktur. Bulundukları cümlenin yüklemine bağlıdırlar. Ancak partisip grubunun çekirdeğini oluşturan partisip, gruptaki kendi öğelerini yönetebilme kabiliyetine sahiptir. Partisip grupları yer aldıkları cümlenin başında ya da sonunda yer alabilirler.

Die Probleme in der Arbeitsstelle überlegend (,) wurde es Abend, als er zu Hause ankam.

Es wurde Abend, als er, *die Probleme in der Arbeitsstelle überlegend*, zu Hause ankam,

Es wurde Abend, als er zu Hause ankam, *die Probleme in der Arbeitsstelle überlegend.*

İşyerindeki problemleri düşünerek eve vardığında akşam olmuştu.

Zarf Şeklindeki Partisip Yapılar (adverbiale Partizipialkonstruktionen)

Partizip–Präsens olarak:

Die Sportler zogen, Fahnen schwankend, in das Stationen (Dorado, 2008: 55).

Sporcular bayrakları sallayarak istasyona girdiler.

Der Gastarbeiter fuhr weinend von seiner Heimatstadt ab.

Gurbetçi ağlayarak memleketinden ayrıldı.

Ein Lied von Mozart singend (,) hängt sie die Wäsche auf (Dorado, 2008: 103).

Mozart'tan bir şarkı söyleyerek çamaşırları astı.

Er sah mich vor Angst zitternd an (Dorado, 2008: 99).

Korkudan titreyerek bana baktı.

Partizip–Perfekt olarak:

Er hörte uns überrascht zu.

Bizi şaşkınlıkla dinledi.

Wir fanden unseren Freund verletzt im Wald (Dorado, 2008: 102).

Arkadaşımızı yaralı olarak ormanda bulduk.

Der Polizist, verletzt und erschöpft, machte einen letzten Versuch, die Zentrale anzurufen (Dorado, 2008: 99).

Yaralı ve bitkin polis, merkezi aramak için son bir girişimde bulundu.

Zarf şeklindeki (Adverb) partisip grupları bulundukları cümlenin fiilini niteler konumdadırlar. Helbig ve Buscha (2005: 588) zarf şeklindeki partisip gruplarının temel cümle ve yan cümlenin öznelerinin aynı olması durumunda genellikle bir yan cümlenin yerine kullanılabileceğini ifade eder ve aşağıdaki örnekleri verir:

Modal (Tarz ve şekil bildiren) Partisip Grupları:

Indem der Autor falsche Begriffe auf die Wirklichkeit anwandte, entstellte er sie.

Falsche Begriffe auf die Wirklichkeit *anwendend* (,)entstellte sie der Autor (Helbig ve Buscha, 2005: 586).

Yazar, gerçek hakkında yanlış kavramlar kullanmak suretiyle tahrifat yapmıştır.

Temporal (zaman bildiren) Partisip Grupları:

Nachdem der Arzt in Hamburg angekommen war, suchte er sofort seinen Freund auf.

In Hamburg angekommen (,)suchte der Arzt sofort seinen Freund auf (Helbig ve Buscha, 2005: 586).

Doktor Hamburg'a vardıktan sonra hemen arkadaşını aradı.

Kausal: (sebep bildiren) Partisip Grupları:

Weil das Kind das Gewitter fürchtete, lief es schnell nach Hause.

Çocuk fırtınadan korktuğu için çabucak eve koştu.

Das Gewitter fürchtend (,) lief das Kind schnell nach Hause (Helbig ve Buscha, 2005: 586).

Çocuk fırtınadan korkarak çabucak eve koştu.

İsim Olarak Kullanılan Partisip Grupları (nominale Partizipkonstruktionen):

Bir ismin önünde niteleme sıfatı olarak yer alan partisip grupları, sıfattan türetilen bir isim olarak, hem sıfat gibi çekime tabi olurlar, hem de isim olarak kullanıldıkları için isim çekimine tabi olurlar; ismin bütün hallerinde (Nominativ, Akkusativ, Dativ, Genitiv) kullanılabilirler.

Ein blinder Mann saß auf der Bank.

Âmâ bir adam bankta oturuyordu.

Ein Blinder saß auf der Bank.

Bir âmâ bankta oturuyordu.

Niemand hat dem Blinden geholfen.

Hiç kimse âmâya yardımcı olmadı.

Der Hut des Blinden flog bei dem Wind in die Luft.

Âmânın şapkası rüzgârda havaya uçtu.

Der Angeklagte hat seine Schuld gestanden.

Sanık suçunu itiraf etti.

Der Richter hat ihn nach der Tatwaffe gefragt.

Hakim ona suç aletini sordu.

3. Türkçede Partisipler (Sıfat-fiiller/Ortaçlar)

En basit tanımı ile Türkçede partisip (sıfat-fiil/ortaç/ad eylem) bir fiilin sıfat ya da isim olarak kullanılmasıdır. Partisipler çatı ekleri alabilirler, zaman kavramı taşırlar ve olumsuz ve edilgen biçimleri yapılabilir. Partisipler, zaman kavramı taşımalarından dolayı diğer fiilimsilerden farklıdırlar. Partisipler için; sıfat-fiil, ortaç, ad-eylem gibi terimler de kullanılmaktadır. Bunlar arasında en çok kullanılan, sıfat-fiil terimidir. Ancak biz Almancadaki eşdeğerliliği olan terimlerden birini; Almancadaki "Partizip" teriminin karşılığı olan ve Ergin'in (1995: 334) de kullandığı Türkçedeki "partisip" terimini tercih ettik. Almancada olduğu gibi Türkçede de partisip teriminin morfolojik yapısı ve sentaktik görevleriyle ilgili farklı tanımlar yapılmaktadır. Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlüğü'nde (2011: 1894) "partisip: *Fr. participle*, db. sıfat-fiil" şeklinde tanımlanmaktadır. "Partisipler isim gibi kullanılırlar, isim çekim eklerini alırlar:

gelen-den, geşmiş-te gibi" (Ergin, 1995: 334). "Varlıkları nitelediği ya da belirttiği için sıfat ve ad gibi kullanılabilen, tümleç olarak yan önerme kurabildiği için eylem sayılan, eylem soylu sözcük; örneğin "akacak", "bilen", "gelecek" gibi. eş. ortaç" (Püsküllüoğlu, 2004: 364). "Varlıkları niteledikleri için sıfat; özne, nesne ve tümleç olarak yan cümlecik kurdukları için de fiil gibi sayılan kelimelere sıfat-fiil denir" (Gencan: 1978: 195). "Sıfat-fiil, fiilin zamana bağlı olarak kavramını sıfatlaştıran bir şeklidir (geçmiş günler, oturan adam, satılacak eşya). Zaman anlatımı taşımaları yönünden ad-fiillerden ayrılırlar. Fakat yatık fiil olarak ve adfiiller gibi olumsuz ve edilen görünüşlerine girerler" (Banguoğlu, 2011: 422). "Sıfat-fiillere ait cümle kuralları, esas bakımdan asıl sıfata ait olanların aynıdır. Böyle olmakla beraber, bu iki çeşit dilbilgisi sınıfı arasında önemli bir fark yok değildir. Sıfat, âdeti üzere bir nitelik bildirir; fiilin sıfat-fiili ise bir fiil ve hareket bildirir" (Deny, 1921: 410). Johanson (2014: 43) partisiplerin kendi cümle öğelerini yönetebilme ve partisip eklerinin bağlayıcı özelliğini vurgulayan tanımı, partisiplerin hem morfolojik hem de sentaktik özelliklerini ortaya koyma açısından dikkat çekicidir: "Sıfat –isim soylu kelimeleri tamlayan niteleme olarak- ve ad -baş öğe olmadan isim olarak- işlevi gören ad soylu aktor cümleleri, ilgi cümleleri, fiillerin sıfat olarak kullanılmasını sağlayan biçimlerce, yani sıfat-fiillerce kurulur. TT. yanan evler gibi. Bu öğe cümleler de yönetilen-yöneten normuna bağlıdırlar, bu nedenle de öne gelirler. Yüklemleştiricileri (bitimsiz yüklem çekirdeği ekleri) çoğunlukla bizzat bağlayıcı olarak işlev görebilirler, anlamında bitişkendirler." Partisipler zaman kavramı taşıyan yapılar olarak geniş zaman, gelecek zaman ve geçmiş zaman ifade ederler.

3.1. Şimdiki Zaman Partisipi (Partizip-Präsens)

Fiilin kök ya da gövde şeklinin sonuna getirilen –An partisip ekiyle yapılır. Olumsuz şekli partisip ekinden önce getirilen –mA olumsuzluk ekiyle yapılır: gelen adam, ağlayan çocuk, bilinen köy, çalınan araba, bitmeyen iş, gelmeyen yaz, anlaşılmayan konu gibi. Ancak bizce aşağıda da açıkladığımız gibi –An partisip ekiyle kurulu yapılar aynı zamanda bir bitmişlik de ifade eder. Dün okula gelen adam kimdi? Bu soru cümlesinde, geçmiş zaman partisipi –mış değil şimdiki zaman partisipi –An kullanılmıştır ve bu cümle bir bitmişlik ifade etmektedir. Bunu partisiplerin hem tamlama şeklindeki hem de isim şeklindeki kullanımlarında görebilmekteyiz.

Batan güneş: die untergegangene Sonne (batmış olan)

die untergehende Sonne (hala batmaya devam eden)

Türkçede –An şimdiki zaman partisip ekiyle kurulu bu yapı, Almancada hem şimdiki zaman ortacı (Partizip-Präsens) hem de geçmiş zaman ortacı (Partizip

Perfekt) ile ifade edilmektedir. Partisipin isim olarak kullanımındaki zaman görüntüsü daha da belirgin olarak ortaya çıkmaktadır:

Öl***en***: der Verstorbene (Mann) - Der Verstorbene war 85 jahre alt.

Ölen (adam) - Ölen 85 yaşındaydı.

Öldürül***en:*** der Getötete (Mann) - Der Getötete war ein berühmter Schauspieler.

Öldürülen (Adam) - Öldürülen tanınmış bir oyuncuydu.

Türkçede –An şimdiki zaman ekiyle kurulu partisipin yukarıdaki isim olarak kullanımlarının geniş zamanı ifade ettiklerini söyleyemeyiz. Her ikisinde de bir bitmişlik söz konusudur. Buradan şunu söyleyebiliriz. Partisiplerde zaman ifadesi Almancada belirgindir, ancak Türkçede yukarıda ifade ettiğimiz gibi bazı ekler farklı zamanları da verebilmektedir.

3.2. Geniş Zaman Partisipi (Partizip Aorist)

Fiilin kök ya da gövde şeklinin sonuna getirilen -Ar partisip ekiyle yapılır ve geniş zaman ifade eder. Olumsuz şekli ise fiilin kök ya da gövde şeklinin sonuna getirilen –mAz eki ile yapılır: yanar dağ, geçer akçe, güler yüz, bitmez çile, çıkmaz sokak, dönülmez yol gibi.

Okur yazar bir çocuk: ein Kind, das lesen und schreiben kann (Moser-Weitmann, 2001:128).

Çıkmaz yol: nicht weitergehender Weg (Steuerwald, 1998: 181).

Türkçedeki bazı partisip yapıların Almancada da partisip yapılarla ifade edilemeyeceğini, bunların yerine başta sıfat olmak üzere farkı yapıların kullanılabileceğini dikkate almamız gerekir.

Bitmez tükenmez sabrı vardı.

Er hatte *unendliche* Geduld.

3.3. Geçmiş Zaman Partisipi (Partizip-Perfekt)

Geçmiş zaman partisipi, fiilin kök ya da gövde şeklinin sonuna getirilen –dIk ve -mIş partisip ekleriyle yapılır. Olumsuz şekli, partisip ekinden önce yer alan –mA olumsuzluk ekiyle yapılır: tanıdık insan, bildik satıcı, gitmedik doktor, görülmedik yer, pişmiş mısır, yazılmış mektup, pişmemiş patates gibi.

Masada pişmiş yumurta yoktu.

Es war kein gekochtes Ei auf dem Tisch.

Kırılmış vazoyu perdenin arkasına sakladı.

Er hat die gebrochene Vase hinter den Vorhang gesteckt.

Sarhoş adam kırılmış olan bir cam şişe ile genç adamı yaraladı.

Der betrunkene Mann hat mit einer zerbrochenen Glasflasche einen jungen Mann verletzt.

3.4. Gelecek Zaman Partisibi (Partizip-Futur)

Gelecek zaman partisipi, fiilin kök ya da gövde şeklinin sonuna getirilen –AcAk partisip ekiyle yapılır. Olumsuz şekli, eklenen –mA olumsuzluk ekiyle yapılır: gelecek yaz, giyecek elbise, içecek su, görülecek iş, söylenmeyecek söz, olmayacak iş, okunamayacak yazı gibi. Bunların Almancadaki eşdeğerlikleri Türkçede olduğu gibi partisip yapılarıyla oluşturulabildiği gibi, Almancada çok yaygın olarak farklı anlam ve görevlerde kullanılan "zu" Präposition'u ile de oluşturulabilmektedir. "Zu" (zu+dem=zum) gelecek zamanın ifadesi yanında, bir eylemi yapmaya yönelik bir amaç veya maksat da ifade etmektedir.

gelecek ay *der kommende Monat*

içecek bir şey *etwas zum Trinken*

yazacak bir şey *etwas zum Schreiben*

Yiyecek bir şey satın almak zorundayız.

Wir müssen etwas zum Essen kaufen.

Ancak Almancada partisiplerin bir başka ifade ediliş şekli olan "Relativsatz" (sıfat-fiil yan cümlesi) ile de ifade edilebileceğini dikkate almamız gerekir. "Partizip-Futur" daha çok bu yan cümle türüyle ifade edilir.

müzeyi ziyaret edecek turistler *die Touristen, die das Museum besichtigen werden*

Bizim evi satın alacak kadın bir fabrikada çalışıyor.

Die Frau, die unser Haus kaufen wird, arbeitet in einer Fabrik.

Gelecek hafta toplantıya katılmayacak üyeler, başkana mazeret bildirmek zorundadırlar.

Die Mitglieder, die nächste Woche nicht an der Versammlung teilnehmen werden, müssen dem Vorsitzenden eine Entschuldigung schreiben.

3.5. Türkçede Partisip Grupları

Partisipler, ismin önünde konumlanan niteleme sıfatı olarak, zarf olarak veya partisip yapısındaki bir sıfattan türetilen isim olarak bulundukları pozisyonlarda tek başına yer alan kelimelerdir. Ancak partisip grupları yönetme bağlama kuramı bağlamında sola doğru dallanan ve kendi öğelerini yönetebilen kelime gruplarıdır. Bizim tercih ettiğimiz *partisip grupları* yerine *sıfat-fiil grupları, sıfat-fiil öbekleri, ad-eylem öbekleri* terimleri de kullanılmaktadır. Dilciler, daha çok sıfat-fiil grupları terimini kullanarak, partisip gruplarını farklı şekillerde tanımlamışlardır: Karahan (1999: 21) sıfat fiil grubunu, bir sıfat fiil ile bu sıfat fiile bağlı unsur veya unsurlardan kurulan kelime grubu olarak tanımlar ve grupta yüklem görevi yapan sıfat fiilin anlamının, bir veya birden fazla unsurla tamamlandığını, bu unsurların cümlede olduğu gibi, özne nesne zarf ve yer tamlayıcısı diye isimlendirildiğini ifade eder. Diğer bazı dilcilerin tanımları ise

şu şekildedir: “Türkçe tipi bağımlı cümle kurma araçlarından bir diğeri olan sıfatfiil eklerinden birini almış bir fiil ve ona bağlı yardımcı öğelerden oluşan kelime gruplarıdır: pek çok türü bulunan (kelime grupları), ucuza alınmış (eşya), dünyayı değiştirecek (fikirler) vb.” (Demir ve Yılmaz, 2014: 235). “Bir sıfat-fiil ve ona bağlı öğelerle kurulan kelime grubuna sıfat-fiil grubu denir. Bu grup, isim ve özellikle de sıfat olarak kullanılır” (Özkan ve Sevinçli, 2013: 86). “Yüklemini bir sıfat-fiilin oluşturduğu kelime grubudur. Yüklemin gerektirdiği öğelerden en az birini (özne, nesne, yer tamlayıcısı, zarf) alarak kurulur. Sıfat-fiil, yani yüklem grubun sonundadır” (Özçelik ve Erten, 2005: 200). Sıfat-fiil eklerinden birini almış bir fiil ile ona bağlı isim unsurlarından oluşan kelime öbeğidir (Delice, 2012: 46).

Yapılan tanımlara baktığımızda, Türkçedeki partisip grupları, yüklem görevi yapan bir partisipin yönetimine tabi diğer unsurlarla birlikte kelime grubu oluşturan yapı olarak açıklanmaktadır. Bunların cümle içerisinde sıfat ve isim göreviyle işlev gördükleri ifade edilmektedir Bu hususta Türkçedeki partisip gruplarıyla Almancadaki partisip grupları bir benzerlik arz eder. Hatta Türkçe ile Almancanın söz dizimindeki en önemli benzerliğin partisip konusunda olduğunu söyleyebiliriz. Verilen cümlelere baktığımızda da tek farklılığın Almancaya mahsus olan “Artikel”in Türkçede bulunmaması olduğunu söyleyebiliriz.

Masanın altında uyuyan kedi *die unter dem Tisch schlafende Katze*

İki gün önce çalınan araba *der vor zwei Tagen gestohlene Wagen*

20 dakika pişmiş patates *die 20 Minuten gekochte Kartoffel*

Bir trafik kazasında kırılmış olan bacak *das bei einem Verkehrsunfall gebrochene Bein*

Ancak Almancada ikinci bir alternatif olarak var olan partisiplerin yan cümle „Relativsatz“ olarak ifada edilmesi söz konusu olduğunda, Türkçede „Relativsatz“ türünde bir yan cümle yapısı mevcut olmadığından, bunun sentaktik eşdeğerliliğinin Türkçede olması da beklenemez.

Önümüzdeki hafta başlayacak seminer *das Seminar, das nächste Woche beginnen wird.*

İki haftadan beri bulunamayan çocuk *das Kind, das seit zwei Wochen nicht gefunden werden kann.*

4. Türkçede ve Almancada Partisip Gruplarının Benzerlikleri ve Farklılıkları

Türkçede ve Almancada partisip grupları söz dizimi açısından önemli bir benzerlik arz eder. Ancak Türkçeden farklı olarak Almancada partisip gruplarının ifadesinde, bir yan cümle türü olan "Relativsatz"ın (sıfat-fiil yancümlesi/ilgi cümlesi) kullanılabildiğini görüyoruz. Aygün (2007: 50) Türkçedeki sıfat-fiiller ve isim-fillerin, Almancada "dass" bağlacı ile kurulan yan cümleleri ve ilgi cümlelerini (Relativsätze) karşıladığını ve bunların bu ve bunun gibi sıfat-fiiller vasıtasıyla ifade edildiğini belirtir. Aygün Türkçedeki sıfat-fiillerin Almancadaki ilgi cümlelerini (Relativsätze) temsil ettiğini, zira Türkçede ilgi cümlesi (Relativsatz) yapısında bir cümlenin bulunmadığını söyler (Aygün, 2007: 51). Savaşçı (1998: 80) sıfat-fiillerin, fiilden türeyen sıfatlar olduğunu ve bunların Almancada ilgi cümlesi (Relativsatz) formunda ortaya çıktığını ifade ederek bunu aşağıdaki cümleyle örneklendirir:

Şurada oturan çocuk benim kardeşimdir.

Das Kind, das dort sitzt, ist mein Bruder.

Türkçede ve Almancada partisip gruplarının benzerlikleri ve farklılıklarını iki grupta toplayabiliriz:

1. Türkçede olduğu gibi, Almancada da cümle içerisinde cümlenin bir öğesi olarak yer alan partisip ya da partisip grupları (Partizipialgruppen/Partizipialpharasen). Bu yapılar üretici dönüşümsel dilbilgisi kuramına göre, derin yapıda ayrı müstakil cümleler iken, dönüşümler sonucu yüzey yapıya temel cümle içerisinde yerleşik, yan cümle olarak da adlandırabileceğimiz partisip gruplarıdır.

Öğrenci yarım saattir kapının önünde bekliyordu. Çok üzgündü.

Der Schüler wartete seit einer halben Stunde vor der Tür. Er war sehr traurig.

Yarım saattir kapının önünde bekleyen öğrenci çok üzgündü.

Der seit einer halben Stunde vor der Tür wartende Schüler war sehr traurig.

2. Türkçede olmayan, ancak dilimize Farsçadan geçen *ki* bağlama edatı ile kurulan birleşik cümle ile denkleştirebileceğimiz, Almancada olduğu gibi Türkçede de ismi açıklayan ve isimden hemen sonra gelen açıklama cümlesi (Relativsatz). Bu cümlelerde "ki" bağlama zamiri ile bağlanan cümlelerin her biri yargı bildiren müstakil cümlelerdir.

Sen ki beni tanıyorsun, niçin benim hakkımda böyle kötü düşünüyorsun?

(Ersen-Rasch, 2011: 122).

Du, der/die mich kennst, wieso denkst du über mich so schlecht?

Öğrenci, ki yarım saattir kapının önünde bekliyordu, çok üzgündü.

Der Schüler, der seit einer halben Stunde vor der Tür wartete, war sehr traurig.

Türkçede uzun süre bağlama zamiri olarak kullanılan "ki" bu gün artık kullanılmamaktadır. "Ki" bağlacıyla kurulu yan cümle yerine partisip grubunun yer aldığı, Türkçenin söz dizimine uygun aşağıdaki cümle yapısı kullanılmaktadır:

Yarım saattir kapının önünde bekleyen öğrenci çok üzgündü.

Yukarıdaki cümlelerde de görüldüğü gibi, Türkçedeki partisip grupları Almancada da partisip grupları olarak aynı sentaktik dizim içerisinde şekillenmektedir. Ancak yine Türkçedeki bazı partisip gruplarının Almancada "Relativsatz" (sıfat-fiil yan cümlesi) olarak verildiğini görüyoruz. Almancadaki partisip gruplarının, hem Türkçede olduğu gibi partisip grupları olarak hem de çekimli fiili yan cümle (Relativsatz) alarak ifadede edilebilmesi mümkündür. Ancak Türkçede partisip grupları çekimli fiilli yan cümle olarak değil, partisip eklerinin bağlayıcı (Junktor) özelliği ile çekimsiz fiili yan cümleler olarak temel cümlede yer alan yapılardır.

Viyana'da oturan akrabalarımızı ziyaret etmemek istiyoruz.

Viyana'da oturan akrabalarımız:

Partizipgruppe: 1. unsere in Wien *wohnenden* Verwandten

Relativsatz: 2. unsere Verwandten, die in Wien wohnen

Wir wollen *unsere in Wien wohnenden Verwandten* besuchen.

Wir wollen unsere Verwandten besuchen, *die in Wien wohnen*

Bir köyde bulunan araba zengin bir işadamına aittir.

Bir köyde bulunan araba:

Partizipgruppe: 1. der auf einem Dorf *gefundene* Wagen

Relativsatz: 2. der Wagen, der auf einem Dorf gefunden

Der auf einem Dorf gefundene Wagen gehört einem reichen Geschäftsmann.

Der Wagen, *der auf einem Dorf gefunden*, gehört einem reichen Geschäftsmann.

Türkçede sıfat çekimi yoktur. Ancak Almancada partisipler bir niteleme sıfatı olarak sıfat çekimine (Adjektivdeklination) tabidirler. Sıfattan türetilmiş isim olarak kullanıldıklarında ise hem sıfat çekimine hem de isim çekimine (Deklination) tabidirler.

Caddede koşan kadın bir anne idi.

*Die auf der Straße laufend**e** Frau war eine Mutter.*

Kurumuş gülleri Vazoya koydu.

*Sie hat die getrocknet**en** Rosen in die Vase gestellt.*

Doktor yaralıyı ameliyat etti.

*Der Arzt hat **den** Verletzt**en** operiert.*

Geleni gördün mü?

*Hast du **den** Kommend**en** gesehen?*

Sonuç

Türkçede partisipler fillerin kök şekillerine eklenen partisip ekleriyle oluşturulan yapılardır ve bunlar şimdiki zaman, geniş zaman, geçmiş zaman ve gelecek zaman ifade ederler. Partisipler niteleme sıfatı olarak ismin önünde yer alırlar, ya da niteledikleri ismi temsilen sıfattan türetilmiş isim olarak kullanılabilirler.

Almancada ise partisipler, fiillerin infinitif şeklinin sonuna getirilen –d konsonantı ile kurulu yapılar ve fiillerin geçmiş zaman partisiplerinden (Partizip-Perfekt) oluşturulan yapılardır. Bunlar Türkçede olduğu gibi Almancada da niteleme sıfatı (atributiv) olarak ismin önünde kullanılırlar. Yine Türkçede olduğu gibi partisip şeklindeki sıfatlardan türetilen isim olarak kullanılabilmektedirler. Ancak Almancada partisipler bir niteleme sıfatı olarak sıfat çekimine (Adjektivdeklination) ve sıfattan türetilmiş isim olarak hem sıfat çekimine hem de isim çekimine (Deklination) tabidirler.

Çekirdeğini bir partisipin oluşturduğu partisip grupları da hem Almancada hem de Türkçede partisipler gibi aynı özellikleri gösteren kelime gruplarıdır. Her iki dilde de sola dallanarak (linkskursiv) genişleyen ve kendi öğelerini yönetebilme kabiliyetlerine sahip olan yapılardır. Ancak Türkçeden farklı olarak, Almancada partisip yapılarının, partisip ya da partisip grubu şeklindeki kullanımının dışında ayrıcı zarf-fiil ya da zarf-fiil grubu olarak kullanımı da mümkündür.

Almanca ile Türkçe arasındaki diğer önemli bir farklılık ise sentaktik özelliklerle alakalıdır. Her iki dilde de partisip yapılar, partisip ya da partisip grupları şeklinde ayni yapıda ifade edilirken, Almancada ikinci bir alternatif olarak partisip grupları çekimli fiilli yan cümle olarak da ifade edilebilmektedir. Zira Türkçede yan cümleler partisip eklerinin bağlayıcı (Junktor) özelliği ile çekimsiz fiilli olarak temel cümleye bağlanan yapılardır.

Karşılaştırmalı çalışmalarda, Türkçedeki –An şimdiki zaman partisip ekinin Almancada hem gelecek zaman partisipini (Partizip-Präsens) hem de geçmiş zaman partispini (Partizip-Perfekt) karşıladığını tespit edebilmekteyiz. Böylece –An geniş zaman partisip ekinin Türkçede geçmiş zamanı da ifade ettiği konusunda kanaat oluşmaktadır**.** Zira aşağıda da açıklandığı gibi –An partisip ekiyle kurulu yapılar aynı zamanda bir bitmişlik de ifade eder. Dün okula gelen adam kimdi? Bu soru cümlesinde, geçmiş zaman partisipi –mIş değil şimdiki zaman partisipi –An kullanılmıştır ve bu cümle bir bitmişlik ifade eder. Bunu partisiplerin hem tamlama şeklindeki hem de isim şeklindeki kullanımlarında görebilmekteyiz.

Batan güneş: die untergegangene Sonne (batmış olan)
die untergehende Sonne (hala batmaya devam eden)

Türkçede –An şimdiki zaman partisip ekiyle kurulu yapı, Almancada hem şimdiki zaman ortacını (Partizip-Präsens) hem de geçmiş zaman ortacını (Partizip Perfekt) karşılamaktadır. Bunu partisiplerin isim olarak kullanıldığı şekillerde belirgin bir şekilde görebilmekteyiz.

Öl*en*: der Verstorbene (Mann) - Der Verstorbene war 85 Jahre alt.

Ölen 85 yaşındaydı.

Öldürül*en*: Der Getötete (Mann) - Der Getötete war ein berühmter Schauspieler.

Öldürülen tanınmış bir oyuncuydu.

Chomsky'nin Üretici Dönüşümsel Dilbilgisi Kuramı'na dayanarak yapılan bu çalışmada hem Almancada hem de Türkçede partisiplerin özellikleri ayrı ayrı açıklanmış, yapılan açıklamalarla ve örnek cümleler karşılaştırılmıştır. Almanca ve Türkçedeki partisip ve partisip grupları arasında daha çok benzerlikler olduğu, farklılıkların yan cümle yapılarında ortaya çıktığı tespit edilmiştir. Almancada şimdiki zaman ve geçmiş zaman olmak üzere iki tür partisip yapısının, Türkçede ise şimdiki zaman, geniş zaman, gelecek zaman ve geçmiş zaman olmak üzere dört farklı partisip yapısının olduğu görülmüştür. Türkçedeki geniş zaman ve gelecek zaman partisipi için Almancada tam bir eşdeğerlik olmadığı; geniş zaman partisipi için, Almancada geniş zaman "Präsenz" (şimdiki zaman) ile karşılandığından, "Partizip-Präsens" kullanıldığı tespit edilmiştir. Gelecek zaman partisipi için ise daha çok "Relativsätze" (sıfat-fiil yan cümleleri) kullanılmaktadır.

KAYNAKÇA

1. Aydın, H. (2011). Dilde En Az Çaba İlkesi Üzerine. *Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi*, 1 (1), s 1-6.
2. Aygün, M. (2007). Partizipiale Attribute im Deutschen und im Türkischen. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 24, S. ss.41-51.
3. Banguoğlu, T. (2011). *Türkçenin Grameri*. TDK Basımevi, Ankara.
4. Delice, İ. (2012). *Türkçe Sözdizimi*. Kitabevi, 4. Baskı, İstanbul.
5. Demir, N. & Yılmaz, E. (2014). *Türk Dili*, Grafiker Yayınları. 7. Baskı, Ankara.
6. Deny, J. (1921). *Türk Dil Bilgisi - Osmanlı Türkçesi*. (Çev. Ali Ulvi Elöve), Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
7. Dorado, M. (2008). *Das deutsche Partizip in der Verwaltungs- und Behördensprache und seine spanischen Äquivalenzen*. Yayımlanmış Doktora Tezi, Universität Santiago de Compostela.
8. Duden (1998). *Schülerduden Grammatik*. Dudenverlag, Mannheim.
9. Duden (2003). *Deutsches Universalwörterbuch*. Wissenschaftlichen Rat der Dudenredaktion, 5 Auflage, Mannheim.
10. Duden (2003), *Deutsches Universalwörterbuch*. Wissenschaftlichen Rat der Dudenredaktion, 5 Auflage, Mannheim.
11. Eisenberg, P. (2013). *Der Satz Grundriss der Deutschen Grammatik*. 4. Auflage, Verlag J.B. Metzler, Stuttgart-Weimar.
12. Ersen-Rasch, M. I. (2012). Türkische Grammatik. Harrosowitz Verlag, Wiesbaden.
13. Ersen-Rasch, M. I. (2011). *Türkisch für Fortgeschrittene*. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
14. Gencan, T. N. (1978). *Dilbilgisi*. Kanaat Yayınevi, İstanbul.
15. Helbig, G. & Buscha, J. (2005). *Deutsche Grammatik*. Langenscheidt, Berlin.
16. Johanson, L. (2014). *Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler*. (Çev. Nurettin Demir), (2. Baskı), TDK, Ankara.
17. Jung, W. (1980). *Grammatik Der Deutschen Sprache*. VEB Bibliographisches Institut, Leipzig.
18. Karaca, H. (2021). En Az Çaba Yasasının Dil Alanlarında İşleyişi. *Turkish Studies - Language and Literature*, 16(1), 359 - 370.
19. Karahan, L. (1999). *Türkçede Söz Dizimi*. Akçağ Yayınları, Ankara.
20. Korkmaz, Z. (2017). *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

21. Moser-Weithmann, B. (2001). *Türkische Grammatik*. Helmut Buske Verlag, Hamburg.
22. Nitsch, J. (2013). *Partizipien Kontrastiv*. Masterarbeit am Institut für Literatur, Kulturkunde und europäische Sprachen (ILOS), Humanistische Fakultät Universität Oslo
23. Özçelik, S. & Erten, M. (2005). *Türkiye Türkçesi Dilbilgisi*. belirtilmeyen yayınevi.
24. Özkan, M. & Sevinçli, V. (2013). *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi*. Akademik Kitaplar, 5. Baskı, İstanbul.
25. Püsküllüoğlu, A. (2004). *Türkçede Yabancı Sözcükler Sözlüğü*. Arkadaş Yayınevi, Ankara.
26. Rolffs, S. (1997). *Zum Vergleich syntaktischer Strukturen im Deutschen und im Türkischen mittels der Dependenz-Verb-Grammatik*. Peter Lang GmbH.
27. Savaşçı, Ö. (1998). *Zusammengesetzte Sätze des Türkischen unter besonderer Berücksichtigung ihrer Wiedergabe im Deutschen*. Huber Utz Verlag Wissenschaft, München.
28. Şenlik, A. Ş. (2016). Türkiye Türkçesinde Cümle Bağlacı Olarak Kullanılan "ve" ve "da" Hakkında Bazı Mülahazalar. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 54(54), s.111-127.
29. Steuerwald, K. (1981). *Türkçe Almanca Sözlük*. Otto Harrassowitz Verlag ABC Kitabevi, İstanbul.
30. Türkçe Sözlük (2011). Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara
31. Üstünova, K. (2002). Cümle Çözümlemelerinde Yüzey Yapı-Derin Yapı İlişkileri. *Dil Yazıları.* Akçağ Yayınları, Ankara.
32. Wilss, W. (1993). Adjektiv- und Partizipsubstantivierungen. *Zeitschrift für germanistische Linguistik,* 21, 2: 184-204.
33. Zifonun, G. (1997). *Grammatik der deutschen Sprache. 3 Bände*. De Gruyter, Berlin, New York.

DİVAN ŞİİRİNİN KIZIL MÜCEVHERLERİ YAKUT VE LA'L

Dr. Fatıma AYDIN

Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi
Orcid: 0000 0002 6245 4492

Değerli taşlar, insanoğlunun hayatında yüzyıllardır yer almaktadır. Arkeolojik kazılarda renkli değerli taşlardan yapılmış boncuklarla, takılarla ve bu taşlarla süslenmiş eşyalarla karşılaşılmaktadır. Bu taşların nadir oluşları, parlaklıkları, saydamlıkları ve en önemlisi renkleri onlara değer katmıştır. Özellikle değerli taşların renkleri kimi toplumların o taşa başka toplumlara göre daha fazla değer vermesine yol açmıştır. Kırmızı renkli taşlar da tarih boyunca Türkler tarafından rağbet görmüştür.

Renklerin insan psikolojisi üzerine etkilerini araştıran araştırmacılar, kırmızının renkler arasında titreşimi en yüksek renk olduğunu vurgulamışlardır. Bu rengin kişiler üzerinde harekete geçirme, gerginlik, tahrik etme, aşk ve tansiyon yükseltici gibi etkileri vardır (Artut, 2004: 136).

Her toplum, renklere farklı anlamlar yükler. Kimi zaman aynı toplum, zaman içinde aynı renge farklı anlamlar da yükleyebilir veya yüklediği anlamı genişletebilir ve daraltabilir. Bu kültürün dinamik olmasının doğal bir sonucudur. Toplumun dini inanışlarının da renge yüklenen anlam üzerinde büyük bir etkisi vardır.

Türkler de tarihleri boyunca kırmızı renge farklı anlamlar yüklemişlerdir. İslamiyet öncesi Türk inanışında kırmızı (al) renk, Al ruh'u temsil etmektedir. Al ruh, ateş tanrısı ve koruyucu bir ruh olarak görülmektedir (Ögel, 1991: 265). Bu nedenle İslamiyet öncesi Türk toplumlarında kırmızı rengin yeri büyüktür. Yine yönleri de renklerle ifade eden Türkler için güney, kızıldır (Genç, 2009: 4). Yüzyıllardır birçok Türk devleti kırmızı renkli bayraklar kullanmıştır. Türklerde kırmızı hükümranlık rengidir. Hükümdar otağları kırmızı renkli olarak tasvir edilir. Hükümdar tuğraları kırmızıdır. Al renkli kaftanlar, tuğralar, saltanat şemsiyeleri, çizmeler ve bayraklar Türk devletlerinde kullanılan hükümdarlık alametlerindendir. Türklerde geleneksel gelinlik ve duvak, kırmızı renktedir. Kırmızı renk, doğumla ilgili inançlarda da karşımıza çıkar. Albastı inancından dolayı yeni doğum yapmış annelerin başına kırmızı tülbent vb. takılır. Kırmızı kanın rengidir. Bu açıdan şiddeti de çağrıştırır. Aynı zamanda dudakları, yanakları, sağlık ve güzelliği de çağrıştırır. Kırmızı, kızıl elma ülküsü nedeniyle Türklerde zaferi ve kuvveti de çağrıştırmaktadır. Nevruz bayramı kutlamalarında sıkça kullanılan kırmızı, bereketi sembolize eder. Tüm bunlara baktığımızda doğumdan düğüne, savaştan bahara Türk kültürünün en önemli sembollerinden birinin kırmızı renk olduğunu söyleyebiliriz.

Kırmızı rengin Türk kültüründe büyük bir rolü olması bu renkli değerli taşların takı ve süs eşyalarında tercih edilmesinin sebeplerinden biri olmalıdır. Her sanatçı bir toplumun parçasıdır ve eserlerinde yaşadığı toplumun beğenilerini yansıtır. Divan şairleri de şiirlerinde kırmızı renkli değerli taşlara sık sık yer vermişlerdir.

Kırmızı renkli la'l ve yakut, değerli oluşları, saydamlıkları ve parlaklıklarıyla geçmişte olduğu gibi bugün de insanları etkilemektedir. Değerli taşlar organik, mineral ya da kayaçlardan oluşabilir. Bu taşlar bugün gemoloji bilimi

tarafından değerli ve yarı-değerli olarak sınıflandırılmaktadır. Bu sınıflandırmaya göre değerli taşlar elmas, zümrüt, yakut ve safirdir. Divanlara baktığımızda safir de yakutun bir çeşidi olarak ele alınmış, gök yakut olarak adlandırılmıştır. Divan şairleri kırmızı renkli değerli taş olan yakutun yanında bugün yarı değerli taşlardan biri olarak görülen la'l taşına da şiirlerinde bolca yer vermişler, la'l taşını da yakut kadar hatta daha değerli görmüşlerdir. Şairler çoğunlukla beyitlerde bu iki taşı beraber kullanmışlardır. Kimi zaman bu iki taşın aynı anlama gelecek şekilde kullanıldığı da olmuştur. Divan şairleri kırmızı taşları birer güzellik ve zenginlik unsuru olarak şiirlerinde kullanırken bir yandan da bu kızıl taşlar hakkında bilgi ve inançları eserlerine taşımışlardır.

1. Yakut:

Kuran-ı Kerim'de de anılan yakut, Divan şiirinde anılan değerli taşlardandır. Bu taşın bilimsel adı, Korandum'dur. Kırmızı rengi, dayanıklılığı ve parlaklığı ile en sevilen taşlardan bir olan yakut, Türk takılarında yüzlerce yıldır kullanılmaktadır. Yakut Arapçada def eden, uzaklaştıran ve kovan anlamlarına gelir (Arabacı, 2022: 353). Farsçada bu taşa Bakent de denilmiştir. Mor ve kırmızı arasında tonları bulunan bu değerli taşın en çok kırmızı tonları rağbet görmektedir. Kırmızı renginin dışında siyah, beyaz, yeşil ve mavi renkte de yakut bulunmaktadır. Günümüzde mavi renkli olan yakuta safir denilmektedir. Safir kelimesine Divanlarda rastlanılmamıştır. Bu kelime yerine gök yakut kullanılmıştır. Redhouse, Osmanlıca sözlüğünde mor yakut kelimesini ametist, sarı yakutu da topaz olarak tanımlamıştır (Redhouse, www.kelime.com Erişim T.: 26.09.2022).

Yakut taşı ısıdan etkilenmez. Bu nedenle yakutun gerçek olup olmadığını anlamanın en kolay yolu onu ısıtmaktır. Isındığında renk değişimi oluyorsa o taş, yakut değildir. Elbette bu ısıtıldığında kırmızı olan her cevherin de yakut olduğu anlamına gelmez.

Sert bir maden olduğundan çıkarılması da oldukça güçtür. Zor bulunduğundan ve zor çıkarıldığından en değerli cevherler arasında görülmüştür. Hükümdarlık alametlerinden olan taçların yakutlarla süslemesi yaygındır.

Yakut taşı konusunda rivayet oldukça fazladır. İnanışa göre Hazreti Âdem ve eşi Hazreti Havva cennetten kovulup dünyaya geldiklerinde ve pişman olup tövbe ettiklerinde Allah onların tövbelerini kabul edince bugün Kabe'nin bulunduğu yere altınla bezenmiş yakuttan yapılmış bir çadır indirir. Yakutla ilgili bir başka rivayet ise Arş horozu hakkındadır. Arş horozu'nun Sidre'de bulunan ve horoz şeklinde olan bir melek olduğu ve bu meleğin vücudu beyaz inciden, ibikleri kırmızı yakuttan yaratıldığına inanılmaktadır. Arş horozu, geceleri dünya semasına iner ve kanatlarını çırparak "*Hani ibadet edenler? Namaz kılacaklar kalksınlar!*" diye seslenir. Bu

çağrıyı insanlardan ve cinlerden başka bütün varlıklar işitir. Yeryüzündeki horozlar da bu çağrıyı duyunca öterek karşılık verirlermiş (Ceylan, 2015: 113).

Gazne saraylarında taçların, taht ve şamdanların yakutlarla süslendiği, Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'in kız kardeşi Arslan Hatun'un halife ile evliliğinde çeyizinde değerli yakutlar bulunduğu, Kutalmışoğlu Süleyman'ın zırhının yakutlarla süslendiği, Babür hükümdarı Şah Cihan'ın Taç Mahal'in yapımında yakutları kullandığı gibi birçok bilgi bize yakut taşının tarihte önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Yakut; yüzük, gerdanlık gibi takılarda kullanıldığı gibi, kılıç ve hançerlerin kabza ve kılıflarının süslenmesinde, taç ve tahtlarda, süs eşyalarında, binek hayvanlarının eyer ve koşumlarında, çeyiz, mehir ve sultanlara hediye olarak da kullanılmıştır (Arabacı, 2022: 57-60).

Ahmed-i Bîcân, yakut için kış ayazında su dolu bardağa konulsa suyun donmayacağını, susuzluk anında bir parça yakutun dilin altına konulduğunda susuzluğu keseceğini bildirmiştir (Kutlar, 2001: 83). Sarı renkli olanının ise sarılık hastalığına karşı takan kişiyi koruyacağına inanılmıştır. *Kamus'ul Muhît*'te yakut şurubunun vesvese, hafakan ve kalp zayıflığına iyi geleceği kaydedilmiştir (Kamusu'ul Muhit, https://kelime.com Erişim T.: 27.09.2022).

Renkleri ile yakutlar farklı adlarla da anılır: Yâkût-i ahmer (kırmızı yakut), yâkût-i rümmânî (nar tânesi gibi parlak kırmızı yakut), kibrît (kızıl yakut), yâkût-i zerd (altın sarısı yakut), yâkût-i asfer (sarı yakut, topaz), yâkût-i cigerî (Siyaha yakın koyu kırmızı renkli yakut), yâkût-ı kebûd (mâvi yakut, gök yakut, safir), yâkût-ı lâcverdi (Koyu mavi safir), bâkîde (kırmızı, sarı, eflatun renklerinde yakut). Cevherin çıktığı yere göre de yakutlar adlandırılmıştır: yâkût-i Gürgânî (Esterâbâd'da Gürgân şehrindeki madenlerden çıkarılan yakut) veya bedahş (Bedahşan madenlerinden çıkarılan yakut) gibi.

Divan şairlerinin şiirlerinde yakut hakkında birçok bilgiye ulaşılabilir. Şairler yakutun birçok renginden bahsetmişlerdir. Yakut genellikle kırmızı rengi ile şiirlerde anılır. Yakut cinslerinden en değerlisi yakut-ı rümmanî denilen parlak kırmızı renkli yakuttur. Şairler şiirlerinde bu tür yakuttan bahsetmişlerdir:

"Sanırlar katre-i hûn saçılır tîg-ı zebânımdan
Sözüm oldukça rengîn-fikr ile yâkût-ı rümmânî" Nef'î (Akkuş, 1993: 83)

Yakut taşının kırmızı renkli olanlarına bu rengin tonuna göre isimler verilmiştir. Nar tanesi gibi parlak renkli olanlarına rümmanî denilirken daha açık tonlarına kibrit veya Kızıl yakut denilmiştir. Şairler bu kızıl yakut cinsini de anmışlardır:

"Görüp leṭāfet-i ʿaksin ṣanur ḳızıl yāḳūt
Baḳan ṭabaḳçe-i laʿḻin-i gülde jālelere" Nailî (İpekten, 1990: 320, G. 340/5

Kırmızı tonlarındaki bir başka yakut ise Yakut-ı ahmer'dir:

"Bilmezem yāḳūt-ı aḥmer mi lebüñ yā ḳūt-ı rūḥ
Bir ṣor iy ṣarrāf-ı devrān kim ne cevher devridür" Şeyhi (Nar, 2007: 98, G. 34/4)

Yakut, kırmızı renginin dışında diğer renkleriyle de şiirlerde nadiren de olsa karşımıza çıkmaktadır. Sarı renkli yakut, yakut-ı asfer olarak anılmıştır:

"Zümürrüd kânı içre bulunan yâkût-ı asferdür

Bilür kadrin gören nesrînini yir yir çemen-zârun" Hâletî (Kaya, 2003: 224, G. 28/4)

Altın sarısı tonlarındaki yakut ise şiirlerde yakut-ı zerd olarak geçmektedir:

"Engüşt-i kadr ü şânına yâkût-ı zerd mihr

Bir mühr olur ki resmi zemîn ü zemân olur" Seyyid Vehbi (Dikmen, 1991:159, K.36/14)

Bazen şairler bu yakuttan sarı yakut olarak bahsetmişlerdir:

"Felek bir ṣarı yāḳūtu ṣanır faṣṣ-ı nigīn etmiş

Gören yaḫ-beste ʿayn-ı āfitāb-ı ʿālem-ārāyı" Mîrzâzâde Sâlim (İnce, 1994: 93, K. 23/5)

Bugün değerli taşlardan biri olarak görülen safir, Divan şiirinde gök yakut olarak anılmıştır:

"Zahm-ı dendânıyla hayfâ düşmen-i bed-gevherün

Döndi gök yâkûta şimdi la'l-i nâbı dil-berün" Hâletî (Kaya, 2003: 214)

Safir bugün en çok tercih edilen mücevherlerdendir. Fakat günümüzde olduğu gibi geçmişte de elmas safirden daha değerli olmuştur:

"Musaffâ mermer-i berrâkına kıymet degil gerdûn

Ki gök yâkût olur mı hem-ser elmâs-ı dırahşâna" Şeyhülislâm İshak (Doğan, 1997: 242, K. 33/13)

Yakut türlerinden şiirlerde en az karşımıza çıkanı Beyaz yakut olmalıdır. Saf ve beyaz bir yakuttan bahsedilmiştir:

"Ki oldı būse-gāh-ı enbiyā evvelde āḫirde

Beyaz u sāf bir yākūt iken Firdevs-i fāḫirde" Şeyhülislâm Es'ad (Doğan, 1997: 126, T. 1/14)

Rengiyle olduğu gibi yakutun biçimiyle de Divanlarda anıldığını görmekteyiz. Divan şairlerinin şiirlerinden anladığımıza göre özellikle damla şekliyle yakut beğenilmektedir:

"Söyledükçe reşha-rîz olsa n'ola la'l-i lebün

Tamla yâkût oldı güftâr-ı dürer-bârun senün" Edirneli Kamî (Yıldırım, 1995: 154, G.129/6)

Yakut hakkında şiirlerden edindiğimiz bir diğer bilgi ise bu taşın çıkış hakkındadır. Bugün Afganistan sınırları içerisinde bulunan Bedehşan bölgesi yakut ve la'l madenleri ile ünlüdür:

"Cür'a ṣaçdıḳları yir kān-ı Bedehşāna değer

La'l ü yāḳūtı n'ider mey-gede ḳallāşları" Bâkî (Küçük, 1994: 224, G. 483/6)

Hindistan, baharat ve kokuların olduğu gibi değerli taşların da kaynağıdır:

"Ne tâcirdür ki yâkût u dür ile
Getürür Hind ilinden Rûma anber" Necâtî Bey (Tarlan, 1997: 36, K. 10/6)

Hindistan'ın yakut madeni oluşu şairlere yakut arayan Hintli hayalini ilham etmiştir. Hal (ben) de esmerliği ile bir Hintliye benzetilerek halin (benin) yakut olan dudağı aradığı hayal edilmiştir:

"Halün gamı hün-u dil ara didelerümde
Yakuta heves hindi gibi kim gele kâna" Hayalî Bey (Tarlan, 1992: 375, G. 64/3)

Yakut madenlerine yakut ocağı denilmektedir:

"Ḫūn-ābe gözde yād-ı ruḫuñ dilde berḳ urur
Gel gör bu şems-ḫānede yāḳūt ocaġı var" Şeyh Gâlib (Okcu, e-kitap: 85, G. 60/11)

Bu değerli taş, ısıdan etkilenmemektedir. Bu bilgiyi de Divan şairlerinin eserlerinde bulmaktayız:

"Bedenün var ise yakut-ı musaffadur kim
*Ateş-i tabiş i teb itmedi hergiz ana kar"*Nev'î (Tulum&Tanyeri, 1977: 79, G. 36/3)

Yakut hakkında Divanlara baktığımızda yakut gibi değerli taşlar için zekât verilmediği bilgisine de ulaşırız:

"Leb ü dendânuñuñ ol ḥüsn-i zekâtın diledüm
Didi kim farż degül dürr ile yâḳûta zekât" Ahmed-i Dâ'î (Özmen, 2001: 286, G. 250/3)

Divan şairleri yaşadıkları toplumun beğenilerini de eserlerine taşımışlardır. Divanlara baktığımızda yakutun bir mücevher olarak Osmanlı toplumunda tercih edildiğini gözlemlemekteyiz. Yakut yüzük taşı olarak kullanılmıştır:

"Câm-ı meyden dil gınâ-yı kalb tahsîl eyledi
Girdi gûyâ kim eline hâtem-i yâkût-ı Cem" Hâletî (Kaya, 2003: 241, G. 36/2)

Küpelerde de yakut taşı kullanımı karşımıza çıkmaktadır:

"Ola yâkût gibi seng-i siyâh-ı bahtum
Zînet-efzâ-yı binâgûş-ı ʻarûs-ı ikbâl" Şeyhülislam Bahayî (Toprak, 2006: 261, G. 12/5)

Kılıç kabzalarının süslenmesinde yakutlardan bahsedilmiştir:

"Kabza-i tîgundaki hâssiyet-i yâkût-ı surh
Kâfîri çalmaksızın sûzân ider ahker gibi" Sâbit (Karacan, 1991: 294, K. 18/9)

Yakuttan bir hokka:

"La'lin gibi bir hokka-i yâkût-ı güher-pûş
Ağzın gibi bir dürc-i dürer-bârı kimin var" Ahmet Paşa (Özgeriş, 2016: 320, G. 70/2)

Yakut renkli veya yakuttan bir buhurdanlık:

"Âteş-i ruhsâruñ üzre ol muʻanber hâller

Micmer-i yâkût içinde müşgile 'anber yakar" Muhibbî (Yavuz&Yavuz, 2016: 456, G. 1116/2)

Ya da yakuttan bir mücevher kutusu şiirlerde karşımıza çıkan yakuttan yapılmış veya bu taşlarla süslenmiş nesnelerdir:

"Bir nice dürc bi̱bedel yāḳūt

Bir güzel si̱m sürmedān ġonca" Hayâlî Bey (Tarlan, 1992: 38, K. 13/10)

Değerli taşlar, çizilme veya herhangi bir zarar görme durumuna karşı pamuk içerisinde saklanır. Yakutun da günlük hayatta bu şekilde korunduğunu Divan şairleri bildirmektedir:

"Bî-penbe nümâyân idelüm dâg-ı derûnı

Ol kıt'a-i yâkût-ı semen-pûş görinsün" Mezâkî (Mermer, 1991: 485, G. 126/3)

Divan şairleri, şiirlerinde bir estetik unsuru olarak da yakuta yer vermişlerdir. Divan edebiyatı dünyasının merkezinde aşk, aşkın merkezinde ise sevgili vardır. Bu nedenle güzel ve değerli olan her şey sevgili ile bağlantılıdır. Birer zenginlik ve güzellik sembolü olan değerli taşlar da sevgili ile ilişkilendirilir. Şairler, sıklıkla sevgilinin kırmızı dudaklarını parlak kırmızı rengi ile yakuta benzetmişlerdir:

"Eylerse hâst-kâr-ı lebün secde-i niyâz

Etmek gerek çekîde-i yâkûttan vuzû" Nâbî (Bilkan, 1997: 422)

Sevgilinin ayva tüyleri (hat) dudağı çevreleyen şekliyle bir yüzük iken dudaklar da bu yüzüğün yakut taşı olarak hayal edilmiştir:

"Nazar kıl hatt-ı mûyın hâme-i mihr-i leb-i yâre

Hemân nakş-ı hat-ı yâkûtdur la'lin-nigîn üzre" Sükkerî (Erol, 1994: 225)

Sevgilinin kırmızı yanakları da renk itibari ile yakuttur:

"Yeksan gören âyîne-i ruhsârını mehle

Yâkûtu beraber mi tutar seng-i siyehle" Nâilî (İpekten, 1990: 310)

Sevgilinin dişleri de değer açısından yakutla karşılaştırılıp yakuttan daha değerli bulunmuştur. Bu beyitte şair hem elmas ve yakutun değerini kırar diyerek kırar kelimesi ile en sert cevherler olan elmas ve yakuttan dişlerin daha sağlam olduğunu da düşündürtmektedir:

"Şu dürler kim çeker silk-i beyâna hâmen ey Nehcî

Revâc-ı kıymet-i elmâs u yâkûtı şikest eyler" Nehcî (Koç, 2003: 183)

Kırmızı rengi ile şarap da yakut olarak tasvir edilmiştir:

"Meyhane cur'alarla Bedehşân u her humu

Yâkût-ı nâb u la'l-i müzâb ile kanlanır" Nâilî (İpekten, 1990: 174)

İçi şarap ile dolu olan kadeh de kırmızı görüntüsü ile yakuta benzetilmiştir:

"Ol dehen mi sâkîyâ yâkût-ı rümmânî kadeh

Hokka-ı mercân mıdır ya gevher-i cânı kadeh" Nehcî (Koç, 2003: 153)

Kadehlerdeki şarabın köpükleri de yakut olarak tahayyül edilmiştir:

"*Her ḥabāb-ı cām-ı mey bir cāmdur yāḳūtdan*

Bezm-i Cem encāmına irdükde olmış ser-nigūn" Azmîzâde Hâletî (Kaya, 2017: 326, G. 578/5)

Kadehteki şarap gibi şarabın damlaları da birer yakuttur:

"Anı yāḳūt ile sāḳī-i meclis eyledi tezyīn

Degüldür ḳaṭreler cām-ı şarāb-ı ḫoş-güvār üzre" Gümülcineli Dürrî (Kılıç, 2010: 152, G. 130/3

Divan şiirinde şair, kendisini âşık olarak betimler. Umutsuz bir aşık gözleri yaşlı, benzi sararmış, beli iki büklüm ve her daim sevgiliyi bekler. Aşığın tasvirinde de yakut taşından yararlanılmıştır. Aşığın gözleri sürekli ağladığı için kızarır, yakuta benzer:

"Bakmaz oldı hûblar yâkût-ı kân-ı çeşmüme

Çok gelen kâlâda olur Hâletî âhir kesâd" Azmizâde Hâletî (Kaya, 2003: 147)

Aşığın kanlı gözyaşları da yakut olarak ele alınır:

"Alsa sûdâ-ger-i bâzâr-ı belâ gezdürse

Oldı yâkût-ı sirişküm yine kândan hâric" Râmî (Hamami, 2001: 341)

Aşığın gönlünde oluşan kanlı yaralar da kırmızı renkleri ile birer yakuttur:

"*Sâf eyledi gam âteşi yâkût-ı vücûdum*

Bu cevher ile dâğ-ı dil-i mihr-i münîrim" Nâilî (İpekten, 1990: 135)

Divan şiirinde hat ve yakut kelimeleri yan yana getiren şairler, hat sanatındaki Yakut tarzını da akla getirecek şekilde beyitler ortaya koymuşlardır. Abbâsî halîfelerinden Mustasım'ın kölesi olan Yâkût, halifenin önde gelen hattatlarından biri olmuştur. Yeni bir ekol başlatan Yakut'un hat tarzına hatt-ı Yâkût denilmiştir. (Onay, 2009: 227)

"*Câna hat-ı yâkûtı yazan ol dehen üzre*

Bir nokta komış sürhle gûyâ zekân üzre" Şeyhülislâm Yahyâ (Ertem, 1995: 178, G. 15/1)

Yakut kelimesi ile anılan bir başka yazı mazmununa ait kelime üzerine yazı ve resim yapılabilecek yassı, düz nesne anlamına gelen levhtir:

"Levḥ-i yāḳūt üzre reyḥān zülfi müşgīn cīmdür

Oḳuyan es-siḥru Ḥaḳ şol nūn u ʿayn u mīmdür" Ali Handî (Şenyurt, 2004: 120, G. 51/1)

Sevgilin yanağı da yakut renkli bir sayfaya benzetilerek yazı mazmunu içerisinde yerini almıştır:

"*Rûy-ı rengininde her kim görse hatt-ı yari dir*

Safha-i yakuta yazmış hatt-ı anber-bar gül" Câmî (Uzun, 2019: 256, K. 1/22)

Yakut bir hat tarzının adı olduğu gibi bir içeceğin de adıdır:

"Ağzı la'lîn hokka yâkût-ı müferrih lebleri

Cevherî terkîb istersen leb-i dil-ber yeter" Bâkî (Küçük, 1994:130, G.49/2)

Yakut-ı müferrih adlı bu değerli şerbetin kalp sağlığına da iyi geldiğine inanılmaktadır:

"Def '-i gam kılmağ içün bir hokka-i la 'lın ile
Sundı yakut-ı müferrih andelıb-i zara gül" Nev'î (Tulum&Tanyeri, 1977: 396, G. 28/4)

Yakut taşı üzerine çok çeşitli inanışlar da Divan şiirinin dünyasını süslemektedir. Bu taşın rengini güneşten aldığına inanılmaktadır:

"Yâkût-ı âfıtâba verir reng-i rûyu şerm
Aks-i fürûg-ı gevher-i pâk-i necâbetin" Nâilî (İpekten, 1990: 116, G. 29/8)

Sarı yakut takan kişinin sarılık hastalığından korunacağı inanılmaktadır:

"Sâkî getür ol bâdeyi kim feyz-i ezeldür
Her katresi çün şem'-i serâ-perde-i cândur
Saçılsa yire cür'aları tarf-ı kadehden
Yâkût-ger-i pâre-i seng-i yerekândur" Râmî (Hamami, 2001: 251, K. 28/2)

Arş horozu denilen horoz şeklindeki meleğin ibiğinin de yakuttan olduğuna dair bir inanış vardır:

"Vaktle bekler diyü ya'ni horos
Tac-ı yakutı ara kılduk 'ata" Çakeri (Çavdurel, 1996:28, K. 1/10)

Yakut taşının susuzluğu teskin ettiğine inanılmaktadır:

"Leb-i la'liñ dehâna almaga pek teşnedir 'uşşâk
Bilir bî-çâreler hâsiyyet-i yâkût-ı hamrâyı" Sünbülzâde Vehbî (Yenikale, 2012: 199, K. 34/63)

Yakutun donmadığına dair olan inanç da şiirleri süslemektedir:

"Bürûdet öyle ki buzlanmasın deyü lâyık
Konulsa penbeye yâkut-pâre-veş ahker" Nedîm (Macit, 1997: 65, K. 13/9)

Yakut taşı ile ilgili bir diğer inanış Hazreti Süleyman ile ilgilidir. Hazreti Süleyman'ın gücünün de kaynağı olarak görülen yüzüğünün taşının yakuttan olduğuna inanılmaktadır:

"Süleymānum dehānuñ bir ḳızıl yāḳūt ḫātemdür
O la'l üzre ḫaṭ-ı sebzüñ zümürrüdden yüzük ḳaşı" Emrî (Küçük, 2021: 618, G. 538/3)

Hazreti Süleyman'ın mührü olarak da bu yakut yüzük anılmıştır:

"Ḫaṭṭ-ı lebüñe öykine mi ṭut ki yazıla
Yāḳūt üzre mühr-i Süleymān girih girih" Necâtî Bey (Tarlan, 1997: 320, G. 469/7)

Yakut, Divanlarda sıklıkla diğer değerli taşlarla birlikte anılmıştır:

"Dürr ü yâkût-ı dehânun seveli dilber senün
Gelmez oldı dile hergiz la'l ü mercânile bahs" Niyâzî-i Mısrî (Erdoğan, 1998: 32, G. 8/4)

Her ikisi de kırmızı olduğundan sıklıkla beyitlerde yakut, la'l taşı ile birlikte kullanılır:

"Yaġarsa başuma kûyuñda gökden la'lile yâkût
Gerekmez heb baña sensiz olar seng-i felâhandur" Vechî (Ece, 2017: 65, 52/4)

Kırmızı renkli bir diğer değerli taş olan mercan ile birlikte de anılmıştır:

"*Egerçi ḳan idi ḳūtum anuñ yāḳūtı şevḳinde*
Viṣāli dürri el virdi leb-i mercānumı gördüm" Karamanlı Aynî (Mermer, 1997: 387, G. 354/5)

İnci ile beraber şiirlerde geçmektedir:

"Dür ü yāḳūt ile bir naḫl-i muraṣṣaʿ ṣandum
Erġavān üzre dökilmiş ḳaṭerāt-ı emṭār" Bâkî (Küçük, 1994, K. 18/16)

Elmas ile beraber beyitleri süslemektedir:

"Ġam-ı laʿluñla çeşmiʿāşıḳuñ geh yaş döker geh ḳan
Gözüm nūrı yoluñda kim baḳar yāḳūt u elmasa" Bağdatlı Rûhî (Ak, 2001: 451, G. 976/2)

Kırmızı renkli yarı değerli taşlardan olan bîcâdi ile de şiirlerde yakut anılmıştır:

"N'eylesün cevher-fürūş-ı ʿaşḳ bu bāzārda
Farḳ olınmaz oldılar yāḳūtdan bi̱cādeler" Beyânî (Başpınar, 2014: 158, G.143/4)

Yakut akik ile de karşılaştırılarak yakutun ondan daha değerli olduğu vurgulanmıştır:

"Taḳli̱d irişürdi rütbe-i taḥḳi̱ḳa
Cevherde ʿadi̱l olaydı yāḳūta ʿaḳi̱ḳ" Nâbî (Bilkan, 1997: 126, Rüb.106/2)

Kehribar ve altın ile kırmızı renkli yakut ve la'l beraber tasvir edilerek renklerin parlaklığı vurgulanmıştır:

"Yāḳūt ü kehrübā vü zer ü laʾl ile girü
Pür ḳıldı rāg u bāġi cinān gibi kūhsār" Molla Aşkî (Şentürk&Boşdurmaz, 2012: 25, K. 2/4)

Yeşil renkli zümrüt ile birlikte anılarak bahçe tasvirleri yapılmıştır:

"Devrān zümmürüdini çemenüñ ṣarf eyleyüp
Eşcār anuñ-çün eyledi yāḳūt ü laʾl bār" Molla Aşkî (Şentürk&Boşdurmaz, 2012: 28, K. 2/17)

Yakut, rengi ile şairlere ilham vermiştir. Yakutun kırmızı renkte oluşunu şairler kan ile ilişkilendirmişlerdir:

"Kemāl-i ḫüsn-i ḫaṭ-ı laʿl-i yāra şevḳından
Boyandı ḥasret ile ḳıpḳızıl ḳāna yāḳūt" Belîğ Mehmed Emin (Dereli, 1992: 32, G. 19/3)

Gökyüzünün zaman zaman kırmızı renge boyanması da şairlere yakutu hatırlatmaktadır. Şafak vakti yakuttan bir halhal olarak tahayyül edilmiştir:

"Şafaḳ ṣanma ṭakınur pāyına yāḳūtdan ḫalḫāl
Diler kim ola ey Emrī ʿarūs-ı dehr oynaşum" Emrî (Küçük, 2021: 385, G. 337/5)

Gökyüzünün kırmızı rengi yakut olarak düşünülür:

"Yāḳūta döne günbed-i fīrūze-i eflāk
Çıḳsaydı eger sīnedeki āteş-i āhum" Azmîzâde Hâletî (Kaya, 2017: 516, G. 528/2)

Gök yüzünün kızıl rengi alması utanmasına bağlanır. Bu renk de yakuta benzetilmiştir:

"Feyz-i eser-i sâgar-ı dest-i kereminden
Şahs-ı felegin çehresi yâkut-nümâdır" Nedim (Macit, 1997: 86, K. 22/24)

Divan şairleri kızıl renkli çiçekleri de yakuta benzetmişlerdir. Kırmızı renkli goncalar, la'lden ve yakuttan hisar taşları olarak hayal edilir:

"Bir ṭaşı laʿlden biri yāḳūtdan yine
Miʿmār-ı bāġ yapdı güle ġoncadan ḥiṣār" Revânî (Avşar, 2017: 29, K. 5/12)

Gül yaprakları da renkleri ile yakuta benzetilmişlerdir:

"Meclis-i ṣaḥn-ı çemende dāmeninden dembedem
Maḳdemine sen şehüñ yāḳūt ider īṣār gül" Mihrî Hatun (Arslan, 2007: 42, K. 12/11)

Lale de şekliyle ve rengiyle şaire yakuttan bir leğeni hatırlatmıştır:

"Ṣubḥ-dem gül ʿarūsı ḳarşusına
Dutdı yāḳūtdan legen lāle" Ahmed Paşa (Tarlan, 1992: 120, Ter. 2/36)

Erguvan çiçeği de rengi ile yakut ve la'l taşına benzetilir:

"Şükūfesi ola yāḳūt ü laʿl eġer olsa
Nesīm-i luṭfı revān naḫl-i erġavān üzre" Yahya Nazîm (Gümüş, 1992: 56, K. 30/21)

Karanfil çiçeği de parlak rengi ile bu kırmızı taşlara benzetilmektedir:

"Bir ḥoḳḳa-i fīrūze midür laʿl ile yāḥud
Yāḳūt ile pür eyledi peymāne ḳaranfül" Bursalı Rahmî (Tığlı, 2006: 42, K. 12/14)

Yakut, çiçeklere benzetildiği gibi meyvelere de benzetilir:

"Yāḳūt u la'l meyve ola dikicek nihāl
Keff-i güher-fişānını yād itse bāġ-bān" Saruhanlı Gülşeni (Turan, 2011: 48, K. 10/20)

Yakut, meyveler içerisinde özellikle nara benzetilmiştir:

"Sebz-i evrāḳ arasında ṣanuram görsem enār
Bir zeberced ḥoḳḳada yāḳūt u rümmānī durur" Sebzî (Yekbaş, 2016: 128, G. 107/1)

Yakut parlak kırmızı rengi ile ateşle de ilişkilendirilmiştir:

"Be-ġāyet incinüp bir pāre od olmış durur yāḳūt
İşitmiş laʿlüñe öykündügin ey dil-sitān āteş" Revânî (Avşar, 2017: 35, K. 12/21)

Ateşe benzetilmesiyle kandil mazmunu içinde de yakut kullanılmıştır:

"Ḳandīl-i dil ki şuʿle-i meyden ferāġı var

Yāḳūtdur ki çeşm-i terinden çerāġı var" Şeyh Gâlib (Okcu, e-kitap: 128, G. 60/1)

Divan şairleri şiirlerini yakutla süslerken bazen tüm şiiri bu kelime üzerine de kurarak yakut redifli şiirler de yazmışlardır:

"Cihānda görmedi kimse lebüñden ḫūb-ter yāḳūt

Fidā cān aña kim şavḳı düşerse ola ḥacer yāḳūt" Molla Aşkî (Şentürk&Boşdurmaz,2012: 31, G. 11/1)

Bazen de şiirin tarifini yaparken yakuta başvurmuşlardır. Şiir yakutlarla süslenmiş bir küpeye benzetilir:

"Laʿl ü yāḳūt ü güherle silk-i naẓmı zeyn idüp

Gūşe-i gūşında daḳdum bir muraṣṣaʿ gūşvār" Rumelili Zaîfî (Akarsu, 2011: 29, K. 6/4)

Kırmızının bir tonu olarak yakutî kelimesi de Divanlarda karşımıza çıkmaktadır:

"Cezb-i mey eyler bulutdan lāle bir yāḳūti cām

ʿAyş u nūş eyler çemen bezminde olup Cem bahār" Bursalı Rahmî (Tığlı, 2006: 142, G. 42/3)

2. La'l:

Parlak kırmızı renkte, yakuttan daha az değerli olan la'l (garnet) taşı, Divan şairlerinin şiirlerinde en çok andıkları taşlardan biridir. Billurlaşmış, saydam bir alüminyum oksit olan bu taş, bugün yarı değerli taşlardan biri olarak sınıflandırılmaktadır. Granet veya garnet taşı olarak anılan la'l taşı, kırmızının tonlarından mora kadar birçok renkte olabilen yarı saydam bir cevherdir. Bugün la'l taşı Hindistan, Sri Lanka, ABD, Kanada ve Afrika gibi birçok yerden çıkarılmaktadır.

Divanlara baktığımızda la'l taşı hakkında çeşitli bilgi ve inanışlara rastlarız. Divan şairleri bu taşın en güzellerinin Bedehşan bölgesinden çıkarıldığından bu taşı genellikle lâ'l-i Bedehşan olarak şiirlerinde anar:

"Şöyle gevher-pâş oldı bâga sultân-ı bahâr

Lâle câm-ı işretin la'l-i Bedahşân eyledi" Şeyhülislam Yahyâ (Ertem, 1995: 9, K. 1/12)

Divanlara baktığımızda kırmızı renkli bu taşın takılarda ve süs eşyalarında kullanıldığını gözlemleriz. Hamail içine muska, dua vb. konulan küçük kutucuk şeklinde takılardır. Divanlarda bu takının la'l taşı ile süslendiğini görmekteyiz:

"Tîg-i hûn-rîzi duʿâ-yı seyf hakkı boynuma

La'l kaplı bir hamâ'il-i saʿâdet bağladı" Enverî (Güler, 2020: 345, G.278/4)

La'l taşı küpelerde de tercih edilmiştir:

"Helâk oldum görince gerdenünde la'l-i mengûşun
Niçün alursın ey rûh-ı revânum boynuna kanum" Şeyhülislam Yahyâ (Ertem, 1995: 148, G. 12/8)

Taçlar da bu kırmızı renkli taşlarla süslenmiştir:

"Baḥr keffüñde nʾola laʿlden itse tācın
Ḫātemüñ çün ki olupdur meliḳ-i deryā-bār" Mesîhî (Mengi, 2014: 36, K. 8/32)

La'lden yapılmış halhal tasvirleri de karşımıza çıkmaktadır:

"*Al ṭūṭḫdür mey-i gül-gūn u peymāne ḳafes*
Pāy-ı sīmīninde cür'a la'lden ḫalḫāldur" Peşteli Hisâlî (Ercan, 2008: 126, G. 103/3)

Ok atanların sağ elin başparmağına taktıkları bir çeşit yüzük olan zih-girler de la'l taşıyla süslenmiştir:

"Yā çekerken yār elinde bir leṭāfet gördi kim
Ḳaldı engüştinde çeşmüm lāʿlden zih-gīr-veş" Kara Fazlî (Özkat, 2005: 158, G. 98/2)

Geçmişte bazı değerli taşlar kıyafetlerde düğme olarak da kullanılmıştır. Divanlarda karşımıza çıkan la'l taşının günlük hayatta kullanımı düğme şeklindedir:

"Nokta-i şek gibi la'lin tügmeler iş'ar ider
Halli şeh-beyt-i girîbânun ne müşkildür diyü" Seyyid Vehbi (Dikmen, 1991: 631, G. 188/6)

La'lden yapılmış olarak bir başka eşya ise hokkadır:

"Şebnemüñ her ḳaṭresi bir gevher-i nāyābdur
*Laʿlden bir ḥoḳḳadur ol gevher-i nāyāba gül"*Bağdatlı Rûhî (Ak, 2001: 365, G. 710/3)

La'l kelime olarak kırmızı bir mürekkebe de ad olmuştur. Hattat ve müzehhepler yazı yazarken veya tezhip sırasında bu mürekkebi kullanmak için kırmız adlı böcekten yararlanmışlardır (Yaman, 2012: 130). Bu nedenle yazı mazmunu içesinde de la'l kelimesi sıklıkla geçer:

"Yazdı defter-hâne-i emlâke mîm-i hançeri
Hâme-i seyfi idüp la'lî 'adûnun kanını" Seyyid Vehbi (Dikmen, 1991: 164, K. 37/32)

La'l taşıyla ilgili ilginç bir efsane vardır. Buna göre bu cevher ilk olarak Bedehşan'da bir deprem sonrası yarılan bir dağın içinden ortaya çıkmıştır. Bu dağ ise bir zamanlar Hazreti Süleyman'ın evinin bulunduğu yerdir. La'l madeni de yalnızca bu dağdadır. Hazreti Süleyman ve la'l taşı arasındaki bu hikâye şairlerin de ilgisini çekmiştir. Hazreti Süleyman'ın mührü/yüzüğü de kırmızı bir taş ile süslüdür. Bu taş kimi zaman yakut kimi zaman ise la'l olarak ele alınır. Bu nedenle Divanlarda tüm bu efsanelere gönderme yapacak şekilde la'l ile Süleyman kelimeleri bir arada kullanılmıştır:

"Cân gibi la'l-i lebüni ehrimenlerden sakın

Ey peri mühr-i Süleymân gibi olmışdur be-nâm" Yahya Bey (Çavuşoğlu, 1977:442, G. 255/4)

La'l taşıyan kişilerin korkuyu yeneceği ve kâbus görmeyeceği, yaramaz çocukların koluna bağlanılırsa sakinleşeceği ve macuna katılıp yenilirse mide rahatsızlıklarına iyi geleceğine de inanılmıştır (Demir &Kılıç, 2003: 50-52). Bazı la'l taşı türlerinin ağızda tutulduğunda susuzluğu giderdiğine inanıldığından Divanlarda la'l ve su kelimeleri bir arada kullanılmıştır:

"Selsebil-i la 'lüne Zati be-gayet teşnedür

Sure-i Kevser hakıyçün çare kıl kandurmaga" Zâtî (Çavuşoğlu, 1987: 220, G. 12/3)

Eski astroloji biliminde bazı yıldızların ışıklarının kıymetli madenlere etkileri olduğuna inanılmıştır. Bu inanca göre la'l madenden ilk çıkarıldığında beyaz iken Süheyl yıldızının ışığının etkisi ile kırmızıya dönüşür. Süheyl yıldızının ışığının en etkili olduğu yer ise Bedehşan olduğundan en kıymetli la'l oradan çıkmaktadır (Pala, 2002: 69-70). Süheyl yıldızı ile la'l taşı arasındaki bu ilişkiye şairler de şiirlerinde yer vermişlerdir:

"Süheylin pertevi seng-i Bedahşı lâ'l eder lîkin

Gözüm yaşım yâkut eyledi dürr-i benâgûşu" Hayâlî Bey (Tarlan, 1992: 295, G. 594/3).

La'l taşının kırmızı rengiyle ilgili bir başka efsane ise beyaz bir şekilde madenden çıkarılan bu taşın ciğer kanıyla boyanarak taşın kırmızıya dönüştürüldüğüdür (Onay, 2009: 277). Şairler bu efsaneye değinmişlerdir:

"Ki katra katra ciger kanıdur görinen la 'l

İlün gözi yaşıdur tac-ı şehde dürr-i semin" Yahya Bey (Çavuşoğlu 1977: 82, G. 23/3)

Yılanlar ile değerli taşların bir arada olduğuna inanılmaktadır. Bu inanışı la'l kelimesiyle yapılan mazmunlarda da görürüz:

"Mār zülfi semmi didüm öldürür āḫir beni

Didi aña ġam yime laʿlümi dārū eyledüm" Muhibbî (Kemal&Kemal, 2016: 528, G. 2201/4)

Tüm bu bilgiler ve inanışların ötesinde la'l, Divan şiirinde sevgilinin dudaklarıdır. Kırmızı ve değerli oluşlarıyla dudaklar la'l taşına benzetilmişlerdir. O kadar yerleşmiş bir benzetmedir ki la'l kelimesi tek başına dudak anlamında kullanılır:

"*Lebün la'l ü dehânun ma'den-i dür*

Lisânun vahy-i Hak söyler Muhammed" Niyâzî-i Mısrî (Erdoğan, 1998: 43, K. 18/5)

Hatta sevgilinin dudakları la'lden daha kıymetlidir. La'l ancak onun kölesi olabilir:

"Boyun bağlı esîr olup geldi

Lebi devrinde lâ'l-i rümmânî" Hayâlî (Tarlan, 1992: 283, G. 557/4)

La'l gibi kırmızı dudaklar su ile ilgili mazmunlarda da karşımıza çıkmaktadır. La'l renkli dudaklar kutsal zemzem suyu ile beraber anılmıştır:

"İsterisen ey halîl-i cân sevâb-ı Ka'beyi

Teşne-leb uşşâka eyle zemzem-i la'lin sebîl" Remzî (Kurt, 2017: 218, G. 29/3)

Zemzem ile la'l benzetmesi Beytullah ile ilgili mazmunlarda da karşımıza çıkmaktadır:

"İrürsem Kaʿbe-i vaṣluña ḳıblem ömre saʿyum yoḳ

Ki laʿlüñ zemzeminde Merve ḥaḳḳı çoḳ ṣafālar var" Mostarlı Hasan Ziyâ'î (Gürgendereli, e-kitap: 72, G. 72/5)

Dudakların suyu kimi zaman tatlı bir içecek olan şerbet olarak belirtilmiştir. Şerbet hem şekerli içecek hem de ilaç anlamına gelmektedir:

"Şerbet-i la'lin ilâc-ı hastadır dedim dedi

Mübtelâ-yı derd-i aşka eylemez dermân tabîb" Remzî (Kurt, 2017: 38, G. 7/4)

Sevgilinin la'l dudakları sonsuz yaşam veren ab-ı hayat da olur:

"Teşne-diller vâdî-i hicrânda sensüz yandılar

Hızr-veş ey lâ'l-i nâbı Âb-ı hayvânım yetiş" Bâkî (Küçük, 1994: 233, G. 217/3)

Sonsuz hayat veren âb-ı hayat ile birlikte dudaklar Hz. Hızır ile de anılır:

"Teşne-leb âşıkın ey Hızr-likâ âlemi de

Leb-i la'lin gibi şol çeşme-i hayvâna ilet" Remzî (Kurt, 2017: 128, G. 27/2)

Hatta bu la'l gibi kırmızı dudaklar Hz. İsa gibi ölüleri diriltir:

"Gelicek kabrüme ol la'li Mesîhâ şimdi

Bir du'â ile kıla rûhumı ihyâ şimdi" Yahyâ Bey (Çavuşoğlu, 1977: 590, G. 509/1)

Dudaklar la'l taşı kırmızı iken onu çevreleyen hat (ayva tüyleri) karıncalar olarak tasvir etmişlerdir. Bu beyitte Hazreti Süleyman'ın la'l taşlı olduğu düşünülen mührüne ve aynı zamanda Hazreti Süleyman ile karınca konulu hikayelere gönderme yapılmıştır:

"Lâ'lin üzre hatt-ı miskînin midir dedim dedi

Mûrlardır geldiler Mihr-i Süleymân öpmeğe" Hayâlî (Tarlan, 1992:276, G. 537/4)

Misk, bir ahunun göbeğinde oluşan kan pıhtısından yapılmaktadır. Şair bu olayın nedenini de sevgilinin la'l renkli dudaklarına duyulan kıskançlığa bağlar:

"Derûn-ı nâfe kim endîşe-i la'lünle demdür heb

Vücûdı celb-i bûy-ı zülf hırsından şikemdür heb" Sâbit (Karacan, 1991: 364, G. 28/1)

Sevgilinin dudakları la'l taşından bir yüzüktür:

"Dehânunda nişân-ı nâz zahmundan dil oldı çâk
Kim olmışdur diyü ol hâtem-i la'l-i lebe hakkâk" Sükkerî (Erol, 1994: 200, G. 53/1)

La'l gibi kırmızı olan dudaklar tatlığı ile bala da benzetilir:

"Şehā göñlüm meges lāʿlüñ ʿaseldür
0 bala bu megesden ne ḫaleldür" Mesîhî (Mengi, 2014: 234, G. 48/4)

La'l dudaklarında çıkan uçuklar bile aşığa güzellikleri hatırlatır. Bu uçuklar için çiğ tanesi benzetmesi yapılmıştır:

"Dehân-ı gonca-i hamrâda gûyâ jâleler yir yir
Olupdur la'l-i dil-berde dilâ tebhâlar yir yir" Bâkî (Küçük, 1994: 217, G. 190/1)

Kırmızı renkli la'l gibi dudaklar ile kırmızı renkli bir meyve olan nar da beraber anılmıştır:

"N'ola fahr eylesem neşv ü nümâ-yı bâg-ı medhünle
Ki dürc-i fikrimi pervâne-i la'l-i enâr eyler" Mezâkî (Mermer, 1991: 191, G. 18/5)

La'l kırmızılığı ile dudağı ifade ettiği gibi mim harfi de şekli ve küçüklüğü ile dudağa işaret eder. Bu nedenle Ahmed ismindeki mim harfi ile la'l taşını (gibi dudakları) şair bir arada zikreder:

"Laʿlüñi ṣordum didiler mīm-i Aḥmeddür senüñ
Hāy ḳıblem hāy Kaʿbem hāy Maḥmūdum benüm" Hayretî (Musluoğlu, 2021: 150, G. 25/2)

Sevgilinin dudakları dışında da la'l rengi ve değerli oluşuyla çeşitli benzetmelere konu olmuştur. Kırmızı renkli çiçekler ile bu taş arasında bir bağ kurulmuştur. Kırmızı gül de Divanlarda la'l renkli bir leğen olarak betimlenmiştir:

"Gül taşt-ı la'l-gûnını tutmakla hûnına
Memnûn-ı zahm-ı nişter-i hâr oldı 'andelîb" Sâbit (Karacan, 1991: 309, G. 36/3)

Kırmızı rengi ile laleler de la'l taşına benzetilmiştir:

"Kân-ı la'l oldı Vefâ bâgçesi lâle ile
Suladı âb-ı güherle anı Nîsân bu gice" Seyyid Vehbi (Dikmen, 1991: 111, K. 23/9)

Koyu kırmızıdan eflatun tonlarına kadar çeşitli çiçekler açan Erguvan ağacının çiçekleri de bu taşa benzetilmiştir:

"Laʿl ü yāḳūt aṣdı mercāna dıraḫt-ı erġavān
Dürr ü gevher daḳdı mīnāya nihāl-i yāsemīn" Ahmet Paşa (Tarlan, 1992: 34, Kaside 19/4)

Şair, Divan şiirinde aşık konumundadır. Onun en büyük hazinesi de sevgili uğruna döktüğü gözyaşlarıdır. Aşığın kanlı gözyaşları da değerli oluşu ve rengiyle la'l taşına benzetilmiştir:

"Arûs-ı mâtemine dîdeden nisâr edelim
Dizip tabakçe-i yâkûta la'l ü mürvârid" Nâilî (İpekten, 1990: 45, G. 45/3)

La'l rengiyle olduğu gibi değeriyle çeşitli benzetmelere konu olur. Şairin sözleri de la'l taşı gibi kıymetlidir:

"Ma'rifette agzumuz lâl-i Bedahşân yagdurur
Nitekim deryâya dürler ebr-i nîsân yagdurur" Yahyâ Bey (Çavuşoğlu, 1977: 175, M. 11/II/3)

Kırmızı rengiyle şarap da bu taşa benzetilmiştir:

"Bu âşûba mey-i la'lün midür sahbâ mıdur bâ`is
Kıyâmet mi kopar ol kâmeti bâlâ mıdur bâ`is" Şeyhülislam Yahyâ (Ertem, 1995: 41, G. 28/1)

Şarapla dolu kadeh de la'lden yapılmış gibi tasvir edilmiştir:

"Ehl-i bezme câm-ı la'li şöyle te'sîr itdi kim
Bâde-i pür-şûr mest ü sâgar-ı gerdân mest" Şeyhülislam Yahyâ (Ertem, 1995: 41, G. 28/5)

Şarabın dibinde oluşan tortu içilmeyip yere dökülür. Bu cür'ayı rengi dolayısıyla şairler la'l taşına benzetmişlerdir:

"Cür'a ṣaçdıḳları yir kān-ı Bedehşāna değer
La'l ü yāḳūtı n'ider mey-gede ḳallāşları" Bâkî (Küçük, 1994: 502, G. 483/6)

La'l taşı, beyitlerde diğer değerli madenlerle birlikte anılmaktadır. Özellikle aynı renkte olmaları nedeniyle şiirlerde yakut ile birlikte anılır:

"Mey-i Kevŝerle pür bir kāse-i yāḳūtdur laʿlüñ
Ḫitām-ı misk ile maḫmūrlar memhūr bulmışlar" Bosnalı Sâbit (Karacan, 1991: 120, G. 114/2)

Her ikisi de kırmızı birer taş olmalarına karşın yakut la'l taşından daha değerlidir. Bu iki taş arasındaki benzerlik ve pahadaki farklılık şairlerin de ilgisini çekmiştir. Şairler la'l taşını sevgilinin dudağı ile özdeşleştirdiğinden onun yakuttan daha değerli olduğunu söyler:

"Ḳıymetde her ki laʿlüñi yāḳūta beñzede
Bir ẕerrece başīreti yoḳ cevherī degül" Üsküplü İshak Çelebi (Doğan, 1997: 63, G. 56/3)

La'l taşının birlikte sıkça birlikte anıldığı bir diğer değerli taş ise yine kırmızı renkte olan mercandır:

"Saña çoḳ dürlü armaġan benümle eyledi irsal
Getürdüm saña ol dostdan teberrük la'l-ile mercān" Ümmî Sinan (Bilgin, e-kitap:187, G. 132/6)

La'lin kelimesi ise la'l renkli anlamlarına uygun gelecek şekilde Divanlarda kullanılmıştır:

"Fürûzân câm-ı meyle elde nahl-i Tûr zanneyler

Gören la'lîn-kabâyı sâkî-i Tûbâ-hırâm üzre" Nâilî (İpekten, 1990: 95, G. 39/5)

La'l, Divanlarda çeşitli benzetme ve mazmunlar için kullanılan estetik bir unsur olduğu gibi kimi zaman şairler tüm şiiri bu kelimenin çağrışımları üzerine kurmuşlardır. Bu nedenle la'l redifli şiirlerde Divanlarda rastlanmaktadır. Örneğin Ahmet Paşa bu redif ile kasideler yazarken Baki de gazel yazmıştır.

Sonuç olarak, Divan şairleri yaşadıkları toplumun mücevher rengi tercihlerini eserlerine yansıtmışlardır. Kırmızı renk Türkler için tarih boyunca önemli anlamlar ifade etmiştir. İktidarın ve gücün sembolü olan kırmızı, aynı zamanda doğumun, yaşamın, aşkın, coşkunun, bereketin, sağlığın ve güzelliğin de sembolüdür. Türkün gözü aldadır sözüne uygun olarak Divanlarda kırmızı renkli yakut ve la'l taşlarının sıklıkla anıldığını görmekteyiz. Bu taşlar, renkleri ile sevgilinin dudaklarına, yanaklarına, şaraba, aşığın kanlı gözlerine ve gözyaşlarına benzetilmişlerdir. Kırmızı renkli çiçekler, meyveler ve ateş de bu mücevherlere benzetilmişlerdir. Değerli oluşları nedeniyle söz ve şiir bu kızıl taşlara benzetilir. Şairlerin bu mücevherler hakkında çeşitli bilgileri de şiirlerinde kullandıklarını görmekteyiz. Divanlarda bu taşların çıkış yerleri, özellikleri, kaç rengi olduğu gibi bilgiler bulunmaktadır. Osmanlı günlük yaşamında bu kırmızı taşların takılarda, süslemelerde ve ekonomide kullanıldığını da beyitlerden anlayabiliriz. Yakut ve la'l hakkında çeşitli inanışlar ve efsaneler olduğunu da Divanlarda görmekteyiz. Bu açıdan Divan şiirinin penceresinden la'l ve yakutun toplumumuzun geçmişindeki yeri ve önemini görmekteyiz.

KAYNAKÇA

1. Ak, C. (2001). *Bağdatlı Ruhi Divanı.* Bursa: Uludağ Üniversitesi Yay.
2. Akarsu, K. (2011). *Rumelili Zaifi Divanı.* Ankara: Berikan.
3. Akkuş, M. (1993). *Nef'î Dîvânı.* Ankara: Akçağ.
4. Arabacı, U. (2022). *Orta Çağ İslam Dünyasında Değerli Taşlar: İnci, Mercan, Yâkût, Yeşim Taşı, Fildişi, Safir*. Amasya Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, Amasya.
5. Arslan, M. (2007). *Mihrî Hatun Divanı*. Amasya: Amasya Valiliği Yay.
6. Artut, K. (2004). *Sanat Eğitimi Kuramları ve Yöntemleri.* Ankara: Anı.
7. Avşar, Z. (2017). *Revânî Dîvânı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel M.
8. Başpınar, F. (2014). *Beyânî Divanı*. E-kitap: http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10599,beyani-bpdf Erişim Tarihi: 01.08.2022
9. Bilkan, A. F. (1997). *Nâbî Dîvânı.* Ankara: Milli Bakanlığı Yayı.
10. Bilgin, A. (2010). *Ümmi Sinan Divanı.* E-kitap: https://muzafferozak.com/PDF/Kitaplar/UmmiSinanDivani.pdf Erişim Tarihi: 01.09.2022
11. Ceylan, Ö. (2015). *Kuşlar Dîvânı Osmanlı Şiir Kuşları.* İstanbul: Kapı.
12. Çavdurel, G. (1996). *Çakeri Divanı (İnceleme-Metin).* Uludağ Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, Bursa.
13. Çavuşoğlu, M. (1977). *Yahyâ Bey Dîvan.* İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yay.
14. Çavuşoğlu, M. (1987). *Zatî Divanı: Gazeller Kısmı.* İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yay.
15. Demir, R.; Kılıç, M. (2003). "Cevahirnameler ve Osmanlılar Dönemi'nde Yazılmış İki Cevahirname". *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM*, 14, 1-64.
16. Dereli, Ü. (1992). *Yenişehirli Mehmed Emin Beliğ'in Hayatı, Edebi Şahsiyeti ve Divanı.* Marmara Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, İstanbul.
17. Dikmen, H. (1991*). Seyyid Vehbî ve Divanının Karşılaştırmalı Metni*. Ankara Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, Ankara.
18. Doğan, M. N. (1997). *Şeyhülislam Es' ad ve Dîvânı.* İstanbul: MEB.
19. Doğan, M. N. (1997). *Lâle Devri Şâiri Şeyhülislam İshak ve Dîvânı*. İstanbul: MEB.
20. Ece, S. (2017). *Vechî Dîvânı: İnceleme, Metin.* Atattürk Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, Erzurum.
21. Ercan, Ö. (2008). *Peşteli Hisali Divanı.* Bursa: Gaye.
22. Erdoğan, K. (1998). *Niyâzî-i Mısrî Dîvânı*. Ankara: Akçağ.
23. Erol, E. (1994). *Sükkerî: Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanı.* Ankara: AKM.

24. Ertem, R. (1995). *Şeyhülislâm Yahyâ Divanı.* Ankara: Akçağ.
25. Genç, R. (2009). *Türk İnanışları ile Millî Geleneklerinde Renkler ve Sarı Kırmızı Yeşil*. Ankara: AKM.
26. Güler, Ö. F. (2020). *Enverî Dîvânı.* Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, Ankara.
27. Gümüş, N. (1992). *Yahya Nazım Divanı.* Erciyes Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans, Kayseri.
28. Gürgendereli, M. (2017). Mostarlı Hasan Ziyâ'î Divânı. E-kitap https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56211,mostarli-hasan-ziyai-divanipdf.pdf?0 Erişim Tarihi: 08.08.2022
29. Hamami, E. (2001). *Râmî Dîvânı*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
30. İnce, A. (1994). *Mîrzâ-zâde Mehmed Sâlim Dîvânı*. Ankara: Yükseköğretim Kurulu M.
31. İpekten, H. (1990). *Nâilî Divanı.* Ankara: Akçağ.
32. *Kamusu'ul Muhit*, yakut için https://kelime.com Erişim T.: 27.09.2022
33. Karacan, T. (1991). *Bosnalı Alaeddin Sâbit Divanı.* Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yay.
34. Kaya, B. A. (2017). *Azmizâde Hâletî Dîvânı.* Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.
35. Kılıç, İ. (2010). *Gümülcineli Dürrî Dîvânı.* Van YYÜ SBE, Yüksek Lisans Tezi, Van.
36. Koç, N. İ. (2003). *XVII. Yüzyıl Divan Şairi Şerif Nehcî Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği ve Divanının Tenkidli Metni.* Gazi Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
37. Kurt, B. (2017). *Remzî Divanı (İnceleme-Metin)*. Kütahya Dumlupınar Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, Kütahya.
38. Kutlar, F. S. (2001). "Ahmed–i Bîcân'ın Manzum Cevâhirnâmesi", *Milli Folklor*, 13 (49), Ss. 80-86.
39. Küçük, S. (1994). *Baki Divani.* Ankara, TDK.
40. Küçük, Z. (2021). *Emrî Divanı'nda Sosyal Hayat*. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, Van.
41. Macit, M. (1997). *Nedîm Divanı*. Ankara: Akçağ.
42. Mengi, M. (2014), *Mesîhî Dîvânı*. Ankara: AKM.
43. Mermer, A. (1991). *Mezâkî Divanı.* Ankara: AKDTY.
44. Mermer, A. (1997). *Karamanlı Aynî ve Divanı.* Ankara: Akçağ.
45. Nar, O. (2007). *Şeyhî Hayatı ve Divanı'nın Tenkitli Metni*. Selçuk Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, Konya.

46. Okçu, N. (?). *Şeyh Galip Divanı.* E-kitap https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/10654,metinpdf.pdf?0 Erişim tarihi: 20.09.2022
47. Onay, A. T. (2009). *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*. Ankara: MEB.
48. Ögel, B. (1991). *Türk Kültür Tarihine Giriş*. C. VI. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
49. Özgeriş, M. M. (2016). "Değerli Taşlar Yönünden Ahmet Paşa Divanı", *Türkiyat Mecmuası*, 26(2), 307-324.
50. Özkat, M. (2005). *Kara Fazlî'nin Hayatı, Eserleri, Edebi Kişiliği ve Divanı.* Marmara Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, İstanbul.
51. Özmen, M. (2001). *Ahmed-i Dai Divanı*. Ankara: TDK.
52. Pala, İ. (2002). *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*. İstanbul. L&M Yay.
53. *Redhouse,* yakut için www.kelime.com Erişim Tarihi: 26.09.2022
54. Şentürk, A. A.; Boşdurmaz, N. (2012). *Molla Aşkî Dîvân.* İstanbul: YKY.
55. Şenyurt, A. (2004). *Ali Handî ve Dîvânı.* Marmara Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, İstanbul.
56. Tarlan, A. N. (1992). *Ahmet Paşa Divanı.* Ankara: Akçağ.
57. Tarlan, A. N. (1992). Hayâlî Divanı. Ankara: Akçağ.
58. Tarlan, A. N. (1997). *Necati Beğ Divanı.* İstanbul: MEB.
59. Tığlı, F. (2006). *Bursalı Rahmî Çelebi ve Divânı.* İstanbul Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
60. Toprak, M. (2006). *Şeyhülislam Bahayi Divanı Şerhi*. Pamukkale Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, Denizli.
61. Tulum, M; Tanyeri, M. A. (1977). *Nev'î Divan*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yay.
62. Turan, S. (2011). *Saruhanlı Gülşeni Divanı*. Isparta: Fakülte.
63. Uzun, K. (2019). *Câmî Divanı İnceleme-Metin-İndeks.* Ankara Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
64. Yaman, B. (2012/1). "Osmanlı Kitap Sanatlarında La'lî Mürekkep Yapımı". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (28), 129-142.
65. Yavuz, K.; ve Yavuz, O. (2016). *Muhibbî Dîvânı Bütün Şiirleri.* İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay.
66. Yekbaş, H. (2016). *Sebzî Divanı*. Ankara: Akçağ.
67. Yenikale, A. (2012). *Sünbülzâde Vehbî Dîvânı.* Kahramanmaraş: Ukde.
68. Yıldırım, A. (1995). *Edirneli Kâmî Dîvânı (İnceleme-Metin).* Fırat Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, Elazığ.

MİLLİ KİMLİK İNŞASINDA HİNDİSTAN HİLAFET HAREKETİ'NİN ROLÜNÜ YENİDEN DÜŞÜNMEK[1]

Abdulla al Mahmud[2]
Fikrettin Yavuz [3]

[1]Bu çalışma Abdulla al Mahmud'un Doç. Dr. Fikrettin YAVUZ nezaretinde hazırlamakta olduğu "The Intellectual Movement of The Bengali Muslims Against The British Imperial Power (1860-1924)" adlı Doktora tezinden üretilmiştir.

[2]Doktora Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, ORCID: 0000-0002-5122-5854
[3]Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, ORCID: 0000-0002-3161-457X

Giriş

Hindistan Müslümanlarınca evrensel bir güç merkezi olarak görülen Osmanlı hilafeti yüzyıllar boyu dünya Müslümanları arasında birlik ve güvenliğin sembolü olarak görülmüştür (Ahmad, 1967, s.123). Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda, İngilizlerin Osmanlı Devleti'ne yönelik siyasetinden endişe duyup bu duruma öfkelenen Hindistan Müslümanları, hilafete verdikleri önem icabı Osmanlı Devleti lehine bir ihtilal hareketi başlattılar. Bu hareket, zengin, fakir, işçi, memur, toplumun hemen her kesiminden insanın katıldığı Hint alt kıtasının ilk kitlesel hareketi oldu. 1857'de başlayan Sepoy (Sipahi) İsyanı'na halkın katılımı az olmuştu, ancak Hilafet hareketinde durum farklı gelişti (Shamsuddin, 1968, s.57). Sepoy İsyanı'ndan sonra Hintli Müslümanlar, uzunca bir süre hükümetle uzlaşma politikası izlediler, ancak Hilafet hareketi başlayınca sömürge hükümeti Müslümanlarla olan dostane ilişkilerini bir kenara bıraktı. Bu hareket dönemin şartları düşünüldüğünde Hindistan Müslümanları için çok zor ve bir o kadar da tehlikeliydi. Neticede başarılı olmasa da, alt kıta Müslümanları için önemli sonuçlar doğuran bir hareket oldu. Zira bu mücadele Hindistan Müslümanlarının güvenini artırmış, milli şuurlarını güçlendirmiş, siyasi ve dini farklılıklarını azaltarak bir araya gelmelerini mümkün kılmıştır. Yani bu hareket alt kıta Müslümanlarının milli kimliklerinin inşasında çok mühim bir rol oynamıştır.

20. yüzyılın başlarında Hindistan Müslümanları arasında milli bilincin gelişmesinde bu kadar mühim bir rol oynayan bu hareket daha sonra özgürlük mücadelesinin güçlenmesine de vesile olmuştur. Bu bağlamda hilafet hareketinin temellerinin atılması ve gelişmesinde Hindistan'ın Müslüman ulema ve entelektüelleri en önemli rolü üstlenmiştir.

Hindistan'da Müslüman Münevverler ve Hilafet Hareketi

Hint alt kıtasında ulema Ortaçağ'da, özellikle Babür döneminde çok önemli bir role ve bilhassa sosyal yapı üzerinde mühim bir etkiye sahipti. Söz konusu bu etki İngiliz sömürge yönetiminin tesis edildiği dönemin başlarında bile kendisini hissettiriyordu. 1857'de İngiliz sömürge yönetimine karşı başlayan Sepoy (Sipahi) İsyanı'ndan sonra Hindistan'daki Müslüman ulema ve entelektüeller siyasi faaliyetlerden uzaklaşarak, daha ziyade eğitim konusuna, dini ve kültürel faaliyetlere odaklanmışlardı. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'ne yönelik siyasi tavırlarını da zaman zaman ihsas etmekten geri durmamışlardır. Mesela, 1882'de İngilizler Mısır'ı işgal ettiklerinde ulema II. Abdülhamid'in yanında yer almış, benzer bir tavrı 1897'deki Osmanlı-Yunan Savaşı esnasında da göstermişlerdi. Bununla birlikte bu süreçte İngiliz sömürge yönetiminin müsaadesiyle 1895'te kurulan Tüm Hindistan Kongresi ile 1906'da

tesis edilen Müslüman Birliği'ne (Muslim League) katılmaktan imtina etmişlerdi (Faruqi, 1963, s.42-46).

Hint alt kıtasındaki ulema sınıfını tekrar siyasi tavır sergilemeye mecbur eden gelişme Osmanlı Devleti için ölüm kalım mücadelesinin başladığı Trablusgarp ve Balkan Savaşları olmuştu. Osmanlı Devleti'ne karşı girişilen bu iki savaşa da tepki gösteren Hindistan Müslümanları böylece siyaseten açıktan söz söylemeye başlamışlardı (Hasan, 1981, s. 903-912). Bengal'in İngilizlerce işgali sonrasında başlayan Feraiziyye hareketinde olduğu gibi Hilafet hareketinin temellerinin atıldığı bu süreç Müslümanlar arasında adeta yeniden dirilişin önünü açmıştı (Quireshi, 1998, s. 19). Aslına bakılırsa Hindistan'daki Müslüman ulema İngiliz sömürge yönetiminin egemenliği ve kontrolü altında olsa da her daim Osmanlı Devleti'ne ve hilafet makamına sadık kalmıştır.

Alt kıta uleması, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü ve Hilafet meselesine bilinçli bir şekilde tepki gösteren ilk topluluktu. Hilafet hakkının korunması için hareketi başlatan, sonrasında hareketin daha da büyümesine öncülük edip kilit rol oynayan isimler şunlardır: Şevket Ali ve Muhammed Ali Cevher (Ali Kardeşler), Mevlana Zafer Ali Han, Mevlana Ebü'l Kelam Azad, Mevlana Altaf Hüseyin Hali, Ubeydullah es-Sindi, Muhtar Ahmed Ensari ve Abdul Bari. Hilafet hareketinin ortaya çıkış sürecinin mimarları olan bu isimlere daha birçok münevver eklenebilir (Hasan, 1981, s. 903-912). Örneğin Hindistan'da Müslümanların resmi teşkilatı olan *Tüm Hindistan Müslüman Birliği*'nin önde gelen münevverleri de bu harekete katılmaktan geri durmamışlardı. Ferengi Mahal, Diyûbend (Deoband) ve Aliye isimli üç eğitim kurumu benzer bir tavır sergilemiş, Hilafet hareketinin itici gücü olan bu kurumlar, Müslüman münevverlerin sömürgecilere karşı bir araya gelmelerini mümkün kılmıştır (Al-Hilal, 1912, s. 11-12). Bu çerçevede Müslüman münevverlerin 14 Kasım 1919'da Bombay'da yaptığı toplantıda Hilafet Komitesi'nin kurulması kararına varılmış, müteakiben Hindistan genelinde birçok alt komite de kurulmuştur (Minault, 1982, s. 36). Komite aynı zamanda, 17 Ekim 1919'u Hilafet Günü ilan etmiş (Aziz, 2014, s. 333), Ali Kardeşler ise Hilafet Manifestosu'nu yayınlamıştı. Bunun yanı sıra Merkez Hilafet Komitesi, Türkiye'deki milliyetçi hareketi desteklemek ve ülkedeki Hilafet hareketini örgütlemek için bir fon oluşturdu. Ayrıca Hilafet Hareketi'nin öncülerinden Mevlana Şevket'in (Ali) önderliğinde 19 Mart (1920) yas günü ilan edilmiş, şiddet içermeyen yeni bir mücadele yöntemine geçilerek, öğrenciler okul ve kolejlerini boykot etmiş, devlet memurları da işlerine gitmeyerek pasif bir direniş göstermişlerdi (Özcan, 1997, s. 193-194). Hareketin önemli isimlerinden Kelam Azad bu sıralarda yapılan Kalküta konferansında Hint sömürge hükümetini hilafete yönelik menfi yaklaşımların terk edilmesine yönelik taleplerini kabul etmeye çağırmış aksi

halde Müslümanların mevcut hükümetin feshine sebep olacak olayları başlatmaktan çekinmeyecekleri konusunda tehditte bulunmuştu (The Indian Annual Register, 1921, s. 38). Bu süreçte Hindistan Müslümanlarının durumunu etkileyecek çok önemli bir gelişme yaşandı. Mayıs 1920'de, İtilaf Devletleri Sevr Antlaşması'nın ağır şartlarını Osmanlı Devleti'ne dayatmayı planladıklarında, bu durum Hindistan Müslümanları üzerinde ciddi bir etki yarattı. Hemen buna yanıt olarak, Azad Subhani, Müniruzzaman ve Senullah Bevarat gibi bazı seçkin alimler, Dar'ül Harp ilanı ile Müslümanların komşu İslam devleti olan Afganistan'a göç etmelerine yönelik bir fetva yayınladılar (Özcan, 1998, s. 109-111). Bu çetrefilli gelişmeler yaşanırken, Birinci Dünya Savaşı arifesinde kurulmuş ve amacı önde gelen ulema ve eğitimli Müslümanları bir platformda toplamak olan Encümen-i Huddam-ı Kabe yoğun bir çaba içerisine girdi (Ali, 1999, s. 43-44). Dini, siyasi ve kültürel açıdan Müslümanları bir araya getirmeye çalışan bu cemiyet mensubu din adamları, camilerde Türk yanlısı duyguları yaymak çabası içerisinde oldular. Özellikle ulema bu amaçla bir takım tedbirler aldı ki bunlardan biri camilerde Osmanlı padişahının güvenliği için dualar edilmesiydi. 1920'de Delhi ve Kalküta'da dahil olmak üzere büyük Hint şehirlerindeki camilerde Sultan için hususi dualar edildi. Bunlardan biri Kalküta'nın meşhur Nakhoda Mescidi'nde gerçekleştirilmişti (Mohd, 1973, s. 13).

Osmanlı coğrafyasındaki gelişmelere bigane kalmayan ve aslında uzun bir sürecin sonucu ortaya çıkan Hilafet hareketinin temel amacı, Osmanlı Padişahının güç ve otoritesini muhafaza etmek, Arap yarımadası ve mukaddes beldelerin İslam şeriatına göre yönetilmesini sağlamaktı. Ancak hareketin bir diğer önemli gayesi Hindistan Müslümanları için "kendi kendini yönetme" yani self determinasyon hakkı elde etmekti (Kamal, 1972, s. 338). Yani hareket emperyal bir güçten kurtulmak ve özgürlük için çabalamak gayesinin yanı sıra uluslararası soruları çözmeyi de hedefliyordu. Onlara göre Kutsal Topraklar Hristiyan bir ülkenin yani İngiltere'nin eline geçerse, Müslümanların itibarı büyük bir darbe alırdı. Bu ihtimal alt kıta ulema ve münevverlerini büyük endişeye sevk ettiği için onlar, Hindistan Müslümanlarını İslam'ın mukaddes beldelerini korumak için harekete geçmeye davet ettiler (Bamford, 1974, s. 150). Ulemanın önde gelen liderleri bu hareketi dini bir bakış açısı ile yürütmek istedikleri gibi hareketle ilgili sorunları da yine bu bakış açısıyla çözme gayreti içerisinde oldular. Bu bağlamda Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra batı Hindistan'daki Müslümanların en önemli merkezlerinden biri olan Pencap askeri yönetimin kontrolüne verildiğinde, Hindistan Müslümanlarının liderleri Müslümanların göç etmeleri yönünde fetvalar verdiler. Bu da bölgeden göç eden Müslümanların yaşam koşullarının daha da kötüye gitmesine sebep oldu.

Ali Kardeşlerin bölgenin Valisi olan Lord Chemsford'a gönderdiği mektup bu durumu şu şekilde açıklamaktadır.

"Bir ülke İslam için güvenli değilse, Müslümanın yalnızca iki seçeneği vardır: Cihad veya Hicret. Yani, ya Allah'ın kendisine verdiği gücü, yeryüzünün kurtuluşu, İslam'ın tebliği ve uygulanması için tam anlamıyla özgürlüğün sağlanması amacıyla kullanmalı ya da başka ve daha özgür bir ülkeye hicret etmeli... Durumumuz zayıf olduğundan göç bizim için tek alternatif…" (Qureshi, 2009, s. 130).

Dini dayanak noktası olarak alan ulema bu harekete, hem seküler hem dini eğitimi almış olanları, bürokrat ve devlet memurları, üst orta ve alt sınıftan yani toplumun hemen her kesiminden insanları kazanmaya çalışmış ve halkın önemli bir kısmı da bu çağrılarına cevap vermişti. Bu çalışmaların sonucu olarak İngilizlere karşı olumsuz duygular beslemeye başlayan halk, bir süre sonra hükümete karşı isyana başvurmuştur. Öyle ki İngilizlere sadık Hintli Müslüman aktivistler bile İngilizlerin Kutsal Topraklara yönelik politikalarını şiddetle eleştirmişti. Bunun örneği bir Hintli Müslüman'ın Cidde'nin İngiliz gemileri tarafından bombalanmasıyla ilgili endişelerini dile getirdiği mektubunda görülmektedir (IOR/L/PS/18/B).

Hilafet hareketinin daha büyük kitlelere ulaşması amacıyla hareketin liderleri, Hindistan'ın kuzey batısında yoğunlaşan Şiilerin liderleriyle birkaç toplantı yapıp Acmer şehrinde yapılan etkinliklerine katılmışlardı. Hindistan'daki Şii topluluğu ile iletişim kurma konusunda en fazla çaba gösteren ve 1921'de Acmer Şiileri ile birkaç görüşme yapan Hilafet hareketinin liderlerinden Kıyamüddin Muhammed Abdülbari idi. (Minault, 1982, s. 130). Hilafet hareketi liderlerinin bu ve benzeri hareketleri, Şii alimlerinin bir süre sonra hilafet hareketini desteklemelerine, dolayısıyla siyasette aktif rol almalarına vesile oldu.

Hilafet hareketinin temellerini atan Hindistan Müslümanlarından bazıları Osmanlı payitahtına bağlılıklarını yazdıkları yazılarla göstererek kamuoyunda bu konuda bir farkındalık oluşturmaya da çabalamışlardı. Osmanlı Devleti'ni desteklemek için alt kıtada büyük bir kampanya başlatan bahsi geçen kişiler bu çabalarını etkili kılmak için düzenli olarak yazılar kaleme alıp birçok yayın yapmışlardır. Söz gelimi Muhammed Ali kardeşler, *Comrade* (Yoldaş) gazetesinde sömürge yönetimine karşı ve Osmanlı Halifeliği lehinde birçok makale yayınlamışlardı (Keleşyılmaz, s. 116). Bu süreçte alt kıtanın Müslümanları tarafından yayınlanan gazeteler Osmanlı devleti hakkında birçok habere yer vermişti. Dönemin önde gelen ulemasından olan Mevlana Bereketullah'ın da müellifleri arasında olduğu önemli bir kitap yayınlandı. Bereketullah bu kitapta Müslümanları, yaptıkları özgürlük, eşitlik ve kardeşlik

çağrılarına cevap vermeye davet etti (Bamford, 1974, s. 144). Benzer bir yaklaşımı kariyerine gazeteci olarak başlayan, sonrasında Hindistan bağımsızlık hareketinin önemli figürlerinden biri olan Ebü'l Kelam Azad göstermişti. Şibli Numani'den etkilenerek Pan-İslamizm'e meyleden Azad, onun etkisi ve tavsiyesiyle dünya Müslümanları için siyasi tavsiyeler içeren yazılar kaleme almıştı (Mohd, 1973, 122-125). Bağımsızlık amacıyla atılacak ilk adımın kamuoyu oluşturmak olduğu kanaatiyle hareket eden Azad, haftalık *el-Hilal* gazetesini yayınladı. Ancak İngilizlerin baskısıyla bu gazete kapatılınca yerine *El-Belag*'ı çıkardı (Özcan, 1994, s. 335-336). Bu süreçte Osmanlı Devleti'ne yardım etmek amacıyla birçok faaliyette bulunan Azad, Hindistan Müslümanlarının örgütlenmesi ve harekete geçirilmesinde çok mühim bir rol oynadı (Azad, 1998, s. 7). Bu iki gazetede Müslümanları ana akım siyasete yönlendirme konusunda elinden geleni yapan Azad'ın *Mesʾele-i Ḫilâfet aur Cezîretü'l-ʿArab* adlı eseri, döneminde büyük beğeni toplamış ve Müslüman münevverler ve ulemanın bir araya gelmesinde çok etkili olmuştu. Yine benzer bir tavır Ali kardeşlerin küçüğü Mevlana Muhammed Ali Cevher tarafından gösterilmişti. Cevher, Urduca günlük *Hemderd* gazetesini yayınlayarak, Hindistan Müslümanlarının siyaseten seslerini duyurmaları konusunda öne çıkmıştır. Bu da onu hilafet hareketinin en önemli figürlerinden biri haline getirmiştir (Özcan, 2020, s. 497-498; Istiaq, 2012, s. 2033). Bu isimlere eklenecek benzer bir kaç kişinin katkıları ile hem Hilafet hareketi hem de daha sonra sadece Müslümanların değil bütün Hindistan'ın bağımsızlığı için harekete geçilmesinin temelleri atılmış oldu. Burada gazete ve gazetecilerin kamuoyu oluşturma konusundaki etkisi daha da hissedilir hale gelmişti.

Hilafet hareketinin etkisi sömürge hükümetinin gelişmelere endişeyle yaklaşmasına sebep oldu. Nitekim onların gözünde bu hareket Müslümanlara propaganda yaparak kargaşa çıkarmayı hedefliyordu. Müslümanların bu yolla milli bilinçlerini elde etme ihtimalleri ve buna Hindistan Genel Kongresi'nin de katılması durumu, sömürge hükümeti yöneticilerini daha da büyük endişeye sevk etmişti (Report on the Administration of Bengal, 1924, s. 2). İngiliz hükümeti, Hindistan Müslüman entelektüellerinin siyasetle ilgilenmesi ve Hilafet hareketinin yükselişinden iyiden iyiye rahatsızlık duymaya başlayınca, bu hareketi bertaraf etmek için büyük bir baskı politikasına yöneldi. Bunun ilk işaretleri daha Birinci Dünya Savaşı arifesinde Kelam Azad'ın kaleme aldığı "Türklerin Tercihi" başlığı ile birçok gazetede yer alan makaleye yaklaşımlarında görülebilir. Makalede Türklerin İttifak Devletleri safında yer almaya zorlandığı vurgulanırken, bunda İngiltere'nin Türklere yönelik menfi yaklaşımlarının rolü olduğunun altı çiziliyordu. Bu tür yorumlar sömürge hükümetini çok rahatsız etti ve Hilafet hareketine karşı harekete geçmelerine

sebep oldu (Ishtiaq, 2012, s. 2). Nihayet sömürge hükümeti, Hilafet Hareketi'ne karşı Müslümanların "Kara Yasa" dedikleri Rowlatt Yasaları'nı çıkarıp ülke çapında yaygın tutuklamalar başlattı (Abdullah, 1997, s. 56). 11 Aralık 1921 günü, sonraki yıllarda Hindistan bağımsızlık hareketinin liderliğini yapacak olan Mahatma Gandi ve sömürge hükümeti ile işbirliği yapmayan diğer birçok Hilafet lideri tutuklandı. Aynı gün polis Kalküta'daki Hilafet Hareketi ofisine baskın düzenleyip ofisteki belgelere el koydu (The Indian Annual Register, s. 53). 15 Aralık'ta *Paygam* editörü Mevlana Abdürrezzak, hükümet tarafından 2 yıl hapis cezasına çarptırıldı (The Indian Annual Register, s. 61). Hükümet kısa süre önce Müslüman gazeteleri hedef alan bir yasa çıkardı ve gazeteleri baskıcı politikalara maruz bıraktı. Baskı sayısı en çok olan "*Comrade*, *Zamindar* ve *El-Hilal*" adlı gazeteler özellikle cezalandırıldı. Gazetelerin bazılarının teminatına el koyulduğu gibi birçok gazetenin ofisi de kapatıldı. Mevlana Cevher, Comrade gazetesinin yayınına devam etmek için çifte teminat olarak önemli miktarda para yatırmak zorunda kaldı (Ishtiaq, 2012, s. 2). Gazetelerin kapatılmasına ek olarak, başlangıcından itibaren Müslüman entelektüeller toplu tutuklamalara maruz kaldı. Daha Birinci Dünya Savaşı başlangıcında Ali Kardeşlerle başlayan tutuklamalar sonradan hilafet hareketinin diğer liderlerinin de hapse atılıp, sürgüne gönderilmeleriyle devam etti. Kendiliğinden kitlesel bir harekete dönüşen Hilafet hareketi, Müslüman ulema ve entelektüellerin yanı sıra siyasilerin de katılıp destek olmaya başladığı daha geniş çaplı bir siyasi harekete dönüştü. Bu da bir süre sonra tüm Hindistan'ın İngiliz sömürge düzenine karşı harekete geçmesine sebep olacak gelişmelerin ve siyasi bilinçlenmenin önünü açmış oldu.

Hilafet Hareketi'nin Hindistan Bağımsızlık Hareketine Etkisi

Hindistan'ın bağımsızlık sürecinin temellenmesinde mühim bir rolü olduğu kabul edilen Hilafet hareketi başlangıçta bir grup Müslüman münevverin çabalarıyla tesis edilmiş daha sonra ana akım siyasi partilerin de harekete katılmasıyla daha güçlü ve dinamik bir hale gelmiştir. Alt kıtanın Müslüman liderlerinden Ağa Han, Seyyid Emir Ali, Fazlül Hak gibi üst düzey liderler Türklere yönelik mutedil bir tavır sergileyip Hilafet hareketini desteklemişlerdi (Minault, 1982, s. 130). 14 Kasım 1919'da toplanan Hindistan Müslüman Birliği'nin Delhi'deki yıllık toplantısında Osmanlı halifeliği lehinde görüşlerini kamuoyuyla paylaştılar. Cemiyetin neredeyse tüm liderleri ve Müslüman Birliği Başkanı Fazlül Hak, Mekke Emiri Şerif Hüseyin'in Osmanlı Devleti'ne yönelik menfi faaliyetlerini kınadı. Bu süreçte siyasiler ulema vasıtasıyla Müslüman halkı daha duyarlı hale getirme çabası içerisinde oldular. Böylelikle siyasetçiler ve Müslüman münevverler ortaklaşa, geniş kapsamlı etkileri olan tarihi bir

hareket ortaya çıkarmış oldular. Mevlana Muhammed Ali, Ağa Han, Muhtar Ahmed Ensari gibi liderler arasında görüş ayrılıkları olsa da Hilafet hareketi onları tek bir platformda birleştirdi (Şahin, 2019, s. 731-754).

Hilafet hareketinde eğitimli sınıf siyaset arenasında çok önemli roller üstlenmişti. Bu konuda özellikle sömürgeciliğe karşı bilinçlenmeye yönelik eğitim öğretim faaliyetlerine büyük önem verilen Aligarh ekolüne bağlı kişiler, modern eğitim kurumlarında aktif rol almışlardı. Medrese öğrencileri ile bu ekolden gelenler arasında dini, siyasi ve diğer birçok konuda farklılıklar olsa da, hilafet hareketi sırasında bu iki grup arasındaki farklılıkları ve bilinçlenme konusundaki bu iki grup arasındaki uçurumu ortadan kaldırmak amacıyla ortak programlar yapılmıştı. Doğrusu hareketin liderleri, daha güçlü ve etkili olmak amacıyla eğitimli kitlelerin yanı sıra entelektüel pratiği de bir araç olarak benimsemişlerdi. Bu noktada kamuoyunu bilinçlendirmek ve böylelikle hareketi daha da güçlendirmek amacıyla gazete ve dergiler yayınlanmıştı. Bunlar aracılığıyla halkı bilinçlendirdikleri gibi hükümete yönelik birçok muhtırayı da kamuoyuyla paylaşmışlardı (Jalal, 2002, s. 232). Ama aynı zamanda bu hareket içerisinde farklı düşünenleri de yine yayın organlarında eleştirebiliyorlardı. Bunun en iyi örneği Fazlül Hak'ın Hilafet Tecrit Komitesi'nin bazı kararlarına katılmadığını belirtmesi üzerine *Müslüman* gazetesi tarafından eleştirilmesi olmuştu (The Musulman, 1920, s. 4). Tüm olumsuzluklara rağmen hilafet fikrine yakın gazetelerin desteği, hareketin daha geniş kitlelere ulaşmasına ve buna paralel bir şekilde toplum nezdinde itibar kazanmasına vesile olmuştur.

Hindistan tarihi açısından Hilafet hareketinin bir diğer önemli sonucu, birbiriyle sürekli mücadele halinde olan iki grubun bir araya gelip ortak hareket etmesinin önünü açması olmuştur. Alt kıtadaki Hindular ve Müslümanlar arasında çok uzun süreden beri bir siyasi çatışma söz konusuydu. Sömürge yönetimi altında söz konusu toplumsal gerilimler her zamankinden daha fazlaydı. Ancak Hilafet hareketi sırasında Hindular ile Müslümanlar arasında geniş çaplı bir uyum süreci yaşandı (Sen, 1990, s. 465-468). Tüm Hindistan Kongresi lideri Mahatma Gandhi, Birinci Dünya Savaşı'nda Müslümanlara verilen sahte güvenceler, savaş esnasında olağanüstü önlemler alınması için çıkarılan Rowlatt Yasaları ve Pencap'ta sıkıyönetim ilan edilmesinin ardından Mayıs 1920'de hükümete karşı "İşbirliği Yapmama" hareketini başlattı (Khaliquzzaman, 1961, s. 33). Bu süreçteki gelişmeler alt kıtada Hindular ile Müslümanların bir araya gelmesi fırsatını doğurduğu gibi bu birleşme ortak düşman olarak gördükleri emperyalistlere karşı onları mücadele konusunda cesaretlendirdi. Dünya Savaşı sonrasında, Londra'dan Hindistan alt kıtası için defalarca özerklik talep edilmişti. Ancak İngiliz hükümeti buna yanaşmadığı gibi baskılarını daha da arttırdığı için Gandi, Hindistan halkını hükümetle her

türlü işbirliğinden kaçınmaya çağırdı. İşbirliği yapmama hareketinin önderi olan Mahatma Gandi'nin amacı, hem Müslümanlar için çok mühim bir husus olan Hilafet meselesini çözmek hem de Hindistan'ın bağımsızlığını teşvik etmekti (Islambadi, 1973, s. 72).

Siyasette çok deneyimli olan Mahatma Gandhi, Hilafet ve Kongre liderlerine hükümete karşı ortak hareket ve mücadele etme çağrısında bulundu (Indian National Congress, 1922, s. pre.)[1]. Ancak Müslüman Birliği'nin o zamanki başkanı Muhammed Ali Cinnah, Motilal Nehru, Arshi Das ve Vijay Sen gibi diğer birçok Kongre üyesi, birlikte hareket etme önerisine karşı çıktı. Fakat bir süre sonra, ülkenin ve Hindistan halkının çıkarları için, her iki tarafın liderleri de işbirliği yapmaktan yana görüş bildirdiler. Müslüman Birliği'nin Kuzey Hindistan'ın Nagpur kentinde yapılan ve önemli kararlar alınan toplantısının başkanlığını Hilafet hareketinin önemli isimlerinden Dr. Muhtar Ahmed Ensari yaptı. Burada yapılan görüşmeler sonunda Müslüman Birliği'nin "İşbirliği Yapmama" hareketine katılması kararı verildi. Gandhi'nin bu pasif direniş hareketi, 17 Nisan 1920'de Madras'ta yapılan Tüm Hindistan Hilafet Komitesi toplantısında da onaylandı (Muhammad, 1997, s. 13). Böylece Hindistan Kongresi ve Müslüman Birliği, sömürge hükümetine karşı ortaklaşa bir hareket başlatmış oldu. Gerek Müslüman münevverler ile Müslüman Birliği'nin önde gelen politikacıları ve gerekse Kongre liderleri, bilhassa Gandhi, Hindular ile Müslümanları aynı bayrak altında toplamadan Hindistan'ı kurtarmanın veya özerklik elde etmenin mümkün olmadığını anlamış oldular.

Müslümanların başlıca siyasi örgütü olan Müslüman Birliği ile alt kıtanın en büyük siyasi partisi olan Tüm Hindistan Kongresi, Hilafet ve işbirliği yapmama haricindeki konularda da birbirlerine yaklaştılar. Bu süreçte söz konusu bu iki örgütün yıllık toplantıları, iki toplumun liderleri arasında birkaç tur şeklinde Amritsar'da gerçekleştirildi (Jalal, 2002, s. 212). Bunu müteakip, Hint toplumunun üç oluşumu, Merkezi Hilafet Komitesi, Tüm Hindistan Müslüman Birliği ve Hindistan Ulusal Kongresi beraberce Hilafet meselesini ele aldı. Bunun yanı sıra Hilafet hareketinin liderleri, ülke çapında “işbirliği yapmama” yöntemini takip ederek Hindistan'daki İngiliz yetkililere baskı yapmak amacıyla bir dizi önlem aldı. Hem ülke içinde hem de uluslararası arenada etki oluşturma hedefli Londra ve Paris gibi büyük Avrupa şehirlerinde kampanyalar

[1] Hükümet baskısı 1918'den sonra arttı, birçok Kongre lideri ve aktivisti o sırada, özellikle baskının yaygın olduğu Pencap bölgesinde hapisteydi. Ancak tüm bu baskılar Kongre'yi hareketten caydırmadı ve Gandhi o dönemde işbirliği yapmama hareketine odaklandı. *Report of the Thirty-Fourth Session of the Indian National Congress*, (held at Amritsar on the 27th, 29th, 30th, 31st December 1919 and 1st January 1920, (Amritsar: gauge press, 1922), s. preface.

düzenlendi. Hilafet hareketinin 1920'de Delhi'de yapılan ikinci zirvesine Mahatma Gandi ve Cevahirlal Nehru gibi Kongre'nin üst düzey yetkilileri de katıldı. Bu konferansın üçüncü günü yapılan toplantısına Gandhi başkanlık etti (Kamal, 1972, s. 113). Hindistan bağımsızlık hareketinin liderliğine yürüyen Gandi daha sonra, Müslüman Birliği, Hilafet Komitesi ve Kongre'nin üst düzey yetkililerinin görüşleri doğrultusunda "İşbirliği Yapmama" hareketinin manifestosunu yayınladı. Bu sırada İtilaf Devletlerinin Osmanlı Devleti'ne teklif edecekleri barış şartları kamuoyunda duyulunca, Hilafet komitesinin öncülüğünde Müslüman ve Hindulardan oluşan 112 kişinin ortak girişimiyle Allahabad'da büyük bir protesto mitingi düzenlendi. Bunu Müslümanlar ile Hinduların ortaklaşa düzenledikleri bir günlük hartal[2] takip etti.

Hinduların da artık desteklediği Hilafet hareketi, Pencap, Sindh, Bombay, Up, Bihar, Bengal ve Madras gibi büyük şehirlere yayıldığı gibi, ülkenin en ücra köşelerine kadar ulaştı. Daha önce bu tür tepki hareketleri alt kıtada daha ziyade büyük şehirlerde meydana gelmişti. Diğerlerinden farklı olarak bu harekete, hem kentlerde hem de kırsal kesimlerde çok sayıda Müslüman, gönüllü olarak katılmıştı (Niemeijer, 1972, s. 85-88). Hindularla birlikte uygulamaya koyulan işbirliği yapmama hareketinin ana merkezlerinden biri, yerel düzeyde bile çok kalabalık mitinglerin yapıldığı, birçok tesettürlü kadının da bu mitinglere katıldığı Bengal idi (Shila, 1990, s. 465-468). Hilafet hareketinin destek verdiği Gandi'nin öncülüğünde başlatılan İşbirliği Yapmama mücadelesi devam ederken, 1922'de bir polis karakolunu bir çetenin ateşe vermesi ve bunun sonucunda 22 polis memurunun ölümü, halk ve sömürge hükümeti arasında büyük bir gerilim yarattı. Çatışmaların yayılma ihtimali nedeniyle Gandi bu yöntemden vazgeçti. Bu da Hilafet hareketinin zayıflamasına sebep oldu (Minault, 1982 s. 143-145). Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 1 Kasım 1922'de aldığı saltanatın kaldırılması kararı Hindistan Müslümanlarını hayal kırıklığına uğrattı. Ağa Han ve Seyyid Emir Ali, Mustafa Kemal Paşa liderliğindeki yeni Türk hükümetinin Başbakanı İsmet İnönü'ye Hindistan Müslümanları adına bir mektup yazdı. Bu mektupta Müslüman liderler, Türk hükümetine halifeliği koruması için çağrıda bulunmuş, ancak Ankara makamları bu çağrıya yanıt vermemişti (Öke, 1989, s. 22). Bunu müteakip TBMM 3 Mart 1924 tarihinde hilafetin ilgasına karar verdi. Bu karardan sonra Hindistan'daki Hilafet hareketinin liderleri bir ikileme düştü ve aralarında fikir ayrılıkları ortaya çıktı (Öke, 1989, 84). Çok mühim hedeflerle harekete geçen, Gandi ile beraber hareket eden ve kısa sürede güçlenen Hilafet

[2] Hindistan'da genellikle tüm işyerleri, ofisler, dükkan ve devlet kurumlarının tamamen kapatılması ile işçilerin üretimi durdurarak bir sivil itaatsizlik şekline dönüşen kısa süreli kitlesel bir protesto türü. https://en.wikipedia.org/wiki/Hartal (10.08.2022)

hareketi bu hadiseden sonra hızla etkisini yitirdi. Hilafet Komitesi daha uzun süre mevcudiyetini korusa da bekleneni veremedi.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü ve hilâfetin otoritesini savunmak amacıyla Hint alt kıtasındaki Müslüman münevverlerin başlattığı Hilafet hareketi, Hindistan tarihi açısından mühim sonuçlar doğurmuştur. 1857 Sepoy İsyanı sonrasında Hindistan Müslümanlarının kahir ekseriyeti siyasetten uzak kalsa da Osmanlı Devleti ve hilafet makamına bağlılıklarından vazgeçmemiş, uluslararası arenada Osmanlı Devleti aleyhinde olan gelişmelerde seslerini yükseltmişlerdi. Bu manada Osmanlılar için sonun başlangıcı olan Trablusgarp ve Balkan Savaşları ve müteakiben I. Dünya Savaşı'ndaki gelişmeler alt kıtanın Müslüman münevverlerinin daha sistematik yol takip etmelerine sebep oldu.

I. Dünya Savaşı'nın başından itibaren bilhassa İngilizlerin Osmanlı hilafetine yönelik tavırlarından rahatsız olan bir grup Müslüman münevverin çabaları savaş sonrasında Hilafet hareketinin tesisini mümkün kıldı. Bu kişiler arasında Avrupa tarzı eğitim almışların yanı sıra medreseden yetişen alimler de vardı. Dünya Savaşı sonrası İtilaf Devletleri'nin Paris Barış Konferansı neticesinde Osmanlı Devleti'ne yönelik tavırları ortaya çıkınca, Hindistan Müslümanları Bombay'da Hilafet komitesini oluşturarak Hilafet hareketini hızlı bir şekilde örgütlemişlerdi.

Ali Kardeşler ve Kelam Azad gibi liderler boykot gibi pasif direniş çağrısı yapmanın yanı sıra Osmanlı hilafetine yönelik menfi yaklaşımlardan vazgeçilmediği takdirde Hindistan Müslümanlarının sömürge hükümetinin çöküşüne sebep olacak hareketlere başvurmaktan geri durmayacaklarını belirttiler.

Yapılan hilafet kongrelerinin yanı sıra basın yayın faaliyetleri vasıtasıyla Müslüman kamuoyunu hilafet hareketine kazandırmaya çalışan münevverler, büyük şehirlerdeki camilerde Osmanlı hilafetinin devamı için dualar edilmesi gibi daha birçok faaliyette bulunmuşlardı. Kısa süre içerisinde hemen her bölgesinde teşkilatlanan bu hareket, İngiliz sömürge yönetiminin dikkatini çekmiş, hareketin engellenmesi için bir takım yasalar çıkartılmıştı. İngiliz yetkililerinin hilafet hareketinin üstüne bu denli gitmesinin nedeni Hindistan bağımsızlığı için çabalayanlar ile beraber hareket etmeye başlaması olmuştu. Bu konuda özellikle alt kıta Müslümanlarının liderleri olan Cinnah, Ağa Han, Emir Ali ve Fazlül Hak gibi siyasilerin çok önemli rolleri olmuştu. Tüm Hindistan Kongresi'nin lideri Mahatma Gandi ile mutabık kalınarak birlikte hareket edilmesi, bilhassa İşbirliği Yapmama hareketinin etkisi, Londra'nın tepkisini çekmişti. Hem Müslüman hem de Gandi liderliğindeki Kongre liderleri

Müslüman ve Hinduları aynı bayrak altında toplanmanın bağımsızlık için tek alternatif olduğunu anlamışlardı. Bu çerçevede iki grubun temsilcileri çeşitli toplantılar yaparak gerek ülke içinde gerekse Avrupa'nın önemli şehirlerinde gösteriler yapılmasını kararlaştırmışlardı. Hinduların dahi hilafet hareketini desteklediği bu birliktelik 1922'de gerçekleşen bir karakol baskını sonrası Gandi'nin işbirliği yapmama siyasetinden vazgeçmesi nedeniyle sona erdi. Bu durum hilafet hareketinin güç kaybetmesine sebep oldu. Bununla birlikte hareketin asıl ivme kaybetmesine neden olan gelişme TBMM'nin hilafeti ilga etmesi idi. Buna rağmen Hilafet hareketine katılmış olan Müslümanlar siyasetiyle ilgilenmeye devam etmişlerdi.

Başlangıçta asıl gayesi Osmanlı'nın güç ve otoritesini muhafaza etmek ve kutsal toprakların İslam üzere yönetilmesini sağlamak olan Hilafet hareketinin pek üzerinde durulmayan önemli bir özelliği de Hindistan Müslümanları için self determinasyon yani kendi kendini yönetme hakkı elde etme fikrini dolaylı da olsa etkilemiş olmasıdır. Nitekim bu hareket, toplumun her kesiminden Müslümanı tek bir bayrak altında toplamış ve onlara sömürge hükümetine karşı mücadele etmenin mümkün olduğunu göstermişti. Dolayısıyla Hilafet hareketi beklenen sonucu vermese de, yarattığı kitlesel etki sonraki dönemde Hindistan Müslümanlarının özgürlük mücadelesinin dönüm noktası olmuştur.

KAYNAKLAR

Birincil Kaynaklar

1. British Library: India Office Records and Private Papers, IOR/L/PS/18/B235. C, IOR/L/PS/18/B.
2. Report on the Administration of Bengal (1922-23), (1924). Calcutta.
3. Sedition Committee Report, (1918). Calcutta.
4. The Indian Annual Register, (1921). Calcutta.

Telif Eserler

5. “Ahmad, Ishtiaq, (2012). "From Pan-Islamism to Muslim Nationalism: Khilafat Movement and the Struggle for Pakistan.” *Pakistan Journal of History and Culture* 33.2: 2033-2., n.d.
6. Abdullah, Mohammad, (1997). *Khilafah Non-Cooperation Movement of Bengal (Bengla Book: Banglar Khilafet Ashogog Andolon)*, First Edit. Dhaka: Bangla Academy.
7. Abul Kalam Shamsuddin, (1968), *Otit Diner Sirithi (Memories of Past Days)*, first edition, (Dhaka, Khosrow Kitab Mahal).
8. Adıvar, Halide Edip, (1935). *Conflict of East and West in Turkey*. 2nd ed. Lahore Ashraf.
9. Al-Hilal, (1912) December 18.
10. Ali, Mohamed, (1999). *My Life, a Fragment: An Autobiographical Sketch of Maulana*, Edited by Mushirul Hasan. Manohar Publishers & Distributors.
11. Azad, M. A. K. *India Wins Freedom*. 2nd ed. Orient langman, n.d.
12. Aziz Ahmad, (1967). *Islamic Modernism in India and Pakistan, 1857-19649*, first edition, (London: Oxford University Press).
13. Aziz, K. Kemal, (2014). *Hint Hilafet Hareketi, (1915-1933)*, (Yay. Haz: Necip Taylan,), İstanbul: Mahya Yayınları.
14. Aziz, Khursheed Kamal, (1972). *The Indian Khilafat Movement, 1915-1933: A Documentary Record*. Pak Publishers.
15. Hasan, Mushirul, (1981). "Religion and Politics: The Ulama and Khilafat Movement”, *Economic and Political Weekly*, 903-912., n.d.
16. Ishtiaq, Husain Qureshi, (1988) *Ulema in Politics : A Study Relating to the Political Activities of the Ulema in the South-Asian Subcontinent from 1556 to 1947*, Delhi : Renaissance Pub. House.
17. Islam, M. N., (1973). *Bengali Muslim Public Opinion*, Dacca, Bangla Academy.
18. Jalal, Ayesha, (2002). *Self and Sovereignty : Individual and Community in South Asian Islam since 1850*. 1st ed. New York : Routledge.

19. Keleşyılmaz, V. (1999). *Teşkilat-ı Mahsûsa'nın Hindistan Misyonu (1914-1918)*, (Atatürk Araştırma Merkezi: Ankara).
20. Khaliquzzaman, Choudhry, (1961), *Pathway to Pakistan*, Second Edition,. Lahore: Longmans, Pakistan Branch.
21. Khimjee, Husein, (2012). *Pakistan: A Legacy of the Indian Khilafat Movement*, Universe.
22. Minault, Gail, (1982). *The Khilafat Movement: Religious Symbolism and Political Mobilization in India,* 1st ed. Columbia University Press.
23. Niemeijer, A C., (1972). *The Khilafat Movement in India, 1919-1924*, Leiden Boston Brill The Hague Nijhoff.
24. Öke, M. K. (1989). *Hilafet Hareketleri*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
25. Özcan, Azmi, (1994). Ebü'l-Kelâm Âzâd maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt. 10, s. 335-336.
26. Özcan, Azmi, (1997). *Pan-Islamism: Indian Muslims, the Ottomans and Britain (1877-1924)*, 1st ed. Brill Academic Pub.
27. Özcan, Azmi, (2020). Muhammed Ali maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt. 30, 2020, s. 497-498.
28. Qureshi, M. Naeem, (2009). *Pan- Islam in British India*, (OUP Pakistan).
29. Report of the Thirty-Fourth Session of the Indian National Congress, (held at Amritsar on the 27th, 29th, 30th, 31st December 1919 and 1st January 1920, (Amritsar: Gauge Press, 1922).
30. Riaz, Syed Mohd, (1973). *The Khilafat Movement*, (Thesis, Aligarh Muslim University, Department of Political Science).
31. Sen, Shila, (1990). "Khilafat Non-Cooperation Movement in Bengal and Hindu-Muslim Relation-An Outline", *Proceedings of the Indian History Congress*, Vol. 51, s. 465-468.
32. Şahin, H. Hilal, (2019). "Osmanlı Devleti ile Hindistan Müslümanlarının Tarihî Bağı ve "Hindistan Hilafet Hareketi", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* Sonbahar, sayı. 24, s. 731-754.
33. The Bombay Chronicle, (1920). 23 August.
34. The Musulman, (1920). 19 August.
35. Wasti, Syed Tanvir, (2002). "The Circles of Maulana Mohamed Ali", *Middle Eastern Studies*, vol. 38, no. 4.
36. Ziya-ul-Hasan Faruqi, (1963). *The Deoband School and the Demand for Pakistan*, Bombay: Asia Publishing House.

SAĞLIK ALANINDA DİJİTAL DÖNÜŞÜM STRATEJİLERİ: TURGUT ÖZAL TIP MERKEZİ ÖRNEĞİ

Prof. Dr. S. Mustafa ÖNEN[1]
Dr. Öğr. Üyesi Firdevs KOÇ BAYKARA[2]

İnönü Üniversitesi İİBF Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü
ORCİD: 0000-0002-7284-2616

İnönü Üniversitesi İİBF Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü
ORCİD: 0000-0003-4752-1842

GİRİŞ

Dijitalleşme; verilerin ve bilgilerin, bilişim teknolojileri aracılığıyla, daha hızlı ve etkili yürütülmesi amacıyla dijital alana kaydırılması sürecidir. Bilişim teknolojilerindeki ciddi ilerlemeler, dijital dönüşüm stratejilerinin birçok alanda uygulanmasını gerektirmektedir. Dijitalleşme her sektörü etkilediği gibi sağlık sektörünü de derinden etkilemektedir. Sağlıkta dijital dönüşüm stratejilerinde sağlıkla ilgili kaynakların etkin kullanımından hasta memnuniyetine kadar olan her süreç önem arz etmektedir. Sağlık alanında tele tıptan büyük veriye, robotik sağlıktan dijital hastaneye, hasta kayıt sisteminden mobil sağlığa kadar pek çok alanda dijital dönüşümün yansımalarını görmek mümkündür.

Dijitalleşmeye bağlı olarak sağlık hizmetlerinin daha hızlı, daha pratik ve daha etkili sunulması söz konusudur. Dijitalleşme ile sağlık hizmetleri kolaylaşırken, aynı zamanda çok sayıda insan, bu hizmetten yoğun olarak yararlanmaya başlamaktadır. Hizmetten yararlananlar, bilimsel ve teknolojik alandaki gelişmelere daha hızla ayak uydurmak ve bu gelişmeleri daha yakından takip etmek zorunda kalmışlardır. Dolayısıyla sağlık hizmetlerinde dijitalleşme sayesinde insanlar, sağlık hizmetlerinden doğrudan yararlanırlarken bu hizmetlerin nasıl olduğunu da daha çok öğrenmek istemişlerdir. Hizmetlerin dijital ortamda daha etkin ve verimli sunulması, hizmetten yararlananların daha güvenilir ve daha sağlıklı bilgilere ulaşmasını sağlamış ve hizmetten memnuniyetlerin artmasına yol açmıştır.

Günümüzde küresel alanda gerçekleşen dijital dönüşüm, birçok sektörü özellikle sağlık sektörünü doğrudan etkilemiştir. Sağlık hizmetlerinin çok karışık ve uzmanlık gerektiren süreçler olması, dijital teknolojilerin de sağlık sektörü için ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Sağlık hizmetlerinde dijital teknolojilerin uygulanması, hastalıkların daha kısa sürede teşhis edilmesini ve hastaların daha doğru tedavi yol ve yöntemler ile en kısa sürede sağlıklarına kavuşmasını sağlamaktadır. Sağlıkta dijitalleşme ile hastaların hızla iyileşmesi ve normal hayatlarına dönmeleri sağlanırken, bunun çok yoğun maddi ve manevi olumlu etkilerinin olduğu da görülmektedir. Dijitalleşme, hastalıkların doğru teşhisini kolaylaştırırken, hastaların öncelikle psikolojik olarak rahatlamasına ve ölümcül olabilecek hastalıklardan biran önce kurtulmasına neden olabilmektedir. Dolayısıyla dijitalleşme ile hastalar, hem kısa sürede iyileşebilmekte, hem de sağlıkları için daha az para ödeyebilmektedirler.

Teknolojik gelişmelerin yansımalarının sağlık alanında daha çok görüldüğü göz önünde tutulursa, çerçevesi iyi çizilmiş dijital dönüşüm stratejilerinin sağlık alanında önemli kazanımlar sağlayacağını söylemek mümkündür. Bu çalışmada sağlık alanında dijital dönüşüm süreci ve dijital dönüşüm stratejileri genel olarak ele alınmış; bu kapsamda İnönü Üniversitesi Turgut Özal Tıp Merkezi

(TÖTM)'nin dijital dönüşümü değerlendirilmiştir. Dolayısıyla çalışmanın amacı, önce sağlıkta dijital dönüşümün gelişimini ve etkilerini genel anlamda, sonra İnönü Üniversitesi TÖTM örneğinde incelemektir. Çalışmada esas olarak sağlık alanında dijital dönüşümün gelişiminin ve etkilerinin nasıl olduğu ve TÖTM'nin sağlıkta dijital dönüşümünde hangi durumda olduğu sorularına yanıt aranmaktadır. Bu bakımdan çalışma, betimleyici analiz esasına bağlı nitel ve dolaylı bir araştırma yöntemine dayanmaktadır.

DİJİTAL DÖNÜŞÜM OLGUSU

Dijital dönüşüm, devletle ilgili temel süreç ve hizmetlerin geleneksel gayretlerin ötesinde dijitalleşmeye yönelik bütüncül bir revize etme çabası olarak nitelendirilmektedir (Mergel vd., 2019: 12). Dijitalleşme; bir veri, metin veya görüntünün tek bir düzen aracılığıyla aktarılabilmesini, saklanabilmesini, toplanabilmesini ve görüntülenebilmesini sağlayan bir olgu olarak kabul edilmektedir (Aktaş, 2014). Bilişim teknolojilerindeki gelişmeler ile üretim sistemlerinde otomasyonun uygulanmasının yanı sıra dijitalleşmenin de önü açılmıştır. 2000'li yılların başından bu yana verilerin sayısallaşmasıyla 4.0 endüstri devrimi olarak bilinen yeni bir düzene geçilmesiyle birlikte siber sistemlerin fiziksel dünyanın sanal bilgi işletim sistemlerine dönüşümü mümkün hale gelmiştir. Dolayısıyla bu durum aynı zamanda yeni bir dijital dönüşümün başlamasına yol açmıştır. Bu dönüşüm, akıllı fabrikalaşmanın oluşmasına zemin hazırlayan çeşitli internet sistemlerine ve siber fiziksel sistemlerine ilişkin değerlerin bütünü şeklinde kendini göstermektedir (Yankın, 2019: 4). Bilimsel ve teknolojik gelişmeler ile günümüzde yapay zekâ teknolojisine giderek ağırlık verilmektedir.

Dijital dönüşüm, analogdan dijitale, politikaların, mevcut süreçlerin ve kullanıcı ihtiyaçlarının tam bir bütün olarak incelemesine kadar sürekli gelişim gösteren ve mevcut olanın eksiksiz bir revizyonu ve yeni dijital hizmetlerin oluşturulmasıyla sonuçlanan bir kavram olmaktadır. Dijital dönüşüm çabaları, diğer gelişmelerin yanı sıra kullanıcı ihtiyaçlarının karşılanması, yeni hizmet sunum biçimleri ve kullanıcı tabanının genişlemesi ile sonuçlanmıştır (Mergel vd., 2019: 12). Dijital dönüşümün yararları arasında zaman ve enerjiden tasarruf sağlanması, işin yapım maliyetinin düşürülmesi, işin kalitesinin ve miktarının artırılması, çevre kirliliğinin önlenmesi gibi başlıca faktörleri saymak mümkündür. Ayrıca dijital dönüşümle birlikte akıllı üretim sistemleri kullanılarak enerji tasarrufunun elde edilmesi ve çevreye yönelik zararın en düşük düzeye indirilmesi de amaçlanmaktadır. Bilginin çok önemli bir güç olduğu dikkate alınırsa dijital dönüşümle bilginin daha etkin kullanılması söz

konusudur (Küçük, 2022). Dijitalleşme daha çok bilginin daha kısa sürede değerlendirilmesine yol açmaktadır.

Teknolojik gelişimler ve maliyetlerin azalması kişilerin teknoloji tabanlı araçlara ve uygulamalara erişimlerini daha da arttırarak kolaylaştırmıştır. Bu kolay erişim sayesinde insanların, fiziksel olarak belli bir yerde bulunmadan dijital aletleriyle ilgili hizmetlere ulaşması mümkün hale gelmiştir. Bireyler; kamu hizmetleriyle ilgili birçok hizmeti bu teknolojik gelişmeler sayesinde daha rahat yapabilmişlerdir. Ancak yoğun kullanılmak zorunda kalınan bu dijital uygulamalar ve araçlar, bireylerin aynı zamanda dijital bir varlığa dönüşmesine de neden olmuştur (Demirci, 2018: 711). Ancak dijital teknolojilerin sağlık alanında büyük ölçüde yayılım göstermesi, sağlık hizmetlerinde performansın daha iyi seviyeye yükselmesine yol açmıştır. Bu teknolojiler aynı zamanda hastalar ile sağlık hizmeti sunucuları arasındaki ilişkilerin yeniden düzenlenmesini sağlamıştır. Böylece, hastalıkların tespiti, teşhisi ve tedavisi için yeni yollar ve araçların sağlanmasının yanı sıra, sağlık hizmetleri ve çevresindeki tüm süreçleri dönüştürmeye yönelik yeni yollar ve araçlar da sunulmaktadır (Gleiss ve Lewandowski, 2022: 21).

21. yüzyılda yeni bir sanayi devrimine girilmiştir. Bu sanayi devrimine "Endüstri 4.0" denilmiş olup, bu kavram ilk defa 2011 yılında Almanya'nın düzenlediği bir sanayi fuarında kullanılmıştır. İnsanlık tarihinde ilk Sanayi Devrimi 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren buhar gücünün sanayide yoğun kullanılmasıyla başlamış ve insanlık o dönemde tarım toplumundan sanayi toplumuna geçmiştir. O zamana kadar çalışma ilişkilerinde kol gücüne dayalı sınırlı bir üretim söz konusu iken; fabrikalaşma ile sanayiye dayalı seri bir üretime geçilmiştir. Ayrıca elektriğin keşfedilmesiyle beraber hızla elektrikli otomasyon ve makineleşme yaygınlaşmış; ardından ise bilgisayarlı üretim yaygın olarak kullanılmaya başlamıştır.

Teknolojik gelişmeyle birlikte 3. Sanayi Devrimi sırasında dijitalleşme sürecine ağırlık verilmiştir. Zamanla internetin keşfi ve otomatik makineleşme ile birlikte otomasyon sistemi ön plana çıkmıştır. Günümüzde 4.0 Sanayi Devrimi ile siber güvenlik ağları, bulut iletişim, büyük veri ve blokzincir gibi teknolojik yenilikler ilk defa hayatımıza girmiştir. Bu tür teknolojik yeniliklerin her ülkede ve her sektörde aynı şekilde gelişim gösterdiğini ifade etmek mümkün değildir (Kamer ve Sancar, 2022: 5-6). Stratejistler, sıklıkla 'dijital dönüşüm' terimini teknoloji yatırımındaki değişimle bir tutsalar da bu gerçek anlamda dijital dönüşüm olarak kabul etmek mümkün değil; bu olsa olsa teknolojiye yatırım olarak düşünmek gerekmektedir (Solis, 2014). Ancak yine de dijitalleşmenin özünde bilgi teknolojisinin yattığı düşüncesi göz ardı edilmemelidir.

Dördüncü sanayi devrimi tarafından yönlendirilen dijital dönüşüm, büyük ölçüde Nesnelerin İnterneti, Bulut teknolojileri, Büyük Veri, Gömülü Siber-fiziksel Sistemler, Yapay Zeka ve Otonom Sistemler, Artırılmış gerçeklik, Siber güvenlik, Mobil teknolojiler gibi birtakım teknolojik uygulamalara dayanmaktadır. Örgütler bu nedenle sürekli olarak teknoloji geliştirmeye ve uygulamaya yatırım yapmaktadır. Sağlık hizmetlerinde dijital dönüşüm ise, neredeyse tüm süreçlerin ve prosedürlerin yeniden tanımlanmasına yol açmıştır: tanı prosedürleri, klinik prosedürler ve hasta bakım prosedürleri gibi. Aynı zamanda bu sürece dahil olan paydaşlar arasında daha iyi bağlantı ve daha hızlı bilgi akışına yol açtığı da ifade edilmektedir (Cavoski vd., 2022). Dijital dönüşüm sağlık hizmetlerinde öncelikle hastalığın teşhisi ve tedavisi hususunda önemli bir çığır açmaktadır.

SAĞLIKTA DİJİTAL DÖNÜŞÜM

Sağlık hizmetlerinde dijital dönüşümün uygulanması, çok sayıda katılımcının ve heterojen veriler içeren sistemlerin (uygulamalar ve donanım cihazları) bağlanmasını gerektirir. Bu nedenle, bağlantı ve veri alışverişi, dijital dönüşüm sürecini yavaşlatan, yani yeni uygulamaların geliştirilmesinin yanı sıra yeni teknolojilerin benimsenmesinin önündeki en büyük engel olarak kabul edilebilir. Bu sürecin genellikle dijitalleşmeye ek olarak, temel iş süreçlerinde bir değişikliği ve genellikle organizasyon yapısında bir değişikliği içerdiğini belirtmek önemlidir. Aynı zamanda organizasyon temelli bir modelden hasta merkezli bir modele geçişle sağlık sektörü dönüştürülmektedir (Cavoski vd., 2022). Bu dönüştürme süreci kuşkusuz bilimsel ve teknolojik gelişmelere göre değişebilecektir.

Hastanelerin aynı anda ve rutin olarak kullanılan yüzlerce sistem ve uygulamayı yönetmesi gerekmektedir. Hastanelerdeki bilgi iletişim teknolojileri yöneticileri, sürekli olarak yeni dijital uygulamaları aramakta ve uygulamayı karmaşık hale getiren Bilgi iletişim teknolojileri ortamının sorunsuz çalışması, bakımı ve desteği ile meşgul olmaktadırlar. Entegre etmek için yeni dijital yenilikleri keşfetmek yerine mevcut dijital teknolojilerden yararlanmaya odaklanmaktadırlar. Sadece verimliliklerini geliştirmeye odaklanırlarsa yöneticiler, örgütlerin yenilikçiliğini ve uzun vadede rekabetçiliğini kaybetmelerine (Gleiss ve Lewandowski, 2022: 23) neden olabilirler. O yüzden dijitalleşmenin nimetlerini örgütlere en uygun zaman ve yapıda aktarma gayreti içinde olacaklardır.

Dijitalleşmenin başlangıcında, hasta verilerinin bireysel sağlık hizmeti sağlayıcılarına bağlanması; bağımsız ve heterojen elektronik tıbbi kayıtların (EMR) ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu sayede aynı hastanın sağlık hizmeti

aldığı her sağlık kuruluşunda elektronik kaydına sahip olabilmesi, hasta hakkında yeterli bilginin olması ve tıbbi geçmişinin incelenmesi nedeniyle önemli ölçüde tedaviye katkı sağlanmıştır. Dijital dönüşüm süreci, bireysel elektronik hasta kayıtlarının birden fazla sağlık hizmeti sağlayıcısının erişebileceği tek bir kayıtta birleştirilmesi kavramına yol açmıştır. Bu şekilde, Nesnelerin İnterneti (IoT) ve Tıbbi Nesnelerin İnterneti (IoMT) cihazları aracılığıyla toplanan diğer verilerle birleştirilecek benzersiz bir elektronik sağlık kaydı (EHR) oluşturulmaktadır. Farklı kaynaklardan elde edilen tüm ilgili hasta verilerinin birleştirilmesiyle, verilere erişimin küresel olduğu ve her hasta için benzersiz bir halk sağlığı kaydı (PHR) oluşturulduğu ifade edilebilir. Başlangıç olarak, PHR'ye en az bir sağlık sistemi düzeyinde erişim ve ardından hizmet sunmayı amaçlayan diğer tüm sağlık kurumlarına erişim sağlanmaktadır. Veri birleştirme sürecinin arkasındaki fikir, sağlık bakım profesyonellerinin hastanın tüm tıbbi geçmişine (teşhisler, reçeteler, alerji verileri, laboratuvar test sonuçları ve demografik veriler) erişmesidir. Bu, hastaların teşhis ve tedaviye başlaması için gereken süreyi kısaltmaktadır. Bu tür sistemlerin zamanla günlük işlere dahil edilmesi, hasta verilerinin daha kolay ulaşılmasına yol açacaktır. Bu nedenle, yapılan ve gerekli muayenelere ilişkin verileri yönetmek daha kolay olacaktır, bu da sonuçta muayene sayısında azalmaya ve aynı zamanda önemli ölçüde daha iyi sağlık hizmetlerine (ve çoğu zaman hastanın iyileşmesine) yol açacaktır (Cavoski vd., 2022).

Sağlıkta dijital dönüşümün önemli unsurlarından birini de dijital hastaneler oluşturmaktadır. Dijital hastaneler; hastaneye ait Bilgi Yönetim Sistemi(BYS)nin yanısıra dijital tıbbi kayıtlarla her türlü teknolojik alet, donanım ve araçları hatta ilgili bina, enerji, aydınlatma teknolojileri ve haberleşme sistemleriyle veri, ses ve görüntü teknolojilerinin yer aldığı her tür entegre hizmetlerin olduğu hastaneler (Ak, 2013: 971) olarak tanımlanmaktadır. Dijital dönüşümde önemli role sahip hastanelerin, artık günümüzde BYS'nin bir parçası haline geldikleri de görülmektedir.

HIMSS (Healthcare Information and Management Systems Society - Sağlık Bilgi ve Yönetim Sistemleri Topluluğu) kâr amacı olmayan 1961 yılında kurulmuş olan bir örgüttür. Bu örgütün temel amacı, sağlık alanında hizmet yürütme sürecinin her aşamasında bilgi ve iletişim teknolojilerinin etkin bir şekilde kullanılmasını sağlamaktır. Bu örgüt hastanelerin dijitalleşme boyutlarını EMRAM adı verilen model ile 1 ile 7 arasında derecelendirmektedir. HIMSS, kendisine başvuran hastanelerin 6. ve 7. Seviyelere ulaşmaları halinde ise bu hastanelere ödül vermektedir.

EMRAM (Elektronik Sağlık Kaydı Benimseme Modeli) modeli derecelendirme seviyeleri şu şekilde sınıflandırılmaktadır (Sağlık Bakanlığı, 2020):

0. Seviye: Sağlık sistemi içinde “eczane”, “laboratuvar” ve “görüntüleme”den oluşan Üç Temel Bilgi (ÜTB) sisteminin olmadığı bir durumdur. Bu durum en düşük seviye olarak kabul edilmektedir.

1. Seviye: Sağlık sisteminde ÜTB sisteminin hepsinin olduğu durumdur.

2. Seviye: Elektronik klinik verilerin toplandığı, hastanenin kendi içinde çalışan bir bilgi sisteminin olduğu ve temel güvenlik önlemlerinin yer aldığı sağlık sistemini açıklamaktadır.

3. Seviye: Hemşire ve yardımcı sağlık personeline ait klinik formların, elektronik ilaç tedavi kaydının ve rol tabanlı yetkilendirmenin olmasını göstermektedir.

4. Seviye: Klinik karar destek sistemiyle entegre olmuş elektronik kayıtların, hemşire ve yardımcı sağlık personeline ilişkin formların ve sistemin sürekliliğini sağlamak üzere temel önlemlerin alındığı seviyedir.

5. Seviye: Yapısallaştırılmış doktor klinik formlarının; tespit ve önleme sistemlerinin ve mobil cihazları koruyacak düzenlemelerin bulunmasıdır.

6. Seviye: İlaçlara, kan ürünlerine veya anne sütlerine ilişkin teknolojik kapalı döngü uygulanması yönteminin; bilgi sistemlerine ilişkin risk değerlendirmesinin ve raporlamanın ve klinik kararlar destek sistemlerinin olmasıdır.

7. Seviye: Bütünsel elektronik sağlık kaydının; başka kurumlarla veri alışverişinin; felaketin kurtarılması merkezinin ve üst seviyede güvenlik ve gizlilik önlemlerinin yer aldığı seviyedir.

Elektronik tıbbi kayıtlar (EMR'ler) veya hasta tıbbi çizelgelerinin sayısallaştırılmış versiyonları, genellikle bir hastanenin veya sağlık bilgi sisteminin önemli bir bileşeni olarak kabul edilir. EMR sistemleri; tıp alanında verileri ve kayıt tutmayı ve sağlayıcıların zaman içinde hasta bilgilerini daha sistematik bir şekilde izlemesine, hasta bakımına daha bütünsel bir yaklaşımı teşvik etmesine, önleyici taramanın düzenlenmesini desteklemesine, hastaların izlenmesini desteklemesine ve iyileştirmelere olanak sağlamaktadır. Bu nedenlerden dolayı, son yıllarda dünya genelinde sağlık bakım ortamlarında EMR sistemlerinin uygulanmasında hızlı bir büyüme olmuştur. Daha sonra, EMR'ler tarafından otomatik olarak toplanan klinik verilerin miktarı ve kullanılabilirliği önemli ölçüde artmıştır. EMR'ler gözlemsel veriler ve büyük ölçekli analizler için değerli bir kaynak olarak kabul edilmiştir. Bu nedenle, EMR verileri dünya çapında birçok üniversite ve kuruluşta araştırma amacıyla sıklıkla kullanılmaktadır. Tıbbi araştırmalar için EMR verilerinin kullanılması, düşük maliyetli olma, büyük miktarda veriye sahip olma ve katılımcıları işe almaya ve elde tutmaya gerek olmadığı için zamandan tasarruf etme gibi çeşitli avantajlara sahiptir. Bu nedenle, klinik bilgi elde etmek için EMR'lerin kullanılmasının,

önümüzdeki yıllarda tıbbi araştırmalarda devrim yaratma potansiyeline sahip olduğuna inanılmaktadır (Li vd., 2021).

Bir dijital hastanede olması gereken pek çok çeşitliliğe sahip teknolojik sistemler ve bilgi sistemleri bulunmaktadır. Bu nedenle entegre bir dijital hastanede; BYS'lerin, laboratuvar ve radyoloji bilgi sistemleri, kablolu ve kablosuz erişime imkan tanıyan mobil sistemleri, her türlü teknolojik alt yapı sistemlerinin sağlanması, online veya telefon yoluyla sağlanan randevu sistemleri, hasta tanıma ve yönlendirmesi, bilgi veren ekran sistemleri; ses tanıma ve doküman sağlama sistemlerinin geliştirilmesi, hastalara ilişkin sayısal veriler ve dokümanların rahatlıkla ulaşılabildiği yönetim sistemleri ve her türlü alt ve üst yapı imkanlarına ve araçlarına yönelik sistemler yer almaktadır. Aynı zamanda e-devlet ve e-sağlık sistemleri de entegre bir dijital hastane için önemli unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır (Ak, 2013: 973). Dolayısıyla ideal bir dijital hastane her türlü bilimsel ve teknolojik alt yapıya dayanmak zorundadır.

HIMSS verilerine göre; altıncı seviye ve yedinci seviye dijital hastaneler açısından en üst seviye olup, Amerika Birleşik Devletleri bu konuda ilk sırayı almıştır. 259 hastanesi yedinci seviye ve 374 hastanesi de altıncı seviyede yer alan ABD, en çok dijital hastaneye sahip ülkelerin başında yer almaktadır. Bunu ikinci sırada Çin izlemektedir. Üçüncü sırada ise altıncı seviyede 9 ve yedinci seviyede 7 hastanesiyle Kanada bulunmaktadır. Avrupa ülkeleri içerisinde ise Fransa'da hiç dijital hastane bulunmazken, Almanya'nın ise yedinci seviyede hastanesi yok iken; altıncı seviye hastanesi 1 tanedir. İngiltere'nin altıncı ve yedinci seviyelerde 4 tane dijital hastaneleri bulunmaktadır. Türkiye'de ise altıncı seviyede 66 tane ve yedinci seviyede ise 7 tane dijital hastanesiyle Avrupa ülkelerinin önünde yer almaktadır (HIMSS, 2022). Türkiye'nin dijital hastane sayısı bakımından birçok Avrupa ülkesinin önünde bulunması, sağlıkta dijitalleşme bakımından önemli bir gösterge sayılabilir.

Sağlık alanında dijitalleşme sağlandıkça hastaların ve halkın sağlık hizmetlerine daha rahat katılmasını, araştırmaların daha iyi yapılmasına, sağlık hizmetlerinin daha iyi yönetilmesine; iş gücünün daha iyi yönetilmesine, kaynakların daha verimli kullanılmasına destek olmasını; insanların ihtiyaçlarını karşılayan yenilikçi tedaviler sunmasına ve sağlık sistemlerinin daha iyi izlenmesine ve değer üretmesine yol açacaktır (Bulut, 2022). 2001 yılında e-Türkiye Girişimi başlatılarak 2002 yılında e-Türkiye Girişimi Eylem Planı ilan edilmiş; ancak bunun uygulanabilirliği çok düşük düzeyde kalmıştır. 2003 yılında Devlet Planlama Teşkilatı himayesinde e-Dönüşüm Türkiye projesi ile dijital süreç devam ettirilmek istenmiştir. 2003-2004 yıları arasını kapsayan e-Dönüşüm Türkiye Projesi Kısa Dönem Eylem Planı yürürlüğe girmiş; bu kapsamda 2006-2010 Bilgi Toplumu Stratejisi ve Eylem Planı hayata geçirilmiştir. 2008 yılında

e-Devlet kapısı devreye sokulmuş ve 2011 yılında dijital dönüşümle ilgili sorumluluk Ulaştırma, Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığı'na devredilmiştir. 2018 yılında Dijital Dönüşüm Ofisi Kurulmuş ve bütün sorumluluk, görev ve yetkiler bu ofise geçmiştir.

Türkiye'de sağlık alanında dijital dönüşüm, 2003 yılında "Sağlıkta Dönüşüm Programı" altında uygulamaya konmuştur. Bu kapsamda verilerin toplanmasından analiz edilmesine kadar olan bütün süreçler sağlıkta dönüşüm programı kapsamında gerçekleştirilmiştir. Bu programla Sağlıkta Bilgi Sistemi projesi hayata geçirilmiş ve bu süreçlerden sonra zamanla Aile Hekimliği Bilgi Sistemi, Sağlık-Net, E-Nabız, Elektronik Sağlık Kayıtları, Merkezi Hekim Randevu Sistemi, Aşı Takip Sistemi, e-reçete gibi dijital zeminler oluşturulmuştur. 2011 yılında Sağlık Bilgi Sistemleri Genel Müdürlüğü kurulmuş olup, bu müdürlük kapsamında ilgili bilgi daire başkanlıkları kurulmuştur.

SAĞLIK ALANINDA DİJİTAL DÖNÜŞÜM STRATEJİLERİ

Bir ülkede dijital stratejinin değerlendirilmesi; önceliklendirmeden, yol haritasının oluşturulmasından, performans hedeflerinin belirlenmesinden ve getirinin hesaplanmasından geçmektedir. Önceliklendirme ile toplumun dijitalleşmeyi ön hedef şeklinde benimsenmesi ve ülkedeki stratejik hedeflerin belirlenmesinde dijitalleşmenin dikkate alınması ölçüsü ortaya konmuş olmaktadır. Yol haritası oluşturulması ile dijital strateji uygulamasının planlanması ifade edilmektedir. Performans hedefleri oluşturulması ile yatırımların performans düzeyinin izlenmesi amaçlanmaktadır. Getirinin hesaplanmasıyla ise; dijital strateji doğrultusunda gerçekleştirilen yatırımlardan sağlanacak getirilerin sağlıklı hesaplanması ve değerlendirilmesi öngörülmektedir (Sezen ve Şenaras, 2022: 56).

Dijital strateji iki ana temelde değerlendirilmektedir. Bunlardan biri, bilişim teknolojileri ile ilgili olup, donanım araçlarını, yazılımları, işletim sistemlerini, veri tabanlarını ve uygulamalarını kapsamakta ve bunların elde edilmesi, saklanması ve dağıtılmasını ifade etmektedir. Dijitalleşmenin diğer unsuru ise bilişim sistemleri ile ilgilidir. Bilişim sistemleriyle ise toplumsal ve iktisadi yapının dâhil olduğu dijitalleşmeden kaynaklanan bilginin elde edilmesi ve kullanılması anlaşılmaktadır. Sağlıkta dijitalleşme de bu iki unsurun birleşiminden oluşmakta ve insan odaklı bir perspektife yönelmektedir (Aydıner, 2020). Bu iki unsuru ne kadar dikkat edilirse sağlıkta dijitalleşmeden beklenen yararlar da o kadar sağlanabilecektir.

Dijital Hasta programı aracılığıyla "Bertelsmann Stiftung", sağlık hizmetlerinde teknolojinin gelişimini teşvik etmeye yardımcı olmak için çalışmalar, stratejik eylem planları ve tartışma forumlarını içermektedir.

Teknoloji devlerinin, sağlık hizmetlerinde yıkıcı bir güç olarak görünüşte tükenmez finansal kaynaklara, sağlıkla ilgili büyük miktarda veri ile teknik kaynağa ve ayrıca uzmanlığa sahip oldukları görülmektedir. Onları ayrıcalıklı kılan yapay zekâ odaklı çözümler araştırma ve geliştirme ile büyük veri kümelerini analiz etmek için kullanılabilecek algoritmik sistemleri öğrenme konusunda lider konuma getirmektedir. Örneğin Tencent, Tencent Medical AI Lab ile hastalıkları tespit etmek ve tahmin etmek için yeni dijital biyobelirteçler araştırmaktadırlar. Hatta uluslararası bir şirket olarak Apple, araştırma gibi sektörlerde akıllı telefonlarının geliştirilmesini desteklemek için açık kaynaklı yazılım geliştirme kitlerini, HealthKit, ResearchKit ve CareKit'i uygulamaktadır (Kostera, 2022). Uluslararası şirketler kâr paylarını artırmak için araştırmalarını giderek yoğunlaştırmaktadırlar.

Projeler, girişimler ve programlar üzerinde başkalarıyla ortaklaşa çalışarak ve bilgi, uzmanlık ve kaynaklarını bir havuzda toplayarak, şirketler veya akademik kurumlar gibi paydaşlar, karmaşık konuları ele almada kendi başlarına yapabileceklerinden daha fazlasını başarması söz konusudur. Kamu-özel sektör ortaklıkları ya da iki veya daha fazla özel sektör ve kamu sektörü tarafı arasındaki işbirliği anlaşmaları, umut verici seçenekler olarak görülmektedir. Bunlara örnek olarak, özel ve kamu hastaneleri, ayakta tedavi sağlayıcıları, ilaç ve tıbbi teknoloji şirketleri, bilişim teknolojileri şirketleri ve sivil toplum kuruluşları arasındaki işbirlikleri verilebilir (Bergold vd., 2022: 76). Bu işbirlikleri sağlık alanında dijital dönüşüm stratejilerinin belirlenmesi hususlarında önemli bir yer teşkil etmektedir.

Sağlık alanında dijital veriler irdelendiğinde finans ve sağlık sektörünün önde olduğu görülmektedir. Sağlık hizmetlerinin dijital dönüşümü, tıp endüstrisi için büyük gelişmeye sahip olmakta ve teknolojinin, demografik ve ekonomik değişimlerle birlikte dünya genelinde sağlık sektörünü dönüştürmektedir. Sağlık sektörü üzerindeki bu dönüşüm özellikle hastaneler, ilaç şirketleri ve laboratuvarlarda etkili olduğu ifade edilebilir (akt. Aslan, 2022: 62-63). Sağlık hizmetlerindeki dijitalleşme, hem ekonomiyi hem de toplumu etkisi altına alarak dönüşümsel bir değişim sürecinin başlamasına neden olmuştur. Dijitalleşmenin en önemli yansımaları ilk olarak özel sektörde görülmüştür. Dünyanın en önemli uluslararası şirketleri kendi ürün ve hizmetlerini bu tür yeniliklere hızlı adapte etmek ve bu sayede hizmetlerini daha geniş kesimlere sunmak istemişlerdir. Apple, Google gibi tanınmış ünlü şirketler, dijital yeniliklerin öncüsü olarak pazar paylarını sürekli artırmışlardır. IBM Watson gibi kimi uluslararası sağlık şirketler ise teknolojik aletlerini sağlık alanında geliştirerek hastalıkların teşhisinde ve tedavisinde büyük başarılar elde etmişlerdir. Gelişen teknolojik olanaklar sayesinde bireylerin beklenti ve istekleri artmış ve bireyler, dijital

yoldan daha çok mal ve hizmetten yararlanmaya başlamışlardır (Bayrak ve Dalkır, 2022: 109). Dijitalleşme bireylerin tercih ve eğilimleri üzerinde de etkisi büyük olmuştur.

Ülkeler açısından AR-GE harcamalarının Gayri Safi Milli Hasılaya oranı önemli bir gösterge olduğu kabul edilmektedir. Dünya Kalkınma Göstergeleri bakımından 2021 de ilan ettiği 2020 yılına dair bu göstergeler bazında; İsrail % 4.95 ile birinci, Güney Kore 4.81 ile ikinci, Japonya ise 3.26 ile üçüncü sırada yer almaktadır. Türkiye ise %1.03 ile 16. sırada bulunmaktadır. Bilgi ve iletişim teknolojileri alanında patent başvuruları kapsamında bir milyon kişi başına 2020 yılı verileri kapsamında; Finlandiya 101.74 ile birinci, Güney Kore 101.21 ile ikinci, Japonya ise 80.02 ile üçüncü sırada yer almıştır. Türkiye ise 1.96 ile 15. sırada olmuştur (TÜBİSAD, 2021: 19). Bu göstergeler Türkiye'nin dijital gelişmişlik bakımından iyi bir düzeyde yer almadığını göstermektedir. Bu veriler, sağlık alanında dijitalleşmeyi de doğrudan etkilemektedir. Bertelsmann Vakfı tarafından açıklanan dijital sağlık göstergelerine göre ise; Estonya 81.92 ile birinci, Kanada 74.73 ile ikinci, Danimarka 72.47 ile üçüncü, İsrail 72.45 ile dördüncü, İspanya 71.36 ile beşinci sırada yer almıştır. Türkiye ise sıralamada yer almamıştır (Bergordi vd., 2022). Türkiye ilginçtir; dijital hastane sayısı bakımından birçok Avrupa ülkesinin önünde yer alırken, dijital gelişmişlik bakımından ise sıralamada çok geride kalmıştır.

Bazı ülkeler dijital dönüşümlerinde önemli gelişmeler katetmelerine rağmen, çoğu ülke için ulusal kalkınmasını tamamlamak, ulusal kalkınmasını dijital stratejileriyle uyumlaştırmak ve kendi eylem planlarını uygulamak için daha fazla kaynak ve imkâna ihtiyacı bulunmaktadır. Küresel düzeyde oluşturulacak dijital sağlık stratejisi ile mevcut durumun ve yeni kurulmuş dijital sağlık ağlarının geliştirilmesi ve tamamlanması sağlanacaktır (WHO, 2021: 8). Bu da ülkelerin dijital sağlık stratejilerini uygulamak için küresel sıkı işbirliğine ve uyuma ne kadar çok ihtiyaç olduğunu göstermektedir.

TÖTM'NİN DİJİTAL DÖNÜŞÜMÜ ÜZERİNE DEĞERLENDİRME

İnönü Üniversitesi, 1975 yılında yayınlanan 1872 sayılı kanun ile kurulmuş olup, 1976-1977 eğitim ve öğretim döneminde ilk defa yüksek öğretim hizmetini vermeye başlamıştır (İnönü Üniversitesi, 2021: 12). İnönü Üniversitesi'ne bağlı Tıp Fakültesi 1988 yılında eğitim öğretim faaliyetine geçmiş ve zaman içinde ise Tıp fakültesinin eğitim ve araştırma hastanesine dönüştürülmesi zorunluluğu ortaya çıkmıştır (TÖTM, 2021a: 2). TÖTM, İnönü Üniversitesi'ne bağlı Tıp Fakültesi Araştırma Hastanesi adıyla 1990'da kurulmuş ve 1996 yılında ise İnönü Üniversitesi Kampüsü içerisinde faaliyetine başlamıştır. TÖTM sadece ülke içinden değil, aynı zamanda çevre ülkelerden de hasta kabulü ile bölge hastanesi

olarak hizmet vermektedir. TÖTM, ABD Houston Methodist Hastanesi'nden örnek alınarak 24.000 metrekare alan üzerine kurulması öngörülmüştür. 2016 yılından itibaren ise TÖTM dünyada öncü ve örnek gösterilen bir Karaciğer Nakil Hastanesine sahip olmuştur (TÖTM, 2022a).

TÖTM'nin misyonu olarak insanların en kaliteli sağlık hizmetine ulaşmasının sağlanması ve kolaylaştırılması; vizyonu olarak ise Türkiye'de ve bölge komşu ülkeleri içinde en kaliteli sağlık hizmetini sunan bir üniversite hastanesi olunması; değerleri olarak ise bilimselliği, adaleti, şeffaflığı, hasta mahremiyetini esas alan, etik değerlerinin muhafaza edilmesi, profesyonelliği, çevreyi dost edinen, yasalara uygunluğu esas alan, sürekli eğitimi ve iyileştirmeyi önemseyen ve toplum destekli bir yönetim anlayışının benimsenmesi (TÖTM, 2022b) öngörülmüştür.

TÖTM'nin kurumsal politikası; sağlık hizmetinde verimliliği artırmak ve uygulamak, şikâyetleri incelemek, hastaların ve yakınlarının memnuniyet düzeyini artırmak, iş sağlığını ve güvenliğini sağlamak, hastane çalışanlarının iş güvenliğini ve çevre bilincini geliştirmek, sürekli eğitimi ve memnuniyeti sağlamak, çevre sağlığını önemsemek ve korumak, kaynakları etkin ve verimli kullanmak, yönetim sistemlerini etkin kılmak, dürüst ve etik değerlere bağlı bir kurum olmak (TÖTM, 2022c) şeklinde tayin edilmiştir. TÖTM'ne ait 2020 yılı faaliyet raporuna göre; TÖTM'nde 626 akademik personel ve 3129 idari personel olmak üzere toplamda 3755 personel görev yapmaktadır. (TÖTM, 2021b: 7). Ayrıca TÖTM'e bağlı olarak 2017 yılında Geleneksel ve Tamamlatıcı Tıp Merkezi oluşturulmuş, 2018 yılından itibaren ise bu tıp merkezi ilk hastalarını almış ve ilk eğitimlerine 2019 yılında başlamıştır (İnönü Üniversitesi, 2021: 15).

TÖTM bağlı Karaciğer Nakil Hastanesi 31/12/2018 tarihi itibariyle dijital hastane uygulamasına geçmiştir (İnönü Üniversitesi, 2021: 14). İnönü Üniversitesi Karaciğer Nakil Hastanesi 4.0 vizyonuna uygun olarak TÖTM bünyesinde dijital hastane uygulamasına başlanmıştır. Bu kapsamda 2018 yılında Tıp Fakültesi bünyesinde Endüstri 4.0 Ofisi kurulmuştur. Ayrıca İnönü Üniversitesi'nde içme suyu scada sistemi ve elektrik enerjisi otomasyonu sistemi kurularak ilgili sistemler içindeki tüm cihazlara uzaktan erişim olanağı sağlanmıştır (İnönü Üniversitesi, 2021: 18). Ancak TÖTM'de EMRAM skorlama kriterlerine hangi düzeyde uyulduğunu belirlemek için bir başvuru yapılmadığından TÖTM'nin dijital hastane seviyesinin hangi düzeyde olduğunu saptamak güçtür.

İnönü Üniversitesi 2022 yılı Performans Programına göre, uluslararası standartlara uygun sunulan sağlık hizmetlerinin geliştirilmesi, çeşitlendirilmesi, sürdürülebilirliği ve erişilebilirliğinin sağlanması başlıklı üçüncü amaçta hedefler belirlenmiştir. Bu hedefler arasında tele sağlık hizmetleri ile sağlık hizmetine

kolay erişimin sağlanması da yer almıştır (İnönü Üniversitesi, 2022b: 40). TÖTM'nin kalite hedefleri incelendiğinde dijitalleşmeye yönelik doğrudan bir hedefin belirlenmediği anlaşılmaktadır. Oysa TÖTM'nin internet sayfasında AR-GE başlığı altında araştırma ve geliştirmeye yönelik hedefler saptanmış ve bu hedefler içerisinde "dijital sağlık sistemlerin araştırılması, geliştirilmesi ve uygulaması merkezleri (e-hastane, e-klinik, Endüstri 4.0 ve Toplum 5.0)" ve "yapay zekanın sağlık sektöründe uygulaması" (TÖTM, 2022c, 2022d) olarak dijitalleşme konusunda iki hedef belirtilmiştir.

İnönü Üniversitesi TÖTM Karaciğer Nakil Enstitüsü dijital hastaneye dönüşmesiyle birlikte hasta yakınlarının hastalarını cep telefonu üzerinden takip etmesi mümkün hale gelmiştir. Doktorların bu teknolojik gelişmeler sonrasında hastane dışında bile hastalara ait tüm bilgilere dijital ortam üzerinden erişmesi ve süreçler hakkında karar vermesi kolaylaşmıştır. Üniversiteye bağlı Teknokent'de kurulan Galileo isimli şirket ise, dijital dönüşümün yazılımını gerçekleştirmeye başlamıştır (Kadak, 2016). Dolayısıyla Galileo Tıp Teknoloji Şirketi'nin TÖTM'de ilk dijital yazılımı uygulamaya aktarması ile sağlıkta dijitalleşme adına önemli gelişme sağlanmıştır.

TÖTM'nin web sayfasında online işlemler sekmesi altında "İnternet Erişimi İçin Şifre İşlemleri", "Online Randevu", "Laboratuvar Sonuçları", "Bilgi İşlem Arıza Bildirimi", "Bilgi İşlem Arıza Takip", "Teknik Servis Arıza Bildirim", "Siemens Arıza Bildirim", "Ameliyathane Bilgi Sistemi", "4D-işçi Tahakkuk Bordro Sorgulama", "ÇÖZGER Yönetmelik", "Erişkinler için Engellilik Değerlendirmesi" şeklinde linkler yer almaktadır. Ayrıca TÖTM'nin ana sayfasında tıp merkezine ait ihale bilgilerinin ilanına ise İhale takip sistemi sekmesinden ulaşılabilmektedir.

TÖTM'nin dijital uygulamaları incelendiğinde, "Online Randevu" sekmesi ile hastaların randevu alması, sorgulaması ve iptal etmesi söz konusudur. "Hasta kayıtları" kısmından geçmiş bütün hastane süreçleri görüntülenmektedir. "Laboratuvar sonuçları" bölümünde tahlil sonuçlarını online görebilme imkânı sağlanmaktadır. "Rapor sonuçları" ile MR, Tomografi, Röntgen gibi uygulamaların raporları sunulmakta; hatta sistemde reçeteleri görme imkânı da bulunmaktadır. "PACS Görüntülerim" ile sistemde yüklü olan hasta ile ilgili Tomografi ve röntgen gibi görüntüler; "Aile Bireyleri" başlığının altında ise çocuklar ve hasta tarafından eklenen kişiler yer almaktadır. TÖTM'den randevu alınması için hastanenin kendi sayfasında yer alan online randevu kısmı da kullanılmaktadır.

TÖTM'nin Sağlık Bakanlığı'nın E-nabız sistemi ile genel anlamda entegrasyonu bulunmaktadır. Ancak yoğun bakımdaki hasta bilgileri dâhil birçok bilginin dijital ortamda yeterince paylaşılamaması sağlık hizmetlerinin

verimliliğini olumsuz yönde etkilemektedir. Ameliyatlarda genellikle iyi seviyede aletler kullanılmasına rağmen, robotik ameliyatların tam manasıyla uygulanmadığı da anlaşılmaktadır. TÖTM'de Hastane Yönetim Bilgi Sistemi uygulanmasına rağmen, tüm klinik bilgilerin tutulduğu dijital bir sistem olan Klinik Bilgi Sisteminin hastane genelinde yaygınlaştırılmasında fayda görülmektedir.

SONUÇ

Sağlıkta dijital dönüşüm sürecinde sağlık sektörüne yeni teknolojilerin entegre edilmesiyle sağlık hizmetlerinin kalitesi ve verimliliği de artmaktadır. Sağlıkta dijitalleşme aynı zamanda hastalığın teşhisini ve tedavisini kolaylaştırdığı gibi, doktorlara ve hastalara sağlık alanında daha hızlı ve pratik uygulamalar sunma fırsatı kazandırmaktadır. Hizmetlerin dijitalleşmesi, özellikle hastalara daha çok maddi ve manevi konfor sağlamakta; yeni iş imkânlarını artırmakta, dolayısıyla yeni istihdam olanaklarının geliştirilmesine katkıda bulunmaktadır. Ayrıca sağlıkta bilgi teknolojilerinin etkili uygulanması ile bilgi ve veriler daha doğru ve daha düzgün tutulabilecek, gereksiz dosyalama önlenebilecek, kırtasiyecilik azalabilecek, sağlık sistemine olan güven artabilecek, hızlı ve doğru tedaviler nedeniyle maliyetler düşebilecek ve her şeyden önemlisi de gereksiz iş yükü otomatikmen ortadan kalkmış olabilecektir.

Dünyada Sanayi Devrimi ile başlayan süreçte bilimsel ve teknolojik alanlardaki yeniliklerin başta sanayide ve diğer alanlarda uygulanmasıyla birlikte insanlık, bazı hizmetleri daha kısa sürede ve daha verimli yapma imkânına kavuşmuştur. Günümüzde yaşanan Sanayi Devrimi, Endüstri 4.0 olarak nitelendirilse de aslında insanlık, teknolojiye dayalı dijitalleşme sürecine ilk defa 3. Sanayi Devrimi sırasında geçmiştir. Dijital dönüşüm günümüzde bilginin daha güvenilir saklanması ve paylaşılması fırsatını doğurmaktadır. Sağlık hizmetlerinde dijitalleşme ise, sağlık alanında daha doğru bilgilerin elde edilmesine ve kullanılmasına yardımcı olurken, aynı zamanda sağlığın daha iyi yönetilmesini kolaylaştırmaktadır.

Türkiye'de sağlık alanında dijitalleşme stratejilerine esas itibariyle 2000'li yılların başından bu yana ağırlık verildiği görülmektedir. Ülkemizde sağlık hizmetlerinde dijitalleşmenin önemi her geçen gün artarken, bunun dünya ortalamasına göre yeterli düzeyde olmadığı anlaşılmaktadır. Ülkemiz, dijital hastane sayısı bakımından birçok Avrupa ülkesine göre iyi konumda olmasına rağmen, dijital gelişmişlik düzeyi bakımından dünyada birçok ülkenin gerisinde kaldığı fark edilmektedir. Bu durum sağlıkta dijitalleşme stratejilerine daha çok ağırlık verilmesini gerektirmektedir.

Sağlık alanında dijitalleşme süreci İnönü Üniversitesi TÖTM bağlamında incelendiğinde ise, TÖTM'nin önce 1990 yılında Araştırma Hastanesi olarak kurulduğu tarihten itibaren bilimsel ve teknolojik yeniliklere ağırlık verdiği, ancak 2018 yılında TÖTM'ne bağlı Karaciğer Nakil Hastanesi'nin oluşturulmasıyla TÖTM'nin ilk defa dijital hastane uygulamasına geçtiği görülmektedir. Bu hastane Endüstri 4.0 vizyonuna uygun biçimde sağlık hizmetlerini sunmak üzere örgütlenmiştir. Ancak TÖTM genelinde hastane sağlık hizmetlerinde dijitalleşme düzeyini gösteren EMRAM kriterlerinin yeterince dikkate alınmaması veya bu kriterlere göre hastane hizmetlerinin hangi düzeyde olduğunun tam olarak bilinememesi nedeniyle TÖTM'deki dijitalleşme düzeyini saptamak güçtür. TÖTM'de Hastane Bilgi Yönetim Sistemi aktif olsa da sağlık hizmetlerinin üst düzeyde dijital uygulamalar aracılığıyla sunulmasında fayda vardır. Aslında sağlık alanında dijitalleşmeye ne kadar çok ağırlık verilirse, kuşkusuz sağlık hizmetlerinin kalitesi ve verimliliği de o kadar artmış olacaktır.

KAYNAKÇA

1. Ak B, (2013). Sağlıkta Yeni Hedef: Dijital Hastaneler, Akademik Bilişim 2013 – XV. Akademik Bilişim Konferansı Bildirileri (23-25 Ocak), Antalya: Akdeniz Üniversitesi, 971-976.
2. Aktaş, C. (2014). QR Kodlar ve İletişim Teknolojisinin Hibritleşmesi. İstanbul: Kalkedon Yayınları.
3. Aslan, Y. (2022), Tematik Dijital Sağlık Endeksinin Değerlendirilmesi, International Journal of Applied Economic and Finance Studies, 7(1), 60-67.
4. Aydıner, A. Salih (2020), Sağlıkta Dijitalleşme Stratejisi, https://ivekakademi.org/blog/saglikta-dijitallesme-stratejisi/, 03.10.2022.
5. Bayrak, Ö., & Dalkıran, G. B. (2022), Sağlıkta Dijitalizasyon: İleri Yaş Bireylerin Sağlık Bakımında Kullanılan Bir Uygulama. Meriç Uluslararası Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi, 6(15), 100-112.
6. Bergoldi A.; CContanze, H. Luhn, B.S. & Woopen Christiane (2022), Tech Giants in Healthcare, https://www.bertelsmann-stiftung.de/de/publikationen/publikation/did/tech-giants-in-healthcare-en, 11.10.2022.
7. Bulut, Tevfik (2022), Avrupa Birliği Perspektifinden Sağlık Sektörünün Geleceği: Dijital Sağlık, https://www.winally.com/2022/02/avrupa-birligi-perspektifinden-saglik-sektorunun-gelecegi-dijital-saglik/, 11.10.2022.
8. Cavoski, Sava; Vujovic, Vladimir; Devrnja, Vuk; Ferenc, Boris & Lukic, Filip (2022), Digital Transformation in Healthcare, 21th International Symposium INFOTEH-JAHORINA, 16-18 March 2022, https://ieeexplore.ieee.org/stamp/stamp.jsp?tp=&arnumber=9751335, 04.10.2022.
9. Ebert, C., & Duarte, C. H. C. (2018). Digital transformation. IEEE Softw., 35(4), 16-21.
10. Gleiss A, Lewandowski S, (2022). Removing barriers for digital health through organizing ambidexterity in hospitals, Journal of Public Health: From Theory to Practice, 30, 21–35, https://doi.org/10.1007/s10389-021-01532-y
11. HIMSS (2022), EMRAM Seviye 7 ve 6 Hastaneleri, https://himsseurasia.com/himss-6-ve-7-hastaneleri/, 12.10.2022.
12. İnönü Üniversitesi (2021), İnönü Üniversitesi 2022-2026 Stratejik Planı, http://www.sp.gov.tr/upload/xSPStratejikPlan/files/W73g0+IU_22-26_SP.pdf, 17.10.2022.

13. İnönü Üniversitesi (2022a), İnönü Üniversitesi 2021 Yılı Faaliyet Raporu, http://admin.inonu.edu.tr/application/ModuleContent/6563/01-03-2022_103600769.pdf, 19.10.2022.
14. İnönü Üniversitesi (2022b), İnönü Üniversitesi Performans Programı 2022, http://admin.inonu.edu.tr/application/ModuleContent/6563/17-02-2022_122543661.pdf, 18.10.2022.
15. Kadak, Şelale (2016), Karaciğer Nakli Enstitüsü'nde Hasta Yakını cepten Takipte, https://www.sabah.com.tr/yazarlar/kadak/2016/12/17/karaciger-nakli-enstitusunde-hasta-yakini-cepten-takipte, 18.10.2022.
16. Kamer, Hilal & Sancar, Oya (2022), Yeni Bilişim Teknolojilerinin Sağlıktaki Yeri, Sağlık Hizmetlerinde Dijitalleşme ve Geleceği, (Ed. Burhanettin Uysal ve Tarık Semiz), İKSAD Yayınevi, ss: 3-31.
17. Kostera, Thomas (2022), Learning Health Systems: Can Tech Giants Link Everyday Care with Research?, https://blog.der-digitale-patient.de/en/learning-health-systems/, 11.10.2022.
18. Küçük, A. (2022), Türk Polis Teşkilatında Dijital Dönüşüm ve Etkileri, https://tasam.org/tr-TR/Icerik/70079/turk_polis_teskilatinda_dijital_donusum_ve_etkileri, 10.10.2022
19. Mergel, I.; Noella, E. & Nathalie, H. (2019), Defining digital transformation: Results from expert interviews, Government Information Quarterly, 36.
20. Rui Li, Yue Niu, Sarah Robbins Scott, Chu Zhou, Lan Lan, Zhigang Liang, Jia Li. Orijinal olarak JMIR Medical Informatics'te (https://medinform.jmir.org) yayınlanmıştır, 03.08.2021.
21. Sağlık Bakanlığı (17.06.2020), EMRAM Hakkında, https://dijitalhastane.saglik.gov.tr/TR,4858/emram-hakkinda.html, 03.10.2022.
22. Sezen, H. K. ve Eren Şenaras, A. (2022). "Dijitizasyon, Dijitalizasyon, Dijital Dönüşüm Kavramlarina İlişkin Bir Değerlendirme", Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 51, ss. 49-59.
23. Solis, B. (2014). The 2014 State of Digital Transformation. Altimeter Group
24. TÖTM (2021a), Dünden Bugüne İnönü Üniversitesi Turgut Özal Tıp Merkezi, https://online.fliphtml5.com/rtmhz/okgx/#p=1, 17.10.2022.
25. TÖTM (2021b), İnönü Üniversitesi Turgut Özal Tıp Merkezi Faaliyet Raporu 2020, https://totm.inonu.edu.tr/dosyalar/2020faaliyet.pdf, 17.10.2022.

26. TÖTM (2022a), Tarihçe, https://totm.inonu.edu.tr/index.php?s=icerik&sid=2, 13.10.2022.
27. TÖTM (2022b), Misyon, https://totm.inonu.edu.tr/index.php?s=icerik&sid=5, 13.10.2022.
28. TÖTM (2022c), Kurumsal Politikamız, https://totm.inonu.edu.tr/index.php?s=icerik&sid=7, 13.10.2022.
29. TÖTM (2022d), Araştırma-Geliştirme (Ar-Ge) İle İlgili Faaliyetler ve Hedefler, https://totm.inonu.edu.tr/index.php?s=icerik&sid=270, 18.10.2022.
30. TÜBİSAD (2021), Türkiye'nin Dijital Dönüşüm Endeksi 2021, (Haz. Doç. Dr. Ümit İZMEN, Prof. Dr. Yılmaz KILIÇASLAN ve Prof. Dr. Yeşim ÜÇDOĞRUK GÜREL), https://www.tubisad.org.tr/tr/images/pdf/tubisad-2021-dde-raporu.pdf, 11.10.2022.
31. WHO (World Health Organization) (2021). Global Strategy on Digital Health 2020-2025, Geneva: WHO.
32. Yankın, F. B. (2019). Dijital Dönüşüm Sürecinde Çalışma Yaşamı. Trakya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 7(2), 1-38.

TÜRKİYE'NİN SANAYİ SEKTÖRÜ ELEKTRİK TALEBİNİN FİYAT VE GELİR ESNEKLİK KATSAYILARININ ANALİZİ

Fuat LEBE

Doç. Dr., Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Osmaniye / Türkiye. fuatlebe@osmaniye.edu.tr
ORCID: 0000-0003-4633-8376

1. Giriş

Ekonomik kalkınmanın sağlanması veya kalkınmanın sürdürülebilmesi için enerjinin kesintisiz ve sürdürülebilir olarak temin edilmesi gerekmektedir. Enerji tüketimi ekonomik performansla yakından ilgilidir. Gelirin ve sosyal refahın artmasına paralel olarak enerji tüketimi önemli ölçüde artmaktadır. Ekonomik büyümeyle enerji kullanan sermaye stokunun dönüşüm olanağı artmakta, enerjinin sermaye faktörü ile tamamlayıcılık ilişkisi içinde bulunması nedeniyle de enerji talebi artış göstermektedir. Bu artışa paralel olarak, daha sistemli ve etkin bir üretim plânlaması ve stratejisi kaçınılmaz bir hal almaktadır. Dolayısıyla, artan enerji talebi karşılayacak üretim politikaları ülkelerin önceliklerinden biri olmaktadır.

Son yıllarda Türkiye ekonomisinin büyük bir yükseliş trendine girdiği ve bu yükselişe paralel olarak enerji talebi de gün geçtikçe artış gösterdiği görülmektedir. Bu bağlamda; küresel rekabette, sanayimizin ve ekonomimizin gelişerek ayakta kalması için sürdürülebilir, güvenilir ve yerli enerji kaynaklarının sağlanması şarttır. Bu ise, enerji arz ve talep yönünün belirlenmesine yönelik yapılan araştırmalar ve incelemelerle mümkündür. Dolayısıyla ülke ekonomilerinin enerji arz ve talep yönünün belirlenmesine yönelik araştırma ve incelemelerin yapılarak, yol gösterici bilgilerin sağlaması son derece önemlidir. Böylece ekonomik performans projeksiyonlarına paralel olarak potansiyel enerji talebinin önceden belirlenmesi ve enerji arz güvenliğinin kontrol altına alınması gerekir. Aksi takdirde enerjide özellikle de elektrik ve doğal gaz enerjisindeki bir darboğaz ekonomik büyümeyi sınırlandırabilir. Bu gelişmeler, gerek sektörel gerek toplam enerji talebinin zaman içerisindeki gelişimleri dikkate alınarak doğru tahmin edilip, arz güvenliğinin sağlanması gerektiğini göstermektedir. Bu çerçevede, Türkiye'nin sanayi sektörü elektrik talebinin tahmin edilip, kısa ve uzun dönem talep esneklikleri ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Çalışmamız beş bölümden oluşmaktadır. Giriş niteliğindeki bu bölümün ardından konuyla ilgili literatür ikinci bölümde, araştırmada kullanılacak veriler ve modelin yapısının yer aldığı çalışmanın metodolojisi üçüncü bölümde ortaya konmuştur. Tahmin sonuçları dördüncü bölümde sunulmuştur. Beşinci bölümde ise sonuç kısmı yer almaktadır.

2. Literatür

Dünya nüfusunun artması ve teknolojinin gelişimi ile birlikte enerji tüketiminin de artışı, enerji sektöründe oluşan gelişme ve değişimlerin yakından izlenip bu konuda araştırma ve inceleme yapılmasını zorunlu kılmaktadır. Özellikle, 1970'li yıllardan itibaren tüm Dünya'da enerji ve enerji talebi merak konusu olmuş ve dolayısıyla bu yönde birçok yerli ve yabancı çalışmalar yapılmış ve yapılmaya da devam edilmektedir. Bu kısımda çalışmanın amacı kapsamında

sadece elektrik talebiyle yapılmış olan çalışmalara yer verilecektir. Bu çalışmalar ve elde edilen talep tahin sonuçları aşağıdaki Tablo 1'de özetlenmektedir.

Tablo 1: Elektrik Enerjisi Talebiyle İlgili Literatür

Yazar(lar)	Ülke(ler)	Bağımlı Değişken	Fiyat Esneklik Bulguları		Gelir Esneklik Bulguları	
			K. Dönem	U. Dönem	K. Dönem	U. Dönem
Akdeniz ve Demir (1991)	Türkiye	Konut elektrik talebi	0	0	0.55	2.05
Şahin (1994)	Türkiye	Konut, Sanayi ve Toplam elektrik talebi	0	0	0.34	0.74
Yamak ve Güngör (1998)	Türkiye	Konut elektrik talebi	1'den küçük	1'den küçük	1'den küçük	1'den büyük
Donatos ve Mergos (1991)	Yunanistan	Konut elektrik talebi	-0.21	-0.58	0.53	1.50
Eltony ve Hajeeh (1999)	Kuveyt	Sanayi elektrik talebi	-0.33	-0.98	0.34	0.81
Bakırtaş vd. (2000)	Türkiye	Toplam elektrik talebi	Anlamsız	Anlamsız	0.692	3.134
Akan ve Tak (2003)	Türkiye	Konut,Sanayi,Ticarethane, Resmi Daireler, Genel Aydınlatma ve Toplam elektrik talebi	0 yakın		> 1 (Konut, sanayi hariç)	
Holtedahl ve Joutz (2004)	Tayvan	Konut elektrik talebi	1'den küçük	1'den küçük	-	1
Kamerschen ve Porter (2004)	ABD	Konut elektrik talebi Sanayi elektrik talebi Toplam elektrik talebi	-0.85 ile -0.94 arası -0.34 ile -0.55 arası -0.13 ile -0.15		0.65 ile 0.68 arası 0.34 0.89 ile 0.90	
Hondroyiannis(2004)	Yunanistan	Konut elektrik talebi	-0.41		1.56	
Filippini ve Pachauri (2004)	Hindistan	Konut elektrik talebi	1'den küçük		1'den küçük	
Narayan ve Smyth (2005)	Avustralya	Konut elektrik talebi	1'den küçük		1'den küçük	
Tezekici (2005)	Türkiye	Toplam elektrik talebi	-0.034		0.808	
De Vita vd. (2006)	Namibya	Toplam elektrik talebi	-0.30		0.59	
Zachariadis ve Pashourtidou (2007)	Kıbrıs Rum	Tarım, Sanayi, Hizmet ve Konut elektrik talebi	-0.3'den küçük	-0.3 ile -0.4 arası	1'den küçük	1'den büyük
Halıcıoğlu (2007)	Türkiye	Konut elektrik talebi	Anlamsız	-0.52 ile -0.63	Anlamsız	0.49 ile 0.70
Erdoğdu (2007)	Türkiye	Toplam elektrik talebi	-0.0123	-0.9079	0.0148	1.0947
Küçükbahar (2008)	Türkiye	Toplam elektrik talebi	Anlamsız	-0.30	-	-
Amusa vd. (2009)	Güney Afrika	Toplam elektrik talebi	-0.039	-0.298	0.217	1.673
Bianco vd. (2009)	İtalya	Yurtiçi elektrik talebi Yurtdışı elektrik talebi	-0.06 -0.06	-0.24 -0.09	0.28 1.41	0.29 2.20
Bianco vd. (2010)	Romanya	Konut dışı elektrik talebi	-0.0752	-0.274	0.136	0.496
Athukorala ve Wilson (2010)	Sri Lanka	Konut elektrik talebi	-0.16	-0.62	0.32	0.78
Dilaver (2010)	Türkiye	Toplam elektrik talebi	-	-	0.12	0.41
Dilaver ve Hunt (2011a)	Türkiye	Sanayi elektrik talebi	-0.16		0.15	
Dilaver ve Hunt (2011b)	Türkiye	Konut elektrik talebi	-0.10	-0.57	0.41	2.29
Dilaver ve Hunt (2011c)	Türkiye	Toplam elektrik talebi	-0.11		0.17	
Şahbaz Kılınç ve Çoban (2017)	OECD	Sanayi elektrik talebi	0.48	0.015	Anlamsız	0.79
Uhr vd. (2019)	Brezilya	Konut elektrik talebi	-0.46 ile -0.56 arası		0.20 ile 0.32 arası	

Tablo 1'deki elektrik talebiyle ile ilgili çalışmalar genel olarak değerlendirildiğinde; Şahbaz Kılınç ve Çoban (2017) OECD ülkeler için yapmış

olduğu çalışma hariç tüm ülkelerin elektrik talebinin fiyat esneklik değerleri negatif olup, hem kısa dönemde hem de uzun dönemde birden küçük ve sıfıra daha yakın değerler aldığı görülmektedir. Yani, elektrik enerji kaynağı gerek sektörel anlamda gerekse toplam talebi inelastik olduğu, yani talebinin esnek olmadığı söylenebilir. Bununla birlikte, talebin fiyat esnekliği ile ilgili anlamlı bir ilişki tespit edilmeyen çalışmalar da mevcuttur [*Bknz*: Bakırtaş vd. (2000), Halıcıoğlu (2007), Küçükbahar (2008)].

Elektrik talebinin gelir esneklik katsayılarına baktığımızda ise pozitif olup, kısa dönemde genellikle birden küçük değerler[1] aldığı görülmektedir. Elektrik talebinin uzun dönem gelir esneklik katsayıları ise yine pozitif, ancak birden büyük değerlerin çoğunlukta olduğu söylenebilir. Bu nedenle, elektrik enerji kaynağı kısa dönemde genellikle normal mal/üretim faktörü olup, normal malın zorunlu ihtiyaç malı niteliğinde olduğu söylenebilir. Ancak, uzun dönemde ise elektrik talebinin gelir esneklik katsayısı pozitif ve birden büyük değerler aldığından yine normal maldır, ama normal malın zorunlu ihtiyaç malı niteliğinde değil, çoğu ülke için normal malın lüks malı niteliğinde olduğu ifade edilebilir (Tablo 1).

3. Metedoloji

3.1. Değişkenler ve Veriler

Veriler yıllık olup, elektrik talebi için 1978-2009 dönemini kapsayan çalışmamızda değişkenler, sektörlere göre farklılık göstermekle birlikte temelde talep edilen miktarı etkileyen faktörlerden oluşmaktadır. Buna göre, iktisat teorisi ve literatür kısımda değinilen ampirik çalışmalar ışığında sanayi elektrik talebi (EI_d) için önerilen model;

$$EI_d=f(EPI, IVD) \quad \textbf{(1)}$$

olarak ifade edilebilir. Modelin ekonometrik gösterimi ise;

$$ECI_t= \beta_0- \beta_1 EPI_t + \beta_2 IVD_t + e_t \quad \textbf{(2)}$$

şeklinde yazılabilir. Burada ECI ve EPI sırasıyla; sanayi sektörü elektrik tüketimi ile fiyatlarını temsil etmektedir. Sanayi sektörünün katma değeri (IVD) sanayi sektöründe geliri ifade etmektedir. Diğer taraftan β_i söz konusu değişkenlerin parametrelerini; e_t modellerin hata terimlerini temsil etmektedir. Böylece, sanayi sektörü elektrik talebi ortaya konmuş olmaktadır. Sanayi sektörü elektrik talebi tahmini için kullanılacak değişkenler ve kaynakları Tablo 2'de yer almaktadır.

---

[1] Akan ve Tak (2003) Türkiye ekonomisinin Ticarethane, Resmi Daireler, Genel Aydınlatma ve toplam elektrik talebi için yapmış olduğu tahmin ile Bianco vd. (2009) İtalya için ortaya koyduğu yurtdışı elektrik talebi için yapılan tahmin hariç.

Tablo 2: Değişkenler ve Kaynakları

Değişkenler	Açıklama	Kaynaklar
ECI	Sanayi Sektörü Net Elektrik Tüketimi*, KWh	TEDAŞ
EPI	Sanayi Sektörü Elektrik Fiyatı, US $/KWh	IEA
IVD	Sanayi Sektörü Katma Değeri,Cari Fiyatlarla,$	WB

*Net Elektrik Tüketimi= Brüt Elektrik Tüketimi - Kayıp ve Kaçaklar
Brüt Elektrik Tüketimi= Yurtiçi Tüketim + İthalat - İhracat.

Elektrik talebinin ABD doları şeklinde olan verileri (IVD ve EPI) reel döviz kuruyla[2] çarpılıp TL çevrildikten sonra, TÜFE'ye oranlanarak enflasyondan arındırılmıştır. Tüm seriler logaritması alınarak analizler yapılmıştır.

Tablo 2'de görüldüğü gibi elektrik fiyatı (EPI) IEA'dan, elektrik tüketim verileri (ECI) TEDAŞ'tan ve sanayi sektörü katma değeri (IVD) verisi Dünya Bankası (WB)'ndan alınmıştır. ABD dolar olarak elde edilen verilerin TL'ye çevrilmesi ve enflasyondan arındırılması için kullanılan nominal döviz kuru ve (ABD ve Türkiye için) TÜFE Dünya Bankası'ndan elde edilmiştir.

3.2. Ekonometrik Model

Ekonometrik model olarak zaman serisi yöntemlerinden ARDL yaklaşımı tercih edilmiştir. Bu yaklaşım, hem yapısal talep modellerinin oluşturulup tahmin edilmesine uygun olması, hem de modelde yer alacak değişkenlerin durağanlık düzeylerinin $I(0)$ veya $I(1)$ olması nedeniyle tercih edilmiştir.

Pesaran vd. (2001) tarafından geliştirilen sınır testi yaklaşımına göre serilerin $I(0)$ veya $I(1)$ olmalarına bakılmaksızın seriler arasında eşbütünleşme ilişkisinin varlığı araştırılabilir. Bunun için ilk önce kısıtlanmamış hata düzeltme modeli (UECM) oluşturulur. Eşbütünleşme analizi gecikme sayısına duyarlı olduğundan [Bahmani-Oskooee ve Brooks (1999), Bahmani-Oskooee vd. (2006), Bahmani-Oskooee ve Harvey (2006)], gecikme sayısı seçme sürecinde sistematik bir süreç izlemek gerekmektedir. Bu çalışmada, maksimum gecikme sayısı bazı yapısal talep modeller için dört olarak belirlenmiştir. Eşbütünleşme analizinde bir diğer önemli mesele eşbütünleşme denklemlerinde bir zaman trendinin olup olmayacağıdır (Pesaran vd., 2001: 296-301). Bu nedenle, eşbütünleşme testinin test edilmesi aşamasında standart bilgi kriterlerinin (AIC ve SBC) yanında determenistik trendin yer aldığı ve yer almadığı UECM tahminleri yapılmıştır. Eşbütünleşme test edilmesi aşamasında determenistik trendin, elektrik talebiyle

[2]Reel Döviz Kuru= Nominal Döviz Kuru*($TÜFE_{ABD}/TÜFE_{TR}$) şeklinde formüle edilebilir.

ilgili modelde anlamlı olduğu ve bu yüzden modele dahil edilmesine karar verilmiştir. UECM'ye dayanan bu test bizim çalışmamızın amacını teşkil eden sanayi sektörü talebine uyarlanmış hali şu şekildedir.

$$InECI_t = \beta_0 + \beta_1 trend + \sum_{i=1}^{m} \beta_{2,i} \Delta InECI_{t-i} + \sum_{i=0}^{m} \beta_{3,i} \Delta InREPI_{t-i} + \sum_{i=0}^{m} \beta_{4,i} \Delta InRIVD_{t-i} + \beta_5 InECI_{t-1} + \beta_6 InREPI_{t-1} + \beta_7 InRIVD_{t-1} + \varepsilon_t \qquad (\mathbf{3})$$

Burada *lnECI* doğal logaritmik hale dönüştürülmüş sanayi sektörü elektrik tüketim değerini ifade etmektedir. (3) nolu denklemde yer alan değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkisinin bulunmadığı temel hipotez trendsiz ve trendli model için aşağıdaki şekilde kurulabilir:

Trendsiz Model (H_0: $\beta_4=\beta_5=\beta_6=0$)

Trendli Model (H_0:$\beta_5=\beta_6=\beta_7=0$)

Eşbütünleşme ilişkisinin varlığının test edilmesi için bağımlı ve bağımsız değişkenlerin her bir gecikmesine göre *F* testi yapılmıştır. Hesaplanan *F* istatistiği Pesaran vd. (2001)'deki tablo alt ve üst kritik değerleri ile karşılaştırılır. Eğer hesaplanan *F* istatistiği, üst kritik değerinden büyükse, değişkenler arasında uzun dönemli eşbütünleşme ilişkisi bulunmadığını öngören sıfır hipotezi reddedilir, yani değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olduğuna karar verilir. Ancak, *F* istatistiği alt kritik değerin altındaysa, değişkenler arasında uzun dönemli eşbütünleşme ilişkisinin bulunmadığını öngören sıfır hipotezi kabul edilir. Hesaplanan *F* istatistiği alt ve üst kritik değerler arasında bulunması durumunda ise kesin bir sonuç öngörülememekte (Pesaran vd., 2001: 290) ve diğer eşbütünleşme yaklaşımlarına başvurulması gerekmektedir.

4. Uygulama Sonuçları

4.1. Durağanlık Tahmin Sonuçları

ARDL yaklaşımında, modelde yer alacak değişkenlerin birim kök taşıyıp taşımadıklarını tespit etmek için bir ön test yapılması zorunlu olmamakla birlikte, modeldeki bağımlı değişkenin *I*(1) olması ve ayrıca değişkenlerden hiçbirinin *I*(2) olmaması gerekmektedir. Çünkü, Pesaran vd. (2001) tarafından verilen alt ve üst kritik değerler, serilerin *I*(0) ve *I*(1) olma kriterlerine göre türetilmiştir. Dolayısıyla, en azından bu bahsedilen şartların sağlanıp sağlanmadığından emin olmak için, ARDL yaklaşımına başvurmadan önce birim kök testleri yapılarak, serilerin durağanlık mertebelerinin tespit edilmesi yararlı olacaktır. Bu amaçla

önce serilerin durağanlık durumu, ADF ve PP birim kök testlerine göre ele alınmıştır. Test sonuçları Tablo 3'dedir.

Tablo 3: Birim Kök Test Sonuçları

		Düzey Değerleri		1. Farkları	
	Değişkenler	**ADF**	**PP**	**ADF**	**PP**
Test İstatistiği*(sabitli &trendli**)**	***eci***	-1.11(0)	-1.01(1)	-4.38(6)	-5.20(1)
	repi	-4.96(5)	-4.17(2)	-	-
	rivd	-6.46(1)	-7.60(4)	-	-
Kritik Değerler	**% 1**	-4.28		-4.30	
	% 5	-3.56		-3.57	
	% 10	-3.22		-3.22	

*Parantez içindeki değerler ADF için gecikme uzunluğunu, PP için bant genişliğini ifade etmektedir. Gecikme uzunluğunun seçiminde Schwarz Bilgi Kriteri (SIC) kullanılmıştır. Bant genişliği ise Bartlett Kernel kullanılarak Newey-West göre belirlenmiştir.

Tabloda görüldüğü gibi düzey değerleri itibariyle sanayi (*repi*) sektörünün elektrik fiyatı ile sanayi sektörü katma değeri (*rivd*) serilerinin ADF ve PP test istatistiklerinin mutlak değerleri, kritik tablo değerlerinin mutlak değerlerinden büyük olduklarından değişkenler düzey değerleriyle durağandır. Bu *repi* ve *rivd* serilerinin düzey değerleri itibariyle durağan olduğunu, yani $I(0)$ göstermektedir. Düzey değerleri itibariyle durağan olmayan sanayi sektörü elektrik tüketimi (*eci*) serisi birinci farkı alındığında mutlak değer olarak ADF ve PP test istatistiği değerleri tüm önem düzeylerindeki kritik değerlerinden büyük olup, bu serinin ilk farkının durağan olduğu, yani $I(1)$ anlamına gelmektedir.

4.2. Eşbütünleşme Test Sonuçları

Bu çalışmada, yıllık veriler kullanıldığından sanayi sektörü elektrik talebi için öngörülen (3) nolu model maksimum 4 gecikmeyle ve trendli tahmin edilmiştir. Eşbütünleşme ilişkisinin test edilmesiyle ilgili F istatistiği sonuçları Tablo 4'de özetlenmiştir.

Tablo 4: Eşbütünleşme Test Sonuçları

Model	m	k	*F*-İstatistiği	Alt Kritik Değer-Üst Kritik Değer
				6.34-7.52*
(3) nolu	4	2	7.0295 (0.0047)	4.87-5.85**
				4.19-5.06***

*, ** ve *** sırasıyla % 1, % 5 ve % 10 anlamlılık düzeylerini ifade etmektedir. *m* maksimum gecikme sayısını, *k* ilgili modellerde yer alan bağımsız değişken sayısıdır. Kritik değerler, Pesaran vd. (2001:301) çalışmalarında yer alan Tablo CI(v)'de sunulan *k*=2 ve *k*=3 durumuna ait değerlerdir. Parantez içerisindeki değerler *p* istatistiğini ifade etmektedir.

Tablodan anlaşıldığı gibi, hesaplanan *F* istatistikleri sanayi sektörü elektrik talebi için % 5 ve 10 önem düzeylerinde üst kritik değerden yüksek olduğu görülmektedir. Dolayısıyla söz konusu sanayi sektörünün elektrik talebi için dört gecikmeli trendli modellerdeki değişkenler arasında uzun dönemli eşbütünleşme ilişkisi bulunmadığını öngören sıfır hipotezi reddedilir. Bu durumda, değişkenlerin düzey değerleri ile yapılacak analizde sahte regresyon problemiyle karşılaşılmayacaktır. Seriler arasında bir eşbütünleşme ilişkisi tespit edildiğinden artık uzun ve kısa dönem ilişkileri belirlemek için ARDL model tahmin sonuçları ele alınacaktır.

4.3.ARDL Modeli Tahmin Sonuçları

Değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin olduğunun tespit edilmesi amacıyla, sanayi sektörünün elektrik talebi için uygun ARDL modeli aşağıdaki (4) nolu denklem tahmin edilmiştir.

$$InECI_t = \beta_0 + \beta_1 trend + \sum_{i=1}^{m} \beta_{2,i} InECI_{t-i} + \sum_{i=0}^{m} \beta_{3,i} InREPI_{t-i} + \sum_{i=0}^{m} \beta_{4,i} InRIVD_{t-i} + \mu_t \qquad (4)$$

Microfit programı ile sanayi sektörü elektrik talebine en uygun ARDL modelini belirlemek için ilk olarak (4) nolu denklem, bütün muhtemel değerler için OLS ile tahmin edilmektedir. Bu tahminde de maksimum gecikme uzunluğu dört olarak alınmıştır. Sanayi sektörünün elektrik talebi için öngörülen (4) nolu denklemin AIC'ye göre en uygun ARDL (1,1,0) modelinin tahmin sonuçları aşağıdaki Tablo 5'dedir.

Tablo 5: ARDL (1,1,0) Modeli Tahmin Sonuçları

Değişkenler	Katsayı	*T* İstatistiği
leci(-1)	0.243	2.029[0.056]
lrepi	-0.109	-5.508[0.000]
lrepi(-1)	0.221	2.197[0.040]
lrivd	0.068	3.105[0.006]
c	16.570	6.300[0.000]
trend	0.032	3.795[0.001]

Tanımlayıcı Testler			
R^2	0.997	DW	1.833
$\overline{R}^2$	0.996	*F* İst.	1175.5 [0.000]
χ^2_{BG}	0.015[0.840]	χ^2_{NORM}	2.410[0.300]
χ^2_{RAMSEY}	0.505[0.477]	χ^2_{WHITE}	0.231[0.631]

$\chi^2_{BG}, \chi^2_{RAMSEY}, \chi^2_{NORM}, \chi^2_{WHITE}$ sırasıyla, Breusch-Godfrey ardışık bağımlılık, Ramsey regresyonda model kurma hatası, Jarque-Bera normallik ve White değişen varyans sınaması istatistikleridir. Köşeli parantez içindeki değerler *p*-olasılık değerlerini göstermektedir.

Tablo 5'teki test sonuçlarına bakıldığında; sanayi sektörünün elektrik talebi, katsayıların işaretleri iktisat teorisi beklentilerine uygun ve ardışık bağımlılık, değişen varyans, model kurma hatası ve normal dağılım sorunların olmadığı görülmektedir.

4.4. Uzun Dönem Katsayıları

Değişkenler arasında eşbütünleşme tespit edilip en uygun ARDL modeliyle tahminde bulunulduktan sonra ikinci aşamada, değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin katsayıları tahmin edilir ve katsayılar hakkında değerlendirmeler yapılır (Pesaran ve Pesaran, 2009:319). Sanayi elektrik tüketiminin bağımlı değişken olması durumunda, elektrik talebinin uzun dönem katsayıları Tablo 6'daki gibidir.

Tablo 6: Uzun Dönem Katsayıları

Sanayi Sektörünün ARDL (1,1,0) Modeli **Bağımlı Değişken: *leci***		
Bağ. Değişkenler	**Katsayı**	***t* İstatistiği**
lrepi	-0.149	-3.120[0.005]
lrivd	0.091	3.574[0.002]
c	21.897	54.715[0.000]
trend	0.042	4.899[0.000]

Köşeli parantez içerisindeki değerler, *t* testinin olasılık istatistiğini (*p*) ifade etmektedir.

Sanayi sektörü elektrik talebinin tahmin sonuçları ele alındığında, tüm katsayılar istatistikî olarak tüm önem düzeylerinde anlamlı ve işaretleri iktisat teorisi beklentilerine uygundur. Ayrıca, sanayi sektörünün uzun dönem elektrik talebinin fiyat esnekliği -0.149, gelir esnekliği 0.091 olarak hesaplanmıştır. Buna göre, analize konu olan dönem içerisinde, sektörün elektrik fiyatlarında meydana gelen % 1 oranındaki bir artış (veya azalış), uzun dönem sanayi elektrik miktarında % 0.15 civarında azalışa (veya artışa) yol açtığı görülmektedir. Bununla birlikte, sanayi sektörünün katma değerinde meydana gelen % 1 oranındaki bir artış (veya azalış), uzun dönem elektrik talebini % 0.09 oranında arttırdığı (veya azalttığı) belirlenmiştir (Tablo 6).

Ayrıca, zaman içerisinde, teknolojik gelişmelere paralel olarak gerçekleşen elektrikli ürünlerin çeşitlerinin ve elektrik kullanım alanlarının yaygınlaşması da elektrik tüketimini önemli ölçüde artırmıştır. Bu gelişmelere ilave olarak gerçekleştirilen yatırımlar sonucunda 1970'te ülke nüfusunun sadece % 52'si elektrik kullanma imkânına sahipken, günümüzde elektriksiz yerleşim birimi kalmaması da bu artış eğilimine destek olmuştur. Bu çerçevede, yapılan modellemede bu durumu temsil edecek bir trend değişkeni ilave edilmesi gereksinimi doğmuştur. Bu amaçla yapılan tahmin sonucunda; sanayi sektörü elektrik talebi modellerinde trend parametresi istatistikî olarak anlamlı ve işareti beklentilere uygun olmasına rağmen, elektrik talebi üzerindeki etkisi 0.04 arasında değerlerle sınırlı kaldığı tespit edilmiştir (Tablo 6).

Uzun dönem fiyat esneklikleri genel olarak değerlendirildiğin esneklik değerleri 1 altında olduğundan dolayı, mevcut literatüre uygun olarak Türkiye'de sanayi sektörü uzun dönem elektrik talebinin fiyata karşı esnek olmadığı (yani *inelastik* olduğu) söylenebilir. Diğer taraftan, uzun dönem elektrik talebinin gelir esneklik değerlerinin pozitif işaretli olması, elektrik enerjisinin Türkiye için bir *normal mal* olduğunu; sıfır ile bir arasında değerler ($0<E_I<1$) alması ise aynı zamanda bir *zorunlu ihtiyaç malı* niteliği taşıdığını göstermektedir. Bununla birlikte elektrik enerjisi diğer sektörlere oranla sanayi sektörü için daha güçlü bir zorunlu ihtiyaç malı olduğu söylenebilir. Ayrıca, elektrik talebinin gelirden çok fiyata bağlı olduğu ifade edilebilir.

4.5. Kısa Dönem Katsayıları

Son olarak hata düzeltme modeli ile kısa dönem parametreler tahmin edilir. Bu çerçevede sanayi sektörü elektrik talebi ARDL yaklaşımına dayalı hata düzeltme modeli aşağıdaki (5) nolu denklemdeki gibidir.

$$\Delta InECI_t = \beta_0 + \beta_1 trend + \sum_{i=1}^{m} \beta_{2,i} \Delta InECI_{t-i} + \sum_{i=0}^{m} \beta_{3,i} \Delta InREPI_{t-i} + \sum_{i=0}^{m} \beta_{4,i} \Delta InRIVD_{t-i} + \beta_5 ECM_{t-1} + \mu_t \quad (5)$$

ECM_{t-1} hata düzeltme terimini olup, (5) numaralı denklemde yer alan hata terimleri serisinin bir dönem gecikmeli değeridir. Bu hata düzeltme teriminin katsayısı (β_5) herhangi bir şok nedeniyle değişkenler arasındaki uzun dönem denge ilişkisinden sapmaların, ne kadar zaman içinde düzeleceğini gösterir ve katsayısının negatif olması beklenir. Kısa dönem kaysayıları uzun dönemde olduğu gibi sanayi sektörü için ARDL (1,1,0) modeli ile tahmin edilmiştir. Modelin tahmin sonuçları Tablo 7'deki gibidir.

Tablo 7: Kısa Dönem Katsayıları

Sanayi Sektörünün ARDL (1,1,0) Modeli		
Bağımlı Değişken: ***leci***		
Bağ. Değişkenler	**Katsayı**	***t* İstatistiği**
Δlrepi	-0.109	-5.508[0.000]
Δlrivd	0.068	3.105[0.006]
c	16.570	6.300[0.000]
trend	0.032	3.795[0.001]
ecm$_{t-1}$	-0.757	-6.312[0.000]

Köşeli parantez içerisindeki değerler, *t* testinin olasılık istatistiğini (*p*) ifade etmektedir.

Tablo 7'de görüldüğü gibi, sanayi sektörünün kısa dönem elektrik talebinin tahmin sonuçlarına bakıldığında, tüm katsayılar istatistikî olarak tüm önem düzeylerinde anlamlı ve iktisat teorisi beklentilerine uygundur. Sanayi sektörünün kısa dönem elektrik talebinin fiyat esnekliği -0.109, gelir esnekliği 0.068 olarak hesaplanmıştır. Buna göre, analize konu olan dönem içerisinde, sektörün elektrik fiyatlarında meydana gelen % 1 oranındaki bir artış (veya azalış), kısa dönem sanayi elektrik miktarında % 0.11 civarında azalışa (veya artışa) yol açtığı görülmektedir.

Bununla birlikte, sanayi sektörü katma değerinde meydana gelen % 1 oranındaki bir artış, kısa dönem elektrik talebini % 0.07 oranında arttırdığı belirlenmiştir. Diğer taraftan, sanayi sektörünün hata düzeltme terimi (-0.757) de beklenildiği gibi işareti negatif ve istatistiksel olarak bütün önem düzeylerinde anlamlıdır. Bu, sanayi sektörünün kısa dönem elektrik talebinde meydana gelecek bir dengesizliğin her yıl % 75.7'lik kısmı giderilerek uzun dönem dengesine ulaşabileceğini ortaya koymaktadır (Tablo 7).

5. Sonuç

Bu çalışmasının amacı; sanayi sektörü elektrik talebini Türkiye ekonomisi için oluşturulan yapısal modelle tahmin ederek, elektrik talebinin kısa ve uzun dönem talep esnekliklerini analiz etmektir. Bu amacı gerçekleştirmek için, çalışmamız ikincil enerji kaynaklarından elektrik enerjisiyle sınırlandırılmış ve diğer enerji kaynakları araştırmanın kapsamına dâhil edilmemiştir. Yöntem olarak Pesaran vd. (2001) tarafından geliştirilen ARDL yaklaşımı tercih edilmiştir. Bu yaklaşım, hem yapısal talep modellerinin oluşturulup tahmin edilmesine uygun olması hem de modelde yer alacak değişkenlerin durağanlık düzeylerinin $I(0)$ veya $I(1)$ olması nedeniyle tercih edilmiştir. Araştırmada kullanılan veriler farklı kaynaklardan elde edilmiştir (IEA, TEDAŞ ve WB).

ARDL yaklaşımıyla yapılan analiz sonucu Türkiye'nin sanayi sektörü elektrik talebi her iki dönemde de tüm katsayılar istatistikî olarak anlamlı ve işaretleri iktisat teorisi beklentilerine uygu tespit edilmiştir. Bununla birlikte, sanayi sektörünün kısa ve uzun dönem fiyat esnekliği sırasıyla, -0.109 ve -0.149; gelir esnekliği ise 0.068 ve 0.091 olarak hesaplanmıştır. Diğer taraftan, sanayi sektörünün hata düzeltme terimi (-0.757) de beklenildiği gibi işareti negatif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Bu, sanayi sektörünün kısa dönem elektrik talebinde meydana gelecek bir dengesizliğin her yıl % 75.7'lik kısmı giderilerek uzun dönem dengesine ulaşabileceğini ortaya koymaktadır. Buna göre, bu dönemde yaşanacak bir sapma yaklaşık 1.3 yıl sonra giderilmektedir.

Elektrik talebinin fiyat esneklik katsayıları genel olarak değerlendirildiğinde, hem kısa hem de uzun dönemde sanayi sektörünün elektrik talebi esneklik katsayısının 1 altında kaldığı görülmektedir. Dolayısıyla, Türkiye'de sanayi sektörü elektrik talebinin inelastik olduğu söylenebilir, fakat talebin tam inelastik (0) olduğu söylenemez. Sanayi sektörü elektrik talebinin gelir esneklik değerleri ise her iki dönemde de pozitif işaretlidir. Bu yüzden elektrik enerjisi Türkiye'nin sanayi sektörü için bir *normal (üstün) mal,* normal malın ise *zorunlu ihtiyaç malı* niteliğindedir. Bununla birlikte, Türkiye'de sanayi sektörü elektrik talebinin gelirden çok fiyata bağlı olduğu söylenebilir.

Son Not: Bu çalışma, Lebe (2012)'nin "Türkiye'de Enerji Piyasası ve Enerji Talebi: Elektrik ve Doğal Gaz Enerjisi İçin Ekonometrik Bir Uygulama" adlı doktora tezinden türetilmiştir.

KAYNAKLAR

1. Akan, Y. ve Tak, S. (2003). "Türkiye'nin Elektrik Enerjisi Ekonometrik Talep Analizi", Atatürk Üniversitesi İİBF Dergisi, 17(1-2), Nisan, 21-49.
2. Akdeniz, H.A. ve Demir, H. (1991). "Enerji-Ekonomi Etkileşiminin Analizi", Dokuz Eylül Üniversitesi İİBF Dergisi, 6, 97-111.
3. Amusa, H., Amusa, K. and Mabugu, R. (2009). "Aggregate Demand for Electricity in South Africa: An Analysis Using the Bounds Testing Approach to Cointegration", Energy Policy, 37(10), 4167-4175
4. Athukorala, P.P.A.V. and Wilson, C. (2010). "Estimating Short and Long-Term Residential Demand for Electricity: New Evidence from Sri Lanka", Energy Economics, 32, S34–S40.
5. Bahmani-Oskooee, M. and Brooks, T.J. (1999). "Bilateral J–Curve Between US and her Trading Partners", Weltwirtschaftliches Archiv, 135, pp.156-165.
6. Bahmani-Oskooee, M. and Harvey, H. (2006). "How Sensitive are Malaysia's Bilateral Trade Flows to Depreciation?", Applied Economics, 38(11), 1279-1286.
7. Bahmani-Oskooee, M., Economidou, C. and Goswami, G. (2006). "Bilateral J-curve between the UK vis-à-vis her Major Trading Partners", Applied Economics, 38(8), 879-888.
8. Bakırtaş, T., Karbuz, S. and Bildirici, M. (2000). "An Econometric Analysis of Electricity Demand in Turkey", METU Studies in Development, 27(1-2), 23-34.
9. Bianco, V., Manca, O. and Nardini, S. (2009). "Electricity Consumption Forecasting in Italy Using Linear Regression Models", Energy, 34(9), 1413–2141.
10. Bianco, V., Manca, O., Nardini, S. and Minea, A.A. (2010). "Analysis and Forecasting of Nonresidential Electricity Consumption in Romania", Applied Energy, 87(11), 3584–3590.
11. De Vita, G., Endresen, K. and Hunt, L.C. (2006). "An Empirical Analysis of Energy Demand in Namibia", Energy Policy, 34(18), 3447-3463.
12. Dilaver, Z. (2010). "Turkish Aggregate Electricity Demand: A Structural Time Series Analysis", 1-19, (Erişim tarihi, 02.05.2010), http://www.eprg.group.cam.ac.uk/wp-content/uploads/2010/03/Zafer-Dilaver.pdf
13. Dilaver, Z. and Hunt, L.C. (2011a). "Industrial Electricity Demand for Turkey: A Structural Time Series Analysis", Energy Economics, 33(3), 426-436.

14. Dilaver, Z. and Hunt, L.C. (2011b). “Modelling and Forecasting Turkish Residential Electricity Demand”, Energy Policy, 39(6), 3117-3127.
15. Dilaver, Z. and Hunt, L.C. (2011c). “Turkish aggregate electricity demand: An outlook to 2020”, Energy, 36(11), 6686-6696
16. Donatos, G.S. and Mergos, G.J. (1991). “Residential Demand for Electricity: The Case of Greece”, Energy Economics, 13, January,41-47.
17. Eltony, M.N. and Hajeeh, M. (1999). “Electricity Demand by the Commercial Sector in Kuwait: An Econometric Analysis”, OPEC Review, Energy Economics & Related Issues, 23(1), March, 23-32.
18. Erdoğdu, E. (2007). “Electricity Demand Analysis Using Cointegration and ARMA Modelling: A Case Study of Turkey”, Energy Policy, 35(2), 1129-1146.
19. Filippini, M. and Pachauri, S. (2004). “Elasticities of Electricity Demand in Urban Indian Households”, Energy Policy, 32(3), pp.429–436.
20. Halıcıoğlu, F. (2007). “Residential Electricity Demand Dynamics in Turkey”, Energy Economics, 29(2), 199-210.
21. Holtedahl, P. and Joutz, F.L. (2004). “Residential electricity demand in Taiwan”, Energy Economics, 26(2), March, 201-224.
22. Hondroyiannis, G. (2004). “Estimating residential demand for electricity in Greece”, Energy Economics, 26(3), May, 319-334
23. Kamerschen, D.R. and Porter, D.V. (2004). “The Demand for Residential, Industrial and Total Electricity, 1973-1998”, Energy Economics, 26, 87-100.
24. Küçükbahar, D. (2008). Modeling Monthly Electrıcity Demand in Turkey For 1990-2006, (No Publish Master Thesis), Ankara: Middle East Technical University.
25. Narayan, P.K. and Smyth, R. (2005). “The Residential Demand for Electricity in Australia: An Application of the Bounds Testing Approach to Cointegration”, Energy Policy, 33(4), 467-474
26. Pesaran, B. and Pesaran, M.H. (2009). Time Series Econometrics Using Microfit 5.0. New York: Oxford University Press Inc.
27. Pesaran, M.H., Shin, Y. and Smith, R.J. (2001). “Bounds Testing Approaches to the Analysis of Level Relationships”, Journal of Applied Econometrics, 16(3), 289-326.
28. Şahbaz Kılınç, N. ve Çoban, O. (2017). “Sanayi Sektöründe Enerji Talep Esnekliklerinin Tahmini: OECD Ülkeleri Örneği”, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 9(20), 479-496.

29. Şahin V. (1994). Enerji Sektöründe Geleceğe Bakış: Arz, Talep ve Politikalar. İstanbul: Türkiye Sanayiciler ve İşadamları Derneği. Yayın No.TÜSİAD-T/94.
30. Tezekici, S. (2005). Türkiye'de Enerji Sektörü ve Elektrik Enerjisi Talep Projeksiyonu (Kaynaklar-Politikalar). (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
31. Uhr, D. de A.P., Chagas, A. L. S. and Uhr, J. G. Z. (2019). "Estimation of elasticities for electricity demand in Brazilian households and policy implicationssubject", Energy Policy, 129, 69-79.
32. Yamak, R. ve Güngör, B., (1998). "Konut Elektrik Talep Denkleminin Tahmini: Türkiye Örneği, 1950-1991", Ekonomik Yaklaşım, 31(9), 71-78.
33. Zachariadis, T. and Pashourtidou, N. (2007). "An Empirical Analysis of Electricity Consumption in Cyprus", Energy Economics, 29(2), March, 183-198.

FİNANSAL PİYASALARDA GRAFİKLERLE TEKNİK ANALİZ: BİTCOİN İÇİN BİR UYGULAMA

Fuat LEBE

Doç. Dr., Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Osmaniye / Türkiye. fuatlebe@osmaniye.edu.tr
ORCID: 0000-0003-4633-8376

1. Giriş

Finansal piyasalarda ele alınan menkul kıymet veya değerli maden fiyatları yukarı yönde mi yoksa aşağı yönde mi? Ayı piyasasına mı giriyor yoksa boğa piyasasına mı giriyor? Bu ve buna benzer sorular endeks, hisse senedi, emtia, kur veya opsiyon üzerine işlem yapan tasarruf sahipleri/yatırımcıların her zaman aklından geçer ve cevap ararlar. Çünkü, yatırımcıların veya tasarruf sahiplerinin finansal piyasalarda kar veya gelir elde edebilmesinin tek yolu piyasayı takip edip, yatırım yapılan ürünün yönünü önceden tahmin edebilmekten geçmektedir (Erayman, 2021:1). Tam da bu noktada yatırımcı veya tasarruf sahiplerin imdadına teknik analizde çok sık kullanılan grafikler yetişmektedir.

Grafikler menkul kıymet veya diğer değerli vakalıkların finansal piyasalarda olup bitenin resimleridir ve eğer bu resimler dikkatli bir şekilde incelenirse, teknik analistlere göre devamlı tekerrür eden bir takım fiyat görüntüleri ortaya çıkarabilir. Bu görüntüler yatırımcılar/tasarruf sahipleri tarafından yorumlanarak piyasanın yönünü/eğilimini, başka bir ifadeyle piyasanın bir ayı piyasası mı yoksa boğa piyasası mı olduğu tespit edilebilir (Rodoplu, 1993: 238).

Bunlar genel olarak, temel analiz ve teknik analiz olarak iki ana başlık altında toplanabilmektedir. Temel analiz kısaca, menkul kıymet ile doğrudan ya da dolaylı ilişkili, genel ve özel çeşitli bilgileri toplayarak, sistematik bir biçimde değerlendirilerek menkul kıymet veya diğer yatırım araçlarının fiyatını/endeksini tahmin edilmesinden ibarettir. Yatırım araçlarıyla ilgili bilgi derleme ve değerlendirme süreci olan temel analiz yaklaşımı; ekonomi analizi, endüstri analizi ve firma analizi aşamalarından oluşmaktadır (Berk, 2000: 367). Temel analiz yapılırken, finansal varlık fiyatlarını etkilemesi beklenen bütün faktörler makro bazdan başlayarak mikro faktörlere doğru incelenmektedir. Temel analizde, öncelikle dünya ekonomisi, ülke ekonomisi ve şirketin içinde bulunduğu sektörün analizi yapılarak önümüzdeki dönemler için projeksiyonlar yapılır. Bundan sonra temel analizi yapılacak olan şirketin kendi finansal tabloları incelenerek ve belli değerleme modelleri kullanılarak şirketin olması gereken fiyatının (gerçek değerinin) bulunması amaçlanır. Bulunan fiyat ile şirketin bir hissesinin piyasa fiyatı karşılaştırılarak hissenin ucuz mu yoksa pahalı mı olduğuna karar verilerek, yatırım yapılır. Temel analiz bir şirketin gerçek değerini bulmayı amaçlar, ucuz veya pahalı olup olmadığına karar vererek; yatırımcılara uzun vadeli yatırım imkanı sağlamaktadır (Öztürk,2016: 470).

Finansal piyasalardaki ikinci yöntem teknik analiz ise, bir hissenin gerçek değerini bulmayı amaçlamaz ve hissenin ucuz ya da pahalı olup olmadığıyla ilgilenmez. Teknik analiz temelde, yatırımdan daha çok hisse senedini belli fiyat seviyelerinde alıp belli fiyat seviyelerinde satarak kar elde etmeye çalışmaktadır. Diğer bir deyişle; teknik analiz geçmiş fiyat hareketleri ve hacimleri inceleyerek,

formasyon, indikatör ve osilatör analizleri yaparak bir hisse senedi veya finansal varlığın alım-satım noktalarını belirlemeye ve fiyat hareketlerinin hangi yöne doğru gideceğini tahmin etmeye çalışır. Teknik analizin temel kurallarından ilki kesinlik içermemesi ve olasılıklarla ilgilenmesidir (Pring, 2014, 29). Teknik analiz prensipleri sadece hisse senetleri piyasalarına değil, altın, döviz, tahvil, bono, vadeli işlem, emtia gibi tüm piyasalar için uygulanabilmektedir.

Finansal piyasalarda yer alan menkul kıymetlerin ileride fiyatlarının ne olacağı ile ilgili tahminler için analist/yatırımcıların en çok güvendiği ve en sık başvurduğu yaklaşım teknik analizdir. Temel analizin aksine teknik analiz genellikle rasyonel hesaplamalar ve geçmişe yönelik verilerin ve grafiklerin yorumlanmasıyla elde edilen bulgular objektif kararlar alınmasını sağlayabilmektedir (GCM Yatırım, 2022a).

Temel ve teknik analiz arasındaki bağ kimilerine göre astronomi ve astroloji arasındaki ilişkiden farklı değildir. Teknik analiz görseldir, birtakım grafikler yardımıyla strateji belirlenir, fiyatların tekerrürden ibaret olduğunu savunmakta olup geçmiş hareketler önem arz eder. Buna rağmen literatürdeki birçok çalışmanın öne sürdüğü bulgulara göre teknik analiz yaklaşımı, menkul kıymetlerin fiyatlarıyla ilgili oldukça kayda değer bilgiler sunmaktadır (Mamaysky vd., 2000:17). Temel ve teknik analiz araçlarının uygulanması ve menkul kıymet ile ilgili stratejilerin oluşturulması için temel hareket noktası grafiklerin oluşturulması ve yorumlanmasıdır. Bu yüzden, iyi bir analiz için grafikler bir bakışta birçok ipucunu içinde bulunduran önemli bir araçtır. Zaman içerisinde grafiklerin tekrarlayan hareketleri ve temel şartlar oluştuğunda tarihteki davranışlarına benzer özellikte davranışlarda bulunması analistler için birçok anahtarın varlığına işaret eder. Grafikleri iyi okumak ve ihtiva ettiği dili anlayabilmede gösterilecek başarı alacağınız pozisyonun geleceğini belirleyen en önemli etmendir. Bu nedenle çeşitli zaman aralıklarında çizilen ve incelenen grafikler önemli ipuçları yakalandığı durumda iyi bir yatırımcı için çok önemli veriler barındırır (GCM Yatırım, 2022b).

Teknik analizde menkul kıymet fiyatlarının bir bütün içinde tamamen birbiriyle bağlantılı hareketler içerisinde bir seyir izlediği varsayılır. Çünkü teknik analizde menkul kıymetlerin fiyat hareketleri bir döngü içerinde birbirini izleyen bir seyir izler ve esasen mevcut her hareket geçmişteki bir değişimin tekrarı olduğu kabul edilir. Finansal piyasanın olağan şartları içinde herhangi bir etki için verilen tepki daha önce herhangi bir zamanda (yani geçmişte) benzer bir etki altında oluşan tepkiden farklı değildir. Dolayısıyla menkul kıymetlerin fiyat grafikleri üzerinde oluşan her şekil, her veri belli bir düzen içinde tanımlanabilir ve geçmişteki herhangi bir benzer dönemle eşleştirilebilir olduğu sürece menkul kıymetin gelecekteki fiyatıyla ilgili öngörüde bulunmak kolaylaşabilir. Çünkü,

menkul kıymet fiyatlarının geçmişte benzer durumlarda nasıl seyir izlediğini ve nasıl bir tepki verdiğini mevcut grafiklerle görmekteyiz. Menkul kıymetin fiyatları mevcut içinde bulunduğumuz durumda benzer hareketleri sergilediğinde yine aynı seviyelere yükselmemiz veya düşmemiz pek muhtemeldir (GCM Yatırım, 2022a). Menkul kıymetin fiyat grafiğinin dikey veya yatay düzlemde ifade ettiği sayıları herhangi bir matematiksel bir düzlemle aynı nitelikleri barındırdığından okumak/yorumlamak zor değildir (GCM Yatırım, 2022c).

Grafiklerin analizi tasarruf sahipleri/yatırımcılar için bir bakıma kopya çekmek gibidir. Çünkü grafik analizi, temel analizin kestirme bir yolu olduğu söylenebilir. Teknik analiz, temel analiz yapmadan bir menkul kıymeti ya da endeksi analiz etme imkanı sağlar. Teknik analizci bunu fiyatların hareket ettiği yöne bakarak ve kullandığı bir takım yaklaşımlarla yapmaktadır. Menkul kıymet fiyatları artıyor ve teknik analizcinin kullandığı yöntemler/göstergeler bunu onaylıyorsa olumlu, fiyatlar düşüyor ve kullanılan yöntemler de bunu onaylıyorsa olumsuz bir durum olarak değerlendirilmektedir. Bu olay kopya çekmek gibi görünse de teknik analizciler için rasyonel bir davranış olarak değerlendirilmektedir (Murpy, 1998: 25).

Teknik analiz ölçeklenebilir, ifade edilebilir, belli bir sayı dizesine oturtulabilir ve matematiksel gerçeklerle uyum sağlayabilen her hareket parçası için mümkün olabilecek tanımlamalar yapmaktadır. Menkul kıymet fiyat grafiğinin oluşturduğu şekillerden geçmişteki fiyat ortalamalarına, alım satım talebiyle fiyatların kıyaslamalarından çok kompleks hesaplamalarla oluşturulan yardımcı çizimler kadar birçok istatistiksel araç, gereç ve materyalle başvurulur. Elde edilen bulgular genellikle kesin değerler ile ifade edildiği için analist/yatırımcılar menkul kıymetler ile ilgili sübjektif değil, objektif yorum yapma imkânı elde eder. Analist/yatırımcıya kalan sadece doğru materyaller için doğru teknikleri kullanmak ve menkul kıymetlerin fiyat bazında karşılaştırma için doğru grafiklerin tercih edilmesiyle uygun zamanda doğru pozisyon kalmaktır (GCM Yatırım, 2022a).

Anlık olarak gelen bilgilerden sürekli akan bir grafik de elde edebileceğiniz gibi, her bir noktası tam bir saat/hafta/ay hatta yılı temsil eden ve uzun yılları içine alan grafikler de oluşturmamız mümkündür. Kullanmak istediğiniz metoda ve incelemek istediğiniz zaman dilimine göre grafiğinizi zaman ölçüsüne uydurmanız oldukça basittir. Başarılı analistler/yatırımcılar herhangi bir menkul kıymet ile ilgili bir pozisyon kararı verir iken grafiklerin en küçük zaman diliminden yıllara varan süreçteki gelişimine/değişimine bakmayı tercih edebilirler. Bu nedenle grafikler, zaman ölçeğinde rahatlıkla tekrar boyutlanabilir ve incelenebilir nitelikte teknik araçlardır (GCM Yatırım, 2022c).

Teknik analizde kullanılan grafiklerden yararlanma bu çizimleri okuma ve yorumlayabilme beceri gerektirir. Bu becerilerin oluşturulması ve geliştirilmesi, menkul kıymetlerin fiyat hareketlerini grafik üzerinde görme, yorumlama ve tanımlamalarına bağlıdır. Bu nedenle finansal piyasaların önemli teknik analiz araçlarından biri olan grafik ve grafik çeşitlerini ele alıp, BİTCoin için grafiklerle teknik analiz yapmak bu çalışmanın temel amacıdır.

Bu çerçevede çalışmamız dört bölümden oluşmaktadır. Giriş niteliğindeki bu bölümün ardından, ikinci bölümde teknik analizde grafiklerin önemi üzerinde durulacak, üçüncü bölümde teknik analizde grafik ve grafik çeşitleri anlatılacak olup, BİTCoin için bu grafiklerle analiz yapılacaktır. Son olarak dördüncü bölümde genel değerlendirme ve sonuç kısmına yer verilecektir.

2. Teknik Analizde Grafiklerin Yeri ve Önemi

Teknik analizde temel araç grafikler olduğundan analiz yapılır iken olması gereken en önemli araç grafiklerdir. Çünkü, menkul kıymetlerinin veya diğer yatırım araçlarının seans içindeki fiyat hareketlerini, bu fiyat hareketlerinin oluşturdukları fiyat formasyonlarını (modellerini), hareket yönlerini (trendini), gün içi işlem miktarlarını ancak bu grafikler yardımıyla analiz etmek mümkün olabilmektedir. Analistler bu grafikleri oluşturmak için menkul kıymetin veya incelenen piyasanın verilerine ihtiyaç vardır. Bunlar menkul kıymetin açılış fiyatı, seansta oluşan en yüksek fiyat, en düşük fiyat, kapanış fiyatı ve gün içinde oluşan işlem miktarı gibi verilerdir (Çağırman, 1999: 15). Finansal piyasalarda oluşan her veri, alıcı ve satıcı arasındaki alış-verişin sonucunda ortaya çıkmaktadır. Alıcıların almış oldukları menkul kıymet sayısı, satıcıların sattıkları menkul kıymet sayısı, toplam olarak işlem gören menkul kıymet sayısı, alıcıların hangi fiyat seviyelerine kadar talepte bulundukları, satıcıların hangi fiyat seviyesine kadar satışa razı oldukları vb. göstergeler bu verilerin ana kaynağını oluşturmaktadır. Arz fazlası oluştuğunda menkul kıymetin fiyatları aşağıya, talep fazlası oluştuğunda ise menkul kıymet fiyatları yukarıya yönde gitme eğilimindedir. Bu fiyat hareketlerinin yönlerini, tarzlarını en güzel şekilde bu grafikler yardımıyla gösterilmekte olup, yorumlamak/incelemek oldukça basittir (Yılmaz, 2001: 32).

Finansal piyasalarda herhangi bir menkul kıymetin geçmişi göz önüne alındığında tekerrürden ibaret olduğu söylenebilir. Bu durum, finansal piyasalar ve bu piyasada yer alan aktörlerin psikolojisiyle ilgilidir. İlk kez 17. yüzyılda Japon pirinç sözleşmeleriyle başlayan grafiklerle teknik analiz, yüzyıllardan beri menkul kıymet fiyatlarının belli şekil ve hareketleri tekrar ettiğini ortaya koymuştur. Bu şekil ve hareketler sıklıkla tekerrür etmesinin temel nedeni piyasa ve insan/yatırımcı psikolojisidir (Murphy, 1999: 2-5). Analizciler, tasarruf

sahiplerinin/yatırımcıların belli şartlar altında stratejilerinin/davranışlarının birbiriyle aynı olduğuna inanmaktadırlar. Bu da insan psikolojisinde belirli bir vakaya verilen tepki, koşullar aynı kaldığı sürece değişmeyeceği varsayımına dayanmaktadır (Öztürk, 2016: 471). Teknik analizde yapılacak ayarlamalar ile herhangi bir menkul kıymetin geçmişteki fiyatı, sergilediği yol ve gösterdiği tepkiler grafiklerle gösterebilir.

Menkul kıymet fiyatlarının gelecekteki yönünü tahmin etme çabası yatırımcıların/tasarruf sahiplerinin üzerinde en çok düşündüğü konuların başında gelmektedir. Bu amaçla en çok kullanılan yöntemler, temel ve teknik analiz yöntemleridir. Teknik analiz temel analizin aksine genellikle şirketlerden/sektörlerden gelen haberlere bağlı değildir. Örneğin, bir menkul kıymetin fiyatları şirketin bilançosu ele alınarak ölçülemez. Çünkü bilançolar ilgili dönemin son gününün verilerini içerdiğinden, açıklandıktan gün eskimişlerdir. Bilanço gibi mali tablolardan önceden haberi/bilgisi olanlar, fiyatları zaten etkilemişlerdir. Eğer, menkul kıymetin fiyatı, sadece gerçek/cari fiyata göre oluşuyor olsaydı, teknik analiz yaklaşımına ihtiyaç duyulmazdı. Kaldı ki menkul kıymetlerin ilgili piyasalarını göz önüne aldığımızda, fiyatların sadece gerçek/cari fiyata bağlı oluşmadığı görülmektedir. Menkul kıymet fiyatları, kendi iç dinamikleri (sektör, firma büyüklüğü gibi) dışında tasarruf sahiplerinin psikolojilerine bağlı olarak da dalgalanma görülür. Teknik analiz yaklaşımı işte bu fiyat dalgalanmalarıyla ilgilenir. Teknik analiz yöntemi, geçmiş fiyat hareketlerine dayanarak menkul kıymet ve diğer yatırım araçlarının ilerideki fiyatlarını öngörmeye çalışır (Memişoğlu, 1997: 1). Menkul kıymetlerin eski fiyatlarının görünür hale gelmesi için teknik analizin ilk ve belki de en önemli adımı grafiklerdir. Grafik olarak çizilen menkul kıymet fiyatları, geçmişteki herhangi bir bölümüyle kıyaslama imkânı sağlar.

Menkul kıymetlerin gelecekteki yönünü ve uygun alım-satım zamanını öngörme çabası yatırımcı/tasarruf sahiplerinin en ısrarlı girişimlerinden biridir (Özçam,1996:5). Finansal piyasalardaki herhangi bir menkul kıymetin fiyat gelişimini/değişimini sergileyerek yatırımcıların/analistlerin en iyi pozisyonu almada kullandıkları göstergelerin başında gelen araç grafiklerdir. Grafikler sayesinde menkul kıymetlerin trendi belirlenir, direnç ve destekleri tespit edilir, formasyonları keşfedilir, çeşitli analiz araçları kullanılır ve nihayetinde söz konusu menkul kıymet ile ilgili uygulanacak stratejiye veya alınacak pozisyona bir karar verilir. Bu yüzden grafikler her analist/yatırımcı için karar alma aşamasında son ve en önemli çıkış evresidir (GCM Yatırım, 2022c).

3. Grafikler İle Teknik Analiz

Grafikler, menkul kıymet ve değerli madenlerin mevcut durumunu analiz etmek ve ilerideki fiyat hareketlerini öngörmek için belirli bir periyot dilimindeki verilerinden faydalanarak çizilen görsel araçlardır (Tomakin, 2007:22). Bir başka ifadeyle, fiyat ve işlem miktarı verilerinin çizgiler vasıtasıyla görselleştirildiği şekillere grafik adı verilmektedir (Özekşi, 2005: 25). Analistler menkul değerlerin belli bir zaman aralığındaki finansal verilerin grafiklerini çizerek, bu grafiklerden örnekler bulmaya çalışırlar. Daha sonra bu örnekleri menkul kıymetlerinin ilerideki fiyatlarını tahmin etmede/öngörmede kullanırlar (Özçam, 1996:16).

Grafiklerin hemen yanlarındaki dikey sütunlarda fiyat aralıklarını görebildiğimiz bir fiyat skalası (göstergesi) mevcuttur. Bu göstergedeki fiyat aralıkları farklı şekillerde oluşturulabilmektedir. Alttaki yatay sütunda ise, tarihleri görebildiğimiz günlük, haftalık, aylık, hatta yıllık bölmelere ayrılmış tarih göstergesi mevcuttur (Çağırman, 1999: 15). Bu oluşturulan grafiklerde en önemli amaç, geçmiş hareketlerinden menkul kıymetlerin ileride fiyatlarının ne olacağını ön görmeye çalışmaktır.

Grafik oluştururken gün içerisinde işlem yapan alıcı ile satıcı arasındaki alış-veriş sonucunda oluşan açılış fiyatları, en yüksek ve en düşük fiyatlar ve son olarak da kapanış fiyatları kullanılmaktadır (Yılmaz, 2001: 33). Genel anlamda teknik analizde kullanılan veya başvurulan dört farklı grafik çeşidi mevcuttur:

1. Çubuk (Bar) Grafikler
2. Çizgi Grafikler
3. Mum Grafikler
4. Sıfır (O) Çarpı (X) Grafikler

Dikey ekseninde fiyat değişikleri yatay eksende zaman aralığı gösterilmesi tüm bu grafiklerin ortak özelliğidir (Münyas ve Atasoy, 2021:93).

3.1. Çubuk (Bar) Grafikler

Bar grafikler de denilen çubuk grafikler, mum grafiklerin daha sade halleridir. Görsel olarak bar grafiklerin çubukları, mum grafiklerin çubukları kadar kolay okunmasa da çoğu yatırımcı/tasarruf sahipleri bu grafiklere önem vermektedir. Bar grafikler de denilen çubuk grafikler ile menkul kıymetin fiyatının seans/gün içindeki hareketleri daha iyi gözlenebilir. Çubuk grafiklerindeki çubuklar (yani barlar) menkul kıymetin yönünü, açılış fiyatını, kapanış fiyatını, en yüksek ve en düşük fiyatını eşanlı olarak analistlere sunmaktadır. Her çubuğun (barın) solundaki çıkık-çizgi menkul kıymetin gün içerisindeki açılış fiyatını, sağındaki çıkık-çizgi menkul kıymetin kapanış fiyatını, çubuğun üst noktası menkul kıymetin en yüksek fiyatını ve alt noktası ise menkul kıymetin en düşük fiyatını göstermektedir (GCM Yatırım, 2022b). Örneğin, Şekil 1'deki 27.07.2022

tarihindeki BİTCoin fiyatlarına baktığımızda[1]; dikey çubuğun üst noktası fiyatın gün içinde ulaştığı en yüksek fiyattı göstermek olup 23056.4 $ iken, çubuğun en alt noktası ise günün en düşük BİTCoin değeri olan 20982.9 $ göstermektedir. Menkul kıymetin k*apanış fiyatı* çubuk üzerinde sağa doğru kısa yatay çizgiyle, *açılış fiyatı ise* yine aynı çubuk üstünde sola doğru kısa çizgi ile gösterilmektedir. Mesela, BİTCoin için 27.07.2022 tarihindeki açılış fiyatı 21239.6 iken, kapanış fiyatı 22953.9 $ olduğu görülmektedir (*Bknz*: Şekil 1).

Bununla birlikte, kapanış fiyatının gün içindeki en düşük bölgeye yakın olması teknik zayıflığı veya menkul kıymet ile ilgili satış baskısının fazlalığını ifade etmektedir (Sarı, 2001:15). Örneğin, Şekil 1'de BİTCoin'nin 29.07.2022 tarihinden itibaren gelen 7 günlük düşüş sürecinin takibinde 06.08.2022 tarihinde BİTCoin'nin satış baskısının en fazla olduğu gün olarak göze çarpmaktadır. Diğer taraftan, kapanış fiyatının gün içinde ulaştığı en yüksek bölgeye yakın yerde olması da menkul kıymetin teknik olarak güçlendiğini ve alıcıların menkul kıymetin alımı konusunda istekli olduğu anlaşılmaktadır. Bunu Şekil 1'deki BİTCoin fiyatlarına baktığımızda, 13.07.2022 tarihinde benzer durum görmekteyiz. Çünkü, 13.07.2022 tarihindeki alıcıların yoğun BİTCoin talebi sonrası BİTCoin fiyatlarının 18.07.2022 tarihi hariç 6 gün ardı ardına yükseldiği görülmektedir (Şekil 1).

Şekil 1: Çubuk Grafik (Günlük Değerler)
Kaynak: https://tr.investing.com

[1] Şekil 1'deki 1 nolu çubuk.

Şekil 2: Çubuk Grafik (Günlük Değerler)
Kaynak: https://tr.investing.com

Gün içinde aşağı ve yukarı doğru hareket fazla ise çubuğun boyu uzar ve bu menkul kıymetin aktif olarak hem alındığı hem de satıldığı anlamına gelmektedir (Sarı, 2001:15). Mesela, Şekil 2'deki 1 ve 2 nolu oklarla gösterilen kırmızı çubuklar BİTCoin fiyatlarında aşağı yönde çok büyük düşüş yandığının göstergesidir. 1 nolu çubuk 08.10.2022 tarihinde BİTCoin 20697.4 $ seviyesinden aşağı yönde yoğun bir düşüş kat edip 17210.4 $ seviyesine kadar gerilediğini göstermektedir. Benzer şeklide bir sonraki gün olan 09.11.2022 tarihinde de (2 nolu çubuk) BİTCoin'de yoğun satışların görüldüğünü ve 15556.4 $ seviyesine kadar fiyatların indiği görülmektedir.[2] Bu yüzden 1 ve 2 nolu BİTCoin fiyatlarını gösteren çubukların boyu diğer günlere (06.10.2022-11.11.2022) göre daha uzundur.

Şekil 2'deki 3 ve 4 nolu oklarla gösterilen çubuk boyunlarının kısa olduğu günlerde ise BİTCoin alış ve satış işlemlerinin az oluğunu göstermektedir. Uluslararası piyasalarda BİTCoin aktivitesinin az olduğu bu günler 09.10.2022 (4 nolu) ve 12.09.2022 (3 nolu) tarihlerdir.

[2] Bu yoğun düşüşlerin sebebi bir Kripto para borsası olan FTX Borsasının iflas ettiği söylentilerinin çıkması (10.11.2022) ve 11.11.2022'de ise resmi olarak iflas ettiğinin açıklanmasıdır.

Şekil 3: Çubuk Grafik (Haftalık BİTCoin Değerleri)
Kaynak: https://tr.investing.com

Eğer Şekil 3'deki gibi haftalık çubuk grafik hazırlanıyor ise, bu çubuk grafiklerde BİTCoin'in haftalık grafiğinde olduğu gibi hafta içinde ulaştığı en düşük ve en yüksek seviye değerleri esas alınmaktadır. Gerek günlük gerekse haftalık oluşturulan grafikler olsun, bu bilgiler grafiklerde bir arada görüldüğünden çubuk grafikler yarımcılar/tasarruf sahipleri tarafından çok sık tercih edilen bir araçtır.

3.2. Çizgi Grafik (Line Charts)

Menkul kıymetin günlük kapanış değerlerinin sürekli bir çizgi ile birleştirilmesiyle çizgi grafikler elde edilir (Münyas ve Atasoy, 2021:93). Şekil üzerinde menkul kıymetin tek bir fiyat verisi görülmektedir. Menkul kıymetler, gün/seans boyunca farklı fiyatlardan alınıp-satılır. Ama genellikle menkul kıymetin kapanış fiyatları esas alınarak çizilen bu grafikler ayarlar sekmesinden açılış fiyatı, en yüksek fiyat veya en düşük fiyat esas alınarak da çizilebilir. İlk bakışta menkul kıymetlerin fiyat gelişim/değişim verilerini gözlemleyebilmek amacıyla tercih edilen en basit şekillerdir. İster kapanış fiyatı ister en yüksek fiyat veya diğerlerinden herhangi biri esas alınarak çizilen bu grafikte görsel olarak her zaman tek bir fiyat verisi ifade edilir (GCM Yatırım, 2022b). Örneğin aşağıdaki Şekil 4, günlük BİTCoin fiyatları 2018-2022 tarihleri arasındaki kapanış fiyatları esas alınarak oluşturulmuştur.

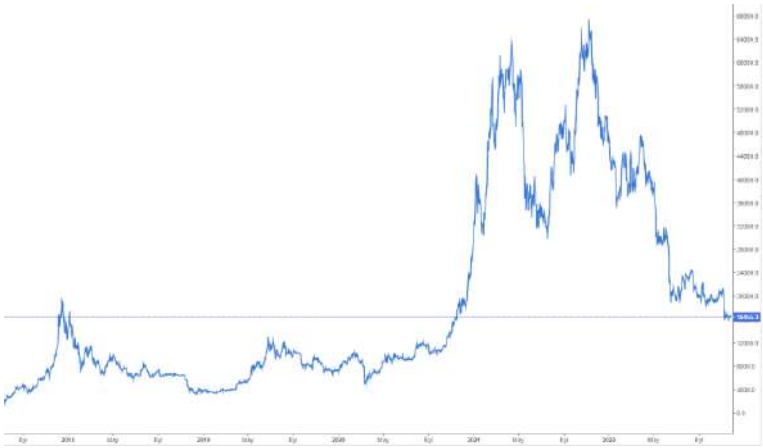

Şekil 4: Çizgi Grafik (Günlük)
Kaynak: https://tr.investing.com

Bu çizgi grafiklerinde kullanılan veri az olduğu için grafiğin çizimi ve izlenmesi daha basittir. Bununla birlikte, menkul kıymet fiyatlarının son eğilimini yansıttığı için trend-ivme çizgilerinin ve bilgilerin kontrolünde analist/yatırımcıların ilk tercih ettiği bu çizgi grafiklerdir (Yılmaz, 2001: 33). Menkul kıymet verilerinin sadeleştirilerek bakmak istediğimiz durumlar dışında bu çizgi grafikler teknik analizde kısıtlı kullanım alanına sahiptir (GCM Yatırım, 2022b). Özellikle gün içi fiyat hareketlerini yansıtmadığından kısa vadeli teknik analizde yetersiz kalabilmektedir (Münyas ve Atasoy, 2021:93).

3.3. Mum Grafikler (Candlestick Charts)

Japonya'nın 1600 yıllarında pirinç alım satım sözleşmelerindeki fiyatlara bakarak ilerideki fiyatları tahmin etmeye yönelik geliştirdikleri yaklaşımdır. Steven Nilson adlı Avrupalının bu yaklaşımı Japonya'dan Avrupa sermaye piyasasına taşımasıyla birlikte mum grafiklerin analizlerde önem kazanmasını ve popüler hale gelmesini sağlamıştır (Erdinç, 2004: 191).

Mum grafiği, çubuk (bar) grafiğinde olduğu gibi menkul kıymetin veya değerli metallerin açılış fiyatı, kapanış fiyatı, gün/seans içi en yüksek ve en düşük fiyat seviyelerini göstermekte olup, bu değerler dikkate alınarak mum grafikler çizilir (Münyas ve Atasoy, 2021:97; Yılmaz, 2001: 37). Aşağıdaki Şekil 5'de BİTCoin 30.10.202-28.11.2022 dönemine ait günlük değerleri yer almaktadır. Bu mum grafiklerin her çubuğu bir günü temsil etmekte olup, BİTCoin gün içerindeki aktivitenin (talep veya arzın) büyüklüğüne göre çubukların hem rengi hem de boyu/uzunluğu değişmektedir. Mesela, *yeşil renkli çubuklar* BİTCoin

fiyatının yükseldiğini gösterir iken, *kırmız renkli çubuklar* ise BİTCoin fiyatlarının düştüğünü temsil etmektedir.

Menkul kıymet/değerli metal talebinin arzdan fazla olduğu günlerde yükseliş mumun içi yeşile boyanmakta, arzın talepten fazla olduğu günlerde düşüş mumun içi kırmızı olmaktadır. Gün içerisinde/seansta en yüksek fiyatı mumun üzerinde tek çizgi olarak orta dikey gösterilmektedir. Mumun altındaki dikey çizgi ise gün içinde/seansta gelinen en düşük seviyeyi göstermektedir. Mesela, Şekil 5'de 1 nolu okla gösterilen 08.11.2022 tarihindeki BİTCoin'nin mum grafiğine baktığımızda, BİTCoin açılış fiyatı 20608.3 $ iken, kapanış fiyatı 18555.5 $'dır. O gün BİTCoin en yüksek değerine 20688.6 $ ile ulaşır iken, en düşük seviyesine 16153.0 $ ile geldiği görülmektedir (Şekil 5). Mum grafiklerin gövdesinin uzunluğunu menkul kıymetin açılış değeri ile kapanış değeri arasındaki farkın büyüklüğü belirler.

Şekil 5: Mum Grafiği (Günlük Değerler)
Kaynak: https://tr.investing.com

Eğer menkul kıymetin gün içindeki/seanstaki açılış fiyatı ile kapanış fiyatı arasındaki fark büyükse mum gövdesinin boyu da uzar. İki fiyat arasındaki farkın az olduğu günlerde gövde daha kısa kalır. Şekil 5'deki BİTCoin'in 08.11.2022 tarihindeki fiyat değişimleri gösteren 1 nolu ve sonraki gün olan 09.11.2022'deki 2 nolu mumun boyu/gövdesi diğer günlere göre daha uzundur. Bunun sebebi o günlerde BİTCoin açılış fiyatı ile kapanış fiyatı arasındaki farkın en fazla olduğu günler olmasıdır (sırasıyla, 2052.8 $ ve 2651.3 $'dır). Bu durum söz konusu

tarihlerde çok ciddi satışların[3] olduğunu ve BİTCoin arzının talepten fazla olduğunu göstermektedir.

Menkul kıymetin açılış fiyatı ile kapanış fiyatının aynı olduğu günlerde[4] ise haç/artı işaretine (+) benzeyen bir simge oluşur. Bu simgeye *Doji Sabah Yıldızı* adı verilmektedir. *Doji Sabah Yıldızı* menkul kıymet arz ve talebinin birbirine yakın olduğunu, yani alıcı ve satıcılar arasında dengenin oluştuğunu göstermektedir. Bu durum söz konusu menkul kıymet piyasasında karasızlığın hâkim olduğunu göstermektir (Münyas ve Atasoy, 2021:99). Örneğin Şekil 5'deki 4 nolu mumda 24.11.2022 tarihinde BİTCoin açılış ve kapanış fiyatları hemen hemen birbirine çok yakın düzeyde (16613.1 $) olup, talep edilen BİTCoin ile arz edilen BİTCoin birbirine eşit düzeydedir.

Uzun süren düşün ardından Şekil 5'de 3 nolu mumdaki gibi bir mum oluşursa bu sembol *çekiç* olarak adlandırılır. Böyle durumlarda gün içinde/seansta menkul kıymetin fiyatı belli bir seviyeye kadar düşüş gösterip, en son bir dip noktasını daha test ettikten sonra söz konusu menkul kıymetin bundan sonra yükselişe geçeceğini ifade etmektedir. Burada mumun gövdesinin uzun olan alt kısmı (yani çekicin sap kısmı), piyasada belirli bir düzeyin altına düşmek istemeyen Boğalar piyasasının[5] habercisidir.[6] Gövdenin aşağı kısmı ise söz konusu menkul kıymet için önemli bir destek seviyesi olarak kabul edilmektedir (Münyas ve Atasoy, 2021:100). Mesela, Şekil 5'de 3 nolu mumda BİTCoin fiyatlarının 21.11.2022 tarihinde gün içinde *çekiç* şeklinde sembolü oluştuğu görülmektedir. Nitekim 21.11.2022 tarihinde en son 15508.4 $ düzeyinde en son bir dip daha yaptıktan sonra BİTCoin iki gün üst üste yükselerek 16613.1 $ düzeyine yükseldiği görülmektedir (Şekil 5).

Diğer taraftan *çekiç* şeklindeki mumların tam tersi ise *asılı adam* olarak adlandırılmakta olup, menkul kıymet fiyatının düşeceğinin (Ayı piyasasının)[7] habercisidir. Söz konusu *asılı adam* şeklindeki mumun rengi kırmızı olabileceği gibi yeşil de olabilir. Mumun renginin (yeşil veya kırmızı) olmasının bir önemi yoktur. Ayrıca, her iki simgenin (yani yeşil renkli asılı adam ile kırmızı renkli asılı adamın) yan yana görülmesi de şart değildir, yalnızca birinin görülmesi

---

[3] Panik satışları.

[4] Şekil 5'de 4 nolu okta gösterildiği gibi

[5]Boğalar piyasası söz konusu menkul kıymet fiyatların sürekli yükselmesidir.

[6]Gün içinde/seasta oluşan en son ki bu dip seviyesinin piyasada kabul görmediğini ve bu seviyeye menkul kıymetin bir daha düşmesinin zor olduğunu göstermektedir. Başka bir ifadeyle, çekiç sembollü mumlar oluştuktan sonra menkul kıymetin yeteri yıpranan ve düşen fiyatlarının artık yükseleceğini, yani yükselen piyasanın (Boğa Piyasası) sinyalleri olarak yorumlanmaktadır (Münyas ve Atasoy, 2021:100).

[7]Ayı piyasası, menkul kıymet veya kıymetli madenlerin fiyatlarının sürekli düşmesi olarak tanımlanmaktadır.

yeterlidir. Asılı adam simgesinde, önemli olan sadece (yeşil veya kırmızı mumun) bir tanesinin tepede oluşmasıdır (Münyas ve Atasoy, 2021:101; Erdinç, 2004: 196). Örneğin, Şekil 5'deki 5 nolu mumda 27.11.2022 tarihinde BİTCoin için *kırmızı renkli asılı adam*[8] simgesi oluşmuştur. Bu *asılı adam* simgesi BİTCoin 27.11.2022 tarihinden sonra Ayı piyasası sinyali verdiğini, büyük olasılıkla BİTCoin fiyatlarının daha da düşeceğini göstermektedir. Kaldı ki bir sonraki gün 28.11.2022 tarihinde BİTCoin fiyatlarının düştüğü ve 16217.2 $ seviyesinden kapattığı görülmektedir (Şekil 5).

En çok kullanılan ve görsel olarak aynı anda birçok bilgiyi bir bakışta görülmesi açısından mum grafikler çok geniş kitlelerce kullanım alanı bulmuştur. Mum çubukların her biri yatırımcı/analistlere menkul kıymetin yönü, açılış fiyatı, kapanış fiyatı, en yüksek fiyat ve en düşük fiyat olmak üzere beş bilgiyi eşanlı olarak sağlamaktadır. Her bir mum gövdesinin temsil ettiği zaman dilimi grafiğin zaman tablosundaki zaman seçimine eşittir. Mesela, 1H zaman dilimi seçilmiş ise grafikteki bir mum çubuğun genişliği yatay zaman düzleminde 1 haftaya eşittir (GCM Yatırım, 2022b). Bu zaman dilimi dakika esas alındığında 1, 5, 15, 30 ve 45 dakika; saat esas alındığında 1, 2, 4 ve 5 saat; günler esas alındığında 1 gün, 1 hafta ve 1 ay olabilir.

3.4. Sıfır Çarpı (Nokta Şekil) Grafiği

Sıfır çarpı grafiği, sabit periyot aralıklarındaki menkul kıymetin fiyat hareketleri soldan sağa doğru oluşmayıp, işlem hacmini de göstermediğinden diğer grafiklerden oldukça farklıdır (Yatırım Akademisi, 2022). Diğer grafiklerde zaman ve işlem miktarı da gösterilirken, sıfır çarpı grafiğinde bu bilgiler pek kullanılmaz. Zaman gösterilmesi kısıtlı olarak görülür (Sarı, 2001:17). Geçmişi 1880'li yıllara kadar dayanan sıfır çarpı grafiği, tek bir dikey sütunda tek yönlü fiyat hareketlerini biriktirir ve fiyat yön değiştirdiğinde bir sonraki sütuna geçilir. Soldan sağa doğru menkul kıymetin fiyatındaki yükseliş ve düşüşler aynı sütunlar üzerinde belli simgeler konularak meydana getirilir. Fiyat değişim dengesi aynı yönde kaldığı sürece yükselişler yukarı yönde, düşüşler aşağı yönde olacak şekilde aynı sütunun boyu uzayarak oluşur. Menkul kıymette fiyat değişikliği olduğunda sağ yanındaki sütun oluşmaya başlanır (Sarı, 2001:17). Menkul

[8]Mum grafiklerinin Uzun Yeşil Mum, Doji Sabah Yıldızı, Çekiç, Asılı Adam ve Uzun Kırmızı Mum dışında farklı simgeler de mevcuttur. Mesela, Sabah Yıldızı, Yutan Boğa, Hamile Boğa, Yutan Ayı, Hamile Ayı, Akşam Yıldızı, Mezar Taşı gibi birçok farklı yükseliş ve düşüş sinyali veren formlar da mevcuttur (*Bknz*:Münyas ve Atasoy,2021:98-104; Matriks, 2022:5-22**)**. Bizim ele aldığımız dönemde adı geçen simgelere ait oluşumlar olmadığı için değinilmemiştir.

kıymetteki fiyat yükselişleri 'X'[9] ile, fiyat düşüşleri ise 'O'[10] simgesi temsil edilmektedir.

Bu grafiklerin oluşumunda fiyat seviyesindeki her yükseliş veya düşüş için "X" veya "O" çizilmez. Çizimin yapılabilmesi için düşüşün veya yükselişin, *kutu genişliği* adı verilen belli bir miktarın belirlenmesi gerekmektedir. Bu kutu genişliği, X veya O çizilmesi için belli bir eşik değeri/miktarı olduğunu söyleyebiliriz (Yatırım Akademisi, 2022). Menkul kıymetin fiyatı *kutu genişliği* oranında/değerinde artarsa "X", menkul kıymet fiyatı *kutu genişliği* oranında/değerinde düşer ise 'O' simgesi kullanılmaktadır (Çağırman, 1999:46). Mesela, kutu genişliği 500 $ olarak belirlendiği herhangi bir menkul kıymetin fiyatı 5000 $ seviyesinden 5500 $'a yükselirse *X sütununa* bir "X" işareti konulur. Fakat, menkul kıymetin fiyatı 5000 $ seviyesinden 4500 $'a düşerse, bu durumda *O sütununa* bir "O" simgesi konulur. Her iki simge de (X veya O) ayrı ayrı kendi sütunlarına konulmaktadır (Çağırman, 1999:46). İki simge aynı sütunda yer almaz. Eğer menkul kıymettin fiyat değişimi 500 $'in altında kalırsa bu fiyat değişimleri/hareketler yok sayılır ve ilgili sütunlara herhangi bir X veya O eklenmez. Örneğin, BİTCoin'nin 2018-2022 dönemine ait fiyat değişikliklerinin görüldüğü Şekil 6.

Şekil 6'daki 1 nolu *X sütunu*, fiyatlarda *kutu genişliği*nden daha fazla *yükselişlerin* ardı ardına yaşandığını gösterir iken, sağındaki 2 nolu *O sütün ise* BİTCoin fiyatlarında *kutu genişliğinden* daha fazla *düşüşlerin* yaşandığını göstermektedir. Söz konusu dönemin bazı gün/ay/yılları için herhangi bir X veya O sütunun oluşmadığı/çizilemediği görülmektedir.[11]

---

[9] Şekil 6'da üst üste konan X'ler yeşil renkle görülmektedir.

[10] Şekil 6'da üst üste konan O'lar kırmızı renkle görülmektedir.

[11] Ele alınan 2018-2022 döneminde BİTCoin'nin fiyat değişimleri genellikle belli bir değerden (kutu genişliğinden) daha az düşüş veya yükseliş olduğundan 2018-2022 periyodunun bazı günleri veya ayları, hatta yılları için herhangi bir O veya X sütunu oluşmamaktadır. Çünkü durgun piyasa koşullarında bu grafikle ilgili çok az X veya O sütunu oluşurken, değişken piyasa koşullarında ise önemli düzeyde X veya O sütunları oluşmaktadır. Bu yüzden 2018-2022 döneminde kripto para piyasasının durgun olduğu gün/ay/yıldaki fiyat değişimleri belli bir değerin (kutu genişliğinin) altında kaldığından dolayı, Şekil 6'daki bazı BİTCoin dönemleri (gün/ay/yıl) için herhangi bir X veya 'O' sütunu çizilememiştir.

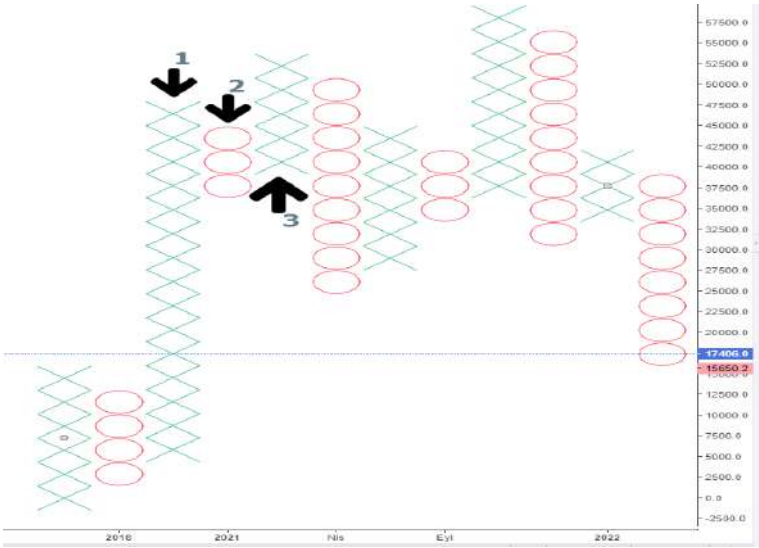

Şekil 6: Sıfır Çarpı Grafiği (Günlük Değerler)
Kaynak: https://tr.investing.com

Menkul kıymetlerin belli bir kutu genişliği üzerindeki fiyat değişikliklerini gösteren sütunlar değiştiğinde, yeni simgenin satırının da değiştiği görülmektedir. Üst üste X simgesi konarak yükselen bir sütundan, sonra konacak O simgesi en sondaki X işaretinin altından başlar (Sarı, 2001:17). Mesela, Şekil 6'daki 1 nolu fiyat yükseliş sütunundan sonra BİTCoin fiyat düşüşü başlamış ve 'O' simgeli 2 nolu sütün okla gösterilen yerden, yani en sondaki 'X' sütünün bir satır altına ilk 'O' simgesi gelerek fiyat düşüş sütünü oluşmaya başlamıştır. Benzer şekilde 'O' ile aşağı inen sütundan sonra fiyat yükselişi başlar ise, bu sefer 'O' sütünün en sondaki 'O' sembolünün bir üstüne 'X' konularak fiyat yükseliş sütunu oluşmaya başlar (Şekil 6'daki 3 okla gösterilen sütunda olduğu gibi). Menkul kıymetin fiyatı aynı kaldığı günlerde grafik üzerinde işlem yapılmaz, yani herhangi bir X veya O simgesi eklenmez. Bu yüzden, bu sıfır çarpı grafiği menkul kıymetlerin arz ve taleplerindeki değişimi gösteren en iyi grafik olduğunu söyleyebiliriz.

Sıfır çarpı grafiği ile ilgili bir diğer önemli nokta herhangi bir menkul kıymetin bir bir *terse dönme hareketi* içinde olup olmadığıdır. Bunun için önce kaç adet *kutu genişliğinin* gidişatın tersi yönünde oluşması gerektiğinin belirlenmesi gerekmektedir (Yatırım Akademisi, 2022). Buna göre; menkul kıymet fiyatının tersine döndüğü görüldüğünde yeni bir sütun başlatılır ve tersi yönde kaç kutu genişliğinin oluşması gerektiği hesaplamalıdır. Mesela; 5 kutu genişliğini[12]

[12] Buradaki her bir *kutu genişliği* herhangi bir X veya O ile gösterilmektedir.

herhangi bir menkul kıymette terse döndü olarak kabul edilebilmesi için, söz konusu menkul kıymet fiyatının mevcut gidişatının tersine 5 kutu genişliği hareket etmesi gerekmektedir. Örneğin, herhangi bir menkul kıymetin bir kutu genişliği 500 $ ise, söz konusu menkul kıymet fiyatının mevcut gidişatının tersine 2500 $ hareket etmesi şarttır.

Sıfır çarpı grafiklerinin belki de en önemli özelliği, menkul kıymetle ilgili arz ve talepten hangisinin fazla olduğunu gösteriyor olmasıdır (Çağırman, 1999:46). Bununla birlikte bazı analistler, bu grafiklerinin, net bir destek ve direnç seviyeleri ve trend çizgileri sunmasından dolayı, menkul kıymet ile ilgili hangi zaman ve seviyede doğru (alış-satış) pozisyon sinyalleri veren en iyi grafik olduğunu ifade etmektedir (Yatırım Akademisi, 2022). Diğer taraftan, arz ve talep arasındaki değişimin yakın olarak takip edilmesi, fiyatın gerçek ivmesi ilgili yanlış yönlendirmelere sebep olabilir. Simgelerin oluşmasında etkili olan kutu genişliği aralıkları artırılıp, azaltılarak istenmeyen küçük değişikliklerin görünmesine veya görünmemesine yol açabilir. Kutu genişliği üç fiyat aralığına göre hazırlanmasıyla orta vadeli dönüşler ve beş fiyat aralığıyla daha uzun vadeli hareketler izlenebilir (Sarı, 2001:17).

4. Genel Değerlendirme ve Sonuç

Grafikler, üzerinde menkul kıymetin fiyat hareketlerinin görüldüğü, belli başlı varsayımlar-kurallar altında hareket etmesi ile oluşan ve bazı araçlar yardımıyla şekillendirilebilen durum değerlendirmeleri olarak tanımlanabilir. Fiyatların izlediği yol ile ilgili temel varsayımlar grafik üzerinde çizimler yardımıyla belli koşullara bağlandığından dolayı, teknik analizin ilk adımı menkul kıymetlerin grafiklerini incelemek ve yorumlamak olduğunu söyleyebiliriz. Bu çerçevede tasarruf sahipleri/yatırımcılar için önemli bir yere sahip olan grafikler ve grafik çeşitleri BİTCoin için teknik bir analiz yapılarak ortaya konulmaya çalışılmıştır. Özellikle, nelerden oluştuğu (çeşitleri) ve neyi ifade ettiği (yorumu) BİTCoin için ele alınmıştır. Teknik analizde birçok grafik çeşidi olmasına rağmen bu çalışmada analizlerde çok sık başvurulan türleri üzerinde durulmuştur.

Özellikle BİTCoin hangi dönemlerinde bu menkul kıymet için yoğun talebin ne zamana kadar sürdüğü ve ne zamana kadar sürme ihtimali olduğu ile ilgili önemli ve kayda değer bilgiler sunduğu söylenebilir. Bu yüzden yaırımcıların/analizstçilerin menkul kıymetler ile ilgili stratejilerini oluşturur iken ilk aşamada başvurması gereken araç grafikler olmakla birlikte, son aşamada da analiz edilip ona göre stratejisini nihayete erdirdiği önemli bir teknik analiz göstergesidir. Yani, yatırımcıların veya analistlerin stratejileri grafiklerle başlar ve grafiklerle bittiği söyleyebilir.

Tasarruf sahipleri/analistler menkul kıymetlerin fiyatlarının neden yukarı veya aşağı doğru hareket ettiğini açıklamaya çalışmazlar. Onların daha çok ilgilendikleri konu fiyat hareketlerinin önceden tahmin edilebilir olup olmadığıdır. Bu konuda yatırımcıların/analistlerin ilk başvurduğu grafiklerdir. Özellikle, grafik çeşitlerinden mum grafikleri her ne kadar çubuk grafiklerle benzer bilgiler sunsa da, mum grafiklerin aldığı şekiller/semboller tasarruf sahiplerine önemli ipuçları sunduğundan, kayda değer kazançlar elde etmelerine aracılık edebilir. Örneğin, yukarı yöneliş (yani yükseliş) sinyalleri veren mumlar ile aşağı yöneliş (düşüş) sinyalleri veren mumlar, büyük bir önem arz etmekte olup günlük al-sat işlemleriyle kazanç sağlayan traderlar bu grafikleri doğru yorumlayabilirlerse başarılı sonuçlar elde etmelerini sağlayabilir.

Kaynaklar

1. Berk, N. (2000). Finansal Yönetim. (5. Baskı), Türkmen Kitabevi, İstanbul.
2. Çağırman, H. (1999). Finans Piyasalarında Bermuda Şeytan Üçgeni: Borsada Teknik Analiz. (1. Baskı), Siyasal Kitabevi, Ankara.
3. Erayman, G. (2021). Finansal Piyasa Araçlarının Getiri Oranlarının Tahmini Üzerine Bir Uygulama. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
4. Erdinç, Y. (2004). Yatırımcı ve Teknik Analiz Sorgulanıyor. Ankara: Siyasal Kitabevi.
5. GCM Yatırım (2022a). "Teknik Analiz Nedir?" (https://www.gcmyatirim.com.tr/egitim/teknik-analiz (Erişim Tarihi: 24.11.2022).
6. GCM Yatırım (2022b). "Teknik Analiz: Grafiklerin Dili" https://www.gcmyatirim.com.tr/egitim/teknik-analiz/grafiklerin-dili (Erişim Tarihi: 24.11.2022).
7. GCM Yatırım (2022c). "Teknik Analiz: Grafik Çeşitleri" https://www.gcmyatirim.com.tr/egitim/teknik-analiz/grafik-cesitleri) (Erişim Tarihi: 24.11.2022).
8. https://tr.investing.com
9. Mamaysky, H., Lo, A. W. and Wang, J. (2000). "Foundations of Technical Analysis: Computational Algorithms, Statistical Inference and Empirical Implementation", The Journal of Finance, Lv(4), pp.1-37
10. Matriks (2022). "Mum Formasyonları" https://www.matriksdata.com/website/bireysel-urunler/matriks-veri-terminali/dokumanlar/mum-formasyonlar (Erişim Tarihi: 28.11.2022)
11. Memişoğlu, M. (1997). Hisse senedi değerlemesinde temel ve teknik analiz yöntemlerinin karşılaştırılması. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kayseri.
12. Murphy, J. J. (1999). Technical Analysis of the Financial Markets. New York Institute of Finance.
13. Murpy, J. J. (1998). Görsel Analiz. (Çev: Ali Perşembe), 1. Baskı, İstanbul: Scala Yayıncılık.
14. Münyas, T. ve Atasoy, F. (2021). Sermaye Piyasası Temel ve Teknik Analiz Yöntemleri, Güncellenmiş 3. Baskı, Ekin Yayınevi, Bursa.
15. Özçam, F. (1996). Teknik Analiz ve İstanbul Menkul Kıymetler Borsası, SPK yayın No:32, İstanbul.
16. Özekşi, A. (2005). Kazanma Sanatı. 1.Baskı, Alfa Yayınevi, İstanbul.

17. Öztürk, H. (2016). “Teknik Analizde Alım-Satım Sistemi Oluşturma: Sistemin Geçmişe Yönelik Testleri”, Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi, 8(15), 469-493.
18. Pring, M.J. (2014). Technical Analysis Explained, McGraw-Hill Education, Fifth Edition.
19. Rodoplu, G. (1993). Türkiye’de Sermaye Piyasası ve İşlemleri, 1.Baskı, İstanbul: Yaylım Matbaası.
20. Sarı, Y. (2001). Borsada Grafiklerle Teknik Analiz, 1. Cilt, Alfa Basım Yayım Dağıtım, 4. Baskı, İstanbul.
21. Tomakin, F. (2007). Teknik Analiz ve MACD Göstergesinin İMKB’de Uygulanması. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
22. Yatırım Akademisi (2022). “Teknik Analize Giriş: Grafik ve Grafik Çeşitleri” https://yatirimakademisi.envizyon.com.tr/2-grafik-ve-grafik-cesitleri/2-4-nokta-ve-sekil-grafigi/ (Erişim Tarihi: 28.11.2022).
23. Yılmaz, S. (2001). Hisse Senedi Değerlemesinde Teknik Analiz Yöntemi. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

SCHLEGEL'İN ROMANTİK İRONİ KAVRAMI VE BRECHT'İN YABANCILAŞTIRMA EFEKTİNDE DÜŞÜNSEL ÖZGÜRLÜK VE EVRENSELLİK

Doç. Dr. Gökhan Şefik ERKURT[1]
Betül AŞIK[2]

[1]Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Alman Dili ve Edebiyatı
ORCID: 0000-0002-6826-7970

[2]Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, SBE, Karşılaştırmalı Edebiyat (Disiplinlerarası) ABD Yüksek Lisans Öğrencisi
0000-0002-9122-4012

Giriş

Alman romantizmi üç döneme ayrılmaktadır: 1797-1802 yılları arasında yer alan dönem "Erken Romantizm", 1815'e kadarki dönem "Romantizm" ve 1830'a kadar devam eden dönem ise "Geç Romantizm" olarak adlandırılmaktadır. Fikirleri ve çalışmalarıyla modern edebiyat eleştirisinin ve karşılaştırmalı filolojinin kurucuları arasında bulunan Karl Wilhelm Friedrich Schlegel (1772-1829) ilk romantikler arasında yer alır. Kardeşi Wilhelm Schlegel ile birlikte Jena'da 1798-1800 yılları arasında çıkardıkları "Athenaum" isimli dergi, romantik düşüncenin yayın organı haline gelmiştir. Besim Dellaloğlu'nun belirttiği üzere dergide yer alan isimler arasında August Wilhelm (1767-1845), Novalis ismi ile bilinen Friedrich von Herdenberg (1772-1801), Friedrich Schelling (1775-1854), Friedrich Schleiermacher (1768-1834), Ludwig Tieck (1773-1853), Caroline Schlegel (1763-1809), Dorothea Schlegel (1764-1839) vardır (Dellaloğlu, 2010: s. 13). Athenaum'da şiir, felsefe, ahlak, estetik, edebiyat eleştirisi gibi pek çok alanda yayın yapılmıştır. Derginin bu özellikleri bağlamında Alman tarihçi ve yazar Ricarda Huch (1864-1947) *"Athenaum gerçekten yalnızca hakikati arayan, zekaya inanan farklı bireylerin bir ahengiydi"* (Huch, 2005: s. 40) yorumunu dile getirir. Schlegel, birçok farklı alanın bir aradalığını sunan derginin amacını şu dizeler ile belirtmektedir:

"Kültürün tüm ışınlarını, bir de toplamak,
Hastadan sağlıklıyı iyice ayırmaktı
Özgür grubumuzda çabamız" (Huch, 2005: s. 37).

Schlegel, evrensellik düşüncesini benimser ve şiiri de evrensel bir boyuta taşıma amacı güder. 116 numaralı Athenaum fragmanında şiirin, yaşamın her yanına sızması gerekliliğinden bahseder ve romantik şiiri, ilerici evrensel bir şiir olarak nitelendirir. Schlegel'in amacı şiir ile düzyazıyı, deha ile eleştiriyi, sanatsal şiir ile doğa şiirini kaynaştırmak, şiiri canlı ve girişken, yaşamı ve toplumu da şiirselleştirmektir (Safranski, 2013: s. 59-60). Bu bağlamda evrenseli hissetmek ve bu hissiyata ulaşmak için gerekli olan berrak bir bilinç seviyesinden bahsedip hayatın dramatikleştirilerek yaşanması taraftarı olduğunu bildirir; zira kişi ancak bu şekilde sonsuzluğu duyumsayacaktır (bkz. Berlin, 2004). Schlegel, *"insanda sonsuzluğa uçmak için doyurulmamış müthiş bir tutku, bireyliğin dar sınırlarını aşmak için ateşli bir özlem olduğunu söylemiştir"* (Berlin, 2004: s. 34). Romantik estetiğin önemli bir ilkesi olan romantik ironi kavramı da bu çerçevede gelişmiştir. Schlegel'in öne sürdüğü romantik ironinin temelinde düşünsel özgürlük ve evrenseli hissetme gayesi vardır.

Eugen Bertolt Friedrich Brecht (1898-1956) ise "epik tiyatro" kuramı ile tiyatroya yeni bir soluk getirmiştir. Brecht'in 1930'lu yıllarda maddeci dünya görüşüyle estetik bir konuma getirdiği epik tiyatro kuramı onun yazınsal ve düşünsel kimliği ile adeta bütünleşmiştir. Brecht'in amacı tıpkı Schlegel gibi düşünsel özgürlüğü sağlamaktır. Zira tiyatro, yaşamın evrensel değerlerini ortaya çıkarır niteliktedir. Türk tiyatro bilimcisi, eleştirmeni ve aynı zamanda oyuncu olan Özdemir Nutku (1931-2019) tiyatronun kaynağının tarihsel öz ve evrensel öze dayandığını dile getirir ve bu iki özü şu şekilde açıklar:

"Tarihsel öz, topluca yaşayan insanı, o insanın ilişkilerini ve onun daha iyi yaşama olanaklarını araştırır; insanın düşünsel, siyasal, toplumsal ve kültürel çabaları üzerinde bir incelemeye girer; insanı ve yaşamını değişkenliği ve gelecekteki olasılığı içinde göstererek eleştiriye yönelir. Estetik varoluşu temeli olarak tarihsel gerçeği kabul ettiğinden insanı oluşum durumunda gösterir. Bu düzeyde davranışlar ve olaylar vurgulanır; bunun için de genel sorunlar başlangıç noktası olur. Bu genellemesine yönelişte seyircinin akıl yoluyla tepkisi sağlanır. Seyirci, düşünme, yargılama ve karar verme olanağını elde eder. Ancak seyircinin etkilenip aktif duruma gelebilmesi, kendi içinde artmaya, çoğalmaya gidebilmesi için, bu genellemesine yönelişe sıkı sıkıya bağlı olan derinlemesine yönelişi yaşaması zorunludur. Bu derinlemesine yöneliş de evrensel öz ile sağlanır. Bu düzeyde estetik, etik ve yapısal özellikleriyle birey açımlanır; bunun için de başlangıç noktası özel sorunlar olur. Bu derinlemesine yönelişte, seyircinin duygu yoluyla tepkisi sağlanır; seyirci, bu kez sezgi ve algılama ile aklı destekler. Bu ikili özün örtüşmesiyle tiyatronun içeriği var olur" (Nutku, 1990: s. 17-18).

Brecht'in oyunlarında da tarihsel öz ve evrensel öz bir arada bulunmaktadır. Brecht'e göre oyuncu "bir kazayı anlatan yaya" konumundadır ve izleyiciler de o "kazayı dinleyen yaya" konumundadır (Nutku, 1990: s. 173). Bu çerçevede Brecht, epik tiyatroyu "bilim çağının tiyatrosu" olarak nitelendirmektedir. Epik tiyatro, izleyicinin olayları eleştirel bir gözle değerlendirerek gerçekler üzerinde düşünmesini sağlar ve *"insana insanlığını sürekli ve yılmadan anımsatan, onu insan onurunu korumak için etkinleşmeye ve savaşıma çağıran Brecht için eleştiri veya eleştirel düşünme aynı zamanda ahlaki bir ilkedir"* (Kula, 2014: s. 10). Brecht, aklı ön planda tutarak, duyguları yardımcı ögeler olarak nitelendirir; zira akıl ve duygu birbirinden ayrılamaz iki parçadır. Bu bağlamda izleyiciye katarsis yaratmaktan ziyade gözlemci konumunda bırakarak sorgulamaya teşvik etmektedir. Bu doğrultuda epik tiyatronun temellendiği nokta yabancılaştırma efektidir. Bu durum insanı evrensel değerleri ve varoluşları içinde sorgulamaya yönelterek düşünsel bir özgürlük sağlamayı amaçlamaktadır.

Bu çalışmada Schlegel'in romantik ironi kavramı ile Brecht'in yabancılaştırma efekti açıklanacak, her iki kavram üzerinden Schlegel ve Brecht'in düşünsel özgürlük ve evrensellik alanına sundukları katkılar değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Romantik İroni

Romantizm, on sekizinci yüzyıl sonları ve on dokuzuncu yüzyıl başlarında hâkim olan bir akımdır. Romantizmin ve bu akımla birlikte gelişen romantik ironinin Almanya'da ortaya çıkışının nedeni ise doğrudan o dönemin koşulları ile ilgilidir. Zira on sekizinci yüzyılda politik açıdan parçalanmış olan Almanya, bütünleşme olanağına ulaşamamıştır. Oğuz Cebeci, romantik ironinin geliştiği dönemin atmosferini şu cümleler ile özetlemektedir:

"Bu durum gerçek hayatta olamayacak şeyleri eylem gerekmeksizin mümkün kılacak, yani yalnızca zihinde gerçekleştirecek bir anlayışın, bir tür spekülatif düşüncenin öne çıkmasına yol açmıştır. Kendi "zihinsel imparatorluklarını" kurmaya yönelen Alman düşünürleri, değişimin ve insan ilişkilerinde paradoksun varlığının normal bir durum olduğu kanısındaydı. Bu çerçeve içinde, 18. yüzyılın "uyum" kavramına yönelik vurgusu, yüzyılın sonunda, uyumun "zıtların uyumu" olduğuna ilişkin bir görüşe dönüşüyordu. Bu görüş, daha sonra Hegelci diyalektik noktasına kadar ilerleyecektir. Bütün bunlara bağlı olarak Alman düşünsel ikliminde bir "kendinin farkında olma" hali gelişmiştir: Buna göre, romantik ironi döneminin insanı "bilinçli olduğunun bilincindeki" insan tipiydi" (Cebeci, 2016: s. 269).

Şiir, tiyatro, roman, retorik gibi pek çok farklı alanda kullanılan ironinin temeli, görünen ile gerçek arasındaki zıtlığa dayanır. Romantik ironinin temelinde ise yaşamsal karşıtlıkların kabullenilerek insanın bu karmaşaya ironik bir tavır sergilemesi yatmaktadır. İroni, Schlegel'e kadar retorik bir figür olarak görülmüş olup şaka, alay ve taşlama arasında yer almıştır. Bu bağlamda romantik ironinin kurucusu olan Schlegel, hayatın bir oyun olarak algılanması gerekliliğini belirtir. Burada Schiller'in oyun felsefesinden etkilendiği gözlemlenmektedir. Schlegel, hayatın kendisinin büyük bir oyun olduğunu ve kişinin bu oyunda bir aktör olarak kendisini sahneye koymasının önemini vurgulayarak "*sanatın bütün kutsal oyunları sadece dünyanın sonsuz oyunlarının, ebediyen kendi kendini oluşturan sanat yapıtının uzaktan taklitleridir"* (Safranski, 2013: s. 62) demiştir.

Romantik ironi, yaşadığımız hayatın insan aklının sınırlarının alamayacağı denli karmaşık oluşunu göstermenin bir yoludur. Amacı, sınırlı yaşam karşısında evrenselliği duyumsatmaktır. Dolayısıyla hem dünyanın insana karşı ironik tutumu hem de insanın dünya karşısındaki ironik tutumu söz konusudur. İronik yaklaşımın dünyaya yönelik "çift-duygulu" bir tutum gerektirdiğini belirten

Oğuz Cebeci'nin ifade ettiği üzere çelişkilerle dolu bir yapı, yalnızca çelişkili bir tutumla aksettirilebilir. Sanatsal faaliyetler de hem bu çelişkiyi yansıtıp hem de kendi özlerinde çelişkili ögeler taşıdıkları için ironik bir perspektifi temsil ederler (Cebeci, 2016: s. 270). Bu çerçevede sonlu olan her şeye bir meydan okumanın yanı sıra kaçınılmaz olarak sonlu olanın gölgesinde bir yaşam sürüldüğü belirtilmek istenir.

Schlegel, ironi ruhunu sonsuzluğa, anlaşılmazlığa karşı duyarlılıkla geliştirmek ister. Schlegel'in bu düşüncesini filozof Rudiger Safranski şu cümleler ile ifade eder:

"Şiir, felsefe, bilim ve politika birleşmelidir, işte o zaman özgürlükten ve özgürlük inancından yola çıkan ve sonra da insan ruhunun kendi kanununu nasıl her şeye dinlettiğini ve dünyanın nasıl bir sanat yapıtı olduğunu gösteren, yaratıcı bir düşünme biçimi ortaya çıkacaktır" (Safranski, 2013: s. 70).

Sanat eseri, sanatçının hayal dünyasında şekillenen bir yapı olmasının yanı sıra mevcudiyetini bir nesne olarak gerçek hayatta barındırır. Dramaturg Sevda Şener (1928-2014) romantiklerin sanat anlayışını şu cümleler ile dile getirmektedir:

"Romantiklere göre sanat, kurulu düzenin egemenliğini güçlendiren tutucu değer yargılarına hizmet etmeyecek, yeni özgürlükçü demokratik düzende kişinin kendi vicdanı doğrultusunda eylemesine yardımcı olacaktır. Bunu eğitme biçiminde değil, kendi sanat amacına hizmet ederek, ahlaki doğruyu belirterek yapacaktır. Bu ahlaki doğrular çağın etkin ideallerine temellendirilmiştir. O halde sanat doğrudan yararcı ve görevci değil, çağdaş düzeyde uygarlaştırıcıdır" (Şener, 2006: s. 149).

Romantikler için sanat, öznelliğin dışavurumunu amaçlar ve öznenin düşünsel özgürlüğüne kavuşmasını sağlar. Bu da ironi ile mümkün kılınmaktadır. Schlegel'in belirttiği üzere *"kendi sevgimizin üzerine çıkmalı ve taptığımız şeyi düşüncede mahvedebilmeliyiz. Aksi halde, ne gibi yeteneklerimiz olursa olsun, evreni anlama yeteneğimiz eksik kalır."* (Huch, 2005: s. 195).

Schlegel'e göre *"ironi ebedi çevikliğin, sonsuz dolu kaosun açık bir bilincidir"* (Safranski, 2013: s. 64). Bu kaos Schlegel'in belirttiği üzere birkaç boyutta kendini göstermektedir: Bunlardan ilki bireyin tarifsiz oluşundan kaynaklanan kendi benliğimizin bir kaos oluşudur. İkincisi insanlar arasındaki çeşitli anlaşılmazlıklardan meydana gelen kaostur. Üçüncüsü ise tüm bunlarla bağlantılı olarak evrenin tümünün bir kaostan ibaret oluşudur. Schlegel'e göre Tanrı da bu üçüncü durumda devreye girmektedir ve böylelikle Schlegel Tanrı'yı düpedüz karmaşık, mutlak anlaşılmazlık olarak tanımlar. Bu bağlamda mutlaklık ve aşkınlık üzerine söylenen her sözün sadece ironik olabileceğini belirtir (Safranski, 2013: s. 64-65). Nitekim bu kaos ve karşıtlıkların tümü bir uyum

içerisindedir; özünde bir bütünselliği temsil eder ve anlamlandırılmayı bekler. Romantik ironi, yaşamı tüm karşıtlıkları ile anlamlandırma yolunda özgürce atılmış bir adımdır. Fakat bu sadece dış dünya ile sınırlı değildir, esasında bireyin kendi benliğine yönelişini de kapsamaktadır. Zira romantizm ile birlikte tekillik, öznellik gibi kavramlar ön plana çıkmıştır. Edebiyat eleştirmeni Jean Starobinski'ye (1920-2019) göre; *"içsel bir düşünmedir bu ironi, bilincin özgürlüğünü yaşarken yapma becerisi taşıdığı sonsuz olumsuzlama bilincidir"* (Starobinski, 2008: s. 124).

Yabancılaştırma

Bertolt Brecht'in yazarlık gelişimi "duygunun egemenliği", "aklın vurgulanması" ve "akıl-duygu çatışması" olmak üzere üç evrede ele alınmaktadır. Özdemir Nutku'nun aktardığı üzere Brecht, ilk evredeki eserlerinde bireyin yaşam karşısındaki çaresizliğini, edilgenliğini ve dünyaya yönelik ilgisinin yitimini ele almaktadır. İkinci evrede, bilimsel düşüncenin temelinin kuşkuya dayandığını ve bu kuşkunun ancak toplum ile öğrenilebileceğini öne sürer. Eserlerinde de yeni bir düzenin savunucusu olarak duygusal çıkışların yerine akıl yolu ile ilerlemenin önemini vurgulamaktadır. Son evrede ise akıl-duygu çatışması Brecht'in eserlerinin ana teması haline gelmiştir; Brecht bu çatışmanın ancak yeni bir düzen ile sona ereceğini belirtmektedir (Nutku, 1985, s. 164-168). Brecht'in estetik kuramının eksenini oluşturan yabancılaştırma tekniği de bu sanat ve edebiyat alanındaki gelişim evrelerinin bir ürünüdür. Yabancılaştırma tekniği, Brect'in uzak doğu tiyatrosunun oyunculuk anlayışı ve illüzyonu yok edişinden etkilenerek kuramsallaştırdığı epik tiyatronun da temel dayanaklarından birisidir.

Epik tiyatro, seyirciyi yaşamsal karşıtlıklar ve çelişkiler üzerine düşünmeye yönlendirmektedir. Epik tiyatro, mevcudiyete karşıt bir duruş sergileyerek insanın aklı ile içinde bulunduğu kaotik durumdan kurtulabileceği, tüm olumsuzlukları reddederek içinde bulunduğu şartları değiştirebileceği ve mevcut durumun iyileştirilebileceği düşüncesi temeline dayanmaktadır. Brecht, seyircileri pasif bir konumda değil, koşulları değiştirerek daha iyi bir biçime getirebilme yetisine sahip olan aktif bir konumda görmektedir. Bu bağlamda toplumsal yaşayıştaki gerçekliği somut bir şekilde göstermeyi ve izleyiciyi bu gerçeklik üzerinde düşündürterek eleştirel bir bakış açısı sağlamayı amaçlamaktadır. Edebiyat eleştirmeni Walter Benjamin'in (1892-1940) belirttiği üzere Brecht, epik tiyatronun görevinin bir olay geliştirmekten çok bir durumu gözler önüne sermek olduğuna inanmaktadır, buna yabancılaştırmak da denilebilir (Benjamin, 2011: s. 31).

Epik tiyatroda özellikle seyirciye yönelim açısından büyük önem taşıyan yabancılaştırma efektinin özellikleri şu şekilde açıklanabilir:

"1. Seyirci ile sahne arasındadır (seyirci gözlemci durumunda), 2. Sahne ile oyuncu arasındadır (Oyuncu, sahnenin bir oyun yeri olduğunu vurgular), 3. Oyuncu ile rol arasındadır (duyguları canlandırmaz, eğilimleri gösterir), 4. Rol ile yer arasındadır (dekorda önemli olan gördüğü görevdir, gerçekçi bir dekor bütünü yoktur, gerçekçi dekor parçaları vardır)" (Nutku, 1985: s. 173).

Mutlu Parkan (1948-2021) yabancılaştırmanın, Almanca aslı "entfremdung" olan yabancılaşma kavramıyla doğrudan ilgisi bulunduğunu belirtir ve yabancılaştırma kuramının bilimsel temelinin dayanak noktasının Marx'ın yabancılaşma olgusunun, toplumu yöneten ekonomik, politik yasalar ile bağlantısını ortaya çıkaracak meta fetişizmi kavramını barındıran eseri "Kapital" olduğunu ifade eder (Parkan, 1983: s. 39). Bu çerçevede Brecht, yabancılaşma kavramını tiyatroya taşımış ve bu şekilde seyirciye düşünsel özgürlük kazandırmayı amaçlamıştır.

"Brecht'e göre kapitalist sistemde kişinin üretime yabancılaşması ve kendini bir araç olarak görmesi onun gerçek yaşamla olan bağıntısını koparmıştır. Artık insan kendi yaşamına egemen olamamaktadır. Tiyatro, insanın bu durumu görmesini sağlamalıdır. Seyirciye şimdiye dek doğal olarak kabul ettiği ilişkilerin doğal olmadığı gösterilmeli, umarsız sanılan durumların değiştirilebileceği öğretilmelidir. Toplumdaki yabancılaşmayı daha çarpıcı bir biçimde gözler önüne sermek ve yabancılaşmanın ortadan kaldırılmasına katkıda bulunmak için, tiyatro olaylar arasındaki bağıntıları, savaşı, devrim gibi büyük değişmeleri gösterebilmelidir. Seyirci, tümün akışını görebilmeli, "kişi bu tarihsel koşullar içinde şöyle davrandı, oysa başka türlü de davranabilirdi" yolunda düşünebilmelidir. Böyle bir seyretme süreci aynı zamanda bir düşünme süreci olacaktır" (Şener, 2006: s. 285).

Modern toplumda yabancılaşma, insana ve insanın hemhal olduğu her şeye dair bir kayıtsızlık, bir anlam yitimidir. Brecht, *"insana ilişkin anlamları bulmak için yabancılaştırma kavramına yönelir; çünkü benimsediği dünya görüşünde insan bilinen bir değer değil, bir inceleme konusudur"* (Nutku: 1985, s. 172) der.

İnsan, dünyayı olduğu gibi değil, olabileceği şekilde görme gayreti gösterdiğinde düşünsel bir özgürlüğe sahip olabilir. Brecht'in tiyatrosunun gücünü düşünsellikten aldığını belirten tiyatro eleştirmeni Zehra İşpiroğlu, seçilen konunun da her daim dünyanın değiştirilebilirliği düşüncesine yönelik bir araç niteliğinde olduğunu dile getirmektedir. İşpiroğlu'na göre Brecht bu nedenle bilindik konuları ele alarak kendi dünya görüşü, kendi alımlaması ile yeniden biçimlendirmiştir. Bu bağlamda alımlama odaklı yaklaşım, günümüzdeki tiyatro anlayışının temelini oluşturmaktadır (İşpiroğlu, 2012: s. 63).

Brecht'in yabancılaştırma tekniği de sahnede sergilenen her türlü olay ve duygu karşısında izleyici ile arasına bir mesafe koymayı sağlamaktadır. Sevda Şener oyunun yaşamla kaynaştırılarak sanat ve yaşam arasındaki ayrımın yok edilip, sanatın yaşama özümsetildiğini bildirir:

"Bu da sanatın uzak açısının yitirilmesi anlamına gelir. Böyle bir özümlenme, insanın parçalanmışlığını onarayım derken onun kişiliğini yok etmek ve kitle içinde erimesine neden olmakla eş anlamlıdır" (Şener, 2006: s. 310).

Dolayısıyla yabancılaştırma, aşina olunanı ötekileştirmek için oyuncu ve izleyici arasındaki özdeşleyimi ortadan kaldırmaktadır. Amaç; aşina kılınanı yadırgatmak ve gösterileni olduğu gibi karşılamaktan ziyade sahne illüzyonunun bozularak seyirciye bireysel bir değerlendirme yapma imkânı sağlamaktır.

Sonuç

İroninin temel özelliği dile getirilen ile söylenmek istenilen arasındaki karşıtlığa dayalı olmasıdır ve insanın dünyaya bakış açısına yönelik gelişen bireysel bir tutumdur. Bu bağlamda bilişsel bir özellik taşımaktadır. Friedrich Schlegel'in romantik ironisinde de kişi kendi özüne dönerek gerçeklerden uzaklaşmalı ve asıl hakikatin içerisindeki harmoniyi, kendi özsel benliğine, düşünce biçimine taşımalıdır. Romantik ironi, yaşamın tüm karşıtlıklarını uzak bir mesafeden gözlemleme olanağı sunmaktadır. Nitekim hayatın kendisi bütün ciddiyeti ve çelişkileri ile beraber büyük bir ironiden ibarettir. İronik tutumun gerçekleşebilmesi için öteki ile iletişime geçmek gerekir; zira ironinin evrensel yönü de buradadır.

İronik eser, örtük durumda olan hakikati ortaya çıkarır; bunu da tıpkı Bertolt Brecht'in yabancılaştırma tekniğinde olduğu gibi mesafeli bir duruş sergilenmesi sayesinde yapar. Brecht'in yabancılaştırma tekniği, seyircinin sergilenen olay ve duygu durumu karşısında mesafeli bir konumda kalmasını sağlayarak özdeşleşmesini engeller. Amaç, görüneni değil asıl hakikati kişinin kendi benliğinde sorgulamasını sağlamaktır. Bu çerçevede değerlendirildiğinde romantik ironi kavramına benzediği görülmektedir. Çünkü hem romantik ironide hem de yabancılaştırma efektinde aşina olunanı yadırgatarak eleştirel bir bakış açısı geliştirilir. Dolayısıyla bir karşıtlık ilişkisi söz konusudur. Her iki yaklaşım da karşıdakinin gerçeklik algısını, düşünce biçimini gözden geçirmesini sağlayan bir hünerdir. Nitekim dünya, bir karşıtlıklar bütünüdür. Bu çerçevede Schlegel'in ve Brecht'in yaklaşımları, insan doğasının karmaşıklığı karşısında kişiye düşünsel özgürlük sağlamaktadır.

Bir yanda Schlegel hayatın karmaşası karşısında ironik bir tutum sergilemiş, diğer yanda Brecht, insanın içinde bulunduğu kaotik durum karşısında yabancılaştırma tekniğini geliştirmiştir. Her iki kavram da değişim ve dönüşüm

temellidir. Her iki yazar da kendi dünya görüşleri çerçevesinde geliştirdikleri bu kavramlarla yaşamı bütünüyle kavramayı ve kavratmayı amaçlamışlardır. Bu bağlamda da evrenseldir; zira evrensel değerler birliğine yönelik geliştirilen düşünce ve eleştirel tutum sayesinde kişinin sınırlarını aşmasının amaçlandığı görülmektedir.

Kaynakça

1. Benjamin, W. (2011). *Brecht'i Anlamak,* (Çev. Haluk Barışcan, Güvem Işısağ), İstanbul: Metis Yayınları.
2. Berlin, İ. (2004). *Romantikliğin Kökleri,* (Çev. Mete Tunçay), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
3. Cebeci, O. (2016). *Komik Edebi Türler / Parodi, Satir ve İroni,* İstanbul: İthaki Yayınları.
4. Dellaloğlu, B. (2010). *Romantik Muamma,* İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
5. Huch, R. (2005). *Alman Romantizmi,* (Çev. Gürsel Aytaç), Ankara: Doğu Batı Yayınları.
6. İşpiroğlu, Z. (2012). Bertolt Brecht Tiyatrosunun Açtığı Yollar ya da Brecht'in Güncelliği- Geçmişle Gelecek Arasındaki Köprü, *Studien zur deutschen Sprache und Literatur,* Sayı: 18, s.55-67.
7. Kula, O. B. (2014). *Brecht, Lukacs, Bloch Sanat ve Edebiyat,* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
8. Nutku, Ö. (1985). *Dünya Tiyatrosu Tarihi Cilt 2*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
9. Nutku, Ö. (1990). *Dram Sanatı (Tiyatroya Giriş),* İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
10. Parkan, M. (1983). *Brecht Estetiği ve Sinema,* Ankara: Dost Kitabevi.
11. Safranski, R. (2013). *Romantik / Bir Alman Sorunsalı,* (Çev. Ali Nalbant), İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.
12. Starobinski, J. (2008). İroni ve Melankoli*, Cogito Üç Aylık Düşünce Dergisi,* Sayı: 57, s. 105-128, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
13. Şener, S. (2006). *Dünden Bugüne Tiyatro Düşüncesi,* Ankara: Dost Kitabevi.

YURT DIŞINDA YAŞAYAN İKİ DİLLİ TÜRK ÇOCUKLARINA DİJİTAL OYUNLARLA KÜLTÜR AKTARIMI

Gülten İlayda KANDEMİR[1]
Dr. Öğr. Üyesi Murat YİĞİT[2]

[1]Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
ORCİD: 0000-0003-4298-4020

[2]Kırıkkale Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi
ORCİD: 0000-0001-7487-0007

Giriş

Dil, insanlar arasında kurduğu bağ ile onların duygu ve düşüncelerini birbirlerine aktarmasına yardımcı olan bir vasıtadır. Ayrıca dil toplumsal yaşamın bir parçası ve insanın yaşadığı toplumun kültürel göstergelerini içinde barındıran bir araçtır. Göçer (2012) göre; dil kültürün taşıyıcısıdır ve kültür de dile yardımcı bir kaynak görevi üslenir. Dil, kendisini kullanan toplumun kültürüyle vardır ve o toplumun kültüründen beslenerek varlığını sürdürür. Bu sebeple ne kültür dilden ayrı düşünülebilir ne de dil kültürden ayrılabilir. Bir dil öğrenmek yeni bir kültüre adım atmaktır. Dolayısıyla dil ve kültür birbirinden ayrılmaz bir bütünün parçası gibidir.

Dil, insanların duygu, düşünce, istek ve dileklerini aktarmak için kullandığı işaretler ve kelimeler birliğidir. Dil, toplumsal yaşamın bir parçası olmakla birlikte taşıdığı anlam boyutlarıyla insanın fiziksel, ruhsal, kültürel, sosyal vb. tüm değerleriyle kaynaşmış bir sistemdir. TDK (2022) dili, "insanların düşündüklerini ve duyduklarını bildirmek için kelimelerle veya işaretlerle yaptıkları anlaşma, lisan, zeban" şeklinde tanımlamıştır.

Dil, milletleri bir arada tutan en önemli unsurdur. Bir millete ait ortak değerleri, örf ve adetleri bünyesinde barındırır. Bu özelliği ile insanlar arasında milli bir kimlik oluşmasını sağlamaktadır. Mehmet Kaplan'ın (1985) da dediği gibi insanın öğrendiği ilk dil onun milli dili, milli kimliğidir.

Dil, kültürün taşıyıcısıdır ve bir milletin kültürü hakkında bilgi edinilmesini sağlayabilmektedir. Bu sebeple de toplumun kültürel öğelerinin başında yer almaktadır. Bir milletin sahip olduğu kültürel birikimleri dil sayesinde nesilden nesile aktarılır. Bu sayede dil de kültür de canlılığını korumaktadır. Korkmaz (1997), dilin değişikliğe uğramayan sakin bir yapıya sahip olmadığını ifade etmiştir. Dil de canlı olduğu için kendini sürekli yenileyebilmekte, yeni kelime ve ekleri bünyesinde barındırabilmektedir. Özbay (2002) da dilin kültür aktarıcısı ve bir anlaşma vasıtası olduğunu belirtmiştir. Ona göre dil, konuşulduğu toplum içinde şekillenir. Herhangi bir toplumda dünyaya gelen bir bebek de sadece iletişim kurmak amacıyla dili öğrenmez, dili öğrenirken o toplumun kültürünü de edinmeye başlar.

Yukarıda yapılan tanımlardan hareketle dili ele alırken farklı bağlamlar içinde değerlendirilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Genel olarak bakıldığında dil üzerine yapılmış tanımlar dilin sadece bir iletişim aracı olmadığını aynı zamanda kültürü de içinde barındırarak kültürün taşıyıcılığını yaptığı üzerinde yoğunlaşmaktadır.

1. Dil – Kültür İlişkisi

Dil ve kültür birbirini tamamlayan ve birbirine sıkı sıkıya bağlı iki unsurdur. Kültürün temelinde dil vardır. Dil, kültürü koruyan, onun zarar görmesini engelleyen, ona sahip çıkan ve gelecek nesillere aktarılmasını sağlayan bir vasıtadır. (Ünalan, 2004, s. 226). Dil, kendisini kullanan toplumun kültüründen etkilenip beslenerek ayakta kalır; kültürün oluşması için de bir zemin hazırlar. Bu sayede tarih, sanat, müzik, edebiyat gibi kültürel değerlerin oluşmasını ve korunmasını sağlar. Uygur (1996, s.19), dil ve kültür arasındaki bağı çeşitli benzetmeler kullanarak açıklamıştır. Dil ve kültür arasındaki ilişkiyi; dili, kültür alanını aydınlatan bir güneşe, kültür iklimini dokuyan bir ipliğe ve kültür yapısını bir arada tutan çimentoya benzeterek açıklamaya çalışmıştır. Akarsu (1998), dil ve kültürün iç içe geçmiş bir bütün olduğunu ve dilin gelişmesiyle kültürün de gelişerek üst seviyelere ilerlediğini belirtmiştir. Başka bir deyişle dil geliştikçe kültür, kültür geliştikçe de dil gelişmektedir.

1.1. İki Dillilik/ İkinci Dil

Küreselleşmenin beraberinde getirdiği ülkelerarası etkileşim, insanlar arası iletişim etkinliklerinin de artışına neden olmuştur. Bu sebeple günümüzde birden fazla dil bilen insanların sayısında bir artış söz konusudur. İki dillilik üzerine yapılan araştırmaların temel amacı "iki dillilik nedir?" sorusuna bir cevap bulmaktır. Bu kavramın tanımlanmasında görüş birliğinin olmayışı da dikkat çekmektedir. Çünkü dünya nüfusunun üçte ikisi iki dillidir ve bu yüzdelik dilimde yer alan bireylerin ne tür bir iki dilliliğe sahip olduğunu tam anlamıyla belirlemek imkansızdır. Bu sebeple iki dillilik kavramının tanımlanmasında da dilbilimciler arasında bir görüş birliği bulunmamaktadır (Çelik 2007). U. Weinrich (1968) iki dillilik üzerine yapılan araştırmaların kurucusu olmakla birlikte iki dilli bir bireydir. İki dillik en genel tanımıyla; "her iki dilin alternatif olarak kullanma pratiğine iki dillilik; bunu uygulayan kişiye de iki dilli denir" şeklinde açıklamıştır.

TDK'ye göre iki dillilik; "İki dilli olma durumu." şeklinde tanımlanmıştır. Bloomfield'a (1933) göre her iki dili de akıcı ve ana dile yakın düzeyde kullanan bireylere iki dilli denilmektedir. Lewandowski'ye (1984) göre iki dillilik; her iki dile aynı oranda hâkim olan bireylerin ikinci dilde de kendini ana dilindeki kadar iyi ifade edebilmesi, her iki dilde de anlama ve anlatma becerilerini uygulayabilmesidir. Baker'in (2001) tanımına göre iki dillilik, iki ya da daha fazla dili akıcı olmasından ziyade toplumsal yaşamda, farklı iletişim ortamlarında ya da durumlarında kullanabilmektir. Genel olarak iki dillilik, bir kişi tarafından en az iki farklı dilin dönüşümlü ve düzenli kullanımı olarak tanımlanabilir.

2. Kültür Aktarımı

Türk kültürünü gelecek nesillere aktarma ve iyi bir ana dili eğitimi ancak kültür aktarımı ile sağlanabilir. Bir dilin öğretimi aslında kültürün de öğretimi demektir. Çünkü yabancı bir dili öğrenebilmek için o dile ait kültür hakkında da bilgi sahibi olunması gerekmektedir. Örneğin yabancı bir dilde herhangi bir okuma parçasını okuyan kişinin öğrendiği dilin kültürü hakkında bilgi sahibi olması, okuduğu parçayı daha kolay ve hızlı anlamasına yardımcı olur (Tseng, 2002).

İki dilli Türk çocuklarına kültür aktarımının yapılmasının bir diğer nedeni de onlarda kültürel farkındalık oluşturmaktır. Bu farkındalık çocuğa yaşadığı ülkenin kültürüyle kendi öz kültürünü karşılaştırma fırsatı sunar. Gülden'in (2019) belirttiği gibi; kendi kültürüne ait somut veya soyut nitelikteki değerleri edinmiş birey hem yaşadığı toplumla uyum sağlayacaktır hem de kendi potansiyelinde var olan kültürel durumlarını geliştirme fırsatını yakalayacaktır. Bu konuda Türkçe ve Türk Kültürü dersini icra eden öğretmenlere büyük görevler düşmektedir. Zira, öğretmenler iki dilli çocuklara; saygı, sevgi, hoşgörü, misafirperverlik vb. Türk kültürünün temel değerleri kazandırmak için rol model olma bilinciyle görev yapmalıdır.

3. Yurt Dışında Yaşayan İki Dilli Türk Çocuklarının Karşılaştığı Dil Sorunları

1960'lı yıllardan itibaren çeşitli Avrupa ülkelerine, çalışmak veya farklı maksatlarla çok sayıda insan göçü yaşanmıştır. Bu ülkelerin başında Almanya, Belçika, Hollanda, Avusturya, Fransa ve Danimarka gelmektedir. Bu durum beraberinde çok dilli ya da çift dilli insanların sayısında artışa neden olmuştur. 1960'lı yıllarda çok sayıda Türk vatandaşı da çalışma amacıyla yurt dışına gitmiş ve çeşitli sebeplerle buralara yerleşmiştir. Türk vatandaşlarının yurt dışına göç etmesi birtakım sorunları da beraberinde getirmiştir. Bu sorunlardan en belirgin olanı dil ve kültür çatışmalarıdır. Çoğunlukla göçmenler ikinci bir dili okuldan, çevresinden, arkadaş ortamı gibi değişkenler vasıtasıyla öğrenmekte, ana dilini ise belli çevrelerde ve aile ortamında kullanmaktadır. Nuruan ve diğerleri 'ne (2005) göre; farklı bir ülkede yaşamaya karar vermiş insanların bulundukları ülkenin dilini kültürünü öğrenmeden yaşamaları beklenmemektedir. Ancak kendi ana dillerini ve kültürlerini de tamamen terk etmeleri kabul edilemez bir durumdur. Yurt dışında yaşamaya başlayan Türk vatandaşlarının hem yaşadıkları ülkenin dilini öğrenmesi hem de ana dilleri olan Türkçeyi çocuklarına öğretmede ciddi derecede sorunlar yaşadığı görülmektedir. Bu da çocukların eğitiminden aile ilişkilerine değin birçok alanda sorun yaratmaktadır. Özellikle birinci ve ikinci kuşak olarak tabir edilen göçmenlerde dil ve kültür açısından çatışma

yaşandığı açıktır. Çünkü bu kuşakta bulunan kişiler çevresinde ve okulunda yabancı ve kendisine çok yeni bir kültürle tanışmıştır. Bu kuşak aile içinde Türkçe konuşurken okul ve arkadaş ortamında farklı bir dile maruz kalmıştır. Bu da kültürel ve dilsel yönden bir çatışma yaşanmasına neden olmuştur. Daha sonra gelen üçüncü ve dördüncü kuşak ise tamamen o ülkede doğup büyüdüğü için birinci ve ikinci kuşağa nazaran bulundukları ülkeye daha kolay uyum sağlamışlardır. Fakat bu kuşak da Türkçe ve Türk kültürünü daha geri plana atmış, bu durum ana dilini ve kültürünü yeterince edinememe sorununu beraberinde getirmiştir.

Her ülkenin azınlık dil politikaları birbirinden farklılık gösterdiği için bireylerin ana dillerini muhafaza ve ikinci bir dili öğrenme süreci değişiklik göstermektedir. Bu politikalar karşısında Türk Millî Eğitim Bakanlığı (MEB) harekete geçmiş ve yurt dışında yaşayan Türk çocuklarına Türkçe ve Türk Kültürü adı altında seçmeli bir ders oluşturmuştur. MEB bu dersi vermesi için Türkiye'den öğretmeler görevlendirmiş, derse uygun müfredat geliştirmiş, bu müfredata göre de araç gereç hazırlamıştır.

4. Türkçe ve Türk Kültürü Dersi Programı

Günümüzde birden çok dile sahip olmak olağan bir durum haline gelmiş, yurt dışında yaşayan iki dilli Türk çocukları yaşadıkları ülkenin dilini içinde bulundukları çevre ve eğitim sistemine dahil olarak öğrenmiştir. Böylece her göçmen birey gibi iki dilli Türk çocukları da ana dili dışında en az bir yabancı dili konuşur hale gelmiştir. Yurt dışında yaşadıkları için bu çocukların kendi ana diline maruz kalma süreçleri farklılaşmış; Türkçelerini geliştirme ve kendi kültürlerini tanıma ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Türkçe ve Türk kültürü programı hazırlanırken yurt dışında yaşayan Türk çocukları, çocukların öğretmenleri ve ailelerinin ihtiyaçları göz önünde bulundurulmuştur. Bu nedenle Türkçe ve Türk Kültürü Öğretim Programı merkeze alınarak dinleme, konuşma, okuma ve yazma adı altındaki dört temel beceriyi öğrencilere kazandıracak kazanımlar oluşturulmuştur. Öğretim programı yapılandırılırken temel eğitime denk gelecek sekiz seviye esas alınmıştır. Dört temel dil becerisi içinde sayılan dinleme, konuşma, okuma ve yazma kazanımları sarmal yapıda oluşturulmuştur. Bu programla Türk çocuklarının kendi kültürlerini edinmeleri, içinde yaşadıkları toplumların kültürleri ile benzerlik/farklılıkların karşılaştırılması ve anlamladırılması hedeflenmiştir.

Türkçe ve Türk Kültürü Dersi programında; dinleme, konuşma, okuma ve yazma adı altında ele alınan dil becerilerinin 1-4. Seviye kazanımları kişilerarası iletişim becerileri dikkate alınarak oluşturulmuştur. 4-8. Seviyelerde ise karşılaştırma, çıkarım yapma, sınıflama, sentezleme ve değerlendirme gibi

bilişsel alan kazanımları kapsayan, zorluğu aşamalı olarak artacak şekilde tasarlanmış, tema ve alt temalar ise sarmal bir yapı oluşturacak şekilde yapılandırılmıştır.

Ayrıca öğretim programı; saygı, güvenilir olma, duyarlı olma, vatandaşlık bilinci gibi evrensel değerler ve iletişim, iş birliği, eleştirel düşünme, problem çözme, kültürler arası becerileri kapsayan 21. yüzyıl becerilerini de dikkate alınarak hazırlanmıştır. Özellikle Türkçe ve Türk Kültürü dersi öğrencileri yaş ve dil seviyesi bakımından farklılık göstermektedir. Dersler genellikle birleştirilmiş sınıf düzeninde gerçekleştirildiği için sınıf düzeni, kullanılan öğretim yöntem ve teknikleri de çeşitlendirilmiştir.

Türkçe ve Türk Kültürü Dersi öğretim programına göre her seviye için belirlenen 8 temanın işlenmesi öngörülmüştür. Programda seviyelere göre alt temalar oluşturulmuş ve hiyerarşik bir biçimde sıralanmıştır. Temalar her ne kadar alfabetik olarak dizilmiş olsa da kitaplar hazırlanırken şu tematik akışın dikkate alınması önerilmiştir:

1. Ben ve Ailem,
2. Çevre, Farklılıklar ve Birlikte Yaşama,
3. Oyun ve Eğlence,
4. Bayramlar ve Kutlamalar,
5. Gezelim Görelim,
6. Geçmişe Açılan Kapı,
7. Sanat ve Edebiyat,
8. İnsan ve Doğa.

Her ülkenin farklı bir eğitim sistemi olduğu için Türkçe ve Türk Kültürü dersi de bu sistemler içinde kültürel bir faaliyet olarak gerçekleştirilmektedir. Bu derse katılım ve devam isteğe bağlı olmakla birlikte her sınıf düzeyinden öğrenci bulunduğu için eğitim uygulamaları birleştirilmiş sınıflarda yapılmaktadır. Öğrencilerin gelişimlerinin izlenmesinde öğretmenlerin rolü büyük önem taşımaktadır. Öğretmenler, öğrencilerini titizlikle gözlemlemeli, takip etmeli ve ailelerle iş birliği içerisinde olmalıdır.

5. Oyun Temelli Türkçe Öğretimi

Gelişen teknolojiyle birlikte öğretim yöntem ve teknikleri de değişiklik göstermiştir. İçerisinde bulunduğumuz yüzyılda yetişen yeni nesillere geleneksel yöntemlerle verilen eğitim-öğretim uygulamaları hem yetersiz hem de sıkıcı gelmektedir. Ezbere, tekrara ve soyut kavram öğretimine dayanan bu yöntemin yeni neslin ihtiyacını ne kadar karşıladığı tartışmalı bir konudur. Günümüzde ise yaparak yaşayarak öğrenmeyle yaratıcılığı ön plana çıkaran çağdaş öğrenme yöntemleri önem kazanmıştır (Malta, 2010). Bu çağdaş yöntemlerden biri de

oyunlardır. Özellikle eğitsel oyunlar çocuğun eğlenerek öğrenmesini sağlayan oyun çeşitlerinden biridir. Aynı zamanda kazanım temelli olduğu için öğrencilerden beklenen temel yeterlilikleri kazandırmaya da yardımcı olmaktadır. Eğitsel oyunları belli kurallar çerçevesinde çeşitli kazanımlara yönelik; çocukların dil, zihin, sosyal ve fiziksel becerilerini geliştiren etkinlik olarak tanımlamak mümkündür.

Oyun temelli öğrenmede en önemli unsur eğitsel oyunların öğrenme ortamlarına dahil edilerek öğretim faaliyetlerinin oyunlar üzerinden yapılıyor olmasıdır (Şahin, 2015). Hedeflenen eğitsel amaçların ya da davranışların öğrencilere kazandırılmasında oyun etkinlikleriyle birlikte kazanımların fark ettirilmeden öğrencilere sunulması kalıcı öğrenmeyi sağlamada etkili olabilmektedir (Malta, 2010). Bu sebeple ilgili dersin kazanım ve içeriğine göre oyun etkinlikleri belirlemek önemlidir. Oyun temelli öğrenme etkinlikleri kullanılarak yapılan öğretimlerde, öğrencilerin oyun oynayabilecekleri ortamları düzenleme, onlara rehberlik etme, oyun sürecinde öğrenciyi aktif kılma, yapılan öğretimden keyif almalarını sağlama gibi önemli görevler öğretmenlere düşmektedir (Erbil Kaya vd., 2017). Oyun temelli öğrenme etkinliklerinin eğitim-öğretim sürecinde pek çok yarar sağladığı çeşitli araştırmalarla belirtilmiştir (Obut, 2005: 17). Oyun temelli öğrenme ortamlarındaki etkinliklere keyifle ve güdülenmiş olarak katılan öğrencilerin öğrendikleri konulara yönelik yapılan alıştırma ya da pekiştirmeleri kolaylıkla yaptığı ve kalıcı öğrenmeler oluşturduğu bilinmektedir (Güner, 2018: 12).

Oyun merkezli öğrenmenin temel özellikleri şunlardır:

- İlgi çekici ve keyif vericidir.
- Güdülenmede son derece etkilidir.
- Belirli amaç ve hedefler mevcuttur.
- Öğrencilere anında dönüt sağlanabilir.
- Oyuncular etkinliklere aktif olarak katılır.
- Öğrenciler oyunlar aracılığıyla etkileşim kurarlar.
- Yaparak yaşayarak veya gizil öğrenme ön plandadır.
- Bireysel ya da grupla öğrenme ve çalışma imkânı vardır.
- Farklı öğrenme hızlarına ve stillerine sahip öğrencilerin özelliklerine uygun öğrenme ortamları oluşturulabilir (Tang, Hanneghan vd., 2007: 3-5).

Oyunun birtakım özelliklerini dil gelişimiyle ilişkilendirmek mümkündür. Oyunlar, çocuğun dokunma, deneme, taklit etme, keşfetme merakını aktif bir şekilde kullanmasını sağlayan bir sahnedir. Çocuk bu sahnede dil becerisini kullanarak çeşitli rollere bürünmektedir. Bu sayede çocuk kendi hayal dünyasını

oluşturmakta, arkadaşlarıyla vakit geçirerek sosyalleşmekte, arkadaşı yoksa da oyuncaklarıyla konuşarak dil becerisini aktif bir şekilde kullanmaktadır. Deniz ve Tuna (2006) öğrenme ortamına ne kadar çok duyu organı katılırsa Türkçe öğretiminde hedeflenen başarının ve verimin artacağını ifade etmiştir.

Dil eğitiminde sıklıkla kullanılan eğitsel oyunlara; kelime oyunları, kafiyeli kelimeler bulma, karışık harflerden anlamlı kelime oluşturma, resimden hareketle kelimeyi tahmin etme, yasaklı kelimeler olmaksızın amaçlanan kelimeyi anlatma, eş ve zıt anlam kelimeleri temel alan oyunlar örnek olarak gösterilebilir. Bunların haricinde Türkçe derslerinde kullanılan pek çok eğitsel oyun mevcuttur. Adam Asmaca, İsim-Şehir, Bilen Oturur, Son Harften Kelime Türetme, Baş Harfleri Birleştirme, Kelimelerle Beyin Fırtınası, Kulaktan Kulağa, Zıddını Söyle, İsimlere Sıfat Bulma, Bingo, Kelime Avı, Kare Bulmaca, Nazlı'nın Kedisi, Sarmal Bulmaca, Piramit, Çağrışım, Kelime Sayma, Anahtar Kelimeler, Sözcük Yerleştirme ve Öykü Tamamlama, Tekerleme, Bilmece gibi çeşitli bulmaca, kart, kelime ve zekâ oyunları Türkçe derslerinde eğitsel oyun etkinlikleri olarak kullanılmaktadır (Boz, 2018; Gürdal ve Arslan, 2011; Gürsoy ve Arslan, 2011; Kalfa, 2014). Ayrıca hece, kelime, telaffuz, kelime dağarcığı geliştirme gibi etkinliklerde de bu eğitsel oyunlar tercih edilmektedir.

6. Araştırmanın Amacı

Yurt dışında yaşayan iki dilli Türk çocuklarına günümüzde ana dili ve kültür öğretimi Türkçe ve Türk Kültürü dersi adı altında verilmektedir. Bu derste kullanılan ya da kullanılması düşünülen materyaller en az dersin kendisi kadar önemlidir. Bu sebeple literatür taranmış, elde edilen bulgulara göre; Türkçe ve Türk Kültürü ders kitaplarında ve dijital materyallerde bulunan etkinliklerin kültürel açıdan iki dilli Türk çocukları için yeterli olmadığı kanaatine varılmıştır. Bu bağlamda; iki dilli Türk çocuklarına kültür aktarımını sağlamak ve çocukları eğlendirirken öğretmek amacıyla milli kültürümüzü yansıtan dijital oyunlar tasarlanmaya çalışılmıştır.

7. Araştırmanın Önemi

1960'lı yıllardan itibaren çeşitli Avrupa ülkelerine çalışmak maksadıyla gidip daha sonra oraya kalıcı olarak yerleşmiş birçok Türk vatandaşı vardır. Üç nesildir yurt dışında yaşayan Türk vatandaşları ana dilleri olan Türkçeyi yaşadıkları toplumun diliyle beraber öğrenmek durumunda kalan iki dilliler grubunu oluşturmaktadır. Fakat yaşadıkları toplumun dilini kolayca öğrenebilmeleri için öncelikle kendi ana dillerine ve kültürlerine yeterli düzeyde hâkim olmaları gerekmektedir. Bugün yurt dışında doğmuş veya anne babası Türk olan çocukların ana dili olan Türkçeyi öğrenebilmesi için Türk Millî Eğitim Bakanlığı

tarafından hazırlanmış Türkçe ve Türk Kültürü dersi mevcuttur. Ancak yapılan araştırmalar sonucunda, iki dilli Türk çocukları için hazırlanan Türkçe ve Türk Kültürü dersi kapsamına kültür aktarımı açısından kullanılabilecek işlevsel materyallerin bulunmadığı ve iki dilli Türk çocuklarına dil öğretimi ve kültür aktarımı sürecinin sağlıklı bir şekilde ilerlemediği yönünde çeşitli araştırmalar bulunmaktadır. Türkçe ve Türk Kültürü dersi kapsamında öğrenmelerin daha kalıcı olması, kullanılan materyallerin öğrencinin yaş, algı, ilgi ve ihtiyacına uygun; oyun ve eğlence merkezli olaması, her dil seviyesinde (A1, A2, B1, B2, C1, C2) temel dil becerilerini etkin bir şekilde desteklemesi beklenmektedir. Bu çalışmada iki dilli Türk çocuklarına oyun içerikli dijital materyaller hazırlayarak kültür aktarımı sağlamak hedeflenmiştir. Böylelikle, iki dilli Türk çocuklarına yönelik hazırlanan Türkçe ve Türk kültürü dersleri oyun ve eğlence merkezli olarak hazırlanan, milli kültürümüzün en güzel örneklerini yansıtan dijital materyaller ile desteklenecek; alanda çalışan öğretim görevlisi, araştırmacı ve tasarımcılara model olacağı düşünülen ürünler ortaya konulmaya çalışılmıştır.

8. Yöntem

Bu çalışma yurt dışında yaşayan iki dilli Türk çocuklarına Türkçe öğretimi sürecinde etkin kültür aktarımı sağlamaya yönelik hazırlanmış oyun ve eğlence merkezli dijital materyallerin hazırlandığı betimsel bir çalışmadır. Bu bağlamda, nitel araştırma yöntemlerinden biri olan literatür tarama yöntemi kullanılmıştır. Dijital materyallerin tasarımına kaynaklık eden ulusal ve uluslararası referans kaynakların; farklı amaçlar için tasarlanmış dijital materyallerin, araştırmanın geçerlilik ve güvenilirliğini artırdığı düşünülmektedir.

8.1. Kapsam ve Sınırlılıklar

Bu çalışma Türkçe ve Türk Kültürü dersi programı kapsamında hazırlanmış kitapların içeriğinin incelenerek kültür aktarımı konusunda etkinliklerin yetersiz olduğu tespit edilmiştir. Bu temanın içeriğine kültür aktarımının sağlanabileceği ile ilgili ne tür etkinliklere yer verilebileceği ve bu etkinliklere yönelik öneriler sunulması, Türkçe ve Türk Kültürü Dersi Öğretim Programlarında yer alan 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 ve 8. seviye kazanımlarıyla sınırlıdır.

9. Bulgu ve Yorumlar

Bu bölümde çalışma kapsamında hazırlanan oyunlardan bazılarına yer verilmiştir. Bahse konu oyunlar; Wordwall, Lumi, Educandy Studio, gibi sitelerde hazırlanmıştır. Her oyuna erişim için QR kod oluşturulmuş, örnek oyunların yönergesi ve görselleri aşağıda sunulmuştur:

9. 1. Yurt Dışında Yaşayan İki Dilli Türk Çocukları İçin Hazırlanmış Dijital Oyun Örnekleri

Örnek Oyun 1

Yöresel Kıyafetlerimizi Eşleştirelim

Resim 1. Yöresel Kıyafet eşleştirme

Seviye: B1 (4 ve 5. Seviye)

Tema: Oyun ve Eğlence

Kazandırılacak Kültürel Değer: Giyim ve Türkiye Coğrafyası

Amaçlanan Kazanım:

TTK.1.15. Dinlediklerine/izlediklerine ilişkin çıkarımlarda bulunur.

TTK.3.13. Yazılı yönergeleri takip eder.

TTK.4.20. Formları, yönergelere uygun şekilde doldurur (TTK, 2018:7-10).

Oyun Yönergesi:

Öğrencilere bir dakikalık süre verilir. Bu süre zarfında resimleri doğru yöresel oyunlarla eşleyen öğrenciler ödüllendirilir.

Örnek Oyun 2
Kimdir Bu?

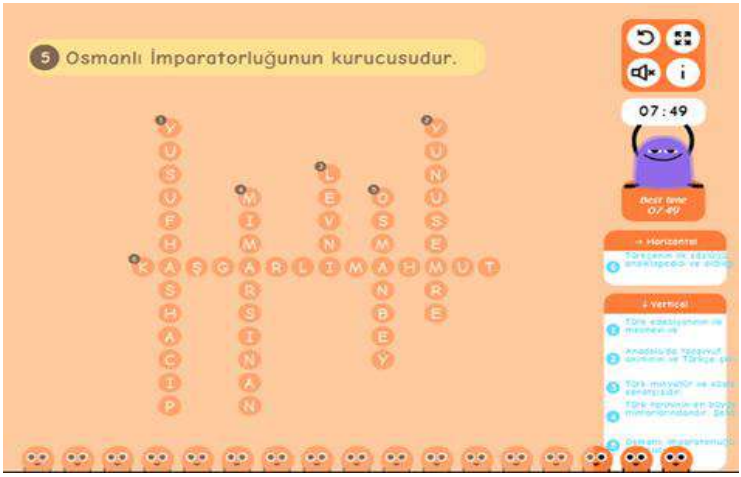

Resim 2. Önemli Türk Şahsiyetler

Seviye: B1 (4,5 ve 6. Seviye)
Tema: Geçmişe Açılan Kapı
Kazandırılacak Kültürel Değer: Önemli Türk Şahsiyetler
Amaçlanan Kazanım:
TTK.1.11. Bir etkinliğin ya da işin aşamalarını anlatan sözlü yönergeleri uygular.
TTK.3.13. Yazılı yönergeleri takip eder.
TTK.4.20. Formları, yönergelere uygun şekilde doldurur (TTK, 2018:7-10).
Oyun Yönergesi:
Oyundaki amacımız bilinen önemli Türk şahsiyetlerini verilen ipucundan yola çıkarak bulmaktır. Oyun üç farklı formatta aynı mantıkla oynanabilmektedir. Öncelikle verilen çengel bulmacada istenilen boşluğa tıklanır. Tıklanma neticesinde karşımıza gelen ipucundan hareketle aşağıda karışık olarak verilmiş harfler seçilerek kutucuklar doldurulmaya çalışılır. Oyunu en kısa sürede bitiren öğrenci ödüllendirilir.

Örnek Oyun 3

Gezelim Görelim

Resim 3. Gezelim Görelim eşleştirme

Seviye: Tüm seviyelere uygundur.
Tema: Gezelim Görelim
Kazandırılacak Kültürel Değer: Türkiye'nin doğal güzellikleri
Amaçlanan Kazanım:
TTK.1.5. Basit sözlü yönergeleri uygular.
(Tek unsur içeren yönergeler üzerinde durulur.)
TTK.3.2. Resim ve görselleri yorumlar.
TTK.4.20. Formları, yönergelere uygun şekilde doldurur.
(TTK,2018:7,9,10)

Oyun Yönergesi:

UNESCO tarafından koruma altına alınmış önemli yerlerin resimleri verilmiştir. Öğrencilere bir dakikalık süre verilir ve önemli tarihi yerlerin isim ve görsel eşleştirmesini yapması istenir. Kısa süre içerisinde en fazla doğru yapan öğrenci ödüllendirilir.

Sonuç

Geçmişten günümüze insanlar çeşitli nedenlerden dolayı yaşadıkları ana vatanlarından göç etmek durumunda kalmışlardır. Bazı ülkeler işçi ihtiyacını karşılamak için Türkiye'ye işçi talebinde bulunmuştur. Bu sebeple Türk

vatandaşları da özellikle 1960'lı yıllardan sonra yurt dışına göç etmeye başlamışlardır. Birinci kuşak olarak adlandırılan Türklerin Avrupa'da çeşitli ülkelere kalıcı olarak yerleşmesiyle beraber Türk nüfusunda bir artış görülmüştür. Bu durumda Türk vatandaşlarının ve yeni neslin ana vatanlarıyla olan bağlarının güçlendirmenin temel yolu ana dilleri olan Türkçe olmuştur. Bilindiği üzere bir dilin öğrenilmesi o dilin kültürünün de öğrenilmesini gerekli kılmaktadır. Çünkü kültür milletleri millet yapan ve onları bir arada tutan bir unsurdur. Kültürün devamlılığının sağlanması da ancak kültürün nesilden nesile aktarılması ile mümkündür. Dil de kültürün aktarılması hususunda önemli bir rol oynamaktadır. Dil öğreniminde bireyler dilin dizgisel yapısına odaklı oldukları için kültür adı altında kazandırılacak değerler; öğrencinin dili anlamasında yardımcı olacak şekilde yapılandırılmalıdır. Bu hususta öğrencilere; örf-âdet, sanat, giyim, Türk tarihi, Türkiye coğrafyası, söz varlığı unsurları gibi değerler kültür bağlamında öğretilebilecek unsurları teşkil etmektedir.

Türkiye dışında Türk kültürünün devamlılığının sağlanması ve yaşatılabilmesi için Türk dili ve kültürü derslerinin hedef kitleye uygun materyaller ile desteklenmesi gerekmektedir. Bu bağlamda, MEB Talim Terbiye Kurulu Başkanlığı tarafından yurt dışında yaşayan Türk çocuklarının kendi milletine, kültürüne bağlılığını kaybetmemeleri için "Türkçe ve Türk Kültürü" adı altında bir ders verilmeye başlanmıştır. Dersteki aksaklıkların giderilmesi ve ders verimliliğinin artırılmasıyla ilgili konularda zaman zaman MEB Terbiye Kurulu Başkanlığı tarafından ders kitabı ve program güncellemeleri yapılmaktadır.

Literatürdeki çalışmalar incelendiğinde iki dilli Türkçe çocuklarına yönelik hazırlanan Türkçe ve Türk Kültürü derslerinde istenilen verimliliğe ulaşılamadığı yönündeki veriler çalışmanın çıkış noktasını oluşturmuştur. Yıldız (2013), Avrupa ülkelerinde uygulanan eğitim politikaları sebebiyle Türkçe ve Türk Kültürü derslerinden istenilen verimin alınamadığı, bunun yanında ders materyallerindeki yetersizliklerin de verimliliği düşürdüğünü belirterek bu verileri desteklemiştir.

Çalışma sonucunda, MEB Talim Terbiye Kurulu Başkanlığı tarafından hazırlanmış, yurt dışında yaşayan iki dilli Türk çocuklarına yönelik Türkçe ve Türk Kültürü dersi kapsamında üretilen basılı ve dijital materyallerin hedef kitlenin algı, ilgi ve ihtiyaçlarına uygun olmadığı ve kültür aktarımı açısından yetersiz olduğu; Türk sporları, giyim ögeleri gibi milli kültür unsurlarının ve tekerleme, bilmece, mâni gibi üst dil yapılarının cazip bir şekilde işlenmediği tespit edilmiş, milli kültürümüze ait değerler iki dilli Türk çocuklarının ilgi ve motivasyonunun artıracak şekilde tasarlanmış ve dijital ortamda oyunlaştırılmıştır.

Son tahlilde, çalışma kapsamında iki dilli Türk çocuklarının Türkçe ve Türk Kültürü dersine karşı olumlu bir tutum geliştirebilmesi için oyun ve eğlence merkezli, milli kültürümüzü eğitim ortamına taşıyan dijital materyaller geliştirilmeye çalışılmıştır. İki dillilerin aktif katılımına uygun, görsel ve animasyonlarla süslenmiş dijital oyunların içeriği Türk kültürünün nadir göstergeleriyle desteklenmiştir. Geliştirilen dijital oyunlarda ayrıca; ninniler, maniler ve tekerlemeler sıkça kullanılmış çocuklar doğru telaffuza teşvik edilmiştir.

Kaynakça

1. Akarsu, B. (1998). *Dil-kültür bağlantısı*, İstanbul: İnkılâp.
2. Bloomfield, L. (1933). *Language*. Chicago: George Allen & Unwin Ltd.
3. Boz, İ. (2018). İlkokul 4. Sınıf Türkçe Dersinde Oyunla Öğretim Yönteminin Akademik Başarıya Etkisi. *Sosyal Bilimler ve Eğitim Dergisi*, 1(1), 61-75.
4. Çelik, M. (2007). *Linguistics for Students of English Book II*. Ankara: EDM.
5. Deniz, S. ve Turhan T. (2006). İlköğretim öğrencilerinin Türkçe dersine yönelik tutumları: Köyceğiz örneklemi. *Millî Eğitim Dergisi*, 170.
6. Erbil K. Ö. M., Yalçın, V., Kimzan, İ. ve Avar, G. (2017). Okul Öncesi Öğretmeni Adaylarının Oyun Temelli Öğrenmeye Bakış Açıları ve Uygulamaya Yansımaları. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 27, 800-834. DOI: http://dx.doi.org/10.14520/adyusbd.303240.
7. Göçer, A. (2012). Dil-kültür ilişkisi ve etkileşimi üzerine. *Türk Dili*, 729, 50-57.
8. Gülden, B. (2019). *Türkçe öğretim programlarının ve Türkçe ders kitaplarının kültür aktarımı bağlamında somut olmayan kültürel miras ögeleri açısından incelenmesi* (Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
9. Güner, C. (2018). *Oyun temelli öğrenme yönteminin öğrencilerin Fen bilimleri dersi akademik başarılarına etkisi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bahçeşehir Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
10. Kaplan, M. (1985). *Dil ve kültür*. Türk Edebiyatı, S. 143.
11. Korkmaz, Z. Akalın, M. Ercilasun, A. B. Gülensoy, T. Zülfikar, H. Parlatır, İ. ve Birinci N. (1997). *Türk dili ve kompozisyon bilgileri.* Ankara: Yükseköğretim Kurulu.
12. MEB (2018). *Türkçe ve Türk kültürü dersi öğretim programı.* Ankara.
13. Nuruan, M., Güneş, T., Şen, R., B., Güneş, S., Kalaycı, A., R. & Kaplan, M. (2005). *Federal Almanya'da yaşayan Türklerin aile yapısı ve sorunları araştırması.* Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü: Ankara.
14. Obut, S. (2005). *İlköğretim 7. sınıf, maddenin içyapısına yolculuk ünitesindeki atomun yapısı ve periyodik çizelge konusunun eğitsel oyunlarla bilgisayar ortamında öğretimi ve buna yönelik bir model geliştirme* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Celal Bayar Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Manisa.
15. Özbay, M. (2002). Kültür aktarımı açısından Türkçe öğretimi. *Türk Dili*, S. 602, Şubat, s.112-120.

16. Şahin, M. (2015), *Oyunlaştırılmış oyun temelli öğrenmenin öğrencilerin Fen bilimleri dersi başarılarına ve derse yönelik tutumlarına etkisi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bahçeşehir Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
17. Şen, Ü. (2010). *Yurt dışında yaşayan Türk çocuklarının ana dili eğitimine yönelik Milli Eğitim Bakanlığı bünyesinde yapılan çalışma ve uygulamalar.* Zeitschrift Für Die Welt Der Türken, Cilt: 2, Sayı: 3.
18. TDK, (2022). *Türkçe Sözlük.* Ankara: TDK yayınları.
19. Uygur, N. (1996). Kültür *kuramı.* İstanbul: Yapı Kredi.
20. Ünalan, Ş. (2004). *Dil ve kültür.* Ankara: Nobel.
21. Weinrich, U. (1968*). Language in Contact, The Hague*: Mouton.
22. Yıldız, C. (2013). Almanya'da ana dili olarak Türkçe öğretimine ilişkin öğrenci görüşleri. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Türkçenin Eğitimi Öğretimi Özel Sayısı,* 6(11), 1083-1113.

MODERN FELSEFEDE EPİSTEMİK BİLGİ KÖKÜ AÇISINDAN DIŞ DÜNYA-ZİHİN İLİŞKİSİ

Gülümser DURHAN

Doç. Dr., Muş Alparslan Üniversitesi, Fen-Ede Doç. Dr., Muş Alparslan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, g.durhan@alparslan.edu.tr, ORCİD: 0000-0002-9639-9620

Giriş

Modern felsefe, ünlü Fransız matematikçi, filozof ve bilim adamı Rene Descartes (1596-1650) ile başlayıp İngiliz düşünür John Locke'a (1632 -1704) kadar devam eden bir felsefi anlayıştır. On sekizinci yüzyılı hazırlayan Descartes'ın özellikle akla yönelik ortaya koyduğu determinasyonların, hatta aklın sınırları dâhilinde doğru bilgiye ve hakikate erişme uğraşılarının zirveye ulaştığı isimler arasında özellikle Spinoza (1632-1677) ve Leibniz'in (1646 – 1716) önemli katkıları bulunmaktadır.

Modern felsefesinin babası olarak kabul gören Descartes'ın zihin ve düşünceye atfettiği mana, felsefi düşüncenin kendi üzerine odaklanmasının yanı sıra bu yolla düşünceye ve bilince eğilmesine de olanak tanımıştır. Bu nedenle eğer modern felsefenin temel özelliklerini bilmek istiyorsak Descartes'ı iyi anlamak gerekmektedir. Çünkü Descartes'tan sonra gelen filozoflar sistemini Descartes üzerine kurmuşlar ve onun çizdiği yoldan devam etmişlerdir.

Modern Felsefede Dış Dünya-Zihin İlişkisinin Epistemik Temeli

Modern felsefe, zeminini Descartes'ta bulan epistemik açıdan insan merkezli bir felsefedir. Descartes'ın epistemolojisinin temel kavramı idedir. Onda üç ayrı kaynağı bulunan üç ayrı ide çeşidi mevcuttur. Descartes için ideler ya dış dünyadan duyular yoluyla zihne gelirler ya doğuştan zihinde basılı olarak bulunurlar ya da zihnin kendi ürettiği yapay ürünlerdir (Descartes, 2013: 69).

Dış dünyadan gelen idelerin kaynağı duyulardır. Bu yolla elde edilen bilgi, duyu bilgisi olarak adlandırılır. Duyular aldatıcı olabilecekleri için dış dünyadan duyular vasıtasıyla gelen bilgiler güvenilir değillerdir. Zira Descartes için duyularla algılanan her şey kuşkuludur (Descartes, 2013: 63). Duyular yoluyla gelen ideler, varlıkların tat, koku, doku, ses, görme gibi niteliklerine ilişkin bilgilerdir. Bu tür nitelikler kişiden kişiye farklılık gösteren öznel nitelikler olduğu için yanıltıcı olabilmektedirler. Ne var ki dış dünyadan elde edilen ideler nesnelerin temsilcisi olmaları bakımından Descartes için elzemdir. Başka bir ifadeyle zihnin nesneleri bilmesinin ve tanımasının yegâne yolu bu idelerdir. Öyleyse nesneler, bu idelere sahip olduğu sürece veya algılandığı sürece bilinmektedirler. Eğer nesneler sadece kendilerinin temsilcileri olan ideler aracılığıyla bilinebiliyorlarsa dış dünyanın varlığından nasıl emin olabiliriz? "Hissettiğim ya da hayal ettiğim şeylerin benim dışımda belki de bir varlıkları yok" (Descartes, 2013: 61). Başka bir ifadeyle Descartes için, nesneler kendilerinin temsilcisi olan ideler aracılığıyla tanınıyorlarsa o zaman dış dünyanın varlığı kuşkuludur.

Doğuştan gelen ideler zihnin aracısız olarak, doğrudan doğruya eriştiği idelerdir. Üçgen idesi, matematiksel ideler, ben idesi ve Tanrı idesi böyledir.

Bunlar hiçbir imgenin yardımı olmaksızın doğuştan gelen ışık sayesinde bilinen "salt zihinsel olan şeyler" (Descartes, 2014: 30) dir. Doğuştan gelen ideler, anlığın tanımak için seçik kılmaya ihtiyaç duymadığı zihnin apaçık ve *a priori* formlarıdır. Kaynağını anlıktan alan doğuştan ideler dış dünyanın bilgisini olanaklı kılan temel dayanaklardır.

Zihnin kendi icat ettiği yapay fikirler, dış dünyadan gelen bilgilerden türetilen, yani duyulardan gelen verilerden üretilen, seçik olmaya ihtiyacı olan ve kaynağını imgelemden (*imagination*) alan idelerdir. Descartes bu ideleri, "Sirenler ve kuş başlı at gövdeli yaratıklar ve bunlar gibi şeyler, benim kendi uydurmalarımdır" (Descartes, 2013: 69) şeklinde örneklendirmektedir. Bu ideler apaçık değildirler, doğruluğu ve yanlışlığı kuşkuludur. Descartes'a göre, "duyumlarımızla dış görünümün (eşyanın), rastlantısal olmadıkça, çoğu zaman özünü değil, ne işte bize yararlı ya da zararlı olabileceğini öğreniyoruz" (Descartes, 2007: 104). Dolayısıyla duyularımızdan gelen fikirler veya duyulardan gelen veriler üzerinde kurulmuş ideler bize neyin yararlı neyin zararlı olduğunu göstererek cisimlerden gelecek tehlikelere karşı tedbirli olmamızı sağlarlar. Ayrıca bu fikirler bize açık ve seçik bilgi sunmazlar. O nedenle zihnin icadı olan yapay idelerin de doğruluğu yanlışlığı şüphelidir.

Başlangıçta Descartes; duyu bilgileri, dış dünya varlığı gibi her şeyden şüphe ederek kendisinden şüphe edilmeyecek bir bilgiye ulaşmaya çalışmaktadır. Bu bilgi de şüphenin bilgisidir. Başka bir ifadeyle Descartes, şüphe duyduğundan şüphe duymamaktadır. Gerçekte dış dünya olmasa da ve duyular bizi yanıltıyor olsa da belki rüyada olsak da, bizi yanıltan bir şey/ler olsa da; şüphe duyulamayacak tek bir şey bile olmasa dahi tüm bunları düşündürten bir şey vardır ki bu da şüphe ettiğimizden şüphe etmememizdir. Nitekim şüphe etme eylemi, düşünme ile ortaya çıkar, ancak düşünme eylemini de gerçekleştiren bir şey olmalıdır. Bu gerçekleştirici var olduğu için bir düşünen olmaktadır. Başka bir ifadeyle şüphenin var oluşu bir zihnin var oluşunu onaylamaktadır. Zira zihin olarak bir "ben" yoksa düşünme ya da şüphe etme gibi hislerde bulunmayacaktır. Şüpheyi metot alarak elde ettiği bu anlayış Descartes'ı, "*Cogito, ergo sum*" ("düşünüyorum; o halde varım") argümanına götürmüştür. Ona göre düşünmek, insanın kendisinden ayrılamayan tek özellik olması ile insana ait bir kategoridir. "Düşünüyor olması" temellendirmesi ile insanın var olduğu kesindir. Bu var oluş, insan sadece düşünebildiği süre boyunca sınırlıdır. Zira eğer insanın düşünebilmesinin sona ermesi onun varlığının sona ermesi ile eşdeğerdir. Descartes bu düşüncelerini şu sözlerle dile getirmektedir:

"Peki düşünmek? İşte sonunda buldum, evet, düşünce. Çünkü bir tek o benden koparılamaz. Benim, ben varım, bu kesin. Ama ne kadar süre? Elbette düşünüyor olduğum sürece. Çünkü oldu da bütün düşüncelerimi bir anda

durdurdum diyelim, işte o anda var olmaktan da hepten vazgeçmiş olurdum" (Descartes, 2013: 43). Böylece beni "düşünen bir şey" (Descartes, 2013: 43) yani zihni, düşünen özne ya da töz olarak tanımlayan Descartes, düşünceyi düşünme ile açıklayarak ilk doğrusunu (benin bilgisini) elde etmiş olmaktadır. Zihnin, yani düşünen benin varlığını, hakikat olarak elde eden filozof, aynı kıstasla Tanrı'nın varlığı kanıtlamasına geçmektedir. Öyle ki Tanrı'nın varlığı kanıtlanmaksızın zihnimizdeki idelerin kaynağının ne olduğu problemi çözümsüz kalacaktır. Böylece dış dünya ile onun nesnelerinden söz edebilmek olanaksız hale gelecektir. Zira Tanrı olmaksızın dış dünyadan bahsetmek manasız olacaktır.

Descartes, Tanrı kanıtlamasına, düşünce (*cogito*)sinden şüphe etmeyecek şekilde emin olmasını sağlayan şeyin neliğini sorgulamakla başlamaktadır. Nitekim insan, duyular yoluyla bilgisine ulaşamadığı, deney gözleme tabi tutamadığı doğuştan birtakım fikirlere sahiptir. Bunlar matematik, geometri, aritmetik, ben idesi ve Tanrı fikri gibi idelerdir. Tanrı, kendisinden daha üstün, daha güçlü ve daha yetkin olanı olmayan, akıl sahibi, ezeli-ebedi, hiçbir şeye bağlı olmayan, her şeyin mükemmel yaratıcısı, sonsuz tözdür. Hiç kuşkusuz bu sıfatlar bile tek başına Tanrı fikrinin doğuştan olduğunun delilleridir. Zira dış dünyada bu sıfatlara sahip başka hiçbir varlık bulunmamaktadır (Descartes, 2013: 87). Bunun yanı sıra Descartes, dış dünyadaki tüm yapıp etmelerin, düşüncelerin bile bir sebebi olduğu görüşündedir. Ona göre bütün nedenler, tek bir nedende, yani ilk nedende son bulmaktadır. Nedenlerin kendisinde son bulduğu bu ilk neden Tanrı'dır. Dolayısıyla Descartes, dış dünyaya bakarak nedenlerin nedeni araştırmasıyla, etken nedenden kaynaklanan bir Tanrı kanıtlaması ortaya koymuştur.

Öz itibariyle Descartes, felsefi soruşmasına zihinden başlamıştır. Bunun için öncelikle kendi zihni üzerine eğilmiş ve kendi zihninin düşünen olarak varoluşunu kanıtlamış daha sonra da kendi zihninin dışına çıkarak kanıtladığı kendi var oluşuna temel aramıştır. Bu arayışla zihninde mükemmel ve değişmez Tanrı fikrine varan Descartes, buradan Tanrı'nın varlığını kanıtlamıştır. Ne var ki o, tüm bu kanıtlamaları şüphe yöntemiyle elde ettiği için kendi varlığına dahi şüphe ederek kesin kanaat getirmiştir. Böylece kendisinin bu denli sınırlı, sonlu, eksik ve kusurlu bir varlık olması suretiyle müstakil bir varoluşa sahip olmadığının farkındalığına varmıştır. İşte bu farkındalık Descartes'ı nesneler dünyasını ispatlamaya yöneltmiştir.

Dış dünyayı ispatlama uğraşısına Tanrı'dan hareketle başlayan Descartes öncesinde kanıtladığı Tanrı düşüncesinin açık-seçik/apaçık olması nedeniyle bu fikrin yanıltıcı ve aldatıcı olamayacağı fikrinden başlayarak Tanrı'nın yaratımının bir meyvesi olan dış dünyanın var olduğu ve bu var oluşun yok sayılamayacağı sonucuna ulaşmıştır. Dış dünya nesnelerinin de insan zihninde

düşünce olarak bulunduğunu savunan Descartes, bunun sebebinin de dış dünyanın doğrudan doğruya kendisi ve içinde yer alan nesneler olduğunu düşünmektedir. Filozof, bu nesnelerin de yalnızca matematiksel nitelikleri çerçevesinde tanınabileceğini dile getirmektedir. Ona göre nesnelere yüklenen, ikincil nitelikler olarak adlandırdığı renk, koku, tat gibi duyusal niteliklerin, hakikaten onlarda bulunup bulunmadığının kesin bilgisi elde edilemez. Zira ikincil niteliklerle ilgili olarak zihnin açık ve seçik hiçbir düşüncesi yoktur. Bütün bunlar da gösteriyor ki, biz dış dünyanın bilgisini, sadece maddeyi hareket ve yer kaplama (uzam) açısından araştıran fizik yoluyla ve fiziğin sunduğu kadarı ile edinebiliriz.

Metodik şüphe yöntemini kullanarak Descartes; önce zihnin, sonra Tanrı'nın, daha sonra dış dünyanın ve maddenin ispatlamalarını yaptıktan ve maddenin çalışma prensiplerini ortaya koymasının ardından tüm bunların metafizik niteliklerini araştırma konusu yapmıştır. Böylece o kendisini, töz sorunu ile uğraşırken bulmuştur. Descartes'a göre yaratılmamış bir töz (Tanrı) ve yaratılmış iki töz (ruh ve beden) mevcuttur (Descartes, 2007: 89-90). O, ruhu maddenin bir formu olarak görmemekte, onu maddeden tamamıyla ayrı bir töz olarak değerlendirmektedir. Keza o ruh ve bedenin, Tanrı'nın denetimi altında var olan tözler olduğunu savunmaktadır. Tanrı tarafından yaratılan ruh ve beden, var olmak için Tanrı'nın varlığına gereksinim duyan yaratılmış ve sonsuz olmayan tözlerdir. Bu anlayışla dış dünya da iki tözden oluşan bir varlık alanı olmaktadır. Ruh ve bedenden oluşan bu tözlerin, zihin cihetinden bilinme olanağının esas nedeni, sahip oldukları nitelikleridir. Buna göre ruhun ana niteliği düşünme, bedenin ana niteliği ise yer kaplama (uzam) dır. Sahip oldukları niteliklerden de anlaşılacağı gibi bu tözler, farklı yasalar çerçevesinde faaliyetlerini sürdürmektedirler.

Descartes'ın kendi mekanik işleyişi içerisinde, zihinden bağımsız olarak var olan bir nesneler dünyasını kabulü, gözlem ve deneye dayalı doğal bilimlerine ve bu manada ileri sürülen felsefi düşüncelere tesir etmiş, Diderot, Marx, Helvetius gibi filozofların fikirlerini şekillendirmiştir. Dolayısıyla Descartes'tan sonra batı felsefesi, günümüze kadar ana hatlarıyla bu iki yönde gelişmiştir (Hilav, 1972: 97).

Descartes felsefesine dayalı fikirler üreten ve felsefesinin hemen her alanında Descartes'ın etkisini hissettiren isimlerden biri Fransız düşünür Nicholas Malebranche'tır (1638-1715). Malebranche, sağlam bir Dekartçı filozof ve felsefe tarihçileri arasında modern occasionalizmin kurucularından biri olarak bilinen Flaman düşünür Arnold Geulincx (1624-1669)'le beraber geliştirdiği occasionalizm (ara nedencilik) bağlamında Descartes'ın ortaya attığı düalizm sorununa çözüm bulmaya çabalamıştır. Descartes'ın yaratılmış iki tözünü teke

indirgeyen Occasionalistlere göre hem bedenin ruh üzerindeki hem de ruhun beden üzerindeki etkisi doğrudan bir etki değildir. Dolaylı olan bu etkinin etkin nedeni ise sonsuz ve sınırsız Tanrı'dır. Bu görüş, yaratıkların değil, yalnızca Tanrı'nın nedensel etkinlik uyguladığı görüşüdür.

Bedende işleyen veya ruhta meydana gelen etkiler doğrudan irade ile yapılan eylemler değildir. Bu eylemlerin oluşmasına dolaysız bir müdahale yoktur. Ruh ve beden, belirli davranışların gerçekleşmesi maksadıyla yalnızca birer ara sebep görevi üstlenirler. Tek ve hakiki sebep Tanrı'dır; bedendeki hareket ve zihindeki bilgi, Tanrı'nın dilemesiyle gerçekleşir. Tanrı ruhun beden üzerindeki etkilerini, bedenin de ruh üzerindeki etkilerini evvelden belirlemiş ve her ikisini de kendi işleyişlerine göre ayarlamıştır. Ruh ve beden, birbirine paralel iki saat gibi kendi işleyişlerini yürütürler ve her ikisi de Tanrı dilediği için, sadece Tanrı'nın isteklerine birer aracı olurlar. Etken olan tek güç ve irade, Tanrı'nındır. Paralel iki saat gibi işleyişin tahakkuk etmesi ise, Tanrı'nın sürekli müdahalesinin ifadesidir (Thilly, 2000: 84). Descartes'ın belirttiği gibi Occasionalistlere göre de ruh ve beden birbirlerinden tür olarak farklılık gösteren iki farklı gerçekliğe tezahür etmektedir. Eş deyişle, ruh ve beden arasında karşılıklı gerçekleşen bir etkileşimden söz edilemez. Yine Descartes felsefesinde olduğu gibi hem ruh hem de beden ayrı ayrı kendi yasa ve prensiplerine göre işlemekte ve işlevlerini yerine getirmektedir. Ne var ki Descartes'tan farklı olarak ruh ve bedeni birbiri ile etkileşime sokan ve bunların hareketlerini birbiri ile uyumlu hale getiren ise Tanrı'dır. Dolayısıyla occasionalizmin ana fikirleri bu biçimde şekillenmektedir.

Descartes'ın metafizik anlayışı, Occasionalizmin en önemli temsilcisi olan Malebranche felsefesinin hareket noktasıdır. Buna bağlı olarak nesneler dünyası eylemde bulunan ya da hareket ettirici değil hareket ettirilendir. Zira dış dünyada hareket ettirici veya hareket ettiren tek varlık Tanrı'dır. Hakikat Tanrı'nın zihnindeki idelerdir. Bu ideler, akledilir uzam türündeki idelerden meydana gelmektedirler. Akledilir uzam türünden ideler, yer kaplamaz; yer kaplayan varlıkların bilgisini elde edecek bir nesneyi idrak etmeyi sağlayan ide türü, matematiksel ilişkilerin idesidir. Akledilir uzamın formülleri ezeli, ebedi ve değişmez olduğundan, akledilir uzam dünyasının kendisi de ezeli, ebedi ve değişmez olanda yani Tanrı'da bulunmalıdır. Dolayısıyla akledilir uzam, Tanrı'nın ezeli, ebedi ve değişmez zihninde yine bu şekilde herhangi bir değişme olmaksızın, yani zorunlu olarak var olmaktadır (Cevizci, 2001: 186-187).

Malebranche'ın akledilir uzam dünyası, Platon'un idealar dünyasına benzemektedir. Ne var ki Malebranche, Platon'dan farklı olarak bir de yaratılmış dünyayı kabul etmektedir. Bu dünya akledilir parçalardan oluşmadığı için bilinemez. Yaratılmış dünya fiziksel uzamı, cisimleri, zihinleri ve zihinlerin duygularını içermektedir; ancak bu dünya da Tanrı'nın zihnindeki idelerdir. Eş

deyişle, insanların cisimlerle ilgili edindikleri kavramlar, algılar ve anlayışlar, bağımsız olarak varolan şeylerin kavramları, algıları ve anlayışları değildir.

Malebranche'e göre hakikat olan Tanrı'nın dünyasıdır. Tanrı ve Tanrı'nın zihnindeki ideler ile akledilir uzam değişmez gerçekliği oluşturmaktadır. Tanrı'nın yaratıcı kudreti ve faaliyetleri, fiziki dünyayı, insanı, zamansal gerçekliği ve hem fiziksel hem de zihinsel dünyadaki gelişmeleri açıklamaktadır. İnsan ise yalnızca Tanrı'nın kendisine bildirdiği duyguları ve ideleri bilir. "İnsan Tanrı'da yaşar, hareket eder ve var olur" (Cevizci, 2001: 192).

Malebranche'ın teorisi, özellikle de ruh ve beden arasında gerçek bir bağlantının bulunmadığına ilişkin ara nedenci kuramı, Descartes felsefesinin bütünüyle tutarlı bir modelini geliştirme girişimidir. Bu konuda Malebranche'tan daha çok öne çıkan bir diğer düşünür Spinoza'dır. Panteist bir filozof olan Spinoza öğretilerini yalnızca tümdengelimli (dedüktif) akıl yürütme yolu ile ortaya koyduğu gibi aynı zamanda onları geometrik yöntemle de açıklamıştır. Spinoza da Descartes'ın yaptığı gibi akla dayalı evrensel bir teori oluşturmak için uğraşmış ve şeylerin tam bilgisini elde etmenin yolunun açık-seçik bilgiden geçtiğini ileri sürmüştür. Ayrıca Spinoza, Descartes tarafından ele alınan problemlerle uğraşmasının ötesinde, bu sorunlara daha etraflı ve sistematik bir şekilde çözüm bulmaya gayret göstermiştir. Gerçekten de Descartes'ın sistemi, varlıkları başka bir varlığa bağlı olmalarına rağmen, ruh ve bedenin birer töz olarak kabul edilmesi açısından tartışmaya açıktır. Hâlbuki Spinoza için töz, "Özü var oluş içeren ya da var olmadıkça kavranamayandır. Bununla beraber aynı doğada başka bir şey tarafından sınırlanabilen kendi türünde sonludur. Töz kendinde olan ve kendisi yoluyla kavranabilen, bir başka şeyin onu oluşturmasına ihtiyaç duymayandır" (Spinoza 2000: 1). Spinoza, tözü bu şekilde açıklayarak Descartes'tan farklı yönünü ortaya koymuştur. Ayrıca o, sadece tek bir tözün ve sadece tek bir töz olan Tanrı'nın var olduğunu savunarak metafiziğinde felsefi ve teolojik bir monist bir tavır sergilemektedir.

Ruh ve bedeni sınırlı, yaratılmış ve sonlu tözler olarak gören Descartes; Tanrı'yı da, diğer tözlerin nedeni olarak 'dış neden' şeklinde karakterize etmiştir. Hâlbuki Spinoza, Descartes'in aksine, tözün nedenini özünde var olan olarak, içkin görmektedir. Bu nedenle onun için diğer töz diye bir şey söz konusu değildir. Ona göre, "cevher kendisiyle ve sadece kendisiyle var olan şey olduğundan ne cisimlere ne ruhlara cevher denemez. Çünkü bunların ikisi de Tanrısal faaliyetin sonucunda vardırlar; yalnız Tanrı kendisiyle ve sadece kendisiyle vardır" (Weber, 1998: 239). Bu cevherin veya Tanrı'nın da iki ebedi/sonsuz sıfatı vardır: Yer kaplama ve düşünme. Yer kaplama, değişmek suretiyle cisimleri; düşünce, sonsuzca farklılaşmak suretiyle ruhları oluşturmaktadır. Dolayısıyla çokluğu birliğe indirgeme çabası güden Spinoza,

tözün determinasyonlarının atfedilebileceği tek şeyin Tanrı olduğu sonucuna ulaşmıştır. Tanrı, aklın anlayabileceği her şeyin etkin nedeni olduğu kadar kendisinin de etkin nedenidir ve bu rastlantısal değildir. Dolayısıyla zorunlu ilk neden, Tanrı'dır. Bu bakımdan herhangi biri tarafından herhangi bir baskıya maruz kalmadan sadece kendi karakterinin yasalarıyla hareket eden Tanrı, her şeyin arızi nedeni değil içkin veya özsel nedenidir (Cuvillier, 1996: 95).

Descartes'ın ortaya koyduğu gibi Tanrı'nın dünyadan ayrı olmadığını, evrenin her yerinde var olan bir ilkenin bulunduğunu, Tanrı'nın evrende, evrenin Tanrı'da olduğunu, Tanrı ile evrenin aynı anlama geldiğini savunan Spinoza bu savunusu ile panteist bir anlayış sergilemiştir. Bu anlayış, tek bir şeyin var olmasını gerektirmektedir. Eğer var olan tek bir şey varsa o, düşüncenin üzerinde değildir. Bu tek şey düşünüldüğünde, zihnin onunla ilişkili olarak tasarlayabileceği bir şeyler inşa edilmelidir. Bu da bizi sıfat fikrine götürmektedir. Spinoza sıfat ya da yüklemi, tözde onun özünü oluşturmak için kavradığımız ya da algıladığımız şey (Spinoza, 2004: 33) olarak tanımlamaktadır. Şu hâlde zihin, tözü düşündüğünde onun özünü meydana getirmek üzere sıfatları kullanmaktadır. Ne var ki sıfatları zihin yüklediği için, sıfatların tözde olup olmadığı bilinemez. Tözün sınırsız ve sonsuz çoklukta sıfatı düşünülebilir. Nitekim tözün kendisi sonsuz, sayısız ve sınırsızdır. Tek bir tözün sayısız sıfatı olmasına rağmen, sonlu varlık olması dolayısıyla insan zihni bu sonsuz sayıda sıfatlardan sadece ikisini bilebilir. Bu sıfatlar da, akıl yolu ile insanın kendini belirlemesine de yardım eden, ruh ve bedendir. Descartes'taki ruh ve bedeni ifade eden yer kaplama ve düşünme tözleri Spinoza'da tözün, yani tek töz olan Tanrı'nın sıfatlarıdır. Ayrıca sıfatları da bilinir kılan bazı şeyler mevcuttur. Bu şeyler, tözün çeşitlemeleridir veya başka bir şeyde bulunan ve bulunduğu bu başka şey vesilesiyle idrak edilen tavırlardır. Yani Spinoza'ya göre tavır, tözün duygulanışlarıdır (Spinoza, 2004: 33). Bu durumda ruh düşünceyi, beden yer kaplamayı temsil etmektedir. Başka bir ifadeyle ruhun tavrı, düşünme; bedenin tavrı ise, yer kaplamadır.

Spinoza'ya göre, sonsuz şeylerin sonsuz tavırlarla ortaya çıktığı Tanrı fikri ya da idesi, yalnızca tek bir fikir olabilir. O, idelerin biçimsel varoluşu başka bir sıfatla açıklandığı için değil, yalnızca düşünen bir varlık olarak görüldüğü için Tanrı'yı etken neden olarak görmektedir. Tekil şeylerin fikirleri de kendi nesnelerini ve algılanan şeylerini değil, Tanrı'yı etken neden olarak kabule götürmektedirler. Tanrı'nın düşünen tek varlık olması ve onun idelerinin tekil şeylerin düşüncelerinde açığa çıkması, onun tekil şeylerin dışında bir neden olarak düşünülmesini gerektirmez. İde, Tanrı'nın sonlu düşüncesinin zihindeki sonsuz tezahürüdür. Tanrı'nın var olan her şeyin içkin nedeni olduğunu ve idelere de bu yolla ulaşıldığını ifade eden Spinoza, onun zorunlu oluşu ile ilgili olarak her şeydeki yansımasını kastetmektedir. Zira Tanrı kendini yansıtmaktan imtina

edemez. Bu aynı geometrideki kapsayan alana benzemektedir: Diğer geometrik şekillerin varlığı, kapsayan alanın varlığına bağlı olması, dış dünyanın Tanrı'ya bağlılığı gibidir. Ruh ve beden, bu bağlılık ve yansıma hali göz önüne alındığında, Tanrı'nın ebedi tavırlarının sonsuz olmayan yansımaları olmaktadır. Spinoza'nın felsefesi düşüncesinde bu yansımalar, bilgi olarak adlandırılmaktadır.

Bu çerçevede Spinoza üç farklı bilgi türünden söz etmektedir. İlki muğlak deneyimlerden kaynaklanan en aşağı bilgi seviyesidir. Duyularımız yoluyla tekil şeylerden üretilen bulanık, dağınık, düzensiz belirsiz, rastgele bir şekilde zihne sunulan bu bilgi türü, sanı bilgisidir. Bu sanı bilgisi iki yolla elde edilir: ya bulanık ve dağınık şekilde duyulardan ya da deneyimden gelmekte ya da simgelerden elde edilmektedir. Simgelerden elde edilme şu şekildedir: Duyulan bazı kelimelerden çağrışım yoluyla zihinde birtakım şeyler canlanmakta ya da hayal edilmektedir. Böylece hayal gücü ile bu canlanan fikirlerden tümel kavramlar üretilmektedir. İşte bu iki yolla elde edilen sanı ya da hayal gücü bilgisini Spinoza en aşağı bilgi türü olarak görmektedir. İkinci bilgi türü olarak bilimsel bilgi gelmektedir. Bu bilgi türü, şeylere ilişkin yeterince ortak kavram ve fikirlere sahip olmak suretiyle tümel bilgi ortaya koymaktır. Zorunlu olarak doğru olan bilimsel bilgide, belirsiz izlenimler bir mantıksal düzen içerisinde birbiriyle bağ kurarak belirgin hale gelmek suretiyle bilimselliğe ulaşılmaktadır. Spinoza, bu bilgi türünün yanında bir de üçüncü bir bilgiden daha söz etmektedir ki bu da sezgisel bilgidir. Bu bilgi türü şeylerin özünden başlayarak Tanrı'nın sıfatlarının formel niteliklerine kadar girmektedir (Spinoza, 2016: 128).

İnsan zihni, sezgisel bilgi sayesinde, sınırlı doğa bilgisinden kurtulmakta ve dış dünyayı Tanrı'yla bir bütün olarak bağdaştırarak kavrayabilmektedir. Tanrı'nın dışarda tutulmasıyla bir ruh ve beden ilişkisi kurulursa, bu durumda Tanrı'nın iki sıfatının birbirine indirgenebilir olduğu düşüncesi ortaya çıkar; fakat böyle bir düşünce, Spinoza felsefesi ile çelişir. Zira Spinoza için, düşünme ve yer kaplama birbirine indirgenemez, fakat buna rağmen, bu sıfatlar bir ve aynı realitenin görünüşleridir. Bunlardan biri diğerinden daha gerçek ya da diğerinden önce değildir. Bu nedenle ruh ve beden arasında doğrudan bir bağlantı kurulamaz; sadece dolaylı bir bağlantı kurulabilir. Ne var ki occasionalizmin savunduğu gibi bu dolaylı bağlantıyı sağlayan harici bir neden olsaydı, Tanrı buna müdahale etmek zorunda kalırdı. Halbuki Tanrı dışsal/harici bir neden değildir; içkindir ve bu dolaylı ilişki onun içkinliğinden dolayı kurulabilir. Başka bir ifadeyle Tanrı'nın sıfatlarının sonsuz ve sonlu tavırlarda işleyişinde bir iç sebep olmalıdır. Bu, yer kaplama ve düşünmenin ilişkili olduğu sonlu ve sonsuz tavırların içsel doğasıdır. Böylece birbirlerine karışmadan paralel bir şekilde çalıştıklarını ifade edebiliriz.

Descartes'ın etkisinin felsefesinde yoğun olarak görüldüğü diğer bir isim Leibniz'dir. Leibniz sisteminde, Descartes'dan aldığı matematiksel yöntemi devam ettirerek Descartes, Spinoza ve Malebranche'ın ruh ile beden arasında kurdukları ilişkiye karşı çıkmaktadır. Ayrıca Spinoza'nın Tanrı ve âlemi iki ayrı değil tek töz kabul etmesi anlayışını da eleştirmektedir. Ona göre âlem, çokluk içermektedir ve her şey sebep-sonuç ilişkisiyle birbirine zincirsel şekilde bağlıdır. Bu düşüncelerinin temelini ise, sisteminin merkezinde yer alan "töz" kavramı oluşturmaktadır. Leibniz için töz, bireysel monad'dır. Monad, Leibniz felsefesinin en önemli öğretisidir. Yani onun monad'dan kastı tözdür. Leibniz felsefesinin ana karakteri olan monad, "bileşiklere giren yalın/basit bir cevherden başka bir şey değildir; yalındır, yani kısımları yoktur" (Leibniz, 2011: 39). Leibniz'in buradaki bileşikten kastı, yalınların ya da basitlerin bir yığınından oluşan şeydir. Öyle ki kısım ya da parçaların bulunmadığı yerde ne bölünme ya da parçalanma, ne yer kaplama, ne biçim mevcuttur. Bu monadlar, varlıkların öğeleri veya dış dünyanın gerçek atomlarıdır (Leibniz, 2011: 39). Öyleyse dış dünya, sonsuz küçüklükteki öğelerden oluşmaktadır.

Monadlar teorisi Leibniz'in ontolojisini ortaya koymaktadır. Bilginin ağırlık kazandığı modern dönemde Leibniz monadlar yoluyla varlık incelemesi yapmaktadır. Leibniz'in böyle bir yol izlemesi, bilgi düzeni ile varlık düzeni ya da zihin ile dış dünya arasında bağ kurmaya çalıştığını göstermektedir. Bu nedenle onun monadlar teorisini, epistemik-ontolojik bir inceleme olarak değerlendirebiliriz.

Varlıkların dış dünyadaki karşılıklı eylemlerini ve düzenli etkileşimlerini izah edebilmek için bir gücün varsayılması gerekmektedir. Bu gücü Leibniz; uzamsal olmayan, düşünen, algılayan ve maddesel olmayan bir gerçeklik olarak tasarımlamaktadır. Onun tanımladığı bu güç, monaddır. Dış dünya, gerçeklikte yan yana var olan monadların birçokluğundan meydana gelmektedir. Örneğin bir kahve fincanı aslında sonsuz sayıda monaddan oluşur, hepsi birlikte hareket etmekte ve böylece tek bir şey olarak algılanmaktadır. Bununla birlikte, insan ruhu ve diğer tüm canlıların ruhu, bileşik bir bedeni "kontrol eden" tek bir monaddır.

Monadlar, yalın unsurlardır ve dolayısıyla parçaları olmadığı gibi bölünememektedirler. Atomlarda olduğu gibi varlığı var eden temel bileşenlerdir. Yalnız maddi olmamak ve dolayısıyla yer kaplamamak bakımından atomlardan farklıdırlar. Keza her monad diğerinden tamamıyla farklıdır. Zira dış dünyada tümüyle birbirinin aynı olup ya da özsel olarak aralarında bir fark bulunmayan iki varlık katiyen yoktur (Leibniz, 2011:41). Kaybolmayan ve "içlerine herhangi bir şeyin girebileceği veya çıkabileceği pencereleri" (Leibniz, 2011:40) olmadığı için kapalı olan monadlar, yalın olanlarının kümelenmesi ile bileşik monadları

meydana getirmektedirler. Leibniz'in eserinin de adını taşıyan ve monadoloji olarak bilinen bu öğretisine ilişkin olarak, duyulara gelen varlıklar daha küçük parçalara bölünebilir ve var olan her şey bileşik varlıklardan vuku bulmaktadır.

Monadlar, içlerinde taşıdıkları bir iç güçle kendilerini gerçekleştirip aktif hale gelmektedirler. Bu anlayışla Leibniz, Descartes'ın evrenin mekanik işleyişi yaklaşımından farklı bir yol izlemiştir. Descartes doğanın işleyişini bir makinaya benzetmiş ve gücü de bu makinanın işleyişinde olduğunu savunmuştur. Başka bir ifadeyle Descartes'a göre, Leibniz'in savunduğu şekilde maddenin özünde bir iç kuvvet yoktur; bu kuvvet, evrenin mekanik işleyişinin içinde yer almaktadır. Dolayısıyla Descartes, mekanik evren tasarımını savunmakta iken Leibniz monadların, dış etkiden bağımsız bir iç kuvvetinin olduğu ve bu kuvvetle kendilerini aktif ve güçlü hale getirdikleri düşüncesindedir. Bu güç sayesinde monadlar dış dünyada kendini gerçekleştiren veya tamamlayan varlıklar olmaktadırlar.

Her bir monad evrenin her daim capcanlı olan bir aynasıdır (Leibniz, 2011: 53) ve bütün bir evreni temsil eder (Leibniz, 2011: 55). Zira Tanrı monadları bu şekilde yaratmıştır; önceden bir düzen kurmuş ve bu düzenin tasarımı da monadlar olmuştur. Tanrı monadların "hakiki nedenidir" (Leibniz, 2011:89). Monadlar da farkındalıkları veya bilinç düzeyleri sayesinde ve farkındalıklarının elverdiği kadarıyla kendileri üzerinde kurulu bu evren tasarımını görünür kılmaya çalışmışlardır. Bunun daha iyi anlaşılabilmesi için farkındalıklarını oluşturan bilinç ile algı ilişkisi açıklığa kavuşturulmalıdır. Algının aranması gereken yer monadlardır, yani algılar ve onların değişimleri yalnızca monadlarda bulunur. Monadların bütün eylemleri sadece algılardan ve onların değişimlerinden ibarettir (Leibniz, 2011: 44). Bu nedenle tüm monadlar, bilinçlerinin üzerine duyumlarının yansıtılması ile birbiriyle ilişkilendirilebilirler. Bu bağlamda monadların birer ruh olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Zira Leibniz hafızanın eşlik ettiği algıya sahip olmayı ruh olarak adlandırmaktadır (Leibniz, 2011:45). Öyleyse bilinç ve algıları bulunan her şeyi ruh olarak görebiliriz. Bununla beraber monadlarda var olan çeşitliliğin sebebi bilinç düzeyindeki dolayısıyla algılamadaki farklılıklardır. Söz gelimi hiç hatırlamadığımız, baygınlık geçirdiğimiz veya rüya görmeksizin derin uykuya daldığımızda ruh, monadlar arasında hiçbir fark sergilemez. Fakat ruh bu durumdan çıktığında o, basit bir monaddan fazlasıdır. Buradan basit cevherin hiçbir algısı olmadığı anlamı çıkmamalıdır. Zira basit cevher, algısı dışında başka bir şey olmayan bazı etkilenmelerden yoksun şekilde var olamaz ve bir algı başka bir algıdan ileri gelir (Leibniz, 2011:45). Dolayısıyla monadlar arasındaki farklılığın sebebi, bilinç üzerinde etkilenimde bulunan algıların farklılığındandır.

Basit bir monad, daha düşük bir bilinç düzeyinde olması bakımından ruhun cevherinden farklılaşır. Böylece algılarının açıklık ölçütüne ya da algıda seçiklik durumuna göre bir varlık hiyerarşisi ortaya koyan Leibniz'e göre en altta ya da aşağıda yer alan monad, maddedir. En üstte yer alan monad ise, algısını sınırsız, seçik ve apaçık bir biçimde etkin olarak gerçekleştiren monadların monadıdır, yani Tanrı'dır (Yazoğlu 2002: 23). Bütün monadlar Tanrı'dan çıkmıştır ve monadlar arasında dolaylı etkileşime izin veren önceden kurulmuş bir düzen vardır. Bu düzenin mimarı Tanrı'dır. Başka bir ifadeyle monadların diğer monadlarla gerçek bir nedensel ilişkisi yoktur, ancak hepsi önceden kurulmuş bir uyum içinde Tanrı tarafından birbirleriyle mükemmel bir şekilde senkronize edilmektedir. Her monad kendisine verilmiş olan bilinç seviyesinin sınırına kadar çıkabilir. Bilinç seviyesine göre Tanrı'ya en yakın monad, insandır. İnsan, Tanrı'nın kendisine verdiği evrensel model dahilinde evreni, çok sınırlı bir şekilde tasarlayabilir. Diğer monadlar ise insandan daha düşük düzeyde tasarımlama yapma düzeyine ve daha puslu bir bilince sahiptir.

Leibniz ruh ve beden arasındaki ilişkiyi de bilinç ve ezeli uyum fikri çerçevesinde açıklamaya çalışmaktadır. Buna göre ruh ve beden, farklı bilinç seviyelerindeki monadlardır; ruh ve beden birbirinden bağımsız olarak kendi tasarımlarını gerçekleştirmektedir. Ne var ki her ikisi de Tanrı'nın kendilerine verdiği tasarımlar zemininde işleyişlerini gerçekleştirmektedirler. Tanrı, başlangıçta ruh ve bedeni birbirleriyle daimî uyum içerisinde olacak tarda düzenlediği için, Leibniz de ruh ve beden arasındaki ilişkiyi bu önceden kurulmuş düzenle açıklamaktadır (Leibniz, 1951:118). Evren organik bir bütünlük içindedir. Alt monadlar da bu bütünlük içinde bir araya gelirler ve merkezi ve cazip durumdaki üst monadların etrafında toplanarak bileşik monadları oluşturmaktadırlar. Ruh da bedenden daha yüksek bilinçlenme ve tasarımlama gücüne sahip olan bir monaddır. Beden monadları bu merkez etrafında toplanarak daha karmaşık yapılı bir form oluşturmaktadırlar. Leibniz, ruh ve beden arasındaki ilişkiye ilişkin düşüncesini anlatmak maksadıyla bu ilişkiyi tam olarak aynı zaman dilimini gösteren iki saatle örneklendirmektedir. Leibniz'e göre saatler arasındaki uyumun sebepleri şöyle olabilir: Birincisi Descartes'ın etkileşim teorisindeki gibi saatler, eylemleri birbirlerini etkileyecek şekilde birbirlerine bağlanabilirler: Karşılıklı etkileşim. İkincisi Malebranche'ın ara nedencilik öğretisinde olduğu şekliyle, bu saatlerin kontrolünü sağlamak maksadıyla, onların tam olarak birbiriyle uyuşmalarını sağlayacak bir faili olabilir: Kontrol mekanizmasının varlığı. Üçüncüsü ve sonuncusu da bu saatler, daima aynı zamanı gösterecek şekilde evvelden mükemmel bir şekilde üretilmiş veya mümkün olan en iyi şekilde kurulabilirler: Önceden belirlenmiş uyum (Leibniz, 1993: 74). İşte Leibniz'de ruh ve beden arasındaki ilişki, bu üç yoldan birisiyle açıklanabilir.

Leibniz saat analojisiyle ortaya koyduğu ruh ve beden ilişkisi yoluyla, Descartes'ın karşılıklı (çift yönlü) etkileşim teorisine karşı çıkmaktadır. Zira ona göre, bir töz diğerinden farklı olması hasebiyle bu tözlerden birinden diğerine geçen maddi unsurları ya da maddi olmayan özellikleri tasarlayamayız. Bu nedenle Leibniz için Descartes'in etkileşim teorisi dikkate alınmamalıdır. Aynı şekilde Malebranche'ın Tanrı merkezli teorisi de tek tek olaylara daima müdahale eden bir Tanrı tasavvuru düşünüldüğünde hiç de mantıklı değildir. Leibniz bunu şu şekilde ifade eder: Böylece geriye sadece benim hipotezim kalıyor; yani, başlangıçtan itibaren zihin ve beden olan bu tözlerin her birini o kadar mükemmel ve sadece kendi yasalarını takip edecek şekilde o kadar kesin bir şekilde biçimlendirdi ki, yine de sanki aralarında karşılıklı bir etki varmış gibi ya da Tanrı, genel işbirliğine ek olarak sürekli elini onlardan çekmiyormuş gibi, ötekiyle aynı fikirde olacak şekilde önceden belirlenmiş bir ilahi buluş tarafından önceden kurulmuş bir uyumun (ahenk) varlığı kalmaktadır (Leibniz, 1890: 93).

Şu hâlde Leibniz'e göre dış dünya, her biri, kendi doğasının yasaları ile işleyen, bütün diğer monadlarla birlikte, önceden belirlenmiş bir ahenk içinde eylemde bulunan, birer etkinlik merkezi olan monadlardan oluşmaktadır. Bütün monadlar sisteminin bir gerek-yeter koşulu ya da gerek-yeter sebebi bulunmaktadır. O zaman mevcut olan monadlar dünyasının müsebbibi olan, ilk neden, bir varlık var olmalıdır ki bu da Tanrı'dır (Cevizci, 2001: 200). Bütün yaratılmış monadlar Tanrı'nın ürünüdür (Leibniz, 2011: 40).

Leibniz'in metafiziksel sistemi dış dünyayı, her biri kendi fıtratına uygun şekilde davranan etkinlik merkezlerinin ya da monadların uyumlu/ahenkli bir sistemi olarak tanımlamaktadır. Bu sistemin varoluşsal temeli, Tanrı'nın onu tercih etmiş olmasıdır. Tanrı bu sistemi, çeşit ve düzen bakımından olabilecek dünyaların en iyisi olarak görmüştür. Öyleyse bu dünya, bütün olabilecek dünyaların en iyisi olan ve önceden belirlenmiş bir düzen ya da uyum içinde bütün olabilecek monadların en çoğunu içeren bir dünyadır (Cevizci, 2001: 200).

Descartes'in ide teorisini kendisine başlangıç noktası seçen ve ona, 'doğuştan düşünceler' doktrini dolayısıyla karşı çıkan bir başka filozof Locke'tur. Locke'a göre, bebeklerin, budalaların ve cahillerin Descartes'ın doğuştan olduğunu iddia ettiği axiomlar hakkında en ufak bir düşünceleri bile yoktur. Eğer, doğuştan bilgiler olsaydı, mantığın ana ilkeleri olan özdeşlik, çelişmezlik ve üçüncü şıkkın olanaksızlığı ilkelerini küçük çocuklar da dâhil cahil kimseler de biliyor olmaları gerekirdi (Locke, 1992: 18). Oysa bir deneyimine sahip olmadıkları sürece kimse zorunlu veya doğuştan kabul edilen bu *axiom*ları bilmemektedir. O nedenle Locke'un düşüncesinde zihin, başlangıçta bir "*tabula rasa*"dır, yani üzerine hiçbir şey yazılmamış boş bir levhadır. Bunun tersini düşünmek, yani birtakım bilgilerin doğuştan ruhta basılı şekilde var olduğunu iddia etmek, sonra da ruhun bunları

bilmediğini söylemek, düşünceyi sadece hiçlik mertebesine indirmektir. Ayrıca tüm insanların belirli gerçekler üzerinde ortak bir karara varmış olmaları, bunların zihinde basılı olarak bulunduğuna kanıt teşkil etmez. Zira bir kimse, onlardan bahsedildiğini duymadan, yani önceden onları deneyle öğrenmeden bu hakikatleri bilemez (Locke, 1992: 17). Bu durumda, bir şeyin hem doğuştan olup hem bilinmemesi bir çelişki bildirmektedir. Bu çelişkinin ortadan kaldırılması, doğuştan idelerin yok sayılması ile olanaklıdır. O nedenle doğuştan fikirlerin bulunmadığını ifade eden Locke, dış dünya-zihin ilişkisini ise, bilme yetisinin merkezi kavramı olan ve sonradan elde edilen ideler aracılığıyla kurmaktadır. Ona göre bilgi; deneyden ve duyumdan gelmekte ve dolayısıyla deneye ve duyuma dayanmaktadır. Nitekim bir çocuğun ilk bilgileri deneyimden gelmektedir, fakat çocuk ilerleyen dönemlerde, kendi içinde etkileşime geçen şeyler üzerinde yoğun olarak düşünmeye başlar. Bu durumda, "bir insan ne zaman ideler edinmeye başlar?" problemine Locke, "ilk duyumu edindiğinde" (Locke, 1992: 93) der. Başka bir ifadeyle "ilk ideyi ne zaman ediniriz?" sorusuna Locke, "ruh algılamaya başladığında ideler edinmeye başlar" şeklinde cevap vermektedir (Locke, 1992: 88-89). Dolayısıyla idelerin zihinde oluşum süreci duyumla ya da algılamayla başlamaktadır. Duyumdan aldığı şeyler üzerine zihin, düşünme eylemini gerçekleştirmektedir.

Locke'a göre, bilebileceğimiz her şey, zihne sunulmuş olan idelerle sınırlıdır. İdeler zihne, doğuştan değil bilakis duyum ve düşünce yoluyla gelmektedir. Daha açık ifadeyle bildiğimiz her şey, duyularımız yoluyla dış dünyadaki nesnelerin algılanması ve bunların düşüncede işlenmek suretiyle zihne yerleştirilmesidir. Dolayısıyla Locke'a göre, bilginin temeli duyu/algıdır. Ne var ki bazen duyumlarımız bizi yanıltabilir. Bu yüzden Locke, nesnelerin niteliklerini birincil nitelikler ve ikincil nitelikler olarak ayırmaktadır. İlki nesnenin değişmeyen katılık, hareket ya da durgunluk, şekil, uzam, sayı gibi ideler üreten temel nitelikleridir. İkincil nitelikler ise zihin işlemleri sonucu oluşan, değişebilen renk, koku, tat gibi nitelikleridir. Yani ikinci nitelikler değişebilen, kişiye özgü nitelikler olduğu için nesnelerin kendilerinde bulunmayan ve duyumlar üreten niteliklerdir (Locke, 1992: 109). Böyle bir ayrımı Descartes daha önce, "maddî şeyler gerçekte sahip göründüklerinden farklı özelliklere sahiptir; onlar renk ve koku gibi ikincil niteliklere sahip gibi görünürler, oysa iyice düşünüldüğünde, onların mekânda bir yer işgal eden ve hareket hâlinde bulunan renksiz ve kokusuz madde parçaları oldukları ortaya çıkar" şeklinde açıklamaktadır (Cevizci, 2001: 47). Dolayısıyla birincil nitelikler nesnesinden ayrılamaz niteliklerdir; İkincil nitelikler ise, birincil nitelikler yoluyla varoluşa sahip olan ben'in ürettiği niteliklerdir ki yanılma ancak bunlarda söz konusu olabilir.

Locke'a göre, zihinde bir ideye sahip olmak, bu idenin dış dünyadaki nesnesinin de bilgisine sahip olmak değildir. Biz sadece zihnimizdeki ideleri doğrudan bilebiliriz, dış dünyadaki nesneleri ise bilemeyiz. Ne var ki zihnimizdeki ideler ise dış dünyadaki nesneleri temsil etmektedirler. Zira sözcükler, "kendilerini kullananların zihinlerindeki idelerin yerini tutarlar" (Locke, 1992: 262). Bu da gösteriyor ki Locke'da dış dünyanın kesin varlığı kuşkuludur. Locke, bir taraftan idelerimizin, duyum ve deney yoluyla geldiğini söylemekte diğer taraftan sadece zihnimizdeki ideleri bilebileceğimizi fakat bu ideleri edinmemizi sağlayan nesneleri, dolaysız bilemeyeceğimizi (Locke, 1992: 27) ifade etmektedir. Başka bir ifadeyle nesneler ancak ideler yoluyla bilinebileceğinin altını çizmektedir. Dolayısıyla Locke, idenin zihinde görülmeden önce kullanılamayacağını (Locke, 1992: 54) belirtmektedir. Ona göre "Zihnin hiçbir zaman algılamamış olduğu bir ide zihinde hiçbir zaman bulunmaz" (Locke, 1992: 79). Öyleyse Locke için bilgi, idenin nesneye olan tekabüliyeti değil, duyumlar yolu ile nesnelerden elde edilen idelerin kendi içindeki uyumu olmaktadır.

Locke için nesnesine tekabül eden yegâne bilgi, kendi varlığımıza ilişkin olan bilgimizdir. Zira zihin, bu bilgiyi elde ederken kendi içinde kendi varlığının bilincine ulaşmakta ve özne ile nesne arasındaki ikilik bütünüyle ortadan kalkmaktadır (Locke, 1964: 378,443). Locke'a göre kendi varoluşumuzu o kadar açık ve seçik kavrarız ki bunu kanıtlamaya ne ihtiyaç ne de imkân vardır. Zira insan, kendi varoluşunun apaçık ve doğrudan farkındadır. Öyle ki düşünüyoruz, akıl yürütme yapıyoruz, hoşlantı ve acı duyuyoruz, bunların hiçbiri kendi varoluşumuzdan daha açık ve seçik değildir. Her şeyden kuşku duysak dahi bu kuşkunun kendisi bile varoluşumuzu kavramayı ve varoluşumuzdan kuşku duymamayı sağlar (Locke, 1992: 386). "Ancak kendi öz varlığımıza ait sezgiye dayanan dolaysız, kesin bir bilgimiz vardır" (Weber, 1998: 271). Söz gelimi eğer acı hissedersem, hissettiğim acı kadar kendi varoluşumu da algıladığım açıktır. Eğer şüphe edersem, şüphe edenin kendi varoluşum olduğunu açık olarak bilirim. Her akıl yürütme, düşünme ve algılama eylememizde kendi içimizde kendi varlığımızın bilincine varırız. Böylece kendi öz varlığımız konusunda, kesinliğin en yüksek mertebesine ulaşırız.

Locke, bu bilgi türünde Descartes gibi düşünmektedir. Descartes, sahip olduğu bütün bilgilerin gerçekliğinden şüphe ettikten sonra, kendi varlığının bilgisinden şüphe edemeyeceğini söylemekte ve bu bilgiyi zihindeki şüphe olgusuna bağlamaktadır (Descartes, 1994: 35 & 2007: 57). Bu konuda Gibson, "Descartes gibi Locke da varoluşun kesin aracısızlığını, bilinçli öznenin varlığında" (Gibson, 1968: 150) bulduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla Locke,

Descartes gibi, bilgi edinme sürecinin temeline insanın kendi varlığına dair sezgi yoluyla elde ettiği açık-seçik bilgisini, yerleştirmektedir.

Locke göre, "kesin olarak bilebildiğimiz yegâne varlıklar, her birimizin sezgisel olarak bilebildiği kendilerimiz ve varoluşu (akılla) kanıtlanabilen Tanrı'dır" (Cevizci, 2001: 203). Tanrı bize kendisini bilebileceğimiz doğuştan ideler vermemiştir ancak zihne kavrama, ayırt etme, birleştirme, algılama, seçme vs. gibi birtakım yetiler vermiştir. Zihne bu yetileri verdiğine göre kendini bilinmez bırakmış olamaz. Zira "duyularımız, algılarımız ve usumuz olduğuna göre, kendi kendimize kaldığımız zaman onun açık bir kanıtından yoksun kalmış olamayız" (Locke, 1992: 388). Öyleyse "kendimizin ve kendi yapımızda şaşmaz biçimde bulduğumuz şeylerin incelenmesinden zihin, bizi şu kesin ve apaçık doğruya ulaştırıyor: Öncesiz, en güçlü ve en bilgili bir Varlık vardır" (Locke, 1992: 389) ve bu varlık Tanrı'dır. Duyularımız, algılarımız ve aklımız Tanrı'nın var olduğunun en açık delilidir. Zira bu yetiler, insanın bilen ve akleden veya akıl sahibi bir varlık olduğunu göstermektedir. Öyleyse dünyada bilen bir varlığın olmadığı ve bilginin başladığı belli bir zaman vardır veya bu düzeni veren ve her şeyi önceden belirleyen bir varlık vardır. Eğer önceden bilen bir varlık olmasaydı bilginin ortaya çıkması olanaksızdı. Demek ki öncesizlikten beri bilen bir varlık vardır ve bu da her şeyde bilgi sahibi olan, ezeli-ebedi olan, her şeye gücü yeten bir varlık olan Tanrı'dır.

Nihai olarak kendi varoluşumuzun bilincine ulaşmak, bizi var eden bir gücün varlığına temel oluşturmaktadır. Zira hiçlik, varlık üretmez. O nedenle Locke, bir "ben" varsa bunu var eden öncesiz bir varlığın da olduğu sonucuna (akıl yolu ile) apaçık ulaşmış ve kesin bilgiyi, ben'in ve Tanrı'nın varlığı olarak açıklamıştır.

Sonuç

Modern felsefenin en temel özelliği, düşünce tarihinde ilk kez ontolojinin epistemolojinin gerisinde kalması ve dolayısıyla varlık merkezli bir düşünce anlayışından benmerkezci (insan) bir düşünce anlayışına geçmesidir. Modern filozoflar, her ne kadar dış dünyayı araştırma konusu yapmışlarsa da bu araştırmayı epistemik açıdan zihne odaklamışlardır. Daha açık ifadeyle modern felsefede filozoflar, zihinden, dolayısıyla özneden hareket etmişlerdir.

Modern felsefede öne çıkan diğer bir özellik ise, düalizmdir. Varlığı zihinden bağımsız olarak ele alan bu akımda madde ve form, ruh ve beden analizine tabi tutulmuş hem Antik çağ ve hem de Orta çağ felsefesinde, ruh ve beden bütünlüğü içinde tek bir töz olan insandan, modern gelenekte ruh ve bedenin iki ayrı töz olduğu düşüncesi ortaya çıkmıştır. Bu da bütün bir modern felsefeye damgasını vuran düalizm anlayışını doğururken, zihin felsefesinin de felsefenin ayrı bir dalı olarak ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

KAYNAKÇA

1. Cevizci, A. (2001). *Metafiziğe Giriş*. İstanbul: Paradigma Yayınları.
2. Cuvillier, Armand. (1996). *Felsefe Yazarlarından Seçilmiş Metinler*. Cilt 4, (Çev. M. Mukadder Yakuboğlu). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
3. Descartes, R. (1994). *Metot Üzerine Konuşma*. (Çev. K. Sahir Sel). İstanbul: Sosyal Yayınları.
4. Descartes, R. (2007). *Felsefenin İlkeleri*. (Çev. Mesut Akın). İstanbul: Say Yayınları.
5. Descartes, R. (2013). *Metafizik Üzerine Düşünceler*. (Çev. Çiğdem Dürüşken). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
6. Descartes, R. (2014). *Aklın Yönetimi İçin Kurallar*. (Çev. Engin Sunar). İstanbul: Say Yayınları.
7. Gibson, James. (1968). *Locke's Theory of Knowledge and its Historical Relations*. Cambridge: Cambridge University Press.
8. Hilav, Selahattin. (1972). *Felsefe El Kitabı*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
9. Leıbnız, Gottfried Wilhelm (1951). *Selection*. (Ed. Philip P. Winer). New York: Charles Scribner's Sons.
10. Leıbnız, Gottfried Wilhelm (1993). *Theodicy: Essays on the Goodness of God, The Freedom of Man and the Origin of Evil*. (Trans. E. M. Huggard). London: Open Court Publishing Company.
11. Leibniz, Gottfried Wilhelm. (1890). *The Philosophical Works of Leibnitz*. (Trans. George Martin Duncan). Publıshers: Tuttle, Morehause & Taylor, New Haven.
12. Leibniz, Gottfried Wilhem. (2011). *Monadoloji*. (Çev. Atakan Altınörs). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
13. Locke, J. (1964). *An Essay Concerning Human Understanding* (2nd impression). (Ed. A. D. Woozly). London: The Fontana Library.
14. Locke, J. (1992). *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*. (Çev. Vehbi Hacıkadiroğlu). İstanbul: Ara Yayınları.
15. Spinoza, B. (2000). *Törebilim*. (Çev. Aziz Yardımlı). İstanbul: İdea Yayınları.
16. Spinoza, B. (2004). *Etika*. (Çev. Hilmi Ziya Ülken) Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
17. Spinoza, B. (2016). *Ethica Geometrik Yöntemle Kanıtlanmış ve Beş Bölüme Ayrılmış Ahlak*. (Çev. Çiğdem Dürüşken). İstanbul: Kabalcı Yayınları.
18. Thilly, F. (2000). *Felsefenin Öyküsü*. Cilt 2, (Çev. İbrahim Şener). İstanbul: İzdüşüm Yayınları.
19. Weber, Alfred. (1998). *Felsefe Tarihi*. (Çev. Vehbi Eralp). İstanbul: Sosyal Yayınları.
20. Yazoğlu, Ruhattin (2002). *Leibniz'de Tanrı ve Ahlak*. Ankara: Seba Yayınları.

GÜNEY KORE'DE ENERJİ VE ÇEVRESEL SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK

Dr. Öğr. Üyesi Hacı Hayrettin TIRAŞ[1]
Prof. Dr. Hüseyin AĞIR[2]

[1]Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi,
Zübeyde Hanım Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü,
ORCID: 0000- 0001-5197-9827
[2]Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İ.İ.B.F. İktisat Bölümü,
İktisat Anabilim Dalı, ORCID: 0000-0003-1642-2876

GİRİŞ

Ülkelerin temel hedefleri arasında ekonomik büyüme ve toplumun refah seviyesinin yükseltilmesi yer almaktadır. Günümüzde tüm sektörlerin en temel girdilerinden birini oluşturan "enerji" ekonomik kalkınmada önemli rol oynamaktadır. Bu bağlamda gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin enerji talebi de hızla artmaktadır. Özellikle sanayi devriminden sonra kitlesel üretimin artması, kentleşme, ekonomik ve toplumsal yaşamda meydana gelen değişimler ve ülkelerin hızlı kalkınma çabaları enerji talebinin hızla artmasına neden olmuştur.

İkinci dünya savaşından sonra zorda olsa sağlanan barış ortamı ülkelerin ekonomik kalkınma ve toplumsal refahı yükseltme çabalarına hız kazandırmıştır. Artan nüfusun ihtiyaçlarının karşılanması zorunluluğu ve ülkelerin hızlı kalkınma çabaları enerji tüketimini de hızla artırmıştır. Bu dönemde artan enerji ihtiyacı klasik enerji kaynakları olarak adlandırılan fosil yakıtlardan karşılanmaktadır. Ayrıca, üretim ve tüketimin artması, toplumun yaşam koşullarının değişmesi ve refah düzeyinin yükselmesi gibi nedenlerden dolayı fosil yakıtlar, ısıtma-soğutma, ulaşım, taşıma (nakliye), elektrik enerjisi elde edilmesi gibi çeşitli alanlarda yoğun olarak kullanılmaya başlanmıştır. Fosil yakıtların hayatın her alanında nihai olarak kullanımı ile çevreye zarar veren ve tüm canlıların hayatını olumsuz etkileyen bir yapı ortaya çıkmıştır.

Fosil yakıtların yoğun olarak tüketilmesi, miktarının azalması yanında kullanılması ile oluşturduğu sera gazlarıyla atmosfere zarar vererek, küresel ısınma ve iklim değişikliğine, çevre ve hava kirliliğine, ekolojik dengenin bozulmasına ve insan dâhil tüm canlıların hayatlarının tehlikeye girmesine neden olmaktadır. Dolayısıyla kalkınmanın sürdürülebilirliğinin sağlanabilmesi, çevreye, insana ve ekolojik dengeye duyarlı alternatif enerji kaynaklarının kullanılması fikrini ortaya çıkarmıştır. Fosil yakıtların yoğun kullanımı ile ortaya çıkan yoğun çevre ve hava kirliliği ise sürdürülebilirlik kavramını gündeme getirmiştir. Sürdürülebilirlik kavramının ilk ortaya çıkışı çok eski olsa da 1972'den sonra yaygınlaşmış (Özgen, 2019: 2), özellikle 1980'lerden itibaren de daha geniş alanlarda kullanılmaya başlanmıştır.

Latince kökenli bir kelime olan "sürdürülebilirlik" (Sustainability), esas olarak sürdürmek, devam ettirmek, sağlamak, desteklemek, var olmak anlamlarında kullanılmaktadır (Onions, 1964: 2095). Günümüzde sürdürülebilirliğin çevresel, sosyal ve ekonomik boyutundan bahsedilmektedir. Bu bakımdan sürdürülebilirlik kavramı; toplumun sosyal, kültürel, bilimsel, doğal ve insan kaynaklarının tümünün ihtiyatlı kullanılmasını sağlayan ve buna saygı duyma temelinde sosyal bir bakış oluşturan katılımcı bir süreci (Gladwin vd., 1995: 877) ifade etmektedir. Kavram için yapılan tanımlar özellikle doğa ve çevresel sorunlara dikkat çekmek amaçlı yapılmıştır. Dünya Çevre ve Kalkınma

Komisyonu da 1987 yılında sürdürülebilirlik kavramını kalkınma ile birlikte kullanarak çevre ve kalkınmanın dengede olması gerektiğini ortaya koymuştur. Bu anlayış çevresel faktörlerin dikkate alınmadan kalkınmanın sürdürülemeyeceğine işaret etmektedir.

Tüm dünya ülkelerinin en önemli ihtiyaçlarının başında gelen enerji ve enerjinin kullanımı sonucunda ortaya çıkan çevresel problemler, gelişmiş bir ülke olan Güney Kore'yi de çok yakından ilgilendirmektedir. Güney Kore, 1960'ların başında bir tarım ülkesi iken günümüzde ekonomik ve sosyal yönden gelişmiş ilk on ülke arasındadır. Doğal kaynak fakiri olan Güney Kore'de, başta enerji olmak üzere üretim ithalata bağımlıdır. Enerji ihtiyacının yaklaşık %97'si ithalat ile karşılamaktadır (TCTB, 2022: 3). Enerjide tamamen dışa bağımlı olan ve enerji ihtiyacını fosil yakıtlardan sağlayan Güney Kore, dünyanın en büyük sekizinci karbondioksit emisyonu yayıcısı ve toplam sera gazı emisyonları açısından en büyük 12. ülkedir (Kim vd., 2022: 28). Dolayısıyla Güney Kore'de kalkınma hedefleri gerçekleştirilirken çevresel sürdürülebilirlik büyük önem taşımaktadır. Bu çalışmada Güney Kore'de çevresel sürdürülebilirlik enerji bağlamında tartışılmaya çalışılmıştır.

1. SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK KAVRAMI VE TANIMI

Günümüzde en çok kullanılan kavramlardan biri olan sürdürülebilirlik kavramının ortaya çıkışı çok eski olmasına rağmen özellikle 1970'lerden sonra daha geniş kullanım alanı bulmuştur. Latince "Sustinere" kelimesinden türetilen "sürdürülebilirlik" (Sustainability) kavramı, birçok anlamda kullanılmış olsa da esas itibariyle; sürdürmek, devam ettirmek, sağlamak, desteklemek, var olmak anlamlarında kullanılmaktadır (Onions, 1964: 2095). Sürdürülebilirlik; "bir toplumun, ekosistemin ya da sürekliliği olan herhangi bir sistemin işleyişinin kesintisiz, bozulmadan, aşırı kullanımla tüketilmeden ya da ana kaynaklara aşırı yüklenilmeden sürdürülebilmesi" (Güler ve Turan, 2013: 255) olarak tanımlanabilir.

Sürdürülebilirlik, daimi olma yeteneği olarak adlandırılan ve farklı alanlardaki ilişkileri birbiri ile uyumlu kılmak zorunluluğuna işaret etmektedir (Şen vd., 2018: 3). Kavramının somut olarak 19. Yüzyıl başlarında literatürde kullanılmaya başlandığını ve ilk olarak tarım, ormanlar ve balıkçılık gibi yenilenebilir kaynaklar için kullanıldığını (Bozloğan, 2005: 1013-1014) söylemek mümkündür. Kavram ilk olarak çevre biliminden doğmasından dolayı sonraki kullanım alanlarında çevre bilimindeki anlamının etkileri görülmektedir. Yapılan tanımlar özellikle doğa ve çevresel sorunlara dikkat çekmek amaçlı yapılmıştır.

Nitekim insan ihtiyaçlarının karşılanmasında kullanılan mal ve hizmetlerin üretiminde çevrede bulunan hava, su, toprak, ormanlar ve madenler gibi doğal

kaynaklar kullanılmaktadır (Uysal, 2013: 114). Özellikle sanayi devrimi sonrası kalkınma düşüncesinin sınırsız bir şekilde üretim ve tüketimi artırması, sınırlı kaynakların sınırsız bir şekilde kullanılması düşüncesini doğurmuştur. Bunun sonucunda doğal çevre ve doğal denge bozulmaya başlamış, artan çevre hareketlerinin de etkisiyle bu düşünce 1970'lerde yoğun eleştirilere maruz kalmıştır (Pınarcıoğlu ve Kanbak, 2020: 11). Çevreciler, hızlı nüfus artışı ve endüstriyel etkinliklerin devamlılığının doğal kaynakların ciddi biçimde tüketilmeden ve üretilen atıklar ve kirlilik ile aşırı biçimde mücadele etmeden mümkün olmadığını ileri sürmüşlerdir (Yeni, 2014: 183). Bu eleştirilerle birlikte kalkınma ve çevre arasında bir dengenin olması gerektiği gündeme gelmiş ve 1980'lere doğru kalkınma kavramı sürdürülebilirlik kavramıyla birlikte kullanılmaya başlanmıştır. Bu anlamda ilk kez Birleşmiş Milletler Kalkınma Komisyonu tarafından 1987 yılında hazırlanan Brundtland Raporunda "sürdürülebilir kalkınma" şeklinde kullanılmıştır. Sürdürülebilir kalkınma bu raporda, "Bu günün ihtiyaçlarını gelecek nesillerin de kendi ihtiyaçlarını karşılamalarından ödün vermeden karşılamak" şeklinde tanımlanmıştır (UN Documents, 1987). Bu tanım, kalkınmanın yararlarından bu günkü nesillerin olduğu kadar gelecek nesillerinde faydalanmasını dikkate alan, kalkınma ve çevre arasında denge sağlamaya çalışan kalkınma anlayışını ifade etmektedir (Tıraş, 2012: 60).

Brundtland Raporundan sonra sürdürülebilirlik farklı yaklaşımları içeren bir kavram haline gelmiştir. Sürdürülebilir kalkınma şeklinde kullanılmasıyla da kavram dinamik ve çok boyutlu bir yapıya bürünmüştür. Sadece çevre ve ekonomi ile ilgili bir kavram olmaktan çıkan ve hayatın her alanında kullanılmaya başlanan kavramın temel özelliği, insan geleceğini konu alması ve kullanıldığı alanın kaynaklarının korunmasını içermesidir. Bu açıdan kavram iktisat, işletme yönetimi, politika, hukuk, sosyal adalet, çevre bilimi ve yönetimini birleştiren bir kavram olarak görülmektedir (Tıraş, 2012: 59). Günümüzde sürdürülebilirliğin çevresel, sosyal ve ekonomik boyutundan bahsedilmektedir. Doğru bir sürdürülebilirlik stratejisi için bu üç boyutun bir bütün olarak göz önünde bulundurulması ve karar mekanizmalarına entegre edilmesi gerekmektedir (Borsa İstanbul, 2014: 5).

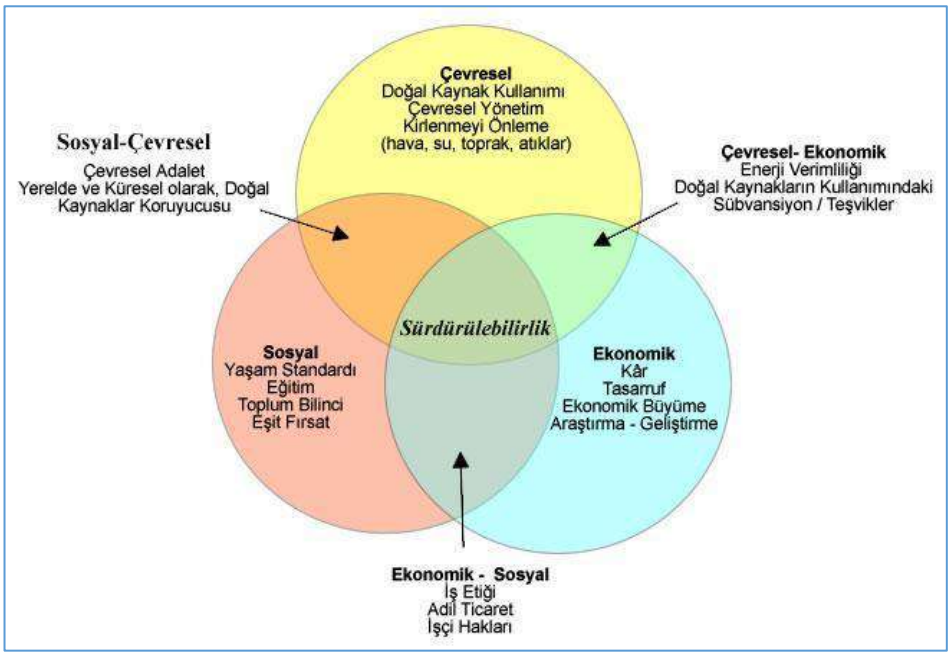

Şekil 1. Sürdürülebilirliğin Üç Boyutu
Kaynak: Yeşilist, 2022

Sürdürülebilirliğin ekonomik boyutu doğada kıt olan kaynakların kullanımını içermektedir. Bu boyut, mal ve hizmetlerin üretiminde devamlılığı, tarımsal ve endüstriyel üretime zarar veren sektörel dengesizliklerden kaçınmayı, iç ve dış borçları yönetilebilir düzeyde tutmayı gerekli kılmaktadır (Tıraş, 2012: 61). Ekosistemin bütünlüğü, taşıma kapasitesi ve biyolojik çeşitlilik ise çevresel boyutu içermektedir. Gelecek nesillerin gereksinim duyacakları sağlıklı ve dengeli bir çevreyi tehlikeye atmaksızın mevcut çevre değerlerinin kullanılmasını ve geliştirilmesini gerekli kılmaktadır. Vurgulanan temel nokta; ekosistemlerin taşıma kapasitesinin ve çevresel değerlerin kendini yenileyebilme olanağının gözetilerek, politika önceliklerinin belirlenmesi gerekliliğidir (Sağır, 2020: 77). Sürdürülebilirliğin sosyal boyutunda ise toplumsal ve beşeri gereksinimler esas alınmaktadır. Eğitim ve sağlık gibi sosyal hizmetlerin yeterli ve eşit dağılımı, sosyal adaletin sağlanması, cinsiyet eşitliği ile birlikte politik ve sosyal katılımı gerekli kılmaktadır. Bu üçlü sınıflandırma ile farklı alanlardaki potansiyel etkilerin yoğunluğu ve yönü belirlenirken, üç boyutun kesiştiği noktada sürdürülebilirlik gerçekleşmektedir. Ancak bu üç boyutun entegrasyonu, ulusal bir stratejinin formüle edilmesinde ulaşılması en zor dengelerden biridir (Sağır, 2020: 77-78).

Sürdürülebilirlik ile ilgili bazı hususların vurgulanması önemlidir (Şen vd., 2018: 8);

- Sürdürülebilirlik, hem geçmişe hem bugüne hem de yarına hitap etmektedir.
- Sürdürülebilirlik, dinamik ve çok boyutludur, kendini sürekli güncellemektedir.
- Sürdürülebilirliği ön plana çıkaran temel sebep, tükenmeye yüz tutmuş yetersiz kaynaklar karşısında ihtiyaçların çeşitlenerek sürekli artmasıdır.
- Sürdürülebilirlik çok çeşitli amaçlar içermektedir.
- Sürdürülebilirlik tartışmaları çevre duyarlılığını artırmaktadır.

2. GÜNEY KORE'NİN KÜRESEL ÇEVRESL SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK AÇISINDAN ÖNEMİ

Güney Kore coğrafi konum olarak Güney Asya'da Kore Yarım Adasının güney yarısında yer almaktadır. 99.601 km^2 yüz ölçüme sahip olan Güney Kore'nin doğusunda Japon Denizi, batısında Sarı Deniz bulunmakta ve yaklaşık %70'i dağlardan oluşmaktadır (TCTB, 2022: 2). Nüfusu 51,8 milyon kişi olan ülkede kilometre kareye 531 kişi düşmekte ve nüfusun %81,4'ü şehirlerde yaşamaktadır (WB, 2022). Ülke, Parlamenter demokrasi ile yönetilmekte ve yasaların uygulanmasından ve uygulamaların gözetiminden sorumlu 290 temsilciden oluşan bir meclis bulunmaktadır. İdari yapı 9 il ve 7 büyükşehir belediyesinden oluşan şehirler çerçevesinde şekillenmiştir. Bunların dışında, daha küçük bir yapıya sahip 230 civarında belediye bulunmaktadır (TCTB, 2022: 2).

Kore Savaşı sonrasında 1960'ların başında bir tarım ülkesi olan Güney Kore, günümüzde ekonomik ve sosyal yönden gelişmiş ülkeler arasında yer almaktadır. Komşu ülkeler olan Kuzey Kore ve Çin'e göre demokrasi ve toplumsal serbestlik açısından çok ileri düzeydedir. Bu gelişmeler ekonomiyi, iş ve çalışma hayatını, sosyal ve kültürel yapıyı etkilemekte ve global ölçekte de değerlendirilmektedir. Nitekim Güney Kore, küresel rekabetçilik açısından dünyada 141 ülke arasında 13. sırada, iş yapma kolaylığı açısından ise 190 ülke arasında 5. Sırada (TCTB, 2022: 4-5) yer almaktadır.

Güney Kore 1960'lı yıllarda başlatmış olduğu kalkınma hamlelerinin sonucu olarak 2021 yılı itibariyle 1.799 milyon $'lık Gayrisafi Yurt İçi Hasıla (GSYİH) ile dünyanın en büyük 10. ekonomisi durumundadır. Yaptığı yatırım hamleleri ile dikkatleri çeken ülkede yıllık kişi başı gelir 34.757 $'dır. 1.435 milyon $'lık ticaret hacmi ile dünya ticaret hacminin %2,6'sını oluşturmaktadır (WB, 2022). Doğal kaynak fakiri olan ülkenin ekonomik kalkınması üretim ve ihracat üzerine kurgulanmıştır. Güney Kore'nin en büyük ticaret ortağı ise Çin'dir. 2021 yılında

Güney Kore'nin hem ihracatında hem de ithalatında Çin ilk sırada yer almıştır (TCTB, 2022: 4-5).

Önemli çevresel faktörlerden biri su kaynaklarıdır. Güney Kore'de yeterli miktarda su kaynağı bulunmakta ve nüfusun %99,2'si güvenli içme suyu hizmetlerinden yararlanabilmektedir. Ayrıca nüfusun %99,9'u güvenli bir şekilde yönetilen sanitasyon hizmetlerinden faydalanabilmektedir. Ülke topraklarının yaklaşık %16,6'sı ekilebilir alanlardan oluşmakta, %64,4'ü ise ormanlarla kaplıdır (WB, 2022). Ancak orman kaynakları ticari amaçlı olarak yoğun bir şekilde kullanılmamaktadır (TCTB, 2022: 3).

Günümüzde üretimin temel kaynaklarından biri enerjidir. Güney Kore ise doğal kaynaklar bakımından zengin bir ülke değildir. Başta enerji olmak üzere üretim ithalata bağımlıdır. Enerji ihtiyacının yaklaşık %97'si ithalat ile karşılamaktadır. Bununla birlikte ülkede 23 adet nükleer enerji santrali bulunmakta ve Güney Kore dünyada en büyük nükleer enerji kapasitesine sahip altıncı ülke konumundadır (TCTB, 2022: 3). Güney Kore, 2021 yılında en fazla enerji tüketen ülkeler sıralamasında 298 Mote (milyon ton petrol eşdeğeri) ile yedinci sırada yer almaktadır. Elektrik üretimi ve tüketiminde ise dünyada sekizinci sıradadır. Küresel kömür finansmanı pazarında Çin'den sonra dünyanın en büyük ikinci yatırımcısıdır (Kim vd., 2022: 29). En fazla kömür tüketen ülkeler sıralamasında 10. sırada (Enerdata, 2022b) yer alırken, sıvılaştırılmış doğal gaz (LNG) ithalatında dünyada ikinci sıradadır. Bu ithalatın büyük kısmını Malezya ve Endonezya'dan yapmaktadır (TCTB, 2022: 3).

Hava kirliliği ve çevresel sürdürülebilirlik açısından büyük önem taşıyan yenilenebilir enerji kaynakları ise Güney Kore'de oldukça düşüktür. 2019 Yılında ülkede ihtiyaç duyulan enerjinin sadece %2'si yenilenebilir enerji kaynaklarından sağlanmıştır. Bunun büyük çoğunluğu biyoenerji ve güneş enerjisinden elde edilirken, çok az bir kısmı hidrolik enerjisinden sağlanmıştır. Enerji ihtiyacının geri kalanı ise fosil kaynaklı yakıtlar olan kömür, petrol ve doğal gaz ile nükleer enerjiden karşılanmaktadır (IRENA, 2022b).

Fosil kaynaklı yakıtların tüketilmesi sonucu oluşan sera gazları, hava kirliliği, çevresel bozulmalar ve iklim değişikliğinin en önemli nedenlerindendir. Ayrıca, küresel ısınma, tür kayıpları, düşük tarımsal verim ve kuraklık en fazla etkili olduğu alanlardır. Sera gazlarının çevresel sürdürülebilirlik açısından önemi büyüktür. Güney Kore, dünyanın en büyük sekizinci karbondioksit emisyonu yayıcısıdır ve toplam sera gazı emisyonları açısından en büyük 12. Ülkedir (Kim vd., 2022: 28). Güney Kore'de sera gazı emisyonları 2021 yılında %3,5 oranında artış göstermiş ve 614 $MtCO_2$ (milyon ton karbondioksit eşdeğeri)'ye yükselmiştir. Bu artışın büyük bölümünün artan sanayi ile ilgili sera gazı emisyonlarından kaynaklandığı ifade edilmektedir. Bununla birlikte enerji

sektörü Güney Kore'nin toplam sera gazı emisyonlarının %86,9'nu oluşturmakta, bunu sanayi (%7,5), tarım (%3,1) ve atık bertarafı (%2,5) izlemektedir (Enerdata, 2022b).

Güney Kore, tüm bu olumsuz gelişmelere rağmen sürdürülebilir kalkınma amaçları doğrultusunda çeşitli uluslararası anlaşmaları imzalamış ve çevreye duyarlılığı ön plana çıkaran bazı ulusal hedefler belirlemiştir. 2021 yılında 2030 yılına kadar yerel emisyonlarını 2018 seviyelerinin %40 altına indireceğini beyan etmiştir. Ayrıca, 2050'ye kadar karbon nötrlüğüne ulaşmayı taahhüt ederek yasalarla güvence altına almıştır (Kim vd., 2022: 28). Bu durum Güney Kore'de enerji kaynaklı çevresel bozulmanın ve çevresel sürdürülebilirliğin geldiği noktayı göstermesi bakımından önemlidir.

3. GÜNEY KORE'DE ENERJİ

Günümüzde tüm sektörlerin en önemli girdilerinden birini oluşturan enerji, ülkelerin ekonomik gelişmelerinde rol oynayan en temel faktörlerden biri olarak görülmektedir. Enerji, en kısa tanımıyla "iş yaptırabilen güç" olarak tanımlanmaktadır. Enerjinin üretiminde kullanılan kaynaklar ise enerji kaynakları olarak adlandırılmaktadır (Emeksiz ve Fındık, 2021: 156). Enerji kaynakları günümüzde yenilenebilir ve yenilenemez (fosil yakıtlar) enerji kaynakları olarak ayrılmaktadır. İstatistikler, tüm ülkelerde enerji talebinin hızlı bir şekilde arttığını, enerji üretiminin çok büyük bir bölümünün ise fosil yakıtlardan elde edildiğini göstermektedir.

Yenilenemez enerji kaynakları kendini yenileyemeyen, kullanıldığı zaman yok olan ve yakın gelecekte tükenmesi öngörülen kaynaklardan oluşmaktadır. Fosil kaynaklı (kömür, petrol ve doğalgaz) ve çekirdek kaynaklı (uranyum ve toryum gibi) olmak üzere ikiye ayrılmaktadır (Kaya vd., 2018: 220). Dünya üzerinde en fazla var olan ve kullanılanlar ise fosil kaynaklı kömür, petrol ve doğalgazdır. Ayrıca fosil yakıtlar, kullanımı ile oluşan sera gazları vasıtasıyla atmosfere zarar vermektedir. Fosil yakıtların tüketilmesi küresel ısınma ve iklim değişikliğine neden olarak, ekolojik dengenin bozulmasına, çevre kirliliğine, insan dâhil tüm canlıların hayatlarının tehlikeye girmesine sebep olmaktadır.

Çevre dostu enerji olarakta bilinen yenilenebilir enerji ise kullanıldığı zaman tükenmeyen ve kendini doğal olarak yenileyebilen kaynaklardan elde edilen enerji türü olarak tanımlanabilir. Güneş, rüzgâr, hidrolik, deniz-okyanus ve jeotermal enerji gibi kaynaklar başlıca yenilenebilir enerji kaynakları olarak bilinmektedir. Enerji arzı güvenliği ve çevresel etkileri nedeniyle yenilenebilir enerjinin önemi her geçen gün artmaktadır. Uluslararası Yenilenebilir Enerji Ajansı (IRENA) (2022a: 1-3) verilerine göre 2021'in sonunda yenilenebilir enerjide küresel üretim kapasitesi 3.064 GW (Gigawatt) seviyesindedir. Toplam

yenilenebilir enerji üretimi ise 2020 yılında 7.468.058 GWh (Gigawatt-saat) olarak gerçekleşmiştir. 2021 yılında dünya elektrik üretiminin %28,1'i yenilenebilir enerji kaynaklarından sağlanmıştır (Enerdata, 2022a).

Güney Kore doğal kaynaklar bakımından fakir bir ülkedir. Dolayısıyla üretim için ihtiyaç duyduğu başta enerji olmak üzere tüm kaynaklar ithalata bağımlıdır. En çok enerji tüketen ilk on ülke içerisinde (7. Sıra) yer alan Güney Kore'de enerji ihtiyacının %3'ü ülke kaynaklarından (yenilenebilir ve diğerleri) karşılanabilirken yaklaşık %97'si ithalat ile karşılanmaktadır.

Tablo 1: Güney Kore'de Toplam Enerji Arzı

Enerji Türü	2014	2019	Değişim (%) (2014-2019)
Yenilenemez Enerji (TJ*)	11.060.436	11.508.610	4,1
Yenilenebilir Enerji (TJ)	159.998	241.498	50,9
Toplam Enerji Arzı (TJ)	11.220.434	11.750.108	4,7
Yenilenebilir Enerji Payı (Toplamın %)	1,4	2,1	-

*TJ: Terajoule

Kaynak: IRENA, 2022b.

Tablo 1'de Güney Kore'de toplam enerji arzının dağılımı yer almaktadır. Buna göre Güney Kore'de toplam enerji arzı 2014 yılından 2019 yılına %4,7 oranında artış gösterirken, yenilenemez enerji arzı %4,1, yenilenebilir enerji arzı %50,9 oranında artış göstermiştir. Bu dönemde toplam enerji arzı içerisinde yenilenebilir enerjinin payı %1,4'ten %2,1'e yükselmiştir. Toplam enerji arzı içerisinde yenilenebilir enerji payının yükselmesi çevresel sürdürülebilirlik açısından umut verici bir gelişme olarak görülebilir.

Güney Kore'de Toplam Enerji Arzının Dağılımı

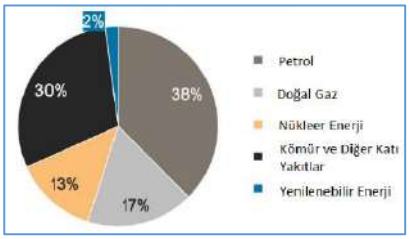

Güney Kore'de Yenilenebilir Enerji Arzı Dağılımı

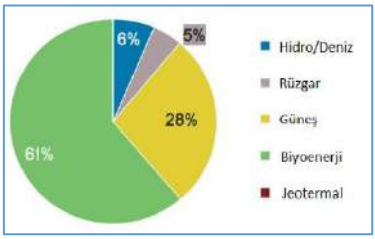

Grafik 1: Güney Kore'de Toplam ve Yenilenebilir Enerji Arzı Dağılımı (2019).
Kaynak: IRENA, 2022b.

Bir ülkenin kalkınmasında ve enerji kaynaklarının sürdürülebilirliğinin sağlanmasında enerjinin üretildiği kaynaklar da enerji kadar önem taşımaktadır. Güney Kore'de toplam ve yenilenebilir enerji arzının dağılımı Grafik1'de yer almaktadır. Buna göre 2019 yılında toplam enerji arzı içerisinde en büyük pay %38 ile petrole aittir. Daha sonra %30 ile kömür ve diğer katı yakıtlar, %17 ile doğal gaz, %13 ile nükleer enerji ve %2 ile yenilenebilir enerji gelmektedir. Başka bir değerlendirme ile küresel kömür pazarında Çin'den sonra dünyanın en büyük ikinci yatırımcısı olan Güney Kore'de (Kim vd., 2022: 29), en fazla hava kirliliğine neden olan petrol, kömür ve diğer katı yakıtlar toplam enerji arzının yaklaşık %68'ni oluşturmaktadır. Bu durum, Güney Kore'de hava ve çevre kirliliğine sebep olan en önemli etkenin yenilenemeyen enerji kaynaklarına olan yüksek bağımlılık olduğunu göstermektedir.

Çevre ve hava kirliliğinin önlenmesi bakımından yenilenebilir enerji önemli katkılar sağlamaktadır. Güney Kore'nin ise yenilenebilir enerji potansiyeli oldukça düşüktür. Öyle ki Güney Kore'nin toplam enerji arzı içerisinde ancak %2'lik bir paya sahiptir. Yenilenebilir enerjide en büyük pay ise %61 ile biyoenerjiye aittir. Daha sonra sırasıyla %28 ile güneş, %6 ile hidro/deniz ve %5 ile rüzgâr enerjisi gelmektedir. Üç tarafı denizlerle çevrili ve geniş orman alanlarına sahip olan Güney Kore'nin, hava kirliliği ve çevresel bozulmaların önlenebilmesi açısından toplam enerji arzı içerisinde yenilenebilir enerji arzının payını artırması önemli hale gelmektedir.

Tablo 2: Güney Kore'de Enerji Ticareti

	2014	2019
İthalat (TJ)	12.232.892	13.256.260
İhracat (TJ)	2.472.617	2.905.002
Net Ticaret (TJ)	-9.760.275	-10.351.258
İthalat (Arzının %)	109	113
İhracat (Üretimin %)	122	145
Enerjide Yeterlik (%)	18	17

Kaynak: IRENA, 2022b.

Dünyanın en fazla enerji tüketen ülkeleri arasında yer alan Güney Kore, ihtiyaç duyduğu enerjinin yaklaşık %97'sini ithalat ile karşılamaktadır. Enerji ticaretinde de önemli bir yeri olan Güney Kore'nin enerji ithalatı 2014 yılından 2019 yılına yaklaşık %7,4 oranında artış göstermiştir. Enerji ihracatı ise aynı dönemde yaklaşık %17,5 oranında artmıştır. Enerji ticaretindeki açık yıllar itibariyle yükselmektedir. Aynı şekilde enerji arzı içerisinde ithalatın oranı artarken enerjide yeterlilik düzeyi yıllar itibariyle düşmektedir. Bu durum Güney Kore'nin enerji ihtiyacını yerli ve yenilenebilir enerji kaynaklarından sağlamasının gerekliliğini ortaya koyması bakımından önemlidir.

Tablo 3: Güney Kore'de Elektrik Üretimi (2020)

Enerji Türü	Gigawatsaat (GWh)	%
Yenilenemez Enerji	544.842	94
Yenilenebilir Enerji	33.750	6
Hidro/Deniz	*4.334*	*1*
Güneş	*17.967*	*3*
Rüzgâr	*3.151*	*1*
Biyoenerji	*8.298*	*1*
Jeotermal	*0*	*0*
Toplam	578.592	100

Kaynak: IRENA, 2022b.

Güney Kore, elektrik üretimi ve tüketimi konusunda dünyada sekizinci sırada yer almaktadır. Tablo 4'te Güney Kore'nin elektrik üretimi ve üretimin kaynaklara göre dağılımı yer almaktadır. 2020 yılında 578.592 GWh'lık elektrik üretimi gerçekleştirilmiştir. Üretilen toplam elektriğin %94'ü yenilenemez enerji

kaynaklarından %6'lık kısmı yenilenebilir enerji kaynaklarından sağlanmaktadır. Yenilenebilir enerji kaynaklarından üretilen elektrik üretiminin %53,2'si güneşten elde edilirken bu oran toplam elektrik üretimi içerisinde %3,1'e denk gelmektedir. Elektrik üretiminde yararlanılan diğer yenilenebilir enerji kaynaklarının her birinin oranı ise yaklaşık %1 civarında seyretmektedir. Çevre açısından değerlendirildiğinde elektrik üretiminin çok büyük oranda fosil yakıtlardan (petrol türevleri ve katı yakıtlar) elde edildiği anlaşılmaktadır.

Tablo 4: Güney Kore'de Yenilenebilir Enerji Kapasitesi ve Üretimi (2020)

Enerji Türü	Kapasite (MW)	Üretim (GWh)
Hidro/Deniz	7.172	7.605
Güneş	14.575	17.967
Rüzgâr	1.636	3.151
Biyoenerji	2.140	8.298
Jeotermal	0	0
Toplam	**25.523**	**37.021**

Kaynak: IRENA, 2022a.

Doğal kaynak yoksunu olan Güney Kore'nin yenilenebilir enerji kapasitesi de oldukça düşüktür. Yenilenebilir enerji potansiyeli açısından ilk sırada güneş enerjisi (%57,1) gelirken, onu hidro/deniz, biyoenerji ve rüzgâr enerjisi takip etmektedir. Güney Kore'nin 2020 yılı itibariyle toplam 25.523 MW'lık yenilenebilir enerji potansiyeli bulunmaktadır. Güneş, rüzgâr ve hidro/deniz gibi kaynaklardan elde edilen yenilenebilir enerji zaman zaman mevsimsel etkilerden ve iklim değişikliklerinden etkilenmektedir. Güney Kore 2020 yılında yenilenebilir enerji kaynaklarından 37.021 GWh'lık enerji üretimi gerçekleştirmiştir. Kapasiteye uygun olarak bu üretimin %48,5'i güneş enerjisinden elde edilirken, %22,4'ü biyoenerjiden, %20,5'i hidro/deniz ve %8,5'i rüzgârdan elde edilmiştir.

Tablo 5: Güney Kore'de Sektörlere Göre Yenilenebilir Enerji Tüketimi

Birimler	2014		2019		Değişim (%) (2014-2019)
	Miktar (TJ)	%	Miktar (TJ)	%	
Sanayi	62.194	44	82.125	43	32,05
Ulaşım	13.721	10	24.202	13	76,39
Hanehalkı	6.694	5	23.407	12	249,67
Diğer	58.143	41	62.197	32	6,97
Toplam	140.752	100	191.931	100	36,36

Kaynak: IRENA, 2022b.

Çevre ve hava kirliliğinin önlenmesi açısından büyük öneme sahip olan yenilenebilir enerjinin kullanımı tüm sektörlerde artış göstermektedir. Tablo 5'te Güney Kore'de yenilenebilir enerjinin en fazla sanayi sektöründe kullanıldığı en az ise konutlarda (hane halkı) kullanıldığı görülmektedir. Ancak, 2014 yılından 2019 yılına kullanım oranındaki değişimin en fazla konutlarda (yaklaşık %250) olduğu, en az artışın ise sanayi, ulaşım ve konutlar dışında kalan alanlarda gerçekleştiği görülmektedir. Bununla birlikte yenilenebilir enerji üretimine yapılan yatırımlara paralel olarak tüm sektörlerde kullanım oranı yaklaşık %36 artış göstermiştir.

4. GÜNEY KORE'DE ENERJİ VE ÇEVRESEL SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK

Sanayi devriminden bu yana insanlar tarafından yayılan sera gazlarının birikmesiyle dünyanın iklimi değişmektedir. Sera gazları sadece sanayi sektörü tarafından değil, evler, işletmeler ve ulaşım gibi hem endüstriyel hem de endüstriyel olmayan sektörler tarafından ortaklaşa yayılmaktadır (Myeong, 2010: 2). Küresel olarak etki gösteren iklim değişikliği üzerinde gelişmiş bir ülke olarak Güney Kore'nin de önemli payı bulunmaktadır. Güney Kore'nin endüstriyel stratejisi, önemli enerji tüketimi ve sera gazı emisyonlarıyla sonuçlanan enerji yoğun, fosil yakıt merkezli ağır ve kimya endüstrilerine odaklanmıştır (Kang, 2019: 186). Güney Kore'nin 20. yüzyılın ikinci yarısındaki hızlı ekonomik büyümesi, gelir eşitsizliği, kötüleşen hava kalitesi ve insana yakışır işlerin olmaması gibi birçok sosyal ve çevresel değere mal olmuştur (Korean Ministry of Environment, 2022). Bunun sonucunda sürdürülebilir çevresel kalkınma konusundaki endişeler hızla artmaya başlamıştır.

Ülkelerin ve bireylerin artan enerji talebinin karşılanmasında çoğunlukla yenilenemez enerji kaynakları olan fosil yakıtlar tercih edilmektedir. Bu tercihin temel sebebi, yenilenemez enerji kaynaklarına erişimin daha kolay ve daha düşük maliyetli olmasıdır. Kömür, petrol ve doğalgaz gibi geleneksel fosil yakıtların tercih edilmesiyle küresel ısınma ve çevre kirliliğine sebep olan karbondioksit ve sera gazı salınımında artışlar olmaktadır (Özbek vd., 2020: 40). Başka bir deyişle yenilenemez enerji kaynaklarının kullanılması karbondioksit ve sera gazlarının temel kaynağıdır. Doğal kaynak fakiri ve enerji ihtiyacının yaklaşık %97'sini ithalat ile karşılayan Güney Kore ihtiyaç duyduğu enerjiyi yenilenemez (Fosil) enerji kaynaklarından sağlamaktadır. Öyle ki küresel kömür pazarında Çin'den sonra dünyanın en büyük ikinci yatırımcısı (Kim vd., 2022: 29) ve en fazla kömür tüketen onuncu (Enerdata, 2022b) ülkesi konumundadır. Enerji konusunda tamamen dışa bağımlılık ve ithal edilen enerjinin büyük oranda fosil kaynaklı olması beraberinde karbon emisyonu sorununu da getirmektedir. Dolayısıyla Güney Kore, büyük oranda karbondioksit ve sera gazı üreticisi ülkelerden birisi

konumundadır. Güney Kore, dünyanın en büyük sekizinci karbondioksit emisyonu yayıcısı ve toplam sera gazı emisyonları açısından en büyük on ikinci ülkedir (Kim vd., 2022: 28). Tablo 6'da Güney Kore'de yıllar itibariyle toplam karbondioksit ve sera gazı emisyonları yer almaktadır.

Tablo 6: Güney Kore'de Yıllar itibariyle Toplam Karbondioksit ve Sera Gazı Emisyonları (Milyon Ton CO_2 Eşdeğeri).

Kirletici/Yıllar	1990	1995	2000	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019
Sera Gazları	292	434	503	562	656	693	694	711	727	701
Karbondioksit	252	384	444	498	595	634	637	650	665	644

Kaynak: OECD, 2022.

Güney Kore'de sera gazı emisyonları 1990 yılından 2018 yılına kadar sürekli artış göstererek 2018 yılında 727 $MtCO_2$'ye ulaşmıştır. 2019 yılında ise bir önceki yıla göre %3,6 oranında düşmüş ve 701 $MtCO_2$ olarak gerçekleşmiştir. Aynı dönemde karbondioksit emisyonları sera gazları ile paralellik göstermiş 2018 yılına kadar artış göstermiştir. 2018 yılında 665 $MtCO_2$ olarak gerçekleşen karbondioksit emisyonu, 2019 yılında bir önceki yıla göre %3,2 oranında düşerek 644 $MtCO_2$ olarak gerçekleşmiştir. Çevresel sürdürülebilirlik açısından önemi büyük olan karbondioksit ve sera gazı emisyonlarının Güney Kore'deki artışının sanayi sektöründeki faaliyetlerin artışından kaynaklandığı ifade edilmektedir. Sanayileşme ve üretimde rekabetin artmasıyla fosil yakıtların çevreye vermiş olduğu zararlar göz ardı edilmektedir.

İhtiyaç duyulan enerjinin sağlanması ve kalıcı çözümlerin bulunabilmesi için enerji problemlerinin doğru algılanması, uygun ve uygulanabilir çözümler üretilerek çevreye duyarlı teknolojilerin kullanılması sağlanmalıdır (Karabağ vd., 2021: 231). Oluşturulacak temiz ve çevre dostu alternatif enerji türleri, hem ülkelerin sürdürülebilir ekonomik büyümeyi gerçekleştirebilmesi için ihtiyaç duyduğu enerji ihtiyaçlarını karşılarken hem de tüm canlılar için yaşanabilir bir çevrenin oluşmasına katkı sağlayacaktır. Bu bağlamda yenilenebilir enerji alternatif olarak görülmektedir. Yenilenebilir enerji ile diğer enerji türlerinin arasındaki en önemli fark, yenilenebilir enerjinin kullanma ile yok olmaması ve kendini doğal olarak yenileyebilmesidir. Ayrıca, çevreye zarar vermemesi de diğer önemli bir husus olarak görülmektedir (Karagöl ve Kavaz, 2017: 8). Aslında yenilenebilir enerji kullanımı tüm ülkelerin ekonomik büyümesi ve çevresel sürdürülebilirlik açısından bir zorunluluk haline gelmiştir.

Güney Kore'nin yenilenebilir enerji kapasitesi ve üretimi oldukça düşüktür. 2019 Yılında ülkede ihtiyaç duyulan enerjinin sadece %2'si yenilenebilir enerji kaynaklarından sağlanmıştır (IRENA, 2022b). Üretilen toplam yenilenebilir enerjinin yaklaşık yarısı güneş enerjisinden elde edilmektedir. Kurulum maliyetleri yüksek olan yenilenebilir enerji, iklim değişiklikleri ve mevsimsel değişikliklerden etkilenebilmektedir. Bu durumda sahip olunan kapasitenin tamamını kullanmak mümkün olmayabilir. Günümüzde artan enerji ihtiyacının karşılanması ve sürdürülebilir bir ekonomik büyümenin sağlanması konusunda dünyada var olan enerji kaynaklarının çeşitlendirilmesi son derece önem arz etmektedir. Dolayısıyla Güney Kore temiz ve sürdürülebilir bir çevre için alacağı önlemler yanında, uygun teknoloji ve uygulanabilir yöntemler geliştirerek alternatif temiz enerji üretimini sağlamalıdır.

Hem küresel hem de Güney Kore'nin yerel çevresel sürdürülebilirliği açısından yapılan çevresel araştırma sonuçları da önemlidir. Güney Kore, yapılan araştırmalarda hem ulusal hem de uluslararası iklim politikası göstergelerinde düşük puan almaktadır. Güney Kore, küresel iklim değişikliğinin %92'sinden sorumlu 60 ülke ve Avrupa Birliği (AB) arasında iklim politikasını ve uygulamasını değerlendiren İklim Değişikliği Performans Endeksi (CCPI-2022) sıralamasında 59., küresel sera gazı emisyonları sıralamasında 60., yenilenebilir enerji kapasitesi bakımından 49., kişi başı enerji kullanımında 61. ve iklim politikaları bakımından ise 48. sırada yer almaktadır (Burck vd., 2022: 7-18). Earth.Org (2022) tarafından birçok endeksin (kirlilik, iklim değişikliği, enerji, politika, biyolojik çeşitlilik, okyanuslar) birleştirilerek oluşturulduğu ve her yıl güncellenen küresel sürdürülebilirlik endeksinde ise Güney Kore 112. sırada yer almaktadır.

Güney Kore bu olumsuz gelişmelere rağmen sürdürülebilir kalkınma amaçları doğrultusunda çeşitli uluslararası anlaşmaları imzalamış ve bazı ulusal hedefler belirlemiştir. Güney Kore'nin yeşil ekonomi ve sürdürülebilir bir çevre oluşturma konusundaki çabalarını kronoljik olarak sıralamak mümkündür. Kyoto Protokolüne üye olan Güney Kore, 1990 yılında Çevre Politikası Çerçeve Yasası'nı, 1991 yılında Doğal Çevre Koruma Yasası'nı, 1999 yılında Çevre, Ulaşım, Afetler, vb. Üzerine Etki Değerlendirmeleri Yasası'nı çıkarmıştır (Kim, 2007: 13).

2007 yılında Sürdürülebilir Kalkınma Yasası dahil olmak üzere, çevre hukuku ve politikasında yol gösterici bir ilke olarak sürdürülebilir kalkınma kavramını benimsemiştir. 2009'da Güney Kore çevre hukuku ve politikasında bir politika direktifi olarak "Yeşil Büyüme" tanıtılmış (Lee ve Woo, 2020: 5), Ocak 2010'da Güney Kore Ulusal Meclisi, Güney Kore'nin iklim değişikliği, enerji ve sürdürülebilirlik konusundaki ulusal stratejilerinin temelini oluşturan Düşük

Karbon, Yeşil Büyüme Çerçeve Yasasını kabul etmiştir (D'Ambrogio, 2021: 4). Yeşil Büyümenin temel amacı, Güney Kore ekonomisini doğal kaynaklar ve karbon'a bağımlı olmaktan kurtarıp, enerji ve doğal kaynakların en verimli şekilde kullanıldığı akılcı ve sürdürülebilir bir ekonomi haline dönüştürmektir. Ayrıca bu yasa, Güney Kore ekonomisinin gelecek 40 yıl boyunca yeşil olarak büyümesini hedeflemektedir (Biro, 2021).

Güney Kore, 2010 yılında kabul edilen Yeşil Büyüme Çerçeve Yasası doğrultusunda hem küresel hem de Güney Kore'nin karşı karşıya olduğu çevresel bozulma ve iklim değişikliği sorunlarına kalıcı ve güvenilir çözümler üretme yolunda gönüllü adımlar atmaktadır. Ulusal Yeşil Büyüme Stratejisi çerçevesinde beş yıllık planlar uygulamaya geçirilmiş, bu doğrultuda ilk beş yılda düşük karbon ekonomisine geçiş amacıyla yaklaşık 92 milyar dolarlık bir yatırım öngörülmüştür. Yine bu dönemde, ülke çapında bisiklet ve elektrikli araçların yaygınlaştırılması, emisyon ticaretinin başlatılması, yeşil teknolojilerin geliştirilmesi için AR-GE faaliyetlerine hız verilmesi, akıllı şebeke sisteminin kurulması, sera gazlarının depolanması için yeni ormanların oluşturulması ve yeşil yasam tarzının halka tanıtılması amacıyla eğitim kampanyalarının düzenlenmesi gibi birçok faaliyet planlanmıştır (Biro, 2021). Ayrıca, hedeflenen sera gazı emisyon oranlarına ulaşabilmek için nükleer enerjiden daha fazla faydalanılması çalışmalarına hız verilmiştir.

Güney Kore, 2012 yılı Mayıs ayında Sera Gazı Emisyon Ödeneklerinin Tahsis ve Ticaretine İlişkin Kanun'u (Emisyon Ticareti Kanunu) kabul etmiş, Ocak 2015'te de Kore Emisyon Ticareti Planını oluşturmuştur (D'Ambrogio, 2021: 4). 2015 Paris Anlaşmasını 3 Kasım 2016'da onaylamış, hem Küresel Yeşil Büyüme Enstitüsü'ne (Global Green Growth Institute) hem de Yeşil İklim Fonu'na (Green Climate Fund-GCF) ev sahipliği yapmıştır (Kim vd., 2022: 28). 2017 yılı Aralık ayında sekizinci uzun vadeli elektrik arzı planı kabul edilmiştir. Bu plan, 2030 yılına kadar elektrik üretiminin %20'sinin yenilenebilir enerjiden elde edilmesini hedeflemektedir. Temmuz 2018'de, 2030 yılına kadar sera gazı azaltımına yönelik ulusal yol haritası, elektrik üretim sektörünün sera gazı üretimini en az %19 oranında azaltmak amacıyla değiştirilmiştir (D'Ambrogio, 2021: 4).

Ekim 2019'da ise hükümet, sürdürülebilir düşük karbonlu yeşil bir toplum kurmayı amaçlayan ikinci temel iklim değişikliği müdahale planını kabul ederek, Güney Kore'nin GCF'ye katkısını ikiye katlayacağını duyurmuştur (D'Ambrogio, 2021: 4; Kim vd., 2022: 28). Bu plan, kömür enerjisi üretiminde önemli bir azalma öngörmekte, yenilenebilir enerjinin payının 2030 yılına kadar %20'ye çıkarılmasını taahhüt ederek 2040 yılına kadar %30-35'lik bir hedef belirlemektedir. Ayrıca, 2030 yılına kadar 3 milyon adet elektrikli, 850.000 adet hidrojen aracı üretimi hedeflenmektedir (D'Ambrogio, 2021: 4). Güney Kore,

2021 yılında 2030 yılına kadar yerel emisyonlarını 2018 seviyelerinin %40 altına indireceğini beyan ederek, 2050'ye kadar karbon nötrlüğüne ulaşmayı taahhüt etmiş ve yasalarla güvence altına almıştır (Kim vd., 2022: 28).

Yapılan tüm bu çalışmalara rağmen bazı uzmanlar, yapılanların küresel 1,5 ºC hedefiyle uyumlu olmadığını ve Güney Kore'nin yerel sera gazlarını azaltmada etkisiz olduğunu ileri sürmektedirler. Ülkenin kömürden çıkış tarihinin henüz belli olmadığını ve halen yapım aşamasında olan yeni kömür santrallerinin olduğunu ifade ederek, kömürle çalışan elektrik üretiminin en geç 2030'da durdurulmasını ve 2035'te de net sıfır elektrik sektörünün gelmesi gerektiğini ifade etmektedirler. Halihazırda karmaşık izin planları ve şebekeye erişim zorluklarından dolayı yenilenebilir enerji kaynaklarında gerekli genişleme sağlanamamaktadır. Ayrıca, hükümetin çabalarına rağmen, çoğunluğu devlete ait olan kamu hizmeti şirketi KEPCO (Korea Electric Power Corporation - Kore Elektrik Enerjisi Şirketi) ve yan kuruluşlarının eski varlıkları koruması, Kore'nin enerji sektörünün daha hızlı karbonsuzlaştırılması ve iklim hedeflerinin iyileştirilmesi önündeki önemli engellerden biri (Burck vd., 2022: 21) olarak görülmektedir.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Son yıllarda en çok tartışılan konuların başında enerji ve sürdürülebilirlik gelmektedir. Enerji, tüm sektörlerin en önemli girdilerinden birini oluştururken enerjiye olan ihtiyaçta her geçen gün artmaktadır. Artan nüfusun ihtiyaçlarının karşılanması ve toplumun refah seviyesinin yükseltilmesi üretimin devamlılığına bağlı iken, üretimin devamlılığı enerji ihtiyacın karşılanmasına bağlıdır. Günümüzde kullanılan iki önemli enerji türü bulunmaktadır. Birincisi ve en çok tercih edileni, kullanıldığı zaman yok olan ve kullanımı ile çevreye zarar veren fosil yakıtlar, diğeri ise kullanıldığı zaman tükenmeyen ve kendini yenileyen çevre dostu yenilenebilir enerjidir. Artan enerji talebini karşılamak için daha çok fosil yakıtların tercih edilmesinin sebebi, bu kaynaklara erişimin daha kolay ve maliyetinin düşük olmasıdır.

Fosil yakıt kaynaklı enerji üretimi ve tüketiminin oluşturduğu sera gazları atmosfere zarar vererek, küresel ısınma ve iklim değişikliğine, çevre ve hava kirliliğine, ekolojik dengenin bozulmasına ve insan dâhil tüm canlıların hayatlarının tehlikeye girmesine neden olmaktadır. Yoğun enerji tüketiminin sebep olduğu çevre problemleri, küresel bir sorun olmakla birlikte gelişmiş bir ülke olan Güney Kore'yi de çok yakından ilgilendirmektedir. Çünkü Güney Kore, doğal kaynak fakiri bir ülkedir ve başta enerji olmak üzere üretim ithalata bağımlıdır. Enerji ihtiyacının yaklaşık %97'si ithalat ile karşılanmakta ve toplam enerjinin yaklaşık %70'e yakını yenilenemez enerji kaynaklarından

sağlanmaktadır. Enerjide tamamen dışa bağımlı olan Güney Kore, dünyanın en büyük sekizinci karbondioksit emisyonu yayıcısı ve toplam sera gazı emisyonları açısından en büyük 12. ülkedir. En fazla enerji tüketen ülkeler sıralamasında yedinci sırada, elektrik üretimi ve tüketiminde sekizinci sırada, küresel kömür finansmanı pazarında en büyük ikinci yatırımcı, en fazla kömür tüketen ülkeler sıralamasında onuncu sırada, sıvılaştırılmış doğal gaz (LNG) ithalatında ikinci sıradadır. Hava kirliliği ve çevresel sürdürülebilirlik açısından büyük önem taşıyan yenilenebilir enerji ise Güney Kore'nin toplam enerji tüketiminin sadece %2'sini oluşturmaktadır.

Dünyanın en fazla enerji tüketen ülkeleri sıralamasında yedinci sırada yer alan Güney Kore, çevresel sürdürülebilirlik ve iklim politikası göstergeleri bakımından düşük puanlar almaktadır. Ancak Güney Kore, tüm bu olumsuz gelişmelere rağmen sürdürülebilir kalkınma amaçları doğrultusunda çeşitli uluslararası anlaşmaları imzalamış ve çevreye duyarlılığı ön plana çıkaran bazı ulusal hedefler belirlemiştir. 2021 yılında 2030 yılına kadar yerel emisyonlarını 2018 seviyelerinin %40 altına indireceğini beyan etmiş, 2050'ye kadar karbon nötrlüğüne ulaşmayı taahhüt etmiştir. Güney Kore, hem küresel hem de Güney Kore'nin karşı karşıya olduğu çevresel bozulma ve iklim değişikliği sorunlarına kalıcı ve güvenilir çözümler üretme yolunda gönüllü adımlar atmaktadır.

Artan enerji ihtiyacının karşılanması ve sürdürülebilir bir ekonomik büyümenin gerçekleşmesi konusunda dünyada var olan enerji kaynaklarının çeşitlendirilmesi son derece önem arz etmektedir. Bu bağlamda Güney Kore, çevre dostu temiz ve yenilenebilir enerji kaynaklarından daha fazla yararlanılabilmesi, temiz enerji teknolojilerinin geliştirilmesi, enerjinin verimli kullanımı ve enerji tasarrufu konularına ağırlık verirken, diğer ülkelerle de çeşitli görüşme ve anlaşmalar yapmaktadır. Tüm bu çabalara rağmen mevcut veriler, Güney Kore'nin çevresel sürdürülebilirlik ve yeşil ekonomik büyümeyi gerçekleştirmesinin zaman alacağını göstermektedir. Ancak, Güney Kore'nin temiz ve sürdürülebilir bir çevre ile tamamen yenilenebilir enerji kaynaklı bir ekonomiye dönüşmesi, sürdürülen gönüllü ve kararlı çalışmalarla uzun vadede başarıya ulaşması mümkün olabilir.

KAYNAKÇA

1. Biro, Y. (2021). Güney Kore Neden Yeşile Koşuyor?. Ekoiq. https://www.ekoiq.com/guney kore-neden-yesile-kosuyor/ (Erişim Tarihi: 20.11.2022).
2. Bozlağan, R. (2005). Sürdürülebilir Gelişme Düşüncesinin Tarihsel Arka Planı. *Journal of Social Policy Conferences*. (50): 1011-1028.
3. Burck, J., Uhlich, T., Bals, C., Höhne, N., Nascimento, L., Wong, J., Tamblyn, A. and Reuther, J. (2022). CCPI (Climate Change Performance Indeks), Germanwatch, New Climate Institute & Climate Action Networ, https://ccpi.org/wp-content/uploads/CCPI-2022-Results_2021-11-10_A4-1.pdf (Erişim Tarihi: 20.09.2022).
4. D'Ambrogio, E. (2021). South Korea's Pledge to Achieve Carbon neutrality by 2050, European Parliamentary Research Service (EPRS), European Parliament, https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2021/690693/EPRS_BRI(2021)690693_EN.pdf (Erişim Tarihi: 05.12.2022).
5. Earth.Org. (2022). Küresel Sürdürülebilirlik Endeksi. https://earth.org/global-sustainability/ (Erişim Tarihi: 22.09.2022).
6. Emeksiz, C. ve Fındık, M. M. (2021). Sürdürülebilir Kalkınma İçin Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Türkiye Ölçeğinde Değerlendirilmesi, *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi,* (26): 155-164.
7. Enerdata. (2022b). Toplam Enerji Tüketimi, https://yearbook.enerdata.net/total-energy/world-consumption-statistics.html (Erişim Tarihi: 20.09.2022).
8. Enerdata. (2022a). World Energy & Climate Statistics - Yearbook 2022. https://yearbook.enerdata.net/, (Erişim Tarihi: 01.09.2022).
9. Gladwin, T. N., Kennelly, J. J. ve Krause, T-S. (1995). Shgifting Paradigms For Sustainable Development: Implications For Management Theory And Research, *Academy of Management Review,* 20(4): 874-907.
10. Güler, M. ve Turan, A. (2013). Türkiye'de Sürdürülebilir Kentsel Gelişme Stratejileri: KENTGES Eylem Planı (2010-2023) Örneği, SESSION 1B: Büyüme ve Gelişme, International Conference On Eurasian Economies.
11. IRENA (International Renewable Energy Agency). (2022a). Renewable Energy Statistics 2022, International Renewable Energy Agency, Abu Dhabi.
12. IRENA (International Renewable Energy Agency). (2022b). Energy Profile, Republic of Korea, https://www.irena.org/Statistics/Statistical-Profiles (Erişim Tarihi: 20.09.2022).

13. Kang, S. J. (2019). Shifting the South Korean Development Paradigm Toward Green Growth, (Edited: Taejong Kim and Soogil Young) Secrets of an Economic Miracle: Lessons for Sustainable Development from South Korea, KDI School of Public Policy and Management.
14. Karabağ, N., Çobanoğlu Kayıkcı, C. B. ve Öngen, A. (2021). %100 Yenilenebilir Enerjiye Geçiş Yolunda Dünya ve Türkiye, *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, (21): 230-240.
15. Karagöl, E. T. ve Kavaz, İ. (2017). Dünyada ve Türkiye'de yenilenebilir enerji. Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı (SETA), *Analiz*, Sayı: 197.
16. Kaya, K. ve Şenel, M.C. ve Koç, E. (2018). Dünyada ve Türkiye'de Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Değerlendirilmesi, *Technological Applied Sciences (NWSATAS),* 13(3): 219- 234.
17. Kim, N., Mosler, H. ve Kalinovwski, T. (2022). South Korea Report, Sustainable Governance Indicators 2022, https://www.sgi-network.org/docs/2022/country/SGI2022_South_Korea.pdf (Erişim Tarihi: 20.09.2022).
18. Kim, R. E. (2007). Principles of Sustainable Development in Korean Environmental Law: Towards the Earth Charter Principles. *New Zealand Postgraduate Law e-Journal*, Issue 4, Available at SSRN: https://ssrn.com/abstract=2132680
19. Korean Ministry of Environment. (2022). Sustainability. https://eng.me.go.kr/eng/web/main.do, (Erişim Tarihi: 20.09.2022).
20. Lee, J. H. ve Woo, J. (2020). Green New Deal Policy of South Korea: Policy Innovation for a Sustainability Transition *Sustainability*. https://www.mdpi.com/2071-1050/12/23/10191, (Erişim Tarihi: 20.09.2022).
21. Myeong, S. (2010). Korea's Policies to Reduce Greenhouse Gas Emissions in Daily Life, Korea Environmental Policy Bulletin, Ministry of Environment-Korea Environment Institute, Republic of Korea. https://wedocs.unep.org/handle/20.500.11822/9009, (Erişim Tarihi: 20.09.2022).
22. OECD. (2022). Air and GHG Emissions (Indicator). https://data.oecd.org/air/air-and-ghg-emissions.htm#indicator-chart (Erişim Tarihi: 23.09.2022).
23. Onions, C. T. (Ed), (1964). The Shorter Oxfort English Dictonary. Oxford: Clarendan Press.

24. Özbek, S., Ağır, H. ve Türkmen, S. (2020). Türkiye'de Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Belirleyicileri: Ampirik Bir Tahmin. *Uluslararası Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 6(4): 39-48.
25. Özgen, N. (2019). Sürdürülebilirlik Kavramı ve Kullanım Alanları, İçinde: Sürdürülebilir Kalkınma (Edt: Nurettin ÖZGEN ve Mustafa KAHYAOĞLU), Pegem Akademi, I. Baskı, 1-36.
26. Pınarcıoğlu, N. Ş. ve Kanbak, A. (2020). Sürdürülebilir Kent Modelleri. IJOPEC Publication No: 2020/25, First Edition, December.
27. Sağır, H. (2020). Çevresel Sürdürülebilirlik Bağlamında Konya Kapalı Havzası Üzerine Bir Değerlendirme. *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, 29(4): 73-118.
28. Şen, H., Kaya, A. ve Alpaslan, B. (2018). Sürdürülebilirlik Üzerine Tarihsel ve Güncel Bir Perspektif. *Ekonomik Yaklaşım*, 29(107): 1-47.
29. Tıraş, H. H. (2012). Sürdürülebilir Kalkınma ve Çevre: Teorik Bir İnceleme. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(2): 57-73.
30. TCTB (Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı). (2022). Güney Kore Ülke Profili, T.C. Ticaret Bakanlığı Uluslararası Anlaşmalar ve Avrupa Birliği Genel Müdürlüğü. https://ticaret.gov.tr/data/619ca44e13b8768f14ee1fd4/G%C3%BCney%20Kore%20%C3%9Clke%20Profili%202022.pdf (Erişim Tarihi: 20.09.2022).
31. UN Documents. (1987). Gathering a Body Of Global Agreements, Development And International Co-operation: Environment Report Of The World Commission On Environment And Development, Note by the Secretary-General, Our Common Future, Distr: General 4, A/42/427 http://www.un-documents.net/ocf-ov.htm (Erişim Tarihi: 25.06.2012).
32. Uysal, Ö. (2013). Sürdürülebilir Büyüme Kavramının Çevre ve Ekonomik Boyutlarının Ayrıştırılması. *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 5(2): 111-118.
33. WB (World Banka). (2022). World Development Indicators. https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators (Erişim Tarihi: 20.09.2022).
34. Yeni, O. (2014). Sürdürülebilirlik ve Sürdürülebilir Kalkınma: Bir Yazın Taraması. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16(3): 181-208.
35. Yeşilist. (2022). SUR101: Sürdürülebilirlik Kavramına Kısa Bir Giriş. https://www.yesilist.com/sur101-surdurulebilirlik-kavramina-kisa-bir-giris/ Erişim Tarihi:11.11.2022

EĞİTİMDE YENİ BİR YAKLAŞIM; GENİUS HOUR

Arş. Gör. Hacı Mehmet YEŞİLTAŞ[1]
Arş. Gör. Meral ÇELİKOĞLU[2]
Prof. Dr. Erol TAŞ[3]

[1]Ordu Üniversitesi Eğitim Fakültesi, ORCID:0000-0002-3359
[2]Ordu Üniversitesi Eğitim Fakültesi, ORCID:0000-0001-7799-6000
[3]Ordu Üniversitesi Eğitim Fakültesi, ORCID:0000-0003-4077-7351

Giriş

21. yüzyıl ile birlikte insanların yaratıcı düşünme becerilerine duyulan ihtiyaç her geçen gün arttığı bilinmektedir. Çağın ilerleyen zamanlarında insanlığın hayatta kalma mücadelesi adına yaratıcılık son derece önem taşımaktadır. Yaratıcı olma düşüncesi insanların sahip olduğu en önemli özelliklerden biridir (Andreasen,2022). Geçmişten günümüze insanoğlunun uzun hayat serüveninde birçok yaratıcı ve yeni fikir, insanlığın gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. Gelişimin ve ilerlemenin merkezinde bu nedenle yaratıcılık ya da bilimsel yaratıcılık anahtar faktördür (Cremin & Chappell, 2021). Bu nedenle günümüz toplumlarını oluşturan yapılarda bilimsel yaratıcılığa verilen önem aslında gelecek yıllarda yaşanacak olan değişime ayak uydurma çabasıdır.

Eğitim, sanat ve ekonomi başta olmak üzere hemen hemen her çevrede yaratıcılık ve özgün fikirler son drece önemli görülmektedir (Vazire, 2018). Bilimsel yaratıcılık 21 yy. becerileri arasında en önemli olanlarından sayılmaktadır (Sun ve ark., 2022). Bu derece önemli sayılmasının temel nedenleri arasında, toplumun duyduğu ihtiyaçlar neticesinde oluşan sorunlardır. Yatırıcı ve üretken fikirler oluşturan insanlar, diğer insanlara göre ayrıcalıklı sayılmalarına neden olmaktadır (Orishev & Burkhonov, 2021). Karşılaşılan sorunlara çözüm üretilmesi noktasında yaratıcı fikirlere ihtiyaç duyulmaktadır.

Küresel topluluklar yaratıcı fikirlere ve düşüncelere duydukları ihtiyaç temelinde ürün beklentisinden oluşmaktadır (Bereczki & Karpati, 2018). Yöneticiler, çalışanlar ya da toplumun üretim ve ürün ağında olan her birey için, yaratıcı fikirlerin oluşturma arzusu vardır. Yaratıcılık hem bireysel hem de toplum için büyük fayda sahibidir (Bereczki & Karpati, 2018). Bu nedenle bireylerin yaratıcı düşünme kapasitelerini arttırmak önemli politik bir araştırma hedefi oluşturmaktadır.

Yaratıcılığı teşvik etmek için çeşitli arayışlar giderek artmaktadır (Astutik & Prahani, 2018). Bireylerin her konuda bilimsel yaratıcı fikirler ortaya koymalarının zor olduğunun anlaşılması, en önemli araştırma bulgularından bir tanesini oluşturmaktadır. Yaratıcı fikirlerin oluşumu birden fazla duruma ile ilişkilendirilebilmektedir. (Yeşiltaş ve ark., 2022). Bireyin ilgi ve merakı, düşüncelerini, fikirlerini ya da ürünlerini etkilemektedir. İlgi ve tutku alanları doğrultusunda oluşan fikirlerin yaratıcılığı arttırmaktadır (Sun, Wang & Wegerif, 2020). Dünyanın önde gelen şirketlerinden bir tanesi olan Google, işte tam da Genius Hour şeklinde adlandırılan yöntem ile çalışanlarının yaratıcılıklarını olumlu yönde geliştirmiştir (Juliani, 2014). Bu yöntem çalışanlara mesai zamanlarının %20'lik kısımlarını, kendi ilgi duydukları alanlarda araştırma yapmalarına olanak sağlamaktadır (Taş & Yeşiltaş, 2021). Genius Hour, Google, 3M ve National Public Radio, Flickr ve Huffington Post dahil olmak üzere diğer

birçok şirket ve kuruluşta kullanılan %20'lik serbest zaman fikrine dayanmaktadır (Krebs & Zvi, 2020).

Genius Hour Nedir?

Genius hour, öğrencilerin tutku ve ilgilerini ortaya çıkarmayı hedeflemektedir. Bu saya de sınıf içerisinde ve dışında yaratıcı düşünme becerilerinin gelişimine katkı sağlamaktadır (Wargo, 2022). Bireylere, formal ve informal ortamlarda çalışma zamanlarının bir bölümünde merak duydukları konu yönünde araştırmalar yapmalarına olanak sağlamaktadır. Böylece yalnızca okul müfredatı ile sınırlı kalınmaması sağlanılmaya çalışılmaktadır (McNair,2021). Genius Hour araştırmaya dayalı, öğrenci odaklı öğrenme olarak da tanımlamaktadır. Öğrencilerin ilgi ve tutumlarının, oluşturacakları araştırma sorularına ve projelerine yön vermesi amaçlanmaktadır. Özellikle öğrencilerin okul sınırları dışındaki büyük geniş dünyayı incelemeleri ve eğiliminde olduğu alanların keşfedilmesi beklenmektedir (Juliani, 2014; Coke, 2018). Daha önce elde edilen bilgi ve deneyimler, ilgi alanlarının ortaya çıkarılması noktasında önem taşımaktadır.

İnformal öğrenmenin de Genius hour sürecinin bir parçasını oluşturmaktadır. Okul sınırları ile sınırlı kalınmaması, kendi zaman dilimlerini de yönetme imkânı sağlamaktadır. Bu sayede öğrencilerin öz yönetimlerinin arttığı belirlenmiştir. (Machado ve ark., 2021). Bireylerin temelde ihtiyaç duydukları konu, sınırlandırılmış öğretim müfratına ek olarak cevaplarını aradıkları sorulara daha fazla zaman ayırmaktır (Hosking, 2016). Bu noktada Genius hour, öğrencilere gerekli materyaller ile zaman verildiği de yaratıcı ürünler ortaya konulmasını hedeflemektedir (Wargo, 2022). Öğretim programları tüm öğrenciler için ortak hedefler ver amaçlar içermektedir. Ancak öğrencilerin tamamının bu hedeflere istenilen düzeyde ulaşmaları çok mümkün değildir. Tam anlamıyla ilgisi ve merakı keşfedilemeyen öğrenciler zaman içerisinde, eğitimsel amaçlardan uzaklaşmaktadırlar (LeGeros, 2022). Genius hour, öğrencilere okul müfredatına ek olarak kendi ilgileri doğrultusunda araştırma yapmak ya da proje yürütmek üzere fırsat sunmaktadır. (Woofter,2019). Öğretmenler, haftalık ders sürelerinin %20 sini oluşturan kısmını öğrencilere kendi ilgi alanları doğrultusunda çalışmalar yapmaları için fırsat sunmaktadır (Krebs and Zvi, 2020). Bu öğretim stratejisi ile öğrencilerin bilimsel yaratıcı düşünme, bilimsel süreç becerileri ve beraberinde bir çok becerinin gelişmesine katkı da bulunur (Krebs ve Zvi, 2020; Machado ve ark., 2021).

Genius hour süresi boyunca, projelerin ortak hedefleri öğrencilerin üretkenliğini ve yeni fikirlerle ortaya koymasıdır. (Mirra, 2019). Bu hedefler günümüzde bilimsel yaratıcılığın önemini ortaya koymakla sınırlı kalmayıp, aynı

zamanda gelişimine vurgu yapmakladır. Birçok öğrenci farklı konulara ilgi duymaktadır. Ticaret, sanayi, tıp ve diğer bir çok endüstriyel anlamda fikirler ortaya konulması planlanmaktadır (LeGeros, 2022).. Öğrencilerin okul müfredatına yer alan bilgilerin, bağlam temelli bir biçimde yaşama aktarılması bu konuda Genius hour projelerinin ön plana çıkan yüzüdür. Genius hour, sınırlandırılmış ve yalnızca planlanan projeler gerçekleştirmenin yerine kısıtlamalardan kurtulunmasını sağlamaktadır (Purcell ve ark., 2021).

Öğrencilerin yaratıcı projeler geliştirmeleri, kendilerine duydukları öz güveni ve beraberinde motivasyonlarını arttırmaktadır. Başlangıç da yer alan projeler öz gün değeri düşük gibi algınsa da ilerleyen zamanlarda yaratıcı ve özgün projelerin oluşması hedeflenmektedir (LeGeros, 2022). Proje sürecinin başlangıç ve bitiş tarihleri belirlidir. İş zaman çizelgelerinin oluşturulası planlama açısından öğrencilere yardımcı olmaktadır. Öğrenciler ile proje yürütücü olarak yer alan öğretmenler, süreç boyunca yönlendirme ve bilgilendirmelerde bulunmaktadırlar (Downes ve Figg, 2019). Öğrencilerin süreç boyunca hangi konuda çalıştıkları, nasıl çalıştıkları, hangi yöntem ile çalıştıkları ve süreç öğretmenler tarafından takip edilir (Machado ve ark., 2021).

Genius hour zamanının başlaması ile, öğrenciler araştırma projeleri hakkında araştırma yapmaya başlamaktadır (Quinn, 2021). Bu noktada yalnızca yazılı değil özellikle çağımızdaki teknolojik gelişmeleri göz önünde bulundurduğumuz da elektronik kaynaklara da yönelinmektedir (Andrews ve ark., 2017). Öğrencilerin elektronik ortamda bilgi edinmesi sürecinde, doğru bilgiye ulaşmaları için farklı becerinin de beraberinde gelişmesi gerekmektedir. Dijital okuryazarlık da bu becerilerden bir tanesidir. Bilgiye erişilmesi, doğruluğunun değerlendirilmesi ve sentezlenmesi dijital okuryazarlık becerisi ile gerçekleşmektedir (Reddy, Sharma ve Chaudhary, 2020)

Genius Horu' un Eğitiminde Uygulama Aşamaları

Genius hour süresince belirli bir plan dahilinde yürütülmesi plan ve düzen noktasında öğrencilere ve öğretmenlere büyük kolaylık sağlayacağı düşünülmektedir (François ve Janes, 2017). Belirlenen adımların tam anlamlıyla yerine getirilerek ilerletilmesi, oluşacak ürünün kalitesini doğrudan etkilemektedir (West ve Roberts, 2016). Bu amaç ile tüm aşmalarının eksiksiz olarak yerine getirilmesi önem taşımaktadır. Genius hour 'un eğitimde uygulama süreci, beş aşamadan oluşmaktadır (Juliani, 2014). Bu aşamaların sırasıyla ve eksiksiz olarak uygulanması gerekmektedir. Bu aşamalar aşağıda içerikleri ile sırası ile verilmektedir.

1- Konu Belirlenmesi:

- Öğrencilerin ilgi duydukları konuların belirlenmesi süreci, sürecin en zor kısımlarını oluşturmaktadır.
- Öğretmenin öğrencilerin ilgi duydukları konunun ortaya çıkarılması noktasında önemli bir görevi bulunmaktadır.
- Çeşitli etkinlikler ile öğrencilerin gerçek ilgi ve merak duydukları alanların belirlenmesi gerekmektedir.

2- Araştırma Sorusunun Oluşturtulması:
- Proje de öğrencilerin ilerlemeleri adına, merak uyandırıcı araştırma soruları oluşturmaları beklenmektedir.
- Öğretmenin, öğrencilerin ortaya koyduğu fikirlere cevap olarak "Nasıl" ve "Neden" soruları yöneltilmektedir.
- Öğrencilerin belirledikleri araştırma sorusunun özgün olunması ve yapılacak kolay bir araştırma ile ulaşılmaması hedeflenmektedir.

3- Araştırma Gerçekleştirilmesi:
- İlk iki aşamanın gerçekleşmesinin ardından projenin üçüncü aşması özellikle öğrencilerin bilgi seviyelerinin artması açısından önemlidir.
- Bilgi iletişim teknolojilerinin yaygın olduğu çağımızda öğrenciler için bilgi edinme kaynakları çeşitlidir.
- Öğrenciler yalnızca kitap okumak ya da dijital ortamda bilgi edinmenin yanı sıra, kendi projelerinde uzaman kişiler var ise onlar ile de görüşmeler gerçekleştirmeleri istenmektedir.
- Öğretmenler projenin eksiksiz olarak sürdürülmesi amacıyla, öğrencilerden notlar, günlükler yada proje hakkında bilgi vermeleri amacıyla bir web sayfası oluşturmalarını istemektedir.
- Öğrenciler zaman zaman bu aşamada askılıklar göstermektedir. Temel nedeni ise içgüdüsel olarak bir anca yapım, oluşturma ve tasarım aşamalarına girmek ve projelerini bir an önce gerçekleştirmek istemektedirler.

4- Proje' de bir bütün oluşturmak:
- Genius hour' un temel amaçlarından bir tanesi özgün bir ürün ortaya koymaktır.
- Öğrenciler Genius hour' un tasarlama, eyleme koyma ve diğer aşamalarını gerçekleştirseler bile önemli noktalardan bir tanesi ise somut bir ürün ortaya koymaktır.
- Süreç sonucunda öğrencilerin araştırma sonuçlarını yada ürünlerini sunma şekilleri kendi hayal güçlerine bırakılmaktadır.

5- Yansıtmak/Sunmak

- Öğretmenler öğrencilerinin sunumlarının sonunda süreci tüm yönleri ile anlatmalarını istemektedir.
- Bu şekilde öğrencilerin araştırmaları sonucunda gerçekleşen öğrenmelerinin daha kalıcı ve anlamlı olması hedeflenmektedir.
- Öğrencilere, Ne iyi gitti? Ne öğrendin? Farklı ne yapardın ve projenin ilerleyen süreçleri için neler yapmak isterdin şeklinde sorular yönlendirilmektedir.

Bunun ile Genius hour süreci okullarda uygulanması sürecinin planlanması gerekmektedir. Tablo 1' de bir Genius hour sürecine ait örnek bir zaman çizgesi yer almaktadır.

Tablo 1. Örnek Genius Hour Planı

Hafta	Odak Noktası	Konunun Ayrıntıları
1.Hafta	Projenin Başlatılması	-Proje öğrencilere tanıtılır. -Ailelere bilgilendirme mektubu gönderilir. -Öğrenci ilgi envanterlerini tamamlanır. -Proje fikirleriyle ilgili öğrenciler ile görüşmeler gerçekleştirilir. -"Asansör konuşması" fikri açıklanır. -Asansör konuşması hazırlanır.
2.Hafta	Aşama Sunumları	-Asansör konuşmaları sunulur -Proje fikirleri değerlendirilir.
2.Ve 8.Hafta	Araştırma	-Projeleri haftanın belirlediğiniz bir gününde gerçekleştiriniz.
9. ve 10. Hafta	Final sunumu ve çalışma programı	-Final sunum beklentilerinden bahsedilir. -Sunumda önemli konulardan bahsedilir. -Öğrenciler ile örnek konuşma etkinlikleri üzerinde çalışın -Sunum için son konuma metinlerini oluşturarak kontrol ediniz - Haftalık çalışma planına devam edin
11. Hafta	Final sunumu	Projenin sunumu gerçekleştirilir.

Tablo1 İncelendiğinde özellikle Genius hour projelerinde fikirlerin ortaya çıkması son derece önem taşımaktadır. Öğrencilerin ilgi alanlarını belirlemek amacıyla asansör konuşması olarak tanımlanan, konuşmalar gerçekleştirilerek, ilgi ve merak duydukları ortaya çıkarılması hedeflemektedir (Rush, 2015;Townsend, 2018). Projenin uygulanma süreci öğrencilerin günlük ders

dilimlerinin %20'lik kısmında oluşmaktadır. Çeşitli basılı ve elektronik materyal ile bilgiye erişme noktasında son derece geniş bir havuza sahip olmaktadırlar.

Kaynakça

1. Andreasen, N. C. (2022). Creativity in art and science: are there two cultures?. Dialogues in clinical neuroscience.
2. Andrews, P. G., Thompson, K. F., Naughton, C. P., & Waters, M. (2017). Genius hour as teacher inquiry: Professional learning for teacher candidates and teachers. School-University Partnerships, 10(4), 83-94.
3. Astutik, S., & Prahani, B. K. (2018). The Practicality and Effectiveness of Collaborative Creativity Learning (CCL) Model by Using PhET Simulation to Increase Students' Scientific Creativity. International Journal of Instruction, 11(4), 409-424.
4. Bereczki, E. O., & Karpati, A. (2018). Teachers' beliefs about creativity and its nurture: A systematic review of the recent research literature. Educational research review, 23, 25-56.
5. Coke, P. K. (2018). Using genius hour to change what we do with what we know. The English Journal, 107(6), 26-30.
6. Cremin, T., & Chappell, K. (2021). Creative pedagogies: A systematic review. Research Papers in Education, 36(3), 299-331.
7. Downes, T., & Figg, C. (2019). Including passion within teacher candidate assignments: How Genius Hour has created a more positive perspective on teaching and learning.
8. François, T., & Janes, D. (2017). Genius Hour Assignment: Choosing ICT for Second and Foreign Language Instruction–A New Framework. LEARNING.
9. Hosking, J. (2016). Genius hour in your classroom. Education Technology Solutions, (71).
10. Juliani, A. J. (2014). Inquiry and innovation in the classroom: Using 20% time, genius hour, and PBL to drive student success. Routledge.
11. Krebs, D., & Zvi, G. (2020). The genius hour guidebook: Fostering passion, wonder, and inquiry in the classroom. Eye on Education.
12. LeGeros, L., Bishop, P., Netcoh, S., & Downes, J. (2022). Informing the Implementation of Personalized Learning in the Middle Grades through a School-Wide Genius Hour. RMLE Online, 45(1), 1-22.
13. Machado, C. B., Vale, R. R., Silva, M. L. L., Aguiar, M. A., & Paraizo, T. C. Genius Hour Project in Brazil: An Experience Report with 5th Graders, 10-Years-Old Students.
14. McNair, A. (2021). Genius hour: Passion projects that ignite innovation and student inquiry. Routledge.

15. Orishev, J., & Burkhonov, R. (2021). Project for training professional skills for future teachers of technological education. Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal, 2021(2), 139-150.
16. Purcell, J. H., Burns, D. E., & Purcell, W. H. (2021). The Interest-Based Learning Coach: A Step-by-Step Playbook for Genius Hour, Passion Projects, and Makerspaces in School. Routledge.
17. Quinn, D. J. (2021). Genius Hour: Educator Perspectives on Navigating the Prompts, Promises, and Predicaments of Implementing Interest-Driven Learning in Public Schools (Doctoral dissertation, University of Rhode Island).
18. Reddy, P., Sharma, B., & Chaudhary, K. (2020). Digital literacy: A review of literature. International Journal of Technoethics (IJT), 11(2), 65-94.
19. Rush, E. B. (2015). Genius hour in the library. Teacher Librarian, 43(2), 26.
20. Sun, M., Wang, M., & Wegerif, R. (2020). Effects of divergent thinking training on students' scientific creativity: The impact of individual creative potential and domain knowledge. Thinking Skills and Creativity, 37, 100682.
21. Sun, M., Wang, M., Wegerif, R., & Peng, J. (2022). How do students generate ideas together in scientific creativity tasks through computer-based mind mapping?. Computers & Education, 176, 104359.
22. Taş, E., & Yeşiltaş, H. M. (2021). Genius Hour in Science Education, II. International Hazar Scientific Research Conference, April 10 - 12, 2021, Baku, Azerbaijan.
23. Townsend, K. (2018). An instructional framework for implementing genius hour in the classroom (Doctoral dissertation).
24. Vazire, S. (2018). Implications of the credibility revolution for productivity, creativity, and progress. Perspectives on Psychological Science, 13(4), 411-417.
25. Wargo, J. M. (2022). Gendered Genius Hour: Tracing Young Children's Uptake of Expert across the Nexus of Personal Digital Inquiry. Research in the Teaching of English, 56(3), 275-300.
26. West, J. M., & Roberts, K. L. (2016). Caught up in curiosity: Genius hour in the kindergarten classroom. The Reading Teacher, 70(2), 227-232.
27. Woofter, S. (2019). Book review: Building equity: Policies and practices to empower all learners. American Journal of Qualitative Research, 3(1), 136-139.
28. Yeşiltaş, H. M., Çelikoğlu, M., Hündür, T. ve Taş, E., (2022). Indıvıdualızed Educatıon In Scıence Teachıng. III. Internatıonal Congress

of Modern Studies in Social Sciences and Humanities. Karabagh/Azerbaijan

BUDAKÖZÜ ÇAYI HAVZASI'NIN (SUNGURLU/ÇORUM) RUSLE MODELİ İLE EROZYON RİSK ANALİZİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Araş. Gör. Halithan ŞEN[1],
Doç. Dr. Faruk AYLAR[2],
Prof. Dr. Halil İbrahim ZEYBEK[3],
Eren ŞATIR[4],
Zeynep ENTERİLİ[5],

[1]Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi,
ORCİD: 0000-0003-1332-2132
[2]Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi,
ORCİD: 0000-0003-4439-9079.
[3]Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi,
ORCİD: 0000-0002-4097-9079.
[4]Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü,
ORCİD: 0000-0002-9941-8612
[5]Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü,
ORCİD: 0000-0003-4542-3800

1. Giriş

Toprak, gezegendeki canlı organizmalar için yaşamın ana unsurlarından biri olup, yeni yöntemlerin ortaya çıkmasına rağmen insanlar için küresel ölçekte en önemli gıda üretim kaynağıdır (Jafari vd., 2022; Morgan 2005). Toprağın bilinen ilk işlevlerinden biri bitkisel üretimdir. Ancak günümüzde toprağın çevre kalitesini iyileştirmede çeşitli işlevleri bulunmaktadır. Bu nedenle, mahsul üretimini artırma, su ve hava kaynaklarının kirlenmesini önleme, atmosfere salınan karbonu depolama ve telafi etme ihtiyacı nedeniyle değerli bir kaynak olarak toprağın korunması gerekmektedir (Günay, 1997; Zeybek, 2002; Erinç, 2021; Jafari vd., 2022). Toprak yapısı iklime, organizmalara, topografyaya, kayaç yapısına ve zamana bağlı olarak oluşup şekillenmektedir (Erinç, 2021). Toprak oluşumu için uzunca bir süreç gerekirken yapısının bozulması ve taşınması kısa sürede gerçekleşmektedir. Toprak, insan yaşamı ölçeğinde yenilenemeyen bir kaynaktır ve doğal koşullarda 25 mm toprağın oluşması için yaklaşık 300-1000 yıl gibi bir süre gerekmektedir (Çepel, 1997; Özdemir, 2002; Morgan 2005). Ancak birçok farklı faktör toprağın miktarını ve kalitesini tehdit etmektedir.

Çok önemli bir doğal kaynak olan toprak, tarım ve ormancılıkta üretimin için temel, insanlığın beslenmesi ve yaşamın devamlılığı için önemli bir bileşendir. Bu nedenle toprağın korunmasına daha fazla dikkat gösterilmeli, rasyonel kullanımı ve iyileştirilmesi ile ilgili olarak daha fazla kontrol yöntemleri uygulanmalıdır (Zachar, 1982; Oldeman 1994). Toprağın korunmasındaki problemler, bir yandan dünya nüfusunun hızlı artışından ve bunun sonucunda artan gıda üretimi ihtiyacından, diğer yandan ise hızlı sanayileşme ve şehirleşmeye yol açan teknik süreçlerden kaynaklanmaktadır (Zachar, 1982).

Toprak oluşum sürecinin ve yapısının bozulmasına neden olan faktörlerden birisi olan erozyon Latince bir kelime olup, Türkçede aşınma, kemirilme ve süpründü anlamına gelmektedir (Çepel, 1997). Erozyon, toprağın bulunduğu yerden su ve rüzgarla harekete geçirilerek taşınması olayıdır (Mater, 2004). Bu taşınma işlemi genel olarak kurak ve yarı kurak bölgelerde rüzgarlar, glasiyal bölgelerde buzullar, flüvyal bölgelerde ise akarsular tarafından gerçekleştirilmektedir (Ekinci, 2005; Mater, 2004; Özşahin, 2011). Toprağın yağmur suyu etkisi ile hareket etmesi sonucunda su erozyonu oluşmaktadır. Aşınım ve depolanma bölgelerindeki toprak ve arazi yapılarının süratle bozulmasına neden olan su erozyonunun; damla (splash), yüzey (sheet), parmak (rill), yarıntı (gully) ve yatak (riparian) erozyonu gibi farklı çeşitleri mevcuttur (Yüksel, 2006; Mater, 2004). Rüzgâr erozyonu ise rüzgâr tarafından toprağa uygulanan kuvvetin, toprağın bu kuvvetlere karşı oluşturduğu dirençten daha büyük olması durumunda meydana gelir. Rüzgâr, toprak unsurlarını saltasyon, süspansiyon ve sürüklenme yoluyla taşıyarak erozyona neden olmaktadır (Toy,

ve diğ., 2002). Bununla birlikte, su erozyonu dünyada yaklaşık 11 milyar hektarlık bir alanı etkiler. Dolayısıyla nitelik ve nicelik açısından en yaygın toprak tehditlerinden biridir (Oldeman, 1994). Su erozyonundan en fazla etkilenen bölgeler sırasıyla Asya, Afrika, Güney Amerika, Avrupa, Avustralya, Kuzey Amerika ve son olarak Orta Amerika'da gözlenmiştir (Lal, 1998; Blanco ve Lal, 2010).

Erozyonun doğal olarak meydana gelmesi uzunca bir süreç gerektirmektedir. Bu şekilde oluşan topraklar alüvyon malzeme içeriğinin bulunduğu kıyı ovalarının ve verimli tarım topraklarının oluşmasına katkıda bulunur. Hızlandırılmış erozyon ise antropojen kaynaklı faaliyetler sonucunda meydana gelmektedir. Olgunlaşan toprağın üretim gücü, verimliliği artarken erozyon nedeniyle verimliliğinde sürekli bir azalma gerçekleşir (Özdemir, 2002; Çepel, 1997; Valentin ve Rajot, 2018). Erozyon sonucunda meydana gelen toprak kaybı sadece yaşam temellerimize zarar vermekle kalmayıp taşıdıkları toprak içeriğinde bulunan pestisitler, patojenler ve organizmaları çeşitli sulak alanlarda biriktirmesi nedeniyle kirliliğe de sebep olmaktadır (Özdemir, 2002; Çepel, 1997).

Erozyona neden olan faktörlerin başında yanlış arazi kullanımı gelmektedir. Erozyonun önlenebilmesi için toprağın özelliği ve niteliği göz önünde bulundurularak uygun bir kullanım yapılmalıdır (Günay, 1997). Bu açıdan ormanların farklı nedenlerle yok edilmesi veya tahribata uğraması erozyon oluşumunda önemli bir etkiye sahiptir. Bununla birlikte artan nüfus, şehirleşme ve sanayileşmeye bağlı olarak erozyonel faaliyetler artmıştır (Özdemir, 2002; Çepel, 1997). İnsanların artan tarımsal ürün ihtiyacına bağlı tarla açma ve kontrolsüz aşırı otlatma, mera alanlarında erozyon oluşumunu arttırmıştır. Bununla birlikte özellikle Türkiye gibi tarım arazilerinin veraset yoluyla parçalanması erozyona karşı önlem almayı güçleştirmesinin yanında, iş birliği yapmayı da zorlaştırmaktadır (Günay, 1997).

Geçmişte dünya genelinde erozyon önleme ve tespiti üzerine farklı uygulamalar yapılmıştır (McDonald, 1941; Showers, 2010; Dotterweich, 2013). Yapılan çalışmalar 1900'lü yıllardan sonra önemli gelişmeler göstermiştir. Özellikle toprak erozyonu miktarının tahmini veya hesaplanması amacıyla farklı yöntemler geliştirilmiştir (Doğan ve Küçük, 1994; William ve diğ., 1999; Ekinci ve Ekinci, 2006; Ekinci, 2007; Cürebal ve Ekinci, 2007; Özşahin, 2011; Özşahin, 2014; Özşahin, 2016). Bunlardan USLE, MUSLE, RUSLE, CORINE, CREAMS, ANSWERS, WEPP, EUROSEM, PESERA, EGEM bu konuda kullanılan başlıca yöntemlerdendir. Özellikle Coğrafi Bilgi Sistemleri (CBS) tabanlı RUSLE (Revised Universal Soil Loss Equation) modeli son yıllarda toprak kaybı hesaplamada uygulanan en başarılı yöntemler arasındadır. Diğer yöntemlere göre daha kapsamlı ve ayrıntılı bir model olan RUSLE, deneysel ve

süreç temelli yaklaşımlara dayanmaktadır. RUSLE modeli beş temel faktöre dayalı olarak toprak kaybının hesabını yapar (Liu ve diğ., 2000). Bu yöntem hem dünyanın hem de Türkiye'nin farklı alanlarında uygulanarak kullanılabilirliği ve elde edilen sonuçların doğruluğu test edilmiştir (Doğan ve Güçer, 1976; Wischmeier ve Smith, 1978; Renard ve diğ., 1991; Renard ve Ferreira, 1993; Renard ve diğ., 1994; Desmet ve Govers, 1996; Renard ve diğ., 1997; Mitasowa ve diğ., 1998; Knijft ve diğ., 1999; Wijesekera ve Samarakoon, 2001; Lufafaa ve diğ., 2003; Sivertun ve Prange, 2003; Okalp, 2005; Ekinci ve Ekinci, 2006; Ekinci, 2007; Cürebal ve Ekinci, 2007; Tağıl, 2007; İrvem ve diğ., 2007; Efe ve diğ., 2008; Karabulut ve Küçükönder, 2008; Jahun ve diğ., 2015; Sunkar ve Avcı, 2015; Ganasri ve Ramesh, 2016; Dissanayake ve diğ., 2019; Koirala ve diğ., 2019; Kumar ve diğ., 2022; Senanayake ve diğ., 2022; Xu ve diğ., 2022). Bu çalışmada CBS tabanlı RUSLE yöntemi kullanılarak Budaközü Çayı Havzası'ndaki erozyon risk sahalarının ve toplam yıllık toprak kayıp miktarının belirlenmesi ve haritalanması amaçlanmıştır. Ayrıca çalışma havzada erozyon ile yaşanan toprak kaybını daha iyi anlamak ve olası etkilerini ortaya koymak bakımından önem taşımaktadır.

2. Çalışma Alanının Konumu ve Genel Özellikleri

Budaközü Çayı Havzası, büyük kısmıyla İç Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Kızılırmak Bölümü içerisinde yer olmakta olup, kuzeyde çok dar bir alan Orta Karadeniz Bölümü sınırları içerisinde bulunmaktadır. Tabanını Sungurlu Ovası'nın oluşturduğu bu havzanın çerçevesini, kuzeyde Köse Dağları'nın güney kısımları, doğuda Alaca Havzası ve güneyde Bozok Platosu'ndan havzayı ayıran Zincirli Dağları meydana getirir. Coğrafi koordinat sistemine göre havza 40º 20'28" – 39 º 56' 21" kuzey enlemleri ile 34º 07' 25" – 34º 44' 51" doğu boylamları arasında yer almaktadır (Şekil 1).

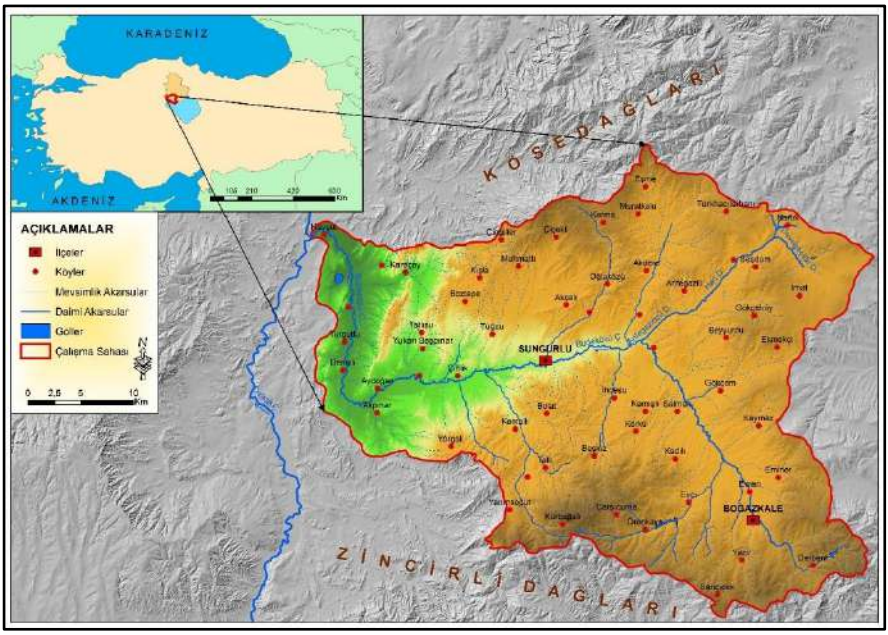

Şekil 1. Çalışma sahasının lokasyon haritası.

Yaklaşık 1590 km^2 yüzölçüme sahip olan Budaközü Çayı Havzası'nın en alçak noktasını akarsuyun tabisi olduğu Delice Çayı'na birleşme noktası oluşturmaktadır. Bu kesimde yükseklik 566 m'dir. Buna karşılık havzanın en yüksek alanını güneydeki Zincirli Dağları üzerinde bulunan ve yaklaşık 1650 m yükseltiye sahip Kambeli Tepesi oluşturur. Buna göre havzanın yükselti farkı 1084 m, ortalama yükseltisi 1008 m'dir. İdari bölümleme yönünden, güneyde Boğazkale ilçesi civarında dar bir alan Yozgat ili sınırları içerisinde kalırken, havzanın geriye kalan kısmı tamamıyla Çorum il sınırları içerisinde yer almaktadır.

Budaközü Çayı Havzası Paleozoik'ten günümüze çeşitli yaş ve türde litolojik birimlere sahiptir. Eski temele ait (Silürien-Triyas) birimler daha çok havzanın güney ve güneydoğusunda yayılış gösterirler. Bunun dışında havza genelinde Mesozoik ve Tersiyere ait farklı özellikte volkanik ve sedimenter birimler geniş yayılış göstermektedir (Fotoğraf 1). Kuvaterner'e ait birimler tabanını Sungurlu Ovası'nın oluşturduğu havzanın orta kesimlerinde ve akarsu vadilerinde görülmektedir (Aylar, 2006).

Morfolojik olarak tipik bir hidrolojik havza karakterinde olan Budaközü Çayı Havzası'nda aşınım ve birikmeye bağlı farklı yer şekilleri gelişmiştir. Havzanın güneyi Zincirli Dağları, kuzeyi Köse Dağları ve doğusu Elmalı Dağları ile çevrilidir. Yaklaşık 230 km^2 alana sahip Sungurlu Ovası, havzanın

güneydoğusundaki Boğazkale ile orta kesimdeki Sungurlu ilçeleri arasında kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda yer alır (Ardos, 1985; Aylar, 2006). Havzanın çevresindeki dağlık alanlar ile bu ova tabanı arasında farklı seviyelerde taraçalar, birikinti konileri, farklı şekle sahip vadiler ve aşınım düzlükleri gibi farklı özellikte yer şekilleri bulunmaktadır. Ayrıca havzanın batısında yer alan kıvrımlı ve monoklinal yapı üzerinde kuesta (Fotoğraf 2), komb ve hogback gibi özel şekillere de rastlanılmaktadır (Aylar ve Zeybek, 2019).

Fotoğraf 1. Havzanın güneydoğusundaki Boğazkale ve çevresinde geniş yayılış gösteren Mesozoik yaşlı ofiolitler.

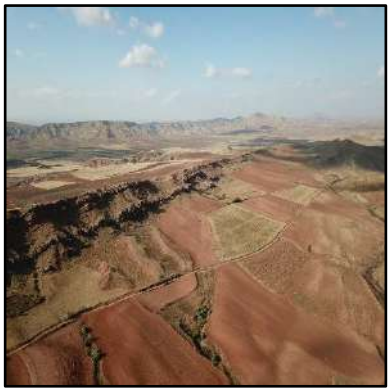

Fotoğraf 2. Havzanın batısındaki monoklinal yapı üzerinde oluşmuş kuestalar. Boztepe Köyü batısı.

Çalışma sahasının iklim özelliklerinin ortaya konulmasında Sungurlu (771 m) meteoroloji istasyonunun verilerinden yararlanılmıştır. Buna göre yaklaşık 770 m yükseltideki istasyonda yıllık ortalama sıcaklık 11.6 ºC'dir. Yıllık ortalama yağış miktarı ise 415,7 mm'dir. Bu istasyonun verilerine göre inceleme sahası Köppen iklim tasnifine göre **CCf** sembolüyle ifade edilen sıcak mutedil zonal iklim tipinin sıcak ve yarı kurak Akdeniz iklim tipi içerisinde **Csah** olarak ifade edilen alt tipe dâhil edilmektedir. Bu alt tip, saha ile uyum göstermekte olup, kış mevsiminin soğuk geçtiği, yıllık ortalama sıcaklıklarının 18 °C'den az olduğu buna karşılık yıl içerisindeki en sıcak ay ortalamasının ise 18 °C'den fazla olduğu iklim özelliklerine sahiptir (Aylar, 2006). Buna karşılık inceleme sahasının da bulunduğu yöre Thornthwaite metoduna göre ise **C1** sembolüyle temsil edilen kurak-az nemli iklim tipine dâhil edilmektedir. Ancak nemlilik indis değeri ile birlikte, termik sınıf, yağış rejim tipi ve termik rejim tipi de dikkate alındığında "C1B2'sb2" sembolleriyle karakterize edilen kurak-az nemli, orta derecede sıcak (mezotermal), su fazlası kış mevsiminde ve orta derecede olan deniz etkisine yakın iklim tipi olarak belirlenmiştir (Aylar, 2006; Aylar ve Zeybek, 2019).

Çalışma sahasının sularını drene eden Budaközü Çayı, Kızılırmak'ın İç Anadolu Bölgesindeki en önemli yan kollarından birisi olan Delice Çayı'nın bir tabisidir. Bu akarsuyun oluşturduğu havza, alçak bir taban ve bunu çevreleyen yüksek dağlık alanlardan oluşan çerçevesiyle tipik bir hidrolojik havzadır. Asıl kaynağını havzanın güneydoğusundaki Zincirli Dağları'ndan alarak (Fotoğraf 3), Kavşut Köyü yakınlarında Delice Çayı'na sularını boşaltan (Fotoğraf 4) Budaközü Çayı, çevresindeki yüksek sahalardan gelen geçici akışlı akarsulara yerel taban seviyesi olmaktadır.

Fotoğraf 3. Havzanın güneyindeki Zincirli Dağları'ndan Sungurlu Ovası'na bakış.

Fotoğraf 4. Budaközü Çayının Delice Çayı ile Kavşut Köyü batısındaki birleşme alanı.

Budaközü Çayı Havzası'nda kahverengi topraklar en geniş yayılışa sahip toprak grubunu oluşturmaktadır. Özellikle güneydeki Zincirli Dağları'nın büyük bölümünde ise kahverengi orman toprakları yayılış göstermektedir. Kurbağalı, Çarşıcuma, Örenkaya, Yazır, Sarıçiçek ve Derbent köyleri çevresi bu toprakların yayılış gösterdiği önemli alanlardır. Kırmızımsı kahverengi topraklar ise sahanın batı ve güneybatısında yayılış göstermektedir. Çukurlu, Akpınar, Yukarıbeşpınar, Tatlısu, Karaçay ve Çingiller Köyü bu toprakların yayılış gösterdiği başlıca sahalardır. Bu üç büyük toprak grubunun dışında kolüvyal topraklar genellikle eğimin azaldığı yamaçların eteklerinde, alüvyonlar ise Sungurlu Ovası ile akarsuların vadi tabanlarında yer alırlar.

Budaközü Çayı Havzası içerisindeki bitki örtüsü, başta iklim olmak üzere farklı etkenlere bağlı olarak dağılış gösteren farklı topluluklardan oluşmaktadır. Bunlar su isteği nispeten az olan ağaçların oluşturduğu ormanlık alanlar, ağaççık formasyonu, stepler ve akarsu boyu bitkileri olmak üzere dört topluluk olarak görülmektedir (Aylar, 2006). Nitekim özellikle havzanın güneyinde daha geniş bir alan kaplayan ormanlık alanda karaçam (*Pinus nigra*), tüylü meşe (*Quercus pubescens*) ve boylu ardıç (*Juniperus excelsa*) dominant türleri oluşturmaktadır (Fotoğraf 5), (Atalay, 1994; Avcı, 1996; Aylar, 2006). Havzadaki ağaççık formasyonu ormanlar ile step formasyonu arasında tahrip edilmiş alanlarda gelişmiştir. Boyları 1-3 m arasında değişen tüylü meşe (*Quercus pubescens*), saçlı meşe (*Quercus cerris*), karaçalı (*Paliurus spina christii*), kuşburnu (*Rosa*

canina), saplı meşe (*Quercus robur*) gibi türlerin arasına bazı alanlarda menengiç (*P. Terebinthus*) ve katran ardıcı (*Juniperus oxycedrus*) gibi Akdeniz elemanları da yer yer katılmaktadır (Erinç, 1977; Karaer ve diğ., 1994; Aylar, 2006). Havzanın 600-1250 m yükseltideki farklı kesimlerinde step bitkileri bulunur. Özellikle tahribata uğramış alanlarda steplerin antropojen karakter kazandığı görülmektedir (Aylar, 2006). Bununla birlikte havza içerisinde akış gösteren akarsuların birçoğunda edafik koşullara bağlı olarak gelişmiş hidrofit bitki topluluklarına rastlanılmaktadır (Fotoğraf 6). Bu bitkiler havzadaki akarsular boyunca dar ve uzun şeritler halinde uzanmaktadır. Başlıca türleri söğüt (*Salix alba*), kavak (*Populus alba*), çalı görünüşlü ılgın (*Tamarix smyrnensis*), it üzümü (*Chenopodium foliosum*) ve kamış (*Phragmites*) gibi bitkiler oluşturmaktadır.

Fotoğraf 5. Havzanın güneyindeki Zincirli Dağları karaçam, meşe ve ardıç gibi ağaçlardan oluşan karışık ormanların daha geniş alanlar kapladığı en önemli sahadır.

Fotoğraf 6. Başta Budaközü Çayı olmak üzere havzadaki birçok akarsuyun vadi tabanında şeritler halinde uzanan akarsu boyu bitkileri bulunmaktadır.

3. Materyal ve Yöntem

Budaközü Çayı Havzası'nın potansiyel erozyon risk alanlarının belirlenmesi ve bu sahaların sınıflandırılması amacıyla Evrensel Toprak Kaybı Denklemi (USLE)'nin geliştirilmesi ile oluşturulmuş olan "Düzenlenmiş Evrensel Toprak Kaybı Denklemi" (RUSLE) yöntemi kullanılmıştır. RUSLE Modelinde uygulanan bu formülün içeriği ve işlem akışı aşağıda belirtilmiştir (Şekil 2).

$$A = R \cdot K \cdot LS \cdot C \cdot P \qquad (1)$$

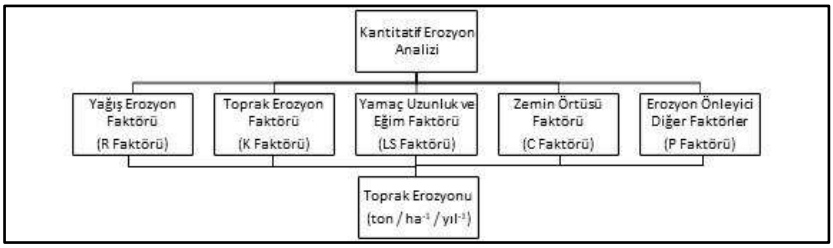

Şekil 2. İşlem akış şeması.

Bu formülde, A: Yıllık ortalama toprak kaybı (ton/ha^{-1}/yıl^{-1}), R: Yağış erozyon faktörü (MJ/ha^{-1}/y^{-1}), K: Toprak erozyon faktörü, LS: Yamaç eğim uzunluk ve eğim dikliği faktörü, C: Arazi örtüsü ve yönetimi faktörü, P: Erozyon kontrol (Önleyici) faktörüdür.

Çalışmada kullanılan yöntemin içeriğine uygun olarak diğer verilere altlık oluşturması amacıyla 1/25.000 ölçekli sayısal topoğrafya haritaları kullanılmıştır. Bu sayısal haritalardan havzanın Sayısal Yükseklik Modeli (SYM) üretilmiş ve üretilen SYM diğer haritalarda altlık olarak kullanılmıştır. RUSLE modelinin uygulanmasında gerekli olan faktör haritaların oluşturulmasında ise farklı kaynaklardan elde edilen verilerden yararlanılmıştır. Çalışmada kullanılan modelin içeriği doğrultusunda toplanan bu veriler, erozyonu şekillendirici etkileri dikkate alınarak erozyon etki dereceleri ölçüsünde sınıflandırılmıştır. Bu işlemin sonucunda erozyon üzerinde etkili olan bütün faktörlerin grid temelli metot çerçevesinde 10x10 m çözünürlükte raster haritaları üretilmiştir. Elde edilen bu haritalar CBS ortamında yukarıda verilen formüle uygun olarak birleştirilmiş ve Budaközü Çayı Havzası'nın erozyon risk haritası oluşturulmuştur. Bu haritada Bergsma ve diğ. (1996) tarafından belirlenmiş ve literatürde de sıklıkla uygulanan erozyon potansiyeli risk kategorileri kullanılmıştır. Bunlar; çok hafif (Risk 1<5 t/ha^{-1}/yıl^{-1}), hafif (Risk 2, 5-12 t/ha^{-1}/yıl^{-1}), orta (Risk 3, 12-35 t/ha^{-1}/yıl^{-1}), güçlü (Risk 4, 35-60 t/ha^{-1}/yıl^{-1}), şiddetli (Risk 5, 60-150 t/ha^{-1}/yıl^{-1}) ve çok şiddetli (Risk 6 >150 t/ha^{-1}/yıl^{-1})'dir.

4. Düzenlenmiş Evrensel Toprak Kaybı Denklemi (RUSLE)

Budaközü Çayı Havzası'nın erozyona duyarlı sahalarının belirlenmesi ve yıllık erozyon kaybının hesaplanması için kullanılan bu yöntem, ABD Tarım Bakanlığı Toprak Bölümünün katkılarıyla geliştirilmiştir. Bir önceki yöntem olan USLE'ye (Evrensel Toprak Kaybı denklemi) göre bazı değişiklikler yapılmış ve geliştirilmiştir. RUSLE'nin bu yönteme göre en önemli avantajı veri setinin çok fazla olması ve uygulama alanının geniş olmasıdır. Buna bağlı olarak da daha doğru sonuçlar vermektedir (Mutlu ve Soykan, 2018). Bu çalışmada da birçok

parametrenin birlikte değerlendirilmesiyle dünyada ve Türkiye'deki erozyon çalışmalarında sıklıkla kullanılan ve hala geçerliliğini koruyan bu yöntem tercih edilmiştir.

4.1. Yağış Erozyon (R) Faktörü

İklim elemanlarından biri olan yağış, toprağın erozyon ile kaybedilmesinde önemli etkiye sahiptir. Yağışın miktarı, süresi ve şiddeti ile yağmur damlalarının büyüklüğü, yere düşme açısı ve darbe etkisi erozyon üzerinde etkili olmaktadır (Pektezel, 2015; Mutlu ve Soykan, 2018). Yağışın aşındırıcı etkisine maruz kalan yüzeydeki malzeme, suyun eğim yönündeki hareketine ve taşıma gücüne bağlı olarak hareket etmektedir (Cürebal ve Ekinci, 2006; Mutlu ve Soykan, 2018). Bu yöntemde uzun yıllara ait veri setleri ve birçok farklı noktada uyguladıkları, yağışların kinetik enerjileri ile 30 dakikalık maksimum yoğunlukları çarpımı ile elde edilen "Erozyon İndeksi" değeri yağışın neden olduğu toprak kaybının hesaplanmasında önemli bir yer tutmaktadır (Cürebal ve Ekinci, 2006; Efe ve diğ., 2008; Nearing ve diğ., 2017; Mutlu ve Soykan, 2018). Bu faktörün hesaplanması için gerekli olan erozyon indeksinin hesaplanması için Budaközü Çayı Havzası içerisinde bulunan Sungurlu Meteoroloji İstasyonunun (1980-2021) uzun yıllık yağış verileri kullanılmıştır. Bu faktör, yıllık ve aylık yağış ortalamalarının dikkate alındığı "Modified Fournier Index (MFI)" (1) (Arnoldous, 1977; Arnoldous 1980; Williams ve Sheridan, 1991; Diodato, 2004; Bayramin ve diğ., 2006; Cürebal ve Ekinci, 2006; Özşahin, 2014; Mutlu ve Soykan, 2018) formülü kullanılarak hesaplanmıştır.

$$MFI = \sum_{i=1}^{12} \frac{p_i^2}{P} \qquad (2)$$

şeklinde belirlenen bu formülde, p_i aylık yağışları (mm), P ise yıllık ortalama yağışları (mm) ifade etmektedir. RUSLE metodunun uygulanması için gerekli olan "Yağış Erozyon Faktörü" yukarıdaki formülün sonucunun "(4.17 · MFI)-152" eşitliğine uygulanması ile hesaplanmaktadır. Bununla birlikte, başka çalışmalara örnek olması bakımından, çalışma alanında birden fazla meteoroloji istasyonu bulunuyorsa farklı yükseltideki bu meteoroloji istasyonlarının uzun yıllık yağış verileri Schreiber tarafından önerilen her 100 m de 54 mm yağışın artması ilkesi göz önünde bulundurularak geliştirilen "Ph=Po+4,5h" formül yardımıyla hesaplanması gerekmektedir (Cürebal ve Ekinci, 2006; Efe ve diğ., 2008). Bu formülde Ph ortalama aylık yağış miktarını (mm), Po yükseltisi bilinen istasyonun aylık yağış miktarını (mm) ve h yükseklik değerini ifade etmektedir.

Yağış erozivitesi, yağmurun toprağı aşındırma kapasitesini ifade etmektedir (Wischmeier, 1959). *R* faktörü, yağmurun kinetik enerjisini ölçer ve yağış

yoğunluğunun ölçümlerini gerektirir (Wischmeir ve Smith, 1978; Bewket ve Teferi, 2009). Yağış erozivitesinin hesaplanmasında yerel birimlerden elde edilen yağış verileri kullanılabileceği gibi küresel ölçekte yağış erozivitesi verilerinin temin edilebileceği kuruluşlar da vardır. Çalışma sahasında herhangi bir meteoroloji istasyonunun bulunmaması durumunda bu verilerin kullanılması daha doğru sonuçlar vermesi bakımından önemlidir. Böyle bir durumda *R* faktör haritasını ArcGIS programında oluşturmak için, Avrupa Toprak Veri Merkezi'nden (ESDAC) küresel yağış erozivite verileri temin edilebilmektedir. İndirilen bu veriler önce programın *Extract by Mask* aracı ile saha sınırları göre kesilir. Ardından *Project raster* aracı ile verinin hücre boyutları x:30, y:30 (metre) yapılır. Hücre boyutunun alansal değeri 900 m^2 olduğundan ve 1 hektar 10.000 m^2 olduğundan 10.000/900=11.11 işlemi ile 1 hektar alan içerisinde 11.11 hücre olacağı hesaplanır. *Raster Calculator* aracında veri, 11.11'e bölünerek *R* faktör verisi oluşturulabilir.

4.2. Toprak Erozyon (K) Faktörü

Toprağın aşındırılabilirliği, toprağın yağmur suyu ve yüzey akışıyla erozyona karşı doğal duyarlılığıdır (Blanco-Canqui ve Lal, 2008). Toprak özellikleri, erozyon olasılığını ve şiddetini etkiler. Bu nedenle araştırmacılar genellikle K değerini belirlemek için toprak özellikleri ile aşındırılabilirlik arasındaki ilişkiyi inceler (Kebede ve diğ., 2021). Erozyon, temelde toprağın bir yerden başka bir yere taşınmasını ifade etmektedir (Cürebal ve Ekinci, 2006; Blanco-Canqui ve Lal, 2008; Mutlu ve Soykan, 2018). Farklı nedenlere bağlı olarak meydana gelen erozyon sonucunda taşınan malzeme genellikle çok uzun zamanda oluşan toprak olmaktadır. Bu nedenle toprağın erozyona karşı direncinin belirlenmesi bu tip çalışmalarda önemli bir yer tutmaktadır. Toprağın tekstürü ve strüktürü, profili, tane boyutu, su tutma kapasitesi ve geçirgenliği gibi faktörler erozyonu etkileyen başlıca toprak özellikleridir (Renard ve diğ., 1997; Mater, 1998; Ekinci, 2005; Cürebal ve Ekinci, 2006; Efe ve diğ., 2008; Atalay, 2011; Mutlu ve Soykan, 2018). K faktörü haritası oluşturulurken, Tarım ve Orman Bakanlığı'ndan elde edilen 1/25.000 ölçekli sayısal toprak haritaları ile yine bakanlığın web ortamında kullanıcılara sunduğu TAD Portal (Tarım Dışı Yetkilendirme ve Toprak Etüt Portalı) verilerinden kontrolü yapılmıştır. Toprak aşındırılabilirliği şeklinde de ifade edilen K faktörü, bu çalışma Toprak Erozyon Faktörü olarak kullanılmıştır.

4.3. Yamaç Eğim Uzunluğu ve Eğim Dikliği (LS) Faktörü

RUSLE modelindeki önemli parametrelerden birisini oluşturan eğim, bir sahada erozyonu etkileyen en önemli etkenlerdendir. Erozyona neden olan suyun hızı ve akışı eğimle çok yakından ilişkilidir. Eğim ile erozyon arasında doğru

orantılı bir ilişki bulunmaktadır (Hoşgören, 2004; Ekinci, 2005; Mutlu ve Soykan, 2018). LS haritası oluşturulurken Harita Genel Müdürlüğü'nden temin edilen 1/25.000 ölçekli sayısal topoğrafya haritasından yararlanılmıştır. Bu paftalar yardımıyla ArcGIS programında havzanın Sayısal Yükseklik Modeli (SYM) üretilmiştir. Üretilen SYM'den eğim (º) haritası ve ARCHydro aracı ile akım yığılımı (Flow accumulation) ve akım yönü (Flow direction) hesaplaması (2) yapılmıştır (Desmet ve Govers, 1996; Mitasova ve diğ., 1996; Özşahin, 2014). Havza alanına ait akış yönü (yamaç uzunluk ve yükselti sınıfları) özellikleri, aşağıdaki eşitlik dikkate alınarak belirlenmiştir.

*"Flow accumulation * Flow direction * (elevation)"* (3)

Havzanın Yamaç Eğim Uzunluk ve Eğim Dikliği (LS) faktörü ise yukarıdaki eşitlik dikkate alınarak aşağıdaki denkleme (3) göre hesaplanmıştır (Ekinci, 2007; Tağıl, 2007; Pradhan ve diğ., 2011; Özşahin ve Atasoy, 2014).

*"LS = 1.6 * Pow (([Fac] * resolution) / 22.1, 0.6) *Pow (Sin([slope] *0.01745) / 0.09, 1.3)"* (4)

4.4. Arazi Örtüsü ve Yönetimi (C) Faktörü

Arazi örtüsü özellikleri, RUSLE modelinde eğim ile birlikte erozyona neden olan faktörler içerisinde en önemlilerinden bir tanesini oluşturur. Özellikle yağış ve yağmur damlalarının darbe etkisi arasındaki ilişkiyi belirlemesi açısından bu faktör oldukça fazla önem arz eder (Ekinci, ve Ekinci, 2006; Mutlu ve Soykan, 2018). Sağanak karakterli bir yağış sonrasında, yüzey örtüsünün özelliği yağmur damlalarının darbe etkisini belirlemekte, bitki örtüsünün seyrek ya da hiç olmadığı alanlarda bu etkinin yüksek olması nedeniyle erozyon riskini arttırmaktadır. Yağışın bu olumsuz etkisini zemin üzerinde yer alan bitki örtüsü azaltmaktadır. Nitekim bitki örtüsünün yoğun olduğu alanlarda yağmur damlalarının büyük bir kısmı ağaçların dal ve yaprakları tarafından tutulduğu için yüzeysel akışa geçemezler. İntersepsiyon olarak adlandırılan bu olay doğal olarak erozyonu azaltıcı bir etkiye sahiptir (Hoşgören, 2004; Atalay, 2011; Mutlu ve Soykan, 2018). Buna göre bitki örtüsünün yüzeyi örtme durumu ile erozyon arasında ters orantı bulunur. Yüzeyin bitki örtüsü ile kaplı olması erozyonu azaltırken, bitki örtüsünün azalması erozyonu arttırmaktadır. Çalışmada arazi örtüsü haritasının elde edilmesinde Landsat 7 uydu görüntüleri kullanılmıştır. Uydu görüntüleri Erdas Imagine 2014 programı yardımıyla kontrollü sınıflama tekniğine göre işlenmiştir. Ayrıca uydu görüntülerinden elde edilen sonuçlar Tarım ve Orman Bakanlığı tarafından hazırlanmış amenajman haritaları ile Copernicus Europe's Eyes on Earth web sitesinden temin edilen sayısal CORINE Land Cover 2018 verileri kullanılarak denetlenmiştir.

4.5. Erozyon Kontrol (Önleyici) (P) Faktörü

RUSLE modelinde P faktörü, erozyonu önlemek, kontrol altında tutmak veya azaltmak amacıyla kullanılan teknikleri ifade etmektedir (Lane ve diğ., 1992; Renard ve diğ., 1997; Mutlu ve Soykan, 2018). Bitki örtüsünün yoğunluğunu arttırma, dik yamaçlarda teraslama, suni kanallar açarak suyun drene edilmesi bu konuda kullanılan tekniklerden bazılarıdır (Cürebal ve Ekinci, 2006; Efe ve diğ., 2008; Milward ve Mersey, 1999; Özşahin, 2014; Gaubi ve diğ., 2017; Mutlu ve Soykan, 2018). P faktörü 0 ile 1 değer aralığında değerlendirilmelidir. Erozyon riskinin olmadığı alanlar için 0, riskin yüksek olduğu alanlar ise 1 değeri ile ifade edilmektedir (Zeng ve diğ., 2017).

5. Bulgular

Bu çalışmada Yağış Erozyon (R) Faktörü, Sungurlu Meteoroloji İstasyonunun (770 m) yağış verileri kullanılarak hesaplanmıştır. Ancak bu hesaplama yönteminde sadece istasyonun bulunduğu nokta hesaplanmaktadır. Çalışma alanında 566 m'den 1650 m'ye varan yükselti nedeniyle düşen yağışın miktarı ve dağılışı aynı olmayacağı için Schreiber tarafından önerilen formül kullanılmıştır. Bu formüle göre hesaplanan yükselti basamaklarına göre oluşan yağış erozyon faktörü değerleri Tablo 1'de verilmiştir. Elde edilen değerlere göre yağış erozyon haritası oluşturulmuştur (Şekil 3A).

Tablo 1. Yükselti basamaklarına göre (m) yağış erozyon faktörü

Yükselti Basamakları (m)	MFI	R Faktörü
566-670	47,05	44,19
670-770	47,96	47,99
770-870	48,68	50,99
870-970	48,78	51,41
970-1070	49,69	55,20
1070-1170	50,06	56,76
1170-1270	50,38	58,07
1270-1370	50,64	59,19
1370-1470	50,88	60,15
1470-1570	51,08	60,99
1570-1650	51,24	61,73

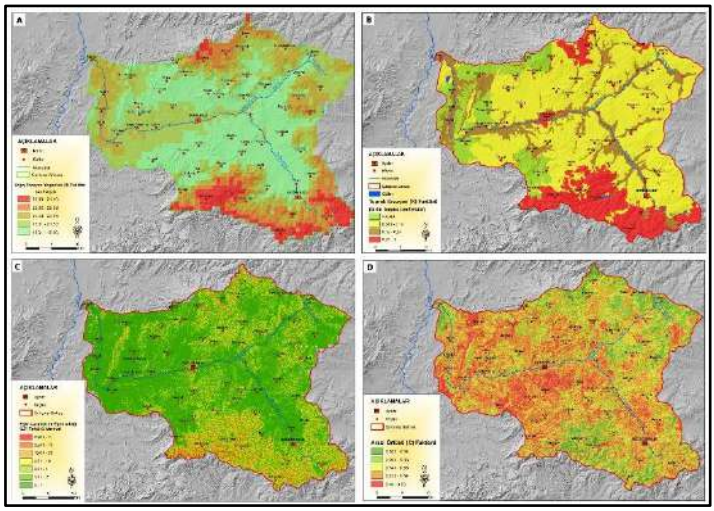

Şekil 3. Budaközü Çayı Havzası'nın (A) Yağış Erozyon Yoğunluk (R) Faktörü, (B) Toprak Erozyon (K) Faktörü, (C) Eğim Uzunluk ve Eğim Dikliği (LS) Faktörü ve (D) Arazi Örtüsü (C) Faktörü haritaları.

K faktör haritası ArcGIS programında oluşturulurken öncelikle sahaya ait toprak verileri elde edilmiştir. Bu çalışmada kullanılan veriler Tarım ve Orman Bakanlığı tarafından hazırlanmış vektör verilerdir. Gıda ve Tarım Örgütü'nün (FAO) verilerine kıyasla ülkelerin yerel birimleri tarafından oluşturulan veriler daha detaylı olduğu için harita analizlerinde çıkan sonuçlar daha iyi olmaktadır.

Havzadaki toprak gruplarının K faktörünü hesaplamak için belirli aralıklarla sahadan toprak örnekleri alıp, bu örnekleri bir dizi analize sokmak gerekmektedir. Bu analizlerde sahada bulunan her toprak grubu için alüvyon miktarı, tekstür analizi, geçirgenlik, yapı ve organik madde miktarı ölçümleri yapılır ve toprağın K faktör değeri bulunur. Bu yönteme uluslararası literatürde toprak aşındırma nomografi (Wischmeier ve Smith, 1978) adı verilmektedir. Ancak ülkemizde ve dünyada pek çok sahanın K faktör değerleri araştırmacılar tarafından alınan örneklerle hesaplanmış ve bu değerler bilimsel dergilerde yayımlanmıştır. Araştırma sahasına yakın alanların K faktör değerleri ise Doğan ve diğ., (2000) tarafından hesaplandığından, sahadaki toprak gruplarının K faktör değerleri bu çalışmadan alınmıştır. Sahada bulunan büyük toprak gruplarına ait *K* faktör değerleri, kahverengi topraklar 0,16, kahverengi orman toprakları 0,24, kırmızımsı kahverengi topraklar 0,21, kolüvyal topraklar 0,18, alüvyal topraklar 0,22 olarak toprak verisine açılan K faktör sütununa işlenmiştir. *Polygon to Raster* aracı ile *K* faktör verisi dönüştürülmüştür. Dönüştürme esnasında hücre boyutu x:30, y:30 (metre) yapılarak *K* faktör verisi tamamlanmıştır. Yapılan hesaplamalar neticesinde elde edilen veriler Tablo 2'de gösterilmiş ve *K* faktör haritası hazırlanmıştır (Şekil 3B).

Budaközü Çayı Havzası'nda en geniş yayılışa 848,6 km^2 alan kaplayan kahverengi topraklar sahiptir. Killi-tınlı bir tekstüre sahip (Aylar, 2007) bu topraklar 0,16 duyarlılık değerine sahip olup, genellikle kuru tarım ve mera alanı olarak değerlendirilmektedir (Fotoğraf 7, 8). Buna karşın havzada en dar alanlı toprak grubunu 108,3 km^2 alan kaplayan kolüvyaller oluşturur. Killi-tınlı bir tekstüre sahip bu topraklar havzanın %6,8'lik bölümünü oluşturmaktadır. Daha çok eğimli yamaçların etek kısımlarında oluşan bu topraklar genellikle mera alanı olarak değerlendirilmektedir.

Tablo 2. Budaközü Çayı Havzası'ndaki büyük toprak grupları, duyarlılık değerleri ve havzada kapladıkları alan.

Büyük Toprak Grubu	**Toprak Tekstür**	**Duyarlılık Değeri**	**Alan**	
			Km^2	**%**
Kahverengi	Killi-tın	0,16	848,6	53,4
Kahverengi Orman	Killi-tın	0,24	216,4	13,6
Kırmızımsı Kahverengi	Kumlu-killi	0,21	165,2	10,4
Alüvyal	Killi-tın	0,22	118,8	7,4
Kolüvyal	Killi-tın	0,18	108,3	6,8
Yerleşim Alanı	-	-	132,7	8,4
Toplam			1590	100

Fotoğraf 7. Boğazkale ilçesi çevresinde üzerinde kuru tarım yapılan kahverengi topraklar.

Fotoğraf 8. Havzanın kuzeyindeki Oğlaközü çevresinde mera alanı olarak kullanılan kahverengi topraklar.

LS faktörü, eğim uzunluğunun (L) ve eğim dikliğinin (S) toprak erozyonu üzerindeki etkisini tanımlar (Wischmeier ve Smith, 1978). Bu iki faktör toprağın erozyona karşı duyarlılığını etkileyen en önemli topografik niteliklerdir (Datta ve Schack-Kirchner, 2010). L ve S faktörleri genellikle tek faktör olarak hesaplanır ve sunulur. Böylece eğim uzunluğu ve eğim dikliğini temsil eden topografik faktör LS olarak oluşturulur. Bunun nedeni farklı unsurları temsil eden diğer faktörlerin aksine, bu iki faktörün topoğrafya ile ilgili olmasıdır (Kaffas ve diğ., 2021).

K faktör haritası ArcGIS programında oluşturulurken ilk olarak sahaya ait Digital Elevation Model (DEM) görüntüsü üretilmiştir. Lazer tarama, uydu görüntüleri, fotogrametri (Datta ve Schack-Kirchner, 2010; Hutchinson ve Gallant, 2000) gibi çok çeşitli kaynaklar olsa da DEM üretmek 1/25.000 ölçekli sayısal topografya haritalarından yararlanılarak 10 metre çözünürlüklü veri elde edilmiştir.

Havzaya göre kesilen DEM, *Model Builder* çalışma ekranında önce *Fill* ardında *Flow Direction* aracı ile bağlanır. Oluşturulan veri *Flow accumulation* aracı bağlanır ve hücre boyutu x:30, y:30 (metre) şeklinde değiştirilir. Bu işlem ile her bir hücreye birikmiş akışın raster tabanlı toplamı elde edilir (Kebede ve diğ., 2021). *Fill* ile bağlanmış veriler kullanılarak Slope aracı ile sahaya ait eğim görüntüsü üretilir. *Raster calculator* aracında bu veri 0.0174533 sayısı (1 derecenin radyan cinsinden değeri) ile çarpılır. Bu işlemler sonucunda *Flow Accumulation* ve *sin(slope)* olmak üzere 2 veri elde edilmiştir. Bu verilerden *Raster Calculator* aracında (Moore ve Burch, 1986) tarafından geliştirilen aşağıdaki eşitlik kullanılarak *LS* faktör verisi oluşturulmuştur.

$$LS = \left(FlowAccumulation\ x\ \frac{CellSize}{22.13}\right)^{0,4}\ x\ \left(\frac{\sin(Slope)}{0.0896}\right)^{1,3} \quad (5)$$

Bu veri yardımıyla havzanın LS faktör haritası oluşturulmuştur (Şekil 3C). Yapılan hesaplamalar LS değerinin fazla olduğu alanların özellikle havzanın güney ve kuzeyindeki yüksek kesimlere karşılık geldiğini göstermektedir. Bu sahalar aynı zamanda aşınmanın da fazla olduğu alanlara karşılık gelmektedir (Fotoğraf 8, 9). Buna karşılık yükseltinin az eğim değerlerinin düşük olduğu Sungurlu Ovası ve havzanın batı kesimleri ile vadi tabanlarında LS değerinin düşük, buna bağlı olarak da aşınmanın daha az olduğu görülmektedir.

Fotoğraf 9. Havzanın kuzey batısındaki Karaçay Köyü batısında eğim değerlerinin yüksek olmasına bağlı yaşanan toprak kaybı.

Fotoğraf 10. Havzanın güney doğusundaki Sarıçiçek Köyü çevresinde yükseklik ve vadi yoğunluğuna bağlı erozyon miktarı artmaktadır.

RUSLE modelinde C faktörü arazi örtüsü ve arazi yönetimini temsil eder. Toprak kaybı potansiyelinin farklı arazi kullanımı/arazi örtüleri altında zaman içinde nasıl dağılacağını gösterir (Wischmeier ve Smith, 1978; Renard ve diğ., 1997). Arazi örtüsündeki değişiklik C faktör değerinde büyük bir artışa ve azalışa sebep olabileceğinden önemli etkiye sahiptir. C faktör değeri tamamen çıplak arazideki 1 ile su kütlesi ya da tamamen kapalı arazi yüzeyindeki 0 arasında değişiklik göstermektedir (Mengistu ve diğ., 2015; Kebede ve diğ., 2021). Topraktaki yüzey örtüsü arttıkça C faktör değeri düşmektedir (Toy ve diğ., 1999). Uzaktan algılama teknolojisi yeşil bitki örtüsü kapsamındaki farklılıkların bir göstergesi olan Normalleştirilmiş Bitki Örtüsü İndeksi (NDVI) aracılığıyla arazi yüzeyi hakkında birçok bilgi sağlamaktadır (Knijff ve diğ., 2000). Buna göre havzanın C faktör haritası ArcGIS programında oluşturulurken USGS internet sitesinden (earthexplorer.usgs.gov) araştırma sahası ve yakın çevresinin 2022 temmuz ve ağustos aylarına ait Landsat 8 OLI/TIRS C1 Level-1 uydu görüntüleri temin edilmiştir. İndirilen veriler ArcMap çalışma ekranında önce *Composite Band* ardından *Mosaic to New Raster* araçları ile birleştirilmiştir. *Image Analys* aracında, birleştirilmiş veriye uygun kızıl ve kızılötesi band sayıları verildikten sonra *NDVI* verisi oluşturulmuştur. Oluşturulan NDVI verisi *Extract by Mask* aracı ile saha sınırlarına göre kesilmiştir. *Raster Calculator* aracında araştırma sahasına göre kesilen *NDVI* verisi ile "C_r= (-NDVI +1) / 2" (Durgion ve diğ., 2014) eşitliği kullanılarak C faktör verisi elde edilmiştir. Bu eşitlikte C_r, yeniden ölçeklendirilmiş C faktörüdür. Bu veri kullanılarak havzanın C faktör haritası oluşturulmuştur (Şekil 3D).

Budaközü Çayı Havzası bitki örtüsünün yoğun tahribata uğradığı alanlar arasındadır. Yöre halkının doğal bitki örtüsünü yakacak temini, yapı malzemesi temini, tarım alanı açma ve hayvancılık faaliyetlerine bağlı olarak tahrip etmesi (Aylar, 2007) havza topraklarının korumasız kalmasına neden olmuştur. Doğal bitki örtüsünün kısmen korunduğu güneyde Çarşıcuma, Örenkaya, Sariçiçek, Derbent köyleri çevresi ile kuzeydeki Çiçekli, Kerme, Esme, Narlık köylerinin bulunduğu dağlık alanlarda başta meşe, ardıç ve karaçamlardan oluşan ormanlar C faktörünün kısmen düşük değerler gösterdiği sahalardır. Buna karşılık doğal bitki örtüsünün çeşitli nedenlerle tahrip edildiği havzanın batısında, özellikle monoklinal ve kıvrımlı yapının görüldüğü alanlarda, C faktör değeri daha yüksek çıkmaktadır (Fotoğraf 11, 12, 13, 14, 15, 16).

Fotoğraf 11. Havzanın kuzey batısındaki Boztepe Köyü çevresinde bitki örtüsünün tahribine bağlı oluşan yarıntı (gully) erozyonu.

Fotoğraf 12. Havzanın güneyindeki Yazır Köyü çevresinde bitki örtüsünün tahribatına bağlı yamaçlarda yoğun erozyon görülmektedir.

Fotoğraf 13. Karaçay Köyü kuzeyinde bitki örtüsünün tahribatına bağlı meydana gelen yarıntı (gully) erozyonu.

Fotoğraf 14. Karaçay Köyü batısında bitki örtüsünün tahribatına bağlı meydana gelen yarıntı (gully) erozyonu.

Fotoğraf 15. Karaçay Köyü güneyinde bitki örtüsünün tahribatına bağlı meydana gelen yarıntı (gully) erozyonu.

Fotoğraf 16. Çavuşköy çevresinde bitki örtüsünün tahribatına bağlı meydana gelen parmak (rill) erozyonu.

Budaközü Çayı Havzası'ndaki arazi çalışmaları sırasında, erozyonu önleyici herhangi bir çalışmanın yapılmamış olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla erozyon riskinin yüksek olması nedeniyle bu değer 1 olarak alınmıştır. Bununla birlikte bazı çalışmalarda herhangi bir önlemin tespit edilemediği durumlarda 1 değerinin

kullanılması gerektiği bu şekilde bu faktörün etkisinin denklemde göz ardı edileceği de belirtilmiştir (Renard ve diğ., 1991; Tağıl, 2007; Özşahin, 2014).

6. Sonuç ve Öneriler

Yukarıda açıklanan faktörler, RUSLE modelinin en önemli aşaması olan A = R · K · LS · C · P formülü kullanılarak grid temelli metot çerçevesinde ArcGIS programının Raster Calculator aracı yardımıyla birleştirilmiştir. Bu araç kullanılarak Budaközü Çayı Havzası'nın 2021 yılına ait toprak kaybı hesaplanmış ve 10x10 m çözünürlükte erozyon risk haritası oluşturulmuştur (Şekil 4). Bu harita yukarıda açıklanan sebeple Bergsma ve diğ., (1996) tarafından ilk kez kullanılan erozyon potansiyeli risk kategorilerine ayrılarak sınıflandırılmıştır. Bu kategorilere göre havzanın erozyon duyarlılığı ve meydana gelen toprak kaybı miktarı ile toplam alanı Tablo 3'te verilmiştir.

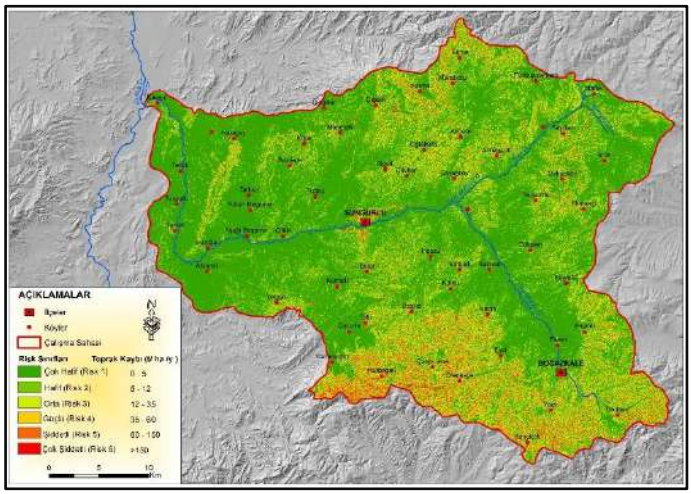

Şekil 4. Budaközü Çayı Havzası'nın toprak erozyonu risk sınıfları ve kaybı ($t/ha^{-1}/yıl^{-1}$) haritası

Tablo 3. Budaközü Çayı Havzası'nda erozyon duyarlılık sınıfları ve toprak kaybı miktarı.

Erozyon Duyarlılık Sınıfları	Toprak Kaybı	Alan	
	$ton/ha^{-1}/yıl^{-1}$	Km^2	%
Çok Hafif (Risk 1)	0-5	822,4	51,7
Hafif (Risk 2)	5-12	278,7	17,5
Orta (Risk 3)	12-35	299,3	18,8
Güçlü (Risk 4)	35-60	96,1	6,1
Şiddetli (Risk5)	60-150	58,2	3,7
Çok Şiddetli (Risk 6)	>150	35,3	2,2

Buna göre altı risk sınıfının belirlendiği havzanın %51,7'inde çok hafif, %17,5'inde ise hafif derecede erozyon riski bulunmaktadır. Bu iki sınıf, havza alanının yaklaşık %70'ine karşılık gelmekte ve buralarda erozyon riskinin çok az olduğu anlaşılmaktadır. Geriye kalan yaklaşık %30'luk alan da erozyon riski daha fazladır. Özellikle hafif engebeli ve bitki örtüsünün tahrip edildiği kesimler orta (risk 3) sınıfın %18,8 gibi yüksek bir değere sahip olduğu belirlenmiştir. Ayrıca genellikle havzanın kuzey ve güneyindeki dağlık alanlara karşılık gelen sahalarda, güçlü (risk 4), şiddetli (risk 5) ve çok şiddetli (risk 6) düzeyinde yaklaşık havza alanının %12'sine karşılık gelen yüksek düzeyde erozyon riski bulunmaktadır. Yapılan çalışma sonrasında Budaközü Çayı Havzası'nın %88'inde yıllık toprak kaybının 0-35 ton/ha/yıl arasında olduğu tespit edilmiştir. Geriye kalan %12'lik alanda ise yıllık toprak kaybının 35-150> ton/ha/yıl arasında olduğu hesap edilmiştir. Buna göre havzanın tamamı dikkate alındığında bir yıl içerisindeki erozyon ile meydana gelen toprak kaybı miktarı yaklaşık 91 ton olarak belirlenmiştir.

Budaközü Çayı Havzası'nda erozyona neden olan faktörlerin değerlendirilmesi ve arazi çalışmaları sırasında tespit edilen veriler ışığında zemin örtüsü özellikleri (C faktörü) ile yağış (K faktörü) özelliklerinin sahada erozyona neden olan en önemli iki faktör olduğu saptanmıştır. Havzadaki arazi çalışmaları sırasında tespit edilen doğal bitki örtüsünün tahrip edildiği alanlar ile yağış miktarının nispeten artış gösterdiği alanların, erozyonun yüksek olduğu sahalara karşılık geldiği belirlenmiştir (Şekil 5).

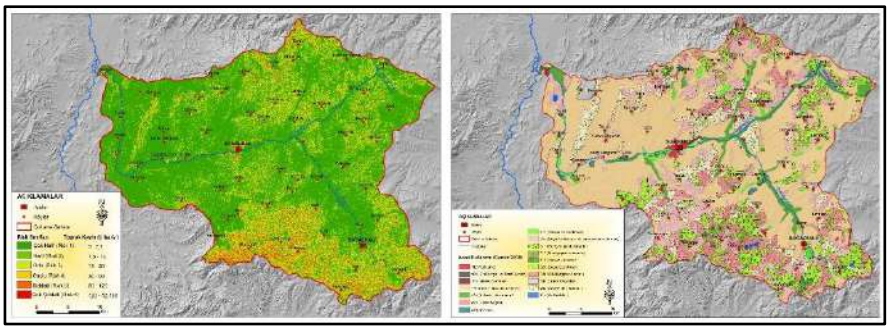

Şekil 5. Budaközü Çayı Havzası'nın toprak erozyonu risk sınıfları ve kaybı ($t/ha^{-1}/yıl^{-1}$) ile Corine Land Cover 2018 verilerine göre çizilmiş arazi kullanım haritaları.

Bununla birlikte havzada yüksekliğin (Şekil 6) ve arazinin yarılma derecesinin (Şekil 7) arttığı kesimlerde de erozyonun arttığı tespit edilmiştir. Elde edilen verilere göre havzada yüksekliğin 1200 m'nin üzerinde olduğu kuzey ve güney kesimlerinin erozyona karşı daha duyarlı olduğu ve toprak kaybı miktarının da yükseldiği görülmektedir.

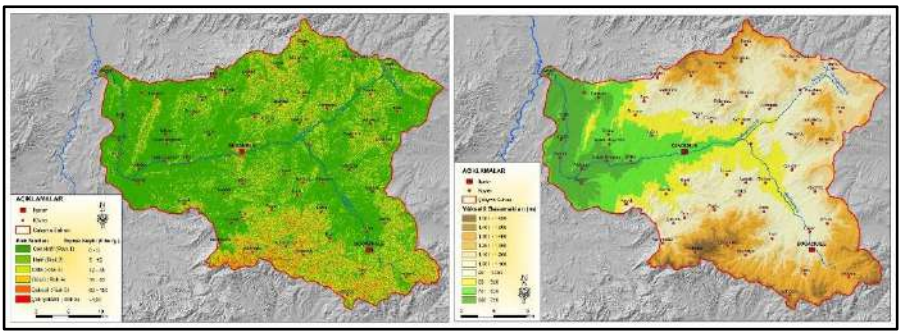

Şekil 6. Budaközü Çayı Havzası'nın toprak erozyonu risk sınıfları ve kaybı ($t/ha^{-1}/yıl^{-1}$) ile yükseklik haritaları.

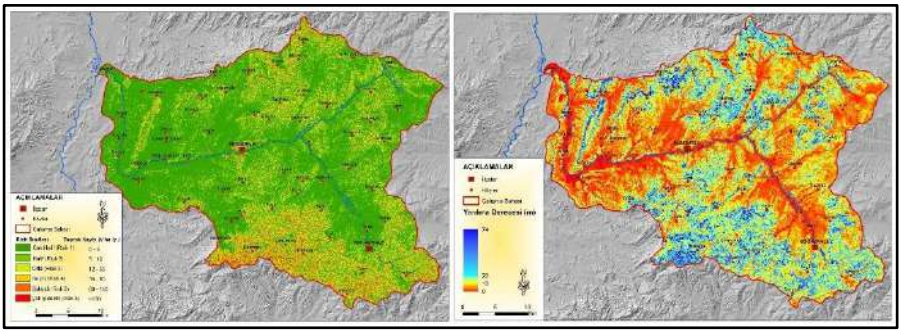

Şekil 7. Budaközü Çayı Havzası'nın toprak erozyonu risk sınıfları ve kaybı ($t/ha^{-1}/yıl^{-1}$) ile arazinin yarılma derecesi haritaları.

Bununla birlikte arazinin yarılma derecesi olarak ifade edilen akarsu vadilerinin sıklığı ve nispi yükseltisinin fazla olduğu alanlarda da erozyonun daha fazla olduğu dikkat çekmektedir. Havzanın güneyindeki Yorgalı Köyü doğusu, Yarımsögüt-Kurbağalı köyleri arası, Beşkız, Çarşıcuma, Örenkaya, Sarıçiçek, Yazılı, Derbent köyleri çevresi ile Kadılı Köyü'nün güneyinde yüksek yarılma değerleri erozyonu tetikleyen bir unsur olarak değerlendirilebilir. Aynı şekilde havzanın kuzeyindeki Çingiller-Mahmatlı-Çiçekli köyleri arası, Akdere, Arifegazili, Esme ve Çavuşköy çevreleri ile doğuda Beyyurdu-Ekmekçi-Beşdam köyleri arasında da durum aynıdır. Bu alanların dışında havzanın batısındaki kıvrımlı ve monoklinal yapı özelliğine sahip alanlarda eğime bağlı yarılma derecesinin artması erozyon miktarının artmasına neden olduğunu düşündürmektedir.

Yapılan çalışma sonucunda elde edilen verilerden çıkarılan bir diğer önemli sonuç ise, erozyona duyarlı sahalarda kahverengi ve kahverengi orman topraklarının daha geniş yayılış gösterdiğidir (Şekil 8).

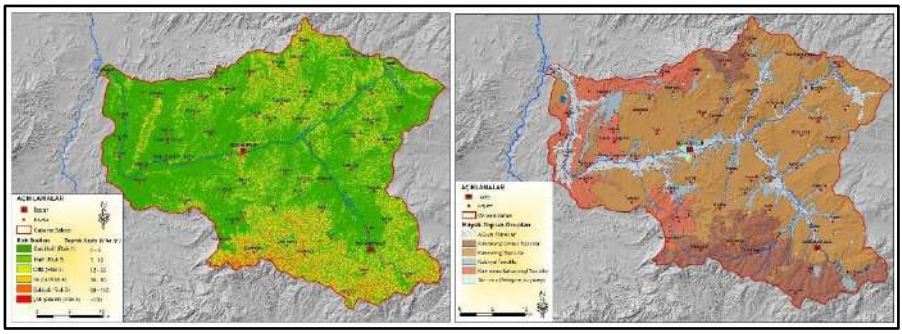

Şekil 7. Budaközü Çayı Havzası'nın toprak erozyonu risk sınıfları ve kaybı ($t/ha^{-1}/yıl^{-1}$) ile büyük toprak grupları haritaları.

RUSLE modelinin havza genelinde uygulanmasının ve elde edilen verilerin değerlendirmesi neticesinde, Budaközü Çaya Havzası'nda erozyon ile mücadele için öncelikle bitki örtüsünün yoğunluğunu artıracak çalışmalara ağırlık verilmelidir. Sahanın ekolojik koşulları dikkate alındığında sahanın tamamının potansiyel orman olanı olarak görüldüğü yapılan çalışmalarda belirlenmiştir (Aylar, 2007). Havza tamamıyla İran-Turan fitocoğrafya bölgesinin Orta Anadolu bölümü sınırları içerisinde kalmaktadır. Tahribata uğramamış alanlarda görülen karaçam (*Pinus nigra*), tüylü meşe (*Quercus pubescens*) ve boylu ardıç (*Juniperus excelsa*) gibi türlerin yanında, boyları 1-3 m arasında değişen saçlı meşe (*Quercus cerris*), karaçalı (*Paliurus spina christii*), kuşburnu (*Rosa canina*), saplı meşe (*Quercus robur*) gibi türlerin varlığı sahada ağaçlandırma çalışmalarının sonuç vereceğini göstermektedir. Ayrıca yöre insanının hala tahribata devam ettiği arazi çalışmaları sırasında gözlemlenmiştir. Gerek yakacak ve yapacak temini gerekse tarımsal alan açma girişimleri doğal bitki örtüsüne ciddi zararlar vermektedir. Bu durumun mutlaka kontrol altına alınması ve yöre halkının bilinçlendirilmesi önem taşımaktadır. Bununla birlikte özellikle eğimli yamaçlardaki tarımsal faaliyetlerde tarlaların yanlış sürülmesi de erozyonu arttıran etkenlerdendir. Bu konuda da yöre halkı mutlaka bilinçlendirilmeli ve denetlenmelidir. Günümüz koşullarında erozyon riskinin tamamen ortadan kaldırmak mümkün değildir. Ancak bilinçli ve doğru bir arazi kullanımının sağlanması ile bu tehlike minimum seviyeye indirilebilir.

Kaynakça

1. Ardos, M. (1985) *Türkiye ovalarının jeomorfolojisi II*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
2. Arnoldous, H. M. J. (1977) Methodology used to determine the maximum potential average annual soil loss due to sheet and rill erosion in Morocco. *FAO Soils Bulletin*, 34, 39-51.
3. Arnoldous, H. M. J. (1980) An approximation of the rainfall factor in the USLE. *Assessment of Erosion.* Chichester: Wiley, 127-132.
4. Atalay, İ. (1994) *Türkiye vejetasyon coğrafyası.* İzmir: Ege Üniversitesi.
5. Atalay, İ. (2011) *Toprak oluşumu, sınıflandırılması ve coğrafyası.* İzmir: Meta Basım Matbaacılık.
6. Atoma, H., Suryabhagavan, K. V., Balakrishnan, M. (2020) Soil Erosion Using RUSLE Model and GIS in Huluka Watershed, Central Ethiopia. *Sustainable Water Resources Menagement*, 6 (12), 2-17.
7. Avcı, M. (1996) *Ilgaz Dağları ve çevresinin bitki coğrafyası.* İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
8. Aylar, F. (2006) *Coğrafya eğitiminde alan çalışmalarına bir örnek: Budaközü Havzası'nın (Çorum) fiziki coğrafyası*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun.
9. Aylar, F. (2007) Budaközü Çayı Havzası topraklarının genel özellikleri ve başlıca sorunları. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17, 317-337.
10. Aylar, F., Zeybek, H. İ. (2019) Delice Irmağı Aşağı Havzasında Monoklinal Yapıya Bağlı Oluşan Yer Şekilleri. Dinçer, S. E., Sönmez, S., Bostancı., M., Özçoban, E. (Ed)., *Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Alanında Araştırma ve Derlemeler (ss. 131-161) içinde.* Ankara: Gece Akademi.
11. Bayramin, İ., Erpul, G., Erdoğan, H. E. (2006) Use of CORINE methodology to assess soil erosion risk in the semi-arid area of Beypazarı/Ankara, T*ürk J Agric Fo*r, 30, 81-100.
12. Bergsma, E., Charman, P., Gibbons, F., Hurnı, H., Moldenhauer, W. C., Pan-Chapong, S. (1996) Terminology for soil erosion and conservation. *International Society of Soil Science,* Grafisch Service Centrom*,* Wageningen.
13. Bewket, W., Teferi, E. (2009) Assessment of soil erosion hazard and prioritization for treatment at the watershed level: case study in the Chemoga Watershed, Blue Nile Basin, Ethiopia*. Land Degrad. Dev*., 20, 609–622.
14. Blanco-Canqui, H., Lal, R. (2008) *Principles of soil conservation and management*. Springer, Netherlands.

15. Blanco-Canqui, H., Lal, R. (2010) *Principles of soil conservation and management*. London: Springer Science.
16. Cürebal, İ., Ekinci, D. (2006) Kızılkeçili Deresi Havzasında CBS tabanlı RUSLE (3d) yöntemiyle erozyon analizi. *Türk Coğrafya Dergisi* (47), 115-137.
17. Çepel, N. (1997) *Toprak kirliliği erozyon ve çevreye verdiği zararlar.* İstanbul: Tema Vakfı Yayınları.
18. Datta, P. S., Schack-Kirchner, H. (2010) Erosion relevant topographical parameters derived from different DEMs – A comparative study from the Indian Lesser Himalayas. *Remote Sensing*, 2, 1941–1961.
19. Desmet, P. J. J., Govers, G. (1996) A GIS procedure for automatically calculating the USLE LS factor on topographically complex landscape units. J*ournal of Soil and Water Conservation,* 51, 427–433.
20. Dıodato, N. (2004) Estimating RUSLE's rainfall factor in the part of Italy with a Mediterranean rainfall regime. *Hydrology and Earth System Sciences,* 8-1, 103-107.
21. Dissanayake, D. M. S. L. B., Morimoto, T., Ranagalage, M. (2019) Accessing the soil erosion rate based on RUSLE model for sustainable land use management: a case study of the Kotmale watershed, Sri Lanka. *Modeling Earth Systems and Environment*, 5, 291-306.
22. Doğan, O., Küçükçakar, N., Cebel, H., Akgül, S. (2000) Türkiye büyük toprakları "K" faktörleri. Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü, A*nkara Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü Yayınları,* Ankara.
23. Doğan, O., Güçer, C. (1976) Su erozyonunun nedenleri-oluşumu ve üniversal denklem ile toprak kayıplarının saptanması, *KHGM Merkez TOPRAKSU Araştırma Enstitüsü Müd., Genel Yay. No: 41, Teknik Yay. No: 24,* Ankara.
24. Doğan, O., Küçük Ç. N. (1994) Erozyon haritalamasında bazı metodolojiler, K*öy Hizmetleri Ankara Araştırma Enstitüsü Yayınları*, Ankara.
25. Dotterweich, M. (2013) The history of human-induced soil erosion: Geomorphic legacies, early descriptions and research, and the development of soil conservation—A global synopsis. *Geomorphology, 201*, 1-34.
26. Durigon, V. L., Carvalho, D. F., Antunes, M. A. H., Oliveira, P. T. S., Fernandes, M. M. (2014) NDVI time series for monitoring RUSLE cover management factor in a Tropical Watershed. *International Journal of Remote Sensing*, 35, 441–453.

27. Efe, R., Ekinci, D., Cürebal, İ. (2008) Erosion analysis of Fındıklı Creek Catchment (NW of Turkey) using GIS based on RUSLE (3d) Method. *Fresenius Environmental Bulletin*, 17 (5), 568–576.
28. Ekinci, D. (2005) CBS tabanlı uyarlanmış RUSLE yöntemi ile Kozlu Deresi Havzasında erozyon analizi, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Dergisi*, 13, 109-119.
29. Ekinci, D. (2007) E*stimating of soil erosion in Lake Durusu Basin using revised USLE 3d with GIS*. İstanbul: Çantay Press.
30. Ekinci, D., Ekinci, B. (2006) The effect of valley Networks on erosion and a sample for using GISbased soil Erosion risk model. 1*8 th International Soil Meeting (ISM) on Soils Sustaining Life on Earth (Managing Soil and Technology)*, May 22–26, Proceedings, 465–472.
31. Erinç, S. (1977) *Vejetasyon coğrafyası.* İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
32. Erinç, S. (2021) *Jeomorfoloji I.* İstanbul: Der Kitabevi.
33. Ganasri, B. P., Ramesh, H. (2016) Assessment of soil erosion by RUSLE model using remote sensing and GIS-A Case Study of Nethravathi Basin. *Geoscience Frontiers*, 7, 953-961.
34. Ghosal, K., Bhattacharya, S. D. (2020) A review of RUSLE model. *Journal of Indian of Romete Sensing*. 48 (4), 689-707.
35. Gaubi, I., Chaabani, A., Mammou, A. B., Hamza, A. H. (2017) A GIS-based soil erosion prediction using the revised universal soil loss equation (RUSLE) (Lebna Watershed Cap Bon, Tunisia). *Nat Hazards,* 86, 219-239.
36. Günay, T. (1997) *Orman ormansızlaşma toprak.* Tema Vakfı Yayınları.
37. Hoşgören, M. Y. (2004) *Hidrografya'nın ana çizgileri-yeraltısuları-kaynaklar- akarsular.* İstanbul: Çantay Kitabevi.
38. Hutchinson, M. F., Gallant, J. C. (2000) Digital elevation models and representation of terrain shape In: J. P. Wilson and J. C. Gallant (Eds.), *Terrain analysis: Rrinciple sand applications* (pp. 29–50). New York: JohnWiley & Sons.
39. İrvem, A., Topaloğlu, F., Uygur, V. (2007) Estimating spatial distribution of soil loss over Seyhan River Basin in Turkey. J*ournal of Hydrology,* 336: 30–37.
40. Jafari, M., Tahmoures, M., Ehteram, M., Ghorbani, M., Panahi, F. (2022) *Soil erosion Control in Drylands.* Switzerland: Springer Nature.
41. Jahun, B. G., Ibrahim, R., Dlamini, N. S., Musa, S. M. (2015) Review of soil erosion assessment using RUSLE model and GIS. *Journal of Biology, Agriculture and Healtcare,* 5 (9), 36-47.

42. Kaffas, K., Pisinaras, V., Al Sayah, M. J., Santopietro, S., Righetti, M. (2021) A USLE-based model with modified LS-factor combined with sediment delivery module for Alpine Basins. *Catena,* 207, 105655.
43. Karabulut, M. ve Küçükönder, M., (2008) Kahramanmaraş Ovası ve çevresinde CBS kullanılarak erozyon alanlarının tespiti. *KSÜ Fen ve Mühendislik Dergisi*, 11(2), 14-22.
44. Karaer, F., Kılınç, M., Kutbay, G. (1994) Karadeniz Bölgesi'nin iç kesimlerindeki vadi boylarında bulunan Akdeniz enklavlarının floristik yapısı ve bulunma nedenleri. *XII. Ulusal Biyoloji Kongresi (6-8 Temmuz 1994),* Edirne.
45. Kebede Y. S., Endalamaw N. T., Sinshaw B. G., Atinkut H. B. (2021) Modeling soil erosion using RUSLE and GIS at watershed level in the Upper Beles, Ethiopia. *Environ Challenges,* 2:100009.
46. Knijft, V. J. M., Jones, R. J. A., Montanarella, L. (1999) *Soil erosion assessment in Italy*, European Soil Bureau.
47. Knijff, V. J. M., Jones, R. J. A., Montanarella, L. (2000) *Soil erosion risk assessment in Europe*. Joint Research Centre, European Commission, EUR1904.
48. Koirala, P., Thakuri, S., Joshe, S., Chauhan, R. (2019) Estimation of soil erosion nepal using a RUSLE modeling and geospatial tool. *Geosciences*, 9(147), 2-19.
49. Kumar, M., Sahu, A. P., Sahoo, N., Dash, S. S., Raul, S. K., Panigrahi, B. (2022) Global-scale application of the RUSLE model: a comprehensive review. *Hydrological Sciences Journal,* 67:5, 806-830.
50. Lal, R. (1998) Soil erosion impact on agronomic productivity and environment quality. *Critical Reviews in Plant Sciences* 17 (4), 319–464.
51. Lane, L. J., Renard, K. G., Foster, G. R., Laften, J. M. (1992) Development and application of modern soil erosion prediction technology-the USDA Experience. *Soil and Water Management and Conservation,* 30, 893-912.
52. Liu, B. Y., Nearing, M. A., Shi, P. J., Jia, Z. W. (2000) Slope length effects on soil loss for steep slopes. *Soil Science Society of America Journal, 64*(5), 1759-1763.
53. Lufafaa, A., Tenywaa, M. M., Isabiryeb, M., Majaliwaa, M. J. G., Woomerc P. L. (2003) Prediction of soil erosion in a Lake Victoria basin catchment using a GIS-based universal soil loss model. *Agricultural Systems*, 76, 883–894.
54. Mater, B. (2004) *Toprak coğrafyası.* İstanbul: Çantay Kitabevi.
55. Mengistu, D., Bewket, W., Lal, R. (2015) Soil erosion hazard under the current and potential climate change induced loss of soil organic matter in

the Upper Blue Nile (Abay) River Basin, Ethiopia. In: Lal, R., Singh, B., Mwaseba, D., Kraybill, D., Hansen, D., Eik, L. (eds) *Sustainable Intensification to Advance Food Security and Enhance Climate Resilience in Africa*. Springer, Cham.

56. McDonald, A. H. (1941) *Early American soil consevationists* (Cilt 449). Washington D.C: Miscellaneous Publication.
57. Millward, A. A., Mersey, J. E. (1999) Adapting the RUSLE to model soil erosion potential in a Mountainous Tropical Watershed. *Catena,* 38, 109-129.
58. Mitasova, H., Mitas, L., Brown, W.M., Johnston, D. (1998) Multidimensional soil erosion/deposition modeling and visualization using GIS. *Final report for USA CERL. University of Illinois, Urbana-Champaign, IL*.
59. Moore, I. D., Burch, G. J. (1986) Physical basis of the length-slope factor in the universal soil loss equation. *Soil Science Soc. Am. J.* 50 (5), 1294–1298.
60. Morgan, R. P. C. (2005) *Soil erosion and conservation.* Oxford: Blackwell Publishing.
61. Mutlu, Y. E., Soykan, A. (2018) RUSLE (3D) modeli kullanılarak toprak erozyonu tahmini: Havran Çayı Örneği. *Jeomorfolojik Araştırmalar Dergisi*, 1, 50-66.
62. Nearing, M. A., Yin, S. G., Borelli, P. Polyakov, O. V. (2017) Rainfall erosivity: An historical rewiew. *Catena,* 157, 357-362.
63. Okalp, K. (2005) *Soil erosion risk mapping using geographic information systems: a case study on Kocadere creek watershed,* Izmir. MSc thesis, Graduate School of Natural and Applied Sciences, Middle East Technical University (METU), Ankara.
64. Oldeman, L.R. (1994) An international methodology for an assessment of soil degradation, land georeferenced soils and terrain data base. In *The collection and analysis of land degradation data.* FAO-RAPA Publication, 3, 35–60.
65. Özdemir, N. (2002) *Toprak ve su koruma.* Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi.
66. Özşahin, E. (2011) Zeytinli Çayı Havzası'nın (Balıkesir) erozyon analizi. *E-Journal of New World Sciences Academy*, 6 (1), 42-56.
67. Özşahin, E. (2014) Tekirdağ ilinde CBS tabanlı RUSLE modeli kullanarak erozyon risk değerlendirmesi. *Tekirdağ Ziraat Fakültesi Dergisi, 11*(3), 45-56.

68. Özşahin, E. (2016) Ergene Havzası'nda (Trakya) arazi kullanımı ve arazi örtüsü değişikliklerinin erozyon üzerine etkileri. *Anadolu Tarım Bilimleri Dergisi,* 31, 117-126.
69. Pektezel, H. (2015) Gelibolu Yarımadası'nda CBS tabanlı RUSLE (3D) yöntemiyle erozyon duyarlılık analizi. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi,* 17, 131-151.
70. Renard, K. G., Ferreira, V. A. (1993) RUSLE model description and database sensitivity, *J. Environ. Qual.*, 22–3, 458-466.
71. Renard, K. G., Foster, G. R., Weesies, G. A., Porter, J. P. (1991) Revised Universal Soil Loss Equation (RUSLE), J*ournal Soil Water Conserv.*, 46, 30-33.
72. Renard, K. G., Foster, G. R., Weesies, G. A., McCool, D. K., Yoder, D.C. (1997) Predicting soil erosion by water: A guide to conservation planning with the Revised Universal Soil Loss Equation. *U.S. Department of Agriculture*, Agriculture Handbook 703, USA.
73. Renard, K. G., Foster, G. R., Yoder, D. C., McCool, D. K. (1994) RUSLE revisited: Status, questions, answers, and the future, *J. Soil Water Conserv.*, 49–3, 213–220.
74. Senanayake, S., Biswajeet, P., Alamri, A., Park, H. J. (2022) A new application of deep neural network (LSTM) and RUSLE models in soil erosion prediction. *Science of the Totol Environment*, 845, 157220.
75. Showers, K. B. (2010) A history of African soil: perceptions, use and abuse. J. R. McNeill, & V. Winiwarte içinde, *Soils and societies: Perspectives from environmental history* (s. 118-176). White Horse Press.
76. Sivertun A., Prange, L. (2003) Non-point source critical area analysis in the Gisselo watershed using GIS, *Environmental Modelling & Software*, 18, 887–898.
77. Srinivasan, R., Singh, S. K., Nayak, D. C., Hegde, R., Ramesh, M. (2019) Estimation of soil loss by USLE model using remote sensing and GIS techniques - A case study of Coastal Odisha, India. *Eurasian Journal of Social Science, 8*(4), 321-328.
78. Sunkar, M., Avcı, V. (2015) Coğrafi Bilgi Sistemleri (CBS) ve Uzaktan Algılama (UA) ile Hasret Dağı ve çevresinin (Elazığ) erozyon duyarlılık analizi. *Coğrafi Bilimler Dergisi, 13*(1), 17-40.
79. Tağıl, Ş. (2007) Tuzla Çayı Havzası'nda (Biga Yarımadası) CBS-tabanlı RUSLE modeli kullanarak arazi degradasyonu risk değerlendirmesi, *Ekoloji,* Sayı: 17, No: 65.
80. Toy, T. J., Foster, G. R., Renard, K. G. (1999) RUSLE for mining, construction and reclamation lands. *J. Soil Water Conserv*., 54, 462–467.

81. Toy, T. J., Foster, G. R., Renard, K. G. (2002) *Soil erosion: Processes, prediction, measuremnet and control.* John Wiley.
82. URL 1- USGS. erişim: 01.11.2022, https://www.usgs.gov.
83. Valentin , C., Rajot, L. (2018) Erosion and orinciples of soil conservation. C. Valentin içinde, *Soils as a key component of the critical zone 5: Degradation and Rehabilitation* (s. 39-82). Londres: Iste Wiley.
84. William, W. D., David, Steven, S. J., Warren, D. (1999) The soil erosion model guide for military lland mangers: Analysis of erosion models for natural and cultural resources A pplications, T*ri-Service CADD/GIS Technology Center, Natural and Cultural Resources Field Working Group*, Technical Report ITL 99-XX.
85. Wıllıams, R. G., Sherıdan, J. M. (1991) Effect of rainfall measurement time and depth resolution on EI calculation. *Transaction of the American Society of Agriculture Engineering ASAE*, 34 (2), 402-406.
86. Wijesekera N. T. S., Samarakoon L., (2001) Extraction of parameters and modelling soil erosion using GIS in a grid environment. A*sian Conference on Remote Sensing,* (5–9 September), Singapore.
87. Wischmeier, W. H. (1959) A Rainfall Erosion Index for a Universal Soilloss Equation. *Soil Sci. Soc. Am. Proc.*, 23, 246–249.
88. Wischmeier, W.H., Smith, D. D. (1978) Predicting rainfall erosion losses: A guide to conservation planning, *Agricultural Handbook,* 537, US Department of Agriculture, Washington, DC, USA.
89. Xu, Z., Zhang, S., Zhou, Y., Hou, X., Yang, X. (2022) Characteristics of watershed dynmatic sediment delivery based on Ipmroved RUSLE model. *Catena*, 219, 106602.
90. Yüksel, M. (2006) Toprak ve toprak erozyonu. A. Aydemir (Dü.) içinde, *Erozyon, Doğa ve Çevre* (s. 17-73). İstanbul: TEMA.
91. Zachar, D. (1982) *Soil erosion.* New York: *Elsevier Scientific Publishing Company*.
92. Zeng, C., Wang, S., Bai, X., Li, Y., Tian, Y., Li, Y., Wu, L., Luo, G. (2017) Soil erosion evolotion and spatial sorrelation analysis in a typical karst geomorphology using RUSLE with GIS. *Solid Earth,* 8, 721-736.
93. Zeybek, H.İ. (2002) Turhal Ovası ve yakın çevresinde toprak erozyonu. *Doğu Coğrafya Dergisi,* 7(8), 99-130.

DAVRANIŞSAL FİNANS GENEL BAKIŞ

Dr. Öğretim Görevlisi Hamide ARSLAN

Dr. Öğretim Görevlisi, Haliç Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü, İstanbul/Türkiye, e-mail: hamidearslan@halic.edu.tr
ORCID: 0000-0002-3256-4295

1. GİRİŞ

Son on yılda davranışsal finans, finans endüstrisinde bir hane adı haline geldi. Günümüzde birçok finansal kurum, davranışsal finansa dayalı bulgulara dayalı finansal hizmetler sunmaktadır. Örneğin, katılımcıların emeklilik paralarını nasıl yatıracaklarına karar vermeleri gereken tanımlanmış katkı emeklilik planları, katılımcıların yatırım stratejilerini geliştirmelerine yardımcı olmak için davranışsal finans bulgularını kullanır. Ayrıca, birçok varlık yöneticisi ve riskten korunma fonu, davranışsal finanstan kaynaklanan stratejilere göre hareket eder.

Adından da anlaşılacağı gibi, davranışsal finans, davranış bilimlerinden (örneğin psikoloji ve sosyoloji) iç görüleri uygulayarak finansal piyasaların ve katılımcılarının anlaşılmasını geliştirmeyi amaçlar. Bu, piyasaların ve onun katılımcı kişi ve kurumlarının çoğunun (ekonomik ajanlar olarak adlandırılır) rasyonel olduğunu varsayarak finansal kararları anlamaya çalışan geleneksel finans paradigmasıyla keskin bir tezat oluşturur. Yani tarafsız hareket etmeli ve kendi çıkarlarını maksimize ederek kararlar vermelidirler. Özünde, ekonomik rasyonellik kavramı, ekonomik ajanların en iyi seçimlerini yapmaları anlamına gelir.

Çekici olmasına rağmen, bu kavram insan davranışı ve finansal piyasaların işleyişi hakkında güçlü ve gerçekçi olmayan varsayımlar gerektirir. Örneğin, ekonomik birimlerin yeni bilgileri doğru bir şekilde işlediğini ve normatif olarak kabul edilebilir kararlar aldığını varsayar (Barberis ve Thaler, 2003). Aracılar, birçok farklı bilgiyi bütünleştirme ve değerlendirme yeteneğine sahip olmalı ve tüm eylemlerinin gelecekteki sonuçlarını tam olarak anlamalıdır. Ayrıca, finansal piyasalar, menkul kıymet fiyatlarının temel değerlerini yansıtacak şekilde (yani fiyatlar doğru) ve irrasyonel piyasa katılımcılarının etkisi rasyonel tüccarlar tarafından düzeltilecek şekilde (yani piyasalar verimliliğe yenik düşer) sorunsuz olmalıdır.

Buna karşılık, insanlar ve finansal piyasalar tüm bu yetenek ve özelliklere sahip değildir. Örneğin, insanlar inançlarını doğru bir şekilde güncelleyemezler (Tversky ve Kahneman, 1974) ve rasyonel aracılardan farklı tercihlere sahiptirler (Kahneman ve Tversky, 1979). İnsanların bilgiyi işleme kapasiteleri ve karmaşık problemleri çözme yetenekleri sınırlıdır (Simon, 1957). Ayrıca, insanların dikkat yeteneklerinde sınırlamalar vardır (Kahneman, 1973) ve sosyal kaygıları önemserler (örneğin, tütün şirketlerine yatırım yapmamaya karar vererek). Buna ek olarak, rasyonel tüccarlar, piyasaların 'rasyonel olmayan' davranışları her zaman düzeltmeyeceği şekilde olasılıkları ile sınırlıdır (Barberis ve Thaler, 2003).

Bu nedenle, klasik finans teorileri finansal davranışın kötü bir tanımını verebilir. Finansal piyasaların toplu davranışında, bireysel yatırımcıların alım

satım davranışında ve yöneticilerin davranışlarında bu öneriyi doğrulayan birkaç çalışma vardır. Örneğin, çok sayıda kanıt, en önemli geleneksel varlık fiyatlandırma teorisi olan Sermaye Varlıkları Fiyatlandırma Modeli'nin (CAPM), bir grup hisse senedinin daha fazla kazandığını gösteren, kesitsel varlık fiyatlandırma verilerinde bulunan birçok ampirik düzenlilikle tutarsız olduğunu göstermektedir. riske göre düzeltilmiş) getiriler diğerlerinden daha fazladır.2 Ayrıca, hisse senedi ve tahvil getirileri, çeşitli makroekonomik değişkenlere ve ayrıca yatırımcı duyarlılığı ölçümlerine dayalı olarak tahmin edilebilir (Fama ve French, 1988, 1989, Whitelaw, 1994, Cremers, 2002, Avramov, 2004, Baker ve Wurgler, 2007). Bu nedenle, tüm bilgiler piyasa fiyatlarına doğru bir şekilde dahil edilmemiştir. Başka bir geleneksel finans anomalisi, hisse senetlerinin herhangi bir rasyonel varlık fiyatlandırma teorisiyle açıklanamayacak kadar büyük bir farkla uzun vadede tahvillerden daha iyi performans gösterdiğini söyleyen hisse senedi primi bulmacasıdır (Mehra ve Prescott, 1985). Ayrıca, birçok bireysel yatırımcı, yeterince çeşitlendirilmemiş veya tercih edilmeyen yatırım portföylerine sahiptir (Benartzi, 2001 Benartzi ve Thaler, 2002).

Buna karşılık, davranışsal finansın arkasındaki ana düşünce, geleneksel finans paradigmasının varsaydığından farklı olarak yatırım davranışının var olduğu ve bu davranışın finansal piyasaları etkilediğidir. Gerçekten de, son zamanlarda yapılan birkaç çalışma, davranışsal finans teorilerinin, geleneksel finans teorilerinin açıklanmadan bıraktığı birkaç ampirik bulguyu açıklayabildiğini göstermektedir. Örneğin, Benartzi ve Thaler (1995) ve Barberis, Huang ve Santos (2001) yıllık yatırım ufku ile birlikte kayıplara orantısız derecede büyük bir isteksizliğin, hisse senetlerinin tahviller (yani öz sermaye) üzerindeki kafa karıştırıcı yüksek getirilerini nasıl açıklayabildiğini göstermektedir. birinci sınıf bulmaca). Benzer şekilde, Barberis, Shleifer ve Vishny (1998), Daniel, Hirshleifer ve Subrahmanyam (1998), Hong ve Stein (1999) ve Barberis ve Shleifer (2003) hisse senedinin iyi (kötü) kazançtan sonra yüksek (düşük) getirisini açıklar. yatırımcıların tabi olduğu çeşitli davranışsal önyargıları ve sınırlamaları modelleyerek, kısa süre önce kazanan (kaybeden) hisse senetleri için yüksek (düşük) getiriler ve bu son kazanan veya kaybeden getirilerin daha uzun ufuklarda tersine çevrilmesi. Ayrıca, Shefrin ve Statman (1984), davranışsal finansın, firmaların neden temettü ödediğini ve temettülerin vergi dezavantajına sahip olduğunu nasıl açıklayabildiğini göstermektedir. Dahası, davranışsal finanstan elde edilen bulguların, özellikle emeklilik için yatırım kararlarında, bireysel yatırımcıların kararlarını iyileştirmek için mükemmel araçlar olduğu kanıtlanmıştır (bkz. Benartzi ve Thaler, 2004).

Bu çalışmanın geri kalanında davranışsal finans alanını daha ayrıntılı olarak açıklanacaktır. Geleneksel finans paradigmasının ana yapı taşlarını, daha sonra

bu varsayımların bir kısmına meydan okuyan temel olarak psikolojik ve sosyolojik kanıtlara değinilecekitr ve finansal piyasaların ve katılımcılarının davranışları üzerindeki etkilerinden bahsedilecekitr.

2. GELENEKSEL FİNANS PARADİGMASI

Finansal piyasaları modelleme ve inceleme girişiminde, geleneksel finans paradigması, bir ekonomik ajanın sahip olması gereken bireysel davranışlar hakkında birkaç örtük normatif varsayımdan yola çıkar. Geri kalan kısımda, bu failden "homo-ekonomi" olarak bahsedeceğim. Birincisi, homo-ekonomi tüm olası alternatifleri optimize eder, tüm sonuçları tam olarak anlar ve yalnızca bu sonuçları dikkate alır. Örneğin, 'homo-ekonomi, çeşitli yatırım alternatifleri arasında bir seçim yapmayı düşünürken, ilgili tüm varlıkları dikkate alır ve tüm bireysel dağılımlardan ortak getiri dağılımını tahmin eder. Özünde, geleneksel finans paradigmasında tasavvur edildiği şekliyle karar verici, bilişsel yetenekleri ve yetenekleri bakımından sınırsızdır, O süper bir akıldır. Bilgiyi işleme ve bu karmaşık problemleri çözme kapasitesiyle ilgili büyük talepleri karşılayabilir ve son derece yüksek hesaplama yeteneklerine sahiptir (Simon, 1955).

İkincisi, homo-ekonomi, olasılık yasalarına göre beklentiler oluşturur ve yeni bilgiler ortaya çıktığında inançlarını doğru bir şekilde günceller. Örneğin, adil bir parayı 20 kez attıktan ve tüm turaları gözlemledikten sonra, hala tura olarak turalara eşit ağırlık verecek ve buna göre hareket edecektir. Ve küresel bir depresyon olasılığını tahmin ederken, ilgili tüm bilgileri dikkate alacak ve büyük bir banka başarısızlığını gözlemledikten sonra tahminini güncellemek için Bayes yasasını kullanacaktır.

Üçüncüsü, homo-ekonomi sadece paraya veya tüketime değer verir ve kendi çıkarını maksimize ederek kararlar alır. Parasal sonuçlara veya tüketime verilen değer, ruh hali, belirli bir senaryo ile deneyim, korku veya pişmanlıkta ani artışlar ve başkalarının hissi gibi yönlerden etkilenmez.

Dördüncüsü, homo-ekonomi, sahip olabileceği her servet için ya riski umursamaz (yani risk nötrdür) ya da riskten riskten kaçınır. Bu nedenle, yerel piyangolardan emeklilik portföylerine ve sentlerden binlerce dolara kadar tüm durumlarda ve genel bahislerde ya risk nötrdür ya da riskten kaçınır.

Geleneksel finans paradigması, homo-ekonominin, eğer nesnel olasılıklar biliniyorsa, Von Neumann ve Morgenstern'in (1944) Beklenen Fayda teorisine (AB) göre kararlar verdiğini ve Savage (1954), eğer gerçek olasılıklar bilinmiyorsa ancak öznel olarak tahmin ediliyorsa. Bu iki teori, risk (AB) ve belirsizlik (SEU) altındaki kararlar için rasyonel tercih teorileridir. Bu teorilerde kararlar, belirli sonuçları olan veya gerçekleşmesi önceden tam olarak bilinmeyen (kumar veya piyango olarak adlandırılan) birden fazla olası sonucu olan

alternatifler arasındaki seçimler olarak tanımlanır. Bu alternatifler, değerlerin atandığı (faydalar veya değerler olarak adlandırılır) bir dizi olası sonuç ve bu sonuçların olasılıkları hakkında yargı (karar ağırlıkları olarak adlandırılır) ile karakterize edilir. Örneğin, %5 getirisi olan bir yıllık risksiz bonoya 1.000$ yatırım yapmak veya bir hisse senedi fonu satın alıp bir yıl boyunca elinde tutmak arasında bir seçim, bir yılda kesin olarak 1.050$ veya 0.50$ arasında bir seçim olarak temsil edilebilir.

AB ve SEU tercihleri, beklentinin nesnel doğru olasılıklara veya öznel olarak tahmin edilen eşit olan karar ağırlıkları üzerinden alındığı tüm olası sonuçların faydalarının beklentisi ile temsil edilir. Yani, homo-ekonomi, u(xi)'nin xi sonucunun beklenen faydası, p(xi)'nin bu sonucun olasılığı olduğu ve beklentinin tüm n olası sonuçların üzerine alındığı yerde maksimize ediyormuş gibi davranır. Tüm servet aralığında riskten kaçınma varsayımı, u(xi)'nin xi'de içbükey (doğrusal) olduğu varsayılarak uygulanır.

(1.1) $U(X) = E\sum p\,(x\,)\,u(x\,)\,i$

Ek olarak, yaygın olarak uygulanan beşinci bir varsayım, homo-ekonominin tutarlı ve doğru bir şekilde gelecekteki getirileri iskonto ettiği; sabit bir oranda iskonto ederek gelecekteki getirileri değerlendirir. Dolayısıyla, 'homo-ekonomi, s zamanında U(Xs)'nin beklenen fayda ve β'nın sabit bir iskonto faktörü olduğu yerde maksimize ediyormuş gibi davranır (bkz. Stracca, 2004). Önceki örnekte, 'homo-ekonomi, diyelim ki %5'lik bir iskonto faktörüne sahiptir (dolayısıyla, yakın ve uzak gelecek kimin umurundadır), bu iskonto faktörü ile tüm kamu hizmetlerini iskonto edecek ve en yüksek mevcut değere sahip alternatifi seçecektir.

(1.2) $U_t = \sum^{\infty} \beta^{s-t} U\,(X_s)$

Özetlemek gerekirse, bu normatif varsayımın sonuçları aşağıdaki gibidir; homo-ekonomi, rasyonel bir AB optimize edicisi gibi davranır, yalnızca tüketim veya para ile ilgilenir ve inançları oluşturmak için olasılık yasalarını kullanır. Bilgiyi işleme ve karmaşık sorunları çözme kapasitesiyle ilgili büyük talepleri karşılayabilir son derece yüksek hesaplama yeteneklerine sahiptir, dikkat kapasitesi ve süresi sınırsızdır, zaman indiriminde tutarlıdır dolayısıyla tercihlerini nasıl karar vermesi ve hareket etmesi gerektiğini bilir.

3. DAVRANIŞSAL FİNANS

Çalışmada gerçek insanların homo-ekonomiden nasıl farklı olduğunu anlatan psikolojik ve sosyolojik kanıtlara değinilecektir. İnsanların, özellikle karmaşık olduklarında nasıl karar verdiklerine dair kanıtlar sunmakla başlanacaktır. (Bölüm 3.1), ardından insanların yargılarını ve inançlarını oluştururken yaptıkları

sistematik hatalar anlatılacaktır. (Bölüm 3.2). Daha sonra, bu inançlar göz önüne alındığında, insanların kararlarında riskleri nasıl takas ettiklerini, faydalarının sadece parasal sonuçlara veya tüketime nasıl bağlı olmadığını ve zaman indirimlerinin nasıl homo-ekonomi ile uyumlu olmadığını tartışılacaktır (Bölüm 3.3). Ardından, arbitraj sınırlarının neden ve ne zaman bu çeşitli davranış kalıplarının finansal piyasalardaki sonuçları etkilemesine neden olabileceği açıklanacaktır. (Bölüm 3.4).

3.1. İNSANLAR KARARLARI NASIL ELE ALIR?

Çoğu finansal karar, yüksek derecede belirsizlik ve karmaşıklık ile karakterize edilen durumlarda verilir. Çoğu zaman, birçok olası belirsiz sonuç ve olasılığa sahip birçok alternatif arasından seçim yapmak zorunda kalırken, diğer karar durumlarının da dikkate alınması gerekir. Bu gibi durumlarda, homo-ekonomi, ilgili tüm alternatifler üzerinde kapsamlı araştırmalar yaparsa, mevcut kararı diğer kararlarla bütünleştirerek tüm sonuçları değerlendirir ve ardından mümkün olan en iyi alternatifi seçerse harekete geçer.

Bununla birlikte, psikolojik çalışmalar, insanların birçok durumda bu şekilde davranamayacaklarını göstermektedir. İnsanlar özellikle karmaşık problemleri çözme yetenekleri ve yetenekleri bakımından sınırlıdır (Simon, 1955, 1957, 1959, 1979, Arthur, 1994 ve Conlisk, 1996). Sınırlı bir işleyen belleğe ve sınırlı hesaplama yeteneklerine sahip olduğumuz için, insanların bilgi işleme kapasiteleri sınırlıdır. Ayrıca, insanların dikkat kapasiteleri ve dolayısıyla aynı anda birden fazla görevi yerine getirme yetenekleri sınırlıdır (Kahneman, 1973). Örneğin, ünlü bir psikolojik bulgu "sihirli sayı yedi artı eksi iki" kuralıdır. Aynı anda yalnızca yedi (artı veya eksi iki) parça veya bilgi parçasını işleyebileceğimizi belirtir (Miller, 1956). Bu nedenle, karmaşık karar problemleri için gereken bilişsel yük, çoğu zaman insanların bilişsel yeteneklerini aşar.

Bu problemlerin üstesinden gelmek ve ilgi problemini yönetmek için, insanlar genellikle, kararların tam mantığını yerleştirmede başarısız olan sınırlı sayıda basitleştirici pratik kurallara veya buluşsal yöntemlere güvenirler (Simon, 1955, 1979; Newell ve Simon, 1972, Tversky ve Kahneman, 1974, Gabaix ve Laibson, 2000). Örneğin, insanlar birçok alternatif arasından seçim yapmak zorunda kaldıklarında, tüm seçim seçeneklerinin avantaj ve dezavantajlarını tartmazlar, ancak belirli özelliklere sahip olmayan alternatifleri sırayla eleyerek alternatifler arasından seçim yaparlar (Tversky, 1972; Payne, 1976).

Benzer bir buluşsal yöntem, en önemli finansal kararlardan birinde kendini gösterir: insanların yatırım portföylerinin oluşturulması. Çoğu bireysel yatırımcı için sermaye piyasası yatırımları, insanların mevcut ve gelecekteki servetinin önemli bir bölümünü oluşturur. Bununla birlikte, bir yatırım portföyü oluşturmak

aynı zamanda çok fazla bilişsel yük gerektiren en karmaşık finansal sorunlardan biridir. İnsanların yalnızca bireysel varlıklara odaklanmasını değil, aynı zamanda bunlar arasındaki etkileşim ve istatistiksel ilişkiye de odaklanmasını gerektirir. Baltussen ve Post (2007), yatırımcıların bu görevi ekonomik teori ile yerine getiremeyeceklerini ve bunun yerine pratikte basitleştirici buluşsal yöntemleri benimsediklerini bulmaktadır. Yatırımcılar, bireysel varlıkların toplam portföyleri üzerindeki etkisini büyük ölçüde göz ardı ederken, varlıkların marjinal dağılımlarına odaklanma eğilimindedir. Daha sonra, insanlar mevcut fonları çekiciliklerine göre ayrı ayrı seçilen alternatifler arasında eşit olarak bölme eğilimindedir. Bu uygulama, çeşitlendirme faydalarını göz ardı ettiği için verimsiz veya tercih edilmeyen yatırım portföylerine (ve dolayısıyla optimal olmayan finansal pozisyonlara) yol açabilir.3 Benzer şekilde, emeklilik için yatırım yapan yatırımcılar genellikle koşullu 1/n çeşitlendirme sezgiselini kullanır (Benartzi ve Thaler, 2001). , Huberman ve Jiang, 2006). Teklif edilen fonların sayısı (n) nispeten küçük olduğunda, plan katılımcıları planda sunulan tüm fonlara eşit oranda (1/n) yatırım yapmak gibi naif bir çeşitlendirme stratejisi kullanma eğilimindedir. Böylece, sunulan fon sayısı arttıkça seçilen fon sayısı artar ve sunulan öz sermaye fonlarının oranı arttıkça öz sermayeye yatırılan pay artar. Ayrıca, sunulan fon sayısı arttığında, katılımcılar 1/n kuralını sunulan fonların bir alt kümesine uygulama eğilimindedir. Yine, bu davranış optimalin altında olabilir, çünkü yatırım kararının kesin çerçevesi yatırımcının optimal varlık dağılımını değiştirmez.

Dahası, insanlar kararları homo-ekonomiden farklı şekillerde organize eder, değerlendirir ve takip eder. "Zihinsel muhasebe" olarak adlandırılan bu süreçte (daha kapsamlı bir genel bakış için bkz. Thaler, 1980, 1999), insanlar kararları dar bir şekilde formüle etme ve birleştirme eğilimindedir. Daha geniş bir çerçeve benimsemek yerine karar durumlarını tek tek ele alırlar (ayrıca bkz. Tversky ve Kahneman, 1981 ve Kahneman ve Lovallo, 1993). Örneğin, birçok kişi, çalıştıkları şirkette hisse senedi satın almayı beşeri sermaye kararlarından ayrı olarak düşünür ve her bir kararın diğeri üzerindeki etkisini görmezden gelir.

3.2. İNANÇ VE YARGILARIN PSİKOLOJİK TEMELLERİ

Finansal kararlar için en önemli girdilerden biri, insanların sahip olduğu beklentiler ve bunları nasıl şekillendirdiğimizdir. Geleneksel olarak finans alanı, homo-ekonominin beklentilerini olasılık yasalarına göre oluşturduğunu ve yeni bilgiler ortaya çıktığında inançlarını doğru bir şekilde güncellediğini varsayar. Bununla birlikte, birçok durum için, bilişsel ve duygusal psikolojiden elde edilen zengin kanıtlar aksini gösterir (kapsamlı bir genel bakış için bkz. Rabin, 1998 ve Kahneman, 2003). En önemlisi, çoğu zaman insanlar karmaşık beklentiler

oluşturma ve olasılıkları değerlendirme görevini daha basit yargısal işlemlere indirgerler (Tversky ve Kahneman, 1974). Bu yargısal buluşsal yöntemler genellikle çok faydalıdır, ancak bazen sistematik hatalara ("önyargılar" veya "bilişsel yanılsamalar" denir) neden olur.

Başlangıç olarak, insanlar belirli bir popülasyona (örneğin, iyi performans gösteren hisselere sahip firmalar) ait belirsiz bir olayın (örneğin belirli bir şirketin iyi bir itibarı) olasılığını değerlendirirken, genellikle benzerlik veya Kahneman ve Tversky'nin (1972, 1973) "temsilcilik buluşsallığı" olarak adlandırır. Bu yargısal buluşsal yönteme göre, insanlar belirsiz bir olayın olasılığını, ana popülasyona temel özellikler açısından benzer olma derecesine göre değerlendirir ve oluşturulduğu sürecin göze çarpan özelliklerini yansıtır (Kahneman ve Tversky, 1972). Bir olay (belirli bir şirketin iyi bir itibarı) bir olay sınıfını (iyi performans gösteren bir hisse senedi) yüksek oranda temsil ettiğinde, insanların o belirli sınıftan kaynaklanan olaya atfettikleri inanç daha yüksektir.

Temsiliyet, beklentilerimizde birkaç önemli önyargıya neden olur. İnsanları son kanıtlara çok fazla ağırlık vermeye ve temel oranlara veya önceki olasılıklara çok az ağırlık vermeye (sözde "baz oran ihmali", Kahneman ve Tversky, 1972), aşırı uç tahminlerde bulunmaya teşvik eder (Kahneman ve Tversky, 1973), bir süreci temsil etmeyen yeni kanıtların etkisini küçümsemek ("muhafazakarlık" olarak adlandırılır), bileşenlerinden biri olarak ortak bir olasılığı yargılamak ("bağlaç yanılgısı" olarak adlandırılır), Tversky ve Kahneman, 1983), bir örneklem büyüklüğünde yer alan bilgileri ihmal etmek ve şans yanılgılarını sergilemek. İkincisi, insanların, dizi kısa olsa bile, bu sürecin temel özelliklerini temsil etmek için tamamen rastgele bir sürecin bir dizi gerçekleşmesini bekledikleri anlamına gelir. Sonuç olarak, insanların inançları, şansın kendi kendini düzelten bir süreç olarak görüldüğü "kumarbaz yanılgısına" tabidir. Örneğin, insanlar art arda dört adil yazı tura atıldıktan sonra tura ve tura gelmesinin zamanı geldiğine inanırlar, çünkü bu, art arda beş turadan daha adil bir parayı temsil edecektir.

Mali bağlamda Barberis, Shleifer ve Vishny (1998) temsiliyetin önemli bir sonucunu bulmuşlardır. Daha kesin olarak, temsili önyargıların, iyi (kötü) kazanç duyuruları, son kazananlar (kaybedenler) için daha yüksek (düşük) getiriler ve bu son kazanan (kaybeden) getirilerin tersine çevrilmesinin ardından hisse senetlerinde daha yüksek (düşük) getiri yarattığını gösteriyorlar. finansal piyasalarda yaygın olarak gözlemlendiği gibi, daha uzun ufuklar boyunca. Ayrıca Benartzi (2001), temsiliyetin, yatırımcıların emeklilik portföylerinin önemli bir bölümünü neden çalıştıkları şirkete yatırdığını açıklamaya yardımcı olduğunu göstermektedir. Benartzi, emeklilik tasarruf planlarındaki varlıkların yaklaşık üçte birinin ve isteğe bağlı katkıların yaklaşık dörtte birinin şirket hissesine

yatırıldığını bildiriyor. Çeşitlendirme açısından, bu kötü bir stratejidir. Ancak Benartzi, çalışanların şirketlerinin hisse senetlerinin geçmiş performansını aşırı derecede tahmin ettiklerini (ve bu konuda kendilerine aşırı güvendiklerini) ve bu hisse senedini olduğundan daha çekici ve daha az riskli hale getirdiğini ve dolayısıyla bu hisse senedine yüksek tahsisatlara yol açtığını tespit ediyor.

Özetlemek gerekirse, insanlar inançların "homo- economicus"un rasyonel inançlarından sapmasına neden olan çeşitli uygulamalar kullanırlar. İnsanlar, bir olayın bir sürecin temel özelliklerini yansıtma derecesine, örneklerin akla gelme kolaylığına ve başlangıç değerlerine demir atarak ve bu ilk tahmini yetersiz bir şekilde ayarlayarak inançlar oluştururlar. Dahası, insanlar kendilerine aşırı güvenirler, fazla iyimserdirler, hüsnükuruntuya kapılırlar, inançlarını olası her paylaşımda eşit şansa doğru yönlendirirler ve duyguların yargıları etkilemesine izin verirler. Bu zihinsel kısayollar ve hatalar bazen finansal piyasaları ve katılımcılarını çeşitli şekillerde etkileyen yatırımcıların beklentilerini saptırır. Menkul kıymetler bazen doğru değerlerini temsil etmezler ve bu önyargılara yatkın yatırımcılar farkında olmadıkları aşırı riskler alırlar, beklenmedik sonuçlarla karşılaşırlar ve haksız ticarete girerler (ayrıca bkz. Kahneman ve Riepe, 1998).

3.3. TERCİHLERİN PSİKOLOJİK TEMELLERİ

Davranış, büyük ölçüde insanların risk alma istekliliğiyle belirlenir; bu, insanların sahip olduğu risk tercihleridir. Homoekonominin davranışının tersine, insanların birçok durumda (öznel) beklenen fayda teorisine göre davranmadığını gösteren önemli kanıtlar vardır (ayrıca bkz. Starmer, 2000, kapsamlı bir genel bakış için). İnsanlar sistematik olarak tüm servet yelpazesinde risk tarafsızlığından veya riskten kaçınmadan farklı tercihlere sahiptir. Ayrıca, insanlar genellikle parasal veya tüketim miktarı dışındaki unsurlara değer verirler ve çoğu zaman tutarlı bir şekilde indirim yapmazlar. Psikolojik çalışma, bu yönlere ilişkin bazı ilgi çekici ve önemli içgörüler sağlamıştır.

Birincisi, insanlar servetteki değişiklikleri önemserler ve bu değişiklikleri servetlerinin mutlak değerinden daha fazla önemserler. Yani fayda, nihai servet pozisyonları yerine öncelikle kazanç ve kayıplara bağlıdır (Markowitz, 1952; Kahneman ve Tversky, 1979; Tversky ve Kahneman, 1992). Bu değişiklikler, kazançları kayıplardan ayıran referans noktalarına göre belirlenir. Parasal sonuçlar için statüko genellikle referans noktası olarak hizmet eder (örneğin bkz. Samuelson ve Zeckhauser, 1988).

İkincisi, insanlar kayıpları (yani referans noktasından negatif sapmaları) kazançlardan farklı şekilde ele alırlar. İnsanlar genellikle orantısız bir şekilde kazançlardan çok kayıplara önem verirler (yani kayıplar kazançlardan daha

büyük görünür), bu bulgu “kayıptan kaçınma” olarak adlandırılır (bkz. Kahneman ve Tversky, 1979; Tversky ve Kahneman 1991, 1992). Bu kayıptan kaçınma, kararların ana itici güçlerinden biri olduğunu kanıtladı.

Üçüncüsü, insanlar kazançlar karşısında riskten kaçınırlar ve kayıplar için risk ararlar (Kahneman ve Tversky, 1979; Tversky ve Kahneman, 1992).8 Yaygın bir psikolojik bulgu, insanların referans noktasından sapmaları azalan bir duyarlılıkla değerlendirme eğiliminde olmalarıdır, yani bir %1'den %2'ye yükselen referans noktasından mutlak sapma, %30'dan %31'e bir değişiklikten daha büyük bir artış olarak algılanır. Bu nedenle, insanların fayda fonksiyonları genellikle kazançlar için içbükey ve kayıplar için dışbükeydir. Ancak bu sözde harabe kayıpları için geçerli değildir. İnsanlar bu büyük olası kayıplardan kaçınmak isterler ve riskten kaçınma eğilimi gösterirler, ancak aşırı anlamda, bunlar karşısında (Libby ve Fishburn, 1977; Kahneman ve Tversky, 1979; Laughhunn, Payne ve Crum, 1980).

Dördüncüsü, insanlar sonuçları olasılıklarına göre değerlendirmekten sistematik olarak saparlar (Kahneman ve Tversky, 1979; Tversky ve Kahneman, 1992). Sıfırdan olasılık hareketlerine (ör. 0,00'den 0,01'e), "olasılık etkisi" adı verilen orta olasılıklardaki (ör. 0,30'dan 0,31'e) benzer hareketlerden çok daha fazla ağırlık verilir. Benzer şekilde, bir olasılıktan hareketlere (ör. 1.00'den 0.99'a) “kesinlik etkisi” adı verilen orta olasılıklardaki (ör. 0.31'den 0.30'a) benzer hareketlerden çok daha fazla ağırlık verilir. Genel olarak, insanlar küçük olasılıklara fazla ağırlık verme eğilimindedirler ve yüksek olasılıkların düşük ağırlıklı olmasının özellikle belirgin olduğu durumlarda orta ila yüksek olasılıklara düşük ağırlık verirler. Bu davranış kalıbı, olasılıklar ve karar ağırlıkları arasında ters S şeklinde bir ilişkiye işaret eder.9 Ek olarak, son derece küçük olasılıklar göz ardı edilme eğilimindedir (Kahneman ve Tversky, 1979).

Bu dört davranış örüntüsü, kararların alternatiflerin sunulma şekline veya "çerçevelendirmeye" duyarlı olduğunu ima eder, bu da pek çok deneysel destek almıştır (bkz. özellikle Kahneman ve Tversky, 2000 ve Tversky ve Kahneman, 1986). Genel olarak, iki seçenek arasındaki bir fark, iki avantaj arasındaki fark olarak görülmektense, iki dezavantaj arasındaki fark olarak görülüyorsa daha fazla ağırlık kazanır (Tversky ve Kahneman, 1991). Örneğin, kurtarılabilecek yaşam sayısı açısından kararlar vermek, aynı kararları kaybedebilecek yaşamlar açısından sunmaktan daha temkinli seçimlerle sonuçlanır (Tversky ve Kahneman, 1981). Ayrıca, insanlar mevcut durumlarını tercih etme eğilimindedirler ve “statüko yanlılığı” olarak adlandırılan önceki kararların etkilerini geri almak veya değiştirmek konusunda isteksizdirler. Bu önyargı, emeklilik programlarına katılanlar arasında yaygın olarak görülmektedir. Bu programların çoğunda, katılımcılar, getirideki büyük farklılıklara ve dolayısıyla

portföylerinin risk-getiri dengesine rağmen önceki varlık tahsislerini sürdürme eğilimindedir (Samuelson ve Zeckhauser, 1988). Ayrıca, insanlar batık maliyetlere (yatırılan zaman dahil) ve düşük ağırlıklı fırsat maliyetlerine hesap ödeme eğilimindedir (Thaler, 1980). Ek olarak, birçok insan sahip oldukları bir nesneden vazgeçmek için, onu elde etmek için ödemeye razı olduklarından çok daha fazlasını talep etme eğilimindedir (Thaler, 1980; Kahneman, Knetsch ve Thaler, 1990).

Özetlemek gerekirse, insanların tercihleri homo-ekonominin rasyonel AB tercihlerinden sapmaktadır. En önemlisi, insanlar servetteki değişiklikleri önemserler, insanlar kayıpları kazançlardan farklı şekilde ele alırlar, insanlar kayıp için risk ararlar, insanlar olasılıkları olması gerekenden farklı şekilde değerlendirir, insanlar önceki sonuçlara karşı hassastır, insanlar sonuçlara diğer sonuçlara göre değer verir, insanlar bazen inşa ederler. Karar anında tercihler, insanların kararları bir seçim için mevcut sebeplerden etkilenir, insanların tercihleri alakasız duygulardan etkilenir, insanlar diğerlerine ilişkin tercihlere sahiptir ve insanlar tutarsız bir şekilde zaman indirimine eğilimlidir. Diğerlerinin yanı sıra, bu, tahvillere göre hisse senedi getirilerinin yüksek olmasına, uzun vadeli hisse senedi getirilerinde öngörülebilirliğe, yatırımcıların zarardan sonra çok fazla risk almasına, yatırımcıların paralarının çoğunu bölgelerinde bulunan şirketlere çok fazla yatırmasına ve insanların verimsiz yatırım yapmasına neden olabilir.

3.4. ARBİTRAJIN SINIRLARI

Davranışsal finans alanı, homo-ekonomiden farklı olan davranışın, finansal piyasalardaki fiyatların temel değerlerinden sapmasına neden olabileceğini savunuyor. Davranışsal finans alanına klasik bir itiraz, bazı ajanlar tam olarak rasyonel olmaktan daha az olsa bile, rasyonel tüccarların, daha az rasyonel tüccarların neden olduğu yanlış fiyatlandırma veya yanlış tahsisleri hızla istismar edecek ve geri alacaktır. Yani piyasalar verimliliğe yenik düşüyor. Bununla birlikte, Barberis ve Thaler (2003), bu itirazın, yanlış fiyatlandırmanın, yararlanılabilecek rasyonel tüccarlar için çekici, risksiz ve maliyetsiz bir yatırım fırsatı (yani bir arbitraj fırsatı) yarattığı şeklindeki önemli iddiaya dayandığına işaret etmektedir. Bununla birlikte, yanlış fiyatlandırmayı düzeltme stratejileri önemli risklere ve maliyetlere sahip olabilir ve bu nedenle yanlış fiyatlandırmanın hayatta kalmasına izin verir. İlk olarak, arbitraj, temel riski ortadan kaldırmak için benzer menkul kıymetlerin açığa çıkarılmasını gerektirdiğinden, tüm temel riski ortadan kaldırmak zordur. Ancak, bu benzer menkul kıymetler her zaman aynı temel riske sahip değildir, yani tüm temel riskler ortadan kaldırılamaz. Örneğin, Wurgler ve Zhuravskaya (2002), Standard and Poor's endeks

katılımlarının medyan stoku için mümkün olan en iyi ikame teminatın günlük getirilerdeki varyasyonunun %25'inden daha azını açıkladığını bildirmektedir.

İkincisi, istismar edilen yanlış fiyatlandırmanın kısa vadede kötüleşme riski her zaman vardır ve bu risk "gürültü tüccarı riski" olarak bilinir (Shleifer ve Vishny, 1997). Bu, yine kısa pozisyonlarda önemli teminat tamamlama çağrılarına yol açabilecek negatif getirilerle sonuçlanacaktır. Ayrıca, yatırımcılar fonlarını geri çekerek yanıt verebilir ve alacaklılar kredilerini arayabilirler. Bu, arbitrajcıları pozisyonlarını çok erken tasfiye etmeye zorlayabilir ve bu da önemli kayıplara neden olabilir. Aslında bu, birçok arbitrajcının kısa yatırım ufkuna sahip olduğu anlamına gelir (Shleifer ve Vishny, 1997). Bu gürültü tüccarı riskinin güzel bir örneği, Royal Dutch ve Shell'in birleşme sonrası yanlış fiyatlandırmasıyla verilmektedir (bkz. Froot ve Dabora, 1999). Bu şirketler, Royal Dutch'ın öz sermayesinin piyasa değerinin Shell'in piyasa değerinin 1,5 katı olması gerektiğini ima ederek 60-40 bazında çıkarlarını birleştirmeyi kabul etti. Bununla birlikte, uzun süreler boyunca büyük nispi yanlış fiyatlandırma mevcuttu ve bu aslında birkaç dönem boyunca daha da kötüleşti.

Üçüncüsü, arbitraj stratejileri, uygulama maliyetlerini içerdiğinden, arbitraj maliyetlidir. Gerekli işlemler komisyonlara, alış-satış marjlarına ve fiyat etkilerine tabidir. Ayrıca, bir hisse senedini makul bir fiyattan açığa çıkarmak zor hatta imkansız olabilir. Örneğin, Lamont ve Thaler (2003), teknoloji hisse senetlerinin birçok özsermaye bölünmesinin (yani bir yan kuruluştaki azınlık hissesinin halka arz yoluyla bölünmesi) önemli ölçüde yanlış fiyatlandırılmasında açığa çıkarma maliyetlerinin nasıl önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Bu, 3Com ve yan kuruluşu Palm'ın oyulmasıyla güzel bir şekilde gösterilmiştir. Oymanın ilk gününde 3Com, Palm'ın piyasa değerine göre en az %75 çok düşük bir hisse başına değere sahipti. Daha sonra, yanlış fiyatlandırma zayıfladı, ancak birkaç ay canlı kaldı.

Bu nedenle, bu "arbitraj sınırları" nedeniyle, rasyonel tüccarlar, irrasyonel tüccarların neden olduğu temel değerden (yani doğru fiyatlardan) sapmaları düzeltemezler, yani homo-ekonomiden farklı olan davranış finansal piyasaları etkiler. Pozisyon almak kolaysa ve yanlış değerlemelerin kısa sürelerde düzeltileceği kesinse, arbitrajcılar bu yanlış fiyatlandırmaları düzeltecektir. Buna karşılık, pozisyon almak zorsa (örneğin, açık satış kısıtlamaları ve sınırlı fonlar nedeniyle) veya yanlış fiyatlandırmaların makul bir zaman çerçevesi içinde düzeltilmeme riski varsa, arbitraj güçleri bu yanlış fiyatlandırmaları düzeltmeyecektir (Ritter, 2003).

4. SONUÇ

Geleneksel olarak, finans paradigması, yanlış fiyatlandırmayı düzelten optimal hareket eden ajanlar ve piyasa güçleri üzerine inşa ederek finansal kararları anlamaya çalışır; yani insanların rasyonel davrandığını varsayar. Bu makale, geleneksel finans paradigmasının arkasındaki varsayımların ana hatlarını vermiş ve çekici olmasına rağmen, bu kavramın insan davranışı ve finansal piyasaların işleyişi hakkında güçlü ve gerçekçi olmayan varsayımlar gerektirdiğini ileri sürmüştür. Gerçekten de, hem gerçek hayattaki verilerden hem de deneylerden elde edilen bol miktarda kanıt, geleneksel paradigmanın çok kısıtlayıcı olduğunu ve genellikle finansal davranış ve piyasaların yetersiz bir tanımını verdiğini göstermektedir.

Buna karşılık, davranışsal finansın arkasındaki ana düşünce, geleneksel finans paradigmasının varsaydığından farklı olarak yatırım davranışının var olduğu ve bu davranışın finansal piyasaları etkilediğidir. Davranışsal finans alanı, psikolojiden ve diğer davranış bilimlerinden elde edilen bilgileri uygulayarak, finansal kararlar ve bunların piyasa fiyatları üzerindeki etkisine ilişkin anlayışımızı geliştirmeye çalışır. Bu makale, gerçek insanların ve finansal piyasaların geleneksel finans paradigmasının varsayımlarından saptığı ana yönleri ve bunun finansal kararlar ve sonuçlar üzerindeki etkisini tanımlamaktadır. Birçok durumda davranışsal finansın, finansal piyasaların ve katılımcılarının davranışının geleneksel finans paradigmasından daha iyi bir tanımlayıcı ve tahmin edicisi olduğunu kanıtlıyor.

Finans alanının her zaman insanların finansal durumlar ve piyasalardaki davranışlarına odaklandığı düşünülürse, bu bir sürpriz olmayabilir. Bu, insanların nasıl davrandığını gösteren bulgular üzerine inşa etmekten daha iyi nasıl incelenebilir? Yine de davranışsal finans nispeten genç bir alandır ve birçok davranışın daha fazla araştırılması gerekiyor. Örneğin, insanlar yatırım portföylerini nasıl oluştururlar? Varlıkların aşırı yüklenmesi arasında seçim yapmak için hangi buluşsal yöntemleri kullanıyorlar? Varlıklar ne zaman dikkatlerini çekiyor ve bunun seçtikleri tahsisler üzerinde ne etkisi var? İnsanlara tahsisatlarını iyileştirmede nasıl yardımcı olabiliriz? Ayrıca, insanlar ne zaman aşırı iyimser veya karamsar olurlar? Bunun piyasa fiyatlarına etkisi nedir? Bu, piyasa duyarlılığına nasıl dönüşüyor? Ayrıca, piyasalardaki ani korku artışlarına insanlar nasıl tepki veriyor? Bu onların beklentileri ve kararlarıyla ne yapıyor ve bu piyasa fiyatlarını nasıl etkiliyor? Ayrıca, insanların kriterlerini veya referans noktalarını ne belirler? Paraya veya tüketime atfettikleri değeri ne belirler? Hazırlamanın etkisi nedir? Ve bu yönler finansal kararları ve piyasaları nasıl etkiler? Davranışsal finansa devam edilecek.

KAYNAKLAR

1. Avramov, D., 2004, Stock Return Predictability and Asset Pricing Models, Review of Financial Studies 17, 699-738.
2. Baker, M., R. Ruback, and J. Wurgler, 2006, Behavioral Corporate Finance: A Survey, In The Handbook of Corporate Finance: Empirical Corporate Finance, Espen Eckbo (Eds.), New York, Elsevier North Holland.

   Baltussen, G., and G. T. Post, 2007, Irrational Diversification, Working Paper, http://ssrn.com/abstract=625942
3. Baltussen, G., G. T. Post, and M. J. Van den Assem, 2007, Risky Choice and the Effect of the Relative Size of Stakes, Working Paper, http://ssrn.com/abstract=989242.
4. Barber, B. M., and T. Odean, 2000, Trading is hazardous to your wealth: the common stock investment performance of individual investors, Journal of Finance 55, 773– 806.
5. Barberis, N., M. Huang, and T. Santos, 2001, Prospect Theory and Asset Prices,Quarterly Journal of Economics 116, 1-53.
6. Barberis, N., and A. Shleifer, 2003, Style investing, Journal of Financial Economics 68, 161–199.
7. Barberis, N., A. Shleifer, and R. Vishny, 1998, A model of investor sentiment, Journal of Financial Economics 49, 307–343.
8. Barberis, N. and R. H. Thaler, 2003, A survey of behavioral finance, In Handbook of the Economics of Finance, G. Constantinides, M. Harris and R. Stulz (Eds.), North Holland, Amsterdam.
9. Benartzi, S., 2001,.Excessive extrapolation and the allocation of 401(k) accounts to company stock, Journal of Finance 56, 1747–1764.
10. Benartzi, S., and R. H. Thaler, 1995, Myopic Loss Aversion and the Equity Premium Puzzle, Quarterly Journal of Economics 110, 73-92.
11. Benartzi, S., and R. H. Thaler, 2001, Naïve Diversification Strategies in Defined Contribution Saving Plans, American Economic Review 91, 79-98.
12. Benartzi, S. and R. H. Thaler, 2002, How Much is Investor Autonomy Worth?, Journal of Finance 57, 1593-1616.
13. Conlisk, J., 1996, Why Bounded Rationality? Journal of Economic Literature 34, 669-700. Cooley, P. L., 1977, A Multidimensional Analysis of Institutional Investor Perception of Risk, Journal of Finance 32, 67-78.
14. Cremers, K. J. M., 2002, Stock Return Predictability: A Bayesian Model Selection Perspective, Review of Financial Studies 15, 1223-1249.

15. Daniel, K. D., D. Hirshleifer, and A. Subrahmanyam, 1998, Investor psychology and security market under and over-reactions, Journal of Finance 53, 1839–1886.
16. Fama, E. F., and K. R. French, 1988, Dividend yields and expected stock returns, Journal of Financial Economics 22, 3–27.
17. Gabaix, X., and D. Laibson, 2000, A Boundedly Rational Decision Algorithm, American Economic Review 90, 433-438.
18. Kahneman, D., and M. W. Riepe, 1998, Aspects of Investor Psychology, Journal of Portfolio Management 24, 52-65.
19. Kahneman, D., and A. Tversky, 1971, Belief in the Law of Small Numbers, Psychological bulletin 76, 105-110.
20. Kahneman, D., and A. Tversky, 1972, Subjective Probability: A Judgment of Representativeness, Cognitive psychology 3, 430-454.
21. Kahneman, D., and A. Tversky, 1973, On the Psychology of Prediction. Psychological review 80, 237-251.
22. Kahneman, D., and A. Tversky, 1979, Prospect Theory: An Analysis of Decision Under Risk, Econometrica 47, 263-291.
23. Kahneman, D., and A. Tversky, 1991, Loss Aversion in Riskless Choice: A Reference-Dependent Model, Quarterly Journal of Economics 106, 1039-1061.
24. Lamont, O., and R. H. Thaler, 2003, Can the market add and subtract? Mispricing in tech stock carve-outs, Journal of Political Economy 111, 227–268.
25. Mehra, R., and E. C. Prescott, 1985, The equity premium: A puzzle, Journal of Monetary Economics 15, 145–161.
26. Miller, G. A., 1956, The magical number seven plus or minus two: Some limits on our capacity for processing information. Psychological Review 63, 81-97.
27. Newell, A., and H. A. Simon, 1972, Human problem solving,. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
28. Payne, J. W., 1976, Task Complexity and Contingent Processing in Decision Making: An Informational Search and Protocol Analysis, Organizational Behavior and Human Performance 16, 366-387.
29. Rabin, M., 1998, Psychology and Economics, Journal of Economic Literature 36, 11-46. Read, D. and G. Loewenstein, 1995, Diversification Bias: Explaining the Discrepancy in
30. Ritter, J. R., 2003, Behavioral finance, Pacific-Basin Finance Journal 11, 429-437. Rottenstreich, Y, and C. K. Hsee, 2001, Money, Kisses and Electric Shocks: On the

31. Samuelson, W., and R. Zeckhauser, 1988, Status Quo Bias in Decision Making, Journal of Risk and Uncertainty 1, 7-59.
32. Savage, L. J., 1954, The Foundations of Statistics,. New York, NY: Wiley
33. Shefrin, H. and M. Statman, 1985. The disposition to sell winners too early and ride losers too long: Theory and evidence. Journal of Finance 40,777-790.
34. Simon, H. A., 1957, Models of man, New York: Wiley & Sons.
35. Simon, H. A., 1959, Theories of Decision-Making in Economics and Behavioral Science, American Economic Review 49, 253-283.
36. Simon, H. A., 1979, Rational Decision Making in Business Organizations, American Economic Review 69, 493-513.
37. Starmer, C., 2000, Developments en Non-Expected Utility Theory: The Hunt for a Descriptive Theory of Choice under Risk, Journal of Economic Literature 38, 332-382.
38. Tversky, A., 1972, Elimination by aspects: A theory of choice", Psychological review 79, 281-299.
39. Tversky, A., and D. Kahneman, 1974, Judgment under uncertainty: Heuristics and biases, Science 185, 1124-1131.
40. Von Neumann, J., and O. Morgenstern, 1944, Theory of Games and Economic Behavior. Princeton, NJ: Princeton University Press.
41. Whitelaw, R. F., 1994, Time Variations and Covariations in the Expectation and Volatility of Stock Market Returns, Journal of Finance 49, 515-541.
42. Wurgler, J., K. Zhuravskaya, 2002, Does arbitrage flatten demand curves for stocks?, Journal of Business 75, 583–608.

PERFORMANS DEĞERLENDİRME SİSTEMLERİNE ETKİ EDEN KURUMSAL BASKILAR: BİR HAVAYOLU İŞLETMESİ ÖRNEĞİ*

Dr. Öğr. Üyesi Harun KARAKAVUZ

Selçuk Üniversitesi, Sivil Havacılık Yüksekokulu,
harun.karakavuz@selcuk.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3989-5249

**Bu çalışma "Havayolu İşletmelerinde Kabin Görevlilerine Uygulanan Performans Değerlendirme Sistemlerinin Mikro Kurumsal Kuram Perspektifiyle Değerlendirilmesi" başlıklı doktora tez çalışmasından türetilmiştir.*

1. Giriş

Günümüz dünyasının önemli yöntemin ve organizasyon konularından biri, insan kaynaklarının etkin bir şekilde yönetilebilmesidir. Klasik yönetim anlayışında çalışanlar kendine söyleneni yapan, kuralların dışına çıkmayan, iş performansı herhangi bir nedenle değişmeyen bireyler olarak görülürken, modern yöntemin anlayışında çevresel faktörlerden etkilenen, sosyal yaşamı olan ve örgüte rekabetçi avantajı kazandırabilecek bireyler olarak görülmektedir. Modern yöntemin anlayışının bu bakış açısı, çalışanların performanslarının eskiye nazaran daha dikkatli ölçülmesi gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Bu kapsamda işletmeler sıralama, karşılaştırma, kontrol listesi, zorunlu dağılım gibi geleneksel performans değerlendirme yöntemlerinden amaçlara göre yönetim, 360 derece değerlendirme ve yetkinliklere dayalı değerlendirme gibi çağdaş performans değerlendirme yöntemlerine geçiş yapmışlardır. Ancak bu geçiş sürecini sadece teknik verimliliğin sağlanması bağlamında değerlendirmek yanlış olacaktır. Örgütlerin davranışlarını inceleyen kuramlardan biri olan yeni kurumsal kuram, örgütlerin faaliyet gösterdikleri kurumsal çevrelerinde çeşitli baskılarla karşılaştıklarını, bu baskılara boyun eğerek yapı ve süreçlerini örgütsel alanlarında yer alan aktörlerin istekleri doğrultusunda oluşturduklarını, dolayısıyla bir zaman sonra eşbiçimli hale geldiklerini ifade etmektedir. Bu bağlamda performans değerlendirme sistemlerinin de kurumsal çevrede yer alan aktörlerin baskıları ile şekillenebileceği değerlendirilebilir. Bu çalışmada hava taşımacılığı sektörünün önemli aktörlerinden biri olan havayolu işletmelerinde çalışan kabin memurlarına uygulanan performans değerlendirme sistemlerinin yeni kurumsal kuramın iddia ettiği baskılardan etkilenip etkilenmediği, etkilenme var ise performans değerlendirme sistemlerinin hangi baskılar sonucu şekillendiği ve örgütsel alanda yer alan aktörlerden hangilerinin sistemin şekillenmesinde etkili olduğu araştırılmaktadır.

2. Kavramsal Çerçeve

2.1. Yeni Kurumsal Kuram

Örgütler, yaşamlarını devam ettirebilmek ve verimliliklerini artırabilmek amacıyla örgütsel alanlarında meşrulaşmak zorundadırlar. Örgütsel alanda rakipler, tedarikçiler, müşteriler, düzenleyici otoriteler ve ilgili kuruluşlar gibi birçok aktör yer almaktadır. Bu aktörlerin ilgili örgütü kabul etmesi ve eylemlerini doğru bulması, örgütün faaliyetlerini devam ettirebilmesi için kritik derecede önemlidir. Eylemlerin doğru bulunması konusu literatürde meşruiyet kavramı ile açıklanmaktadır. Meşruiyet, en basit anlamıyla toplumsal sistemin

inanç ve değerlerine uygun davranmak olarak tanımlanmaktadır (Suchman, 1995).

Örgütlerin çevrelerine uyum sağlamaya çalışmalarını konu edinen birçok örgüt teorisi bulunmakla birlikte, meşruiyete ilişkin literatürde en fazla ele alınan teori, yeni kurumsal kuramdır. Yeni kurumsal kurama göre örgütler, yaşamlarını devam ettirebilmek için yapı ve süreçlerini içinde bulundukları çevreye uyumlu hale getirmeye çalışmaktadırlar (Meyer ve Rowan, 1977). Bu uyum, sadece teknik verimliliklerini artırmak için değil, aynı zamanda çevrelerinde meşru görünmek için gerçekleştirilmektedir. Hatta meşru görülebilmek amacıyla gerçekleştirilen bazı uygulamalar zaman zaman verimliliklerini düşürebilmektedir. Bu bağlamda örgütlerin uyum sağlama faaliyetleri bazen rasyonel olarak bazen ise törensel olarak gerçekleştirilmektedir. Örgütler, verimlilik ve meşruiyet arayışı ile rasyonel ya da törensel olarak örgütsel alanda var olan kurumlarla gerekli bağları kurduklarında ve kurumlara uygun davranışları sergilediklerinde faaliyetlerini sürdürebilmek için gerekli olan ödülleri elde edebilmekte ve meşrulaşabilmektedirler (Baum ve Oliver, 1992). Örgütler meşrulaşma sayesinde örgütsel alandaki kaynaklara ulaşabilmekte ve yaşamlarını sürdürebilmektedirler (Meyer ve Rowan, 1977).

Yeni kurumsal kuram göre örgütler, meşruiyet kazanabilmek için örgütsel alanda yer alan diğer örgütlerle eşbiçimli hale gelmelidirler. Bu eşbiçimlilik kurumsal çevreden gelen zorlayıcı, normatif ya da taklitçi baskılar nedeni ile ortaya çıkmaktadır (DiMaggio ve Powell, 1983). Zorlayıcı baskılar ya da bir diğer deyişle zorlayıcı eşbiçimlilik, örgütlerin içinde faaliyet gösterdiği yasal düzenleyici sistem gibi bağımlı oldukları diğer örgütler tarafından uygulanan hem resmi hem de gayri resmi baskıları ifade etmektedir (DiMaggio ve Powell, 1983). Zorlayıcı baskılar örgütün yasal ve sözleşmeye dayalı ortamından kaynaklanmaktadır (Scott, 1995). Örneğin örgütün finansal raporları yayımlama zorunluluğu, vergi ve muhasebe şartlarına uyma gereklilikleri zorlayıcı baskılar kapsamında değerlendirilebilir. Bir havayolu işletmesinin International Civil Aviation Organization (ICAO)'nun gereklerine uyum sağlama zorunluluğu, zorlayıcı baskılar kapsamında değerlendirilirken, ICAO'ya üye ülkelerde faaliyet gösteren tüm havayolu işletmeleri bu gerekliliklere uyum sağladığı için eşbiçimli hale gelmektedirler. Normatif baskılar ya da normatif eşbiçimlilik ise kurumsal çevrenin profesyonelleşmesinden kaynaklanmaktadır (DiMaggio ve Powell, 1983). Profesyonelleşme, meslek mensuplarının çalışma yöntem ve koşullarını belirlemek ve faaliyetlerini meşru kılmak için gösterdikleri toplu çabalar bütünü olarak tanımlanmaktadır (Depoers ve Jérôme, 2020). Örneğin muhasebe ilkelerinin belirlenmesinde muhasebe birliklerinin etkili olduğu ifade

edilmektedir (Carpenter ve Feroz, 2001). Bir havayolu işletmesinin süreçlerine ilişkin mesleki bir birlik olarak görülebilecek International Air Transport Association (IATA)'nın belirli ilkeler benimsemesi ve süreçlerin yerine getirilmesinde bu ilkelerin uygulanmasını istemesi normatif baskı ya da eşbiçimlilik olarak görülebilir. Son olarak taklitçi baskılar ya da taklitçi eşbiçimlilik ise bir örgütün kurumsal faaliyet alanı içindeki başka bir örgütün uygulamalarını taklit etmesini ifade etmektedir. DiMaggio ve Powell (1983)'a göre taklitçi baskıların en önemli itici gücü belirsizliğin azaltılması isteğidir. Özellikle belirsizliğin yüksek ve rekabetin şiddetli olduğu sektörlerde faaliyet gösteren örgütler, başarılı olarak gördükleri örgütlerin uygulamalarını taklit ederek hem başarı hem de meşruiyet kazanma amacı ile diğer örgütleri taklit edebilmektedirler. Bir havayolu işletmesinin başarılı olarak gördüğü başka bir havayolu işletmesinin yapı, süreç ve iş modelini taklit etmesi, taklitçi eşbiçimliliğin ortaya çıkmasına neden olacaktır.

2.2. Performans değerlendirme

Yöneticiler uzun yıllar boyunca üretim faktörlerinden biri olan emek faktörünü rekabet avantajı sağlayan değerli bir kaynak yerine, katlanılması gereken bir maliyet unsuru olarak görmüşlerdir (Gürbüz, 2019). Ancak son yıllarda örgütlerin çevresinde meydana gelen hızlı değişimler belirsizliği artırmış, teknolojik gelişmeler işlerin yapılış şekilleri değiştirmiş, istihdamda sanayiden hizmet sektörüne bir kayma meydana gelmiş ve insan kaynağının önemi anlaşılmaya başlanmıştır. Günümüzde işletmeler için insan kaynağı, katlanılması gereken bir maliyet unsuru değil, yenilikleri gerçekleştirebilecek, rekabet avantajı sağlayabilecek, bu sayede ortalamanın üzerinde kâr sağlayabilecek ve örgütlerin yaşamlarını sürdürülebilir kılmak için kullanılabilecek stratejik bir kaynak olarak değerlendirilmektedir. Günümüzdeki bu bakış açısı doğal olarak işletme içindeki insan kaynağına ilişkin uygulamalarda değişiklikler meydana getirmiş, önceleri sadece personel yönetimi adı altında faaliyet gösteren uygulamalar, kapsamı genişletilerek ve gerekli düzeltmeler/düzenlemeler yapılarak İKY uygulamaları adı altında toplanmıştır. Bu çalışmada İKY faaliyetlerinden biri olan performans değerlendirme uygulamaları ele alınmaktadır.

Performans değerlendirmeye ilişkin planlı ilk çalışmalar, Taylor'ın öncülüğünde başlatılan Bilimsel Yönetim Yaklaşımı kapsamında çalışanların verimliliklerinin ölçülmesi amacıyla gerçekleştirilmiştir (Gürbüz, 2019). İzleyen dönemlerde çalışanların kişilik özellikleri temel alınarak geliştirilen çeşitli performans değerlendirme yöntemleri uygulanmış, ancak bu yöntemler istenen başarıyı sağlayamamıştır. Bu nedenle 1950'li yılların sonlarından itibaren

çalışanların yapmış oldukları işin sonucunda elde ettikleri çıktılara yönelik kriterleri temel alan yöntemler yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır. Performans değerlendirme, örgütlerin çalışanlarını değerlendirme, yetkinliklerini ve performanslarını geliştirme ve ödülleri tahsis etme gibi çeşitli faaliyetler için kullanılan bir terim olarak tanımlanabilir (Fletcher, 2001). İngilizce literatürde bazılarının arasında küçük farklılıklar olmakla birlikte performans değerlendirme için performance appraisal, performance review, performance evaluation, performance assessment, performance measurement, employee evaluation, personnel review, staff assessment ve service rating gibi birçok farklı isimlendirme yapıldığı görülmektedir. Ancak bütün bu kavramların her biri özünde aynı anlamı taşımaktadır. Bu çalışmada bu terimlerin her biri için performans değerlendirme terimi kullanılmaktadır.

Performans değerlendirme, kişinin belirli bir zaman aralığındaki etkinliğini ve performans düzeyini ölçmeye yönelik çalışmaları kapsamaktadır (Bingöl, 2016). Performans değerlendirme, bireyin yeteneklerinin işin niteliklerine ve gereklerine uyup uymadığını araştıran, bireyin işteki başarısını belirlemeyi amaçlayan tarafsız analizlerdir (Akyüz, 2006). Diğer bir deyişle performans değerlendirme, çalışanların görevlerini ne kadar iyi yaptıklarını belirlemeyi, eksik yönlerini ve gelişme gösterebilecekleri gizil güçlerini ortaya çıkarmayı amaçlayan çabaların tümü olarak tanımlanabilir (Dicle, 1982). Bu bağlamda performans değerlendirmenin işletmeler için vazgeçilmez bir unsur olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Günümüz şartlarında işletmelerin yaşamlarını devam ettirebilmeleri ve rekabet avantajı yakalayabilmeleri büyük ölçüde insan kaynaklarının verimli bir şekilde değerlendirilmesi ile mümkün olmaktadır (Bakan ve Kelleroğlu, 2003). Bu kapsamda çalışanların performanslarının değerlendirilmesi kültür, yasal çerçeve, örgüt politikaları, hedefler, misyon, liderlik, örgütsel destek, kişilerarası ilişkiler gibi organizasyonel bağlam çerçevesinde özelleştirilmelidir (Rusu vd., 2016). Başka işletmelerden ithal edilip bire bir aynı şekilde uygulanan performans değerlendirme kriterleri örgütün ihtiyaçlarını karşılayamayabilir. Dolayısı ile organizasyonel bağlamla oluşturulmayan performans kriterleri gerek çalışanların performanslarının iyileştirilememesine gerekse çalışanların gerçek performanslarının belirlenememesine neden olabilecektir.

2.3. Kavramlar arası ilişkiler

Örgütlerin uyguladığı bir yönetim sisteminin ya da bir uygulamanın yeni kurumsal kuramın iddia ettiği kurumsal baskılardan etkilendiğine dair birçok araştırma mevcuttur. Kostova ve Roth (2002)'un yaptığı çalışmada, çok uluslu işletmelerin bağlı kuruluşlarındaki kalite yönetim uygulamalarının taklitçi

eşbiçimlilik baskıları ile benimsendiği ve şekillendiği ifade edilmektedir. Özen (2002)'in Toplam Kalite Yönetimi (TKY) uygulamalarının Türkiye'deki yayılım sürecini incelediği çalışmada, Türkiye'deki örgütlerin TKY'yi çoğunlukla örgütsel alanda meşrulaşmak için benimsedikleri ve teknik verimliliklerini kaybetmemek için uygulamada ayrı tutma yaklaşımını benimsedikleri belirtilmektedir. Dolayısıyla incelenen örgütlerde uygulanan TKY'nin taklitçi eşbiçimlilik baskılardan etkilendiği düşünülebilir. Bir diğer çalışmada Suudi Arabistan'daki havayolu işletmelerinde uygulanan iç denetim faaliyetlerinin meşruiyet kazanmak adına törensel olarak benimsendiği, diğer bir deyişle taklitçi eşbiçimlilik baskıları nedeniyle uygulandığı ifade edilmektedir (Al-Twaijry vd., 2003). Delmas ve Toffel (2004)'ın Amerika'daki örgütlerde uygulanan çevre yönetim sistemlerini yeni kurumsal kuram bakış açısıyla inceledikleri çalışmada ise, örgütlerin çevre yönetim sistemi uygulamalarında zorlayıcı ve normatif eşbiçimlilik baskılarına maruz kaldıkları ifade edilmektedir. Zsidisin vd. (2005) ise Amerika ve Avrupa'da yapmış olduğu çalışmada, örgütlerin risk yönetimi uygulamalarında zorlayıcı, normatif ve taklitçi eşbiçimlilik baskılarının her birine maruz kaldığını ifade etmektedirler. Benzer şekilde Zhu ve Sarkis (2007)'de Çin'deki üretim örgütlerinin yeşil tedarik zinciri yönetimi uygulamalarında tüm eşbiçimlilik baskılarına maruz kaldıklarını belirtmektedir.

Fikru (2014)'nun gelişmekte olan ülkelerdeki örgütlerin çevre yönetim sistemlerinin gerektirdiği uluslararası sertifikaları neden aldıklarını kurumsal kuram bağlamında araştırdığı çalışmada, ihracat yapan, yabancı mülkiyete sahip ya da uluslararası bağlantılara sahip örgütlerin uluslararası çevre yönetim sistemi sertifikalarını alma ihtimallerinin daha yüksek olduğu ifade edilmektedir. Bu kapsamda çalışmada örgütlerin hem zorlayıcı hem de normatif eşbiçimlilik baskılarına maruz kaldıkları belirtilmektedir. Misiura (2015)'nın uluslararası olarak faaliyet gösteren 10 havayolu işletmesinde uygulanan kurumsal risk yönetimi uygulamalarını yeni kurumsal kuram bakış açısıyla incelediği çalışmada, havayolu işletmelerinin zorlayıcı ve normatif eşbiçimlilik baskılarından etkilendiği ifade edilmektedir. Çalışmaya göre zorlayıcı eşbiçimlilik baskıları ICAO ve ulusal sivil havacılık otoritelerinden kaynaklanırken, normatif eşbiçimlilik baskıları risk yönetimi alanındaki profesyonelleşme, havayolu işletmelerinin danışmanlık hizmeti aldığı kuruluşlar ve risk yönetimi alanında etkin olan organizasyonlardan kaynaklanmaktadır. Kurt ve Gerede (2018)'nin havacılıkta emniyet yönetim sistemi (EYS) uygulamalarının hangi kurumsal baskılardan etkilendiğini araştırdıkları çalışmada, örgütlerin EYS uygulamalarını genellikle törensel olarak benimsedikleri, diğer bir deyişle taklitçi eşbiçimlilik baskısı nedeni ile benimsedikleri ifade edilmektedir.

Paauwe ve Boselie (2003)'nin gerçekleştirdiği bir çalışmada örgütlerin performans değerlendirme uygulamalarının taklitçi eşbiçimlilik baskılarından etkilendiği ifade edilmektedir. Chow (2004)'un yapmış olduğu çalışmada Çin, Tayvan ve Hong-Kong'daki bazı örgütlerde İKY uygulamalarının hangi kurumsal baskılardan etkilendiği araştırılmıştır. Araştırmada incelenen konulardan biri de performans değerlendirmedir. Çalışmada, belirtilen ülkelerde performans değerlendirmede kültürel bağlamın önemli olduğu, yüksek güç mesafesinin olduğu ülkelerde performans değerlendirmelerin törensel olarak benimsendiği, buna bağlı olarak uygulamada ayrı tutma yaklaşımının benimsendiği sonucuna ulaşılmıştır. Gimzauskiene ve Kloviene (2011)'nin yapmış olduğu çalışmada örgütlerin performans değerlendirme sistemlerinin belirsizliğin yüksek olduğu çevrede faaliyet gösteren işletmelerde taklitçi eşbiçimlilikle benimsendiği ifade edilmektedir.

Literatürden de görüldüğü üzere örgütlerin uygulamış olduğu yönetim sistemleri ya da yönetim uygulamaları örgütsel alanda yer alan aktörlerden çeşitli kurumsal baskılar yoluyla etkilenmektedir. Bu kapsamda bu baskıların havayolu işletmelerinde çalışan kabin memurlarına uygulanan performans değerlendirme sistemleri üzerinde de olup olmadığı, baskılar var ise bu baskıların hangi aktörlerden kaynaklandığı ve örgütlerin performans değerlendirme sistemlerini törensel olarak mı yoksa rasyonel olarak mı uyguladığının belirlenmesi bu araştırmanın amacını oluşturmaktadır. Araştırma amacını gerçekleştirebilmek için aşağıdaki araştırma soruları belirlenmiş ve bu sorulara yanıtlar aranmıştır;

- *Kabin görevlilerine uygulanan performans değerlendirme sistemleri rasyonel olarak mı yoksa törensel olarak mı oluşturmaktadır?*
- *Kabin görevlilerine uygulanan performans değerlendirme sistemleri hangi kurumsal baskılardan etkilenmektedir?*
- *Performans değerlendirme sistemlerinin oluşturulmasında etkili olan örgüt içi ve örgüt dışı aktörler kimlerdir?*

3. Yöntem

Bu çalışma havayolu işletmelerinde kabin görevlilerine uygulanan performans değerlendirme sistemlerinin yeni kurumsal kuram perspektifiyle değerlendirilmesini amaçlamaktadır. Dolayısıyla çalışmada derinlemesine veri toplanmasına olanak sağlayan (Clifton ve Handy, 2003; Hall ve Harvey, 2018; Moser ve Korstjens, 2017) nitel araştırma yönteminin kullanılması uygun görülmüştür. Nitel araştırmalar genellikle az sayıda katılımcıyı incelemesine karşın, insanların herhangi bir konuyu nasıl algıladıkları, yansıttıkları, yorumladıkları ve etkileşime girdiklerine dair öznel bir anlayış oluşturma

umuduyla bireylere, ortamlara ve alt kültürlere derinlemesine bakmaktadır (Baker ve Edwards, 2012).

Çalışmada öncelikle literatürde konu ile ilgili yapılmış olan çalışmalar araştırılmış, literatürden elde edilen bilgilerle konuya ilişkin yarı yapılandırılmış görüşme soruları hazırlanmıştır. Yarı yapılandırılmış görüşmeler, analizler için çok yönlü bilgi toplama olanağı sağlamak amacıyla çoğu zaman diğer veri toplama yöntemleriyle birleştirilmektedir (Turner III ve Hagstrom-Schmidt, 2022). Bu kapsamda çalışmada havayolu işletmesinden elde edilen belgelere doküman incelemesi yöntemi uygulanmıştır. Bu sayede hem derinlemesine veriler elde edilmiş hem de veri çeşitlendirmesi yapılmıştır. Araştırmanın verileri Türkiye'de faaliyet gösteren orta ölçekli bir havayolu işletmesinden toplanmıştır. Çalışmada amaçlı örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Amaçlı örnekleme yöntemi, derinlikli araştırmalar için zengin verilerin toplanmasını sağlamaktadır (Patton, 2002). Bu kapsamda araştırmanın verileri havayolu işletmesinin insan kaynakları departmanı uzmanı ve yöneticilerinden, kabin hizmetleri müdürlüğü çalışan ve yöneticilerinden yarı yapılandırılmış görüşmeler ve havayolu işletmesinden elde edilen dokümanlar aracılığı ile toplanmıştır. Çalışmada toplam 13 kişi ile yarı yapılandırılmış görüşme gerçekleştirilmiştir.

Çalışmada Lincoln ve Guba (1985)'nın nitel çalışmalar için önermiş olduğu güvenduyulabilirliğin sağlanması için birçok yöntem kullanılmıştır. Verilerin analizi sırasında birden fazla araştırmacının kodlama ve temalandırma sürecine dâhil olması çeşitlendirmenin yapılmasını sağlamıştır. Bunun yanında hem yarı yapılandırılmış görüşmelerin hem de doküman incelemelerinin yapılmış olması veri toplamada da çeşitlendirme yapılmasını sağlamıştır. Veri çeşitlendirmesi ile inandırıcılık ve güvenilebilirliğin sağlandığı düşünülmektedir. Ayrıca çalışmada inandırıcılığın sağlanabilmesi için uzman incelemesi yöntemi de kullanılmıştır. Aktarılabilirliğin sağlanması için ise çalışmada mümkün olduğunca doğrudan alıntılara yer verilmiştir. Onaylanabilirliğin sağlanması için de araştırma sürecinde kullanılan tüm materyal ve dokümanlar kaydedilmiş ve saklanmıştır. Ayrıca çalışmada izlenen tüm süreçler ayrıntılı olarak anlatılarak, başka bir araştırmacının benzer bir çalışmayı yapabilmesine olanak sağlanmıştır.

Bu çalışmada verilerin analizi için tümevarımsal analiz yöntemi kullanılmıştır. Çalışmada nitel araştırmaların 4 aşaması olan verilerin kodlanması, temaların oluşturulması, kod ve temaların düzenlenmesi ve bulguların yorumlanması (Yildirim ve Şimşek, 2013) süreçleri takip edilmiştir. Araştırma verileri bir nitel analiz programı olan NVivo12 ile araştırma amacı göz önünde bulundurularak kodlanmıştır. Çalışmada kodlama süreci tamamlanıp bir kod listesi elde edildikten sonra benzer kodlar ilişkilendirilerek bir araya

getirilmiş ve kategoriler oluşturulmuştur. Aynı şekilde benzer kategorilerin birbirleri ile ilişkilendirilmesi ve bir araya getirilmesi ile de temalar ortaya çıkarılmıştır. Bu süreçlerin benzeri başka bir araştırmacı tarafından da yerine getirilmiştir. Her iki araştırmacının elde etmiş olduğu kod, kategori ve temalar karşılaştırılmış ve farklı düşünülen konular üzerinde tartışılmıştır. Sürecin sonunda ortak bir paydada buluşulmuş ve araştırma bulgu ve sonuçlarının yazımına geçilmiştir.

4. Bulgu ve Yorumlar

Gerçekleştirilen analiz sonucunda havayolu işletmesinin kurumsal çevrelerinden kaynaklanan baskılar, performans değerlendirme sisteminin rasyonel mi yoksa törensel olarak mı oluşturulduğu ve performans değerlendirme sistemini etkileyen aktörlerin kimler olduğu ortaya çıkarılmıştır. Çalışmada yanıt aranan ilk konu, havayolu işletmesinin performans değerlendirme sisteminin hangi baskılardan etkilendiği ve uygulanan performans değerlendirme sisteminin rasyonel olarak mı yoksa törensel olarak mı oluşturulduğunun araştırılması olmuştur. Analiz sonucunda havayolu işletmesinde zorlayıcı baskılarla şekillenme ve ihtiyaçlar için en uygun aracı tasarlama olmak üzere iki farklı yaklaşımla karşılaşılmıştır.

Ortaya çıkarılan bulgular, ICAO, European Union Aviation Safety Agency (EASA), European Civil Aviation Conference (ECAC), Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü (SHGM) gibi düzenleyici kuruluşların havayolu işletmesinin uygulamış olduğu performans değerlendirme sistemine yönelik herhangi bir doğrudan düzenlemesi ya da tavsiyesinin olmadığını göstermektedir. Konuya ilişkin olarak katılımcı K12 ve K13 aşağıdaki ifadeleri kullanmaktadırlar;

K12: "…performans konusunda düzenleyici kuruluşların çok fazla içine girdiğini düşünmüyorum çünkü bu zorunluluk olan bir şey olmadığı için, zorunluluk olmadığı için bunu şirketlerin takdirine bırakıyorlar, birçok şirkette yok zaten"

K13: "Şu an zaten herhangi bir, bununla ilgili bir şey yok ulusal ya da uluslararası regülasyonda, böyle bir talep yok. Talep olmadığı için de işletmenin talep ettiği kadar var, işletmenin verdiği kadarı var ama keşke olsa…"

Diğer yandan katılımcıların tümü performans değerlendirme sistemine yönelik mesleki birlikler tarafından oluşturulmuş bir standart ya da tavsiyenin olmadığını ifade etmişlerdir. Bu kapsamda havayolu işletmesinde uygulanan performans değerlendirme sisteminin zorlayıcı ve normatif baskılardan etkilenmediğini söylemek yanlış olmayacaktır. Bu sonuca paralel olarak katılımcılar başka bir havayolu işletmesinde uygulanan performans

değerlendirme sistemlerini incelemediklerini ve esinlenmediklerini, diğer bir deyişle taklitçi olarak performans değerlendirme sistemini benimsemediklerini ifade etmektedirler. Sistemin rasyonel olarak oluşturulduğuna ve zaman içinde ihtiyaçlar kapsamında geliştirildiğine ilişkin olarak katılımcı K3 denetlemelerde elde edilen bulguların sistemin geliştirilmesi için kullanıldığını *"Evet, diğer uçuşlarımızda olmasın ya da belki o denetleme ya da bulgu sayesinde eksiklik tespit edildi prosedürlerimizde, prosedürlerimiz detaylandırılıyor"* cümlesiyle ifade etmektedir. Sistemin oluşturulmasında ve geliştirilmesinde kabin görevlilerinden gelen geri bildirimlerin kullanıldığını katılımcı K4 *"bizim feedbacklerimiz aslında müşterilerin içinde olan kabin ekipleri, onlardan gelen geri bildirimlerle biz sistemimizi iyileştiriyoruz"* cümlesiyle ifade etmektedir. Katılımcı K8 ise sistemin kurulması sürecinden beri kabin ekiplerinden sisteme yönelik geri bildirim aldıklarına ilişkin olarak *"İlk bu sisteme geçilmeden zaten bir tanıtımla başladı süreç. O dönemde herkes görüşlerini bildirdi. Tanıtımdan sonra sistem devreye girdi. Sistem devreye girdikten sonra halihazırda uygulanıyorken de geribildirim ona göre alındı"* ifadelerini kullanmaktadır. Katılımcı K6 da çalışanların sisteme ilişkin geri bildirimleri sayesinde sistemi iyileştirebildiklerini *"Yani daha önce de belirtmiştim, 2011-2012 yılları arasında kuruldu sistem, o günden bugüne çok fazla evrildi, çok fazla revizyona uğradı. Hep bu aslında içerideki arkadaşların bu uygulamayı kullanan arkadaşların geribildirimlerine göre şekillendi"* ifadeleriyle açıklamaktadır. Katılımcı K1 de sistemin temel amacının verimliliğin artırılması olduğunu "*Onları onlara anlatmaya çalışıyoruz çünkü bir disiplin süreci değil. Daha iyi nasıl olabiliriz, işimizi daha iyi nasıl yapabiliriz, kariyer hedeflerimize nasıl ulaşabiliriz"* cümlesiyle açıklamaktadır. Dolayısıyla incelenen havayolu işletmesinin performans değerlendirme sistemini kendi ihtiyaçlarına en uygun aracı tasarlama yaklaşımı ile, diğer bir deyişle sistemin verimliliğin artırılabilmesi amacıyla rasyonel olarak oluşturulduğu ifade edilebilir.

Ancak havayolu işletmelerinin performans değerlendirme sistemlerine yönelik herhangi bir düzenleme olmamasına rağmen, hava taşımacılığı sektöründeki düzenleyici kuruluşların özellikle emniyet ve güvenliğe ilişkin yapmış olduğu düzenlemeler kabin görevlilerinin görev ve sorumluluklarını etkilemektedir. Dolayısıyla yapılan düzenlemeler, performans değerlendirme sistemleri üzerinde etkisini göstermektedir. Düzenleyici kuruluşların yapmış olduğu düzenlemelere uyum sağlanıp sağlanmadığı Safety Assessment Foreign Aircraft (SAFA) ve Safety Assessment National Aircraft (SANA) gibi denetlemelerle kontrol edilmektedir. Bu denetlemelerin sonuçları da performans değerlendirme esnasında "görev ve sorumluluk" ve "bireysel farkındalık" gibi performans kriterlerinde değerlendirilmektedir. Konuya ilişkin olarak katılımcı

K1 *"Mesela kabin memurları temel görev ve sorumlulukları var. O emniyet dediğiniz, acil durum bilgisi dediğiniz hepsi o kapsamda değerlendiriliyor"* ifadelerini kullanmaktadır. Bu kapsamda düzenleyici kuruluşların düzenlemelerinin doğrudan olmasa da performans değerlendirme sistemi ya da kriterlerine etki ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Dolayısıyla havayolu işletmesinin kabin görevlilerine uygulanan performans değerlendirme sistemi ya da kriterlerini kısmen de olsa zorlayıcı baskılarla şekillendirdiği söylenebilir.

Çalışmada incelenen bir diğer konu, performans değerlendirme sistemlerinin örgüt içi ve örgüt dışı hangi aktörlerden etkilendiğinin ortaya çıkarılmasıdır. Yukarıda da bahsedildiği üzere incelenen havayolu işletmesi performans değerlendirme sistemini rasyonel bakış açısıyla kendisi oluşturmakla birlikte, kısmen de olsa düzenleyici kuruluşların zorlayıcı baskıları ile şekillendirmektedir. Bu düzenleyici kuruluşlar olarak ICAO, EASA ve SHGM sıralanabilir. Düzenleyici kuruluşların görevlerinden biri de uygulamaya koydukları düzenlemelerle hava taşımacılığı sektörünün daha emniyetli hale gelmesini sağlamaya çalışmaktır. Kabin görevlilerinin temel ve en önemli görevi ise uçuş emniyetinin sağlanmasıdır (SHGM, 2022). Bu kapsamda düzenleyici kuruluşlar kabin görevlilerini temel görevlerini denetlemekte ve eksiklik görülmesi durumunda düzeltici işlemlerin gerçekleştirilmesi istenmektedir. Araştırmada incelenen havayolu işletmesinden elde edilen performans değerlendirmeye ilişkin dokümanlar incelendiğinde kabin görevlilerinin temel görev ve sorumlulukları, acil durum bilgisi gibi kriterlerin belirlenmesinde doğrudan düzenleyici kuruluşların etkili olduğu görülmektedir. Dolayısıyla performans değerlendirme sistemlerine etki eden örgüt dışı aktörler, düzenleyici kuruluşlardır demek yanlış olmayacaktır.

Çalışmada ortaya çıkarılan bir diğer bulgu, performans değerlendirme sistemleri üzerinde etkili olan örgüt içi aktörlere ilişkindir. Yukarıda da bahsedildiği üzere performans değerlendirme sistemlerinin oluşturulmasında ve geliştirilmesinde kabin memurlarının kendisi doğrudan etkilidir. Yeni kriterlerin oluşturulması ve var olan kriterlerin düzenlemesinde kabin memurlarının görüşleri alınmakta ve gerekli düzenlemeler ilgili birim tarafından gerçekleştirilmektedir. Bu kapsamda kabin memurlarının kendisinin performans değerlendirme sistemine etki eden önemli bir aktör olarak görülmesi mümkündür. Değerlendirme sistemine etki eden diğer bir aktör ise kabin hizmetleri müdürlüğüdür. Bir işletme için düşünüldüğünde performans değerlendirme sistemini kurup, işleten birim olarak insan kaynakları birimi/yönetimi görülebilir. Ancak hava taşımacılığı sektöründe özellikle kabin memurlarının bir ofis ortamında çalışmaması, yapılan işin teknik özellikler içermesi gibi nedenlerle

kabin görevlilerine uygulanan performans değerlendirme sistemi kabin hizmetleri müdürlüğünce kurulmakta ve işletilmektedir. Konuya ilişkin olarak kabin hizmetleri müdürlüğünde çalışan katılımcı K4 *"3 senedir de bu görevi ben performans sistemi yönetiminde ben gerçekleştiriyorum. Soruları da ben yapıyorum ekiplere, aynı zamanda değerlendirmeleri de ben paylaşıyorum"* ifadeleri kullanmaktadır. Bu kapsamda performans değerlendirme sisteminin kurulup işletilmesinde önemli olan örgüt için aktörlerden birinin de kabin hizmetleri müdürlüğü olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Araştırma bulguları performans değerlendirme sistemleri üzerinde etkili olan örgüt içindeki diğer aktörlerin kalite departmanı, emniyet yönetim sistemi departmanı, SAFA koordinatörlüğü ve dokümantasyon birimi olduğunu göstermektedir. Örneğin katılımcı K1 düzenleyici kuruluşlardan gelen bilgilerin kalite departmanı üzerinden örgüt içinde yayılım gösterdiğini ve kullanmış oldukları dokümanlara ilişkin bir değişiklik olduğunda bunun dokümantasyon birimi tarafından duyurulduğunu, kailte biriminin de bunun kontrolünü gerçekleştirdiğini aşağıdaki gibi açıklamaktadır;

"ICAO, EASA, SHGM gibi kuruluşların düzenlemelerini kalite departmanımız üzerinden diğer departmanlarımız öğreniyor, onlar sistem üzerinden paylaşıyorlar… Kalite birimi de şirket içinde tüm executives'e yeni gelişmeleri ya da bazen direkt o departmanı ilgilendiriyorsa ona bilgilendirme yapıyor…dokümantasyon birimimiz var, ilgili dokümanlar, yeni dokümanlar update ve revize edildikçe dijital kütüphaneye koyduk bilginiz olsun, oradan ulaşabiliyorsunuz diye duyurular yapılıyor şirket içinde"

Bir diğer katılımcı K12 ise kullanılan dokümanlara ilişkin bir değişiklik yaşanması durumunda SAFA koordinatörlüğü ile kabin hizmetleri müdürlüğünün eşgüdümlü olarak çalıştığını ve duyuru yapıldığını *"Bizim SAFA koordinatörlüğümüz var, zaten SACA'nın başında da o var. O bütün mevzuatların hepsini yakından takip ettiği için bizlerle paylaşıyor. Biz de gerekli revizyonları duyuruları ekiplerimizle paylaşıyoruz"* ifadeleriyle açıklamaktadır. İncelenen havayolu işletmesinde ayrıca örgüt dışından gelen bilgilerin örgüt içi yayılımında emniyet yönetim sistemi departmanı da etkin olarak görev almaktadır. Konuya ilişkin olarak katılımcı K1 *"bazen SMS departmanından doğrudan o akış olabiliyor. Onlar direkt ilgili departmanlarla paylaşıyorlar bilgileri"* ifadelerini kullanmaktadır. Bu departmanlardan özellikle kabin görevlilerinin temel görevlerine ilişkin gelen yeni düzenleme talimatları performans değerlendirme sistemi ya da kriterleri bağlamında değişiklikler ortaya çıkarabilmektedir. Bu kapsamda ilgili departmanların performans değerlendirme sistemleri üzerinde etkili olan aktörler olarak görülmesi mümkündür.

5. Sonuç, Tartışma ve Öneriler

Bu araştırmanın amacı, havayolu işletmelerinde kabin görevlilerine uygulanan performans değerlendirme sistemlerinin hangi baskılardan etkilendiğinin, bu sistemlerin rasyonel olarak mı yoksa törensel olarak mı benimsendiğinin ve bu sisteme etki eden örgüt içi ve örgüt dışı aktörlerin belirlenmesidir. Araştırma amacının gerçekleştirilmesi için örgütlerin yapı ve işleyişlerini açıklamaya çalışan yeni kurumsal kuramdan yararlanılmaktadır.

Toplanan verilerin analizi sonucunda uygulanan performans değerlendirme sisteminin işletmenin ihtiyaçlarına en uygun aracı tasarlayarak kurulduğu görülmüştür. Sistemin kuruluş aşamasında kabin ekiplerinden sisteme ilişkin görüş alınmış, bu görüşler doğrultusunda sistem yapılandırılmıştır. Dolayısıyla incelenen işletmenin performans değerlendirme sistemini verimliliği artmak amacıyla rasyonel olarak oluşturduğundan/benimsediğinden bahsedilebilir. Havayolu işletmesi her ne kadar performans değerlendirme sistemini kendi ihtiyaçları kapsamında kurmuş olsa da düzenleyici kuruluşların özellikle emniyet ve güvenliğe ilişkin düzenlemelerinden kabin ekiplerinin görev ve sorumlulukları açısından etkilenmiştir. Bu kapsamda incelenen havayolu işletmesinin performans değerlendirme sisteminin kısmi olarak zorlayıcı baskılardan etkilendiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Örgütsel alanda ortaya çıkan zorlayıcı baskılara havayolu işletmesi Oliver (1991)'ın bahsetmiş olduğu uyma/kabul etme stratejisi kapsamında zorunlu uyma taktiği ile cevap vermiştir. Bu sonuç literatürle paralellik göstermektedir. Hava taşımacılığı sektörü kadar yoğun mevzuat temelli düzenlemelerin yer aldığı petrol işletmelerinde George vd. (2016) tarafından yapılan bir çalışmada da performans değerlendirme sisteminin emniyet ve güvenlik boyutunda zorlayıcı baskılardan etkilendiği ifade edilmektedir.

Analiz sonucunda incelenen havayolu işletmesinde uygulanan performans değerlendirme sisteminin, kısmi de olsa, oluşturulmasında örgütsel alandaki aktörlerin düzenleyici kuruluşlar olduğu tespit edilmiştir. Hava taşımacılığı sektörünün uluslararası alandaki en önemli düzenleyici kuruluşu ICAO ve Türkiye bağlamında otoritesi olan SHGM'nin performans değerlendirme sistemi ya da kriterleri üzerinde doğrudan etkisi bulunmaktadır. Bu kuruluşların emniyet ve güvenliğe yönelik düzenlemeleri performans değerlendirme sistemlerinin içinde de dahil edilmektedir. Dahası bu kuruluşların öneri ve tavsiyeleri havayolu işletmelerinin iş yapış usullerinden örgütsel yapılarına kadar birçok alanı etkilemektedir. Örneğin Yeşim ve Gerede (2017) tarafından emniyet yönetim sistemlerinin yayılımında etkili olan faktörlerin incelendiği bir çalışmada, havacılık işletmelerinin düzenleyici kuruluşların zorlayıcı baskılarına maruz

kalarak emniyet yönetim sistemini uygulamaya başladıkları ve örgütsel yapı ve süreçlerini buna göre şekillendirdikleri ifade edilmektedir.

Analiz sonuçlarına göre performans değerlendirme sistemi üzerinde etkili olan örgüt içindeki aktörler ise kabin hizmetleri müdürlüğü yöneticileri ve kabin ekiplerinin kendileridir. Kabin hizmetleri müdürlüğü yöneticileri sistemin oluşturulmasında belirli fikirlerle ortaya çıkmakta, kabin ekiplerinden görüş istemekte ve sistemi yapılandırmaktadırlar. Benzer şekilde sistemin geliştirilmesi sürecinde de yine kabin ekiplerinin görüşleri sisteme yansıtılmaktadır. Bu aktörlere ek olarak örgüt içindeki aktörler olarak dokümantasyon birimi, emniyet yönetim sistemi departmanı, SAFA koordinatörlüğü ve kalite departmanı da sayılabilmektedir.

Bu çalışmanın sonuçlarının yeni kurumsal kuram literatürüne havayolu işletmelerinin örgütsel alandan nasıl etkilendiği ve örgütsel alanla nasıl etkileşime girdiği konusunda katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Çalışmadaki veriler orta ölçekli bir havayolu işletmesinden toplanmıştır. Bu kapsamda sonuçların genellenebilmesi için diğer havayolu işletmelerinden ve hava taşımacılığı ile benzer özellikler gösteren diğer sektörlerden de verilerin toplanması, analiz edilmesi ve değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu sayede performans değerlendirme sistemleri üzerinde etkili olan kurumsal baskılar, bu baskıların kimlerden kaynaklandığı ve performans değerlendirme sistemleri üzerinde etkili olan örgüt içi ve örgüt dışı aktörlerin tespit edilmesi kolaylaşacaktır. Ayrıca gelecek çalışmalarda performans değerlendirme sistemleri üzerinde etkili olan aktörlerin etki derecelerinin araştırılması, işletmelerin bu yönde hareket etmesine katkı sağlayacaktır. Son olarak bu çalışmanın her aşamasında araştırma ve yayın etiği ilkelerine sıkı bir şekilde bağlı kalınmıştır.

Kaynakça

1. Akyüz, Ö. F. (2006). *Değişim rüzgârında stratejik insan kaynakları planlaması*: Sistem Yayıncılık.
2. Al-Twaijry, A. A., Brierley, J. A., & Gwilliam, D. R. (2003). The development of internal audit in Saudi Arabia: an institutional theory perspective. *Critical Perspectives on Accounting, 14*(5), 507-531.
3. Bakan, İ., & Kelleroğlu, H. (2003). Performans değerlendirme: çalışanların performans değerlendirme uygulamalarından beklentileri konusunda bir alan çalışması. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 8*(1).
4. Baker, S. E., & Edwards, R. (2012). How many qualitative interviews is enough.
5. Baum, J. A., & Oliver, C. (1992). Institutional embeddedness and the dynamics of organizational populations. *American sociological review*, 540-559.
6. Bingöl, D. (2016). İnsan kaynakları yönetimi.(10. Baskı) İstanbul: Beta.
7. Carpenter, V. L., & Feroz, E. H. (2001). Institutional theory and accounting rule choice: an analysis of four US state governments' decisions to adopt generally accepted accounting principles. *Accounting, organizations and society, 26*(7-8), 565-596.
8. Chow, I. H. s. (2004). The impact of institutional context on human resource management in three Chinese societies. *Employee Relations, 26*(6), 626-642.
9. Clifton, K. J., & Handy, S. L. (2003). Qualitative methods in travel behaviour research. In *Transport survey quality and innovation*: Emerald Group Publishing Limited.
10. Delmas, M., & Toffel, M. W. (2004). Stakeholders and environmental management practices: an institutional framework. *Business strategy and the Environment, 13*(4), 209-222.
11. Depoers, F., & Jérôme, T. (2020). Coercive, normative, and mimetic isomorphisms as drivers of corporate tax disclosure: The case of the tax reconciliation. *Journal of applied accounting research*.
12. Dicle, Ü. (1982). *Yönetsel başarının değerlendirilmesi ve Türkiye uygulaması*: Orta Doğu Teknik Üniversitesi, İdari İlimler Fakültesi.
13. DiMaggio, P. J., & Powell, W. W. (1983). The iron cage revisited: Institutional isomorphism and collective rationality in organizational fields. *American sociological review*, 147-160.

14. Fikru, M. G. (2014). International certification in developing countries: The role of internal and external institutional pressure. *Journal of environmental management, 144*, 286-296.
15. Fletcher, C. (2001). Performance appraisal and management: The developing research agenda. *Journal of Occupational and organizational Psychology, 74*(4), 473-487.
16. George, R. A., Siti-Nabiha, A., Jalaludin, D., & Abdalla, Y. A. (2016). Barriers to and enablers of sustainability integration in the performance management systems of an oil and gas company. *Journal of Cleaner Production, 136*, 197-212.
17. Gimzauskiene, E., & Kloviene, L. (2011). Performance measurement system: Towards an institutional theory. *Inžinerinė ekonomika, 22*(4), 338-344.
18. Gürbüz, S. (2019). İnsan Kaynakları Yönetimi: Teori, Araştırma ve Uygulama (3. Basım). *Ankara: Seçkin Yayıncılık*.
19. Hall, R., & Harvey, L. (2018). Qualitative research provides insights into the experiences and perspectives of people with spinal cord injuries and those involved in their care. In (Vol. 56, pp. 527-527): Nature Publishing Group.
20. Kostova, T., & Roth, K. (2002). Adoption of an organizational practice by subsidiaries of multinational corporations: Institutional and relational effects. *Academy of management journal, 45*(1), 215-233.
21. Kurt, Y., & Gerede, E. (2018). An assessment of aviation safety management system applications from the new institutional theory perspective. *International Journal of Management Economics & Business, 14*(1), 97-121.
22. Lincoln, Y. S., & Guba, E. G. (1985). *Naturalistic inquiry*: sage.
23. Meyer, J. W., & Rowan, B. (1977). Institutionalized organizations: Formal structure as myth and ceremony. *American journal of sociology, 83*(2), 340-363.
24. Misiura, A. (2015). *Enterprise risk management in the airline industry-risk management structures and practices.* Brunel University London,
25. Moser, A., & Korstjens, I. (2017). Series: Practical guidance to qualitative research. Part 1: Introduction. *European Journal of General Practice, 23*(1), 271-273.
26. Oliver, C. (1991). Strategic responses to institutional processes. *Academy of management review, 16*(1), 145-179.

27. Özen, Ş. (2002). Bağlam, aktör, söylem ve kurumsal değişim: Türkiye'de toplam kalite yönetiminin yayilim süreci. *Yönetim Araştırmaları Dergisi, 1*(2), 47-90.
28. Paauwe, J., & Boselie, P. (2003). Challenging 'strategic HRM'and the relevance of the institutional setting. *Human Resource Management Journal, 13*(3), 56-70.
29. Patton, M. Q. (2002). *Qualitative research & evaluation methods*: sage.
30. Rusu, G., Avasilcăi, S., & Huţu, C.-A. (2016). Organizational context factors influencing employee performance appraisal: A research framework. *Procedia-Social and Behavioral Sciences, 221*, 57-65.
31. Scott, W. R. (1995). *Institutions and organizations* (Vol. 2): Sage Thousand Oaks, CA.
32. SHGM. (2022). Kabin Memuru. Retrieved from https://web.shgm.gov.tr/tr/havacilik-personeli/2138-kabin-memuru
33. Suchman, M. C. (1995). Managing legitimacy: Strategic and institutional approaches. *Academy of management review, 20*(3), 571-610.
34. Turner III, D. W., & Hagstrom-Schmidt, N. (2022). Qualitative interview design. *Howdy or Hello? Technical and Professional Communication*.
35. Yeşim, K., & Gerede, E. (2017). Evaluation of safety management systems in the Turkish ground handling and airport terminal companies. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 16*(61), 369-384.
36. Yildirim, A., & Şimşek, H. (2013). Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri. *Seçkin Yayıncılık, Ankara, 446*.
37. Zhu, Q., & Sarkis, J. (2007). The moderating effects of institutional pressures on emergent green supply chain practices and performance. *International journal of production research, 45*(18-19), 4333-4355.
38. Zsidisin, G. A., Melnyk, S. A., & Ragatz, G. L. (2005). An institutional theory perspective of business continuity planning for purchasing and supply management. *International journal of production research, 43*(16), 3401-3420.

TÜKETİCİLERİN PAKET SÜT SEÇİM KARARLARINDA ÜRÜN ÖZELLİKLERİNİN ETKİSİ

Doç. Dr. Hasan Hüseyin CEYLAN[1]
Arş.Gör. Berra CEYLAN[2]

[1]Uşak Üniversitesi/İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi/İşletme Bölümü
ORCID No: 0000-0003-2539-2904
[1]Nişantaşı Üniversitesi/ Sağlık Bilimleri Fakültesi / Beslenme ve Diyetetik
ORCID No: 0000-0002-3357-0654

1. GİRİŞ

Süt ve süt ürünleri, yüksek besin değeri ve görece uygun fiyatı nedeniyle dünyada en fazla tüketilen gıda ürünlerinin başında gelmektedir. Protein, karbonhidrat, vitamin ve mineral içeriğiyle çok yönlü bir gıda olan süt ve süt ürünleri (Widyastuti ve Febrisiantosa, 2013: 50) kardiyovaskuler hastalıklar, osteoporosis ve tip 2 diyabet gibi pek çok hastalık riskinin azaltılmasında önemli rol oynamaktadır (Gulseven ve Wohlgenant, 2017: 271). Bir bardak süt, 6 yaşındaki bir çocuğun ihtiyaç duyduğu; kalsiyumun %52, proteinin %35, potasyum %30, B12 vitamininin %98, fosforun %55, A vitamininin %9, iyot %30, çinko %12'sini karşılamaktadır (Besler, ty). Yapılan epidemiyolojik çalışmalar aynı zamanda süt ve süt ürünleri tüketimi ile ideal vücut ağırlığı arasında güçlü bir ilişki olduğunu göstermiştir (Anderson et al., 2011: 147). Dolayısıyla süt ve süt ürünlerinin sadece küçük yaşlarda değil, yaşamın her döneminde günlük beslenme düzeninin bir parçası olması önerilmektedir.

Nüfus ve gelir artışı, şehirleşme ve beslenme alışkanlıklarındaki değişim gibi bir dizi sosyo-ekonomik ve demografik değişimle birlikte süt ve süt ürünlerine olan talep sürekli artmaktadır (Widyastuti ve Febrisiantosa, 2013: 51). 2017 yılında 87 kg olan dünya kişi başı süt tüketiminin 2067 yılında 119 kg'a ulaşması beklenmektedir. Kişi başı süt tüketimindeki artış yanında dünya nüfus artış trendine bağlı olarak 2067 yılında bugün üretilene ilave olarak 600 milyar kg süt üretimine ihtiyaç olacağı öngörülmektedir. Artan talebi, geleneksel üretim ve dağıtım yöntemleri ile karşılamak mümkün olmadığı için zaman içinde sütün üretim ve işlenmesi büyük oranda modern tesislerde gerçekleştirilmeye başlanmıştır (Britt et al., 2018: 3727-3725). Üretilen sütün besin ve ekonomik değerini koruması sterilize olarak tüketiciye ulaştırılmasına bağlıdır (Vissers & Driehius, 2009: 1).

Sütün uzun süre dayanımını sağlamak üzere yapılan işleme, paketleme ve sütün elde edildiği hayvan türü gibi pek çok faktör pazarda tüketicinin karşısına farklı paket süt alternatifleri çıkarmaktadır. Tüketiciler, bu özelliklere atfettikleri öneme göre alternatifleri değerlendirerek seçimlerini yapmaktadırlar. Bu nedenle pazarlama yöneticilerinin vermeleri gereken stratejik kararlardan biri de ürünün taşıması gereken özelliklerinin belirlenmesidir. Modern pazarlama yaklaşımı, diğer pazarlama kararlarında olduğu gibi ürün özelliklerinin belirlenmesinde de tüketici beklentilerinin temel alınmasını gerekmektedir. Bu nedenle tüketici beklentileri ve bunları karşılayacak ürün özelliklerinin doğru belirlenmesi büyük önem taşımaktadır. Ulusal ve uluslararası literatürde konuyu farklı boyutlarıyla inceleyen çalışmalara (Özel, 2008; Velčovská, & Larsen 2021; Ihwah et al., 2020) rastlamak mümkündür. Ancak yapılan çalışmaların hem nicelik olarak yeterli olmaması hem de süt tercihini etkileme potansiyeli olan bazı faktörlerin

çalışmalarda yer almaması, güncel tüketici tercihlerini dikkate alan yeni çalışmaların yapılmasını gerekli kılmaktadır. Bu öngörüden hareketle çalışmada tüketicilerin paket süt tercih yapılarının konjoint analizi kullanılarak belirlenmesi amaçlanmıştır. Tüketici özelliklerine göre tercih davranışları farklılaşabildiği için konjoint analizi farklı tüketici özelliklerine göre ayrı ayrı gerçekleştirilmiştir.

2. TÜRKİYE'DE SÜT ÜRETİMİ VE TÜKETİMİ

Dünya içme sütü üretimi 2018 yılında 137.000.000 ton olarak gerçekleşmiş ve sırayla AB, Çin ve ABD en büyük üreticiler olarak ön plana çıkmaktadır (Ulusal Süt Konseyi, 2019). Tablo 1'de verilen Türkiye süt üretim miktarlarına bakıldığında toplam süt üretiminin yaklaşık %92 gibi önemli bir kısmını sığır sütü oluşturmaktadır. İkinci sırada % 4,48 ile koyun sütü gelirken keçi sütünün %2,51'lik bir paya sahip olduğu görülmektedir. Manda sütü ise binde üç gibi oldukça düşük bir orana sahiptir.

Tablo 1. Türkiye Hayvan Türlerine Göre Çiğ Süt Üretimi ve Toplam Süt Üretimi İçindeki Payları

Yıl	Toplam	Sığır		Manda		Koyun		Keçi	
		Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%
2020	23503790	21749342	92,54	63767	0,27	1101065	4,68	589617	2,51
2021	23200306	21370116	92,11	63643	0,27	1143762	4,93	622785	2,68

Kaynak: tuik.gov.tr, 2022a

Error! Reference source not found.'de 2020 ve 2021 yıllarında Türkiye'de üretilen süt ürünleri verilmiştir. 2021 yılında üretilen içme sütü üretimi 1.523.200 ton olarak gerçekleşmiştir. TÜİK'in toplam nüfus ve içme sütü tüketimi verileri dikkate alındığında 2021 yılı kişi başı içme sütü tüketimi yaklaşık 18 litre olarak hesaplanmaktadır. Ancak Ulusal Süt Konseyi (2020), kayıtlı içme sütü üretim miktarları ve dış ticaret verileri ile entegre süt işletmeleri tarafından toplanan süt miktarı haricinde üretilen süt miktarı dikkate alındığında bu rakamın 2019 yılı için yaklaşık 39,7 litre olduğu tahmininde bulunmaktadır.

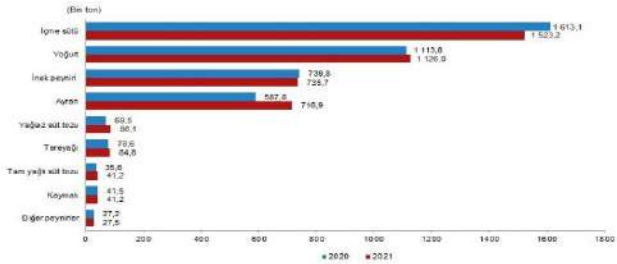

Grafik 1. Türkiye Süt Ürünleri Üretimi. Ocak-Aralık 2020-2021
Kaynak: tuik.gov.tr, 2022b

Türkiye'de 2021 yılında üretilen içme sütünün işleme yöntemine göre dağılımı Tablo 2'de verilmiştir. Buna göre işleme yöntemine göre en fazla üretilen sütlerin UHT sütler olduğu görülmektedir. İşleme yönteminden bağımsız olarak değerlendirildiğinde tam yağlı süt üretiminin de diğer yağ oranlı sütlere göre daha fazla olduğu görülmektedir. Üreticilerin büyük oranda tüketici taleplerini dikkate alarak üretim ve arzı planladıkları düşünüldüğünde Tablo 2'deki verilerden aynı zamanda tüketicilerin süt tercihleri konusunda da genel bir çıkarım yapılabilir.

Tablo 2. 2021 Yılı Türkiye İşleme Yöntemine Göre İçme Sütü Üretim Miktarları

Süt Türü	Miktar
UHT Tam Yağlı İçme Sütü	690375
UHT Yarım Yağlı İçme Sütü	641156
Pastörize Tam Yağlı İçme Sütü	88147
UHT Yağsız İçme Sütü	58522
Pastörize Yarım Yağlı İçme Sütü	2864
Pastörize Yağsız İçme Sütü	0

Kaynak: tuik.gov.tr, 2022c

3. TÜKETİCİ SÜT TERCİH FAKTÖRLERİ

Ulusal ve uluslararası yayınlarda tüketicilerin süt tercihine ilişkin gerek belirlenen faktörler gerekse kullanılan analiz yöntemleri farklılık göstermektedir. Bu nedenle aynı süt özelliğinin tüketici tercihindeki ağırlığı farklı çalışmalarda ve tüketici gruplarında farklılaşabilmektedir.

Tablo **3**'de bu çalışmalardan bazıları verilmiştir.

Tablo 3. Süt Tercih Faktörleri ile İlgili Literatür Özeti

Çalışma	Faktörler	Ülke, Örneklem büyüklüğü	Yöntem	Faktör önem yüzdeleri
Twenty.Com	Laktoz, Süt Türü, İşlem	Türkiye, 1010	Tanımlayıcı	%87 İnek, %67 paket, %17 laktozsuz
Çebi, Özyürek & Türkyılmaz, 2018	Süt türü, marka, yağ oranı, işlem	Türkiye, 199	Tanımlayıcı, Tek yönlü ANOVA	%91,3 inek, %30,1, UHT-pastörize, marka önem %79, yağ oranı önem %72,8
Özel, 2008	Marka, Paket, Ömür, Yağ, Fiyat, İçerik	Türkiye, 60	Konjoint	Marka %22,4, Paket %8,5, Ömür %8,9, Yağ %27,7, Fiyat 6,9, İçerik %25,4
Velčovská, & Larsen 2021	Marka, Paket, Fiyat, Kalite etiketi	Çekya, 185	Konjoint	Marka %50,3, Paket %18,5, Fiyat %17,5, Kalite etiketi %13,5
Ihwah et al., 2020	Katkı türü, paket büyüklüğü, yağ içeriği, paket türü	Endonezya, 60	Konjoint	Katkı türü %34,4, paket büyüklüğü %27,7, yağ içeriği % 9,9, paket türü 27

Konuya ilişkin yapılmış çalışmaların yanı sıra bire bir görüşmeler ve kişisel gözlemler sonucunda aşağıdaki tercih faktörlerinin günümüz gerçek satın alma koşullarını daha doğru yansıtacağı düşünülerek çalışmanın tercih faktörleri olarak belirlenmişlerdir.

3.1 İşleme Yöntemi

Önemli bir besin kaynağı olan süt aynı zamanda patojenik mikroorganizmaların üremesi için de uygun bir ortam sağlamakta ve gerekli önlemler alınmazsa insan sağlığı için risk oluşturabilmektedir. Sağlıklı bir hayvandan elde edilen süt, steril kabul edilmekle birlikte sağım, taşıma ve depolama koşullarına bağlı olarak patojenler ile kontamine olabilmektedir. Kontamine sütün doğru şekilde steril edilmeden tüketilmesi başta Salmonella ve Brusella kaynaklı olmak üzere önemli sağlık sorunlarına yol açabilmektedir (Alişarli, Solmaz & Akkaya, 2003: 35,37,38).

Çiğ sütün sterilizasyonunda genel olarak ısıl işlem temelli pastörizasyon ve UHT (Ultra high temperature) olmak üzere iki yöntem kullanılmaktadır. UHT yönteminde sütün doğrudan veya dolaylı olarak 140 C^0'lik ısıya birkaç saniye maruz bırakılarak patojenik mikroorganizmalardan arındırılıp raf ömrünün uzatılması amaçlanmaktadır. Doğru sıcaklık ve süre kombinasyonu ile sütte yeterli sterilizasyon ve minimum kimyasal değişim amaçlanmaktadır (Fuquay, McSweeney & Fox, 2011).

Pastörizasyon yönteminde daha düşük sıcaklıklar kullanılmaktadır. Sıcaklık artırıldıkça ihtiyaç duyulan süre azalmaktadır. Pastörize edilecek sütler ısıtılarak; 63 C^0'de 30 dakika, 70-75 C^0'de 15 saniye ve 89 C'de 1 saniye bekletildikten

sonra hızla soğutularak sterilizasyon gerçekleştirilmektedir (Smith, 1981). Pastörize sütler buzdolabı koşullarında 3-21 gün arasında saklanabilirken, UHT sütler oda sıcaklığında 3-12 ay arasında saklanabilmektedir (Melini et al., 2017. 14).

Isıtma temelli her iki yöntemde sütün fiziksel ve kimyasal yapısında az da olsa bazı değişiklikler söz konusu olmaktadır. Bu değişimler daha yüksek sıcaklığın kullanıldığı UHT yönteminde nispeten daha fazla olmakla birlikte her iki yöntemin sütün besin değerlerinde önemli sayılabilecek kayıplara yol açmadığı ifade edilmektedir (Rysstad, 2003:38-39).

3.2 Laktoz

Laktoz sadece sütte bulunan ve süt şekeri olarak adlandırılan bir disakkarittir. Ancak laktozun sindirimi için gerekli olan enzimin yeterli düzeyde olmadığı kişilerde laktozlu sütün yeterince sindirilememesi şişkinlik, kramp ve ishal gibi problemlere yol açabilmektedir (Gulseven & Wohlgenant, 2017: 271). Dünya nüfusunun ırk ve yaş özelliklerine göre farklılık göstermekle birlikte %70'inin laktoz intoleransına sahip olduğu tahmin edilmektedir. Laktoz intoleransının toplumdaki yaygınlığı süt endüstrisinin konuya olan ilgisini artırmıştır. Pazarın bu yöndeki talebini dikkate alan firmalar tüketicilere laktozu hidrolize edilmiş veya laktozsuz süt seçenekleri sunmaktadırlar (Messia, Candigliota & Marconi, 2007: 910).

Sütte yaklaşık olarak 4-6 gram/100 ml laktoz bulunurken laktozsuz ticari sütün laktoz içeriğinin 0,25 gramdan daha az olması beklenmektedir. Laktozun hidrolizasyonu sonucunda ortaya çıkan glikoz ve galaktoz sütün daha şekerli bir tada sahip olmasına yol açabilmektedir. Dolayısıyla laktozsuz süt seçiminde sütün duyusal özellikleri de belirleyici olmaktadır (Adhikari et al., 2010:113).

3.3 Paketleme

Paketlemenin temel amacı ürünü; ısı, mikrobiyolojik ve fiziksel etkilere karşı korumaktır. Ancak pazarlamada paketlemenin işlevi bunun çok ötesindedir. Paketleme özellikle perakendecilikte pazarlama iletişiminin önemli unsurlarından biri olarak kabul edilmektedir. Günümüz self servis market konseptinde paketleme bir bakıma sessiz satış elemanı olarak işlev görmektedir (Stewart, 1996: 1,2). Tüketicilerin satın alma noktasında ürünle ilk etkileşimleri paket üzerinden gerçekleşmektedir. Paketleme tüketiciye bilgi sağlamanın dışında tüketicinin dikkatini çekmek ve tüketim deneyimi hakkında öngörüde bulunmasına yardımcı olmaktadır (Clark et al., 2021, 1).

Gıda ürünleri özelinde paketleme satın alma sürecindeki işlevinin yanında tüketim deneyimini etkileme potansiyeline de sahiptir. Bu etki paket ile içeriğinin

fiziksel etkileşimi veya ışık kaynaklı oksidasyon sonucu objektif temellere dayalı gerçekleşebileceği gibi sübjektif değerlendirmeler sonucu da gerçekleşebilmektedir. Tüketiciler paket deneyimini doğrudan ürün içeriğine transfer edebilmektedirler (Schifferstein et al., , 2013: 19,20). Türkiye'de marketlerde satılan sütler plastik şişe, cam şişe ve karton paketlerde satılmaktadır. Süt üreticileri maliyet, koruma ve taşıma özellikleri yanında tüketici tercihlerini de dikkate olarak doğru paket tercihini belirlemeleri pazar başarısı açısından büyük önem taşımaktadır.

3.4 Süt Türü

Süt üretimi amacıyla dünyanın farklı bölgelerinde bölgesel koşullara göre farklı türler yetiştirilse de süt üretimi büyük oranda sığır, koyun, keçi, deve ve bufalo olmak üzere 5 tür tarafından gerçekleştirilmektedir. Bunlar arasında inek, dünya süt üretiminin önemli bir kısmını oluşturmaktadır. FAO'nun 2019 yılı verilerine göre 920 milyon ton olan dünya toplam süt üretiminin %81'i inek sütü, % 2,1'i keçi sütü ve %1,1'i koyun sütünden oluşmaktadır (Barłowska et al., 2011: 291; FAO, 2021).

Farklı türlerden elde edilen sütlerin besin değerleri ve fiziko-kimyasal özellikleri birbirinden farklılık göstermektedir. Yağ oranı keçi ve inek sütünde yaklaşık olarak aynı iken koyun sütünün yağ oranı diğer iki türün yaklaşık iki katı oranındadır. Koyun ve keçi sütü renk olarak inek sütüne göre daha beyaz iken inek sütü keçi sütüne göre daha asidik yapıdadır (Jandal, 1996: 177-178). Bütün bu farklılıklar sütün tüketiciler tarafından tat ve sağlık algısını da değiştirmektedir. Tüketiciler diğer özelliklerle birlikte sütün kaynağını da seçim kriterlerinden biri olarak değerlendirmektedir.

3.5 Yağ Oranı

Süt yağları yeni doğanlar için temel enerji kaynağıdır. Hayvanın türü, sağlığı, beslenme ve emzirme dönemi gibi pek çok faktöre bağlı olarak farklılık gösterebilmektedir. İnek sütünde ortalama %3-5 oranında yağ olduğu kabul edilmektedir. Süt yağı A,D ve E vitamini gibi yağda çözünen vitaminler için taşıyıcı görevi görmektedir (Gordon, 2013: 65). Bununla birlikte bütün dünyada kardiyo-vasküler hastalıklardan ölümlerin yüksek oranda seyretmesi kolesterol ve yağ tüketimi konusunda duyarlılığı artırmıştır. Hatta sağlıklı beslenme yağlardan, özellikle doymuş yağlardan kaçınma ile eşdeğer görülmektedir. Ancak konuyla ilgili yapılan genellemeler çoğu zaman doğru olmamakta ve yanlış yönlendirebilmektedir. Farklı yağ asitlerinden oluşan süt yağının değerlendirmesinin içeriğine göre yapılması daha gerçekçi olacaktır. Bununla birlikte tüketiciler satın alma kararlarını kişisel algı ve doğrularına göre verdikleri

için sütün yağ oranı önemli tüketici tercih kriterlerinden biri olarak değerlendirilebilir (Lock, Givens & Bauman, 2014: 175,176).

3.6 Üretim Yöntemi

Nüfus ve refah artışına bağlı yüksek gıda talebini karşılamak üzere verimlilik odaklı üretim, gıda sektöründe hâkim anlayış haline gelmiştir. Sanayileşme ve tarımsal ilaçlamada yaşanan gelişmeler bu yaklaşımın temel dinamikleri olmuştur. Organik ürünlerin faydalarına dönük farkındalığa rağmen bu trendin devamlılığı ürün bolluğu, ulaşılabilirlik ve düşük fiyatla açıklanabilir (Rana & Paul, 2017:157). Ancak son zamanlarda bu trendin organik ürünler lehine değişmeye başladığı görülmektedir. Gerek çevresel sorunlar ve gerekse sağlık – beslenme ilişkisi konusunda artan toplumsal farkındalık ve bilinç organik ürünlere olan ilgi artışının temel nedenleri olarak görülmektedir. Çevre ve gıda güvenliği açısından faydalarına karşın organik ürünlerin karşılamak zorunda oldukları yasal kriterler daha yüksek maliyetle üretim anlamına gelmektedir. Organik üretimin ekonomik sürdürülebilirliği yüksek maliyetleri karşılayacak pazar fiyatına tüketicilerin ikna edilmesine bağlıdır. Meyve, sebze ve yumurtada organik ürünlerin pazar payı daha yüksek iken sütte bu oran dünyada sadece % 0,9 gibi oldukça küçük orandadır (Scozzafava et al., 2020: 1).

Tüketicilerin organik ürün tercihini çoğunlukla; sağlık, lezzet ve çevresel fayda motivasyonu ile gerçekleştirmektedir. Tüketicilerin demografik ve sosyo-kültürel özelliklere göre güçlü olan motivasyon farklılık gösterebilmektedir. Dolayısıyla hedef pazarın hangi motivasyonla organik süt tüketimini gerçekleştirdiği dikkate alınarak daha etkili pazarlama iletişimi sağlanabilir (Aertsens et al., 2009: 17-18)

4. YÖNTEM

Araştırmada tüketici tercih yapılarının belirlenmesinde konjoint analizi kullanılmıştır. Konjoint analizinde ürün özellikleri ile oluşturulan ve hipotetik ürünleri tanımlayan konjoint kartlarının, likert gibi katılımcıların aşina olduğu geleneksel ölçek tiplerinden farklı olması, katılımcıların değerlendirme zorluğu yaşamasına neden olabilmektedirler. Bu nedenle çalışmanın anket formu, detaylı açıklama yapılarak ve görsel unsurlarla desteklenerek oluşturulmuştur. Anket formunun internet adresi bağlantısı potansiyel katılımcılarla paylaşılarak anket uygulaması 08.04.2022 ile 30.06.2022 tarihleri arasında online olarak gerçekleştirilmiştir. Araştırmanının ana kütlesi 18 yaş üstü yetişkinler olarak belirlenmiştir. Araştırmada farklı tüketici gruplarının tercih yapılarının incelenmesi amaçlandığı için ana kütlede yaş dışında bir sınırlandırmaya gidilmemiştir.

Doldurulan anketler üzerinde yapılan kontroller sonrası eksik ve hatalı anketler değerlendirme dışı bırakılarak toplam 160 anketten elde edilen veriler üzerinden analizler gerçekleştirilmiştir. **Error! Reference source not found.**'de katılımcılara ait tanımlayıcı istatistikler verilmiştir.

Tablo 4. Katılımcılara İlişkin Tanımlayıcı İstatistikler

Özellik	Kategoriler	Sıklık	Yüzde
Cinsiyet	Kadın	95	59,4
	Erkek	65	40,6
Gelir	Alt	29	18,1
	Orta	122	76,3
	Yüksek	9	5,6
Eğitim	Ortaöğretim	14	8,8
	Lisans	94	58,8
	Yüksek lisans	22	13,8
	Doktora	30	18,8
Yaş	=<25	51	31,9
	26-50	88	55,0
	>50	21	13,1
Sütün Birincil Kullanım Amacı	İçmek	77	48,1
	Yoğurt yapmak	65	40,6
	Tatlı ve Hamur işlerinde	18	11,3

Konjoint Analizi: Pazarda yer alan ürünlerin, farklı özelliklerin oluşturduğu bir bütün olduğu ve tüketicilerin tercihlerini bu özelliklere atfettikleri öneme göre yaptıkları varsayılmaktadır. Tüketicilerin ürün özellikleri üzerinden yaptığı değerlendirme sonunda doğal olarak kendileri için en yüksek fayda değerine sahip ürünü tercih ettiği kabul edilmektedir. Tüketici tercihlerini belirlemede yaygın kullanılan pazarlama araştırma yöntemlerinden biri de konjoint analizidir (Bakken & Frazier, 2006: 288).

Tam profil, seçim temelli ve uyarlamalı olmak üzere üç farklı konjoint analizi olmakla birlikle en yaygın kullanılan tam profil konjoint analizidir. Ancak tam profil konjoint analizinde özellik sayısı fazla olduğunda bütün özellik düzeylerinin kombinasyonu ile oluşturulacak varsayımsal ürün profili sayısı çok yüksek olabilmektedir. Bu durumda tam faktöriyel tasarım yerine kısmi faktöriyel tasarım ile katılımcıların değerlendirebileceği makul sayıda ürün profili elde edilmektedir (Rao, 2014: 6) .

Konjoint analizinde farklı özelliklere sahip ürün profillerine ilişkin tüketici değerlendirmelerinden özellik düzeylerinin fayda değerleri ve özelliklerin göreceli önem düzeyleri elde edilmektedir. Bu yönüyle konjoint analizi diğer yöntemlerden farklı olarak ayrıştırıcı bir özelliğe sahiptir. Diğer bir ifade ile

ürüne ilişkin genel değerlendirmeden her bir farklı ürün özelliğinin tüketici tercihindeki fayda değerleri elde edilmektedir (Sattler & Börner, 2013: 123-124).

Konjoint analizinin en önemli varsayımı hipotetik ürünleri tanımlayacak doğru ve gerçekçi özellik ve düzeylerin belirlenmesidir. Gerçek pazar koşullarını yansıtmayan ürün özellik ve düzeyleri kullanılarak gerçekleştirilen konjoint analizi ile yapılan araştırmaların geçerlilikleri düşük olacaktır (Hair et al., 2006: 466).

Araştırmada konjoint tasarımında kullanılacak özellikler ve düzeyleri; literatür taraması ve farklı demografik özelliklere sahip tüketicilerle yapılan görüşmeler sonucunda belirlenmiştir. Konjoint tasarımında yer alacak faktörler belirlenirken sadece tüketiciler açısından önemi değil, aynı zamanda ürün tercihinde önemli bir kriter olup olmadığına bakılmıştır. Örneğin hava yastığı tüketiciler için önemli bir özellik olmasına rağmen günümüzde bütün yeni araçlar standart donanım olarak hava yastığına sahip olduğu için bir tercih faktörü olarak değerlendirilemeyecektir. Bu değerlendirmeler doğrultusunda araştırmanın konjoint tasarımında kullanılacak paket süt tercih faktör ve düzeyleri

Tablo **5**'deki gibi belirlenmiştir.

Tablo 5. Konjoint Tasarımında Kullanılan Süt tercih faktör ve düzeyleri

Özellikler	**Düzeyler**		
Üretim Yöntemi	Organik	Organik değil	
İşleme Yöntemi	UHT	Pastörize	
Laktoz	Laktozsuz	Laktozlu	
Süt Türü	İnek	Keçi	Koyun
Paket	Karton	Şişe	Plastik
Yağ Oranı	Az Yağlı	Yarım yağlı	Tam Yağlı

6 faktöre ait düzeylerin kombinasyonu ile toplam 2x2x2x3x3x3=216 olası varsayımsal paket süt seçeneği söz konusu olmaktadır. Katılımcıları, bu sayıda ürün profilini değerlendirmeye ikna etmenin zorluğu bir yana isteseler bile sağlıklı bir değerlendirme yapmaları zordur. Bu nedenle ana etkilerin değerlendirilmesine imkân verecek makul sayıda ürün profili elde etmek amacıyla ortogonal tasarım önerilmektedir (www.ibm.com). Araştırmada ortogonal tasarımla 16 varsayımsal paket sütten oluşan bir alt küme belirlenerek anket formuna dönüştürülmüş ve tüketicilerin değerlendirilmesine sunulmuştur.

5. BULGULAR

SPSS programında için gerekli syntax dosyası oluşturularak ilk olarak bütün katılımcıların tercih yapılarını belirlemek üzere konjoint analizi gerçekleştirilmiştir. Bütün katılımcılara ait süt tercih faktörlerinin göreceli önem

yüzdeleri **Error! Reference source not found.**'de verilmiştir. Elde edilen sonuçlar katılımcı tercihini en fazla etkileyen faktörün %28 ile süt türü olduğunu göstermektedir. Daha sonra sırasıyla %20 ile paket türü, %18 ile yağ oranı ve %16 ile üretim yöntemi gelmektedir. Laktoz içerme özelliği ve işleme yöntemi %8 ile son sıralarda yer almaktadır.

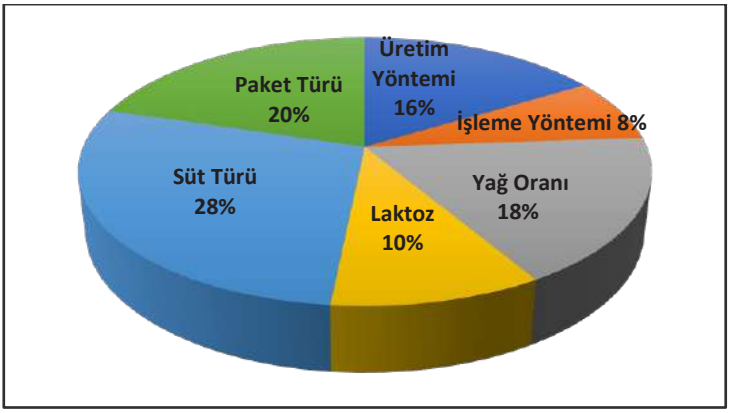

Şekil 1. Süt Tercih Faktörleri Önem Yüzdeleri

Bu sonuçlar faktörlerin genel olarak önemini ifade ederken, faktörlerin hangi düzeylerinin tüketici tercihinde daha yüksek fayda sağladığını göstermemektedir. Buna ilişkin sonuçlar fayda değerleri olarak

'da verilmiştir. Faktörlerin en yüksek fayda değerine sahip olan düzeyi, o özelliğe sahip paket süt alternatifinin katılımcılar tarafından daha fazla tercih edileceğini göstermektedir. Buna göre 8,36 fayda katsayısına sahip olan inek sütü en fazla tercih edilen süt türü olarak bulunmuştur. Keçi sütü -2,68 ile ikinci sırada yer alırken koyun sütü -5,70 ile üçüncü sırada yer almaktadır. Keçi ve koyun sütünün fayda katsayılarının negatif değerli olması katılımcıların her iki süt türüne karşı olumsuz yaklaşımını yansıtmaktadır.

Tablo 6. Faktör Düzeyleri Fayda Katsayıları

Faktörler	Düzeyleri	Fayda Katsayısı	Std. Sapma	CV
Üretim Yöntemi	**Organik**	5,7	8,1	1,4
	Geleneksel	-5,7	8,1	-1,4
İşleme Yöntemi	**UHT**	0,3	4,0	14,2
	Pastörize	-0,3	4,0	-14,2
Yağ Oranı	**Az Yağlı**	-2,6	6,1	-2,4
	Yarım Yağlı	0,8	6,4	8,0
	Tam Yağlı	1,8	9,2	5,2
Laktoz	**Laktozlu**	-0,6	5,9	-10,7
	Laktozsuz	0,6	5,9	10,7
Süt Türü	**İnek**	8,4	16,2	1,9
	Keçi	-2,7	9,9	-3,7
	Koyun	-5,7	11,1	-1,9
Paket	**Karton**	-0,1	7,3	-56,9
	Şişe	3,7	7,8	2,1
	Plastik	-3,6	8,1	-2,3
(Constant)		55,3		

Error! Reference source not found. ve

’daki genel önem yüzdeleri ve fayda katsayıları her bir katılımcı için elde edilen değerlerin ortalamaları alınarak elde edilmektedir. Ancak fayda değerlerine ilişkin standart sapma ve CV (The coefficient of variation) değerleri veri setindeki değişkenliğin oldukça yüksek düzeyde olduğunu göstermektedir. CV değeri standart sapmanın aritmetik ortalamaya oranı ile elde edilmekte ve 1’in üzerindeki değerler yüksek değişkenliğe işaret etmektedir (Sharma, 2012: 157).

’daki CV değerleri, faktör düzeylerine ait fayda katsayılarındaki değişkenliğin yüksek olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla bireysel önem yüzdeleri ve katsayıların ortalamaları alınarak yapılacak genel değerlendirme tüketicilerin süt tercihlerine ilişkin doğru bilgi ve içgörü sağlamak için yeterli olmayacaktır. Bu nedenle konjoint analizi; cinsiyet, gelir düzeyi ve yaş faktörleri dikkate alınarak tekrar edilmiştir. Katılımcı özelliklerine göre faktörlerin önem yüzdelerine ilişkin elde edilen sonuçların kendi aralarında ve genel sonuçlarla karşılaştırılabilmesi için

Tablo **7**’de birlikte verilmiştir.

Tablo 7. Katılımcı Özelliklerine Göre Süt Tercih Faktörleri Önem Yüzdeleri (%)

Faktör	Genel	Cinsiyet		Gelir Düzeyi			Yaş		
		Kız	Erkek	Düşük	Orta	Yüksek	=<25	26-50	>50
Üretim Yöntemi	16,3	16,9	15,3	21,7	15,4	9,9	18,1	16,1	12,4
İşleme Yöntemi	7,6	8,1	6,9	8,6	7,6	5,3	8,0	7,8	6,1
Yağ Oranı	17,6	16,3	19,5	15,2	17,3	30,1	14,4	17,5	25,9
Laktoz	10,1	9,2	11,4	9,9	10,1	10,3	11,1	9,3	11,2
Süt Türü	28,2	29,7	25,9	26,7	28,7	25,4	28,9	29,8	19,7
Paket	20,2	19,7	21,0	17,9	20,9	18,9	19,4	19,7	24,7
Toplam	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Tablo **7**'de cinsiyet, yaş ve gelir düzeyine göre faktörlerin önem yüzde ortalamaları verilmiştir. Ortalamaların istatiksel olarak anlamlılığını test etmek üzere t-testi ve tek yönlü varyans analizi gerçekleştirilmiştir. İlk olarak kadın ve erkeklerin tercih faktör önem yüzde ortalamalarının farklılığını değerlendirmek üzere t-testi gerçekleştirilmiştir.

Tablo **8**'deki sonuçlar hiçbir faktörün önem yüzde ortalamasında cinsiyete göre istatiksel olarak anlamlı bir farklılık olmadığını göstermektedir, (p>0,05). Bu sonuç kadın ve erkeklerin paket süt tercih yapılarının benzer olduğunu göstermektedir.

Tablo 8. Cinsiyete Göre Süt Tercih Faktörlerinin Önem Yüzdeleri T Testi Sonuçları

Faktör	Cinsiyetiniz	N	Ortalama	Std. Sapma	t	df	p
Üretim Yöntemi	Kadın	95	0,17	0,14	0,79	158	0,43
	Erkek	65	0,15	0,12			
İşleme Yöntemi	Kadın	95	0,08	0,08	1,16	158	0,25
	Erkek	65	0,07	0,05			
Yağ Oranı	Kadın	95	0,16	0,13	-1,59	158	0,11
	Erkek	65	0,20	0,11			
Laktoz	Kadın	95	0,09	0,08	-1,44	158	0,15
	Erkek	65	0,11	0,10			
Süt Türü	Kadın	95	0,30	0,20	1,21	158	0,23
	Erkek	65	0,26	0,19			
Paket	Kadın	95	0,20	0,12	-0,63	158	0,53
	Erkek	65	0,21	0,14			

İkinci olarak gelir düzeyine göre süt tercih faktörlerinin önem yüzdelerinin farklılaşıp farklılaşmadığını incelemek üzere tek yönlü varyans analizi gerçekleştirilmiştir. Analiz bulguları gelir düzeyine göre sadece üretim yöntemi [F (2, 157) =4,029, p = 0,020] ve yağ oranı [F (2, 157) =5,476, p = 0,005] önem yüzdeleri arasında fark olduğunu ortaya koymuştur. Sütün üretim yönteminin hangi gruplar arasında farklılık gösterdiğini tespit etmek üzere post hoc test sonuçlarına bakıldığında düşük gelir düzeyi (Ort=0,21; SS=0,15) ile Orta(Ort=0,15; SS=0,12) ve yüksek (Ort=0,09; SS=0,09) gelir düzeyi arasında istatiksel olarak anlamlı bir farklılık olduğu ancak orta ve yüksek gelir düzeylerinin kendi arasında anlamlı bir farklılık olmadığı görülmektedir. Süt tercihinde sütün hangi üretim yönteminin daha yüksek fayda değerine sahip olduğunu

Tablo **9**'de fayda değerlerinde görülebilmektedir. Buna göre sütün organik olmasının düşük gelir düzeyinde 10,33, orta gelir düzeyinde 4,86 ve yüksek gelir düzeyinde 1,49 fayda katsayısına sahip olduğu görülmektedir. Bu sonuçlar düşük gelir düzeyindeki katılımcıların sütün organik olmasına daha fazla önem atfettiğini göstermektedir.

Gelir düzeyi gruplarına göre fark olduğu tespit edilen bir diğer özellik olan yağ oranının post hoc sonuçlarına göre yüksek gelir düzeyi (Ort=0,30; SS=0,24) ile düşük (Ort=0,15; SS=0,06) ve orta (Ort=0,17; SS=0,11) gelir düzeyi arasında bir farklılık bulunmuştur. Bu sonuçlara göre yüksek gelir düzeyine sahip olanların süt tercihinde yağ oranın daha büyük ağırlığa sahip olduğunu söylenebilir. Yağ oranının hangi düzeyine daha fazla önem atfettiklerini görmek üzere

Tablo **9**'deki fayda değerlerine bakıldığı zaman yüksek, orta ve düşük gelir düzeyine sahip katılımcıların tam yağlı süt için fayda değerleri sırasıyla 11,64, 1,74 ve -1,11 olarak bulunmuştur. Bu sonuçlar yüksek gelirli katılımcıların sütün yağ oranının yüksek olmasına daha fazla değer verdiklerini göstermektedir.

Araştırmada süt tercih faktörlerinin yaş gruplarına göre önem yüzdelerinin farklılaşıp farklılaşmadığı tek yönlü varyans analizi ile incelenmiştir. Analiz sonucunda yaş gruplarına göre tercih faktör önem yüzde ortalamalarının sadece yağ oranında [F (2, 157) =6,80, p = 0,01] istatiksel olarak anlamlı bir farklılık gösterdiği tespit edilmiştir. Post hoc sonuçlarına bakıldığında 50 yaş üstü katılımcılarla (Ort=0,25; SS=0,18) 25 yaşına kadar olanlar (Ort=0,14; SS=0,07) ve 26-50 arası (Ort=0,17; SS=0,11) katılımcılar arasında bir farklılık olduğu görülmüştür. Bu sonuçlar 50 yaş üstü katılımcıların diğer yaş gruplarına göre süt tercihinde yağ oranına daha fazla önem verdiklerini göstermektedir. Hangi yağ oranının daha yüksek fayda değerine sahip olduğunu

Tablo **9**'de verilen fayda katsayılarından görülebilmektedir. Buna göre tam yağlı sütün 50 yaş üzerindekiler için fayda katsayısı 8,60 iken 25 yaş altında -0,26 ve 25-50 yaş grubunda 1,33'tür. Bir diğer ifade ile 50 yaş üzerindekiler için tam yağlı sütün satın alma kararlarındaki ağırlığı daha fazladır.

Tablo 9. Katılımcı Özelliklerine Göre Faktör Düzeylerinin Fayda Katsayıları

Faktör	Düzey	Genel	Cinsiyet		Gelir Düzeyi			Yaş		
			Kız	Erkek	Düşük	Orta	Yüksek	=<25	26-50	>50
Üretim Yöntemi	**Organik**	5,7	6,5	4,4	10,3	4,9	1,5	7,8	5,1	3,3
	Geleneksel	-5,7	-6,5	-4,4	-10,3	-4,9	-1,5	-7,8	-5,1	-3,3
İşleme Yöntemi	**UHF**	0,3	0,1	0,5	0,6	0,3	-0,3	0,6	0,1	0,3
	Pastörize	-0,3	-0,1	-0,5	-0,6	-0,3	0,3	-0,6	-0,1	-0,3
Yağ Oranı	**Az Yağlı**	-2,6	-2,7	-2,4	-1,9	-2,4	-7,5	-0,8	-3,1	-4,8
	Yarım Yağlı	0,8	1,5	-0,2	3,0	0,7	-4,2	1,1	1,8	-3,8
	Tam Yağlı	1,8	1,2	2,6	-1,1	1,7	11,6	-0,3	1,3	8,6
Laktoz	**Laktozlu**	-0,6	-0,5	-0,6	-0,6	-0,7	1,1	-1,4	-0,3	0,4
	Laktozsuz	0,6	0,5	0,6	0,6	0,7	-1,1	1,4	0,3	-0,4
Süt Türü	**İnek**	8,4	10,6	5,1	10,3	8,0	7,6	10,4	9,0	1,1
	Keçi	-2,7	-3,1	-2,1	-3,7	-2,4	-3,8	-4,6	-1,9	-1,2
	Koyun	-5,7	-7,5	-3,1	-6,6	-5,6	-3,8	-5,7	-7,1	0,1
Paket	**Karton**	-0,1	-0,6	0,5	-0,9	0,1	-0,2	-0,4	-0,2	0,5
	Şişe	3,7	4,1	3,2	4,0	3,6	4,4	2,8	3,7	6,2
	Plastik	-3,6	-3,5	-3,7	-3,2	-3,7	-4,2	-2,4	-3,6	-6,7
(Constant)		55,3	52,5	59,5	51,2	56,4	54,2	53,2	55,0	61,6

6. SONUÇ

Araştırmada tüketici özelliklerine göre paket süt tercih yapıları konjoint analizi kullanılarak incelenmiştir. İlk olarak tüketici özellikleri dikkate alınmaksızın genel tercih yapıları incelenmiştir. Analiz sonucunda tüketicilerin paket süt tercihini etkileyen en önemli faktörler olarak sırasıyla süt türü, paket türü ve yağ oranı bulunmuştur. Faktörlerin en yüksek fayda katsayısına sahip düzeyleri ise; süt türü olarak inek sütü, yağ oranı olarak tam yağlı, paket türü olarak şişe, işleme yöntemi olarak UHT, laktozsuz ve üretim yöntemi olarak organik olarak bulunmuştur. Bu sonuçlar; Topcu & Yalçın'ın (2017) yaptığı çalışmada sütün üretim yönteminin en önemli ve yağ oranını en düşük öneme sahip faktör olarak bulmasıyla farklılık göstermektedir. Bu uyumsuzluk her iki çalışmanın konjoint tasarımında bu faktörler dışındaki faktörlerin birbirinden farklılığından kaynaklanmış olabilir. Çünkü konjoint analizinde önem yüzdeleri, tasarımda yer alan faktörler arası karşılaştırma yapılarak elde edilen göreceli önem düzeyi göstermektedir. Dolayısıyla aynı özelliğin farklı özelliklerden oluşmuş tasarımlarda farklı önem yüzdelerine sahip olması doğaldır. McCarthy et al., (2017) tarafından yapılan çalışmada ise yağ oranı en önemli faktör olarak bulunmuştur. Ancak katılımcılar açısından en yüksek yağ oranını değil, ikinci en yüksek yağ oranını en çok tercih edilir düzey olarak belirlenmiştir. Bu tercihin

nedeni katılımcıların sağlık bilinç düzeyi ve yüksek yağ oranının olası sağlık riskleri olabilir.

Araştırmada ikinci olarak tüketici özelliklerine göre paket süt tercihlerinin değişebileceği varsayımıyla katılımcıların cinsiyet, gelir ve yaş kategorilerine göre konjoint analizi gerçekleştirilmiştir. İlk olarak cinsiyete göre tercih faktörlerinin önem yüzde ortalamalarının istatiksel olarak farklılaşıp farklılaşmadığı t-testi ile incelenmiş ve farklılık olmadığı sonucu elde edilmiştir. Zingone et al., (2017) yaptıkları çalışmada kadınların laktozsuz sütleri erkeklere oranla daha fazla tercih ettiklerini tespit etmişlerdir. Bu sonuç laktoz intoleransının kadınlarda erkeklere oranla daha yüksek olmasından kaynaklanmış olabilir (Baadkar, Mukherjee & Lele, 2014: 551). Mevcut çalışmada farklı sonuca ulaşılmış olmasının nedeni ülkemizde laktoz intoleransı farkındalığının düşük olması olabilir.

Gelir düzeyine göre yapılan değerlendirmede tercih faktörlerinden sadece üretim yöntemi ve yağ oranı önem yüzde ortalamaları farklılık göstermektedir. Düşük gelir düzeyine sahip katılımcılar sütün organik olmasına daha fazla önem atfetmektedirler. Bu sonuç, araştırmada düşük gelir grubundaki kadın oranının (%24,2) erkek oranından (%9,2) fazla olması ve yapılan çalışmalara göre kadınların erkeklere oranla organik ürünlere ilgilenim düzeylerinin daha yüksek (Güngör, 2019) olmasından kaynaklanmış olabilir. Yağ oranında ise yüksek gelir grubundaki katılımcıların tam yağlı sütleri tercih ettikleri görülmektedir. Tam yağlı ifadesi sütün lezzet ve besin değeri açısından yüksek değerde olduğu ve daha az işlem gördüğü algısına yol açtığı için yüksek gelir grubundaki tüketiciler tarafından daha fazla tercih ediliyor olabilir.

Yaş gruplarına göre yapılan değerlendirmelerde de sadece yağ oranı açısından bir farklılık bulunmuş ve 50 yaş üzerindekilerin diğerlerine göre tam yağlı sütü daha fazla tercih ettikleri görülmüştür. Bu sonuç ileri yaştakilerin geçmişten gelen süt tüketim alışkanlıklarıyla ilgili olabilir.

Sonuç olarak konuya ilişkin daha önce yapılmış çalışmalar ve mevcut çalışmada elde edilen bulguların farklılık göstermesi, farklı tüketici grupları ve faktörlerle yeni çalışmaların yapılma gerekliliğini ortaya koymaktadır. Tüketicilerin sosyo-ekonomik ve demografik özelliklerine göre süt tercih yapıları incelenebilir. Ayrıca bundan sonra yapılacak çalışmalarda konjoint analizi sonuçları ile fayda temelli pazar bölümlendirme ve pazar simülasyonları gerçekleştirilerek uygulamacıların tüketici tercihlerine yönelik içgörülerinin artmasına katkı sağlanabilir.

KAYNAKÇA

1. Adhikari, K., Dooley, L. M., Chambers IV, E., & Bhumiratana, N. (2010). Sensory Characteristics of Commercial Lactose-Free Milks Manufactured in The United States. *LWT-Food Science and Technology*, *43*(1), 113-118.
2. Aertsens, J., Verbeke, W., Mondelaers, K., & Van Huylenbroeck, G. (2009). Personal Determinants of Organic Food Consumption: A Review. *British food journal*. 111(10), 1140-1167.
3. Alişarli, M., Solmaz, H., & Akkaya, L. (2003). Süt İneklerinde Meme Başı Derilerinin Bazı Mikroorganizmalar ve Çiğ Sütlerinin De Mikrobiyolojik Kalite Yönünden İncelenmesi. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, *14*(1), 35-39.
4. Anderson G. H. Luhovyy, B. Akhavan, T., & Panahi, S. (2011). Milk Proteins in The Regulation of Body Weight, Satiety, Food Intake and Glycemia. In Clemens, R. A., Hernell, O., & Michaelsen, K. F. (Eds.), *Milk and Milk Products in Human Nutrition* (pp.147-159) Karger Medical and Scientific Publishers.
5. Baadkar, S. V., Mukherjee, M. S., & Lele, S. S. (2014). Study on Influence of Age, Gender and Genetic Variants on Lactose Intolerance and Its Impact on Milk Intake in Adult Asian Indians. *Annals of Human Biology*, *41*(6), 548-553.
6. Bakken, D. & Frazier, C. L. (2006) Conjoint Analysis, Understanding Consumer Decision Making. In Grover, R., & Vriens, M. (Eds.). *The Handbook of Marketing Research: Uses, Misuses, and Future Advances*. Sage.
7. Barłowska, J., Szwajkowska, M., Litwińczuk, Z., & Król, J. (2011). Nutritional Value and Technological Suitability of Milk from Various Animal Species Used for Dairy Production. *Comprehensive Reviews in Food Science and Food Safety*, 10(6), 291-302.
8. Besler, T. *Sütün beslenmedeki önemi*, https://hsgm.saglik.gov.tr/depo/birimler/saglikli-beslenme-hareketli-hayat-db/dokumanlar/Sunumlar/Sut-ve-Osteoporoz/Sutun-Beslenmedeki-Onemi.pdf
9. Britt, J. H., Cushman, R. A., Dechow, C. D., Dobson, H., Humblot, P., Hutjens, M. F., ... & Stevenson, J. S. (2018). Invited Review: Learning from The Future—A Vision for Dairy Farms and Cows in 2067. *Journal of Dairy Science*, 101(5), 3722-3741.
10. Çebi, K., Özyürek, S., & Türkyılmaz, D. (2018). Süt ve Süt Ürünleri Tüketiminde Tüketici Tercihlerini Etkileyen Faktörler: Erzincan İli Örneği. *YYÜ. Tar. Bil. Dergisi*, *28*(1), 70-77.

11. Clark, E. A., Duncan, S. E., Hamilton, L. M., Bell, M. A., Lahne, J., Gallagher, D. L., & O'Keefe, S. F. (2021). Characterizing Consumer Emotional Response to Milk Packaging Guides Packaging Material Selection. *Food Quality and Preference*, *87*, 1-16.
12. FAO, (2021) *Milk Facts*, https://www.fao.org/3/I9966EN/i9966en.pdf.
13. Fuquay, J. W., McSweeney, P. L., & Fox, P. F. (2011). *Encyclopedia of Dairy Sciences*. Academic Press.
14. *Gordon, Michael H. (2013). Milk lipids. In*. Park, Y. W. & Haenlein G. F. W. *Milk and Dairy Products in Human Nutrition: Production, Composition and Health*. John Wiley & Sons, Incorporated.
15. Gulseven O., & Wohlgenant M. (2017). What Are The Factors Affecting The Consumers' Milk Choices? *Agric. Econ. – Czech*, 63: 271–282.
16. Güngör, M. (2019). *Organik Ürünlere Yönelik Tüketici İlgilenimi İle Satın Alma Nedenleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi Üzerine Bir Pilot Araştırma*. [Yayımlanmamış Yüksek lisans tezi] İstanbul Üniversitesi.
17. Hair, J. F., Black, W., Anderson, R., Babin, B. R. & Tahtam, R. L. (2006). *Multivariate Data Analysis with Readings*., London: Mcmillan Book Company.
18. IBM, *Generating an Orthogonal Design.* https://www.ibm.com/docs/en/spss-statistics/28.0.0?topic=conjoint-generating-orthogonal-design
19. Ihwah, A., Putri, R. A. M., Dewi, I. A., & Deoranto, P. (2020). Analysis of Consumers' Preference on Taro-Flavored UHT Ultra Milk Using Conjoint Method in Malang City. *Advances in Food Science, Sustainable Agriculture and Agroindustrial Engineering, 3*(2), 91-100.
20. Jandal, J. M. (1996). Comparative Aspects of Goat and Sheep Milk. *Small Ruminant Research*, *22*(2), 177-185.
21. Lock, A.L., Givens, D.I. & Bauman, D.E. (2014) Dairy Fat: Perceptions and Realities. In Kanekanian, A, (ed). M*ilk and Dairy Products As Functional Foods*. Chicester: John Wiley & Sons, Incorporated.
22. McCarthy, K. S., Parker, M., Ameerally, A., Drake, S. L., & Drake, M. A. (2017). Drivers of Choice for Fluid Milk Versus Plant-Based Alternatives: What Are Consumer Perceptions of Fluid Milk? *Journal of Dairy Science*, *100*(8), 6125-6138.
23. Melini, F., Melini, V., Luziatelli, F., & Ruzzi, M. (2017). Raw and Heat-Treated Milk: from Public Health Risks to Nutritional Quality. *Beverages*, *3*(4), 1-33.

24. Messia, M. C., Candigliota, T., & Marconi, E. (2007). Assessment of Quality and Technological Characterization of Lactose-Hydrolyzed Milk. *Food Chemistry*, 104(3), 910-917.
25. Özel, G. (2008). Tüketicilerin Süt Tercihinde Etkili Olan Faktörlerin İncelemesine Yönelik Bir Araştirma. *Suleyman Demirel University Journal of Faculty of Economics & Administrative Sciences*, *13*(3), 227-240.
26. Rana, J., & Paul, J. (2017). Consumer Behavior and Purchase Intention for Organic Food: A Review and Research Agenda. *Journal of Retailing and Consumer Services,* 38, 157–165.
27. Rao, V. R. (2014). *Applied conjoint analysis*. New York: Springer.
28. Rysstad, G. (2003) Pastörize ve UHT İşleminin Sütün Besleyici Değeri ve Duyusal Özellikleri Üzerine Etkileri. *Akademik Gıda*, 1(5), 38-39.
29. Sattler, H. & Börner, S. H. (2013) A Comparison of Conjoint Measurement With Self-Explicated Approaches. In Gustafsson, A., Herrmann, A., & Huber, F. (Eds.). *Conjoint Measurement: Methods and Applications*. Springer Science & Business Media.
30. Schifferstein, H. N., Fenko, A., Desmet, P. M., Labbe, D., & Martin, N. (2013). Influence of Package Design on The Dynamics of Multisensory and Emotional Food Experience. *Food Quality and Preference*, *27*(1), 18-25.
31. Scozzafava, G., Gerini, F., Boncinelli, F., Contini, C., Marone, E., & Casini, L. (2020). Organic Milk Preference: Is It a Matter of Information? *Appetite*, 144, 104477-104477.
32. Sharma, J. K. (2012). *Business statistics*. Pearson Education India.
33. Smith, P. W. (1981), *Milk Pasteurization on The Small Farm or in The Home*. U.S. Department of Agriculture
34. Stewart, B. (1996). *Packaging As an Effective Marketing Tool*. CRC Press.
35. Topcu & Yalçın (2017), *Consumers' Drinking Milk Purchase Decisions: A Case of Iğdır Province.* II. International Iğdır Symposium, Iğdır.
36. TUİK, (2022a) Çiğ içme Sütü İstatistikleri, Mayıs Haber Bülteni, https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Cig-Sut-Uretim-Istatistikleri-2020-2021-45861.
37. TUİK, (2022b) *Süt Ürünleri Üretimi*, https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=S%C3%BCt-ve-S%C3%BCt-%C3%9Cr%C3%BCnleri-%C3%9Cretimi-Aral%C4%B1k-2021-45747&dil=1.
38. TUİK, (2022c) *İçme Sütü Üretim Miktarları, Ocak Haber Bülteni*, https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=85&locale=tr.

39. Ulusal Süt Konseyi (2019). Dünya ve Türkiye'de Süt Sektör İstatistikleri, 2019 Süt Raporu. https://ulusalsutkonseyi.org.tr/wp-content/uploads/Ulusal-Sut-Konseyi-Sut-Raporu-2019.pdf
40. Ulusal Süt Konseyi, (2020), *2020 Süt Raporu*. https://ulusalsutkonseyi.org.tr/wp-content/uploads/Sut-Sektor-Istatistikleri-2020.pdf
41. Velčovská, Š., & Larsen, F. R. (2021). The Impact of Brand on Consumer Preferences of Milk in Online Purchases: Conjoint Analysis Approach. *Acta Universitatis Agriculturae Et Silviculturae Mendelianae Brunensis*, *69*(3), 345-356.
42. Vissers, M.M.M & Driehius, F. (2009). on-Farm Hygienic Milk Production. In Tamime, A. Y. (Ed.). *Milk Processing and Quality Management (*pp: 1-23). John Wiley & Sons. Pp: 1-23
43. Widyastuti, Y. & Febrisiantosa, A. (2013). Milk and Different Types of Milk Products. In Visakh, P. M., Iturriaga, L. B., & Ribotta, P. D. (Eds.). *Advances in Food Science and Nutrition* (pp. 58-74). John Wiley & Son.
44. Zingone, F., Bucci, C., Iovino, P., & Ciacci, C. (2017). Consumption of Milk and Dairy Products: Facts and Figures. *Nutrition*, *33*, 322-325.

HUMUS MEZESİNİN HATAY GASTRONOMİSİNDEKİ YERİ VE BESLENME ÜZERİNE ETKİSİ

Öğr. Gör. Dr. Hasibe Utku ÇELİK GENÇOĞLU[1]
Öğr. Gör. Hilal ÖZ[2]

[1]Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik Yüksekokulu, hasibeutku.celikgencoglu@mku.edu.tr
Orcid ID: 0000-0001-9686-4118
[2]Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik Yüksekokulu, hilal.oz@mku.edu.tr
Orcid ID: 0000-0001-7157-6013

Hatay; Akdeniz Bölgesinin doğusunda, Suriye sınırında bulunan zengin tarihi geçmişi ile ticaret yollarının geçiş noktasında yer alan bir ildir. Coğrafi konum açısından Ortadoğu mutfağıyla benzer özellikler göstermesinin yanı sıra Anadolu mutfak kültürüyle de birçok ortak yemek çeşitliliği ve geleneğe sahiptir. Buna rağmen Hatay mutfağı kendine özgü ve ayırıcı halini hiç kaybetmemiştir (Şahin, 2012).

Hatay mutfağı; Arap, Süryani, Ermeni ve Türk mutfaklarının birleşmesiyle çeşitli tariflerin buluştuğu yer olmuştur. Bölgede farklı inanışlara sahip kesimlerin olması yemeklere yansıyan dini etkiyi de ortaya çıkarmaktadır. Birbiriyle özdeşleşmiş kültürler özgün ve harman bir mutfağın oluşmasında rol oynamıştır (Özdemir & Güngör, 2016). Hatay mutfağı zengin bir yöresel mutfaktır. Hatay mutfağının zenginliği birçok özelliğe dayanmaktadır. İlk özellik, Hatay'ın yer aldığı coğrafyanın, tarıma ve hayvancılığa uygun bir coğrafi yapı oluşturmasıdır. Bu da her türlü malzemenin üretilebilmesi ve tedarik edilmesini kolaylaştırmaktadır. İkinci özellik ise, tarih boyunca pek çok uygarlığın birikimiyle, çok eski tarihe dayanan günümüze kadar aktarıldığı sentez bir mutfak oluşudur (KTB, 2022). Hatay mutfak kültürünün temelini Ortadoğu mutfağı oluşturmaktadır. Bundan ötürü bölgede ağırlıklı olarak Arap mutfak kültürünün öne çıktığı söylenebilmektedir (Arseven, 2013).

Birden çok lezzetti bünyesinde bulunduran, 600 yemek çeşidine sahip olan Hatay, 2017 yılında UNESCO tarafından gastronomi şehri olarak ilan edilmiştir. birçok lezzeti mutfağında barındıran 600 yemek çeşidine sahiptir (Kemer & Çelik Gençoğlu, 2021). Çeşitliliği açısından zengin bir yere sahip olan meze, Hatay'da en fazla pazarlanan yiyecek olarak tespit edilmiştir (Sancak, 2018). Dolayısıyla Hatay'ın dünya gastronomi şehirleri arasında bulunmasında meze kültürünün önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir.

Hatay mutfak kültüründe mezeler hazırlanırken birçok baharat kullanılmaktadır. Bu baharatların başında pul biber ve kimyon gelmektedir. Nar ekşisi ve zeytinyağı ise mezelerin lezzetinde önemli rol oynamakta ve meze hazırlığında sıklıkla tercih edilmektedir (DOĞAKA, 2019). Hatay mutfağında mezeler tek başına öğün olarak tüketilebildiği gibi yeşillikler ve bazı ekmek çeşitleriyle birlikte kahvaltı sofralarında da yer almaktadır (Boz, 2021). Humus, abugannuş, yeşil zeytin salatası, küflü çökelek salatası, tahinli tarator, süzme yoğurt, bakla ezmesi, cevizli biber ve zahter salatası Hatay mutfağının özellikle kendine has geleneksel mezeleri ve salataları olarak bilinmektedir (Türk & Şahin, 2014).

Humusun Tarihçesi

Anavatanı Lübnan olarak bilinen humus, Türk sofralarını süsleyen bir çeşit meze olarak bilinmektedir. Ortadoğu ve Arp ülkelerinin birçoğunda tüketimi oldukça yaygındır. Nohut, sarımsak, tahin, limon suyu, kimyon, tuz, zeytinyağı ve pul biber eklenerek hazırlanan humus Arapça'da ''nohut'' anlamına gelmektedir. Türk mutfak kültüründe humus genellikle, Arap mutfak kültüründe olduğu gibi tarifine uygun yapılmakta ve salatayla süslenerek ya da farklı sebzelerin eklenmesiyle elde edilmektedir (Ünalan, 2015).

Kökeninin Suriye'ye de dayandığı bilinen humus, Suriye ve Türkiye arasındaki kültür etkileşimi sonucunda Türk mutfağına yer etmiş bir meze olarak karşımıza çıkmaktadır. Arap mutfak kültürünün büyük bir etkisi olduğu düşünülen humus birçok ilde tüketilmesine rağmen en yaygın tüketimi Hatay ili olduğu söylenebilmektedir (Boz, 2021).

Humusun ilk olarak nerede üretildiği konusunda kesin bir bilgiye ulaşılamamakla birlikte bazı kaynaklarda MÖ 3000'lere kadar uzanan bir geçmişi olduğu görülmektedir. Kayıtlara geçen ilk humus benzeri tarifin, 13. yüzyılda Orta Çağ Mısır mutfağında Abbasiler döneminden sonra ortaya çıktığı bilinmektedir. Ulaşılan diğer kaynaklarda ise 12. yüzyılda ilk olarak Eyyubiler tarafından üretildiği, Eski Mısır ve Mezopotamya'da nohudun, yetiştirilen ilk ürünlerden birisi olduğu ve oldukça yaygın olarak tüketildiği belirtilmiştir. Ayrıca humusun, Antik Roma'da da en çok tercih edilen sokak lezzetlerinden biri olduğu bilinmektedir (Ottolenghi & Tamimi, 2012).

Orta Çağ dönemi Arap yemekleri uzmanı ve Amerikalı gıda tarihçisi Charles Perry, humusun çıkış noktasının Şam olduğunu öne sürmektedir. İkinci yer olarak ise Beyrut' u düşünmektedir. Charles Perry, humus için '' çukur bir kap içerisinde çırpılarak hazırlanması, onun eski bir yemekten ziyade, ileri bir şehir yemeği olduğunu göstermektedir'' ifadesine yer vermiştir. Hatta humusun Şam'daki Türk yöneticiler için özel olarak üretilmiş bir yemek olduğunu ileri sürmektedir (Yeğen, 2022).

Kahire'de 13. yy'da yazılmış ve dönemin mutfağına dair önemli kaynaklar olan iki kitapta, '' ***Kitab Wasf al-Atima al-Mutada*** ve ***Kanz al-Fawa'id fi Tanwi' al- Mawa'id'***de'' humusa ait tariflere yer verilmiştir. İlk kitaptaki tarihe göre, tahin ya da sarımsak bulunmayıp; meze, soğuk nohut püresi, sirke, limon turşusu, otlar, baharatlar ve yağ ile hazırlanmaktadır. İkinci kitapta ise sarımsak kullanılmamakta ama tahin bulunmaktadır; sirke ve tahinle karıştırılmış nohut püresi, ot, baharat ve fındıkla beraber hazırlandığı ifade edilmektedir (TheMagger, 2022). Bu bağlamda humusa ait reçetelerin önemli bir geçmişe sahip olduğu da söylenebilmektedir.

Köklü bir geçmişe sahip olan humus mezesi Hatay mutfağında, Ortadoğu ve Güneydoğu Anadolu'daki tüketimlerinden farklı olarak kullanılan malzeme çeşitliliği ve sunumu bakımından farklı özellikler taşımaktadır. Ortadoğu'da tek tip besin içeriğiyle yapılan humus mezesi sadece tahin, sarımsak ve limon suyu ile lezzetlendirilmiştir. Ancak Hatay mutfağında humus mezesi zengin tatlandırma ve süsleme ürünleri ile insanın alması gereken besin ögelerini açısından zenginleştirilmiştir (Tanrıverdi, 2013).

Humus Mezesi ve Beslenme Üzerine Etkisi

Humus, ana maddesi nohut olan ve nohuta tahin, sarımsak, limon suyu, tuz, pul biber, kimyon ve zeytinyağı eklenerek yapılan; Antakya Mutfağı'nın kendine has meze kültüründe yer edinmiş bir yiyecektir (Şahin, 2012). Ana maddesi olan nohut ise bitkisel proteinin ana kaynağını oluşturan kurubaklagiller sınıfında yer almaktadır. Kurubaklagiller sağlıklı beslenme ilkeleri kapsamında dört temel besin gruplarından birini oluşturmakta ve insan beslenmesinde önemli bir yer tutmaktadır (Baysal, 1997). Kurubaklagillerin yağ oranı düşüktür ve kurubaklagiller önemli bir bitkisel protein kaynağı olmanın yanı sıra karbonhidrat, vitamin, mineral ve diyet lifi açısından da zengindir (Baysal vd., 1999; Tharanathan & Mahadevamma, 2003). Humusun ana maddesi olan nohudun bileşimi yaklaşık olarak; %16-31 protein, %38-73 karbonhidrat, %2-9 selüloz, %2-7 g yağ ve %2-11 külden oluşur (Encan vd., 2005). Nohut, mineraller ve esansiyel amino asitler açısından zengindir. Aynı zamanda çözünür ve çözünmez lif kaynağı olmasıyla sağlık üzerine olumlu etkileri bulunmaktadır (Elleuch vd., 2011). Nohudun besin ögeleri açısından bu zenginliği göz önüne alındığında protein eksikliğini önlemek için bitkisel bazlı diyete sahip olan vegan vejetaryen ve glutensiz diyetlerin de önemli bir parçası haline geldiği görülmektedir (Özcan & Baysal, 2016). Hem zengin besin ögesi kompozisyonundan faydalanmak hem de damak tadına uyan lezzetinden ötürü nohut birçok kültürün mutfağında yer etmiş bir besin olmakla beraber yöresel tarifelerde de humus yapımı yoluyla nohutun tüketimi görülmektedir.

Humus (Zeytinyağlı) Reçetesi (1 Porsiyon) (Şahin, 2012)		
-	Nohut	250 g
-	Tahin	1 su bardağı
-	Limon suyu	2 adet (orta boy)
-	Sarımsak	3 diş
-	Zeytinyağı*	1 yemek kaşığı
-	Pul biber*	1 çay kaşığı
-	Kimyon**	1 çay kaşığı
-	Tuz*	0,5 g

Yapılışı

1. Nohut bir gece önceden ıslatılır. Bir tencerede çok iyi pişinceye kadar haşlanır, suyu süzülür. İnce delikli süzgeçten iki defa geçirilir.
2. Limonların suyu sıkılır, sarımsak dövülür, tahin ezilip püre haline getirilmiş nohuda karıştırılıp içine tuz eklenir.
3. Bu karışım bir servis tabağına yayılarak konur. Üstüne kimyon, toz biber serpilir ve zeytinyağı gezdirilir. Üstü tercihen domates, turşu ve maydanozla süslenir.

*Miktarı kaynakçada belirtilmemiştir. Yerel mutfak uygulamalarından derlenen bilgiler ile ortalama miktarlar belirlenmiştir.

Humus; haşlanmış nohut püresi, tahin, limon suyu, tuz ve sarımsak karıştırılarak hazırlanır. Üzerine kimyon ve pul biber serpildikten sonra zeytinyağı dökülerek servis edilir (Tanrıverdi, 2013).

Resim 1. Antakya Mutfağından zeytinyağlı humus tabağı örneği

Humus mezesi besin ögeleri açısından değerlendirildiği zaman özellikle protein, diyet lifi, dirençli nişasta, çoklu doymamış yağ asitleri, vitaminler ve mineraller, folat, kalsiyum, magnezyum ve potasyum kaynağı olduğu görülmektedir. Genel besin ögesi örüntüsüne bakıldığı zaman da zengin besin içeriği dikkat çekmektedir (BEBİS 7.2).

Besin Ögesi	1 Porsiyon	100 gram
Makro Besin Ögeleri		
Enerji	407,7 kcal	275,5 kcal
Su	67,8 g	45,8 g
Protein	14,9 g	10,0 g
Yağ	28,2 g	19,0 g
Karbonhidrat (CHO)	22,9 g	15,5 g
Lif	8,8 g	5,9 g
Çözünebilir lif	4,0 g	2,7 g
Çözünmez lif	4,7 g	3,2 g
Nişasta	19,7 g	13,3 g
Vitaminler		
A vitamini	13,8 µg	9,3 µg
D vitamini	0,0 µg	0,0 µg
E vitamini	3,2 mg	2,2 mg
K vitamini	2,7 µg	1,8 µg
B_1 vitamini (Tiamin)	0,7 mg	0,5 mg
B_2 vitamini (Riboflavin)	0,3 mg	0,2 mg
Niasin	3,3 mg	2,3 mg
B_5 vitamini (Pantotenik Asit)	0,3 mg	0,2 mg
B_6 vitamini (Piridoksin)	0,5 mg	0,4 mg
Biotin	12,1 µg	8,2 µg
Folat	86,2 µg	58,2 µg
B_{12} vitamini	0,0 µg	0,0 µg
C vitamini	13,2 mg	8,9 mg
Mineraller		
Sodyum	238,0 mg	223,8 mg
Potasyum	438,5 mg	296,3 mg
Kalsiyum	246,4 mg	166,9 mg
Magnezyum	98,1 mg	66,5 mg
Fosfor	491,1 mg	332,1 mg
Kükürt	157,0 mg	106,1 mg
Klor	374,5 mg	350,2 mg
Demir	3,1 mg	2,1 mg
Çinko	3,2 mg	2,2 mg
Bakır	1,0 mg	0,7 mg
Manganez	1,2 mg	0,8 mg
Flor	29,4 µg	20,0 µg
İyot	21,3 µg	18,5 µg
Lipitler		
Doymuş yağ asitleri	3,8 g	2,6 g
Tekli doymamış yağ asitleri	11,5 g	7,7 g
Çoklu doymamış yağ asitleri	11,3 g	7,7 g

Humus mezesi içerdiği besin ögelerinin sağlık üzerine yararları göz önüne alınarak diyetlerin önemli bir parçası haline gelmiştir (Wallace vd., 2016). İçeriğindeki diyet lifi sindirim sistemi sağlığını korumakta ve kan kolesterol seviyesinin düşürülmesine yardımcı olmaktadır. Kan lipit düzeylerine olumlu etkisinin bir diğer nedeni ise besin örüntüsündeki doymamış yağ asitleri içeriğidir. Kan lipit düzeylerinin düşürülmesine olumlu etkisi ile de kalp damar hastalıkları riskini azaltmaktadır (Baumgartner, 2018). Ayrıca humus mezesi bitkisel protein kaynağı olması nedeniyle vegan, vejetaryen ve glütensiz diyetlerde humus tüketimi önemli bir yere sahiptir (Jukanti vd., 2012).

Kaynakça

1. Baumgartner, B. (2018). Mikrofludizasyon ve Mekanik Öğütme Uygulanmış Bulgur ve Nohut Kepeğinin Ekmeğin Fonksiyonel Özellikleri ve Kalitesi Üzerine Etkisi, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, Türkiye.
2. Baysal, A. (1997). *Beslenme*. Ankara: Hatipoğlu Yayıncılık.
3. Baysal, A., Bozkurt, N., Pekcan, G., Aksoy M., Kutluay Merdol, T., Besler, H.T., Keçecioğlu, S., Mercangil, S.M. (1999). *Diyet El Kitabı*. Ankara: Hatipoğlu Yayıncılık.
4. Beslenme Bilgi Sistemleri Paket Programı (Sürüm 7.2.)
5. Boz, B. (2021). Meze Kültürünün Hatay Gastronomisindeki Yeri ve Geleneksel Hatay Mezelerinin Duyusal Kalite Özelliklerinin Belirlenmesi, Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep, Türkiye.
6. Boztepe, G. (2019). Hatay Yöresel Lezzetleri ve Gastronomi Turizmi Üzerine Röportaj. DOĞAKA, Doğu Akdeniz Kalkınma Ajansı Dergisi (17), 56.
7. Doğu Akdeniz Kalkınma Ajansı. (2019). Doğu Akdeniz Kalkınma Ajansı Dergisi (17), 56.
8. Elleuch, M., Bedigian, D., Roiseux, O., Besbes S., Blecker, C. and Attia, H. (2011). *Dietary Fibre and Fibre-Rich by-Products of Food Processing: Characterisation, Technological Functionality and Commercial Applications: A Review.* Food Chemistry, 124 (2): 411–421.
9. Encan, G., Kaya, M. ve Çiftçi, C.Y. (2005). *Nohudun Dünya ve Türkiye Ekonomisindeki Yeri*. Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi, 9 (1):19–29.
10. Humus: Orta Doğu'nun Leziz Mezesi ile İlgili Her Şey. Erişim: 24.11.2022. https://www.themagger.com/humus-nedirnasil-yapilir/.
11. Jukanti, A. K., Gaur, P. M., Gowda, C. L.L. and Chibbar, R. N. (2012). *Nutritional Quality and Health Benefits of Chickpea (Cicer Arietinum L.): A Review.* British Journal of Nutrition, 108 (1):11-26.
12. Kemer, E., Çelik Gençoğlu, H.U. (2021). Gastronomik Ürünlerin Bölge Halkı Tarafından Algılanması: Antakya Sürk Peyniri Örneği. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies,*9(2):1271-1285.
13. Kültür ve Turizm Bakanlığı (KTB). Erişim: 24.11.2022 https://hatay.ktb.gov.tr/TR205529/dogal-kulturel-ve-tarihi-turizm-degerler.html
14. Ottolenghi, Y., Tamimi, S. (2012). *Jerusalem*. Ebury Press.

15. Özcan, T., Baysal, S. (2016). *Vejetaryen Beslenme ve Sağlık Üzerine Etkileri*. Uludağ Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi, 30 (2): 101-116.
16. Özdemir F., Güngör B. (2016). Kültürel bir değer olarak unutulmaya yüz tutmuş geleneksel Hatay yemekleri ve bu kültürel değerin korunması önerileri. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 4 (Özel Sayı 1):190-199.
17. Sancak, S. (2018). Türk Mutfak Kültürü Kapsamında Hatay'ın Gastronomi Şehri Olarak Değerlendirilmesi. T.C. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.
18. Şahin, K. (2012). *Hatay mutfak kültürü ve yemekleri*. Hatay: Hatay Valiliği Yayını.
19. Tanrıverdi M. (2013). *Çok kültürlü bir geleneğin mutfağı Antakya yemekleri*. Hatay: Hatay Keşif Yayınları.
20. Tharanathan, R.N., Mahadevamma, S. (2003). Grain Legume a Boon to Human Nutrition. *Trends in Food Science & Technology*, 14 (12): 507–518.
21. Türk, H., Şahin, K. (2014). Antakya Geleneksel Yemek Kültürü. Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 1:(2).
22. Ünalan, İ. (2016). "Kültürlerarası İlişki Bağlamında Türk ve Arap Mutfak Kültürü". Seda Özsoy (Ed.), Gümüşhane Üniversitesi Yayınları Kültürlerarası İletişim Öğrenci Sempozyumu Bildirileri, 15-16 Ekim 2015, 58-69.
23. Wallace, T. C., Murray, R., Zelman, K.M. (2016). *The Nutritional Value and Health Benefits of Chickpeas and Hummus*. Nutrients, 8 (766):1–10.
24. Yeğen, E. (2022). Humus Unu Üretimi, Yüksek Lisans Tezi, Mersin Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Mersin, Türkiye.

ULUSLARARASI PERSPEKTİFTEN TÜRKİYE'NİN COĞRAFİ İŞARET ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALARIN İNCELENMESİ

Doç. Dr. Hatice PEKMEZ[1],
Öğr. Gör. Dr. Ayça BAHÇECİ[2]

[1]Gaziantep Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü, Gaziantep, Türkiye.
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-3903-469X
[2]Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Dış Ticaret Bölümü, Gaziantep, Türkiye.
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-5649-4631

Giriş

Küreselleşme ile birlikte, dünyada hızlı yeme kültürü oluşmaya başlamış, hatta yöresel ve geleneksel gıdalar geri planda kalmaya başlamıştır. Öte yandan, bu farkındalık doğrultusunda, coğrafi işaretleme sistemiyle beraber yerel gastronomik mirası destekleyen "gastronomi turizmi" ile "sürdürülebilir gastronomi turizmi" anlayışı ortaya çıkmıştır. Bu konuda yapılmış pek çok çalışma mevcuttur (Durlu-Özkaya ve diğ., 2013; Cömert ve Özkaya, 2014; Suna ve Uçuk, 2018).

"Coğrafi işaretler", belli bir kaliteyi ve gelenekselliği ifade etmekte, yöreden kaynaklanan değerlerin muhafaza edilmesini sağlamaktadır. Böylece milli ve kültürel değerler, gelecek kuşaklara bozulmadan ve değerini kaybetmeden aktarılmaktadır. Diğer bir ifadeyle, coğrafi işaret, tüketiciler için ürünün kaynağını, karakteristik özelliklerini ve ürünün söz konusu karakteristik özellikleri ile coğrafi alan arasındaki bağlantıyı gösteren ve garanti eden kalite işaretidir. Coğrafi işaretler, özellikle kırsal kalkınmanın desteklenmesinde önemli bir role sahiptir. Gıda, tarım, maden, el sanatları, sanayi ürünleri gibi pek çok alandan ürünler, coğrafi işaret tesciline konu olabilmekte ve menşe adı ya da mahreç işareti olarak tescil edilebilmektedir. Bir ürünün, tüm veya esas nitelikleri belirli bir coğrafi alana ait doğal ve beşeri unsurlardan kaynaklanıyorsa bu durumdaki coğrafi işaretlere "menşe adı" denir. Ancak, ürünün üretimi, işlenmesi ve diğer işlemlerinin tümünün belirlenen coğrafi alanın sınırları içinde gerçekleşmesi gerekmektedir. Bunun yanı sıra, belirgin bir niteliği, ünü veya diğer özellikleri itibarıyla belirli bir coğrafi alan ile özdeşleşmiş olan; üretim, işleme ya da diğer işlemlerinden en az birinin belirlenmiş coğrafi alan içinde gerçekleşmesi gereken ürünlerin konu olduğu coğrafi işaretlere ise "mahreç işareti" denir. Geleneksel ürün, coğrafi işaret kapsamına girmeyen geleneksel üretim/işleme yöntemi yahut geleneksel bir bileşimden kaynaklanan veya geleneksel hammadde veya malzemeden üretilen ve ilgili piyasada en az 30 yıllık bir kullanımı olduğu kanıtlanan ürünlerdir (Türk Patent ve Marka Kurumu, 2022).

Coğrafi işaret ve geleneksel ürün adlarının tescili için resmi mercii Türk Patent ve Marka Kurumu' (TÜRKPATENT) dur ve sınai mülkiyet hakları kapsamında olan coğrafi işaretlerin ülkemizde gerçekleştirilen tescilleri de yalnızca Türkiye sınırları içinde geçerli olmaktadır. Türk Patent Kurumu verilerine göre toplam 1065 adet ürün tescillenmiştir ve en çok tescil edilen coğrafi işaret türü, %69,6 oranla mahreç işaretidir. Bu oranı, %30,0 ile menşe adı ve %0,5 ile geleneksel ürün adı takip etmektedir. 1065 tescilli üründen coğrafi işareti alınmış ürünlerin %93,7 oranla (918 adet ürün) en çok yiyecek-içecek sektörüne dâhil ürün gruplarından oluştuğu anlaşılmaktadır. Özellikle, %25,1

oranla yemekler ve çorbalar, %21,6 oranla işlenmiş ve işlenmemiş meyve ve sebzeler ile mantarlar ve %19,2 oranla fırıncılık ve pastacılık mamulleri, hamur işleri, tatlılar bu konuda öne çıkmaktadır (Pekmez, 2022).

Farklı ülkelerde koruma elde etmek için o ülkelerin mevzuatı çerçevesinde tescil başvurusunda bulunmak veya uluslararası koruma sağlayan sistemler kapsamında başvuru yapmak gerekmektedir. 2012/1151 sayılı Tarım Ürünleri ve Gıda Maddeleri Hakkında Kalite Tasarısı isimli Avrupa Konseyi Tüzüğü çerçevesindeki Avrupa Komisyonu, Avrupa Birliği ülkelerinin tamamında koruma sağlamaktadır. Ancak, Avrupa Komisyonuna sadece tarım ürünleri ve gıda maddeleri ile ilgili coğrafi işaretler için başvuru yapılabilmektedir (Türk Patent ve Marka Kurumu, 2022). Avrupa Komisyonu Tarım ve Kırsal Kalkınma Genel Müdürlüğü'nün (DG AGRI) resmi kayıtlı verilerine göre (GIview veri tabanı) Antep Baklavası, Aydın İnciri, Aydın Kestanesi, Bayramiç Beyazı, Malatya Kayısısı, Milas Zeytinyağı ve Taşköprü Sarımsağı olmak üzere ülkemizin 7 coğrafi işareti tescil edilmiş, hâlihazırda 27 tane ürün için başvurusu bulunmaktadır.

Bu çalışmanın amacı, geçmişten bugüne tescillenmiş ürün sayılarının ciddi anlamda arttığı Türkiye'de coğrafi işaret üzerine yapılan yayınların incelenmesidir. Bu doğrultuda, 2008-2022 yılları arasında Web of Science endekslerinde "geographical indication" ve "Turkey" başlık, özet ve anahtar kelimesi içeren bilimsel yayınlar taranmıştır. Araştırmada yayınlanmış kitap bölümleri, araştırma ve konferans makaleleri kullanılmıştır. Bu çalışma, Türkiye'nin coğrafi işaret ve sürdürülebilir gastronomi turizmi alanlarında farkındalığını anlamada katkı sağlayacaktır.

TÜRKİYE'DE COĞRAFİ İŞARET ÜZERİNE YAPILAN YAYINLARLA İLGİLİ GENEL BİLGİLER

Coğrafi işaret kavramının gelişip popülerleşmesiyle, birçok ülkede bu alanda çalışan akademisyenler, araştırmalar yapmaya ve bu doğrultuda yayınlar üretmeye başlamıştır. Şekil 1'de Türkiye'de coğrafi işaret üzerine yapılan yayın sayıları verilmektedir. Ülkemizde bu konuda bugüne kadar 30 adet yayın yapıldığı görülmektedir. Türkiye'de bu alandaki çalışmalar, hız kazanmakta ve desteklenmektedir. Dolayısıyla, Türkiye'nin coğrafi işaret kavramı farkındalığının giderek arttığı gözlenmektedir.

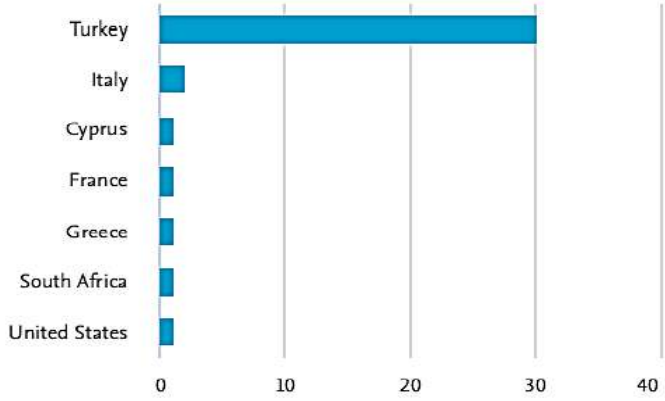

Şekil 1: Türkiye'de Coğrafi İşaret Üzerine Yapılan Yayın Sayıları

Yıllara göre Türkiye'de coğrafi işaret üzerine yapılan yayın sayıları Şekil 2'de gösterilmektedir. Son yıllarda, özellikle 2018-2021 yılları arasında Türkiye'nin coğrafi işaret üzerine yayın sayılarında bir artış görülmektedir. Ülkemizde coğrafi işaret bilincinin daha da gelişmesiyle, gelecek yıllarda bu konuda yapılacak araştırma ve çalışmaların artacağı ön görülmektedir.

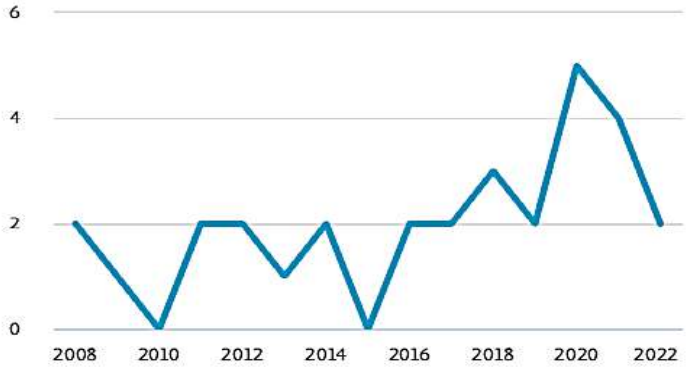

Şekil 2: Yıllara Göre Türkiye'de Coğrafi İşaret Üzerine Yapılan Yayın Sayıları

Şekil 3'te Türkiye'de coğrafi işaret üzerine yapılan yayın türü dağılım oranları verilmektedir. Bu dağılıma göre, en çok yapılan yayın türü %83.3 oranla makalelerdir. Bu oranı %10.0 ile kitap bölümleri, %6.7 oranla bildiriler takip etmektedir.

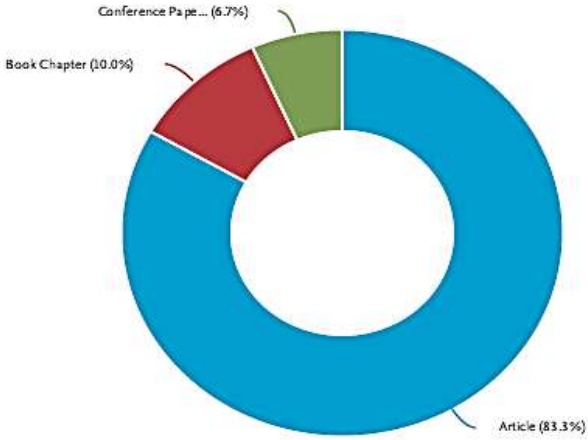

Şekil 3: Türkiye'de Coğrafi İşaret Üzerine Yapılan Yayın Türü Dağılım Oranları

Türkiye'de coğrafi işaret üzerine yapılan yayınların alanlarına göre dağılımı ise Şekil 4'te oranlarıyla beraber gösterilmektedir. Buna göre, bu konuda en çok yayın yapılan alan %29.3 oranla 'Ziraat (Tarım) ve Biyoloji Bilimleri' alanıdır. Bu oranı, Sosyal Bilimler (%12.1), İşletme, Yönetim ve Muhasebe (%10.3), Çevre Bilimi (%6.9), Kimya (%5.2), İlaç (%5.2), Güzel sanatlar (%3.4), Biokimya (%3.4), Kimya Mühendisliği (%3.4), Karar Bilimleri (%3.4) alanları takip etmektedir.

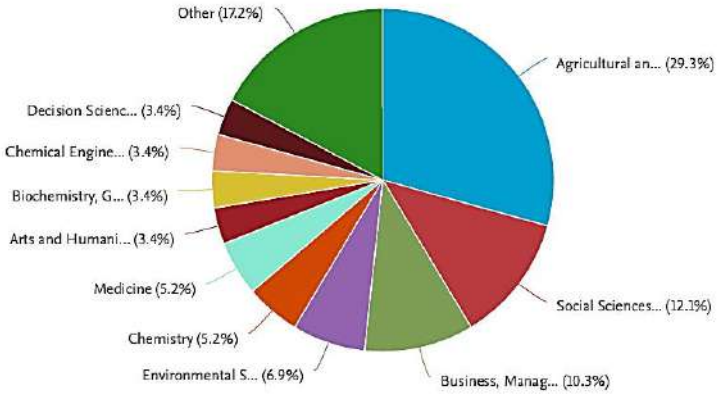

Şekil 4: Türkiye'de Coğrafi İşaret Üzerine Yapılan Yayınların Alanlarına Göre Dağılımı

TÜRKİYE'DE COĞRAFİ İŞARET ÜZERİNE YAPILAN YAYINLARIN İNCELENMESİ

Türkiye'de coğrafi işaret üzerine en çok yayın yapılan alan 'Ziraat (Tarım) ve Biyoloji Bilimleri' alanıdır. Bu çalışmalardan birinde, Akın, Karabulut ve Topçu (2008) İzmir, Iğdır ve Bursa'da yetişen coğrafi işaretli Malatya kayısı çeşitlerinin analitik ve karakteristik özelliklerini incelemiştir. Kuru madde, çözünür katı madde içeriği, şekerler, mineral içeriği vb. özellikler dikkate alınmıştır. Farklı çeşitlerin analitik özelliklerinin de farklı olduğu sonucuna varılmıştır. Malatya kayısının kuru madde, şeker, sorbitol içerikleri ve besin değerinin yüksek olduğu anlaşılmıştır. Karagül Yuceer, Tuncel, Guneser, Engin, Isleten, Yasar ve Mendest (2009), çalışmalarında inek, keçi ve koyun sütünden teneke kaplarda ve plastik vakumlu ambalajlarda 8 ay olgunlaştırılarak elde edilen beyaz salamura peynir olan coğrafi işaretli Ezine peynirini araştırmıştır. Aroma, kompozisyon, duyusal özellikler ile proteolitik aktivitesindeki değişiklikleri incelemiş, proteoliz düzeyinin arttığı ifade edilmiştir. Coğrafi işaretli peynirin özelliklerinin 6 aylık süreçte elde edilebildiği ve 3 aylıktan dönemden sonra küçük ambalajlara alınabileceği gözlemlenmiştir.

Ziraat (Tarım) ve Biyoloji Bilimleri alanında diğer bir çalışmada, Saygın Alparslan ve Demirbaş (2019) Türkiye'de bal üretimini ve ihracatını Avrupa Birliği üretimi ve ihracatı dikkate alınarak değerlendirmiştir. Coğrafi işaretli bal üretiminde ve ihracatında sistematik çalışmayla başarıya ulaşmanın önemini vurgulamıştır. 2007-2016 yılları arasında Dünya Gıda ve Tarım Örgütü, Avrupa

Komisyonu Tarım ve Gıda Veri Tabanı, Türkiye İstatistik Kurumu ve Türk Patent ve Marka Kurumu'ndan sağlanan veriler doğrultusunda kovan sayısı, bal üretim miktarı, coğrafi işaretli bal üretimi ve bal ihracat – ithalat değerleri dikkate alınarak değerlendirilmiş ve bal üretiminde coğrafi işaretin önemi vurgulanmıştır. Darıcı ve Cabaroğlu (2021), çalışmalarında Türkiye'de yerli üzüm çeşitlerinden biri olan Kalecik Karası şaraplarını, Denizli ve Ankara bölgelerinden alarak duyusal ve kimyasal özelliklerini incelemiştir. Veriler arasındaki korelasyonu belirlemek için PLSR kullanmıştır. Farklı hasat yıllarına ait Kalecik Karası şaraplarının genel bileşimi ve aroma bileşimlerini karşılaştırılmış ve 26 aroma aktif bileşik tanımlanmıştır. Aromanın kırmızı meyve (çilek, ahududu ve elma), pamuk şeker, çiçek, kuru meyve ve baharat (tatlı baharatlar ve Hindistan cevizi) kokularını içerdiği ifade edilmiştir. Eker, Darıcı, Sellli ve Cabaroğlu (2021) Osmaniye ve Adana bölgelerinde NC-7 fıstık çeşidinin kimyasal bileşimi üzerine tohum boyutu, kavurma işlemi, yetiştirme bölgesi ve etkileşimlerinin etkisini araştırmıştır. Yer fıstığı örneklerinin şekerler için regresyon parametreleri, genel bileşimi, peroksit ve serbest yağ asitliği değerleri, yağ asidi bileşimleri, şeker bileşimleri ve etkileşimlerin numunenin amino asit içeriği üzerindeki etkileri verilmiştir. Çalışmada, tek tip bir kabuk rengi elde edilinceye kadar kavrulma işlemi uygulanmış, küçük boyutlu örneklerin nem, stachyose, sükroz, rafinose ve amino asit değerlerinin yüksek çıktığı ifade edilmiştir. Kavurma işlemi amino asit miktarında azalmaya neden olmuştur. Başaran ve Faiz (2021)'in çalışmalarında, Türkiye'de 20 geleneksel gıdanın (7 et ürünü, 3 somun ekmek, 3 simit (çörek) ve 7 tatlı) akrilamid düzeylerini ve risklerini araştırılmıştır. Çalışmada, akrilamid seviyelerine göre geleneksel gıdalar, tatlılar > et ürünleri > unlu mamüller olarak sıralanmıştır. Ancak, ortalama MOE (maruz kalma marjı) değerleri, hem nörotoksik hem de kanserojen açısından olumsuz bir etki yaratmayacak düzeyde bulunmuştur. Bu durumun hammadde türü ve farklı proses koşulları ile ilgili olduğu, ayrıca Türkiye'de bu konuda daha fazla çalışma yapılması akrilamid düzeylerinin azaltılması ve maruziyetlerin tahminine yönelik stratejiler hazırlanması gerektiği ifade edilmiştir.

Türkiye'de coğrafi işaret üzerine en çok yayın yapılan ikinci alan 'Sosyal Bilimler' alanıdır. Bu alanda, Özdemir (2011) çalışmasında, ulaşım sektörünün kültürel imaj çalışmalarını değerlendirerek coğrafi işaret tescili ile fikri mülkiyetin ve geleneksel bilginin korunmasının önemini ortaya koymuştur. Bu bağlamda Türkiye'de şehirlerarası otobüs ulaşımı ve diğer ulaşım araçlarıyla şehir imajı arasındaki ilişki değerlendirilmiştir. Kent markası yaratılması için kültürel imaj çalışmalarının önemini vurgulamıştır. Nizam (2017), çalışmasında Türkiye'nin batısındaki zeytinyağı üreticilerinin ve yerel bürokratların coğrafi işaretlerle ilgili stratejilerini araştırmıştır. Geleneksel ve endüstriyel mal zinciri

yerine coğrafi işaretli ürünler zincirinin tercih edilmesindeki faktörleri belirleme, çalışmanın amacıdır. Piyasadaki güvensizlik ve coğrafi işaretin korumasının algılanan faydaları verilerek sızma zeytinyağı emtia tedarik zinciri ortaya konmuştur. Bölgesel dezavantajlar, yerel aktörleri geleneksel zeytinyağı emtia zincirinden ayıran temel unsur olarak belirlenmiştir. Bölgesel kalite ve yerel kültürel özellikler ile ilgili fırsatlar, bölge ve üreticilerin coğrafi işaretli ürünleri tercih etmesine sebep olduğunu ifade etmiştir. Önal (2017) ise çalışmasında, eğitim faaliyetlerinde coğrafi işaretlerin eklenmesiyle ilgili nitel bir çalışma yapmıştır. Türkiye coğrafya müfredatına coğrafi işaretlerin eklenmesini değerlendirmiştir.

Dokuzlu, Pons, Vandecandelaere, Roggia, Ricci, Erdal ve Gueye (2020)'in çalışmalarında, Bursa ilindeki 6 yerel ürün ve ilin ilk tescil edilmiş ürünü Gemlik zeytini kontrol grubu olarak dikkate alınmış, coğrafi işaret projeleri için pilot gıda ve tarımsal ürün seçiminde dikkat edilmesi gereken durumlar değerlendirilmiştir. Basit puanlama, coğrafi işaret değerlendirme formu ve hiyerarşi süreci (AHP) uygulanmıştır. Ürünün şöhreti ve organizasyon gücü kriterlerinin önemi vurgulanarak Bursa Siyah İnciri ile Bursa Şeftali'sinin ilk ikide yer aldığı belirtilmiştir. Pamukçu, Saraç, Aytuğar ve Sandıkçı (2021) Bolu ilini ziyaret etme potansiyeli olan ve ilde bulunan 391 turiste anket yöntemi ulaşılmıştır. Coğrafi işaretli yöresel yemeklerin ve ürünlerin gastronomi turizmine etkisi belirlenmeye çalışılmıştır. Anket verileri regresyon analizi yapılarak yorumlanmıştır. Coğrafi işaret ile tescillenmiş yöresel ürünlerin gastronomi turizmine %60 olumlu etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Coğrafi işaret ile tescillenmiş ürünler, kültürel bir unsur olan yerel gıdaların gelecek nesillere aktarılması ve gastronomi turizminin sürdürülebilirliğinin sağlanması açısından önemli olduğu vurgulanmıştır. Şahin ve Onurlar (2021) ise gastronomi turizmi kapsamında yöresel ürünleri ve coğrafi işaretleri incelemiştir. Nizam ve Tatari (2022), Türkiye'nin batısındaki iki zeytinyağının coğrafi işaret planını vaka çalışması olarak karşılaştırmalı incelemiştir. Yerel aktörlerin bölgesel farklılık algılarına, karar verme süreçlerine katılımlarına, ticarileştirme stratejilerine ve değişen yerellikleri teşvik etmeleri dikkate alınarak değerlendirme yapılmıştır. Yerel ürünlerinin üretimini geleneksel ve bölgesel kalitesiyle savunan yerel aktörler arasındaki güçlü bağın, kırsal kalkınmada coğrafi işaret korumasının temelini oluşturduğu ortaya konmuştur.

Türkiye'de coğrafi işaret üzerine 'İşletme, Yönetim ve Muhasebe' alanında da birçok çalışma mevcuttur. Albayram, Mattas ve Tsakiridou (2014), İzmir'de 271 tüketiciden elde edilen anket verileri, coğrafi işaretli yerel ve yerel olmayan ürünlerin tüketimine yönelik davranışlarını incelemiştir. Güney Ege Zeytinyağı yerel ürün ve Ayvalık Zeytinyağı ise yerel olmayan ürün olarak dikkate alınmış

ve satın alma sıklığı ölçülmüştür. Faktör analizi ve lojistik regresyon analizi yapıldığında tüketicilerin yerel ürünleri daha fazla güvenilir buldukları ve ürünün kalitesi ile menşeinin satın alma kararlarını etkiledikleri sonucuna varılmıştır. Uzundumlu ve Topçu (2015), çalışmalarında Erzurum'da Erzurum Civil peynirinin Türk tüketiciler tarafından tüketimindeki memnuniyetinin belirlenmesi için anket yöntemi kullanmıştır. Türkiye'de geleneksel özellik garantili, coğrafi işaretli ve menşe işaretli gibi kavramlar dikkate alınarak marka ve inovasyonla tüketici memnuniyetini ele almıştır. Anova ve konjoint analizi yapmıştır. Üç kümeye ayırarak tüketicileri sınıflandırmış ve tüketim memnuniyeti ile sosyoekonomik özelliklerine göre ürün profillerinin değiştiği sonucuna varmıştır. Dokuzlu (2016) ise çalışmasında, ulusal pazarlarda coğrafi işaretli gıda ürünlerinin uygulama ve izlenilirliğinin sağlanması için kayıt sistemi oluşturulmasına yönelik bir vaka çalışması incelemesi yapmıştır. Gemlik sofralık zeytin dikkate alınarak çalışma gerçekleştirilmiştir. Gemlik Ticaret Borsası ile yürütülen iki projede coğrafi işaret logosu ve QR kodlu etiketler oluşturularak bir yıl sonraki süreç gözlenmiştir. Tüketici talebinde artış olmamasına rağmen pazarlara giriş daha kolay ve hızlı hale geldiği görülmüştür.

Toklu, Küçük ve Toklu (2020), Türkiye'de 270 Müslüman tüketiciye anket uygulayarak marka, üretim yönetimi, sertifikasyon ve fiyat gibi dışsal ipuçlarının et tüketicilerinin satın alma kararlarına etkisi tespit edilmeye çalışılmıştır. Pearson ve Kendall katsayıları dikkate alınarak korelasyon, konjoint analiz ve küme analizi sonuçlarında ulusal marka ve helal sertifikası en önemli faktörler arasında yer almıştır. Hawks ve Kırgız (2020), Türkiye'de turizm acentalarında çalışanlarla görüşmelere yapılarak coğrafi işaretli ürünlerin turizm pazarlamasındaki rolünü göstermiştir. Coğrafi işaretli ürünlerin yetiştirildikleri bölgeye ve ülkeye katkı sağlayarak uluslararası pazarda yer edindikleri belirtmiştir. Arslan (2020) Tokat ili ürünleri coğrafi işaretler açısından değerlendirilerek gastronomi turizmindeki yerini belirtmiştir.

Yapılan diğer bir çalışmada, Doğan ve Adanacioglu (2022) Türkiye Gümüşhane'de 166 haneye anket yapmış, coğrafi işaretli pestili ödeme istekliliğini (WTP) koşullu değerleme yöntemi analiz yaparak yorumlamıştır. Pestil (Kurutulmuş meyve posası) WTP fiyat tutarlarını bulmak için Tobit modeli kullanmıştır. Üst yaş grubunda yer alan, coğrafi işaretli ürünleri tüketenler, pestil alma sıklığı ve bilgi düzeyi yüksek olanların hedef pazarı oluşturduğu belirtilmiştir. Geleneksel üreticiler ile pazarlamacılarının coğrafi işaretli ürünler için fazladan ödeme yapmak isteyenlerin özelliklerini dikkate alarak hedef pazar belirlemesinin ve farkındalığın artması için tanıtım yapılmasının önemli olduğu vurgulanmıştır. Covid 19 pandemi sürecinde yapılan çalışmada coğrafi işaretli pestil için tüketicilerin çok yüksek meblağlar ödemek istemedikleri anlaşılmıştır.

Sonuç

Tüm dünyada, coğrafi işaret kavramı bilincinin gelişmesi ve öne çıkmasıyla, Türkiye'de de coğrafi işaret üzerine yapılan çalışmalar, son yıllarda artış göstermiştir. Bu çalışmada, 2008-2022 yılları arasında Web of Science endekslerinde "geographical indication" ve "Turkey" başlık, özet ve anahtar kelimesi içeren bilimsel yayınlar taranmış ve bu konuda yayınlanmış kitap bölümleri, araştırma ve konferans makaleleri değerlendirilmiştir. Buna göre, bu konuda en çok yayın yapılan alan %29.3 oranla 'Ziraat (Tarım) ve Biyoloji Bilimleri' alanıdır. Bu oranı, Sosyal Bilimler (%12.1), İşletme, Yönetim ve Muhasebe (%10.3), Çevre Bilimi (%6.9), Kimya (%5.2), İlaç (%5.2), Güzel sanatlar (%3.4), Biokimya (%3.4), Kimya Mühendisliği (%3.4), Karar Bilimleri (%3.4) alanları takip etmektedir. Pek çok alanda farklı perspektiflerle yapılmış birçok çalışma, coğrafi işaret tescilinin, olumlu etkilerini ortaya koymakla beraber, Türkiye'deki coğrafi işaretli ürünlerin daha görünür olması bakımından bu doğrultuda daha çok çalışma yapılması önerilmektedir.

Kaynakça

1. Akın, E. B., Karabulut, İ. and Topçu, A. (2008). Some Compositional Properties of Main Malatya Apricot (Prunus Armeniaca L.) Varieties. Food Chemistry, 107(2), 939-948.
2. Albayram, Z., Mattas, K. and Tsakiridou, E. (2014). Purchasing Local and Non-Local Products Labeled with Geographical Indications (GIs). Oper Res Int J, 14, 237-251.
3. Arslan, E. (2020). Gastronomy Tourism and Geographical İndications in Tokat. Selected Academic Studies From Turkish Tourism Sector. 97-112.
4. Avrupa Komisyonu Tarım ve Kırsal Kalkınma Genel Müdürlüğü (DG AGRI) (2022); https://www.tmdn.org/giview/
5. Başaran, B. and Faiz, Ö. (2021). Determining the Levels of Acrylamide in Some Traditional Foods Unique to Turkey and Risk Assessment. Iranian Journal of Pharmaceutical Research, 21(1), 1-10.
6. Cömert, F. and Durlu-Özkaya, F. (2014). Gastronomi Turizminde Türk Mutfağının Önemi. Journal of Tourism and Gastronomy Studies, 2(2), 62-66.
7. Darıcı, M. ve Cabaroğlu, T. (2021). Chemical and Sensory Characterization of Kalecik Karası Wines Produced from Two Different Regions in Turkey Using Chemometrics. Journal Food Processing and Preservation, 46, 1-16.
8. Doğan, N. and Adanacioglu, H. (2022). Consumers' willingness to pay for traditional products with geographical indication: a case study on pestil from Gümüşhane, Turkey. Food Science and Technology, 42, 1-9.
9. Dokuzlu, S. (2016). Geographical Indications, Implementation and Traceability: Gemlik Table Olives. British Food Journal, 118(9), 2074-2085.
10. Dokuzlu, S., Pons, J. C., Vandecandelaere, E., Roggia, M., Ricci, M., Erdal, B. and Gueye, M. (2020). Food and Agricultural Product Pilot Selection for Geographical Indication Projects. New Medit, 19(3), 103-117.
11. Durlu-Özkaya, F., Sünnetçioğlu, S. and Can, A. (2013). Sürdürülebilir Gastronomi Turizmi Hareketliliğinde Coğrafi İşaretlemenin Rolü. Journal of Tourism and Gastronomy Studies, 1(1), 13-20.
12. Eker, T., Darici, M., Selli, S. and Cabaroglu, T. (2021). Comparative Evaluation of Seed Size and Growing Regions on the Chemical Compositions of Raw and Roasted NC-7 Peanut Cultivars. Journal of Food Processing and Preservation, 1-15.

13. Hawks, B. B. and Kırgız, A. C. (2020). The Effect of Geographical Indications over Tourism Marketing: Case of Turkey. Proceedings of the 31st International Business Information Management Association Conference, IBIMA 2018: Innovation Management and Education Excellence through Vision 2020, 2071-2077.
14. Karagül Yuceer, Y., Tuncel, B., Guneser, O., Engin, B., Isleten, M., Yasar K. and Mendest, M. (2009). Characterization of Aroma-Active Compounds, Sensory Properties, and Proteolysis in Ezine Cheese. American Dairy Science Association, 92, 4146-4157.
15. Nizam, D. (2017). Place, Food, and Agriculture: The use of Geographical Indications in Olive Oil Production in Western Turkey. New Perspectives on Turkey, 57, 3-30.
16. Nizam, D. and Tatari, M. F. (2022). Rural Revitalization through Territorial Distinctiveness: The Use of Geographical Indications in Turkey. Journal of Rural Studies, 93, 144-154.
17. Önal, H. (2017). The Topic not Included in Geography Curriculum in Turkey: Geographical Indications. Review of International Geographical Education Online, 7(2), 190-206.
18. Özdemir, N. (2011). Traveler Images of Cities or Buses Dressed up the Images of City. Milli Folklor, 89, 41-53.
19. Pamukçu, H., Saraç,Ö., Aytuğar, S. ve Sandıkçı, M. (2021). The Effects of Local Food and Local Products with Geographical Indication on the Development of Tourism Gastronomy. Sustainability (Switzerland), 13(12), 6692.
20. Pekmez, H. (2022). Coğrafi İşaretler ve Gastronomi Turizmi ile Markalaşan Şehir Gaziantep. GANUD-3 International Conference on Gastronomy, Nutrition and Dietetic "Full Texts Book", May 6-8, Istanbul Gedik University, Istanbul, Turkey, 271-282.
21. Saygın Alparslan, Ö. ve Demirbaş, N. (2019). Avrupa Birliği ve Türkiye'de Bal Üretim ve Ticareti Açısından Coğrafi İşaret Uygulamalarının Değerlendirilmesi. Yüzüncü Yıl Üniversitesi Tarım Bilimleri Dergisi, 29(3), 526-538.
22. Suna, B. and Uçuk, C. (2018). Coğrafi İşaret ile Tescil Edilmiş Ürüne Sahip Olmanın Destinasyon Pazarlamasına Etkisi. Journal of Tourism and Gastronomy Studies, 6(3), 100-118.
23. Şahin, E. Ö. ve Onurlar, B. (2021). The Evaluation of Local Products and Geographical Indications within the Scope of Gastronomy Tourism. Dynamics of International Tourism: Contemporary Issues and Problems. 495-508.

24. Toklu, I. T., Küçük, H. Ö. and Toklu, A. T. (2020). The Importance of Extrinsic Cues in Deciding to Purchase Meat Products: A Conjoint Analysis on Muslim Consumers. South African Journal of Business Management, 51(1), 1-8.
25. Türk Patent ve Marka Kurumu (2022). Türkiye Cumhuriyeti Teknoloji ve Sanayi Bakanlığı; https://ci.turkpatent.gov.tr/
26. Uzundumlu, A. S. and Topçu, Y. (2015). Determining Turkish Consumers' Consumption Satisfaction with Erzurum Civil Cheese. British Food Journal, 118(4), 896-914.

PANDEMİ İLE MÜCADELEDE SAĞLIK 4.0'IN ETKİSİ

Öğr. Gör. Dr. Hazal AKBAL

Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Niğde Zübeyde Hanım SHMYO,
Tıbbi Hizmetler ve Teknikler Bölümü,
ORCID: 0000-0002-5129-9773

GİRİŞ

İnsanlığın karşı karşıya kalmış olduğu küresel zorluklardan biri, insanlığın durumunu iyileştirmek için bilimsel ve teknolojik atılımların nasıl hızlandırılabileceği ile ilgilidir. Fiziksel, duygusal, sosyal ve zihinsel bağlamlarda insan sağlığı yönetiminin iyileştirilmesi Endüstri 4.0'ı yönlendiren teknolojiler kullanılarak sağlanabilir. Bu teknolojiler uzak bölgelerden ya da gelişmekte olan dünyadan hastalara, dünya çapındaki gelişmiş sağlık tesislerinde uzmanlara erişim sağlamak için teknik olanaklar sağlayacaktır (Pang vd., 2018: 253). Son yıllarda endüstriyel alanda yaşanan değişim ve gelişimler dördüncü endüstri devrimi biçiminde adlandırılan Endüstri 4.0 olarak karşımıza çıkmaktadır. Endüstri 4.0 birçok alanda büyük yenilikler yaratmış olup sağlık sektörüne de önemli avantajlar sağlamıştır. Sağlık hizmetlerinde dijital bilgi teknolojilerinin kullanımı olarak bilinen Sağlık 4.0 teknolojisi sağlık hizmetlerinin sunum biçimini yeniden tasarlamıştır. Bu teknoloji ile sağlık hizmetleri sağlık kurumu ve profesyonellerinin merkezinden çıkıp hasta merkezli bir yapıya geçiş yapmıştır. Ülkeleri etkisi altına alan covid-19 ile birlikte hem ekonomik hem de sağlık alanında küresel bir kriz yaşanmıştır. İnsanların daha önce duymadığı, aniden ortaya çıkan bu salgın dijitalleşme unsurunun önemini de ön plana çıkarmıştır. Bu süreçte özellikle sağlık alanında eşi görülmemiş çalışmalar yapılmaya başlanmış, hastalığın ortadan kaldırılması için her türlü biyolojik ve teknolojik kaynaklardan ve yeniliklerden faydalanılmıştır. Covid-19 ile birlikte iş dünyasında dijitalleşme giderek hız kazanmıştır. Farklı sektörlerde olduğu gibi sağlık kuruluşlarının rutin çalışma koşullarında da birtakım değişiklikler yaşanmıştır. Pandemi döneminde uygulanan sosyal izolasyon ile birlikte sağlık 4.0 uygulamaları, halk sağlığı yönetimi, hızlı karar alma, sağlık durumunun takibi, danışmanlık hizmetleri gibi birçok alanda uygulanmaya başlanmıştır. Bu kapsamda çalışmanın ilk bölümünde covid-19 pandemisine genel bakış yapılarak pandeminin sağlık hizmet sunumuna etkileri hakkında genel bilgi verilmiştir. İkinci bölümde sağlık 4.0 ve tarihsel gelişimi hakkında bilgiler verilerek sağlık 4.0 uygulamaları anlatılmıştır. Üçüncü bölümde pandemi döneminde kullanılan sağlık 4.0 uygulamalarına ilişkin bilgiler sunulmuştur. Dördüncü bölümde ise sağlık 4.0'ın yarattığı avantaj ve dezavantajlar tartışılmıştır. Son olarak genel bir değerlendirmenin yapıldığı sonuç bölümü ile çalışma bitirilmiştir.

1. Covid-19 Pandemisi ve Sağlık Hizmet Sunumuna Etkisi

Pan Amerikan Sağlık Örgütü'ne göre, yeni koronavirüs (n-CoV), daha önce insanlarda tanımlanmamış olan yeni bir koronavirüs türüdür. 2019-nCoV veya covid-19 olarak bilinen virüs ancak 2019 yılının Aralık ayında Çin'in Vuhan

kentinde bir salgının bildirilmesinden sonra tespit edilmiştir (Krawczyk ve Arantes, 2022: 38). Covid-19, Çin'de ortaya çıktıktan sonra hızla yayılarak 180 ülkede yaklaşık 6,5 milyon bireyi enfekte ederek yüksek oranda ölümlere neden olmuştur. Bu salgın, sağlık başta olmak üzere eğitim, ekonomi ve birçok alanda yıkıcı etkiler yaratmıştır. Ülkemizde ilk vakanın görüldüğü 11 Mart 2020 tarihinde Dünya Sağlık Örgütü (WHO) tarafınca küresel salgın ilan edilmiştir (Seçmen, 2022: 248). 11 Ocak 2020 tarihinde Çin'de yaşanan ilk can kaybından 2 gün sonra Tayland, 5 gün sonra Japonya, 9 gün sonra Güney Kore, 10 gün sonra Amerika Birleşik Devletleri ve 14 gün sonra Malezya, Kanada ve Fransa gibi ülkelerde covid-19 vakaları görülmüş ve ortalama 4 ay içerisinde tüm dünyaya yayılmıştır. 2020 yılı içerisinde salgın yaz aylarında hız kesmeye başlamış ancak sonbaharda daha şiddetli olarak etkisini göstermiştir. 2020 yılının sonlarında Çin, ABD ve Almanya'dan aşı haberleri gelmiştir (Demir ve Esen, 2021: 89).

Bugüne kadar yaşanan salgın hastalıkların tümünde olduğu gibi covid-19 salgınında da sağlık, ekonomi, ulaşım, eğitim gibi pek çok alan olumsuz bir biçimde etkilenmiş ve bu durum insanları geleceğe ilişkin belirsiz duygular barındırmaya itmiştir. İnsanlar öncelikli olarak sağlık durumlarıyla ilgili endişe kapılmışlardır. Dünya Sağlık Örgütü tarafından küresel salgın ilan edilmesiyle birlikte insanlar salgının gidişatına ilişkin belirsizlikle birlikte hastalıktan korunma, sosyal hayattan izole olma, ekonomik alanda birtakım kısıtlamalara gitme gibi birtakım yeni hayat düzenlemelerine gitmişlerdir. Pandemi süreci boyunca her birey kendine özgü önlemler almaya başlamıştır. Özellikle sokağa çıkma kısıtlamaları ile virüse yakalanan bireylerin izolasyonunun sağlanmaya başlaması ile birlikte sağlık kurumlarına olan müracaat sayısı da düşüş göstermiştir. 2019 yılında birinci basamak sağlık kurumlarına toplam hekime müracaat sayısı 288.101.866 iken 2020 yılında bu sayı 253.119.93'e gerilemiştir. İkinci ve üçüncü basamak sağlık kurumlarına toplam hekime müracaat sayısı ise 2019 yılında 524.801.756 iken 2020 yılında 347.141.196'e düşmüştür (Sağlık İstatistikleri Yıllığı, 2020: 149). Hastalığa yakalanmaktan tedirgin olan insanlar sağlık kurumlarına zorunlu olmadıkça müracaat etmekten kaçınmışlardır. Sağlık ve hastalık durumlarını evde takip etmek, sağlıklı yaşam düzeyini yükseltmek ve sağlık durumunu korumak isteyen bireyler dijital sağlık uygulamalarını kullanmaya başlamıştır.

Covid-19 ile mücadele eden her ülke birtakım tedbir ve kısıtlamalar getirmiştir. Örneğin ABD pandemi sürecinde vaka yönetiminde halk sağlığı kılavuzlarının uygulamasını eyalet yönetimine bırakmıştır. Bu uygulama ülkemizde haftalık vaka sayıları ile riskli illerin takibinin değerlendirilmesi uygulaması ile benzerlik göstermektedir (Köse, 2021: 50). Virüse karşı alınan önlemler ve temaslı olan bireylerin erken dönemde tespit edilmesi ile

izolasyonunun sağlanması covid-19 pandemisi etkisinin zayıflatılmasında önem taşımıştır. Teması azaltmak ve önlemek amacıyla oluşturulan çeşitli sağlık politikaları ülkemizde de Sağlık Bakanlığı tarafınca belirlenen kurallar çerçevesinde, İl Sağlık Müdürlükleri başkanlığında filyasyon uygulamaları ile sağlanmıştır (Samancı, 2020: 393). Ülkemizde Sağlık Bakanlığı tarafından pandemi sürecinde ilk olarak sürecin takibine ilişkin bilim kurulu kurulmuştur. Hastalığın yayılım hızını önleyebilmek için filyasyon ekipleri ile ALO 184 Korona Danışma Hattı kurulmuştur. Yurt dışından gelen kişilerin karantinaya tabi tutulması için yurtlar düzenlenmiştir. Sağlık Bakanlığı'nın sitesinden pandemi ile ilgili günlük istatistikler paylaşılmıştır. Ayrıca bakanlık tarafından kronik hastaların süresi dolan rapor ve reçetelerinin süreleri uzatılmıştır. Böylelikle risk kategorisine giren hastaların hastaneye gidişi düşürülmeye çalışılmıştır (Yücesan ve Özkan, 2020: 136). Pandemi döneminde hükümetler etkili tedavi ve aşı kıtlığında çeşitli önlemler uygulamışlardır. Toplum sağlığı, salgın hastalıklardan kaynaklı en önemli risk olup bu durum birbiriyle alakalı krizleri de beraberinde getirmektedir. Tarihin her döneminde pek çok salgın hastalık görülmekle birlikte bu salgınlar yalnızca kitlesel ölümlere sebep olmakla kalmayıp ekonomik etkilere de yol açmıştır. Covid-19 da bu salgın hastalıklarla benzerlik göstermekte olup diğer salgın hastalıklardan ayıran fark gelişmişlik düzeyi yüksek olan ülkelerde de görülmüş olmasıdır (Ak Bingül, Türk ve Ak, 2020: 191).

2. Sağlık 4.0 ve Tarihsel Gelişimi

Sağlık 4.0, ilaç ve tıbbi ekipman üretimi, hastane bakımı, hastane dışı bakım, sağlık lojistiği, sağlıklı yaşam ortamından finansal ve sosyal sistemlere kadar çok sayıda siber ve fiziksel sistemin IoT aracılığıyla yakından birleştirildiği akıllı algılama, büyük veri analitiği, bulut bilişim, otomatik kontrol ve otonom yürütme ve robotik sayesinde yalnızca dijitalleştirilmiş sağlık ürünleri ve teknolojileri değil, aynı zamanda dijitalleştirilmiş sağlık hizmetleri ve işletmelerinde tüm sağlık hizmet değer zincirinin sürekli ancak yıkıcı bir dönüşüm sürecidir (Pang vd., 2018: 251). Sağlık teknolojisinde yaşanan tarihsel değişim Şekil 1'de sunulmuştur.

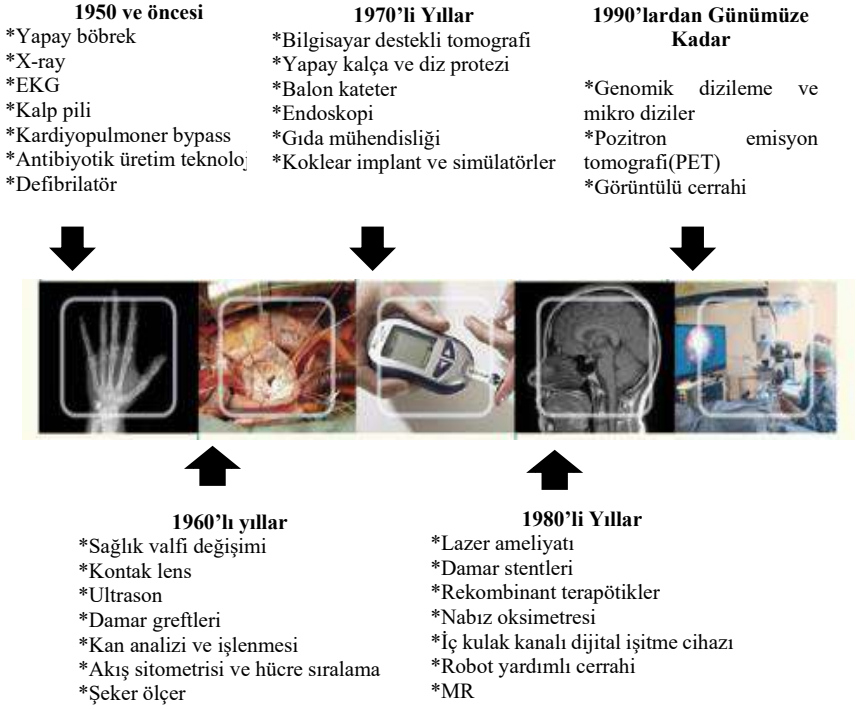

Şekil 1. Sağlık teknolojisinde yaşanan değişim
Kaynak: Pang vd., 2018: 252.

Sağlık 1.0: 18. yüzyılda buhar ve su gücünden faydalanılarak çalıştırılan makinelerle Endüstri 1.0 başlamıştır (Akalın ve Veranyurt, 2022: 58). Bu dönemin sağlık alanındaki yansıması sağlık 1.0 şeklinde adlandırılmaktadır. Bu dönem 19. yüzyılın sonunda başlayıp 20. yüzyılın ortasına kadar süren dönemi ifade etmektedir. Sağlığın gelişim süreci, dini inanışlar ve kültürel öğelerle hastalıkların tedavi edilmesi sonucu başlamıştır. Bu dönemde hastalıklara büyü, sihir ve kötü ruhların neden olduğu ve rahip, büyücü ile şamanların doğaüstü güçlerle hastalıkları iyileştirdiklerini düşünmüşlerdir (Koştı, Burmaoğlu ve Kıdak, 2021: 487).

Sağlık 2.0: İkinci endüstri döneminde daha fazla elektronik-mekanik aletler kullanılmaya başlanmış olup bu dönemde Henry Ford, üretim bandı için elektrik gücünü kullanarak seri üretime geçişe yardımcı olmuştur (Koştı, Burmaoğlu ve Kıdak, 2021: 485). İkinci endüstri devrimi, seri üretime geçiş için petrol, çelik ve elektrik enerjisinin yaygın kullanımına odaklanan teknolojideki bir diğer değişimdir. Çağdaş teknolojiler, tıbbi ekipmanların keşfedilmesini sağlamıştır.

Hastalıkların daha doğru teşhisini sağlayan tıbbi görüntüleme teknikleriyle entegre olan elektronik sağlık kayıtlarının gelişimi ile sağlık sektöründe basit iletişim ağları sunulmuştur (Thuemmler ve Bai 2017).

Sağlık 3.0: Sağlık 3.0 teknolojisine geçiş ile bilgi ve bilgisayar teknolojilerin geliştirilmesi temelde radyoloji hizmetleri başta olmak üzere sağlık sektörünün birçok alanında gelişmelerin yaşanmasına neden olmuştur. Bu teknoloji ile hastalıkların teşhis ve tedavi gibi süreçlerinde kaliteli sağlık hizmeti sunulmasına yardımcı olmuştur (Akalın ve Veranyurt, 2022: 58).

Sağlık 4.0: Dördüncü endüstri döneminde üretilen akıllı teknolojiye dayalı yeniliklerin günümüzdeki kullanım alanları önem taşımaktadır. Endüstri 4.0'ın yeniliklerine birçok sektör ilgi duymakta olup bu sektörlerden biri de sağlık sektörü olmuştur. Bu nedenledir ki sağlık sektöründe ortaya çıkan kriz dönemlerinde verimlilik ve performansı artırmak için Endüstri 4.0'ın sunduğu teknolojilerden faydalanmaktadırlar (Diktaş, 2021: 25). Endüstri 4.0 ile hayatımıza giren yapay zekâ, web.4.0, üç boyutlu yazıcılar, biyosensörler, akıllı robotlar, nesnelerin interneti, holografi gibi birçok teknoloji covid-19 pandemisinde de kullanım alanı giderek yaygınlaştırılmıştır (Aliu ve Özkan, 2021: 22). Endüstri 4.o kavramı günümüzde sağlık sektöründe sağlık 4.0 olarak adlandırılmaktadır. Günümüz şartlarında sağlık sisteminin karşı karşıya kaldığı problemler işlevselliğini engellemektedir. Bu nedenle klasik metotlardan uzaklaşıp teknolojik yeniliklere geçilmesi gerekli hale gelmiştir. Sağlık 4.0'ın amacı sağlık çalışanları, hasta ve yakınları için sağlık hizmetlerinin kişiselleştirilmiş, gerçek zamanlı ve sanallaştırılmasını sağlamaktır (Akalın ve Veranyurt, 2022: 60-61).

2.1. *Sağlık 4.0 Uygulamaları*

Sağlık 4.0, endüstri 4.0'dan ilham alan sağlık hizmetleri için taktiksel bir dağıtım ve yönetim modelidir. Sağlık 4.0, hastalar, çalışanlar ve hem resmi hem de gayri resmi bakıcılar için gerçek zamanlıya yakın sağlık hizmeti kişiselleştirmesini desteklemede kademeli sanallaştırmaya izin vermelidir (Monteiro vd., 2018: 268). Sağlık 4.0 ile hastalıkların erken teşhisi sağlanarak uygulama ve tedavi yeteneği gelişme gösterecek, hastalığa yakalanmadan önlemler alınabilecektir. Her hastanın kişisel özelliklerine göre ilaç kullanımı düzenlenerek yanlış ilaç kullanımının da önüne geçilmiş olacaktır (Karakuş vd., 2022: 367). Dünyada yaklaşık olarak 1 milyara yakın engelli birey bulunmaktadır. Sağlık hizmetlerine erişim açısından engelli bireylere sunulan imkânlar büyük önem arz etmektedir. Bireylerin sağlık hizmetine erişiminde engel oluşturan yer ve zaman problemini ortadan kaldıran, evde bakıma yönelik

hizmetleri kolaylaştıran, sağlık 4.0 uygulamaları engelli bireyler için de sunulan sağlık hizmet sınıfına dâhildir (Yalman ve Filiz, 2022: 57).

Sağlık 4.0 uygulamalarına ilişkin bilgiler aşağıdaki paragraflarda sunulmuştur.

Teletıp: Sağlık hizmetlerinin bilgi ve iletişim teknolojileri aracılığıyla yaygınlaştırılmasını ve her şeyden önce toplumun çeşitli alanlarında sağlığa erişimin sağlanmasını amaçlamaktadır (Valentim vd.,2018: 261). Tele-radyoloji, tele-pskiyatri, tele-patoloji ve tele-dermatoloji sık kullanılan uygulama alanlarındandır. Pandemi döneminde uygulanan sosyal izolasyon, tele-tıp kullanım alanlarının artmasına yol açmıştır. Bu dönemde sağlık kuruluşlarına erişimde sıkıntı yaşayan bireylere yönelik görüntülü görüşme aracılığıyla sağlık hizmetleri sunulmuştur (Çapacı ve Özkaya, 2020: 261). Nüfusun artmasıyla artan sağlık hizmeti maliyetleri, uzman hekimden etkin faydalanma oranını artırma, sağlık kurumuna başvurma sıklığını azaltma gibi durumlar tele-tıp uygulamalarının yaygınlaşmasını sağlamıştır (Işık ve Güler, 2010: 2).

Artırılmış ve sanal gerçeklik: Sanal gerçeklik, kişilerin orada bulunma duygusunu yaşadığı 3 boyutlu, bilgisayar tabanlı, gerçek olmayan ortamlar için kullanılmakta olup artırılmış gerçeklik onun da ötesinde kullanıcının gerçek zamanlı ortamı ile dijital bilginin birleşmesidir. Yapay ortam oluşturan sanal gerçekliğin tam tersine artırılmış gerçeklik sanal unsurları gerçek ortamın içerisine yerleştirmektedir (Merih vd., 2021: 82). Mobil araçların kullanımının yaygınlaşmasıyla birlikte sanal ve artırılmış gerçeklik ile hologram gibi teknolojiler yaşamımızın pek çok alanında kullanılır olmuştur. Dijital içeriklerin gerçek hayatta gibi algılatılmasına dayanan yöntem olan artırılmış gerçeklik teknolojisinin sağlık alanında kullanımı da genişlemektedir. Klinikler, sağlık eğitimleri ve akademik yayıncılık artırılmış gerçekliğin sağlık alanında başlıca kullanım alanlarıdır (Yolcu, Emre ve Celayir, 2018: 89).

Yapay zekâ ve akıllı robotlar: Sağlık hizmetlerinde ortaya çıkan teknolojilerin alanına girdikçe akıllı makinelerin sergilediği yetenek olarak tanımlanan yapay zekâ algılama, düşünme, planlama, öğrenme ve nesneleri manipüle etme yeteneği biçiminde tanımlanabilmektedir (Whende, 2019: 1). İçinde bulunduğumuz yüzyılda nesnelerin interneti teknolojisinin de etkisiyle yapay zekâ geniş bir kullanım alanı bulmuştur. Yapay zekâ kullanımı ile doğadaki canlıların davranışları yapay bir biçimde üretilir. Yapay sinir ağları, makine öğrenme, bulanık mantık, uzman sistemler yapay zekâ teknolojileri olarak kullanılır. Bu teknoloji sağlık alanında tanı ve süreçlerin tanımlanmasında kullanılmaktadır (Şener, Bozkaya ve Kıtır, 2022: 13). Robotların sağlık sektöründe kullanılmaya başlandığı bir dönemde yaşıyoruz. Yapay zekâ uygulamaları giderek çevremizi ele geçirmeye başlamaktadır. Ameliyatlarda

kullanılan hassas malzemeler, çevrim içi sağlık uygulamaları, hasta takip sistemleri, reçetelerin dijitalleşmesi sağlık 4.0 sürecinin uygulamalarıdır (Göztaş ve Karanfiloğlu, 2018: 131). Robotlar otuz yılı aşkın bir süredir sağlık alanında kullanılmakta olup yapay zekâ ve robotik uygulamalar sağlık sektöründe tanı, tedavi, erken teşhis, sağlığın korunması, karar verme, araştırma, eğitim gibi alanlarda kullanım alanı bulmuştur. Laboratuvar robotlarından ameliyatları kendi başına yöneten daha karmaşık nitelikteki robotların yanı sıra laboratuvar ve sağlık kurumlarında tekrarlayan işler, fizik tedavi ve rehabilitasyonu desteklemekte de kullanılmaktadır (Büyükgöze ve Dereli, 2019:2-3).

Üç boyutlu yazıcılar: Gelişen ve değişen teknoloji ile birlikte bilim de sürekli gelişim ve değişim geçirmektedir. Teknolojik ilerlemeler ile birçok farklı alanda farklı çalışmalar ortaya çıkarak hızlı ilerlemeler kaydedilmiştir (Arslan vd., 2018:108). Baskı teknolojisindeki gelişmelerle birlikte üç boyutlu yazıcı kullanımı gün geçtikçe artmaktadır. Hızlı prototiplemeyle maliyeti düşük, gereksinime özel üretim olanağı, yeni düşünce ve bireysel yaratıcılıkların ortaya çıkışını sağlamaktadır. Çeşitli sektörlerde olduğu gibi sağlık sektöründe de hızlı bir gelişme sağlanmış, ortez, protez, doku, organ üretimi ile sağlık eğitimi konularında kullanım alanları giderek genişlemiştir (Emre, Yolcu ve Celayir, 2015: 77). Üç boyutlu yazıcı ile üretilen kalp maketine ilişkin örnek Resim 1'de gösterilmiştir.

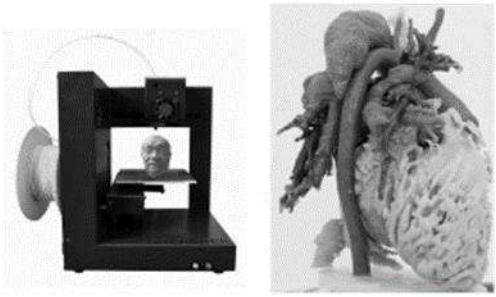

Resim 1. 3 boyutlu yazıcı ile üretilmiş kalp maketi
Kaynak: Emre, Yolcu ve Celayir, 2015: 78

Üretim ve yatırım yönünden verimlilik, değişikliklerin hızlıca yapılabilmesi, kolay aktarılması, ürün maliyetinin üretimden önce hesaplanabilmesi, minimum fire verilmesi ile dönüştürülebilir malzeme kullanımı 3 boyutlu yazıcıların avantajlarındandır (Şahin ve Turan, 2018: 99).

Bulut bilişim: Cihazlar giderek birbirleriyle iletişim kurabilecek, çevreden ve kullanıcılardan (akıllı telefonlar, araçlar, cihazlar, aydınlatma sistemleri) veri toplayabilecek ve diğer veri işleme teknolojilerinin yanı sıra büyük veri teknolojileri, bulut bilişim ile çalışacaktır (Marcela Mazzoni, 2018: 207). Bulut

bilişim, hizmetlerin hizmet satın alanlara bir ağ üzerinden lokasyon veya cihazdan bağımsız sunulduğu bilişim teknolojisi hizmet modelidir. Bulut bilişim sağlık alanında büyük önem arz eden veri toplama işlemini tıbbi cihazlara bağlı olan ağ üzerinden gerçekleştirir. Oluşan bulut veri sağlık kuruluşunun işleme, depolama ve dağıtım süreçlerinde kullanılmasına imkân tanımaktadır (Bayın, Yeşilaydın ve Özkan, 2016: 233).

Blok zincir: Blok zincir teknolojisi yeni nesil teknolojilerden biri olup aracısız işlem yapabilmeyi sağlamakta ve ortaya koyduğu avantajları nedeniyle uygulama alanları da genişlemektedir. Genel olarak bitcoin para birimi ile tanınan bu teknoloji sağlık sektörüne sağlık kayıtlarının yönetimi, tedarik zinciri yönetimi konularında covid-19 salgının da etkisiyle daha kısa sürede girmiştir (Şafak, Arslan ve Gözütok, 2020: 5). Hastanın kişisel bir varlığı olan sağlık verilerinin, farklı sağlık sistemlerine dağılmak yerine hasta tarafından kontrol edilmesi, veri paylaşımını engelleyen ve hasta mahremiyetini riske atan bir durumdur. (Yue vd., 2016), hastaların gizliliğini ihlal etmeden kendi verilerine kolayca ve güvenli bir şekilde ulaşmasını, kontrol etmesini ve paylaşmasını sağlamak için blok zincirine dayalı Healthcare Data Gateway (HGD) adı verilen bir uygulama ile sağlamışlardır.

Giyilebilir teknoloji: Bu ürünler pek çok durumda uzun vadeli veri takibi için kablosuz olarak akıllı telefon ya da bilgisayara senkronize edilen özel elektronik izleme cihazları biçiminde tasarlanmıştır. Akıllı saat, ayakkabı, gözlük, bileklik ve yüzük gibi nesnelerin farklı yerlerine farklı biçimlerde entegre edilen, giyilebilen son teknoloji ürünü bilgisayarlardır. Mobil cihazlarla iletişim sağlanması nesnelerin internetiyle mümkün olmaktadır. Stres ölçümü, terden üretilen alkol teşhisi, kandaki glikoz takibi gibi pek çok alanda kullanılmaktadır (Büyükgöze, 2019: 1240-1241).

Nesnelerin interneti: Sağlık sektöründe nenelerin interneti ile büyük veri birbirlerine entegre olmuştur. Sağlık bilgi sistemleri nesnelerin internetinin kullanıldığı önemli alanlardandır. Elektronik hasta kaydı, mobil sağlık uygulamaları, tele-tıp cihazlarını kapsamaktadır. Hastalara ilişkin verilerin çeşitli cihazlardan toplanarak analizinin sağlanması ile evde bakım, kronik hastalık takibi, sağlıklı yaşam programları sürdürülebilmektedir (Göztaş ve Karanfiloğlu, 2018: 129).

Makine öğrenmesi ve derin öğrenme: Makine öğrenme, prostat kanseri biyopsi sonrasında geçen sürenin saptanması, teşhis karar destek sistemi, onkoloji analizi gibi durumlarda kullanılmaktadır. Derin öğrenme makine öğrenmenin alt türü olup özellik sınıflandırma, kümeleme ve nesne tespiti süreçlerinin bir tek algoritmaya indirgenmesidir (Şener, Bozkaya ve Kıtır, 2022: 16). Hastalık teşhisinde makine öğrenme algoritmalarından faydalanılarak araştırmalar

yapılmaktadır. Çeşitli hastalıkların teşhisinde minimum maliyet ile hızlı ve doğru sonuç vermeleri nedeniyle makine öğrenmesi algoritmaları tercih edilmektedir. Veri madenciliği ile makine öğrenme algoritmaları farklı kaynaklardan elde edilen verileri birleştirerek büyük miktardaki veriyi yönetebilme yeteneği ile tahmin gücünü arttırır (Başer, Yangın ve Sarıdaş, 2021: 113).

3. Covid-19 Pandemisinde Kullanılan Sağlık 4.0 Teknolojileri

Teknolojinin ilerlemesi ile birlikte sağlık alanındaki gelişmeler hız kazanmış covid-19 pandemisinin etkisiyle de sağlık 4.0 uygulamalarının küresel anlamda önemi artmıştır. Erken tanı hizmetleri, risk grubundaki hastaların izlenmesi, hızlı bilgilendirme konularında sağlık teknolojisine olan bağlılık artmıştır. Bu süreçte hemen hemen tüm ülkeler sağlık teknolojilerinden yararlanmış özellikle Çin Hükümeti bu teknolojiden aktif olarak faydalanan ülkelerin başında gelmiştir (Yalman ve Filiz, 2022: 60). Covid-19 ile Çin, ABD, Güney Kore, Singapur gibi pek çok ülke, virüs ve mutasyonlarını tespit eden yapay zekâ uygulamaları, hastalarla uzaktan iletişim için 5G teknolojisi, virüs takibi için block chain salgın izleme platformu, termal ısı ölçer gibi uygulamalar kullanmaya başlamıştır (Merih vd., 2021: 85). Çin hükümet yetkilileri, akıl ve ruh sağlığı hizmetlerinin sürekliliğini sağlamak ve enfeksiyon riskini azaltmak için güvenli bir ortamda internet veya telefonla istişareler yapılabilen uzaktan bir danışma ağı başlatmıştır (Jiang vd., 2020). Çin pandeminin ilk zamanlarında veriye dayalı çözümleri hızlı bir biçimde devreye alarak covid-19 ile savaşmaya başlamıştır. Yüz tanıma sistemi ile WeChat uygulamaları kullanılmaya başlanmıştır. Cep telefonu takip verilerinden elde edilen araçlar salgını kontrol altına alma ve önlemede yer almıştır. Çinli hekimler covid-19'lu bireyleri teşhis etmek amacıyla tomografiden elde edilen verileri klinik bilgilerle entegre biçimde makine öğrenme ve yapay sinir ağları teknikleriyle yazılımı eğitmeyi başarmışlardır. Geliştirilen yapay zekâ hekimin covid-19'u teşhis etmesinde kullandığı iş akışını taklit ederek negatif veya pozitif sonuç için tahmin vermektedir (Ertoy ve Akçay, 2021: 9-11). Pandemi sürecinde, dünya çapındaki sağlık hizmeti planlamacıları Çin'in deneyimlerinden yararlanmıştır. Çin'in en büyük internet şirketlerinden biri olan Baidu Health'in baş sağlık mimarı Yanwu Xu, covid-19'un Aralık ayında Wuhan'da ilk kez ortaya çıktıktan sonra Çin'de hastalara çevrimiçi olarak doktor yardımı almalarının tavsiye edildiğini söylemiştir. Çin Hükümeti tarafından sanal bakım teknolojilerinin uygulanmasına bir örnek Resim 2'de gösterilmiştir (Webster, 2020: 1180).

Resim 2. Hastalara çevrimiçi doktor yardımı
Kaynak: Webster, 2020: 1180

Deloitte'in yayınlamış olduğu raporda (Deloitte, 2020), pandemi sürecinde drone'lar bireyleri maske takma konusunda uyarma, dezenfektasyon işlemleri ile bireylerin vücut sıcaklıklarını ölçmede destek sağlamıştır. Bu raporda Terra Drone'un iş ortağı Antwork'un tıbbi malzemeleri drone ile teslim etmesi örnek uygulama olarak belirtilmiştir. Güney Avustralya Üniversitesi'nden araştırmacılar, bulaşıcı solunum rahatsızlıkları olan bireyleri uzaktan tespit edip izleyecek bir pandemi drone geliştirmek için Kanadalı bir şirket olan Draganfly Inc ile ortaklık kurmuştur. Özel bir sensör ve bilgisayarlı görüş sistemi, drone'nun kalabalık alanlar, ofis, havaalanları, yolcu gemileri ve bakım evlerinde ateş, kalp atım hızı ve solunum hızları ile hapşırma ve öksürmeyi izlemesini sağlamıştır (Meszaros, 2020). Akıllı robotlar bu tür salgın durumlarında hayati bulguları ölçme, ilaç tedariği, dezenfeksiyon gibi konularda fayda yaratma potansiyeline sahiptir. Hastaların muayene amacıyla birim birim dolaşmalarının yerine nesnelerin interneti teknolojisi ile ölçümleri alınarak mobil cihazlar vasıtasıyla verilerin buluta yüklenmesi, koruyucu sağlık ekipmanları için 3 boyutlu yazıcı kullanımı, ileri teknolojiye sahip şirketlerin solunum cihazları imal etmesi, 3 boyutlu yazıcılar ile covid-19 test çubuklarının üretilmesi sağlık 4.0'ın pandemi sürecindeki uygulama alanlarındandır (Yiğitol ve Sarı, 2020: 61). Makine öğrenimine benzeyen uygulama olan yapay zekâ, pandemi ile mücadelede enfeksiyon riskini değerlendirme ve hastaların takibi yönünden yararı olan güçlü bir araçtır. Yapay zekâ toplanan büyük veriye ulaşarak sürecin gözlemlenmesi, tahmin edilebilmesi ve takibi yönünden proaktif girdiler sağlayabilmektedir (Seçmen, 2022: 252). Acil durumlarda zamanında, doğru ve şeffaf bir biçimde iletişim kurmak önemlidir ve bir o kadar da zordur. Singapur sağlık yetkilileri, Sağlık Bakanlığı, kamu ve özel sektördeki doktorlarla daha ayrıntılı klinik ve lojistik bilgilerin paylaşıldığı Telegram ve WhatsApp grupları kurmuş ve yetkililer, ağızdan ağıza dolaşan yanlış bilgileri çürütmek için web sitelerini kullanmışlardır (Legido-Quigley vd., 2020: 849).

Pandemi sürecinde ülkemizde 65 yaş üstü ile 20 yaş altı bireylere getirilen kısıtlamalar kaygıların artmasına neden olarak sağlık hizmetine olan erişimin de sınırlanmasına yol açmıştır. Özel sağlık kuruluşlarının pek çok biriminde canlı doktor görüşmesi başlatılmış, ilgili birime randevu aldıktan sonra bilişim teknolojisi yardımıyla bu görüşmeler gerçekleştirilmiştir (Çapacı ve Özkaya, 2020: 261). Ayrıca temaslı bireylerin takibi, bireylerin sağlık durumlarının kendi kendine izlenimi ve covid-19'un yoğun olduğu bölgeler konusunda bilgilenmek amacıyla Hayat Eve Sığar (HES) uygulaması uygulanmaya konulmuştur. Ülkemizdeki dijital hastaneler pandemi sürecinde sosyal medya araçlarını etkin bir biçimde kullanmışlardır. Çevrimiçi doktor görüşmeleri, uzaktan sağlık hizmetleri, tele-tıp aracılığıyla tedavi hizmetlerinin gerçekleştirilmesi, hastalığa ilişkin korunma yolları ve bilgilendirici videoların hazırlanması gibi hizmetler gerçekleştirilmiştir (Gemlik, Eldemir ve Arslanoğlu, 2020: 21).

Yapay zekânın covid-19 merkezli modelleme, sınıflandırma ve tahminden, makine ve derin öğrenme gibi öğrenmeye dayalı tekniklerden yararlanarak salgın tahmini, korona virüs tespiti ve bilgi izlemeyi desteklemek için yararlı olduğu kanıtlanmıştır. Ayrıca, yapay zekâ aşı ve ilaç üretimini kolaylaştırmak için çekici bir araç olarak ortaya çıkmıştır. Yapay zekâ, sağlık kuruluşları, hükümetler, klinik laboratuvarlar ve hastalar tarafından sağlanan veri kümelerini kullanarak, hem ekonomik hem de bilimsel perspektiflerden faydalı olacak şekilde covid-19'a karşı etkili ve güvenli aşı ve ilacın tahmin edilmesi için akıllı analitik araçlardan yararlanmaktadır. Ayrıca büyük verinin salgınla mücadele etme kapasitesi de kanıtlanmıştır. Büyük veri, potansiyel olarak salgınla mücadeleye yardımcı olacak çeşitli umut verici çözümler sunmuştur. Büyük veri, yapay zekâ analitiği ile birleştirilerek, covid-19'u virüs yapısı ve hastalık gelişimi açısından anlamamıza yardımcı olmaktadır. (Pham vd., 2020: 15). Genel olarak, covid-19 pandemisi sürecinde tele-tıbbın morbiditeyi önleme ile bireylerin sağlık kuruluşları gibi yüksek riskli alanlarda bulunmasını önlemedeki etkisi önemlidir. Bu süreçte yaşlı bireyler de elektronik cihazları kullanarak sağlık hizmetlerine erişebilmiştir (Nicol vd., 2020).

4. Sağlık 4.0'ın Getirdiği Avantaj ve Dezavantajlar

Sağlık alanında teknoloji kullanımı sağlık çalışanları, hizmet satın alanlar, sağlık kurumu ile sağlık yöneticileri için pek çok fırsat yaratmaktadır. Sağlık 4.0'ın getirdiği avantajlar Şekil 2'de özetlenmiştir (Ciasullo vd., 2022:3). Bu avantajları sağlık kuruluşu, hastalar, sağlık profesyonelleri ile bakıcılar açısından ele alabiliriz.

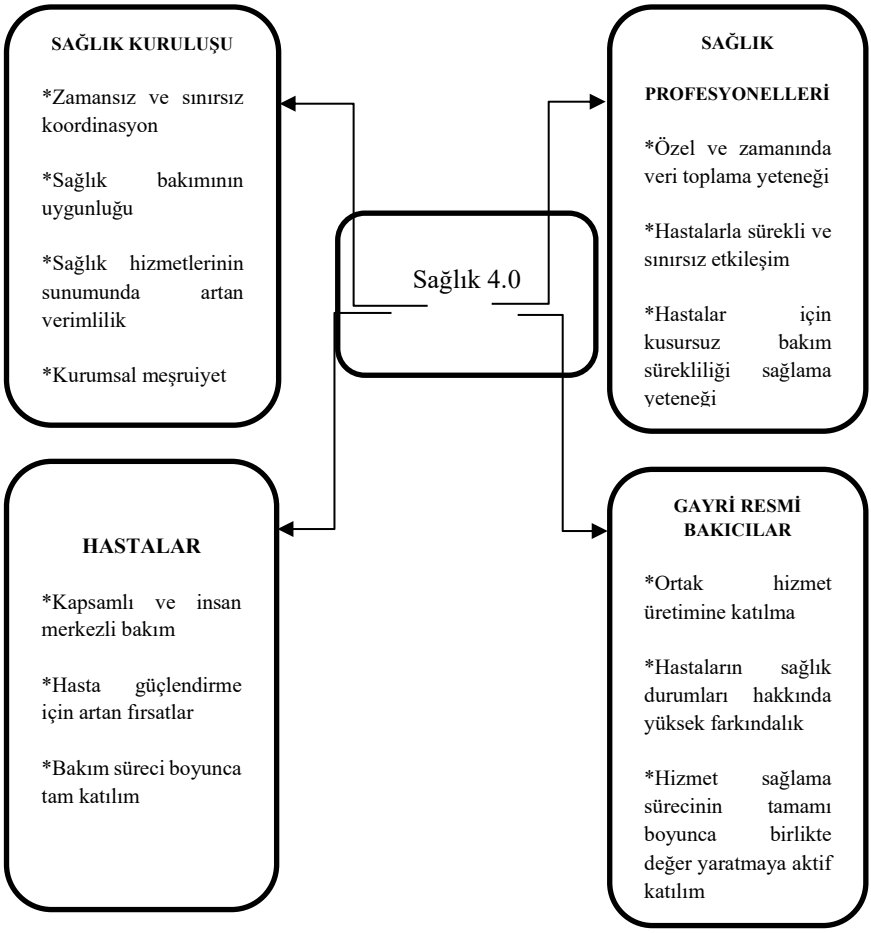

Şekil 2. Sağlık 4.0'ın getirdiği avantajlar
Kaynak: Ciasullo vd., 2022:3

Karakuş vd., 2022, sağlık 4.0'ın benimsenmesinin önündeki üç büyük engeli şu şekilde açıklamıştır. Birinci engel, sağlık 4.0 uygulamasının kapsamlı bir yatırım gerektirmesidir. Bu nedenle sağlık kuruluşları önyargı ile yaklaşmaktadır. İkinci engel, nesnelerin interneti teknolojisini kullanmak için yeterli teknolojik altyapıya sahip olunmamasıdır. Sağlık kurumlarında dijital strateji eksikliği ile kaynak kıtlığının bulunması sağlık 4.0'ı benimsemede ki üçüncü engel olarak görülmektedir.

Covid-19 ile birlikte ortaya çıkan uygulamalar kullanıcılar için birçok risk ve kafa karışıklığı potansiyeli barındırmaktadır. Gizlilik açısından bakıldığında, dijital uygulamalar aracılığıyla veri toplanması son derece hassastır ve bunun için güçlü gizlilik önlemleri alınması önem taşımaktadır. Konum belirleme, konuma

ilişkin verilerin toplanması, yakın mesafe ölçümlerinin doğruluğuna bağlı olarak mahremiyet anlamında güçlükler doğurmaktadır. Ayrıca, toplanılan verilere uzman olmayan kişilerin ulaşıp ulaşmadığı, gizlilik ihlalleri gibi konularda bu uygulamaların kullanımı konusunda kararsızlık yaratmaktadır (Vokinger vd., 2020: 1).

Yapay zekâ, derin ve makine öğrenmesi, nesnelerin interneti, büyük veri, bulut bilişim gibi uygulamaların hayatımıza getirdiği avantaj ve kolaylıkların yanında bazı riskler de barındırdığı göz ardı edilmemelidir. Sağlık 4.0 uygulamalarının verileri işlemedeki rolü ve verileri koruma kanununun ilkeleri karşısındaki durumu önemle üzerinde durulması gereken bir konudur (Kara ve Eyüboğlu, 2020: 11).

SONUÇ

Rekabet koşullarında üretimin her aşamasında işletmelerin varlıklarını sürdürmek ve rekabet ortamında ön plana çıkabilmek için dijitalleşme unsuru büyük bir önem taşımaktadır. Özellikle tüm dünya ülkelerince etkisi her sektörde hissedilen covid-19 pandemi sürecinde toplumların karşı karşıya kaldığı kısıtlamalar endüstri 4.0'ın uzantısı olan sağlık 4.0 uygulamalarının kullanımını yaygınlaştırmıştır. Sağlığın dijital dönüşümü olarak adlandırabileceğimiz sağlık 4.0 ile hasta bakımı ve takibi, idari hizmetlerin yönetimi ile karar verme süreçleri daha etkin ve hızlı hale gelmiştir.

İçinde bulunduğumuz çağda zaman ve mekân sınırı olmadan sosyal, eğitim, bankacılık gibi her türlü alanda gereksinimlerimizi karşılama imkânı bulmaktayız. Covid-19 pandemi süreci ile birlikte bu gereksinimlerimizin arasına sağlık alanına dair ihtiyaçlarımızda eklenmiştir. Basit bir tansiyon, nabız, kan şekeri ölçümü için sağlık kuruluşlarına başvuran hastalar pandemi süreciyle beraber akıllı saatler, akıllı bileklikler, akıllı telefonlara indirilebilen çevrim içi sağlık uygulamaları ile bu ihtiyaçlarını zaman ve mekândan bağımsız bir biçimde gerçekleştirebilir hale gelmiştir. Böylece hastalar kendi sağlık ve hastalık durumlarını kendileri kontrol edebilir hale gelmişlerdir. Pandemi süreciyle birlikte hayatımızdaki kullanımı giderek yaygınlaşan, en basit anlamıyla sağlık bilimi ile teknolojinin entegrasyonu biçiminde ifade edilen Sağlık 4.0 uygulamaları, sağlık sektöründe muayene, teşhis, tedavi hizmetleri, hastalık ve sağlık durum takibi, danışmanlık hizmetleri gibi konularda covid-19'un sektörde yarattığı olumsuz etkileri ortadan kaldırmada yardımcı olmuştur.

KAYNAKÇA

1. Ak Bingül, B., Türk, A., Ak, R. (2020). Covid-19 Bağlamında Tarihteki Büyük Salgınlar ve Ekonomik Sonuçları. Turkish Studies, 15(4): 189-200.
2. Akalın, B., Veranyurt Ü. (2022). Sağlık 4.0 ve Sağlıkta Yapay Zekâ. Journal of Health Profession Research, 4(1):57-64.
3. Aliu, A., Özkan, Ö. (2021). Covid-19 Pandemisi Döneminde Uluslararası Ticaret Kısıtlamaları: Dijitalleşme ve Teknolojinin Küresel Ticarete Etkileri. Regesta, 6(1): 21-44.
4. Arslan, N., Yaylacı, B., Eyüpoğlu, N.D., Kürtüncü, M. (2018). Sağlıkta Gelişen Teknoloji: Üç Boyutlu Yazıcılar. International Journal of 3d Printing Technologies and Digital Industry, 2(2): 99-11.
5. Başer, B.Ö., Yangın, M., Sarıdaş, E.S. (2021). Makine Öğrenmesi Teknikleriyle Diyabet Hastalığının Sınıflandırılması. Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi, 25(1): 112-120.
6. Bayın, G., Yeşilaydın, G., Özkan, O. (2016). Bulut Bilişimin Sağlık Hizmetlerinde Kullanımı. Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 48: 233- 253.
7. Büyükgöze, S. (2019). Sağlık 4.0'da Giyilebilir Teknolojilerden Sensör Yamalar Üzerine Bir İnceleme. Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi, 17: 1239-1247.
8. Büyükgöze, S., Dereli, E. (2019). Dijital Sağlık Uygulamalarında Yapay Zekâ. VI. Uluslararası Bilimsel ve Mesleki Çalışmalar Kongresi-Fen ve Sağlık, 7(10).
9. Ciasullo, M.V., Orciuoli, F., Douglas, A., Palumbo, R. (2022). Putting Health 4.0 at the Service of Society 5.0: Exploratory Insights from a Pilot Study. Socio-Economic Planning Sciences, 80: 1-12.
10. Çapacı, M., Özkaya, S. (2020). Covid-19 Pandemi Döneminde Tele-tıp Uygulamaları. Anadolu Kliniği Tıp Bilimleri Dergisi, 25 (Özel Sayı 1): 260-262.
11. Deloitte (2020). Yeni Nesil Teknolojilerin Covid -19 Mücadelesindeki Önemi. Erişim Tarihi: 08.06.2022 https://www2.deloitte.com/tr/tr/pages/consulting/articles/yeni-nesil-teknolojilerin-covid-19-mucadelesindekionemi.html.
12. Demir, O., Esen, A. (2021). Covid 19'un Yıkıcı Ekonomik Etkileri ve Türkiye Ekonomisinde Dönüşüm İhtiyacı. Journal of Emerging Economies and Policy, 6(1): 88-105.
13. Diktaş, M. (2021). Covid 19 Pandemisi ve Turizm 4.0 içinde Ergün, G.S. (Ed.). Multidisipliner Turizm Çalışmaları (ss.18-28). İstanbul: Çizgi Kitabevi.

14. Emre, Ş., Yolcu, M.B., Celayir, S. (2015). Üç Boyutlu Yazıcılar ve Çocuk Cerrahisi. Çocuk Cerrahisi Dergisi, 29(3):77-82.
15. Ertoy, U., Akçay, M. (2021). Covid-19 Virüsü Salgını ile Mücadelede Büyük Veri Çalışmaları: Çin Örneği. Bilim, Teknoloji ve Mühendislik Araştırmaları Dergisi, 2(2): 4-14.
16. Gemlik, H.N., Eldemir, G., Arslanoğlu, A. (2020). Covid-19 Pandemi Döneminde Dijital Hastanelerin İnstagram İletişimi Üzerine Nitel Bir Araştırma. ASSAM Uluslararası Hakemli Dergi, 8(18): 19-27.
17. Göztaş, A., Karanfiloğlu, M. (2018). Endüstri 4.0 yolunda: Sağlıkta dijital dönüşüm ve sağlık 4.0 uygulamaları içinde Koçdor, H., Papuççuoğlu, A., Yener, N. (Ed.) Endokrin, Metabolik Hastalıklar ve in vitro Diyagnostik (ss. 128-135). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları.
18. Işık, A.H., Güler, İ. (2010). Teletıpta Mobil Uygulama Çalışması ve Mobil İletişim Teknolojilerinin Analizi. Bilişim Teknolojileri Dergisi, 3(1): 1-10.
19. Jiang, X., Deng, L., Zhu, Y., Ji, H., Tao, L., Liu, L., et al. (2020). Psychological Crisis Intervention During the Outbreak Period of New Coronavirus Pneumonia from Experience in Shanghai. Psychiatry Research, 286: 1-3.
20. Kara, B.C., Eyüboğlu, C. (2020). Sağlık 4.0'da Mahremiyet ve Güvenlik Sorunları. 4. International Symposium on Multidisciplinary Studies and Innovative Technologies (ISMSIT). 22-24 Ekim 2020, İstanbul. DOI: 10.1109/ISMSIT50672.2020.9255155
21. Karakuş, K., Yeşilyurt, B., Gür, Ş., Eren, T. (2022). Sağlık 4.0'ın Benimsenmesinin Önündeki Engellerin Analitik Hiyerarşi Prosesi ve Analitik Ağ Süreci Yöntemleri ile Değerlendirilmesi. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 19(1): 363-375.
22. Koştı, G., Burmaoğlu, S., Kıdak, L.B. (2021). Sağlık 4.0: Sanayide Öngörülen Gelişimin Sağlık Sektörüne Yansımaları. Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi, 24(3): 483-506.
23. Köse, A. (2021). Sağlık Bilişiminde Covid-19 içinde Çelebi, F., Sarıdoğan, H.Ö. (Ed.) Covid-19 Araştırmaları.(ss.49-60). Ankara: Duvar Yayınları. ISBN: 978-625-7502-11-5
24. Krawczyk, D.A., Arantes, A.P.H. (2022). Health 4.0 and the Impact on Post-Covid 19 Business Models. Brazilian Applied Science Review, 6(1): 36-53.
25. Legido-Quigley, H., Asgari, N., Teo, Y.Y., Leung, G.M., Oshitani, H., Fukuda, K., Cook, A.R., Hsu, L.Y., Shibuya, K. ve Heymann, D. (2020). Are High-Performing Health Systems Resilient Against the Covid-19 Epidemic? The Lancet, 395 (10227): 848-850

26. Marcela Mazzoni, J.L.G. (2018). O Papel da Embrapii no Desenvolvimento do Complexo Industrial da Saúde. Avanços, Desafios e Oportunidades no Complexo Industrial da Saúde em Serviços Tecnológicos içinde (ss.201-226). Brasil. Ministério da Saúde. Erişim adresi: https://bvsms.saude.gov.br/bvs/publicacoes/livro_complexo_industrial_servicos_tecnologicos_web.pdf
27. Merih, Y.D., Ertürk, N., Yemenici, M., Satman, İ. (2021). Evde Sağlık Hizmetlerinde Teknoloji Kullanımı. Türkiye Sağlık Enstitüleri Başkanlığı Dergisi, 4(3): 76-89.
28. Meszaros, L. (2020). Drone Technology: A New Ally in the Fight Against Covid-19. https://www.mdlinx.com/article/drone-technology-a-new-ally-in-the-fight-against-covid-19/61gQW7xmBCg6LyGy43925Z (Erişim tarihi: 10.06.2022).
29. Monteiro, A.C.B., França, R.P., Estrela, V.V., Iano, Y., Khelassi, A., Razmjooy, N. (2018). Health 4.0: Applications, Management, Technologies and Review. Medical Technologies Journal, 2 (4): 262-276.
30. Nicol, G.E., Piccirillo, J.F., Mulsant, B.H., Lenze, E.J. (2020). Action at a Distance: Geriatric Research During a Pandemic. Journal of the American Geriatrics Society, 68: 922-925.
31. Pang, Z., Yang, G., Khedri, R., Zhang, Y.T. (2018). Introduction to the Special Section: Convergence of Automation Technology, Biomedical Engineering, and Health Informatics Toward the Healthcare 4.0. IEEE Reviews in Biomedical Engineering. 11:249–259.
32. Pham, Q.V., Nguyen, D. C., Huynh-The, T., Hwang, W.J., Pathirana, P.N. (2020). Artificial Intelligence (AI) and Big Data for Coronavirus (COVID-19) Pandemic: A Survey on the State-of-the-Arts. IEEE Access, 8: 1-19.
33. Samancı, V.M. (2020). Birinci Basamak Sağlık Hizmetleri ve Pandemi Süreci. Konuralp Tıp Dergisi, 12(S1): 391-393.
34. Sağlık Bakanlığı (2020). Sağlık İstatistikleri Yıllığı. ISBN: 978-975-590-854-0, Sağlık Bakanlığı Yayın No: 1240, Ankara 2022.
35. Seçmen, S. (2022). Covid-19 Pandemi Döneminde Endüstri 4.0 Teknolojileri ve Uygulamaları. R&S -Research Studies Anatolia Journal, 5(2): 246-261.
36. Şafak, E., Arslan, Ç., Gözütok, M. (2020). Covid-19 Salgınıyla Beklenen Değişimlere Blok Zinciri Teknolojisinin Etkileri. 4th International Symposium on Multidisciplinary Studies and Innovative Technologies (ISMSIT). 22-24 October 2020, İstanbul, Türkiye. DOI: 10.1109/ISMSIT50672.2020.9254311

37. Şahin, K., Turan, B.O. (2018). Üç Boyutlu Yazıcı Teknolojilerinin Karşılaştırmalı Analizi. Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2(2): 97-116
38. Şener, L.T., Bozkaya, D.N., Kıtır, T. (2022). COVID-19 Sürecindeki Yapay Zekâ, Dijital Sağlık Tanı ve Tedavisindeki Gelişmeler. Sağlık Bilimlerinde Yapay Zekâ Dergisi, 2(1): 13-20.
39. Thuemmler, C., Bai, C. (2017). Health 4.0: How Virtualization and Big Data are Revolutionizing Healthcare. Springer, New York.
40. Webster, P. (2020). Virtual Health Care in The Era of Covid-19. The Lancet, 395 (10231): 1180–1181.
41. Whende, M.C. (2019). Artificial Intelligence, Critical Thinking and the Nursing Process. Online Journal of Nursing Informatics, Erişim adresi: https://www.researchgate.net/publication/338111542_Artificial_Intelligence_Critical_Thin king_and_the_Nursing_Process
42. Valentim, R.A.M., Coutinho, K.D., Morais, A.H.F., Lima, T.S., Guimarães, M.C.S., Neto, J.H.V.S. (2018). Conectividade e Digitalização no Contexto da Saúde Global: um Olhar para o Futuro Inspirado na Saúde 4.0. Avanços, Desafios e Oportunidades no Complexo Industrial da Saúde em Serviços Tecnológicos içinde (ss.254-273). Brasil. Ministério da Saúde. Erişim adresi: https://bvsms.saude.gov.br/bvs/publicacoes/livro_complexo_industrial_servicos_tecnologicos_web.pdf
43. Vokinger, K.N., Nittas, V., Witt, C.M., Fabrikant, S.I. ve Von Wyl, V. (2020). Digital Health and the Covid-19 Epidemic: an Assessment Framework for Apps from an Epidemiological and Legal Perspective. Swiss Medical Weekly, 150(20282): 1-9.
44. Yalman, F., Filiz, M. (2022). Sağlık Hizmetlerinde 4.0 Uygulamaları ve Sağlık Yönetimine Yansımaları. Sağlık ve Toplum, 32(1): 53-63.
45. Yiğitol, B., Sarı, T. (2020). Küresel Salgınlar ile Mücadelede Endüstri 4.0 Teknolojilerinin Rolü. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 41: 53-73.
46. Yolcu, M.B., Emre, Ş., Celayir, S. (2018). Artırılmış Gerçekliğin Tıpta ve Çocuk Cerrahisinde Kullanımı. Çocuk Cerrahisi Dergisi, 32(3):89-92.
47. Yue, X., Wang, H., Jin, D., Li, M., and Jiang, W. (2016). Healthcare Data Gateways: Found Healthcare Intelligence on Blockchain Withnovel Privacy Risk Control. Journal of Medical Systems, 40(10):218
48. Yücesan, B., Özkan, Ö. (2020). Covid-19 Pandemi Sürecinin Sağlık Yönetimi Açısından Değerlendirilmesi. Avrasya Sağlık Bilimleri Dergisi, 3(Covid-19): 134-139.

BİLGİYE ULAŞMA YOLLARI ÜZERİNE BİR TARTIŞMA: NİTEL ARAŞTIRMA PARADİGMASI (!)

Doç. Dr. Hüseyin SELVİ

Mersin Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Tıp Eğitimi Anabilim Dalı, Mersin, Türkiye
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3513-0003

Bilgi; insanın dünya üzerine ayak bastığı günden beri merak ettiği, ulaşması, taşıması ve sorumluluğu ağır olan bir niteliktir. Bilgi pek çok kaynaktan elde edilebilir; ancak doğru ve gerçeğe en yakın bilgiye ulaşmak esastır. Bilgiye ulaşmak için felsefe ve doğmakta olan bilimlerle yola çıkan insanlık, bu süreçte pek çok bilgi kaynağına ulaşmış ancak elde ettiği bilgiler her zaman gerçeği yansıtmamıştır. Nitekim insanlık tarihi bilgi kaynakları arasındaki çatışmalarla doludur ve maalesef günümüzde bu durum halen devam etmektedir. Doğayı incelemeye tam bir bilgisizlik içinde başlayan insanların; açıklayamadıkları olgu ve olayları doğaüstü güçlere atfetmeleri, kalbi cesaretin merkezi zannetmeleri, dünyanın bir tepsi gibi düz olduğu ve bir öküzün boynuzları üzerinde durduğuna inanmaları, gördükleri düşlerden etkilenmeleri, ateşe/suya/güneşe tapmaları, Galileo ve Bruno'nun başına gelenler, vb. bu duruma kanıt olarak gösterilebilir (Politzer, 2003). Bilgi olsun da nereden geldiği önemli değil, ne olsa uyar, astroloji, fal gibi kaynaklardan da doğru ve gerçek bilgi elde edilebilir (Feyerabend, 1999) şeklinde bir mantıkla bilgiye ulaşmaya çalışmanın bedeli verilen örneklerden anlaşılmaktadır.

İlkçağda sadece düşünerek bilgiye ulaşmaya çalışan, orta çağda ise skolastik düşünce ve kilisenin karanlığında kalan insanlık, Galileo'nun insanın yerine aracı (teleskop) koyması, Bacon'un deneysel yöntemi bulması ve diyalektik düşünce tarzının, kısacası bilimin gelişmesi ile doğru ve gerçek bilgiye ulaşmaya başlayabilmiştir (Politzer, 2003). Son birkaç yüzyılda yaşanılan hızlı teknolojik ve medeni gelişmeler bu duruma kanıt olarak sunulabilir.

Günümüzde bilgiye ulaşmak için kullanılan en güvenilir ve en geçerli yol ise elbette ki bilimdir. Bilim; Nacmias ve Nacmias (1996) tarafından bilgiye ulaşmada kullanılan metodoloji olarak, Erkuş (2009; 25) tarafından ise 'bilimsel bilgi üretme yolu, etkinliği' olarak tanımlanmaktadır. Bilim felsefe ile başlamıştır ve felsefe ile bilim birbirini tamamlayan yapılar olarak anılmaktadır (Politzer, 2003).

Bilimi diğer bilgi kaynaklarından ayıran en önemli özelliği elbette ki yöntemidir. Bilim; Newton'ın Deneysel Fizik, Wund ve Ebbinghaus'un da Deneysel Psikolojiyi kurmalarından sonra bir adım daha ileri taşınmıştır. Bu bilim insanlarının bilime katkıları elbette ki yadsınamaz ancak bilim hala çoğu insanın zannettiği gibi sadece laboratuarlara bağımlı değildir. Bilimin gözlenebilirlik, ölçülebilirlik, iletilebilirlik, tekrarlanabilirlik ve sağdanabilirlik ölçütleri karşılandığı müddetçe de elde edilen bilgi bilimsel nitelik taşırmaktadır (Karakaş, 1988).

Bilim olgularla uğraşır ve en temel ölçütlerinden birisi de ölçülebilirliktir (Karakaş, 1988). Hatta alanyazında tarihin yazı ile medeniyetin ise ölçme ile var olduğu belirtilmektedir (Erkuş, 2010). Ancak bir şeyin ölçülebilmesi için

öncelikle gözlenebilir olması gerekmektedir. Organizma davranışlarını nesnel bir biçimde inceleyen psikoloji biliminin ise uğraştığı özelliklerin pek çoğu doğrudan gözlenemez (Karakaş, 1988). Dolayısı ile psikoloji ile ilgili yapılan ölçme işlemleri fiziksel ölçmelere nazaran daha karmaşıktır. Doğrudan gözlenemeyen, canlılara ait bu ve benzer özellikleri anlayabilmek için bireylerin gözlenebilen davranışlarından ve tepkilerinden hareketle çeşitli çıkarımlar yapılmaktadır (Anastasi &Urbina, 1997). Yapılan bu çıkarımların bilimsel nitelikte olabilmesi için ise bilimin ölçütlerinin karşılanması gerekmektedir. Ancak ölçülmek istenen özelliklerin insan özellikleri olması nedeni ile insani değişimin karmaşıklığını öne sürerek herhangi bir insani eylem ya da kararının nihai sonuçlarının önceden kestirilemeyecek karakterde olduğu ve dolayısı ile de insan doğası, davranışı ve eğitimini içeren özelliklerin ölçülemeyeceğini belirten söylemler özellikle son 20 yılda etkisini göstermeye başlamıştır. İlgili insan özelliklerini anlayabilmek için ise nitel araştırmalar adı altında yeni bir paradigma ortaya atılmıştır ve bu paradigmanın dünyada ve ülkemizde de pek çok alanda yaygınlaşmaya başladığı görülmektedir (Duchon & Kaplan, 1988).

Nitel araştırmaları Şimşek ve Yıldırım (2004); gözlem, görüşme ve doküman analizi gibi nitel veri toplama yöntemlerinin kullanıldığı, algıların ve olayların doğal ortamda gerçekçi ve bütüncül bir biçimde ortaya konmasına yönelik bir sürecin izlendiği araştırma türü olarak tanımlamaktadır.

Ayrıca nitel araştırmalardan; bir problem durumuna sistematik olarak daha önceden belirlenmemiş prosedürlerle yanıt arayan, kanıt toplayan, daha önce ileri düzeyde yanıt bulunamayan durumlar için yanıt bulabilen, araştırma sınırlarının ötesinde kabul edilebilir bulgulara ulaşılabilen bilimsel bir araştırma türü olarak bahsedilmektedir (Mack, Woodsong, Macqueen, Guest and Namey, 2005).

Tanımlardan da anlaşıldığı gibi nitel araştırmalardan bilimsel bir araştırma türü olarak bahsedilmekte ve bilimsel bilgi üretme amacı ile öne sürüldüğü görülmektedir. Ancak nitel araştırmaların ortaya çıkış gerekçeleri ve öne sürdüğü argümanlar incelendiğinde, belirtilen yöntemlerde elde edilen bilginin, bilimin ölçütlerini karşılamadığı ve literatüre zarar verdiği söylenebilir.

Nitel araştırma paradigmasının çeşitli kaynaklardan ulaşılan bazı ortaya çıkış ve kullanılma gerekçelerine aşağıda kısaca değinilmiştir.

1) Çoğu sosyal bilim araştırmalarında karşılaşılan ve %50'yi bulan kaynağı belirsiz hata varyanslarının nitel araştırma yöntemleri ile açıklanabileceği öne sürülmektedir. Sosyal bilimlerin konu aldığı canlı davranışlarının kompleksliğini öne sürerek ortaya çıkan nitel araştırma paradigmasının; veri toplamada kullandığı yöntemler, veri toplama aracı/kişisi, vb. argümanları göz önünde bulundurulduğunda, açıklanamayan varyansı neye

dayanarak açıklayacağı belirsizliğini korumaktadır. Hatta nitel araştırma ile yapılan çalışmalarda ölçme işlemi zaten yapılmadığından %50 gibi bir değere dahi ulaşılamayacağı düşünülmektedir. Montaigne'nin de belirttiği gibi 'söylemek bir şeydir yapmak başka bir şey' (Lincoln & Cuba, 1985).

2) Nitel araştırma yöntemlerinin bilimsel yönteme nazaran yeni düşünce, fikir, hipotez ve anlamlara katkıda bulunabileceği belirtilmektedir.

3) Katılımcıların duygu, düşünce ve motivasyonlarının nitel araştırma yöntemlerince hissedilerek daha anlamlı sonuçlara ulaşılabileceği belirtilmektedir.

4) Bilimsel yöntem için kompleks, anlaşılması zor hatta imkansız olduğu gerekçesi ile daha önce çalışılamayan olguların nitel araştırma yöntemleri ile araştırılabileceği öne sürülmektedir. Ancak burada güvenilir ve geçerli sonuçlar elde edebilmek amacı ile ölçme araçları kullanan, karışabilecek hataları en aza indirebilmek için kompleks araştırma desenleri kullanan, elde ettiği verilerin anlamlılığını test eden ve tüm bunlara rağmen yine de %5 hata payı bırakan ve Popper'ın yanlışlanabilirlik ilkesini içinde barındıran bilimsel yöntemin henüz açıklamadığı olguları, nitel araştırmaların öne sürdüğü yöntemler ile nasıl ve neye dayanarak açıklamaya çalıştığı sorgulanmalıdır.

5) Bir olguya ait bilimsel yöntemle ulaşılan bilgiye daha detaylı ve derinlemesine bilgi eklenilebileceği öne sürülmektedir. Ancak nitel araştırma yöntemleri ile elde edilen bilginin sübjektif olduğu zaten belirtilmektedir (Şimşek ve Yıldırım, 2004; 93). Bu bağlamda eklenecek olan bilgi değil sadece yorumdur. Bu yorumların ise literatüre yarar mı sağlayacağı yoksa zarar mı vereceği sorgulanmalıdır.

6) Kompleks ve açıklanamaz olduğu gerekçesi ile bilimsel yöntemde araştırmaya dahil edilmeyen değişkenlerin de nitel araştırmalarda sürece dahil edilebileceği belirtilmektedir.

7) Bilimsel yöntemin gerçeği sadece bir noktaymış gibi algıladığı ve nitel araştırmalarla bilimsel yönteme göre daha derin ve anlamlı sonuçlar elde edilebileceği öne sürülmektedir.

8) Bilimsel araştırmalarda oldukça önemli olan güvenirlik ve geçerliğin nitel araştırmalarda çok da önemli olmadığı, ayrıca yapılan araştırmaların derinlemesine ve titizlikle yapılması sebebi ile bu durumun geçerlik ve güvenirlik için bir kanıt oluşturacağı belirtilmektedir.

Bilimsel araştırmalarda, elde edilen sonuçların güvenirliği ve geçerliği oldukça önemli iki özelliktir. Bilimsel yöntemde güvenirlik ve geçerlilik sağlayabilmek için oldukça kapsamlı tanımlar, kriterler ve analiz yöntemleri kullanılmaktadır.

Nitel araştırma yöntemlerinde ise; araştırma alanına yakınlık, yüz yüze görüşme yöntemi ile ayrıntılı ve derinlemesine bilgi toplama, uzun süreli bilgi toplama, toplanan verilerin ayrıntılı olarak rapor edilmesi, araştırmacının sonuçlara nasıl ulaştığını açıklaması vb. yöntemlerin geçerliğin sağlanmasında önemli olan özellikler olduğu belirtilmektedir. Güvenirlik konusunda ise bazı önlemlerin alınmasının gerektiği, alınan bu önlemler ile de güvenirliğin sağlanabileceği belirtilmektedir (Şimşek ve Yıldırım, 2004). Bu önlemler şu şekilde sıralanmaktadır;

a. Araştırmacının öncelikle araştırma sürecindeki kendi konumunu (katılımcı, gözlemci gibi) açık hale getirmesi gerektiği, böylece diğer araştırmacıların da benzer araştırmalar yaparak benzer sonuçlara ulaşabileceği belirtilmektedir.
b. Araştırmada veri kaynağı olan kişilerin açık bir biçimde tanımlanmasın gerektiği böylece benzer araştırma yapan kişilerin benzer örneklemelere giderek benzer sonuçlar elde edebileceği belirtilmektedir.
c. Araştırma sürecinde oluşan sosyal ortamın ve süreçlerin tanımlanması,
d. Verilerin analizinde kullanılan kavramsal çerçevenin ve varsayımların tanımlanması,
e. Veri toplama ve analiz yöntemleri ile ilgili ayrıntılı açıklamaların yapılması (görüşme ve gözlemin nasıl yapıldığı, verilerin nasıl kaydedildiği, dokümanların nasıl analiz edildiği, vb.) ile dış güvenirliğin sağlanabileceği, benzer önlemler ile de iç güvenirliğin sağlanabileceği belirtilmektedir.

9) Nitel araştırmalarda genel olarak genelleme amacı güdülmediğinden küçük örneklemlerde daha uzun süreli ve daha ayrıntılı çalışılabileceği öne sürülmektedir. Ancak bu durumda genellenemeyecek bir bilginin kime ne faydası olabilir sorusu akla gelmektedir.

10) Nitel araştırmalarda veri toplama aracı olarak araştırmacının da sürece dahil olmasının katılımcının duygu, düşünce, jest ve mimiklerinin de dikkate alınarak daha derinlemesine bir bilgiye ulaşılabileceği öne sürülmektedir. Ancak bu gerekçe akla en başta araştırmacının belirtilen özellikleri anlayabilecek beceriye sahip olup olmadığı sorusunu getirmektedir. Buna ek olarak sosyal istenirlik yönünde katılımcının vereceği cevapların önüne araştırmacı gerçekten geçebilecek midir? Geçebildiği takdirde bunu nasıl ispatlayacaktır?

Yukarıda belirtilen ve mantıksal açıdan sorgulanması gereken gerekçelere rağmen nitel araştırmalar dünyada ve ülkemizde son yıllarda oldukça geniş bir alanda yaygınlaşmaya devam etmektedir (Newman, Benz & Ridenour, 1998).

Bu yaygınlaşmanın da etkisi ile nitel araştırmalar üzerine pek çok kitap ve makale yazıldığı ve bu kaynakların pek çoğunda da nitel araştırmalar ile bilimsel araştırmalar arasındaki farklara değinildiği görülmektedir. Bahsedilen bu farklar Tablo 1'de kısaca özetlenmeye çalışılmıştır.

Tablo 1. Bilimsel araştırmalar ve nitel araştırmalar arasındaki farklar

Bilimsel araştırma	Nitel araştırma
• Nitel olan sadece veridir. • Amaç; nitelikleri gözlemlemek, ölçmek, test etmek ve açıklamaktır. • Desen, araştırma başlamadan önce dikkatlice dizayn edilir ve veriler bu desene göre toplanır. • Araştırmacı veriyi ölçme araçları kullanarak toplar. • Objektiftir, yapılan yorumlar ölçme sonuçlarına ve istatistiksel analizlere dayanır. • Yöntem asıllıdır. • Değişkenler saptanabilir ve aralarındaki ilişkiler ölçülebilir. • Nesnel bakış açısı geliştirilebilir. • Genelleme yapılabilir. • Tahmin yapılabilir. • Nedensellik açıklanabilir.	• Bütün araştırmaların nitel temeller üzerine kuruludur. • Amaç; bütüncül ve detaylı bir açıklamaya ulaşmaktır. • Desen, araştırma başladığında oluşturulur. • Araştırmacı veri toplayan araç durumundadır. • Sübjektiftir, kişisel yorum içerir. • Çalışılan durum asıllıdır. • Değişkenleri saptamak ve aralarındaki ilişkileri ölçmek zordur. • Katılımcı bakış açısı geliştirilebilir. • Derinlemesine betimleme yapılır. • Yorumlama yapılabilir. • Katılımcıların perspektifleri anlamaya çalışılır.

(Miles & Huberman 1994; Punch, 2005'den uyarlanmıştır.)

Tabloda verilenlere ek olarak Firestone (1987) nitel araştırmaların bilimsel araştırmalardan sayıltı, amaç, yaklaşım ve araştırmacının rolü olmak üzere 4 ana boyutta ayrıldığını öne sürmektedir. Sayıltı konusunda aranan nesnel gerçekliğin doğrudan gerçekler üzerinden mi yoksa sosyal yapının içinden mi oluşturulduğunu; amaç konusunda nedenlerin mi araştırıldığı yoksa sadece yapının mı anlaşılmaya çalışıldığı; yaklaşım belirleme konusunda araştırmanın deneysel/korelasyonel mi yoksa etnografik bir formda mı olduğu; son olarak araştırmacının rolü konusunda ise araştırmacının veri toplama sürecinden koparılmasının mı yoksa sürecin içine doğrudan dahil edilmesini mi gerektiği sorularını sormaktadır (Newman, Benz & Ridenour, 1998).

Yukarıda belirtilen gerekçeler ve ayrımlar doğrultusunda kullanılmakta olan başlıca nitel araştırma metotları ve veri toplama yöntemleri; etnografi (ethnography), durum çalışmaları (case study), gömülü teori (grounded theory), fenomenoloji (phenomenology), saha araştırması (field study), doğasına uygun

sorgulama (naturalistic inquiry), betimsel çalışmalar (descriptive studies), gözlemsel çalışmalar (observational studies), mülakat çalışmaları (interview studies) ve doküman çalışması (document studies) şeklinde sıralanmaktadır. Yapılan bu çalışmalarda genellikle bir tane katılımcı bulunmakta ve geniş zaman periyotlarında bu kişiye odaklanılarak araştırma yapılmaktadır. ((Newman, Benz & Ridenour, 1998 ; Mack, Woodsong, Macqueen, Guest and Namey, 2005).

Nitel araştırma metodlarını kısaca özetlemek gerekirse;

1) Etnografik Çalışmalar (Ethnography): Herhangi bir ortamda gerçekleşen bir durumun hangi koşullarda, neden ve nasıl gerçekleştiğinin belirlenebilmesi amacı ile belli bir kültür ya da kişileri inceleyen çalışmalardır.
2) Durum Çalışmaları (Case Study): Tek veya birkaç olayın derinlemesine incelendiği araştırmalardır. Bir ya da daha fazla organizasyon, grup veya topluluk hakkında belirli bir süre boyunca sistematik araştırmanın yürütülmesi ve analiz edilmesi şeklinde yapılan araştırmalardır.
3) Gömülü Teori (Grounded Theory): Araştırmacının veri toplama esnasında veriler içine gömülü olan teorileri ortaya çıkarmaya çalıştığı ve araştırma boyunca da yeni kuram ve kavramlara ulaşabildiği araştırmalardır.
4) Olgubilimsel Yaklaşım (Phenomenology): Bilinen ancak hakkında derinlemesine bir fikir sahibi olunmayan olguları incelemek amacı ile yapılmaktadır. Örneğin; polislik mesleğine yabancılaşma, farkında olunan ancak sebepleri, süreci vb hakkında derinlemesine fikir sahibi olmak amacı ile olgu bilimsel bir çalışma yapılabilmektedir.
5) Saha Araştırması (Field Study): Bir olay veya durum hakkında derinlemesine bilgi sahibi olabilmek amacı ile olay yada durumun yerinde incelenmesi temeline dayanan araştırmalardır.
6) Doğasına Uygun Sorgulama (Naturalistic İnquiry): Fazlasıyla karmaşık ya da kapsamlı konuları kendi doğal ortamına uygun biçimde incelemeye çalışan araştırmalardır. Laboratuar ortamındaki gibi değişkenlerin kontrol edilemediği durumlarda hata kaynaklarını kontrol edebilmek amacı ile doğal ortamda ya da doğal ortama uygun ortamlarda yapılan araştırmalardır. Egon Cuba (1978) doğasına uygun sorgulama çalışmalarını bilimcinin değişkenler üzerindeki manipüle durumu ve değişkenlerin altında yatan örtük teorilerin boyutu olmak üzere iki boyutta olduğunu belirtmektedir (Akt: Kinney, 1980).

7) Betimsel Çalışmalar (Descriptive Studies): Araştırmacı spesifik araştırma problemleri, öneriler ve hipotezler ile ilgilenir ve kimi, ne, nasıl ve niçin sorularına yanıt aramaya çalışır. Betimsel çalışmalar ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için Ospina (2004) incelenebilir.
8) Gözlemsel Çalışmalar (Observational Studies): Neden sonuç ilişkilerini açıklayabilmek amacı ile üzerinde kontrollü deneysel bir çalışmanın yapılamayacağı ancak işleyişinin ve prosedürlerinin bilinmek zorunda olunduğu niteliklerin belirlenmesi amacı ile daha çok deneme yanılma yoluyla yapılan çalışmalardır.
9) Mülakat Çalışmaları (İnterview Studies): Genel olarak amaçlı bir sohbettir. Bilgi alınmak istenen kişi ile genellikle yüz yüze yapılan ve katılımcının yüz ifadeleri, hisleri, vb. niteliklerini de göz önünde bulundurarak derinlemesine bilgi alınmaya çalışılan çalışmalardır. Bu çalışmalarda araştırmacı araç rolü üstlenir.
10) Doküman Araştırması (Document Studies): Mevcut görsel, işitsel ya da yazılı kayıt ya da belgelerin, veri kaynağı olarak, sistemli bir şekilde incelenmesi temeline dayanan veri toplama metodudur (Hammersley, 1990; Rosenbaum, 2002; Patton, 2002; Klenke, 2008; Marschan-Piekkari & Welch, 2004).

Nitel araştırmalarda veri toplama yöntemleri ile gerekli olan verilerin detaylı bir şekilde toplanabileceği varsayılmaktadır. Elde edilen verilerin analizi konusunda ise çeşitli kaynaklar, veri analizlerinin standartlaştırılmasının yapılan araştırmalarda da bir standartlaşmaya yol açacağını belirtmektedirler. Bu nedenle analiz yöntemlerinde herhangi bir standartlaştırmaya gidilmemesi, ancak kapsamlı ve sistematik bir analiz sürecinin de gerekli olduğunu belirtmektedirler (Coffey and Atkinson, 1996; Strauss, 1987). Miles ve Huberman (1994) ise bu konuda iyi formüle edilmiş analiz yöntemlerinin bulunmamasının nitel araştırmalar için en büyük sıkıntı kaynağını oluşturduğunu belirtmektedir.

Nitel araştırmalarda kullanılan veri analiz yöntemlerine kısaca değinmek gerekirse; elde edilen verilerin genel olarak 3 yolla analiz edildiği görülmektedir (Miles ve Huberman, 1994).

1) Yorumlama (İnterpretivism): Temel olarak ‘söylenenler ya da gözlenenler ne anlama gelmektedir?’ sorusuna yanıt aranmaktadır. Dilthey (1977) insan söylevleri ve davranışlarının fizik bilimlerindeki metotlarla anlaşılamayacağını öne sürmekte ve insan aktivitelerinin nedenlerinin bir metin şeklinde toplanan verilerin altında yattığını dile getirmektedir. Bu metinin anlaşılması için de araştırmacının fenomenolojik bir yaklaşımla empati kurarak ve derinlemesine bir yorumlama ile verileri analiz etmesinin gerektiğini belirtmektedir.

2) Sosyal Antropoloji (Social Anthropology): Sosyal antropolojide dil kullanımı, gelenekler, ilişkiler gibi günlük yaşamda bulunan sosyal düzenlerle ilgilenilmekte ve bir kültür ya da toplum hakkında bilgi edinmek amaçlanmaktadır. Bu amaçla elde edilen verilerin analizinde genel olarak katılımcıların perspektiflerine ve yorumlarına odaklanılmaktadır. Toplanan verinin özgün formuna mümkün olduğu kadar sadık kalınarak ve gerektiğinde de araştırmaya katılan bireylerin söylediklerinden doğrudan alıntı yapılarak betimsel bir yaklaşımla veriler okuyucuya sunulmaktadır.

3) İşbirlikli Sosyal Araştırma (Collaborative Social Research): Bu analiz yönteminde veriler eş zamanlı olarak analiz edilmektedir. Gözlemcinin de aktif olarak sürece dâhil olması ve katılımcının içtenlikle davranmasının sağlanabilmesi ile katılımcının hal ve hareketlerinden de yararlanılarak daha derinlemesine bir analiz yapılabileceği düşünülmektedir.

Nitel araştırmalarda kullanılan veri elde etme yolları ve analiz biçimleri ana hatları ile yukarıda açıklanmaya çalışılmıştır. Bu yöntemler ve analiz biçimleri incelendiğinde nitel araştırmalar ile yapılan pek çok çalışmada elde edilen bilgilerin bilimin ölçütlerini karşılamadığı söylenebilir.

Bilindiği gibi bilimin en temel ölçütlerinden birisi ölçülebilirliktir, ölçmedir. Ancak burada bahsedilen ölçme elbette ki sadece sayılardan ibaret değildir. Bilimsel araştırmalarda kullanılan yöntemlerde de nitel verilerin var olduğu hatta sınıflama düzeyinde ölçmenin nitel veriler üzerine kurulu olduğu bilinmektedir. Ayrıca elde edilen veriler nitel araştırma yöntemlerindeki gibi doğrudan verilmemekte, bu verileirn anlamlılığı doğrusal olmayan analiz yöntemleri (non-parametric tests) ile test edilebilmektedir. Anlamlılığı test edilen bu veriler daha sonra elde edilen sonuçlara göre yorumlanmakta ve nitel araştırmaların karşılayamadığı bilimin diğer ölçütleri de bu şekilde karşılanabilmektedir.

Günümüzde nitel araştırmaların yeni bir paradigma olarak ortaya atıldığı görülmektedir. Ancak paradigma kavramı Kuhn tarafından; belli bir bilimsel yaklaşımın doğayı sorgulamak ve doğada bir ilişkiler bütünü bulmak için kullandığı açık ya da örtülü inançlar, kurallar, değerler ve kavramsal-deneysel araçların tümü şeklinde açıklanmaktadır.

Nitel araştırmaların ise tanımda belirtilen özellikleri ne kadar karşılayabildiği süphelidir.

Nitel araştırmaların ortaya çıkış gerekçeleri ve öne sürdüğü argümanlar incelendiğinde mantıksal ve işlemsel çelişkiler olduğu görülmektedir. Tüm bu çelişkilere rağmen pek çok kaynakta ise bilimsel araştırmalar; nitel araştırmalar ve nicel araştırmalar şeklinde birbirinden ayrı iki yöntem olarak gösterilmeye çalışılmaktadır. Ancak asıl olan bilimin kendisidir ve bu ayrım bilime fayda

değil aksine zarar vermektedir. Yapılmaya çalışılan bu ayrımın hiç de masum olmadığı nitel araştırmaların pratik sonuçları düşünüldüğünde görülmektedir. Sağduyu herkesin en iyi paylaştığı şeydir, bu nedenle herkes bilim önünde eşit haklara sahiptir. Bilimin gerçek bilim olabilmesi için herkesin sağduyu ile ona sahip çıkması ve ileriye taşıması gerekmektedir (Politzer, 2003).

Son olarak nitel araştırmaların barındırdığı mantıksal ve de işlemsel çelişkilerin daha net görülebilmesi amacı ile aşağıda çeşitli sorulara değinilmiştir.

1) Nitel olan araştırmanın kendisi mi, yoksa sadece veriler midir?
2) Paradigma nedir? Nitel araştırmalar adı altında verilen yeni yaklaşım paradigma tanımına uymakta mıdır?
3) Bilimin ölçütleri nitel araştırmalarca karşılanmakta mıdır?
4) Nitel araştırmalarda genel olarak güvenirlik ve geçerlilik çalışmalarının bilimsel yöntemdeki kadar önemli olmadığı vurgulanmaktadır. Acaba güvenirlik ve geçerliğin bir türlü sağlanamaması bu açıklamanın nedeni olabilir mi?
5) Nitel araştırmalarda genel olarak genelleme amacı güdülmemektedir. Genellenemeyecek bir bilginin kime, ne faydası olabilir?
6) Nitel araştırmalar üzerine çalışmalarını yoğunlaştıran bireylerin temel istatistik bilgileri nasıldır? Acaba nitel araştırmaların ortaya çıkışı bu anlamda belirli bir amaca hizmet etmekte midir?
7) Tek denekli çalışmalar sadece nitel araştırmalara mı özgüdür?
8) Bilimsel araştırma yöntemleri ortadan kaldırılsa ve sadece nitel araştırma yöntemleri kullanılsa nedensellik koşulları nasıl sağlanır?
9) Araştırmacılardan kaynaklanacak hatalar sadece etik ilkeler düzenleyerek giderilebilir mi?
10) Ölçme işlemi denilice akla sadece sayılar mı gelmektedir?

Kaynaklar

1. Anastasi, A., & Urbina, S. (1997). *Psychological testing.* Prentice-Hall International.
2. Coffey, A. ve Atkinson, P. (1996). *Making Sense of Qualitative Data*. California: Sage Publications. Retrieved from http://books.google.com/books.
3. Dilthey, W. (1977). Ideas concerning a descriptive and analytic psychology (1894). In *Descriptive psychology and historical understanding* (pp. 21-120). Springer, Dordrecht.
4. Erkuş, A. (2009). *Bilimsel Araştırma Süreci*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
5. Erkuş, A. (2010). 2. Eğitimde ve Psikolojide Ölçme ve Değerlendirme Kongresi Kapanış Konuşması (?). Mersin
6. Feyerabend, P. (1999). *Against Method, Verso-Third Edition*, Ertuğrul Başer (çev.), Mart Matbaacılık.
7. Firestone, W. A. (1986). The Rhetoric of Quantitative and Qualitative Research. *Research Technical*.
8. Hammersley, M. (1990). Methods: *A Data Collector's Field Guide*. North Carolina: Family Health International.
9. Kaplan, B., Duchon, D. (1988) Combining Qualitative and Quantitative Methods in Information Systems Research: A Case Study. Minesota: Management Information Systems Research Center.
10. Karakaş, S. (1988). *Bilimsel Psikoloji:Temel İlkeler*. Ankara: T.B.M.M. Vakfı Ofset Tesisleri.
11. Klenke, K. (2008). *Qualitative Research İn The Study Of Leadership*. UK: Emerald Group Publishing Limited. Retrieved from http://books.google.com/books.
12. Kinney, J. (1980). Composition research and the rhetorical tradition. *Rhetoric Society Quarterly*, *10*(3), 143-148.
13. Lincoln, Y.S., & Cuba, E.G. (1985). Naturalistic inquiry. Beverly Hills, CA:Sage.
14. Mack, N., Woodsong, C., Macqueen, K.M., Guest, G., Namey, E. (2005). *Qualitative Research*. Retrieved from http://books.google.com/books.
15. Marschan-Piekkari, R. ve Welch, C. (2004). *Handbook Of Qualitative Research Methods Of İnternational Business*. Uk: Edward Edgar Publishing Limited. Retrieved from http://books.google.com/books.
16. Miles, M.B. ve Huberman, A.M. (1994). *Qualitative Data Analysis*, 2nd Edition. London: Sage Publications.
17. Nachmias, C. F. ve Nachmias, D. (1996). Research methods in the social sciences (5th ed.). London: St. Martin's Press Inc.

18. Newman, I., Benz, C. R., & Ridenour, C. S. (1998). *Qualitative-quantitative research methodology: Exploring the interactive continuum*. SIU Press.
19. Ospina, S. (2004). Qualitative Research. New York: Sage Publications
20. Patton, M.Q. (2002). *Qualitative Research And Evaluation Methods*, 3nd edition. California: Sage Publications. Retrieved from http://books.google.com/books.
21. Politzer, G. (2003). *Felsefenin Başlangıç İlkeleri*, Eriş Yayınları.
22. Punch, K. (2005). *İntroduction To Social Research*, Second Edition. Retrieved from http://books.google.com/books.
23. Rosenbaum, P.R. (2002). *Observational Studies*, 2nd edition. New York: Springer-Verlag. Retrieved from http://books.google.com/books.
24. Strauss, A.L. (1987). *Qualitative Analysis For Social Scientist*. USA: Cambridge University Pres. Retrieved from http://books.google.com/books.
25. Şimşek, H. ve Yıldırım, A. (2004). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

SÜRDÜRÜLEBİLİR TEDARİK ZİNCİRİ VE EKONOMİK SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK İLİŞKİSİ

Nevin KAÇAR[1]
Şule Şefika KAZAN[2]
Hüseyin ŞENKAYAS[3]

[1]Yüksek Lisans Öğrencisi, Adnan Menderes Üniversitesi,SBE,
orcid no: 0000-0003-0047-9739, nevinkacar15@gmail.com
[1] Yüksek Lisans Öğrencisi, Adnan Menderes Üniversitesi,SBE,
orcid no: 0000-0002-0763-9582, sefika.sulekazan05@gmail.com
[3] Doç. Dr., Adnan Menderes Üniversitesi Nazilli
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İşletme Bölümü, Nazilli-Aydın,
orcid no: 0000-0002-9533-9853, hsenkayas@adu.edu.tr

1. GİRİŞ

Küreselleşmenin hızlanması, dijitalleşme, ülkeler arası gerginlikler ve salgın hastalıklar dünyayı yeni sorunlarla baş etmeye itmiştir. Hızlı ve yoğun olarak artan nüfus ve nüfusa bağlı ürün talebi, talebe cevap verebilmek için sunulan arz için yapılan faaliyetler insan ve çevre üzerinde birtakım sorunlara yol açmaktadır. Modern toplum anlayışına bağlı aşırı tüketim hava, toprak ve su kirliliğine neden olurken aynı zamanda ile atık miktarlarının yoğunluğu çevresel tehlikelere yol açmaktadır. Kişilerin ve tüzel kişilik olarak ifade ettiğimiz işletmelerin çevre üzerindeki olumsuz etkisini en aza indirmek, baskısını azaltmak için sürdürülebilirlik baz alınarak yeni yaklaşımlara ihtiyaç duyulmaktadır. Bu bağlamda sürdürülebilir üretim ve sürdürülebilir ekonomi bu kavramlardan bazılarını oluşturmaktadır.

Yaşam standartlarımızın değişmesi, küresel kaynaklarımızın gün geçtikçe tükenmesi, teknolojinin ve yapay zekanın gelişmesiyle hayatımızda oluşan kolaylıklar, hızla devam eden nüfus artışı, beraberinde gelen gıda problemleri ve yaşam alanlarımızda artan kirlilikler bu değişikliklerden sadece bazılarıdır. (O'Brien, 1999;2)

Yaşam standartlarımızın değişmesiyle çevreye verilen kirliliklerin artması, hızlı nüfus artışıyla birlikte doğal kaynakların azalması, gıda tüketiminin artması vb. sebeplerle "sürdürülebilirlik" kavramı ortaya çıkmış ve bu yeni kavramların içinde önemli bir noktaya gelmiştir. Sürdürülebilirlik kavramı ile işletmeler, üretim sürecinde oluşan ürünlerin; dönüştürülebilir, tekrar kullanılabilir veya çevreye duyarlı olması beklenmektedir.

Kavram olarak sürdürülebilirlik, üretim haricinde tedarik zincir süreçlerinde özellikle CO gazı salınımı konularında ele alınmaktadır. Sürdürülebilir Tedarik Zinciri, ürünlerin tüm süreçlerinde çevreye duyarlı bir zincir kurulmayı amaçlamaktadır. İşletmeler, aynı zamanda ürünlerin ambalajlamalarında ve koruyucu ürünlerinde de sürdürülebilir olmasını sağlayarak ürünlerin müşteriler tarafından cazip olmasını sağlamak istenmektedir. Son yıllarda sürdürebilirlik kavramının öneminin artmasıyla birlikte işletmeler satış stratejilerini "sürdürülebilir ürün" üzerine kurmaktadır. Carter ve Rogers (2008), sosyal ve çevresel kaynakları ve bilgiyi entegre eden tedarik zincirlerinin taklit edilmesinin zor olacağını, böylelikle ekonomik sürdürülebilirliğe geçişin sağlanacağını savunmaktadırlar.

Çalışma, sürdürülebilirlik kavramınının boyutlarına değinerek, sürdürülebilir üretim ve sürdürülebilir tedarik zincirlerinin, ekonomik sürdürülebilirlikle ilişkisini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Ek olarak, sosyal ve çevresel boyutları yanında işletmelerin, tedarik zinciri üyelerinin sürdürülebilirliğin ekonomik katkılardan nasıl yararlanacağına dikkat çekmektedir.

2. SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK

Küresel rekabetin artması, firmalar ve tedarik zincirleri arasında strateji savaşlarına neden olmaktadır. Son yüzyılda önemi tartışılan bir kavram olan sürdürülebilirlik, varlıklarını sürdürmeye ve rekabet güçlerini korumaya çalışan firmaların ana konusu olarak ortaya çıkmaktadır. (Demir ve Sezgin, 2014) Sürdürebilirlik, var olan kaynakları tüketmeden aynı kaynaktan yenileyerek ve geliştirerek devamlılık sağlanmasıdır.

Sürdürülebilirlik kavramı tartışması, 1972'de Birleşmiş Milletler İnsan ve Çevre Konferansında alınan bir kararla Birleşmiş Milletler Çevre Programı (UNEP) kurulmasına kadar eskiye dayanmaktadır. Fakat net bir tanımlama 1987 Brundtland Raporu ile gerçekleşmiştir (Kuhlman & Farrington, 2010). Brundtland Raporu sürdürülebilirlik kavramını, şu anki gerekli olan ihtiyaçlar karşılanırken gelecek kuşakların ihtiyaçlarını da dikkate alınmasının gerekli olduğu şeklinde açıklamaktadır (Stuermer, 2014).

Sürdürülebilirlik, bir üretim için kullanılan malzemeler tüketilirken günümüz dışında gelecek nesillerin ihtiyaçlarını da karşılayacak devamlılığı sağlayan çalışmaların neler olduğu ve olabileceğini tanımlayan bir süreç olarak ifade edilmiştir. Sürdürülebilirlik genellikle çevresel, sosyal, ekonomik unsurlar ile birlikte alınarak incelenmektedir (Arslan, 2013).

Sürdürülebilirlik, çevreye duyarlı olmak, bireylerin ihtiyaçlarına cevap vermek, toplumda eşitliği sağlamak olmak üzere üç önemli konuyu sürdürebilir kalkınmanın dayanağı olarak göstermektedir (Holden vd., 2017: 4). Sürdürülebilir kalkınma güncel ihtiyaçların karşılanmasını, gelecek göz ardı edilmeden gerçekleştirilmesinin üzerine odaklanır ve çevresel, sosyal ve ekonomik olmak üzere üç açıdan ele alır. (Pitelis, 2013: 3).

Sürdürebilirlik yıllardır birçok alanda terimsel anlamda ifade edilmiştir. İşletme yönetimi de bu alanların içinde yer almaktadır. İşletmelerin rekabette ön plana çıkması varlığını sürdürebilmesi açısından önemlidir. İşletmelerin rekabet avantajını arttırma politikaları içinde sürdürebilirlik önemli bir yer edinmiştir. (Tseng, vd., 2015: 5). İşletme sahipleri aynı zamanda sürdürebilir bir üretim için beş stratejiden bahsetmektedir: doğa kapitalizmi yaklaşımı, çevre odaklı stratejiler, temiz ürün yaklaşımı, yeşil üretim yaklaşımı ve yalın-yeşil yaklaşımı. Bunların arasında yalın-yeşil yaklaşımı ve yeşil üretim yaklaşımının işletmelere entegre etme sürecinde daha ön plandadır. (Yavuz, 2010: 3)

3. SÜRDÜRÜLEBİLİR TEDARİK ZİNCİRİ

Sürdürülebilirlik, çevresel yönetim, sosyal eşitlik ve ekonomik kalkınma arasında akıllı bir denge kapsamında işletme stratejisini ve eylemlerini de etkileyen üç boyutu içermektedir. STZY (sürdürülebilir tedarik zinciri yönetimi)

ise, sürdürülebilir kalkınmanın tedarik zinciri yönetimi ile entegrasyonudur. Sürdürülebilir tedarik zincirinde amaç, tüm üyeler için pazara sürülen ürün ve hizmetlerden uzun vadeli çevresel, sosyal ve ekonomik değer yaratmak ve geliştirmektir. STZY ile işletmeler, ana amaçları olan hayatta kalmanın yanı sıra, uzun vadede gelişmek ve başarılı olmak için yapılması gerekenlere de çözüm bulmaktadır. (Gedik, 2021)

Sürdürülebilirliğin tedarik zinciri yönetimi içinde yer alması son dönemlerde birçok alan açısından özellikle endüstride yeni fırsatların doğuşuna imkan veren bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır (Langat ve Getuno, 2016: 49). Diğer bir deyişle sürdürülebilir tedarik zinciri yönetimi, üretim ve çevresel açıdan sürdürülebilirliği özendirmesi bakımından önemli bir konu haline gelmiştir (Esfahbodi, vd., 2016: 352).

Sürdürülebilir tedarik zinciri yönetiminde başarılı olabilmek üç ilke ile bağlantılıdır bunlar; yönetişim, şeffaflık, katılım olarak sıralanır. Firmalar ilk adım olarak sürdürülebilirlikten geleceğe dair beklentilerinin ve beklentilerin ne olduğunu doğru yöntemlerle ifade etmelidirler, hedefleri net ve gerçekçi olmalıdır. Hedeflerini gerçekleştirmek için atılacak adımlar ve stratejiler planlanmalıdır. Tüm bu süreçlerden tedarikçilerin haberdar edilmesi etkili ve verimli sürdürülebilir tedarik zinciri yönetiminin ilk üç adımını oluşturmaktadır. Planlanan hedefler doğrultusunda performansın takip edilmesi ise son adım olarak gerçekleşmektedir. (Gong, vd., 2019: 88).

Çevresel, sosyal ve ekonomik hedefler açısından bir örgütün stratejik ve şeffaf bir şekilde bütünleştirilmesi gerekir. Söz konusu hedeflere ulaşmak amacıyla işletmeler arası kilit iş süreçlerinin sistematik koordinasyonu sayesinde tedarik zincirlerinin uzun vadeli ekonomik performansı sürdürülebilir tedarik zincirini oluşturur. Üçlü kar hanesine ve sürdürülebilirliğin dört destekleyici yönüne - risk yönetimi, şeffaflık, strateji ve kültür - dayanan STZY'nin bu tanımı kavramsallaştırılmış ve Şekil 1'de gösterilmiştir. (Carter ve Rogers, 2008)

Şekil 1. Sürüdürülebilir Tedarik Zinciri Yönetimi

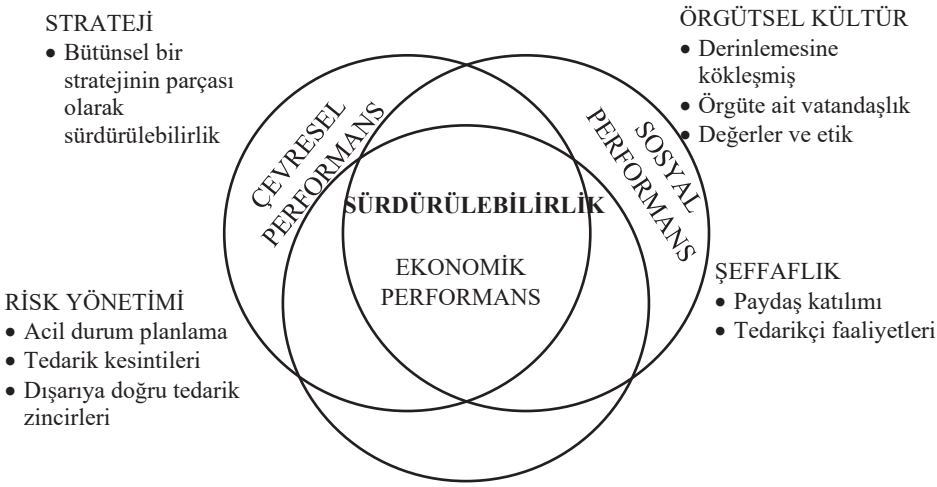

Kaynak: Carter, C.R. & Rogers, D.S. (2008), "A framework of sustainable supply chain management: moving toward new theory", International Journal of Physical Distribution and Logistics Management, Vol. 38 No. 5, pp. 360-387.

Çevresel ve sosyal girişimlerin sonuçları ekonomik performansın artmasıyla sonuçlanıyorsa tedarik zincirleri sürdürülebilir olarak tanımlanabilir. Bu bütünsel performansın potansiyel ekonomik faydaları aşağıdaki gibi sıralanabilir: (Carter ve Rogers, 2008)

1. Azalan ambalaj atıkları sayesinde maliyet tasarrufu sağlanır.
2. Güvenli taşıma, depolama ve iyi çalışma koşulları yardımıyla güvenlik, sağlık gibi alanlarda maliyetler düşer, işe alım ve işgücü devir maliyetleri azalır.
3. Daha iyi çalışma koşulları motivasyonu ile daha düşük işgücü maliyetleri
4. Gelecekteki düzenlemeleri proaktif olarak şekillendirmek.
5. Çevre yönetim sistemleri için ISO 14000 standartlarının uygulanmasıyla ilişkili olarak maliyetlerde azalma, daha kısa teslim süreleri ve daha iyi ürün kalitesi.
6. Geliştirilmiş itibar ve cazibe.

Zailani vd. (2012) çalışmalarında, çevresel satın almanın ve sürdürülebilir ambalajlamanın çevresel, ekonomik ve sosyal sonuçlar üzerinde olumlu etkisini ortaya koymuştur. Sonuçlar, STZY uygulamalarının özellikle ekonomik ve sosyal açıdan sürdürülebilir tedarik zinciri performansını olumlu etkilediğini

ampirik olarak kanıtlamıştır. Bu nedenle, firmaların sürdürülebilir tedarik zinciri yönetimi uygulamalarını, ahlaki bir zorunluluktan ziyade ticari başarı için ele almları ve işbirliği yapmaları gerekmektedir.

STZY kavramının özünü oluşturan üretim faaliyetlerinin de sürüdürülebilir hale getirilmesi gerekir. Sürdürülebilir üretim ile ifade edilen kısaca çevreye zarar vermeden, gerekli koruyucu önlemleri alarak üretim faktörlerini bir araya getirerek yeni bir ürünün elde edilmesidir. İlaveten, kullanılan ürünlerin geri dönüştürerek farklı bir ürün olarak kullanıma sunulmasıdır (Özesen, 2009. 29). Sürdürülebilir üretim, çevrenin yanı sıra toplum ve ekonomi kavramlarını da içine almaktadır. Bu kavramlar ortak amaçta bir araya gelmelidir. Üretimde sürdürülebilirlik toplum, çevre ve ekonomi kavramları arasında sistematik uyumun sağlanması ile devam edebilir. (Turhan, 2015: 31)

Sürdürülebilir üretim, çevre atıklarının azaltılmasının sağlanmasını üretim, planlama ve kontrol ile bütünleşik hareket ederek sürdüren sistemdir. Üretici firmalar, tedarik zinciri aşamalarının tamamında çevreye duyarlı faaliyetleri hedeflemelidirler. Enerji, su kullanımının azaltılması, emisyon gazı azalımı ve atık üretimini azaltılması çevresel duyarlılığın göstergesi için alınacak tedbirler içerisinde yer alabilmektedir (Posinasetti, 2018).

Sürdürülebilir üretim firmaların büyümesini ve rekabet gücünü artırır. Sürdürülebilir üretim, enerji ve kaynakların korunmasını sağlarken çevre üzerindeki olumsuz etkiyi en aza indiren ekonomik olarak etkin süreçlerle üretilmiş ürünler yaratma sürecidir. Sürdürülebilir kalkınma, sosyal, ekonomik ve çevresel düşünceler arasında denge kuran bir sistemdir. Sürdürülebilir kalkınmanın bir parçası sürdürülebilir üretim oluşturur (Moktadir vd., 2018).

4. EKONOMİK SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK

Günümüzde pek çok açıdan incelen sürdürülebilirliğe ekonomi çerçevesinden baktığımızda sınırları belirtilmiş olsada içi doldurulup netleştirilmiş tanımların olmadığı görülmektedir (Kaya, 2013.43). Araştırmacılar, finansal sürdürülebilir için açık olarak ifade edilmiş bir tanım üzerinde uzlaşma sağlayamamışlardır.

Çalışmaların birçoğu sadece iki sürdürülebilirlik boyutu, yani çevresel ve sosyal sürdürülebilirlik arasındaki entegrasyonu araştırmıştır. Daha da önemlisi, ekonomik faydaların çevresel ve sosyal sürdürülebilirlik yoluyla elde edilip edilemeyeceği TZY kapsamında tartışılmaktadır. Sudusinghe ve Seuring (2020) çalışmalarında, sosyal ve ekonomik sürdürülebilirlik boyutları arasında pozitif bir ilişki olduğuna dair kanıtlar sunmaktadır. Ayrıca, başarılı bir şekilde uygulanan sosyal sürdürülebilirlik uygulamaları sonucu ekonomik performansta artışlar gözlemlendiğini ortaya koymaktadırlar. Bu çalışma sosyal sürdürülebilirlik boyutunun ekonomik sürdürülebilirlik boyutu üzerindeki etkisini "çalışanlarla

ilgili sosyal sürdürülebilirlik uygulamalarının etkileri" ve "toplumla ilgili sosyal sürdürülebilirlik uygulamalarının etkileri" olarak ayrı ayrı açıkladığı için, bu çerçeve hazır giyim tedarik zincirinde ve diğer benzer insan yoğun tedarik zincirlerinde sürdürülebilirlik uygulamalarında yönetsel karar alma sürecine rehberlik etmektedir.

Ulusoy'a (2019) göre sürdürülebilir ekonomi; topluma uzun vadede fayda sağlayabilecek, sosyal, çevresel kriterler ile birlikte finansal unsurların dikkate alınarak yönetimin iş ve yatırım kriterlerine dâhil edilmesidir. Bunun yanında günümüz ve gelecekte sosyal ve ekonomik refahı arttırmak amacı ile ekolojik dengeyi koruma ve yeniden yapılandırmaya yardımcı sistemler olarak da nitelendirilir.

Ekonomik sürdürülebilirliğe ulaşmak için, sosyal ve çevresel sürdürülebilirlik esaslarını sağlamak gereklidir. İşletmelerin iş hayatında faaliyetlerini nasıl sürdürdüğü finansal sürdürülebilirlik ile açıklanabilir. İş hayatında var olabilmek ve devam edebilmek için beklenen oranda veya onun üstünde yatırım yapmak işletmeler açısından zorunluluktur. İşletmenin kar elde edip etmediği durumları ölçümlemek kolay olsa da, ölçülemeyen ya da nispeten ölçümü kolay olmayan ekonomik sürdürebilirliği belirleyen önemli faktörler vardır. İşletmelerin, finansal sürdürülebilirlik çalışmaları; müşterileri, hissedarları, çalışanları, tedarikçileri, sermayeyi etkileyebilir. Etkili ve verimli finansal sürdürülebilirlik ülkenin refahına da katkıda bulunur. (Drobetz ve diğerleri, 2003).

Sosyal ve ekolojik sürüdürülebilirlik üzerinde olumsuz etkisi olmayan, garanti nakit akışları ve kârlılığı olan bir ekonomik kalkınma süreci, ekonomik sürdürülebilirlik olarak ele alınabilir. Diğer bir deyişle, ekonomik sermayedeki artışlar yaşanırken, doğal sermaye ve sosyal sermayede azalma görülmemelidir. Ekonomik sürdürülebilirlik yönetimi, işletmenin finansal performansını, duran varlıklarını yöneten, işletmelerin sosyal ve çevresel etkilerini kontrol edebilen bir süreçtir. (Gedik, 2020)

Ekonomik sürdürülebilirlik, öz sermayenin, yabancı kaynakların ve entelektüel sermayenin yönetimi gibi konuları içerir. İşletme etkili bir ekonomik sürdürülebilirliğe ulaşır ve devam ederse, paydaşlarına sürdürülebilir bir getiri ve akışkanlık sağlayabilecektir. Entelektüel sermaye genellikle bir işletmenin en önemli varlıklarıdır ve ölçülmesi son derece zordur. Özellikle 21. yüzyılda dijitalleşme ve dijital bilgi sahibi olmak çok önemlidir. Bu nedenle bir firma için entelektüel sermaye, finansal, ekonomik ve sosyal sürdürülebilirliğin en önemli unsuru olarak görülmelidir (Karacaer ve Aygün, 2009).

Literatürde bazen uygulama ve teorik açıdan yapılan araştırmalarda ekonomik sürdürülebilirlik yerine, bütçe açıklarının sürdürülebilirliği, borçların sürdürülebilirliği gibi kavramların kullanıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Bunlar

birbirlerini tamamlayan, aynı zamanda birbirlerinin yerine geçen kavramlar olmuşlardır.

Bütçe açıklarının sürdürülebilirliği, borçların yanında makroekonomik değişkenleri de etkiler. Borçların sürdürülebilirliği bütçe açıklarının sürdürülebilirliği için gerekli bir etkendir. Bütçe açıklarının sürdürülebilirliği ise mali sürdürülebilirlik için gerekli bir etmendir. Bu sürdürülebilirlik kavramı literatürde zaman zaman matruşkalara benzetilir. En dıştaki ekonomik sürdürülebilirlik, onun içindeki bütçe açıklarının sürdürülebilirliği, onun da içindeki ise borçların sürdürülebilirliğidir. Buradan çıkan sonuç ekonomik sürdürülebilirlik, bütçe açıklarının ve borçların sürdürülebilirliği kapsayan geniş içerikli bir kavramdır (Izquierdo ve Panizza, 2003:1). Bir tedarik zincirinde ekonomik sürdürülebilirliğin kapsamı maliyet minimizasyonu, iş gücü devir hızının azalması, ürün kalitesi, teslim sürelerinin iyileştirilmesi ve kâr gibi faydalardan oluşmaktadır (Gedik, 2021)

Sürdürülebilir üretim ve sürdürülebilir ekonomi ayrı ifadelerle anlatılabilir. Bu durum bu kavramların birbirinden bağımsız olduğu anlamına gelmemektedir. Bir kavramı sürdürülebilirlik ile bağdaştırıyorsak, bu onu yalnız bir tanımla ifade edecek kadar dar olmadığını gösterir.

Sürdürülebilir üretim, üretim ile büyümeyi ve rekabetçi küresel piyasada yer edinmeyi amaçlar ve bu amacı gerçekleştirmek sadece talebe bağlı üretim artışı ile olmayacaktır. Çevre üzerinde olumlu yönde arttıran, ekonomik olarak işleyen süreçlerle üretilmiş ürünler gerçekleşecektir (Moktadir vd., 2018, s. 1366-1367).

Sürdürülebilir ekonomi, araştırmacılar tarafından net bir tanım ile ifade edilmese de üzerinde hem fikir olarak kabul edilen sürdürülebilir ekonominin amacıdır. Bu amaç firmalar üretim için yatırımlarını oluşturan finansal unsurları sağlarken sosyal ve çevresel kriterleri dikkate alarak topluma fayda sağlayabilmeleridir.

Ürün kullanıldıktan sonra doğada kaybolmak üzere bırakılmadan tekrar yeni ürün için hammadde olarak geri dönüşüm sağlarken çevreyi korurken anı zamanda firmayı sıfırdan hammadde arayışından kurtarır. Ekonomik rahatlama ve beraberinde sürdürülebilir kalkınmayı meydana getirir. Sürdürülebilir kalkınmanın bir parçasını oluşturan sürdürülebilir üretim ile sürdürülebilir ekonominin eşzamanlı hareket ettiğini ifade edebiliriz.

5. SONUÇ

İşletmeler ve nadiren de olsa tedarik zincirleri genellikle sürdürülebilirliğin sadece çevresel ve sosyal yönünü algılamakta, bu çabaların da maliyetli olduğunu gerekçe göstererek fazla ilgi göstermemektedir. Oysa, sürdürülebilirliğin ekonomik ve finansal faydaları ön plana çıkarılır, işletmelere, tedarik zinciri

üyelerine katkıları da dahil edilirse, sürdürülebilirlik çabaları daha da artacak, getirileri daha fazla görülecektir.

Çalışmada, sürdürülebilir üretim ile sürdürülebilir ekonominin ilişkisini açıklamak amacıyla literatürdeki ilgili yerli ve yabancı çalışmalar incelenmiştir. Sürdürülebilir üretimden söz edebilmek ve onu açıklayabilmek için toplum, çevre ve ekonomi ile olan sistematik uyumun dikkate alınması gerektiği öne çıkmıştır. Sürdürülebilir ekonomiyi sağlayabilmek için ise; sosyal ve çevresel sürdürülebilirliği sağlamanın esas olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Sonuç olarak; Sürdürülebilir ekonomi, toplumsal, ekonomik ve çevresel kaygılar arasında denge kurmaya çalışan sürdürülebilir üretimin bir parçası olduğu gibi; aynı zamanda sürdürülebilir üretimi tamamlayan toplumsal ve çevresel yapıyı da içine alarak birbirleriyle bütünleşik hareket eden zincirin halkalarından ikisini oluşturmaktadır. Tedarik zincirlerinin ekonomik olarak da sürdürülebilir olması için, zincir üyelerinin sürdürülebilir uygulamalarından finansal tasarruflar ve kazançlar da elde etmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

6. Arslan, M.C. (2013). Citation: Sustainability Considerations: Foundations of Computing and Decision Sciences 38: 223–249.
7. Bhattacharjee, S., Cruz, J. (2015). Economic sustainability of closed loop supply chains: A holistic model for decision and policy analysis, Decision Support Systems, 77, 5, 67-86.
8. Carter, C.R. & Rogers, D.S. (2008), A framework of sustainable supply chain management: moving toward new theory, International Journal of Physical Distribution & Logistics Management, Vol. 38 No. 5, pp. 360-387.
9. Demir, O. & Sezgin, E.E. (2014). Aile işletmelerinde kurumsallaşma ve sürdürülebilirlik: TRB1 Bölgesinde yapılan bir araştırma. Electronic Turkish Studies, vol. 9(5), pp.707-725.
10. Drobetz, W., Schillhofer, A., & Zimmermann, H. (2003). Corporate governance and firm performance: Evidence from Germany. Basel, Switzerland: University of Basel. Mimeographed document. http://www. cofar. uni-mainz. de/dgf2003/paper/paper146. pdf.
11. Esfahbodi, A., Zhang, Y., ve Watson, G. (2016). Sustainable Supply Chain Management in Emerging Economies: Trade-Offs Between Environmental and Cost Performance. International Journal of Production Economics, 181, 350-366.
12. Geçim, M. (2020). The relationship between corporate governance and financial sustainability (Master's thesis, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü).
13. Gedik, Y. (2020). Sosyal, Ekonomik ve Çevresel Boyutlarla Sürdürebilirlik ve Sürdürebilir Kalkınma Uluslararası Ekonomi Siyaset İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi, 3(3), 196-215.
14. Gedik, Y. (2021). Sürdürebilir Tedarik Zinciri Yönetimi ve Sürdürebilirliğin Tedarik Zicirleri Üzerindeki Etkileri: Kavramsal Bir Değerlendirme. International Journal of Management Economics & Business/Uluslararasi Yönetim Iktisat ve Isletme Dergisi, 17(3).
15. Gong, M., Gao, Y., Koh, L., Sutcliffe, C., ve Cullen, J. (2019). The Role of Customer Awareness in Promoting Firm Sustainability and Sustainable Supply Chain Management. International Journal of Production Economics, 217, 88-96.
16. Holden, E., Linnerud, K. ve Banister, D. (2017). The Imperatives Of Sustainable Development, Sustainable Development, 25(3), 213-226.
17. Izquierdo, A. ve Panizza, U. (2003). Fiscal Sustainability: Issues for Emerging Market Countries. The Egyptian Center for Economic Studies, Working Paper. 91: 1-40.

18. Jin, S., Jeong, S., & Kim, K. (2017). A Linkage Model of Supply Chain Operation and Financial Performance for Economic Sustainability of Firm. Sustainability, 9(1), 139.
19. Karacaer, S., Aygun, M., Suleyman, I. C. (2009). Araştırma ve geliştirme giderlerinin firma performansı üzerindeki etkisi: Istanbul Menkul Kıymetler Borsası üzerine bir inceleme. World of Accounting Science, vol.11(2), pp.65-86.
20. Kaya A. (2013). Mali Sürdürülebilirlik: Teori ve Türkiye Uygulaması, Türkiye Bankalar Birliği Yayını, İstanbul.
21. Kayıkçı, P. , Armağan, K., Dal, N. E., (2019). Sürdürülebilir Pazarlama: Kavramsal Bir Çalışma, MAKÜ-BİFD, 2(1),77 -93, 2019.
22. Kuhlman, T. & Farrington, J. (2010). What is sustainability?, Sustainability, 2(11), 3436-3448.
23. Langat, J.K., & Getuno, P.M. (2016). Challenges In Implementing Sustainable Supply Chain Management Among Selected Supermarkets In Nairobi , Kenya.
24. Moktadir, A., Rahman, T., Rahman, H., Ali, S. M., Paul, S. K. (2018). Drivers to sustainable manufacturing practices and circular economy:A perspective of leather industries in Bangladesh, Journal of Cleaner Production 174, 1366-1380.
25. O'Brien, C. (1999). Sustainable production–a new paradigm for a new millennium. International Journal of Production Economics, 60, 1-7.
26. Özesen, E. (2009). Yeşil tedarik zinciri yönetimi ve ambalaj sanayinde bir uygulama. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.
27. Pitelis, C. (2013). Towards a More Ethically Correct Governance for Economic Sustainability, Journal of Business Ethics, 118(3), s.655-665.
28. Posinasetti, N. (2018). Sustainable Manufacturing: Principles, Applications And Directions, https://www.industr.com/en/sustainable-manufacturing-principles-applications-and-directions-2333598, Erişim Tarihi: 25.05.2020.
29. Stuermer, M. (2014). Characteristics of Digital Sustainability. ICEGOV '14: Proceedings of the 8th International Conference on Theory and Practice of Electronic Governance October 2014, 494–495.
30. Sudusinghe, J.I., & Seuring, S. (2020). Social Sustainability Empowering the Economic Sustainability in the Global Apparel Supply Chain. Sustainability, 12(7), 2595.
31. Tseng, M.-L., Chen, C.-C., Wu, K.-J. & Tan, R. (2020). Eco-efficient Sustainable Service Supply Chain Management Hierarchical Model Based

on Qualitative Information and Quantitative Data. Management of Environmental Quality, Vol. 31 No. 4, pp. 961-984.
32. Turhan, E. (2015). Yeşil lojistik ve bir örnek uygulama. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta.
33. Ulusoy, T. (2019). Sürdürülebilir Finans ve Dünya Uygulamaları, Türkiye'de Sürdürülebilir Finans Uygulamaları, Gazi Kitabevi, 2019, ISBN: 978-605- 344-907-2 s. 51.
34. Yavuz, V.A. (2010). Sürdürülebilirlik Kavramı ve İşletmeler Açısından Sürdürülebilir Üretim Stratejileri. Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 7(14), 63-86.
35. Zailani, S., Jeyaraman, K., Vengadasan, G. & Premkumar, R., (2012). Sustainable supply chain management (SSCM) in Malaysia: A survey, International Journal of Production Economics, Elsevier, vol. 140(1), pp. 330-340.

KAMU VE SAVUNMA HARCAMALARININ EKONOMİK BÜYÜME ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Dr.Öğr.Üyesi, Hüseyin YILMAZ[1]
Doç.Dr. Burçak POLAT[2]

[1]Siirt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu,
huseyinyilmaz@siirt.edu.tr- ORCID ID: 0000-0002-3734-4718
[2]Siirt Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
burcakpolat@siirt.edu.tr-ORCID ID: 0000-0002-3290-064X.

1. GİRİŞ

Ülke vatandaşlarının refahının arttırılması için ekonomik büyümenin sağlanması ve bu büyümenin sürdürülebilir hale gelmesi gerekmektedir. Ekonomik büyümenin sağlanması için belirli bir dönem içerisinde (genellikle 1 yıl) üretilen mal ve hizmetlerde, bir önceki döneme göre artış sağlanmalıdır. Bu artışı sağlamak için çeşitli politikalar uygulanmakta olup maliye politikasının araçlarından biri olan kamu harcamalarının, ekonomik büyüme üzerindeki rolü Wagner'in 1883'te yaptığı çalışmadan itibaren araştırılmaya başlanmıştır.

Devletin yaptığı harcamaların toplam değeri olarak tanımlayabileceğimiz kamu harcamalarını, devletin yaptığı bütün iş ve işlemler üzerindeki maliyet unsurlarının toplamı olarak da ifade edebiliriz (Ferhatoğlu, 2005, s; 78). Kamu harcamalarındaki temel amaç ise vatandaşların ihtiyaçlarını karşılamaktır. Kamu harcamaları devletin ekonomiye müdahale araçlarından biri olup ekonomik konjonktürün durumuna göre değişiklik gösterebilmektedir. Klasik iktisatçılar devletin eğitim, savunma, güvenlik gibi özel sektöre bırakılamayacak kadar önemli olan sektörler dışında ekonomiye müdahale edilmemesi gerektiğini savunurken Keynesyen görüş devletin ekonomiye müdahalesinin kaçınılmaz olduğunu öne sürmektedir.

Kamu harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiye yönelik Wagner ve Keynesyen görüş olmak üzere iki farklı yaklaşım vardır. Kamu harcamalarının ekonomik büyümeye etkisinin incelendiği ilk çalışma, 1883 yılında İngiltere, Almanya, İsviçre ve ABD gibi sanayi sektöründe gelişmiş ülkeleri inceleyen Adolph Wagner'e aittir (Henrekson, 1993, s.406) . Wagner, (literatürde Wagner Yasası olarak anılır) sanayileşme sürecinde, ulusun kişi başı geliri arttıkça, kamu harcamalarının payının da arttığını ve nedenselliğin ekonomik büyümeden devlet harcamalarına doğru olduğunu ileri sürmektedir (Samudram, Nair ve Vaithilingam, 2006, s.698).

Özellikle 1929 yılında yaşanan ekonomik kriz sonrası devletin ekonomiye müdahalesini gerekliliği üzerinde duran Keynes'in hipotezine göre, bağımsız ve dışsal bir değişken olarak ele alınan kamu harcamaları, ekonomik büyümeyi arttırmaktadır (Iniguez-Montiel, 2010, s.888). Keynes hipotezine göre, bireylerin harcamalarında meydana gelen azalmalar GSYİH'nin azalması sonucunu doğurmaktadır. Bu bağlamda toplam talebi arttırmak için kamu harcamalarını arttırmak gerekmektedir. Ayrıca kamu harcamalarında meydana gelen artış, yarattığı çarpan etkisi ile ekonomik büyümeyi daha fazla arttırmaktadır. Özetle Wagner yasasına göre ekonomik büyümeden kamu harcamalarına doğru tek yönlü bir nedensellik varken Keynesçi görüşe göre kamu harcamalarından ekonomik büyümeye doğru bir nedensellik ilişkisi mevcuttur.

Kamu harcamalarının planlanması aşamasında, yapılan harcamaların en verimli alanlarda kullanılması amaçlanmaktadır. Kamusal bir mal olarak görülen

savunma harcamaları ulusal egemenliğin, ulusal varlığın, toprak bütünlüğünün, iç ve dış güvenliğin, yasal egemenliğin, caydırıcılığın, toplumsal düzenin ve milli güvenliğin sağlanmasındaki rolü nedeni ile zorunlu bir kamu harcaması olmaktadır. Hem taşıdığı önem hem de yapılan harcamaların milli gelir içindeki oranı nedeni ile iktisadi sistem içerisinde yer alan savunma harcamalarının ekonomi üzerindeki dolaylı ve doğrudan etkileri literatürde sıkça tartışılmaktadır.

Başar ve Künü'ye göre savunma harcamaları "S*avunma hizmetinde kullanılan araç ve gereçlerin üretilmesi veya satın alınması, bakım ve onarımlarının yapılması, araştırma ve geliştirme faaliyetlerinin gerçekleştirilmesi, tahsis edilmiş askeri ve sivil personel ile ilgili harcamaların yapılması gibi ana başlıklardan oluşmaktadır*" (Başar ve Künü, 2013, s. 2). Savunma harcamaları jeopolitik konum, dış politika, nüfus, askeri gelişmişlik, iç ve dış tehdit, küresel istikrar, algılanan tehdit, belirsizlik gibi pek çok değişkenden etkilediği bir kalem olduğu için ekonomik büyüklük ve kamu bütçesi ile yakından ilişkidir (Çevik ve Bektaş, 2019, s.229-231).

Savunma harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki Benoit'in 1973 yılında, gelişmekte olan ülkeleri incelediği çalışmasına dayanmaktadır (Biswas ve Ram, 1986, s.370). Bu tarihten itibaren yapılan çalışmalarda, savunma harcamaları ve ekonomik büyümeye ilişkin dört farklı hipotez ortaya konulmuştur. Bunlar a) savunma harcamalarına dayalı büyüme hipotezi, b) büyümeye dayalı savunma harcamaları hipotezi c) geri bildirim hipotezi ve d) yansızlık hipotezidir (Hatemi-J vd., 2018, s.1194).

Savunma harcamalarına dayalı büyüme hipotezi, Keynesyen yaklaşıma sahip olup savunma harcamalarının yarattığı çarpan etkisi ile ekonomik büyümeyi daha fazla arttıracağını savunmaktadır (Durgun ve Timur, 2017, s.130). Savunma harcamalarının ekonomik büyümeyi negatif yönde etkilediği, Neoklasik Yaklaşım Teorisine göre savunma harcamaları, fırsat maliyetine negatif etkisi ve negatif dışsallık nedeni ile büyümeyi olumsuz yönde etkilemektedir (Taş vd., 2013, s.665). Savunma harcamalarının zorunlu bir gider olduğundan yola çıkarak ortaya atılan yansızlık hipotezine göre ise savunma harcamalarını artmasının veya azalmasının ekonomik büyümeye herhangi bir etkisi yoktur.

Türkiye'nin jeopolitik konumu, bölgesel istikrarsızlığın yaşandığı coğrafyada yer almasının (Çevik ve Bektaş, 2019, s.230) yanı sıra asker sayısı bakımından NATO'da ABD'den sonra en büyük ikinci orduya sahip olması, savunma harcamalarına, olağan durumdan daha fazla önem atfedilmesine neden olmaktadır (Erbaykal, 2007, s.68). Yapılan savunma harcamaları, kamu bütçesinden ayrıldığı için negatif dışsallık ve fırsat maliyeti arasında optimal dengenin kurulmasını zorunlu hale getirmektedir. Şekil 1, Türkiye'de savunma ve kamu harcamalarının GSYİH içindeki payını göstermektedir.

Şekil 1: Kamu ve Savunma Harcamalarının GSYİH İçindeki Payı

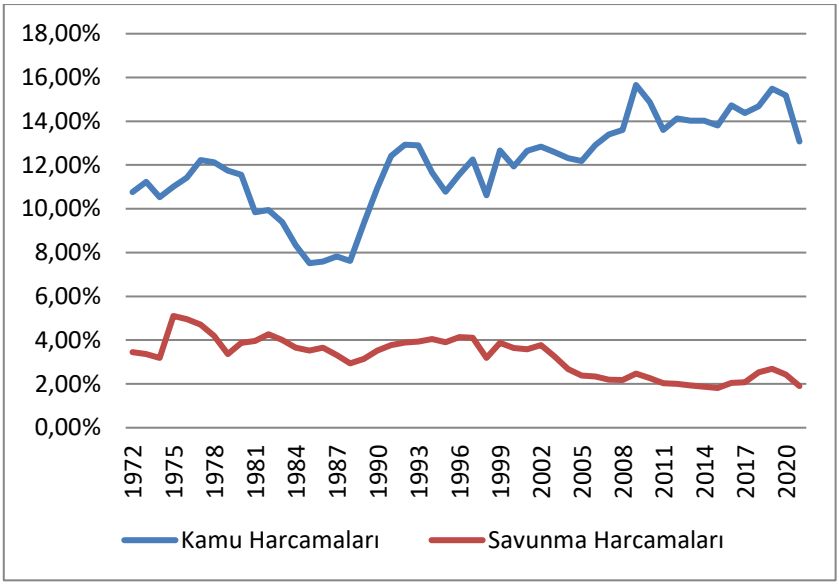

Kaynak: Worl Bank, SIPRI

Türkiye'nin 1972-2021 yılları arasında kamu harcamaları ve savunma harcamalarının GSYİH içindeki payı Şekil 1'de gösterilmiştir. Ele alınan dönem içerisinde kamu harcamaları %7,5 ila %15,5 arasında değişmekte iken savunma harcamaları %1,81 ila %5,10 arasında değişiklik göstermektedir. 1974 Kıbrıs harekâtının etkisi ile beraber savunma harcamalarının en yüksek seviyeye çıktığı görülürken 2000'li yıllardan itibaren savunma harcamalarının GSYİH içerisindeki payının azaldığı görülmektedir. Kamu harcamalarının 2000'li yıllardan artışa geçtiği Türkiye'de, özellikle 2008 Küresel kriz ve 2019 yılında yaşanan Pandemi nedeni ile Keynesyen politikalara ağırlık verilmiş ve kamu harcamaları artışa geçmiştir.

Savunma ve kamu harcamalarının Türkiye'nin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin incelendiği bu çalışma 3 bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde savunma ve kamu harcamalarına ait teorik bilgiden bahsedilmiş ve ilgili harcamalarının ekonomik büyüme üzerinde etkisine ait hipotezlere yer verilmiştir. İkinci bölümde kamu ve savunma harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisini inceleyen çalışmalar hem Türkiye bazında hem de ülke/bölge bazında incelenmiştir. Çalışma ampirik analizin yapıldığı 3. bölüm ile devam etmektedir. Bu bölümde değişkenlere ait bilgiler, yöntem ve bulgular ele alınmıştır. Çalışma sonuç ve önerilerin yer aldığı sonuç bölümü ile son bulmaktadır.

2. LİTERATÜR TARAMASI

Ekonominin bir bilim dalı hale gelmesinden itibaren devletler ekonomik büyümeyi arttırmak için çeşitli politikalar geliştirilmiştir. Wagner'in 1883'te yaptığı çalışma ile kamu harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki incelenirken, Benoit'in 1973 yılında yaptığı çalışma ile savunma harcamalarının ekonomik büyümeye etkisi incelenmeye başlanmıştır. Kamu ve savunma harcamalarının ekonomik büyüme etkisini ele alan çalışmaların inceleneceği bu bölümde savunma harcaması değişkeni olarak kişi başına düşen savunma harcaması, askeri harcamalar ele alınırken kamu harcaması değişkeni olarak kamu yatırımları, kamu harcamaları, kamu harcamalarının GSYİH'ya oranı, büyüme değişkeni olarak kişi başı GSYİH veya GSYİH ele alınmaktadır. Ayrıca düzenleyici değişken olarak sermaye yatırımları, işsizlik oranı, beşeri sermaye ve ticari açıklık gibi değişkenler de kullanılmaktadır. Yapılan çalışmalar tek bir bölgeyi veya ülkeyi ele alabildiği gibi birden çok ülkeyi ele alan çalışmalara da son yıllarda sıklıkla rastlanmaktadır. Tablo 1, savunma harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisini inceleyen çalışmaları ele alırken Tablo 2 kamu harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisini bölge, dönem, kullanılan değişkenler ve sonuç olarak vermektedir.

Tablo 1: Savunma Harcamaları ve Ekonomik Büyüme Üzerine Yapılan Çalışmalar

Yazar (lar)	*Ülke-Dönem Değişken-Yöntem*	*Sonuç*
Durgun ve Timur (2017)	Türkiye; 1970-2015; Savunma harcamaları, reel GSYH Granger nedensellik	Bulgular Türkiye için savunma harcamaları ve ekonomik büyüme arasında uzun dönemli bin nedensellik ilişkisi olduğunu ortaya koymuştur.
Hatemi-J vd. 2018	Dünyanın en çok savunma harcaması yapan altı ülkesi; 1988-2013; GSYİH, askeri harcamalar, brüt sermaye; Panel asimetrik nedensellik testi	Ampirik sonuçlar Çin ve Japonya'da askeri harcamalara dayalı büyüme hipotezini desteklerken Fransa, Rusya, Suudi Arabistan ve ABD'de büyümeden askeri harcamalara yönelik bir nedensellik olduğunu göstermektedir.
Çevik ve Bektaş (2019)	Türkiye; 1968-2017; GSYİH, sabit sermaye yatırımları, savunma harcamaları; Frekans alanında nedensellik testi	Nedensellik testi sonuçları, savunma harcamalarından ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik olduğunu ortaya koymuştur. Etki-tepki analiz sonuçları ise savunma harcamalarındaki beklenmedik bir artışa GSYİH uzun dönemde verdiği tepkinin negatif olduğunu göstermiştir.
Lobont vd. (2019)	Romanya; 1991-2016; Askeri harcamalar, GSYİH; Granger nedensellik	Askeri harcamalar ve GSYİH arasında uzun dönemde çift yönlü bir nedensellik ilişkisi vardır. Askeri harcamaların ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin pozitif yönde olduğu 3 farklı model üzerinde görülmüştür.
Karakaya ve Şahinoğlu (2020)	Türkiye; 1984-2016; GSYH, savunma harcamaları, patent sayısı; ARDL ve Johansen Eşbütünleşme Testi	Johansen eşbütünleşme testi sonuçlarına göre değişkenler arasında uzun dönemde negatif yönlü bir ilişki vardır. ARDL sonuçları hem kısa hem de uzun dönemde savunma harcamaları ve teknolojik değişmenin ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkisinin olduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca savunma harcamaları ve ekonomik büyüme arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi vardır.
Mohanty vd. (2020)	Hindistan; 1970-2016; Savunma harcamaları, ticari açıklık, GSYİH, işgücüne katılım oranı; Toda-Yamamoto Granger nedensellik	Çalışma sonucunda askeri harcamalar ile büyüme arasında önemli ölçüde pozitif bir ilişkinin olduğu görülmüştür. Ayrıca savunma harcamalarının ekonomik büyüme üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğu görülmüştür. Nedensellik testi, savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü bir nedensellik olduğunu göstermiştir.
Koçbulut ve Altıntaş (2021)	17 OECD ülkesi; Savunma harcamaları, GSYİH, gayri safi sabit sermaye oluşumu, mal ve hizmet ihracatı, mal ve hizmet ithalatı, toplam nüfus; Panel eşik değer modeli	Savunma harcamaları ve ekonomik büyüme arasında doğrusal bir ilişki olduğu ortaya konulmuştur. Analiz sonuçlarına göre, savunma harcama oranı 0.599 eşiğinin üzerindeki (altındaki) durumda, ekonomik büyümeye olan etkisi pozitif (negatif) olduğu görülmüştür.
Ajala ve Laniran (2021)	Nijerya; 1981-2017; GSYİH, askeri harcamalar, yatırım harcamaları, beşeri sermaye; ARDL	Çalışmanın sonucu, askeri harcamalar ile ekonomik büyüme arasında uzun vadede anlamlı pozitif bir ilişki olduğunu göstermektedir.
Topçuoğlu (2022)	OECD üyesi 32 ülke; 1993-2019; GSYİH, sermaye, emek, savunma harcamaları; Bootstrap Etkinlik ve Malmquist Toplam Faktör Verimliliği Endeksi (MVE)	Ampirik sonuçlar, savunma harcamalarının dâhil edilerek hesaplanan ekonomik performans değerlerinin savunma harcamaları dâhil edilmeden hesaplanan performans değerlerinden daha yüksek olduğunu ortaya koymuştur.

Tablo 2: Kamu Harcamaları ve Ekonomik Büyüme Üzerine Yapılan Çalışmalar

Yazar (lar)	*Ülke-Dönem Değişken-Yöntem*	*Sonuç*
Nguyen ve Trinh (2018)	Vietnam; 1990-2016; Kamu yatırımları, GSYİH, özel sektör yatırımları; ARDL	Araştırmadan elde edilen sonuçlar, kamu yatırımlarının, ters-U şeklinde ekonomik büyümeyi etkilediğini, olumlu etkilerin çoğunlukla ikinci yıldan itibaren başladığına göstermektedir. Öte yandan, özel sektör, kamu iktisadi teşebbüsleri ve DYY'den yapılan yatırımların kısa vadeli ekonomik büyümeye, devlete ait sermaye stokunun ise hem kısa hem de uzun vadede ekonomik büyümeye olumlu etkileri bulunmaktadır.
Lupu vd. (2018)	Avrupa Birliğine katılan 10 Orta ve Doğu Avrupa ülkesi; 1995-2015; Eğitim ve sağlık, savunma ve kamu harcamaları, GSYİH ARDL	Ampirik sonuçlar eğitim ve sağlık harcamalarının ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etkisi olduğunu ortaya koyarken genel kamu hizmetleri ve sosyal refah harcamalarının ise ekonomik büyüme üzerinde olumsuz bir etkisi olduğunu göstermektedir.
Kamacı ve Kılıç (2019)	17 OECD ülkesi; 1996-2015; Kamu harcamaları, işsizlik GSYİH; Panel Granger Nedensellik	Ampirik sonuçlar, kamu harcamaları ile büyüme ve işsizlik arasında çift yönlü bir nedensellik olduğunu ortaya koymuştur.
Atgür (2020)	Türkiye; 2006-2019; Reel Kamu Harcamaları, Reel GSYİH; Phillips Ouliaris eşbütünleşme ve Granger Nedensellik	Ampirik sonuçlar 2006-2019 döneminde kamu harcamalarının büyüme üzerinde etkili olduğunu gösterirken Phillips-Ouliaris Eşbütünleşme test sonuçları değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin olduğunu ortaya koymuştur. Granger Nedensellik test sonuçları, GSYİH ve kamu harcaması arasında çift yönlü nedensellik ilişkisinin var olduğunu göstermektedir.
Onifade vd. (2020)	Nijerya; 1981- 2017; GSYİH, hükümet harcamaları, devlet sermayesi, toplam kamu borcu; ARDL	Ampirik bulgular, Nijerya'da kamu harcama göstergeleri ile ekonomik büyüme arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olduğunu göstermiştir. Granger Nedensellik Testinden elde edilen diğer sonuçlar, kamu harcamalarından ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik olduğunu ortaya koymuştur.
İçen (2021)	Türkiye; 2006Q1 – 2020Q4; GSYİH, kamu harcamaları ARDL ve NARDL	ARDL test sonuçlarına göre göre kamu harcamaları ve ekonomik büyüme arasında uzun dönemli ilişkiye rastlanmamıştır. Asimetrik ilişkinin incelendiği NARDL yöntemine göre ise ekonominin genişleme ve daralma dönemlerinde kamu harcamaları asimetrik bir davranış sergilemektedir.
Karaş (2022)	AB üyesi 27 ülke; 1995-2019; Kamu harcamaları, GSYİH Westerlund (2008) Durbin-Hausman Eşbütünleşme testi ve Dumitrescu-Hurlin (2012) panel nedensellik	Ampirik sonuçlar, AB ülkelerinde genel olarak Wagner Kanununun geçerli olduğunu göstermiştir.

Tablo 1 ve 2'de yer alan literatür taraması incelendiğinde dört farklı yaklaşım ortaya çıkmaktadır. i) savunma/kamu harcamaları ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilemektedir ii) savunma/kamu ekonomik büyümeye negatif yönde etkilemektedir iii) savunma/kamu harcamaları ve ekonomik büyüme arasında

herhangi bir ilişki yoktur. Her ülkenin kamu/savunma harcamalarına yaptığı yatırımların farklı olmasının yanı sıra ele alınan dönem ile yöntem farklılığı da farklı ampirik sonuçların ortaya çıkmasında rol oynamaktadır.

Kamu ve savunma harcamalarının ekonomik büyümeye etkisinin incelendiği bu çalışma literatürden üç farklı yönden ayrılmaktadır. Bunlar; a) kamu ve savunma harcamalarının ekonomik büyümeye etkisini birlikte ele alması b) ele alınan dönem ve kullanılan değişkenler c) değişkenler arasındaki ilişkiyi hem simetrik hem de asimetrik yönden ele alması.

3.VERİ SETİ, YÖNTEM ve BULGULAR

Türkiye'de kamu ve savunma harcamalarını ekonomik büyümeye etkisinin incelendiği bu çalışma, 1972 yılından 2021 yılına kadar elde edilen yıllık verileri kapsamaktadır. Çalışmada büyümenin göstergesi olarak Dünya Bankası veri tabanından alınan reel GSYİH, kamu harcamalarının göstergesi olarak yine Dünya Bankası veri tabanından alınan kamu tüketim harcamaları ve savunma harcamalarının göstergesi olarak Stockholm Uluslararası Barış Araştırmaları Enstitüsünün veritabanından alınan toplam askeri harcama miktarı kullanılmıştır. Çalışmada kullanılan model Denklem 1'deki gibi formüle edilmiştir.

Model 1

$$\mathrm{lngdp}_{it} = \alpha_i + \beta_{1i}\mathrm{lnge}_{it} + \beta_{2i}\mathrm{lnme}_{it} + \varepsilon_{it} \qquad (1)$$

Denklem 1'de yer alan değişkenlerin logaritması alındıktan sonra analize dâhil edilmiş ve "lngdp" reel GSYİH'nın, "lnge" kamu harcamalarının ve "lnme" savunma harcamalarının kısaltması olarak kullanılmıştır. Değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler Tablo 3'te verilmiştir.

Tablo 3: Tanımlayıcı İstatistikler

	lngdp	lnge	lnme
Ortalama	26.05087	23.91537	8.761103
Ortanca	25.94690	23.86964	8.904166
En büyük	27.58789	25.62309	9.925098
En küçük	23.73680	21.50723	6.556718
Standart sapma	1.131526	1.274918	0.911099
Basıklık	-0.113013	-0.058047	-0.487199
Çarpıklık	1.772424	1.637611	2.239957
Gözlem Sayısı	50	50	50

Ampirik sonuçlara ulaşmak için a) Lee strazicich birim kök testinden b) Değişkenler arasındaki simetrik ilişkinin yönünü belirlemek için Hacker ve Hatemi J (2006) tarafından geliştirilen ve kritik değerleri belirmede bootstrap yöntemini kullanan Bootstrap Toda-Yamamoto Nedensellik Analizi c) Değişkenler arasındaki asimetrik ilişkinin yönünü belirlemek için Hacker ve

Hatemi-J (2012) tarafından geliştirilen ve kritik değerleri belirmede bootstrap yöntemini kullanan Hatemi-J Asimetrik Nedensellik Testi kullanılmıştır. İlgili analizleri yapmak için Eviews 10 ile Gauss 10 paket programlarından yararlanılmıştır

3.1. Lee Strazicich Birim Kök Testi

Ekonomik araştırmalarda serilerin durağanlığının araştırılması klasik birim kök testleri ile başlamıştır. Fakat klasik birim kök testlerinde, analiz edilen süreç içerisinde meydana gelen savaş, doğal afet, ekonomik kriz gibi şokları dikkate almamaktadır. Geleneksel birim kök testlerinin dikkate almadığı şokları, analize dahil edilmesi için Perron (1989) tarafından ilk defa yapısal kırılmalı testler geliştirilmiştir. Yapısal kırılmalı testler serilerin durağanlığının araştırılmasında meydana gelen şokları dikkate alarak daha tutarlı sonuçlar vermektedir. Lee Strazicich yapısal kırılmalı birim kök testi hem sıfır hipotezi hem de alternatif hipotez altında yapısal kırılmaya izin vererek, Lagrange Çarpanına (LM) dayanan ve içsel olarak iki kırılmaya izin veren birim kök testini geliştirmiştir. Lee Strazicich birim kök testi ile yapılan durağanlık analiz sonuçları Tablo 4'te verilmiştir.

Tablo 4: Lee Strazicich Birim Kök Testi Sonuçları

Değişken	Model	Kırılma Dönemi	Test İstatistiği	Kritik Değerler	
				%1	%5
lngdp	A	H_0 Kabul	-3.306673	-4.0730	-3.5630
	C	H_0 Kabul	-5.237463	-7.0040	-6.1850
lnge	A	H_0 Kabul	-3.499144	-4.0730	-3.5630
	C	H_0 Kabul	-5.374091	-6.9780	-6.2880
lnme	A	H_0 Kabul	-2.991357	-4.0730	-3.5630
	C	H_0 Kabul	-5.310638	-6.8210	-6.1660
Δlngdp	A	1994;1996	-4.815354**	-4.0730	-3.5630
	C	1982;1987	-7.644123**	-6.7500	-6.1080
Δlnge	A	1982;1984	-5.082567**	-4.0730	-3.5630
	C	1989;1993	-6.205962*	-6.7500	-6.1080
Δlnme	A	1982;1998	-6.094766**	-4.0730	-3.5630
	C	1982;1985	-7.125000**	-6.7500	-6.1080

Not: **%1 düzeyinde, *%5 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir. Δ, 1.farkı göstermektedir. A düzeyde kırılmayı, C hem düzey hem de trendde kırılmayı ifade etmektedir.

Tablo 4, serilerin durağanlığının araştırılması amacı ile Lee Strazicich birim kök testi kullanılarak yapılan analiz sonuçlarını göstermektedir. İlgili analiz sonuçları incelediğinde, tüm değişkenler için I(0)'da H_0 hipotezi kabul

edilmektedir. Bu durum değişkenlerin birim köklü yani durağan olmadığını gösterdiği için değişkenlerin 1.farkı alınarak analize devam edilmiştir. 1.farkı alınan değişkenlerin I(0)'da H_0 hipotezi ret ettiği görülmektedir. Bu durumda alternatif hipotez olan H_1 hipotezi kabul edilmekte ve serilerin birim köklü olmakta yani durağanlaşmaktadır. Birim kök testi sonuçlarına göre değişkenlerin durağanlaşması analiz sürecinin devam etmesine olanak sağlamaktadır.

3.2. Hacker ve Hatemi-J (2006) Simetrik Nedensellik Testi

Hacker ve Hatemi-J (2006) nedensellik analizi, Toda ve Yamamoto (1995) tarafından literatüre kazandırılan nedensellik analizine dayanmaktadır. Hacker ve Hatemi-J (2006) değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi aramaması ve farklı derecelerde durağan olan serilere uygulanabilmesi gibi üstünlükleri bulunmaktadır. Ayrıca değişen varyans sorununu ortadan kaldırması, küçük örneklemlerde tutarlı sonuçlar vermesi ve kritik değerlerde bootstrap yöntemini kullanması nedeni ile bu çalışmada analiz yöntemi olarak tercih edilmiştir. Tablo 5, Hacker ve Hatemi-J (2006) analiz sonuçlarını göstermektedir.

Tablo 5: Hacker ve Hatemi-J Nedensellik Analizi Sonuçları

Hipotez	**MWALD Test İstatistiği**	**Gecikme Uzunluğu**	**Bootstrap Kritik Değerler**		
			%1	%5	%10
lngdp→lnge	6.869**	2	11.243	6.694	5.074
lnge→lngdp	5.074	2	12.163	7.762	5.887
lngdp→lnme	5.247**	1	7.561	4.224	2.927
lnme→lngdp	2.650	1	7.932	4.507	3.182

Not: Bootstrap kritik değerleri 10.000 döngüyle elde edilmiştir. → tek yönlü nedenselliği ifade etmektedir. SBC bilgi kriteri kullanılmıştır. ** %5 düzeyinde anlamlığı göstermektedir.

Hacker ve Hatemi-J (2006) simetrik nedensellik analizinde, MWALD test istatistiğinin kritik değerlerden küçük olması durumda H_0 hipotezi kabul edilerek değişkenler arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi olmadığı ortaya koyarken WALD test istatistiğinin kritik değerlerden büyük olması durumda H_1 hipotezi kabul edilmekte ve değişkenler arasında nedesellik ilişkisinin olduğu kabul edilmektedir. Tablo 5'teki Bootstrap Toda-Yamamoto nedensellik analizinden elde edilen bulguları 4 aşamada açıklanabilir. a) Ekonomik büyümeden kamu harcamalarına doğru tek yönlü bir nedensellik vardır b) kamu gelirlerinden büyümeye doğru nedensellik bulunmamaktadır c) ekonomik büyümeden

savunma harcamalarına doğru tek yönlü bir nedensellik vardır d) savunma harcamalarından ekonomik büyümeye doğru nedensellik bulunmamaktadır.

3.3. Hatemi-J (2012) Asimetrik Nedensellik Testi

Toda-Yamamoto (TY) (1995) ve Hacker-Hatemi-J (2006) tarafından geliştirilen simetrik nedensellik testleri, pozitif değişimlerin etkilerini negatif değişimler ile aynı kabul ederek analizi gerçekleştirmektedir. Temeli Hacker ve Hatemi-J (2006) tarafından geliştirilmiş simetrik nedensellik testine dayanan Hatemi-J'nin (2012) asimetrik nedensellik testi ise pozitif ve negatif şokların potansiyel etkilerini ayrıştırarak değişkenleri analize dâhil etmektedir. İlgili analiz kapsamında elde edilen bulgular Tablo 6'da verilmiştir.

Tablo 6: Hatemi-J (2012) Asimetrik Nedensellik Analizi Sonuçları

Hipotez	MWALD Test İstatistiği	Gecikme Uzunluğu	Bootstrap Kritik Değerler		
			%1	%5	%10
$lngdp^{+} \rightarrow lnge^{+}$	9.661**	1	10.355	4.952	3.293
$lngdp^{+} \rightarrow lnge^{-}$	1.172	1	11.100	5.032	3.159
$lngdp^{-} \rightarrow lnge^{-}$	0.005	1	18.646	5.767	3.005
$lngdp^{-} \rightarrow lnge^{+}$	0.331	1	9.625	4.850	3.244
$lngdp^{+} \rightarrow lnme^{+}$	0.061	1	8.682	4.456	3.003
$lngdp^{+} \rightarrow lnme^{-}$	5.448**	1	10.590	4.898	3.103
$lngdp^{-} \rightarrow lnme^{-}$	0.083	1	18.460	5.886	3.073
$lngdp^{-} \rightarrow lnme^{+}$	7.300**	1	9.125	4.597	3.126

Not: Bootstrap kritik değerleri 10.000 döngüyle elde edilmiştir. → tek yönlü nedenselliği ifade etmektedir. SBC bilgi kriteri kullanılmıştır. + pozitif yönlü nedenselliği – negatif yönlü nedenselliği ifade etmektedir.

Asimterik nedensellik testleri simetrik nedensellik testlerinde olduğu gibi MWALD test istatistiği değerlerinin Bootstrap Kritik Değerler ile karşılaştırılması sonucu elde edilmektedir. Hatemi-J (2012) asimetrik nedensellik analizi sonuçlarına göre ekonomik büyümenin pozitif şoklarından kamu harcamalarının pozitif şoklarına doğru tek yönlü bir nedensellik varken ekonomik büyümenin pozitif ve negatif şoklarından askeri harcamalara doğru pozitif nedensellik ilişkisinin vardır.

SONUÇ

Geçmişten günümüze devletler ekonomik büyümenin sağlanması için çeşitli araçlar kullanmaktadır. Maliye politikasının araçlarından biri olan kamu harcamalarının 1883'ten itibaren ve savunma harcamalarının 1973'ten itibaren

ekonomik büyümeye etkisini incelenmeye başlanmıştır. Bu çalışmada da kamu ve savunma harcamalarının ekonomik büyümeye etkisi Türkiye özelinde ampirik olarak ortaya konması amaçlanmıştır.

Ampirik bulgular ekonomik büyümeden kamu harcamalarına ile savunma harcamalarına doğru tek yönlü simetrik nedensellik olduğunu ortaya koyarken savunma harcamaları ve ekonomik büyüme arasında asimetrik nedensellik ilişkisi olduğunu göstermiştir.

Elde edilen bulgular kamu harcamaları için Keynesyen hipotezin, savunma harcamaları için yansızlık hipotezinin Türkiye özelinde geçerli olduğunu ortaya koymuştur.

Türkiye'de kamu harcamaları ve ekonomik büyüme arasında çift yönlü bir nedensellik ilişki elde edilebilmesi için kamu harcamalarının verimliliği, teknolojik gelişimi, sosyal faydayı arttıracak şekilde harcanması gerekmektedir. Aynı şekilde savunma harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin çift yönlü sağlanabilmesi için üretken, teknolojik üretimin yanı sıra savunma sanayisinin ihracat yapabilecek kapasiteye gelmesi için politikalar üretilmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

1. Ajala, O., & Laniran, T. (2021). Military expenditure and economic growth: Evidence from Nigeria. *American Journal Of Economics*. ISSN 2166-4951 DOI: https://doi.org/10.5923/j.economics.20211101.02
2. Taş, S., Örnek, İ., & Aksoğan, G. (2013). Türkiye'de savunma harcamaları, büyüme ve gelir eşitsizliği, 1970-2008: Ekonometrik bir inceleme. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 12(3), 659-682.
3. Atgür, M. (2020). Kamu harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisi: Wagner Yasası'nın ve Keynesyen Hipotez'in Türkiye'de geçerliliği üzerine bir inceleme. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergis*i, 34(3), 895-915.
4. Başar, S., & Künü, S. (2012). Savunma harcamalarının iktisadi büyümeye etkisi. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitü Dergisi*, 1(10), 1-30.
5. Biswas, B., & Ram, R. (1986). Military expenditures and economic growth in less developed countries: An augmented model and further evidence. *Economic Development and Cultural Change*, 34(2), 361-372.
6. Durgun, Ö., & Timur, M.C. (2017). Savunma harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisi: Türkiye analizi . *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* , (54) , 126-137.
7. Çevik, E., İ. & Bektaş, G. (2019). Savunma harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisi: Türkiye örneği . *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi,* 8 (16) , 229-236.
8. Erbaykal, E. (2007). Türkiye'de savunma harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisi (Master's thesis, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).
9. Erdoğan, F. Cumhuriyet döneminde savunma harcamaları-çevre kirliliği ilişkisi üzerine bir inceleme. *JOEEP: Journal of Emerging Economies and Policy*, *7*(2), 28-37.
10. Ferhatoğlu, E. (2005). Bir kamu harcaması türü olarak vergi harcaması ve Türk kurumlar vergisi açısından değerlendirilmesi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(2), 77-93.
11. Hacker, R. S., & Hatemı-J, A. (2006). Tests for causality between integrated variables using asymptotic and bootstrap distributions. Theory and application. *Applied Economics,* 38(13), 1489-1500
12. Hatemi-j, A. (2012). Asymmetric causality tests with an application. *Empirical Economics*, 43(1), 447-456.

13. Hatemi-J, A., Chang, T., Chen, W. Y., Lin, F. L., & Gupta, R. (2018). Asymmetric causality between military expenditures and economic growth in top six defense spenders. *Quality & Quantity*, *52*(3), 1193-1207.
14. Henrekson, M. (1993). Wagner's law-a spurious relationship?. *Public Finance*, 46(3).
15. Iniguez-Montiel, A. J. (2010). Government expenditure and national income in Mexico: Keynes versus Wagner. *Applied Economics Letters*, 17(9), 887-893.
16. İçen, H.(2021). Türkiye'de kamu harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki asimetrik ilişkinin analizi. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, *22*(2), 1-18.
17. Kamacı, A., & Kılıç, H. (2019). Kamu harcamalarının ekonomik büyüme ve işsizlik üzerindeki etkisi: OECD ülkeleri örneği. *Politik Ekonomik Kuram*, *3*(1), 113-128.
18. Karakaya, C., & Şahinoğlu, T. (2020). Savunma harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisi: Türkiye örneği. *Business and Economics Research Journal*, *11*(2), 335-351.
19. Karaş. G.(2022). "Kamu harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin Wagner ve Keynes kapsamında analizi: AB ülkeleri örneği. *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 12(2), 777-796.
20. Koçbulut, Ö., & Altıntaş, H. (2021). Savunma harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisi: OECD ülkeleri için panel eşik değer analizi. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, *28*(3), 533-555.
21. Lee, J., & Strazicich, M. C. (2003). Minimum lagrange multiplier unit root test with two structural breaks. *Review of Economics and Statistics*, 85(4), 1082-1089.
22. Lobont, O. R., Glont, O. R., Badea, L., & Vatavu, S. (2019). Correlation of military expenditures and economic growth: Lessons for Romania. *Quality & Quantity,* 53, 2957–2968.
23. Lupu, D., Petrisor, M. B., Bercu, A., & Tofan, M. (2018). The impact of public expenditures on economic growth: A case study of Central and Eastern European countries. *Emerging markets finance and trade*, *54*(3), 552-570.
24. Mohanty, R. K., Panda, S., & Bhuyan, B. (2020). Does defence spending and its composition affect economic growth in India? *Margin: The Journal of Applied Economic Research*, 14(1), 62–85.

25. Nguyen, C. T., & Trinh, L. T. (2018). The impacts of public investment on private investment and economic growth: Evidence from Vietnam. *Journal of Asian Business and Economic Studies*.
26. Onifade, S. T., Çevik, S., Erdoğan, S., Asongu, S., & Bekun, F. V. (2020). An empirical retrospect of the impacts of government expenditures on economic growth: new evidence from the Nigerian economy. *Journal of Economic Structures*, *9*(1), 1-13.
27. Samudram, M., Nair, M., & Vaithilingam, S. (2009). Keynes and Wagner on government expenditures and economic development: The case of a developing economy. *Empirical Economics*, 36(3), 697-712.
28. SIPRI, "*Military Expenditure Database*", www.milex.sipri.org/sipri, 2022
29. World Bank, "*Kalkınma Göstergeleri*", www.databank.worldbak.com, 2022

İŞ SAĞLIĞI VE GÜVENLİĞİ OKURYAZARLIĞI

Doç.Dr. İbrahim GÖRÜCÜ[1],
Arş.Gör. Mehmet Emin BEKİK[2],

[1] İnönü Üniversitesi,İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü,
ibrahim.gorucu@inonu.edu.tr
[2] İnönü Üniversitesi,İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü,
emin.bekik@inonu.edu.tr

Giriş

İş sağlığı ve güvenliği Sanayi Devrimiyle birlikte ortaya çıkmış ve her geçen gün artan teknolojiyle beraber tüm dünyada önemli bir sorun olarak görülmeye başlanmış bir kavramdır. Bunun birçok nedeni olmakla birlikte en önemli nedenleri isgşe aykırı davranışları sonucunda işçi, işveren ve toplum üzerinde birçok olumsuz etkiye neden olmasıdır. Bu güne kadar yapılan çalışmaların ağırlıklı olarak iş kazası ve meslek hastalıklarının önlenmesine yönelik yasal, teknik düzenlemeler ve öneriler çerçevesinde geliştiği görülmektedir. Oysa iş kazalarının % 98'lik kısmının insan kaynaklı olduğu herkesçe bilinmektedir. Öyleyse sorunun çözümü yine sorunun kaynağında aranması gereken bir durumdur. Peki bu sorunun kaynağı olan insanla sorun nasıl çözümlenecektir sorusu sorulabilir. İş kazalarının önlenmesine yönelik tüm çabalara rağmen önlenememesinin nedeni sorunun kaynağının soruna ilişkin bilinç düzeyindeki yetersizliktir. Bu çalışmanın amacı da işçinin her türlü olumsuz duruma karşı bilinç düzeyinin arttırılmasının sağlanmasıdır. Bu ise, litaratürde oldukça yeni bir kavram olan iş sağlığı ve güvenliği okur yazarlığı çerçevesinde ele alınıp çözümlenmesinin birçok sorunun giderilmesinde daha etkin ve kalıcı bir çözüm olacağı düşüncesinden hareket etmekte ve bu sürecin nasıl yürütülmesi gerektiğine ilişkin öneri ve uygulanabilir çözüm önerilerinden oluşmaktadır.

İş Sağlığı ve Güvenliğine İlişkin Kavramlar

İş Kazası

İş kazası ile ilgili pek çok tanım bulunmakla birlikte burada 6331 sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu ile 5510 Sayılı Sosyal Sigortalar Ve Genel Sağlık Sigortası Kanunlarında yapılan tanımlara yer verdik.

6331 sayılı Kanunun 3/1-g bendinde yapılan tanıma göre iş kazası "*İşyerinde veya işin yürütümü nedeniyle meydana gelen, ölüme sebebiyet veren veya vücut bütünlüğünü ruhen ya da bedenen engelli hâle getiren olayı*" ifade etmektedir.

5510 Sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu iş kazasını tanım olarak vermek yerine hangi durumların iş kazası sayılacağını sayarak iş kazasını tanımlama yoluna gitmiştir. 13. Maddeye göre İş Kazası:

"*a) Sigortalının işyerinde bulunduğu sırada,*

b) İşveren tarafından yürütülmekte olan iş nedeniyle sigortalı kendi adına ve hesabına bağımsız çalışıyorsa yürütmekte olduğu iş nedeniyle,

c) Bir işverene bağlı olarak çalışan sigortalının, görevli olarak işyeri dışında başka bir yere gönderilmesi nedeniyle asıl işini yapmaksızın geçen zamanlarda,

d) Bu Kanunun 4 üncü maddesinin birinci fıkrasının (a) bendi kapsamındaki emziren kadın sigortalının, iş mevzuatı gereğince çocuğuna süt vermek için ayrılan zamanlarda,

e) Sigortalıların, işverence sağlanan bir taşıtla işin yapıldığı yere gidiş gelişi sırasında, meydana gelen ve sigortalıyı hemen veya sonradan bedenen ya da ruhen engelli hâle getiren olaydır.

Meslek Hastalığı

Meslek hastalığı, Meslek hastalığı, sigortalının çalıştığı veya yaptığı işin niteliğinden dolayı tekrarlanan bir sebeple veya işin yürütüm şartları yüzünden uğradığı geçici veya sürekli hastalık, bedensel veya ruhsal engellilik halleridir (5510/14).

14. maddeye göre, çalışanın yakalandığı bir hastalığın meslek hastalığı sayılabilmesi için şu özelliklere sahip olması gerekmektedir.

- 5510 sayılı Kanun kapsamında çalışıyor olmak.
- Sigortalının çalıştığı veya yaptığı işin niteliğinden dolayı tekrarlanan bir sebeple veya işin yürütüm şartlarından Kaynaklanması
- Hastalığın sigortalıda bedeni ve/veya ruhi zarara yol açması
- Hastalık hali ile yapılan iş arasında İlliyet bağının Bulunması
- Hastalığın Kurum tarafından meslek hastalığı olarak kabul edilmesi ve bunun resmi olarak belirlenmesi
- Meslek Hastalığının Yönetmelikte Belirlenen Yükümlülük Süresi İçerisinde Gerçekleşmiş Olması
- Meslek Hastalığına neden olan işe bağlı Etkene maruz kalma süresine Uygun Olması

İş sağlığı

İş sağlığı kavramı Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) ve Dünya Sağlık Örgütü (WHO) tarafından 1952 yılında yapılan 2. Teknik toplantıda iş sağlığı kavramı şu şekilde yapılmıştır:

"*Tüm mesleklerde işçilerin bedensel, ruhsal, sosyal iyilik durumlarını en üst düzeye ulaştırmak, bu düzeyde sürdürmek, işçilerin çalışma koşulları yüzünden sağlıklarının bozulmasını önlemek, işçileri çalıştırılmaları sırasında sağlığa aykırı etmenlerden oluşan tehlikelerden korunmak, işçileri fizyolojik ve psikolojik durumlarına en uygun mesleksel ortamlara yerleştirmek ve bu durumları sürdürmek, özet olarak işin insana ve her insanın kendi işine uyumunu sağlamaktır.*"(WHO,1952).

İş Güvenliği

İş sağlığının gerçekleştirilmesiyle ilgili bir diğer kavram ise, işgüvenliği kavramıdır. Zira işçinin çalışma süresince başlangıç ve iş süresi sonunda sağlığıyla ilgili konularda olumsuz bir gelişmenin olmamasının temel şartı, bunu

sağlayacak güvenli bir çalışma ortamının oluşturulmasıdır. Bu nedenle iş güvenliği kavramının ne olduğunun ve ne gibi özellikler taşıması gerektiğinin bilinmesi gerekmektedir.

İş güvenliği işyerlerinde "*işin yapılması sırasında çalışma ortamındaki çeşitli etmenler nedeniyle çalışanların karşılaştıkları sağlık sorunları ve mesleki tehlikelerin ortadan kaldırılmasına yönelik yapılan sistemli çalışmalar*" olarak tanımlanabilir (TMMOB Makine Mühendisleri Odası, 2012: 67). Önleyici yaklaşıma örnek olabilecek bir başka tanımlamaya göre; iş sağlığı ve güvenliği ile işin yapılması sırasında işyerindeki fiziki çevre koşulları nedeniyle işçilerin maruz kaldıkları sağlık sorunları ve mesleki risklerin ortadan kaldırılması veya azaltılması sağlanmış olmaktadır (Balkır, 2012).

İş güvenliğinin üzerinde uzlaşılmış tek bir tanımının olduğunu söylemek mümkün değildir. Bunun temel nedeni ise, olaya yönelik yaklaşımlar olduğunu söylemek gerekmektedir. Bu konuya ilişkin farklı yaklaşımlara dayanan tanımlar şöyledir.

Dar Anlamda İş Güvenliği: İşçinin iş sağlığı ve güvenliğinin işyeri sınırları içerisinde ve sadece işle ilgili olarak meydana gelmesi muhtemel tehlikelere karşı korunmasını yönelik tedbirlerdir. Tanım işçinin sağlık ve güvenliğinin sadece işyerinden kaynaklanan olumsuzluklardan etkilendiği varsayımına dayanması nedeniyle eksik olduğu açıktır. Oysa çalışanların sağlığı sadece işyerinden değil, işyeri dışında var olan olumsuzluklardan da etkilendiği bilinmektedir. Bu nedenle tanım genişletilerek yeni bir tanım yani geniş anlamda işgüvenliği tanımına ihtiyaç duyulmuştur.

Geniş anlamda işçi sağlığı ve iş güvenliği: İşyeri ile sınırlı sağlık ve emniyet tedbirlerinin yeterli koruma sağlayamayacağını kabul eden ve işçinin sağlığını ve güvenliğini etkileyen ve ilgilendiren ve işyeri dışından kaynaklanan riskleri de kapsamına dahil eden bir kavramdır (Sabuncuoğlu,2000).

Geniş anlamda iş güvenliği kavramı ile işçinin fiziki, zihinsel ve sosyal yönden korunması için çalışma ortamının iyileştirilmesi yanısıra en önemli unsur olan işin işçiye, işçinin ise işe uygun hale getirilmesi için gerekli çalışmaların yapılması gerektiği vurgulanmaktadır.

İş güvenliği ile ilgili yapılan bir diğer tanım ise, iş güvenliğinin ne tür çalışmalar olduğu yönündedir. İş güvenliği "*İşyerlerinde işin yürütülmesi sırasında, çeşitli nedenlerden kaynaklanan sağlığa zarar verebilecek koşullardan korunmak amacıyla yapılan sistemli ve bilimsel çalışmalardır*" (ÇSGB,1993). İş güvenliğinin bir diğer tanımı ise, olayın gerçekleşmesi sonucunda hukuk düzeninde nasıl bir yaklaşımın benimsendiğine yönelik yapılan hukuki açıdan tanımıdır. Buradan hareketle iş güvenliği "*İşin yapılması sırasında işçilerin karşılaştığı tehlikelerin ortadan kaldırılması veya azaltılması konusunda, esas*

olarak işverene, kamu hukuku temelinde getirilen yükümlere ilişkin hukuk kurallarının bütünüdür" (Centel, 1992). İşçi sağlığı sağlıklı bir yaşam çevresi için gereken sağlık kurallarını içerirken; iş güvenliği, daha çok işçinin yaşamına ve vücut bütünlüğüne yönelik tehlikelerin ortadan kaldırılması için gerekli teknik kuralları ele almaktadır (Demircioğlu,Centel,2002).

Tanımlarda farklılıklar olmakla birlikte ortak özelliklerine bakıldığında iş güvenliğini şu şekilde tanımlamak mümkündür. Çalışanların gerek çalışma ortamından gerekse çalışma ortamından kaynaklanan veya kaynaklanması muhtemel her türlü olumsuzluklara karşı korumak ve işçinin işe, işin ise işçiye uygun hale getirilerek meydana gelmesi olası her türlü riski ortadan kaldırmak veya en alt düzeye indirgeyerek üretimde verimliliği korumak veya artırmaktır.

Çalışan

İş sağlığı ve güvenliği konusunun birinci dereceden muhatabı işyerinde üretim faaliyetlerinde yer alan gerçek kişilerdir. Çalışan kavramının kullanılmasının nedeni, kişilerin çalışma ilişkileri açısından tabi oldukları farklı yasal düzenlemelerin bulunmasından kaynaklanmaktadır. Çalışan kavramı 6331 sayılı İş Sağlığı ve İş Güvenliği Kanunun 4/b fıkrasına göre "*Kendi özel kanunlarındaki statülerine bakılmaksızın kamu veya özel işyerlerinde istihdam edilen gerçek kişi*" olarak tanımlanmıştır. Kanun bu tanımla iş sağlığı ve güvenliği kavramının bağımlı olarak çalışan tüm çalışanları kapsamına almış bulunmaktadır.

Okuryazarlık

Okuryazarlık ile ilgili birçok tanım bulunmakla birlikte en basit düzeyde anadilinde yazılı metinleri okuma ve yazabilme yeterliliğine sahip olmak olarak tanımlanabilir. Okuryazarlık, bireylerin bilgiye ulaşmasını sağlayan ve onların çevreyle etkileşimini artıran, anlama, kavrama ve yeniden oluşturma kabiliyetlerini geliştiren bazı becerileri de içeren bir kavramdır (Koçoğlu, 2019).

Unesco (2022) okuryazarlık, yaşam boyu öğrenmenin ve okuma, yazma ve sayı kullanımında ustalığın bir sürekliliğidir ve dijital beceriler, medya okuryazarlığı, sürdürülebilir kalkınma ve küresel vatandaşlık için eğitim ve işe özgü becerileri içeren daha geniş bir yetkinlik kümesinin bir parçasıdır.

İş sağlığı ve Güvenliğinin Tarihi Gelişimi

İş sağlığı ve güvenliği kavramının gelişimi dünya'da ve Türkiye'de olmak üzere iki başlık altında ele alınmıştır.

Dünya'da İş Sağlığı ve Güvenliğinin Gelişimi

İş sağlığı ve güvenliği kavramının ortaya çıkışı (Kavram olarak olmasa da) insanlık tarihi kadar eskidir. Fakat günümüzdeki anlamına yönelik ilk tedbirlerin

ortaya çıkışına neden olan olaylar insanlık tarihinin dönüm noktası olarak kabul edilen Sanayi Devrimidir. Sanayi Devrimi, üretim yapısında köklü değişimlere yol açtığı gibi toplumsal yapıda da önemli değişimler meydana getirmiştir. Bu değişimin temelinde toplumu çalışan ve çalıştıran olmak üzere iki keskin sınıfa ayırması olarak görmek mümkündür. Yeni yapıda kırdaki çözülme ile kentlere yönelen milyonlar. üretim için gereksinim duyulan işgücünün çok üstünde olmuştur. Kentlere yığılan milyonlar yaşamlarını sürdürmek için daha ucuza daha fazla çalışmaya mecbur kalmışlardır. Bu durum işçilerin çalışma hayatında karşı karşıya kaldığı iş kazası ve meslek hastalıklarının artmasına ve işçilerin ekonomik ve sağlık sorunlarıyla karşı karşıya kalmalarına neden olmuştur. Bu durum tüm sosyal sorunların çözümünde izlenen süreci izlemiş, yani önce sorunu yaşayanların , sonra toplumun duyarlı kesimlerinin ve nihayetinde yasa koyucuların gündemine gelmiş ve işçilerin yaşadığı sorunlara yönelik ilk yasal düzenleme (1877) gerçekleştirilmiştir (Çiçek&Öçal,2016).

1800 yılından itibaren İngiltere'de çalışanları korumaya yönelik bir dizi yasal düzenleme yürürlüğe girmiştir. Bu düzenlemeler, çalışma süreleri, kadın ve çocukların korunması, örgütlenme hakkı,iş sağlığı ve güvenliğine ilişkin konuları içermektedir (Gerek, 2008). İşverenlerin bu süreçte iş kazası ve meslek hastalıklarına ilişkin maliyetlere katlanma konusunda çokta istekli görünmemektedir.

1920'li yıllardan itibaren sosyal güvenlik sistemlerinin kurulmaya başlanması ile birlikte iş sağlığı ve güvenliğine ilişkin maliyetlerin kamuya aktarılması süreci başlamıştır (Topak, 2004).1970'li yıllara kadar Batı Dünyasının özellikle iki kutuplu dünyanın oluşması nedeniyle işçilere yönelik olarak toplumsal refahtan daha fazla pay almaları yönündeki uygulamalar (Sendikaların etkinliği sayesinde) göreli bir refah dönemi sağlarken, iş kazası ve meslek hastalıklarındaki artışın önüne geçilememiştir.

Özetlenecek olursa İş sağlığı ve güvenliği konusunda dünyada gelişim şu aşamalardan oluştuğu söylenebilir.

- İş kazası ve meslek hastalıklarının hayatın doğal akışı içerisinde var olduğuna inanılan dönem: İş sağlığı ve güvenliğinin yok denecek düzeyde olduğu ve oluşan olumsuzlukların maliyetinin işçiye yüklendiği bir süreçtir.
- İş kazası ve meslek hastalıklarının önlenmesine yönelik düzenlemelerin oluştuğu dönem: Reaktif uygulamaların oluşmaya başladığı dönem. İş sağlığı ve güvenliğine ilişkin kurallar ve önlemlerin alınmasının devletçe belirlendiği ve emredici hukuk kuralları çerçevesinde işverenlerin uymak zorunda olduğu süreçtir. Bu süreçte maliyetler sosyal güvenlik kuruluşları aracılığıyla kamuya aktarılmaktadır. Maliyet devlet, işçi ve işveren

arasında paylaştırılmakta ya da sadece işveren ve işçi tarafından ödenen primlerle karşılanmaktadır.

- İş Kazası ve meslek hastalıklarının bilimsel yöntemlerle önlenmesi gerektiği düşüncesinin kabul edildiği dönem: bu dönemde iş kazası ve meslek hastalıklarının önlenmesinin birden fazla etkene bağlı olduğunun kabulü ve önlenmesi gerektiği yönündeki çabaların başladığı bir dönemdir. Bu dönemde temel ilke kazaların önlenmesinin mümkün olduğu ve bunun için tüm kesimlerin ortaklaşa hareket etmesi gerektiği yönündeki çabaların kabullenildiği bir süreçtir.
- İş kazası ve meslek hastalıklarının önlenmesinde eskiye dönüş Dönemi: 1980'li yıllarda başlayan neo-liberaliz süreciyle tartışılmaya açılan sosyal refah devletinin sonucunda çalışma ilişkilerinde esnekleşme sürecinin başlamasıyla birlikte tekrar eskiye dönüş başlamıştır. Güvencesiz işler artmış, işgücü çekirdek işgücü ve çevre işgücü (niteliksiz işgücü) şekline dönüşmüştür.

İş sağlığı ve güvenliğinin oluşturulmasında ağırlıklı olarak işçinin pasif durumda kaldığı ve muhtemel risklere karşı yasal düzenlemeler ve talimatlara uyma ile görevlendirilme süreci yaşanmıştır. Fakat son yıllarda işçinin iş kazası ve meslek hastalıklarına karşı eğitilmesi ve kurallara uymasının sağlanması amacıyla işe giriş aşamasından iş hayatından çekilmeye kadar tüm süreçte aktif olarak yer alması gerektiği yönündeki eğilimler güçlenmiştir.

Türkiye'de İş sağlığı ve Güvenliğinin Gelişimi

Türkiye'de iş sağlığı ve güvenliğine ilişkin düzenlemeler sanayileşmenin geç başlaması ve var olan işçi sınıfının ağırlıklı olarak devlet çalışanlarından oluşmasından kaynaklanmaktadır.

İş sağlığı ve güvenliği alanında gelişmeler dönemsel olarak ele alındığında gelişmelerin seyri şu şekilde olmuştur.

- Osmanlı İmparatorluğu dönemi: İşçi sınıfının ağırlıklı olarak madencilik sektöründe ve yabancı sermayenin faaliyet gösterdiği alanlarda olması nedeniyle, yasal düzenlemeler şeklinde gerçekleşmektedir. Bu düzenlemeler arasında en önemlileri şunlardır:
- 1865 tarihli Dilaver Paşa Nizamnamesi :(Uygulamaya geçirilememiştir.)
- 1869 Maadin Nizamnamesi,
- 1877 Mecelle

Bu düzenlemelerin ortak özellikleri iş sağlığı ve güvenliği konusunda dönemin ve ülkenin koşullarına göre oldukça ileri düzenlemeler önermesidir. (Talas, 1992; Arıcı, 1999; Gerek, 2008; Makal,1997; Altan,2004).

- Cumhuriyetin Kuruluşu Öncesi İş Sağlığı ve Güvenliği: 1920-1923 yılları arasını içeren dönem olup, özellikle Osmanlı İmparatorluğundan kalan sanayi tesisleri ve Maden sektörüne yönelik düzenlemelerin yapıldığı dönemdir. Bu dönemde özellikle Zonguldak ve Ereğli Kömür madenleri çalışanlarına yönelik koruyucu düzenlemelerin gerçekleştirildiği dönemdir. Dönemin temel özelliği işçinin katılımının olmadığı sadece kuralların getirdiği olumlu düzenlemelerle koruma altına alınmış olmasıdır.
- Cumhuriyet Dönemi İş Sağlığı ve Güvenliği: 1923-2012 arası dönemi kapsamaktadır. Dönem içerisinde özellikle çalışanların korunmasına yönelik yasal düzenlemelerin gerçekleştirildiği dönemdir. Dönemin temel özelliği çalışan kesimleri arasında ayrım yapmadan tüm toplumu kapsayan yasal düzenlemeler (Hafta Tatili Kanunu(1924), Umumi Hıfzı Sıhha Kanunu (1930), Borçlar Kanunu (1926) ve belirli kesimlere yönelik düzenlemeler (3008 Sayılı İş Kanunu (1936) gibi, iş sağlığı ve güvenliğine ilişkin bu temel düzenlemelerin ortak özelliği çalışanların pasif durumda kaldığı ve ağırlıklı olarak dünyaya benzer bir şekilde reaktif tedbirler içermesidir.

İkinci Dünya Savaşı sonrası Dönem: bu dönemde öncelikle sosyal güvenlik konusunun Batı dünyasına paralel bir şekilde iş kazası ve meslek hastalıkları konusunda maliyetin toplumun tamamına yayılmasını sağlayan yasal düzenlemelerin yürürlüğe girmesiydi. Her ne kadar sosyal güvenlik sistemin tüm toplumu ve çalışanları kapsamasa da başlangıç olarak oldukça önemli bir gelişme sayılabilir.

1961 Anayasası iş sağlığı ve güvenliği konusunda açıkça olmasa da 2. Madde de yer alan "Sosyal Hukuk Devleti", "Temel Hakların Niteliği ve Korunması" başlığı altında yer alan 10. Madde ile "*Herkes, kişiliğine bağlı, dokunulmaz, devredilmez, vazgeçilmez temel hak ve hürriyetlere sahiptir. Devlet, kişinin temel hak ve hürriyetlerini, fert huzuru, sosyal adâlet ve hukuk devleti ilkeleriyle bağdaşamayacak surette sınırlayan siyasî, iktisadî ve sosyal bütün engelleri kaldırır; insanın maddî ve mânevî varlığının gelişmesi için gerekli şartları hazırlar*" hükmü düzenlenmiştir. 49. Madde de yer alan "Sağlık Hakkı**"** başlığı ile **"** *Devlet, herkesin beden ve ruh sağlığı içinde yaşayabilmesini ve tıbbî bakım görmesini sağlamakla ödevlidir. Devlet, yoksul veya dar gelirli ailelerin sağlık şartlarına uygun konut ihtiyaçlarını karşılayıcı tedbirleri alır*" hükümlerini getirerek iş sağlığı ve güvenliğine yönelik açık olmamakla birlikte genel bir koruyucu düzenleme getirmiştir.

1971 yılında yürürlüğe giren 1475 sayılı İş Kanununun Beşinci Bölümü "İşçi Sağlığı ve Güvenliği " başlığını taşımaktadır. Kanunun işçi sağlığı ve Güvenliği

ile ilgili yaklaşımı 73. Madde ile açıklanmaktadır. Madde iş sağlığı ve güvenliği konusunda sorumluluğu işverene vermekte, işçiye ise kurallara uyma yükümlülüğü getirmekle yetinmektedir.

2003 yılında kabul edilen 4857 sayılı İş Kanunu iş sağlığı ve güvenliği konusunda bir dönüşümün ilk işaretlerinin yer aldığı kanun olmuştur. Bu değişiklik 1475 sayılı Kanunda yer alan "İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği " kavramının yeni kanunda "İş sağlığı ve Güvenliği" şeklinde değiştirilmesiydi. Kanun konuya ilişkin daha kapsamlı düzenlemeler getirmekle birlikte işverenin sorumluluklarını ayrıntılı olarak düzenlemekte (bu nedenle birçok yönetmelik çıkarılmıştır.) işçiye ise kurallara uyma zorunluluğu yanında işyerinde iş sağlığı ve güvenliğine ilişkin olumsuzluklara yönelik kararların alınmasına bireysel veya işyeri sendika temsilcisi, iş sağlığı ve güvenliği kurulları aracılığı ile katılma ve söz sahibi olma hakkı getirilmektedir. Kanun reaktif önlemler yerine dünyadaki gelişmelere paralel olarak proaktif önlemlere geçiş yapılmasına yönelik düzenlemelere yer vermesi açısından özel bir öneme sahiptir. Eksik yönü ise, sadece işçi statüsünde çalışanları kapsamasıdır. Bu eksiklik 2012 yılında kabul edilen 6331 sayılı İş sağlığı ve Güvenliği Kanunu ile önemli ölçüde giderilmiştir.

İş Sağlığı Okuryazarlığı Kavram ve Türleri

İş Sağlığı ve Güvenliği Okuryazarlığı

İş sağlığı ve güvenliği okuryazarlığı özel olarak ele alınmış bir alan olmamakla birlikte multidisipliner bir alan olması nedeniyle farklı birçok alanda yapılan çalışmalardan etkilenen bir alandır.

Litaratürde iş sağlığı ve güvenliği okuryazarlığına yönelik bir tanım bulunmamaktadır. Fakat bu kavrama ilişkin tanıma yakın tanımlardan hareketle İSGOY iki farklı şekilde tanımlanabilir.

Dar Anlamda İSGOY: Çalışanların işyerinde var olan veya meydana gelmesi muhtemel iş kazası ve meslek hastalıklarına ilişkin kurallar, makine ve teçhizata ilişkin kullanma talimatları ve ikaz ve uyarı işaretlerine ilişkin bilgi kaynaklarına ulaşma, okuma, anlama, kullanma ve gerekli önlemleri alma ve alınması sürecine katılmasını sağlamaya yönelik yeterlilik sahibi olmaktır.

İş kazası ve meslek hastalıklarının tamamına yakını işyeri ve işyerine bağlı yerler ile bunlarla ilgili eklentilerde ve yine işyerine ait araçlardan kaynaklanmaktadır. Geçmişten günümüze bu olumsuzlukların önlenmesinde birinci derecede işçileri bilgilendirmeye yönelik talimat, uyarı levhaları, kullanım kılavuzları işyerlerinde bulunmaktadır ve çalışanların bunlara uygun hareket etmeleri istenmektedir. Bu nedenle dar anlamda iş sağlığı ve güvenliği işyeriyle sınırlı tutulmaktadır.

Günümüzde ortaya çıkan gelişmeler iş sağlığı ve güvenliğinin sadece çalışanları değil toplumun tamamını etkileyen bir hale gelmiştir. İşyerlerinden kaynaklanan olumsuzluklar katı, sıvı ve hava kirliliği, gürültü vb. etkenler sadece çalışanları değil aynı zamanda toplumun tamamını olumsuz etkilemektedir. Bu nedenle iş sağlığı ve güvenliğine ilişkin okuryazarlık sadece işyeriyle sınırlı tutulamamaktadır. Zira bu etkenler işyeriyle ilişkisi olmayan bireyleri de olumsuz etkilediği bir gerçektir. Bu nedenle iş sağlığı ve güvenliğine ilişkin okuryazarlık kavramı daha geniş olarak tanımlanmak durumundadır.

Geniş anlamda İSGOY: Gerek çalışanların, gerekse toplumdaki diğer bireylerin işyerinden ve işyeri dışından kaynaklanan olumsuzluklar konusunda yürürlükte olan yasal mevzuat, işyeri yönetmelikleri ve talimatlar ile iş sağlığı ve güvenliğine ilişkin işaret ve görseller ile insan sağlığına olumsuz etki eden veya edebilecek durumda olan etkenlere ilişkin okuma, anlama, kullanma, alınacak kararlara katılma ve kendi kararlarını verme, olası riskleri tahmin edebilme ve önlem alabilme/alınmasını sağlama ve alışkanlık haline getirebilme yeterliliğine sahip olması durumudur.

İş Sağlığı ve Güvenliği Okuryazarlığının Aşamaları

İş sağlığı ve güvenliği okuryazarlığı (İSGOY) bir süreçtir. Bu süreç farklı aşamalardan oluşmaktadır. Bunlar:

Temel İş Sağlığı ve Güvenliği Okuryazarlığı,

Etkileşimli İş Sağlığı ve Güvenliği Okuryazarlığı,

Eleştirel İş Sağlığı ve Güvenliği Okuryazarlığı şeklinde sıralanmaktadır (Nutbeam,2000).

İşlevsel İş Sağlığı ve Güvenliği Okuryazarlık

İSGOY'nun en temel düzeyidir. Bu düzeyde bulunan kişinin temel okuma yazma ve aritmetik bilgilere sahip olması beklenmektedir. İş sağlığı ve güvenliğine ilişkin metinleri okuma, yazma ve görebilme unsurlarını içermektedir. Eğitim sisteminin yaygınlığı, ulaşılabilirliği gibi unsurlardan etkilenmektedir. Tek başına yeterli olmadığı açıktır. Zira iş sağlığı ve güvenliğine ilişkin mesajlar işyeri ve işyeri dışında bireylere uluslararası standartlara sahip ve kabul görmüş resim veya afişlerle daha kolay iletilebilmektedir. Bu nedenle geleneksel okur-yazarlık yanında bireyin görme yeteneğine de sahip olması gerekmektedir. Bu aşama, temel okuryazarlık ve görsel okuryazarlık olmak üzere iki aşamadan oluşmaktadır.

Temel Okuryazarlık: Bireyin yazılı metinleri okuma ve yazma yeterliliğine sahip olması aşamasıdır. Bu aşamada bulunan çalışanın yasal düzenlemeleri,

işyeri ve işveren talimatlarını, kullandığı ekipmana ilişkin kullanım kılavuzlarını okuyabilme becerisine sahip olmasını sağlamaktadır.

Görsel Okuryazarlık: İş sağlığı ve güvenliğine ilişkin bilgiler tüm dünyada kabul edilmiş olan bazı görsellerle ifade edilmektedir. Bu görsellerin ne anlama geldiğini anlamak çalışanların risklerden korunması için çok önemlidir. Çalıştığı işyerinde farklı bir dil kullanılsa dahi (Özellikle göçmenler, yabancı işçiler) bu görsellerle gerek kendisi gerekse işyeri ve işyerinde çalışan diğer kişilere yönelik riskleri önleme ve haber vermeyi sağlamaktadır. Bu nedenle görsel okuryazarlık temel okuryazarlık kadar önemli bir aşamadır.

Bu okuryazarlık türünde birey pasiftir. Klasik okuryazarlık düzeyinde olduğundan sadece metinleri ve görselleri okuma ve görme yeteneğine sahiptir. Bunların işlevlerini, ne anlama geldiğini, neden oluşturulduğunu anlama yeteneğine sahip değildir. Bu duruma ülkemizde özellikle iş kazası ve meslek hastalıklarının yüksek olduğu sektörler olan inşaat ve tarım sektöründe çalışan işgücü örnek verilebilir.

Etkileşimli İş Sağlığı ve Güvenliği Okuryazarlığı

Bu okuryazarlık düzeyine sahip bireylerden beklenen işlevsel okuryazarlık sürecinde edindiği bilgilerden hareketle kendisinden istenen davranışları ve bilgileri anlama, uygulama, katılma ve mesajların istediğinin aksine bir durumda bilgi ve becerilerini kullanabilme yeterliliğine sahip olması beklenmektedir. Örneğin işyerinde bireysel veya tüm çalışanları olumsuz etkileyebilecek daha fazla bilişsel kazanımları ve sosyal becerileri içerir. Etkileşimli okuryazarlık düzeyinde birey pasif konumdan aktif konuma geçmektedir.

Bu aşamadaki bireyin sahip olması beklenen yetkinlikler şöyledir:

- İşveren talimatlarına uygun davranır.
- İşyerindeki olumsuzluklar konusunda iş arkadaşları ve yetkililerle etkileşim içerisindedir.
- Riskler konusunda ilgililere bilgi verir.
-

Eleştirel İş Sağlığı ve Güvenliği Okuryazarlığı

İş sağlığı ve güvenliğine ilişkin bilgiler ve durumlar Sanayi Devriminden günümüze ağırlıklı olarak işçinin dışındaki taraflarca belirlenmiştir. Belirleyicilere bakıldığında toplumsal koruma rolünü üstlenen devlet kuralları herkes için belirleyici olarak ilk planda yer almaktadır. İkinci sırada çalışanların doğrudan ilişki içerisinde olduğu işverenler gelmektedir. Bu ki kesimin konuya ilişkin düzenleme, emir verme yetkisine sahip olmaları çalışanların uzun yıllar boyunca edilgen konumda olmalarına neden olmuştur. 1980'li yıllarda başlayan devletin rolü ve çalışma ilişkilerindeki gelişmeler iş sağlığı ve iş güvenliğinden

kaynaklanan sorunların çözümünde işçilerinde aktif hale gelmesinin gerekliliğini ortaya koymuştur.

Eleştirel İSGOY böyle bir ortamda ortaya çıkmaktadır. Gelişen teknoloji ve çalışma ilişkilerindeki değişim, yasal düzenlemeler işçinin itaat eden değil aynı zamanda anlayan, uygulayan ve değiştiren olarak ortaya çıkmasını gerektirmektedir. Bu aşamada çalışanlar veya toplumun tüm fertlerinin var olan yasal veya işyerindeki düzenlemeleri çözüm odaklı eleştiri getirebilen, tek başına veya grup içerisinde bu nitelikteki çalışmalara aktif olarak katılabilecek bir okuryazarlığa sahip olmasını gerektirmektedir.

Bu aşamadaki bireyin sahip olması beklenen yetkinlikler şöyledir:

- İşiyle ilgili yasal ve işveren talimatlarını okur, anlar ve değerlendirir.
- İşiyle ilgili koruyucu ekipmanların ne olduğunu bilir, bunların hangi amaçla ne şekilde kullanılması gerektiğini bilir.
- İşyerinde meydana gelmesi muhtemel riskleri önceden tahmin eder ve yetkisi dahilinde müdahale eder.
- İşyerinde meydana gelmesi muhtemel riskler konusunda iş arkadaşlarını ve işvereni bilgilendirir çözümüne yönelik öneriler getirir.

İş Sağlığı ve Güvenliği Okuryazarlığını Etkileyen Etkenler

İSGOY çok yönlü bir okuryazarlıktır. Çalışanların, işyerindeki araç gereçleri kullanımı, birlikte hareket etme, görsel materyalleri anlama, yazulu kuralları okuma, riskleri ve düzeylerini görme ve önlemeye yönelik karar alma gibi çok karmaşık ve sürekli bir süreçtir. Bu sürecin yeterliliği iş kazası ve meslek hastalıklarına karşı çalışanı, birlikte çalıştıklarını ve işyerini korumayı sağlarken, olumsuzluklar ise ciddi sorunlara yol açmaktadır.

İSGOY'nıı etkileyen birçok etken olmakla birlikte en önemlileri şu başlıklar altında toplanabilir.

a.Kişisel Etkenler: Bireyin yaşı, cinsiyeti, eğitim durumu, medeni hali, iş tecrübesi İSGOY etkileyen nedenlerdir. Gençlerin yaşlılara göre daha fazla iş kazası geçirmesi, yaşlıların daha fazla meslek hastalığına yakalanması, bekarların evlilere göre daha fazla iş kazası ve meslek hastalığı riskiyle karşı karşıya kalması bu durumlardan kaynaklanmaktadır. Nitekim Saraç tarafından yapılan çalışmada lisans mezunlarının iş sağlığı ve güvenliği bilinç düzeyinin orta öğretim düzeyine sahip kişilere göre daha yüksek olduğu belirtilmektedir. (Saraç,2016).

b.Fizyolojik Etkenler: Bireyin işle uyumsuz fiziksel durumu (Kilo, Boy), aşırı yorgunluk,Uykusuzluk gibi durumlar iş kazası ve meslek hastalığı ile karşılaşma oranını yükseltme ya da düşürmeye neden olmaktadır.

c. Psikolojigk Etkenler: İş kazası veya meslek hastalığına neden olan risklerden korunma konusunda bireyin ortalama bir insanın sahip olduğu zeka, iş

tatmini, psikolojik rahatsızlıklar, bağımlılık durumu, işini sevip sevmemesi, ailevi durumu, çevreyle olan iletişim düzeyi ve kalitesi, İnanç yapısı iş kazası ve meslek hastalığına uğrama/yakalanmasını artırabildiği gibi tersi durumlarda azaltmakta etken olmaktadır.

Türkiye'de İş Sağlığı ve Güvenliği Mevcut Durum

İş kazalarının %98'i önlenebilir, %2'si önlenemez nitelikteki kazalardır. Bu kazaların %48'i çok basit önlemlerle, %50'si ise, sistematik çabalarla önlenebilir niteliktedir. Meslek hastalıklarının ise, tamamı önlenebilir risklerdir.

Türkiye'de iş sağlığı ve Güvenliğinin mevcut durumu şöyledir.

Tablo 1: Türkiye'de iş Kazası İstatistikleri (2015-2021)

YIL	ERKEK	KADIN	TOPLAM
2015	206.922	34.625	241.547
2016	241.115	44.953	286.068
2017	300.770	58.883	359.653
2018	354.308	76.677	430.985
2019	337.108	85.355	422.463
2020	314.897	69.365	384.262
2021	417.078	94.006	511.084
Toplam	2.172.198	463.864	2.636.062

Kaynak: SGK İstatistik Yıllıkları 2015-2021.

2015-2022 yılları arasında 2.636.062 çalışan iş kazası geçirmiştir. Bunların 2.172.198'i erkek,463.864'ü kadındır. Erkeklerde iş kazası geçirme oranının kadınlara göre daha yüksek olduğu görülmektedir.

Tablo 2: Türkiye'de Ölümlü İş Kazaları (2015-2021)

YIL	ERKEK	KADIN	TOPLAM
2015	1.219	33	1.252
2016	1.369	36	1.405
2017	1.604	29	1.633
2018	1.495	46	1.541
2019	1.126	21	1.147
2020	1.197	34	1.231
2021	1.350	32	1.382
TOPLAM	9.360	231	9.591

Kaynak: SGK İstatistik Yıllıkları 2015-2021.

2015-2021 yılları arasında gerçekleşen 2.172.198 iş kazası sonucunda 9360'ı erkek, 231'i kadın olmak üzere 9.360 çalışan hayatını kaybetmiştir.

Tablo 3: Türkiye'de Meslek Hastalığı İstatistikleri (2015-2021)

YIL	ERKEK	KADIN	TOPLAM
2015	470	40	510
2016	568	29	597
2017	638	53	691
2018	966	78	1.044
2019	997	91	1.088
2020	724	184	908
2021	933	274	1.207
TOPLAM	5296	749	6045

Kaynak: SGK İstatistik Yıllıkları 2015-2021.

Meslek hastalıkları istatistikleri iş kazası istatistiklerine göre çok daha gerçek dışı verilerden oluşmaktadır. 2015-2021 yılları arasında 5.296'sı erkek, 749'u kadın olmak üzere 6.045 kişi meslek hastalığına yakalanmıştır. Söz konusu dönem içinde meslek hastalığı nedeniyle ölen çalışan sayısı ise 31'i erkek,4'ü kadın olmak üzere toplam 35 kişidir.

Tablo 4: Sektörlere Göre İş Kazası ve Meslek Hastalıkları (2015-2021)

	2021		2020		2019		2018		2017	
	İş Kazası	Meslek Hastalığı	İş Kazası	Meslek Hastalığı	İş Kazası	Meslek Hastalığı	İş Kazası	Meslek Hastalığı	İş Kazası	Meslek Hastalığı
Tarım Orman Balıkçılık	4258	1	3.331	2	3641	4	3439	5	2761	1
Maden	17083	58	13.047	44	14167	72	13771		13052	55
İmalat	243302	617	179.165	375	182623	671	183288	108	159815	365
Elektrik, Gaz, Buhar Ve İklimlendirme Üretimi Ve Dağıtımı	4865	6	3.790	1	3954	6	3651	508	3206	0
Su Temini; Kanalizasyon, Atık Yönetimi Ve İyileştirme Faaliyetleri	7224	5	6.622	2	7138	6	6887	0	6753	1
İnşaat	58107	102	44.304	23	47701	35	77157	0	62802	16
Toptan Ve Perakende Ticaret; Motorlu Kara Taşıtlarının Ve Motosikletlerin Onarımı	34259	67	25.995	28	25837	34	25552	30	21135	23
Ulaştırma Ve Depolama	32973	40	32.190	29	46190	29	61527	18	46352	30
Konaklama Ve Yiyecek Hizmeti Faaliyetleri	40837	40	17.816	9	25969	16	912	40	833	0
İnsan Sağlığı Ve Sosyal Hizmet Faaliyetleri	21931	85	19.249	126	14241	2	975	5	536	1

Kaynak: SGK İstatistik Yıllıkları 2015-2021.

Tablo 4 incelendiğinde Türkiye'de son beş yıl içinde en fazla iş kazası olan ilk dört sektör, İmalat, İnşaat, , Ulaştırma ve Depolama, Elektrik, Gaz, Buhar Ve İklimlendirme Üretimi Ve Dağıtımı ve Toptan Ve Perakende Ticaret olarak görülmektedir.

Meslek Hastalıkları açısından bakıldığında; İmalat, Elektrik, Gaz, Buhar Ve İklimlendirme Üretimi Ve Dağıtımı, Maden, İnsan Sağlığı ve Sosyal Hizmet Faaliyetleri sektöründe gerçekleşmiştir.

Tablo 5: Türkiye'de Yıllar İtibariyle Sektörel Kayıt Dışı İstihdam Oranları (2015-2021)

Yıllar	Tarım	Tarım Dışı	Sanayi	Hizmet	İnşaat	Genel
2015	81,16	21,23	19,13	20,05	35,58	33,57
2016	82,09	21,72	20,2	20,35	35,76	33,49
2017	83,33	22,1	20,03	20,95	35,8	33,97
2018	82,73	22,28	20,29	21,46	34,39	33,42
2019	86,62	22,96	20,03	22,55	37,74	34,52
2020	83,46	19,3	16,46	18,76	34,72	30,59
2021	84,56	17,49	14,16	17,16	31,95	29

Kaynak: SGK İstatistik Yıllıkları 2015-2021.

Tablo 5 incelendiğinde kayıt dışı istihdamın, kayıtlı istihdamın 1/3'ü oranında olduğu görülmektedir. İş kazası ve meslek hastalıklarının yaygın olarak gerçekleştiği sektörler olan tarım ve inşaat sektörlerinde oranın diğerlerine göre oldukça yüksek olduğu görülmektedir. Bu iki sektörde meydana gelen iş kazası ve meslek hastalıklarının bildirilmediği göz önüne alındığında iş kazası ve meslek hastalığı sayılarının bildirilenlerin çok üzerinde olduğu düşünülmelidir.

Değerlendirme

Türkiye'de gerek yasal gerekse kurumsal düzenlemeler konusunda önemli bir sıkıntı olmamakla birlikte iş kazası ve meslek hastalıkları konusunda iç açıcı bir görünüm bulunmamaktadır. Mevcut verilerin sadece kayıtlı işgücünü kapsadığı, en çok iş kazası ve meslek hastalığının görüldüğü Tarım, İnşaat ve imalat sektörlerinde gerçekleşen iş kazası ve meslek hastalıklarının dahil edilmesi durumunda sorunun daha kötü olacağı açıktır.

Türkiye'de İSGOY konusunda sorun yaratan durumlar şu başlıklar altında toplanmaktadır

Eğitim sistemi: Türkiye'de iş sağlığı ve güvenliğine ilişkin eğitim Meslek liseleri, ön lisans ve Lisans düzeyinde verilmektedir. Ön lisans ve Lisans düzeyindeki eğitimler Meslek Yüksekokulları ve Mühendislik fakültesi ağırlıklı olarak verilmektedir. Türkiye'de istihdamın yüksek olduğu söktörler olan Tarım, İnşaat, İmalat, madencilik gibi sektörlerdeki istihdamın düşük eğitim düzeyine sahip olması nedeniyle bu sektörlerde iş kazası ve meslek hastalıkları daha yüksektir. Zira bu sektörlerde çalışanların büyük çoğunluğu iş sağlığı ve güvenliği okuryazarlığı bir yana bu konuda en basit düzeyde dahi eğitim almamışlardır. Her ne kadar yasal olarak çalışanları işe almada, iş değişikliğinde, mesleki eğitim alması zorunlu olanların bu eğitimi aldıklarına ilişkin belgelerini

görmeden, iş kazası ve meslek hastalığı geçirenlerin geri dönüşlerinde eğitmek, bilgi vermek gibi zorunlulukları olsa da bunlar genellikle kağıt üzerinde kalmaktadır. Nitekim, tarım, inşaat, imalat gibi sektörlerde çalışanların büyük çoğunluğunun ilkokul mezunu yani temel okaryazarlık düzeyinde olduğu düşünülürse, bu alanda ciddi bir sorun olduğu görülmektedir.

Denetim sistemi: İş kazası ve meslek hastalıklarının giderilmesi için yasal düzenlemeler veya işveren talimatları her zaman için yeterli değildir. Özellikle ülkemiz gibi kadercilik anlayışının yaygın olduğu, kuralların yasal yaptırımlardan kaçmak için uyulduğu bir ortamda, bu yönde olumsuzlukların giderilmesi işyerlerinin denetlenmesine bağlı olmaktadır. Fakat mevcut denetim sistemi ile bunun başarılması mümkün görülmemektedir.

İşverenlerin Tutumu: Her ne kadar yasal düzenlemeler iş kazası ve meslek hastalıklarının önlenmesi konusunda sorumluluğun neredeyse tamamını işverene yüklemiş olmakla birlikte, ülkemizde kayıt dışı istihdamın yüksekliği, işverenlerin, işçileri eğitmeye yönelik harcamaları maliyet olarak görmesi ve yasal zorunlulukları yerine getirmekle yetinmeleridir.

Sonuç

Yazının icadı ile başlayan ve klasik okuryazarlık denilen bir metni okuma ve yazabilme yeteneğine sahip olma, bireyi diğerlerinden ayıran en önemli meziyet olmuştur. Teknolojik gelişmeler insan hayatında birçok alanda önemli değişimler ve kolaylıklar sağlamıştır. İnsanlar arası iletişim, çalışma ilişkileri, seyehat vb. değişimler beraberinde sorunları da getirmiştir. Üretim yapısında meydana gelen değişim ve hız, okuryazarlık kavramına da farklı anlamlar yüklenmesine neden olmuştur. Artık klasik okuryazarlık gelişimlerin yarattığı sorunlara çözüm bulmakta yeterli olmamakta, bireyin daha ileri düzeyde yani metni okuma, yazmanın yanısıra anlama, değerlendirme, alışkanlık haline getirme, sorunlara çözüm üretebilme gibi yeterliliklere sahip olmasının beklenmesine yol açmıştır. Bu beklenti yaşamın tüm alanlarında olduğu gibi, çalışma hayatında da kendini göstermektedir. Çalışma sürecinde çalışanların işle ilgili konularda ileri düzeyde okuryazarlık yeterliliğine sahip olması beklendik bir durum haline gelmiştir.

İş kazası ve meslek hastalıklarının ve yarattığı olumsuzlukların ortadan kaldırılması veya en azından katlanılabilir düzeyi indirilmesi tüm ülkeler için ortak amaçtır. Bu amacın gerçekleştirilmesi için siyasal iktidarlar farklı politikalar benimsemektedir. Kimi ülkeler bu sorunun çözümünü çalışanlara, kimi ülkeler işverene, kimi ülkeler ise yasal düzenlemeleri yapma yetkisi olan kamuya bırakmıştır. Hangi yöntem benimsenirse benimsensin, çalışanlar süreçte hep pasif durumda bırakılmıştır. Yani işveren ya da yasal düzenlemeler olumsuzlukların giderilmesine ilişkin kuralları belirleme hakkına sahip iken,

çalışanlar bu emir ve düzenlemelere uymakla yükümlü olmuştur. Fakat mevcut durum, bu uygulamaların iş kazası ve meslek hastalıklarının önlenmesi konusunda yeterli olmadığını göstermektedir.

Bireyin işle ilgili olası riskleri anlama, giderme ve alışkanlık haline getirmesi düzeyi olan iş sağlığı ve güvenliği okuryazarlığına sahip olması sorunun çözümünde temel etkendir. Çalışanların yasaların veya işverenin talimatlarına uymak zorunda olduğu için değil, niçin istendiğini, ne olacağını, nasıl yapılması gerektiğini, kimleri nasıl ve ne kadar etkilediğini anlama ve uygulama yeteneğine sahip olması durumunda yani pasiflikten aktif duruma geçmesiyle giderileceği açıktır. Bu nedenle iş kazası ve meslek hastalıklarının önlenmesinde tüm yükümlülüklerin işverene yüklenmesi yerine, aileden başlayarak, hpayatın tüm aşamalarında iş sağlığı ve güvenliği okuryazarlığının tüm bireylere kazandırılması amaçlanmalı ve gerçekleştirilmelidir.

Kaynakça

1. Altan, Ö. Z. (2004). Sosyal Politika Dersleri. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
2. Arıcı, K. (1999). İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Dersleri. Ankara: TES-İŞ Eğitim Yayınları.
3. Centel,T ,(1992) Çocuklar İle Gençlerin İş Güvenliği, İstanbul: İ.Ü. Yayınları No: 3041
4. Çiçek, Ö , Öçal, M . (2016). Dünyada Ve Türkiye'de İş Sağlığı Ve İş Güvenliğinin Tarihsel Gelişimi . Hak İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi , 5 (11) , 106-129 . Retrieved from https://dergipark.org.tr/tr/pub/hakisderg/issue/24441/259080
5. ÇSGB (1993), Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı , İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği ile İlgili Genel Bilgiler, Ankara
6. DEMİRCİOĞLU, A.M ve Tankut, C,(2002), İş Hukuku, Gözden Geçirilmiş 8. Bası, İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A. Ş.
7. Gerek, H. N. (2008). İş Sağlığı ve İş Güvenliği. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi AÖF Yayınları.
8. Koçoğlu,E,(2019), Medya Okuryazarlığı ve Eğitimiyle İlgili Temel Kavramlar:Medya Okuryazarlığı ve Eğitimi,(Editör:Erol Koçoğlu-Özkan Akman)Ankara Pegem Akademi Yayınları
9. Makal, A. (1997). Osmanlı İmparatorluğu'nda Çalışma İlişkileri: 1850 – 1920 Türkiye Çalışma İlişkileri Tarihi, Ankara: İmge Kitabevi
10. Nutbeam, D. (2000). a challenge forcontemporary health education strategies into the 21st century. HealthLiteracy as a public HealthGoal, Health Promotion International, Volume 15, Issue 3, September 2000, Pages 259–267,
11. Sabuncuoğlu, Z., (2000),İnsan Kaynakları Yönetimi, Bursa: Ezgi Kitabevi Yayınları,
12. Saraç,Ç.K.,(2016), İş Sağlığı Ve Güvenlik Kültürü Algısının İş Tatmini İle İlişkisinin İncelenmesi, İş Sağlığı Ve Güvenlik Kültürü Algısının İş Tatmini İle İlişkisinin İncelenmesi, Nişantaşı Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Y.Lisans Tezi
13. Sosyal Güvenlik Kurumu,(2022) Kayıtdışı İstihdam, Kayıtdışı İstihdam Oranı (sgk.gov.tr), 15.11.2022 tarihinde erişildi.
14. Sosyal Güvenlik Kurumu(201-2021), Sosyal Güvenlik Kurumu İstatistik Yıllıkları, https://www.sgk.gov.tr/Istatistik/Yillik/fcd5e59b-6af9-4d90-a451-ee7500eb1cb4/05.11.2022 tarihinde erişildi.

15. Talas, C. (1992). Türkiye'nin Açıklamalı Sosyal Politika Tarihi, Ankara: Bilgi Yayınevi
16. Topak, O. (2004). İşçiden İş Kavramına Geçiş ve Değişikliğin Gizli İdeolojisi, TTB Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi, S. 18, Nisan - Haziran 2004, 7-12. https://www.ttb.org.tr/dergi/index.php/msg/article/view/376/354 (Erişim tarihi: 20.04.2021).
17. Tunca,F,Utlu,Z,(2016), İş Güvenliğinde Kök, Neden - Sonuç İlişkisi, İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi 31, (2016) (1-14)
18. UNESCO,(2022), Comment l'UNESCO définit-elle l'alphabétisation ?, Ce qu'il faut savoir sur l'alphabétisation | UNESCO
19. WHO,(1952), Joint ILO/WHO Committee on Occupational Health : second report , https://apps.who.int/iris/handle/10665/40212
20. Yardım, N., Çipil, Z., Vardar, C. & Mollahaliloğlu, S. (2007). Türkiye İş Kazaları ve Meslek Hastalıkları: 2000-2005 Yılları Ölüm Hızları, Dicle Tıp Dergisi, 34(4), 264-271

BİST-30'DAKİ MALİ KURULUŞLAR DIŞINDAKİ İŞLETMELERİN ENTROPİ TABANLI MABAC YÖNTEMİ İLE FİNANSAL PERFORMANS ORANLARI KULLANILARAK AĞIRLIKLANDIRILMASI VE SIRALANMASI

Dr. İbrahim KAYA

Öğr. Gör. Dr., Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi,
Isparta Meslek Yüksekokulu, ibrahimkaya@isparta.edu.tr.
ORCID: 0000-0001-6402-4042. Araştırma Türü: Nicel Araştırma

1.Giriş

Son yıllarda finansal piyasaların küreselleşmesi, firmalar, finansal kurum ve kuruluşlar arasındaki yoğun rekabet ile birlikte hızlı teknolojik, ekonomik ve sosyal değişiklikler, finansal ve iş çevrelerinde artan bir istikrarsızlığa ve belirsizliğe neden olmuştur. Bu yeni bağlamda, etkin finansal kararlar almanın önemi artmış ve finansal karar verme sürecinin karmaşıklığı da artmıştır. Finansal araştırmacılar ve uygulayıcılar, karmaşık nicel analiz tekniklerine dayalı entegre ve gerçekçi yaklaşımlar yoluyla finansal karar problemlerini ele alma gerekliliğini kabul etmektedir. Son yıllarda muhasebe ve finans alanında yapılan çalışmalarda performans oranları yoğun bir şekilde kullanılmaktadır (Terzioğlu, Kurt, Yaşar., ve Köken'in 2022; Çekici ve Babacan 2022; Yazıcıoğlu ve Yıldırım'ın 2022; Kurt ve Kablan 2022; Gül ve Erdem 2022; Yalcin, Bayraktaroğlu ve Kahraman 2012, Sawir, 2005 vd.). Bu da performans oranlarının önemini artırmaktadır. Finansal performans oranları firmaların iç ve dış kontrolü yapılırken veya yatırım kararları alınırken işletmenin iç ve dış çevresi tarafından kullanılmaktadır. Oran, şirketin finansal yükümlülüklerini yerine getirmek için yeterli nakde, makul miktarda alacaklara, verimli envanter yönetimine, iyi yatırım harcama planlamasına ve hissedar refahını maksimize etme hedefine ulaşılabilmesi için sağlıklı bir sermaye yapısına sahip olup olmadığının bir göstergesi olabilir (Brigham ve Houston, 2006, 176). Finansal bilgi kullanıcıların yararlı bilgi sağlayan firma performans oranları, geçmiş yönetim performansının ve gelecekteki beklentilerin değerlendirilmesine, finansal alandaki güçlü ve zayıf yönlerin değerlendirilebilmesine olanak sağlayan bir analiz türüdür (Sawir, 2005, 6). Bu finansal analiz ile bir şirketin güçlü ve zayıf yönlerini bilmek mümkündür. Finansal oranlar mali tablolardan elde edilmektedir. Mali tabloların amacı da özellikle şirketin mali sisteminden, karar vermede güçlenmeyi destekleyecek kaynaklardan biri olarak mali bilginin elde edilmesidir (Fahmi, 2013,4-5). Finansal tablolar, iş birimlerindeki faaliyetleri kontrol etme, değerlendirme ve karar verme eğiliminde olanların ihtiyaç duyduğu bilgi kaynaklarından biridir. Bu kişiler, görevlerini daha iyi yerine getirebilmek için, karar verme, performans değerlendirmesi ve etkin ve verimli yönetimin değerlendirilmesi için genel ve ekonomik koşullar hakkında diğer bilgi kaynaklarından alınan ilgili bilgilerle finansal tablolar yoluyla elde edilen bilgileri bütünleştirmelidir (FASB, 1978). Yöneticilerin performansını, firmaların performansını, bunların değerlendirilmesini ve kontrolünü etkileyen çeşitli faktörler vardır. En önemli faktörlerden biri finansal raporlama yoluyla hazırlanan bilgilerin etkisidir. Finansal tablolar, bir şirketin yöneticilerinin bakış açısına ilişkin belirli bilgilerini kategorize ederek kullanıcılara anlamlı bir şekilde sunar (Pourbagheri, 2009).

Finansal oran ve şirketin performansı arasında yakın bir ilişki vardır (Marwansyah, 2017, 97). Bir şirketin operasyonel etkinlik düzeyini görmek ve değerlendirmek için sadece yöneticilerin duyarlılığını ve keskinliğini niteliksel olarak kullanmak değil, niceliksel yöntemler kullanmak gerekir (Rahmiyatun ve Arkadaşları 2019, 83). Bu durumda, finansal oranların hesaplanmasında nicel yöntemler kullanılarak elde edilebilir.

Bunun sonucunda yapılan akademik çalışmalarda hangi oranların kullanılması gerektiği konusu önemli hale gelmektedir. Çalışmanın amacı konuyla ilgili nicel bir çalışma yaparak hem kullanılmayan getiri ve fiyat oranlarını kullanmaktır (Yaakob ve Gegov, 2016; Baydaş ve Elma, 2021). Hem de literatürde çok kullanılmayan yöntem olan Entropi temelli MABAC yöntemi kullanılarak literatüre katkı sunmaktır (Ulutaş 2019, 1553). Hangi finansal performans oranlarının daha iyi sonuç verdiği veya yapılacak analizlerde hangi oranın kullanılması gerektiği konusuna objektif bir katkı sunmak için ÇKKV yöntemlerinden MABAC yöntemi ve entropi yöntemi birlikte kullanılarak Microsoft Excel programı ile BİST 30 şirketleri üzerinde analiz yapılaraktır.

2. Çok Kriterli Karar Verme Teknikleri

Çok kriterli karar verme (ÇKKV), birden fazla çeşitli disiplinlerin (sosyal bilimler, ekonomi, psikoloji, matematik, enformatik, yönetim) bir araya gelmesiyle karar verme aşamasında bulunan kişilere birin üzerinde çözüm elemanının olması durumunda, bu elamanlar içerisinden en elverişli olanı belirleme ve uygulama olanağı sunan bilimsel bir analiz aracıdır (Yıldırım, Önder, 2015, 15). ÇKKV yöntemlerinden, en uygun alternatifi seçmek için, belirli kriterlerin ağırlıklarının hesaplandığı, çok sayıda ve genellikle birbiriyle çelişen bir dizi kritere göre alternatiflerin değerlendirildiği bir yöntemler ailesidir (Ishizaka ve Siraj, 2018, 462-463). Tercih edilen alternatif bütün kriterler dikkate alınarak incelenmesi işletmeler için en uygun olan alternatifin belirlenmesi önem arz etmektedir. Bundan dolayı karar vericinin kriterlerin değerleri arasından en çok tercih edilen alternatifi seçilmesine imkan sağlayacaktır (Aktaş ve diğ., 2015, 181). ÇKKV uygulamalarının işletmelerde karar alma aşamalarında çoğunlukla tercih edildiği yerleri şöyle belirtebiliriz: strateji belirleme, yatırım karar alternatifi seçimi, toplam kalite yönetimi, tedarikçi seçimi, proje seçimi, üretim, kıyaslama (benchmarking), muhasebe ve finansman, personelin değerlendirilmesi, tüketici eğiliminin ölçülmesi, pazar araştırması, uygun yazılım programları, yatırım kararları ve geleceğe yönelik strateji belirlemedir (Kuruüzüm, Atsan, 2001, 94 – 100; Ayçin, 2019, 2).

ÇKKV teknikleri ile ölçülen finansal performans analizi için birden fazla kriter vardır (De Almeida, Filho ve diğerleri, 2020, 1). Bu nedenle, ÇKKV

paradigması, çoklu değişkenleri hesaba katarak uygun bir çözüm önermek yerine esasen nihai bir uzlaşma çözümü sunar. Firmaların finansal performans değerlendirmesi, yöneticilere, hissedarlara ve yatırımcılara firmanın güçlü ve zayıf yönlerini ve rakiplerine göre rekabet avantajlarını göstermede rehberlik sağladığı için karar vericiler için önemli bir faaliyettir (Zopounidis ve Doumpos, 2002, 171). Yatırımcılar Yatırım kararları alırken ekonomik ve firma bazlı ölçütlerin yanı sıra geçmiş hisse senedi verilerine dikkat ederler. Sektördeki şirketlerin doğru bir şekilde değerlendirilmesi, çeşitli firmaların birbirleriyle rekabet ederken konumlarını temsil edebilir, firmalar için yararları ve sakıncaları, beklentileri ve zorlukları belirtir (Carmona, vd, 2014, 16). Firma değerlendirmesi önemli bir endüstriyel fonksiyondur. Yatırımcılar, daha fazla bilgi için sürekli olarak doğru yatırım alanını arıyorlar. Sonuç olarak, sürekli olarak başarılı ve başarısız firmaları analiz etmeye ve ayırt etmeye çalışıyorlar. Zamanlama, finansal piyasalardan elde edilen faydaları en üst düzeye çıkarmak için yatırım yapmanın önemli bir yönüdür. Karlı karar vermede stratejisinin kritik yönü, aynı kararı piyasanın geri kalanıyla birlikte veya ondan önce verebilme yeteneğidir. Performans kriterlerine sahip firmaların finansal değerlendirmesi, farklı bakış açılarına odaklanan çok boyutlu yapıyı tanımlar ve tipik olarak ÇKKV problemi olarak kabul edilir.

Mali tablo analizi esas olarak mali oranlara dayanmaktadır. Bir işletmenin karmaşık finansal performans yapısının sadece tek bir oranda yer alan iki değişkenle açıklanamayacağı tartışılmaktadır (Hallerbach ve Spronk 2002, 191). Bu nedenle, bir firmanın finansal değerlendirmesi için ve firmalar arası karşılaştırmaları mümkün kılmak için çok değişkenli yaklaşımları kullanan ayrıntılı modeller inşa edilmektedir. Bu çok değişkenli yaklaşımlarda benimsenen birleştirme sürecinin, finansal bir matriste önemli bilgi kaybına yol açtığı görülmektedir. Bununla birlikte, ÇKKV yöntemi kullanılarak çoklu karar kriterleri ve çoklu karar alternatifleri dikkate alınarak elde edilen sıralamaların daha bilgilendirici olduğuna inanılmaktadır. ÇKKV, oldukça gelişmiş yöneylem araştırması alanından önemli bir katkıdır. Çoklu karar kriterlerine ve çoklu karar alternatiflerine dayanır. Dragan et al. (2018, 60), ÇKKV'nin temel konusu çoklu kriterlerin ağırlığını belirlemektir. Ölçüt ağırlıkları, öznel ağırlıklandırma (Nokta Tahsisi ve Analitik hiyerarşi süreci (AHP); Swing yöntemi ve Basit Çok Nitelikli Sıralama Tekniği (SMART)) veya nesnel ağırlık belirleme yöntemleri (Ortalama ağırlık; Standart sapma, Entropi yöntemi; Kriter Önemi) kullanılarak elde edilmelidir. Hissedarların yatırım kararları, onlara ÇKKV teknikleri kullanılarak ağırlıklı bir kritere dayalı performans sıralaması verilerek çözülebilir. Analizde kullandığımız nesnel ağırlık belirleme yöntemi olan entropi yöntemi açıklanacaktır.

2.1 Entropi Yöntemi

Entropi kavramı ilk olarak 1865'te Rudolp Clausius tarafından termodinamikte düzensizliğin ve dağınıklığın bir ölçütü tanıtıldı. Shannon ve Weaver'ın (1947) çalışmasında önerilmiştir. Karar verme seçimini etkilemeden karar matrisine dayalı ağırlık oranlarının hesaplanması için tarafsız bir yöntem olarak geliştirilmiştir (Ahn vd., 2019). Shannon'a göre entropi, belirli bir kaynaktaki düzensizlik derecesini ifade eden bir kavramdır. Düzensizliğin derecesi ne kadar büyükse, kaynağın bilgi potansiyeli de o kadar büyük olur (Shannon 1948). Ayrıca kavram, 1982 yılında Zeleny tarafından niteliklerin nesnel ağırlıklarının belirlenmesi için vurgulanmıştır (Zeleny, 1982). Zeleny'ye göre entropi, bilgi belirsizliğinin bir ölçüsüdür. Entropi yöntemi aşağıdaki adımlardan oluşmaktadır (Shannon, 1948: 392-403; 1951: 50-64)

1. Adım: Karar Matrisinin Oluşturulması

Xij değerlerinden oluşan ve D ile simgelenen karar matrisi

$$D = \begin{vmatrix} X_{11} & X_{12} & \dots & X_{1n} \\ X_{21} & X_{22} & \dots & X_{2n} \\ \vdots & \vdots & & \vdots \\ X_{m1} & X_{m2} & \dots & X_{mn} \end{vmatrix} \quad ; \quad i=0m; \quad j=1n$$

(1)

2. Adım: Karar Matrisinin normalizasyonu

$$P_{\prime j} = \frac{x_{ij}}{\sum_{t)1}^{m} x_{\prime j}} \ \forall \ ij \qquad (2)$$

i= alternatifler $P_{\prime j}$= normalize edilmiş değer

j= kriterler $x_{\prime j}$= i alternatifinin j ninci kriteri için değeri

3. Adım: Kriterlere ilişkin Entropi değerinin bulunması

Entropi değerleri aşağıdaki formül yardımıyla hesaplanır.

k= $(\ln(m))^{-1}$ olarak tanımlanan sabit bir katsayıdır.

$$e_{ij} = -k \sum_{ji}^{n} pij \,.\ln(pij) \ \ i = 1, 2 \dots, m \ \ ve \ j = 1, 2 \dots, n$$

(3)

0≤ e_{ij} ≥1 olacak şekilde değer alır.

e_j değeri ij kriterinin belirsizlik ölçümü ya da Entropi değeri olarak tanımlanır.

4. Adım: Farklılaşma Derecelerinin Belirlenmesi

Farklılaşma derecelerinin hesaplanması için aşağıdaki formül uygulanır.

d_j = 1-e_j j= 1,2,….n. (4)

d_j değerinin yüksek olması kriterlere ilişkin alternatif skorları uzaklığın ya da farklılaşmanın yüksek olduğunu gösterir.

5. Adım: Entropi kriter ağırlıkların hesaplanması

Kriter ağırlıkları hesaplanırken aşağıdaki formülle hesaplanır.

$$w_j = \frac{d_j}{\sum_{j=1}^{n} d_j} \quad (5)$$

Kriterlerin ağırlıkları hesaplandıktan sonra ikinci aşamada MABAC yöntemi ile ilgili bilgi verilecektir.

2.2 MABAC Yöntemi

MABAC yöntemi ÇKKV problemlerinin çözümünde oldukça etkilidir. Bu yaklaşım, diğer yöntemlerle birlikte kullanılabilecek basit ve pratik bir çerçeveye sahiptir ve nihai sonuca ulaşma noktasında potansiyel kazanç ve kayıpları da dikkate almaktadır. MABAC (Multi-Attributive Border Approximation Area Comparison) yöntemi, Pamucar ve Cirovic tarafından 2015 yılında literatüre kazandırılmıştır. İlk olarak lojistik alanında kullanımı ile gündeme gelmiş ardından çeşitli alanlarda kullanılmaya başlanan bir ÇKKV yöntemi haline gelmiştir (Pamučar ve Ćirović, 2015). Finansal performans ölçümlerinde de yararlanılan yöntem, karar alternatiflerin kriter fonksiyonlarının sınır yakınlık alanına uzaklıklarını dikkate alarak alternetifleri sıralayan bir yöntemdir. Yöntem kullanırken uygulama adımları aşağıdaki gibidir. (Pamučar ve Ćirović, 2015; Gigović vd., 2017; Pamucar vd. 2018):

Adım 1 : Karar Matrisinin Oluşturulması

$$\mathbf{D} = \begin{vmatrix} X_{11} & X_{12} & \dots & X_{1n} \\ X_{21} & X_{22} & \dots & X_{2n} \\ \vdots & \vdots & & \vdots \\ X_{m1} & X_{m2} & \dots & X_{mn} \end{vmatrix}; \text{ i=0m; j=1n} \quad (6)$$

m: karar alternatif sayısını n: değerlendirme kriter sayısını

x_{ij}= j ninci kriter için i karar alternatifinin aldığı değer

Adım 2 : Normalizasyon

Kriterlere ait (Maliyet/ Fayda) normalizasyon işlemleri için kullanılacak formüller aşağıda gösterilmiştir.

Fayda kriteri için: $n_{ij} = (x_{ij} - x_i^-) / (x_i^+ - x_i^-)$ (7)

Maliyet kriterleri için: $n_{ij} = (x_{ij} - x_i^+) / (x_i^+ - x_i^-)$ (8)

x_i^- = sütünda yer alan minimum değeri

x_i^+ = sütünda yer alan maksimum değeri ifade etmektedir.

Adım 3 : Normalize matrisin ağırlıklandırılması

Normalize matrisin ağırlıkları hesaplanırken aşağıdaki formül kullanılacaktır.

$v_{,j} = w_{,}.\ (n_{ij}+1)$ (9)

Adım 4: Sınır Yakınlık Alanı Matrisinin oluşturulması

Sınır yakınlık alanı matrisi oluşturulurken aşağıdaki formülden yararlanılmaktadır.

$g_{,} = (\prod_{j=1}^{m} v_{ij}{}^{1/m})$ (10)

$v_{,j}$= bir önceki adımda hesaplanan ağırlıklandırılmış değerleri

m= karar alternatif sayısını ifade etmektedir.

Kriterlere ait gi değerlerinin hesaplanmasının ardından, sınır yakınlık alanı matrisi oluşturulur. (G)

$$G = \begin{matrix} C_1 & C_2 & \ldots\ldots & C_n \\ g_1 & g_1 & \ldots\ldots\ldots & g_n \end{matrix}$$

Adım 5 : Karar Alternatiflerinin Sınır Yakınlık Alanına Olan Uzaklıklarının Q hesaplanması

Karar alternatiflerinin sınır yakınlık alanına olan uzaklıkları aşağıdaki formülle hesaplanmaktadır.

$$Q=\begin{bmatrix} v_{11}-g_1 & v_{12}-g_2 & \cdots & v_{1n}-g_n \\ \vdots & & \ddots & \vdots \\ v_{m1}-g_1 v_{m2}-g_2 & & \cdots & v_{mn}-g_n \end{bmatrix} \quad (11)$$

$q_{,j}$ değerleri ağırlıklandırılmış karar matrisi elamanları ile ve sınır yakınlık matrisi elamanları arasındaki farkı göstermektedir.

$$A_i \varepsilon \begin{cases} G^+ \text{ eğer } q_{,j} > 0 \\ G \text{ eğer } q_{,j} \ = 0 \\ G^- \text{ eğer } q_{,j} < 0 \end{cases}$$

G = sınır yakınlık alanı G^+= üst yakınlık alanı G^-= alt yakınlık alanı

Adım 6: Karar Alternatiflerinin Sıralanması

Yöntemin son aşamasında karar alternatiflerinin sınır yakınlık alanından uzaklık değerleri $q_{,}$ değerleri kullanılır. Her karar alternatiflerinin kriter fonksiyonları aşağıdaki formülle hesaplanır.

$S_{i=}\ \sum_{j=1}^{n} q_{,j}$ j =1,2,…n ; i = 1,2,….m (12)

3. Literatür Taraması

Altuntaş'ın 2022 yılında yaptığı çalışmada G7 ülkelerinin 2020 Küresel Siber Güvenlik Endeksi (GCSI) bileşeni verilerini kullanarak siber güvenlik verimliliğini ARAS, BTA, COPRAS, EDAS, ROV, WASPAS, TOPSIS, Gri İlişkisel Analiz ve ENTROPİ tabanlı MABAC yöntemi ile analiz etmiştir. Yapılan analiz sonucunda, ABD, İngiltere, Almanya, Fransa, Kanada, Japonya ve İtalya ülkelerin siber güvenlik verimliliğinin sıralanması yapılmıştır. Ayrıca araştırmada, siber güvenlik performanslarının diğer ülkeler ile belirgin farklılıklar gösteren ABD ve İngiltere'nin diğerlerinden daha yüksek performans oranına sahip olduğu görülmüştür. Sonuçlara göre, ülkelerin Siber Güvenlik Endeksi, optimal olarak ENTROPİ tabanlı MABAC yöntemi ile analiz edildiği ifade edilmiştir.

Terzioğlu, Kurt, Yaşar., ve Köken' in 2022 yılında yaptıkları çalışmada Borsa İstanbul 100 endeksinde faaliyet gösteren elektrik, gaz ve buhar sektörlerindeki 8 işletmenin finansal performans oranları ÇKKV yöntemleri arasında yer alan SWARA ile ağırlık oranları hesaplanarak VIKOR ve WASPAS yöntemiyle analiz edilmiştir. Analizin sonucunda SWARA' göre optimal ağırlıklar sırasıyla; aktif devir hızı, asit-test oranı, cari oran, kaldıraç oranı, öz sermaye devir hızı, aktif karlılık, öz sermaye karlılığı ve borçlanma katsayısı olarak ifade edilmiştir. VIKOR ve WASPAS yöntemiyle farklı sıralama ölçütleri elde ediliştir. Borda sayım yöntemi kullanılarak farklılıklar giderilmeye çalışılmıştır.

Çekici ve Babacan 2022 yılında yaptıkları çalışmada 2015-2019 yılları arasında BİST Kurumsal Yönetim Endeksine kayıtlı 29 işletmenin finansal performans oranlarından karlılık oranları, finansal kaldıraç oranları, likidite oranları ve cari oran hesaplanmış ve kurumsal yönetim derecelendirme notları ile kıyaslanmıştır. İşletmelerin finansal performansları ÇKKV tekniklerinden Gri İlişkisel Analiz (GİA) yöntemi kullanılarak belirlenmiştir. İşletmelerin kurumsal yönetim performanslarının finansal performanslarına etki etmediği gözlemlenmiştir.

Ceyhan ve Karapolat'ın 2022 yılında yaptıkları çalışmada BİST' te perakende ticaret sektöründe yer alan 5 işletmenin 2014-2019 yılları arasındaki 10 adet finansal oranla Copras ÇKKV yöntemini kullanarak sıralama yapmıştır. Adese Alışveriş Merkezleri Ticaret AŞ'nin en yüksek ortalamaya sahip işletme olduğunu belirtmiştir.

Yazıcıoğlu ve Yıldırım'ın 2022 yılında yaptıkları çalışmada 2016 -2020 yılları arasında inşaat sektöründe bulunan 7 işletmenin finansal performans oranları ile AHP tabanlı Vikor yöntemiyle analiz etmiştir. Sıralamada en iyi performans oranlarına sahip olan şirket Türker Proje Gayrimenkul ve Yatırım Geliştirme A.Ş.

olduğu ifade edilmiştir. En yüksek açıklama gücüne sahip oranlar sırasıyla; sermaye çarpanı oranı, özkaynak karlılık oranı ve aktif karlılık oranıdır.

Kurt ve Kablan 2022 yılında yaptıkları çalışmada 2019-2020 yılları arasında pandemi sürecindeki 4 hava yolu şirketinin performans oranları kriterlerini kullanarak Tobsis ve MABAC ÇKKV yöntemlerine göre sıralamalarını yapmışlardır. 2019 yılı verilerinin 2020 yılı verilerinden daha iyi olduğu sonucuna ulaşmışlardır. PGSUS A.Ş. nin 2019 yılı için optimal finansal performans gösteren şirket olduğu ifade edilmiştir.

Gül ve Erdem 2022 yılında yaptıkları çalışmada 2013-2020 yılları arasında BİST gıda perakende sektöründeki firmalardan 4 tanesinin finansal performans oranları ve finansal olmayan verileri kullanarak ilk aşamada Entropi yöntemiyle ağırlıklarını hesaplamıştır. İkinci aşamada ise Topsis yöntemiyle sıralama yapmıştır. Entropi yöntemine göre ilk 3 sıralamada sırasıyla; özkaynak karlılık oranı, faaliyet karı oanı ve stok devir hızı oranı yer almaktadır. aktif karlılık oranı ise 23 veri arasından 8. Olmuştur. Topsis yöntemine göre yapılan sıralamada tüm yıllarda Bim AŞ. Birinci sırada yer almaktadır. Pandemi sürecinden Bim AŞ ve Bizim Toptan Satış Mağazaları AŞ firmalarının çok fazla etkilenmediği, CarrefourSA ve Migros Ticaret AŞ firmalarının ise daha fazla etkilendiği yorumu yapılabilir.

Baydaş, Elma ve Pamucar 2022 yılında yaptıkları çalışmada BİST 30 firmaları arasından 23 işletmenin hisse senedi getirileri referans olarak kabul edilmiş ve 10 ÇKKV yönteminden hangisinin daha iyi olduğunu belirlemek için yüksek korelasyon üreten yöntemin en iyi olduğu düşünülerek analiz yapılmıştır. Sonuç olarak PROMETHEE ve FUCA yöntemleri TOPSIS, GRA, S-, WSA, SAW, COPRAS, MOORA ve LINMAP gibi diğer yöntemlere göre en verimli olarak açık bir şekilde ilk sırayı paylaştı.

Temur 2022 yılında yaptığı çalışmada BİST turizm sektöründe işlem gören 8 işletmenin 2016-2020 yılları arasındaki mali tablolardan finansal oranlar hesaplanarak Entropi yöntemiyle kriterlerin ağırlıkları hesaplanmıştır. Daha sonra ÇKKV yöntemlerinden ARAS, COPRAS ve TOPSIS yöntemleri kullanılmıştır. Araştırma sonucunda elde edilen verilerin kıyaslanmasında Spearman Sıra İlişkisi Testi'nden yararlanılmıştır. Çalışma süresi dahilinde optimal finansal performans oranına sahip olan işletme 2020 yılı TOPSIS yöntemi dışında diğer uygulamalarda MAALT şirketi olduğu ifade edilmiştir. Buna ek olarak 2020 yılında Covid-19'un negatif etkilediği turizm işletmelerinin hisse getirileri değerlendirildiğinde; araştırma dönemindeki en yüksek değere sahip hisse senedi getirisinin ilgili döneme ait olduğu ifade edilmiştir. Entropi yöntemi sonucunda ağırlık derecelerinin yıllara göre farklılık gösterdiği ifade edilmiştir. 2020'de özkaynak karlılığı, 2019'da Stok Devir Hızı, 2017'de

Borçlanma Oranı, 2018 ve 2016 yıllarında ağırlık oranı en iyi kriter NİS Devir Hızı olduğu anlaşılmıştır. En kötü ağırlık oranına sahip kriterler ise yıllara göre farklılık göstermekle birlikte bu kriterler sırasıyla; 2016 ve 2018 yılında Nakit Oran, 2017 için Finansman Oranı, 2019 ve 2020 yıllarında ise Stoklar/Toplam Aktif oranı olduğu görülmüştür.

Kendirli ve Yıldırım 2022 yılında yaptıkları çalışmada BİST'de otomotiv imalat şirketinin 11 tanesinin 2015 – 2019 yılları arasındaki 10 performans oranları kriterleri eşit ağırlık oranı ile TOPSIS yöntemi ile incelenmiştir. Çalışma dönemi içerisinde en iyi performans gösteren ilk üç şirket sırasıyla; Federal-Mogul İzmit Piston ve Pim Üretim Tesisleri A.Ş., Ege Endüstri ve Ticaret A.Ş. ve Bosh Fren Sistemleri Sanayi Ticaret A.Ş. olarak belirtilmiştir.

Kırhasanoğlu ve Özdemir 2022 yılında yaptıkları çalışmada Borsa İstanbul'da işlem gören 4 büyük futbol takımının 2020-2021 yıllarına ait performans oranları kriterleri cari oranları, asit-test oranı, nakit oranı, borç oranları, borç/özsermaye oranları ve net kar marjı kriter olarak belirlenmiş ve Entropi tabanlı CILOS yöntemiyle ağırlık değerleri hesaplanmıştır. İkinci aşamada ise WASPAS yöntemi ile alternatiflerin kıyaslaması yapılmıştır. Çalışma sonucunda kriter ağırlık oranlarının büyük ölçüde farklılık gösterdiği ve kriter ağırlık oranının en küçüğü nakit orandır. Ayrıca WASPAS yöntemi ile yapılan sıralamada her iki dönemde de optimal sonucu gösteren işletme BJKAS'dır.

Türegün 2022 yılında Borsa İstambul'da turizm setöründe işlem gören 10 işletmenin 2018-2020 yılları arasındaki 20 adet finansal performans oranını ilk aşamada ağırlıklarını hesaplamak için Entropi yöntemini kullanmıştır. Entropi yönteminde en yüksek ağırlık her üç yılda da sırasıyla; net kar marjı, nakit oranı ve borç özkaynak oranıdır. En düşük ağırlık 2018 yılında cari oran, 2019 ve 2020 yılında alacak devir hızı olmuştur. İkinci aşamada şirketlerin sıralamasını yapmak için Topsis ve Vikor yöntemini kullanmıştır. 2018 ve 2019 yılında her iki yönteme görede sıralamada benzer sonuçlar elde edilirken 2020 yılında biraz farklılık olduğu görülmüştür. Avtur sıralamada en iyi sonuçları veren şirket iken en kötü olan şirket ise MARTI'dır. Ayrıca MERİT, KSTUR ve PKENT de dalgalı şirketler olarak belirlenmiştir.

Kumaran 2022 yılında Suudi Menkul Kıymetler Piyasası'nda işlem gören halka arz şirketlerinin 'halka arz öncesi ve sonrası' muhasebe ve değere dayalı finansal ölçütleri kullanarak performanslarını ampirik olarak değerlendirmekte ve bunları birleştirilmiş objektif ağırlıklandırma yöntemi (CRITIC) yaklaşımı ile sıralamaktadır. Muhasebeye dayalı finansal ölçütler sırasıyla işletme faaliyetlerinden nakit akışlar/ toplam aktifler, özsermaye karlılığı ve aktif karlılığıdır. Değere dayalı finansal ölçütlerde ise sıralama nakit akışların yatırım getirisi, Eva ve Mva dır. Daha sonra ise ÇKKV tekniği (VIKOR) yaklaşımı ile

sıralama yapılmıştır. Çalışmanın sonucunda en iyi performans gösteren halka arz firmaları olarak Saudi Airlines Catering Co., Saudi Co. for Hardware ve Saudi Ground Services olarak sıralamıştır.

Dayı ve Çilesiz 2021 yılında yaptıkları çalışmada 2015-2019 yıllarında tekstil, giyim eşyası ve deri sektöründe faaliyet gösteren 21 şirketin finansal oranlardan 15'i ile Tobsis yöntemi kullanılarak analiz yapılmıştır. 2019- 2015 yılları arasında şirketlerden herhangi birinin sıralamasını düzenli olarak koruduğu görülmemiştir. Bunun ana sebebinin, çalışmada kullanılan kriterlerin şirketlerin mali tablolarından elde edilen finansal oranların her dönemde değişiklik göstermesi olduğunu ifade etmişlerdir. Yapılan analiz sonuçlarına göre tüm dönemlerin TOPSIS skorları esas alındığında finansal performans sıralamasına göre ilk beş şirketin BRMEN, DERIM, BRKO, DAGI ve HATEK olduğu gözlemlemişlerdir.

Altın 2021 yılında yaptığı çalışmada MABAC yöntemi ile finansal performans oranlarını kullanarak 286 şirketin en başarılı olanlarından daha az başarılı olana göre sıralamasını yapmıştır. Çalışmada 2020-9 bilanço döneminde kar açıklayan şirketlerin, Net Kar, Piyasa Değeri, Piyasa Değeri / Defter Değeri ve Fiyat / Kazanç kriterleri dikkate alınarak MABAC yöntemiyle sıralamaları yapılmıştır. Şirketlerin sıralaması en az başarılı olan üç şirket, ATSYH, SNKRN, COSMO ve çok başarılı olan üç şirket ise; ISBTR, QNBFB ve KCHOL, olduğu görülmüştür.

Verma, 2021 yılında yaptığı çalışmada üstel fonksiyona dayalı bulanık bilgi ölçümlerini incelemiştir. İlk olarak, çalışma yeni bir üstel bulanık sapma tanımlar ve matematiksel özelliklerini kanıtlar. Buna ek olarak geliştirilen üstel bulanık sapmanın geçerli bir bulanık mesafe ölçüsü olduğunu ifade etmiştir. İkinci olarak, bir bulanık kümeyle ilişkili bulanıklığı ölçmek için entropi yöntemin kullanmış ve diğer ölçüm yöntemleriyle karşılaştırma yapmıştır. Farklı bulanık entropi ölçümleri arasında karşılaştırmalı bir çalışma da sunulmaktadır. Üçüncü olarak, üstel bulanık entropi ve sapma ölçülerine dayalı olarak, tamamen bilinmeyen/kısmen bilinen öznitelik ağırlıkları ile çoklu öznitelik grubu karar verme problemlerini çözmek için MABAC yönteminin bulanık bir versiyonu geliştirilmiştir. Karar verme adımlarını göstermek için sayısal bir örnek düşünülmüş ve geliştirilen yaklaşımın etkinliğini göstermek için mevcut bazı yöntemlerle karşılaştırmalı bir çalışma yapmıştır.

Çınaroğlu 2020 yılında yaptığı çalışmada, yenilikçi girişimler ile ilgili işlemlerin sektörlere göre Entropi temelli MABAC yöntemi kullanarak değerlendirmeyi amaçlamıştır. Çalışmanın sonucunda yenilikçilik faaliyetlerinin değerlendirilmesinde en önemli kriterin mal yeniliği kriteri olduğu belirlenmiştir. En az kriter ağırlığına ise iş sorumluluğu, karar verme veya insan kaynakları

yönetimini organize etme yöntemleri yeniliğinin olduğu ifade edilmiştir. Sektörel bazda yapılan inceleme sonucunda yenilikçi faaliyetlere göre ilk üç sektörün sırasıyla; toptan ticaret sektörü, imalat sanayi ve sanayi sektörleri olduğu ifade edilmiştir. Çalışma sürecinde yenilik çalışmalarının diğer sektörlere göre daha az olduğu sektörler ise elektrik, gaz, buhar ve iklimlendirme üretimi ve dağıtımı sektöründe olduğu anlaşılmıştır.

Akbulut 2020 yılında yaptığı çalışmada CRITIC tabanlı MABAC yöntemi ile 2014- 2018 yılları arasında çimento sektöründe faaliyet gösteren BİST'e kayıtlı şirketlerin aktif karlılığı, özsermaye karlılığı, alacak ve stok devir hızı, cari oran, nakit oran, kaldıraç oranı kısa vadeli borç/ aktif toplamı oranları kullanılarak analiz edilmiştir. CRITIC yöntemine göre yıllara göre performans kriterin ağırlıkları farklılık göstermiştir. Ek olarak finansal açıdan en iyi üç firma sırasıyla; ADANA, ADBGR ve KONYA'dır. Pay senedi getirisine göre yapılan sıralamasında ise ADNAC, ADANA ve ADBGR firmalarının en başarılı üç firmadır. Spearman korelasyon analizi ile yapılan çalışmada getiri sıralaması ile MABAC performans sıralaması arasında anlamlı bir ilişkinin varlığı test edilmiş sonuç olarak önerilen MABAC performans sıralaması ile getiri sıralaması arasında pozitif ve orta düzeyde anlamlı bir ilişkinin varlığı görülmüştür.

Ulutaş 2019 yılında yaptığı çalışmada en uygun pazarlama yöneticisinin mobilya atölyesinde seçiminde Entropi tabanlı MABAC yönteminden yararlanılmıştır. Çalışmada hem ülkemizde MABAC yöntemi ile hem de Entropi ve MABAC yapılan az çalışmalardan biri olmasının literatüre katkı sunduğu ifade edilmiştir. Sonuç kısmında MABAC yönteminin farklı ÇKKV problemlerinin çözümünde kullanabileceği ifade edilmiştir.

Yalçın, Bayraktaroğlu ve Kahraman 2012 yılında yaptıkları çalışmada imalat sanayi işletmelerini alt sektörlerine ayırarak muhasebe temelli performans oranları ile değer temelli performans oranlarını bulanık analitik hiyerarşi süreci ile ağırlıklarını hesaplamıştır. İkinci aşamada ise Topsis ve Vikor yöntemi kullanarak firmaların sıralamalarını ortaya koymuşlardır. Sonuçlar, bu şirketler tarafından elde edilen sıralamaların yöntemler kendi sektörlerine göre hemen hemen aynıdır. Çalışmada ayrıca, etkin ve verimli performansı hem geleneksel hem de modern finansal oranlar kullanılarak ölçülen yedi Türk imalat sektörünün finansal performans değerlendirmesi için bulanık bir model önerisi ortaya koymuşlardır.

Bulgurcu 2012 yılında BİST'e kayıtlı 13 teknoloji şirketinin 2009-2011 yılları arasındaki 10 finansal performans oranı ile ÇKKV yönteminden Tobsis yöntemine göre sıralanmış firma verileri elde edilmiştir. Daha sonra firmaların Pazar değeri ile Tobsis yönteminin sonuçları karşılaştırılmış aralarında bir ilişki olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Hisse senedi getiri ve fiyat ile yapılan çalışmalara bakacak olursak hisse getirileri oranarını kullandığı çalışma vardır (Baydaş¸ & Elma, 2021). Söz konusu çalışmada, problemin niteliğine bağlı olarak PROMETHEE-2 baskın performans sergilemektedir. Öte yandan, başka bir çalışmada hisse fiyatı referans olarak kullanılmış ve TOPSIS yöntemiyle karşılaştırılma yapılmıştır (Yaakob ve Gegov, 2016). Bunların dışında literatürde bu çalışmadaki çerçeveye benzer uygulamalar yapan bir çalışmaya rastlanmamıştır (Baydaş, Elma ve Pamucar 2022).

4. Uygulama ve Bulgular

Finansal performans oranlarıyla yapılan ÇKKV yöntemiyle yapılan çalışmalara bakıldığında büyük kısmının belirli sektör alanında yapıldığı görülmektedir. Diğer çalışmalardan farklı olarak biz çalışmamızda belirli bir sektör grubu yerine BİST 30 da faaliyet gösteren işletmelerle ilgili analiz yapılması literatüre katkı sunacağı düşünülmüştür. Son yıllarda yer alan çalışmalara bakıldığında yine birden fazla yılda çalışma yapıldığı görülmektedir. Firmaların performans oranları değiştiğinde otomatik olarak sıralamalarının da değişmesi normaldir. Böyle olmazsa zaten nesnel bir çalışmadan bahsedilemez. Bundan dolayı tek yıllık verilerle çalışmasın yapılmasına karar verilmiştir. Finansal performans oranları ile ilgili çalışmalara bakıldığında yine 10- 20 ile ifade edile bilen finansal oranlarının kullanıldığı görülmektedir. Biz işletmelerin fiyat ve getiri modellerinde kullanılan oranları kullanmayı tercih ettik. Bunlardan dolayı çalışmamız diğer araştırmalardan ayrılarak literatüre katkı sunacağını ifade edebiliriz (Yaakob ve Gegov, 2016; Baydaş ve Elma, 2021).

Hangi finansal performans oranlarının daha iyi sonuç verdiği veya yapılacak analizlerde hangi oranın kullanılması gerektiği konusuna açıklık getirebilmek için ÇKKV yöntemlerinden Enropi yöntemiyle 2021 yılında BİST 30 da faaliyet gösteren finans dışı işletmelerin piyasa değeri, hisse senedi fiyatı, hisse senedi getirisi, fiyat kazanç oranı, hisse başına kar, piyasa değeri/ defter değeri, aktif karlılık oranı ve özsermaye karlılık oranı kriterleri ile ağırlık oranları hesaplanacaktır. İkinci aşamada MABAC yöntemi ile performans oranları kullanılarak BİST 30 da faaliyet gösteren finans dışı işletmelerden 17 tanesi ile analiz yapılmıştır. Ayrıca Entropi temelli MABAC yöntemi kullanılarak literatüre katkı sunulacaktır. (Ulutaş 2019, 1554).

Araştırmada BİST 30 şirketlerinden 13 tanesi mali kuruluş olduğu için kapsam dışında bırakılmıştır. Kalan 17 şirketin finansal performans oranları önce ÇKKV tekniklerinden Entropi yöntemiyle ağırlıkları hesaplanacaktır. İkinci aşamada ise MABAC yöntemiyle işletmelerin sıralaması yapılacaktır. Aşağıdaki tabloda araştırmanın kapsamı gösterilmiştir.

Tablo 1. Araştırmanın Kapsamı

AÇIKLAMA	KAPSAMDAKİ İŞLETMELER
BİST 30	30
MALİ KURULUŞLAR (ARAŞTIRMA KAPSAMI DIŞINDA)	(13)
TOPLAM İNCELENEN ŞİRKET SAYISI	17

Çalışmada yer alan 17 şirketin bilgisi aşağıda tablo şeklinde verilmiştir.

Tablo 2: Çalışmada Yer Alan Şirket Bilgileri

Şirket Adı	***Borsa Kodu***
Aksa	AKSA
Aksa Enerji	AKSEN
Alkim Kimya	ALKIM
Anadolu Efes	AEFES
ARD Bilişim Teknolojileri	ARDYZ
Aydem Enerji	AYDEM
Bagfaş	BAGFS
Borusan Yat. Paz.	BRYAT
Bursa Çimento	BUCIM
Coca Cola İçecek	CCOLA
Çemtaş	CEMTS
Çimsa	CIMSA
Doğuş Otomotiv	DOAS
Ege Endüstri	EGEEN
Enerjisa Enerji	ENJSA
Erbosan	ERBOS
Galata Wind Enerji	GWIND

4.1 Araştırmanın Bulguları

Araştırma kapsamında yer alan işletmelere ait finansal performans kriterleri ve kriterlere ilişkin amaçlar Tablo 3'de yer almaktadır. Çalışmada, BİST 30 işletmeleri üzerinde fiyat ve getiri finansal oranları kullanılarak performans oranları kullanılarak objektif ağırlık belirleme yöntemi olan Entropiden yararlanılmıştır. Daha sonra ise MABAC yöntemi kullanılarak BİST-30 şirketlerinin belirlenen performans oranlarına göre sıralaması yapılmıştır.

Tablo. 3 Performans Kriterleri ve Amaçlar

KRİTERLER	KOD	AMAÇ	REFERANS
PİYASA DEĞERİ	PD	Fayda	Altın 2021
HİSSE SENEDİ FİYATI	HSF	Fayda	Yaakob ve Gegov, 2016
HİSSE SENEDİ GETİRİSİ	HSG	Fayda	Baydaş ve Elma, 2021
FİYAT KAZANÇ ORANI	FKO	Fayda	Altın 2021
HİSSE BAŞINA KAR	HBK	Fayda	Temur 2022
PİYASA DEĞERİ/DEFTER DEĞERİ	PD / DD	Fayda	Altın 2021; çoskun
AKTİF KARLILIK ORANI	AKO	Fayda	Akbulut 2020
ÖZSERMAYE KARLILIK ORANI	ÖKO	Fayda	Akbulut 2020

4.2 Entropi yöntemi Uygulama

Uygulamanın ilk aşamasında, BİST-30'da yer alan işletmelerinin finansal tablolarından elde edilen verilerle bir başlangıç matrisi oluşturulmuştur. 2021 yılı için oluşturulan ham verilerden oluşan başlangıç karar matrisi Tablo 4'de verilmektedir.

Tablo. 4 Karar Matrisi

	PD	HSF	HSG	FKO	HBK	PD / DD	AKO	ÖKO
AKSA	**11098150000**	**34,28**	**148,1433**	**9,5083**	**3,6053**	**3,9157**	**0,1625**	**0,4966**
AKSEN	**12251118978**	**9,99**	**168,5484**	**7,2934**	**1,3697**	**1,2693**	**0,1114**	**0,2422**
ALKIM	**2530500000**	**16,87**	**19,7570**	**10,1985**	**1,6542**	**3,7922**	**0,2536**	**0,6892**
AEFES	**17538157890**	**29,62**	**38,6618**	**16,4168**	**1,8042**	**0,9371**	**0,0157**	**0,0678**
ARDYZ	**1246100000**	**7,33**	**8,5840**	**8,2379**	**0,8898**	**3,8372**	**0,5412**	**0,6072**
AYDEM	**4194750000**	**5,95**	**0,0000**	**0,0000**	**0,0000**	**0,4279**	**-0,0069**	**-0,0153**
BAGFS	**2362500000**	**17,5**	**144,4090**	**15,2025**	**1,1511**	**3,6064**	**0,0599**	**0,2951**
BRYAT	**10681875000**	**379,8**	**-16,3941**	**38,8935**	**9,7651**	**1,8794**	**0,0594**	**0,0621**
BUCIM	**1960000000**	**3,92**	**-21,2473**	**4,3801**	**0,8950**	**1,3701**	**0,2525**	**0,4266**
CCOLA	**22524532746**	**88,55**	**39,4306**	**9,9165**	**8,9295**	**1,7253**	**0,0867**	**0,2193**
CEMTS	**1887235459**	**18,69**	**18,9601**	**4,6792**	**3,9943**	**1,9347**	**0,4271**	**0,5146**
CIMSA	**4160600814**	**30,8**	**73,0337**	**4,0927**	**7,5257**	**1,6677**	**0,1959**	**0,4989**
DOAS	**9636000000**	**43,8**	**68,9579**	**4,1328**	**10,5981**	**2,2150**	**0,2764**	**0,7026**
EGEEN	**5537700000**	**1758**	**5,5932**	**9,1756**	**191,5953**	**4,9515**	**0,4937**	**0,66**
ENJSA	**15212168297**	**12,88**	**11,7045**	**6,6651**	**1,9325**	**1,6268**	**0,0815**	**0,2766**
ERBOS	**2240000000**	**112**	**176,1689**	**11,4093**	**9,8165**	**3,3650**	**0,2249**	**0,3419**
GWIND	**3123182113**	**5,84**	**0,0000**	**18,2735**	**0,3196**	**3,1304**	**0,1009**	**0,1776**

Karar matrisinde yer alan negatif verilerin pozitif verilere dönüşümü ham verinin logaritması alınacağı için gereklidir. Negatif verileri pozitif verilere dönüştürmek ve logaritmasını alabilmek için Negatif değere sahip olan değişkenler (Y) için doğrudan logaritma alınamayacağı için minimum değere göre In(Y-min(Y)+1) dönüşümü uygulanmıştır (Wicklin, 2011).

Tablo. 5 Negatif değerlerin pozitif değerlere dönüşüm matrisi

KOD	PD	HSF	HSG	FKO	HBK	PD / DD	AKO	ÖKO
AKSA	11098150000	34,28	169,3907	9,508388	3,605376	3,915687	0,1695	0,512
AKSEN	12251118978	9,99	189,7958	7,293519	1,369828	1,269307	0,1184	0,2576
ALKIM	2530500000	16,87	41,00438	10,19857	1,654269	3,79219	0,2606	0,7046
AEFES	17538157890	29,62	59,90925	16,41694	1,804345	0,937114	0,0227	0,0832
ARDYZ	1246100000	7,33	29,83137	8,237976	0,889892	3,837225	0,5482	0,6226
AYDEM	4194750000	5,95	21,2474	0,0001	0,0001	0,427893	0,0001	0,0001
BAGFS	2362500000	17,5	165,6564	15,20257	1,151229	3,606445	0,0669	0,3105
BRYAT	10681875000	379,8	4,853255	38,89357	9,765235	1,879359	0,0664	0,0775
BUCIM	1960000000	3,92	0,000126	4,380191	0,895059	1,3701	0,2595	0,442
CCOLA	22524532746	88,55	60,67801	9,916633	8,929632	1,725328	0,0937	0,2347
CEMTS	1887235459	18,69	40,20751	4,679266	3,994401	1,934652	0,4341	0,53
CIMSA	4160600814	30,8	94,28111	4,09276	7,525769	1,667708	0,2029	0,5143
DOAS	9636000000	43,8	90,20529	4,132918	10,5982	2,214956	0,2834	0,718
EGEEN	5537700000	1758	26,84064	9,17569	191,5954	4,951473	0,5007	0,6754
ENJSA	15212168297	12,88	32,95188	6,665181	1,93256	1,626792	0,0885	0,292
ERBOS	2240000000	112	197,4163	11,40943	9,816629	3,365007	0,2319	0,3573
GWIND	3123182113	5,84	21,2474	18,27364	0,319688	3,130424	0,1079	0,193
TOPLAM	1,28185E+11	2575,82	1245,517	178,4773	255,8476	41,65166	3,4554	6,5248

Sütundaki her değerin sütün toplamına bölünerek tablo 6'daki normalize karar matrisi elde edilmiştir.

Tablo.6 Normalize Karar Matrisi

KOD	PD	HSF	HSG	FKO	HBK	PD / DD	AKO	ÖKO
AKSA	0,086579452	0,013308	0,136	0,053275	0,014092	0,09401	0,049054	0,07847
AKSEN	0,095574053	0,003878	0,152383	0,040865	0,005354	0,030474	0,034265	0,03948
ALKIM	0,019741065	0,006549	0,032922	0,057142	0,006466	0,091045	0,075418	0,107988
AEFES	0,13681957	0,011499	0,0481	0,091983	0,007052	0,022499	0,006569	0,012751
ARDYZ	0,009721139	0,002846	0,023951	0,046157	0,003478	0,092127	0,15865	0,095421
AYDEM	0,032724297	0,00231	0,017059	5,6E-07	3,91E-07	0,010273	2,89E-05	1,53E-05
BAGFS	0,018430455	0,006794	0,133002	0,085179	0,0045	0,086586	0,019361	0,047588
BRYAT	0,083331987	0,147448	0,003897	0,217919	0,038168	0,045121	0,019216	0,011878
BUCIM	0,015290452	0,001522	1,01E-07	0,024542	0,003498	0,032894	0,0751	0,067742
CCOLA	0,175719531	0,034377	0,048717	0,055562	0,034902	0,041423	0,027117	0,03597
CEMTS	0,014722797	0,007256	0,032282	0,026218	0,015612	0,046448	0,125629	0,081229
CIMSA	0,032457891	0,011957	0,075696	0,022932	0,029415	0,040039	0,05872	0,078822
DOAS	0,075172854	0,017004	0,072424	0,023157	0,041424	0,053178	0,082017	0,110042
EGEEN	0,043200987	0,682501	0,02155	0,051411	0,748865	0,118878	0,144904	0,103513
ENJSA	0,118673941	0,005	0,026456	0,037345	0,007554	0,039057	0,025612	0,044752
ERBOS	0,017474802	0,043481	0,158502	0,063926	0,038369	0,080789	0,067112	0,05476
GWIND	0,024364727	0,002267	0,017059	0,102386	0,00125	0,075157	0,031226	0,029579

Normalize karar matriksinin elamanlarından kriterlere ilişkin Entropi değerlerini elde etmek için 3. Adımdaki formül kullanılacaktır. Her hücrenin kendi logaritması ile çarpılarak tablo 6'da gösterilen kriterlere ilişkin Entropi değerleri elde edilmiştir.

Tablo.6 Kriterlere İlişkin Entropi Değerlerinin Elde Edilmesi

KRİTERLERE İLİŞKİN ENTROPİ DEĞERLERİNİN ELDE EDİLMESİ

FİRMA/KRİTER	PD	HSF	HSG	FKO	HBK	PD / DD	AKO	ÖKO
AKSA	-0,21183	-0,05748	-0,27133	-0,15622	-0,06006	-0,22227	-0,14789	-0,19971
AKSEN	-0,22439	-0,02153	-0,28669	-0,13067	-0,028	-0,10638	-0,1156	-0,1276
ALKIM	-0,07748	-0,03293	-0,11238	-0,16355	-0,0326	-0,21818	-0,19493	-0,24035
AEFES	-0,27215	-0,05135	-0,14596	-0,21949	-0,03494	-0,08537	-0,03301	-0,05562
ARDYZ	-0,04504	-0,01668	-0,08938	-0,14197	-0,01969	-0,21968	-0,29208	-0,22419
AYDEM	-0,11191	-0,01402	-0,06945	-8,1E-06	-5,8E-06	-0,04703	-0,0003	-0,00017
BAGFS	-0,07361	-0,03391	-0,26832	-0,2098	-0,02432	-0,21184	-0,07637	-0,14491
BRYAT	-0,20707	-0,28226	-0,02162	-0,33203	-0,12465	-0,1398	-0,07594	-0,05266
BUCIM	-0,06392	-0,00987	-1,6E-06	-0,09099	-0,01979	-0,11232	-0,19443	-0,18236
CCOLA	-0,30555	-0,11586	-0,14721	-0,16059	-0,1171	-0,13189	-0,09783	-0,1196
CEMTS	-0,06211	-0,03574	-0,11083	-0,09547	-0,06494	-0,14257	-0,26061	-0,20392
CIMSA	-0,11126	-0,05293	-0,19537	-0,08657	-0,10372	-0,12884	-0,16647	-0,20025
DOAS	-0,19454	-0,06928	-0,19013	-0,0872	-0,13189	-0,15603	-0,20511	-0,24285
EGEEN	-0,13573	-0,26071	-0,08269	-0,15258	-0,21657	-0,25317	-0,27991	-0,23477
ENJSA	-0,25294	-0,02649	-0,0961	-0,12277	-0,0369	-0,12665	-0,09386	-0,13903
ERBOS	-0,07072	-0,13633	-0,29196	-0,1758	-0,1251	-0,20326	-0,1813	-0,15907
GWIND	-0,09051	-0,01381	-0,06945	-0,23334	-0,00835	-0,19452	-0,10825	-0,10414

Kriterlere ilişkin Entropi değerleri elde edildikten sonra k sabitini elde etmek için 1/LN(M) formülü kullanılmıştır. Örneklemimizde 17 tane karar alternatif sayısı olduğu için 1/ln(17) işlemini gerçekleştirdik. Tablo 6'daki verilerin satır toplamları ile bulduğumuz k sabitinin başına – işareti konularak çarpılması ile e_j değerleri elde edilmiştir. Bundan sonraki aşamada farklılaşma değerleri hesaplanacaktır. Bunun için (1- e_j) formülü kullanılarak d_j değeri hesaplanmıştır. Bir sonraki aşamada her d_j değerinin d_j değerleri toplamına bölünmesi ile w_j ağırlıkları hesaplanacaktır. Daha sonra bulunan ağırlıklar büyükten küçüğe sıralaması yapılmıştır. Sonuçlar aşağıdaki tabloda gösterilmektedir.

Tablo.7 BİST 30 Firmalarının Performans Oranlarının Entropi Kriter Ağırlıkları

1/LN(M)	0,352956							
EJ	0,886191	0,434561	0,864343	0,903223	0,405417	0,952915	0,890821	0,928702
DJ	0,113809	0,565439	0,135657	0,096777	0,594583	0,047085	0,109179	0,071298
WJ	0,06564	0,326122	0,078242	0,055817	0,342931	0,027157	0,06297	0,041122
	PD	HSF	HSG	FKO	HBK	PD / DD	AKO	ÖKO

Tablo 7'deki sonuçlara baktığımızda kullandığımız kriterlerden hisse başına karın en yüksek ağırlığa (0,34)'lük açıklama gücüne sahip olduğunu görüyoruz. Sırasıyla onu hisse senedi fiyatı (0,33), hisse senedi getirisi (0,08), piyasa değeri (0,07), aktif karlılık oranı (0,06), fiyat kazanç oranı (0,05), özkaynak karlılık oranı (0,04) ve piyasa değeri / defter değerinin ise en küçük açıklama gücüne sahip değer olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bundan sonraki Aşamamızda MABAC yöntemi kullanılarak araştırmamızda kullandığımız 17 işletmenin sıralaması yapılacaktır.

4.3 MABAC Yöntemi Uygulaması

Kriter ağırlıkları hesaplanan Borsa İstanbul 30 endeksine kayıtlı firmaların performans oranlarına göre sıralamasını yapmak için MABAC yönteminden yararlanılacaktır. Çalışmaya ilişkin veriler aşağıdaki tablolarda gösterilmektedir

Tablo.8 Firmalara ilişkin Karar Matrisi

KARAR MATRİSİ

KOD	PD	HSF	HSG	FKO	HBK	PD / DD	AKO	ÖKO
AKSA	11098150000	34,28	148,1433	9,5083	3,6053	3,9157	0,1625	0,4966
AKSEN	12251118978	9,99	168,5484	7,2934	1,3697	1,2693	0,1114	0,2422
ALKIM	2530500000	16,87	19,7570	10,1985	1,6542	3,7922	0,2536	0,6892
AEFES	17538157890	29,62	38,6618	16,4168	1,8042	0,9371	0,0157	0,0678
ARDYZ	1246100000	7,33	8,5840	8,2379	0,8898	3,8372	0,5412	0,6072
AYDEM	4194750000	5,95	0,0000	0,0000	0,0000	0,4279	-0,0069	-0,0153
BAGFS	2362500000	17,5	144,4090	15,2025	1,1511	3,6064	0,0599	0,2951
BRYAT	10681875000	379,8	-16,3941	38,8935	9,7651	1,8794	0,0594	0,0621
BUCIM	1960000000	3,92	-21,2473	4,3801	0,8950	1,3701	0,2525	0,4266
CCOLA	22524532746	88,55	39,4306	9,9165	8,9295	1,7253	0,0867	0,2193
CEMTS	1887235459	18,69	18,9601	4,6792	3,9943	1,9347	0,4271	0,5146
CIMSA	4160600814	30,8	73,0337	4,0927	7,5257	1,6677	0,1959	0,4989
DOAS	9636000000	43,8	68,9579	4,1328	10,5981	2,2150	0,2764	0,7026
EGEEN	5537700000	1758	5,5932	9,1756	191,5953	4,9515	0,4937	0,66
ENJSA	15212168297	12,88	11,7045	6,6651	1,9325	1,6268	0,0815	0,2766
ERBOS	2240000000	112	176,1689	11,4093	9,8165	3,3650	0,2249	0,3419
GWIND	3123182113	5,84	0,0000	18,2735	0,3196	3,1304	0,1009	0,1776
Xİ+	22524532746	1758	176,1689	38,89347	191,5953	4,951473	0,5412	0,7026
Xİ-	1246100000	3,92	-21,2473	0	0	0,427893	-0,0069	-0,0153

Karar matrisinde bir sonraki aşama olan normalize karar matrisine geçmek için kriterlerin faydamı maliyet yönlümü olduğunun tespit edilmesi gerekmektedir. Örneklemimizde kullandığımız bütün kriterler fayda yönlü olduğu anlaşılmıştır. MABAC yöntemindeki aşamalar sırası ile gerçekleştirilerek analizimiz tamamlanacaktır. x_i+ kriterlerin maksimum değerlerini x_i- kriterlerin minimum değerlerini göstermektedir. Fayda yönlü kriterlerin formülünden yararlanılarak normalize karar matrisi elde edilecektir.

Tablo.9 Firmalara İlişkin Normalize Karar Matrisi

NORMALİZE KARAR MATRİSİ

KOD	PD	HSF	HSG	FKO	HBK	PD / DD	AKO	ÖKO
FAYDA/ MALİYET	Fayda	Fayda	Fayda	Fayda	Fayda	Fayda	Fayda	Fayda
AKSA	0,463006374	0,017308	0,858038	0,24447	0,018817	0,771025	0,309068	0,713052
AKSEN	0,517191238	0,003461	0,961399	0,187523	0,007149	0,186006	0,215837	0,358685
ALKIM	0,060361588	0,007383	0,207705	0,262216	0,008634	0,743725	0,475278	0,981334
AEFES	0,765660614	0,014652	0,303466	0,422098	0,009417	0,11257	0,041233	0,115754
ARDYZ	0	0,001944	0,151108	0,211806	0,004644	0,75368	1	0,867112
AYDEM	0,138574586	0,001157	0,107627	0	0	0	0	0
BAGFS	0,05246627	0,007742	0,839122	0,390875	0,006008	0,702663	0,121876	0,432372
BRYAT	0,443443139	0,214289	0,024583	1	0,050968	0,320867	0,120963	0,107814
BUCIM	0,033550403	0	0	0,112618	0,004671	0,208288	0,473271	0,615545
CCOLA	1	0,048248	0,30736	0,254967	0,046606	0,286816	0,170772	0,326786
CEMTS	0,030130765	0,00842	0,203668	0,120307	0,020848	0,33309	0,791826	0,738125
CIMSA	0,136969712	0,015324	0,477575	0,105227	0,039279	0,274078	0,370005	0,716256
DOAS	0,394291257	0,022736	0,456929	0,10626	0,055315	0,395055	0,516876	1
EGEEN	0,201687786	1	0,135959	0,235916	1	1	0,913337	0,94066
ENJSA	0,656348541	0,005108	0,166915	0,171368	0,010086	0,265033	0,161284	0,406603
ERBOS	0,046709267	0,061616	1	0,293348	0,051236	0,64929	0,422916	0,497562
GWIND	0,088215243	0,001095	0,107627	0,469836	0,001668	0,597432	0,196679	0,2687

Elde ettiğimiz normalize karar matrisi verilerine 1 ekleyip bir önceki uygulamada Entropi yöntemiyle elde ettiğimiz ağırlık oranları ile çarparak ağırlaştırılmış normalize karar matrisini elde ediyoruz.

Tablo.10 Firmalara İlişkin Ağırlıklandırılmış Normalize Karar Matrisi

AĞIRLAŞTIRILMIŞ NORMALİZE KARAR MAKRİKSİ

KOD	PD	HSF	HSG	FKO	HBK	PD / DD	AKO	ÖKO
FAYDA/ MALİYET	Fayda	Fayda	Fayda	Fayda	Fayda	Fayda	Fayda	Fayda
AKSA	0,096031874	0,331767	0,145376	0,069462	0,349384	0,048095	0,082432	0,070444
AKSEN	0,099588573	0,327251	0,153463	0,066284	0,345382	0,032208	0,076561	0,055872
ALKIM	0,069602233	0,32853	0,094493	0,070453	0,345892	0,047354	0,092898	0,081476
AEFES	0,115898126	0,3309	0,101985	0,079377	0,34616	0,030214	0,065566	0,045882
ARDYZ	0,065640093	0,326756	0,090064	0,067639	0,344523	0,047624	0,12594	0,076779
AYDEM	0,074736141	0,3265	0,086662	0,055817	0,342931	0,027157	0,06297	0,041122
BAGFS	0,069083983	0,328647	0,143896	0,077634	0,344991	0,046239	0,070644	0,058902
BRYAT	0,094747741	0,396007	0,080165	0,111634	0,360409	0,035871	0,070587	0,045555
BUCIM	0,067842344	0,326122	0,078242	0,062103	0,344533	0,032813	0,092772	0,066434
CCOLA	0,131280185	0,341857	0,10229	0,070048	0,358914	0,034946	0,073723	0,05456
CEMTS	0,067617879	0,328868	0,094177	0,062532	0,35008	0,036203	0,112831	0,071475
CIMSA	0,074630797	0,33112	0,115608	0,06169	0,356401	0,0346	0,086269	0,070576
DOAS	0,091521407	0,333537	0,113992	0,061748	0,3619	0,037885	0,095517	0,082244
EGEEN	0,078878898	0,652244	0,088879	0,068985	0,685862	0,054314	0,120482	0,079804
ENJSA	0,108722872	0,327788	0,091301	0,065382	0,34639	0,034354	0,073126	0,057842
ERBOS	0,068706093	0,346217	0,156483	0,072191	0,360501	0,044789	0,089601	0,061583
GWIND	0,071430549	0,326479	0,086662	0,082042	0,343503	0,043381	0,075355	0,052171
w_i	0,065640093	0,326122	0,078242	0,055817	0,342931	0,027157	0,06297	0,041122

MABAC yönteminin karakterize özelliği olan sınır yakınlık alanı bulmak için ağırlaştırılmış normalize karar matrisinin kriterlerinin her bir elamanı çarpılacak ve 1/17 inci kuvveti alınarak g_i değerleri hesaplanır. Ağırlaştırılmış normalize karar matrisi kriterlerinin her birinin sınır yakınlık alanından çıkarılması ile sınır yakınlık alanına uzaklıklar matrisi elde edilir.

Tablo. 11 Kriterlerin Sınır Yakınlık Alanı

KRİTER	PD	HSF	HSG	FKO	HBK	PD / DD	AKO	ÖKO
FAYDA/ MALİYET Gİ	Fayda	Fayda	Fayda	Fayda	Fayda	Fayda	Fayda	Fayda
	0,07078981	0,325726	0,089961	0,05908	0,341961	0,031223	0,071846	0,051204

Tablo. 12 Sınır Yakınlık Alanına Uzaklık Matrisi

SINIR YAKINLIK ALANINA UZAKLIK MATRİSİ

KARAR/ KRİTER	PD	HSF	HSG	FKO	HBK	PD / DD	AKO	ÖKO
FAYDA/ MALİYET	Fayda	Fayda	Fayda	Fayda	Fayda	Fayda	Fayda	Fayda
AKSA	0,02524206	0,006041	0,055415	0,010382	0,007422	0,016872	0,010586	0,01924
AKSEN	0,028798759	0,001525	0,063502	0,007204	0,003421	0,000985	0,004715	0,004668
ALKIM	-0,00118758	0,002804	0,004532	0,011373	0,00393	0,016131	0,021052	0,030273
AEFES	0,045108312	0,005175	0,012024	0,020297	0,004199	-0,00101	-0,00628	-0,00532
ARDYZ	-0,00514972	0,00103	0,000103	0,008559	0,002562	0,016401	0,054094	0,025576
AYDEM	0,003946327	0,000774	-0,0033	-0,00326	0,000969	-0,00407	-0,00888	-0,01008
BAGFS	-0,00170583	0,002921	0,053935	0,018554	0,00303	0,015016	-0,0012	0,007698
BRYAT	0,023957927	0,070281	-0,0098	0,052554	0,018448	0,004648	-0,00126	-0,00565
BUCIM	-0,00294747	0,000396	-0,01172	0,003023	0,002571	0,00159	0,020926	0,015231
CCOLA	0,060490371	0,016131	0,012329	0,010968	0,016952	0,003723	0,001878	0,003356
CEMTS	-0,00317194	0,003142	0,004216	0,003452	0,008119	0,00498	0,040985	0,020271
CIMSA	0,003840983	0,005394	0,025647	0,00261	0,014439	0,003377	0,014423	0,019372
DOAS	0,020731593	0,007811	0,024031	0,002668	0,019939	0,006662	0,023672	0,03104
EGEEN	0,008089084	0,326519	-0,00108	0,009905	0,3439	0,023091	0,048637	0,0286
ENJSA	0,037933058	0,002062	0,00134	0,006302	0,004428	0,003131	0,00128	0,006639
ERBOS	-0,00208372	0,020491	0,066522	0,01311	0,01854	0,013567	0,017755	0,010379
GWIND	0,000640735	0,000753	-0,0033	0,022961	0,001542	0,012158	0,003509	0,000968

Sınır yakınlık alanına uzaklık matrisinin her bir q_{ij} değeri her alternatifin satır değerleri toplanıp s_i değerleri hesaplanacaktır. s_i değerlerine göre firmaların performans oranları dikkate alınarak sıralama yapılacaktır.

Tablo. 13 BİST 30 endeksindeki işletmelerin performans oranına göre sıralaması

KARAR SAYISI	Sİ	SIRALAMA
AKSA	0,151201	4
AKSEN	0,114819	7
ALKIM	0,088907	11
AEFES	0,074192	13
ARDYZ	0,103176	8
AYDEM	-0,0239	17
BAGFS	0,098247	9
BRYAT	0,153184	3
BUCIM	0,02907	16
CCOLA	0,125827	6
CEMTS	0,081993	12
CIMSA	0,089103	10
DOAS	0,136554	5
EGEEN	0,787658	1
ENJSA	0,063116	14
ERBOS	0,15828	2
GWIND	0,039233	15

BİST-30 endeksine kayıtlı işletmelerin Entropi Temelli MABAC yöntemine göre işletmelerin Performans oranları sıralamasına bakıldığında sırasıyla; EGEEN, ERBOS, BRYAT, AKSA, DOAS, AKSEN, ARDYZ, BAGFES, CIMSA, ALKIM, CEMTS, AEFES, ENJSA, GWIND, BUCIM, AYDEM olduğu görülmüştür.

Sonuç ve Öneriler

Bu çalışmada 2021 yılı Borsa İstanbul 30 endeksinde yer alan finans dışı işletmelerin finansal oranlarından piyasa değeri, hisse senedi fiyatı, hisse senedi getirisi, fiyat kazanç oranı, hisse başına kar, piyasa değeri/ defter değeri oranı, aktif karlılık oranı ve özsermaye karlılık oranı ikincil verileri kullanılarak analiz yapılmıştır. Analizde Entropi temelli MABAC yöntemi uygulanıp işletmelerin ağırlıklı oranları hesaplanmış ve finansal oranlara göre işletmelerin sıralaması yapılmıştır. İşletmelerin objektif ağırlıklandırma kriterinden biri olan Entropi yöntemine göre sıralamasına bakıldığında kullandığımız kriterlerden hisse başına karın en yüksek ağırlığa (0,34)'lük açıklama gücüne sahip olduğunu görüyoruz.

Sırasıyla onu hisse senedi fiyatı (0,33), hisse senedi getirisi (0,08), piyasa değeri (0,07), aktif karlılık oranı (0,06), fiyat kazanç oranı (0,05), özkaynak karlılık oranı (0,04) ve piyasa değeri / defter değerinin ise en küçük açıklama gücüne sahip değer olduğu sonucuna ulaşılmıştır. İkinci aşamada bu ağırlık oranları kullanılarak MABAC yöntemine göre BIST-30 firmalarının performans oranlarına göre sıralamaları yapılmıştır. Analizin sonucunda EGEEN, ERBOS, BRYAT ilk üç işletme iken GWIND, BUCIM, AYDEM 'in son üçteki şirketler olduğu görülmüştür.

Finansal performans oranları firmaların iç ve dış kontrolü yapılırken veya yatırım kararları alınırken işletmenin iç ve dış çevresi tarafından kullanılmaktadır. Oran, şirketin finansal yükümlülüklerini yerine getirmek için yeterli nakde, makul miktarda alacaklara, verimli envanter yönetimine, iyi yatırım harcama planlamasına ve hissedar refahını maksimize etme hedefine ulaşılabilmesi için sağlıklı bir sermaye yapısına sahip olup olmadığının bir göstergesi olabilir. Bizde yaptığımız çalışmada işletmelerin iç ve dış paydaşlarına karar alırken yardımcı olabileceği yaptığımız analizin sonucunda ulaşılmıştır. Çalışmamızın diğer çalışmalardan farkından bahsedecek olursak kullandığımız oranlar diğer çalışmalardan farklılık göstermektedir. ÇKKV yöntemleri genellikle sektörler üzerinde yapılmaktadır. Biz çalışmamızı BİST 30 üzerinde işlem gören farklı sektördeki işletmelerle yaparak diğer çalışmalardan farklılaşmış olduk. Ayrıca literatürde daha az kullanılan Entropi temelli MABAC yöntemini kullanarak literatüre katkı sunduğumuzu ifade edebiliriz.

Kaynakça

1. Ahn, K., Lee, D., Sohn, S., Yang, B., 2019. Stock market uncertainty and economic fundamentals: an entropy-based approach. Quant. Finance 19 (7), 1151–1163.
2. Akbulut, O. Y. (2020). "Finansal Performans ile Pay Senedi Getirisi Arasındaki İlişkinin Bütünleşik CRITIC ve MABAC ÇKKV Teknikleriyle Ölçülmesi: Borsa İstanbul Çimento Sektörü Firmaları Üzerine Ampirik Bir Uygulama" Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, sayı 40, Denizli, s. 471-488.
3. Altın, H. Borsa İstanbul'da İşlem Gören Şirketlerin Finansal Performansının MABAC Yöntemiyle Analizi Uluslararası Ekonomi İşletme ve Politika Dergisi, 5(2), 211-234.
4. Ayçin, E. (2019). Çok Kriterli Karar Verme: Bilgisayar Uygulamalı Çözümler. Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara.
5. Baydaş¸, M., & Elma, O. E. (2021). An objective criteria proposal for the comparison of MCDM and weighting methods in financial performance measurement: An application in Borsa Istanbul. Decision Making: Applications in Management and Engineering, 4(2), 257–279.
6. Bulgurcu, B. K. (2012). Application of TOPSIS technique for financial performance evaluation of technology firms in Istanbul stock exchange market. Procedia-Social and Behavioral Sciences, 62, 1033-1040.
7. Brigham, E. F., & Houston, J. F. (2006). Fundamentals of Financial Management: Dasar-Dasar Manajemen Keuangan.
8. Carmona, S., Iyer, G., Reckers, P.M., 2014. Performance evaluation bias: a comparative study on the role of financial fixation, similarity-to-self and likeability. Adv. Account. 30 (1), 9–17.
9. Ceyhan, İ. F., & Karapolat, Ö. Copras Yöntemiyle Finansal Performans Ölçümü-Perakende Ticaret Firmaları Üzerine Bir Uygulama: Yönetim, Ekonomi, Edebiyat, İslami ve Politik Bilimler Dergisi, 5(2), 25-44.
10. Çınaroğlu, E. (2020). Yenilikçi girişimlere ait faaliyetlerin entropi destekli MABAC yöntemi ile değerlendirilmesi. Girişimcilik ve İnovasyon Yönetimi Dergisi, 9(1), 111-135.
11. Çekici, E. M., & Babacan, Ş. F. (2022). Gri İlişkisel Analiz ile Kurumsal Yönetim ve Finansal Performans Karşılaştırması: Borsa İstanbul'da Bir Uygulama. Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 44(1), 221-238.
12. Dayı, F. ve Çilesiz, A. (2022). BİST'e kayıtlı tekstil, giyim eşyası ve deri sektöründe faaliyet gösteren işletmelerin finansal performanslarının BWM

tabanlı TOPSIS yöntemi ile değerlendirilmesi. Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, 11(1), 355-373.
13. De Almeida-Filho, A. T., De Lima Silva, D. F., & Ferreira, L. (2020). Financial modelling with multiple criteria decision making: A systematic literature review. Journal of the Operational Research Society, 72(10), 1–19.
14. Dragan, P., Zeljko, S., Sinsa, S., 2018. A new model for determining weight coefficient of criteria in MCDM models: Full consistency method (FUCOM). Symmetry 10 (9), 393.
15. Fahmi, I. (2013). Analisis Laporan Keuangan Bandung: Alfabeta. Fahmi, I. (2013). Analisis Laporan Keuangan Bandung: Alfabeta.
16. FASB .(1978) .Objectives of Financial Reporting by Business Enterprises Statement of Financial Accounting Concepts, 1.
17. Gül, A. & Erdem, M. (2022). Gıda Perakende Firmalarının Finansal Performanslarının Entropi-TOPSIS Yöntemiyle Analizi.Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi, (35), 25-33.
18. Hallerbach, W. G., & Spronk, J. (2002). The relevance of MCDM for financial decisions. Journal of Multi-Criteria Decision Analysis, 11 (4–5), 187–195.
19. Ishizaka, A., & Siraj, S. (2018). Are multi-criteria decision-making tools useful? An experimental comparative study of three methods. European Journal of Operational Research, 264(2), 462–471.
20. Kayalı, C. A., ve Aktaş, İ. (2018). BİST'te Hisse Senetleri İşlem Gören Otomotiv Sektöründeki Firmaların TOPSIS Yöntemine Göre Performans Değerlemesi ve Analizi. Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 8(1), 43-53.
21. Kendirli, S. ve Yıldırım, M. V. (2022) BIST'de Kayıtlı Otomotiv İmalat Sektörü Şirketlerinin Finansal Performanslarının TOPSIS Yöntemi ile İncelenmesi, Global Journal of Economics and Business Studies, 11(21), 87-97.
22. Kırhasanoğlu, Ş., & Özdemir, M. BIST'te İşlem Gören Futbol Kulüplerinin Covıd-19 Dönemi Finansal Performanslarının Idocrıw Temelli Analizi. Enderun, 6(1), 44-65.
23. Kumaran, S. (2022). Financial performance index of IPO firms using VIKOR-CRITIC techniques. Finance Research Letters, 47, 102542.
24. Kuruüzüm, A., & Atsan, N. (2001). Analitik hiyerarşi yöntemi ve işletmecilik alanındaki uygulamaları. Akdeniz İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, (1), 83-105.

25. Kurt, G., & Kablan, A. (2022). Covid-19'un, BIST Ulaştırma Endeksinde Faaliyet Gösteren Havayolu İşletmelerinin Finansal Performansı Üzerindeki Etkilerinin, Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleri İle Analizi. İşletme Akademisi Dergisi, 3(1), 16-33.
26. Marwansyah, S. (2017). "Analisis Current Ratio Debt to Aset Pada Perusahaan Property dan Real Estate.," Jurnal Moneter, vol. IV, no. 1, 1-8,.
27. Pamučar, D. ve Ćirović, G. (2015). The selection of transport and handling resources in logistics centers using Multi-Attributive Border Approximation area Comparison (MABAC). Expert systems with applica-tions, 42(6), 3016-3028.
28. Pamučar, D., Petrović, I. ve Ćirović, G. (2018). Modification of the Best–Worst and MABAC methods: A novel approach based on interval-valued fuzzy-rough numbers. Expert systems with applications, 91, 89-106.
29. Pourbagheri, H. (2009). Studying the ability of cash flows resulting from operational activities in predicting future cash flows. Journal of Accounting Studies.
30. Rahmiyatun, F. Muchtar, E. Oktiyani and Sugiarti, R. (2019). Analisis Rasio Keuangan Terhadap Kinerja Keuangan Pada Pt. Prabu Jaya Sentosa Jakarta, Jurnal Ecodemica (Jurnal Ekonomi, Manajemen & Bisnis), Vol. III, No. 1,76-85.
31. Sawir, A. (2005). Analisis kinerja keuangan dan perencanaan keuangan. Jakarta: PT Gramedia Pustaka Utama.
32. Sabil, (2016). "Peranan Rasio Likuiditas, Solvabilitas, Rentabilitas Terhadap Kinerja Keuangan Pada K.A.I Tour & Travel Jakarta," vol. III, no. 1, 54-65.
33. Shannon, C.E., 1948. A mathematical theory of communication. Bell Syst. Tech. J. 27 (3), 379–423.
34. Shannon, C.E., Weaver, W., 1947. The Math Theory of Communica. The University of Illinois Press, Urbana.
35. Temür, A. S. Turizm İşletmelerinin Covid-19 Öncesi Ve Covid-19 Sürecindeki Finansal Performanslarının Entropi Temelli Edas, Topsıs Ve Waspas Yöntemleri İle Değerlendirilmesi. Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 12(1), 418-446.
36. Terzioğlu, M.K., Kurt, E.S., Yaşar, A., & Köken, M. (2022). BİST100-Enerji Sektörü Finansal Performansı: SWARA-VIKOR ve SWARA-WASPAS. Alanya Akademik Bakış, 6(2), S.2439-2455.
37. Türegün, N. (2022). Financial performance evaluation by multi-criteria decision-making techniques. Heliyon, 8(5), e09361. 1-13

38. Ulutaş, A. (2019). Entropi ve MABAC yöntemleri ile personel seçimi. OPUS International Journal of Society Researches, 13(19), 1552-1573.
39. Verma, R. (2021). Fuzzy MABAC method based on new exponential fuzzy information measures. Soft Computing, 25(14).
40. Wicklin, R. (2011). Log transformation: how to handle negative data values? The Doo Loop. URL:blogs.sas.com.http://blogs.sas.com/content/iml/2011/04/27/log-transformations-how-to-handle-negative-data-values/ erişim tarihi 26.09.2022
41. Yaakob, A. M., Serguieva, A., & Gegov, A. (2016). FN-TOPSIS: Fuzzy networks for ranking traded equities. IEEE Transactions on Fuzzy Systems, 25(2), 315–332.
42. Yalcin, N., Bayrakdaroglu, A., & Kahraman, C. (2012). Application of fuzzy multi-criteria decision making methods for financial performance evaluation of Turkish manufacturing industries. Expert systems with applications, 39(1), 350-364.
43. Yazıcıoğlu, Y., & Yıldırım, M. (2022). Bist İnşaat Endeksinde Yer Alan Şirketlerin Finansal Performanslarının Ahp Ve Vıkor Yöntemiyle Analizi. Omer Halisdemir Universitesi Iktisadi ve Idari Bilimler Fakültesi Dergisi, 15(3). 647-662
44. Yıldırım, B. F., & Önder, E. (2015). Çok kriterli karar verme yöntemleri. Bursa: Dora Yayınları.
45. Zeleny, M., 1973. Compromise programming. In: Cochrane, J.L., Zeleny, M. (Eds.), Multiple Criteria Decision Making. University of South Carolina Press, Columbia.
46. Zopounidis, C., & Doumpos, M. (2002). Multi-criteria Decision Aid in Financial Decision Making: Methodologies and Literature Review. Journal of Multi-Criteria Decision Analysis, 11(4-5), 167-186.

YENİ BİR TURİZM İŞLETMECİLİĞİ TÜRÜ OLAN "GLAMPİNG" İLE İLGİLİ SİSTEMATİK BİR İNCELEME

Öğr.Gör.Dr. İlknur MAZAN

Uşak Üniversitesi Banaz MYO Turizm ve Otel İşletmeciliği
ORCID: 0000-0002-2321-0639

1. GİRİŞ

Teknolojik ve inovatif uygulamaların turizm sektörüne adapte edilmesiyle, tüketicilere sunulan seçenekler günden güne artmaktadır. Her şey dâhil konseptli dört-beş yıldızlı oteller, şehir otelleri, butik oteller, apart oteller, termal oteller gibi çeşitli imkânlar sunan konaklama işletmelerinin yanı sıra, son zamanlarda özellikle pandemi döneminde kamping işletmeleri çoğalarak tüketicilere hizmet vermeye başlamıştır. Donanımlı çadırlar ve karavanlarla, bahçedeki olanaklarla kamp tatilini daha lüks hale getiren glamping işletmeleri ile glamping kavramı literatüre dâhil olmuştur.

Son yıllarda özellikle pandemi döneminde kamp malzemeleri hemen hemen her ailenin satın aldığı ürünler arasına girmiş ve ormanlık alanlarda ve sahillerde kamp sandalyeleri, masaları hatta çadırları görülmeye başlanmıştır. Kamp deneyimini daha güvenli hale getiren camping işletmelerinden sonra bu deneyimi "lüks" kavramıyla birleştiren işletmeler ile "glamping" kavramının dolayısıyla yeni bir turizm türünün ortaya çıktığını söylemek mümkündür.

Bu çalışma glamping ile ilgili yayınlanan çalışmaların sistematik derleme yöntemiyle taranmasını ve değerlendirilmesin böylece literatürde henüz yeni olan bu kavramla ilgili literatüre katkıda bulunmayı amaçlamaktadır.

2. GLAMPING KAVRAMI

Kalabalıktan uzak, doğayla baş başa bir tatil deneyimi yaşamak isteyenlerin tercih ettiği camping turizmi, konforuna düşkün bireylerin tercih ettiği bir turizm çeşidi değildir. Bu noktada lüks bir kamp deneyimi sunan glamping işletmeleri devreye girmektedir.

Glamping kavramı Türkçe'ye *kamp* olarak çevrilen *"camping"* ve *göz alıcı* olarak çevrilen "*glamorous"* kelimelerinden oluşmaktadır (Brochado ve Pereira, 2017). Glamping her ne kadar son yıllarda ortaya çıkmış bir trend olarak görülse de, tarihte Osmanlı padişahlarının ve üst düzey yöneticilerinin sefere ve ava çıktıkları zamanlarda lüks çadırlarda konaklamaları, yirminci yüzyıl başında aristokratların lüks bir şekilde Afrika safari turlarına çıkmaları glamping kavramının çıkış noktası olarak ifade edilebilir (Petrusa ve Vlahov, 2019).

Kamp yapmak, düşük maliyetli doğayla iç içe bir rekreasyon ve turizm faaliyeti olsa da, glamping farklı olarak konfor sunmaktadır. Turistlerin sadece kişisel eşyalarını almalarının yeterli olması ve yerleşme, temizlik gibi şeylerle vakit kaybetmediklerinden, doğaya ve tatile daha fazla zaman ayırabilmeleri glampingi farklılaştırmaktadır (Meriç, Subaşı ve Şahin, 2021).

3.YÖNTEM

Bu çalışmada glamping kavramı ile ilgili yayınlanmış çalışmalar sistematik derleme ile incelenmiştir. Bilimsel yayınların sayılarının giderek çoğalması sebebiyle, mevcut literatürü bir araya getiren ve değerlendiren çalışmalara ihtiyaç duyulmaya başlanmış ve çoğu disiplinde sıkça kullanılır hale gelmiştir (Üstün ve Eryılmaz, 2014). Sistematik derleme yöntemi objektif olması, belirli bir yöntemle yapıldığından kapsamlı olması, metod ve kriterlerin açıkça belirtilmesi, çalışmaların tekrar edilip sonuçların doğrulanabilmesi gibi nedenlerle daha fazla bilimsel ve kabul edilebilir olmaktadır (Moula ve Goodman, 2009; Hemingway ve Brereton, 2009; Karaçam, 2013).

Çalışmanın amacına ulaşması için aşağıdaki sorulara yanıt aranacaktır:

1. Glamping ile ilgili yayımlanmış makalelerin yıllara göre nasıl dağıldığı bulunabilir mi?
2. Glamping ile ilgili yayınlanmış makalelerin ülkelere göre dağılımı bulunabilir mi?
3. Glamping ile ilgili yayımlanmış makalelerde hangi alanlarda ve konularda olduğu ortaya koyulabilir mi?
4. Glamping ile ilgili yayınlanmış makalelerin hangi dergilerde yayınlandığı incelenebilir mi?
5. Glamping ile ilgili yayımlanmış makalelerin adlarına, yıllarına ve atıf sayılarına ilişkin bir değerlendirme yapılabilir mi?
6. Glamping ile ilgili yayınlanmış makalelerin araştırma yöntemlerine göre dağılımları bulunabilir mi?

Çalışmada bu araştırma sorularına cevap bulabilmek için Scopus ve TR Dizin veri tabanları taranmış ve konuya uygun makaleler incelenmiştir. Her iki veri tabanına ait bulgular ayrı ayrı olarak değerlendirilmiştir.

4. BULGULAR

4.1. Scopus Veri Tabanında Yer Alan Makalelere Ait Bulgular

Scopus veritabanına anahtar kelime “glamping” olarak yazılmış ve ilgili makaleler taranmıştır. Sistematik derleme sürecine uygun olarak sistemli bir şekilde uygun olmayan kriterler dışlanmıştır. Dışlanan kriterler yayın türünde kitap bölümü, bildiri ve notlar, yayın dilinde İngilizce dışında dillerde yazılmış olanlardır. Glamping kavramı ile ilgili çok fazla yayına rastlanmadığından bu süreçte 12 adet makale değerlendirilmiş olup, bunlardan birisi trade journal türünde bir dergide yayınlanmış bir makale olduğundan ve konuyla çok alakalı bulunmadığından çıkartılmış, 11 makelenin çalışmaya uygun olduğuna karar verilmiştir.

4.1.1. Scopus veri tabanında yer alan makalelerin yıllara göre dağılımı

Çalışma kapsamında glamping ile ilgili yayınlanmış makalelerin yayın yıllarına göre dağılımı Grafik 1'de verilmiştir.

Grafik 1. Scopus veri tabanında yer alan makalelerin yayın yılları

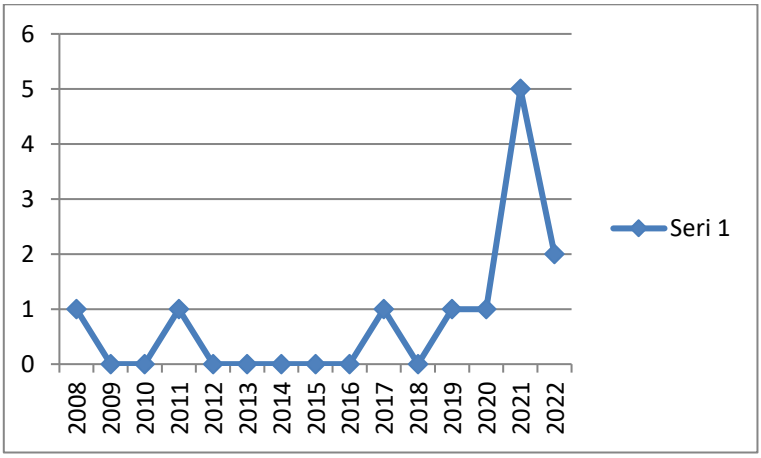

Grafiğe göre glamping konusu ile ilgili ilk yayın 2008 yılında görülmektedir. Bu yayını takiben, 2011 yılında 1, 2017 yılında 1, 2019 ve 2020 yıllarında 1'er, 2021 yılında 5, 2022 yılında 2 makalenin yayınlandığı grafikte görülmektedir. 2021 yılında makale sayısındaki artışın pandemi nedeniyle bireylerin izole tatil seçeneklerini tercih etmesiyle glamping tatil türünün daha fazla tercih edilmesinden kaynaklandığı düşünülebilir. Bir diğer neden ise son yıllarda bu kavramın daha çok duyulması ve zamanla glamping işletmelerinin sayısının artması olarak düşünülebilir ve gelecek yıllarda glamping ile ilgili akademik çalışmaların artacağı söylenebilir.

4.1.2. Scopus veri tabanında yer alan makalelerin ülkelere göre dağılımı

Çalışma kapsamında değerlendirilen makalelerin yazıldığı ülkelerin dağılımı Grafik 2'de verilmektedir.

Grafik 2. Scopus veri tabanında yer alan makalelerin yazıldığı ülkeler

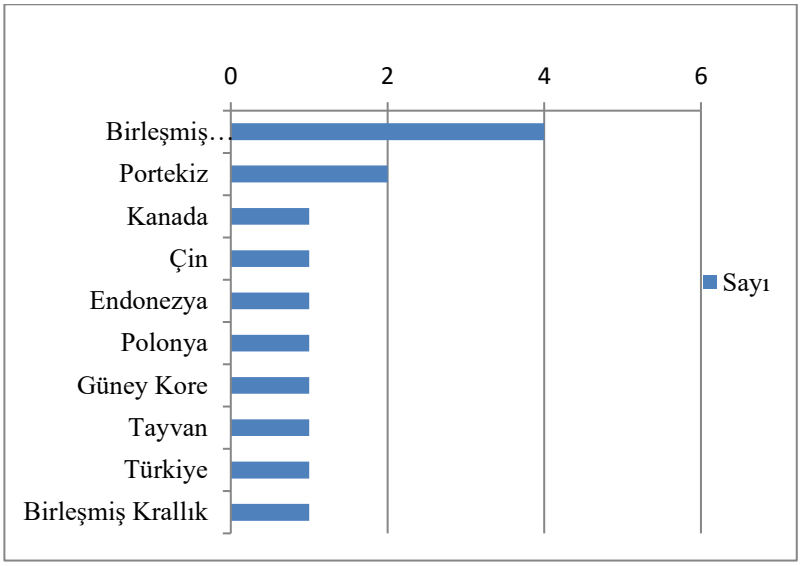

Grafik 2'de en fala makalenin Birleşmiş Milletler'de (4), daha sonra ise Portekiz'de (2) yazıldığı görülmektedir. Kanada, Çin, Türkiye gibi ülkelerde 1'er makalenin yazıldığı bulgulanmıştır.

4.1.3. Scopus veri tabanında yer alan makalelerin alanlarına ve konularına göre dağılımları

Çalışma kapsamında değerlendirilen makalelerin alanları Grafik 3'te ve konuları Grafik 4'te verilmiştir.

Grafik 3. Scopus veri tabanında yer alan makalelerin alanları

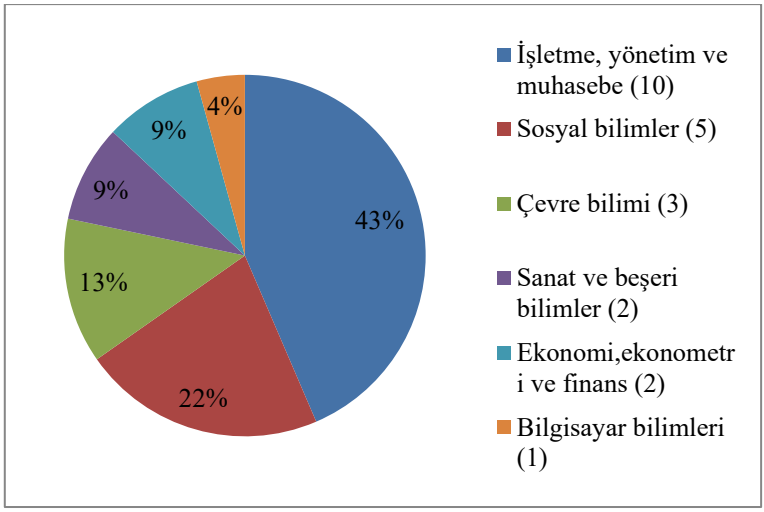

Grafik 3 incelendiğinde, glamping ile ilgili makalelerin en fazla "işletme, yönetim ve muhasebe" alanında olduğu (10 makale) görülmektedir. Daha sonra sırasıyla "sosyal bilimler" (5 makale) ve çevre bilimleri (3) alanları gelmektedir.

Grafik 4. Scopus veri tabanında yer alan makalelerin konuları

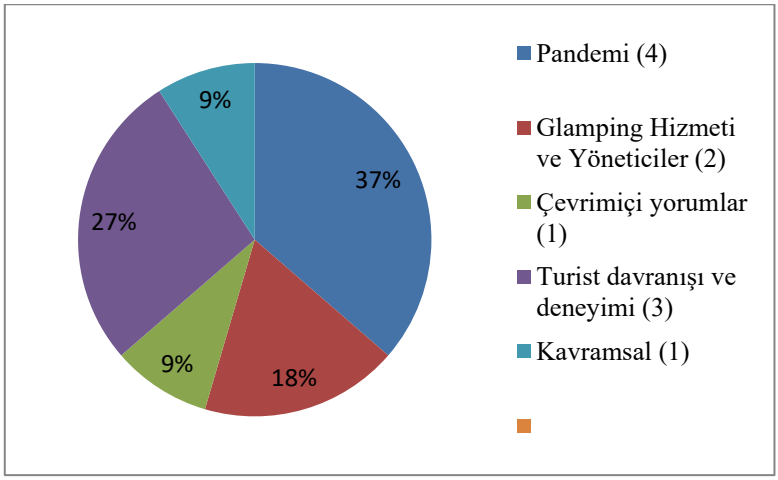

Grafik 4'e bakıldığında, glamping ile ilgili en fazla makalenin "pandemi" konusunda (4 makale) yazıldığı görülmektedir. Pandemi konusunu ise turist davramışı (3) ve glamping hizmeti ve yöneticileri (2 makale) konuları takip etmektedir.

4.1.4. Scopus veri tabanında yer alan makalelerin yayınlandığı dergilerin dağılımı

Çalışma kapsamına dâhil edilen makalelerin yayınlandıkları dergiler Tablo1'de yer almaktadır.

Tablo 1. Scopus veri tabanında yer alan makalelerin yayınlandığı dergiler

Dergi İsimleri	**Yayın Sayısı**
Annals of Tourism Research	1
Indian Economic and Social History Review	1
International Journal of Hospitality Management	1
International Journal of Tourism Research	1
Journal of Environmental Management and Tourism	1
Journal of Hospitality and Tourism Insights	1
Journal of Hospitality and Tourism Technology	1
Journal of Outdoor Recreation and Tourism	1
Textile View Magazine	1
Tourism and Hospitality Research	1
Tourism Recreation Research	1
TOPLAM	**11**

Makalelerin yayınlandığı dergilere bakıldığında makalelerin turizm ve ağırlama, rekreasyon, turizm ve teknoloji, çevre, ekonomi ile ilgili dergilerde yayınlandığı görülmektedir.

4.1.5. Scopus veri tabanında yer alan makalelerin alanlarına ve konularına göre dağılımları

Çalışmada yer alan makalelerin yazar adları, makale adları ve atıf sayıları Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2. Scopus veri tabanında yer alan makalelerin yazar adları, makale adları ve atıf sayıları

Yayın Yılı	Yazarlar	Makale Adı	Atıf Sayısı
2022	Lu C.Y.; Suhartanto D.; Chen B.T.	Exploration of new outdoor leisure activities (glamping) during the post-pandemic	0
2022	Zorlu K.; Tuncer M.; Taşkın G.A.	The effect of COVID-19 on tourists' attitudes and travel intentions: an empirical study on camping/glamping tourism in Turkey during COVID-19	2
2021	Rashkow E.D.	Wilding the domestic: Camp servants and glamping in British India	2
2021	Craig C.A.; Karabas I.	Glamping after the coronavirus pandemic	0
2021	Craig C.A.	Camping, glamping, and coronavirus in the United States	23
2021	Adamovich V.; Nadda V.; Kot M.; Haque A.U.	Camping vs. Glamping tourism: Providers' perspective in the United Kingdom	4
2021	Lu J.; Wang X.; Dai Z.; Chen G.; Feng Y.	Antecedents of customer WOM in glamping: The critical role of original ecology	14
2020	Lyu S.O.; Kim J.-W.; Bae S.W.	Family vacationers' willingness to pay for glamping travel sites: A family functioning segmentation	4
2019	Brochado A.	What makes a glamping experience great?	21
2017	Brochado A.	Comfortable experiences in nature accommodation: Perceived service quality in Glamping	28
2008	Starmer A.	Glamping	0

Tablo 2'ye bakıldığında en fazla atıf alan makalenin (28 atıf) Brochado (2017) tarafından yazılan "*Comfortable experiences in nature accommodation: Perceived service quality in Glamping"* adlı makale olduğu görülmektedir. İkinci sırada ise Craig (2021)'in yazdığı *"Camping, glamping, and coronavirus in the United States"* adlı makale (23 atıf) yer almaktadır. Makalelerin yayın yıllarının eski olmadığı düşünülürse, önümüzdeki yıllarda daha fazla atıf alacakları söylenebilir.

4.1.6. Scopus veri tabanında yer alan makalelerin araştırma yöntemlerine göre dağılımları

Çalışmada incelenen makalelerde kullanılan araştırma yöntemleri Tablo 3'te yer almaktadır.

Tablo 3. Scopus veri tabanında yer alan makalelerin araştırma yöntemleri

Araştırma Yöntemleri	frekans	%
Ampirik Çalışmalar		
Nicel	4	36
Nitel	2	18
Karma	3	27
Ampirik Olmayan Çalışmalar		
Kavramsal	2	18
TOPLAM	**11**	**100**

Tabloya bakıldığında, makalelerde en fazla nicel (4), daha sonra karma (3), nitel (2) ve kavramsal (2) yöntemlerin kullanıldığı görülmektedir.

4.2. TR Dizin Veri tabanında Yer Alan Makalelere Ait Bulgular

Çalışmanın kapsamına uygun olarak, TR Dizin veri tabanına "glamping" anahtar kelimesi yazılmıştır. Bu kavramının henüz Türkçe karşılığına rastlanmadığından tarama İngilizce olarak gerçekleştirilmiştir. TR Dizin veri tabanında bu şekilde arama yapıldığında 10 adet makaleye ulaşılmıştır ve bu makalelerin bir tanesinin tamamen konuyla ilgili olmadığı anlaşılmış ve bu makale değerlendirme dışı bırakılmıştır. Sonuç olarak 9 makale değerlendirmeye alınmıştır. Yayınlanmış çalışmaların önce yıllara göre, şehirlere göre, dergi isimlerine göre, alanlarına ve konularına göre dağılımlarına bakılmıştır. Daha sonra yazar adı, makale başlığı, atıf sayıları incelenmiştir. Sonrasında ise, makaleler araştırma yöntemleri ve ortaya koyulan sonuçlar açısından değerlendirilmiştir.

4.2.1. TR Dizin veri tabanında yer alan makalelerin yıllara göre dağılımı

TR Dizinde yer alan makalelerin yıllara göre dağılımı Grafik 5'te verilmiştir.

Grafik 5. TR Dizin veri tabanında yer alan makalelerin yayın yılları

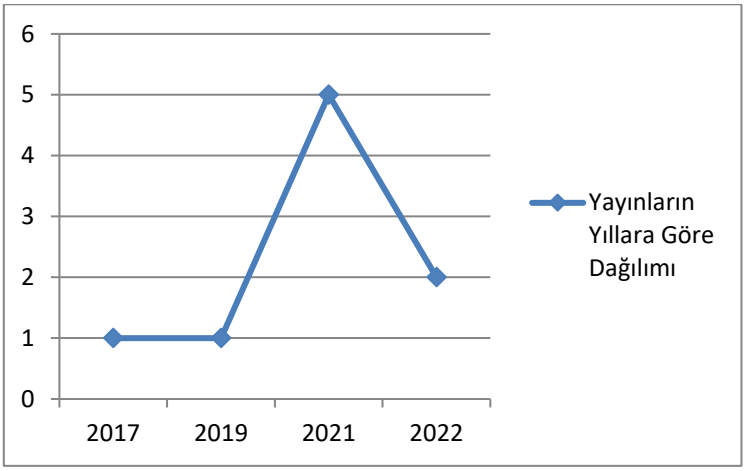

Grafik 5 incelendiğinde makalelerin en fazla 2021 yılında yazıldığı (5 makale) görülmektedir. Bu da yine 2020 yılında başlayan pandeminin etkisi olarak düşünülebilir. Glamping ile ilgili ilk yayının 2017 yılında yazıldığı ve 2022'de 2 makalenin yazıldığı düşünülürse, konuyla ilgili makalelerin artacağı söylenebilir.

4.2.2. TR Dizin veri tabanında yer alan makalelerin şehirlere göre dağılımı

TR Dizin veri tabanında Türkiye'de yazılmış makaleler yer aldığından, bu makalelerin şehirlere göre dağılımı Grafik 6'da yer almaktadır.

Grafik 6. TR Dizin veri tabanında yer alan makalelerin yazıldığı şehirler

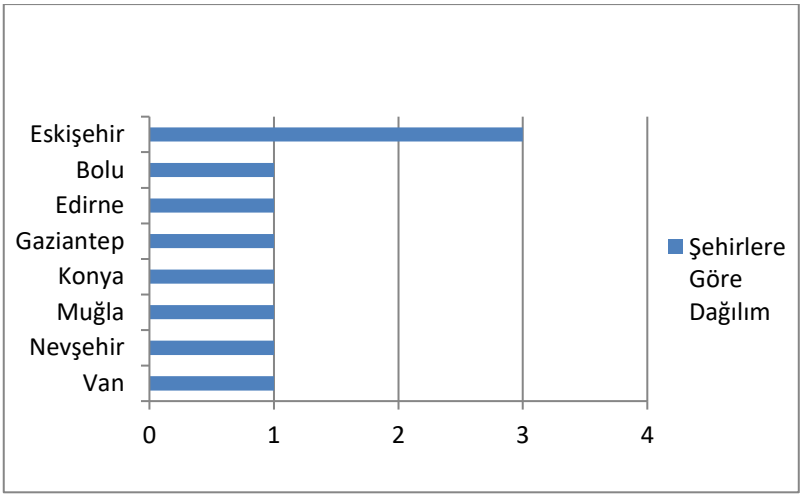

Grafiğe bakıldığında, en fazla makalenin Eskişehir'de (3) yazıldığı, diğer illerin birer makaleyle takip ettiği görülmektedir.

4.2.3. TR Dizin veri tabanında yer alan makalelerin yayın yıllarının dağılımı

Çalışmada yer alan makalelerin yayın yılları Tablo 4'te yer almaktadır.

Tablo 4. TR Dizin veri tabanında yer alan makalelerin yayınlandığı dergiler

Dergi İsimleri	**Yayın Sayısı**
Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi	1
Güncel Turizm Araştırmaları Dergisi (Online)	1
İşletme Araştırmaları Dergisi	1
Journal of Gastronomy, Hospitality And Travel (Online)	2
Journal of Tourism and Gastronomy Studies	2
Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi	1
Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi	1
TOPLAM	**9**

Tabloya göre glamping ile ilgili makaleler sosyal bilimler, gastronomi, güncel turizm ve işletme alanındaki dergilerde yayınlanmıştır.

4.2.4. TR Dizin veri tabanında yer alan makalelerin konularına göre dağılımları

Çalışmaya dâhil edilen makalelerin konularının dağılımı Grafik 7'de verilmiştir.

Grafik 7. TR Dizin veri tabanında yer alan makalelerin konuları

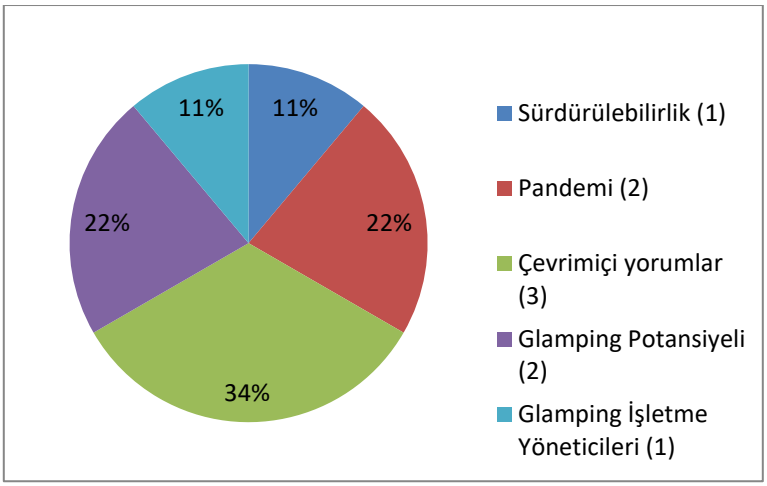

Grafiğe bakıldığında, en fazla "çevrimiçi yorumlar"la ilgili (3), daha sonra "pandemi" ve "glamping potansiyeli" ile ilgili (2) çalışmaların; ayrıca "sürdürülebilirlik" ve "yönetim"le ilgili konuların da olduğu görülmektedir.

4.2.5. TR Dizin veri tabanında yer alan makalelerin yazar adları, makale adları ve atıf sayıları

Çalışmada incelenen makalelerle ilgili bilgiler Tablo 5'te verilmiştir.

Tablo 5. TR Dizin veri tabanında yer alan makalelerin yazar adları, makale adları ve atıf sayıları

Yayın Yılı	Yazar Adı	Makale Başlığı	Atıf
2022	Güvenol, B. Kömürcü, S.	Konaklama Sektöründe Sürdürülebilirlik: Glamping İşletmeleri Örneği	0
2022	Geranaz, H. Yılmaz, H.	COVID-19 Pandemisinin Türkiye'de Farklı Turizm Çeşitleri Üzerindeki Etkisinin Google-Trends Verileri Aracılığıyla İncelenmesi	0
2021	Meriç, S. Suba, I.A. Ahin, S.	Van Gölü Havzasının Glamping Turizmi Potansiyeli	1
2021	Yetgin, D. Ünal, İ.	Glamping İşletmelerine İlişkin Tripadvisor'daki Çevrim İçi Yorumların İçerik Analizi İle Değerlendirilmesi	0
2021	Aylan, K. Gürkan, G.	Analysis of E-Complaint Management in Glamping Businesses within the Scope of a Case Study	0
2021	Düzgün, E.	Pandemi Sonrası Yeni Turist Tercihi: Glamping Turizmi	5
2021	Ardıç Yetiş, Ş.	Kapadokya'da Turistik Ürün Olarak Kamping mi Glamping mi?	2
2019	Konak, S. Özhasar, Y.	Türkiye'deki Glamping İşletmelerinin Web Site İçeriklerinin Analizi	1
2017	Olcay, A. Turhan, U.	Türkiye'de Glamping Hizmeti Veren İşletmelerin Sahip ve Yöneticilerinin "Yeni Turizm Trendi Glamping" ile İlgili Görüşleri (Muğla ve Antalya Örneği)	5

Tabloya göre, en fazla atıf alan çalışmalar Olcay ve Turhan (2017)'nin "*Türkiye'de Glamping Hizmeti Veren İşletmelerin Sahip ve Yöneticilerinin Yeni Turizm Trendi Glamping ile İlgili Görüşleri (Muğla ve Antalya Örneği)*" (5 atıf) ve Düzgün (2021)'in "*COVID-19 Pandemisinin Türkiye'de Farklı Turizm Çeşitleri Üzerindeki Etkisinin Google-Trends Verileri Aracılığıyla İncelenmesi*" (5 atıf) makaleleridir.

4.2.6. TR Dizin veri tabanında yer alan makalelerin araştırma yöntemlerinin dağılımı

Çalışmada değerlendirilen makalelerin araştırma yöntemlerine yönelik bilgiler Tablo 6'da verilmiştir.

Tablo 6. TR Dizin veri tabanında yer alan makalelerin araştırma yöntemleri

Araştırma Yöntemleri	frekans	%
Ampirik Çalışmalar		
Nicel	-	-
Nitel	9	100
Karma	-	-
Ampirik Olmayan Çalışmalar		
Kavramsal	-	-
TOPLAM	**9**	**100**

Tabloya bakıldığında, TR Dizin veri tabanında yer alan tüm glamping makalelerinde araştırma yöntemi olarak nitel yöntemlerin kullanıldığı görülmektedir. Bu yöntemler örnek olay, mülakatlar ve içerik analizi şeklindedir.

5. SONUÇ

Glamping kavramının hem teorik anlamda hem de uygulamada yeni bir kavram olması, bu çalışmanın literatüre katkıda bulunma amacını desteklemektedir. Glamping konusu ile ilgili az sayıda çalışmaya rastlanması, hem araştırmanın kısıtını oluşturmakta hem de literatüre ışık tutma yönünde avantaj sağlamaktadır.

Çalışmada hem Scopus hem de TR Dizin veri tabanlarında sistematik derleme yapılmıştır. Her iki veri tabanında yer alan makaleler farklı özelliklere sahip olduklarından farklı değerlendirilmiştir. Scopus'ta yer alan makalelerin daha "çok pandemi, turist davranışı ve hizmet / yönetim" konularında, TR Dizindekilerin ise "çevrimiçi yorumlar, pandemi, potansiyel" konularında olduğu sonucu ortaya çıkmıştır. Scopus'taki makalelerin araştırma yöntemleri "nicel, karma, nitel ve kavramsal" iken TR Dizin'dekilerin hepsi niteldir. Scopus'ta yer alan makalelerin daha fazla atıf sayısına sahip olduğunu söylemek mümkündür. Her iki dizinde yer alan makalelerin sayıları 2021 yılında artış göstermektedir ve bu durum pandemi ile ilişkilendirilebilir. Her iki dizinde yer alan makalelerin de literatüre ve uygulamaya katkı sağlayacak nitelikte olduklarını ve yol gösterici sonuçlar ortaya koyduklarını söylemek mümkündür.

Bu sistematik, derleme son yıllarda yükselişte olan bir turizm çeşidi ile ilgili hangi konularda, hangi yıllarda nasıl çalışmalar yapıldığını ortaya koymuştur ve ileriki çalışmalar başka veri tabanlarında farklı tarama yöntemleriyle yapılabilir.

KAYNAKÇA

1. Adamovich, V., Nadda, V., Kot, M., Haque, A. (2021). Camping vs. Glamping Tourism: Providers' Perspective. Journal of Environmental Management and Tourism. 6. 1431-1441. 10.14505/jemt.v12.6(54).01.
2. Ardıç, Y. Ş. (2021). Kapadokya'da Turistik Ürün Olarak Kamping mi Glamping mi? Güncel turizm araştırmaları dergisi (Online), 5(1), 131 - 148. 10.32572/guntad.876479
3. Aylan, F., Gürkan, G. (2021). Analysis of E-Complaint Management in Glamping Businesses within the Scope of a Case Study. İşletme Araştırmaları Dergisi, 13(4), 3525 - 3543. 10.20491/isarder.2021.1339
4. Brochado, A., Brochado, F. (2019). What makes a glamping experience great?. Journal of Hospitality and Tourism Technology. 10. 10.1108/JHTT-06-2017-0039.
5. Brochado, A., Pereira, C. (2017). Comfortable experiences in nature accommodation: Perceived service quality in glamping. Journal of Outdoor Recreation and Tourism, 17, 77-83. https://doi.org/10.1016/j.jort.2017.01.005.
6. Craig, C. (2020). Camping, glamping, and coronavirus in the United States. Annals of Tourism Research. 89. 103071. 10.1016/j.annals.2020.103071.
7. Craig, C., Karabas, I. (2021). Glamping after the coronavirus pandemic. Tourism and Hospitality Research. 21. 146735842199386. 10.1177/1467358421993864.
8. Düzgün, E. (2021). Pandemi Sonrası Yeni Turist Tercihi: Glamping Turizmi. Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, 11(1), 145 - 158. 10.48146/odusobiad.870381
9. Geranaz, H., Yılmaz, H. (2022). COVID-19 Pandemisinin Türkiye'de Farklı Turizm Çeşitleri Üzerindeki Etkisinin Google-Trends Verileri Aracılığıyla İncelenmesi. Journal of gastronomy, hospitality and travel (Online), 5(2), 880 - 895.
10. Güvenol, B., Kömürcü, S. (2022). Konaklama Sektöründe Sürdürülebilirlik: Glamping İşletmeleri Örneği. Journal of Tourism and Gastronomy Studies, 10(3), 2369 - 2393. 10.21325/jotags.2022.1096
11. Hemingway, P., Brereton, N. (2009). What is a systematic review? http://www.whatisseries.co.uk/whatis (Erişim tarihi: 28.11.2022).
12. Karaçam, Z. (2013). Sistematik Derleme Metodolojisi: Sistematik Derleme Hazırlamak İçin Bir Rehber. DEUHYO ED 2013,6 (1), 26-33.

13. Konak, S., Özhasar, Y. (2019). Türkiye'deki Glamping İşletmelerinin Web Site İçeriklerinin Analizi. Journal of Tourism and Gastronomy Studies, 7(2), 937 - 949. 10.21325/jotags.2019.400
14. Lu, C., Suhartanto, D.,Chen, B. (2022). Exploration of new outdoor leisure activities (glamping) during the post-pandemic era. Tourism Recreation Research. 1-19. 10.1080/02508281.2022.2111628.
15. Lu, J., Wang, X., Dai, Z., Chen, G., Feng, Y. (2021). Antecedents of customer WOM in glamping: The critical role of original ecology. International Journal of Hospitality Management. 95. 102919. 10.1016/j.ijhm.2021.102919.
16. Lyu, S., Kim, J-W. (2019). Family vacationers' willingness to pay for glamping travel sites: A family functioning segmentation. International Journal of Tourism Research. 10.1002/jtr.2325.
17. Meriç, S., Subaşı, A., Şahin, S. (2021). Van Gölü Havzasının Glamping Turizmi Potansiyeli. Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 0(53), 401 - 418. 10.53568/yyusbed.1003697.
18. Moula, P., Goodman, M. (2009). Nursing Research. pp. 111-149, 247-261. London: SAGE Publication Ltd.
19. Olcay, A., Turhan, U. (2017). Türkiye'de Glamping Hizmeti Veren İşletmelerin Sahip ve Yöneticilerinin "Yeni Turizm Trendi Glamping" ile İlgili Görüşleri (Muğla ve Antalya Örneği). Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 16(4), 980 - 996.
20. Petrusa, I., Vlahov, A. (2019). The role of glamping ın development of camping tourism offer–possibilities and future prospects in The Republic Of Croatia". Proceedings of FEB Zagreb 10th International Odyssey Conference on Economics and Business, 12-15 Haziran, Opatija, Croatia, (ss. 834-844).
21. Rashkow, E. D. (2021). "Wilding the domestic: Camp servants and glamping in British India," The Indian Economic & Social History Review, , vol. 58(3), pages 361-391, July.
22. Starmer, A. (2008). Glamping. Textile View Magazine, 84, 254 – 263.
23. Üstün, U., Eryılmaz, A. (2014). "A Research Methodology to Conduct Effective Research Syntheses: Meta-Analysis", Education and Science, 39/174, 1-32.
24. Yetgin, D., Ünal, İ. (2021). Glamping İşletmelerine İlişkin Tripadvisor'daki Çevrim İçi Yorumların İçerik Analizi İle Değerlendirilmesi. Journal of Gastronomy, Hospitality And Travel (Online), 4(2), 199 - 214. 10.33083/joghat.2021.68

25. Zorlu, K., Tuncer, M., Taşkın, G. (2022). The effect of COVID-19 on tourists' attitudes and travel intentions: An Empirical study on camping/glamping tourism in Turkey during COVID-19. Journal of Hospitality and Tourism Insights. 10.1108/JHTI-02-2022-0069.

ENDÜSTRİ 3.0 ve ENDÜSTRİ 4.0

İlyas FERMAN

Giresun Üniversitesi, Tezli İşletme Yüksek Lisans Bölüm Mezunu (2022), iferman92@gmail.com, Orcid No: 0000-0003-4844-3508

1) Giriş

Endüstriyel devrim kavramı ilk olarak Fransız iktisatçı Auguste Blanqui tarafından ortaya atılmış olsa da literatüre girmesini sağlayan Alman politik filozof Friedrich Engels olmuştur. (Genç, Çakıroğlu, Özmen ve Karadirek, 2019: 13). Sanayi devrimi veya endüstri devrimi olarak adlandırılan bu süreç 18.yy'da İngiltere'de ortaya çıkmıştır. Değişim ve dönüşümler insan hayatının mutlak bir gerçeğidir. Avcılıktan tarıma geçiş, göçebelikten yerleşik hayata geçiş, küçük ölçekli emek yoğun atölye ve iş yerlerinden seri ve mekanik üretim yapan devasal büyüklükteki fabrikalara geçiş geçmişten günümüze dönüşümlerin somut birer örneğidir. 18.yy'da bilim ve üretim harmanlanarak insan yaşamında yeni bir dönemin perdeleri aralanmış, emeğin yani insan gücünün yerini buharın enerjisinden yararlanarak çalışan makinalar almıştır. Bilimin üretimle entegrasyonunu sağlamayı başaran mucit girişimciler ve bilim insanları buluşlara her geçen gün yenisini ekleyerek üretim teknikleri ve yöntemleri konusunda farklı yaklaşımlar geliştirmişlerdir. Özellikle 18.yy'dan sonra bu yaklaşımlar insan yaşamında sosyo-ekonomik anlamda radikal değişim ve gelişmelere neden olmuştur.

Literatür sanayi devrimi kavramının ortaya atıldığı günden itibaren günümüz sanayi ve teknolojisine kadar uzanan bu serüveni birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü sanayi devrimi olmak üzere dört farklı dönemde ele almaktadır. Çalışmada amacımız; 3. ve 4. endüstriyel devrim olarak nitelendirilen endüstri 3.0 ve endüstri 4.0 kavramlarının içeriğini, tarihsel gelişim sürecini ve nereye doğru yol aldığını, bu kavramlarla yeni karşılaşmış araştırmacı okurlarımızın kısa zamanda sıkılmadan konuya ilişkin birçok bilgiyi özümsemesini sağlamaktır.

2) Endüstriyel Devriminin Tanımı ve Etapları

Sanayi veya Endüstri; Doğada işlenmeyi bekleyen hammaddelerin işlenerek insan ihtiyaçlarını karşılayacak forma sokulmasını sağlayan enformasyon, araç-gereç, teknik ve yöntemlerin bütününü ifade ederken, devrim ise "herhangi bir alanda ani gelişen, radikal ve kapsamlı değişikliği" ifade etmektedir (sözlük.gov.tr, 2022). Özetle endüstriyel devrim; üretimin çoğunu insan gücü ve emeğinden çok makinaların üstlendiği süreç veya dönem olarak ifade edebiliriz. Daha geniş bir perspektiften baktığımızda ise bir toplumun veya ülkenin düşünce yapısının ve yapısal organlarının (kurumlarının) hızlı ve köklü değişim ve dönüşümüdür (Genç ve diğerleri, 2019: 14). Bu sebepledir ki endüstriyel devrim insan yaşamını etkileyen radikal kararların ve dönüşümlerin yer aldığı bir dönemin başlangıcı kabul edilmektedir.

İlk etabı buhar enerjisinden yararlanarak mekanik üretim tesislerinin kurulduğu, insan gücünün yerini makinanın aldığı endüstriyel devrimin; ikinci

etabını imalatta daha seri üretim yapabilen elektrik enerjisiyle çalışan makinaların yer alması ve iş bölümünün yapılması; üçüncü etabını üretimde bilgisayarların kullanılmaya başlanması, yenilebilir enerji kavramının önem kazandığı ve internet bağlantılarının kullanıldığı; dördüncü etabını ise gücünü bütün etapların birikiminden alan, üretimde yapay zeka ile donatılmış robotik ve mekanik araçların kullanıldığı ve bu üretim araçlarının birbirleriyle internet yoluyla sürekli etkileşim halinde olduğu kapsamlı bir süreç oluşturmaktadır.

Endüstri 3.0 ve sonrasını anlayabilmek için üretim süreçlerinin geçmişten günümüze değişimini aşağıdaki şekilden inceleyebiliriz. Şekilden anlaşılacağı gibi her dönem bir öncekinin sonuçlarının üzerine bir yenisi eklenerek devam etmiştir.

Şekil 1: Endüstri 1.0'dan ⇔ Sanayi 4.0'a

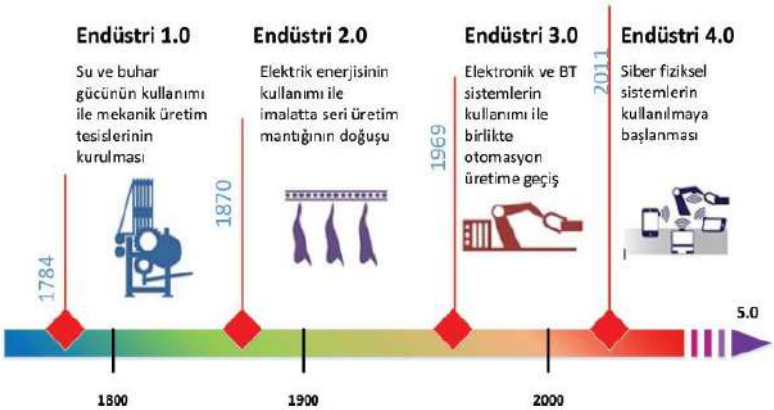

Kaynak: (Genç, 2018: 237).

3) Endüstri 3.0 (3. Sanayi Devrimi)

Amerika başta olmak üzere birçok ülkeye tesir eden, takip eden yıllarda ise rekabetçi birçok ülkenin radarına girmeyi başaran endüstriyel devrime ilişkin ilk gelişmeler İngiltere'de faaliyete geçmiştir. Endüstri 3.0 diye tabir edilen üçüncü sanayi devriminin tarihsel kapsam alanı 20.yy'ın ilk yarısı ile 20 yy.'ın sonlarına kadar olan dönemi ifade etmektedir. Endüstri 3.0'ın faaliyetlerini sadece bir ülkeye atfetmek yanlış bir yaklaşım olmakla beraber bu devrimin birçok ülkenin birbiriyle olan etkileşiminden meydana geldiğini söyleyebiliriz. Genç ve arkadaşları (2019:154) bunun en önemli sebebinin ise "iletişim alanında yaşanan teknolojik ilerlemeler" olduğunu söylemektedir. İletişim olanaklarının artarak genişlemesi bilginin en ücra noktalara kadar taşınmasını ve bilgiye eş zamanlı erişim imkanı sağlamıştır. Öyle ki bu dönem kimi araştırmacılar tarafından bilgi ve iletişim alanında kullanılan internetin (1990), kişisel bilgisayarların (1970-

1980), yarı iletken maddelerin, ana bilgisayarların (1960), öncülüğünde geliştiği için "Dijital" veya "Bilgisayar" devrimi gibi isimlerle de kullanılmaktadır. (Akt. Kahraman, 2017: 56).

Birçok keşfe imza atılan bu dönemde özellikle internet, bilgisayar ve elektronik ürün ve hizmetler vasıtasıyla sanayi toplumu kavramı önemini yitirirken yerini bilgi toplumu kavramı almıştır. Bu durum beraberinde sosyal medya ve iletişim uygulamaları, teknolojiyle uyumlu yeni yönetim anlayışları ve yeni ticaret şekillerinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Yüksek ihtisas sahibi ve bilgili beşeri sermayenin önem kazandığı bilgi toplumunda maddi sermaye unsurları geri planda kalmıştır. Bu bilgi ve birikimin en önemli girdileri ise iletişim ve haberleşme araçları, bilgisayar ve internet olmuştur.

Endüstri 3.0'ı meydana getiren bazı bileşenleri kronolojik olarak açıklayarak yapı taşlarının adeta üst üste konularak devrimin nasıl gerçekleştiğini zihnimizde kurgulayabilelim istiyorum. Her bir yapı taşının ne işe yaradığı ve bir sonraki yeniliğin ortaya çıkmasında oynadığı rol konuyu kavramak bakımından oldukça faydalı olacaktır.

Endüstri 3.0'ın yapı taşlarından bir tanesi Fleming (1904) tarafından yapılan "Diyot" ve De Forest (1906) tarafından gerçekleştirilen "Triyot" çalışmasıdır. Diyot çalışmasının özü elektromanyetik dalgalarının yakalanıp büyütülmesidir. Triyot çalışması ise elektromanyetik dalgaların sinyal gücünün artırılması ve gelen akımın düzenlenmesidir. Bu iki önemli çalışma radyo, telsiz ve telefon gibi haberleşme araçlarının geliştirilmesine ve yaygınlaşmasına sebep olurken endüstriyel gelişime de büyük katkı sağlamıştır (Kahraman, 2017:59).

1946 yılında yaklaşık 30 ton ağırlığa sahip ilk elektronik bilgisayar olarak tanımlanan "Eniac" adlı bilgisayar üretilmiştir (Bolat, 2019:13). Bir sonraki yıl ise (1947) elektronik cihazların sinyal gücünü ayarlamak için kullanılan yarı iletken devre elamanı transistör ve bileşenleri icat edilmiştir. Bu gelişme uzay alanındaki araştırmaların önünü açarak ileri noktalara taşımıştır. Sonraki yıllarda ise daha da geliştirilen bu yarı iletken parçalar sayesinde daha küçük yapıda bilgisayarların üretilmeye başlanmıştır. Bu durum beraberinde ticari hayatta bilgisayar kullanımının artmasına yol açmıştır (Kahraman, 2017:59). 1980'li yıllara geldiğimizde transistörlerin oldukça küçük formlarda üretilebiliyor olması bilgisayarların kişiselleşmesine yani "Personel Computer" olarak adlandırdığımız kişiye özel bilgisayar üretimine olanak sağlamıştır. Fiziksel anlamda ise daha önceleri devasal büyüklükteki hatta sabit yerinden oynatılamayacak kadar ağır bilgisayarların yerini daha küçük, hafif ve taşınabilir ebatlardaki bilgisayarlar alarak hayatın her alanında kullanılabilir hale gelmiştir (Bolat, 2019: 13).

Bir diğer önemli yapı taşı ise 1960'da üretim sürecine dahil edilen endüstriyel robotlardır. Geliştirilen ilk endüstriyel robotun ismi "Unimate" ve mucidi ise George C. Devol'dur. Unimate'in prototipi 1961 yılında tanıtılmış ve Amerikan otomobil üretim şirketi General Motors'un montaj hattında faaliyete başlamıştır. Yine aynı dönemde endüstriyel bilgisayar olarak tanımlanan PLC'ler (Programmable Logic Controller: Programlanabilir Mantıksal Denetleyici) üretimde kullanılmaya başlanmıştır. PLC'ler yardımıyla endüstriyel robotların kontrol ve otomasyonu sağlamıştır (Bilgin, 2018: 46-47).

Önemli yapı taşlarından bir tanesi ise internet teknolojisidir. İnternetin temelini iki ya da daha fazla sayıdaki bilgisayarın birbiriyle iletişim kurabilmesini sağlayan çalışmalar oluşturmaktadır. Bu bağlamda bilgisayarlar arası ilk iletişim 1965 yılında biri Kaliforniya'da diğeri ise Massahchusetts'de bulunan iki bilgisayar arasında gerçekleşmiştir. Ağ bağlantısı alanında ise "Arpanet İnternet" ağı çalışması hayata geçirilen ilk internet ağı çalışmasıdır. 1962 yılında faaliyete başlayan bu ağ sayesinde ABD savunma bakanlığına bağlı Arpa teşkilatı ABD askeri üsleri arasında iletişimi sağlayarak ülkesi için tehdit oluşturabilecek olası hava saldırılarını (uçak, füze gibi.) engellemeyi amaçlamıştır. Bu adım gelecek yıllarda internetin küresel hale gelmesinde çok önemli rol oynamıştır. Nitekim merkezinde Avrupa'nın yer aldığı, önderliğini Tim Benners Lee'nin (1990) üstlendiği "World Wide Web" ("Dünyayı saran ağ", www) projesi hayata geçirilerek internet teknolojisi artık küresel çapta kullanılan bir ürün haline gelmiştir. Tıpkı kişisel bilgisayarların üretiminin ticari hayatı etkilemesi gibi internet teknolojisi de ticari kullanıma açılarak günümüzde halen kullandığımız Google, Yahoo gibi internet tabanlı uygulamaların hayatımıza girmesine sebep olmuştur (Bolat, 2019: 14-16). Bununla kalmayıp küçük büyük her işletme firmasını internet tabanlı yazılımlar kullanarak ürün ve hizmetlerini platformlarda pazarlamaya başlamıştır.

Bu dönemde hayata geçirilen bir diğer önemli çalışma ise kıt kaynakların yönetimini konu alan "Tam Zamanında Üretim (JIT-Just In Time)" felsefesidir. 2. Dünya Savaşının izlerinin henüz silinmediği ve 1973 petrol krizinin yaşandığı dönemde uygulanmaya başlanan bu yönetim fikri Japon otomobil üreticisi Toyota'nın Baş Mühendisi Taiichi Ohno tarafından geliştirilmiştir. Fikrin ana prensibini ise; Toyota üretim tesislerinde kaynakları en düşük maliyet ile yönetebilme düşüncesi yer almaktadır. Bu fikir ülkede faaliyet gösteren tüm Japon işletmelerce benimsenmiş ve uygulanmıştır (Bolat, 2019: 19).

Endüstri 3.0'ın yapıtaşlarını oluşturan tüm bu gelişmeler ve buluşlar devrim niteliği taşırken beraberinde üreten fakat aynı zamanda pervasızca tüketen bir toplum meydana getirmiştir. Bu durum kaynakların sınırlılığı konusunda tartışmalara yol açarak halen güncelliğini koruyan önemli gündem maddesi

haline gelmiştir. Üretimde kullanılan tükenme tehlikesi bulunan enerji kaynaklarının yerine sürdürülebilir ve yenilebilir enerji kaynaklarının kullanılması gerekliliği ön plana çıkmıştır. Konuya bu perspektiften batığımızda üretimde kullanılan enerji türündeki değişimin endüstriyel devrimleri birbirinden ayıran önemli gelişmeler olduğunu söyleyebiliriz. Jeremy Rifkin "endüstri 3.0 döneminin enerjisinin yenilebilir kaynaklara yönelişin olduğu, kaliteli ve sürdürülebilir bir yaşam için fosil enerji kaynaklarından uzaklaşmayı hedefleyen bir anlayışın oluştuğunu" ifade etmiştir (Akt. Genç vd., 2019: 153). Nitekim ilerleyen dönemlerde girişimciler kaynakların tükenebileceği fikrini de hesaba katarak pazardaki pozisyonlarını bu minvalde şekillendirmeye başlamışlardır. Bu sayede endüstri 3.0'ın yapı taşlarından olan verimlilik ve sürdürülebilir kaynak üretimini benimseyen yönetim ve üretim anlayışı elektrikli araç üretimi, yenilenebilir enerjiler, yeşil ekonomi, internet kullanımı gibi faaliyetlerine hız kazandırmışlardır.

Enerjinin hem devlet hem de özel sektör kanadınca maksimum fayda ve minimum maliyet idrakiyle yönetilmesi ilerleme sağlamanın önemli ölçütlerindendir. Endüstri 3.0 aynı zamanda ekonomik bir devrimdir. Jeremy Rifkin ekonomik devrimi: "üretimdeki enerji kaynağının değişiminin yanı sıra yeni bir iletişim teknolojisinin de ortaya çıkması olarak ifade ederken; bu bağlamda endüstri 3.0'ın yenilebilir enerji kaynak kullanımıyla internetin ortaklığından" meydana geldiğini söylemiştir (Akt. Yüksekbilgili ve Çevik, 2018: 424).

Enerji kaynaklarını farklı kategorilerde ele almak mümkündür. Yaygın olarak kullanılan sınıflandırma ise; "birincil ve ikincil", "yenilebilir ve yenilemez" enerji kaynakları şeklindedir. Odun, kömür, petrol, doğal gaz, jeotermal, linyit-asfaltit, hidrolik, hayvansal ve bitkisel atıklar birincil enerji kaynaklarıdır. İkincil enerji kaynakları ise birincil enerji kaynaklarından elde edilen (elektrik enerjisi gibi) enerji türleridir (Bahar, 2005: 35-36). Yine bu enerjileri yenilebilir ve yenilemez olarak sınıflandıracak olursak, kömür, petrol, doğal gaz gibi harcadıkça tükenen enerji türleri yenilemez enerji kaynağı iken; güneş, rüzgar, dalga, hidrolik, biyokütle jeotermal gibi kullandıkça yenilenebilen enerji türleri yenilebilir enerji kaynaklarıdır (Karagöl ve Kavaz, 2017: 8).

Üçüncü sanayi devrimiyle birlikte yenilebilir enerji kaynaklarına yönelik yatırımın arttırılması planlanmıştır. Çünkü yenilemez enerji kaynaklarının (kömür, petrol ve doğal gaz gibi) yeryüzündeki rezervlerinin azalması kullandıkça yenilenebilen enerji kaynaklarına olan ihtiyacı doğurmuş aynı zamanda yenilemez enerji kaynaklarının kullanımına bağlı olarak doğanın korunması ve sürdürülebilir kaliteli bir yaşam sorununu da gündeme getirmiştir. Hem daha az maliyetle üretebildiğimiz hem de doğaya ve insana zararı yenilemez

enerji kaynaklarına göre daha az olan yenilebilir enerji kaynakları sürdürülebilir ve sağlıklı bir yaşam için oldukça önemlidir.

Uluslararası Enerji Ajansının (International Energy Agency-IEA) yayımlamış olduğu verilere göre 2020 yılında dünyada yenilebilir enerjinin toplam enerji içerisindeki payının %26 olması öngörülmüştür. Bugün bu hedefe baktığımızda ise öngörülerin gerçekleşmiş olduğunu görmekteyiz. Yani bugün dünyada tüketilen toplam enerjinin dörtte birini yenilenebilir enerji kaynakları oluşturuyor diyebiliriz (IEA, 2021:22). Özellikle yenilemez enerji (kömür, petrol gibi) kaynaklarından yoksun ülkeler ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla bu kaynakları ithal etmek durumunda kalmaktaydılar. Bu durumu lehine çevirmek isteyen (Hindistan, Çin, ABD gibi) ülkelerin ise yenilenebilir enerji kaynaklarına oldukça önemli yatırımlar yaptıkları görülmektedir. Yine kaynakların arz sorunu ve sürdürülebilirliği konuları ülkelerin yenilebilir enerji yatırımlarına yönelik politikalarını etkileyen önemli ölçütlerdir. Bu sebeple yenilebilir enerji ürün ve teknolojilerine birçok ülkenin devlet desteğini arttırdığı görülmektedir. Bu durum ayrıca rekabeti tetiklemiş yüksek teknolojik alt yapı gerektiren yenilenebilir enerji projelerinin maliyetlerinde azalma ve yaygınlaşmaya vesile olmuştur (Karagöl ve Kavaz, 2017: 12).

Ülkemizin yenilebilir enerji alanındaki durumuna bakacak olursak; 2008'den 2018'e kadar olan süreçte yenilebilir enerji üretimimiz %19,58'den %32,08'e yükselerek yaklaşık %22'lik bir artış göstermiştir. Üretimde oldukça dışa bağımlı olduğumuz yenilemez enerji kaynaklarının kullanımına bakacak olursak; %82,06'dan %67,60'a kadar yaklaşık %15'lik bir azalmanın olduğu görülmektedir (Karabağ, Kayıkcı ve Öngen, 2021:232).

Yenilemez enerji kaynakları kullandıkça tükenen bir enerji türüdür. Dolayısıyla yeryüzündeki rezervleri hızla tükenmektedir. Kalan ömürlerine bakacak olursak; kömürün 114 yıl, petrolün 53 yıl, doğal gazın ise 51 yıl yetecek kadar rezervinin kaldığı bildirilmiştir (Çetin, Turan ve Bayrakdar, 2019: 953). Kalan rezervlerden hareketle dünyanın yenilebilir enerji alanındaki gerçekleştirmiş olduğu hedeflerin yetersiz olduğunu söyleyebiliriz. Ancak bunda küresel gelişmelerin (Rusya-Ukrayna savaşı, Covid-19 Pandemisi gibi) oldukça büyük etkisi olduğu da unutulmamalıdır. Her ne kadar sekteye uğramış olsa da bugün endüstri 4.0 rekabetinin hız kazandığı yeni dünyamızda yaşanan ileri teknolojik gelişmeler sayesinde yenilebilir enerjideki payın daha da artması beklenmektedir.

4) Endüstri 4.0 (4. Sanayi Devrimi)

Endüstri 4.0 kavramı Almanya Eğitim Araştırma Bakanlığının ülkenin kalkınması ve gelişimi için hazırladıkları 10 projeden birisi olup, 2011 yılında bu

projeleri ülkesinin Hannover fuarında sunmuşlardır. Sunuştan sonra özellikle endüstri 4.0 ve bileşenleri dikkatleri üzerine çekerek merak uyandırmıştır. Acatech (Alman Ulusal Bilim ve Mühendislik Akademisi) tarafından 2013 yılında konuyu ilk kez kuramsal bir çerçevede ele alan "Endüstri 4.0 Stratejik İnisiyatifinin Uygulanmasına Yönelik Tavsiyeler" adlı rapor yayımlanmıştır (Soylu, 2018: 45). Rapor da endüstri 4.0 kavramının sunduğu başlıca yenilikler; akıllı ürün, fabrika ve depolama sistemleri, yeni iş modelleri, kaliteli iş yaşam dengesi, tüketici isteklerine üst düzey dönüt sağlayabilme, kaynak ile makinalar arası küresel etkileşimi sağlama, eş zamanlı mühendislik ve sorunlara yönelik anlık çözümler için geliştirilen akıllı yazılımlar olarak tanıtılmıştır (Özcan ve Demirkol, 2018: 278-279).

Literatürde yer alan açıklamalar doğrultusunda endüstri 4.0'ı; Üretimde kullanılan insan gücünün yerini üretim safhasını otonom olarak yürütebilen makinaların almasıdır. Daha kapsamlı bir tanımı ise Özcan ve Demirkol (2018: 278); "Dördüncü sanayi devrimi bilgisayarların makinelerin ve sensörlerin kendi aralarında bilgi alışverişinde bulunarak, senkronize ve koordineli bir şekilde insan gücüne ihtiyaç duymadan özerk şekilde üretimi gerçekleştirmesi" olarak ifade etmişlerdir. Üretimde kullanılan tüm enstrümanların anlık olarak iletişim kurması, bilgi alışverişinde bulunması, verilere anlık olarak erişimin sağlanması ile üretimde katma değerin artırılması hedeflenmiştir. Genç ve arkadaşlarına (2019: 198) göre ise ana hedef; "önceki devrimlerde gerçekleştirilmemiş doğa dostu enerji kullanımı, yüksek hız, düşük maliyet, verimlilik, düşük enerji kullanımı, sürdürülebilir ve oldukça yüksek güvenirliliğe sahip özerk yapı ve süreçlerin inşası" olarak ifade edilmiştir.

Küresel pazardaki rekabet üstünlüğünü sağlamak, kalifiye olmayan işgücü bağımlılığını azaltmak, esnek olabilmek, hatasız, hızlı ve düşük maliyetle ürün üretebilmek dördüncü sanayi devrimi olarak tanımlanan endüstri veya sanayi 4.0'ın ortaya çıkışında itici güç olan önemli bazı unsurlardır (Pamuk ve Soysal, 2018:5).

4.1. Endüstri 4.0'ın Yapı Taşları ve Güçlü / Zayıf Yönleri

Üretim hattında birbirleriyle anlık bilgi akışını sağlayabilen, birbiriyle iletişim kuran ve özerk çalışabilen makineler, düşündüğümüzde zihnimizde soyut bir anlam ifade ediyor olabilir. Artık teknoloji ve bilim öyle bir noktaya geldi ki saydığımız bu özellikleri gerçekleştirebilen makineler somut meyvelerini vermeye başladı bile. Üretim hattındaki bu yeni sürecin beraberinde getirdiği, yüksek hız, kalite, güvenirlilik, düşük maliyet, verimlilik ve sürdürülebilirlilik küresel rekabet üstlüğünü elde edebilmek için uygulayıcılarına avantaj sağlayan önemli sanayi 4.0 kavramlarıdır.

Önceki sanayi devrimlerine göre endüstri 3.0 ile endüstri 4.0'ı birbirinden ayıran keskin çizgiler olamasa da saydığımız bu kavramları iş hayatına uyarlayanların bir adım önde olacağı aşikardır. Endüstri 4.0'ı önceki devrimlerden daha hızlı, güvenilir, kaliteli ve verimli kılan yapı taşlarını; akıllı robotlar, yapay zeka, büyük veri, bulut bilişim, akıllı ürün, fabrika ve depolar, 3 boyutlu yazıcılar, çok yönlü entegresyon, artırılmış (zenginleştirilmiş) gerçeklik, nesnelerin interneti, siber fiziksel sistemler, radyo dalgalarıyla tanımlama (RFID) ve simülasyon teknolojileri olarak sıralayabiliriz. Yani bu yapı taşlarının üretim hattına entegre edilmesiyle birlikte üretimde verimlilik artışı sağlanarak, yüksek hızda ve hata oranı oldukça düşük bir ürün en düşük maliyetlerle üretilmiş olacaktır. Yapı taşlarının bazılarını tanımlayacak olursak;

- **Nesnelerin İnterneti:** Herhangi bir nesneden (insan, cihaz, robot gibi) elde edilen verilerin, bir ağ vasıtasıyla bir başka sisteme aktarılmasıdır. Nesneler arası anlık iletişimi sağlayan ağ veya internet olarak tanımlayabiliriz.
- **Büyük Veri (Big Data:** Üretim, pazarlama, dağıtım vesaire birçok kaynaktan gelen veri setlerinin işlenmesi ve analiz edilmesidir.
- **Otonom Robotlar:** Kendi başlarına (özerk) veya diğer üretim unsurlarıyla esnek ve senkronize bir biçimde, birbiriyle iletişim kurarak ve bilgi alışverişinde bulunarak çalışabilen makinelerdir.
- **Simülasyon:** Üretime başlamadan evvel tüm süreçlerin ve envanterlerin yazılım ve yapay zeka ürünleri kullanılarak sanal olarak senaryolaştırılması ve izlenmesidir.
- **Yatay ve Dikey Sistem Entegrasyonunun Birleştirilmesi:** Firmaların dağıtım, pazarlama ve iletişim gibi faaliyetlerini akıllı yazılımlar sayesinde bütünleşik olarak yönetebilmesine olanak sağlayan uygulamalardır.
- **Siber Güvenlik:** Birçok firma sanal alemin yarattığı fırsatları lehine çevirmek maksadıyla bu tür platformları ve araç-gereçleri sıklıkla kullanmaktadır. Siber güvenliği sanal ortamda oluşabilecek güvenlik açıklarını çözümleyebilen sistemler olarak tanımlayabiliriz.
- **Eklemeli Üretim (Katmanlı Üretim):** Geleneksel üretim tekniklerinin (kesme, oyma ve şekil verme) aksine ürünün 3D baskı teknolojisi kullanılarak ince katmanlar halince üst üste eklemeli bir şekilde ve çok kısa bir zaman diliminde üretilmesidir.
- **Augmented Reality (Artırılmış Gerçeklik-AR):** Henüz geliştirilme aşamasında olan bu yapı taşı sayesinde firmalar sanal ortamdan karar alma aşaması dahil tüm iş süreçleri ve araç gereçlerini kontrol edilebilecek ve parametreler üzerinde anlık değişim ve takip yapılabilecektir (Öcal ve Altıntaş, 2018: 2075). Özetle gerçek dünyanın sanal ortama aktarılarak yönetilebilmesi olarak ifade edebiliriz.

- **Yapay Zeka:** İnsana ait bazı bilişsel özellikleri (düşünme, algılama, öğrenme, karar verme gibi) yapabilme yeteneğine sahip yapay bir iletişim ürünüdür (Kahraman, 2017: 79).
- **Akıllı Fabrikalar:** Üretim hattında yer alan tüm enstrümanların birbirleri ile iletişim kurabildiği, nesnelerin interneti alt yapısına sahip, büyük veri sistemlerinden yararlanabilen özerk yapılardır (Bolat, 2019: 44).

Sanayi 4.0 ve yapı taşları iş ve yaşam hayatında önemli fayda ve değişiklikler yaratacağı aşikardır. Tüm süreçlerin olduğunu gibi endüstri 4.0'ın da faydalı ve olumsuz sonuçları bulunmaktadır. Üretim hattında iş gücünün yerini tamamen makinelerin alması işsizlik sorunu gündeme getirirken, endüstri 4.0'ın yapı taşlarına erişmesi imkansız, sosyo-ekonomik düzeyi düşük veya kendini entegre etmekte geciken kesimlerin küresel anlamda rekabet etme şansının azalması yoksulluğun artması ve gücün tekelleşmesi gibi endişeler doğurmaktadır. Endüstri 4.0'ın güçlü ve zayıf yönlerini aşağıdaki tablodan inceleyebilirsiniz.

Tablo 1: Endüstri 4.0'ın Güçlü ve Zayıf Yönleri

Güçlü yönleri	Zayıf yönleri
• Sistemlerin anlık takip edilebilmesi • Oldukça yüksek verimlilik • Esnek üretim • Düşük maliyet • Üretim hattına ait tüm verilerin kayıt edilebilmesi ve depolanması • Yeni iş modelleri • Zaman ve mekandan bağımsız üretim • Doğa dostu ve sürdürülebilir bir sistem	• Kontrolün makinalara geçmesi • İşsizliğin artma ihtimali • Sosyal ve ekonomik yapıların değişebilmesi • Siber güvenlik sorunları • İnsan değerinin azalması • Özel yaşamın nispeten ortadan kalkması • Sosyal yaşamda insan ilişkilerinin yeniden düzenleme gerekliliği • Sosyal ilişkilerin zayıflaması • Mevcut eğitim sistemlerinin yeterliliği konusunda endişeler

Kaynak: (Genç vd. 2019: 213-216).

5. Sonuç ve Öneriler

18. yüzyılda buharlı makinaların icat edilmesi sonucunda ortaya çıkan birinci sanayi devrimi devamında elektrik ve petrol enerjisinin sanayide kullanılmasıyla bayrağı ikinci sanayi devrimine devretmiştir. Artan üretim, gelişen endüstri ve teknoloji karşısında üretimde enerji kaynağı olarak yenilebilir enerji ve sürdürülebilir kaynakların kullanılması ise üçüncü sanayi devrimini başlatmıştır.

Üretim, planlama ve iş süreçleri gibi faktörlerin bilgisayar üzerinden gerçekleştirildiği üçüncü sanayi devriminde üretim daha da otomatikleşmiştir. Herbir devrimin bir öncekinden doğduğu ve bir sonrakini tetiklediği bu devrim sürecinde ise gelinen son nokta günümüz itibariyle dördüncü sanayi devrimi yani endüstri 4.0 olmuştur.

Endüstriyel çalışmalar insan hayatını kolaylaştırmış ve değiştirmiştir. Bu sürecin temelinde her zaman insan ihtiyaç ve gereksinimlerini karşılamak ve yaşamın devamlılığını sağlamak olmuştur. Günümüz dünyasına baktığımızda nüfusun arttığını ve insan ihtiyaçlarının çeşitlendiğini görmekteyiz. İletişim, ulaşım, üretim, teknoloji ve hizmet alanında çok ciddi ivmeler katedilerek bu ihtiyaç ve gereksinimler karşılanmaya çalışılmıştır. Endüstri alanındaki gelişmeler ışığında yaşadığımız tarihi ele aldığımızda sanayi de yeni bir devrimin yaşandığı yani dördüncü sanayi devrimini çalışmalarına başlamış ve hedeflerine odaklanmış olarak görmekteyiz. Endüstriyel çalışmalar ülke ekonomilerinin ve küresel rekabetin temelini oluşturmaktadırlar. Almanya'da başlayan sanayinin dördüncü evresi yaklaşık yirmi yıl içerisinde hedef ve amaçlarını gerçekleştirmiş olması beklenmekte, diğer dünya ülkeleri ise bu alandaki çalışmalardan paylarını almak için işe koyulmuşlardır. Bu devrimi diğerlerinden ayıran önemli kavramlar ise kalite, güvenirlilik, yüksek hız, verimlilik, doğa dostu, düşük maliyet, sürdürülebilirlik ve doğa dostu kavramlarıdır.

Gelişen teknoloji ve aktarılan bilgi sayesinde insanlık sanayi 3.0'la birlikte bilgi toplumuna geçiş sağlamıştır. Bilginin en ücra noktalara kadar ulaşmasıyla birlikte üretimde, teknolojide, sosyal ve kültürel yaşantıda önemli değişikler yaşanmıştır. Yaşanan devrimler her ne kadar yaşantımızı kolaylaştırsa da bir takım sorunları da gündeme getirmiştir. Çevre kirliliği, bazı ülkelerin enerji kaynaklarını tekelinde tutma çabaları, tükenme tehlikesiyle karşı karşıya olan fosil yakıtlar ve üretimde iş gücünün yerini makinelerin alması nedeniyle işsizlik endişesinin yaşanması gibi.

Orhan ve Savuk (2014: 22) ortaya çıkan sorunların kısa dönemde işsizlik üzerinde negatif etki oluştursa da uzun vadede mal ve hizmet kalitesinin artması, yeni ürün ve endüstrilerin devreye girmesi, maliyetlerin düşmesi, teknoloji alanında yapılacak yatırımlarla ekonomik gelişmenin sağlanması gibi olumlu sonuçların alınacağını ifade etmişlerdir.

Teknolojinin tek başına işsizlik üzerinde etkili olduğunu söylemek oldukça yanlıştır. Gelişmeleri günümüz iktisadi hayatını baz alarak değerlendirdiğimizde işsizliğin sadece teknoloji olgusuyla değil siyasi ve sosyo-ekonomik faktörlerle de ilişkili olduğunu göreceğiz. Orhan ve Savuk (2014: 22) teknolojinin dolaylı yoldan işsizlik üzerinde etkili olabileceğini ancak işsizliğin temel aktörü olmadığını vurgulamaktadır.

Yenilemez enerji kaynaklarının yerine sürdürülebilir ve çevre dostu yenilebilir enerji kaynaklarının kullanılmaya başlanması üçüncü ve dördüncü sanayi devrimlerinin olumlu gelişmeleridir. Günümüzde üretimde çoğunluğu halen yenilemez enerji kaynakları oluştursa da yapılan yatırımlar ve sözleşmeler, konulan hedefler ve üretilen politikalar, bilim ve teknolojinin üst düzey entegrasyonu bu durumun üstesinden gelebileceğimizin sinyalini vermektedir.

Endüstriyel faaliyetlerin ekonomiye katkısının büyük olduğunu ifade etmiştik. Nitekim sanayi 4.0 da bu anlamda önemli fırsatlar barındırmaktadır. 2015 yılında Boston Danışmanlık Grubu tarafından yayımlanan raporda Almanya ekonomisinin yaklaşık 10-15 yıl içerisinde endüstri 4.0 sayesinde 90-150 milyar dolar aralığında düşük maliyet tasarrufu sağlayabileceğini belirtmiştir (Öcal ve Altıntaş, 2018: 2073). Kılıç ve Alkan (2018: 44) 2016 yılında yapılan bir araştırmanın sonuçlarına göre ülkemizin GSYH içerisinde Ar-Ge harcaması %0.94 iken Amerika'da bu oran ülkemizin 29 katı, Çin'de2 4, Japonya'da ise 10 katıdır. Yine aynı çalışmada Kılıç ve Alkan (2018) ülkemizde sadece 6 sektörde sanayi 4.0 uygulamasının yapıldığını belirtmişlerdir.

Sanayi 3.0 ve 4.0'ı ele aldığımız çalışmamızın içeriğine uygun olarak şu önerileri sunmaktayız;

- Eğitim sistemi ve müfredatlarımız endüstriyel gelişmelere uyarlanmalıdır,
- Sanayi 4.0 kavramı hakkında kişi ve kurumlara eğitimler verilebilir,
- Sanayi 4.0 bağlamında Kamu-sanayi-üniversite işbirliği çalışmaları yürütülebilir,
- Ar-Ge çalışmalarına yatırım sürekli olarak artırılmalıdır.
- Küresel rekabet ortamında öne çıkabilmek ve ayakta durabilmek için sanayi 4.0 kavramı önemli bir strateji olarak görülmelidir.

KAYNAKÇA

1. BİLGİN, Onur. (2018). *Dördüncü Sanayi Devrimi ve Türkiye Ekonomisi: Ulusal Yenilik Sistemi Çerçevesinde Bir İnceleme*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale.
2. GENÇ, Kurtuluş, Yılmaz, ÇAKIROĞLU, Metin, ÖZMEN, Cevdet ve KARADİREK, Gökhan, **Sanayi Devrimleri**, Gece Kitaplığı, Ankara 2019.
3. GENÇ, Sıla, "Sanayi 4.0 Yolunda Türkiye", **Sosyoekonomi**, Cilt.26, Sayı: 36, 2018, s.235-243.
4. https://sozluk.gov.tr/, Erişim Tarihi: 06.11.2022
5. İnternational Energy Agency (Uluslararası Enerji Ajansı), "Global Energy Review 2021", https://www.iea.org/reports/global-energy-review-2021, Erişim Tarihi: 05.11.2022
6. KAHRAMAN, Fatma. (2017). *Çalışma İlişkileri Bakımından Dördüncü Sanayi Devrimi ve Sivas İlinde Farkındalık Üzerine Alan Araştırması*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.
7. KARABAĞ, Nazlıcan, KAYIKCI, ÇOBANOĞLU, Belit, Cemre ve ÖNGEN, Atakan, "%100 Yenilenebilir Enerjiye Geçiş Yolunda Dünya ve TürkiyeAvrupa", **Bilim ve Teknoloji Dergisi,** Sayı: 21, Ocak 2021, s. 230-240.
8. KARAGÖL, Tanas, Erdal ve KAVAZ, İsmail, **Dünyada ve Türkiye'de Yenilebilir Enerji**, Turkuvaz Haberleşme ve Yayıncılık A.Ş., İstanbul 2017.
9. KILIÇ, Sabiha ve ALKAN, Metin, Reha, "Dördüncü Sanayi Devrimi Endüstri 4.0: Dünya ve Türkiye Değerlendirmeleri", **Girişimcilik İnavasyon ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 2, Sayı: 3, 2018, s. 29-49.
10. ORHAN, Serdar ve SAVUK, Fatih "Emek-Teknoloji-İşsizlik İlişkisi", **Çalışma Dünyası Dergisi**, Cilt: 2, Sayı: 2, 2014, s. 9-24.
11. ÖCAL, Mehmet, Fatih ve ALTINTAŞ, Kıvanç, "Dördüncü Sanayi Devriminin Emek Piyasaları Üzerindeki Olası Etkilerinin İncelenmesi ve Çözüm Önerileri", **Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi**, Cilt :8 s.15, 2018, s.2066-2092.
12. ÖZCAN, Selami ve DEMİRKOL, İsa, "Endüstri 4.0 ve Çağrı Merkezi Hizmetlerini Etkileyen Faktörler Üzerine Bir Araştırma", **Sakarya Üniversitesi İşletme Bilimi Dergisi**, Cilt: 6, Sayı: 3, 2018, s.273-294.

13. SEFA, Çetin, TURAN, Erol ve BAYRAKDAR, Ergin, "Türkiye'nin Güneş Enerjisi Politikaları", **Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi**, Cilt:54, Sayı:2, 2019, s.949-968.
14. SOYLU, Ali, "Endüstri 4.0 ve Girişimcilikte Yeni Yaklaşımlar", **Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,** Sayı 32, 2018, s.43-57.
15. YÜKSEKBİLGİLİ, Zeki ve ÇEVİK, Zeynep, Gözde, "Endüstri 4.0 Bağlamında Türkiye'nin Yerine İlişkin Güncel ve Gelecek Eksenli Bir Analiz", **Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt: 3, Sayı: 2, 2018, s.422-436.

KURUMSAL HALKLA İLİŞKİLER VE ÖRGÜTSEL DAVRANIŞ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

İrfan ERTEKİN

Doç. Dr., Siirt Üniversitesi İ.İ.B.F, irfan.ertekin@siirt.edu.tr, https://orcid.org/0000-0003-2443-8528.

Giriş

İnsanlar doğar, yaşar ve nihayetinde bu dünyadan göçer ve gider. Bu doğal bir süreçtir. Bu süreç bazı insanlar için yirmi yıl, bazı insanlar için otuz yıl bazı insanlar için ise doksan veya yüz yıldır. Bu yıllar ister istemez değişkendir. Bu süreci, bir sosyal yaşam olarak da ifade etmek veya anlamlandırmak mümkündür. Bu süreç içerisinde insanların kendilerini gerçekleştirmeleri noktasında Maslow'un ihtiyaçlar piramidinde belirttiği gibi fizyolojik (hava, su, yemek, barınma), güvenlik (güvende olma, güvenilirlik, kural, düzen), sevgi (etkileme, ait olma) ve saygınlık (başarı, tanıma) gibi ihtiyaçlarının karşılanması oldukça önemli ve kritik öneme sahiptir. (Walsh, 2011'den aktaran Güzel ve Barakazı, 2018: 1002). Çünkü sosyal ve gündelik yaşamda, mutlu olmanın en önemli temel koşulu; bireyin kendini gerçekleştirme süreci ile birlikte sosyal çevresi tarafından takdir edilerek gereken saygı ve sevgiyi görmesidir. Bu sürecin gerçekleşmesi de yukarıda ifade edilen ihtiyaçların sağlıklı ve güvenilir bir şekilde giderilmesine bağlıdır. Dolayısıyla, kamu hizmeti sağlayıcısı kurum ve kuruluşlar bu süreçte oldukça önemli rol üstlenirler. İnsanların sağlık ihtiyaçlarını karşılayan hastaneler ve diğer sağlık kuruluşları, eğitim ihtiyaçlarını karşılayan üniversiteler ve diğer eğitim kurumları, barınma ve beslenme ihtiyaçlarını karşılayan kurum ve kuruluşlar bu bağlamda örnek verilebilir. Başta kamu ve özel sektör kurum ve kuruluşları olmak üzere işletmeler, firmalar, bankalar, fabrikalar bir ülkenin gerek iktisadi gerek sosyal yönden gelişmişlik düzeylerinin belirlenmesinde oldukça önemli rol oynarlar. Nitekim, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere bakıldığında söz konusu bu kurum ve kuruluşların oldukça önemli rol oynadığı ifade edilebilir. Günümüzde gerek ulusal gerek uluslararası kurum ve kuruluş (sağlık kuruluşları, üniversiteler, belediyeler, valilikler, eğitim kurumları, işletmeler, firmalar, şirketler, bankalar vb.)'lar açısından, 20. yüzyıla damgasının vurmuş; "1. Dünya Savaşı, 1929 Amerika Ekonomik Buhranı, 2. Dünya Savaşı gibi" süreçler önemli rol oynamışlardır. Şöyle ki, 2. Dünya Savaşı sonrası, 1950'li yıllar kurum ve kuruluşlar açısından bir dönüm noktası olmuş, endüstrileşme ve sanayileşme süreci ile birlikte oldukça önemli atılımlar gerçekleştirerek söz konusu kurum ve kuruluşlar bugünlere gelmişlerdir. Bu atılımların geçekleştirilmesinde 2. Dünya Savaşı sonrası hemen hemen tüm dünyada yaşanan yoksulluk etkili olmuştur. Bu süreçte, kurum ve kuruluşlar özellikle gerekli büyümeyi sağlamak ve ülke ekonomisine katma değer sağlamak için gerektiğinde yurtdışından o günkü koşullarda önemli istihdam oluşturacak işçi alımına gitmişlerdir. Örneğin Almanya, İngiltere Fransa gibi Avrupa ülkeleri, birçok ülkeden söz konusu işçi alımlarını gerçekleştirmişlerdir. Çünkü 2. Dünya Savaşı sonrası üretim yapmak için işletmelerin yeterince insan kaynakları (İK) yeterli değildi. Günümüzde oldukça ön planda olan sağlık, eğitim, tarım ve gıda,

savunma sanayi, otomotiv sanayi, inşaat, alt ve üst yapı gibi sektörlerin temellerinin 2. Dünya Savaşı sonrası 1950'li yıllarda başladığı, 1960 ve 1970'li yıllarda hız kazandığı ifade edilebilir. Örneğin otomotiv alanında seri üretime geçişin bu yıllarda gerçekleştiğini ifade edebiliriz.

İktisadi ve sosyal açıdan başarılı kurum ve kuruluşlar (kamu ve özel sektör işletmeleri, firmalar, bankalar, fabrikalar vb.) açısından özellikle şu parametrelerin önemli olduğu ifade edilebilir; "Yönetim, Yönetişim, İnsan Kaynakları (İK), İnsan Kaynakları Yönetimi (İKY), Kalite, Toplam Kalite Yönetimi (TKY), Misyon, Vizyon, İş Etiği, Kriz Yönetimi, Tedarik Zinciri, Tedarik Zinciri Yönetimi, Müşteri Hizmetleri, Girişimcilik, Örgütsel Davranış, Örgütsel Vatandaşlık Davranışı (ÖVD), Halkla İlişkiler, Reklamcılık, Tanıma, Tanıtma, Kurumsal Halkla İlişkiler, Kurumsal İmaj, Strateji, Strateji Yönetimi, Kurumsal Sosyal Sorumluluk (KSS), Kurumsal Sosyal Sorumluluk Projeleri (KSSP), Kurumsal İtibar ve Yönetimi, Kurumsal Kimlik, Dijitalleşme, Etkili İletişim, Bilişim ve İnternet Teknolojileri gibi"

Nitekim, günümüzde kamunun ihtiyaçlarını karşılayan, iktisadi ve sosyal yönlerden başarılı olduklarını ispatlamış ulusal ve uluslararası kurum ve kuruluşlar; geniş perspektifden incelendiğinde özellikle yukarıda sayılan parametreleri mümkün olduğunca dikkate aldıklarını, azami ölçüde uygulamaya çalıştıklarını ifade etmek mümkündür. Bizler de bu çalışmada; kurum ve kuruluşlar açısından oldukça önemli görülen, yukarıda ifade edilen parametreler arasında yer alan "Kurumsal Halkla İlişkiler" ve "Örgütsel Davranış" süreçlerini ele alarak genel bir değerlendirme yapmayı amaç edindik.

1.Kurumsal Halkla İlişkiler (Corporate Public Relations)

Kamu hizmeti sağlayıcısı kurum ve kuruluş (kamu ve özel sektör kuruluşları, sağlık kuruluşları, üniversiteler, belediyeler, valilikler, işletmeler, firmalar, şirketler, bankalar, fabrikalar vb.)'ların başarılarında; bünyelerindeki departmanlarının tam eş güdüm içerisinde faaliyet göstermeleri oldukça önemlidir. Dolayısıyla bu süreçte; "İnsan Kaynakları (İK), İnsan Kaynakları Yönetimi (İKY), İKY Uygulamaları, Stratejik İKY, Örgütsel İletişim, Örgüt Kültürü, Örgütsel Performans, Strateji, Örgütsel Strateji, Kurumsal Yönetişim, Kurumsal Kimlik" gibi kavramlar ön plana çıkar. Bu kavramlar arasında "İKY Uygulamaları" diğer kavramlar ile doğrudan ilişkili olması yönüyle ön plana çıkar. Şöyle ki, "İKY Uygulamaları" kurum ve kuruluşlardaki iş görenlerin veya bireylerin performans ve motivasyonlarının artırılmasında yukarıda ifade edilen diğer uygulamalar ile etkili olur. Başka bir ifade ile "İKY Uygulamaları" diğer uygulamaları doğrudan olumlu etkiler. Yapılan araştırmalar 6 (altı) adet "İKY Uygulaması" olduğunu ortaya koymaktadır. Bu uygulamalar "işgücü planlaması,

eğitim ve gelişme, performans uygulamaları, performans ödülleri, firma-çalışan ilişkileri ve iletişimdir" (Ahmad ve Schroeder, 2003; Becker ve Huselid, 1998; Huang, 2001; Truss, 2001; Tzafrir, 2005'den aktaran Akın ve Erdost Çolak, 2012: 91).

Yukarıda ifade edilen uygulamaların hepsinin tek bir ortak amacı vardır. Bu amaç; kurum ve kuruluşlarda örgütsel performansı en üst düzeye çıkararak, kurumda arzu edilen başarıyı ve mutluluğu sağlamaktır. Ancak bu süreci gerçekleştirmek için tüm departmanlar arasında oldukça önemli olarak değerlendirilen; iletişim, etkileşim, koordinasyon, organizasyon, takım ruhu ile çalışma, ortak karar alma, yönetişim gibi süreçlere ihtiyaç vardır. İşte bu süreci sağlayacak olan en geniş anlamı ile "Kurumsal Halkla İlişkiler" dir. "Kurumsal Halkla İlişkiler" bu süreci; halkla ilişkiler uzmanları, iletişim uzmanları ve profesyonel ekibi ile hem kurum içi hedef kitleler ile hem de kurum dışı hedef kitleler ile etkili iletişim stratejileri ve yöntemleri ile gerçekleştirir. Bu bir anlamda kurumsal iletişimin tüm paydaşlar ile etkili gerçekleştirilmesidir. Bu yönüyle kurumsal iletişim oldukça önemli ve kritik öneme sahiptir. Çünkü; "Kuruma özgü kaynakların tamamı iletişim yöneticisinin iletişim kanallarını yönlendirdiği ve halkla ilişkiler bağlamında kullanılmasını teşvik ettiği bir sistemde anlam kazanmaktadır" (Schwartz, 2001: 247-250'den aktaran Ozan, 2019: 745). "Kurumsal Halkla İlişkiler" açısından bir diğer önemli faaliyet alanı ise "Kurumsal Kimlik" faaliyetleridir. Çünkü, halkla ilişkilerin en önemli fonksiyonlarından birisi de kurum ve kuruluşlar ile ilgili olarak tanıma ve tanıtma çalışmalarıdır. Kurum ve kuruluşlar hangi ölçüde kendileri ile ilgili tanıma ve tanıtma faaliyetleri içerisine girerler ise o ölçüde kurumsal kimlikleri ve kurumsal imajları güçlü olur. Bu yönüyle "Kurumsal Kimlik Çalışmaları" ile ilgili şu tanımlama oldukça önemlidir; "Kurumsal kimlik çalışmaları, firmanın kim olduğu, ne yaptığı, ve bunu nasıl yaptığını ortaya koyan bir gösterge olup ürünleri ve hizmetleri, iç ve dış hedef kitleleri, iletişim ve davranış biçimlerini içeren bir yapı oluşturmaktadır" (Akıncı Vural, 1998: 179'dan aktaran Göksel, 2010: 132-133). "Kurumsal Halkla İlişkiler" açısından önemli olan "Kurumsal Kimlik Çalışmaları" ile ilgili önemli bir diğer konu ise kurum ve kuruluşlarda "Kurumsal İmaj"ın oluşma sürecidir. "Kurum imajının oluşması öncelikle kurum kimliğinin oluşturulması, yerleştirilmesi, ve bunun kurum kültürü tarafından kabul görüp benimsenmesi ve uygulama süreci ile mümkündür" (Köktürk, Yalçın & Çobanoğlu, 2008: 43'den aktaran Göksel, 2010: 133).

Dolayısıyla, "Kurumsal Halkla İlişkiler" kurum ve kuruluşlar açısından oldukça stratejik ve kritik öneme sahiptir. Çünkü, iletişim, bilişim ve internet teknolojileri, dijitalleşme, e-ticaret, e-ihracat gibi alanlarda özellikle Covid-19 pandemisi sonrası yaşanan değişim ve dönüşümler; kurum ve kuruluşların, gerek

ulusal gerek uluslararası hedef kitleler ile olan iletişimlerini ve etkileşimlerini sağlayacak "Kurumsal Halkla İlişkiler" gibi oldukça önemli birimlere ihtiyaç duyulduğunu bir kez daha göstermiştir. Nitekim bu konudaki şu görüşler oldukça önemlidir; "Kamu işlevi, medya ile ilişkiler, kurumsal iletişim, kurumlar arası iletişimden kriz yönetimi, metin yazımı, yayım idaresi gibi pek çok alanda kendi önemini hissettiren halkla ilişkiler, yükselmekte olan ekonomilerin vazgeçilmez birer faaliyet alanı konumuna ulaşmıştır" (Theaker, Çev: Yaz, 2006: 21'den aktaran Karaköse ve Topbaş, 2010: 2).

Dolayısıyla," Kurumsal Halkla ilişkiler"i en iyi şekilde algılamak ve anlamlandırmak için önce "Halkla İlişkiler" kavramını anlamak gerekir. Bu yönüyle "Halkla İlişkiler"i en geniş tanımıyla şu şekilde anlamak mümkün olacaktır; "Organizasyon ile ilgili çevreleri yani hedef kitleleri arasında karşılıklı iletişimi, anlamayı, kabulü ve işbirliğini sağlayıp sürdürülmesine yardım eden; yönetimi kamuoyu konusunda sürekli bilgilendirerek, ona karşı duyarlı olmasına yardımcı olan; yönetimin kamu yararına hizmet etme sorumluluğunu tanımlayıp vurgulayan; eğilimlerin önceden saptanmasına yardımcı olmak için erken bir uyarı sistemi görevi yaparak, yönetimin değişikliğe ayak uydurmasına ve değişiklikten yararlanmasına yardım eden; araştırma yöntemleri ile sağlıklı ve etik ilkelere uygun iletişim tekniklerinden birincil araçlar olarak yararlanan özgün bir yönetim fonksiyonudur" (Cutlip vd. 1999: 38'den aktaran Süllü, 2019: 88).

Bu yönüyle halkla ilişkilerin temel amaçlarını şu maddeler halinde ifade etmek mümkündür (Mıhçıoğlu, 1967: 13; Mucuk, 1999: 48; Tortop, 2003: 19'den aktaran Karaköse ve Topbaş, 2010: 3);

- Firmaya olumlu imaj kazandırma,
- Mal ya da hizmetlerin tutundurulması
- Firmaya yeni elemanların çekilmesi,
- Çalışanların iyi niyetlerini kazanma,
- Firma içi sorunların çözümü
- Toplumsal çevreye karşı sosyal sorumluluk duygusunu artırmak (Mıhçıoğlu, 1967: 13; Mucuk, 1999: 48; Tortop, 2003: 19'dan aktaran Karaköse ve Topbaş, 2010: 3)

Bu yönüyle "Kurumsal Halkla İlişkiler"i şöyle tanımlamak mümkündür; "Kuruma yönelik halkla ilişkiler, işletmenin, toplumun güvenini, sevgisini, sempatisini kazanmak amacıyla yaptığı halkla ilişkiler çalışmalarını./ faaliyetlerini ifade eden bir kavramdır" (Baytekin, 2004: 58'den aktaran Göksel, 2010: 131-132).

2.Örgütsel Davranış (Organizational Behavior)

Kurum ve kuruluşların faaliyetlerinin sürdürülmesinde, müşteriler, tüketiciler olarak da ifade edilen kurum dışı hedef kitlelerin ihtiyaçların karşılanmasında, kaliteli ürün ve hizmetin kamuya ulaştırılmasında, kurum içi hedef kitle olarak tanımlanan iş görenler veya çalışanların oldukça önemli rolleri söz konusudur. Dolayısıyla kurum ve kuruluşlarda ortaya konulan ortak amaçlar (üretim, finansal kazanç vb.)'ın gerçekleştirilmesinde ve hayata geçirilmesinde kurum içi hedef kitle olarak tanımlanan tüm çalışan (Yönetici, CEO, Müdür, Müdür Yardımcısı, İş görenler vb.)'lar birlikte çalışırlar. Bu kurumsal anlamda bir "Organizasyon" dur. "Örgütsel Davranış" açısından oldukça önemli olan "Organizasyon" kavramını şu şekilde tanımlamak mümkündür. "Organizasyon, çok çeşitli bireysel ve örgütsel hedeflere ulaşmak için birbirine bağımlı ve etkileşim içinde çalışan insan gruplarıdır" (McShane ve Von Glinow, 2010: 4'den aktaran Paksoy ve Özbezek, 2020: 5). Dolayısıyla, bu kurum ve kuruluşların başarılarında, iş görenlerin ortaya koyacakları motivasyonun düzeyi en önemli belirteçlerden birisidir. Söz konusu iş görenlerin motivasyon düzeyleri olumlu yönde yüksek oldukça, kurum ve kuruluşların kurumsal olarak başarıları, üretim ve hizmet kaliteleri o derece yüksek olacaktır. Ancak bu motivasyonun sağlanmasında; kurum yöneticilerinin iş görenlere olan bakış açıları, davranışları oldukça önemlidir. Bir kurum ve kuruluş da ortaya konulan her alan (ücret politikası, primler, özlük hakları, sendikal haklar, üretim politikası, çalışma şartları, teknoloji, dijitalleşme vb.)'daki değişim ve dönüşümlerin, iş görenlerin davranışlarını etkilediğini ifade etmek mümkündür.

Nitekim kurum ve kuruluşlardaki söz konusu değişim ve dönüşümler olumlu ise bu etki iş görenler üzerinde olumlu, şayet olumsuz ise bu etki olumsuz davranışlara sebep olacaktır.

Nitekim, "örgüt içinde yapı, küreselleşme, istihdam ilişkileri, işgücü ve teknolojideki değişim gibi nedenlerle yaşanan dönüşüm, insan üzerinde son derece etkilidir" (Malik, Kaur, 2017: 10'dan aktaran Tunç, 2018: 326). Dolayısıyla, kurum ve kuruluşlardaki iş görenler üzerindeki bu davranış değişikliği ister istemez kurumsal bir etki oluşturabilir. Şöyle ki, kurumun yönetim ekibi, CEO'su, çevresi, üretim politikaları, sosyal paydaşları bu davranış değişikliğinden etkilenir. Aslında bu hem endüstrileşmede hem de sosyal psikolojide yaşanan bir davranış değişikliği ve dönüşümüdür. Bu değişimin özellikle giriş bölümünde ifade edilmeye çalışılan 2. Dünya Savaşı sonrası 1960 ve 1970'li yıllarda endüstrileşme ve sanayileşme alanındaki atılımlar ile başladığını ve günümüze kadar geldiğini ifade etmek mümkündür. Bu süreç de kurum ve kuruluşlardaki başarının altında yatan en önemli unsurun "Endüstriyel-Örgütsel Psikoloji" ve yukarıda ifade etmeye çalıştığımız kurumu tüm yönler

(yönetici, CEO, iş görenler, departmanlar, çevre, tedarik zinciri, sosyal paydaşlar vb.)'i etkileyen "Örgütsel Davranış" süreçleridir. Bu yönüyle irdelendiğinde kurum ve kuruluşlar açısından davranışsal boyutta özellikle "Örgütse Davranış" kavramının ön plana çıktığını ifade etmek mümkündür. Örgütsel davranış kavramsal olarak şu şekilde ifade edilmiştir. "Örgütlerdeki kişi ve grupların nasıl ve neden o şekilde davrandıkları, aralarındaki ilişkiler ve bu ilişkilerin kurulmasında kullanılan araçlar ve bunlarla örgüt yapısı arasındaki ilişkiler bütünüdür" (Güney, 2004: 186'dan aktaran Bayter, 2008: 5).

Bu yönüyle "Örgütsel Davranış" kavramını şu şekilde açıklamak mümkündür; "evrimi çeşitli dışsal faktörler tarafından şekillendirilen, örgüt-çevre ve birey-örgüt ara yüzlerini (Goodman, Whetten, 1998: 33) ve örgütsel ortamda insan davranışını inceleyen (Moorhead, Griffin, 1995: 4) sosyoloji, antropoloji, politika bilimi ve ekonomi disiplinlerinden ortaya çıkan uygulamalı bir sosyal bilim (davranış bilimi) disiplinidir" (Borkowski, 2016: 387'den aktaran Tunç, 2018: 327). Bu tanımdan da anlaşıldığı üzere, "Örgütsel Davranış" denildiğinde iş gören olarak bireyler, iş veren olarak kurum ve kuruluşlar, kurumsal iletişim ve etkileşimin gerçekleştiği çevre gibi oldukça önemli unsurlar yer almaktadır. İşte "Örgütsel Davranış" bu çevre de yer alan bireylerin davranışlarını ele alır ve detaylı bir şekilde irdeler.

"Endüstriyel-Örgütsel Psikoloji" veya başka bir ifade ile "Endüstri ve Örgüt Psikololojisi" ise psikolojinin bir alanı olarak kurum ve kuruluşların "İnsan Kaynakları" (İK) politikaları ve uygulamalarında yer alır. Başka bir ifade ile söz konusu bu psikoloji alanı bireyler açısından birincil derece önemlidir.

Çünkü, "psikolojinin diğer uygulama dallarında olduğu gibi, endüstri ve örgüt psikolojisi alanındaki uygulamalar, kişilerin hayatlarını doğrudan etkiler niteliktedir" (Aycan, 1998: 47). Dolayısıyla bu yönüyle incelendiğinde "Endüstriyel-Örgütsel Psikoloji" veya "Endüstri ve Örgüt Psikololojisi" ile "Örgütsel Davranış" süreçlerinin ortak paydada buluştuğu alan bireyler veya iş görenlerin davranışlarıdır. Ancak bu iki süreç arasındaki en belirgin ayırt edici farklardan birisi "birey ve davranışları"; "Endüstriyel-Örgütsel Psikoloji" veya "Endüstri ve Örgüt Psikololojisi" psikolojinin bir alanı olarak kendi içerisinde yer alan diğer bileşenler veya alt disiplinler ile ele alınırken, "Örgütsel Davranış" kendi alanı dışında yer alan sosyo-ekonomik alanda yer alan ana disiplinlerden faydalanarak bireyi ve davranışlarını ele alır. Nitekim bu konudaki şu görüş oldukça önemli ve değerlidir; "Endüstriyel-örgütsel psikoloji büyük oranda psikoloji içindeki çeşitli alt dallardan köken alırken; örgütsel davranış, psikoloji ile birlikte sosyoloji, antropoloji, ekonomi ve çalışma ilişkileri ile bağlantılıdır" (Moorhead, Griffin, 1995: 4'den aktaran Tunç, 218: 328).

Bu yönleri ile ele alındığında en geniş perspektiften "Örgütsel Davranış" sürecini şu şekilde tanımlamak mümkündür. "bireyin kurum içinde çalışırken gösterdiği davranışları, algıları, değerleri, öğrenme kapasitesini belirlemek için psikoloji, sosyoloji ve kültürel antropoloji gibi disiplinlerden yararlanan; insan davranışlarını, tutumlarını ve performansını örgütsel bazda inceleyen; dış çevrenin örgüte ve onun insan kaynağına, amaçlarına, misyonuna ve stratejisine etkisini araştıran bir disiplindir" (Ivancevich & Matteson, 1990'den aktaran Bayter, 2008: 5). Dolayısıyla, "Örgütsel Davranış" sürecinde asıl önemli olan kurum ve kuruluşlarda iş görenlerin (bireyler-takımlar) kurumsal hedeflere ulaşmak için, motivasyolarının artırılması noktasında ortaya konulan davranışlarının sistematik ve periyodik olarak irdelenerek, varsa olumsuzlukların giderilmesi için gerekli tedbirlerin ele alınmasıdır. Bu süreçte en önemli amaç örgütsel başarıdır. Bu başarı simetriktir, yani çift yönlüdür.

İş görenin ve bireyin başarısı doğrudan mensubu olduğu kurum ve kuruluşu olumlu etkilemekte, bu olumlu süreç tekrar geri bildirim (özlük hakları, ücret, motivasyon, başarı, mutluluk vb.),'ler ile iş gören veya bireye ulaşmaktadır. Dolayısıyla "Örgütsel Davranış"ı "örgütsel etkinliği ve bireysel refahı artırmanın öncüsü olarak tanımlamak mümkündür. (Greenberg, 2011: 4'den aktaran Paksoy ve Özbezek, 2020: 4).

Kamu hizmeti sağlayıcısı kurum ve kuruluşlar açısından "Kurumsal Halkla İlişkiler" ve "Örgütsel Davranış" ile ilgili bu açıklamalardan sonra şu değerlendirmeyi yapmak mümkündür.

3. Değerlendirme ve Sonuç

Kurumsal açıdan bakıldığında "Kurumsal Halkla İlişkiler" ve "Örgütsel Davranış" süreçlerinde "İK, İKY, Yönetim, Yönetişim, Stratejik Yönetim, Örgütsel Başarı, Örgütsel Performans, Stratejik İKY, Organizasyon, Kurumsal Başarı, Kurumsal Kimlik, Kurumsal İmaj, Etkili İletişim, Etkileşim vb." oldukça önemli kavramların olduğu görülmektedir. Her iki sürecin de tek ortak amacı vardır. Bu amaç; kurum ve kuruluşlarda tüm İK (Yönetici, CEO, Yönetim Takımı, İş görenler vb.) ile başarıya odaklanarak örgütsel başarıya ulaşmaktır. "Örgütsel Davranış" söz konusu örgütsel başarıya ulaşmak için kurum ve kuruluşlarda çalışmakta olan bireyler, takımlar ve iş görenler gibi kurum içi hedef kitleleri; iş ortamlarında motivasyonlarının artırılması için davranışsal boyutta ele alır. "Örgütsel Davranış", bireylerin davranışlarında olan sorunların çözümünde gerektiğinde Sosyoloji, Psikoloji vb. diğer disiplinlerden destek alır. Dolayısıyla "Kurumsal Halkla İlişkiler" kurum ve kuruluşlarda bireyler, iş görenler arasındaki iletişimi ve etkileşimi ele alır. Bu iletişim ve etkileşimin olumlu bir şekilde sürdürülebilirliği için sürekli süreç içerisinde yer alır. Bu

iletişim stratejisi sadece iş görenler arasında değil, iş görenler ile yöneticiler arasında olmakla beraber kurum dışı hedef kitleler (medya, tüketiciler, müşteriler, sosyal paydaşlar vb.) arasında da söz konusudur. "Kurumsal Halkla İlişkiler" ve "Örgütsel Davranış" açısından İK, kurum ve kuruluşların gelecekte var olmaları noktasında en önemli ortak parametrelerden birisidir. Bireylerin, çalışma takımlarının ve iş görenlerin davranışları, "Örgütsel Davranış" için temel araştırma alanları olurken, bu hedef kitlerin kendileri ve yönetim ile olan iletişim, etkileşim ve koordinasyon faaliyetleri, "Kurumsal Halkla İlişkiler" açısından temel araştırma alanları olmaktadır. Dolayısıyla İK, hem örgütsel davranış hem de kurumsal halkla ilişkiler açısından en önemli bileşenlerden birisidir. Çünkü, "gerçekten de organizasyon, paylaşılan hedeflere ulaşmak için çoğunlukla birbirine bağımlı ve organize bir şekilde etkileşim içinde olan bireylerden oluşur" (Furnham, 2004: 426'dan aktaran Paksoy ve Özbezek, 2020: 5). Dolayısıyla, organizasyonlarda veya kurum ve kuruluşlarda bireyler, iş görenler kısacacı kurum içi tüm hedef kitleler sürekli iletişim ve etkileşim halindedirler. Bu iletişim ve etkileşim bazen yüz yüze bazen de yeni medya olarak tanımlanan sosyal medya ve dijital iletişim araçları ile gerçekleşir. Bu iletişimin sağlanmasında kurumsal halkla ilişkiler rol oynar.

Örgütsel davranış ise kurum içi hedef kitlelerin motivasyon ve performanslarının artırılması için gerekli tedbirleri alır. Sonuç olarak; her iki sürecin de amacı kurum içi motivasyonun en üst düzeyde sağlanarak arzu edilen hedeflere, tüm kurum içi hedef kitleler ile ulaşmaktır, yani örgütsel başarıdır.

KAYNAKÇA

1. **Aycan, Z. (1998).** *Endüstri ve Örgüt Psikolojisi Alanında Etik Uygulamalar,* Türk Psikoloji Dergisi, 13(42), 47-50.
2. **Bayter, M. (2008).** *Kütüphanelerin Örgütsel Davranışının Gelişimi*, Türk Kütüphaneciliği, 22(1), 3-24.
3. **Akın Ö. ve Erdost Çolak, H.E. (2012).** *İnsan Kaynakları Yönetimi Uygulamalarıyla Örgütsel Performans Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma*, Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 2 (2), 85-114.
4. **Göksel, A.B. (2010).** *Stratejik Halkla İlişkiler Yönetimi*, Nobel Yayınları, İstanbul.
5. **Güzel, M.O. ve Barakazı, M. (2018).** *Maslow'un İhtiyaçlar Hiyerarşisi Kuramı Kapsamında İnsanların Turizm Hareketlerine Katılma Durumları Üzerine İlişkisel Bir Değerlendirme*: Social Mentalıty, And Researcher Thinkers Journal, 4 (14), 1001-1010.
6. **Karaköse , A. ve Topbaş E. (2010*).*** *İşletmelerde Halkla İlişkiler Uygulamalarının Marka Yönetim Sürecindeki Rolü: Tepe Home Örneği*, Üçüncü Sektör Kooperatifçilik, 45 (3), 1-37.
7. **Ozan, M.S. (2019).** *Kurumsal İletişim Yönetimi ve Halkla İlişkiler*, İnternational Social Sciences Studies Journal, 5(30), 743-748.
8. **Paksoy, H.M. ve Özbezek D. (2020).***Örgütsel Davranış: Kavram ve Kuramlar (Örgütsel Davranış İçinde, Ed. İsmail Bakan)*, Beta Yayıncılık, İstanbul.
9. **Süllü, Z. (2019***). Markalaşma Sürecinde Pazarlama Amaçlı Halkla İlişkilerin Rolü ve Önemi*, Kastamonu İletişim Araştırmaları Dergisi, 3 (Güz), 85-99.
10. **Tunç, T. (2018***). Örgütsel Davranışta Yeni Ufuklar: Yüksek Lisans Öğrencileri Bağlamında Bir Çalışma*, Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 52 (Temmuz-Aralık), 325-352.

EĞİTİM VE SİYASAL İMAJ İLİŞKİSİ: NİCEL BİR ARAŞTIRMA

Doç.Dr.İsmail DURSUNOĞLU

Bayburt Üniversitesi, ORCID: 0000 0002 9831 1119

Giriş

Algının, olgunun önüne geçtiği bir dünya gerçekliğinde yaşıyoruz. Bu nedenle insanların bir şey hakkında ne düşündükleri, o şeyin ne olduğundan çok daha önemli bir hale gelmiş durumda. Şüphesiz var olanın yansıması olarak imaj, toplumsal algıyı sadece ifade etmekle kalmamakta aynı zamanda o algının biçimlendirilmesini de sağlamaktadır. İkinci durum, bir imaj inşa etme niyetinin sebebini oluşturmaktadır.

İmaj olarak tanımlanan görünüş, hayatın birçok noktasında belirleyici olmaktadır. Devleti ve toplumu yönetme aracı olarak siyaset ve bu alanın aktörleri olarak siyasetçilerin bireyler tarafından nasıl tanımlandıkları, veya algılandıkları mı demeliyiz, siyasal imaj kavramını ortaya çıkarmaktadır.

Siyasal imajın oluşmasında siyasal kültürden, siyasal katılma pratiklerine, siyasal toplumsallaşmadan, birey-siyasal alan ilişkisine kadar birçok faktör etkili olmaktadır. Bu konuda altı çizilmesi gereken en önemli başlıklardan biri belki de en önemlisi siyasal pazarlamadır. Çünkü siyasal pazarlama, siyasal alanın topluma yönelik sunuları üzerinden bir destek arayışını ifade etmektedir. Bu çaba, aynı zamanda siyasal alanla ilgili imajın oluşmasına da katkı sağlamaktadır.

Çalışmada eğitimin siyasal imaj üzerindeki etkisi incelenmiştir. Çalışmanın birinci bölümünde imaj ve siyasal imaj kavramı teorik çerçevede ele alınmıştır. İkinci bölümde ise araştırma bulgularına yer verilmiş ve elde edilen sonuçlar değerlendirilmiştir.

İmaj ve Siyasal İmaj Üzerine

İmaj, günlük dilde birçok unsura ilişkin kullanılan kavramlardan biridir. Okay'a (2000) göre imaj, bireylerin herhangi bir kişi, konu veya ürünle alakalı düşünce ve değer yargılarını ifade etmektedir. Hedef kitlenin sunulan mesajı kafasında nasıl biçimlendirdiği bir diğer ifadeyle bir unsurun karşı tarafta nasıl bir izlenim ortaya çıkardığı imaj olarak tanımlanmaktadır. İmajın oluşmasında sadece dış görünüşü değil, iletişim yetisi, kişisel özellikler, düşünce ve davranış biçimleri gibi faktörleri de değerlendirmek gerekmektedir (Baykasoğlu vd. 2004:3).

Latince "imago" (resim) kökünden gelen ve epistemolojik olarak bir kişi, kurum, ürün, olay vb. hakkında insanların zihninde ortaya çıkan bilişsel ve psikolojik durum şeklinde değerlendirilen (Dinçer, 1998) imaj, Sosyal Bilimler Sözlüğü'nde (Avar ve Demir, 2005) ise: "*Bir kişinin, firmanın veya kurumun zihinlerdeki olumlu veya olumsuz izlenimi*." şeklinde tanımlanmaktadır. Bu tanımdan yola çıkarak şunları ifade etmek gerekir; imaj sadece insana özgü bir kavram değildir, imaj karşı tarafı yani muhatabı ilgilendiren bir unsurdur ve son olarak imaj gerçeklikten ziyade algılanma biçimidir.

İnsanların, dış dünyadaki olay ve aktörlerle ilgili kanaatlerini etkileyen imaj olgusu, bireylerin toplum tarafından takdir veya tenkit edilme düzeylerini de etkilemektedir. İyi imaja sahip bir kişinin, toplumsal kabul, onaylanma, beğenilme, sevilme vb. durumu bu niteliğe sahip olmayan bir başka kişiye göre daha muhtemeldir (Ural, 2009; Uğur ve Uğur, 2015). Bu nedenle iyi bir imaj; güzel bir yaşama açılan kapı niteliğindedir. Bireylerin veya kurumların başarılı imaj oluşturma çabaları bu gerçeklikten ileri gelmektedir.

İmaj, bireylerin; duygu, düşünce ve davranışlarını etkileyen bir nesneye, bireye veya örgüte ilişkin zihinlerindeki izlenimler, tutumlar ve algılardır. (Çelebi, 2021) Bir başka ifadeyle imaj, insanların bir obje hakkındaki inanışlarının, fikirlerinin, duygularının ve izlenimlerinin etkileşimi sonucu ortaya çıkan bir olgudur. (Kömür, 2021; Erdoğan vd., 2006). Dichter'e göre (1985) imaj, bireyin sahip olduğu nitelikleri değil, bir varlığın başkalarının zihnindeki izlenimi ifade etmektedir. Lemmink ve arkadaşları (2003) imajı, bireyin bir şey hakkındaki inanç, fikir, duygu, izlenim ve etkileşim sonucu ortaya çıkan durum şeklinde ele almaktadır (Çelebi, 2021).

Siyasal imaj, siyaset kurumunun veya siyasal aktörlerin seçmen tarafından algılan biçimi ve düzeyini ifade etmektedir. Garramone'a (1986) göre siyasal imaj "*siyasal adayın kişisel ve profesyonel niteliklerinin algılanmasının toplamı*"dır.

Son yıllarda, siyasal iletişim alanında sıklıkla tartışılan kavramlardan biri olan imaj, gerçeğin fiziksel veya imgesel temsili, genel itibariyle gerçeğin yeniden üretilmesi olarak tanımlanmaktadır. Daha çok dış görünüşle ilişkilendirilse imajın oluşmasında reklamlardan doğal ilişkilere, kültürel iklimden önyargılara kadar çok farklı parametrelerden elde edilen bilgi ve verilerin yorumlanmasının rolü bulunmaktadır (Kılıç, 2013).

Siyasal anlamda imaj; siyasal adayın kişisel ve profesyonel niteliklerinin algılanmasının toplamı olarak ifade edilmektedir. Bu yönüyle imaj, siyasal iletilerin imalı simgeselliği tarafından biçimlendirilen bir üründür. Bir imajın simgesel öğesi öylesine basit, soyut ve ayrıntılardan uzaktır ki; seçmenler için ona anlam kazandıracak tek yol, kendi, yorum ve ilgilerini eklemektir. Yani siyasal imaj, kısmen sembolik imaya, kısmen de o imaya cevap veren seçmenlerin sahip oldukları his ve tahminlere bağlı bir izlenim olarak oluşmaktadır (Özer, 2014).

Siyasal imaj, bir toplumda siyasal figürün olumlu veya olumsuz bütün niteliklerinin algılanış biçimidir. Seçmen üzerinde etkili bir izlenim oluşturmak için planlı ve programlı siyasal imaj çalışmalarına ihtiyaç vardır. Bu konuda işin uzmanlarından destek almak gerekmektedir. Bir siyasi lider, aday ya da organizasyonun dışa dönük sunumu olan siyasal imaj, profesyoneller tarafından

yürütülen kampanya süreçleri ile siyasal aktör ve kurumların seçmen zihninde destek verilecek seviyeye ulaştırılması hedefi taşımaktadır. Görsel, duyusal ve bilişsel öğelerden oluşan imaj, siyasetçiyi markalaştırarak, onun vizyon ve misyonunu siyasal anlamda kimliksel bir çerçeveye yerleştirmektedir (Şahan, 2021).

Siyasal kampanyalarda imaj yönetimi açısından adayın kişisel özellikleri, seçmenlerle etkili iletişim kurma kabiliyeti, yönetim becerisi, zeka ve bilgi düzeyi, ahlak anlayışı, yaptırım ve iş bitirme gücü, geçmiş dönemdeki icraatları ve sorunlar karşısında ortaya koyduğu çözüm önerileri gibi hususlar önem kazanmaktadır. Dolayısıyla imajın sadece dış görünüşten ibaret olmadığının altı çizilmelidir (Kılıç, 2013). Profesyonel bir siyasal kampanya sürecinde imaj danışmanları, siyasal kadroları ve temsil ettikleri parti örgütlerini, çeşitli imaj teknikleriyle seçmenlere pazarlamaktadırlar. Ayrıca bu kişiler yürüttükleri imaj çalışmalarıyla siyasal aktörlerin halk nezdinde değer kazanmalarına katkı sağlamaktadırlar (Damlapınar ve Balcı, 2005).

Başarılı bir siyasal imaj oluşturmada üç unsur ön plana çıkmaktadır. Bunlar, seçmenler için hazırlanan konuda düşünürken kullanılmak üzere basit bir tema veya mesaj oluşturmak, diğer partilerin ya da adayların mesajlarından daha dikkat çekici ve çarpıcı nitelikte mesajlar tasarlayarak iletişim kanallarına yaymak ve son olarak kampanya mesajının seçmenler tarafından güvenilir şekilde algılanmasını sağlamak şeklinde ifade edilmektedir (Bennet, 2000).

İmaj kavramı; temelde kişisel ve kurumsal imaj şeklinde iki ayrılmaktadır. Bu çalışma açısından değerlendirildiğinde siyasetçi açısından kişisel imaj, siyasal alan açısından kurumsal imaj ön plana çıkmaktadır. Ancak kurumsal imaj kar maksimizasyonunu hedefleyen şirkteler özelinde daha fazla kullanılmakta ve marka değerinin bir parçası olarak yorumlanmaktadır. Yine de bir kurum olan siyasetin kendine özgü bir imaja sahip olduğunu hatırlatmak gerekir.

Siyaset kurumunun ve siyasetçilerin imaj oluşturma süreci toplumsal parametrelerle şekillenmektedir. Bir toplumdaki siyasal kültür yapısı, siyasal katılma pratikleri, siyasal iletişim kanallarının yeterliliği, siyasal pazarlama ve siyasal kampanya süreçlerinin oluşturulma biçimleri aynı zamanda siyasal imajın da niteliğini belirlemektedir. Türkiye'de siyasal alanın konforlu alan kabul edilmesi, Devletçi paradigmanın siyasal kültürde etkili olması neticesinde siyaset kurumunun üstün, erişilmez ve mesafeli nitelikte görülmesi, siyasal iletişim süreçlerinin yetersizliği nedeniyle, siyaset kurumunu çözüm üretemez siyasetçilerin vurdumduymaz kabul edilmesi, siyasal katılma düzeylerinin düşük olması nedeniyle siyasetle ve siyasetçi ile karşılaşmanın seçimler dönemine denk gelmesi, kazanmanın her şeyi kazanmak olduğu bir siyasi mücadelede siyasetçilerin bu gerçekliğe göre belirlediği söylemleri ve vaatleri takip

edildiğinde bir güven problemi ortaya çıkarması vs daha birçok tespit toplumsal perspektife göre bir siyasal imaj oluşmasının örnekleridir. Bu nedenle siyasal alanda siyasetçi ve seçmen arasındaki ilişkiden doğan siyasal imaj kavramı, her ne kadar algıdan beslenme niyeti taşıyor olsa da seçmenle karşı karşıya gelindiğinde bazen gerçeklik gerçeği ile karşılaşmak durumunda kalmaktadır.

Siyasetçi İmajında Eğitimin Etkisi: Nicel Bir Araştırma

Araştırmanın Konusu ve Amacı

Araştırma eğitim düzeyi ile siyasal imaj algısı arasındaki ilişkiyi konu edinmektedir. Araştırmanın amacı siyasetçi algısında bireylerin sahip olduğu eğitim düzeylerinin etkisini analiz etmektedir. Eğitim bireyin dünyayı anlaması ve yorumlaması için kendisine bir yeterlilik kazandırmaktadır. Bundan dolayı siyasal alanın aktörleri olarak siyasetçilerin nasıl algılandıkları sahip olunan eğitim perspektifinden incelenmiştir.

Araştırmanın Örneklemi ve Yöntemi

Araştırmanın örneklem sayısı 1100 kişidir. Araştırmada nicel araştırma yöntemi uygulanmıştı. Verilerin elde edilmesinde Bu çalışma, kantitatif araştırma yöntemlerinden CAWI (Computer Aided Web Interviewing) tekniğinden yararlanılmıştır. Araştırma 25 Mayıs-1 Haziran 2022 tarihleri arasında Türkiye ölçeğini yansıtan; İstanbul, Ankara, İzmir, Bursa, Kocaeli, Konya, Tekirdağ, Balıkesir, Aydın, Manisa, Antalya, Adana, Hatay, Kırıkkale, Kayseri, Zonguldak, Kastamonu, Samsun, Trabzon, Erzurum, Ağrı, Malatya, Van, Gaziantep, Şanlıurfa, Mardin illerinde (26 il) yapılmıştır. Örneklem sayısı Yazıcıoğlu ve Erdoğan (2004) referansıyla %95 güven ve %5 hata payı ile “384” olarak belirlenmiştir.

Araştırma Bulguları

Demografik Bulgular

Demografik bulgulara bakıldığında katılımcıların %49,8’inin kadın olduğu, %48’inin 25-45 yaşa aralığında olduğu, %52,2’sinin ilköğretim, %3,1’inin lisansüstü eğitime sahip olduğu, %84,1’inin il merkezinde yaşadığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu veriler, Türkiye sosyolojini yansıtmaktadır. Demografik veriler Tablo1’de gösterilmiştir.

Tablo 1.Demografik Bulgular

Cinsiyet	Kadın	Erkek			
	%49,8	%50,2			
Yaş	18-24	25-34	35-44	45-54	55 ve +
	%15,0	%24,0	%24,0	%17,0	%20,0
Eğitim	İlköğretim	Lise	Lisans	Lisansüstü	
	%52,2	%26,0	%18,7	%3,1	
Gelir	5500 ve -	5501-7500	7501-10000	10001 ve +	
	%43,8	%40,9	%12,5	%2,3	
Yerleşim Yer	İl	İlçe	Köy		
	%84,1	%13,2	%2,6		

Güvenilirlik Analizi Bulguları

Güvenilirlik analizi, bir ölçekte yer alan maddeler arasındaki tutarlığı ve ölçeğin araştırmanın konusuna uygunluğunu tespit etmek amacıyla geliştirilmiş bir yöntemdir. Güvenilirlik analizinde en çok tercih edilen analiz türü Cronbach Alfa (α) katsayısıdır. Cronbach Alfa (α) katsayısına göre bir ölçeğin güvenilirliği birtakım aralıklara göre değerlendirilmektedir. Bunlar;

- $0,00 \leq \alpha < 0,40$ ise güvenilir değildir,
- $0,40 \leq \alpha < 0,60$ ise güvenilir düşük düzeydedir,
- $0,60 \leq \alpha < 0,80$ ise oldukça güvenilirdir,
- $0,80 \leq \alpha < 1,00$ ise yüksek derecede güvenilirdir**.**

Yapılan güvenilirlik analizi sonucunda araştırmada yer alan ölçeklerinin güvenilirlik değerleri Tablo2`de gösterilmiştir.

Tablo 2. Güvenilirlik Analizi

Ölçekler	Soru Sayısı	Cronbach Alfa (α)
Siyasetçi İmajı	10	0,684

On sorudan oluşan Siyasetçi İmajı ölçeğinin Cronbach Alfa (α) değerinin 0,684 olduğu görülmektedir. Bu değer $0,60 \leq \alpha < 0,80$ aralığında olduğundan dolayı ölçek güvenilir düzeyde kabul edilmektedir.

Ölçek Bulguları

Araştırmada katılımcılara siyasetçi imajı ile ilgili on tane ifade yöneltilmiş ve bu ifadelere katılım düzeyleri "*1.Kesinlikle Katılmıyorum 2.Katılmıyorum 3.Ne Katılıyorum Ne Katılmıyorum 4.Katılıyorum 5.Kesinlikle Katılıyorum*" şeklindeki beşli likert ölçeğiyle değerlendirilmiştir. Katılıyorum ve Kesinlikle Katılıyorum seçeneklerinin toplam oranına bakıldığında şu sonuçlara ulaşılmıştır: Siyasetçi eğitimli olmalıdır %79,4; siyasetçi güvenilir olmalıdır

%93,2; siyasetçi verdiği sözleri tutmalıdır %96,0; siyasetçi teşkilattan yetişmiş olmalıdır %47,1; siyasetçi giyimine dikkat etmelidir %80,6; siyasetçi halka yakın olmalıdır %97,0; siyasetçi hatip olmalıdır %85,0; siyasetçi erkek olmalıdır %16,8; siyasetçi dini değerlere bağlı olmalıdır %64,2; siyasetçi tecrübeli olmalıdır %61,7. Bu sonuçlar üzerinden genel bir değerlendirme yapıldığında siyasetçi teşkilattan yetişmiş olmalıdır ve siyasetçi erkek olmalıdır seçenekleri dışındaki tüm seçeneklerin toplumun yarısından fazlası tarafından kabul edildiği görülmektedir. Türk toplumunun bir siyasetçide aradığı en önemli üç özellik sırasıyla; halka yakın olmak, verdiği sözleri tutmak ve güvenilir olmaktır. Diğer seçeneklere kıyasla katılma düzeyinin en düşük olduğu seçenekler ise erkek olmak, teşkilattan yetişmek ve tecrübeli olmaktır. Bu sonuçlar, insanların her şeyden önce halkın içinde görmek ve ona güvenmek beklentisi içinde olduğunu ortaya koymaktadır. Ölçek bulguları Tablo3'te gösterilmiştir.

Tablo 3.Siyasetçi İmajı

%	Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Ne Katılıyorum Ne Katılmıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum
Siyasetçi eğitimli olmalıdır.	8,9	6,2	5,6	31,2	48,2
Siyasetçi güvenilir olmalıdır.	3,0	3,6	0,2	24,9	68,3
Siyasetçi verdiği sözleri tutmalıdır.	2,8	0,8	0,4	23,0	73,0
Siyasetçi teşkilattan yetişmiş olmalıdır.	10,3	30,2	12,4	22,4	24,7
Siyasetçi giyim kuşamına dikkat etmelidir.	3,0	4,7	11,7	54,8	25,8
Siyasetçi halka yakın olmalıdır.	2,0	0,8	0,1	29,6	67,4
Siyasetçi hatip olmalıdır.	1,8	5,8	7,3	37,3	47,7
Siyasetçi erkek olmalıdır.	46,6	28,5	8,1	8,8	8,0
Siyasetçi dini değerlere bağlı olmalıdır.	12,0	12,2	11,5	21,5	42,7
Siyasetçi tecrübeli olmalıdır	7,9	13,7	16,6	36,0	25,7

.

Tablo4.Eğitim ve Siyasetçi Eğitimli Olması İlişkisi

Siyasetçi eğitimli olmalıdır %		Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Ne Katılıyorum Ne Katılmıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum
EĞİTİM	İlköğretim	11,9	5,6	6,5	36,3	39,7
	Lise	9,7	2,5	2,5	27,6	57,6
	Lisans	0,6	13,4	7,9	25,0	53,0
	Lisansüstü	0,7	0,5	1,1	12,9	84,8

Tablo4.'e bakıldığında katılımcıların eğitim düzeyi yükseldikçe "siyasetçi eğitimli olmalıdır" yargısına desteğin de arttığı görülmektedir. Bu oran ilköğretim düzeyinde %76 iken lisansüstü düzeyde %97,7 oranındadır.

Tablo5.Eğitim ve Siyasetçinin Güvenilir Olması İlişkisi

Siyasetçi güvenilir olmalıdır %		Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Ne Katılıyorum Ne Katılmıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum
EĞİTİM	İlköğretim	4,7	6,8	-	24,5	64,0
	Lise	1,5	0,1	0,5	20,6	77,2
	Lisans	0,6	-	0,6	33,6	65,2
	Lisansüstü	0,9	-	-	13,4	85,7

Siyasetçi güvenilir olmalıdır ifadesine katılanların en yüksek olduğu eğitim düzeyi %99,1 oranıyla lisansüstü seçeneğidir. Bu oran lisansta %98,8; lisede %97,8; ilköğretimde %88,5'tir. Eğitim düzeyi düştükçe siyasetçiden güvenilirlik beklentisi de düşmektedir.

Tablo6.Eğitim ve Siyasetçinin Verdiği Sözleri Tutması İlişkisi

Siyasetçi verdiği sözleri tutmalıdır %		Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Ne Katılıyorum Ne Katılmıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum
EĞİTİM	İlköğretim	4,5	1,4	-	26,3	67,8
	Lise	1,4	0,3	0,3	17,3	80,6
	Lisans	0,3	-	0,3	23,6	75,8
	Lisansüstü	-	-	7,4	12,1	80,5

Siyasetçinin verdiği sözleri tutması gerektiğini düşünenlerde lisans eğitimine sahip kişiler ilk sırada yer alırken, bu kişileri %97,9 ile lise mezunları takip etmektedir. Bu oran ilköğretimde %94,1 iken lisansüstünde %92,6'ya gerilemektedir.

Tablo7.Eğitim ve Siyasetçinin Teşkilattan Yetişmesi İlişkisi

Siyasetçi teşkilattan yetişmiş olmalıdır %		Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Ne Katılıyorum Ne Katılmıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum
EĞİTİM	İlköğretim	8,5	42,2	7,6	25,1	16,5
	Lise	15,4	13,2	18,8	21,9	30,7
	Lisans	8,7	24,1	14,9	17,7	34,6
	Lisansüstü	7,0	8,6	21,3	9,9	53,3

Tablo7'de siyasetçisinin teşkilattan yetişmesi gerektiği fikrine katılanlarda eğitim düzeyi yüksek kişilerin ilk sırada yer aldığı görülmektedir. Bu oran ilköğretim ve lise düzeylerinde sırasıyla %41,6 ve %52,6 iken lisansüstünde %63,2'ye yükselmektedir.

Tablo8.Eğitim ve Siyasetçinin Giyim-Kuşamına Dikkat Etmesi İlişkisi

Siyasetçi giyim kuşamına dikkat etmelidir %		Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Ne Katılıyorum Ne Katılmıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum
EĞİTİM	İlköğretim	3,1	5,6	10,1	66,8	14,5
	Lise	3,7	4,2	16,0	46,9	29,2
	Lisans	1,9	3,6	11,2	37,3	46,0
	Lisansüstü	-	0,5	6,7	27,0	65,8

Siyasetçi giyim kuşamına dikkat etmeli diyenlerin oranı ilköğretim düzeyinde %81,3; lise düzeyinde %76,1; lisans düzeyinde %83,3; lisansüstü düzeyinde %92,8 olduğu görülmektedir. Eğitim düzeyi yüksek kişilerin siyasetçileri değerlendirme sürecinde kıyafete daha fazla dikkat ettikleri görülmektedir.

Tablo9. Eğitim ve Siyasetçinin Halka Yakın Olması İlişkisi

Siyasetçi, halka yakın olmalıdır %		Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Ne Katılıyorum Ne Katılmıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum
EĞİTİM	İlköğretim	3,0	0,7	-	33,7	62,6
	Lise	1,8	0,8	-	31,2	66,3
	Lisans	0,2	1,3	0,5	18,9	79,1
	Lisansüstü	-	0,6	1,2	10,3	87,8

Tablo9'a göre siyasetçinin halka yakın olması gerektiği fikrine katılanların oranı tüm eğitim düzeyinde birbirine oldukça yakındır. Bu oran ilköğretim düzeyinde %96,3; lise düzeyinde %97,5; lisans düzeyinde %98,0; lisansüstü düzeyinde %98,1'dir.

Tablo10.Eğitim ve Siyasetçinin Hatip Olması İlişkisi

Siyasetçi, hatip olmalıdır %		Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Ne Katılıyorum Ne Katılmıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum
EĞİTİM	İlköğretim	2,4	6,7	9,0	36,0	45,9
	Lise	1,4	5,8	4,8	48,1	39,8
	Lisans	1,1	3,9	6,1	29,1	59,8
	Lisansüstü	1,0	2,6	8,3	18,2	69,9

Lisans ve lisansüstü düzeyine sahip olanların düşük eğitim düzeyine sahip olanlarla kıyaslandığında siyasetçinin hatip olması gerektiği düşüncesine daha fazla destek verdikleri görülmektedir. Bu oran lisansüstü düzeyde %88,1 iken; ilköğretim düzeyinde %81,9'a gerilemiştir.

Tablo11.Eğitim ve Siyasetçinin Erkek Olması İlişkisi

Siyasetçi, erkek olmalıdır %		Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Ne Katılıyorum Ne Katılmıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum
EĞİTİM	İlköğretim	52,4	33,3	5,4	7,0	1,9
	Lise	45,9	26,9	7,7	10,4	9,2
	Lisans	34,0	21,2	15,9	12,2	16,6
	Lisansüstü	31,2	7,6	9,6	3,0	48,6

Tablo11'den eğitim düzeyi yüksek kişilerin eğitim düzeyi düşük kişilere nazaran siyaseti erkek egemen bir alan olarak gördükleri sonucu çıkarılmaktadır. Bu sonuç, tartışmaya açık hatta izaha muhtaç bir sonuçtur.

Tablo12.Eğitim ve Siyasetçinin Dini Değerlere Bağlı Olması İlişkisi

Siyasetçi, dini değerlere bağlı olmalıdır %		Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Ne Katılıyorum Ne Katılmıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum
EĞİTİM	İlköğretim	10,5	15,1	9,2	19,4	45,8
	Lise	11,9	10,3	16,8	22,3	38,7
	Lisans	16,3	8,3	9,7	21,7	44,0
	Lisansüstü	11,5	4,3	15,1	51,4	17,7

Siyasetçinin dini değerlere bağlı olması gerektiğini düşünenlerde ilk sırada %69,1 lisansüstü eğitim düzeyine sahip kişiler son sırada ise %65,2 ile ilköğretim düzeyine sahip kişiler yer almaktadır. Lise düzeyinde bu oran %61; lisans düzeyinde %65,7'dir.

Tablo13. Eğitim ve Siyasetçinin Tecrübeli Olması İlişkisi

Siyasetçi, tecrübeli olmalıdır %		Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Ne Katılıyorum Ne Katılmıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum
EĞİTİM	İlköğretim	9,8	18,1	21,8	32,2	18,1
	Lise	6,1	7,2	7,7	42,1	36,9
	Lisans	6,1	11,4	16,0	39,7	26,7
	Lisansüstü	2,9	8,9	9,0	26,3	53,0

Siyasetçinin tecrübeli olması gerektiğini düşünenlerin oranı ilköğretim düzeyinde %50,3; lise düzeyinde %79,0; lisans düzeyinde %66,4 lisansüstü düzeyde %79,3'tür. Tablodan anlamlı bir sonuç çıkarılamamıştır.

Sonuç

İmaj; kişi, kurum ve olaylar ile ilgili sahip olunan zihinsel tasarımı ifade etmektedir. Siyasal alan ve aktörler ile ilgili bireylerin düşünce, anlayış ve algılama biçimi ise siyasal imaj olarak tanımlanmaktadır. Siyasal imaj her şeyden önce seçmen-siyasetçi arasındaki siyasal iletişimin ve siyasetçi seçmene sunmak anlamında siyasal pazarlamanın geri bildirimi olarak değerlendirilebilir.

Seçmenlerin sahip oldukları nitelikler siyasal alana bakış açılarını etkilemektedir. Bu niteliklerden biri de eğitim düzeyidir.

Eğitim ve siyasal imaj ilişkisinin incelendiği bu çalışmada, nicel araştırma yöntemi uygulanmış ve Türkiye ölçeğinde 1100 kişiye anket soruları yöneltilmiştir. Araştırma sonucunda toplumun siyasetçilerden en fazla beklenti içinde oldukları hususların halka yakın olmak, verdiği sözleri tutmak ve güvenilir olmak şeklinde sıralandığı görülmüştür. Erkek olmak, teşkilattan yetişmek ve tecrübeli olmak seçeneklerinin ise en az desteklenen seçenekler olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Seçmenin eğitim düzeyi yükseldikçe siyasetçinin eğitimli olması gerektiği fikrine desteğin artmış, güvenilirlik, teşkilattan yetişme, giyim kuşam gibi seçeneklerde de benzer sonuç elde edilmiştir. Genel itibarla bakıldığında eğitim düzeyi arttıkça siyasetçilerden beklenti düzeyi, bir başka ifade ile siyasal imaj eşiği de yükselmektedir. Nihai olarak bu sonuçlar üzerinden bir değerlendirme yapıldığında eğitim düzeyi yüksek kişilerin siyasal imaj beklenti düzeyi de yüksekte olmaktadır. Bu nedenle siyasal imaj çalışmalarında bu kitlenin ikna edilmesi için daha fazla bir çabanın içine girilmesi gerekmektedir.

Kaynakça

1. Acar, M. ve Demir, Ö (2005). *Sosyal Bilimler Sözlüğü*. Ankara: Adres Yayınları
2. Baykasoğlu A., Dereli, T., Sönmez, A.İ. ve Yağcı, E. (2004). İmaj Yönetimi. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 3-18.
3. Bennett, W. L., (2000). *Politik İlizyon ve Medya*. İstanbul: NehirYayınları.
4. Çelebi, M. A. (2021). Örgütsel İmaj. İçinde (Ed. Murat Ak*) Örgütsel Davranış Üzerine: Literatürel Analiz ve Ölçekler*. Ankara: Nobel Yayınları
5. Damlapınar Z., Balcı Ş. (2005). Seçmenin Zihnindeki Aday İmajını Belirleyen Etkenler: 28 Mart 2004 Yerel Seçimleri Alan Araştırması. Selçuk İletişim, 4(1), 58-79.
6. Dichter, E. (1985). What's in An Image, *Journal of Consumer Marketing*, (2)1, 75-81
7. Dinçer, K. M. (1998). *Kişisel İmaj*. İstanbul: Alfa Yayınları
8. Erdoğan, Z, B., Develiğlu, K., Gönüllüoğlu, S., Özkaya, H. (2006). Kurumsal İmajın Şirketin Farklı Paydaşları Üzerine Bir Araştırma. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15, 55-76.
9. Garramone G M (1986) Candidate Image Formation: The Role of Information Processing. ,(Ed. L L Kaid vd.) *New Perspectives on Political Advertising*, Canbondale: Southern Illinois Press
10. Kılıç, A.E. (2013). Seçmen Tercihinde İmaj Faktörü: Siyasal Parti ve Aday İmajı Karşılaştırmasına Yönelik Bir Alan Araştırması. *Gazi Üniversitesi İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi,* 36, 46-73
11. Kömür, G. (2021). Üniversite Öğrencilerinin Kurumsal İmaj Algıları: Bayburt Üniversitesi Örneği. *Hacı Bayram Veli Üniversitesi İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, 55, 91-112.
12. Lemmink, J., Schuijf, A., ve Streukens, S. (2003). The Role of Corporate Image Andcompany Employment Image in Explaining Application Intentions. *Journal of Eco-nomic Psychology*, 24(1), 1–15.
13. Okay, A. (2000). *Kurum Kimliği*. Ankara: Pelin Ofset
14. Özer A. M. (2014). Siyasal İletişimin Etkinliğinde Algılama Yönetiminin Rolü. *HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 3(7), 167-197.
15. Şahan S. (2021). *Siyasal Liderlik İmaj ve Seçmen Davranışları Üzerine Bir Değerlendirme*. Konya: Literatürk Yayınları.
16. Uğur S. S. ve Uğur, U. (2015). Yöneticilerin Kişisel İmaj ve Kurumsal İmaj Algılamaları: Bir Araştırma. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(41), 1286-1295.
17. Ural, T. (2009). *Markalamada Yol Haritası*. Ankara: Nobel Yayınları
18. Yazıcıoğlu, Y. ve Erdoğan S. (2004). *SPSS Uygulamalı Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Detay Yayıncılık.

TERAPÖTİK AİLE ARABULUCULUĞU

Araştırma Görevlisi İsmail KUŞCİ

Bursa Uludağ Üniversitesi, Eğitim Fakültesi,
Psikolojik Danışmanlık ve Rehberlik Anabilim Dalı, Bursa/Türkiye.
ORCID: 0000-0002-2178-8429

Arabuluculuk

Arabuluculuk ile ilgili birçok tanımlama yapılmış olmakla beraber bu tanımlamalar en genel anlamda şu şekilde özetlenebilir. Uyuşmazlığın olduğu taraflar arasında iletişim, müzakere ve çatışma çözme becerilerini kullanabilen üçüncü kişinin tarafları, müzakere etmeye ve iletişim kurmaya davet ve teşvik ettiği ve kendi ortak çözüm kararlarını bulmaları konusunda desteklediği bir çözüm yöntemidir (Bush ve Folger, 2013; Mnookin, 1998; Moore, 2016; Özbek, 2007; Raisfeld, 2007).

Arabuluculuğun çok farklı çeşitleri bulunmakta ve bunlar hukuk ile etkileşim içerisinde olmaktadır. Arabuluculuk temelde aile, tüketici, ticaret, iş ve milletlerarası uyuşmazlıklar olmak üzere birçok hukuk uyuşmazlığında başvurulan bir yöntem olmakla beraber temel ilkeler belli standartlara bağlanmıştır (Özbek, 2002). Arabuluculuk çalışmaları arabulucunun konumu, işlevi ve yöntemin sosyal içeriğine göre farklı yapılarda incelenmektedir. Arabuluculuk uygulamasına yönelik farklı yaklaşımların hepsinin avantajları ve sınırlamaları vardır (Alfini, 1996). Bu farklı arabuluculuk çeşitlerinden aile arabuluculuğunun uygulanmasında birden fazla yaklaşım bulunmaktadır. Alan yazında en temel yaklaşımlar dönüştürücü, değerlendirici, yapılandırıcı, kolaylaştırıcı ve terapötik aile arabuluculuk yöntemleri olarak görülmektedir. Bu arabuluculuk çeşitlerinden dünyada en çok başvurulan ve kullanılan arabuluculuk yöntemi aile arabuluculuğu yöntemidir.

Aile Arabuluculuğu

Aile kişilerin biyolojik, sosyal, duygusal, ekonomik ve yasal bağlar ile bir arada yaşadığı en küçük yaşam kurumu olarak kabul edilmektedir. Aile arabuluculuğu en geniş anlamda "aile ilişkisi sona eren, değişen, geçiş döneminde veya uyuşmazlık içinde olan kişilerin, çift veya aile üyeleri olup olmadıklarına bakılmaksızın, birbirleriyle daha iyi iletişim kurabilmelerinde ve kendi aralarında ayrılma, boşanma, çocuklar, mal veya mülk konularının bazıları veya hepsi üzerinde müzakere edilerek üzerinde mutabakata varılmış, bilgilendirilmiş kararlara varmalarına destek olması" olarak tanımlanmaktadır (Family Mediation Council, 2018). Bunun yanında aile arabuluculuğunun tanımına yönelik farklı şekillerde tanımlamalar yapıldığı görülmektedir. Bu tanımlamaların bazıları şu şekildedir. Aile arabuluculuğu "arabulucunun, ebeveynlerin ortak konularını veya sorunlarını müzakere etmelerine yardım ettiği boşanma davalarına alternatif bir uyuşmazlık çözümü yöntemi olması" (Rudd vd, 2015), ebeveynlerin boşanma anlaşmasını daha insancıl ve işbirlikçi bir yaklaşımla ele alması (Erickson ve McKnight, 1990), "ayrılma sonrası uyuşmazlıkların çözülebilmesi için esnek, uygun maliyetli, zaman kazandıran insancıl bir yoldur; anlaşmazlık içindeki

tarafların, ayrıldıktan veya boşandıktan sonra kendilerinin ve ailelerinin ihtiyaç, menfaat ve çıkarlarının nasıl en iyi şekilde karşılanabileceği konusunda ortak kararlar verebildikleri bir süreç olması" (Field ve Lynch, 2014); ebeveynlerin birbirlerine karşı düşmanlık beslemeden ve gönüllü olarak yaptıkları bir uyuşmazlık çözüm süreci olması (Phear, 1984) şeklinde tanımlamalar yapıldığı görülmektedir.

Tanımlamalarda görüldüğü gibi ilk olarak aile arabuluculuğunun sadece aile ilişkisinin sona erme hali değil bu ilişkinin değişmesinde ve geçiş sürecinde de kullanılabileceği ve aile arabuluculuğunun sadece eşler arasında değil, aile dışındaki bireylerle olan ilişkileri de ele aldığı anlaşılmaktadır. Aile arabuluculuğu, eşler için sağlıklı iletişim kurabilecekleri bir alan sağlamayı, boşanma sürecini ve sonrasını daha az çatışmalı hale getirmeyi amaçlayan ve tarafların anlaşmalı boşanmasını sağlayan bir uygulamadır (Bush ve Folger, 2013). Ailenin dağılması süreci hukuki olduğu kadar duygusal alanda yaşanan problemleri getirmektedir (Gold, 1992). Aile arabuluculuğu alanı, aile yapısının bozulmasını hem duygusal hem de yasal boyutlarıyla ele alması açısından eşsiz kabul edilmektedir. Böylelikle aile arabuluculuğu uygulaması, bir aileyi sonlandıran veya yeniden yapılandıran bireylerin ihtiyaçlarını karşılamak için gelişerek yeni bir meslek alanına dönüşmüştür (Folberg vd, 2003). Fakat süreç içerisinde boşanan eşler, boşanma sonrası sürece uyum sağlamak için çatışmaları çözmek amacıyla terapistlere başvurmaya başladılar. Bu süreçte ortaya çıkan ihtiyaçları karşılamak için boşanmanın duygusal ve psikolojik yönlerini ele alan yaklaşımlar ortaya çıktı (Weiss, 1976).

Boşanma sürecine yönelik olarak ortaya çıkan yaklaşımlar boşanmayı hem hukuki hem de psikolojik meseleleri içeren çok boyutlu bir süreç olarak ele almaya başladılar (Kaslow, 1988). Bundan dolayı ruh sağlığı uzmanları, boşanmakta olan aile üyelerine ebeveynlik sorumlulukları, mal paylaşımı, finans konularında ve ailenin boşanma sürecindeki psikolojisine yönelik sözleşmeye dayalı bir anlaşmanın yapılmasında yardımcı olmanın bir yolu olarak terapötik aile arabuluculuğunu sundular (Kelly, 1995). Bununla beraber aile arabuluculuğunda aile yapısının duygusal boyutunu ele alarak eşler için sağlıklı iletişim kurabilecekleri bir alan sağlayıp, boşanma sürecini ve sonrasını daha az çatışmalı hale getirmeyi amaçlayan yaklaşımların en önemlisi terapötik aile arabuluculuğu yaklaşımı olarak görülmektedir.

Terapötik Aile Arabuluculuğu

En kapsamlı aile arabuluculuğu modellerinden biri olan terapötik aile arabuluculuğu modeli ilk olarak 1980'lerde ortaya çıkmıştır (Irving, 1980; Irving ve Benjamin, 1989). O zamandan beri model daha kapsamlı, etkili ve öğretilebilir

hale gelerek sürekli gelişerek bugünkü halini almıştır (Irving ve Benjamin, 1995). Terapötik aile arabuluculuğunun ortaya çıkmasının başlıca sebepleri şunlardır (Erickson, 1997; Irving ve Benjamin 1995);

- Arabuluculuğu teoriden türetilen bir temel üzerine inşa edilmesi
- Danışanların duygularını ve ilişkilerini dikkate alacak bir sürecin tasarlanması
- Daha derin çatışma yaşayan çiftlerin sorunlarını ele almak
- Özellikle çocukların yüksek yararının gerektirdiği durumlarda tarafların çıkarlarını korumak için savunuculuk yapmak
- Modeli, özellikle cinsiyet ve kültür sorunları konularında danışanların değişen ihtiyaçlarına göre uyarlayabilmek
- Bilgi ve pratikte ilerlemelerle gelişmeye devam edecek bir çalışma modeli oluşturmak

Bir uygulama modelini teorik temel üzerinde oluşturmanın bir takım avantajları vardır (Schwebel vd, 1993). Teori, uygulayıcının gözlerinin önünde gelişen karmaşık süreçleri anlamasına yardımcı olur, müdahalelerinde tutarlı olmaları için onları teşvik eder ve alana yeni başlayan öğrencilere ne yaptıklarını anlamak ve açıklamak için ulaşılabilir bir temel sağlar. Bundan dolayı terapötik aile arabuluculuğu modeli diğer modellerden ayrılmaktadır.

Terapötik aile arabuluculuğu modeli Irving ve Benjamin (1995) tarafından geliştirilmiş ve arabulucunun gerekli durumlarda terapötik değerlendirme ve müdahalede bulunmasını sağlayacak terapötik bir yeterliliğe sahip olması varsayımına dayanmaktadır. Terapötik aile arabuluculuğu modeli müzakere ve problem çözme modellerinden farklı olarak aile terapileri içerisinde yer alan iletişim modeli ile yapısal ve stratejik modellerden de destek almaktadır. Terapötik aile arabuluculuğu, yoğun çatışma içindeki ebeveynler için çocuklarıyla ilgili anlaşmazlıkları çözmeye yönelik olarak geniş bir perspektif sunmaktadır. Terapötik aile arabuluculuğu, genellikle taraflar arasındaki ilişkiye daha geniş bir perspektiften bakarak bu durumun anlaşmazlığa ne tür bir etkisi olduğunu ve çocuklara yansımalarının nasıl olduğunu araştırmaktadır.

Terapötik Aile Arabuluculuğunun Özellikleri

Terapötik aile arabuluculuğu başlıca özellikleri şunlardır (Phegan, 1995);

- Çocuğun üstün yararına odak noktası olarak seçmesi
- Uyuşmazlık yaşayan çiftlere kendileri için en uygun kararları almaları için rehberlik edilmesi
- Çiftlere kendi çözüm yollarını oluşturmaları için yardım etmesi
- Bundan sonraki problem durumları için danışanlara problem çözme becerileri kazandırılması

- Yargılayıcı ve eleştirel olmayan empatik bir ortam oluşturulması
- Arabulucuların taraflar arasındaki fikir ayrılıklarında köprü görevi görmesi
- Taraflara anlaşmaya yönelik müzakere sürecinde kontrolün onlarda olduğunu hissettirmesi

Terapötik Aile Arabuluculuğunun Uygulama Hedefleri

Terapötik aile arabuluculuğu uygulama alanları farklılık gösterse de, tümünün ortak uygulama hedefleri bulunmaktadır (Irving ve Benjamin, 1995). Bunlar;

- Boşanan eşler için adil ve işbirlikçi bir süreç oluşturmak.
- Aralarında uyuşmazlık olan hususları ortaya koymak ve netleştirmek
- Taraflara uzlaşma olasılığını düşünme fırsatı vermek
- Ebeveynleri, çocuklarının çıkarlarını kendi çıkarlarının önüne koymaya teşvik etmek.
- Ortakların aralarında ihtilaflı konuları müzakere etmelerine yardımcı olmak.
- Çatışma yaşanan konuların her biri üzerinde karşılıklı olarak içinde bulundukları koşullar ışığında hem adil hem de hakkaniyetli kabul edilebilir bir anlaşmaya varmak.
- Çözülmemiş çatışmalarının altında yatan sebepleri ortaya çıkarmak.
- Çiftlerin evlilik rollerinden ebeveyn rollerine geçiş yapmalarına yardımcı olmak.
- Arabuluculukta müzakerenin başarısını engellemesi muhtemel davranış kalıplarını engellemek veya değiştirmek.
- Tarafları, aralarındaki uzun vadeli uyumun çıkarları doğrultusunda eski eşlerine karşı düşmanlık duygusunu çözmeye teşvik etmek.
- Boşanmayı olumlu terimlerle yani bir aile biçimi olarak yeniden çerçevelemek. Aile üyelerine kişisel veya aile dönüşümü için yeni bir başlangıç fırsatı veren yeniden yapılandırmayı yapmak.

Yüksek düzeyde çatışma yaşayan ebeveynler arabulucuları birçok konuda zorlamaktadır. Arabulucular ebeveynlere çocuklarını devam eden çatışmalardan korumaları için genellikle daha yoğun müdahale yöntemleri kullanmaktadırlar. Terapötik aile arabuluculuğu modeli ebeveynlerin işbirliği yapmasına, iletişim kurmasına ve çocuklarını mahkeme içinde ve dışında ebeveyn anlaşmazlıklarına karışmaktan korumalarına yardımcı olmaktır. Terapötik aile arabuluculuğu, taraflar için çekişmeli süreçten kaçınmak ve boşanmadan sonra birlikte ebeveynlik yapma olanaklarını en üst düzeye çıkarmak isteyen çiftlerde daha barılı sonuçlar vermektedir. Klinik çalışmalar ve araştırmalar boşanmanın oluşturduğu çatışma ve uyuşmazlığı çözmek için beraber hareket eden çiftlerin (Milne, 1983; Kressel, 1987);

(1) boşanmanın duygusal yönleriyle başa çıkmada ilerleme kaydettiklerini,
(2) eski eşlerine karşı yönetilebilir düzeyde öfke sergilediklerini
(3) uzlaşma ve anlaşma için daha fazla isteklilik gösterdiklerini
(4) taraflar arasında büyük bir psikopatoloji veya fiziksel istismarın olmadığı belirtilmiştir.

Terapötik aile arabuluculuğu hizmeti alan çiftlerin, eşleri tarafından daha yüksek düzeyde adil olarak algılandıkları, kendilerini çocukların sorunları hakkında daha fazla işbirliği yapma konusunda istekli oldukları ve diğer ebeveyni düşman olarak görme eğiliminin azaldığını belirtmişlerdir (Kelly, 1995). Bununla birlikte araştırmalar devam eden çatışmaları olan boşanmış ebeveynlerin bazı çocuklarının arabuluculuktan sonra daha önceki gibi acı çektiğini göstermektedir. Ayrıca ebeveynlerin çocuklarını devam eden evlilik/ebeveyn çatışmasından koruyan sınırları korumalarına yardımcı olmak için daha yoğun müdahaleye ihtiyaç duyduklarını göstermektedir (Emery vd, 1994). Bununla birlikte, daha fazla görüşme yapılması, deneyimli ve yüksek eğitimli arabulucularla çalışılması ve ilişkisel konulara daha fazla odaklanmanın yüksek çatışma vakalarında başarı olasılığını artırdığı vurgulanmaktadır (Ezzell, 2001).

Terapötik Aile Arabuluculuğunun Aşamaları

Terapötik aile arabuluculuğu beş aşamadan oluşmaktadır. Bunlar; arabuluculuk değerlendirmesi, arabuluculuğun öncesi, müzakere, sonlandırma ve takip aşamalarıdır (Irving ve Benjamin, 1995; Morris ve Halford, 2014).

Arabuluculuk değerlendirmesi: Taraflar arabuluculuğa yönlendirme ile giderler. Genellikle mahkemenin zorunlu kılması, uzman kişilerin yönlendirmesi veya çevreden alınan duyumlar yoluyla arabuluculuğa başvurular olmaktadır. Danışanlar önce telefonla, sonra yüz yüze aile arabuluculuğunun değerlendirme aşamasına girerek terapötik aile arabuluculuğu sürecine başlarlar. Arabuluculuk süreci boyunca mesleki bir faaliyet ve klinik bir duyarlılık olarak değerlendirme devam etmektedir. Fakat değerlendirmenin en çok bu aşamada yoğunlaşmaktadır. Bu, arabuluculuğun en zorlu aşamalarından biridir, çünkü yapacak çok şey vardır ve bunu yapmak için nispeten az zaman vardır. Spesifik olarak arabulucu taraflarla her biri iki saat uzunluğunda ayrı oturumlarda sekiz hedefi gerçekleştirmelidir.

1. Arabulucu, öncelikle her bir danışan ile ilişki kurmalıdır. Bu kesinlikle gereklidir. Arabuluculuk duygusal olarak zorlu bir süreç olabilir. Danışanların arabulucu ile çalışmak istemeleri arabulucuya duydukları güvene, saygıya ve arabulucunun onları ne ölçüde anladığına, desteklediğine ve saygı duyduğuna inandıklarına bağlı olacaktır. Uyumun oluşturulması değerlendirme aşamasında başlasa da, arabuluculuk süreci boyunca sürdürülmesi ve hatta büyümeye devam etmesi gerekmektedir.

2. Daha sonra arabulucu, bu danışanlar arasındaki ilişkileri karakterize eden etkileşim kalıplarını, doğrudan onların adil ve üretken bir şekilde müzakere etme yetenekleriyle ilgili kalıplara özel vurgu yaparak belirlemelidir. Arabulucu aşırı bağlanma, geçmişle meşgul olma, sık ve yoğun çatışma veya çatışmayı çözme çabalarında kapanma eksikliği gibi arabuluculuktaki ilerlemeyi engelleme eğiliminde olabilecek işlevsiz kalıplar, hem potansiyel müdahale alanlarını hem de uyum sorunu hakkında konuşmalıdır.

3. Geçmişte başarısız olunmuş veya taraflardan birinin aleyhinde geçmiş olaylardan kaynaklı ortaya çıkan ilişkilendirme kalıpları özellikle arabuluculuktaki müzakereyi engellemektedir. Devam eden şiddet veya güç dengesizliği oluşturan kalıplar, eşit olmayan görüşme alanı oluşturmaktadır.

4. Çiftler her türlü nedenle boşanma sürecini başlatabilmektedir. Uzun süredir devam eden zorlukları içeren durumlarda taraflardan biri veya her ikisi genellikle uzlaşmanın söz konusu olmadığı konusunda kararlı bir duruş sergilemektedir. Arabulucu uzlaşmaya yönelik olarak danışanları motive etmek için bu süreci doğru şekilde yönetebilmeli.

5. Arabulucu daha sonra söz konusu danışanların arabuluculuğun taleplerine ne ölçüde uygun olduğunu değerlendirmelidir. Bunu yapmak için, arabulucular, her bir tarafın kişisel becerilerini (stres yönetimi gibi), kişilerarası becerilerini (iletişim etkinliği gibi), çiftin yaşam koşullarını (dava geçmişi gibi) ve ilişkilerinin kalitesini (çatışmanın yoğunluğu ve sıklığı gibi) değerlendirir. Bunun için arabulucu aşağıdaki soruları sorarak değerlendirmeyi yapabilir.

- Her biri anlaşmazlık ile ilgili konularda net bir anlayışa sahip mi?
- Her biri bu konularla ilgili spesifik önerilerde bulunabilir mi?
- Her biri evlilikle ebeveynlik konularını birbirinden ayırabiliyor mu?
- Her biri duygularını kontrol edebilir mi?
- Birbirleriyle ne kadar iyi veya kötü iletişim kuruyorlar?
- Kendi çıkarları ile çocukları için en iyi olabilecek çıkarlar arasında ayrım yapabilirler mi?
- Uyuşmazlığı ortadan kaldırmak için sorunları birlikte müzakere edebilirler mi?
- Her seferinde beraber tek bir konuya odaklanabilirler mi?
- Birlikte şimdide kalabilirler mi? (Eski evlilik problemlerini sürekli tekrar etmeye çalışmadan)
- Aileleri için nasıl bir gelecek istediklerini birlikte düşünmeye başlayabilirler mi?

Bu sorulara verilen cevaplar danışanlara arabuluculuk hizmeti vermenin uygunluğuna karar vermek için bir ön bilgi olmaktadır. Bu sorularla bir uygunluk kontrol listesi oluşturulabilmektedir. Bu sorulara verilen cevaplardan alınan

veriler çiftleri üç kategoriden birine yerleştirmek için kullanılmaktadır. Bu soruların tümüne veya çoğuna açık ve net bir "evet" yanıtı verildiyse aile arabuluculuğuna açık bir şekilde uygundurlar ve üçüncü aşama olan müzakereye geçebilirler. Bu soruların çoğuna veya tümüne yanıt açık ve net bir "hayır" yanıtı ise o zaman şu anda arabuluculuk için uygun değillerdir. Bu tür danışanlar dava için veya kısa süreli terapi için sevk edilebilir ve sonrasında başka bir değerlendirme için arabuluculuğa geri alınabilirler. Son olarak, bazı soruların cevabı "evet" bazılarının cevabı "hayır" ise, o zaman çift büyük olasılıkla arabuluculuğa açıktır, ancak bazı müdahaleler olmadan başlanmamalı. Arabuluculuğa ikinci aşaması olan ön arabuluculuk yoluyla girmeleri gerekmektedir.

6. Arabuluculuk için uygun olduğuna karar verilen çiftler arasından belirli bir kuruma veya arabulucuya yönlendirirken uygunlukları değerlendirilmelidir. Uygunluk, kurumun veya uygulayıcının kapasitesi ile çiftin gereksinimleri arasındaki uyumu ifade eder. Çiftler, yalnızca iyi bir uyum olduğunda kabul edilmektedirler. Örneğin, mahkemeye dayalı hizmetler sunan bir kurum ya da arabulucu sınırlı sayıda hizmet sağlamakta ve bu nedenle karmaşık davalar veya uyuşmazlıklar için uygun olmamaktadır. Benzer şekilde, bazı uygulayıcılar ebeveynlik konularında, diğerleri mali konularda uzmanlaşırken, bazıları da kapsamlı arabuluculuk hizmeti sunmaktadır. Çiftler ihtiyaçlarına uygun uzmanlıkları olan uygulayıcılara yönlendirilmelidir.

7. Arabuluculuğa kabul edildikten sonra tüm taraflar bir sözleşme imzalamalıdır. Bu sözleşmede gizlilik ve tarafsızlık konuları, oturumların sayısı ve süresi, hizmetin maliyeti (varsa) ile ilgili ayrıntılar en ince detayına kadar belirtilmelidir.

8. Son olarak, tüm arabuluculuk taraflarının yasal temsilciye yani bir avukata sahip olması konusunda ısrar edilmelidir. Buna göre, değerlendirme sürecinin nihai amacı avukatları ekip üyesi olarak arabuluculuğa dâhil etmektir. Bu süreç, danışanların adil ve hakkaniyetli bir anlaşmaya varmalarına yardımcı olmak için onları arabulucu ile çalışmaya teşvik etmeyi amaçlamaktadır.

Arabuluculuk öncesi: Arabuluculuğa ön arabuluculuk yoluyla giren danışanlar müzakereye giremeyen danışanlardır. Burada onları müzakereye hazırlamak için terapötik yöntemler uygulanmaktadır. Arabuluculuktaki bu çabaların asıl terapiden ayırt edilebileceği iki temel fark vardır. İlk fark, bireyde veya çevrede kalıcı değişiklik arayan terapiye nazaran daha sınırlı hedeflerin olması. İkinci fark arabulucunun beş ana rolüyle ilgilidir. Arabulucu kolaylaştırıcı, uzman, eğitimci, terapist ve avukat rolleri arasında sistematik olarak değişen müdahale yaklaşımları ve tekniklerini kullanmaktadır(Smyth ve Moloney, 2003).

Uzman olarak arabulucu sadece amaçlanan bilgileri verebilir. Örneğin boşanmanın yetişkinler ve çocuklar üzerindeki etkisine ilişkin bilgiler de dâhil olmak üzere danışanların ihtiyaç duyacakları bilgiler. Benzer şekilde, boşanmayla yaygın olarak ilişkilendirilen duygusal iniş çıkışları normalleştirmek, akıl sağlığının kaybolduğunu düşünen danışanların korkularını yatıştırmaya yardımcı olabilecek bilgiler gibi.

Eğitimci olarak arabulucu iletişimle ilgili beceriler dâhil olmak üzere başarılı bir müzakereyi destekleyen becerileri öğretebilir. Bu tür zayıf iletişim becerileri, bazı çiftlerde yüksek çatışma düzeylerinin ana nedeni olabilmektedir. Kolaylaştırıcı olarak arabulucu, açıklamaları netleştirerek, önerileri özetleyerek veya anlaşma seçeneklerini önererek her bir eşin diğerini anlamasına yardımcı olabilir. Arabulucu, terapist rolü olarak tarafların tek bir konuya odaklanmadığı ve nadiren çözüme ulaştığı çatışma kalıpları da dahil olmak üzere, işlevsiz ilişki kalıplarını ortadan kaldırmak için müdahale edebilir.

Son olarak arabulucu rolü olarak, arabulucu tarafların kadınların etkili bir şekilde pazarlık yapamayacak kadar duygusal olduğu veya erkeklerin duyguları olmadığı gibi kalıp yargıları ve inanaçları ele almalıdır. Bu tür inançlar ve kalıp yargılar arabuluculuk süreci başladıktan kısa bir süre sonra müzakere çabalarını sekteye uğratmaktadır. Teoriden kaynaklanan bu çeşitli müdahale çabaları her zaman başarıyla sonuçlanmamaktadır. Başarısız olunan vakalarda, çiftler davaya, terapiye veya başka bir kuruma yönlendirilir. Süreç başarılı olduğunda çiftler üçüncü aşama olan müzakereye geçerler.

Müzakere aşaması: Üçüncü aşamada tarafların ihtilaflı konuları yüz yüze görüşmeleri istenir. Arabuluculuğun nihai amacı, çiftlerin aralarındaki ihtilaflı tüm sorunları çözmelerine yardımcı olmaktır. Ancak bu süreçte arabulucular ayrıca sorunları netleştirmeye, çiftler için daha fazla seçenekler sunmaya ve tercih ettikleri seçeneklerin kontrolünü sağlamaya çalışırlar. Müzakereye herkesin bildiği basit konularla başlanmalıdır. Bu konular konuşuldukça problemlerin altında yatan asıl sorun yavaş yavaş gün yüzüne çıkacaktır. Böylelikle taraflar ebeveynlik planının veya mali planın hazırlanması için temel oluşturur. Taraflar duygulardan ve evlilik sorunlarından ebeveynliğin sürdürülebilir pratik yönlerine geçerler. Problemlerin çözümüne yönelik seçeneklerin sayısı sınırlı olduğunda anlaşma olasılığı sınırlı olarak görülmektedir. Çözüm seçeneklerinin çok olması taraflara kabul edebilecekleri bir seçenek veya seçenekler kombinasyonu bulma konusunda daha fazla fırsat oluşturur (Waldron vd, 1984).

Son olarak, sadece bir seçeneği veya diğerini seçmek, seçimin makul veya pratik olduğunu garanti etmez. Örneğin, her iki ebeveyn de düzenli aralıklarla çocuklarla vakit geçirmek ve onlarla yaşamak istiyorsa paylaşımlı bir ebeveynlik

düzenlemesi mümkündür. Ancak, eşlerden biri bir şehirde diğeri uzak bir şehirde yaşıyorsa ortak ebeveynlik muhtemelen pratik olmayacaktır. Bu nedenle ebeveynler aralarındaki herhangi bir anlaşmayı sonuçlandırmadan önce tüm tekliflerini bir tür gerçeklik kontrolünden geçirmek durumundalar. Danışanların önem verdikleri kaygılarını ele almak önemlidir. Bununla birlikte, terapötik aile arabuluculuğunda çiftin arabuluculuktan ayrılmasından sonra anlaşmanın sürdürüleceğine dair bir güvence olmadan, anlaşma tek başına yeterli değildir. Yani, taraflar şartlara uyacaklar mı? Gelecekte sözleşmelerinde gayri resmi değişiklikler yapabilecekler mi? Bunlar maddi konular olmamakla beraber ilişkisel sorunlardır.

Sonlandırma aşaması: Aile arabuluculuğu kısa süreli bir program olarak tasarlanmıştır. Kliniklerde veya kurumlarda çoğu vaka sekiz ila on altı hizmet saatinde sonuçlanmaktadır. Sona erme sürecinde ikisi olumlu ikisi olumsuz muhtemel dört sonuç vardır. Olumlu sonuçlar, tam veya kısmi uzlaşmayı içerirken, olumsuz sonuçlar, arabulucunun veya danışanın süreci bırakmasıdır. Olumsuz sonuçlar değerlendirme hatası olabileceğini gösterebilir. Ayrıca arabulucu tarafından başlatılan fesih sürecinde tarafların uygun bir yere sevk edilmesi gerekir. Arabulucu ile taraflar arasında süreç içerisinde oluşan ilişkinin olumlu bir şekilde sonuçlanması önemlidir. Bunun için arabulucu aşağıdaki teknikleri ve ifadeleri kullanabilir.

- Sıkı bir çalışma ve fedakârlık sonucunda anlaşma sağladıkları için tarafları tebrik etmek
- Çiftin gelecekte birlikte işbirliği içinde çalışmaya devam edeceğine dair güveni vurgulamak
- Çatışmanın ebeveynliğin bir parçası olduğuna ve aralarında ister istemez çatışmanın olabileceğini fakat arabuluculukta yaptıkları gibi birlikte üstesinden gelebileceklerine dair uyarıda bulunmak
- Çocukları için en iyisini yapmaya devam edeceklerine güvenebileceklerini onaylayarak not etmek
- Gelecekte gerçek zorluklarla karşılaşmaları durumunda her zaman aile arabuluculuğuna dönebilecekleri fikrini güçlendirmek
- Arabuluculukla ilgili olumlu ve olumsuz deneyimleri hakkındaki düşüncelerini arabulucu ile kısaca paylaşmalarını istemek

Kısmi anlaşma ile sona eren durumlarda ise anlaşmaya varılamayan konuları açıklığa kavuşturulurken tarafların anlaşmaya vardığı konular ise sağlamlaştırılmaya çalışılır. Tam veya kısmi anlaşmaya varan taraflar arasında bir mutabakat sözleşmesi imzalanır. Bazı durumlarda, arabulucu süreç notlarına dayanarak, süreçte danışan ile hiçbir temas kurmadan mutabakatı hazırlar. Diğer

bazı arabulucular ise danışanların mutabakat metnini hazırlamasını tercih eder. Her iki durumda da mutabakat sözleşmesinde herhangi bir hata var mı veya onlar için tam olarak doğru olduğundan emin olmak için tarafların mutabakat metnini ayrıntılı olarak gözden geçirmelerinin istendiği son bir oturum için geri gelmeleri istenir. Daha sonra mutabakat metni yasal inceleme için avukatlarına verilir. Avukatlardan birinin veya her ikisinin de itirazları varsa, avukatlar arasında daha fazla müzakere yapılabilir. Avukatların herhangi bir itirazı yoksa her iki tarafça imzalanır. Son olarak son oturumda arabulucu taraflara yaklaşık altı ay sonra yapılacak bir izleme oturumu ile ilgili bilgilendirme yapar.

Takip aşaması: İzleme veya takip oturumu tek seferlik bir oturum olarak tasarlanmıştır. Bazı durumlarda yapılan bir anlaşmaya rağmen taraflar arasındaki anlaşmazlık devam ederse belirli bir süre boyunca aylık oturumlar planlanabilir. Her iki durumda da, takip süreci aşağıdaki hedefler göz önünde bulundurularak tasarlanır.

- Tarafların hüküm ve koşullarına uygunluğunu kontrol etmek için anlaşma
- Sözleşmedeki gayri resmi değişiklikleri kontrol etmek için tarafların yetkilendirilmesi
- Geriye kalan veya ciddi bir şekilde ihtilaflı hale gelen herhangi bir maddeyi müzakere etmek
- Taraflar arasındaki ilişkilerde olumlu değişiklikler olup olmadığını kontrol etmek, Bunun için karşılıklı dinleme, daha iyi bir çatışma yönetimi süreci, taraflar arasında daha fazla esneklik durumlarının kontrolü
- Stresin yönetilebilir düzeyde devam etmesini sağlamak
- Tarafların durumundaki olumlu veya olumsuz değişiklikleri kontrol etmek
- Aile arabuluculuğunun sonuçları ve süreçle ilgili tarafların memnuniyet düzeyini kontrol etmek
- Boşanma sonrası ebeveyn uyumuna yönelik taraflarda olumlu veya olumsuz herhangi bir değişikliği kontrol etmek

Takip süreci arabulucunun tarafların anlaşmasının dayanıklılığını ve terapötik aile arabuluculuğunun etkinliğini değerlendirmesi için son fırsatıdır.

Sonuç olarak terapötik aile arabuluculuğu bir terapi değildir. Hiçbir teşhis konulamaz ve tarafların geçmiş davranışları analiz edilmez, geleceği sağlayacak anlaşmalara varmaya çalışır. Geleneksel terapi biçimlerinden farklı olarak, aile arabuluculuğu, çatışmaya dair içgörü elde etmeye odaklanmaz veya kişilik kalıplarını değiştirmeye çalışmaz. İçgörüler ve değişiklikler meydana gelebilse de, bunlar terapötik aile arabuluculuk sürecinin doğal seyrinde ortaya çıkan faydalar olarak görülmektedir (Kelly, 1983; Milne, 1982).

Kaynakça

1. Alfini, J. J. (1996). Evaluative versus facilitative mediation: A discussion. *Florida State University Law Review*, *24*, 919.
2. Bush, R. A. B., & Folger, J. P. (2013). Response to Condlin's critique of transformative mediation. *Cardozo Journal Conflict Resolution.*, *15*, 231.
3. Emery, R. E., Matthews, S. G., & Kitzmann, K. M. (1994). Child custody mediation and litigation: parents' satisfaction and functioning one year after settlement. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, *62*(1), 124.
4. Erickson, B. M. (1997). Therapeutic Mediation: A Saner Way of Disputing. *The Journal of the American Academy of Matrimonial Lawyers, 14*, 233.
5. Erickson, S. K., & McKnight, M. S. (1990). Mediating spousal abuse divorces. *Mediation Quarterly*, *7*(4), 377-388.
6. Ezzell, B. (2001). Inside the minds of America's family law courts: The psychology of mediation versus litigation in domestic disputes. *Law and Psychology Review*, *25*, 119.
7. Family Mediation Council (2018). Standards framework changes for child-inclusive mediation. Retrieved from: htpps://familymediationcouncil.org.uk/content/uploads/2018/05
8. Field, R. M., & Lynch, A. (2014). Hearing parties' voices in Coordinated Family Dispute Resolution (CFDR): An Australian pilot of a family mediation model designed for matters involving a history of domestic violence. *Journal of Social Welfare and Family Law*, *36*(4), 392-402.
9. Folberg, J., Milne, A., & Salem, P. (Eds.). (2004). *Divorce and family mediation: Models, techniques, and applications*. Guilford Press.
10. Irving, H. H. (1980). *Divorce mediation. The rational alternative*.Toronto
11. Irving, H. H., & Benjamin, M. (1989). Therapeutic family mediation: Fitting the service to the interactional diversity of client couples. *Mediation Quarterly.*, *7*, 115.
12. Irving, H. H., & Benjamin, M. (1995). *Family mediation: Contemporary issues*. Sage Publications.
13. Kaslow, F. W., & Robinson, M. (1988). Mediation with families in separation and divorce in the united kingdom: links with family therapy. *American Journal of Family Therapy*, *16*(1), 60-72.
14. Kelly, J. B. (1995). Power imbalance in divorce and interpersonal mediation: Assessment and intervention. *Mediation Quarterly, 13*, 85.
15. Kressel, K. (1987). Clinical implications of existing research on divorce mediation. *The American Journal of Family Therapy*, *15*(1), 69-74.

16. Milne, A. L. (1983). Divorce mediation: The state of the art. *Mediation Quarterly*, 15.
17. Mnookin, R. H. (1998). *Alternative dispute resolution* (p. 2). Harvard Law School.
18. Moore, C. W (2016). *The Mediation Process Practical Strategies for Resolving Conflict Arabuluculuk Süreci Anlaşmazlık Çözümünde Pratik Stratejiler*, (çev. Tarkan Kaçmaz ve Mustafa Tercan), 4. Basımdan çeviri, Ankara
19. Morris, M., & Halford, W. K. (2014). Family mediation: A guide for family therapists. *Australian and New Zealand Journal of Family Therapy, 35*(4), 479-492. https://doi.org/10.1002/anzf.1078.
20. Phear, W. P. (1984). Family mediation a choice of options. *Arbitration Journal*, *39*(1), 22-30.
21. Phegan, R. (1995). The Family Mediation System: An Art of Distributions. *McGill Law Journal*, *40*, 365-389.
22. Raisfeld, R. D. (2007). How mediation works: A guide to effective use of ADR. *Employee Relations Law Journal*, *33*(2), 30.
23. Rudd, B. N., Ogle, R. K., Holtzworth-Munroe, A., Applegate, A. G., & D'Onofrio, B. M. (2015). Child-informed mediation study follow-up: Comparing the frequency of relitigation following different types of family mediation. *Psychology, Public Policy, and Law, 21*(4), 452–457. https://doi.org/10.1037/law0000046
24. Özbek, M. (2002). Dünya çapındaki adalete ulaşma hareketiyle ortaya çıkan gelişmeler ve alternatif uyuşmazlık ve çözümü. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 51*(2): 121-162.
25. Özbek, M. (2007). Avrupa konseyi arabuluculuk yönergesi önerisi. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, *56*(1), 183-231.
26. Schwebel, A. I., Gately, D. W., Milburn, T. W., & Renner, M. A. (1993). PMI-DM: A divorce mediation approach that first addresses interpersonal issues. *Journal of Family Psychotherapy*, *4*(2), 69-90.
27. Smyth, B. M., & Moloney, L. (2003). Therapeutic divorce mediation: Strengths, limitations, and future directions. *Journal of Family Studies*, *9*(2), 161-186.
28. Waldron, J. A., Roth, C. P., Fair, P. H., Mann, E. M., & McDermott Jr, J. F. (1984). A therapeutic mediation model for child custody dispute resolution. *Mediation Quarterly*, *1984*(3), 5-20. https://doi.org/10.1002/crq.39019840303
29. Weiss, R. S. (1976). The emotional impact of marital separation. *Journal of Social Issues*, *32*(1), 135-145.

II. DÜNYA SAVAŞI'NDAN SONRA YÜKSEKÖĞRETİMDE MEYDANA GELEN KÜRESEL DEĞİŞİM EĞİLİMİ: GİRİŞİMCİ VE YENİLİKÇİ ÜNİVERSİTELERİN ORTAYA ÇIKIŞI

Dr. Kadir SAİN

Gazi Üniversitesi, ORCID: 0000-0002-6923-5268

Giriş

Tarihsel süreç içerisinde meydana gelen gelişmeler toplumsal kurumların (ekonomi, din, eğitim, siyaset, aile, hukuk gibi) yapı ve işleyişinde köklü değişim ve dönüşümleri meydana getirmiştir. Tarihi ve toplumsal birer eğitim kurumu olan yükseköğretim kurumları da tarihsel süreç içerisinde eğitim-öğretim faaliyetlerinin yapı ve işleyişi, öğrenci-akademisyen profili, mekansal tasarım, finansal kaynak, yönetim ve denetim anlayışı, kurumsal yapı ve örgütlenme, eğitim dili, çevre ile etkileşim ve işlev olmak üzere birçok konuda değişim ve dönüşüme uğramışlardır.

Yükseköğretimin tarihsel gelişim süreci İlk Çağ'a dayandırılmıştır. İlk Çağ'da Platon tarafından kurulan Academia (M.Ö. 387), Aristoteles tarafında kurulan Lyceum (M.Ö. 334) ve Büyük İskender tarafından kurdurulan Museum (M.Ö. 330) tarihin ilk yükseköğretim kurumları olarak genel kabul görmüşlerdir. Tarihsel köklerini İlk Çağ'dan alan yükseköğretimin modern anlamda ilk örneklerine Orta Çağ Avrupa'sında denk gelinmiştir. 11. yüzyılın sonlarına doğru Avrupa'da ortaya çıkmaya başlayan Bologna Üniversitesi (1088), Paris Üniversitesi (1160), Oxford Üniversitesi (1167), Cambridge Üniversitesi (1209) gibi üniversiteler, tarihin ilk modern üniversiteleri olarak genel kabul görmüşlerdir. Yükseköğretimin İlk Çağ ve Orta Çağ'dan devraldığı temel karakteristik özellikler 15. yüzyıl itibariyle değişim ve dönüşüme uğramaya başlamış, 19. yüzyıla gelindiğinde Orta Çağ'ın temel özelliklerinden büyük ölçüde kopuş yaşanmış, II. Dünya Savaşı'ndan sonra ise yükseköğretimin günümüzdeki anlam ve içeriğini yakalamaya başladığı görülmüştür (Günay, 2007; Wissema, 2014).

II. Dünya Savaşı'ndan sonra dünyanın sosyal, ekonomik, siyasi ve kültürel atmosferi değişmeye başlamıştır. Değişen bu atmosfer doğal olarak eğitim kurumlarını ve üniversiteleri de değişime zorlamıştır. Özellikli öğrenci sayılarında meydana gelen artış, finansal zorluklar, sosyo-kültürel yapıda meydana gelen değişim, bilgi toplumuna geçiş, teknolojik gelişmeler, küreselleşme, rekabetin artması ve piyasa güçlerinin artan etkisi gibi faktörler yükseköğretim kurumlarında köklü değişim ve dönüşümü beraberinde getirmiştir. Bu çalışmada II. Dünya Savaşı'ndan sonra yükseköğretimde meydan gelen küresel değişim eğilimi, bu değişim eğilimini meydan getiren itici faktörler ve sonuç olarak ortaya çıkan girişimci ve yenilikçi üniversite modeli üzerinde durulmuştur.

Yükseköğretimi Değişime İten Temel Faktörler

1. Öğrenci Sayısından Meydana Gelen Artış

II. Dünya Savaşı'ndan sonra herkes için fırsat eşitliği isteyen Aydınlanmacı fikirlerin ön plana çıkması, toplumsal refahın eğitimden geçtiği düşüncesinin hakim olması, uygun bir ortaöğrenimin üniversiteye giriş için yeterli ölçüt kabul edilmesi, hükümetlerin artan ilgisi ve politikacıların cesaretlendirmesi, akademik özgürlüğün saygınlığını koruması, öğrencilerin bilimsel kariyer elde etme arzusu, daha iyi bir iş ve yaşam fırsatı yakalama isteği gibi birçok faktör üniversitelerin yaygınlaşmasını sağlayarak öğrenci sayısında ciddi bir artış meydana getirmiştir (Wissema, 2014, s. 21-22).

Trow'a (2007) göre yükseköğretim, II. Dünya Savaşı'ndan sonra- özellikle ileri sanayi toplumlarında- ilgili yaş grubunun %16 ila %50'sini kapsayacak şekilde yaygınlaşmaya/kitleselleşmeye başlamıştır. Wissema'ya (2014) göre 1960'lı yıllarda öğrenci sayılarında ciddi bir artış yaşanmıştır. Öyle ki, 10 yıllık süreçte pek çok üniversitenin hacmi 4 kat artış göstermiştir (s. 21). Perkin (2007) tarafından yapılan araştırmaya göre 1960'tan 2000'li yıllara kadar geçen süreç içerisinde öğrenci sayıları ilgili yaş grubunun daha büyük bir oranını kapsayacak şekilde artış göstermiştir. Bu oran, İngiltere'de %9'dan %60'a; Almanya'da %6'dan %54'e; Rusya'da %11'den %64'e; Japonya'da %10'dan %48'e; ABD'de %32'den %81'e; Arjantin'de %11'den %48'e; Kolombiya'da %8'den %23'e; Mısır'da %14'ten %17'ye; Hindistan'da %3'ten %10'a; Çin'de %2'den %22'ye kadar çıkmıştır (s. 192-193).

2. Finansal Zorluklar

Bir taraftan yükseköğretime hızla artan talep karşısında hizmet arzının yetersiz kalması, diğer taraftan yaşanan ekonomik krizler; yükseköğretimi finansal zorluklarla karşı karşıya getirmiştir. Bu durum genel olarak kamu kaynakları ile finanse edilen yükseköğretim kurumlarını alternatif kaynak arayışına sevk etmiştir. Böylece sürdürülebilir finansal kaynak oluşturmaya çalışan yükseköğretim kurumları, mevcut kamu kaynaklarını daha verimli, tutumlu ve etkin kullanmaya; öğrencilerden alınan harç miktarını artırmaya; gelişen ve çeşitlenen toplum ihtiyaçlarına daha duyarlı olmaya; dış paydaşlarla ilişkiler geliştirmeye; sanayi, ticaret ve iş dünyasıyla iş birliği kurmaya; girişimci üniversite modeli/kimliği oluşturmaya; danışmanlık hizmeti vermeye; çeşitli projeler geliştirmeye başlamışlardır (Aktan, 2007, s. 12; Ayten & Göver, 2020; Aybarç Bursalıoğlu, 2012, s. 224; Bernasconi & Celis, 2017; Okumuş, 2021, s. 17-18; Özmen, 2007, s. 325; Storberg-Walker & Torraco, 2004; Wissema, 2014, s. 22).

3. Sosyo-Kültürel Yapıda Meydana Gelen Değişim

Yükseköğretim kurumlarını değişime iten temel faktörlerden bir diğeri de sosyo-kültürel yapıda meydana gelen değişim ve buna bağlı olarak değişen toplum ihtiyaçlarıdır (Ayten & Göver, 2020; Günay, 2007; Horn & Dunagan, 2018). Sosyo-kültürel açıdan İlk ve Orta Çağ'da dine ve kutsala; Sanayi Çağı'nda üretime ve kara; bilgi ve teknoloji çağında ise bilgiye ve küresel sorunlara önem verilmesi eğitim kurumlarını da aynı anlayışa göre şekillendirmiştir. Buna bağlı olarak eğitim İlk ve Orta Çağ'da dinin egemen olduğu toplumsal düzeni skolastik bir anlayışla korumuş, Sanayi Çağı'nda üretimi ve karı artırmak adına bireyleri araştırmaya ve düşünmeye sevk etmiş, 21. yüzyıl dijital teknolojiler çağında ise bilgiyi ön plana çıkararak bireylerin insanlığın ortak sorunlarına çözüm üretmelerini teşvik etmiştir (Ayten & Göver, 2020, s. 149). Sonuç olarak, Şekil 1'de gösterildiği üzere geçmişteki feodal toplumlar eğitim amaçlı üniversitelerin, sanayi toplumları araştırma amaçlı üniversitelerin, bugünkü bilgi toplumları ise girişimci ve yenilikçi üniversitelerin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

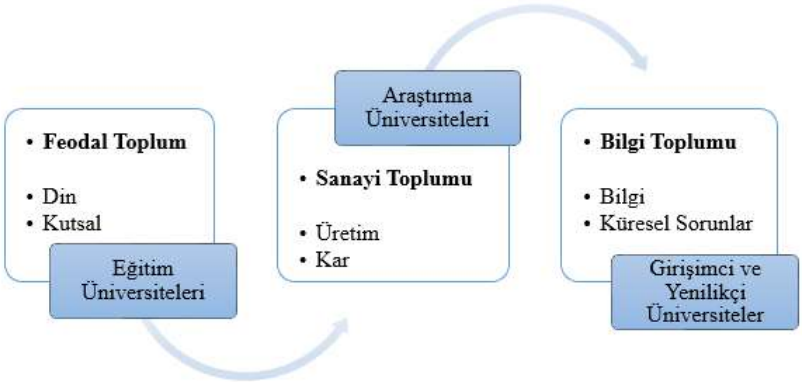

Şekil 1. Sosyo-kültürel unsurların üniversiteler üzerindeki etkisi. Kaynak: Ayten, A. M., & Göver, İ. H. (2020). Değişen yükseköğretim sistemini sosyokültürel ve mekansal bağlamlarda yeniden düşünmek. *Yükseköğretim Dergisi*, *10*(2), 141-152. Kaynağından faydalanılarak araştırmacı tarafından oluşturulmuştur.

4. Bilgi Toplumuna Geçiş

Bilgi toplumu, sanayi örgütlerini bilgiye dayalı üretim yapmaya zorlarken yükseköğretim kurumlarını da pazar ekonomisi içinde hareket etmeye zorlamıştır (Özmen, 2007, s. 325). Bu durum üniversiteleri bilgi için bilgi üreten kurumlar olma amacından uzaklaştırarak bilgiyi piyasa güçlerinin etkisiyle ticari bir meta olarak üretip faydaya dönüştürebilen ve pazarlayabilen bir konuma yaklaştırmıştır (Okumuş, 2021, s. 50; Tekeli, 2003).

Ayrıca bilgi toplumlarında yerel, bölgesel ve küresel ölçekte çeşitliliği ve karmaşıklığı her geçen gün artan ekonomik, ekolojik, sosyal, kültürel, siyasi problemlere karşı mevcut disiplinlerin tek başlarına çözüm üretememesi ve yüksek katma değerli üretime geçme ihtiyacı; belirli bir disiplin üzerinde uzmanlaşmaya dayalı eğitim ve araştırma anlayışından (akademik taylorizm) disiplinlerarası/çokdisiplinli/disiplinlerötesi eğitim ve araştırma anlayışına geçişi başlatmıştır (Aktan, 2007, s. 44-46; Kiper, 2010, s. 29; Okumuş, 2021, s. 20; Şimşek & Adıgüzel, 2012; Ulusoy, 2007, s. 390-396; Wissema, 2014, s. 41-42).

Ulusoy'a (2007) göre gelişmiş ekonomiler yüksek katma değer ürütmek için ileri teknoloji alanlarına (malzeme bilimleri, nanoteknoloji, biyoteknoloji, nöroteknoloji, yapay zeka, bilişim vs.) yönelmişlerdir. Birkaç disiplinin ortak çalışmasını zorunlu kılan bu alanlar, disiplinlerarası araştırma ve eğitim anlayışını ön plana çıkarmıştır (s. 392). Bu yeni anlayış, bilimin çözüm üretme potansiyelini sınırlandıran duvarları ortadan kaldırarak entelektüel bir kaynaşma ortamı meydana getirmiştir. Bu bağlamda üniversitelerde disiplinler, fakülteler, enstitüler ve bölümler arasındaki sınırlar gevşemeye ve ortadan kalmaya başlamıştır. Okumuş'a (2021) göre bu yeni anlayış bütün bilim dalları için niteliği artırıcı, çok boyutlu ve bütüncül sonuçlar doğurucu etkiye sahip olmuştur (s. 20).

Diğer taraftan değişim ve gelişimin baş döndürücü bir hıza ulaştığı bilgi toplumunda bilgi aktarılmakla öğretilemeyecek kadar çoğalmış ve geleneksel öğrenim yaş sınırlaması ortadan kalkmıştır. Eğitim kurumları bilgiyi aktarmak yerine bilgiye ulaşmanın yollarını öğretmeye odaklanmışlardır. Kısaca, bireylere yaşamları boyunca ihtiyaç duydukları bilgi, beceri ve yetenekleri kazandırmak ve böylece toplumsal uyumlarını kolaylaştırmak için, "yaşam boyu öğrenme" ve "aktif öğrenme" gibi yaklaşımlar ortaya konulmuştur (Aktan, 2007, s. 38-40; Berber, 2003).

5. Teknolojik Yenilikler

Bilgi toplumunun gelişim seyrine paralel olarak ortaya çıkan teknolojik yenilikler de yükseköğretimi değişime zorlamıştır. Özellikle bilişim, iletişim ve dijital teknolojilerde meydana gelen gelişmeler ve internetin eğitim-öğretim sürecinde aktif olarak kullanılması, yükseköğretimde uzaktan eğitim, online eğitim, e-öğrenme gibi yeni öğrenme formlarını/modüllerini ortaya çıkarmıştır. Bu durum, zaman ve mekan engelini ortadan kaldırarak dünyanın her yerinden yükseköğretimden faydalanabilme imkanını oluşturan sanal yerleşkelerin kurulmasını sağlamıştır (Aktan, 2007, s. 12; Ayten & Göver, 2020; Baki, 2007, s. 336-338; Bannier, 2016; Günay, 2007, s. 80).

6. Küreselleşme

Bilgi, iletişim ve ulaşım teknolojilerinde meydana gelen gelişmelerin etkisiyle uluslararası bilgi, mal, hizmet, fikir, değer, teknoloji ve insan hareketliliğinin artması; dünyanın giderek artan ölçüde ekonomik, sosyal ve kültürel olarak bütünleşmesi; liberalizasyon, deregülasyon, demopolizasyon ve özelleştirme eğilimlerinin artması; ulus-devletin etkisini kaybetmesi; İngilizce'nin yaygınlık kazanması vb. durumlar ile karakterize edilen küreselleşme olgusu (Altbach vd., 2009; Aktan, 2007, s. 14-15; Burnett & Huisman, 2010; Knight, 2012; Kwiek, 2001; Okumuş, 2021, s. 33; Tekeli, 2003; Wissema, 2014, s. 23), yükseköğretimi birçok noktada değişim ve dönüşüme itmiştir.

Küreselleşmenin yükseköğretimde meydana getirdiği değişim ve dönüşümü genel olarak şu şekilde sıralamak mümkündür (Altbach vd., 2009; Aktan, 2007, s. 47-48; Ayten & Göver, 2020; Bannier, 2016; Burnett & Huisman, 2010; McBurnie, 2002; Günay, 2007, s. 78; OECD, 2009; Okumuş, 2021, s. 33; Kireçci vd., 2016; Kwiek, 2001; Selvitopu & Aydın, 2018; Tekeli, 2003; Wissema, 2014, s. 23): (1) Yükseköğretim uluslararasılaşmaya başlamıştır. (2) Uluslararası öğrenci ve akademisyen hareketliliği artış göstermiştir. (3) Sınır-ötesi/ulus-ötesi/ulus-aşırı yükseköğretim yaygınlaşmıştır. (4) Ulusal ve yerel dinamikler yerine küresel ve uluslararası dinamikler ön plana çıkmaya başlamıştır. Yükseköğretim, içe kapalı homejen bir kültürü benimsemiş yurttaşlar yetiştirmekten ziyade kozmopolit, dışa, çeşitliliğe ve farklılığa açık yurttaşlar yetiştirmeye başlamıştır. Kısaca yükseköğretim, bireyleri sadece yaşadıkları toplum için değil tüm yerküre için yetiştirmeye ve donanımlı hale getirmeye yönelmiştir. (5) Eğitim-öğretimde ulusal standart ve kriterlerin benimsendiği bir sistemden uluslararası standart ve kriterlerin benimsendiği bir sisteme geçiş yaşanmıştır. Bu doğrultuda uluslararası kalite güvence sistemleri ve akreditasyon uygulamaları yaygınlık kazanmaya başlamıştır. (6) Farklı ülkelerde bulunan yükseköğretim kurumları arasındaki iş birlikleri ve ortaklıklarda artış meydana gelmiştir. Bu durum; uluslararası boyutta projelerin geliştirilmesine, uluslararası akademik iş birliklerinin kurulmasına ve eğitim ve araştırma alanlarının uluslararası boyut kazanmasına zemin hazırlamıştır. (7) Uluslararası boyut kazanmaya başlayan yükseköğretim yerel etki alanını aşarak bölgesel ve küresel ölçekte etkiler meydana getirmeye başlamıştır. (8) Yurt dışı şube kampüsler açılmıştır. (9) İngilizce eğitim yapan yükseköğretim kurumlarının sayısında artış meydana gelmiştir. (10) Devlet anlayışındaki liberalizasyon, deregülasyon, demopolizasyon ve özelleştirme eğilimleri yükseköğretimde de kendini göstermeye başlamıştır. Bu eğilimlere bağlı olarak devletin yükseköğretimin hizmet sunumunda ve finansmanındaki rolü giderek zayıflamıştır. Devlet bu hizmetlerin sağlayıcısı olmaktan ziyade düzenleyicisi haline gelmeye başlamıştır.

7. Rekabetin Artması ve Piyasa Güçleri

Küreselleşmenin etkisiyle artan rekabet (OECD, 2009; Storberg-Walker & Torraco, 2004; Wissema, 2014), yükseköğretimde; hizmet sunumundaki aktör (özel üniversiteler, şirket üniversiteleri, vakıf üniversiteleri gibi) sayısının artması, kalite güvence sistemleri ve akreditasyon uygulamalarının yaygınlaşması (Aktan, 2007), ticarileşme (Ayten & Göver, 2020) ve uluslararası düzeyde yetkin öğrenci ve araştırmacıları kendine çekmek için yarışa girme (McBurnie, 2002) gibi sonuçları beraberinde getirmiştir. Ayrıca kamu finansmanının azalması, devleti bilgi üretiminin tek finansörü olmaktan çıkararak yeni üretim ve eğitim sağlayıcı aktörlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu durum yükseköğretimi piyasa güçlerinin etkisi altında hareket etmeye zorlamıştır (Tekeli, 2003). Böylece yükseköğretim, piyasa güçlerinin beklenti, talep ve ihtiyaçlarını daha çok dikkate alan, piyasa güçleriyle daha yakın ilişkiler geliştiren bir yapıya doğru evrilmiştir (McLendon & Ness, 2003; Storberg-Walker & Torraco, 2004).

Yükseköğretimde Yeni Bir Model: Girişimci ve Yenilikçi Üniversite

1960'lı yıllarda ABD'de Stanford Üniversitesi ve Massachusetts Teknoloji Enstitüsü (MIT) gibi kurumlardan bilişim teknoloji şirketlerinin ortaya çıkması ve bunların bazılarının büyüyüp dünyanın en büyük şirketleri arasına girmeyi başarması üniversitelerin teknoloji temelli girişim kümelerinin beşiği olabileceğini göstermiştir (Wissema, 2014, s. 26). Bir taraftan Stanford Üniversitesi bünyesinde bulunan bir grup akademisyenin bilgi ve ar-ge birikimlerini ekonomik değere yani ticari ürüne çevirme çabaları sonucu ortaya çıkan ve ilk teknopark olarak kabul gören Silikon Vadisi'nin (Stanford Research Park) dünyanın en büyük teknoparkı olma yolunda ilerlemesi (Kiper, 2010, s. 43, 45; Sabır Taştan, 2020, s. 33-34) diğer taraftan MIT ile ilişkili olarak kurulan şirketlerin Tayland ve Güney Afrika boyutlarında bir ekonomi meydana getirmeleri (Wissema, 2014, s. 127); üniversitelerin teknoloji temelli girişim kümelerinin beşiği olabileceği düşüncesini daha da pekiştirmiştir. ABD'deki üniversitelerin bu eğilimi Avrupa için örnek oluşturmuştur. Bu bağlamda İngiltere'nin Cambridge Üniversitesi de benzer bir girişim içerisine girmiştir. Önceleri İngiltere'de küçük bir ilçe olan Cambridgeshire, Cambridge Üniversitesi öncülüğünde kurulan ileri bir teknoloji enstitüsü sayesinde İngiltere'nin en zengin ikinci bölgesi haline gelmiştir (Wissema, 2014, s. 30). ABD'den sonra Avrupa'ya ve daha sonra da Asya ülkelerine doğru yayılım gösteren bu eğilim, üniversitelerin işsizlik sorununu çözme, istihdam yaratma, ekonomik istikrar oluşturma, bölgesel kalkınmayı sağlama vb. gibi toplumsal

alanda meydana getirdiği pozitif etkilerini ön plana çıkarmıştır (Alkibay vd., 2012).

Girişimci ve yenilikçi üniversitelerin en temel özellikleri, eğitim-öğretim ve bilimsel araştırma işlevlerine ek olarak, toplumsal hizmeti/faydayı temel bir işlev olarak benimsemiş olmalarıdır. Ayten ve Göver'e (2020) göre güncel gelişmeler üniversitelerin yerel, bölgesel ve küresel ölçekteki rollerini yeniden tanımlamış ve üniversitelerin topluma sağlamış olduğu katma değeri ön plana çıkarmıştır. Wissema'ya (2014) göre bir üniversitenin topluma hizmeti onun bilimsel ve teknolojik başarıları sonucunda meydana gelir. Bu bağlamda, girişimci ve yenilikçi üniversitelerin ortaya koydukları bilgiden değer yaratma yükümlülükleri vardır (s. 54). Bu üniversitelerin bilgiden değer yaratma yükümlülüklerini yerine getirmeleri "girişimci" kimliği kazanmalarıyla mümkün olmuştur.

Bir taraftan yenilikçiliği, yaratıcılığı ve değişim yaratmayı amaçlarken, diğer taraftan risk almayı, öncü olmayı ve rekabetçi düşünme becerisine sahip olmayı gerektiren girişimcilik; kuruluşların büyüklüğüne ve türüne bakılmaksızın her türlü kuruluş için performans, verimlilik ve rekabet gücünün artırılmasında büyük bir öneme sahiptir (Odabaşı, 2007, s. 118). Bu bağlamda girişimci ve yenilikçi üniversiteler, diğer toplumsal kurum ve kuruluşlar (sanayi-ticaret-iş dünyası, sivil toplum kuruluşları, devlet-kamu kurumları, özel kurumlar vb.) ile iş birliği içerisine giren; bulundukları bölgenin potansiyelini (tarım, sanayi, turizm, ticaret vb.) ortaya koyup geliştiren; ürettikleri bilgiyi ekonomik değere/ticari ürüne dönüştüren; toplumsal fayda sağlayan; ekonomik, sosyal, kültürel, siyasi, toplumsal dinamikleri harekete geçiren; yerel-bölgesel-küresel ölçekteki olayların şekillenmesinde belirleyici rol alan olan rekabetçi, yenilikçi ve öncü kurumlardır.

Özellikle 1980'li yıllardan sonra sürdürülebilir ekonomik büyüme ve kalkınmanın, küresel rekabette güç ve başarı elde etmenin temel yolu katma değeri yüksek ürün, hizmet, teknoloji ve inovasyonlar ortaya koyup pazarlamaktan (ihraç etmekten) geçmeye başlayınca, ülkeler, üniversitelerde üretilen bilgiyi katma değeri yüksek ürün, hizmet, teknoloji ve inovasyonlara dönüştürecek çeşitli mekanizmalar geliştirmeye başlamışlardır. Bu noktada; danışmanlık hizmeti verme, proje geliştirme, patent alma, lisans alma, marka-tescil, bilgi transferi, teknoloji transferi, üniversite-sanayi iş birliği gibi birçok mekanizmadan söz etmek mümkündür.

Üniversitelerde üretilen bilgiyi katma değeri yüksek ürünlere, hizmetlere, teknolojilere, inovasyonlara ve böylece ekonomik/ticari değere dönüştürerek toplum yararına sunacak olan en önemli mekanizmaların başında "üniversite-sanayi iş birliği" gelmektedir. Bu nedenledir ki, üniversite-sanayi iş birliği, ilgili

literatürde (Alkan, 2014; Alkibay, vd., 2012; Çetin, 2007; D'Este & Perkmann, 2009; Etzkowitz & Leydesdorff, 2000; Etzkowitz, 2008; Kiper, 2010; Küçükçirkin, 1990; Mikhailov, Puffal & Santini, 2020; Mok, 2012; Odabaşı, 2007; Ökmen & Bal, 2013; Ranga & Etzkowitz, 2013; Şahin & Alkan, 2016; Wissema, 2014) üzerinde en çok durulan konu olmuştur.

Üniversite-sanayi-devlet iş birliği, en genel anlamıyla, bilgi kaynağı olan üniversitelerin üretim merkezi olan sanayi ile birleşerek bilgi, teknoloji, inovasyon, katma değeri yüksek ürün ve hizmet meydana getirmek amacıyla yaptıkları sistemli çalışmalar bütünü olarak ifade edilebilir. Üniversite-sanayi iş birliğinin istenilen düzeyde bilimsel, teknolojik, inovatif, ekonomik ve toplumsal sonuçlar meydana getirmesi temelde birbiriyle bağlantılı üç koşulun yerine getirilmesine bağlıdır. Bunlar; (1) üniversitelerin nitelikli bilimsel araştırmalar yapmaları, (2) sanayinin, bilimsel araştırmalar sonucu ortaya çıkan bilimsel bilgileri ticari/ekonomik değere -yani katma değeri yüksek ürün, hizmet, teknoloji ve inovasyonlara- dönüştürmesi ve (3) ortaya konulan ticari/ekonomik değerin küresel pazarlara sunulması yani ihraç edilmesidir.

Sözü edilen koşulların yerine getirilmesi ve böylece istenilen sonuçların elde edilmesi için üniversite-sanayi iş birliğinde rol alan aktörlerin ilişki, etkileşim/iletişim, görev ve sorumluklarının nasıl olması gerektiğini belirleyen modeller ortaya konulmuştur. Bu bağlamda Etzkowitz ve Leydesdorff (2000), üniversite-sanayi-devlet etkin iş birliğine dayanan Üçlü Sarmal Modeli (Triple Helix Model) geliştirmişlerdir (Şekil 2).

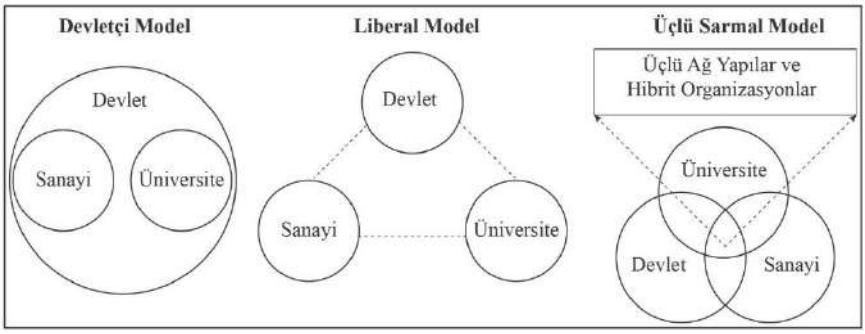

Şekil 2. Üniversite-sanayi-devlet iş birliğinde devletçi model, liberal model ve üçlü sarmal model. Kaynak: Etzkowitz, H., & Leydesdorff, L. (2000). The dynamics of innovation: from national systems and Mode 2 to a triple helix of university-industry-goverment relations. *Research Policy*, *29*(2), 109-123.

Üçlü Sarmal Model, mevcut modellerde (Devletçi Model ve Liberal Model) üniversite-sanayi-devlet iş birliğinin etkin ve dinamik olmadığını; bu nedenle

istenilen düzeyde bilimsel, teknolojik, inovatif ve ekonomik sonuçlar meydana getirmediklerini savunmuştur. Devletçi Model'de ön planda olan aktör devlettir. Devlet, diğer iki aktör (sanayi ve üniversite) üzerinde güçlü bir etkiye sahiptir. Üniversite ve sanayiyi istediği gibi yönlendirebilme gücünü elinde bulunduran devlet, üniversite ve sanayinin girişimci hareketlerini ve buna bağlı olarak inovasyon ortaya koyma potansiyellerini sınırlandırmıştır. Liberal Model'de üçlü aktör (üniversite-sanayi-devlet) arasında sınırlı ve katı bir iletişim/etkileşim vardır. Sanayi, diğer iki aktöre nazaran ön plandadır ve yönlendirici güce sahiptir. Üniversiteye düşen görev sanayinin ihtiyaç duyduğu kalifiye iş gücünü yetiştirmek iken devlete düşen görev ekonomik ve sosyal mekanizmayı düzenlemektir. Üniversite ve devletin sınırlı rollere sahip olması, istenilen düzeyde inovasyonların ortaya konulmasını engellemiştir. Üçlü Sarmal Model, bilginin temel üretim faktörü olarak kabul edildiği günümüz bilgi toplumlarında ön plana çıkmıştır. Üniversitelerin başlıca bilgi üretim merkezleri olmaları, ön plana çıkmalarını ve diğer aktörler (devlet ve sanayi) ile iş birliğinde aktif rol almalarını sağlamıştır. Bu modelde üniversiteler bilimsel bilgi ve teknolojilerin kaynağı; sanayi üretim merkezi; devlet ise aktörlerin aktif iş birliği ve sürdürülebilir bilgi akışı için ihtiyaç duyulan yapısal, finansal, hukuki zemini hazırlayan destekleyici ve kolaylaştırıcı bir kurum olarak görülür. Bu üç aktörün etkin ve dinamik iş birliği, teknoloji ve inovasyonların ortaya çıkması için ihtiyaç duyulan zemini hazır hale getirmektedir. Ayrıca birbiriyle örtüşen, birbirinin yerini alan üçlü ağ yapılarından ve hibrit organizasyonlardan oluşan bu modelde, aktörler birbirlerinin rolünü üstlenebilmektedir. Örneğin üniversiteler pazarlama ve şirket/firma kurma gibi girişimlerde bulunarak sanayinin rolünü alabilirken sanayi de eğitim ve araştırma faaliyetleri ile üniversitelerin rollerini yerine getirebilmektedir (Etzkowitz, 2008; Etzkowitz & Leydesdorff, 2000; Ranga & Etzkowitz, 2013).

Kısaca Üçlü Sarmal Model; bilgi, teknoloji ve inovasyonların ön plana çıktığı günümüz bilgi toplumlarında bilginin, üniverite-sanayi-devlet etkin iş birliği ile teknoloji ve inovasyonlara döşünerek ticari/ekonomik değer kazandığı ve böylece toplumsal kalkınmayı hızlandırdığı dinamik süreci açıklamıştır. Akademik değerin (bilginin) ticari/ekonomik değere (katma değeri yüksek ürün, hizmet, teknoloji ve inovasyonlara) dönüşümünü gösteren süreç Şekil 3'te verilmiştir.

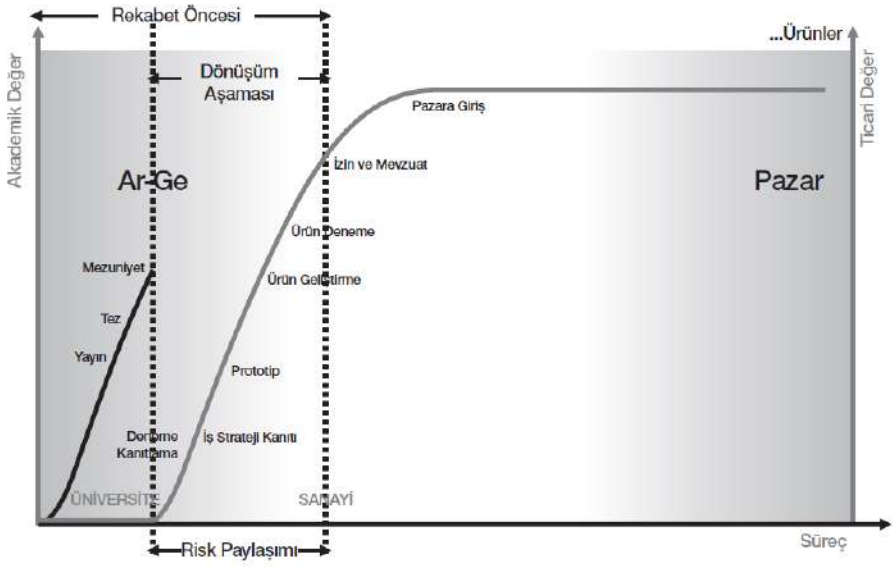

Şekil 3. Bilginin ürün ve hizmete dönüşüm süreci. Kaynak: Onaral'dan aktaran Kiper, M. (2010). *Dünyada ve Türkiye'de üniversite-sanayi işbirliği ve bu kapsamda üniversite-sanayi ortak araştırma merkezleri programı (ÜSAMP)*. Ankara: Türkiye Teknoloji Geliştirme Vakfı.

Kiper'e (2010) göre bu döngüdeki en kritik aşama, bilginin (yani maddi olmayan bir varlığın) en yüksek ekonomik getiri sağlayacak ticari değere (yani maddi varlığa) "dönüşüm aşaması"dır. Bu aşama, üniversitelerin ve sanayinin temel görevleri ve becerileri dışında kalan süreci kapsamaktadır. Ayrıca bu sürecin yüksek risk içermesi her iki aktörün de mesafeli ve temkinli olmasına yol açar. Çünkü sürecin başarı ile tamamlanması yüksek katma değer potansiyelini beraberinde getirirken, başarısızlık ile sonuçlanması ciddi mali kayıplara neden olmaktadır. Buluştan yeniliğe geçişin yaşandığı bu aşamada prototip veya deneme üretimleri, onay testleri, uygunluk değerlendirme prosedürleri, pazar araştırmaları, ölçek büyütme vb. pek çok kritik ve maliyetli sürecin başarılı bir şekilde yönetimi elzem hale gelmektedir. Ayrıca bu aşamada büyük bir finansal kaynağa ihtiyaç duyulmaktadır. Bahsedilen bu zorluklar nedeniyle pek çok araştırma çıktısı ticarileşmeden bu sürecin herhangi bir noktasında son bulmaktadır. Bu nedenle dönüşüm aşaması, "ölüm vadisi" olarak da anılmaktadır. Bu noktada, ölüm vadisini geçmek için köprü vazifesi gören veya onu ortadan kaldıran üniversite-sanayi iş birliği kurumsal mekanizmaları (teknoparklar, kuluçkalıklar/inkübatörler, teknoloji transfer merkezleri ve üniversite-sanayi ortak araştırma merkezleri) devreye girmektedir. Teknoloji transfer arayüzleri olarak da anılan bu mekanizmaların temel amacı, dönüşüm aşaması için ihtiyaç

duyulan tüm kaynakları sağlayarak ve yüksek riski en iyi şekilde yöneterek olabilecek en üst düzeyde ekonomik değer yaratmaktır (s. 48-56).

Üniversite, sanayi ve devletin etkin iş birliği; üniversite, sanayi ve devlet için birçok pozitif sonucu beraberinde getirmektedir. Bu iş birliğinin üniversite ve sanayi için meydana getirdiği pozitif sonuçlar Şekil 4'te gösterilmiştir.

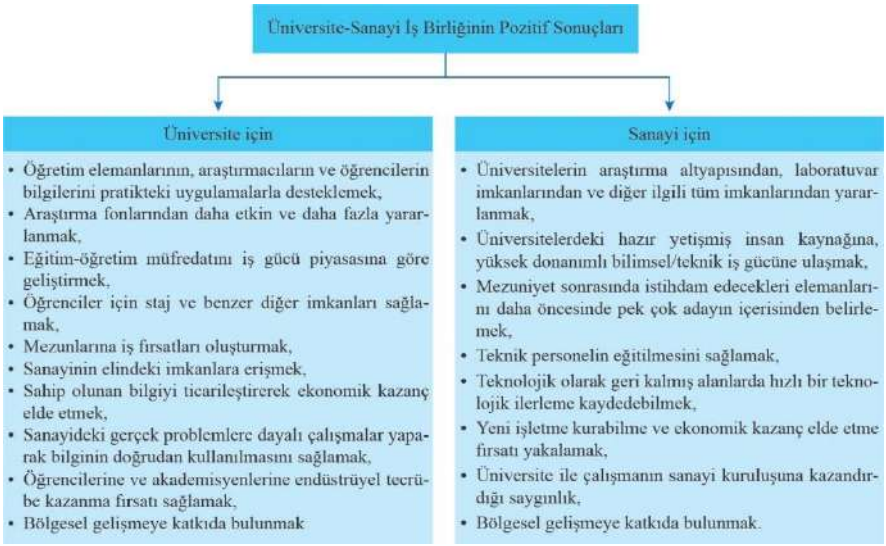

Şekil 4. Üniversite-sanayi iş birliğinin meydana getirdiği pozitif sonuçlar. Kaynak: Alkan, R. M. (2014). Üniversite-sanayi işbirliği için bazı öneriler. Yükseköğretim Dergisi, 4(2), 61-68.

Bu iş birliğinin üniversite ve sanayi için meydana getirdiği pozitif sonuçlar, doğrudan veya dolaylı olarak devletler için de aynı pozitif sonuçları meydana getirmektedir. Bu bağlamda, Şekil 4'te belirtilenlere ek olarak üniversite-sanayi-devlet iş birliğinin devletler için meydana getirdiği pozitif sonuçları şu şekilde sıralamak mümkündür: (1) Bilgi birikiminin ekonomik/ticari değere dönüşmesiyle katma değeri yüksek ürün, hizmet, teknoloji ve inovasyonların ortaya konulması. (2) Yerel ve bölgesel gelişmeye katkı sağlayarak toplumsal hizmeti/faydayı artırma. (3) Ar-ge faaliyetlerini geliştirme. (4) Üretkenlik ve verimlilik artışı meydana getirme. (5) Sürdürülebilir ekonomik büyüme ve kalkınmayı yakalama. (6) Küresel rekabette güç ve başarı elde etme.

Sonuç

II. Dünya Savaşı'ndan sonra yükseköğretimde küresel bir değişim eğilimi başlamıştır. Özellikli öğrenci sayılarında meydana gelen artış, finansal zorluklar, sosyo-kültürel yapıda meydana gelen değişim, bilgi toplumuna geçiş, teknolojik gelişmeler, küreselleşme, rekabetin artması ve piyasa güçlerinin artan etkisi vb. gibi birçok faktör yükseköğretim kurumlarında köklü değişim ve dönüşümü beraberinde getirmiştir.

Sözü edilen itici faktörlerin etsiyle 1960'lı yıllarda önce ABD'de (Stanford Üniversitesi ve MIT), daha sonra İngiltere'de (Cambridge Üniversitesi) girişimci ve yenilikçi üniversiteler ortaya çıkmaya başlamıştır. ABD'den sonra Avrupa'ya ve daha sonra da Asya ülkelerine doğru yayılım gösteren bu eğilim, günümüzde tüm dünyaya yayılmıştır.

21. yüzyılın hızla değişen, dönüşen ve gelişen dünyasında ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasi atmosferi uygun hale getirerek toplumsal dinamikleri harekete geçiren ve böylece değişimde öncü bir rol üstelenen girişimci ve yenilikçi yükseköğretim kurumları, toplumların bugününü ve geleceğini şekillendirmede birçok önemli işlevi yerine getirmektedirler.

Bu doğrultuda girişimci ve yenilikçi nitelikleriyle ön plana çıkan günümüz yükseköğretim kurumları, yaşanılan dönemin koşullarına, ihtiyaçlarına ve beklentilerine cevap verebilecek nitelikli, verimli, üretken, sağlıklı ve girişimci işgücünü yani beşeri sermayeyi ortaya koyup geliştirmede; disiplinlerarası eğitim ve araştırma anlayışıyla nitelikli bilimsel bilgiler ortaya koymada; bilgi-teknoloji-inovasyon zincirindeki bütünlüğü yakalamada; katma değeri yüksek ürün ve hizmet ortaya koymada; verimlilik ve üretkenlik artışı sağlamada; ar-ge faaliyetlerini geliştirmede; girişimcilik kültürünün gelişmesini ve topluma yerleşmesini sağlamada; yerel, bölgesel ve küresel ölçekteki tüm paydaşlarla (sanayi-ticaret-iş dünyası, sivil toplum kuruluşları, kamu-özel kurumlar vb.) ilişkileri geliştirerek ekonomik ve sosyal sermayeyi artırmada; çeşitliliği ve karmaşıklığı her geçen gün artan yerel, bölgesel ve küresel ölçekteki ekonomik, ekolojik, sosyal, kültürel ve siyasi problemlere karşı rasyonel strateji, politika ve çözümler ortaya koymada; orta gelir tuzağını aşmada; sürdürülebilir ekonomik büyüme ve kalkınmayı yakalamada; ve küresel rekabette güç ve başarı elde etmede birçok önemli rolü yerine getirerek günümüz dünyasının başaktörü haline gelmişlerdir.

Kaynakça

1. Aktan, C. C. (2007). Yüksek öğretimde değişim: global trendler ve yeni paradigmalar. C. C. Aktan (Ed.), *Değişim çağında yüksek öğretim: global trendler – paradigmal yönelimler* içinde (s. 11-64). İzmir: Yaşar Üniversitesi.
2. Alkan, R. M. (2014). Üniversite-sanayi işbirliği için bazı öneriler. *Yükseköğretim Dergisi*, *4(*2), 61-68.
3. Alkibay, S., Orhaner, E., Korkmaz, S. & Ermeç Sertoğlu, A. (2012). Üniversite sanayi işbirliği çerçevesinde teknoparklar, yönetimsel sorunları ve çözüm önerileri. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, *26*(2), 65-90.
4. Altbach, P. G., Reisberg, L. & Rumbley, L. E. (2009). *Trends in global higher education: tracking an academic revolution*. https://www.cep.edu.rs/public/Altbach,_Reisberg,_Rumbley_Tracking_an_Academic_Revolution,_UNESCO_2009.pdf sayfasından erişilmiştir.
5. Aybarç Bursalıoğlu, S. (2012). *Türkiye ve Avrupa birliği ülkelerinde yükseköğretim kamu harcamalarının karşılaştırmalı etkinlik analizi*. Doktora Tezi, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa.
6. Ayten, A. M. & Göver, İ. H. (2020). Değişen yükseköğretim sistemini sosyokültürel ve mekansal bağlamlarda yeniden düşünmek. *Yükseköğretim Dergisi*, *10*(2), 141-152.
7. Baki, A. (2007). Bilişim ve iletişim teknolojileri karşısında geleceğin üniversiteleri. C. C. Aktan (Ed.), *Değişim çağında yüksek öğretim: global trendler – paradigmal yönelimler* içinde (s. 331-339). İzmir: Yaşar Üniversitesi.
8. Bannier, B. J. (2016). Global trends in transnational education. *International Journal of Information and Education Technology*, *6(*1), 80-84.
9. Berber, Ş. (2003). Bilgi çağında eğitim. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, *7*(2), 39-50.
10. Bernasconi, A. & Celis, S. (2017). Higher education reforms: Latin America in comparative perspective. *Education Policy Analysis Archives, 25*(67), 1-15.
11. Burnett, S. A., & Huisman, J. (2010). Universities' responses to globalization: the influence of organizational culture. *Journal of Studies in International Education*, *14*(2), 117-142.
12. Çetin, M. (2007). Bölgesel kalkınma ve girişimci üniversiteler. *Ege Akademik Bakış*, *7*(1), 217-238.

13. D'Este, P. & Perkmann, M. (2009). Why do academics engage with industry? The entrepreneurial university and individual motivations. *The Journal of Technology Transfer*, *36*, 316-339.
14. Etzkowitz, H. & Leydesdorff, L. (2000). The dynamics of innovation: from national systems and Mode 2 to a triple helix of university-industry-goverment relations. *Research Policy*, *29*(2), 109-123.
15. Etzkowitz, H. (2008). *The triple helix: ındustry-university-government innovation in action*. New York: Routledge.
16. Günay, D. (2007). Yirmibirinci yüzyılda üniversite. C. C. Aktan (Ed.), *Değişim çağında yüksek öğretim: global trendler – paradigmal yönelimler* içinde (s. 77-88). İzmir: Yaşar Üniversitesi.
17. Horn, M. B. & Dunagan, A. (2018). *Innovation and quality assurance in higher education.* https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED586374.pdf sayfasından erişilmiştir.
18. Kiper, M. (2010). *Dünyada ve Türkiye'de üniversite-sanayi işbirliği ve bu kapsamda üniversite-sanayi ortak araştırma merkezleri programı (ÜSAMP)*. Ankara: Türkiye Teknoloji Geliştirme Vakfı.
19. Kireçci, M. A., Bacanlı, H., Erişen, Y., Karadağ, E., Çelikgöz, N., Dombaycı, M. A., Toprak, M. & Şahin, M. (2016). Türkiye'de yükseköğretimin uluslararasılaşması: bir endeks oluşturma çalışması. *Eğitim ve Bilim*, *41*(187), 1-28.
20. Knight, J. (2012). Five truths about internationalization. *International Higher Education*, *69*, 1-4.
21. Küçükçirkin, M. (1990). *Üniversite-sanayi işbirliği: ülke sanayi ve ekonomi açısından önemi*. Ankara: TOBB.
22. Kwiek, M. (2001). Globalization and higher education. *Higher Education in Europe*. *16*(1), 27-39.
23. McBurnie, G. (2002). Küreselleşme, GATS ve ulus-aşırı eğitim (H. Koç & G. Tunalı-Koç, Çev.). *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, *2*(1), 169-190.
24. McLendon, M. K. & Ness, E. C. (2003). The politics of state higher education governance reform. *Peabody Journal of Education*, *78*(4), 66-88.
25. Mikhailov, A., Puffal, D. & Santini, M. (2020). University-industry relations and industrial innovation: evidence from Brazil. *Journal of Technology Management & Innovation*, *15*(3), 6-16.
26. Mok, K. H. (2012). The quest for innovation and entrepreneurship: the changing role of university in East Asia. *Globalisation, Societies and Education*, *10*(3), 317-335.

27. Odobaşı, Y. (2007). 21. yüzyılın üniversite modeli olarak girişimci üniversiteler. C. C. Aktan (Ed.), *Değişim çağında yüksek öğretim: global trendler – paradigmal yönelimler* içinde (s. 117-133). İzmir: Yaşar Üniversitesi.
28. OECD. (2009). *Globalisation and higher education: what might the future bring?* https://www.oecd.org/education/imhe/44302672.pdf sayfasından erişilmiştir.
29. Okumuş, M. Y. (2021). *Yükseköğretimde değişim ve dönüşüm beklentileri öneriler*. Ankara: Eğitim-Bir-Sen Stratejik Araştırmalar Merkezi.
30. Ökmen, M. & Bal, V. (2013). Üniversite yönetimlerinin girişimci üniversite kavramına ilişkin görüşleri. *Yükseköğretim Dergisi*, *3*(2), 70-81.
31. Özmen, F. (2007). Üniversitelerde bilgi yönetimi: rekabetçi avantajı sağlamanın etkili yolu. C. C. Aktan (Ed.), *Değişim çağında yüksek öğretim: global trendler – paradigmal yönelimler* içinde (s. 311-329). İzmir: Yaşar Üniversitesi.
32. Perkin, H. (2007). History of universities. In James J.F. Forest & Philip G. Altbach (Eds.), *International handbook of higher education* (pp. 159-205). Netherlands: Springer.
33. Ranga, M., & Etzkowitz, H. (2013). Triple helix systems: an analytical framework for innovation policy and practice in the knowledge society. *Industry and Higher Education*, *27*(3), 237-262.
34. Sabır Taştan, N. (2020). *Yükseköğretimde akademik performansın etkinlik temelinde değerlendirilmesinde bir model önerisi*. Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Samsun.
35. Selvitopu, A. & Aydın, A. (2018). Türk yükseköğretiminde uluslararasılaşma stratejileri: süreç yaklaşımı çerçevesinde nitel bir inceleme. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 33*(4), 803-823.
36. Storberg-Walker, J. & Torraco, R. (2004). *Change and higher education: a multidisciplinary approach.* https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED492430.pdf sayfasından erişilmiştir.
37. Şahin, M. & Alkan, R. M. (2016). Yükseköğretimde değişim dönüşüm süreci ve üniversitelerin genişleyen rolleri. *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi*, *5*(2), 297-307.
38. Şimşek, H. & Adıgüzel, T. (2012). Yükseköğretimde yeni bir üniversite paradigmasına doğru. *Eğitim ve Bilim*, *37*(166), 250-261.
39. Tekeli, İ. (2003). Dünya'da ve Türkiye'de üniversite üzerinde konuşmanın değişik yolları. *Toplum ve Bilim Dergisi, 97*, 123-143.

40. Trow, M. (2007). *Reflections on the transition from elite to mass to universal access: forms and phases of higher education in modern societies since WWII*. https://www.academia.edu/4351313/REFLECTIONS_ON_THE_TRANSITION_FROM_ELITE_TO_MASS_TO_UNIVERSAL_ACCESS_FORMS_AND_PHASES_OF_HIGHER_EDUCATION_IN_MODERN_SOCIETIES_SINCE_WWII sayfasından erişilmiştir.
41. Ulusoy, G. (2007). Disiplinlerarası araştırma ve eğitim. C. C. Aktan (Ed.), *Değişim çağında yüksek öğretim: global trendler – paradigmal yönelimler* içinde (s. 389-397). İzmir: Yaşar Üniversitesi.
42. Wissema, J. G. (2014). *Üçüncü kuşak üniversitelere doğru: geçiş döneminde üniversiteleri yönetmek* (N. Devrim & T. Belge, çev.). İstanbul: Özyeğin Üniversitesi.

SOSYAL MEDYA KULLANIMI VE KOMPULSİF SATIN ALMA DAVRANIŞI ARASINDAKİ İLİŞKİ

Kübra ECER

T.C. Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı, ORCID: 0000-0002-6519-2803

GİRİŞ

Sosyal medya bireylerin ürün ve hizmetler bakımından her türlü bilgiye ulaştığı, günlük hayatın vazgeçilmez bir mecrası haline gelmiştir. Geçmişte fiziki olarak gerçekleştirilen birçok eylem dijital mecralara kaymaktadır. İnternet aracılığıyla gerçekleştirilen faaliyetlerin birçok çoğu artık sosyal medya üzerinden gerçekleşmektedir. Sosyal medya içerikleri vasıtasıyla sunulan içerikler birçok alanda olduğu gibi tüketim davranışlarını üzerinde de belirleyici olduğu yapılan çalışmalarla ortaya konmaktadır. Satın alınan ürünler bireylerin genel olarak tutum ve davranışlarını, isteklerini ve hatta hayat görüşlerini ortaya koyan iletişim araçları haline gelmiştir. Bu nedenle artık tüketim yalnızca ihtiyaçların giderilmesi davranışının çok ötesinde bir psikolojik tatmin aracı olmuştur.

Tüketicilerin rasyonel ve faydasını maksimize etmek için en düşük fiyatı arayan bireyler olduğunu öne süren ana akım iktisatçıların aksine davranışsal iktisat alanında yapılan çalışmalar ile tüketicilerin aslında rasyonel olmaktan öte sınırlı rasyonel olduğu ve bu nedenle duygusal tüketim eğiliminde olmaları nedeniyle rasyonel olmayan satın almalar gerçekleştirebileceği dile getirilmektedir. Kompulsif (bağımlı) satın alma davranışının temelinde bulunan duygu ve dürtüler ile kontrol edilemeyen bir satın alma davranışı da bireylerin her zaman rasyonel kararlar almadığının bir göstergesidir.

Bireyler duygusal olarak, psikolojik tatmin hedefiyle ihtiyaç duyduklarından fazlasını satın almaya başlamıştır. Bu durum bazı insanlarda ise takıntı haline gelmiştir. Stresi yok etme, sorunları düşünmeme, daha çoğunu isteme ve bir gruba dahil olma gibi istekler bireyleri kompulsif satın almaya itmektedir (Dittmar, 2004).

Bireylerin sosyal medyada geçirdiği sürenin giderek artması ile üreticiler de artık ürünlerini sosyal medya aracılığı ile pazarlamaya başlamıştır. Firmalar tüketicinin kendi iradesi ile sosyal medya üzerinden etkileşime geçtiği birey ya da örgütleri kullanarak kendi ürünlerinin satın alınma yönelimini arttırmayı amaçlamaktadır. Tüketiciler sosyal medya aracılığı ile trendleri kaçırmadığını düşünürken sürekli satın alma dürtüsüne maruz kaldığını çoğu zaman fark edememektedir. Bu durum zamanla artan bir tüketim duygusu ile kontrol edilemez bir satın alma isteğine dönüşebilmektedir. Bu durum bireyleri rasyonel davranmadan uzaklaştırarak onların plansız alışveriş ve kompulsif satın alma gibi rasyonel olmayan davranışlarını etkilemektedir.

Bu çalışmanın amacı sosyal medyanın kompulsif satın alma ile ilişkisini değerlendirmektedir. Bu amaçla ilk bölümde tüketici davranışları ve satın alma kavramlarından bahsedilmektedir. İkinci bölümde; kompulsif satın alma kavramı

açıklanmaktadır. Üçüncü bölümde ise sosyal medya ve kompulsif satın alma arasındaki ilişki değerlendirilmektedir.

Sosyal medya gün geçtikçe bireylerin hayatının önemli bir parçası haline gelerek günlük yaşantının içinde yer almaktadır. Sosyal medyada satın alma dürtüsüne maruz kalan bireylerde artan kompulsif satın alma davranışı aynı zamanda toplumsal bir davranış bozukluğu olarak değerlendirildiğinden tüketici araştırmaları alanında oldukça önemli bir konudur. Ayrıca bu sorunun tespiti ve yapılacak araştırma sonuçları politika yapıcılara gerekli düzenlemeleri yapabilmeleri için bir yol haritası işlevi göreceğinden önem arz ettiği değerlendirilmektedir. Bu çalışma ile literatürde oldukça az rastlanan bir konu olan kompulsif satın alma davranışı ile sosyal medya arasındaki ilişkinin ortaya konulmasının literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

1. TÜKETİCİ DAVRANIŞLARI VE SATIN ALMA

Tüketim çeşitli şekillerde tanımlanabilen, değişen dünya düzeni ile anlamı genişleyen bir kavramdır. Tüketimi yalnızca ekonomik bir çerçevede değerlendirmek eksik bir yaklaşım olacaktır. "Tüketim ekonomik yönünün yanı sıra kültürel bir olgudur. Ekonomi bağlamında değerlendirildiğinde ürünler ihtiyaç giderir ve ürünlerin belirli bir faydası bulunmaktadır. Ancak kültürel bağlamda değerlendirildiğinde tüketilen ürünler bir anlamları taşıma yöntemidir. Modern tüketim kavramı ile ürünleri özelliklerinden ziyade yansıttıkları ve taşıdıkları anlamlar bakımından önemli hale gelmiştir" (Odabaşı, 1999).

"Tüketici davranışları insanların ürün ve hizmetleri satın alma ve kullanma kararları ve bu minvalde gerçekleştirdiği faaliyetlerdir" (Odabaşı ve Barış, 2002). Bireyler tüketim kararlarına göre satın alma davranışını gerçekleştirme niteliğine sahiptir. Fakat bu süreçte dışsal birçok uyarıcıya maruz kalınmaktadır. İnsanlar kendi istek, arzu ve ihtiyaçlarına göre satın alma kararı verme kapasitesine sahiptir (İslamoğlu, 2006). Ancak bu süreçte dışsal faktörlere maruz kalındığından satın alma kararının insanların istek ya da ihtiyaçlarına bağlı olarak gerçekleştiği kesin olarak söylenememektedir.

İnsanlar yaşamlarını sürdürülebilmek için ürün ve hizmet satın almaktadır. Tüketiciler bireysel olabileceği gibi örgütte olabilirler. "Tüketim kararı veren ve bu karar göre faaliyet gösteren kişiler yalnızca anlık kişisel fayda edinmezler aynı zamanda hem kendi hem de diğer bireyler için daha sonraki zamanlarda gerçekleştirilecek faaliyetler için bilgi edinmiş olurlar" (Torlak, 2016). Bireyler ekonomik varlıklarının yanı sıra kültürel, sosyal ve toplumsal sorumluluklar taşımaktadır.

Tüketici davranışı "bireyin ya da bir grubun ihtiyaç ve arzularını karşılamaya yönelik düşünce, tutum, karar, satın alma ve sonrasındaki deneyimi kapsayan bir

süreçtir" (Solomon, 2007). Yani satın alma önce ve sonrasındaki tüm faaliyetler sürece dahil edilmektedir. "Tüketici davranışlarını ölçme ve değerlendirmelerinin kolay olmaması ve dışsal faktörlerin etkisinde kalabilmesi nedeniyle anlaşılması zor ve zahmetlidir" (İslamoğlu ve Altunışık, 2013). Bireyler içsel ve dışsal olmak üzere birçok uyarıcının etkisi altındadır ve tüketim davranışları ve satın alma kararları bu etkiler ile şekillenmektedir.

Ana akım iktisada göre tüketici her zaman faydasını maksimize etmeyi amaçlayan ve buna göre tüketim için en doğru kararı veren olarak tanımlanmış olsa da tüketicilerin karar ve davranışları birçok faktörden etkilenmektedir. Bunlar genel olarak (Kırçova ve Köse, 2017);

- Bireysel,
- Sosyal,
- Psikolojik,
- Kültürel olarak kategorize edilmektedir.

Bireysel faktörler; yaş, cinsiyet, meslek gibi demografik faktörleri içermektedir. Aile ve toplumsal sınıf gibi faktörler bireylerin davranışları üzerindeki etkisi oldukça güçlüdür ve sosyal faktörler olarak değerlendirilir. Bireyselleşmenin arttığının düşünüldüğü günümüzde dahi kişinin bebekliğinden itibaren maruz kaldığı uyarıcılar tüm karar verme mekanizmasını güçlü bir şekilde etkilemektedir. Kültürel faktörler ise esasında sosyal faktörlerinde temelinde bulunan kültür, alt kültür etkilerini içermektedir. Psikolojik faktörler; öğrenme, algılama gibi kavramları kapsamaktadır. Satın alma karar süreci "aile, kültür, sosyal sınıf gibi dışsal faktörlere göre kararlar şekillense de ayrıca bilgi, değer, motivasyon, kişilik gibi içsel faktörlerde süreci farklılaştırmaktadır" (Chivandi, 2020).

Bireyler bulundukları zamandaki ve gelecekteki arzu ve isteklerini karşılamak için satın alma kararı vermektedir (Mucuk, 2007). Elbette satın alma kararı verilen ürünün ne olduğu ve değeri bu karar sürecini etkilemektedir.

Bireylerin satın alma karar süreci özellikle pazarlama ve reklam sektörü için oldukça önemlidir. Tüketici satın alma davranışları farklı modellerle açıklanmaktadır. Bunlardan "en önemlisi sorunu problem çözme olarak değerlendiren tanımlayıcı modeldir. Bu modele göre tüketici satın alma süreci beş aşamadan oluşmaktadır (Mucuk, 2007):

- Bir ihtiyacın duyulması,
- Bilgi arama,
- Alternatiflerin değerlendirilmesi,
- Satın alma kararının verilmesi ve satın alma,
- Satın alma ve sonrası duygular".

Satın alma kararı tüketicilere göre farklılık göstermektedir. “Tüketiciler bazı aşamaları atlayabilirler ya da sırayı farklılaştırabilir (Yükselen, 2006). Aynı şekilde, bir ürüne veya markaya sadık olan tüketiciler bazı aşamaları atlayarak ve büyük olasılıkla en son satın aldıkları ürünü satın alacaktır (Ferrell ve Hartline, 2010).

Satın alma karar süreci “sorun tanıma, bilgi arama, alternatiflerin değerlendirilmesi, satın alma satın alma sonrası davranış olmak üzere beş karar verme aşamasından geçmektedir” (McGinn, 2016). Sorun tanıma aşamasında bireyler istek ya da ihtiyaçlarını fark eder. Bu istek ve ihtiyaçlar içsel bir istek olabileceği gibi dışsal bir faktör etkisi altında da oluşabilir. Bilgi arama aşamasında ise “öncelikle geçmiş bilgiler taranır ancak önceki deneyimlere ait bir bilgi yok ise bilgiye dışarıdan ulaşılmaya çalışılmaktadır. Bu aşamada tüketiciler hangi ürünü alacaklarına dair yaptıkları araştırmalarda günümüzde sıklıkla sosyal medyayı referans almaktadır ” (Chivandi, 2020). Bilgi toplayan tüketiciler ulaştıkları alternatif ürünler arasında bir değerlendirme yaparlar. Alternatifler arasında yapılan değerlendirme sonucu satın alma kararı verilir ancak yine bu aşamada satın alma kararını değiştirecek bazı faktörlerden etkilenmenin gerçekleşmesi mümkündür. Keza satın alma sürecince de dışsal faktörlerin etkisi sürmektedir.

Teknolojinin gelişmesi ve dijitalleşmenin yaygınlaşması ile birlikte üretim, pazarlama ve reklamcılık sektörü de gelişmekte ve çağa ayak uydurmaktadır. İletişim ve etkileşimin oldukça yoğun hale geldiği günümüzde tüketici davranışları da farklılaşmaktadır. “Tüketici davranışları artık yalnızca tek boyutla ele alınmamakta, gelişen ve değişen kapitalist dünyada satın alma güdüsünün işlevsel, faydacı ve psikolojik olmak üzere üç farklı boyutta ele alınmaktadır” (Bilgen, 2014).

Tüketiciler satın alma sürecinde duygusal, tutuma dayalı ve özellik seçimi olmak üzere üç seçim yöntemi uygulamaktadır (Lake, 2009). Daha sonra satın alma niyeti oluşmaktadır. “Satın alma niyeti ve satın alma eylemini birbirinden farklı kavramlardır. Bir tüketicinin satın alma niyetinde olması o ürünü satın alacağı anlamına gelmemektedir. Bu noktada pazarlama unsuru devreye girer ve vaat edilen garanti sağlama gibi yöntemlerle satın alma niyetini satın alma davranışına dönüştürme hedeflenmektedir (Ferrell ve Hartline, 2010).

Ana akım iktisat, insan davranışlarının ve kurumların işleyişini en iyi akılcı ekonomik modellerle açıklanabileceğini iddia etmektedir. Bu model temel olarak insanın bencil ve çıkarcı olduğunu, faydasını en üst düzeye çıkarmak için her kararın maliyetini ve faydasını kusursuz bir biçimde tartabileceğini savunmaktadır (Ariely, 2010). Tüketiciler günümüzde yalnızca fiziksel ihtiyaçları gidermek için rasyonel olarak tüketmemektedir. Bireylerin tutum,

davranış ve kararlarında "içsel arzu ve güdülenmenin en güçlü kaynağı duyguların önemi büyüktür. İnsan davranışlarının % 85'ini duyguların oluşturduğu göz önüne alındığında duygusal tatmin için de tüketim yapıldığı değerlendirilmektedir (Batı, 2015).

Davranışsal iktisat çalışmalarında tüketici davranışlarının rasyonel olmadığı gibi sınırlı rasyonel ya da irrasyonel olabileceği iddia edilmektedir. Bu "tüketicilerin satın alma aşamasında yeterli bilgiye sahip olmadan duyguları ile karar verdiği sonucuna ulaştırmaktadır. Rasyonel olmayan bireyler gelirini aşan tüketim yapmakta, arzu ettiğini hemen elde etmek istemektedir (Ferrell ve Hartline, 2010). Bu bireylerin satın alacağı ürün ya da hizmetin moda olması, markası ya da bulunmak istediği sosyal sınıf mensupları tarafından tercih ediliyor olması satın alma kararını etkilemektedir (Çakır, 2019: 90). Bu satın alma davranışında elbette daha önce bahsedilen birçok faktör etkili olmaktadır. "Bazı tüketiciler ihtiyaç, gelir durumu gibi parametreleri gözeterek rasyonel satın alma kararları verirken bazıları ise "ulaşılacak mutluluğu ürünün sağlayacağı prestiji düşünerek irrasyonel kararlar alabilmektedir" (Güven, 2009). Çünkü artık satın alınan ürün ya da hizmetler yalnızca fiziksel ihtiyaçları gidermenin ötesinde bireylerin kendini ifade etme biçimi olarak kullandığı bir iletişim yöntemi olarak değerlendirilmektedir.

2. BAĞIMLI (KOMPULSİF) SATIN ALMA

Teknolojik gelişmeler ve dijitalleşmenin artışı ile tüketim ve buna bağlı olarak tüketici davranışları değişim göstermektedir. Artan rekabet ile üreticiler ürünlerini pazarlama konusunda tüketici davranışlarına göre şekillenen stratejiler uygulamaktadır. İnternet aracılığıyla gerçekleştirilen faaliyetlerdeki artış bireylerin satın alma biçimlerini de etkilemiştir. Böylelikle zaman ve mekândan bağımsız alışveriş yapabilme durumu bireylerin plansız satın alma davranışını arttırmaktadır. İnsanların çoğu için tüketim günlük faaliyetler içinde yer almaktadır. Olağanın dışında ya da büyük ölçekli satın alma kararları tipik bir tüketici için öne çıkmaktadır (Faber ve O'Guinn, 1992). Ancak "bazı tüketicilerin diğerlerine göre daha fazla ve sık satın alma davranışı sergilediği bilinmektedir (Flight, Rountree, ve Beatty, 2012).

Bireylerin rasyonel olmayan kararlarına istinaden gerçekleştirdikleri satın alma davranışları çeşitli kategorilerde değerlendirilmektedir. İnsanların plansız olarak ve aşırı düzeyde alışveriş yapmalarını tanımlayan kompulsif satın alma bu kategorilerden biridir. Satın alma da kontrolün kaybedilmesi kişiler için ekonomik olduğu kadar psikolojik ve sosyal sonuçları doğurmaktadır (Altunışık, Bora, ve Sarıkaya, 2010). Bu minvalde aşırı tüketim, bağımlı satın alma, oniomania gibi kavramlar literatürde yer almaya başlamıştır. "Bağımlı satın alma

davranışı, doğası gereği olumsuz bir tüketici davranışıdır" (Shoham ve Brencic, 2003).

Literatürde ilk olarak oniomania "Kreapelin (1915) ve Bleuler (1924) tarafından tanımlanmıştır. Oniomania, normalden fazla satın alma davranışı olarak ifade edilmiştir. Winston (1980) ve King (1981) ise tüketicilerin kompulsif davranışını ele alarak pazarlama alanına bu kavramı kazandırmıştır. Kompulsif satın alma kavramını ise ilk olarak Faber, O'Guinn ve Krych (1987) tarafından kullanılmıştır (Aliçavuşoğlu ve Boyraz, 2019). Böylelikle literatüre ilk oniomania olarak giren bu rahatsızlık daha sonra kompulsif satın alma olarak kullanılan bir kavram haline dönüşmüştür.

Kompulsif satın alma davranışı, bireylerin satın alma güdüsünü ve buna bağlı olarak gerçekleşen "satın alma davranışını kontrol edememesi sonucunda maddi güçlüklere neden olan bir rahatsızlık olarak değerlendirilmektedir. Bu rahatsızlık dürtü kontrol bozukluğunun bir alt sınıfı olarak kabul edilmektedir" (Black, 2007). Bu alanda yapılan çalışmalara göre "hastalık 20'li yaşlarda görülmekte ve zamanla kronikleşmektedir ve hastaların çoğu kadındır (Black, 2007). Yapılan araştırmalar kompulsif satın alma davranışının "obsesif kompulsif bozukluklar içerisinde tanımlanan rahatsızlıklara benzer olarak dürtü kontrolü, bağımlılık gibi özellikler taşıdığını ve psikoloji dışında birçok alanda etkisinin olabileceğine işaret etmektedir" (Dittma v.d., 2007).

Kompulsif tüketim kavramı uygunsuz, tipik olarak aşırı ve dürtüsel olarak tüketmeye yönelmiş bir birey davranışıdır. Farklı renklerde birkaç aynı kazak satın alan kişinin durumunu bu şekilde açıklamak mümkündür. Bu duruma cevap olarak 'kendimi iyi hissettim' cevabı öngörülebilir bir cevaptır. "Günlük yaşamını etkileyecek sonuçları olsa da birey satın almaya devam etmektedir. Birçoğu mevcut durumunun fark edilmesi korkusu yaşayarak hem satın aldığı ürünleri hem de bunların faturalarını saklama eğilimi göstermektedir" (Faber v.d., 1987).

Kompulsif satın alma davranışında bulunan tüketicilerden bazıları "satın alma eyleminden bazen zevk duyabilirken, bazıları da satın aldıkları şeylerden çok az keyif aldıklarını veya kullandıklarını belirtmektedir (Fabe vd., 1987). Kompulsif tüketici satın alma davranışındaki normal dışı durumu farketmeyebilir. "Bu bireyler için tüketim, madde bağımlılığı gibi bir kötüye kullanım potansiyeline sahiptir" (Faber vd.,1987). "Kompulsif satın alma davranışı bulunan bireyler bir ürün ya da hizmet satın almaya kendilerini zorunlu hissetmekte, maddi veya manevi sorunlarla yüzleşseler bile bunları görmezden gelerek satın alma davranışına devam etmektedir" (Dittmar v.d., 2007). Ancak bu süreçte önce haz ve mutluluk hissedilse de zaman geçtikçe bu hisler yerini suçluluk duygusu ve pişmanlığa bırakmaktadır (Faber ve O'Guinn, 1992).

Kompulsif satın almanın "önlenemez bir dürtü, satın alma davranışı üzerinde kontrol kaybı ve kişin hayatında oluşan sorunlara rağmen satın almaya devam etme olmak üzere üç özelliği bulunmaktadır" (Dittmar, 2004).

"Kompulsif satın alma davranışını normal satın almadan ayıran en önemli özellik istenmeyen duyguları bastırmak, diğer baskılar ile baş edebilmek gibi duygu durumlarında ortaya çıkan ve kontrol edilemeyen davranış bozukluğu olmasıdır" (Dittmar, 2004). Kompulsif satın alma davranışı, akıl yoluyla kontrol edilmesi zor olan ve çoğunlukla olumsuz sonuçlarla bağdaştırılan davranışları içermektedir (Hirschman, 1992). Bu davranış tıpkı diğer bağımlılıklar gibi bireyleri zorlayıcı bir hale gelmektedir.

Kompulsif satın alma genellikle anlık satın alma yani ani bir istek ile önlenemez bir dürtünün sonucudur. Söz konusu satın almayı gerçekleştiren tüketiciler kaygı, gerginlik gibi durumları yaşadıklarında tekrarlayan alışverişlerde bulunmaktadır (Solomon, 2007). Kompulsif satın alma, olumsuz durumlara veya duygulara ilksel tepki şeklinde oluşan kronik, tekrarlayan satın alma (O'Guinn ve Faber, 1989) durumudur. Bu durum gün geçtikçe kompulsif satın alma davranışında bulunan bireye ekonomik ve psikolojik sorunlar yaşatacaktır. Yapılan araştırmalar, kompulsif satın alma davranışında bulunan bireylerin diğerlerine göre daha düşük özsaygı düzeyine ve daha fazla hayal kurma eğilimine sahip olduklarını göstermiştir (O'Guinn ve Faber, 1989). Ayrıca bu kişiler yine diğerlerine göre daha fazla düzeyde kaygı, takıntı ve depresyon yaşama eğilimindedir (Scherhorn, Reisch, ve Raab, 1990).

Bir kişi satın alma dürtüsü yaşadığında anlık olarak satın almalar yapmaktadır. Örneğin "mağazalarda kasa önlerinde bulunan şeker gibi ürünler de bu kişileri teşvik etmektedir (Solomon, 2007). Satın alma davranışının kolaylaşması ise kompulsif satın alma davranışını artıran bir durumdur. İnternet üzerinden alışveriş imkânına zaman kısıtlaması olmadan ulaşabilen bu bireylerin kompulsif satın alma davranışlarının artacağı kuşkusuzdur.

Kompulsif satın alma sorunu yaşayan bireyler modayı takip etme, taklit etme gibi birçok nedenle alışveriş yapmaktadır. "Güçlü markalar bireylerin zihninde algı kodları oluşturur ve bireylere statü ve saygınlık kazandıracağı düşüncesi işlenir ve markaların bu stratejileri en fazla kompulsif satın alma rahatsızlığına sahip bireyleri etkilemektedir (Korur ve Kimzan, 2016). Kompulsif satın alma davranışında bulunan bireyler kendini iyi hissetme, mutluluk, suçluluk ya da pişmanlık gibi birçok duyguyu sırayla yaşabilmektedir. Kompulsif satın alma davranışı kişinin tüketim davranışını etkileyen sosyal ve kültürel faktörlere göre de şekillenmektedir.

Kompulsif satın alma davranışı bir sorun olarak ele alınmaktadır ve bireyin önleyemediği bir davranış (Altunışık v.d., 2010) olması nedeniyle kişinin yaşam kalitesini düşürmektedir.

Kompulsif satın alma davranışını tetikleyen durumların ilki anlık satın almaya yönlendiren reklam ve diğer algı yönlendirme teknikleridir. Gün geçtikçe bireylerin hayatında önemli parça halinde gelen rutin sosyal medya ziyaretleri ise satın alma kararlarını şekillendiren yeni bir unsur olarak ortaya çıkmaktadır. Değişen alışveriş alışkanlıkları ile "tüketicilerin satın alma davranışlarında rasyonel olmayan tercihler öne çıkmaktadır ve bu yeni tutuma eğilimli olanların plansız ve kompulsif satın alma davranışına yatkın oldukları görülmektedir" (Okutan v.d., 2013).

3. SOSYAL MEDYA VE BAĞIMLI (KOMPÜLSİF) SATIN ALMA DAVRANIŞI

Küreselleşme ve teknolojik gelişmeler ile bilginin yayılması hızlanmıştır. İnternet erişimin artması ve akıllı telefonların kullanım kolaylığı ile bireyler sosyal medya aracılığıyla kendilerini ifade etme ve dünyadan haberdar olma biçimleri yeni bir forma dönüşmüştür.

Sosyal medya zaman ve mekân sorunu olmadan paylaşımın sınırsız olduğu bir iletişim biçimidir (Bat ve Vural, 2010). İnternet ve dolayısıyla sosyal medyanın yaygınlaşması ile üretilen ve tüketilen içerik sayısı da hızla artmaktadır. Sosyal medya araştırma amacı ve teknoloji türüne göre; sosyal ağ (Facebook, Instagram, Linkedin gibi), sosyal işaretleme ağları (Pinterest, Flipboard gibi), sosyal haber, mikroblog (Twitter ve Facebook gibi), blog ve forumlar şeklinde gruplandırılabilmektedir (Grahl, 2013). Sosyal medya sitelerinin doğuşu, bir kullanıcı profili oluşturma ve ardından paylaşım yapma imkanı sunan web tabanlı sosyal ağ siteleri ile başlamıştır. Bu alanda 1995'te kurulan Classmates.com bir ilk olarak değerlendirilmektedir (Boyd ve Ellison, 2007). Teknolojinin gelişmesi ile sosyal medya ağları dünyanın birçok yerindeki bireylere ulaşma olanağı sağlamıştır. Böylelikle "sosyal medyanın kullanım kolaylığı başka yeniliklerin oluşmasına da fırsatı yaratmaktadır" (Ertürk ve Aktepe, 2020).

Dünya genelinde internet ve sosyal medya ile ilgili yapılan bir araştırma sonuçları incelendiğinde "aktif olarak sosyal medyayı kullanan kullanıcı sayısı 3.80 milyardır. Bu sayıya göre dünyanın yarısı aktif olarak sosyal medya kullandığı sonucuna varılmaktır" (We Are Social ve Hootsuite, 2020). 2019 yılının sonunda doğru başlayan ve halen etkileri süren Covid-19 salgınına karşı hükümetlerin aldığı önlemler ile evde kalma süresinin uzamasıyla "2020 yılında aktif sosyal medya kullanıcı sayısı 2019 yılına göre % 9.2 artmıştır" (We Are Social ve Hootsuite, 2020). 2020 yılında Türkiye'de internet erişimi 2019'a göre

% 4 artmış ve % 74 oranında gerçekleşmiştir. Yine Türkiye'deki aktif sosyal medya kullanıcı oranı 2020 yılı için nüfusu kapsama oranı % 64 olarak belirlenmiştir. Türkiye'de bireyler günlük ortalama 7 saat 24 dakika internette zaman geçirmekte, sosyal medya için bu süre 2 saat 51 dakika olarak gerçekleşmektedir (We Are Social ve Hootsuite, 2020). Bu istatistikî verilere göre bireylerin davranışları üzerinde etkili olmak isteyenlerin en önemli aracı artık sosyal medya olacağı değerlendirilmektedir. Türkiye'deki internet kullanıcıları % 90 oranında Youtube, %83 oranında Instagram, % 81 oranında Whatsapp, % 76 oranında Facebook, % 61 oranında da Twitter kullanmaktadır (We Are Social ve Hootsuite, 2020). Sosyal medya artık üreticilerin, markaların ve bireylere ulaşmak isteyen tüm oluşumların stratejilerini yürüteceği en önemli alanlardan biri haline gelmektedir.

İnsanların kendini ifade etme yöntemi olarak kolaylıkla her an ulaşabildiği sosyal medyanın popüleritesinin artması elbette tesadüf değildir. Yeni insanlar tanıma, eski arkadaşlar ile bağlantıda kalma, iş imkânlarına ulaşma gibi birçok neden sosyal medyayı günlük hayatın bir parçası haline getirmiştir. Ayrıca geleneksel medya da olduğu gibi tek yönlü bir iletişimden ziyade etkileşimin karşılıklı ve sürekli olması sosyal medyayı vazgeçilmez hale getirmektedir.

İnternet ve sosyal medya günümüzde yalnızca bireylerin değil firmaların da gözdesi olmuştur. Sosyal medya üreticiler ve tüketicilerin birbirlerine ulaşma şeklini oldukça kolaylaştırmıştır. Ulaşabilirliğin bu denli basitleşmesi ile her yaştan üretici ve tüketici için sosyal medya önemli bir araç haline gelmiştir. Bu teknolojik yenilikler ile insanların hayatı elbette geçmişe nazaran oldukça kolaylaşmıştır. Bireyler arzu ettikleri ürün ve hizmetlere sosyal medya aracılığı ile kolaylıkla ulaşmakta ayrıca bu ürün ve hizmetleri daha önce deneyimleyen kişilerin yorumlarını da öğrenmektedir. Tek taraflı bir pazarlama stratejisi sosyal medya ile etkileşime dönüşen çift yönlü bir faaliyet haline gelmiştir.

Bireyin satın alma kararı sürecindeki bilgi toplama aşamasında "sosyal medya tüketicinin fiyatları ve alternatifleri kıyaslamasını sağlamakta ve bireyin satın alacağı ürün ya da hizmet hakkında bilgi sahibi olmasını da sağlamaktadır (Aytan ve Telci, 2014). "Sosyal medya tüketiciler tarafından bilgi vermek ve bilgi almak için kullanılan araçlar" (Chivandi, 2020) olarak da değerlendirilmektedir.

Sosyal medya bireylere marka bilincini aşılamada ve tüketicilerin satın alma kararlarında etkili olma da oldukça başarılı olduğu gibi müşteri sadakati sağlayarak tekrar satın alma davranışını da arttırmaktadır (Chivandi, 2020). Bu nedenle tüketici davranışları üzerinde sosyal medyanın da etkisi bulunmaktadır. Tüketicilerle iletişim kurmak için kullanılan yöntemler sosyal medya kullanımının artması ile geleneksel yöntemlere göre farklılaşmıştır. "Bireyler ya da gruplar arasında gerçekleşen diyaloglar küçük bir topluluk arasında yapılan

paylaşımlar gibi görünse de, paylaşılan içerik ya da bilgi ile ilgilenen insan sayısı hızla artmaktadır" (Öztürk ve Talas, 2015). Bu yeni düzen hali bireylerin tüketim davranışlarını ve satın alma kararlarını da şüphesiz değiştirmektedir. Bu nedenle hâlihazırda sosyal medyanın tüketim davranışlarını şekillendirmede ki rolü ve özellikle kompulsif satın alma davranışı ile ilişkisi değerlendirmeye değer görülmüştür.

Yapılan çalışmalarda sosyal medyanın, tüketici davranışları ve satın alma kararları bağlamında farklı yaş gruplarındaki ve farklı yaşam tarzlarındaki tüketiciler üzerinde etkisi satın alma davranışında artışa yol açtığı görülmüştür (Chivandi, 2020). Kompulsif satın alma davranışından bulunan bir birey, fayda sağlayacağından çok daha fazlasını satın alan ve hatta maddi imkânsızlıkları olduğunda bile satın almaya devam eden bireylerdir (Çelik, 2009). Kompulsif satın alma ile oldukça sık yapılan alışverişler vurgulanmaktadır ve bu eylemi gerçekleştiren bazen bu ürünü kullanmamaktadır. " Kompulsif satın almayı gerçekleştiren bireyler tıpkı diğer bağımlılar bu bağımlılıklarına tutunuyor iseler, bu kişilerde satın almaya tutunmaktadır. Bu kişileri satın almaya daha çok teşvik eden popüler kültür unsurları ile satın almanın cazibesini artırmaktadır" (Kuzu ve Özveren, 2011). Reklamlar ve pazarlama stratejileri ile bireylerin satın alma güdüsünü arttıran firmalar bireylerin ilgisinin sosyal medyaya kaydığını fark etmeleri ile birlikte bu mecra üzerinden müşterilerine ulaşmakta ve daha fazla satın almaları için teşvik etmektedir. Normal tüketicilerin bile satın alma davranışlarını yönlendiren bu stratejiler kompulsif satın alma davranışına sahip bireyleri daha da olumsuz etkilemektedir. "Günümüzde tıpkı alkol, uyuşturucu bağımlılığı gibi bir ürün ya da hizmet satın almaya yönelik bağımlılığın oldukça arttığı görülmektedir. Tüketim bağımlılığı da tıpkı diğer bağımlılıklar gibi fizyolojik ve psikolojik bir bağlılığa neden olmaktadır" (Kuzu ve Özveren, 2011).

Sosyal medya kullanımı ile kompulsif satın alma arasındaki ilişki, öz denetimin başarılamaması ile bağdaştırılabilmektedir. "Sosyal medya ile bazı standartlar belirlenmekte, bireylerin alacağı birçok karar da onları teşvik ya da caydırma bakımından önemli rol oynamaktadır" (Baumeister v.d., 1994). Sosyal medya bireylerin başkalarının hikâyelerine odaklanmayı sağlayarak kişilerin öz kontrol seviyelerini azaltır (Wilcox ve Stephen, 2013). Sosyal medyaya aşırı zaman geçirme bireylerin öz kontrol düzeylerini tüketebilmektedir. Bireylerin yoğun sosyal medya kullanmaları satın alma öncesi bilgi edinme sürecinin gereğinden fazla uzamasına ve irrasyonel satın alma davranışında bulunmalarına yol açmaktadır (Limerick ve Peltier, 2014). Ayrıca "bireylerin sosyal medyada geçirdikleri süre artıkça daha yüksek seviyede materyalist eğilimde oldukları keşfedilmiştir" (Kamal v.d., 2013). Materyalist bireyler sosyal statüye sağlayacağını düşündükleri ürünlere sahip olmak istedikleri için daha fazla satın

almaya meyillidir. Yani materyalizm ile tüketici harcamalarının artışı arasında pozitif bir ilişki bulunmuştur (Fitzmaurice v.d., 2006).

Kompulsif satın alma anlık ve kontrol edilemez bir dürtü ile gerçekleştiğinden, sosyal medya da fazla zaman geçiren kompulsif satın alma davranışına sahip birey daha fazla alışverişe yönelecektir. İnternetin sunduğu imkânlar ile artık belirli saatler arasında değil günün her saatinde satın alma gerçekleştirilebilecektir ve sosyal medya da başkalarının satın aldığı çoğu şeyi ihtiyacı olup olmadığına bakmaksızın almak isteyecektir. "Teknolojinin gelişmesi bireyler için elverişli bir pazar yeri oluşturmaktadır. Çevrimiçi satış söz konusu olduğunda uygulanacak pazarlama stratejileri için çok fazla araç bulunmaktadır. Bu durum kompulsif satın alma davranışını artıran gözlemlenebilir bir nedendir" (Yakın ve Aytekin, 2019). Yapılan bir diğer araştırmada da internet bağımlılığının bir türü olarak da değerlendirilen sosyal medya kullanımıyla kompulsif satın alma davranışları arasındaki pozitif ilişki ortaya konulmaktadır (Lejoyeux ve Weinstein, 2010).

Anlık veya kompulsif satın alma, bireylerin yaşam kalitesini düşürecek boyutta bir sorundur ve rasyonel olmayan bir tüketici davranışıdır. Bireylerin tüketimleri elbette her zaman mantıklı ve rasyonel sınırlar çerçevesinde gerçekleşmemektedir. Ancak kontrol edilemeyen ve birbirini tekrar eden satın alma şeklinde ortaya çıkan kompulsif satın alma davranışı özelde bireysel genelde ise toplumsal bir sorundur. Bu kişilerden bazıları maruz oldukları rahatsızlığın farkında bile olmadığından, sürekli satın almayı teşvik eden tavsiyelerin bulunduğu sosyal medya da zaman geçirdiklerinde maddi ve manevi zarara uğrama olasılıkları yüksektir. Bu nedenle pazarlama stratejilerinin bolca kullanıldığı sosyal medyanın kompulsif satın alma davranışını arttırıcı bir rolü olduğu değerlendirilmektedir.

4. SONUÇ

Teknolojinin gelişmesi ve değişen iletişim ağları ile üreticiler arasındaki rekabette artmıştır. Pazar hacimlerini artırmak için kullanılan yöntem ve stratejiler güncel gelişmelere paralel ilerlemektedir. Küreselleşme ve teknolojik gelişmeler ile tüketici davranışları yeni anlamlar kazanmıştır. İnternetin yaygınlaşması ile alışverişin internet üzerinden gerçekleşmesinin artması, tüketimi zaman ve mekân kısıtından kurtarmıştır. Bilgisayarın yanı sıra tablet ve akıllı telefonların kullanımının artması bireyleri gün içerisinde sürekli bir iletişim ağı içinde tutmaktadır. Son yıllarda sosyal medya geleneksel medya araçlarının önüne geçmiş ve günlük hayatta önemli bir yere sahip olmuştur. Bu nedenle bireylerin internet ve sosyal medya mecralarında geçirdiği zamanın artması ile birlikte pazarlama stratejilerinin odak noktası da sosyal medyalar olmuştur.

Bireyler tüketim kararlarını vermeden önce sosyal medyada bilgi araştırması yapabileceği gibi bizzat sosyal medya etkisi ile de tüketim kararı vermektedir. Çünkü bireyler sosyal medya da geçirdikleri süre arttıkça burada edindikleri bilgilere de daha fazla önem vermektedir. Böylelikle sosyal medya bireylerin tüketim alışkanlıklarını değiştirmekte, kendilerine sunulan ürün ve hizmetlere karşı tutumlarını etkilemektedir.

Teknolojinin sağladığı kolaylıklar ile ürün ve hizmete ulaşabilmenin kolaylığı bir davranış bozukluğu olarak değerlendirilen kompulsif satın alma davranışının artışı üzerinde rol oynamaktadır. İnternette ve sosyal medya da geçirilen zamanın artması ve satın almanın zaman ve mekândan bağımsız hale gelmesi ile durdurulamayan satın alma davranışı artma eğilimi göstermektedir. Bunun yanı sıra hâlihazırda etkileyici kişi (influencer) olarak tanımlanan kişilerin firmalar ile yaptıkları anlaşmalar dolayısıyla devamlı olarak ürün önermesi de zaten kendini kontrol edemeyen bireyin daha fazla alışveriş yapmasına neden olacaktır.

Kompulsif satın alma firmalar bakımından kârlı bir durum gibi düşünülse de, alışveriş sonrası ürün iadesi veya negatif ağızdan ağza pazarlamanın daha çok bu davranışı sergileyen tüketicilerden kaynaklandığı bilinmektedir (Sharif ve Khanekharab, 2017). Bu nedenle kompulsif satın almanın önüne geçmek için pazarlama stratejilerini daha dikkatli oluşturulması, uzun vadede daha faydalı olacaktır.

Bireylerin bazı duygu durumları ile başa çıkmak, motivasyonlarını sağlamak veya belli bir sosyal sınıfa dahil olmak gibi hislerinin kompulsif satın alma davranışını artırdığı bilinmektedir. Ancak bu durum bir bağımlılık durumu yani rahatsızlıktır ve çözülmemesi tüm toplumu uzun vadede etkileyecektir. Bu nedenle bireylerin kompulsif satın alma davranışı önemli bir tüketici davranışları araştırmasıdır. Kompulsif satın alma hem bireyin hem de bireyin mensubu olduğu toplum açısından zararlı bir davranış türüdür. Bu sorunun çözümü ile bireyin ve toplumun refahına katkı sağlanması mümkündür. Literatürde kompulsif satın alma davranışı hakkında az sayıda çalışma olduğundan bu alanda yapılacak her çalışmanın hem soruna dikkat çekmesi bakımından hem de politika yapıcılara yol gösterici bir kaynak niteliğinde olması bakımından önemli olduğu düşünülmektedir. Böylelikle kamu gücünün etkisi ile kompulsif satın alma ile nasıl mücadele edileceği belirlenecek ve bu davranışın olumsuz etkileri azaltmak mümkün olacaktır. Bu alanda yapılacak çalışmalar toplumun gelişimine de katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

1. Aliçavuşoğlu, Ç. ve Boyraz, E. (2019). Takıntılı tüketim: Tek ürüne yönelik kompulsif satın alma davranışı. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(2), 1800-1814.
2. Altunışık, R., Bora, B. ve Sarıkaya, N. (2010). Alışveriş Çılgınlığı: tüketici gözüyle alışveriş çılgınlığı olgusunun incelenmesi üzerine bir nitel araştırma. *15. Ulusal Pazarlama Kongresi Bildiri Kitabı*, 50-59.
3. Ariely, D. (2010). *Predictably Irrational: The Hidden Forces that Shape Our Decisions*. New York: HarperCollins Publishers.
4. Aytan, C. ve Telci, E. (2014). Markaların sosyal medya kullanımının tüketici davranışı üzerindeki etkileri. *Turkish Online Journal of Design, Art and Communication*, 4 (4), 1-15.
5. Bat, M. ve Vural, B. (2010). Yeni bir iletişim ortamı olarak sosyal medya: Ege Üniversitesi İletişim Fakültesine yönelik bir araştırma. *Journal of Yaşar University*, 20 (5), 3348-3382.
6. Batı, U. (2015). *Tüketici Davranışları*. İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım.
7. Baumeister, R., Heatherton, T. ve Tice, D. (1994). *Losing Control: How and Why People Fail at Self-Regulation*. San Diego, CA: Academic Press.
8. Bilgen, E. (2014). *Kompulsif satın alma üzerinde materyalizm, statü tüketimi, moda yönelimi ve paraya yönelik tutumun etkisi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi: İstanbul.
9. Black, D. (2007). Compulsive buying disorder: a review of the evidence. *CNS Spectrums*, 12, 124-132.
10. Boyd, D.ve Ellison, N. (2007). Social network sites: Definition, history, and scholarship. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 13 (1), 210-230.
11. Chivandi, A. (2020). Social Media, Consumer Behavior, and Service Marketing. M. Reyes (Ed.). *Consumer Behavior and Marketing*. IntechOpen.
12. Çelik, S. (2009). *Hazsal ve Faydacı Tüketim*. İstanbul: Derin Yayınları.
13. Çerçi, M.ve Özkaya, B. (2014). Özel alışveriş sitelerinin kompulsif satın alma davranışına yansımaları. *International Academic Conference*, 366-381.
14. Dittmar, H. (2004). Understanding and Diagnosing Compulsive Buying. R. Coombs (Ed.). *Handbook of Addictive Disorders: A Practical Guide to Diagnosis and Treatment*. New York: Wile.
15. Dittmar, H., Long, K. ve Bond, R. (2007). When a better self is only a button click away associations between materialistic values emotinal and

identity related buying motives and compulsive buying tendency online. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 3(1), 334-361.
16. Eroğlu, F. (2016). Kompülsif satın alma: kişisel faktörler, postmodern tüketim şekilleri ve reklama karşı tutumun rolüne yönelik bir araştırma. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 19 (35), 252-282.
17. Ertürk, R.ve Aktepe, C. (2020). Sosyal medyanın tüketicilerin satınalma davranışları üzerinde etkisi: Türkiye ve İran'daki üniversite öğrencileri üzerine bir uygulama. *İşletme ve Araştırmaları Dergisi*, 4289-4304.
18. Faber, R.ve O'guinn, T. (1992). A clinical screener for compulsive buying. *Journal of Consumer Research*, 19, 439-469.
19. Faber, R., O'guinn, T. ve Krych, R. (1987). Compulsive consumption. *Advances Consumer Research*, 132-135.
20. Ferrell, O. C.ve Hartline, M. (2010). *Marketing Strategy*. Mason, OH: Cengage .
21. Fitzmaurice, J. ve Comegys, C. (2006). Materialism and social consumption. *Journal of Marketing Theory and Practice*, 14 (4), 287-299.
22. Flight, R., Rountree, M.ve Beatty, S. (2012). Feeling the urge: Affect in impulsive and compulsive buying. *Journal of Marketing Theory and Practice*, 20 (4), 453-466.
23. Grahl, B. (2013). The media of social media. Ağustos 23, 2021 tarihinde https://tristantreadwell.wordpress.com/tag/grahl/ adresinden alındı.
24. Güven, E. Ö. (2009). Hedonik tüketim: kavramsal bir inceleme. *Anadolu Bil Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 13, 65-72.
25. Hirschman, E. (1992). The consciousness of addiction: toward a general theory of compulsive consumption. *Journal of Consumer Research*, 19 (2), 155-179.
26. İslamoğlu, A. (2006). *Pazarlama Yönetimi*. İstanbul: Beta Yayınları.
27. İslamoğlu, A.ve Altunışık, R. (2013). *Tüketici Davranışları*. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım.
28. Kamal S., Chu, S.ve Pedram, M. (2013). Materialism, attitudes and social media usage and their impact on purchase intention of luxury fashion goods among American and Arab young generations. *Journal of Interactive Advertising*, 13 (1), 27–40.
29. Kırçova, İ.ve Köse, Ş. (2017). Televizyon dizileri ve filmlerde ürün yerleştirmeye yönelik genç tüketicilerin tutumlarına ilişkin bir nitel araştırma. *Pazarlama ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi*, 19, 51-77.
30. Korur, M.ve Kimzan, H. (2016). Kompulsif satın alma eğilimi ve alışveriş sonrası pişmanlık ilişkisinde kontrolsüz kredi kartı kullanımının rolü: Avm

müşterileri üzerine bir araştırma. *Tüketici ve Tüketim Araştırmaları Dergisi*, 43-71.
31. Kuzu, A.ve Özveren, H. (2011). Tüketilen tüketici. *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, 1, 61-72.
32. Lake, A. (2009). *Consumer Behavior for Dummies*. New Jersey: Wiley Publishing.
33. Lejoyeux, M.ve Weinstein, A. (2010). Compulsive buying. *The American Journal of Drug and Alcohol Abuse*, 36 (5), 248-253.
34. Limerick, L.ve Peltier, J. (2014). The effects of self-control failures on risky credit card usage. *The Marketing Management Journal*, 24 (2), 149-161.
35. Mcginn, J. (2016). *The Analysis of Consumers' Affective Responses to Brand Presentation, Awareness, and Loyalty: A Contemporary Development in Selecting Media Channels*. Rochester Institute of Technology .
36. Mucuk, İ. (2007). *Pazarlama İlkeleri*. İstanbul: Türkmen Kitabevi.
37. O'Guinn, T.ve Faber, R. (1989). Compulsive buying: a phenomenological exploration. *Journal of Consumer Research*, 16, 137-147.
38. Odabaşı, Y. (1999). *Tüketim Kültürü Yetinen Toplumdan Tüketen Topluma*. İstanbul: Sistem Yayıncılık.
39. Odabaşı, Y.ve Barış, G. (2002). *Tüketici Davranışı*. İstanbul: MediaCat.
40. Okutan, S., Bora, B.ve Altunışık, R. (2013). Keşifsel satın alma eğilimleri ve bu eğilimlerin plansız, kompülsif ve hedonik satın alma tarzlarıyla olan ilişkisinin incelenmesi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 8 (3), 117-136.
41. Öztürk, M. F.ve Talas, M. (2015). Sosyal medya ve eğitim etkileşimi. *Zeitschrift für die Welt der Türken Journal of World of Turks*, 7 (1), 101-120.
42. Scherhorn, G., Reisch, L.ve Raab, G. (1990). Addictive buying in West Germany: An empirical study. *Journal of Consumer Policy*, 13, 333-338.
43. Sharif, S. P.ve Khanekharab, J. (2017). Identity confusion and materialism mediate the relationship between excessive social network site usage and online compulsive buying. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 20 (8), 494-500.
44. Shoham, A.ve Brencic, M. (2003). Compulsive buying behavior. *Journal of Consumer Marketing*, 20 (2), 127-138.
45. Si, S. (2015). Social media and its role in marketing. *Business and Economics Journal*, 7 (1), 1-5.

46. Solomon, M. R. (2007). *Consumer Behavior: Buying, Having, Being*. NJ: Pearson Prentice.
47. Torlak, Ö. (2016). *Tüketim, Bireysel Eylemin Toplumsal Dönüşümü*. İstanbul. : İnkılab Yayın.
48. We Are Social vHootsuıte. (2020). *Digital 2020 Reports*. Eylül 30, 2021 tarihinde https://datareportal.com/reports/digital-2020-turkey adresinden alındı.
49. Wilcox, K. ve Stephen, A. (2013). Are close friends the enemy? Online social networks, self-esteem, and self-control. *Journal of Consumer Research*, 40, 90-103.
50. Yakın, V. ve Aytekin, P. (2019). İnternet bağımlılığının online kompulsif ve online anlık satın alma davranışlarına etkisi. *İşletme Fakültesi Dergisi*, 20 (1), 199-222.
51. Yükselen, C. (2006). *Pazarlama İlkeleri-Yönetim*. Ankara: Detay Yayıncılık.

PANDEMİ POPÜLİZMİ:
COVID-19'UN POPÜLİST SİYASALLAŞTIRILMASI

Dr. Mahmut Gürsoy

Adıyaman Üniversitesi, https://orcid.org/0000-0001-5977-9547

Giriş

Krizler ve popülizm arasındaki bağlantı hakkında öteden beri uzun tartışmalar olsa da birçok yazar, kriz durumunun popülist hareketlerin ortaya çıkması için bir ön koşul olduğu konusunda hemfikirdir. Dolayısıyla, insanoğlunun karşılaştığı en büyük sağlık krizlerinden biri olan COVID-19 pandemisinin ve ardından gelmesi muhtemel ekonomik krizin popülizmi tetikleyebileceği tahmin edilmiştir. Zira böyle bir salgın krizi, siyasi, ekonomik ve sosyal seçkinlere karşı olan güveni baltalama, toplumsal bölünmeleri gün yüzüne çıkarma veya şiddetlendirme, bireysel bunalımı ve toplumsal huzursuzluğu artırma potansiyeline sahiptir.

Pandeminin kendine özgü doğası yani insan kontrolü dışında gerçekleşen dışsal bir kriz olması nedeniyle, nasıl bir popülist tepki yaratacağı merak konusu olmuştur. Çünkü insan kontrolü dışında ortaya çıkan bu tür krizleri siyasallaştırmak son derece güçtür. Bu çalışmada, ilk olarak, krizler ve popülizm arasındaki bağlantı kuramsal bir perspektiften ve siyasallaştırma kavramı ışığında incelenmiş, ardından COVID-19'un kendine özgü doğasının krize yönelik popülist yaklaşımları ne şekilde etkilediği ele alınmıştır. Son olarak, pandeminin popülist siyasallaştırılmasına ilişkin, farklı ülkelerden örnekler sunulmuştur.

Kriz ve Popülizm

Popülizm, esasen tartışmalı bir kavramdır (Müller, 2021). Tanımı ve bir ideoloji, bir iletişim tarzı veya siyasi bir strateji olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceği konusunda uzun tartışmalar mevcuttur (Moffitt, 2022). Yine de kavram üzerinde belli derecede fikir birliğinin oluştuğu analitik bir öz tespit etmek mümkündür (Panizza, 2005). Akademisyenler ekseriyetle, popülizmin halk ve seçkinler arasındaki merkezi bir ayrım etrafında şekillendiği görüşündedir (Taggart, 2004; Laclau, 2005). Sıklıkla alıntılanan bir tanıma (Mudde ve Rovira Kaltwasser, 2019: 16) göre, "Popülizm, toplumu nihai bir biçimde 'saf halk'a karşı 'yozlaşmış seçkinler' biçiminde iki homojen ve karşıt kampa ayrılmış olarak ele alan ve siyasetin, halkın genel iradesinin bir dışavurumu olması gerektiğini öne süren zayıf merkezli bir ideolojidir."

Popülistler kendilerini halka "neyin yanlış gittiğini, kimin suçlanacağını ve durumu tersine çevirmek için ne yapılması gerektiğini" açıklamaya adamış "gerçek" demokratlar olarak sunarlar (Betz ve Johnson 2004: 323). Onlara göre, halkın genel iradesinin bir ifadesi olması gereken demokrasi, halkı etkileyen tüm büyük sorunların müsebbibi olan seçkinler tarafından gasp edilmiştir (Staykova, Otova ve Ivanova, 2016). Popülizmde, halka atfedilen üstün değer, düşmanlarının yani kibirli, yozlaşmış ve halka karşı hareket etmekle suçlanan seçkinlerin ve insan doğasına yabancılaşmış dış grupların (göçmenler, LGBT, vb.)

karalanmasıyla birleştirilir (Canovan, 1999). Popülistler, çoğu durumda, sorunlardan sorumlu tuttukları tepkisiz siyasi seçkinlere karşı daha geniş toplumsal tabakaları birleştirmek ve harekete geçirmek amacıyla halkın şikâyetlerini ve hayal kırıklıklarını kullanırken, söylemlerinde bir tür kriz kavramına başvururlar (Katsambekis ve Stavrakakis, 2020).

Geniş ölçüde popülizmle ilişkilendirilen bir kavram olan "kriz", Antonio Gramsci ve Jürgen Habermas gibi klasik kuramcılar tarafından, devlet otoritesini baltalayan ve değişim için fırsat sunan kritik bir durum olarak değerlendirilmiştir. Kriz sadece nesnel bir olgu değildir; onun ayrıca öznel olarak algılanması ve siyasi aktörler tarafından söylemsel olarak ön plana çıkarılması gerekir (Bobba ve Hubé, 2021a). Literatürde kriz kavramı, birbiriyle uyumsuz durumları, süreçleri ve özellikleri adlandırmak için kullanılmaktadır. Kriz, sistemik çelişkilerin siyasi, kültürel veya ideolojik alanlarda belirgin bir biçimde algılandığı ve yapısal dönüşümlerin ve kararlı müdahalelerin uygulanması gereken bir andır. Kriz, sorunu çözmek için gerekli ortak akıl ve sağduyu bulanıklaştığında ve aktörler sorunun üstesinden gelme konusunda yetersiz ya da umursamaz göründüklerinde ortaya çıkar (Hay, 1999).

Krizlerin popülizmin yükselişindeki rolünü anlayabilmek için bu konudaki literatürü çözümlemek gerekmektedir. Popülizm literatüründe krizlere sıkça atıfta bulunulması, bu iki kavram arasında yakın bir bağlantı olduğunu işaret etse de bu bağlantı pek çok açıdan kuramsallaştırılmamıştır (Ringe ve Rennó, 2022). Bu konuyu ele alan akademisyenler genellikle iki gruba ayrılmaktadır (Bobba ve Hubé, 2021a). İlk gruptakiler, kriz ile popülizmin yükselişi arasında doğrudan ve nedensel bir bağlantı olduğunu düşünmektedirler. Onlar, krizlerin her zaman popülistler tarafından vasıta olarak kullanıldığını ve kriz performansının popülizmin doğasında bulunan temel bir özellik olduğunu iddia etmektedirler (Moffitt, 2015). İkinci grupta yer alan akademisyenler ise, bu iki süreç arasındaki nedensellik ilişkisinden daha az emindirler. Onlara göre ilişki zorunlu olarak nedensel değildir ve kriz popülizmin doğasında yoktur (Mudde ve Rovira Kaltwasser, 2019).

Popülizmi krizlere bağlayan bilim adamlarından biri olan Laclau (2005), siyasi bir krizin varlığının popülizmin gün yüzüne çıkması için gerekli bir ön koşul olduğunu savunmaktadır. Popülistlerin ortaya çıkmasını ve başarılı olmasını temsiliyet kriziyle ilişkilendiren Mair (2002) ise, temsili demokrasi zayıfladıkça, popülist protesto fırsatlarının arttığını öne sürmektedir. Weyland (1999), ekonomik neoliberalizm krizlerinin popülizmi tetiklediği görüşündeyken, Kriesi (2015), temsil krizinin popülizmin yükselişinde temel koşul, ekonomik bir krizin ise kolaylaştırıcı koşul olduğunu iddia etmektedir. Kneur (2019), son yıllarda, Avrupa'daki popülist partilerin büyük durgunluk ve borç kriziyle

bağlantılı olarak güçlendiklerini vurgulamaktadır. Stojarová (2018) ise, göçmen ve mülteci krizlerinin rolünü işaret etmektedir. Bu yazarlara göre, bir tür siyasi ve ekonomik kriz, popülizmin ortaya çıkması için gerekli bir ön koşul ve esas açıklamadır.

Literatürün ikinci kolu, krizler ve popülizm arasındaki bağlantı konusunda daha temkinlidir (Ringe ve Rennó, 2022). Bu grubun temsilcilerine göre, bir kriz kolaylaştırıcı bir faktör olabilir, ancak popülizmin yükselişi için mutlaka bir ön koşul değildir (Bobba ve Hubé, 2021a). Ayrıca bazı yazarlar (Mudde, 2007), bir krize dair bazı ampirik göstergeler (örneğin ekonomik istikrarsızlık, işsizlik veya siyasi hoşnutsuzluk) ile popülistlerin seçim başarıları arasında bir korelasyon varmış gibi gözükse de kavramın muğlak kullanımının ve eksik kuramsallaştırılmasının bu yorumun tamamen güvenilir olmasını engellediği düşüncesindedirler.

Popülistler, sadece krizlere tepki gösteren aktörler olarak değil, etkin bir şekilde kriz duygusunu canlandıran ve yayan aktörler olarak da tasvir edilmektedir (Bobba ve Hubé, 2021a). Moffitt'e (2015) göre, popülistlere "halk"ı ve "öteki"ni bölmek ve kendilerini egemen halkın sesi olarak sunarak güçlü liderliği meşrulaştırmak için etkili bir yol sağlayan tam da bu kriz performansıdır. Dolayısıyla popülistler, Hay'in (1999) "başarısızlık", "yıkıcı denge" ve "taşma noktası" olarak adlandırdığı durumlara müdahale edebilir, eylemleriyle bu çelişkilerin vatandaşlar arasında net bir şekilde algılanmasını sağlayabilir ve sistemi kesin müdahale anına doğru itebilirler. Biri sistemik başarısızlık olarak adlandırılan *gerçek*, diğeri ise krizin kamusal inşası olarak adlandırılan *simgesel* iki bileşen böylece popülistler tarafından harekete geçirilir ve indirgenemez bir diyalektiğin parçası haline gelir (Stavrakakis vd., 2018). Popülistler başarısızlıkları, yıkıcı dengeleri ve taşma noktalarını, bunların altında yatan belirli meseleleri (örneğin işsizlik, sınır kontrolü, yolsuzluk, göç vb.) siyasallaştırarak sömürürler (Bobba ve Hubé, 2021a). Siyasallaştırma, tüm siyasi aktörler için ortak bir süreç olsa da popülistler, her meseleyi kendi Maniheist toplum vizyonlarına taşıyarak bir kriz duygusu yaratırlar ve bu duyguyu mesajlarına bir aciliyet ve ehemmiyet aşılamak için kullanırlar (Taggart, 2004). Popülistler bu nedenle sistemin çelişkilerinden yararlanırlar ve bunlarla ilgili genel veya sınırlı meseleleri siyasallaştırarak gerçek ve sembolik terimlerle bunların büyütülmesine katkıda bulunurlar (Moffitt, 2015).

Çelişkiler içsel olduğunda, yani politik sistemin içindeki faktörler tarafından belirlendiğinde, işler normalde yukarıdaki satırlarda belirtildiği gibi yürür. Ancak çelişkiler dışsal olduğunda, dış şoklar tarafından belirlendiğinde, sorumluluğun nedensel olarak atfedilmesi her zaman mümkün olmadığı için siyasallaşmaları daha karmaşıktır. Bu, özellikle sel, deprem, kuraklık ve kasırga gibi tesadüfi

nedenler veya doğal afetler tarafından belirlenen durumlar için geçerlidir (Bobba ve Hubé, 2021a). İnsanın kontrolü dışında gerçekleştiğinden bu tür olayları siyasallaştırmak zordur. Zira hiç kimse bu tür olayları kontrol edemez ve bu nedenle kimse suçlanamaz. Bunların siyasi bir krize dönüşmesi için, böyle davranmakla çıkarı olan aktörler tarafından bu şekilde çerçevelenmesi, başka bir deyişle siyasallaştırılması gerekir (Stone, 1989). COVID-19 sağlık krizi, pandeminin ortaya çıkışında *a priori* hiçbir siyasi amacın veya doğrudan sorumluluğun olmadığı bu tip bir çerçeveye mükemmel bir şekilde uymaktadır (Ringe ve Rennó, 2022).

Pandemi ve Popülizm

Pandemi krizinin kendine özgü doğası, popülistlerin böyle bir konuyu nasıl politize edebileceklerini ve bundan nasıl fayda sağlayabileceklerini anlamak için oldukça fazla çaba gerektirmektedir (Ringe ve Rennó, 2022). Hükümetler, sorunu kasıtlı olandan uzaklaştırıp doğal alana (yani COVID-19 krizini siyasi olmayan, bilime dayalı bir görev olarak yönetmeye) yönlendirmeye çalışırken, genellikle popülistlerin yer aldığı diğer taraf, sorunu siyasallaştırabilmek için "insan maksadı" alanına çekmeye çalışmışlardır (Bobba ve Hubé, 2021a).

Belirli bir krizin doğasından hareketle popülizm ile kriz arasındaki ilişkiye yeni bir ışık tutabilmek mümkündür. Bu bağlamda, Ringe ve Rennó (2022), COVID-19 ile popülizm arasındaki bağlantıyı anlamamıza yardımcı olmak üzere pandemi krizinin başlıca ayırıcı yönlerine dikkat çekmektedir. Birincisi, pandeminin kendisi popülizme tamamen dışsaldır. Bu önemli bir unsurdur, çünkü popülist siyasi eylem, krizi tetiklediğinde veya başlamasına katkıda bulunduğunda popülizmi krizden tamamen ayırmak çoğu zaman zordur. Popülistlerin, kendi ürettikleri ve daha sonra siyasi çıkarları için istismar ederek körükledikleri krizlerden farklı olarak pandemi, kendi üretmedikleri bir krize nasıl tepki verdiklerini değerlendirmeye imkân vermektedir. İkincisi, pandemi, dünyanın dört bir yanındaki popülist siyasi aktörlerin, birbirinden farklı kültürel ve kurumsal bağlamlarda, bu ortak kriz karşısındaki tepkilerini keşfetmek ve dolayısıyla karşılaştırmalı bir inceleme yapmak için eşsiz bir fırsat sunmaktadır. Dahası, popülistlerin ortak bir dışsal krize karşı tepkilerinin kurumsal, siyasi, sosyal ve ekonomik faktörler tarafından koşullanıp koşullanmadığını ya da nasıl koşullandığını anlamayı kolaylaştırmaktadır. Üçüncü ve son olarak, pandemi, popülist tepkiler, kriz performansı ve potansiyel siyasi kazançlar üzerinde etkileri olan, geniş çaplı bir halk sağlığı krizidir. Bir kriz durumu genellikle popülistlerin yararına olsa da evrensel olarak hissedilen bir halk sağlığı krizi, popülizmin temel özellikleriyle olduğu kadar popülist kriz performansının temel yönleriyle de çelişme potansiyeline sahip olduğundan onlar için belirli güçlükler yaratır.

Özellikle de iş, Moffitt'in (2015) altını çizdiği üzere, krizi popülist bir şikâyet çerçevesine bağlamaya, bölünme ve kutuplaşmaya yol açmaya, güçlü ve kararlı liderlik yoluyla ulaşılacak basit çözümler sunmaya, halkın ve medyanın dikkatini çekmeye gelince bu zorluklar artar. Bunlar, üstesinden gelinmesi imkânsız zorluklar olmasa da popülistlerin kriz durumlarını sömürmek için denenmiş ve test edilmiş stratejileri kullanma kapasitelerini kısıtlar.

Başlangıçta, pandemi iç siyasetin ve siyasi rekabetin dışındadır ve popülistlerin hedef alacağı belirgin bir siyasi "düşman" yoktur. Bu durum, aynı zamanda, "halk" ve krizden mutlaka sorumlu tutulması gereken "seçkinler" arasında kutuplaşma yaratmaya ya da bir günah keçisi aramaya yönelik popülist stratejiyi (Müller, 2021) karmaşık hale getirmektedir. Dahası, pandemiye başarılı bir yanıt vermek, bilimsel uzmanlığa ve verilere ve dolayısıyla popülistler tarafından yozlaşmış seçkinlerin bir parçası olarak kötülenme ihtimali olan uzmanlara güvenmeyi gerektirir. Ancak bir halk sağlığı krizi sırasında tıp uzmanlarını görmezden gelmek veya karalamak -özellikle bilime dayalı yaklaşım geniş bir kamuoyu mutabakatı ile desteklendiği sürece- popülistler için geri tepen bir silaha dönüşebilir (Ringe ve Rennó, 2022).

Popülistlerin kriz stratejilerinden biri sorunlara basite indirgenmiş çözümler sunmaktır. Bunu yaparken siyasi aktörlere ve kurumlara karşı aldırmaz ve aşağılayıcı bir tutum takınır, uzlaşmayı ve uzlaşmanın tedbirli siyasetini hor görürler (Taggart, 2004). Ringe ve Rennó'ya (2022) göre ise, dünya çapında bir salgın karşısında, siyasi içerikten yoksun çözümler önermek ve siyasi tartışma şartlarını aşırı basitleştirmek ve siyasi yetkinliği olanları alaya almak sorunlu bir stratejidir.

COVID-19 pandemisinin ilk aşamalarında popülist partilerin ve liderlerin krize karşı nasıl tepki verdiklerini araştıran bir çalışmada (Meyer, 2020), incelenen 17 ülkenin beşinde popülist liderlerin krizi küçümsediği, diğerlerinde ise ciddiye aldıkları tespit edilmiştir. Bu beş ülkenin ikisinde (Belarus, Nikaragua) diktatörlük, üçünde ise (ABD, Brezilya ve Meksika) başkanlık demokrasisi mevcuttur. Greer, King, Fonseca ve Peralta-Santos (2021) tarafından yapılan bir çalışmaya göre, siyasi gücü kurumlar arasında dağıtan, görece çoğulcu sistemler popülistleri sınırlarken çoğunlukçuluk -özellikle de başkanlık sistemi- popülist liderlere pandemi politikalarını uygulama veya bunlardan vazgeçme konusunda kendi istekleri doğrultusunda hareket etme serbestliği sunmuştur. Pandeminin ilk aşamasında popülistlerin gösterdikleri tepkileri ele alan çalışmalarında Katsambekis ve Stavrakakis (2020), solcu popülistlerin salgın karşısında en savunmasız olanlara sosyal koruma sağlanmasına, sağcı popülistlerin ise ekonomik iyileşmeye vurgu yaptıkları sonucuna varmışlardır. Bu konudaki bir başka çalışmada (Lasco, 2020) ise, popülistlerin politikalarını

ekonomik ve sağlıkla ilgili güvensizlikler üzerine inşa ederek ve yoksulları tıp kurumu ve uzmanlarıyla karşı karşıya getirerek bölünmeler yaratmaya çalıştıkları ileri sürülmüştür. Editörlüğünü Bobba ve Hubé'nin (2021b) yaptığı bir kitapta, pandemin ilk altı ayında, sekiz Avrupa ülkesinde hem iktidardaki hem de muhalefetteki popülistlerin retorik stratejilerinin bir analizi sunulmuştur. Söz konusu çalışmanın bulgularına göre, sağcı popülistler sınırların kapatılmasını ve göçmenler yerine vatandaşlara yardıma öncelik verilmesini talep ederken solcu popülistler sağlık hizmetlerine ve diğer sosyal korumalara yönelik yetersiz yatırımı eleştirmişlerdir. Ayrıca, hükümetteki popülistler teknik ve bilimsel uzmanlığın önemine işaret ederek krizi depolitize etmeye çalışırken, muhalefetteki popülistler pandemiyi politize etmeye çalışmışlardır. Son olarak, dünya çapında 102 ülkedeki demokrasi ihlallerini inceleyen bir çalışmada (Kavakli, 2020), iktidardaki popülistlerin pandemi sırasında popülist olmayanlara göre önemli ölçüde daha fazla demokrasi ihlali yaptığı sonucuna varılmıştır.

Kamusal Sorunların Siyasallaştırılması

Siyasallaştırma, en genel ifadeyle, daha önce siyasi olmayan bir meseleyi ya da bir kurumu siyasi hale getirerek siyaset alanına taşıma talebi ya da eylemi anlamına gelmektedir. Kavram, siyaset alanına taşınan meselenin, böylelikle bir çekişme konusuna, çatışma merkezine, tartışmalara ve alternatiflere açık bir alana dönüşme sürecini ifade etmektedir (Zürn, 2019). Siyasallaştırmanın aksine "depolitizasyon" ise, belirli bir fenomenin veya konunun siyaset alanından çıkarılması veya politik karakterinin inkâr edilmesidir. Kavram, ayrıca, siyasete ve katılıma olan ilginin azalması, kamusal alanın içinin boşaltılması ve olası muhalefeti engellemeye yönelik güç kullanımı gibi bir dizi süreci ifade etmektedir (Bobba ve Hubé, 2021a).

Siyasi olmayan bir konunun siyasi alana taşınıp kamusal bir soruna dönüşmesi çok aşamalı bir süreçtir. Bir konunun sorun olarak algılanabilmesi için kamuoyunda o şekilde inşa edilmesi, işlenmesi ve çerçevelenmesi gerekir. Başka bir deyişle, belirli bir konuyu siyasi alana taşımak bir dizi eylemin uygulanmasıyla mümkün olabilir. (Gamson, 1990). Bu eylemlerden, "adlandırma, suçlama, iddia etme" üçlüsü en dikkat çekici olanıdır. "Adlandırma", özel veya kamusal bir durumu haksız ve siyasi olarak ele alınmaya değer olarak tanımlama eylemini ifade eder. "Suçlama", bir veya daha fazla sosyal veya siyasi aktörün söz konusu sorundan sorumlu tutulmasına dair bir eylemdir. Son olarak, "iddia etme", soruna bir çözüm önerme ve destekleme eylemini ifade eder (Orsini, 2002). Bu bağlamda, Bobba ve Hubé'den (2021a) alıntılanan ve belirli bir konunun siyasallaşma sürecini gösteren Tablo 1 aşağıda sunulmuştur.

Tablo 1. Kamusal sorunların siyasallaştırılması

Aşama	Eylem	Çekişme	Çıktı
Ortaya Çıkış	Adlandırma	Konunun/sorunun siyasi ve siyasi olmayan durumu	Bir veya daha fazla siyasi veya sosyal aktör, belirli bir konuyu/sorunu kamusal kapsamı ve siyasi niteliği olan bir konu/sorun olarak tanımlar. Konu yeni bir siyasi bölünme veya karşıtlık haline gelir.
Yüzleşme	Suçlama	Sorumluluğun atfedilmesi ve konunun/sorunun sahiplenilmesi	Bir veya daha fazla siyasi veya sosyal aktör, diğer aktörleri sorunla yüzleşmemekle veya sorunla gerekli aciliyet ve etkinlikle yüzleşmemekle suçlar.
Yönetme	İddia etme	Konuya/soruna yönelik alternatif çözümler	Bir veya daha fazla siyasi veya sosyal aktör bir çözüm önerir ve konuyu/sorunu çözme yeteneği olduğunu iddia eder.

Bir sorunun ortaya çıkma aşamasında, "adlandırma" eylemi, belirli bir konuyu siyasi alana taşır ve siyasi aktörlerin kriz çözme sürecinde meşru oyuncular olarak yer almalarını sağlar; yüzleşme aşamasında, "suçlama" eylemi aracılığıyla hesap verme sorumluluğu ve sorunun iyeliği belirlenir; son olarak, yönetim aşamasında, "iddia etme" eylemi, soruna özgü çözümlerin karşı karşıya gelmesini ifade eder.

COVID-19'un Popülist Siyasallaştırılması

Bu başlık altında, kamusal konuların siyasallaşmasına ilişkin daha önceki satırlarda çizilen çerçeveden faydalanarak popülistlerin COVID-19 pandemi krizini nasıl siyasallaştırdıklarını farklı ülkelerden örneklerle değerlendirmeye çalışacağız.

Popülist liderlerin yıldızı, genellikle, takipçilerini yani gerçek "halk"ı ortak bir düşmana karşı seferber etmelerine imkân veren kriz durumlarında parlar. Krizler siyasi olarak o denli kullanışlıdır ki nesnel olarak var olmadıkları yerlerde bazen kurgusal olarak üretilirler (Roberts, 2022). Moffitt'in (2022) iddia ettiği

gibi, “gerçek” veya “kurgulanmış” krizler, popülist figürler tarafından siyasi hedeflerini ilerletmek için fırsat olarak görülür.

COVID-19 krizi, o sıradaki ABD Başkanı Donald Trump’a da hayal ettiği popülist politikaları uygulamak için bu tür bir fırsat yarattı. Trump’ın pandemi yönetimi, kendine özgü popülist liderliğinin izini taşıyordu, ancak aynı zamanda onun iç çelişkilerini ve trajik bir şekilde gerçek olan bir krize tutarlı veya etkili bir ulusal tepkiyi seferber etmedeki yetersizliğini de ortaya çıkardı (Roberts, 2022). Trump’ın kriz performansı, günah keçisi ilan etme, kutuplaştırma, yerleşik kurumlara saldırma ve uzmanlığı küçümsemeyle doluydu (Lowndes, 2020). Bu, cesur ve kararlı eylem yerine kurumsal felce, ortak bir tehdide karşı koyma seferberliği yerine toplumsal tıkanıklığa yol açtı (Roberts, 2022).

Trump’ın popülizmi, “halk” ve “öteki” inşasında yerelci, izolasyonist, yabancı düşmanı ve ırkçı eğilimleriyle oldukça milliyetçiydi. Aynı zamanda hem ulusal hem de ulusötesi siyasi kurumlara karşı içgüdüsel olarak düşmandı. Trump’ın milliyetçi ve izolasyonist kartı ise, yabancıları günah keçisi ilan etmek veya kriz için dışarıdakileri suçlamak için zaten cebindeydi (Roberts, 2022). Çin ile süregiden ticaret savaşı ve diğer gerilimler göz önüne alındığında, Trump şaşırtıcı olmayan bir şekilde COVID-19’dan “Çin virüsü” olarak söz etti ve Çin hükümetinin görevini kötüye kullanmasının bir sonucu olarak tüm dünyanın acı çektiğini iddia etti (Griffiths, 2020). Bu yetmezmiş gibi Dünya Sağlık Örgütü’nü (DSÖ), Çin’in kontrolü altında olmakla ve Çin’in virüsün yayılmasıyla ilgili sorumluluğunu örtbas etmekle suçladı (McNeil ve Jacobs, 2020). Trump (2020) ayrıca göçmen karşıtı politikalarını hayata geçirmek için pandemiyi bir koz olarak kullandı. Trump’un günah keçileri dış aktörlerle sınırlı değildi, kutuplaştırıcı, ikili siyaset görüşü -popülizmin tipik bir örneği- onu Demokrat Parti’yi ve medyayı, başkanlığını baltalamak için virüs tehdidini abartmakla suçlamaya yöneltti (Roberts, 2022). Bununla birlikte, bilimsel ve tıbbi uzmanlıkla da defalarca çatıştı (Lowndes, 2020). Tüm bu nedenlerle, Trump’ın pandemi yönetimi, vatandaşların etrafında toplanabileceği birleştirici bir kolektif amaç sağlamak yerine partizan kutuplaşmayı şiddetlendirdi (Roberts, 2022).

Macaristan’da popülist Başbakan Viktor Orbán, pandeminin ortaya çıkış aşamasında depolitize bir yaklaşım benimsedi. Hatta tüm dikkatlerin koronavirüse yönelmesine rağmen karşı karşıya olunan en önemli tehdidin hâlâ göç olduğunu iddia etti (Bene ve Boda, 2021). Fakat virüs ülkesine ayak bastığında bu yaklaşım bir anda değişti ve Başbakan, hükümet yanlısı medyanın da desteğiyle kendisini kriz yönetiminin tek lideri olarak sundu. Etkin kriz yönetiminin, her türlü siyasi rekabeti bir kenara koymayı ve ulusal birliği gerektirdiğini savunan Orbán, krizi savaş benzeri metaforlarla betimleyerek tehdidin büyüklüğünü sürekli vurguladı (Kim, 2020). Popülizmin el kitabını takip

ederek, kriz önlemlerine ilişkin açıklamalarında devamlı olarak "halk"tan söz etti ve uygulanan politikaları "halk iradesi"ne dayandırarak meşrulaştırdı (Batory, 2022). Tersine çevrilmiş bir siyasallaştırma biçimiyle, iktidarın krizi siyasi bir motivasyon olmaksızın yönetirken muhalefetin kendi çıkarları doğrultusunda konuyu siyasallaştırmak için yoğun çaba sarf ettiğini öne sürdü (Bene ve Boda, 2021). Tipik popülist kriz tepkisi modeline uygun olarak Orbán, pandeminin sorumluluğunu göçmenler, göçü cesaretlendiren seçkinler, Avrupa Birliği (AB) ve hatta ünlü yatırımcı George Soros gibi "olağan şüphelilere" atfetmekten geri durmadı (Batory, 2022).

Brezilya Devlet Başkanı Jail Bolsonaro, seçilmesinden bu yana, ülkedeki siyasi gündemi belirleme ve çerçeveleme yeteneğine sahip olduğunu herkese göstermişti. Bir popülist olarak, yalnızca ekonomik ve siyasi bir krizin ürünü değil, aynı zamanda krizi tetikleyen bir aktördü. Açıklamaları ve eylemleri, toplumdaki (çoğunlukla hayali) bir tehdide dikkat çekmeye, günah keçisi ilan ettiği hasımlarına ve kurumlara karşı husumeti derinleştirmeye ve bu yolla normal siyasetin koordinatlarını değiştirmeye yönelikti (de Barros, 2020). Ancak COVID-19 pandemisi, Bolsonaro'nun kontrolü dışında gelişen ve bu nedenle kolayca sembolize edemeyeceği "gerçek" bir kasırgaydı. Nitekim o da salgını inkâr etme yolunu seçti (Bertholini, 2022). Pandemi döneminde Bolsonaro, dört temel popülist performans ortaya koydu (de Barros, 2020): Bilim karşıtlığı olarak popülizm, demagojik oportünizm olarak popülizm, otoriterizm olarak popülizm ve sorumsuz ekonomi politikaları olarak popülizm. İlk olarak, Bolsonaro, krizi "histeri" ve önemsiz bir "soğuk algınlığı" olarak nitelendirerek hastalara hidroksiklorokin önerdi. Bir aydan kısa bir süre içinde, DSÖ'nün tavsiyelerine uyarak sosyal mesafe önlemlerini savunan ve test edilmemiş ilaçların kullanılmasına karşı çıkan iki sağlık bakanını görevden aldı (Londoño, 2020). Karantinanın gereksiz yere ekonomiye zarar vereceğini söyleyerek karantinayı savunan herkesi "hain" veya "komünist" olarak yaftaladı. Bolsonaro'nun demagojik oportünizm şeklindeki popülizmini gösteren en çarpıcı örnek ise, kısa vadede işleri kurtarmanın insan hayatını kurtarmaktan daha önemli olduğunu ifade eden "Brezilya duramaz!" cümlesiydi (de Barros, 2020). Bolsonaro'nun karantinaya karşı tepkisi popülizminin otoriterlik boyutunu da açığa çıkardı. Salgın sırasında mitingler düzenleyerek tabanını Kongre'ye ve yargı kurumlarına karşı kışkırttı. Öyle ki kabineden istifa eden adalet bakanı, onu "kanunların üstünde" olmayı istemekle suçladı (Nugent, 2020). Son olarak, Bolsonaro, uygulamak istediği kemer sıkma politikalarını meşrulaştırmak için, kendi deyimiyle, devletin sırtından geçinen asalakların, yozlaşmış bürokratların ve köhnemiş siyasetçilerin halka karşı birleştiğini iddia ederek hayali bir düşman yarattı (de Barros, 2020).

Hindistan'da, Başbakan Narendra Modi'nin pandemi yönetimi, Moffitt'in (2015) popülistlerin kriz sırasında nasıl performans gösterdiklerine ilişkin ortaya koyduğu modele oldukça uygundu. Başbakan, ilk olarak, pandemi stratejisinin merkezine "halk"ı yerleştirdi ve krizin sorumlusu olarak "ötekileri" işaret etti. Söz konusu "öteki" ise tahmin edilebileceği üzere Müslüman azınlıktı. Modi ayrıca, yönetişim ve pandeminin ele alınmasıyla ilgili sorulara ayrıntılı yanıt vermekten kaçındı ve bunun yerine, STK'ları ve gönüllü özel kuruluşları salgınla mücadeleye yardımcı olmaya çağırmak ve önemli aşı tedarik sorumluluklarını eyaletlere devretmek gibi basit çözümler önerdi (Bhogale ve Suryanarayan, 2022). Benzerleri gibi, bilimi ve uzmanlığı küçümseyen Modi, bilim dışı tedavileri tavsiye etmekle kalmayıp hıncahınç dolu seçim mitingleri de düzenledi (Slater ve Masih, 2021). Modi hükûmeti ayrıca, salgınla ilgili olumsuz haberleri engellemek için Facebook ve Twitter gibi sosyal medya şirketleri üzerinde baskı kurmaya çalıştı. Birçok vatandaş, politikacı ve gazeteci, sosyal medyada hükûmeti COVID-19 konusunda eleştirdiği için fişlendi (Bhogale ve Suryanarayan, 2022).

Buraya kadar, iktidardaki popülist liderlerin ya da partilerin pandemi dönemindeki hareket tarzlarını ele aldık. Şimdi ise muhalefetteki bir popülist liderin/partinin COVID-19 krizine nasıl yaklaştığına kısaca değineceğiz. Fransa'da, Marine Le Pen liderliğindeki popülist aşırı sağcı Ulusal Birlik Partisi'nin COVID-19 krizinden en iyi şekilde yararlanmaya çalıştığı görüldü. Pandemi boyunca Ulusal Birlik Partisi, COVID-19'u kendi ideolojik mesajlarına bağlamaya ve yönetici seçkinleri itibarsızlaştırmaya çalıştı (Baloge ve Hubé, 2021). Le Pen, krizi özellikle göç ve güvenlik meseleleriyle ilişkilendirdi (Lorimer ve vanderWilden, 2022). Hükûmeti salgın önlemleri kapsamında yaşlılar yerine göçmenlere öncelik vermekle suçlayarak "yerli Fransızlar" ve "göçmenler" arasında bir tür halk/seçkin ikiliği resmetti. Ayrıca salgın ile küreselleşme ve AB arasında bir bağ olduğu algısını yaratmaya çabalayarak küreselleşmeye ve AB'ye karşı egemenlikçi, düzen karşıtı ve eleştirel bir söylem geliştirdi (Chazel, 2020). Le Pen daha önce bahsettiğimiz bazı popülist liderlerden farklı olarak -muhtemelen muhalefette olduğu için- krizin ciddiyetini ve bilim camiasının uzmanlığını küçümsemedi, bunun yerine hükûmetin yetkinliği ve güvenilirliği konusunda şüphe uyandırdı (Baloge ve Hubé, 2021). Özetle, Le Pen ve partisinin pandemi sürecindeki tutumu, tipik bir popülist radikal sağ anlayışın ürünüydü ve hem yerelci argümanlardan hem de seçkin karşıtı duygulardan yararlanma açısından, pandemi öncesi ideolojik taahhütleriyle büyük ölçüde tutarlıydı (Lorimer ve vanderWilden, 2022).

Sonuç

Kriz ve popülizm arasında güçlü bir bağlantı vardır. Birçok yazar, kriz ile popülizmin yükselişi arasında doğrudan ve nedensel bir ilişki bulunduğunu, bir krizin varlığının popülizmin gün yüzüne çıkması için gerekli bir ön koşul olduğunu düşünmektedir. Bu iki olgu arasındaki nedensellik ilişkisinden daha az emin olanlar bile, krizin popülizmin ortaya çıkmasında bir ön koşul olmasa da kolaylaştırıcı bir faktör olduğunu kabul etmektedirler. Dolayısıyla popülistler, genel olarak, *"Eğer ortada bir kriz yoksa onu icat etmek gerekir."* düşüncesiyle hareket ederler.

Popülistler, toplumsal meseleleri kendi Maniheist toplum vizyonlarına uygun bir biçimde siyasallaştırarak bir kriz duygusu yaratırlar. Ne var ki insan kontrolü dışında ortaya çıkan krizleri (doğal afetler gibi) siyasallaştırmak o kadar kolay değildir. Bu tür bir krizi popülist bir şikâyet çerçevesine bağlamanın ve kutuplaşmaya vesile kılmanın zorluğu, popülistlerin kriz durumlarını sömürmek için test edilmiş stratejileri kullanma kapasitelerini kısıtlasa da bu, onlar için aşılması imkânsız bir engel değildir. Nitekim popülistlerin, küresel bir trajedi olan COVID-19 pandemisini de kendi gündemlerine bağlayarak, çatışmaları ve kutuplaşmayı derinleştirerek, hatta liberal ve demokratik kurumlara saldırarak siyasallaştırmaya çalıştıkları görüldü.

Popülistlerin pandemi dönemindeki kriz performansları, iktidarda ya da muhalefette olmalarına göre bazı farklılıklar gösterse de hepsinin, stratejilerini ve söylemlerini geliştirirken popülizmin el kitabına uydukları açıktı. Dolayısıyla çoğu, krizin sorumlusu olarak "ötekileri" işaret etti. Bu "öteki" ise, ülkeden ülkeye değişmekle beraber, genellikle göçmenler, dini/etnik azınlıklar, siyasi ve ekonomik seçkinler ya da muhaliflerdi. Özellikle iktidardaki popülistlerin, salgını küçümsedikleri, bilimsel ve tıbbi uzmanlıkla çatıştıkları, muhalefeti krizi siyasallaştırmakla itham ettikleri ya da bir dış düşman yarattıkları görüldü. Özetle, pandemi sırasında çoğu popülistin, vatandaşları kolektif bir amaç için birleştirmek yerine kutuplaşmaya ve otoriter eğilimlerini meşrulaştırmaya yönelik stratejiler izlediğine şahit olundu.

Kaynakça

1. Baloge, M. & Hubé, N. (2021). France: Governmental unpreparedness as a discursive opportunity for populists. In G. Bobba & N. Hubé (Eds.), *Populism and the politicization of the COVID-19 crisis in Europe.* (pp. 59-71). Cham, Switzerland: Palgrave Macmillan.
2. Batory, A. (2022). Hungary: Creeping authoritarianism in the name of pandemic response. In N. Ringe & L. Rennó (Eds.), *Populists and the pandemic: How populists around the world responded to COVID-19* (pp. 117-126). New York: Routledge.
3. Bene, M. & Boda, Z. (2021). Hungary: Crisis as usual-populist governance and the pandemic. In G. Bobba & N. Hubé (Eds.), *Populism and the politicization of the COVID-19 crisis in Europe.* (pp. 87-100). Cham, Switzerland: Palgrave Macmillan.
4. Bertholini, F. (2022). Brazil: We are all going to die one day. In N. Ringe & L. Rennó (Eds.), *Populists and the pandemic: How populists around the world responded to COVID-19* (pp. 44-56). New York: Routledge.
5. Betz, H. G. & Johnson, C. (2004). Against the current-stemming the tide: The nostalgic ideology of the contemporary radical populist right. *Journal of Political Ideologies, 9(3),* 311–327. https://doi.org/10.1080/1356931042000263546
6. Bhogale, S. & Suryanarayan, P. (2022). India: The good, the bad, and the deadly consequences of India's pandemic response. In N. Ringe & L. Rennó (Eds.), *Populists and the pandemic: How populists around the world responded to COVID-19* (pp. 148-161). New York: Routledge.
7. Bobba, G. & Hubé, N. (2021a). COVID-19 and populism: A sui generis crisis. In G. Bobba & N. Hubé (Eds.), *Populism and the politicization of the COVID-19 crisis in Europe.* (pp. 1-16). Cham, Switzerland: Palgrave Macmillan.
8. Bobba, G. & Hubé, N. (Eds.). (2021b). *Populism and the politicization of the COVID-19 crisis in Europe.* Cham, Switzerland: Palgrave Macmillan.
9. Canovan, M. (1999). Trust the people! Populism and the two faces of democracy. *Political Studies, 47(1),* 2-16.
10. Chazel, L. (2020). France. In G. Katsambekis & Y. Stavrakakis (Eds.), *Populism and the pandemic: A Collaborative report.* (pp. 21-23). Thessaloniki: Populismus Interventions No.7.
11. de Barros, T. Z. (2020). Brazil. In G. Katsambekis & Y. Stavrakakis (Eds.), *Populism and the pandemic: A Collaborative report.* (pp. 18-20). Thessaloniki: Populismus Interventions No.7.

12. Gamson, W. (1990). *The strategy of social protest.* Belmont: Wadsworth Publications.
13. Greer, L. S., King, E. J., Fonseca, E. M. & Peralta-Santos, A. (Eds.). (2021). *Coronavirus politics: The comparative politics and policy of COVID-19.* Ann Arbor: University of Michigan Press.
14. Griffiths, J. (2020, October 3). *Trump has repeatedly blamed China for a virus that now threatens his health. This will make Beijing nervous.* CNN. https://edition.cnn.com/2020/10/02/asia/trump-china-coronavirus-intl-hnk/index.html
15. Hay, C. (1999). Crisis and the structural transformation of the state: Interrogating the process of change. *The British Journal of Politics and International Relations, 1(3),* 317-344. https://doi.org/10.1111/1467-856X.000
16. Katsambekis, G. & Stavrakakis, Y. (2020). Populism and the pandemic: Introduction and preliminary findings. In G. Katsambekis & Y. Stavrakakis (Eds.), *Populism and the pandemic: A Collaborative report.* (pp. 3-9). Thessaloniki: Populismus Interventions No.7.
17. Kavakli, K. C. (2020). *Populist governments and democratic backsliding during the COVID-19 pandemic* [Working Paper]. https://kerimkavakli.com/research/
18. Kim, S. (2020). Hungary. In G. Katsambekis & Y. Stavrakakis (Eds.), *Populism and the pandemic: A Collaborative report.* (pp. 29-30). Thessaloniki: Populismus Interventions No.7.
19. Kneuer, M. (2019). The tandem of populism and Euroscepticism: A comparative perspective in the light of the European crises. *Contemporary Social Science, 14(1),* 26–42. https://doi.org/10.1080/21582041.2018.1426874
20. Kriesi, H. (2015). Populism: Concepts and conditions for its rise in Europe. *Comunicazione Politica, 16(2),* 175-194.
21. Laclau, E. (2005). Populism: What's in a name? In F. Panizza (Ed.), *Populism and the mirror of democracy* (pp. 32-49). London: Verso.
22. Lasco, G. (2020). Medical populism and the COVID- 19 pandemic. *Global Public Health, 15(10),* 1417-1429. https://doi.org/10.1080/17441692.2020.1807581
23. Londoño, E. (2020, May 15). *Another health minister in Brazil exits amid chaotic coronavirus response.* The New York Times. https://www.nytimes.com/2020/05/15/world/americas/brazil-health-minister-bolsonaro.html
24. Lorimer, M. & vanderWilden, E. (2022). France: Balancing respectability and radicalization in a pandemic. In N. Ringe & L. Rennó (Eds.), *Populists*

and the pandemic: How populists around the world responded to COVID-19 (pp. 228-236). New York: Routledge.
25. Lowndes, J. (2020). United States of America. In G. Katsambekis & Y. Stavrakakis (Eds.), *Populism and the pandemic: A Collaborative report.* (pp. 53-56). Thessaloniki: Populismus Interventions No.7.
26. Mair, P. (2002). Populist democracy vs party democracy. In Y. Mény & Y. Surel (Eds.), *Democracies and the populist challenge* (pp. 81-98). London: Palgrave Macmillan.
27. McNeil, D. G. & Jacobs, A. (2020, May 29). *Blaming China for pandemic, Trump says U.S. will leave the W.H.O.* The New York Times. https://www.nytimes.com/2020/05/29/health/virus-who.html
28. Meyer, B. (2020). *Pandemic populism: An analysis of populist leader's responses to Covid-19* [White paper]. Tony Blair Institute for Global Change. https://institute.global/sites/default/files/articles/Pandemic-Populism-An-Analysis-of-Populist-Leaders-Responses-to-Covid-19.pdf
29. Moffitt, B. (2015). How to perform crisis: A model for understanding the key role of crisis in contemporary populism. *Government and Opposition, 50(2),* 189-217. https://doi.org/10.1017/gov.2014.13
30. Moffitt, B. (2022). *Popülizm.* (Çev. Y. Öner). İstanbul: Liberus Kitap. (Özgün çalışma 2020).
31. Mudde, C. (2007). *Populist radical right parties in Europe.* Cambridge: Cambridge University Press.
32. Mudde, C. & Rovira Kaltwasser, C. (2019). *Popülizm: Kısa bir giriş.* (Çev. S. E. Türközü). Ankara: Nika Yayınevi. (Özgün çalışma 2017).
33. Müller, J. W. (2021). *Popülizm nedir?* (Çev. O. Yıldız). İstanbul: İletişim Yayınları. (Özgün çalışma 2016).
34. Nugent, C. (2020, May 21). *'I didn't enter the government to serve a master.' Brazil's star justice minister on his resignation and clash with President Bolsonaro.* Time. https://time.com/5840854/sergio-moro-brazil-interview/
35. Orsini, M. (2002). The politics of naming, blaming and claiming: HIV, hepatitis c and the emergence of blood activism in Canada. *Canadian Journal of Political Science, 35(3),* 475–498.
36. Panizza, F. (2005). Introduction. In F. Panizza (Ed.), *Populism and the mirror of democracy* (pp. 1-31). London: Verso.
37. Ringe, N. & Rennó, L. (Eds.). (2022). *Populists and the pandemic: How populists around the world responded to COVID-19.* New York: Routledge.

38. Roberts, K. M. (2022). The United States: Trump, populism, and the pandemic. In N. Ringe & L. Rennó (Eds.), *Populists and the pandemic: How populists around the world responded to COVID-19* (pp. 19-28). New York: Routledge.
39. Slater, J. & Masih, N. (2021, April 29). *In India's devastating coronavirus surge, anger at Modi grows.* The Washington Post. https://www.washingtonpost.com/world/2021/04/29/india-coronavirus-modi/
40. Stavrakakis, Y., Katsambekis, G., Kioupkiolis, A., Nikisianis, N. & Siomos, T. (2018). Populism, anti-populism and crisis. *Contemporary Political Theory, 17,* 4–27.
41. Staykova, E., Otova, I. & Ivanova, V. (2016). Anti-elitism as a populist strategy of defending 'the people'. In M. Ranieri (Ed.), *Populism, media and education challenging discrimination in contemporary digital societies* (pp. 105-123). London: Routledge.
42. Stojarová, V. (2018). Populist, radical and extremist political parties in Visegrad countries vis à vis the migration crisis. In the name of the people and the nation in Central Europe. *Open Political Science, 1,* 32-45. https://doi.org/10.1515/openps-2018-0001
43. Stone, D. A. (1989). Causal stories and the formation of policy agendas. *Political Science Quarterly, 104(2),* 281-300.
44. Taggart, P. (2004). *Popülizm.* (Çev. B. Yıldırım). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları. (Özgün çalışma 2000).
45. Trump, D. [@realDonaldTrump]. (2020b, April 20). *In light of the attack from the Invisible Enemy, as well as the need to protect the jobs of our GREAT American Citizens, I will be signing an Executive Order to temporarily suspend immigration into the United States!* [Tweet]. Retrieved from https://twitter.com/realdonaldtrump/status/1252418369170501639?lang=en.
46. Weyland, K. (1999). Neoliberal populism in Latin America and Eastern Europe. *Comparative Politics, 31(4),* 379–401.
47. Zürn, M. (2019). Politicization compared: At national, European, and global levels. *Journal of European Public Policy, 26(7),* 977-995. https://doi.org/10.1080/13501763.2019.1619188

SOSYAL REFAH TİPOLOJİLERİ BAĞLAMINDA TÜRKİYE'DEKİ SOSYAL GÜVENLİK SİSTEMİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Nurten Ebru ÖZDEMİR[1]
Mehmet Akif ERÇELİK[2]

[1]Öğr. Gör. Bitlis Eren Üniversitesi SBMYO, Bitlis, Türkiye,
neozdemir@beu.edu.tr, ORCID: 0000- 0002-3113-2378
[2]Öğr. Gör. Dr. Bitlis Eren Üniversitesi SBMYO, Bitlis, Türkiye,
maercelik@beu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6387-853X

Giriş

"Sosyal devlet", " refah devleti" ve "sosyal refah devleti" kavramlarının birbirinden farklı kavramlar olmadığını vurgulamak gerekmektedir. Bu kapsamda Türkiye'de sosyal hukuk devleti ve sosyal devlet kavramlarının çok yaygın bir kullanıma sahip olduğundan bu çalışmada "sosyal refah devleti" kavramı kullanılacaktır. Sosyal refah devlet politikaları; gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin iyilik olma halini/iyilik olmama halinin üzerindeki önemi, hem siyasetin hem de akademinin bu alan üzerindeki araştırma ve gelişmelerin de dinamik olması durumunu doğurmuştur. Sosyal refah tipolojileri bağlamında sosyal güvenlik uygulamalarının; çok boyutlu olması, dinamik bir yapısının olması, sürekli olması ve aynı zamanda karmaşık bir yapıya sahip olması bu alanda yapılacak çalışmaları zorlaştırmaktadır. Bu zorlukların aşılması refah tipolojilerinin karşılaştırmalı incelemesini gerekli kılmaktadır.

Sosyal refah devleti; sosyal, iktisadi ve siyasi hayata aktif ve kapsamlı müdahalelerde bulunarak sosyal refah politika ve uygulamalarının en üst seviyeye çıkarılmasını amaçlayan tipolojidir. Aynı zamanda sosyal refah devleti; gelirin yeniden dağıtımı, müdahale edici, belirlenen yasa ve kurallar çerçevesinde belirlenen düzenleyiciliği ve girişimciliği üstlenen bir yapıya sahiptir (Şenkal &Sarıipek, 2007: 146). Sosyal politika araçları ve amaçları arasında yer alan sosyal refah devleti politikaları bağlamında sosyal güvenlik uygulamaları ülkelerin sosyokültürel ve ekonomik yapılarına bağlı olarak ortaya çıkmakta ve gelişmektedir. Bu çalışmada; sosyal refah tipolojisini açıklanacak, sosyal refah tipolojileri ile ilgili yapılan çalışmaları kronolojik olarak irdelenecek ve son olarak bu çalışmalarının aynı ve farklı yönleri karşılaştırılmalı bir biçimde açıklanacaktır. Sosyal refah tipolojileri sınıflandırma çalışmalarında hala günümüzde etkilerinin devam ettiği Esping- Andersen'in; Liberal, Korporatist ve Sosyal Demokrat sosyal refah tipolojilerine dayalı üçlü sınıflandırma bağlamında sosyal güvenlik alanında yapılan çalışmalar, katkılar ve eleştiriler irdelenecektir. Diğer bir ifade ile bu tipolojilerin aynı ve farklı yönleri ele alınacaktır. Çalışma ayrıca sosyal refah tipolojileri bağlamında Türkiye'deki sosyal güvenlik sistemlerinin de benzer ve farklı yönleri irdelenecektir. Sosyal refah tipolojileri sınıflandırılmasında Türkiye her ne kadar Güney Avrupa refah tipoloji içerisinde benzer özellikler gösterse de refah tipolojileri bağlamında Türkiye'de sosyal güvenlik sistemi karma bir yapıya sahiptir.

1. Sosyal Refah Devleti

"Refah" (welfare) kelime olarak her zaman tartışmalı ve muğlak olan bir kavramdır. Refah basit bir ifade ile "bir bireyin veya toplumun sağlık, huzur ve mutluluğu veya iyi olma halinin maddi ve sosyal ön koşulu" şeklinde

tanımlanmaktadır. Bu tanıma ek, refah olgusu dezavantajlı gruplarda yer alan çocuklar, yaşlılar, engelliler, hastalar vb. durumdaki insanlara koruma sağlayan hizmetler dizini olarak da ifade edilmektedir. Avrupa Birliğinde ise refah kavramı "sosyal koruma" anlamına gelmekle birlikte gelir düzeyi olmayan yoksul vatandaşlara finansal yardımı da ifade etmektedir (Spicker, 2004: 1). Sosyal devlet, sosyal barışı ve adaleti sağlamak hedefiyle, ülkenin sosyo kültürel ve sosyo ekonomik yaşantıya aktif bir müdahaleyi gerekli ve yasal gören bir devlet politikasıdır. (Özbudun,2010: 135). Sosyal Refah Devleti; sosyal alanda görev ve sorumluluklar üstlenen, halkının onur ve haysiyetine yakışır bir şekilde maddi, çağdaş ve kültürel gereksinimlerini kapsayan, asgari refah şartlarını sağlamayı hedefleyen sosyal güvenlik kurumlarının kurmuş olan çağdaş bir devlet olarak tanımlanmaktadır (Serter, 1994: 32-33). Sosyal refah devleti; vatandaşları yaşlılık, işsizlik ve hastalıkla ilişkili piyasa risklerinden koruyarak onlara temel güvenlik sağlamayı taahhüt eden bir devlettir. Ayrıca koruma, sağlık hizmetleri, işsizlik yardımları, sosyal güvenlik, çocuk bakım politikaları, aile yardımları ve yaşlılık aylığı dâhil olmak üzere bir dizi sosyal politika sosyal refah devleti tarafından sağlanmaktadır.

Sosyal refah devleti olgusu 1930 ve 1940 yılları arasında geliştirilmiş olan ve aynı zamanda günümüzde de kullanılan bir kavramdır. Bu kavram; ülkelerin tarihsel gelişimi, ekonomik, kültürel, siyasal ve sosyal yapısı dikkate alındığında ülkelere göre farklı şekillerde yorumlanabilmektedir (Özdemir, 2007: 17). Bu nedenle sosyal refah devleti anlam olarak görece bir yapıya sahiptir. Diğer bir ifade ile sosyal refah devleti kavramı Amerika'da sadece devlet destekli emeklilik sistemi anlamına gelirken, İngiltere'de ise; sağlık, sosyal güvenlik, eğitim gibi yüksek harcama gerektiren alanlarının yanı sıra barınma evleri gibi kapsamı sınırlı programları ve bu program kapsamına alınanları da içine alan geniş bir alana sahiptir (Dilnot, 1995:1). Türkiye'de ise hem emeklilik hem sosyal güvenlik, sağlık, eğitim vb. hem de vatandaşların ekonomik ve sosyal esenliklerinin korunmasını ve teşvikini ifade eden bir kavramdır.

Geçtiğimiz yüzyıl boyunca Batı Sanayileşme ile birlikte sosyal refah devletini dar anlamda; ihtiyaç duyanlara gelir korumasını sağlamak amacıyla geliştirilen sosyal sigorta ve yardım programlarının çeşitleri olarak da tanımlanmaktadır. Diğer bir ifade ile sosyal refah devleti; daha fazla eşit haklara sahip olmak ve eşitliği elde etmek için sosyal veya piyasa güçlerinin oyununu değiştirmeye kendini adamış bir devlet olarak kavramsallaştırılmasıdır (Ruggie, 1984: 11). Son zamanlarda ise; hem analistler hem akademisyenler hem siyasiler hem de feministler sosyal refah devletinin daha geniş bir tanımını savunmaktadırlar. Bu doğrultuda kreş, eğitim, barınma, tıbbi hizmetler ve bağımlı vatandaşlarında da

bakımına adanmış diğer hizmetlerin yanında devletlerin vatandaşlarının refahının sağlanmasına yönelik yaptıkları tüm politikalar olarak tanımlanmaktadır.

Sosyal refah devleti, toplu risklerle başa çıkmak ve sosyal eşitsizliği azaltmak için bir sosyal düzenleme olarak anlaşılabilir. Tarihsel bir perspektiften bakıldığında, modern sosyal güvenlik kurumlarının gelişiminin, özellikle bölgesel ve sosyal olarak kapalı bir toplumun oluşumu olmak üzere, ulus devletlerin gelişimi ile yakından bağlantılı olduğu açıktır. Sosyal refah devleti, temelde daha önce ulus devletin yaptığı entegrasyon çabalarına bağlıydı, ancak aynı zamanda vatandaşlar arasındaki bağların derinleşmesine ve güçlenmesine de katkıda bulunmuştur. (Offe, 1998).

2. Sosyal Refah Tipolojileri

Sosyal refah tipolojilerinin sınıflandırılması kapsamında ilk çalışmalar 1958 yılında yapılmıştır. İlk olarak Harold L. Wilensky ve Charles N. Lebeaux tarafından yapılan bu çalışmalar ile sosyal refah tipolojileri "kalıntı" (residual) ve "kurumsal" (institutional) olarak sınıflandırılmış ve incelenmiştir. Kalıntı refah tipolojisine göre; normal koşullarda sosyal refahı sağlaması gereken kurumlar arasında yer alan toplumun en küçük yapı taş olan ailenin ve piyasanın işlevinin yerine getiremediği durumlarda sosyal refahın sağlanması rolü, devlete düşmektedir. Kurumsal refah tipolojisi ise; sosyal refahın sağlanması rolünün devletin görevi olmasıdır (Özdemir, 2005: 235). Bununla birlikte Richard Titmuss sosyal refah tipolojine farklı bir bakış açısı getirerek "kalıntı refah tipolojisi" (Residual welfare), "endüstriyel başarı–performans tipolojisi" (industrial achievement–performance), "kurumsal–yeniden bölüşümcü tipolojisi" (institutional redistributive) (Christopher, 1998: 778) şeklinde üçlü sınıflama sistemi kullanmıştır. Bu üçlü sınıflandırmaya göre; Kalıntı refah tipolojisinde; Wilensky ve Lebeaux' un sınıflandırmasındaki gibi, iki doğal hizmet sağlayıcı olan piyasa ve aile yetersiz kaldığında, devlet geçici olarak refah hizmeti sunmaktadır. (Abrahamson, 1999: 396-397). Endüstriyel başarı-performans tipolojisinde, eğitim, sağlık ve sosyal güvenlik gibi sosyal refah politikalarını bir araya getirmekle beraber aynı zamanda bu tipoloji, sosyal ihtiyaçların karşılanmasında sosyal refah kuruluşlarına önemli bir görev vermektedir (Abrahamson, 1999: 397; Özdemir, 2007: 127-128). Son olarak kurumsal- yeniden bölüşümcü tipolojisinde; sosyal refah devleti, yurttaşların gereksinimleri/ihtiyacına bağlı olarak evrensel hizmetler sunmakla birlikte aynı zamanda yeniden dağıtıcı sosyal politikalar uygulamaları ile evrensel hakları garanti ederek ve bütün vatandaşlara kamu hizmetleri sunarak piyasanın geliri paylaştırmasına müdahale etmesidir (Özdemir, 2005: 236). Bu tipolojinin hedefi, eşitliği sağlamak, sosyal bütünleşme ve dayanışmayı gerçekleştirmek, bununla

birlikte damgalamanın ve dışlanmanın getirdiği olumsuz etkileri gidermektir (Ebbinghaus, Manow, 2001: 8).

Sosyolog Gøsta Esping-Andersen (1990), Titmuss'u (1958) temel alarak, çağdaş refah devleti araştırmalarında en yaygın şekilde kullanılan sosyal refah devlet tipolojisini geliştirmiştir. Sosyal refah tipolojilerinin sınıflandırılması konusunda en önemli, hala günümüzde tartışılan ve kabul görmüş, sınıflandırma Gøsta Esping- Andersen tarafından yapılmıştır. Esping-Andersen, refah devletlerini karakterize eden, gelir ve hizmet sağlamada devlet ile piyasa arasındaki ilişki ve refah devletinin sosyal tabakalaşma üzerindeki etkileri dâhil olmak üzere üç boyut önermektedir. Esping- Andersen (1990: 26-29) sosyal refah tipolojilerini; liberal sosyal refah tipolojisi, korporatist sosyal refah tipolojisi ve sosyal demokrat sosyal refah tipolojisi olmak üzere üç şekilde sınıflandırmıştır. Sosyal refah tipolojileri; sosyal refahı sağlamak için devlete, piyasaya ve aileye biçtikleri role göre farklılık göstermektedir. Her tipoloji, yarattığı sosyal hakların kalitesi ve ürettiği sosyal tabakalaşma sistemi ile daha da ayırt edilmektedir. Son olarak sosyal refah tipolojileri; refah devletlerinin sınıf ilişkilerini nasıl etkilediğine dair anlayışın merkezinde, "bireyin tipik yaşam durumunun işgücü piyasasına bağımlılıktan kurtulma derecesi" olarak tanımlanan sosyal haklar ve emeğin metadan arındırılması kavramları da yer almaktadır (Esping-Andersen ve Korpi, 1987: 40).

2.1. Liberal Sosyal Refah Tipolojileri

Liberal sosyal refah tipolojileri; "kalıntı refah tipolojileri ve Anglo- Sakson model olarak da adlandırılmaktadır. Bu tipoloji için ABD, Kanada ve Avustralya örnek ülkeler olarak gösterilebilir. Ayrıca İngiltere ve Yeni Zelanda da bir dereceye kadar bu tür refah tipolojilerine sahiptir (Pierson, 1998: 778, Esping-Andersen, 1990: 26-27). Liberal refah tipolojileri; piyasa mantığı tarafından şekillendiğinden devletin piyasaya asgari düzeyde müdahalesini varsaymaktadır.

Liberal refah tipolojilerinde, vatandaşlar esas itibariyle bireysel piyasa aktörlerini medyana getirirler. Piyasa ilişkilerini sosyal haklarla değiştirmek konusunda isteksizlik bulunmakla birlikte, vatandaşlar kendi refahlarını piyasada aramaları için teşvik edilmektedir. Bu tipolojide devletin sunduğu sosyal haklar zayıf olmakla birlikte; devlet piyasanın yarattığı sisteme çok sınırlı düzeyde müdahalede bulunmaktadır. Diğer bir ifade ile çalışma yaşamı dışında kalan insanlara yönelik sosyal refah hizmetleri, ancak muhtaç olup olmadığının araştırılması sonucunda söz konusu olabilmekte ve son derece minimum düzeyde bulunmaktadır (Esping- Andersen, 2002: 15).

Liberal sosyal refah tipolojileri, sosyal yardımların piyasa üzerindeki etkilerini sınırlandırmak amaçlı tasarlanmıştır. Bunun nedeni ise; sınırlı ya da orta

düzeyli sosyal refah harcamalarının söz konusu olduğu liberal sosyal refah tipolojilerinde, sosyal refah programlarının geliri telafi edici özelliği oldukça sınırlıdır, yalnızca minimum gelir garantisi sağlanmaktadır (Özdemir, 2007: 135). Diğer bir ifade ile devlet, son çare olarak başvurulacak bir merci olarak görüldüğünden, yalnızca en kötü durumda olanlara gelir transferi yapılmakta, dolayısıyla temel sosyal yardım programları gelir araştırmasına başvurmalarını gerekli kılmakta ve sosyal sigorta yararları oldukça mütevazıdır(Myles, Quadagno, 2002: 40 & Pringle,1998: 9). Ayrıca devletin vatandaşlara sağladığı fayda asgari düzeyde olup, genellikle gelir araştırmasına bağlıdır ve faydalananları damgalamaktadır (Özdemir, 2007: 134).

2.2. Korporatist Sosyal Refah Tipolojileri

Korporatist sosyal refah tipolojileri; "Kurumsal Refah Tipolojileri", "Muhafazakâr Refah Tipolojileri", "Sosyal Sigorta Modeli", "Bismarck Ülkeleri Modeli", "Alman Modeli", "Kıta Avrupası Modeli" ve daha yakın zamanlarda ise "Hıristiyan Demokratik Rejimleri" olarak da adlandırılmaktadır (Özdemir, 2007: 137). Bu refah tipolojisini örnekleyen ülkeler arasında Almanya, Avusturya, Fransa, Belçika ve İtalya bulunmaktadır (Pierson, 1998: 778, Esping-Andersen, 1990: 26-27).

Korporatist sosyal refah tipolojisi; sosyal statü farklılıklarının yeniden dağıtım yoluyla minimize edildiği, ailelerin ve dini organizasyonların sosyal hizmetleri sağlamadaki rolünün baskın olduğu ve aynı zamanda sektörel, mesleki ve diğer grupların geleneksel hiyerarşisini destekleyen, refah devletine orta sınıfın sıkı sıkıya bağlı olduğu bir sistemdir (Gökbuhar, Özdemir, Alparslan, 2008: 161). Katolik kiliselerin aktif rol almasından kaynaklı olarak Korporatist sosyal refah tipolojisinin uygulandığı ülkelerde refahı arttırmak amacıyla büyük ölçüde geleneksel aile yapısı hâkimdir. Burada geleneksel aile yapısının hâkim olmasındaki amaç; ihtiyaçların aile içerisinde giderilmesi ve sosyal hizmetlerin asgari düzeyde yapılmasıdır. Ayrıca bu tipolojide kadın istihdamı ve kadınlara iş olanaklarının sağlanması konusunda sunulan sosyal hizmet imkânları oldukça mütevazı olmakla birlikte; kadınların hem toplam istihdam seviyesi hem de kadınların işgücüne katılma oranları da oldukça düşüktür. Bunun nedeni ise bu tipolojide geleneksel aile yapısının hâkim olması yer almaktadır. Finansal sosyal refah olanakları, vergilerle sağlanmaktan ziyade; sosyal sigorta yoluyla sağlanmaktadır(Özdemir, 2007: 137-138). Aynı zamanda bu tipolojisi cömert sosyal haklar sunmaktadır, ancak piyasaya dayalı sınıf ve statü farklılıklarına bağlı olarak gelirin yeniden dağılımının marjinal olduğu görülmektedir.

Korporatist sosyal refah tipolojinin hâkim olduğu ülkelerde sosyal harcamalar, liberal refah tipoloji devletlerinden önemli oranda daha fazladır ve

gelir transferleri, erkek aile reislerinin gelir gereksinimlerini karşılamada yeterlidir (Özdemir, 2007: 138). Bu tipolojiyi benimseyen ülkeler, çalışma hakkı, yani istihdamı yüksek tutma hedefi yerine, sosyal güvenlik hakkını, yani sosyal sorunları sosyal güvenlik yoluyla çözme yöntemini benimsemişlerdir. Ayrıca devlet, farklı nedenlerle gelir kaybına uğrayan kişilere, yeni istihdam olanakları sunmak yerine, çözümü tazmin ve telafi edici politikalarda aramaktadır (Özdemir, 2007: 137-138; Esping-Andersen, 1990: 27).

2.3. Sosyal Demokrat Sosyal Refah Tipolojileri

Sosyal demokrat sosyal refah tipolojileri; "Evrensel Refah Tipolojileri", "Modern Refah Tipolojileri", "İskandinav Modeli", olarak da adlandırılmaktadır(Özdemir, 2007: 140). Aynı zamandan bu refah tipolojisi türünün önde gelen ülkesi İsveç olduğu için "İsveç Modeli" olarak da anılmaktadır. Bu refah tipolojiyi örnekleyen ülkeler arasında Norveç, Danimarka, Hollanda ve Finlandiya yer almaktadır (Pierson, 1998: 778, Esping-Andersen, 1990: 26-27).

Bu refah tipolojisi; tüm vatandaşlara cömert faydaların sağlandığı evrensellik, sosyal dayanışma ve sınıflar arasında eşitliğin yer aldığı ilkelere dayanmaktadır. Bu refah tipolojilerinin evrensel gelir garantisi, sosyal sigorta ve son derce gelişmiş hizmetler (çocuk, engelli ve yaşlılara yönelik yapılan hizmetler) olmak üzere üç karakteristik özelliği bulunmaktadır (Özdemir, 2007: 141). Ayrıca bu refah devletleri, devletin güçlü sosyal haklar sunarak eşitliği teşvik etmeye çalışan ve aynı zamanda özel refah düzenlemelerinin ise marjinal bir düzeyde olduğu bir toplum modelin temsil etmektedir (Özdemir, 2007: 140). Bu nedenle, gelirin yeniden dağıtımı ve herkese yüksek düzeyde gelir güvencesi sağlama üzerinde önemle durulmaktadır (Myles, Quadagno, 2002: 40). Diğer bir ifade ile bu tipolojide; minimum gereksinimlerin karşılanmasına dayalı bir eşitsizlikten ziyade, gereksinimlerin yüksek düzeyde karşılanması ile oluşacak eşitliği hedefleyen bir refah devleti anlayışı hâkimdir (Esping- Andersen, 1990: 27-28).

Sosyal demokrat refah tipolojilerinde; tüm vatandaşlara iş sağlamak ve tam istihdamın sağlanması öncelikli hedef ve politikalar arasında yer almaktadır. Bu hedef ve politikalardaki amaç; tam istihdamın ve iş imkânların sağlanması ile birlikte bireyler kendi gelirlerine güvenirler ve devletin sağladığı veya sunduğu refah hizmetlerine ve programlarına daha az bağımlı hale gelmektedirler (Gökbuhar, Özdemir, Alparslan, 2008: 161). Korporatist tipolojinin aksine sosyal demokrat tipolojisinde aileyi ve özellikle kadınları geleneksel sorumluluklardan kurtarmak amacıyla kapsamlı sosyal hizmet imkânları sunulmaktadır. Bu tipolojinin temelinde yatan ilke; koşulları yerine getiren tüm vatandaşlara çalışma ya da aile durumuna bakılmaksızın yardım yapılmasının yanında sistem tüm

vatandaşları kapsar ve geneldir bunun yanında yardımlar bireylere verilmektedir (Şenkal &Sarıipek, 2007: 158).

3. Sosyal Güvenlik

Sosyal güvenlik, "sosyal" ve "güvenlik" kelimelerin birleşiminden meydana gelen bir kavram olmakla birlikte bu kelimelerin her biri kendi başına farklı anlamlarda da kullanılmaktadır (Dilik, 1991:1). Kavramda yer alan sosyal kelimesi; insan topluluğu ve insani boyutla ilgili olmakla birlikte toplumu oluşturan bireyler ve sosyal gruplar arasında karşılıklı yardımlaşma, eşitlik, sosyal adalet ve sosyal refah unsurlarını içeren anlamlar bütünüdür (Alper, 2003: 4). Güvenlik ise; emniyet karşılığı olan "tehlikeyi" ifade etmektedir. Genel olarak tehlike, insanların istekleri ve iradeleri dışında meydana gelen, insanın beden ve ruh bütünlüğüne, gelirine ve mal varlığına zarar vererek insan hayatının devamını tehdit eden hal ve durumlar olarak tanımlanabilir (Alper, 2003: 4).Sosyal güvenlik kavram olarak kendisini oluşturan kelimelerin tekil anlamları ile yakından ilgili olmakla birlikte, özelikle sosyal kelimesinin güçlü kavramsallaştırma özelliğinden dolayı zaman ve mekân boyutu bakımından güvenlik kelimesine bu kelimenin ifade ettiği anlamdan daha derin ve geniş bir anlam kazandırmaktadır (Tokol, Alper, 2020: 217).

Sosyal güvenlik kavramsal olarak günümüzde yeni bir olgu olarak algılansa da gereksinim olarak insanlık tarihi kadar eski bir olgudur. Bu doğrultuda risk ya da tehlikelere karşı geleneksel (aile, komşuculuk, akrabalık, cemaat vb.) koruma mekanizmalarının yetersiz kalması nedeniyle, zorunlu sigorta tekniğine dayalı ilk sosyal güvenlik sisteminin esasları Almanya'da 1880'li yıllarda Otto Van Bismarck tarafından ortaya konulmuştur. Sosyal güvenliği tarihsel oluşum ve gelişim sürecinde ikinci önemli aşamayı ABD'de Başkan Roosevelt tarafından yürürlüğe konulan 1935 tarihli "Sosyal Güvenlik Yasası" oluşturmaktadır. Üçüncü son aşama ise; sosyal güvenlik düşüncesinde çağdaş anlamda yenileşmenin öncüsü olarak kabul edilen 1942 tarihli Beveridge Raporu yer almaktadır (Güzel, 2005:63).

Sosyal güvenlik, sosyal politika araçları arasında önemli bir yere sahip olmakla birlikte kar amacı gütmeyen sadece bireylerin ve vatandaşların iyi olma haline katkıda bulunan bir politika aracıdır. Sosyal güvenlik; bireylerin ana rahmine düştüğü andan itibaren başlayan ve hatta öldükten sonra da birinci derece akrabalarının faydalandığı bir sosyal politika aracıdır. Sosyal güvenlik bireylerin dününü, bugününü ve yarınını korumaktadır. Diğer bir ifade ile bireylerin hayatlarını güvence altına almak birlikte sosyal güvenlik; geçmişi korur, geleceğe de yatırım yapar. Sosyal güvenlik, herhangi bir mesleki ve sosyal risklerden kaynaklı geliri veya kazancı zarara uğramış kimselerin, başkasının yardımına

bırakılmaksızın insan onuruna yaraşır bir şekilde ihtiyaçlarını karşılayan bir sistemdir (Talas, 1955: 85). Ayrıca sosyal güvenlik, sosyal risklerin bireyler üzerindeki olumsuz etkilerini giderme çabası olarak tanımlanabilir (Tuna, Yalçıntaş, 1994: 129). Sosyal güvenliğin bireyler üzerindeki olumsuz etkilerini gidermek için iki yöntem bulunmaktadır. Birincisi, "sosyal sigorta sistemi" olarak ifade edilen primli rejim, ikincisi ise; sosyal güvenlik sistemlerinin tamamlayıcısı olan "kamu sosyal güvenlik harcamaları içerisinde yer alan sosyal yardım ve sosyal hizmetler diğer ifade ile primsiz rejimlerdir (Güzel, Okur, 1990: 487).

Sosyal güvenlik; kısa (hastalık, iş kazaları ve meslek hastalıkları, hastalık) ve uzun vadede (malullük, yaşlılık ve ölüm) ortaya çıkabilecek risklerden ekonomik ve sosyal problemlere karşı bireylerin ve toplumun kendisini korumasıdır. Uluslararası Çalışma Örgütünün (ILO) 1944 Philadelphia Konferans'ında ise sosyal güvenliğin *"halkın hastalık, işsizlik, yaşlılık, ölüm nedeniyle geçici veya sürekli olarak kazançtan yoksun kalması durumunda düşeceği yoksulluğa karşılık, tıbbi bakımdan dolayı çocuk sayısının artması ve analık halinde korunmasına ilişkin genel önlemler sistemi"* olarak tanımlanmıştır (Tokol, 2000: 144-145). 1948 yılında kabul edilen Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Beyannamesinin 22. maddesine göre sosyal güvenlik; *"Herkes, toplumun bir ferdi olarak sosyal güvenlik hakkına sahiptir; sosyal güvenlik, bireyin onuru, kişiliğin geliştirilmesi için kaçınılmaz ekonomik, sosyal ve kültürel hakların tatmin edilmesi* "olarak tanımlanmaktadır (Ayhan, 2012: 43). 1982 sayılı T.C. Anayasasının 60 maddesine göre ise; *"Herkes sosyal güvenlik hakkına sahiptir. Aynı zamanda devlet bu güvenliği sağlayacak gerekli önlemleri almak ve teşkilat kurmakla yükümlüdür"* hükmü ile sosyal güvenlik sosyal hak olarak herkese tanınmıştır.

Sosyal güvenlik gereksinimi insanoğlunun var olduğu andan günümüze her bireyin ve toplumun temel gereksinimleri arasında yer alan evrensel bir sosyal politika aracı ve amacıdır. Aynı zamanda günümüzde giderek gelişen ve sosyal refah devlet sisteminin bir sonucu olarak, sosyal güvenlik, toplumu var olan tüm bireyleri doğumdan ölüme olan süreçte güvence altına almış ve kapsamına dâhil etmiş bir sistemdir (Özdemir, 2007: 88). Bu nedenle hem gelişmiş, hem az gelişmiş ve hem de gelişmekte olan ülkelerde; siyasi, politik, kültürel ve ekonomik yapısı farklı olsa da, yeterli ya da yetersiz bir sosyal güvenlik sistemine sahiptir. Burada dikkat çekici husus ise; ülkelerin sahip olduğu ekonomik yapısı ve ülkelerin gelişmişlik düzeyi ile uyguladıkları sosyal güvenlik sistemi arasında doğru orantılı bir bağlantı bulunmasıdır. Bu durum gelişmiş ülkelerin uyguladıkları sosyal güvenlik sistemlerinin az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere göre; kapsamlı olması kaçınılmaz bir durumdur. Diğer bir ifade ile

nüfusun hemen hemen hepsini sosyal güvenlik kapsamına alan ülkelerde, kamu harcamalarının çok büyük bir payı sosyal güvenliğe ayrılırken; kapsam olarak nüfusun daha azını içeren ülkelerde ise; kamunun sosyal güvenliğe ayırdığı pay daha düşüktür (Özdemir, 2007: 88).

4. Sosyal Refah Tipolojileri Bağlamında Sosyal Güvenlik Uygulamaları

Sosyal güvenlik toplum hayatının vazgeçilmez bir parçasıdır. II. Dünya Savaşı sonrası uygulanan "sosyal refah devleti" politikaları kapsamında sosyal güvenlik çalışmalarına geniş bir yer verilmiştir. Bununla birlikle temel insan haklarından biri olarak kabul edilen sosyal güvenlik uygulamalarının ve politikalarının yaygınlaştırılması ve standartlarının yükseltilmesi amacı gerçekleştirilmeye çalışılmıştır (Alper &Tekeli, 2012: 5). Sosyal refah tipolojileri bağlamında sosyal güvenlik uygulamaları II. Dünya savaşı sonrasında altın çağını yaşadığı sosyal refah devlet olgusu ile ülkelerde sosyal güvenlik uygulamalarıyla hayata geçirilmiştir. Dünya çapında sosyal güvenliğin bireysel olmaktan çıkıp kurumsallaşma sürecine girmesinde özellikle 20. Yüzyıl'da Batı demokrasilerinde ortaya çıkan ve 1940'lı yıllardan itibaren Avrupa coğrafyasında yaygınlaşarak geçerlilik kazanan sosyal devlet veya refah devleti anlayışının etkisi olmuştur. (Türkoğlu, 2013: 281-282).

Ülkelerin ekonomik, sosyal ve siyasal yapılarına bağlı olarak benimsedikleri refah tipolojileri sınıflandırması, sosyal güvenlik ve sosyal yardım politikaları ve uygulamalarının birlikte yürütülüp yürütülmediği konusunda da bilgi vermektedir. Sosyal politika araçları arasında yer alan sosyal güvenlik ve sosyal yardımlar alanlarının birbirinden ayrı veya birlikte değerlendirmesi konusunda günümüzde halen tartışmalar sürmekte olup; sosyal yardım bazı ülkelerin sosyal güvenlik sistemi içerisinde yer alırken bazı ülkelerde ise ayrı bir uygulama olarak yer almaktadır. Birçok ülkede sosyal güvenlik sosyal koruma kavramı ile ilişkilendirilirken; sosyal yardımlar ise; refah ve sosyal koruma ile ilişkilendirilmektedir. Sosyal güvenlik ve sosyal yardım politikaları sosyal koruma sistemi içerisinde yer alan politikalarının içeriği ve şartları değişse de; burada temel amaç bireylerin gelirlerinde sürekliliği sağlamak, var olan ekonomik eşitsizliği önlemek, ekonomik eşitsizliğe bağlı olarak ortaya çıkan sosyal dışlanmayı engelleyerek yoksulluğun azaltılmasıdır.

Sosyal refah devleti bağlamında sosyal politika uygulamaları arasında yer alan sosyal güvenlik insanların ana rahmine düştüğü andan itibaren yaşamları süresince maddi ve manevi risklere neden olabilen birçok tehlike ile karşılaşmaktadırlar. Karşı karşıya kaldıkları tehlike ve riskler nedeniyle fiziksel ve ruhsal bütünlüğün korunması ve sağlığın geliştirilmesi için büyük çapta harcamalar yapmaktadırlar. Bu nedenle bireyler yaşantılarını güvence altına

almak amacıyla güvenlik politikaları geliştirmişlerdir. Bu politikaların temelinde; ekonomik, sosyal, mesleki ve fizyolojik risk ve tehlikelerin belirlenerek, bu unsurlarla birlikte meydana gelen sorunların oluşturduğu belirsizliklerin, kişiler üzerindeki istenmeyen etkilerini ortadan kaldırma çabası yer almaktadır (Türkoğlu, 2013: 281-282). Ancak ülkelerin benimsedikleri sosyal refah tipolojilerini bağlamında sosyal politika uygulamaları arasında benzerlikler ve farklılıklar yer almaktadır. Bu doğrultuda sosyal politika uygulamalarında ilk sıraya yer alan sosyal güvenlik sistemi çerçevesinde birçok ülkenin uygulamalarında sosyal sigorta ve sosyal yardımlara dayalı modelini benimsemek ve uygulamak yer almaktadır. Bu doğrultuda aynı zamanda geniş kitlelere ekonomik güvence sunmak, asgari sosyal koruma ölçütlerini belirlemek ve devletin belirlediği finansman düzeyinde de olsa sosyal güvenliğin sağlanmasında ortak ilkeler çerçevesinde katkı sağlamaktadır (Şenocak, 2009: 411).

Sosyal refah devlet politikaları, sadece ülkelerin sosyoekonomik yapılarını temel alarak değil aynı zamanda ülkelerin sosyokültürel, toplumsal özelliklerinin yanı sıra tarihi arka planları ile ülkelerin siyasi yapısı tarafından da şekillenmektedir. Ülkelerin benimsedikleri sosyal refah tipolojileri, politikaları ve uygulamaları, toplumsal yapıyı düzenlemekle birlikte sosyal güvenlik sistemleri de dâhil olmak üzere birçok değişken üzerinde etkili olmaktadır. Özellikle sosyal refah devletleri ile ilgili araştırmalarda, bu devletleri ölçümlemede ve sınıflandırmada genelde "sosyal refah harcamaları" dikkate alınmaktadır (Özdemir, 2007: 141). Bu doğrultuda liberal sosyal refah tipolojisinde; gelir araştırmaları, özel sağlık ve emeklilik sigortası ile belirginleşen ülkeleri teşkil etmektedir. Korporatist sosyal refah tipolojisi; mesleki, kamu ve özel ayrımına göre farklılaşmış sosyal sigorta uygulamaların hâkim olduğu devletleri teşkil ederken, son olarak sosyal demokratik sosyal refah tipolojisinde ise; kapsam olarak en fazla evrensel ve fayda düzeyi olarak da en homojen olan sosyal sigorta politikalarına sahip ülkelerden oluşmaktadır (Özdemir, 2007: 144). Sosyal refah tipolojileri bağlamında sosyal güvenlik sistemlerini şu şekilde sınıflandırmak mümkündür; liberal refah tipolojisinde; ortalama gelir testi ya da gelire ve mal varlığına bağlı olarak genellikle yoksulluk sınırının altında veya özel gereksinime sahip gruplara (engellilere) verilen yardımlardır. İkinci olarak Korporatist sosyal refah tipolojisinde; istihdama dâhil edilme durumuna ve istihdam sırasında yaptığı katkıya göre değişen (işsizlik sigortası, emeklilik maşı vb.) sosyal sigorta uygulamalarıdır. Son olarak sosyal demokrat sosyal refah tipolojisinde ise; istihdamdaki statüden ve bağımsız olarak belirli bir sosyal gruba gelirden bağımsız olarak (çocuk sahibi ailelere çocuklar

için verilen destekler gibi) verilen genel desteklerdir (Lindert, 2002 & Şener, 2010: 4).

Sonuç olarak; II. Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte; liberal iktisat politikalarının bırakılması, bunun yerini Keynesyen iktisat politikalarının alması ile birlikte yaklaşık otuz yıl boyunca sosyal refah devleti kavramının altın çağının yaşaması sağlamıştır (Muradiye, 2020: 445-446). Bu süreçte uygulanan sosyal refah tipolojileri ve sosyal politikaların işleyişine yönelik farklı politikalar oluşturulmuştur. Bu doğrultuda sosyal refah tipolojileri bağlamında büyük paya sahip olan sosyal güvenlik sistemleri, politikaları ve uygulamalarında; ülkelerin benimsemiş oldukları siyasi yapıları, ekonomi politikaları, kültürel yapıları ve en önemlisi tarihi geçmişleri etkili olmakla birlikte sosyal refah tipolojileri sosyal güvenlik uygulamalarına yön vermektedir.

5. Sosyal Refah Tipolojileri Bağlamında Türkiye'deki Sosyal Güvenlik Sistemi Üzerine Bir Değerlendirme

Sosyal güvenlik, ülkelerin ihtiyaçları doğrultusunda toplumsal yapıları, sosyokültürel ve sosyoekonomik yapılarına göre şekillenmektedir. Ülkelerin toplumsal yapıları, sosyokültürel ve sosyoekonomik yapıları benimsedikleri sosyal refah tipolojileri bağlamında sosyal güvenlik sistemleri ve uygulamalarında da ülkeden ülkeye değişiklik göstermektedir. Sosyal refah politikalarının altın çağı olarak nitelendirilen II. Dünya Savaşından sonra, tüm dünyada meydana gelen iktisadi, sosyal ve siyasal gelişmelerden sosyal güvenlik uygulamaları da etkilenmiştir. Tüm dünyayı etkisi altına alan bu gelişmelerden Türkiye etkilenmiş olup sosyal güvenlik ile ilgili çalışmalar ve düzenlemeler tek bir yasa çerçevesinde değil diğer yasalar ve uygulamalar da göz önüne alınarak düzenlenmiştir. Ayrıca dönemin koşulları göz önüne alındığından bu yasalar ve uygulamalar dar kapsamlı tutulmuştur. Ancak 2000'li yıllardan itibaren küreselleşme ile Türkiye'de sosyal refah tipolojileri bağlamında dönüşümler meydana gelmiş olsa da hem küresel yapıdaki sosyoekonomik belirleyiciler hem de Türkiye'nin sosyal yapısına ve demografik özelliklerine özgü diğer faktörlerden de etkilenmektedir (Aysan, 2018: 103). Bu bağlamda Türkiye'de sosyal refah tipolojileri bağlamında sosyal güvenlik yapısı da sahip olduğu sosyokültürel ve sosyoekonomik yapısı çerçevesinde sosyal güvenlik sistemleri uygulanmaktadır. Özellikle 2019 yılı Covid-19 pandemisinin ortaya çıkması ile birlikte bir sosyal devlet ülkesi olarak Türkiye devleti okul sağlığı başta olmak üzere halk sağlığı kapsamında birçok önlem almıştır (Kurt, Korkutan ve Yetiz, 2020: 550).

Esping- Andersen'in sosyal refah tipolojileri sınıflandırmasında; liberal sosyal refah tipolojisinde; yoksul bireyler için evrensel olmamakla birlikte, para ve mal

varlığını inceleyen sosyal yardımlar yapılmaktadır. İkinci olarak Korporatist sosyal refah tipolojisinde; sosyal güvenlik uygulamalarında sosyal sigorta uygulamaları yer alırken; son sınıflandırma olan sosyal demokrat refah tipolojilerinde ise; bireylerin ödeme yapıp yapmadıklarına bakılmaksınız sosyal güvenlik uygulamalarında evrensel programlar sunmaktadır (Esping Andersen, 1990: 1-25, Hicks, 1991:399-401&Offe, 1991: 1555-1557). Burada bahsi geçen sosyal refah tipolojilerinden farklı olarak Türkiye; uyguladığı sosyal yardım ve hizmetlerde görece dağınık, çok parçalı ve aile merkezli yapı gibi uyguladığı sosyal politikalar açısından İtalya, Portekiz, Yunanistan ve İspanya ülkelerine de benzerlik gösterdiği Güney Avrupa Refah Tipolojisinin içerisinde değerlendirilmektedir (Muradiye, 2020: 446). Türkiye'nin ekonomik ve siyasal krize yatkın olması, modernleşme sürecine diğer ülkelere göre daha geç girmesi, standart dışı ekonominin kontrol altına alınamaması vb. durumlar diğer bir ifade ile sosyoekonomik sorunlarının ve farklı bir yapısının olması bu refah tipolojisine benzemesinin nedenleri arasında yer almaktadır.

Ortalama testi ya da gelire bağlı verilen yardımlar, belirli bir gelir düzeyinin altında kalan gelire sahip bireylere verilen ayni ve nakdi yardımlardır. Bu bağlamda Türkiye'de sosyal yardımlar, primsiz ödemeler ve genel yardımlar liberal sosyal refah tipolojileri içerisinde yer almaktadır. Türkiye'de, sosyal güvenlik sisteminin çalışma ve katkı esasına dayalı sosyal sigorta modeli içerisinde gelişmesi ve bu bağlamda sosyal korumaya erişimde çalışma ve çalışma statülerinin belirleyici olması, sosyal refah tipolojisinin en azından formel sektörde çalışanlar ve aileleri açısından Korporatist sosyal refah tipolojisi içerisinde değerlendirmemize neden olmaktadır (Güzel, 2005: 67). Son yıllarda Türkiye'de uygulamaya konulan sağlık alanındaki genel sağlık sigortası uygulaması, ücretsiz eğitimin sunulması vb. politikalar sosyal demokrat sosyal refah tipolojisinin izlerini taşıdığını göstermektedir. Bununla birlikte, formel ve enformel sektörde çalışanları ile bu çalışanlara bağımlı olanlar açısından, sosyal korumaya erişimde ortaya çıkan tabakalı yapı ile sosyal yardımların son derece kategorik, sınırlı ve parçalı yapısı, Türkiye'nin sosyal refah tipolojisini, Avrupa içerisinde farklı bir tipoloji olarak değerlendirilen Güney Avrupa sosyal refah tipolojisine yakınlaştırmaktadır (Gökbayrak, 2007: 81-82). Sosyal politika uygulamaları ve sosyal güvenlik sistemimiz içerisinde yer alan sağlık hizmetlerinde yaşanan sağlıkta dönüşüm programında bütün kamu hastaneleri ile Sosyal Güvenlik Kurumu (SGK) ile sözleşme imzalamış olan özel hastanelerin genel sağlık sigortası kapsamında sağlık hizmetlerinin verilmesinin sağlanması ile bu adımlar atılmıştır. Bu bağlamda Türkiye'yi de Güney Avrupa refah rejimi içerisinde değerlendirebiliriz (Buğra ve Keyder, 2003: 16-17; Taşçı, 2013: 11-12).

6. Sonuç

Bu çalışmada, sosyal refah tipolojilerinin iç ve dış dinamik etkisine bağlı olarak Türkiye'deki sosyal güvenlik sistemlerinin geçirdiği dönüşümler ve hangi tipoloji ile tanımlanabileceği ele alınmıştır. Türkiye'nin sosyoekonomik, siyasal, kültürel ve tarihi geçmişi göz önüne alındığında sosyal güvenlik sistemlerinde piyasa aktörlerinin hâkim olduğu liberal, ya da aile temelli bir sisteme dayalı muhafazakâr ve son olarak hak temelli bir sisteme dayalı sosyal demokrat refah tipolojilerini tam olarak yansıttığını veya dönüştüğünü iddia etmek tam olarak zordur. Türkiye'nin demografik yapısı, yaşlanan nüfus ve artan yaşam standartları devleti vatandaşların refahında daha aktif bir rol oynamaya yöneltirken, artan sosyal harcamaları devleti başta piyasa olmak üzere diğer aktörlerle işbirliği yapmasına neden olmaktadır. Bu nedenle Türk sosyal refah tipolojisinin karşı karşıya olduğu birçok zorluk göz önüne alındığında; Türkiye'nin tek bir sosyal refah tipolojisine bağlı kalmayıp sosyal güvenlik sisteminde her bir tipolojiden de esintilerin bulunması da kaçınılmaz bir durumdur.

Sosyal refah tipolojileri bağlamında amaçlar ortaktır. Ancak sosyal güvenlik sistemleri politika ve uygulamalarında bu hedeflere ulaşmada izlenilen yol ve yöntem, ülkelerin sahip olduğu sosyal refah tipolojilerinin özelliklerine göre önemli ve büyük ölçüde değişiklik göstermektedir. Bunun nedeni ise; ülkelerin sosyoekonomik ve kültürel bağlamda sosyal güvenlik sistemi uygulamaları kapsamında yer alan sosyal yardım ve sosyal korumaların işlevleridir. Esping-Andersen'ın sosyal refah tipolojileri bağlamında Türkiye'nin sosyal güvenlik sistemini değerlendirdiğimizde; ilk olarak gelire bağlı olarak yapılan ayni ve nakdi sosyal yardımlar, primsiz ödemeler vb. politikalar liberal sosyal refah tipolojilerinin esintilerinin görüldüğünü göstermektedir. İkinci olarak sosyal sigorta sistemine bağlı olarak sosyal güvenlik sistemlerinin uygulandığı ve hâkim olduğu politikalar Türkiye'nin refah tipolojileri bağlamında Korporatist refah tipoloji içerinde yer aldığı gözlenmektedir. Son olarak ise; Türkiye'de son yıllarda uygulanan sağlık ve eğitiminin ücretsiz olarak sunulması ise; Sosyal Demokrat sosyal refah tipolojilerinin esintileri gözlenmektedir. Bununla birlikte ailenin ve dini kurumların sosyal yardım ve sosyal hizmetler alanındaki etkinliği, standart dışı ekonominin büyüklüğü, tarım sektöründe çalışan yoğunluğu vb. gibi durumlar ülkemizin sosyal refah tipolojisini, Güney Avrupa sosyal refah tipolojisine yakınlaştırmaktadır. Mevcut sosyal güvenlik modeli ya da diğer ifade ile sosyal güvenlik sistemimiz; tarihsel süreçler içerisinde Güney Avrupa sosyal refah tipolojisinden esinlenmiş olmasına karşın; hem Güney Avrupa sosyal refah tipolojisi etkilerinin yanında son dönemde Türkiye'de yaşanan ekonomik ve kültürel değişiklikler sonucunda karma bir sosyal refah tipoloji etkileri gözlenmektedir.

Kaynakça

1. Abrahamson, P. (1999), "The Welfare Modelling Business", Social Policy and Administration, 33(4), 394-415.
2. Alper, Y. (2003). Türkiye'de Sosyal Güvenlik ve Sosyal Sigortalar, 4. bs. Bursa, Ekin Kitabevi Yayıncılık.
3. Alper, Y.,& Tekeli, S. (2012). Sosyal Güvenlik. *Sosyal Politika*, 160-193.
4. Ayhan, A. (2012). Sosyal güvenlik kavramı ve sosyal güvenlik ilkeleri. *SGD-Sosyal Güvenlik Dergisi*, *2*(1).
5. Aysan, M. F. (2018). Between risks and opportunities: Social policies in contemporary Turkey. In *Turkish Economy* (pp. 101-120). Palgrav eMacmillan, Cham.
6. Bernhard Ebbinghaus, Philip Manow, "Introduction: Studying Varieties of Welfare Capitalism", Comparing Welfare Capitalism: Social Policy and Political Economy in Europe, Japan and the USA, London: Routledge, 2001, p. 8.
7. Christopher Pierson, "Contemporary Challenges to Welfare State Development", Political Studies, 1998, Issue: XLVI, p. 778.
8. Dilik S. (1991). Sosyal Güvenlik, Ankara, Kamu–İş Yayıncılık
9. Dilnot, A. (1995). The assessment: the future of the welfare state. *Oxford Review of Economic Policy*, *11*(3), 1-10.
10. Esping-Andersen, G. (1990). *The three worlds of welfare capitalism*. Princeton University Press.
11. Esping-Andersen, G. (2002). Towards the good society, once again? *Why we need a new welfare state*, 1-25.
12. Esping-Andersen, Gøsta and Walter Korpi. 1987. "From Poor Relief to Institutional Welfare States: The Development of Scandinavian Social Policy." Pp. 39–74 in The Scandinavian Model: Welfare States and Welfare Research, edited by R. Erikson, E. Hansen, S. Ringen, and H. Uusitalo. New York: M. E. Sharpe.
13. Gökbayrak, Ş. (2017). Değişen refah devletleri ve sosyal yardımlar. *SGD-Sosyal Güvenlik Dergisi*, *7*(1), 71-90.
14. Gökbunar, R., Özdemir, H., & Alparslan, U. Ğ. U. R. (2008). Küreselleşme Kıskacındaki Refah Devletinde Sosyal Refah Harcamaları. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, *9*(2), 158-173
15. Güzel, A. (2005). Türk Sosyal Güvenlik Sisteminde Öngörülen Reform Mevcut Sorunlara Çözüm mü?. *Çalışma ve Toplum*, *4*(7), 61-76.
16. Güzel, A., Okur, A. R., (1990). *Sosyal güvenlik hukuku*. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım.

17. Hıcks, A. (1991). Reviewed work(s): The three worlds of welfare capitalism by Gosta Esping-Andersen. Contemporary Sociology, Vol. 20, No. 3. (May), 399-401.ss.
18. Kurt, M. E., Korkutan, M., & Yetiz, P. (2021). Covid-19 sonrası Türkiye'de okul sağlığının geleceği. *Şehir ve Medeniyet Dergisi, 6 (1)*, *580*.
19. Lindert, K. (2002). Survey of Social Assistance in OECD Countries. *World Bank*
20. Muradiye, A. T. E. S. (2020). Sosyal Politika Ve Sosyal Refah Açısından Türkiye'de Sosyal İnovasyon Ve İyi Uygulama Örnekleri. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, *20*(47), 441-472.
21. Myles, J.,& Quadagno, J. (2002). Political theories of the welfare state. *Social service review*, *76*(1), 34-57.
22. Offe, C. (1991). Reviewed Work(S): The three worlds of Welfare capitalism by gosta esping-Andersen. The American Journal of Sociology, Vol. 96, No. 6. (May), 1555- 1557.Ss.,
23. Özbudun, Ergun (2010) Türk Anayasa Hukuku, Ankara.
24. Özdemir, S. (2005). Sosyal Gelişim Düzeyleri Farklı Refah Devletlerinin Sınıflandırılması Üzerine Bir İnceleme. In *Journal of Social Policy conferences* (No. 49).
25. Özdemir, Süleyman (2007), Küreselleşme Sürecinde Refah Devleti, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul.
26. Pierson, C. (1998). *Beyond the welfare estate? the new political economy of welfare*. Penn State Press.
27. Pringle, K. (1998). "European and Social welfare" chapter 1 in *Children and Social welfare in Europe*. Open University Press.
28. Ruggie, Mary. 1984. The State and Working Women. Princeton: Princeton University Press. 1988. "Gender, Work, and Social Progress: Some Consequences of Interest Aggregation in Sweden." Pp. 172–88 in Feminization of the Labor Force, edited by J. Jenson, E. Hagen, and C. Ready. New York: Oxford University Press.
29. Serter, Nur, (1994), Devlet Görevlerindeki Gelişmelerin Sonucu Olarak Sosyal Devlet. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayın No: 108, s.32-33.
30. Spicker, P. (2004). An introduction to Social policy. *Aberdeen, Scotland: The Robert Gordon University*.
31. Şener, Ü. (2010). Yoksullukla mücadelede sosyal güvenlik, sosyal yardım mekanizmaları ve iş gücü politikaları. *TEPAV Politika Notu*, *2*, 22.

32. Şenkal, A., & Sarıipek, D. B. (2007). Avrupa Birliği'nin karşılaştırmalı refah modelleri ve sosyal politikada devletin değişen rolü. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (14), 146-175.
33. Şenocak, H. (2009). Sosyal Güvenlik Sistemini Oluşturan Bileşenlerin Tarihi Süreç Işığında Değerlendirilmesi. In *Journal of Social Policy Conferences* (No. 56).
34. Talas, C. (1955). Sosyal Güvenlik Meselemiz. In *Journal of Social Policy Conferences* (No. 7).
35. Tokol, A.,& Alper, Y. (2020). *Sosyal Politika.* Bursa: Dora Basımevi.
36. Tokol, Aysen, (2000), Sosyal Politika. Bursa: Vipaş Yayınevi, s.144-145.
37. Tuna, O.,& Yalçıntaş, N. (1994). *Sosyal siyaset*. Filiz Kitabevi.
38. Türkoğlu, İ. (2013). Sosyal devlet bağlamında Türkiye'de sosyal yardım ve sosyal güvenlik. *Akademik İncelemeler Dergisi*, *8*(3), 275-305. 281-282 sf.

POSTMODERN DÖNEMDE TÜKETİM ARACI OLARAK TELEVİZYON: "GELİN EVİ" PROGRAMI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali GAZİ

Malatya Turgut Özal Üniversitesi, ORCID: 0000-0002-9239-4187

Giriş

Geç kapitalizm döneminde, tüketim olgusu erken dönemlerinden günümüze kadar büyük değişimler ve gelişmeler göstermiştir. Tüketim, insanlığı geçmiş tarihsel süreçlerden radikal bir biçimde koparmış ve kendini sürekli ve yeniden üretmeye devam etmiştir. Bu üretim, tüm iktisadi düzen ve pazarın varoluş nedenidir. İnsanların talep, beklenti ve arzuları ise imalatın çoğalmasının altında yatan itici güçtür (Baudrillard, 2004: 98).

Postmodern dönemde, tüketiciler ürünleri satın alırken fayda getirilerinin yanı sıra sembolik anlamlarını da dikkate almaktadırlar (Giddens, 2000: 75). Sosyolojik açıdan bakıldığında, bu durum tüketimin basit bir alışveriş olmadığını ve toplumsal yapıya yönelik olmanın yanı sıra bireysel pratikleri de değiştirmeye yönelik anlamlandırma ve davranış setlerini içeren bir süreç olduğunu göstermektedir (Holt, 1997: 326). Modern dünyada tüketimle ilgili yapılar, postmodern dönemde ihtiyaç söyleminin içinde kendini örgütlemektedir. Bu durum, tüketim olgusunun modern sonrası dönemdeki ihtiyaç kalıplarıyla karşılaştırılmaması gerektiğini ve modern ihtiyaçların postmodern dönemdeki ihtiyaçlardan farklı olduğunu göstermektedir. Postmodern toplumda, ihtiyaçlar kişilerin sosyal statülerine göre değişmekte ve bu ihtiyaçlar, kişilerin davranış biçimlerini belirlemektedir. Bir kültürde hareket ve nesnelerin anlamı, sonsuz sembolik söylemler olarak kurgulanmakta ve anlamlar hiçbir zaman soyut bir sistem olarak yapılandırılmamaktadır (Holt, 1997: 335).

Televizyonun günlük hayatımıza girişiyle birlikte farklı yaşam tarzı değişiklikleri meydana gelmiştir. Televizyon, boş zamanlarınızda izlediğiniz teknik bir cihazdan daha fazlasıdır ve sosyal hayata fotoğraflarıyla girip sosyal hayatın nasıl şekillendiği üzerinde güçlü bir etkisi vardır. Popüler kültürün televizyon aracılığıyla aktarıldığı söylenebilir. Kitle iletişim araçlarının, özellikle de televizyonun, önemi ve etkisi asla yok sayılamazken, kitle iletişim araçları aracılığıyla iletilen mesajlar insanların hayatını çok büyük bir ölçüde etkilemektedir. Programlarda sunulan giyim kuşam, yaşam tarzı, cinsiyet, sosyal iletişim algısı ve birçok toplumsal konu, artık kitle iletişim araçları içeriğiyle yaşamını sürdürmektedir. 21. yüzyılda, televizyonun görsel metinlerine ucuz ve rahat bir şekilde ulaşılabilmektedir. İçeriklerin sade ve neredeyse her sınıf için anlaşılır olması, televizyonun başka kitle iletişim araçlarından daha etkili olmasını kolaylaştırmaktadır.

Televizyonlar, bireylerin kimlik oluşturma ve dış çevreye aktarma rolüne sahiptir. Tüketim biçimleri, bireyin kendini bir gruba dahil etme ve grubun dışındakilerden ayırarak farklılaşma duygusunun bir parçası olduğunu göstermektedir. Toplum, tüketimi toplumsal düzeyde ele alma ihtiyacını yansıtmaktadır. Bu çalışma, "Gelin Evi" diye adlandırılan mekanlarda ev eşyaları

gösterişçi tüketimi teşvik edip etmediği, hangi eşyalarla gerçekleştirildiği ve programa katılan kişiler (gelinler) tarafından mobilya, ev eşyaları ve diğer aksesuarları anlatıcılar izleyicilere hangi cümle yapısı ve sözlerle gösterişçi tüketime teşvik ettiği ve bu sözlerin sıklık dereceleri araştırılacaktır.

Postmodern Toplumda Tüketim

Postmodern tüketim toplumu kavramı, bir topluluğun adını anlatmaktan ziyade o toplumda yaşayan bireylerin yaşam biçimlerinin toplumsal yapı üzerindeki etkisini tanımlamak için kullanılan genel kavramlardan biridir. Sanayileşmeyle birlikte kitlesel üretimin yaygınlaşması, iletişim teknolojilerinin gelişmesi ve bunların paralelinde gerçekleşen küreselleşme süreci, tüketicilerin tüketime güdülenmesi ve varoluşlarının tüketim ekseninde üretilmesiyle tüketim olgusunu bir ihtiyaçların manipüle edildiği süreç olarak göstermektedir.

Postmodern tüketim toplumu, tüketimin sadece bir alışveriş olmadığını, insanların kimliklerini oluşturma ve dış çevreye aktarma rolüne sahip bir süreç olduğunu göstermektedir. Tüketim biçimleri, insanların bir gruba dahil olma ve diğerlerinden farklılaşma sürecinin bir parçası olmaktadır. Postmodern dönemde tüketim, insanların sosyal statülerini de belirleyen bir olgu haline gelmiştir. Postmodern tüketim toplumunun küreselleşmesiyle birlikte, tüketim nesneleri kimlik yapısının sembolik bir parçası haline gelmiştir. Bireylerin ihtiyaçlarının doyurulmaz olması ise, tüketim toplumunun büyümesine ve kompleksleşmesine neden olmuştur. (Odabaşı, 2014:89). Ancak gerçeklik algısının bu denli değişimi ve genelleşmesi mikro kültürlere ait simgesel biçimin yozlaşmasına neden olurken, tüm simgesel iletişim biçimlerinin yerine sistemin gerçeklik algısının yer almasına neden olmaktadır. Baudrillard nesneler sisteminin tüketim toplumunu oluşturduğunu belirterek, tüketici insan tipinin yaratıldığını ortaya koymaktadır (2002:65).

Tüketim toplumunda bireylerin ihtiyaçlarının doyurulmaz olmasından kaynaklı, modern endüstri verimliğinin çoğalması ile bireylerin istek hazneleri genişlemiş ve kompleks hale getirilmiştir (Odabaşı, 1999:65). Bu durum, insanların tüketim kalıplarına uymak suretiyle bir kimlik oluşturma çabası içine girdiğini göstermektedir. Tüketim toplumunda bireyler, kendilerini sınıflandırma ve bir gruba dahil etme çabası içinde olmaktadır. Böylece, insanlar kimliklerini tüketim alışkanlıkları ve marka tercihleri üzerinden inşa etmektedir. Bu durum, bireylerin gerçekliği tüketim ürünleri ve reklamlarda sunulan semboller aracılığıyla anlamlandırmaya başlamasına neden olmaktadır. Bireyler, tüketim ürünlerini satın alarak kendilerini bir toplumsal kimlik yaratmaya çalışmakta ve bu kimliklerini sürekli olarak yeniden üretmektedirler. Tüketim, toplumsal cinsiyet, sınıf, yaşam tarzı gibi faktörleri bir arada ele alan bir süreç olduğu için,

bireylerin tüketim davranışları bu faktörleri yansıtmaktadır. Baudrillard'a göre, günümüzde tüketimin reel bir ilişkiler yapısı olmadığını, göstergeler ve sembollerle ilişkisi olduğunu ve bireylerin kimlik yapısını bu sembollerin kullanımı ile oluşturduğunu belirtmektedir. Bauman ise tüketim toplumunun hedefinin nesneler ve hizmetler önünde demokratik bir toplum yaratmak olduğunu ifade ederken, tüketimin insanların gerçek ihtiyaçlarının yerini yapay bir ihtiyaç sistemi ile değiştirdiğini vurgulamaktadır.

Baudrillard'a (2004:92) göre, günümüzde tüketimin reel bir ilişkiler yapısı olmadığını, göstergeler ve sembollere karşılık geldiğini, göstergelerin ifadelendirdiği simgesel anlamlar aracılığıyla kimliğe ait aidiyetler de taşımaktadır. Bu görüşe paralel olarak Robert Bocock (1997:59) göre tüketim nesneleri, bireyin kimlik yapısını tüketim kalıplarının çevresindeki sembollerin kullanımı ile oluşturdukları gerçekliğin parçasıdır. Bu gerçekliği ortaya çıkaran modernizm, geçmişte çok daha dar bir coğrafyaya yayılmış iken, günümüzde tüketim toplumunun küreselleştirme etkisi ile oldukça geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Bu durum, tüketimin bir toplumsal yapı olarak değil, bireylerin kendi dünya görüşlerini oluşturma sürecinin bir parçası olarak anlaşılmasını gerektirir. Postmodern tüketim toplumu, bireylerin kendilerini sembolik olarak anlatma yollarının önem kazandığı bir dönemdir. Bu sembolik ifadeler, insanların kimliklerini oluşturma ve kendilerini diğer insanlardan farklılaştırma süreçlerinde önemli bir rol oynar. Postmodern tüketim toplumu, insanların tüketim ekseninde var olma biçimlerinin ve kimliklerinin oluştuğu bir dönemdir.

Kültürel anlamda post modernist söylemlerden beslenen tüketim toplumunun hedefi nesneler ve hizmetler önünde demokratik bir toplum yaratmaktır. 1968 isyanındaki demokratik hakların karşılanmasına yönelik talebi, nesne ve gösterge sayısını arttırarak ve çeşitlendirerek karşılık veren modernizm sonrası bu evren yerine biyolojik ve fizyolojik ihtiyaçlar gibi gerçek ihtiyaçların yerini; iletişim araçları, medya, teknoloji vasıtası ile yapay bir ihtiyaç sisteminin ortaya çıkmasına neden olmuştur (Marcuse,1997:17). Kitle iletişim araçları, yapay yeni gerçeklikler üretir. Baudrillard'a göre sanayi sonrası toplumda bireyler gerçeği gözlemleyerek modeli değil, bireylere takdim edilen modeli gözlemleyerek kurgusal gerçeği öğrenmekteler.

Örneğin, bir kadının sahip olduğu bir tasarım elbisesi onun zengin ve zevkli bir kadın olduğu izlenimini uyandırabilir, bir erkeğin sahip olduğu lüks bir otomobil ise onun başarılı ve güçlü bir erkek olduğu izlenimini yaratabilir. Bu sembolik anlamların taşıdığı aidiyetler, bireylerin kendilerini belli bir toplumsal sınıfa ait hissetmelerine ve bu sınıfın kalıplarına uygun bir yaşam biçimi benimsemelerine neden olur.

Baudrillard'ın göre, postmodern tüketim toplumu, insanların gerçek ihtiyaçlarının yerini yapay ihtiyaçların almasıyla oluşmuş bir toplumdur. Kitle iletişim araçları ve pazarlama teknikleri, insanları sürekli tüketime teşvik etmekte ve onların varoluşlarını tüketim ekseninde üretmeye yönlendirmektedir. Bu durum, insanların gerçeklik algısını ve kimliklerini de etkilemektedir. Gerçekliğin temsiliyetini yitirmesi ve yapay gerçekliklerin ortaya çıkması, insanların gerçeği gözlemlemeyi değil, bireylere takdim edilen modeli gözlemleyerek kurgusal gerçeği öğrenmeye yönlendirmektedir (Baudrillard, 2005:85). Bu anlamda, postmodern tüketim toplumu, insanların kimliklerini tüketim kalıpları ve semboller aracılığıyla oluşturma eğilimindedir. Bu kalıplar ve semboller, insanların sürekli değişen bir kimlik ve değer sistemine sahip olmalarını sağlar. Böylece, tüketiciler sürekli olarak yenilenen ve değişen bir gerçeklik algısına sahip olurlar ve bu algının etkisi altında hareket ederler. Bu durum, tüketim toplumunun küreselleşme etkisiyle birlikte geniş bir coğrafyaya yayılmasını sağlar. Bu değişen kimlikler ve değer sistemleri, kitle iletişim araçları tarafından insanların hayatına güçlü bir şekilde sokuşturulmaktadır. Özellikle televizyon, toplumda sıkça izlenen bir araçtır ve bu nedenle popüler kültürün ve toplumsal değerlerin belirlenmesinde büyük bir rolü vardır. Televizyon programları, reklamlar ve diziler aracılığıyla insanların tüketim alışkanlıkları, giyim kuşamı, yaşam tarzı ve sosyal iletişimlerin algısı gibi konularda önemli bir etkiye sahiptir. Bu etki, insanların hayatının çok büyük bir bölümünü etkilemekte ve insanların kendilerini ifade etme biçimlerini değiştirmektedir. Bu değişim, Baudrillard'a göre, tüketimin kendisi ile ilgilidir ve toplumun tüketim toplumuna dönüşmesinin temel sebebi, insanların tüketim süreçlerini yüceltmesidir. Bu, insanların yaşamlarını, ihtiyaçlarını ve kimliklerini tüketimin önüne geçirerek yönlendirdiği anlamına gelmektedir. Bu da insanların tüketimin sürekli değişen gereksinimlerine uymaya zorlandığı ve kendilerini tüketimin koşulları altında tanımladıkları anlamına gelmektedir. Bu durum, insanların tüketimin kendisini bir amaç haline getirdiği ve bireylerin kimliklerini tüketimin koşulları altında oluşturdukları anlamına gelmektedir.

Bocock, tüketim toplumunun insanların kimliklerini ve sosyal ilişkilerini değiştirdiğini ve bu değişimin insanları birbirine müşteri gözü ile bakmaya yönelttiğini belirtmektedir. Bocock'a göre, tüketim toplumunun insanları bu kompleksli toplumdan kurtulmanın yöntemi olarak modern yaşama tekrar dönmekle mümkün olabileceğini ifade etmektedir. Bu kavramlar, tüketim toplumunun insanların davranışlarını nasıl etkilediğini açıklamaktadır (Bocock 1997:65).

Postmodern tüketim toplumu, bireylerin kimliklerini çoğaltma ve parçalama eğilimindedir ve bu kimliklerin kaybı nedeniyle kimliksizleşmiş bireyler ortaya

çıkmaktadır. Bu toplumda insanlar, kendi gerçek kimliklerinden koparak farklı bilgilere daha kolay ulaşma ve özgürlük içinde olma isteğini göstermektedir. Bu süreçte, tüketicilerin gerçek ihtiyaçları manipüle edilerek, yapay ihtiyaçlar yaratılmaktadır. Kitle iletişim araçlarının yaratmış olduğu yapay gerçeklikler, bireylerin gerçekliği gözlemleyerek kurgusal gerçeği öğrenmesine neden olmaktadır. Bu toplumda, hedonizm ve kimliklerin tüketimi ön plandadır ve bireylerin sürekli değişen kimlikleri ve değer sistemlerine dayalı hareket etmeleri beklenmektedir. Bu toplumda, bireyler kimliksizleşmiş, tutarsız ve paradoksal kimliklere sahip olmaktadır ve herhangi bir nesneye bağlanmak yerine, özgür ve bağlantısız bir yaşam tercih etmektedir.

Tüketim kültürünün egemen olduğu modern toplumlarda, bireylerin varoluşları tüketim ekseninde üretilmektedir. Sanayileşmeyle birlikte kitlesel üretimin yaygınlaşması ve iletişim teknolojilerinin gelişmesi, insanları sürekli tüketime yönlendirmekte ve onların varoluşlarını tüketim üzerinden tanımlamaktadır. Bu süreç, insanların gerçek ihtiyaçlarının manipüle edildiği bir süreç olarak gösterilebilir. Postmodern söylemlerden beslenen bu toplumda, hedef nesneler ve hizmetler önünde demokratik bir toplum yaratmaktır. Ancak, tüketim toplumu bireylerin gerçek kimliklerini kaybetmelerine neden olmaktadır ve bu da kimliksizleşmiş bireylerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bu durum, tüketicilerin kendilerini birbirine müşteri gözü ile bakarken, sosyal ilişkilerin anlaşılmaz bir hale gelmesine neden olmaktadır. Postmodern toplumlarda, üreten bireyler, üretme yetenekleriyle kıymetlendirilirken, tüketen bireyler ise tüketim dereceleriyle değerlendirilmektedir. Bireyler, kendi yaşam anlamlarını tüketimleri aracılığıyla oluşturmakta ve bu yüzden toplumdaki tüketimleriyle anlamlı bir birey olarak konumlandırılmaktadır.

Günümüz tüketim toplumunda tüketim değerleri sosyal değişim ve statünün belirlenmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Modern toplumlarda, statünün değişken olması, insanların tüketim özellikleriyle belirlenmesinden kaynaklanmaktadır. Bireyler, sınıfsal değişim arzusuyla birlikte üst sınıf olma isteğini sürekli taşırlar. Bu isteğin gerçekleştirilmesi ise, üst sınıfın tüketim alışkanlıklarını benimsemeniz anlamına gelir. Bu yüzden insanların yükselme, beğenilme ve statülerini artırma isteği, üst sınıfın tüketim anlayışının benimsenmesini kolaylaştırmıştır (Acar, 2000). Bireylerin ihtiyaç duydukları şeyleri tüketmek zorunda olmaları, onların bulunduğu mekânlara dâhil edilen diğer tüketim unsurlarıyla birlikte tüketim sınıflarını değiştirmiştir. Çağdaş sosyologlar, modern tüketim kültürünün özelliklerini gösteriş, sembolleştirme, hedonistleşme ve devamlı farklılaşma olarak sıralamışlardır. Bu özellikler, insanların tüketim alışkanlıklarını ve sınıflarını etkilemektedir.

Postmodern Toplumda Birey ve Televizyon

Bireylerin içerisinde var oldukları toplum tarafından onaylanma ve kabul görmesi, toplumdaki hâkim değerler dizgesine bağlıdır. Bireyler toplum içerisinde farklılaşmak ve ayrışmak için semboller geliştirir. Bu semboller kişisel olan(isim), grubun aidiyetine dayanan (arkadaşlık, aile soyadı, sosyal ve kültürel gruplar içinde bulunmaktan kaynaklı cemaat, aşiret gibi) ya da toplumun kendisini (dini, etnik, kültürel birliktelikler vs.) tanımladığı kavramlar etrafında şekillenmektedir. Bunlardan başka toplum tarafından bireylere yöneltilmiş yaptırımların ve ayırıcı mekanizmaların ürünü olarak damgalama, etiketleme gibi durumlar da mevcuttur (Bauman, 1999'a:67). Baudrillard, postmodern olarak adlandırılan bu dönemde sembolik değişim algısını farklı bir perspektifle tanımlamaktadır. Sembolik değişimin yalnızca ötekileştirilmiş gruplar (siyahlar, etnik azınlıklar, kadınlar, homoseksüeller vb.) arasında olabileceğini belirtmektedir. Metaların sembolik değeri olduğu iddiasını gösterge bilimine dayandırarak her metanın bir gösteri değerinin olduğunu ifade etmektedir.

Modern tüketim kültüründe, tüketici ürünün form ve stiline önem verir ve bu yüzden üründen toplam fayda bekler. Postmodern dönemde ise, tüketicinin alışveriş yaparken beklentisi, ürünün kendisinden ve alışveriş eyleminden keyif almaktır. Bu beklenti, yararcı ve hedonik beklentiler olarak ikiye ayrılır. Yararcı beklentide, tüketici satın aldığı malın fonksiyonel özelliklerine değer verirken, hedonik beklentide ise haz, hayal ve estetik kaygılar ön plana çıkar. Bu yüzden postmodern dönemde, tüketicinin alışverişten beklediği keyif, önemli bir faktör haline gelmiştir. Alışverişten beklenenlerin sadece fonksiyonel fayda sağlamaktan çok daha fazlasdır. Bireylerin yüksek istekleri, büyütülmüş ilgilenimleri, hayalleri ve gerçeğin tatsızlıklarından kaçınma ihtiyacı, hedonik alışveriş deneyiminin oluşmasına yol açmaktadır. Bu bakış açısından, hedonik beklentiler hem bireysel hem de semboliktir. Bu anlamda, hedonik beklentiler insanların alışveriş davranışlarını belirleyen önemli bir faktördür (Ünal ve Ceylan, 2008:268)..

Tüketim nesneleri, sadece sergilenebilir ve pahalı olmaları halinde değerli sayılır. Eğer tüketim nesneleri başkaları tarafından hayranlık uyandırmıyorsa, kıskançlık da ortadan kalkar. Bu nedenle, kıskançlık uyandırmayan bir tüketim nesnesi gösterişçi tüketim kapsamına girmez. Bu yüzden, gösterişçi tüketim, insanların tüketim nesnelerini nasıl değerlendirdikleriyle ilgilidir (Zorlu, 2003). Toplumlarda gösterişin yayılma nedenleri ele alınmaktadır. Bunlar ekonomik düzeyin iyileşmesi, sosyal yapının değişimi, moda takibi kolaylaşması ve reklam mecralarının çoğalmasıdır. Bu nedenler arasında en etkili araç ise televizyon aracılığıyla üretilen mesajlarıdır. Reklamcılar, tüketici davranışlarını inceleyerek bireylerin sosyal alanda statü kazanma çabalarını bildiklerinden dolayı, ürün ve

hizmet tanıtımında faydacı ihtiyaçların yanı sıra statü ihtiyaçlarının da getirilerini vurgular. Bu yüzden, reklamlar sosyal statüye erişme arzusunu tetikleyen mesajları içerir (Quliyev, 2013:45). Güleç, (2015), gösterişe yönelik tüketimin varlığında ürünlerin ve markaların farklılaşma çabasının da etkisi olduğu vurgulanmaktadır. Ürünler ve markalar, gerçek olmayan anlamlar içeren mesajlarla tüketicilere sunulur. Bu nedenle, gösteriş amaçlı tüketim yapan birey, nesnenin kullanım değerinden daha çok marka ve imajları tüketir. Bu anlamda, marka ve imajlar, gösterişe yönelik tüketimin varlığında önemli bir rol oynar. Postmodern toplumda, görünür olmak, tüketim olma halidir. Bireyler, görünürlüğe ürünler aracılığıyla ulaşabilirler. Yenidünya inancına göre, insanlar daha fazla, daha hızlı ve daha gösterişli bir şekilde tüketerek daha iyi bir yaşam sürebilirler. Bu düşünce doğrultusunda, bireyler tüketmek için var olur ve toplum içerisinde yer alırlar. Bu anlamda, tüketim, postmodern toplumda çok önemli bir yere sahiptir (Karaca, 2004).

Postmodern Tüketim ve Birey Bağlamında "Gelin Evi" programının İncelenmesi

Gelin Evi, Show TV'de günlük olarak yayınlanan bir yarışma programıdır. Programda, her hafta 5 gelin yarışır ve ev dekorasyonundan gelinliğe, yemekten peçeteye kadar her türlü tüketim ürünü göstermek için birbirlerinin evlerine davet edilirler. Yarışmacılar, düğünleri, kına geceleri, evlenme teklifleri, eşlerinden alınan evlilik teklifleri, kavuşma hikayeleri, dış mekân fotoğrafları, düğün gezileri, giyilen kıyafetler, gelinlikler, mobilyalar, perde ve düğünlerini lüks tüketim çerçevesinde yarıştırırlar. Bu program, tüketim kültürünün yaygınlığını ve önemini vurgulamaktadır.

Araştırma ve Bulgular

Bu çalışma, "Gelin Evi" programının yayınlarını incelemektedir. Çalışma kapsamında 6 Haziran 2022 ile 10 Haziran 2022 tarihleri arasındaki 5 bölüm incelenmiştir. Her bölümün süresi 1 saat 30 dakika civarındadır. Analiz sonucunda, programda yarışan 5 adayın isimleri G1, G2, G3, G4 ve G5 olarak belirlenmiştir. Adayların yarıştıkları sıralama bu isimlerle belirlenmiştir. Bu çalışma, tüketim kültürüne ilişkin bir araştırmadır.

Tablo 1: 6 Haziran 2022 ile 10 Haziran 2022 tarihleri arasında yayınlanan "Gelin Evi" programının yarışmacıların özellikleri

Yarışmacı	Yaş	Meslek	Evlilik Süresi
G1	24	Muhasebeci	6 Yıl
G2	25	Ev Hanımı	2 Yıl
G3	28	İşletmeci	5 Yıl
G4	28	İnşaat Mühendisi	3.5 yıl
G5	28	Takı Tasarımcısı	2.5 yıl

Yarışma boyunca yarışmacı gelinler diğer gelinlerin evlerine misafir olarak, evlerin içini geziyor ve eşyaların konumu, rengi, kalitesi gibi konularda yorumlarda bulunuyorlar. Diğer gelinlerin evlerini gezdikten sonra, yarışmacı gelinler misafir oldukları evin sahibine teşekkür edip, evlerine dönüyorlar. Yarışmanın sonunda, yarışmacı gelinlerin evlerini gösterme eşliğinde yapılan yorumlar sonucunda birincisi belirleniyor ve birincilik ödülü veriliyor. Bu çalışma, "Gelin Evi" programının yayınlarını incelemektedir.

Ayrıca yarışmacılar birbirlerinin evlerini gezdiklerinde, evin içindeki tüketim nesnelerine dikkat çekmekte ve bunların kalitesi, modeli ve markası hakkında yorumlar yapmaktadırlar. Bu yorumlar sıklıkla lüks ve kaliteli ürünler kullanıldığında olumlu olarak değerlendirilmekte ve ev sahibi hakkında olumlu bir izlenim oluşturmaktadır. Bu da gösterişçi tüketim kültüründe önemli bir rol oynayan tüketim nesnelerinin statü sembolü olarak kabul edilmesini vurgulamaktadır. Bu programda, tüketimin sosyal değişim ve statü belirlemedeki rolü ve gösterişçi tüketim kültürünün etkileri açık bir şekilde ortaya konmaktadır.

Bu programda, gösterişçi tüketim kültürünün etkisi açık bir şekilde ortaya konmaktadır. Sunumlar ve tüketim nesnelerinin kalitesi, modeli ve markası yarışmacıların birbirlerini değerlendirme kriterleri olarak kullanılmaktadır. Bu, insanların tüketim nesnelerini statü sembolü olarak kabul etmeleri ve bu nesneler aracılığıyla kendi statülerini gösterme isteklerini vurgulamaktadır. Bu tüketim anlayışı, insanların kendilerini anlamlandırma ve kendilerini diğer insanlardan ayırt etme çabasının bir sonucudur. Bu programda, kahve sunumunun da bu gösterişçi tüketim kültürünün bir parçası olarak değerlendirilebileceği gösterilmektedir. Sunumun önemi, yarışmacılar tarafından kahvenin tadından daha fazla önemsenmekte ve insanların kahve sunumunun beklentilerini karşılaması durumunda yetersiz, eksik ve kusurlu olarak tanımlanması bu

anlayışın bir sonucudur. Bu programda, tüketimin asıl amacı olan yarar fonksiyonel özelliklerinin yerini estetik kaygıların alması da gösterişçi tüketim kültürünün etkilerini ortaya koymaktadır.

Yarışmacılar, evlerinin dekorasyonunu, mobilyalarının renklerini ve modasını statü sembolü olarak kullanarak birbirlerini değerlendirirler. Eşyaların renklerinin uyumu ve modası, ev sahibinin başarısı olarak sunulur ve son moda ürünler kullanmak övgüye sebep olurken, eski modelli veya eski eşyalar kullanmak ise demode olarak tanımlanır. Böylece, evin dekorasyonu ve eşyaların modası insanların toplumda değer görülme derecesini belirlemeye çalıştığı bir unsur olarak sunulmaktadır. Bu programda, insanların gösterişçi tüketim kültürüne olan bağlılıkları ve bu tüketim anlayışının insanların kendilerini değerlendirme ve kendilerini diğer insanlardan ayırt etme çabasına nasıl bir rol oynadığı açıkça ortaya konmaktadır.

Çeyiz odasında, gelinler bekarken toplanmış olan ürünler serilerek bir gösteri halinde sunulmaktadır. Bu ürünler, günlük hayatta fazla fonksiyonları olmayan havluluk, elişi örtüler, yorganlar, masa örtüleri, terlik, kese, tencere altlığı gibi ürünlerdir. Televizyon izleyicisine, çeyizlerin miktarının bir sosyal statü göstergesi olarak sunulması, insanların tüketimini sadece ihtiyaçları çerçevesinde gerçekleştirmeyip gösteri amacına dönüştürme eğilimini vurgulamaktadır. Böylece, insanların çeyizlerini biriktirme miktarı, kadına verilen değerle eşleştirilmektedir.

Yarış içerisinde sadece kişilerin yaşam alanları değil, yarışmacılar, evlilik sürecinde yaptıkları harcamaların miktarını diğer yarışmacılardan alacakları puanları etkilemek için kullanırlar. Büyük düğünler, özel kutlamalar ve evlilik teklifleri daha fazla tüketim miktarı daha fazla puan getirir. Bu, insanların tüketimlerini toplumsal statülerini belirlemeye çalıştıklarını vurgulamaktadır. En fazla para harcayan yarışmacılar ödüllendirilir, böylece tüketim miktarının bir ölçüt olarak kullanılması desteklenmektedir. Diğer bir ifadeyle, tüketim miktarı ile toplumsal statülerini belirlemeye çalışılmaktadır.

Değerlendirme ve Sonuç

Televizyon, kitle iletişim araçlarının bir parçası olarak belirli bir kodla oluşturulmuş mesajları topluma ulaştırmaya yönelik bir sisteme sahiptir. Bu mesajlar, haber ve bilgi yayma, eğlence, dinlenme ve eğitim gibi farklı alanlarda kitleleri bilgilendirmeyi amaçlamaktadır. Ancak, televizyon programları arasında en çok izleyici çeken ve hedef kitleye ulaşan realite showların, toplumun ne hakkında konuşacağına ne giyeceğine, ne yiyeceğine ve ne alacağına karar verir. Yeni iletişim teknolojilerinin ortaya çıkmasıyla birlikte, insanlar güdülerini daha geniş bir yelpazede tatmin etme olanağına sahip oldu. Ancak televizyon hala en önemli iletişim aracı olarak kalmaya devam ediyor ve bu nedenle insanlar kendi idollerini yaratabilme imkanına sahip. Realite showlar, bu süreci devam ettirmeyi sağlıyor ve sıradan insanların hikayelerini tüketicilere sunuyor. Bu programlar, tüketici merkezli bir yaşam tarzını ve tüketim ürünlerinin kurallarını yayarak bir tüketim kültürü oluşturuyor. Bu şekilde, gerçek insanların hikayeleri gibi tüketicilere bir gösteri sunulmaktadır.

Reality TV şovları, insanların tüketim toplumu içinde nasıl bir yaşam standardını kabul etmesi gerektiğini ve bu standarda uygun bir tüketim tarzını nasıl benimsemesi gerektiğini iletir. Bu programlar, genellikle ticari kanallar tarafından yayınlanır ve amacı, halkın "normal", "olması gereken" ve "eşit" olarak kabul edilen tüketim kriterlerine uygun bir yaşam tarzı benimsemesini sağlamaktır. Örneğin, "Gelin Evi" adlı programda, herkesin aynı tüketim ürünlerini kullanması beklenir ve bu, sınıf farklılığını ortadan kaldıran bir tüketim tarzı olarak görülür. Bu programlar, tüketim toplumunun "modasına" göre değişen bir yaşam standardını benimsetir. Önceki dönemlerde, insanlar evlilik sürecinde kullandıkları mobilya ve ev eşyalarını uzun yıllar boyunca kullanırlardı. Ancak postmodern dünyamızda, bu eşyalar tüketim mallarına dönüşmüş ve insanların mutluluğu ve toplumsal statüsü tüketim miktarına bağlı hale gelmiştir. Bu programlar, bizim kıyafetlerimizden, yaşam biçimlerimize kadar anılarımızın bile bir tüketim biçimi haline geldiğini iletir. Yöneticilerin halk üzerinde otorite kurmalarına olanak tanıyan toplumsal normların yeniden üretilmesinde önemli bir rol oynayan medya, ortak tüketim toplumu için yeni popüler ürünler yaratmaktadır. Bu tür tüketim kültürü programları böylece kapitalist ideolojinin kendisini tekrar tekrar üretmesine izin vermektedir.

Kaynakça

1. Acar, A. (2000). Gösteriş Tüketimi. Ekonomik ve Teknik Dergi Standard, 457, 38-50.
2. Baudrillard, J. (2002). Simgesel Değiş Tokuş ve Ölüm, çev. Oğuz Adanır, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
3. Baudrillard, J., (2004). Tüketim toplumu. Deliceçaylı, H.,ve Keskin, F. (Çev.) Ayrıntı Yayınları
4. Bauman, Z. (1999). Çalışma, tüketicilik ve yeni yoksullar. Çev. Ökten, Ü.,(1. Basım). İstanbul: Sarmal Yayınevi,
5. Bauman, Z. (2000). Postmodernizm ve Hoşnutsuzlukları,(Çev. İsmail Türkmen). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
6. Bocock, R. (1997). Tüketim, çev. İmren Kutluk, Ankara: Dost Yayınları.
7. Bourdieu, P. (1997). Televizyon Üzerine, çev. Turhan Ilgaz, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
8. Cengiz, S. A. (2009). Modernizm, otomobil kültürü ve reklam. Ütopya Yayınevi.
9. Giddens, A. (2000). Sosyoloji (Çev: H. Özel ve C. Güzel). Ankara: Ayraç Yayınları.
10. Güleç, C. (2015) Thorsteın Veblen ve Gösterişçi Tüketim Kavramı. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Sayı:38 Yıl: 2015/1 (62-82 s.)
11. Holt, D. B. (1997). Poststructuralist lifestyle analysis: Conceptualizing the social patterning of consumption in postmodernity. Journal of Consumer research, 23(4), 326-350.
12. Marcuse, H. (1997). Tek-Boyutlu. İnsan–İleri İşleyim Toplumunun İdeolojisi Üzerine İncelemeler, İstanbul: İdea Yayınevi.
13. Odabaşı, Y. (1999). Tüketim kültürü: Yetinen toplumun tüketen topluma dönüşümü. İstanbul: Sistem Yayıncılık.
14. Odabaşı, Y. (2014). Postmodern pazarlama: tüketim ve tüketici. K. Demirgil (Ed.). MediCat Yayınları.
15. Postman, N. (2010). Televizyon Öldüren eğlence-Gösteri Çağında Kamusal Söylem,(3 Baskı),(Çev. Osman Akınhay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
16. Quliyev, O. (2013). Azerbaycanda Gösterişçi Tüketim Gruplarının Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma. Journal Of QafqazUniversity, 1(2).
17. Ünal, S., Ceylan, C. (2008). "Tüketicileri Hedonik Alışverişe Yönelten Nedenler: İstanbul ve Eskişehir İllerinde Karşılaştırmalı Bir Araştırma", Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 22(2), s.265-283.
18. Veblen, T. (2005). "Aylak Sınıfın Teorisi", Çeviren:Zeynep Gültekin ve Cumhur Atay, Babil Yayınları, No:48, İstanbul.

19. Zorlu, A. (2003). “Batılı Bir Yaşam Tarzı Olarak Tüketim: Türkiye’de Tüketim Ürünlerinin ve Kültürünün Tarihi Gelişimi”. Hacettepe Üniversitesi Sosyolojik Araştırmalar Dergisi

TOPLUMSAL GELİŞİME YÖN VEREN BİR ETKİ AYGITI OLARAK DİN VE SİVİL TOPLUMUN ROLÜ

M. Burhanettin COŞKUN[1]
İpek ÜNSAL BİLİK[2]

1.GİRİŞ

Diamond (1994)'a göre sivil toplumun devletten bağımsızlığı vurgulamasına karşın bu bağımsızlık devlete karşı zaruri bir yabancılaşmak, ötekileşmek anlamı taşımamaktadır. Sivil toplum çoğunlukla iktidara karşı eleştirel bir duruş göstermesine rağmen bu yaklaşım saygısızlık içermemelidir.

Sivil toplum kavramı incelendiğinde örgütlerin diğer alanlarla zorunlu olarak temas halinde olduğu görülmektedir. Kurulan temas ile iletişim etkileşime dönüşmektedir. Sivil toplumun amacı devlet yönetimine geçmek değildir. Sivil toplum örgütlerinin asıl amacı yönetimin halkı maruz bıraktıkları negatif hareketleri sonlandırmak ve toplumda yaşanan etnokültürel ve dini çatışmaların yaşanmasını engellemektir (Sadat, 2011). Sivil toplumun farklılıklardan kaynaklanan ve ortak hedef kapsamında bir araya gelen bireylerden oluşmasına rağmen toplum içinde bir uzlaşmayı amaçladığı da söylenebilir.

Gannuşi (2015)'e göre sivil toplumdan bahsedebilmek için bireyin gönüllülüğünün olmazsa olmaz olarak belirtilmesi gerekir ancak bu yeterli değildir. Kabile olan toplumlarda ise sivil toplum örgütü olması imkânsızdır. Doğal üyesi olunan, bireyin özgür iradesinden söz edilemeyen topluluklar sivil toplum kuruluşlarına örnek teşkil edemezler. Sivil toplum örgütünün varlığından bahsedebilmek için bireylerin arasında varoluşsal olmayan, sonradan oluşan bir bağ olması gerekmektedir. Bireyleri bir arada tutan, örgüt olmalarını sağlayan bağın pek çok alandan kaynaklanabiliyor olması mümkündür.

Sivil toplum hareketi olarak kabul edilen örgütlenmenin farklı yapılanma türleri bulunmaktadır. Her farklı yapılanma türü yasalara dayanan özel kurallara sahiptir. Bunlar arasında sayısal olarak en çok sendika, vakıf ve dernek şeklinde yapılaşmalar görülmektedir. Sıralamanın ise siyasi gruplar, dini kurumlar, spor kulüpleri vb. şeklinde devam ettiği görülmektedir (Sadat, 2011). Dini kurumların sivil toplum örgütü olarak sınıflandırabilmesi din ile sivil toplum arasında bir ilişki olduğunu doğrulamaktadır. Talas (2011) da benzer şekilde sivil toplum örgütlerini gruplandırılırken ticaret birlikleri, işveren kuruluşları gibi pek çok alan sayılabildiğini bunlardan biri olan dinsel ilgi gruplarının da sivil inisiyatifi temsil edebileceğini belirtmiştir.

Batıdaki toplumsal araştırmacıların son zamanlarda dikkatini çeken konulardan biri de din ile sivil toplum arasındaki ilişki olmuştur. Bir kısım araştırmacılar dini sivil toplumun temeli olarak kabul etmektedir. Diğer bir kısmı ise hristiyanlık dışında kalan dinlerin sivil toplum ile uyumlu olup olmadığı konusunda tezler geliştirmektedir. Özellikle İslamiyet ile sivil toplum arasındaki ilişki araştırmacıların ilgisini çekmektedir (Çekin, 2013). Toplumun çok boyutluluğu karşısında dinin konumu ve sivil toplumun din üzerindeki etkisi

üzerinde durmak gerekmektedir. Bu bağlamda çift yönlü bir ilişkiden bahsetmek mümkündür.

Dinin toplumda oluşan çeşitli ve kasıtlı ayrışmalara karşı nasıl bir refleks doğuracağı merak konusudur. Bu merakın merkezinde ise 1990 sonrasında din kavramının toplum yapılanmasını olumsuz etkilediği düşüncesi yatmaktadır. Buna rağmen yakın dönemde yapılan bazı araştırmalar dinin ve inanç sahibi bireylerin sivil topluma ve bununla birlikte barışa ne ölçüde fayda sağlayabilecekleri yönündedir. İçinde farklı dini inançlara sıkı sıkıya bağlı bireylerin de var olduğu sivil toplumun nasıl oluşacağı ve sürdürülebileceği konusu araştırmaları oluşturan temel sorulardandır (Thomas, 2009). Dinin katı normları ile sivil toplumun esnek yapısının senkronizasyonunun nasıl gerçekleşeceği hakkında araştırmalar devam etmektedir. Sivil toplum kavramının ortaya çıkışının incelenmesi gelecekte yapılacak çalışmalara yön verecektir.

2. SİVİL TOPLUM VE DİN İLİŞKİSİNİN TARİHSEL ARKA PLANI

Roma İmparatorluğu'nun yıkılışının ardından derebeylik düzeni Avrupa kıtasını ele geçirmiştir. Derebeylik (feodalite) düzeniyle halkın siyasal konulardaki düşünceleri değersizleşmiştir. Totaliterizmin etkisiyle güçsüz konuma gelen halk inanç yönünden skolastik düşünceye karşı bağnazlık geliştirmiştir. Bu halk kitlesi için kamuoyu kavramı "hukuk ve geleneğin kaynağı" anlamını taşımaktadır. Bunun nedeni ise totaliter yönetim ile kilisenin işbirliği neticesinde meydana getirdikleri baskıcı eğitimin başka türlü bir kamuoyu anlayışının gelişmesine müsaade etmemesidir. Siyasi kararların alınması sürecinde ise katılımcılıktan bahsedilebilmesine rağmen bu katılım eşitlikçi değildir. Vatandaşlar arasındaki katılımın farklı etki alanlarına sahip olduğu söylenebilir. Örneğin sıradan bir vatandaş yapamazken yüksek memurun meclise yön verme gücü bulunmaktadır. Bundan dolayı kamuda eşitlikten söz etmek mümkün değildi (Bektaş, 1996). Batıda devlet topluma yabancılaşmış, kamu yönetimi adına özel bireylerin toplandığı ve çok fazla farklı kesimden oluşmasına rağmen diğer sıradan bireyleri yönettiği tabaka haline gelmiştir (Sarıbay, 1997). Batı Avrupa'da kilise tarafından sunulmasına karşılık kutsal kitapların ilkeleri ile bağdaşmayan skolastik düşünce ve yönetimdeki antidemokratik anlayış toplum üzerinde baskı yaratmıştır.

Bu bağlamda düşünüldüğünde sivil toplum doğuşu itibarıyla Batı Avrupa'ya denk gelmektedir. Varsayımı ise insanların ekonomik varlık olmalarından öte sosyal diğer bir anlamda toplumsal varlıklar olmasına dayanmaktadır. Toplumsal varlıklarından ötürü belirli niteliklere sahip olan aile, inanç, dernek veya düşünce temelli hareketler temel olarak sivil toplumu oluşturmaktadır. Bu

kavram insanlara baskı veya zorlama olmadan hareket edebilecekleri alan yaratmaktadır. Diğer bir anlamda ise farklılıklarını özgürce yansıtabilecekleri bir ortam hazırlarken, bunun için fırsat ta yaratmaktadır (Walzer, 1992).

Rossteutscher' e göre ise totaliter düzende dini çevrenin haricinde herhangi bir muhalefet bulunmamaktadır. Dini inanışa aykırı olan, çelişen halk hareketleri uygunsuz[1] olarak nitelendirilip ceza verilmiştir. Bu bağlamda sivil toplum ancak yönetim ile kilisenin işbirliği sona erdiğinde ortaya çıkabilmiştir. Bunun nedeni ise sivil toplumun seküler bir kavram olmasındandır (Çekin, 2013).

Feodal yapının sonunu getiren nedenler ile sivil toplum kavramının ortaya çıkışını tetikleyen nedenlerin aynı olduğu düşünülmektedir. Çünkü devletin ve hristiyanlığın etkisinden yoksun olarak sürdürülecek ekonomik etkinlik alanı toplumsal sonuçlar doğurmaktadır (Doğan, 1999). Ekonomik açıdan güçlenen kesim sesini daha fazla duyurabilmektedir. Bununla birlikte aynı zamanda totaliter rejime ve skolastik düşünce temelli dini ilke olarak sunulan yaptırımlara karşı durabilecek güce de sahiptir.

Feodaliteyi olumsuz etkileyen etken ise ekonomik güce kavuşan tüccarlar olmuştur. Tüccarların artan gücü karşısında derebeylikler isteklerini değerlendirmek ve bazı ayrıcalıklarının olmasını onaylamak durumunda kalmışlardır. Verilen imtiyazlar sonrasında ise özgürleşme hedefiyle yeni talepler gelmiştir (Mardin, 1983). Tüccarların imtiyazlara kavuşmasında tek etken olarak ekonomik güçlerini almak doğru olmayacaktır. Küresel bazda gerçekleşen olaylar ekonomik açıdan güçlenmelerine neden olurken toplumun fikir yapısında da yaşanan değişimler imtiyazlara kavuşmalarını olumlu etkilemiştir.

Rönesans, reform, sanayi devrimi ve coğrafi keşifler gibi gelişmelerin ardından burjuvazi mutlak bir yükseliş yaşamıştır. Derebeyliklerin merkezi yönetim anlayışına sahip krallığa dönüşmesi ulus tabanlı devlet fikri bu yükselişin neticesinde yaşanmıştır. Ekonomik anlamda güçlenen burjuvazi etkisine maneviyatta da göstermiştir. Düşünürler bu dönüşümler sırasında siyasi iktidarın kaynağı konusunda önceki dini düşünüş ile tamamen tezat anlayışları dile getirmişlerdir. Bu düşünce şeklinin ortaçağdaki Hristiyanlık ile ortak noktası bulunmamaktadır. Tam da bu noktada modern öncesi dönem ile modern dönemi toplumsal açıdan birbirinden farklı kılan sivil toplum kavramıdır

[1] Sarıbay (1994)'a göre bu açıdan bakıldığında batıdaki devlet anlayışı Osmanlı'dan bu yana Türkiye'de devam eden devletin cemaat ile benzer veçhelerini koymaktadır. Toplumun hükümdara itaat etmesi dinsel açıdan şart iken hükümdarın dini vecibelere uygun olmayan temennilerde bulunması zorbalık sayılmaktadır. Fakat zorbalık halinde dahi sivil itaatsizlik meşru karşılanmamaktadır (Sarıbay, 1997' de belirtildiği üzere).

(Gülsoy, 2019). Sivil toplum kavramı modern dönemin bir ürünüdür. Sivil toplumun doğuşunda değişen düşünüş şekli ile birlikte mesleki örgütlerin etkililiği söz konusudur. Sivil toplum ile din ilişkisinin anlaşılabilmesi için doğuşunda etkili olan örgüt yapısının incelenmesi gerekmektedir.

18.yüzyıla kadar varlıklarını devam ettiren ve loncalar ile benzer katılımcılara sahip olan korporasyonlar mesleki birlik olmalarının dışında yardımlaşmaya önem vermekteydi. Mesleki örgüt olan varlık gösterirken dini tarikat olarak da nitelendirilmektedir (Dursun, 2006). Doğan (1999)'a göre ise korporasyonlar kilise baskıdan uzaklaşarak etki alanını genişletmiştir. Korporasyon ve komün açısından bakıldığında siyaset ve dini geleneğin etkisi azalmıştır. Yeniden şekillenen toplumun yorumlanması sırasında sivil toplum kavramı gelişmiştir. Bu bağlamda yönetimden veya kiliseden olmayan sıradan bireylerin karşı çıktığı konu ise temelde skolastik düşünce ve baskı rejimi olmuştur. Bu gelişmeler neticesinde skolastik düşünce yerini aydınlanmaya bırakmıştır. Aydınlanma ile birlikte yeni kavramlar doğmuştur.

Sivil toplum dar anlamıyla devlet karşısında ona bir alternatif olarak anlam kazanan kavramı ifade etmektedir. Kavram ilk doğduğunda ise böyle bir anlamı bulunmamaktadır. Bu kavram 18. asırda aydınlanma düşünürlerince ortaya çıkarılmasına rağmen toplumsal temellere sahiptir. Bu toplumsal temellerin aydınlanma düşünürlerine başlangıç noktası tayin etmiş olma ihtimali bulunmaktadır (Doğan, 1999).

Kilise ve uygulamalarına bir tepki niteliğinde doğan demokrasi ise bu kavramlardan biridir. Sonrasında ise buna eklemlenen eşitlik özgürlük adalet ve modern toplumun getirmiş olduğu kavramlar ile toplum yeniden şekillenmiştir. Eklemlenen ve devlet ile ilişkili fakat devletten bağımsız düşünebilmeyi temsil eden sivil toplum kavramı da bunlardan biridir. Din olgusu ile aynı zeminde ele alınması tezatlık oluşturan sivil toplum kavramı Müslümanlar için yeni bir dayanak oluşturmuştur (Köse, 2017). Sivil toplumun kavramının demokrasi temelli olduğunu, demokrasinin ise baskıcı ve dini temellere sahip anlayışa karşı duruş olarak değerlendirdiğimizde sivil toplum ile din kavramları birbirine tezat olarak görülmektedir. Fakat karşı durulan dini anlayışın skolastik düşünce olduğu gözden kaçırılmamalıdır.

Tarih boyunca din siyaset ilişkisi farklı boyutlarda görülmektedir. Bu ilişki kimi zaman büyük oranda kilise etkisindeki yönetimken kimi zaman seküler yönetim olarak karşımıza çıkmaktadır. Din olgusunun toplumda yer alması veya tezat bir şekilde toplumun sekülerleşmesi olarak ifade edebileceğimiz her iki durumda da dinin "kutsal şemsiye" olarak toplumu bütünleştirdiği görülmektedir. Uygulamada ise bu tezatlık din ile sekülerizm arasında rekabetin gelişmesine neden olmuştur. Bu rekabet ortamında dini inanç sistemlerinin kendilerini

yeniden düzenledikleri ve modern din olarak ifade edildikleri görülmektedir. Yeniden düzenlemelerin bir sonucu olarak ortaya çıkan Protestanlık öğretisinin Hristiyanlıktan daha modern kavramları barındırdığı söylenebilir. Protestanlığın oluşumunda dile getirilen temaların aydınlanma içinde temel oluşturduğu düşünülmektedir. 1700-1800'lu yıllarda Avrupa ve Kuzey Amerika'da, 1900'lu yıllarda ise sömürgecilik faaliyetlerinden kurtulan halklarda modernizme doğru başkalaşımlar yaşanmıştır (Thomas, 2009). Modern öncesi dönemden modern döneme geçen toplumlarda toplumsal hayatın dönüşümünün her alanda hissedilmesi beklenmektedir.

Modernizmin etkisi ile toplumun din olgusundan büyük oranda soyutlanacağı düşünülmektedir. Toplumsal hayatta yer alan tüm alanların dinin etkisinden kurtulması amaçlanmıştır. Yaşanan değişim ve olası sonuçları araştırmacılarda merak uyandırmış, tartışmalara neden olmuştur. Tartışmalara iki farklı önermenin sunulduğu görülmüştür. Birincisi dinin etkisinin azalacağı yönündedir. İkincisi ise sekülerleşmenin modernizm sonrası toplumsal açıdan farklı sonuçlara neden olabileceği, kimi zaman da din olgusunun güç kazanarak toplumsal hayattaki yerini devam ettireceği görüşüdür. Pek çok araştırmacının üzerinde ortak karara vardığı görüş ise din olgusunun toplum üstünde etkili olduğu ve bu durumun önemsenerek araştırılması gerekliliğidir (Gülsoy, 2019). Modernizm sonucunda dinin etkisini arttırması veya azalması beklenirken, toplum üzerindeki değişen etkisinin sadece maneviyat ile ilgili olmadığı, toplum yapısını derinden etkileyeceği düşünülmektedir.

Dini inançlara karşı köktenci bakış açısının sosyal hayattaki ilişkileri düzenleme konusunda ön plana çıktığı görülmektedir. Toplumu etkileyen katı fikirler ve esnekliği müsaade etmeyen kuralların demokrasinin uzlaşmacı yönüyle çatıştığı söylenebilir. Ayrıca 20.asrın popüler düşünce biçimi olan pozitivizm etkisinde kalan seküler düşünceyi destekleyen kesim akımın destekleyici gücü ile dinin esnekliği ve uzlaşmayı olumsuz etkilediğini öne sürmüşlerdir (Turan, 1999). Bu görüşü destekleyen araştırmacılar olmasına rağmen sekülerizme farklı açıdan bakan laiklik ile sekülerleşme kavramları arasında ilişki kuran Gannuşi (2015) ise batıda ilerlemeye engel olan din olgusu ile devletin birbirinden ayrılmasını haklı görmektedir. Batıda gelişmeyi sağlayıcı olarak kullanılan laiklik olumlu bir etki gösterirken Müslüman ülkelerde aynı etkiyi gösteremediğini ifade etmektedir. Ammara (1991) bunun nedeninin ise uygulanış biçimi ile alakalı olduğunu belirtmektedir. Önceleri sömürgeci ülkeler vasıtasıyla yerleştirilmeye çalışan din ile devlet ayrımı ilerleyen süreçte sömürgeci ülkelere yakınlık duyan ülke vatandaşları tarafından dine karşı çıkmak olarak sürdürülmüştür. Toplumsal hayattan

silinmesi anlamında yerleştirilmeye çalışılan laiklik toplumu geriye doğru götürmüştür. Lakin laikliğe İslam âleminin ihtiyaç duyduğu söylenemez. Çünkü İslamiyet özgürlük eşitlik adalet gibi kavramları içinde barındırmaktadır. Batıdaki inanış biçimi ile İslamiyet arasındaki farka dayalı yorumlar İslamiyet'in modernizm ile gelen kavramları içinde bulundurduğunu, sekülerleşme ile elde edilmeye çalışılan kazanımların bu açıdan Müslümanlar için gereksiz olduğunu vurgulamaktadır. Kazanımlardan biri olan sivil toplum kavramı için ise farklı fikirler dile getirilmektedir.

"Bütün dinî gelenekler ve halklar ister ulusal ister küresel düzeyde olsun sivil toplum ideolojisiyle ilgilenmek zorundadır" (Thomas, 2009, s.170). Gelenekselleşen dini görüş kendisine karşı tezatlık oluşturabilecek küresel fikirlerle çatışma halinde bulunmasına rağmen bir noktada çatıştığı fikir ile uyumlu olacak biçimde şekillenmek durumundadır. Bu durumun gerçekleşmesi inananlar açısından kolay olmamaktadır. Uyum adına yapılan değişimler neticesinde sekülerleşme ve dinden çıkma suçlamalarına karşı güçsüz kalabilmektedir (Thomas, 2009). Bu perspektiften bakıldığında din ile sivil toplum kavramının birlikteliği konusunda dikkatli davranılması gerektiği, dönüşüm aşamasında sürecin başkalarına benzeme eğiliminde olunmadığı vurgulanarak yönetilmesi gerekmektedir.

Kavramın özü itibariyle de sivil toplumun hiçbir ulusun, devletin izlerini taşımaması gerekmektedir. Bu bağlamda sivil toplum kuruluşları küresel olmalıdır. Batıdan doğmuş olmasına rağmen batının izlerine sahip olması kavramın özüne aykırılık teşkil etmektedir. Bundan dolayı küresel sivil toplumu ve bunun içindeki din olgusunun konumunu değerlendirmek bir paradoksa neden oluyor gibi görünmesine rağmen iki kavramında detaylı araştırılmasını gerekli kılmaktadır (Thomas, 2009).

"Küresel Sivil Toplumda dinler benlik üzerine yapılan tutarsız/discursive çalışmada kilit rol oynamıştır." (Thomas 2009 s164). 20. yüzyılın sonlarında ise sivil toplum ile ilgilenen kesimler dini özü nedeniyle toplumun farklı bölümlerine ve kişilerin bilinçlerine nüfuz eden insani bir kavram olarak değerlendirmişlerdir (Thomas, 2009). Güner'e (2004) göre sivil toplum kavramı bireyin özgür iradesiyle örgütlenmesi ve toplumsal hayatta yer bulması olarak ifade edildiğinde dini temaya sahip kuruluşlarında bir çeşit sivil toplum örgütü olarak ifade edilmesi gerekmektedir.

Sekülerleşme kavramı ise günümüzde halen tartışılmaktadır. Bir kısım araştırmaların sonuçlarına göre dinin yoğun etkisi zaman içinde değişen akımlar neticesinde azalmak yerine toplumun inkar edilemez bir parçası olarak varlığını sürdürmektedir. Araştırmalardan çıkan ikinci bir sonuç ise din kişiyi etkileyen özel bir olgu değildir. Tam tersine din sivil toplum kuruluşlarının oluşması

yönünde pozitif etkiye sahip olan toplumu bütünüyle ilgilendiren bir konudur. Diğer bir sonuç ise sivil toplum açısından değerlendirildiğinde siyasi ve dini çevrelerin arasında başkalık bulunmamaktadır. (Çekin, 2013). Din olgusundan arınması mümkün olmayan toplum yapısı neticesinde bu olgu küresel anlamda etki sahibi olmakla birlikte toplumun modern yüzü olan sivil toplum örgütlerini etki alanı dışında bırakması mümkün değildir.

3. İSLAMİYET'İN SİVİL TOPLUM İLE DİN İLİŞKİSİNE ETKİSİ

Ali Suavi'ye göre Fransız İhtilali ile yayılan eşitlik kavramı İslamiyet'te hâlihazırda uygulanan bir ilkedir. Bunun da ötesinde ona göre eşitliğin olduğu yerde demokrasinin gereklilikleri göze çarpmaktadır. Eşitliği yaşayan topluluklar dolayısıyla demokrasi Fransa'dan önce başka kültürlerin içinde varlığını ispatlamıştır. Suavi bu düşünüş şekli ile İslamiyet dolasıyla demokrasi kültürünün yönetim yapısı itibariyle Fransız İhtilali öncesinde de var olduğu ifade etmektedir (Doğan, 1999). İslamiyetteki eşitlik kavramında Suavi ile hemfikir olmasına rağmen İslamiyet'in özü itibari ile sivil toplum kavramı ile çelişeceğini düşünen araştırmacılar bulunmaktadır.

Gannuşi (2015)'e göre din ve devletin ayrılması ile batı toplumlarında ilerleme görülmesine rağmen laiklik kavramı ile bireyin benmerkezciliği, ırkçılık duygusu, yönetimin aşırı merkezileşmesi gibi olumsuz durumları da doğurmuştur. Laikliğin sonucu sayılabilecek bu durum sivil toplum kavramını yıkan etmenlerdendir. Laiklik medeniyet ile bağdaştırmaya çalışılmasına rağmen medeniyetin ahlaktan ayrılması ve özgecilikten arınmış olması mümkün değildir. Bu bağlamda Gannuşi sivil toplum ve din kavramını özü itibari ile birbirine zıt görmekle birlikte, dindeki bütünleştirici anlayışın sivil toplum da bulunmadığını tam tersine ayrıştıran bir yapıya sahip olduğunu düşünmektedir

Sarıbay'a (1997) göre ise sivil toplum kuruluşları sadece kendisine özgü olan özelliklerinden meydana gelmemektedir. Her kurumun bir iklimi, kültürel altyapısı bulunmaktadır. Bu yapı neticesinde öteki kavramı ortaya çıkmaktadır. Öteki kavramı ise İslamiyet'te yer almayan bir kavramdır. İlahi bir biçimde toplumda birliktelik, kardeşlik yer almaktadır. Sivil toplumun doğurmuş olduğu ötekilik İslamiyet için günah sayılabilecek bir olgudur. Sarıbay, Gannuşi ile sivil toplumun toplumu ayrıştıracağı konusunda benzer fikirlere sahiptir.

Ayrıca Gannuşi (2015)'e göre batıdaki toplumlarda sivil toplum ırk ve ötekileştirme temelli olmasının küresel sonuçları mevcuttur. Aynı ülkeyi paylaştığı bireylere karşı saygılıyken diğer toplumlara farklı düşüncelerinden ötürü öteki anlayışı geliştirmektedir. Fakat İslam toplumlarında Allah'ın yaratmış olmasından dolayı dünyadaki tüm bireylere değer vermekte ve saygı

duymaktadır. Bu bağlamda dünya genelinde ülkelerin yalnızca kendi içinde birlikteliği söz konusu olurken diğer ülkelere karşı olumsuz tutum gelişmesi söz konusu olabilir.

Özdalga'ya (1999) göre Gellner'da İslam ile sivil toplum arasındaki pozitif bağın oluşamayacağını savunanlardandır. İslam dışında ayrıca komünizmde de sivil toplumun gelişemeyeceğini belirtmektedir. Mert'e (1998) göre Gellner bunun nedenini İslam'ın sekülerleşmeye karşı en dirençli din olması ile bağdaştırmaktadır. Sekülerleşme ile bağdaşamayan İslam toplumları cemaat kavramının baskıcı tutumundan kurtulamayacağından ötürü sivil toplumun gerekliliği olan özgür rasyonalist birey modelinin görülmesi mümkün değildir. Sivil toplumdan bahsedilebilmesi için örgütlenen bireylerin varlığı söz konusudur. Gellner ise örgütlenerek farklılıkları savunacak birey modelinin İslamiyet'i benimseyen toplumlarda görülemeyeceğini dile getirmiştir.

İslamiyet ile sivil toplum arasında olumlu bir ilişki olamayacağını düşünenlerin bu düşüncelerinin temelinde birkaç ortak nokta bulunmaktadır. İslamiyet'in sekülerleşmeyi kendisine zarar veren bir olgu olarak görmesi bunların başında gelmektedir. İkinci bir nokta ise İslamiyet'teki ümmet anlayışının farklılıklara ve bireysel taleplerin sağlanmasına olanak sağlamayan yapısıdır. Bu niteliklerinden dolayı İslam toplumlarında Batı Avrupa'dakine benzer bir demokratikleşme hareketinin gerçekleşemeyeceği düşünülmektedir (Gülsoy, 2019). İslam toplumlarında yönetimsel açıdan demokratik ilkeler benimsenmesine rağmen inanç gereği demokratik bireylerin var olamayacağı ve bundan dolayı sivil toplum kavramından bahsetmenin mümkün olamayacağı dile getirilmektedir.

Gannuşi (2009), Batı toplumlarında ve bu toplumları örnek alan İslam ülkelerinde sivil toplumun sekülerizm sonucunda din ile savaşmak için kullanıldığını savlamaktadır. Buna örnek olarak Fransız sömürgesindeki Arap ülkelerinde seküleristlerin sivil toplumsallaşmayı baskıcı yönetime karşı değil İslam'ın yeniden hakim olma ihtimaline karşı din karşıtı uygulamalar için kullandıkları gösterilebilir. Toplumda sekülerizm demokrasinin şartı olarak gösterilmiş, İslamiyet ise baskı ve bilgisizlik olarak nitelendirilmiştir. Gannuşi uygulamadan kaynaklanan sorunları vurgulamakla birlikte bunun toplum kaynaklı olabileceği üzerinde durmuştur.

Sivil toplum doğuşu itibariyle Batı Avrupa'da farklılıklardan kaynaklanan ayrışmalara analitik çözüm olarak sunulmuştur. Kavramın zamanla sınırlı bir realite haline gelmesi nedeniyle İslam toplumları açısından ulaşılması güç bir kavram haline geldiği Mardin (1995) tarafından ima edilmiştir . Toplumun ihtiyaçlarına cevap olarak üretilen bir kavramın başka bir toplum tarafından araç olarak kullanılması neticesinde sorunlar meydana gelmektedir.

Fincancı'ya (1994) göre ise demokrasi kavramı ile İslamiyet'in birbirlerine ne kadar uyumlu olduğunu araştırmak yersizdir. Çünkü bu karşıt iki grubu temsil edenler arasında uyum yakalamaya çalışmaya benzemektedir Sivil toplum ile İslam arasındaki ilişki çok tartışılmaktadır. Bu bağlamda pek çok fikir ortaya atılmaktadır. Bu fikirlerden bazıları ise İslam ile sivil toplumun uyumlu olacağını yönündedir.

Gannuşi (2015)'e göre farklı bir boyuttan bakıldığında ise İslam toplumlarında gönüllülük temelli bir aidiyet bulunduğundan dolayı sivil toplum niteliği gösterir. İslamiyet'in temelinde de yalnızca gönüllülük üzerine dayandırılan inanç bulunmaktadır. Bireylerin kendi iradeleri ile inanmayı tercih ettikleri İslami toplumlar sivil toplum ile ilintilidir. Bulaç (1997)'a göre, Medine Vesikası ve günün şartlarında oluşturulma biçimi göz önüne alındığında İslamiyet'in düşünüldüğü gibi baskıcı yönetimden ziyade katılımcı ve uzlaşmacı yönetim anlayışının hakim olduğu sonucunu doğrulamaktadır. Dini örgütlenmeler den biri olan vakıflar hayır yapma, yardımlaşma gibi hem toplumsal hem de dini vecibeleri içine alacak biçimde uygulanmıştır (Dursun, 2006).

Sarıbay (1997) ise sivil toplum kavramının Ortadoğu'ya uygun bir kalıp haline gelebilmesi için güncellenmesi gerektiğini ifade etmektedir. Bu kavramın uygun olup olmadığı yönünde köktenciler ve ılımlılar mücadelesi devam etmekle birlikte sivil toplumun İslam toplumları için günah olmayan serbest bırakılan bir alan olduğunu söylemektedir. Batı'daki "İslam ile sivil toplumun aynı toplumda var olması olanaklı değildir " algısının yanlış olduğu, İslam ile sivil toplumun birbirine uyumlu hale gelebilmesi için gerekli alt yapının İslam dininde mevcut olduğu belirtilmektedir.

İslamcı görüşün liberal felsefe ile harmanlanması sonucunda bireysel özgürlüklere karşı daha ılımlı oldukları uyum sağladıkları görülmektedir. Değişen dünya anlayışı ile İslamcılarında değişmesi neticesinde sivil toplum kavramının İslamiyet ile uyumlu olduğu görüşü savlanabilir (Ercan, 2002). Fakat bu uyumun sağlanması amacıyla gerçekleştirilen eylemlerin dinin özü açısından bozulmaya yol açabileceğini düşünen araştırmacılardan biri de Bayraktar'dır.

Bayraktar (2005)'a göre 1980 sonrası dönemde İslamcıların modern kavramları hareketlerine dâhil etmeleri neticesinde eylemlerinde farklılıklar meydana gelmiştir. Postmodernizm etkisindeki söylemlerinde sivil toplumun da yer aldığı yeni kavramlar ön plana çıkmıştır. Bu dönüşümde temel ilkeler olarak İslami kaynaklara dayanırken yenileşme hareketinin gelişimi için Batılı kaynaklardan yararlanılmıştır. Yeni kavramların hâlihazırda İslamiyet'in içinde bulunduğu tezi İslam ile postmodernizmin uyumluluğu konusunda bir algı yaratmıştır. Bu algı neticesinde İslam'ın kendi içinde sekülerleşmesinin

yaşanmasına rağmen gözlenememiş olmasına neden olmuştur. Aralarında uzlaşmanın sağlanacağı yönündeki fikirlerin güçlenmesi ile geleneksel ile postmodernizmin yeniden şekillendirilmesi neticesinde İslamiyet boyut değiştirmiştir.

İslam'ın yeni kavramlar ile harmanlanarak yeniden yapılandırılması sürecinde İslamiyet'e uygun olan ile olmayan arasındaki sınır İslamiyet tarafından belirlenmemiş Müslümanlar tarafından çizilmiştir (Yavuz, 2004). Harmanlama neticesinde ortaya çıkan sentezde hem modern kavramların izleri hem de geleneksellik bulunmaktadır. Bu dönüşümün sonrasında entegre olan kavramlardan biri de sivil toplumdur. İslamiyet ile postmodernizm arasındaki iletişim kaynaklı değişimin ikisinin de varlığını devam ettirdiği taktirde devam edeceği düşünülmektedir (Ay, 2009).

Bir kısım İslamiyet'in ilkelerine bağlı köktenci grup ise sivil toplumu siyasi toplumun karşıt görüşü olarak nitelendirmektedir. Laikliği benimsemekte zorlanmalarının yanı sıra dini normların özel alan ile sınırlı kalmayarak toplumsal hayatta egemen olan görüş olmasını desteklemektedir. Sivil toplumun devlet sınırlarının dışında, devlet müdahalesine karşı mesafeli yapısından dolayı hâlihazırdaki siyaset anlayışına karşı olan köktenci grup bu hareket biçimine yakınlaşmıştır. Fakat yakınlaşılan hareket biçiminin İslamiyet'e ile ilkeler bağlamında uygun olup olmadığı tartışma konusudur (Ercan, 2002). Bu bağlamda köktenci grubun inançları ile sivil toplum kavramının özü itibari ile din karşıtı görüşlere de açık oluşundan ötürü paradoks oluşturduğu söylenebilir.

4. TÜRKİYE'DE SİVİL TOPLUM VE DİN İLİŞKİSİ

1936 yılında yapılan bir düzenleme ile gayrimüslimlere ait hayır kurumlarından beyanname talep edilmiştir. Bu beyannameler ile vakıflar genel müdürlüğüne kaydı oluşturulan kurumlar cemaat vakfı olarak tanımlanmıştır.

1938 yılında oluşturulan cemiyetler kanunu 1946 yılında güncellenmiştir. Bu güncelleme ile devletin milletin bütünlüğünü bozma gayretinde olan, biyolojik faktörlere bağlı olan aile, ırk gibi kavramlarının yanı sıra cemaat anlayışına dayanan, amacını gizli tutan, bölgeciliğe temel oluşturabilecek siyasi derneklerin ve din, mezhep, tarikat esaslarına bağlı sivil toplum kuruluşlarının oluşturulması yasak olarak kalmaya devam etmiştir (Dursun, 2006). Gayrimüslimlere ait vakıflar dışında sivil toplum örgütlerinin dinsel öge taşıması mümkün olmayıp, 1980'lere kadar sivil toplum ile din arasındaki meşru bir ilişkiden bahsetmek mümkün değildir.

1980 yılından önce toplumun gelişebilmesi açısından yapılmak istenen projeler için dini olumsuz etken olarak değerlendiren sol kesim 1980 yılından

sonra bu görüşünü değiştirmiştir. Dinin Türk toplum yapısındaki izlerini görmeye ve dikkate almaya başlamıştır. Sol kesim İslamiyet'in (Halk İslam'ının) sivil alan içerisindeki rolünü fark etmiştir (Özcan, 2008). 1984 yılından sonra örgütlenmelerde artış görülmüştür. Artış görülen örgütlenmeler arasında çevre koruması, kadın hakları gibi alanların yanında dini derneklerde bulunmaktadır (Dursun, 2006). Bu yıllardan itibaren sivil toplum örgütlerinde dini faktörler açık olarak yer almakta ve çalışmalarda bulunabilmektedir. Türkiye'deki sivil toplum örgütlerindeki din etkisi yalnızca amacı gereği tinsellik içeren örgütler ile sınırlı değildir.

Kadın derneklerinin kendi içinde sekülerizm etkisindeki feminist grup ve İslami kadın hareketi destekleyen grup olarak nitelendirmek mümkündür. Ayrıca Alevi grupların oluşturmuş olduğu vakıf ve derneklerin sayısı da bilhassa fazladır. İslamiyet ile bağıntılı olacak biçimde varlıklarını devam ettiren cemaat dernekleri ve vakıfları da sivil toplum örgütlerine temsil etmektedir (Talas, 2011). Oluşturulan sivil toplum örgütlerine bakıldığında sekülerleşmeye izin veren bir yapı gözlenebilir. Fakat sivil toplumsallaşma açısından İslam'ın olumsuz etkisinden söz eden araştırmacılar da bulunmaktadır.

Batı'da yaşanan burjuvazi temelli özerklik hareketinin Türkiye'de yaşanmamış olması kentleşmeyi de etkilemiştir. Osmanlı döneminde kanıksanan tebaa anlayışı Cumhuriyet döneminde de etkisini devam ettirmiştir. Bu durumun ortaya çıkmasında Anadolu'nun kültürel aktarımı ile gelen dinin etkisi bulunmaktadır. Diğer bir yandan ise birey temelli toplum anlayışına ve sekülerizmin etkisinde kalabilecek değer temelli felsefi geleneğimizin olmayışı bu bağlamda en büyük engellerdendir. Ülkemizdeki sivil toplum kavramının ilerleyişine diğer bir engel ise farklı görüşe sahip bireylerin tek doğrunun kendisi veya grubu olduğuna dair inancın demokrasi ilkelerini aşarak diğerini veya diğerlerini ötekileştirme eğilimi bulunmasıdır. Yaygın olarak görülen ötekileştirme eğilimi özgür ve bağımsız bireylerin gelişimine ket vurmaktadır. Dolayısıyla demokrasi bilincinin yerleşmesine ve sivil toplum hareketlerinin ortaya çıkmasına engel olmaktadır (Uluç, 2012)

Türkiye'de İslamiyet ile sivil toplumun uyumlu olup olmadığı ikilemi bireysel özgürlüklerin ön plana çıkması veya cemaat anlayışının güçlenmesi yolunda hangisinin baskın geleceği ile alakalıdır. Günümüzde Türkiye'de köktenci grubun siyasal sistemi yok edip bir başkasını yapılandıracak kadar destekçisi bulunmadığı görülmektedir. Fakat bu grubun yıkmak isteyeceği sistemin demokratik imkânlarını kullanabilecekleri düşünülmektedir. Bundan dolayı ikilemde bulunan iki kavramın birinin diğerine daha uygun hale getirilmesi yolunda çalışmalar yapılmasına rağmen köktenci grubun farklı

düşüncelerin özgürce dile getirildiği bir toplumun yapılandırılması gerekliliği konusundaki istekliliğine karşı şüpheci yaklaşılmaktadır (Ercan, 2002).

Sivil toplum örgütleri sayısal olarak incelendiğinde ise Türkiye'de dini hizmetlerin geliştirilmesine yönelik faaliyet gösteren derneklerin oranı, T.C İçişleri Bakanlığı Sivil Toplumla İlişkiler Genel Müdürlüğü'nün derneklerin faaliyet alanlarına göre dağılımı grafiğinde belirttiği üzere %15,29 olduğu görülmektedir. Ayrıca ülkemizdeki dini alanda faaliyet gösteren derneklerin birçoğu Kuran kursu, öğrenci yetiştirme gibi amaçlar taşımaktadır. Bunların içinde en büyük pay ise Kuran kursu ve camii yaptırma amacı ile dernekleşmelere aittir. Bu derneklerin sayısı 2006 yılında bir araştırma ile İstanbul için 2400 olarak tespit edilmiştir (Dursun, 2006).

5. DÜNYA'DA SİVİL TOPLUM VE DİN İLİŞKİSİ

Sivil toplum kavramının dünya genelinde yaygınlaşması ve daha aktif bir hal almaya başlaması II. Dünya Savaşı sonrası döneme denk gelmektedir. Sonrasında ise meydana gelen hizmet sektörünün ekonomik alanda güçlenmesi, iletişim-teknoloji bağının artması, kültürel etkinliklerin ihtiyacı dönüştüğü yönündeki görüşlerin haklılığı neticesinde özel alan kavramı kendisine ait olanlar ile birlikte yerini kamusal alana büyük oranda bırakmıştır. Kamusal alanın güçlenmesi ile birlikte toplumsal farklılıklar kendisini hissettirmeye başlamıştır (Kadıoğlu, 1996). Çaha (1996)'a göre ise farklılıklar bazı hakların talep edilmesine zemin hazırlayan ögelerdendir. Kadın hakları, dini haklar ve kültürel haklar çevresinde yeni oluşumlar meydana gelmiştir. Lakin Althusser, Bourdieu, Dahrendorf, Elias, Poulantzas gibi araştırmacıların döneminde dinin araştırma konusu olarak düşünülmesine, detaylı incelemelere gerek duyulmamaktadır. Bu durumun nedeni olarak sosyal, ekonomik, siyasi yaşantıdaki dönüşümlerin karşılığı olarak dini kuruluşların toplumsal hayatta yer edinmiş olması gösterilmektedir (Gülsoy, 2019). Batı'da süreç içinde kendiliğinden oluşan kavram olan sivil toplum ile dinin çatışmayacağı düşünülmüştür. Çünkü her iki kavram da süreç boyunca varlığını korumuş ve değişim geçirmiştir. Bundan dolayı aralarında uyum olup olmadığı araştırılmaya gerek duyulmamıştır.

Kimi zaman ise iki farklı inanışın veya evrensel olarak kabul edilen yapılandırılmış kurallar ile inanışın çatıştığı durumlar ortaya çıkmaktadır. Formel olmayan uygulamaların sona erdirilmesi yönünde yapılan talepler etnokültürel değerler ile bağdaştırılarak savunulmaktadır. karşıt uygulamaların meydana getirdi çatışma din ile devlet arasındaki ilişkilerin tekrardan gündeme gelmesine neden olmaktadır. Ayrıca bir diğer sonucu ise birey ve grup düzeyin de oluşturulan dini oluşumlara küresel bağlamda bir eğilimin meydana geldiği görülmektedir (Thomas, 2009).

Günümüzde dahi Batı Avrupa'da bulunan farklı alanlardaki bazı kurum ve kuruluşların bir mezhebe bağlı olduğu görülmektedir (Gülsoy, 2019). Gannuşi (2009)'ye göre ise ortaçağdaki kiliseyle günümüzdeki kilise arasında farklar bulunmaktadır. Geçmişte sivil toplum kavramının ortaya çıkışında etkisi olan kilisenin rolü değişmiştir. Batıda kilise saygı gören bir kurum olması ile birlikte toplum üzerinde ahlaki ve manevi yönden etkilidir. Sivil toplum karşıtı olmamakla birlikte onu güçlendiren kurumlardır. Batı Avrupa'daki kiliseye bağlı teşkilat sivil toplum örgütü olarak hizmet sunmaktadır. Bu hizmetlerin başında yardıma muhtaç kimselere yapılan gönüllülük esasına dayalı hizmetler gelmektedir. Yapılan hizmetlerin sivil hareket olup olmadığı açısından örneklendirdiğimizde dil problemi yaşayan yabancı bireylere oryantasyon eğitimi ve dil kursu hizmeti, ihtiyaç duyan bireylere ücretsiz avukatlık hizmetleri, eşya ve tamir hizmeti, sosyal etkinlikler düzenleme, giyecek ve yiyecek desteği gibi hizmetlerden bahsedilebilir. Bu dini teşkilatın toplumsal yardımlaşmayı sağlama, ihtiyacı olanlar ile gönüllü olanları ortak paydada birleştirebilen bir örgütlenme olarak düşünüldüğünde sivil toplum hareketi olduğu söylenebilir (Güner, 2004). Bu sivil toplum hareketlerinin ortaçağdaki kilise etkinlikleri ile bağının bulunmadığı, cezalandırma amacı taşımadığı tam tersine bireylerin hayatını kolaylaştırma yönünde eylem gösterdiği gözlemlenmektedir.

Dünyada küresel anlamda protokollerle belirlenmiş işbirlikleri mevcuttur. İşbirliklerinin bir yüzünü ise küresel sivil toplum örgütleri oluşturmaktadır. Küreselleşen sivil toplum örgütleri dünya çapında belirledikleri amaçlara ulaşma konusunda kendilerine alan yaratmaktadırlar. Bu anlamda dini gruplara küreselleşmeleri için fırsatlar ve belirli yükümlülükler tanınmaktadır. Tüm dinler ilkelerini tanımlayarak küresel bir rol almıştır. Dini sivil toplum kuruluşlarını öncelikli stratejisi ise kendisini gönüllülük esasına dayalı bir kurum veya "özgür kilise" şeklinde yapılandırmaktır (Thomas, 2009). Yerel niteliklere bağlı olarak farklı özelliklere sahip olan sivil toplum örgütlenmelerinde farklı oranlar karşımıza çıkmasına rağmen dini alanda da örgütlenmeleri görmek mümkündür.

Sivil toplum kuruluşlarındaki örgütlenmelerin daha yüksek oranlara sahip olduğu Amerika özelinde ise bireylerin çocukluktan itibaren devlete ve topluma karşı şüpheci tutumları ve yaşadıkları herhangi bir haksız olumsuzluk neticesinde örgütlendikleri gözlemlenmektedir. Bu örgütlenmeler sivil toplum şemsiyesi altında gerçekleşmektedir. Amerika Birleşik Devletleri'ndeki örgütlenmelerin temel haklar, toplum güvenliği gibi konuların dışında ahlaki ve dini değerleri geliştirme amacı taşıdıkları görülmektedir (Alp ve Adıgüzel, 2019). Amerika özelindeki çok katmanlı yapı göz önüne alındığında farklı dinsel

grupları temsil eden farklı dini sivil toplum kuruluşlarının varlığından söz edilebilir. Eşitlik, özgürlük, adalet gibi kavramların sıkça vurgulandığı ülkelerden bir olan Amerika'da dini nitelikli sivil toplum örgütlerinin yer alması din ile sivil toplum kavramlarının uyumlu olabileceği sonucuna varmamızı sağlamaktadır.

Geleceğe yönelik ise küresel örgütleri etkisi altına alacak dini eylemlerin artış göstereceği düşünülmektedir. Eylemlerin yapılmasında dini örgütlerin insan haklarına dayalı fakat iyi planlanmamış stratejiler neticesinde örgüt kimliklerinin temelden etkileneceği tahmin edilmektedir. Bu durumda ise yapılan işbirliklerinin ayrıntılı bir şekilde değerlendirilmesi gerekmektedir. "Gerek ABD ve gerekse diğer uluslararası yönetimle ilgili örgütlerin dinî mücadeleye vereceği tepki, küresel sivil toplumda dinin yerinin belirlenmesinde önemli olacaktır." (Thomas, 2009).

SONUÇ

Kilisenin skolastik düşünceye dayalı totaliter rejim anlayışı sonrasında mesleki örgüt olmasının yanında dini etkinlikleri de gerçekleştiren korporasyonlar ekonomik yönden güçlenmiştir. Aydınlanmanın da etkisi ile Batı Avrupa'da derebeyliklerin yıkımı ile yakın zamanlı olarak doğduğu belirtilen sivil toplum kavramının kiliseye karşı olduğu bilinmektedir. Kavramın meydana gelişinde ise korporasyonların dini içerikli oldukları gözden kaçırılmamalıdır.

Modernizm etkisi ile dinin sekülerleşmesi beklenirken dinin etkisinde bir değişim yaşanacağı fakat bunun sonuçlarının tahmine dayanmayacağı, araştırılması gerektiği sonucuna varılmıştır. İslami köktencilerin ise sivil topluma karşı çıkmaları beklenirken sivil toplum şemsiyesi altında örgütlendikleri görülmüştür. Din ile demokratik kavramların çatışacağını belirten araştırmacıların aksine özgürlük söylemlerine sıkça rastlanılan Amerika özelinde dinsel sivil toplum örgütlerinin sayısı fazladır.

Sivil toplum ile din ilişkisinin en büyük sorun alanını İslamiyet ile sivil toplum ilişkisi oluşturmaktadır. Çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu ülkelerde dahi uyumlu olup olmadığı ve nedenleri üzerine farklı hipotezler sunulmaktadır. İslamiyet ile sivil toplumun uyumlu olduğunu savunanlar savlarında gönüllülük, eşitlik, Medine Vesikasının oluşturulması ve sivil toplumsallaşmanın İslamiyet için günah sayılmaması üzerinde durmaktadırlar. Sivil toplumun İslamiyet'e uygun olmayacağını düşünenler ise sivil toplumun ötekileştirdiğini, İslam'ın sekülerleşmeye karşı dirençli olmasını ve ümmet anlayışı ile bireyciliğe karşı oluşuna vurgu yapmaktadırlar. Bazı araştırmacılara göre ise karşılaştırılamayacak kadar zıt kavramlar, diğer bir görüşe sahip araştırmacılar için ise İslami toplumlara entegre edilmeye çalışılan sivil toplum kavramı amaca

hizmet etmemekte yanlış sonuçlar vermektedir. Bu yanlış sonuçlar arasında dine karşı savaşmakta yer almaktadır.

1938 ve 1946 yıllarında sivil toplum ile ilgili yasal çalışmalar yapılmış olmasına rağmen dini içerikli sivil toplum kurumlarının oluşumu 1980'li yıllarda görülmektedir. Dünya'da ise II. Dünya Savaşı sonrası artan sivil toplum örgütleri doğuşundan itibaren dinsel grupları da içinde barındırmaktadır. Dünya nüfusunun yüzde 32'sini oluşturan Hristiyanlık ile yüzde 23'ü oluşturan İslamiyet oluşturmaktadır. Tartışmaların bu iki din odağı üzerinden devam etmesinin nedeni oransal olmasının yanında dinlerin farklı yapılarından kaynaklandığı düşünülmektedir.

Kilisenin dini gücü kullanma konusunda tekelleşmesi ve baskıya dayanan, dinin skolastik düşünce temelli cezalandırılmalarına karşı korporasyonlar dini etkinlikleri de içeren bir yapıya dönüşmüştür. Toplumsal temellerin oluşumunda ise bugün sivil toplum örgütü olarak nitelendirilebilecek korporasyonların ekonomik yönden güçlenmeleri neticesinde elde ettikleri imtiyazlar dayanak oluşturmaktadır.

KAYNAKÇA

1. Ammara, M. (1991). *Laiklik ve Dini Fanatizm Arasında İslam Devleti,* (A. Karababa ve S. Parlak Çev.) , İstanbul: Endülüs.
2. Alp, A. ve Adıgüzel, V. (2019). Bir "Barış" Konsepti Olarak: Sivil Toplum Ve Devlet İlişkisi. *Sosyal Bilimler Akademi Dergisi*, *2*, 37-48.
3. Ay, E. (2009). *Türkiye'de Sivil Toplum Düşüncesinin Gelişimi Ve Din* Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.
4. Bayraktar, S. U. (2005). Hangi Sivil Toplum, Nasıl Bir Demokrasi? 1990'ların Türkiye'sinde Sivil Toplum(lar), *Sivil Toplum Düşünce ve Araştırma Dergisi*, *3*, (9), 9-24.
5. Bektaş, A. (1996) , *Kamuoyu, İletişim ve Demokrasi*, İstanbul: Bağlam.
6. Bulaç, A. (1992). Medine Vesikası Hakkında Genel Bilgiler. *Birikim dergisi*, *38*(39), 102-111.
7. Çekin, A. (2013). Batıda ve Türkiye'de Sivil Toplum ve Din. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, *13*(2), 23-43.
8. Çaha, Ö. (1996). Sivil Kadın Türkiye'de Sivil Toplum ve Kadın, Ankara: Vadi.
9. Doğan, İ. (1999). Sivil Toplumun Kültürel Temelleri. *Polis Bilimleri Dergisi*, *1*(4), 133-146.
10. Diamond, L. (1994). Toward democratic consolidation. *Journal of Democracy*, *5*(3), 4-17.
11. Ercan, H. (2002). Türkiye'de Sivil Toplum Tartışmaları Üzerine. *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi 26* (1) 69-79
12. Ergür, E.D. (2006). *Sivil toplum kuruluşları ve kültürel etkinlikleri.* Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul
13. Fincancı, Y., (1994), "İslam mi Demokrasi mi? İslam ve Demokrasi, İstanbul: TÜSES, s. 1.
14. Gannuşi, R. (2009). Arap Mağribi'nde Sekülerizm. *Ortadoğu'da Modernleşme İslâm ve Sekülerizm,* (G. Bayır, Çev.), İstanbul: Mana.
15. Gannuşi, R. (2015). *Laiklik ve Sivil Toplum*. (G.Topçu, Çev.), İstanbul: Mana.
16. Gülsoy, K. (2019). *Türkiye'deki inanç tabanlı sivil toplum kuruluşları İlim Yayma Cemiyeti ve Hakyol Vakfı örneği*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.
17. Güner, O. (2004). Yoksulluk, Din ve Sivil Toplum. *Köprü Dergisi*, (*88)*, 37-42.
18. Kadıoğlu, A. (1996). Kamusal Alan ile Özel Alanın Yeniden Eklemlenmesi: Demokratik Vatandaşlık. *Diyalog*, *1*(1), 119-133.
19. Köse, S. (2017). Türkiye gerçekliğinde sivil toplum ve cemaatler. *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, (4), 9-22.

20. Mardin, Ş. "Sivil Toplum Kavramı", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Murat Belge (Ed.), İstanbul: İletişim Yayınları, 1983*, (7)* , s. 1918-1919.
21. Mardin, Ş. (1995). Civil Society and Islam. J. A. Hall (Ed.) *, Civil Society Cambridge.*
22. Mert, N. (1998) *İslam ve Demokrasi,* İstanbul: İz.
23. Sadat, M. R. (2011). *2001 sonrası Afganistan'da sivil toplum kuruluşları: Afanistan Sivil Toplum Forumu örneği.* Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya
24. Sarıbay, A. Y. (1998). Türkiye'de demokrasi ve sivil toplum. *Liberal Düşünce Dergisi*, (2), 32-43
25. Özcan, İ. (2008). *Sivil Toplum Ve Kamusal Alan Tartışmaları Çerçevesinde Türkiye'de Devlet Ve Sivil Toplum İlişkisi.* Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Dumlupınar Üniversitesi, Kütahya.
26. Öztürk, A . (2018). *Râşid El-Gannûşî Ve Siyaset Anlayışı.* Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Fırat Üniversitesi, Elazığ.
27. Talas, M. (2011). Sivil Toplum Kuruluşları ve Türkiye Perspektifi. *Türklük Bilimi Araştırmaları, (29)*, 387-401.
28. Thomas, G.M. (2009) Küresel Sivil Toplumda Dinler. [Religions in global civil society] (M.A.Kirman Çev.) *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (14), 155-188.
29. Turan, İ. (1999). Türkiye'de demokrasi kültürü. *Yeni Türkiye Dergisi*, *5*(29) , 142-151.
30. Uluç, A. V. (2012). Birey Ve Sivil Toplum İlişkisi Çerçevesinde Türkiye'de Demokrasi Sorunu. *Mukaddime*, (6), 1-19.
31. Walzer, M. (1992). Sivil Toplum Düşüncesi: Toplumsal Yapılaşmaya Doğru Bir Adım. (N. Erol, Çev.) *, Birikim*, (37), 33-41.
32. Walzer, M. (1992). The civil society argument. *Statsvetenskaplig tidskrift*, *94*(1).
33. Yavuz, H. M.(2005). Modernleşen Müslümanlar, Nurcular, Nakşîler, Milli Görüş ve Ak Parti, (A.Yıldız, Çev.), İstanbul: Kitap . (Orijinal baskı, 2003).
34. T.C İçişleri Bakanlığı Sivil Toplumla İlişkiler Genel Müdürlüğü Derneklerin Faaliyet Alanlarına Göre Dağılımı. https://siviltoplum.gov.tr/derneklerin-faaliyet-alanlarina-gore-dagilimi
35. Erişim Tarihi : 29.02.2022
36. T.C. Vakıflar Genel Müdürlüğü Cemaat Vakıfları. https://www.vgm.gov.tr/vakiflarimiz/vakiflarimiz/cemaat-vakiflari
37. Erişim Tarihi : 29.02.2022

GAZETELERİN WEB SAYFALARININ ETKİNLİĞİ KONUSUNDA KARŞILAŞTIRMALI BİR ANALİZ

Öğretim Görevlisi Fatma Yiğit Açıkgöz[1]
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet KAYAKUŞ[2]

[1]Akdeniz Üniversitesi, 0000-0003-3748-1496
[2]Akdeniz Üniversitesi, 0000-0003-0394-5862

1. GİRİŞ

Tarih boyunca insanlar çevresinde olup bitenleri merak etmiş ve kendisiyle ilgili gelişmeleri başkaları ile paylaşma ihtiyacı içinde olmuştur. Bu bilgi paylaşım ihtiyacını karşılamak için de çağın gereklerine göre çeşitli yöntemler kullanmışlardır. İlk çağlarda görece ilkel yöntemlerle gerçekleştirilen haberleşme eylemi, ilerleyen zamanlarda modern toplumların dördüncü gücü olarak ifade edilen kitle iletişim araçları aracılığıyla gerçekleştirilmiştir.

İnsanlar arasında haberleşmeyi sağlayan en eski kitle iletişim aracı da tarihi eski Mısır'a kadar dayanan gazeteler oluşturmaktadır. TDK'ya göre gazete; "politika, ekonomi, kültür ve daha başka konularda haber ve bilgi vermek için yorumlu veya yorumsuz, her gün veya belirli zaman aralıklarıyla çıkarılan yayın" olarak ifade edilmektedir. Bir başka tanıma göre gazeteler; içeriğinde haberleri, makaleleri ve reklamları bulunduran günlük ya da haftalık olarak basılan kâğıtlardır (Türk Dil Kurumu, 2022). Tanımlara bakıldığında gazetenin toplumun ihtiyaç duyduğu bilgilere yer veren bir mecra olarak görüldüğü söylenebilir.

Toplumun haberleşmesi için önemli bir işlevi yerine getiren gazeteciliğin gelişim sürecinin, teknolojik ve sosyo-politik gelişmelerden etkilenerek şekillendiğini söylemek mümkündür. Matbaanın icadı başta olmak üzere, Fransız İhtilali, Sanayi Devrimi ve haberleşme açısında çığır açan internetin icadı gibi teknolojik ve toplumsal olaylar gazeteciliğin seyrini doğrudan etkilemiştir. Gazeteciliğin tarihine bakıldığında ilk haber toplama ve dağıtma gazetesi olarak MÖ 59. Yüzyılda Roma Senatosunda yayınlanan Acta Diurna gösterilmekle birlikte süreli yayın olarak gazetecilikten ancak 17. Yüzyılda söz edilebilmektedir. Gazetelerin gerçek manada geliştiği ve matbaanın icadı ile başlayan değişim sürecinin sonuçlarının görüldüğü dönem ise 18. yüzyıl olmuştur. 19. yüzyıla kadar kitlelerin haber alma ihtiyacını tek başına karşılayan gazeteye ek olarak küreselleşmenin sonucu olarak farklı yayın araçlarının devreye girdiği görülmektedir. Özellikle 21. Yüzyılın başlarında internet teknolojilerinde yaşanan gelişmeler tüm kitle iletişim araçları üzerinde etkili olduğu gibi gazetecilik açısından da köklü değişiklikleri beraberinde getirmiştir.

Nitekim internet, haberi desteklemek adına farklı unsurların kullanılmasından, haber kaynaklarına ulaşmaya kadar gazeteciliğe oldukça önemli bir alan sunmuştur (Kara, 2002). Dahlgren (1996); gazete, dergi, radyo ve televizyon gibi kitle iletişim araçlarını birleştiren bir platform olan internetin, gazetecilik alanı için ses, görüntü ve metnin bir arada kullanılmasına, yardımcı metinler ve linklerin yanında hız ve etkileşimli yapısı ile yeni olanaklar sağladığını ifade etmektedir. Yeni iletişim teknolojilerindeki dönüşümle birlikte haberin üretimi, işlenmesi ve dağıtımında da önemli değişiklikler yaşanmıştır. J. Pavlik (2000), yeni iletişim teknolojilerinin gazetecilerin mesleğini yapışı, haber içerikleri,

haber endüstrisinin yapısı ve gazete ile hedef kitle arasındaki ilişkileri yakından etkilediğini belirtmektedir.

Diğer yandan, haberciliğin tarihi boyunca hep önemli olan hız ve doğruluk yeni medya mecralarında çok daha önemli hale gelmiştir. İnternetin yakınları uzak eden yapısıyla, habercilik için büyük önem taşıyan yakınlık ve zamanlılık unsurları da tartışılmaya başlanmıştır (Gezgin, 2002). Geleneksel habercilik anlayışında 24 saat haberin güncelliği için yeterliyken, internet haberciliği söz konusu olduğunda bu süre çok uzun kalmaktadır (Widmann, 2002). Benzer şekilde, gelişen ve değişen kitle iletişim araçlarıyla dünyanın dört bir yanına saniyeler içinde ulaşabilmesi geleneksel habercilik anlayışında haberin değerini belirleyen unsurlar arasında sayılan yakınlık unsurunun tekrar gözden geçirilmesini gerekli kılmaktadır.

Okuyucuya istediği bilgiye hızlı, kolay ve az maliyetle ulaşmasını sağlayan internet gazeteciliğinin basılı yayıncılığa göre daha kolay ve maliyet açısından uygun olması nedeniyle internet üzerinden yayın yapan gazetelerin sayısı da hızla artmaktadır. Bu da hedef kitle olarak kabul edilen okuyucu kitlesinin haber takibi için seçeneğinin fazla olmasına, dolayısıyla web haberciliği yapan gazetenin okuyucuya ulaşmak için çok daha fazla çaba harcamasına neden olmaktadır. Bu nokta da gazeteler web üzerinden daha görünür olmak için SEO uygulamaları başta olmak üzere, elektronik tablet ve telefonlar için geliştirilen uygulamalar ve ara yüzler geliştirmek, reklamlar, sosyal medya hesapları, e-posta uygulamaları gibi birçok yöntemden destek almak durumunda kalmışlardır.

Bu bağlamda çalışmada, Türkiye'de faaliyet gösteren dört ulusal gazetenin web sayfaları; ziyaretçi sayıları ve ziyaretçi çekmek adına yararlandıkları yeni iletişim teknolojileri bağlamında değerlendirilmek adına incelenmiştir. Araştırma kapsamında gazetelerin web sayfaları; günlük ve aylık ziyaretçi oranları, okuyucunun gazeteye ulaşmasında izlediği yol (doğrudan, sosyal medya aracılığıyla, e-posta vb.) ve okuyucunun web sayfalarına girmek için tercih edilen teknolojini (mobil, bilgisayar) ne olduğu konusunda analizler gerçekleştirilmiştir.

2. BULGULAR

Çalışmada Türkiye'de web gazeteciliği alanında faaliyet gösteren gazeteler arasında ziyaretçi sayısı bakımından en yüksek orana sahip dört gazete üzerinden inceleme ve analizler gerçekleştirilmiştir.

Tablo 1: Seçilen dönemlerde toplam ziyaretçi sayısı

Alan adı	Ziyaretçi sayısı
hurriyet.com.tr	389,4 milyon
sozcu.com.tr	357,2 milyon
milliyet.com.tr	323,9 milyon
sabah.com.tr	308,7 milyon

Tablo 1'de Temmuz-Eylül 2022 tarih aralığında incelenen gazetelerin üç aylık toplam ziyaretçi sayılarına yer verilmiştir. Bu tabloya göre dört gazete arasından en çok ziyaretçi sayısı 389,4 milyon ile Hürriyet gazetesi, en az ziyaretçi sayısı 308,7 milyon ile Sabah gazetesi olmuştur. Bu dönem aralığında ortalama ziyaretçi sayısı 344,8 milyon olmuştur.

Tablo 2. Gazetelerin web sitelerinin etkileşim oranları (similarweb.com, 2022)

	Hurriyet.com.tr	Milliyet.com.tr	Sabah.com.tr	Sozcu.com.tr
Aylık ziyaretçi sayısı (Milyon)	129.8	107.9	102.9	119.0
Aylık benzersiz ziyaretçi sayısı (Milyon)	27.29	29.18	28.72	17.61
Ziyaret süresi	05:03	05:21	02:57	08:11
Ziyaret başına sayfa	4.28	4.96	6.02	5.25
Çıkma Oranı	%54,13	%52,41	%41,95	%42,55

Tablo 2'de incelenen gazetelerin web sayfalarının istatiksel bilgilerine yer verilmiştir. Tabloda 2022 Eylül döneminde gazetelerin aylık ziyaretçi sayısı, aylık benzersiz ziyaretçi sayısı, ziyaret süresi, ziyaret başına sayfa sayısı ve çıkma oranı bilgilerine yer verilmiştir.

Şekil 1. Aylık ziyaretçi sayıları

Şekil 1'de dört gazetenin Temmuz, Ağustos ve Eylül 2022 aylarındaki aylık ziyaretçi sayısı bilgilerine yer verilmiştir. Seçilen dönemler için aylık ortalama ziyaretçi sayılarına bakıldığında Hürriyet gazetesinin 129,8 milyon ile en çok ziyaretçi sayısına sahip gazete olduğu görülmektedir. Diğer gazeteler ise ziyaretçi sayılarına göre 119 milyon ile Sözcü, 107,9 milyon ile Milliyet ve 102,9 milyon ile Sabah olarak sıralanmaktadır.

Şekil 2. Ziyaretçi süresi

Şekil 2'de incelenen dört gazetenin seçilen zaman dilimi içerisinde ziyaretçilerinin sitede geçirdikleri ortalama süre bilgilerine yer verilmiştir. Bu zaman aralığına bakıldığında ziyaretçilerin en çok zaman geçirdiği gazete 8 dakika 11 saniye ile Sözcü gazetesi olmuştur. Bu gazeteyi sırasıyla 5 dakika 11 saniye ile Milliyet, 5 dakika 3 saniye ile Hürriyet ve 2 dakika 57 saniye ile Sabah gazetesi izlemiştir.

Şekil 3. Aylık benzersiz ziyaretçi sayısı

Şekil 3’te seçilen zaman aralığında gazetelerin web sitesine gelen ortalama benzersiz ziyaretçi sayısı verilmektedir. Benzersiz ziyaretçi sayısı farklı cihazdan veya farklı IP adresi ile giriş yapan kullanıcı sayısı temsil etmektedir. Bu alanda en çok benzersiz ziyaretçi sayısına sahip gazete ortalama 29,18 milyon ile Milliyet gazetesi olmuştur. Bu gazeteyi 28,72 milyon ile Sabah, 27,29 milyon ile Hürriyet ve 17,61 milyon ile Sözcü izlemiştir.

Şekil 4. Aylık ziyaret başına sayfa sayısı

Şekil 4’te seçilen dönem için gazetelerin web sitelerini ziyaret eden kişilerin ortalama sayfa görüntüleme sayısı verilmiştir. Gazetelerin web sitelerinde her bir haber ayrı sayfa olarak verildiği için bu bilgiden yola çıkarak gazeteyi ziyaret eden kişilerin web sitesini ziyaret ettikleri süre boyunca ortalama kaç haber okuduğu bilgisine sahip olunabilmektedir. Bu alanda ortalama 6,02 sayfa sayısı ile Sabah gazetesi ziyaretçilerin web sitesine girdikten sonra en çok haber okuduğu gazete olmuştur. Bu gazeteyi ortalama 5,25 sayfa ile Sözcü, 4,96 sayfa ile Milliyet ve 4,28 sayfa ile Hürriyet izlemiştir.

Şekil 5. Gazetelerden bir haber okuduktan sonra çıkma oranı

Şekil 5’te seçilen zaman aralığında gazeteyi ziyaret eden kişilerin ayrılmadan önce web sitesinde yalnızca bir sayfa görüntüleyen ziyaretçilerin yüzdesi görülmektedir. Bu alanda Hürriyet gazetesine ilk sırada yer almaktadır. Hürriyet gazetesine giren ziyaretçilerin %54,13’ü bir haber okuduktan sonra web sitesinden ayrılmaktadır. Bu oran diğer gazetelerde sırasıyla Milliyet'te %52,41, Sözcü’de %42,55, Sabah’ta 41,95 olmuştur.

Şekil 6. Ziyaretçilerin gazeteleri giriş yapma şekilleri

Şekil 6'da gazetelerin web sitesini ziyaret edenlerin gazetenin sitesine hangi teknoloji yöntemi ile giriş yapıldığı görülmektedir. Ziyaretçiler en çok arama motorunda arama yaparak yani organik arama yaparak web sitelerine giriş yapmaktadır. Organik aramada yöntemini sırasıyla en çok Sabah, Milliyet, Hürriyet ve Sözcü gazetesi ziyaretçileri kullanmaktadır. Ziyaretçilerin gazetelerin web sitesine girmek için en çok kullandığı ikinci yöntem doğrudan adres çubuğuna gazetenin alan adını (domain name) yazmaktır. Bu yöntemi kullanan ziyaretçiler sırasıyla en çok Sözcü, Hürriyet, Milliyet ve Sabah gazetelerine girmektedir. Ziyaretçilerin diğer kullandıkları yöntemler sırasıyla tavsiye (iletişim uygulamaları), sosyal medya, arama motoru ücretli reklamları, e-posta ve görüntülü reklamlar yer almaktadır.

Ziyaretçiler okudukları bir haberi iletişim uygulamalarını kullanarak başka kişilerle paylaşarak bu kişilerinde haberi okumaları için haber sitesine giriş yapmasını sağlamaktadır.

Gazeteler ve kişiler sosyal medya üzerinden haberlerin linklerini paylaşarak insanların bu haberi okumaları için web sitesine giriş yapmasını sağlamaktadır.

Gazeteler web sitelerine daha çok okuyucunun ziyaret etmesi ve haberlerin daha çok kişiye ulaşması için arama motorlarına reklam vererek aramada üst sıralara çıkma yöntemine başvurmaktadır. Okuyucular arama motorlarına ilgili anahtar kelimeye girdiklerinde sonra arama motorunda üst sıralarda reklam veren gazeteler bulunmaktadır. Kullanıcılar bu reklam linkine tıklayarak gazetelerin web sitelerine giriş yapmaktadır.

Gazetelerin okuyucuların web sitelerini ziyaret etmeleri için başvurduğu diğer bir yöntemde okuyucularına e-posta göndermektedir. Gazeteler abone olan kullanıcılarına belirli aralıklarla e-posta göndererek güncel haberler konusunda bilgilendirmekte ve bu kişilerin e-posta'da gönderilen linke tıklayarak haber sitesini ziyaret etmelerini sağlamaktadır.

Gazetelerin kişilerin web sitelerini ziyaret etmeleri için kullandıkları başka bir yöntemde çok ziyaret edilen sitelere görüntülü açılır pencere reklam vermektir. Bu sayede başka bir siteyi ziyaret eden kullanıcılar reklam görüntüsüne tıklayarak gazeteye yönlendirilmekte ve gazetenin web sitesini ziyaret etmektedir.

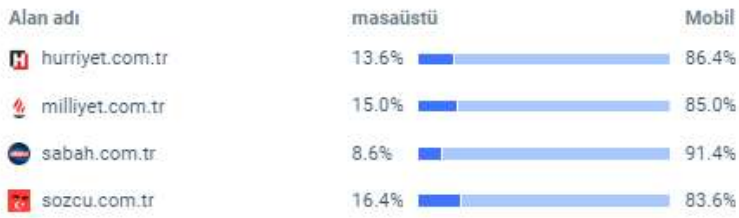

Şekil 7. Ziyaretçilerin gazeteleri giriş yapma şekilleri

Şekil 7'de gazetelerin web sitelerini ziyaret eden okuyucuların hangi bilişim cihazını kullandıkları görülmektedir. Şekil 7'ye göre ziyaretçilerin büyük bölümünün gazetelerin web sitelerine giriş için mobil cihazı tercih ettiği görülmektedir. Bu alanda en çok %91,4 oran ile Sabah gazetesi ziyaretçilerinin mobil cihazları kullandığı görülmektedir. Bu gazeteyi sırasıyla %86,4 ile Hürriyet, %85 ile Milliyet ve %83,6 ile Sözcü gazetesi izlemektedir. Bilgisayarda masaüstü sistemi kullanarak giriş yapan ziyaretçiler arasında %16,4 ile Sözcü gazetesi ilk sırada yer almaktadır. Bunu sırasıyla %15 ile Milliyet, %13,6 ile Hürriyet ve %8,6 ile Sabah gazetesi izlemektedir.

3. SONUÇ

Dijital medya çağı olarak nitelendirilen içinde bulunduğumuz çağda habercilik anlayışı köklü değişimlere uğramıştır. Gelişen ve değişen teknolojik olanaklar kadar hedef kitlenin de değişmesiyle birlikte haberin üretimi ve paylaşımı geleneksel habercilik anlayışından uzaklaşmak zorunda kalmıştır. Bu değişim sonucunda basılı habercilik yapan köklü gazeteler hedef kitleye ulaşmak için web haberciliğinden yararlanmaya başlamışlardır. Bu kapsamda Türkiye'de web gazeteciliği alanında faaliyet gösteren gazeteler arasında ziyaretçi sayısı bakımından en yüksek orana sahip dört gazete üzerinden inceleme ve analizler gerçekleştirilmiştir. Analizler gazetelerin; toplam ziyaretçi sayıları, haberlerin okunma oranları, sayfada kalma süreleri, haber sitesine giriş için kullandıkları yöntemler gibi özellikler bakımında birbirinden farklı olduklarını göstermektedir. Analizlere bakıldığında, en çok ziyaretçi sayısına sahip gazete Hürriyet olurken, tek haber okunup çıkılan gazete de Hürriyet olarak gözükmektedir. Bu da Hürriyet gazetesinin web yayıncılığında son yıllarda çok tercih edilen Clickbait (Tıklama tuzağı) uygulamalarından faydalanarak sayfasına ziyaretçi çekmiş olabileceğini bu yüzden okuyucunun link aracılığıyla kendine sunulan haberi okuyup sayfadan ayrılabileceğini akıllara getirmektedir.

Ayrıca, Hürriyet gazetesinin özel haber üreterek bu haberler aracılığıyla arama motoru önerilerinde üst sıralarda yer alarak tıklanmayı sağlaması hem

ziyaretçi sayılarındaki oransal farklılığı hem de tek haber okuyup çıkma alışkanlığını açıklayabilecek diğer seçenek olarak görülmektedir.

Analizler incelendiğinde Sabah gazetesinde geçirilen zaman araştırmaya dahil edilen diğer gazetelere oranla daha kısa olmasına rağmen okunan haber sayıları daha fazladır. Bu da okuyucular tarafından başlık veya haberin kısa özeti olarak kabul edilen spot kısımlarının okunarak farklı haberlere geçildiğini böylelikle çok fazla haberin tıklandığını düşündürmektedir. Bununla birlikte, SEO (rama motoru optimizasyonu) uygulamaları aracılığıyla sayfanın görece daha hızlı kendini yenilemesi sayesinde kısa sürede daha fazla sayıda habere tıklanma oranlarının ortaya çıkacağı da diğer olasılıklar arasında yer almaktadır.

Diğer bir analiz sonucuna göre Sözcü gazetesinin web sayfasını ziyaret edenlerin diğer gazetelerden haber takibi yapanlara kıyasla web sayfasında daha uzun süre vakit geçirdikleri görülmektedir. Bu sonucun da gazetenin yayınladığı haber içerikleri ve kendini konumlandırdığı alan itibariyle ideolojik olabileceği düşünülmektedir. Aynı şekilde doğrudan gazetenin adını yazarak web sayfasına ulaşma oranlarına bakıldığında da Sözcü gazetesi ilk sırada yer almaktadır. Bu da Sözcü gazetesi okurlarının düzenli haber takibi yapmak için gazetenin web sayfasını sıklıkla kullandıklarını ve bilinçli bir tercihin söz konusu olduğunu göstermektedir. Bu veri marka bilinirliği konusunda da Sözcü gazetesinin hedef kitlesi nezdinde farklı bir yerde olduğunu göstermektedir. Organik yollarla siteye girme oranlarına bakıldığında ise Sabah gazetesi üst sıralarda yer almaktadır. Bu da Sabah gazetesinin haber çeşitliliği bakımından zengin bir içeriğe sahip olabileceğini böylelikle arama motoruna bir konu başlığı yazıldığında Sabah gazetesinin üst sıralarda yer alarak tıklanma olasılığının artmasına yardımcı olabileceği düşünülmektedir. Diğer yandan, SEO uygulamaları aracılığıyla arama motorunda üst sırlarda yer alarak tıklanma oranlarının artmasının sağlanabileceği de diğer seçenekler olarak akıllara gelmektedir.

Söz konusu gazetelere girmek için tercih edilen aygıtlara bakıldığında ise genel anlamda mobil cihaz üzerinden sayfaların takip edildiği görülmektedir. Bununla birlikte, Sözcü gazetesinin sayfasına girenlerin masa üstü bilgisayar, Sabah gazetesine girenlerin ise mobil cihazı tercih ettiği görülmektedir. Bu bulgu diğer bulgularla birlikte değerlendirildiğinde, mobile göre bilgisayar üzerinden daha rahat haber okunabileceği gerçeğinden hareketle Sözcü gazetesi okurlarının daha çok vakit ayırarak gazete okumak adına bilgisayarı tercih ettiğini düşündürmektedir. Ayrıca bilgisayardan gazete okumayı tercih edenler masa başı iş yapanlar olarak değerlendirildiğinde, Sözcü gazetesini daha çok beyaz yakalıların tercih ettiği de söylenebilir. Benzer şekilde Sabah gazetesinin web sayfası üzerinden daha az sürede daha çok habere giriş yapılması da mobil

üzerinden metin okumanın çok elverişli olmaması sebebiyle haberler arası geçişin ve sayfada geçirilen sürenin kısa oluşunu düşündürmektedir.

Araştırmaya dahil edilen gazetelerin hedef kitlelerine ulaşmak adına birbirinden farklı yöntem ve araçlar kullandığı görülse de ortak özelliklerinin olduğu da görülmektedir. Gazetelerin web sayfalarına ziyaretçi çekmek adına; sosyal medya, ücretli arama, görüntülü reklam, e-posta uygulamaları konusunda çok da etkin olmadıkları dikkat çekmektedir.

Kaynakça

1. Dahlgren P. (1996). Media Logic in cyberspace: repositioning journalism and ıts publics, *The Public*, 3(3), 59–72.
2. Gezgin, S. (2002). Geleneksel Basın ve İnternet Gazeteciliği, S. Yedig ve H. Akman (Der), *İnternet Çağında Gazetecilik* içinde (ss. 30-37), İstanbul: Metis Yayınları.
3. Kara H. (2002). İnternet Gazetecilik ve Yeni Olanaklar, S. Yedig ve H. Akman (Der), *İnternet Çağında Gazetecilik* içinde, (ss. 37-43), İstanbul: Metis Yayınları.
4. similarweb.com, (2022). Website traffic - check and analyze any website, 26.10.2022 tarihinde https://pro.similarweb.com adresinden erişildi.
5. Pavlik, J. (2000). The impact of technology on journalism. *Journalism studies*, 1(2), 229-237.
6. Widmann, J. (2002). Almanya'dan Bir Örnek: Netzeitung. S. Yedig ve H. Akman (Der), *İnternet Çağında Gazetecilik* içinde, (ss. 87-94), İstanbul: Metis Yayınları.
7. Gazetenin Kısa Tarihi. (2022). 26.10.2022 tarihinde https://irfanerdemortaokulu.meb.k12.tr/icerikler/gazetenin-kisa-tarihi_5789382.html adresinden erişildi.
8. Türk Dil Kurumu. (2022). 26.10.2022 tarihinde https://sozluk.gov.tr adresinden erişildi.

ESKİ TÜRKLERDE TIP

Mehmet Turgut BERBERCAN

Doç. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi, mtberbercan@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9847-384X

0. Giriş

Eski dünyada "tıp" denince Eski Mısır, Eski Anadolu ve Mezopotamya ile Antik Yunan çağlarında yaşamış medeniyet ve kültürlerin mitolojik veya yarı-mitolojik kaynaklara dayanan eserleri ve "tabip" kimliğine sahip çeşitli tarihî simâları akla gelir. Örneğin, Antik Yunan'ın tıp tanrısı Asklepios (Büyük tıp tanrısı Apollon ile peri kızı Koronis'in çocuğudur. Ceza verilerek öldürülenleri bile tedavi ederek canlandırdığı için Tanrı Zeus tarafından öldürülmüştür. Asklepios'un çocukları da şifa veren tabiptiler) ve tabii modern tıp bilimin kurucusu olan M.Ö. V. yüzyılda yaşamış Hipokrat önde gelen mitolojik/tarihî simâlardır. Modern tıbbın ve eczacılığın kurucusu sayılan Eski Yunan tıbbını etkileyen kökler irdelendiğinde ise Eski Mısır, Eski Anadolu ve Mezopotamya ile Eski Hint ve Çin tababetine uzanan kültürel bir yol tespit edilebilmektedir. Tabebetin ve tabii eczacılığın eski dünyadaki öncüleri arasında mutlaka Çin ve Eski Mısır tabiplerini etkileyen eski Hint tabipleri ile geliştirdikleri tedavi usulleri öncelikle zikredilmelidir.

Eski Türkler, bugün Anadolu'dan binlerce kilometre uzakta bulunan İç Asya'daki eski yurtlarında yaşarken birçok yerleşik kültürle temas kurmuş, kültürel ilişkiler geliştirmişlerdi. Gök Tanrı inancının arkasından, geniş kitleler halinde İslam benimsenmeden önce, çeşitli cemaatler halinde başta Budizm olmak üzere, Maniheizm, Brahmanizm gibi çeşitli felsefeleri benimsemiş, tek tanrılı dinlerden Musevilik ve Hristiyanlık Türkler arasında revaç bulmuştu. Türklerin göçebe (nomadic) hayat tarzı; statik olmayan bu tarzın getirdiği çok aktif dinamizm ile gittikleri, yerleştikleri yahut savaş yoluyla ele geçirdikleri coğrafyalardaki muhtelif halklarla kültür yoluyla kaynaşmasını, karşılıklı olarak etkileşimi kolaylıkla sağlamıştır. Türklerin Eski Uygurlar çağında, özellikle Turfan ve Dun-Huang gibi bölgelerde Budist Çinlilerle kurdukları ilişkiler, Eski Uygur Türklerinin bilim, teknik ve tıpta Çin'den büyük nispette yararlandığını göstermektedir. Bugüne ulaşan Eski Türkçe eserlerden anlaşıldığı gibi, günümüzden yaklaşık 1100 yıl önce Eski Türklerin Hint literatüründen etkilenmiş Çin tabiplerinin eserlerini Türkçeye aktardıkları, Gök Tanrı inancı üzerinden gelen motiflerle beslenmiş metotlarla Çin tıbbının esaslarını teoride ve pratikte birleştirerek kullandıklarını göstermektedir. Ayrıca bu noktada, Budizmin Hindistan'da doğması sebebiyle, Çin tıbbını etkileyen esas metodolojilerden birinin "ayurveda"ya dayalı Hint tababetinin ve eczacılığının olduğu bilinmelidir.

Hintçeden Çinceye ve arkasından Çinceden Eski Türkçeye çevrilen eserlerde, Eski Yunan'da Hipokrat'ın kuramlarında rastlanılan unsurlara rastlanması ("Dört mizaç kuralı" gibi), Eski dünyada tıp bilimin halklar arasında etkileşim seviyesi çok yüksek bir kültürel yol oluşturduğunu göstermektedir. Belli bir yerde ortaya

çıkıp din, dil, ırk, cinsiyet, kültür fark etmeksizin hemen hemen her bölgeyi ve insanı etkisi altına alan salgın halindeki bir hastalığın yayılma hızı kadar hastalığı tedavi etme usullerinin yani ilgili tababet ve eczacılık bilgisinin de o hızla dünyada, insanlar arasında yayıldığı görülmüştür. Bu yönleriyle tabiplerin diğer tüm bilimlerin insanlar arasında öğrenilme hızını aşarak adeta sınırları ve mesafeleri yok sayarak çağları ve coğrafyaları birbirine ulaştıran büyük bir kültür misyonu yüklendiği görülmektedir. İslam kaynaklarındaki Lokman Hekim, Antik Yunan kaynaklarındaki Asklepios gibi, Eski Hint kaynaklarından Çin kaynaklarına geçmiş ve oradan Eski Türk kaynaklarına geçmiş "Otaçı Beg (Hekim Bey)" gibi halka şifa dağıtan, hastalıkları iyileştiren bir şahsiyet tarihte var olmuştur. İsmi dilden dile kültürden kültüre, medeniyetten medeniyete değişiklik gösterse de insanlığı etkilemiş ve insanlığın derdine derman yani hastalığına şifa, çare, ilaç bulmuş ve bu yönüyle insanlara yol göstermiş, âdeta bir peygamberin yaptığı yol göstericiliği, iyiye ve doğruya yönlendiren kılavuzluğu üstlenmiş, kendi hayatını hiçe saymış bir "tabip" figürü eski kaynaklarda zikredilmiştir. Birbirine çok benzeyen motiflere sahip çeşitli kültürlere ait kaynaklarda anlatılanların asıl ortak noktası "Lokman Hekim" gibi bir şahsiyetin var olduğunu bildirmesidir.

1. Bir Lokman Hekim Figürü: Bayagut Oglı Otaçı Beg

Hekim babasından tıp ilmini, ayurvedik tedavi usullerini (Hint tababetini) öğrenerek kendisi de hekim olup yaşadığı büyük ülkeyi etkisi altına alan salgın hastalığı tedavi eden, ev ev kapı kapı dolaşarak tedavi etmek için hasta arayan bir hekimin hayatının anlatıldığı "Eski Türkçe Bayagut Oglı Otaçı Beg Hikâyesi" tipik bir Lokman Hekim hikâyesidir. Bu hikâyenin kahramanı olan "Otaçı Beg (Bugünün Türkçesiyle Otaçı = "hekim, doktor, tabip"; beg = "bey")", dünya literatüründe; bilimsel, dinî yahut felsefî bir mahiyeti bulunan eserlerde bahsi geçen şifa dağıtan, ilaç yapan ve hatta ölümsüzlüğü bulan kişinin bir benzeri, hatta varyasyonudur.

"Bayagut Oglı Otaçı Beg" adı verilen hikâye, Türk dilinin Eski Türkçe devrine ait olup Eski Uygurca devresinde Çinceden Türkçeye yapılmış bir tercümedir. Söz konusu hikâye, Budizm'i seçen Eski Uygur Türklerinden kalan edebî eserler arasında en kapsamlı ve hacimli bir eser olarak öne çıkan "Altun Yaruk Sutra (Suvarnaprabhasa-sutra)"da [585.-605. sayfalarda] yer almaktadır (Hikâye yayımlanmıştır; bkz. M. T. Berbercan, Eski Türkçe Bayagut Oglı Otaçı Beg Hikâyesi, II. baskı, Derin Yayınları, İstanbul 2016). Hikâyenin çıkış yeri Eski Hint edebiyatıdır. Sanskrit literatüründe "jataka" olarak anılan Eski Türkçeye "çatik" olarak geçmiş bir edebî türe ait olan hikâyenin (Eski Türkçe çatik < Sanskritçe jataka "menkıbevî hikâye") içinde geçtiği kitap (sutra) olan

“Altun Yaruk” ilkin Sanskritçeden Çinceye çevrilmiş ve arkasında Çinceden Türkçeye Şıngku Şeli Tutung isimli bir Uygur Türk’ü tarafından Türkçeye aktarılmıştır. Eserin önemli bir yönü de tercümede adaptasyon metodu kullanılarak Türk dili ve kültürüyle yeniden biçimlendirilmesidir.

Eski Türkçeye “sudur” olarak geçen kelime Hint literatüründe “sutra” olarak isimlendirilmiştir. Sutralar, Budizm’in temel prensiplerini, felsefesini, Buda’nın konuşmalarını içeren metinlerin bütünüdür. Ayrıca sutralarda çeşitli çatikler (hikâyeler) ve şiirler de bulunmaktadır. Çatiklerde, yer yer mitolojik, destansı özellikler bulunmakla birlikte, dinî yahut felsefî bir etkileyicilik, masal havasında bir tahkiye üslubu bulunmaktadır. Anlatılmak istenenler, kutsal kabul edilen bir karakterin (bir insan ya da bir hayvan olabilir) hayatı üzerinden anlatılmıştır. Çatikler, genellikle sutralarda yer almışlardır; fakat müstakil olarak yazılmış uzun çatikler de vardır. “Bayagut Oglı Otaçı Beg” ismini vererek tanıttığımız çatik gibi, diğer bir çok çatikte (Örneğin; Prens Kalyanamkara ve Papamkara [İyi Düşünceli Prens ve Kötü Düşünceli Prens Hikâyesi], Altun Yaruk’tan Aç Pars Hikâyesi, Dantipali Beg, Çaştani Beg’in Şeytanlarla Savaşı, Maymunlar Begi Hikâyesi vs.) Budizm’in (Eski Türkçede Budizm = Burkancılık) reenkarnasyon inanışı etrafında, Buda’nın dünyadaki insanlara örnek olacak hayatlarından biri anlatılmıştır. Çatikte hayatından bölümlerin anlatıldığı “Bayagut Oglı Otaçı Beg”, hekim babasından ayurvedayı (Eski Hint tababetini) öğrenmiş bir hekimdir ve amacı dünyayı saran hastalıkları tedavi etmektir. Otaçı Beg için başka hayatları kurtarmak ve tüm canlılara faydalı olmak ana gayedir. Meselâ, hikâyenin ikinci kısmında, kanal açılarak suyu başka tarafa çekilmiş bir gölcükte can çekişen balıklara su getirmek için çırpınan, balıklara suyu getirmekle kalmayıp evindeki yiyeceği balıklara dağıtan “Otaçı Beg”in kutsal çabası veciz ifadelerle örülü bir üslup ve yüksek bir Türkçe ile anlatılmıştır. Hikâyenin bütününde, hayat kurtarmanın, başkalarının dirliği, sağlığı için çaba göstermenin erdemi vurgulanmıştır. Hikâyede özellikle, Otaçı Beg’in babasıyla kurduğu diyaloglar çok dikkat çekicidir. Bu diyaloglarda, tanı ve tedavi usulleri ayrıntılı bir şekilde anlatılır. Bir hekimin hastalıkları nasıl tanıyacağı ve hangi şartlar altında nasıl bir tedavi uygulayacağı anlatılır. Bu yönüyle “Bayagut Oglı Otaçı Beg Hikâyesi”nin Türkçe yazılmış ilk tıp kaynakları arasında sayılması gerekir. Eserdeki tababet metodu, Eski Hint tedavi metodu olup açıklanan medikal bilgilerin günümüzde de geçerliliği olan bilgiler olduğu belirtilmelidir.

Eski Türkçe Bayagut Oglı Otaçı Beg Hikâyesi’nde, Türk edebiyatının ilk tıbbî bilgiler veren ve bu yönüyle yazılış tarihi belli olan ilk tıp kitabı sayılabilecek olan eserde, Hint ayurvedasından alınmış esaslarla birlikte anlatılan teşhis ve tedavi metodolojisi, eczacılık bilgisi dikkat çekicidir. Günümüzden yaklaşık 1100 yıl önce, İslam öncesine ait Türk diliyle, yani “asıl” Eski Türkçeyle kaleme alınan

eserdeki ifadeler, içerdikleri konuya uygun başlıklar verilerek bu satırların yazarı tarafından Eski Türkçeden Türkiye Türkçesine çevrilmiştir (Kitaba göre 3.-12. pasajlar). Eserdeki vata, pitta vs. gibi hastalık isimleri, Eski Asya dilleri kökenli olup çeviride Eski Türkçede yazıldıkları gibi alınmıştır:

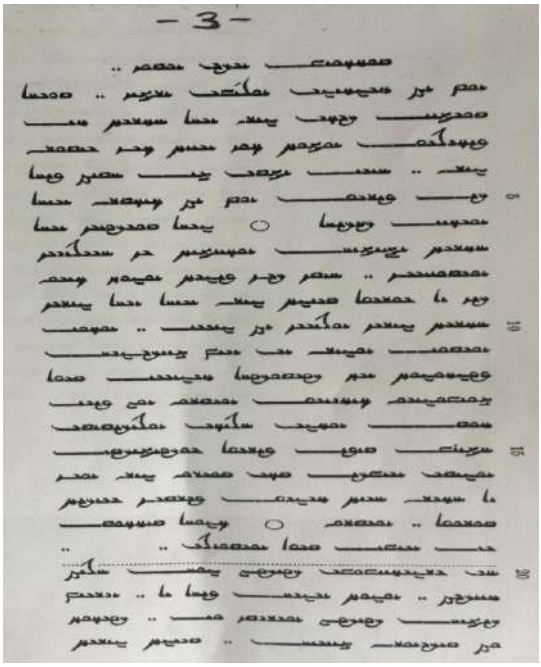

(*) *Hikâyenin orijinal metni (3. sayfa)*

GİRİŞ: CANLILARI TEDAVİ ETMEK

… Büyük sahip, bağışlama fikri izhar etsin! Dileğimi arz ediyorum. Canlıları tedavi etmek istiyorum." diyerek ilaç tefsirlerinin şerhini, ne sebeple bu (insan) vücudunun gevşeyip güçsüzleşerek kötüleştiğini, elementler (beş unsur = mahabhuta) toplanmasının nasıl azalıp arttığını, hangi zamanın içinde, (hangi) kesinlerin sırasında, hangi hastalığın ne şekilde başladığını, nasıl beslenilirse yiyecek (ve) içeceklerin tadı olduğunu (ve) bu sayede canlıların (nasıl) huzurlu (ve) sevinçli olmaya, tekrar hareket etmeye muktedir olacağını sordu (ve) "İşte bu yüzden vücutta hazmettirici yiyeceği, (vücut) ateşini söndürmeyen (ve) geçirmeyen, insan vücudunda türemiş dört büyük hastalığı, yeli (=vata), sarıyı (=pitta), lişipi (=kapha) (ve) hepsini ortaya çıkaran sanıpatıyı (=sannipattika) tedavi etmek isterse iyi gönüllü kişiler nasıl tedavi etmelidir? Böyle hastalıklar hangi zamanlarda ortaya çıkıyor. Yel kökenli hastalık vücuda hangi zamanda bulaşıyor? Sarı kökenli hastalık hangi devrede başlıyor? Lişip kökenli soğuk

hastalık (ve) sanıpatı adlı zorlu hastalık hangi zamanda olur?" diye konuştu. O zaman, o hekim kendi

I. HASTALIKLARI ZAMANA GÖRE ANLAMAK

-Dokuzuncu fasıl/yirmi üçüncü varak-

oğlunun bu şekildeki ricasını işitip sonra da kendisi şiirsel olarak oğluna şöyle diyerek cevap verdi: "Ben şimdi bu suretle kadim erenler hikmetine dayanarak hastalıkları tedavi edecek tefsirlerdeki şerhe göre (hastalıkları birbirlerinden ayıran) farkları sırasıyla, sonrasında (da) göstererek anlatayım. Adamakıllı dinleyip (anlattıklarımı) tefekkür ederek canlıları kurtar! Üç ay bahara ait zaman, üç ay yaz zamanı, üç ay güz zamanı, üç ay kışa ait zaman olur. Bu şekilde tutularak bir yıl süresi içinde üçer üçer ayları ayırmak suretiyle "mevsim" olur. İkişer ikişer ayları birleştirmek suretiyle "kesin" olur. Sonra tam bir yılda altı kesinin sayımı (şöyle olur): birinci ay ve ikinci ay çiçekli (=hua) zamandır. Üçüncü ve dördüncü ay sıcak zamanların devresidir. Beşinci aya ve altıncı aya yağmurlu zaman adı verilir. Yedinci ay ve sekizinci ay güz devresidir. Dokuzuncu ve onuncu aya soğuk zaman denilmiştir. Sonraki iki ay birleşerek karlı (ve) buzlu zaman olur. İşte bu şekilde kesinlerin farkını ayırt edip ilaçlarını şaşırmadan sırasıyla vermek gerek. Bu (sayılan) zamanların içinde (hastalığın) faydasına, usulüne göre hazırlayıp, düzenleyip ustaca karıştırarak yemeği, içeceği (ve) şerbeti (karnın) sindirme zamanına göre (karna) sokmak gerek. Bu sayede bütün hastalıklar ortaya çıkıp başlayamazlar. (Sayılan bu) kesinlerin sırasında mevsim devresi değiştiğinden dört büyük (mevsimin) düzene girip değiştiği zamana göre bu zamanlarda hekim (gerekli olan) ilacı, şifayı verirse, açıkça şüphesiz bir şekilde, ortaya çıkan ağrıyı, sancıyı, hastalığı ayırabilirse, hekim dört mevsimin farkını da tam olarak bilirse ve işte bu şekilde altı kesinin devresini anlarsa şayet, bellidir (ki) yedi unsuru, vücutta şaşırmadan işletir (Vücuttaki yedi temel unsurun doğru olarak çalışmasını sağlar). Unsurlara gelince,

II. TEMEL TANI, TEDAVİ VE İLAÇ ESASLARI

-Dokuzuncu fasıl/yirmi dördüncü varak-

vücutta et, kan ve tat (olmak üzere) üçtür; deri ve kemik (ile beraber) beş olur. İlik ve oluk (ile beraber) yedi (olur). Eğer hastalıklar (vücuda) girerse; hekim, bunları tedavi etmek için bu tat veren unsuru unsurlar içinde tanımalıdır. Dört türlü olmak üzere (birbirinden) ayrılmış (farklı belirtiler gösteren) hastalık bilinir. Şöyle ki; yel, sarı ve lişip kökenli hastalık, sanıpat adlı zorlu hastalıkla birlikte dört olur. Bunların başlama, nüksetme zamanlarını bilmek gerek. Yaz zamanında yel kökenli hastalık başlar, sıcak kökenli sarı hastalık bu güz zamanında azar. Sanıpat adlı zorlu hastalık kış zamanında bulaşır. Bahar zamanında, çok pişirilmiş sıcak aşı yemelidir. Yazın tuzlu aşı, sıcak yağlı yiyeceği

içeceği yesinler (içsinler). Güz zamanında, soğuk, yağlı (ve) tatlı aş yemelidir. Kışın, asitli (ve) çok tatlı yağlı aş yesinler. İşte burada bu şekilde, dört mevsimde söylendiği gibi (sayılan bu) şifalardan hazırlanırsa ve yiyecek ile içecek ayrılırsa yemeği tat değiştirmeden, evvel söylenen usule göre yedirirse o zaman hastalığı başlatan sebepler bulunmaz. Lişip kökenli hastalık yemek yedikten sonra başlar. Sarı kökenli sıcak hastalık yemek sindirilirken başlar. Yel kökenli hastalık yemek sindirildikten sonra başlar. Hastalıkların zamanını, belirtilerini, ne zaman sona ereceğini, bu hastalıkların kökenlerini (hastalığı ortaya çıkaran sebepleri) bilmek gerek. Hastalığa uygun (ve) usulüne göre ilaç yapmak gerek. Öyle ki, hastalıkların belirtilerini, kökenini, (ne zaman) tutmaya (etki etmeye) başladıklarını ayrı ayrı ayırarak (aralarındaki) farkları tespit edip ondan sonra tedavi etmelidir. Yel hastalıklıya kaynatılmış yağları içirmelidir. Sarı hastalıklıya sövüşlük etleri içirmelidir. Lişip kökenli hastalığa yakalanana kuru yemekler (şifalar) uygundur. Sanıpat kökenli hastalığa yakalanana bu üç yemeğin (şifanın) hepsi uygundur. Yel, sarı ve lişip (hastalıklarını) söndüren, (onlarla) beraber (ve onların) arasında olmasından ötürü onun

-Dokuzuncu fasıl/yirmi beşinci varak-

adına sanıpat hastalığı denmiş. (Bu şekilde) tamamen bilindiğinde de hastalıkların başlama zamanlarını görmek (anlamak) gerekir. Onların hangi kökenli olduğunu işte bu şekilde ayırt ederek tanıdıktan sonra hekim o (kişiye) denir. Mevsimlerin durumuna göre (hastalığın) şifasını (yani) yiyecek ve içecekle, (hastanın) ilacını şaşırmadan vakte göre verip tedavi etsin. (Böyle bir hekim) çok şöhret kazanan hekimdir. Hekim sekiz türlü ilmi, bütün ilaçların yapımında ustalaşmak üzerine tutulmuş hikmeti (bilgi birikimini) bilmelidir (yani tababete hakim olmalıdır). Şayet zamanı görmezse (tayin edemezse, bulamazsa), nur nüfuz ederek bu sayede canlıların hastalığını tedavi edebilir. Onlar (yapılacak olanlar) ise bunlardır: iğne yapmak, yara temizlemek, vücut ilaçlamak, zehirlenmişleri, küçük çocukları tedavi etmek, işte aynı şekilde yaşlıları gençleştirmek, (kısacası) büyüğü küçüğü iyi hale getirmek. Öncelikle, onların (hastaların) vücudunu derisini, sözünü ve de aslî yapısını görmelidir. İşte bu şekilde ondan sonra gördüğü düş belirtisini sormalıdır. (Hekim, kişinin durumuna bakarak) yel, sarı ve lişip hastalıklarının farkını bilebilir. Başında saçı az olup zayıfise; vücudu, fikri, zihni, tavrı pek sağlam değilse, çok konuşan olup rüyasında uçtuğunu görüyorsa, böyle kişileri yel kökenli hastalığa yakalanandır diye bilsinler. Küçük genç yaşında saçı başı beyaz ise, çok darlanıp öfkeci ise, çok fazla nur (gibi) zihni açık olup rüyasında da ateş görüyorsa o kişiyi sarı kökenli hastalığa yakalanandır diye bilmelidir. Fikri zihni sağlam, vücudu düzgün yapılı olup (kime) saygı duyacağını (küçüğünü büyüğünü) ayırıp bilen olup tatlı sözlü ise, rüyasında akarsu, beyaz renkli değerli eşyalar (ipek?)

görüyorsa bu sayede o kişiyi lişip kökenli hastalığa yakalanandır diye bilmelidir. Sanıpat kökenli hastalığa yakalanan kişide (bu belirtilerin) hepsi olur. (Bir kişide) biri veya da ikisi veya üçünün hepsi olur. Hangisi o kişide çok güçlü ise, o kişiyi o kökenli hastalığa yakalanandır diye bilmek gerekir.

SONUÇ: "İYİ BİR HEKİM NASIL OLUR?"

-Dokuzuncu fasıl/yirmi altıncı varak-

Ne zaman işte bu şekilde (hastalıkların) kendi kökenlerini ayırt ederek bilirse, kökenine göre hastalığa uygun ilacı vermelidir; tecrübe etmiş şekilde bilirse (hastanın) ölmeyeceği belli olacak(tır). (Bu şekilde uygularsa, o hekimin) adı derhal diriltici olur denmiş. Kimin şayet duyu uzuvları ters, yanlış bağlanırsa, (kim) en iyi hekim üzerine kötü düşünce izhar ederse, (kendisi için) iyi düşünene (temiz kalpliye) yanıt olarak öfkelenirse, kızarsa bunu ölüm belirtisi olarak bilmelidir denmiştir. (Hastanın) sol gözünün beyaz kısmı, rengi değiştiğinde, dili, ağzı da kararıp burnu kasılıp kötü hale geldiğinde; kulağı, (diğer) uzuvları, (vücut) yapısı öncekinden (önceki haline göre) farklılaştığında, alt dudağı boşalıp (gevşeyip) aşağı salındığında da (hasta) ölür. Sadece karahalile (=harītakī) bitkisinde "altı tat"ın hepsi vardır. Bütün hastalıkları iyileştiren içilecek şifaların hükümdarı "üç meyve" (adı verilenler)dir. Ayrıca "üç yakan (zehir)" (adı verilenler) de hepsi birlikte bütün içilecek otlar arasında (adeta zehirli birer ot gibi) fena olanlardır, derler. İnek yağı (kaymak veya tereyağı), süt ile bal ve banıt (bir tür şerbet, pekmez?) bunların her ikisi her hastalığın ilacıdır. Aynı şekilde bunlardan başka içilecek şifalar topluluğu (kaymak, süt, bal ve banıt'dan oluşan topluluk gibi) ne kadar varsa hastalığı görüp (tanıyıp hastalığın) kendi kökenine göre uygun (şifayı) aramalıdır.

(Eser metninin bilimsel yayını ve analiz için bkz. M. T. Berbercan, Eski Türkçe Bayagut Oglı Otaçı Beg Hikâyesi, Derin Yayınları, II. baskı, İstanbul 2016).

2. Eski Türkçe Tıp Metinleri

Çeşitli yönleriyle, içerdiği özellikler sebebiyle bir tıp kitabı olduğu vurgulanan Eski Türkçe yazılmış "Bayagut Oglı Otaçı Beg Hikâyesi"nden başka, İslam öncesi Türk edebiyatında, yani Türk edebiyatının tarihi belli ilk yazılı kaynaklarının ortaya çıktığı ve Türk dilinin kapsamlı bir edebiyat dili olarak yükselmeye başladığı dönemde, Eski Uygur Türklerinin günümüzden aşağı yukarı 1000 yıl önce ortaya koydukları tababet ve eczacılık metinleri, başta Çince olmak üzere Asya dillerinden yapılmış tıp çevirileri (Meselâ "Yogaşatik [YOGAŚATAKA] atlıg şastır" = "Yogaşatik adlı şastır") bulunmaktadır.

Literatürde, “Eski Uygur tıp metinleri” olarak genellikle bilinen bu eserlerde, çeşitli hastalıklara ve rahatsızlık belirtilerine karşı uygulanacak metotlar, bugün “halk hekimliği” çerçevesinde değerlendirilebilecek yöntemler, uygulamalar sıralanmaktadır. Bu metotların ananevi Çin ve Hint tıbbından doğrudan alınmış çareler, şifalar, tedavi usulleri ihtiva ettikleri söylenebileceği gibi, bugün de Asya kökenli halklar, topluluk ve kabileler arasında modern tıbba alternatif olarak pratikte kullanılan uygulamalara benzediği veya etnolojik köken itibariyle bu uygulamaların prototipi olduğu doğal olarak ileri sürülebilir. Ayrıca metinlerde anlatılan ilaç uygulamalarının İslam öncesinde Türklerin Budizm, Manihezim ve Hristiyan olmadan önce sahip olduğu paganist inançlarından gelen bazı geleneklere, ritüel ve seromonilere dayandıkları ya da bunlardan geliştirildikleri düşünülebilir. Eski Türk filolojisinin Uygur sahasına ait olmak suretiyle yazılmış tıp metinlerinin önemli bir kısmı, parçalar halinde “Zur Heilkunde der Uiguren” başlığıyla Alman bilim akademisi neşriyatından (“Verlag der Academie der Wissenschaften) 1930 ve 1932 yıllarında Berlin’de, Reşit Rahmeti Arat imzasıyla yayımlandı. Bu metinlerin bir kısmı A. von Gabain tarafından “Altturkische Grammatik”te ayrıca yayımlanmıştır (Hamburg, 1950 [Türkiye Türkçesine çevirisi için bkz. Eski Türkçenin Grameri, Çev. M. Akalın, TTK Yayınları, Ankara 1988]). Söz konusu metinlerde anlatılan usullerin (özellikle hayvansal ürünlerden ve doğrudan hayvanlardan sağlanan unsurlarla) bugün uygulandığında tedavi sağlayıp sağlamayacağı noktasında tabiatıyla tereddüt bulunmaktadır. Neticede, aşağıda örnekleri verilecek olan tedavi usullerinin günümüzden 1000 yıl önce İç Asya’da kullanılan tedavi metotları ve ilaç bilgisi olduğu vurgulanmalıdır; Eski Asya’da, hastalıkların, çeşitli dertlerin ne şekilde tedavi edilmeye çalışıldığı hususuna bir ışık tutulacak, filolojik bir bakış atılacaktır. Metin parçaları, Arat ve Gabain’in kayıtlarına göre (Arat, 1930, s. 454, 456; Gabain, 1988, s. 238-39) maddeler halinde verilmek suretiyle sıralanmış, revize edilerek Türkiye Türkçesine aktarılmıştır:

1. Kayu kişi kiçe edgü körmeser kara eçkününg ögsüz bagırınka içinge pitpidini saçıp otka kömüp köbikin alıp közke sürtgil. kiçe edgü körür.

Hangi kişi geceleyin iyi görmüyorsa, kara keçinin döş etine biber ekleyerek ateşe gömüp (pişirip) tam ortasını alıp göze sür! Gece iyi görür.

2. Kayu tişinin kagukı tudunsar tülüg erüknüng kasıkın alıp kaşanıg yolınga urgu ol. bat kaşanur.

Hangi bayanın mesanesi tutulursa tüylü eriğin (şeftalinin) kabuğunu alıp idrar yoluna soksun. Hemen işer.

3. Kayu kişi yan agrıg erser kögürçken mayakın kara min birle çokuradıp üç kiçe yakzun, edgü bolur.

Hangi kişinin kalçası ağrıyorsa, güvercin tezeğini kara çorba (?) ile kaynatıp üç gece sürsün, iyi olur.

4. Telinmez kartka: ingekning konynıng mingizin sokup yaksun. bat telinip edgü bolur.

Delinmez çıban için: İneğin koyunun boynuzunu sokup sürsün. Çabuk delinip iyi olur.

5. Tolgak bolup sönmeser uskunnung kasıkın yıldızı birle yorgurtka tokup içürzün. söner.

İç sıkıntısı olup geçmezse, sarımsağın kabuğunu kökü ile yoğurda batırıp içirsin. Geçer.

6. Tiş agrıgka: üç yaşar kara udnung mayakın işişte çokuradıp yakzun. agrıgı kider.

Diş ağrısı için: üç yaşında kara sığırın tezeğini kapta kaynatıp sürsün. ağrısı gider.

7. Kayu kişining eti ala bolsar badıyannı yarıp yarıp sürtüştürüp suwın alıp ala etinke sürtzün, alası kider.

Hangi kişinin eti (vücudu, cildi) lekelenirse (deri hastalığı) olursa, anasonu (birkaç parçaya) bölüp sürerek suyunu alıp lekeli etine sürtsün, geçer.

8. Kekelik ödin şeker birle tüz ülüş kılıp közke sürtser körmeser yime körür. edgü bolur.

Keklik kuşunun ödünü şeker ile karıştırıp göze sürerse, görme kuvveti artar, iyi olur.

9. Yana kekeliknüng ödin alıp kurıtıp borka bekinike kadıp içser ançma bor bekini içser esürmez bolur, edgü.

Yine keklik kuşunun ödünü alıp kurutup şaraba biraya katıp içerse, bu şekilde şarap bira içse de sarhoş olmaz, iyidir.

10. Tewe südükin alıp başka sürdser baştakı kepeki kider.

Deve sidiğini alıp baş(ın)a sürerse baştaki kepeği giderir.

11. Kim kal bolsar sugun müngüzin yumşak ögüp suwka tokıp içser kider.

Kim delirirse (kuduz olursa?), geyik boynuzunu yumuşak hale getirerek öğütüp suya koyup içerse, geçer.

12. Kulak şakşı bolsar karaku sıçkannıng ödin tamışsar açılur.

Kulak sağır olursa, kara sıçanın ödünü damlatırsa (kulağı) açılır.

13. Yana em: ölüg mişkiçning yakrısın ergüzüp sürtser açılur.

Yine (bir) ilaç: ölü kedinin iç yağını eritip sürerse açılır.

14. Yana kişi ödin alıp börilig közke sürtser açılur.

Yine kişi (kedinin) ödünü alıp mikroplanmış (kurtlanmış, iltihaplanmış) göze sürerse açılır.

15. Tewening öwkesin kutırıp sokup elgep tın busgakka içürser edgü bolur.

Devenin ciğerini kurutup vurup eleyip nefes darlığı için içirirse (kişi) iyi olur.

16. Kayu kişining karnınta kenç ölser bir satir it sütin içürser tüşer.

Hangi kişinin karnında bebek ölürse, bir ölçek köpek sütünü içirirse, (bebek) düşer.

17. Kal it tartmış kişike: ularnıng miyisin yiser edgü bolur.

Deli köpek (kuduz köpek) ısırmış kişi için: kekliğin beynini yerse iyi olur.

18. Üç künkedeki aç karınka birer çan kuma yagın içürser, edgü.

Üç güne kadar aç karna birer bardak keten yağını içirse, iyi(dir).

19. Köz yaruksuz bolup üküş telim yaş aksar köz üze sürdser yime edgü bolur.

(Ayrıca) göz parlaklığını kaybedip çok fazla yaş (gözden) akıyorsa, gözün üstüne sürerse iyi olur.

20. Kayu kişining kiri arınmadın yiç aksar kürküm konak mini şıpar birle borka kadıp içürser edgü bolur.

Hangi kişinin kiri temizlenmeden (pisliği?) akıyorsa; safran, mısır çorbası (ve) misk (?) ile şaraba katıp içirse iyi olur.

21. Özte uşak kart ünser takıgu yumurtgasın öt birle sürdser, edgü.

Vücutta küçük çıban çıkarsa, tavuk yumurtasını öd ile sürerse, iyi(dir).

"Bu Yogaşatik adlı tefsirdir! Kim okursa eziyet görmesin, korkmasın! Onun için bu Yogaşatik Tefsiri'ni yazmaya çalıştık. Hastalıkların ilacını söyleyen kitaptır! Yogaşatik adlı kitap budur! … Yogaşatik doğru kitaptır. Yüz bir türlü kitap tarafından yüceltilmiş "hakikat kitabı"dır (= çınık bitig). Kim okursa mükâfatını görür!"

Eski Türkler tarafından okunmuş/tanınmış "Yogaśataka Sastra" adlı kitap, yani Eski Türkçe telaffuzundan gelen yazımıyla "Yogaşatik şastır", Eski Türkçeye çevrilmek suretiyle Türk diline kazandırılmış ve doğrudan ilaç bilgisine odaklanması sebebiyle Türk edebiyatında tespit edilmiş en eski eczacılık kitaplarındandır. Menşei Sanskrit, yani Eski Hint ayurvedasının teşkil ettiği literatüre dayanır (Yogaśataka Śāstra). Yukarıdaki paragrafta Türkiye Türkçesiyle verilen pasajda, bu kitabın ilk cümleleri yer almaktadır. R. R. Arat, "Zur Heilkunde der Uiguren"in ikinci kısmında, Berlin'deki Turfan buluntuları koleksiyonu içinde tespit edilen eser metnini tanıtmış, Eski Türk filolojisi çerçevesinde ele almıştır (Berlin, 1932). Burada dikkat çekici nokta, bu tarz kitapların "İndo-Aryan" medikalinin temel esaslarını teşkil etmesi ve tüm Asya'ya Budizm yoluyla yayılarak dolayısıyla Turfan ve civarında bulunan ve Budizm felsefesini/inancını benimsemiş Eski Türkleri tercüme faaliyetleri çerçevesinde etkileyen eserlerden olmalarıdır. Hatta bu etkinin günümüz Anadolu'sunda, İran'da ve Ortadoğu'da, Türk halklarının kültür coğrafyasına ait her bölgede âmiyane tabirle "kocakarı ilaçları" şeklinde veya moda söylemle "alternatif tedavi-tıp" olarak tabir edilen ilaçlara da sirayet etmiş olması, yakınlık göstermesi veya doğrudan benzemesi boşuna değildir, şüphesiz bu etkileri

oluşturan unsurların çoğu birer kültürel miras, eski Türk inançlarından gelen kalıtımsal öğelerdir.

Bazı hastalıklar için Uygur metinlerinde ileri sürülen ilaçlama, iyi geldiği bildirilen tedavi yollarına dair örnekler (bazı çözüm önerileri) [Temel alınan tıp metni, T I. D. 120 kodlu eser için ayrıca bkz. Arat, 1930, s. 456, 458], aşağıda orijinal metinle birlikte verilmiştir. Eski Türkçe olarak Uygur harfleriyle yazılmış metin parçası (10 satırlık bir kısmı) Latin harfleri çevirisiyle revize edilerek sunulmuş ve Türkiye Türkçesine aktarılmıştır (Faksimile, ZZ. 79-88]):

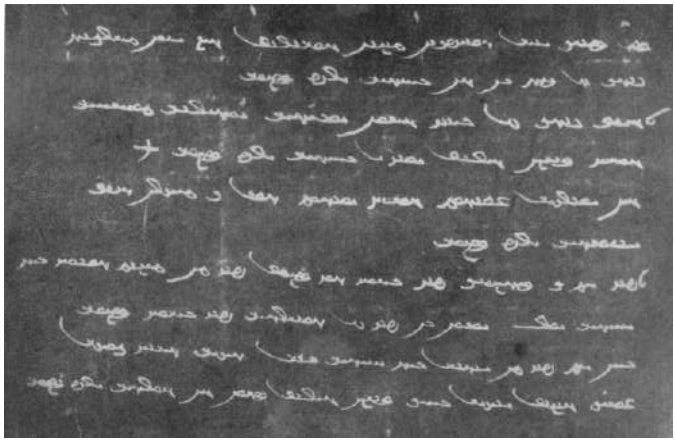

* *Latin harfleriyle-*

…

1. börining süngükin tilin kurıtıp kal it tartmış
2. kişige başınka yaksar, edgü bolur.
3. kayu kişige yawız kart ünser nuşadır togragu
4. kurt birle katıp üze yaksar edgü bolur.
5. kan ödkek çüsüm kurug üzüm suwı tangda sayu
6. içürser edgü bolur.
7. köz emi başlatı köz yaruksuz bolup közte telim sowuk yaş
8. aksar ud ötin közke sürtser, köz yaruk bolur.
9. yana em közte isig yaş aksar yig şeker sarıg munga
10. çurnı kılıp ingek yagı birle katıp burunka kodsar edgü bolur.

* *Türkiye Türkçesiyle Çevirisi-*

…

1. *Kurdun kemiğini, dilini kurutup kuduz köpek ısırmış*
2. *kişinin başına sürerse, iyi olur.*
3. *Hangi kişide habis (bir) çıban (deri ülseri) çıkarsa tuzlu meyan kökü(nü) kavak*

4. *kurdu ile karıştırıp sürerse iyi olur.*
5. *Kan dolaşımı sorunu için dut ve kuru üzüm suyu her sabah*
6. *içirirse iyi olur.*
7. *Göz ilacı: En başta göz parlaklığını kaybedip gözden fazla soğuk yaş*
8. *akıyorsa, sığır ödünü göze sürerse göz parlaklık kazanır.*
9. *Yine (bir) ilaç: Gözde sıcak yaş akarsa ham şekeri, sarı firavun faresi (kırmızı çöl faresi)*
10. *(ile dövüp kurutup) toz haline getirip inek yağı ile karıştırıp burn(un içine) bırakırsa iyi olur.*

Bilindiği gibi halklar arasında bitkilerden yararlanarak hastalıklara, dertlere şifa arama faaliyetleri insanlığı tarih boyunca meşgul etmiştir, pek tabii olarak eski Türk hekimleri de bu çabalar içinde olmuştur, yoksa Eski Türkçe yazılmış tıp kitapları, metinleri bulunmazdı. Eski Türk metinlerinde görüldüğü üzere, Eski Asya tıbbının yazılı literatüre dayalı temellerini atan ananevi Hint ve tabii Çin tıbbında bitkilerin yanında çeşitli hayvanlardan ve hayvansal ürünlerden (yağ, organ, uzuv veya herhangi bir hayvansal unsurdan) hekimlerin (ya da hekim kisvesine sahip rahip ve rahibelerin) yararlanmaya çalıştıkları, hastalıkları tedavi etmeye çalıştıkları, adeta bir büyüyü uygularcasına, bir ritüeli gerçekleştirircesine dinî veya edebî sayılabilecek mistik ve geleneksel bir metotla davrandıkları görülmektedir. Bugünün modern tıbbı için geçersiz olan birçok tedavi usulünün bu kitaplarda yer alması, pek tabii kadim dönemlerde insanların hastalıklar karşısında kaldıkları çaresizlik içinde geliştirdikleri alternatif öneriler gibi görünmektedir. Çağımızda hayvanlardan (yarasa ve pangolin [karıncayiyen] gibi hayvanların bedeninden, etinden vs.) geçen hastalıkların (Sars, Mars, özellikle Covid-19 gibi) arttığı düşünülürse, bugün bu metotların uygulanmasının çözüm getirip getirmeyeceği, hatta başka hastalıklara yol açıp açmayacağı hususu karanlıktır.

Sonuç

Eski kavimleri etkileyen tıp, eczacılık ve diğer sağlık bilgilerinin bilhassa edebiyat yoluyla, özellikle çeviri-tercüme faaliyetleri vasıtasıyla kültürler arasında geçiş yaptığı; çağlar, dönemler arasındaki bilgi alışverişinin; bilim ve birikimin kültürün taşıyıcı elementi olan dil yoluyla gelecek yeni dönemlere, kuşaklara aktarıldığı görülmektedir. Sonuç olarak, Türk dili ve edebiyatında vücut bulmuş eski eserlere bakıldığında, nesiller ve kültürler arasında, çağlardan çağlara, eski medeniyet dairesinden yenisine, tüm dünyada geçerli olan aynı kaide ve tarzın bulunduğu görülmektedir. Eski ve köklü bir dünya dili olarak Türkçe, yaşadığı her çağda mevcut bilginin, birikimin ve mukaddes olanın aktarılmasında insanlığa hizmet etmiş hakiki bir kültür, bilim ve sanat dili

olmuştur. Tabii olarak, mitolojiden astronomiye, müzikten teolojiye; Şabuhragan'dan İncil'e ve Buda'nın felsefi sutralarına kadar ve hatta burada görüldüğü üzere tıp, eczacılık ve sağlık bilimlerine dair eserlere varana kadar dünya literatüründe iz bırakmış hemen her kitabın/metnin Türkçesi ya da bir Türk tarafından yazılmış/teşkil edilmiş bir şekline, türüne rastlanır.

Referanslar

1. Arat, R. R., (1930), *Zur Heilkunde der Uiguren I*, Verlag der Academie der Wissenschaften, Berlin 1930.
2. Arat, R. R., (1932), *Zur Heilkunde der Uiguren II*, Verlag der Academie der Wissenschaften, Berlin 1932.
3. Berbercan, M. T., (2016), *Eski Türkçe Bayagut Oglı Otaçı Beg Hikâyesi*, Derin Yayınları, İstanbul 2013.
4. Gabain, A., (1950), *Alttürkische Grammatik*, Hamburg.
5. Gabain, A., *Eski Türkçenin Grameri*, Çev. M. Akalın, TTK Yayınları, Ankara 1988.

ÇEVRESEL DUYARLILIK İLE ÇEVREYE YÖNELİK TUTUM ARASINDAKİ İLİŞKİ: ÖN LİSANS DÜZEYİNDE BİR ARAŞTIRMA

Öğr. Gör. Gamze ÖZEL[1]
Doç. Dr. Melda AKBABA[2]

[1]Kilis 7 Aralık Üniversitesi, ORCID: 0000-0002-9316-7277
[2]Kilis 7 Aralık Üniversitesi, ORCID: 0000-0001-8701-017X

GİRİŞ

Günümüzde nüfus artışıyla birlikte insanların aşırı ve bilinçsiz tüketim alışkanlıkları aynı zamanda kontrolsüz gerçekleşen büyümeler insanlar ile çevre arasındaki dengenin bozulmasına neden olmuştur. Zamanla insanlar kaynakların sınırsız olmadığını, gerçekleştirilen kontrolsüz faaliyetlerin çevrenin sınırının aşılmasına neden olduğunu fark etmiştir. Böylelikle çevresel anlamda her ülke, sektör ve bireye sorumluluklar düşmüş ve çevrede bırakılan izlerin yok edilmesi gerekliliği ortaya çıkmıştır.

Çevre insanların birbirleri ve diğer canlılarla karşılıklı ilişkilerini sürdürdükleri sosyal, ekonomik ve tarihsel yapıları ifade etmektedir (Kahraman ve Türkay, 2012). Dolayısıyla çevrenin kapsamını yalnızca canlı faktörler değil iklim, hava koşulları, su vb. var olan tüm cansız öğeler de oluşturmaktadır. Bu nedenle çevresel faktörlerin canlıların yaşamları üzerindeki etkilerinin epey fazla olduğu söylenebilir (Yılmaz ve Toptaş, 2020). Genel olarak değerlendirildiğinde ekonomik anlamda gelişmiş ülkelerde dahi yaşayan insanlar temiz bir çevrede yaşamıyor ve nefes alıp veremiyor ise mutlu ve huzurlu olamayacaklardır (Altunel, 2009).

Doğal çevrenin bir parçasını oluşturan insanların kendi varlık koşullarını üretebilmek için doğayı dönüştürmesi gerekmektedir. Ancak doğayı dönüştürme kavramı biraz da mücadele etmeyi içerir. İnsanların dünyayı inşa edebilmeleri mevcut doğal kaynakların doğrudan veya dolaylı olarak kullanılmasıyla mümkün olmaktadır. Günümüze gelindiğinde bu dönüşüm insanların istek ve ihtiyaçları doğrultusundan mevcut doğal kaynakların aşırı tüketilmesi ve bunun sonucunda yok edilmesi şeklinde gerçekleşmektedir (Şanlıöz Özgen ve ark., 2016). Oldukça yüksek hızda artan nüfusun ihtiyaçlarını karşılayabilmek adına tüm gücüyle çalışan sanayi, dünyadaki doğal kaynakları hızlı bir şekilde tüketmekle birlikte üretim süreçleri ve atıkları sonucunda oluşan kirlilik hava, su, toprak gibi değerleri de etkileyerek canlıların yaşamı için uygun olmayan hale getirmektedir (Alnıaçık, 2009). Aynı zamanda bilim ve teknolojide meydana gelen gelişmelerle birlikte bu teknolojilerin denetimsiz şekilde kullanımları sonucundan insanoğlu doğaya zarar vererek canlıların yaşamlarını tehlikeye atmıştır (Altunel, 2009). Bilinçsizce kullanılan kaynaklar, çevreyi kirletme, harap etme ve plansız tüketimler sonrasında oluşan felaketler hem bugün ki hem de gelecek nesillerle birlikte tüm canlıların yaşamları için bir tehdit oluşturmaktadır. Bugün insanlar tarafından doğaya verilen zarar sadece yerüstüyle kalmamış atmosfere kadar uzanmıştır (Uğurlu ve Akay, 2017).

Dünyada nüfus ve sanayi faaliyetlerinin artması sonucunda doğada tahribatın meydana gelmesinin farkına varılmasıyla birlikte çevre yönetimi konusu üzerinde durulan bir kavram olmuştur. 1970'lerde Birleşmiş Milletler tarafından

düzenlenen toplantılar çevre yönetiminin küresel anlamda gelişmesine yarar sağlamıştır. Bu aşamadan sonra sürdürülebilirlik kavramı daha fazla önem arz etmeye başlamış ve dünyada sürdürülebilirlik anlayışıyla hareket edilmesi gerekliliği sonucunda sürdürülebilir çevre kavramı oluşmuştur. Çevresel sorunlar ve bu sorunların ortadan kaldırılmasıyla sürdürülebilirliğin sağlanması yalnızca bir bölgenin değil dünyanın sorunu olarak görüldüğünden küresel anlamda ele alınan bir konu olmuştur. Böylelikle yerel ulusal veya uluslararası şirketler, sendikalar, siyasi partiler vb. çeşitli çalışmalar gerçekleştirmiş (Yılmaz ve Toptaş, 2020), yasal düzenlemelerde de çevre korumaya destek verilmiştir (Alnıaçık, 2009).

Çevresel sürdürülebilirlik yeryüzündeki doğal kaynakların korunması şeklinde tanımlanmaktadır. Böylelikle yeniliklerle birlikte enerji, su, toprak korunmakta ve tasarruf hedeflenmektedir. Çevresel sürdürülebilirlik kapsamında yalnızca üretimin değil tüketim alışkanlıklarının da dikkate alınması ve geri dönüşümlü ürünlerin talebinin artırılması, daha az atık oluşturacak tüketim şekillerine yönelinmesi, gereksiz tüketim alışkanlıklarından uzaklaşma gibi uygulamalara da dikkat etmek gerekmektedir (Meriç ve ark., 2018). Çevre problemleriyle baş edebilmek yasa veya teknoloji ile başa çıkılamayacak durumdadır. Dolayısıyla bu tehditlerin önüne geçebilmek veya etkilerini azaltabilmek çevreye duyarlı insanlar olmak ve duyarlı bir nesil yetiştirmekle mümkün olabilecektir. Bu kapsamda bireylerin önce kendilerinden başlamak suretiyle çevreye zarar verecek davranışlardan uzak durmaları, çevre korumaya yönelik bilgi, tutum ve davranış değişikliğine gidilerek duyarlı hareket edilmesi önem arz etmektedir (Uğurlu ve Akay, 2017).

Çevresel duyarlılık, çevre sorunlarına karşı olumlu girişimlerde bulunma kapsamında istekli olma durumunu ifade etmektedir (Çalışkan, 2002, Akt., Çabuk ve Karacaoğlu, 2003). Çevreye yönelik tutum ise; çevre sorunlarıyla oluşan korku, kızgınlık, huzursuzluk, değer yargıları gibi bireylerin çevreye yararlı olan davranışlara karşı göstermiş oldukları pozitif veya negatif tavır ya da düşünceleri ifade etmektedir (Erten, 2004). Diğer bir deyişle çevresel tutum; çevresel bilinçten farklı olarak bireylerin çevreye ilişkin farkındalık düzeylerinin çevreye yönelik belirli bir tavır aldığı hali ifade etmektedir (Sancak, 2022). Bireylerin çevresel sorunlara yönelik katılım sağlamaları bunun öneminin bilincinde olmaları ve yaptıkları seçimlerin çevreye olan etkisinin farkında olmaları çevresel anlamda ortaya çıkan problemlerin çözümünde oldukça katkı sağlamaktadır (Türker, 2002). Çevresel anlamda ortaya çıkan olumsuzlukların farkında varan çevreye duyarlı tüketicilerin sayısı oldukça artmıştır. Günümüzde tüketiciler artık gelecek nesiller için sorumlu olduklarının farkına varmış ona göre davranış gösterme eğiliminde oldukları için gerek günlük gerekse tüketim

davranışlarını buna uygun olacak şekilde yeniden tasarlamaktadır (Alnıaçık, 2009). Bu kapsamda çevresel sorunların önlenebilmesi ve çevresel değerlerin sürdürülebilirliğin sağlanmasında bireylerin olumlu davranış gösterme eğiliminde oldukları söylenebilir.

Çevresel sorunların önlenmesinde bireysel çabaların etkili olabileceğinden hareketle çevrenin korunması ve gelecek nesillere bozulmadan aktarılmasında asıl önemli faktör olan gençlerin tutum, duyarlılıklarının belirlenmesinin önemli olduğu düşünülerek çalışma oluşturulmuştur. Yapılan çalışmalara bakıldığında; üniversite öğrencilerinin çevreye yönelik olumlu tutuma sahip oldukları (Abbas ve Singh, 2012; Ayyıldız ve Genç, 2008; Değerli, 2018; Deniş ve Genç, 2007; Erkan ve Doğan, 2021; Genç ve Genç, 2013; Gürbüz ve Çakmak, 2012; Kanbak, 2015; Kiper ve ark., 2017; Sadık ve Çakan, 2010; Öcal, 2013; Uzun, 2021) ve çevresel duyarlılıklarının yüksek olduğu (Erkan ve Doğan, 2021; Kurt Konakoğlu, 2020; Yılmaz ve Arslan, 2011; Yılmaz ve ark., 2011) belirlenmiştir. Ayrıca kadın öğrencilerin çevresel duyarlılık (Çabuk ve Karacaoğlu, 2003; Şenyurt ve ark., 2011; Yılmaz ve ark., 2011) ve çevresel tutumlarının daha yüksek olduğu (Özmen ve ark., 2005; Şenyurt ve ark., 2011; Yılmaz ve ark, 2011; Deniş ve Genç, 2007) saptanmıştır. Buna karşın Yılmaz ve arkadaşları (2011) tarafından yapılan çalışmada üniversite öğrencilerinin çevreye yönelik tutumlarının ortalamanın üzerinde, Gültekin (2017) tarafından yapılan çalışmada ise çevresel duyarlılıklarının ortalamalar seviyesinde olduğu belirlenmiştir. Bununla birlikte yapılan çalışmalarda üniversite öğrencilerinin çevresel duyarlılıklarının yetersiz olduğu (Oğuz ve ark., 2011; Özdemir ve ark., 2004) sonucuna ulaşılmıştır.

YÖNTEM

Bu araştırmada, ön lisans düzeyinde öğrenim gören üniversite öğrencilerinin çevresel duyarlılıkları ile çevreye yönelik tutumları arasındaki ilişkinin ve araştırmaya katılan öğrencilerin demografik özelliklerine göre çevresel duyarlılık ve çevreye yönelik tutumlarının farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda ön lisans düzeyinde öğrenim gören üniversite öğrencilerinden 294 kişiye anket aracılığıyla ulaşılmıştır. Anket demografik değişken sorularıyla birlikte öğrencilerin çevresel duyarlılıkları ile çevreye yönelik tutumlarının belirlenmesine yönelik ifadelerle üç bölümden oluşmaktadır. Anket formu oluşturulurken Yeşilyurt, Gül ve Demir (2013) tarafından geliştirilen 22 ifade ve tek boyuttan oluşan çevresel duyarlılık ölçeğiyle birlikte Dunlap ve Van Liere (1978) tarafından 12 madde olarak geliştirilen Yeni Çevresel Paradigma ölçeği Dunlap, Van Liere, Mertig ve Jones (2000) tarafından günün şartlarına uygun olarak revize edilerek 15 maddeden

oluşan çevresel tutum ölçeği kullanılmıştır. Söz konusu ölçeğin Türkiye'de yapı geçerlilik ve güvenilirlik çalışması Furman (1998), Aytaç ve Öngen (2012) tarafından yapılarak doğa ve insan merkezli yaklaşımları ölçen iki boyuttan oluşmaktadır. Çevresel tutum ölçeğinde doğa merkezli yaklaşım kapsamındaki ifadeler 8 maddeyi ve insan merkezli yaklaşım kapsamındaki ifadeler 7 maddeyi içermektedir. Öğrenciler anket ifadelerine 1 kesinlikle katılmıyorum ile 5 kesinlikle katılıyorum aralığında 5'li Likert tipi ölçek aracılığıyla katılım göstermiştir. 22 madde ve tek boyuttan oluşan çevresel duyarlılık ölçeğinin güvenilirliği Cronbach's Alpha 0,969 ve 15 madde ile 2 boyuttan oluşan çevresel tutum ölçeğinin güvenilirliği Cronbach's Alpha 0,878 sonucuyla yüksek derecede güvenilir olarak belirlenmiştir.

BULGULAR

Ön lisans düzeyinde öğrenim gören üniversite öğrencilerinin çevresel duyarlılıkları ile çevreye karşı tutumları arasındaki ilişkinin ve araştırmaya katılan öğrencilerin demografik özelliklerine göre çevresel duyarlılık ve çevreye yönelik tutumlarının farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla yapılan bu araştırmada anket aracılığıyla elde edilen verilerin öncelikle normal dağılım gösterip göstermediğini saptamak amacıyla normallik analizi yapılmıştır. Yapılan analiz sonucunda çarpıklık ve basıklık değerlerine göre verilerin -1,5 ile +1,5 arasında kabul edilebilir ölçüde normal dağılım gösterdiği (Tabachnick ve Fidell 2013) belirlenmiştir (Tablo 1).

Tablo 1. Verilerin Basıklık ve Çarpıklık Değerleri

	Çarpıklık Değeri	**Basıklık Değeri**
Çevresel Duyarlılık	-1,112	0,869
Doğa Merkezli Yaklaşım	-1,238	1,095
İnsan Merkezli Yaklaşım	-0,327	0,174

Anket aracılığıyla elde edilen verilerle; araştırmaya katılan öğrencilerin demografik özelliklerinin frekans ve yüzde hesaplamaları, çevresel duyarlılık ile çevreye yönelik tutum arasındaki ilişkiyi belirlemek amacıyla korelasyon ve demografik özelliklerine göre çevresel duyarlılık ve çevreye yönelik tutumlarının farklılaşıp farklılaşmadığını tespit etmek için t testi ve ANOVA analizi yapılmıştır.

Tablo 2. Araştırmaya Katılan Öğrencilerin Demografik Özellikleri

Cinsiyet	**n**	**%**	**Sınıf**	**n**	**%**
Kadın	162	55,1	Birinci Sınıf	160	54,4
Erkek	132	44,9	İkinci Sınıf	134	45,6
Yaş	**n**	**%**	**Gelir Düzeyi**	**n**	**%**
17-19 yaş arası	121	41,2	Düşük	169	57,5
20-22 yaş arası	153	52	Orta	79	26,9
23-25 yaş arası	20	6,8	Yüksek	46	15,6
TOPLAM	**294**	**100**	**TOPLAM**	**294**	**100**

Araştırmaya katılan öğrencilerin %55,1'i kadın %44,9'u erkek katılımcılardan oluşmaktadır. Bununla birlikte katılımcıların büyük bir çoğunluğu %52'lik oranla 20-22 yaş arasında, %54,4'lük bir oranla birinci sınıfta öğrenim gören ve %57,5'lik bir oranla düşük gelir düzeyine sahip öğrencilerden oluşmaktadır (Tablo 2).

Tablo 3. Araştırma Değişkenlerine İlişkin Betimleyici İstatistikler

	Ortalama	**Standart Sapma**
Çevresel Duyarlılık	3,69	0,94
Doğa Merkezli Yaklaşım	3,69	1,00
İnsan Merkezli Yaklaşım	3,10	0,91

Tablo 3'de görüldüğü üzere öğrenciler en yüksek çevresel duyarlılık ve çevreye yönelik tutum boyutlarından doğa merkezli yaklaşıma ilişkin ifadelere 3,69 ortalama değeriyle katılım göstermiş olup çevreye yönelik tutum boyutlarından insan merkezli yaklaşıma ilişkin ifadelere katılımlarının ortalama değeri ise 3,10 şeklinde saptanmıştır. Bu bağlamda ön lisans düzeyinde öğrenim gören üniversite öğrencilerinin çevresel duyarlılıklarının ve çevreye yönelik tutumlarının ortalama düzeyde olduğu söylenebilir.

Tablo 4. Çevresel Duyarlılık İle Çevreye Yönelik Tutum Boyutları Arasındaki İlişki

		Doğa Merkezli Yaklaşım	**İnsan Merkezli Yaklaşım**
Çevresel Duyarlılık	**r**	0,833	0,327
	p	0,000	0,000
	n	294	294

Korelasyon analizine göre, korelasyon katsayısı +1'e yakın ise değişkenler arasındaki ilişkinin düzeyi pozitif yönde olmaktadır. Tablo 4'te yapılan korelasyon analizine göre ön lisans düzeyinde öğrenim gören öğrencilerin çevresel duyarlılıkları ile çevreye yönelik tutum boyutlarından doğa merkezli yaklaşımları arasında anlamlı düzeyde ($p<0,01$) pozitif yönlü yüksek bir ilişki ($r=0,833$), çevreye yönelik tutum boyutlarından insan merkezli yaklaşımları arasında anlamlı düzeyde ($p<0,01$) pozitif yönlü zayıf bir ilişki ($r=0,327$) olduğu tespit edilmiştir. Bu kapsamda öğrencilerin çevresel duyarlılıkları arttıkça çevreye yönelik tutum boyutlarından doğa merkezli ve insan merkezli yaklaşımlarının artacağı söylenebilir.

Tablo 5. Öğrencilerin Cinsiyetlerine göre Çevresel Duyarlılık ve Çevreye Yönelik Tutum Boyutları Farklılaşması

Değişkenler	Cinsiyet	n	Ort.	s.s.	F	p
Çevresel Duyarlılık	Kadın	162	4,04	0,65	27,345	**0,000**
	Erkek	132	3,27	1,07		
Doğa Merkezli Yaklaşım	Kadın	162	3,94	0,84	12,130	**0,004**
	Erkek	132	3,39	1,09		
İnsan Merkezli Yaklaşım	Kadın	162	3,13	0,94	0,807	0,510
	Erkek	132	3,06	0,87		

Tablo 5'teki bağımsız örneklem t-testi analizi sonucuna göre, öğrencilerin cinsiyetleri ile çevresel duyarlılık (p:0,000) ve çevreye yönelik tutum boyutlarından doğa merkezli yaklaşımları (p:0,004) arasında $p<0,05$ olduğundan anlamlı bir farklılık bulunmaktadır. Bu bağlamda çevresel duyarlılık ve çevreye yönelik tutum boyutlarından doğa merkezli yaklaşım öğrencilerin cinsiyetlerine göre anlamlı bir farklılık göstermektedir. Ortalama değerlere göre kadın öğrencilerin (Ort= 4,04; Ort= 3,94) erkek öğrencilere nazaran (Ort= 3,27; Ort= 3,39) çevresel duyarlılık ve çevreye yönelik tutum boyutlarından doğa merkezli yaklaşımlarının daha fazla olduğu ifade edilebilir. Bununla birlikte öğrencilerin cinsiyetleri ile çevreye yönelik tutum boyutlarından insan merkezli yaklaşım (p:0,510) arasında $p>0,05$ olduğundan anlamlı bir farklılık bulunmamaktadır. Bu bağlamda çevreye yönelik tutum boyutlarından insan merkezli yaklaşım öğrencilerin cinsiyetlerine göre anlamlı bir farklılık göstermemektedir.

Tablo 6. Öğrencilerin Yaşlarına göre Çevresel Duyarlılık ve Çevreye Yönelik Tutum Boyutları Farklılaşması

Değişkenler	Yaş	n	Ort.	s.s.	F	p
Çevresel Duyarlılık	17-19 yaş arası	121	3,60	0,87	1,763	0,173
	20-22 yaş arası	153	3,73	1,05		
	23-25 yaş arası	20	4,00	0,17		
Doğa Merkezli Yaklaşım	17-19 yaş arası	121	3,60	1,04	1,391	0,250
	20-22 yaş arası	153	3,73	1,02		
	23-25 yaş arası	20	3,97	0,23		
İnsan Merkezli Yaklaşım	17-19 yaş arası	121	2,93	0,99	3,569	**0,029**
	20-22 yaş arası	153	3,21	0,83		
	23-25 yaş arası	20	3,25	0,93		

Tablo 6'daki ANOVA analizi sonucuna göre, öğrencilerin yaşları ile çevresel duyarlılık (p:0,173) ve çevreye yönelik tutum boyutlarından doğa merkezli yaklaşım (p:0,250) arasında p>0,05 olduğundan anlamlı bir farklılık bulunmamaktadır. Bu bağlamda çevresel duyarlılık ve çevreye yönelik tutum boyutlarından doğa merkezli yaklaşım öğrencilerin yaşlarına göre anlamlı bir farklılık göstermemektedir. Bununla birlikte öğrencilerin yaşları ile çevreye yönelik tutum boyutlarından insan merkezli yaklaşım (p:0,029) arasında p<0,05 olduğundan anlamlı bir farklılık bulunmaktadır. Bu bağlamda çevreye yönelik tutum boyutlarından insan merkezli yaklaşım öğrencilerin yaşlarına göre anlamlı bir farklılık göstermektedir. Ortalama değerlere göre 23-25 yaş arasındaki öğrencilerin (Ort= 3,25) 17-19 yaş ve 20-22 yaş arasındakilere nazaran (Ort= 2,93; Ort= 3,21) çevreye yönelik tutum boyutlarından insan merkezli yaklaşımlarının daha fazla olduğu ve öğrencilerin yaşı arttıkça insan merkezli yaklaşıma yönelik ifadelere daha çok katılım gösterdiği söylenebilir.

Tablo 7. Öğrencilerin Sınıflarına göre Çevresel Duyarlılık ve Çevreye Yönelik Tutum Boyutları Farklılaşması

Değişkenler	Sınıf	n	Ort.	s.s.	F	p
Çevresel Duyarlılık	1. sınıf	160	3,74	0,71	25,745	0,332
	2. sınıf	134	3,64	1,16		
Doğa Merkezli Yaklaşım	1. sınıf	160	3,79	0,88	4,128	0,081
	2. sınıf	134	3,58	1,12		
İnsan Merkezli Yaklaşım	1. sınıf	160	3,04	0,83	4,543	0,215
	2. sınıf	134	3,17	1,00		

Tablo 7'deki bağımsız örneklem t-testi analizi sonucuna göre, öğrencilerin öğrenim gördükleri sınıfları ile çevresel duyarlılık (p: 0,332), çevreye yönelik tutum boyutlarından doğa (p: 0,081) ve insan merkezli yaklaşım (p: 0,215)

arasında p>0,05 olduğundan anlamlı bir farklılık bulunmamaktadır. Bu bağlamda çevresel duyarlılık, çevreye yönelik tutum boyutlarından doğa ve insan merkezli yaklaşım öğrencilerin sınıflarına göre anlamlı bir farklılık göstermemektedir

Tablo 8. Öğrencilerin Gelir Düzeylerine göre Çevresel Duyarlılık ve Çevreye Yönelik Tutum Boyutları Farklılaşması

Değişkenler	Gelir Düzeyi	n	Ort.	s.s.	F	p
Çevresel Duyarlılık	Düşük	169	3,78	0,78	2,914	0,066
	Orta	79	3,68	0,98		
	Yüksek	46	3,40	1,31		
Doğa Merkezli Yaklaşım	Düşük	169	3,82	0,86	3,699	**0,026**
	Orta	79	3,59	1,00		
	Yüksek	46	3,41	1,38		
İnsan Merkezli Yaklaşım	Düşük	169	2,97	0,87	6,320	**0,002**
	Orta	79	3,15	0,95		
	Yüksek	46	3,49	0,90		

Tablo 8'deki ANOVA analizi sonucuna göre, öğrencilerin gelir düzeyleri ile çevreye yönelik tutum boyutlarından doğa merkezli (p: 0,026) ve insan merkezli yaklaşımları (p: 0,002) arasında p<0,05 olduğundan anlamlı bir farklılık bulunmaktadır. Bu bağlamda çevreye yönelik tutum boyutlarından doğa ve insan merkezli yaklaşım öğrencilerin gelir düzeylerine göre anlamlı bir farklılık göstermektedir. Ortalama değerlere göre düşük gelire sahip öğrencilerin (Ort= 3,82) yüksek gelire sahip öğrencilere nazaran (Ort= 3,41) çevreye yönelik tutum boyutlarından doğa merkezli yaklaşımlarının ve yüksek gelire sahip öğrencilerin (Ort= 3,49) düşük gelire sahip öğrencilere nazaran (Ort= 2,97) çevreye yönelik tutum boyutlarından insan merkezli yaklaşımlarının daha fazla olduğu ifade edilebilir. Bununla birlikte öğrencilerin gelir düzeyleri ile çevresel duyarlılık (p: 0,066) arasında p>0,05 olduğundan anlamlı bir farklılık bulunmamaktadır. Bu bağlamda çevresel duyarlılık öğrencilerin gelir düzeylerine göre anlamlı bir farklılık göstermemektedir.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Sınırlı kaynaklarla insanların sınırlı olmayan ihtiyaçlarının karşılanmasında çevre konusundaki sorunlar gün geçtikçe artmaktadır. Söz konusu çevresel sorunların çözümüne yönelik insanların duyarlılıklarının arttırılması ve çevreye yönelik tutumlarının olumlu olarak gerçekleştirilmesi önem arz etmektedir. Bu kapsamda çevre kaynaklarının gelecek kuşaklara aktarılmasına ve sürdürülebilirliğinin sağlanmasına yönelik kişilerin özellikle gençlerin bilinçli bir

şekilde bireysel olarak çaba göstermesi gerekmektedir. Bu bağlamda ön lisans düzeyinde öğrenim gören üniversite öğrencilerinin çevresel duyarlılıkları ile çevreye karşı tutumları arasındaki ilişkinin ve araştırmaya katılan öğrencilerin demografik özelliklerine göre çevresel duyarlılık ve çevreye yönelik tutumlarının farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda öğrenciler çevresel duyarlılık ve çevreye yönelik tutum boyutlarından doğa ve insan merkezli yaklaşıma ilişkin ifadelere orta düzeyde katılım göstermiştir. Bu bağlamda ön lisans düzeyinde öğrenim gören öğrenciler; dünya nüfusunun dünyanın taşıma kapasitesinin üzerinde arttığına, insanların sahip olduğu zekanın doğanın inceliklerini öğrenecek düzeyde olduğuna ve çevreye yönelik tutumlarına bağlı olarak doğayı istedikleri gibi kontrol altına alabileceklerine, çevre eğitimi kapsamında edindikleri bilgileri günlük hayatta uygulamaya çalıştıklarına yönelik ifadelere orta düzeyde katılım göstermektedir.

Araştırmada yapılan korelasyon analizine göre, ön lisans düzeyinde öğrenim gören öğrencilerin çevresel duyarlılıkları ile çevreye yönelik tutum boyutlarından doğa merkezli yaklaşımları arasında anlamlı düzeyde pozitif yönlü yüksek bir ilişki, çevreye yönelik tutum boyutlarından insan merkezli yaklaşımları ile arasında anlamlı düzeyde pozitif yönlü zayıf bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Bu kapsamda öğrencilerin çevresel duyarlılıkları arttıkça çevreye yönelik tutum boyutlarından doğa merkezli ve insan merkezli yaklaşımlarının artacağı söylenebilir.

Araştırmaya katılan öğrenciler; insanları geri dönüşüm ve çevresel zararı azaltma noktasında bilgilendirme yapıp fikir alışverişinde bulunmanın, çevreye daha az veren ürünlere daha fazla ücret ödeyerek tercih etmenin, çevreye özellikle yeşil alanlara çöp atmamanın ve okullarda çevre eğitimine daha fazla ağırlık vermenin sonucunda kaynakların herkese yetecek seviyede olacağı ve günümüzdeki tüketim alışkanlıklarının çok ciddi düzeyde yol açtığı çevre felaketlerini azaltacağını ifade etmektedir.

Bununla birlikte araştırmaya katılan ön lisans öğrencilerinin çevresel duyarlılıkları cinsiyetlerine göre anlamlı bir farklılık göstermekte; yaş, sınıf ve gelir düzeylerine göre anlamlı bir farklılık göstermemektedir. Çevreye yönelik tutum boyutlarından doğa merkezli yaklaşım öğrencilerin cinsiyet ve gelir düzeylerine göre anlamlı bir farklılık göstermekte; yaş ve sınıflarına göre anlamlı bir farklılık göstermemektedir. Çevreye yönelik tutum boyutlarından insan merkezli yaklaşım öğrencilerin yaş ve gelir düzeylerine göre anlamlı bir farklılık göstermekte; cinsiyet ve sınıflarına göre anlamlı bir farklılık göstermemektedir.

KAYNAKLAR

1. Abbas, M. Y. ve Singh, R. (2014). A survey of environmental awareness, attitude, and participation amongst university students: A case study. *International Journal of Science and Research, 3*(5), 1755-1760.
2. Alnıaçık, Ü. (2009). Tüketicilerin çevreye duyarlılığı ve reklamlardaki çevreci iddialar. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* (18), 48-79.
3. Altunel, M. C. (2009). Turizmin olumsuz çevresel etkileri ve sürdürülebilir turizm politikaları. O. Batman ve O. Türkay (Ed.) *Turizm Politikaları* içinde (s. 179-187). İstanbul: Değişim yayınları.
4. Aytaç, M. ve Öngen, B. (2012). Doğrulayıcı faktör analizi ile yeni çevresel paradigma ölçeğinin yapı geçerliliğinin incelenmesi. *İstatistikçiler Dergisi: İstatistik ve Aktüerya, 5*(1), 14-22.
5. Ayyıldız, H. ve Genç, K. Y. (2008). Çevreye duyarlı pazarlama: üniversite öğrencilerinin çevreye duyarlı pazarlama uygulamaları ile ilgili tutum ve davranışları üzerine bir araştırma. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 12*(2), 505-527.
6. Çabuk, B. ve Karacaoğlu, C. (2003). Üniversite öğrencilerinin çevre duyarlılıklarının incelenmesi. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi, 36*(1-2), 189-198.
7. Değerli, M. A. (2018). Üniversite öğrencilerinin çevresel risk algısı ve çevresel tutumlarının belirlenmesi (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Medipol Üniversitesi, İstanbul.
8. Deniş, H. ve Genç, H. (2007) Çevre bilimi dersi alan ve almayan sınıf öğretmenliği öğrencilerinin çevreye ilişkin tutumları ve çevre bilimi dersindeki başarılarının karşılaştırılması. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi,* (13), 20-26.
9. Dunlap, R. E. ve Van Liere, K. D. (1978). The "New environmental paradigm": A proposed instrument and preliminary results. *Journal of Environmental Education,* 9, 10-19.
10. Dunlap, R. E., Van Liere, K. D., Mertig, A. G. ve Jones, R. E. (2000). Measuring endorsement of the new ecological paradigm: A revised NEP scale. *Journal of Social Issues,* 56, 425-442.
11. Erkan, G. ve Doğan, M. (2021). Gençlerin çevresel duyarlılıklarının araştırılması: gençlik merkezlerine üye üniversite öğrencilerine yönelik bir inceleme. *Gençlik Araştırmaları Dergisi, 9*(24), 49-70.
12. Erten, S. (2004). Çevre eğitimi ve çevre bilinci nedir, çevre eğitimi nasıl olmalıdır? *Çevre ve İnsan Dergisi, Çevre ve Orman Bakanlığı Yayın Organı,* (65/66), 1-13.

13. Furman, A. (1998), A note on environmental concern in a developing country. Results from an İstanbul survey. *Environment & Behavior, 30*(4), 520–534.
14. Genç, M. ve Genç, T. (2013). Sınıf öğretmenliği öğrencilerinin çevreye yönelik tutumlarının belirlenmesi. *Asian Journal of Instruction, 1*(1), 9-19.
15. Gültekin, M. C. (2017). Üniversite öğrencilerinin çevresel duyarlılıklarına dair bir inceleme: Mardin Artuklu Üniversitesi örneği. *Selçuk Üniversitesi Sosyal ve Teknik Araştırmalar Dergisi,* (14), 172-185.
16. Gürbüz, H. ve Çakmak, M. (2012). Biyoloji eğitimi bölümü öğrencilerinin çevreye yönelik tutumlarının incelenmesi. *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi,* (19), 162-173.
17. Kahraman, N ve Türkay, O. (2012). *Turizm ve çevre.* (4. Baskı). Ankara: Detay yayıncılık.
18. Kanbak, A. (2015). Üniversite öğrencilerinin çevresel tutum ve davranışları: Farklı değişkenler açısından Kocaeli Üniversitesi örneği. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* (30), 77-90.
19. Kiper, T., Korkut, A. ve Topal, T. Ü. (2017). A research on environmental sensitivity of university students: in the example of Namık Kemal University. *Inonu University Journal of Art and Design, 7*(16), 112-124.
20. Kurt Konakoğlu, S. S. (2020). Üniversite öğrencilerinin çevre konularında farkındalık, bilinç ve duyarlılık seviyesinin belirlenmesine yönelik bir çalışma: Amasya Üniversitesi kentsel tasarım ve peyzaj mimarlığı bölümü örneği. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi,* 11(2), 130-141. https://doi.org/10.29048/makufebed.718232
21. Meriç, S ve Şahin, S. ve Metin, D. (2018). Uluslararası rekabet ve turizm. D. Şahin, A. T. Bayram (Ed.) *Turizm Ekonomisi* içinde. (s.179-198). İstanbul: Değişim Yayınları.
22. Oğuz, D., Çakcı, I. ve Kavas, S. (2011). Yükseköğretimde öğrencilerin çevre bilinci. *SDÜ Orman Fakültesi Dergisi, 12*(1), 34-39.
23. Öcal, T. (2013). Sosyal bilgiler öğretmen adaylarının çevre sorunlarına yönelik tutumlarının belirlenmesi. *Marmara Coğrafya Dergisi,* (27), 333-352.
24. Özdemir, O. Yıldız, A., Ocaktan, E. ve Sarışen, Ö. (2004). Tıp fakültesi öğrencilerinin çevre sorunları konusundaki farkındalık ve duyarlılıkları. *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası, 57*(3), 117-127.
25. Özmen, D., Çetinkaya, A. Ç. ve Nehir, S. (2005). Üniversite öğrencilerinin çevre sorunlarına yönelik tutumları. *TSK Koruyucu Hekimlik Bülteni, 4*(6), 330-344.

26. Sadık, F. ve Çakan, H. (2010). Biyoloji bölümü öğrencilerinin çevre bilgisi ve çevre sorunlarına yönelik tutum düzeyleri. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 19*(1), 351-365.
27. Sancak, İ. T. B. (2022). Çevresel bilincin, tutum ve davranış üzerindeki etkisinin incelenmesi: Bingöl Üniversitesi örneği. *Akademik matbuat, 6*(1), 91-110.
28. Şanlıöz Özgen, H. K., Dilek, S.E., Türksoy, S.S. ve Kaygalak Çelebi, S. (2016). *Sürdürülebilir turizm yönetimi.* Ankara: Detay Yayıncılık.
29. Şenyurt, A., Temel, A. B. ve Özkahraman, Ş. (2011). Üniversite öğrencilerinin çevresel konulara duyarlılıklarının incelenmesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi, 2*(1), 8-15.
30. Tabachnick, B.G. ve Fidell, L.S. (2013). *Using Multivariate Statistics* (6th Ed.). Boston: Allyn & Bacon.
31. Türker, N. (2002). Konaklama işletmelerinde çevre duyarlılığı: "Konaklama işletmesi yöneticilerinin çevre duyarlılığı bakış açısına yönelik bir uygulama" (Yayımlanmamış doktora tezi). Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
32. Uğurlu, K. ve Akay, B. (2017). Doğa bilinçli nesiller yetiştirmede ekoturizmin önemi: Kırklareli ili-Dereköy doğa eğitim merkezi örneği. *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, ÖS*(5), 27-38.
33. Uzun, S. (2021). Üniversite öğrencilerinin çevre bilinci ve duyarlılıklarının belirlenmesi: Düzce Üniversitesi örneği. *Düzce Üniversitesi Orman Fakültesi Ormancılık Dergisi, 17*(1), 173-198.
34. Yeşilyurt, S., Gül, Ş. ve Demir, Y. (2013). Biyoloji Öğretmen Adaylarının Çevre Bilinci ve Çevresel Duyarlılığı: Ölçek Geliştirme Çalışması. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 1*(25), 38-54.
35. Yılmaz, O. K. ve Toptaş, A. (2020). Sürdürülebilir çevre yönetiminde ekolojik turizmin yeri ve belediyelerin bu alandaki çalışmaları üzerine bir araştırma. *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi, 29*(3), 51-73.
36. Yılmaz, V. ve Arslan, T. (2011). Üniversite öğrencilerinin çevre koruma vaatleri ve çevre dostu tüketim davranışlarının incelenmesi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 11*(3), 1-10.
37. Yılmaz, V., Yıldız, Z. ve Arslan, T. (2011). Üniversite öğrencilerinin çevresel duyarlılıkları ile çevresel davranışlarının yapısal eşitlik modeliyle araştırılması. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* (30), 271-278.

YAŞAM ÇEMBERİNDE KAYGI

Doktora Öğrencisi Tülin HÜNDÜR[1]
Arş. Gör. Hacı Mehmet YEŞİLTAŞ[2]
Arş. Gör. Meral ÇELİKOĞLU[3]
Prof. Dr. Erol TAŞ[4]

[1]Ordu Üniversitesi, ORCİD: 0000-0003-3205-6079
[2]Ordu Üniversitesi, ORCİD: 0000-0002-3359-3450
[3]Ordu Üniversitesi, ORCİD: 0000-0001-7799-6000
[4]Ordu Üniversitesi. ORCİD: 0000-0003- 4077-7351

GİRİŞ

İnsan hayatının en hızlı gelişim gösterdiği yıllar çocukluk yıllarıdır. Bu yıllarda başta zihinsel olmak üzere gerek fiziki gerekse duygusal ve sosyal açıdan gelişimsel olarak ilk adımlar atılmaktadır. Çocuk çevreye olan bağlılığını zamanla artırarak tanımaya başlamakta ve kendisi anlamlandırdığı ilişkiler ile bakış açısını genişletmektedir. Bu durum yaşamı boyuncu devam etmekte olup ihtiyaçları ve hayat şartları sürekli değişim göstermektedir (Yenilmez & Özbey, 2006; Akgün, Gönen & Aydın, 2007). Değişimin devam etmesi insanların hayatlarını sürdürebilmeleri için kendilerini geliştirmelerini ve yenilemelerini kalıcı hale getirmiştir. Bu nedenle bireyin yaşamını sürdürdüğü çevrede alması gereken sorumluluklar ve belirli davranışlar da mecburiyetin bir parçası biçiminde görülmüştür. (Özkan ve Karataş, 2016). Kişinin sahip olduğu sorumluluklar ve davranışları, yaşadığı yerde kendini geliştirme ve yenileme çabalarına ışık tutmaktadır. İnsanlar bu işaretlerle daha iyi bir hayat için bulundukları yeri daha da iyi bir seviyeye getirmek istemektedir (Dinç, Dere ve Koluman 2014). Bu vesileyle bireyler nitelikli bir hayat için yaşamları sürecinde birçok gaye ve istek yer almakta, bu istek ve gaye için yüksek hızda çabalamaktadırlar. Tüm bu çabalar ve gayretlerle bireyin kendisini çevresel koşullara uyarlayarak şekillendirirken duygu durum değişimleri de yaşamaktadır. Bu değişik duygu durumları kaygı olarak nitelendirilmektedir (Karabacak, 2010; Hündür, 2018). Kaygı bahsedildiği gibi çocukluk yıllarından çevreye uyumla başlayarak zaman zaman bütün yaşamımız boyunca karşımıza çıkmaktadır. Bu durum nerdeyse bütün canlı varlıklarda olan bir his olmakla beraber yaşamımızda önemli bir yere sahiptir (Kaya & Varol, 2004).

KAYGI NEDİR?

Kaygı, literatürde sıkça kullanılmakta olan kavramlardan biridir. Bu kavram yirminci yüzyılın ilk yarısında literatüre girmiş ve bu yıllardan günümüze kadar güncelliğini koruyarak birçok çalışmaya konu olmuş olup ve hala bu kavram hakkında çeşitli çalışmalar yapılmaktadır (Uçar, 2021).

Kaygı kelimesi eski Yunanca'da "anxsietas" olarak yer almakta, korku, stres ve endişe manasını da vermektedir. Kaynağını hem iç hem de dış dünyadan alan tehlike olasılığı veya tehlikenin kendisi olarak idrak edilen kaygı, bireyin bu durumda yaşamış olduğu his olarak ruhsal hali etkileyen bir durum şeklinde ifade edilmektedir (Kaya & Varol, 2004; Şanlı Kula & Saraç, 2016). Özusta (1995), tehlike ile başa çıkabilmek için var olan duruma uyum gösterebilecek bir oluş, çok taraflı duygu hali olarak kaygıyı tanımlarken, Ehtiyar & Üngüren (2008), yaşam için tehdit oluşturan iç ya da dış etkenlerden kaynaklı bir tehlike hali biçiminde algılanan duygu durumu olarak ve yine Akgün, Gönen & Aydın (2007) ise tehdit durumunda bireyin kendisini huzursuz hissetmesine yol açmakta olup

endişelenme nedeninin kaynağı biçiminde tanımlamıştır. Canbaz (2001), kaygıyı kişinin korku halinde bir uyaranla karşılaştığında hem zihinsel hem de bedensel olarak vücutta yaşanan değişimlerle oluşan bir uyarılmışlık hali olarak görmekte iken Başarır (1990) ise kaygıyı, günlük hayatta yapıcı, yaratıcı halde davranışa teşvik edici veya davranışa engel olan endişe hali olarak nitelendirmektedir. Kaygı, beklenilen tehlikeden korkulması durumu ve bu durumun davranışa dönüşerek hayatı olumsuz etkilemekte (Yenilmez & Özbey, 2006) ve hafif şiddetli, orta şiddetli ve şiddetli olarak yaşanması kişinin katlanılmaz halde kendisini çaresizlik içerisinde hissetmesine neden olmaktadır (Tektaş, 2014).

Kaygı ile ilgili literatürde çeşitli tanımlar yer almaktadır. Lewis (1970), kaygı kavramı ile ilgili gerçekleştirilmiş çalışmalara yönelik yaptığı literatür taraması sonucu altı tane ortak özelliğinin olduğunu saptamıştır. Bu özellikler;

- Kaygı, korkuyla yakın bir duygu durumudur.
- Hoş olmayan bir duygu durumudur.
- Gelecek yönelimlidir.
- Ya hiçbir tehdit durumu yoktur ya da küçük bir tehdit durumu genelleniyordur.
- Öznel somatik şikâyet ve semptomlar görülür.
- Objektif somatik şikayetler görülür (Akt. Aktaş, 2009).

KAYGININ NEDENLERİ

Kaygı, kökeni yaşamımızın ilk yıllarına yani çocukluk dönemine dayanmaktadır. Bireyin sahip olduğu duygularla bağlantılı olarak çevresel faktörler, iletişim içinde olduğu ailesi, arkadaşları, yakınındaki kişilerin kaygılı olmaları bireyinde kaygılı olmasına etki etmektedir. Bireyin etrafındaki kişilerin tavrından, bakışlarından dolayı kendisini bulaşıcı bir his olan kaygının etkisinde hissedebilir ve etrafındakilere de bunu yansıtabilir (Tekeli, 2022). Bu durum kişiden kişiye fark oluşturabilmektedir. Huzurlu ve güvenilir bir ortamdaki bireylerden biri kaygılanabilir hatta korkabilirken diğeri hiçbir şekilde kaygılanmamaktadır. Bu durumda ortamdaki kaygı duyan bireyin çevresel faktörlerden kötü etkilenip tehlike olarak algısal bir yapı oluşturmasıyla alakalıdır (Yenilmez ve Özbey, 2006). Alışılagelmiş olmayan bir his, korku veren nesne, durum veya kişiyle karşılaşma, takıntılı olunan düşünceler, karar vermede yaşanan güçlükler vb. gibi kaygının tek bir nedeninin olmamakla beraber kişiden kişiye farklılık göstermektedir. Bundan dolayı Cüceloğlu (2004)'na göre kaygının nedenlerini desteğin çekilmesi, belirsizlik, olumsuz bir sonucu beklemek ve iç çelişki olarak ayırmıştır (akt, Gökoğlu Uçar, 2019).

Desteğin çekilmesi: Bireyin yaşamı boyunca varlığını daima sürdüren anne ve baba, sahip olduğu eşyalar, sürekli aynı ortamlar vb. desteklerin yok olması

durumudur. Bireyin alışmış olduğu ortamın dışına çıkması kaygılanmasına neden olmaktadır (Gökoğlu Uçar, 2019; Hoşşirin Elmas, 2010).

Olumsuz bir sonucu beklemek: Bireyin kötü sonuca kendini sürekli uyarlaması ve durumun olumsuz bir neticesiyle karşılaşma olasılığından ötürü kaygı seviyesini arttırmasıdır (Uçar, 2019; Hoşşirin Elmas, 2010).

İç çelişki: İnanılan ve değerli bulunan düşünceyle, yapılan davranış tutarsızsa bireyde kaygı ve tedirginlik oluşturmaktadır. Bu tedirginlik durumu ortadan kalkıncaya kadar kişide kaygı durumu devam etmesidir (Uçar, 2019; Hoşşirin Elmas, 2010).

Belirsizlik: Gelecek ile ilgili neler olup biteceğine dair bir bilgiye sahip olmamak ya da yaşanacaklarla ilgili herhangi bir fikir olmaması bireyler için kaygı oluşturan durumlardır. Bireylerin geleceğe dair kendilerini sürekli olumsuz sonuçlara inandırmaları yerine gelecek ile ilgili ne olması gerektiğini bilmemeleri onlar için daha iyi olacağı ifade edilmektedir (Uçar, 2019; Hoşşirin Elmas, 2010).

KAYGININ BELİRTİLERİ

Nedenli-nedensiz bir şekilde bir durumla karşılaşırken aşırı ve denetlenmesi güç olan bir takım vücutta düzensizlikler oluşabilmektedir. Bu yüzden kaygı kişiden kişiye farklı şekilde belirtiler gösterebilmektedir. Kişisel olarak bazen ruhsal belirtiler gözlenebilirken bazen de bedensel ya da davranışsal belirtiler baş gösterebilmektedir (Hoşşirin Elmas, 2010; Tekbaş 2009; Öztürk, 2008; Aktaş 2009). Literatürde yer alan kaygının çeşitli belirtileri:

- Kendini huzursuz, sinirli, panik halinde, gergin hissetmek
- Nefes darlığı, nefes alıp verirken düzenli nefes alıp verememek
- Mide ağrısı çekmek
- Ağızda devamlı kuruluk hissetmek
- Kötü bir durum olacak hissinin sürekliliği
- Kalp atışlarındaki hızlılığın artması, çarpıntı oluşması
- Devamlı terlemek
- Ellerin titremesi
- Konsantre olamamak
- Sindirim güçlüğü sorunları
- Uyku problemleri yaşamak
- İshal ya da kabızlık problemleri yaşamak
- Aşırı tepkili olmak
- Göz bebeklerinin büyümesi
- Kanda şeker miktarının artması
- El parmaklarında ve ayak parmaklarında oluşan soğukluk durumu
- Yorgunluk baş ve bel ağrısının sürekli olarak devam etmesi

- Kaslarda gerginlik ve sertleşme oluşması

KAYGIYA ETKİ EDEN FAKTÖRELER

Kaygının varlığından dolayı duruma ya da durumlara uyum sağlayamama söz konusudur. Kişi tehdit ve tehlike hissiyatıyla kaygılanmaya başlıyorsa eğer birtakım unsurlar bu duruma sebep olmaktadır. Bu unsurlar genel olarak algılama, duygu ve güdü olarak üç başlık altında incelenmektedir (Aktaş, 2009; Ekşi, 2006).

Algılama: Kaygı sürecinde algılama net olarak kendini belli etmez. Bu süreçte durumun ortaya çıkmasının nedeni bulanıklaştığı için karmaşıktır. Kişinin bu huzursuzluğa sahip olmasını ilişkilendireceği durum ve nesne bulunmamaktadır (Aktaş, 2009; Ekşi, 2006).

Güdü: kişinin kendisinin veya başkasının kaygısıyla ilgili genel olarak belirtileri ya da izleri ortaya koyma şeklidir. Kaygıya bağlı olan güdüler direnç ve kaçış tepkileridir (Aktaş, 2009; Ekşi, 2006).

Duygu: Kaygıya etki eden unsurlar arasında net olmamakla beraber çeşitlilik gösterir ve kızgınlık, öfke, neşe gibi deneyimlerle sınırlandırılamamaktadır. Öfke, kişinin kendisiyle barışık olmadığı zamanlarda meydana gelmekte olup kendisi yerine başkasını suçlayarak kaygının yaşandığı duygu yollarından biridir. Çöküntü hali de kaygı yaşamada duygu yollarından biri olarak ifade edilmektedir. Bu duygu durumu umutsuzluk, karamsarlık, melankoli haliyle daha az şiddette depresif durumlarıdır. Duygu yoksunluğu da yine kaygı yaşama yollarından biri olarak bilinmekte ve duyguların istenildiği gibi ifade edilememe durumudur (Aktaş, 2009; Ekşi, 2006).

KAYGININ ÇEŞİTLERİ

Kaygı çeşitleri kaynaklara ve yazarlara göre farklı biçimlerde sınıflandırılmıştır. Levitt kaygıyı, akut ve kronik olarak iki biçimde sınıflandırırken, Horwitz (2001) kaygıyı, olay kaygısı, doğuştan gelen kaygı ve duruma özgü kaygı olarak üç biçimde sınıflandırmıştır. Spielberg (1983) ise kaygıyı durumluk ve sürekli kaygı olarak iki biçimde sınıflandırmaktadır.

Durumluk kaygı, bireyin kendisiyle alakalı anlık durumlar karşısında tehlike oluşturacak biçimde algı meydana getirerek etki altında hissetmesiyle kaygı yaşamasıdır (Hoşşirin Elmas, 2010; Tekeli, 2022).

Sürekli kaygı, gelecek ile ilgili olarak sürekli kaygılı olma durumuna yatkınlık olarak ifade edilmektedir. Kişilik yapısına göre kaygının şiddet ve süre olarak değişiklik göstermesi ve kişinin bulunduğu durumda sürekli olarak stresli bir biçimde hissederken normal bir durumu tehlikeli olarak görmesidir (Hoşşirin Elmas, 2010; Tekeli, 2022).

Akut kaygı, kısa sürede yoğun bir şekilde kaygıyı oluşturan duygu durumu ile ortaya çıkan kaygı türü olarak ifade edilmektedir (Aktaş, 2009).

Kronik kaygı, akut kaygının tam tersi olmakla beraber, daha uzun sürede ve az yoğunlukta kaygıya yatkın olma durumu olarak ifade edilmektedir (Aktaş, 2009).

Normal kaygı, kişi tehlike ile karşı karşıya kaldığında verdiği temel yanıt yeteneğidir. Kişinin çevreye uyum sağlayabilmesi durumunda yarar sağlayan bir kaygı durumudur. Tehditlerin derecesiyle orantılı olarak verilen tepki ile kaygı oluşmakta olup tehdit ortadan kalktığında kaygıda sona ermektedir (Canbaz, 2001).

Patolojik kaygı, bebeklik yıllarından başlayarak yetişkin döneme ulaşıldığında nedensiz bir biçimde ortaya çıkmaktadır. Geçerli ve elde tutulur bir neden olmadığından dolayı haklı gösterilecek durumda olmamakla beraber kişi bu sebepten dolayı akla aykırı ve yersiz olarak yaşamış olduğu bir kaygı türü olarak değerlendirilmektedir (Canbaz, 2001).

Doğuştan gelen kaygı, yaşam boyunca öğrenen kişiliği ile bağdaştırılan ve devamlılık gösteren kaygı türüdür (Uçar, 2021; Duman, Göral, & Bilgin, 2017).

Olay kaygısı, kalıcılığı olmayan, durumdan duruma farklılık gösterebilen belli zaman dilimlerinde ortaya çıkan kaygı türüdür (Uçar, 2021; Duman, Göral, & Bilgin, 2017).

Duruma özgü kaygı, belli durumlarda oluşan, süreçte kalıcılığını sürdüren fakat aynı konulu olay örgülerinde kaygı düzeyinde değişiklik gösteren kaygı türüdür (Uçar, 2021; Duman, Göral, & Bilgin, 2017).

KAYGI İLE BAŞA ÇIKMA YOLLARI

Kaygı bireyin hayatının belli dönemlerine etki eden geniş kapsamlı bir duygu ve tecrübedir. Bireyin günlük yaşamına kötü düşüncelerle huzursuz edici bir şekilde tesir etmektedir. Bireyin hem davranışlarına önemli derecede etki etmekte hem de çevresiyle olan uyumu yakalayamamakta ve bu da problemlere neden olmaktadır. Kişide bu uyumsuz ve olumsuz davranışlar tamamıyla oluşana kadar birtakım belirtiler baş göstermektedir (Ekşi, 2006). Birey bu belirtileri fark ettiğinde kaygının günlük hayatını etkisi altına alırken tam olarak ele geçirmeden bu sorunla baş edebilir. Sağlığı yerinde olan biri bu durumla karşılaştığı zaman yani kaygılanmasına neden olan bir hisse kapıldığında bu duruma neden olan problemle karşı karşıya gelerek kendince bir takım savunma için tedbirler geliştirmelidir. Bu sebeple kaygı oluşumuna sebep olan sorunla yüz yüze gelirken bireylerin baş edebileceği taktikler kullanmaları onlar için önemli savunma mekanizmaları haline dönüşebilecektir (Nozoğlu, 2020). Kaygı oluşturacak bir durumla karşılaşıldığında bireyin kendince meydana getirdiği sorun çözme yöntemiyle hem zihinsel açıdan hem de davranışsal olarak geliştirdiği çabalarla

sorunu ortadan kaldırmaya çalışmaktadır. Bu durum başa çıkma yani bireyin olumsuz duygu durumu oluşturan etmenlerle çabalama süreci olarak ifade edilmektedir.

Kaygıyla baş etme stratejileri, değişik duygu durumları sebebiyle ortaya çıkan vücuttaki duygusal açıdan gerilimi aza indirmek, hissedilen bu gerilimi yok etmek ya da bu gerilimler karşısında dayanıklı olabilmek için bireyin göstermiş olduğu davranışsal olarak veya duygusal açıdan verilen tepkilerin tümüdür (Güler, 2020). Kaygıyla baş edebilme stratejileri tarihsel açıdan bakıldığında, beş türde farklı bakış açısı karşımıza çıkmaktadır. Bunlar: Freud'un "savunma mekanizmaları" (Ego savunma mekanizmaları) psikanalitik kuramında yer verdiği bilinç dışı oluşumlar, Erikson'un "yaşam dönemleri" olarak ifade ettiği yaklaşımında, kişisel yeterlilik kaynakları, 3. Davranışçı yaklaşımda da belirtilen "problem çözme gayretleri", olarak devam etmekte ve tarihsel süreçte daha da eklenen farklı stratejiler bulunmaktadır (Aydın, 2005; Şahin & Durak, 1995).

Genel olarak kaygı durumuyla baş edebilme stratejileri iki kola ayrılmakta ve bunlar duygu odaklı ve problem odaklı olarak ifade edilmektedir. Problem odaklı baş edebilme stratejisi, doğrudan oluşacak kaygı durumunun değiştirilmesini amaçlayan davranışları ele almaktadır. Kaygı oluşturan olayın ortadan kaldırılması, var olan olumsuz durumunu mümkün olduğunca hafifletilmesi temel amaçtır. Bu durumda kaygı kaynağı ile bireyin ilişkisini keserek bireyin bulunduğu ortama uyum sağlaması için önemlidir. Böylelikle birey kaygı kaynağını fark ederek davranışsal ve bilişsel açıdan yeniden düzenleme sürecine girerek aktif olarak süreci yönetebilmekte ve kaygıyı oluşturan etmenleri yok etmektedir. Duygusal odaklı baş edebilme stratejisi, bireyin kaygı kaynaklı duruma karşı göstermiş olduğu duygusal açıdan verilen tepkileri dengelemek için kullanılan stratejileri baz almaktadır. Bu strateji yöntemin pasif olarak işleyen bir mekanizmadır. Karşılaşılması beklenmeyen bir durumda meydana gelen duyguları ortadan kaldırmak için gösterilen çaba ile bu durumu kontrol edemeyeceğini öngörmekte olup bu nedenle durumu kabul edecek davranışı sergilemektedir (Çoruhlu, 2001).

Genel olarak kaygı, insan hayatına etki eden en önemli etmenlerden biridir. Dünyaya gelişimiz ile yaşamımız boyunca devam eden hayatımız ile bağlantılı olduğumuz çevreyle sürekli iletişim içinde olmamız ve uyum sağlamamız açısından önemlidir. Bu uyum ve iletişim kaygı seviyesinin normal düzeyde olmasıyla da alakalı olduğu öngörülmüştür. Kaygı hem kişinin kendisiyle hem de çevresiyle olan bağlılığı gösterdiği ve yaşamımızın önemli bir parçası olduğu kaçınılmazdır.

KAYNAKÇA

Akgün, A., Gönen, S. & Aydın, M. (2007). İlköğretim Fen ve Matematik Öğretmenliği Öğrencilerinin Kaygı Düzeylerinin Bazı Değişkenlere Göre İncelenmesi. Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 20, 283-299.

Aktaş, S. (2009). Eşlerden Birinin Kaygı Düzeyi ile Evlilik Uyumu Arasındaki İlişkinin Belirlenmesi. Yüksek Lisans Tezi. Maltepe Üniversitesi, İstanbul.

Aydın, K. B. (2005). Akış kuramına dayalı stresle başa çıkma grup programının ergenlerin stresle başa çıkma stratejilerine etkisi. Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi, Ankara.

Başarır, D. (1990). Ortaokul Son Sınıf Öğrencilerinde Sınav Kaygısı, Durumluluk Kaygı, Akademik Başarı ve Sınav Başarısı Arasındaki İlişkiler. Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Canbaz, S. (2001). Samsun Çıraklık Eğitim Merkezinde Devam Eden Çırakların Sosdemografik Çalışma Yaşamı Özelliklerinin ve Durumluluk-Sürekli Kaygı Düzeylerinin Değerlendirilmesi. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun.

Çoruhlu, E. (2001). Deprem bölgesinde yaşayan ilköğretim birinci kademe öğretmenlerinin stresle başa çıkma yolları. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

Dinç, E., Dere, İ. ve Koluman, S. (2014). Kademeler Arası Geçiş Uygulamalarına Yönelik Görüşler ve Deneyimler. Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 17, 307-423.

Duman, B., Göral, G. N., & Bilgin, N. (2017). Üniversite Öğrencilerinin Sınıf Ortamında Yabancı Dil Konuşma Kaygısı Üzerine Nitel Bir Çalışma. Adnan Menderes Üniversitesi Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi, 8(2), 13-27.

Ehtıyar, R., & Üngüren, E. (2008). Turizm Eğitimi Alan Öğrencilerin Umutsuzluk ve Kaygı Seviyeleri ile Eğitime Yönelik Tutumları Arasındaki İlişkinin Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma. Journal Of International Social Research, 1(4).

Ekşi, F. (2006). Rehber Öğretmenlerin Okul İklimi Algıları ile Kaygı Düzeyleri Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma. Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi, İstanbul.

Gökoğlu Uçar, B. (2019). Matematik Öğretmen Adaylarının Teknolojik Pedagojik Alan Bilgisi ile Matematik Öğretim Kaygısı Arasındaki İlişki Üzerine Bir Çalışma. Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya.

Güler, G. (2020). Bağlanma Stillerinin Stresle Başa Çıkma Stratejileri ve Kişiler Arası Problem Çözme Becerileri Üzerine Etkisi. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Okan Üniversitesi, İstanbul.

Hoşşirin Elmas, S. (2010). Sınıf Öğretmeni Adaylarının Matematik Öğretmeye Yönelik Kaygı Düzeyleri ve Bu Kaygıya Neden Olan Faktörler. Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Afyonkarahisar.

Hündür, T. (2018). Fen Bilimleri Öğretmenleri ile 8. Sınıf Öğrencilerinin Mevcut Sınav Sistemine (TEOG) Yönelik Görüşlerinin İncelenmesi (Kars İli Örneği). Yüksek Lisans Tezi, Kafkas Üniversitesi, Kars.

Karabacak, K. (2010). Seviye Belirleme Sınavlarının Eğitimde Ortaya Çıkardığı Açmazlar. Doktora Tezi. Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Bolu.

Kaya, M. & Varol, K. (2004). İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Durumluk-Sürekli Kaygı Düzeyleri ve Kaygı Nedenleri (Samsun Örneği). Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 17(17), 31-63.

Nozoğlu, F. (2020). Fen Bilgisi Öğretmen Adaylarının Fizik Dersine Yönelik Kaygı Düzeylerinin Belirlenmesi ve Fizik Kaygısı ile Başa Çıkma Yaklaşımları. Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, Elazığ.

Öztürk, A. (2008). Manisa Celal Bayar Üniversitesi Beden Eğitimi ve Spor Yüksekokulu Öğretmenlik Programı Öğrencilerinin Durumluk ve Sürekli Kaygı Düzeyleri ile Akademik Başarıları Arasındaki İlişki. Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, Denizli.

Özkan, E. & Karataş, İ.H. (2016). Ortaöğretime Geçiş Sisteminde Yapılan Değişikliklere İlişkin Öğrenci Görüşlerinin Analizi. Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi.5.(1).225-234.

Özusta, H. Ş. (1995). Çocuklar İçin Durumluk-Sürekli Kaygı Envanteri Uyarlama, Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması. Türk Psikoloji Dergisi, 10(34), 32-44.

Şanlı Kula, K. & Saraç, T. (2016). Üniversite Öğrencilerinin Gelecek Kaygısı/The Future Anxiety Of The University Students. Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 13(33), 227-242.

Şahin, N. H. ve Durak, A. (1995). Stresle başa çıkma tarzları ölçeği: Üniversite öğrencileri için uyarlanması. Türk Psikoloji Dergisi, 10(34), 56-73.

Tektaş, N. (2014). Üniversite Mezunlarının Kaygı Düzeylerinin İncelenmesi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (31.1), 243-253.

Tekeli, T. N. (2022). Gelecek Kaygısının Üniversite Öğrencilerinin Yaşam Doyumu ve Romantik İlişkilere Etkisinin İncelenmesi. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Aydın Üniversitesi, İstanbul.

Tekbaş, S. (2009). Edirne Merkez İlçede İlköğretim Son Sınıf Öğrencilerinde Ortaöğretim Kurumları Öğrenci Seçme ve Yerleştirme Sınavı (OKS) ve Lise Son Sınıf Öğrencilerinde Öğrenci Seçme Sınavı (ÖSS) Sınav Kaygısı ve Etkileyen Etmenler. Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi, Edirne.

Uçar, G. (2021). Lise Öğrencilerinin Sınıf Değerlendirme Atmosferi Algılarının Yabancı Dil Öğrenme Kaygısını Yordama Gücü. Yüksek Lisans Tezi, Düzce Üniversitesi, Düzce

Yenilmez, K., & Özbey, N. (2006). Özel Okul ve Devlet Okulu Öğrencilerinin Matematik Kaygı Düzeyleri Üzerine Bir Araştırma. Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 19(2), 431-448.

YEŞİL YÖNETİM ANLAYIŞININ SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK VE KURUMSAL SOSYAL SORUMLULUK İLE İLİŞKİSİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Metin IŞIK[1]
Dilan ÇELİK[2]

[1]Doç.Dr. Bitlis Eren Üniversitesi, İ.İ.B.F İşletme Bölümü,
0000-0003-4577-0095
[2]Yüksek Lisans Öğrencisi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü İşletme ABD.
ORCİD: 0000-0003-2251-3301

GİRİŞ

Dünya genelinde yaşanan hızlı nüfus artışı, yoksulluk, sosyal eşitsizlik, kaynak israfı gibi sorunların artış göstermesiyle birlikte çevre faktörü etkisizleştirilmiştir. Doğadaki kaynakların kendini yenileyebilir olduğunun düşünülmesi ve tüketimin kontrol edilememesi kaynaklarında kontrolsüz ve hızlıca tüketilmesine sebep olurken, doğal çevrenin bozulması da kaçınılmaz olmuştur. Tüketicilerin beklentilerindeki değişmelerin ve çevreye yönelik duyarlılığın artması çevre dostu faaliyetlere yönelik eğilimi artırmıştır (Alnıaçık, 2009: 49). Ayrıca küreselleşmenin de etkisiyle birlikte biyolojik çeşitliliğin azalması, küresel ısınma, ekolojik istikrarsızlık, iklim değişikliği ve çevre kirliliği gibi sorunları ulusal ve uluslar arası düzeyde tartışma konusu halinde getirmiştir. Kaynakların gerektiği gibi kullanılmaması, bilinçsiz ve yanlış tüketim sonucu doğanın tahrip edilmesi ekonomik büyümenin önündeki en büyük engellerdir. Tüm bu olumsuzlukları ortadan kaldırmaya yönelik çevreye duyarlı bir ekonomik modele ihtiyaç duyulmuştur. Yeşil yönetim olarak anılan çevreye duyarlı yönetim anlayışında çevreye verilen zararın azaltılması veya ortadan kaldırılması amaçlanmaktadır. Çevre dostu ürünler tasarlanması ve ambalajlanması, doğal kaynakların sınırsız olmadığını farkına varılması ve sürdürülebilir büyümenin hedeflenmesi bu yönetim anlayışının gerekleridir (Nemli, 2001: 213).

Yeşil yönetimin amacı yenilenebilir enerji ve hammadde kullanımını arttırmak, çevre dostu teknolojiler kullanmak, çevresel atıkları azaltmak, dönüşüme yönelik stratejiler geliştirmek, çevre hukukuna özen gösteren düzenlemeler yapmak, tüketiciyi bilinçlendirmek, yeşil pazarlama, çevresel duyarlılığa sahip çalışma imkânları sağlamaktır (Çavuş ve Tancı, 2013:74-75). Ayrıca yeşil yönetimin temel belirleyici hedefi sağlıklı bir çevrenin oluşumu ve iş performansının artırılması hedeflenmektedir (Çilingir ve Erkılıç, 2021:221). Kamusal sosyal sorumluluğun gerekliliği çerçevesinde firmaların ve iş süreçlerinin çevreye verdiği zararları azaltma veya ortadan kaldırma gibi düzenlemeler yeşil yönetim aracılığıyla gerçekleştirilir (Hallam ve Contreras, 2016: 2158).

Yeşil yönetim, işletmeleri ve kurumları sürdürülebilir bir anlayış etrafında toplayan çevre merkezli bir yönetim biçimidir. Öncelikli hedefi doğal çevrenin korunması olan yeşil yönetim, sürdürülebilirliğin sağlıklı bir şekilde yürütülmesini sağlamayı (Kara ve Kaya, 2020: 3163) ve sürdürülebilirliğin benimsenmesini ve kalıcı hale gelmesini amaçlamaktadır (Öncer, 2019:202). Yeşil yönetim anlayışında doğal çevrenin korunması temel esastır ancak isminden dolayı sadece çevrenin korunması akla gelmemelidir. Diğer taraftan işletmelerin rekabet gücünü artırmak, müşterilerine ve topluma karşı sempatiklik

kazanarak misyon ve vizyon hedeflerini gerçekleştirmek de yeşil yönetimin hedeflerinden bazılarıdır (Kara ve Kaya, 2020:3163).

Varlığını sürdürme ve büyüme isteği içinde olan işletmeler ve kurumlar için gözetilmesi gereken önemli hususlardan bir tanesi de sorumluluk bilincidir. Bura da kastedilen sorumluluk, bütün paydaşlara yönelik hassasiyet ve duyarlılık bilincidir. Bu bakımdan karşımıza sosyal sorumluluk kavramı çıkmaktadır. Sosyal sorumluluk ile işletmelerin çevrede yaşanan olumsuzlukları minimize etmeye çalışmasını, çevreye duyarlı davranışlarda bulunarak çevre dostu üretim teknolojilerini tercih etmesini, kaynakların kısıtlı olması nedeniyle de kaynakların etkin ve verimli kullanılmasını amaçlanır (Gülcan, 2017: 196). Ayrıca kurumsal sosyal sorumluluk ile ekonomik kalkınmanın sağlanmasında, adaletli ve sorumluluk sahibi hareket etme, işgücünün artırılması (istihdam sağlama) ve insanların yaşam kalitelerinin artırılması gibi amaçlar da bulunur (Gedik, 2020: 273). Ürün ya da hizmet üretiminde çevresel duyarlılığın yanı sıra tüketici haklarının da gözetilmesi kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerinden bazılarıdır. Bu bağlamda bir literatür araştırması şeklinde yapılan bu çalışmada yeşil yönetim, sürdürülebilirlik ve kurumsal sosyal sorumluluk kavramlarının birbirleri ile ilişkisi ele alınmıştır.

1. YEŞİL YÖNETİM KAVRAMI

Dünyada sanayileşmenin giderek gelişmesi ile birlikte ortaya çıkan çevre kirliliği birçok açıdan insanoğlu medeniyetini tehdit eden bir hale almıştır. Bu bakımdan hızla gelişen ve değişen teknoloji ile işletmelerin varlıklarını devam ettirme ve büyüme amaçlarını gerçekleştirirken, çevresel duyarlılığı gözeterek, çevrenin korunmasına ve çevreye dost yeşil ürünler üretilmesi gibi önemli sorumluluklar yüklenmesiyle "yeşil yönetim" kavramı ortaya çıkmıştır (Yücel ve Emekçiler, 2008: 332). Bu kavram ekonomik ve teknolojik gelişmelere ek olarak, doğanın yapısında meydana gelen bozulmalar, çevrenin giderek yok olması, iklim değişikliği, biyolojik çeşitlilik kaybı, açlık, kıtlık, sağlık sorunları, sera gazları gibi küresel sorunlara yeterince çözüm bulunamaması ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla insanoğlu medeniyetinin yarınlarının tehdit altında olması nedeniyle, insanlar 20.yy'ın ikinci yarısında çevreye verilen zararları minimize etmeye yönelik çalışmalara yoğunlaşmıştır (Yücebalkan, 2019: 5). Bundan dolayı da çevreye, doğaya verilen zararı azaltmaya yönelik toplumun giderek bilinçlenmesi, firmaların çevre dostu ürünlere yönelik sistemleri, teknolojileri ve faaliyetleri yeşillendirme girişimleri kavramı güncel hale getirmiştir (Yu ve Hou, 2019: 628). Bilindiği üzere insanoğlunun şimdiye kadar yeryüzünde karşılaştığı en ciddi sorunların başında küresel ısınma ve iklim değişikliği gelmektedir. Bu konu gerek hükümetlerin gerek araştırmacıların gerekse endüstrilerin çevreye

yönelik yeşil temalı uygulamalara ilişkin farkındalıklarını artırmıştır (Piya vd., 2022: 21).

Yeşil terimi bilimin çeşitli alanlarında farklı farklı tanımlamasına karşın ortak noktası enerji tasarruflu olmayı, mevcut kaynakların devamlılığını sağlamayı, yeşil uygulamaların uygulanabilirliğini kısacası çevre duyarlılığını, çevre sorunlarını ve çözümlerini içeren bilincin hayata geçirilmesini oluşturmaktadır. Bu temelde yeşil yönetim uygulamaları, ürün veya hizmetlerin üretiminden tüketiciye ulaşımına kadar olan sürecin bilgi akışının sağlanmasını gerektirir (Piya vd., 2022: 22). Yeşil yönetim ile tüketim noktasında kaynakların verimli tüketilmesi ve atıkların azaltılması ayrıca tüketici ihtiyaçlarını en düşük maliyetle karşılanmasını gerektirir (Hallam ve Contreras, 2016: 2160). Bunu yaparken çevre dostu ürünlerin üretiminden tüketimine kadar olan süreçte çevreye verilebilecek olumsuz etki en aza indirmeye çalışılmalıdır (Raharjo, 2019: 572).

Çevre yönetimi, bir ürün veya hizmetin ilk aşamasından tüketiciye teslimine dek her adımda çevreye olumsuz etkilerin azaltıldığı ve havaya, toprağa, suya verilen zararın minimize edilmesi amaçlanarak firmaların organize edildiği bir sistemdir. Bu sayede elde edilen çıktı çevresel bir performansı oluşturur (Lopez vd., 2009: 1084). Bundan dolayı işletmeler çevre performansının devamlılığı için çevresel yönelimi bir tür sosyal sorumluluk olarak gördükleri için çevreye özen gösterip saygı duyarlar, çevre ve dış paydaşların ihtiyaçlarını aktif bir şekilde karşılarlar (Yu ve Hou, 2019: 630).

Yeşil yönetimin temelini sürdürülebilir gelişme oluşturmaktadır. Sosyal, ekonomik, ekolojik amaçların birlikte harmanlanıp doğadaki kaynakların korunması ve insan yaşamının kalitesinin artırılması gerekir (Akatay ve Aslan, 2008: 318). Yeşil yönetim anlayışında çevresel duyarlılık bilinciyle çevrenin korunmasına yönelik faaliyetlerde bulunulması ile ekonomik büyüme kavramının uzun süreli ve birlikteliği söz konusudur (Gökdeniz, 2017: 71). Çevre merkezli bir yönetim anlayışının olduğu yeşil yönetimde, çevreye zarar vermesi olası olan durumlara karşı düzenlemeler yapılır, kaynakların devamlılığını sağlanır, yenilenebilir kaynak kullanımına yöneltilir ve çevre kirliliğine neden olabilecek her türlü atığı minimize ederek yeşil temalı bir çevrenin oluşması sağlanır (Çilingir ve Erkılıç, 2021: 221). Ayrıca sürdürülebilir gelişmenin temelinde çevresel etmenlerin ve doğal kaynakların bilinçli bir şekilde özveriyle kullanılması ve ekonomik gelişmeyi amaçlayan çevreci dünya görüşü vardır (Yücebalkan, 2019: 4).

Yeşil yönetim işletmelerin yönetim fonksiyonlarında, destekleyici fonksiyonlarında ve karar alma süreçlerinde çevreye verilen zararı en aza indirmeyi amaçlamaktadır (Yücebalkan, 2019: 5). Çevresel olumsuz etkiyi azaltmaya katkıda bulunmak için faaliyet gösteren çevre dostu işletmelere örnek

vermek gerekirse; Sony, 2003 yılında ülkenin en büyük soya gıda üreticisi olarak tanınmış Silk Soymilk (soya sütü), çevreci hibrit araçlar piyasaya sunarak çevreci otomobil teknolojisinde çığır açan Toyota (Akatay ve Aslan, 2008:319), daha az sera gazı emisyonu ile zararsız malzemelerden yapılmış Samsung Electronics ürünleri, güzellik ve vücut bakımı alanında faaliyet gösteren şirketlerden biri olan The Body Shop, Endonezya'daki büyük şirketlerden biri olan uluslararası kabul görmüş bir aşı ve anti serum üreticisi olan PT Bio Farma 'dır (Raharjo, 2019: 558).

Son yıllarda çevreye verilen zararlar, sağlığı tehdit eden GDO'lu gıdalar ve doğal felaketlerdeki artışlar gibi birçok konu çevre dostu ürünlerin veya hizmetlere olan ihtiyacı artırmaktadır. Bu bakımdan sağlıklı ve müreffeh bir toplum için iş ve süreçlerde yeşil teması giderek önem kazanmaktadır. Bu bağlamda yeşil yönetim, hammadde girdilerini mal ve hizmet şeklinde çıktılara dönüştürürken ekonomik faydanın yanı sıra çevresel ve sosyal fayda arasındaki sinerjiyi koruyarak faaliyette bulunmalıdır (Raharjo, 2019: 558). Çevresel duyarlılığa yönelik yapılabilecek veya dikkat edilmesi gereken birçok önlem bulunmaktadır. Bunlar, doğal malzeme kullanımını teşvik, atıkların azaltılması, gürültünün azaltılması, çevresel estetiğe önem verilmesi, yerel ürünlere öncelik verilmesi, ekolojik programların yaygınlaştırılması ve yeşil yönetim uygulamalarının teşvik edilmesi, yenilenebilir malzemelerin kullanılması, enerji ve su tasarrufunun yapılması gibi sıralanabilir (Scholz ve Voracek, 2016: 45).

Yeşil yönetim uygulamalarının maliyetli olması gibi dezavantajının yanı sıra hedeflerinde çevreyi ön plana çıkaracak faaliyetleri düzenlenmesi, doğal kaynakların daha etkin kullanımını sağlaması, çevrenin korunarak üretimi gerçekleştirecek teknolojilerin gelişimini sağlaması bakımından işletmelerde yeşil çevre rekabetini artırmak gibi avantajları da bulunmaktadır (Akatay ve Aslan, 2008: 319). Buna ek olarak işletme imajını artırmak, enerji kaynaklarının kullanımını azaltmak, rekabet avantajı sağlamak, işletmenin çevreye olan olumsuz etkilerini azaltmak, müşteri ve diğer baskı gruplarının taleplerine yanıt vermek gibi avantajları da vardır (Gökdeniz, 2017: 71).

Yeşil yönetim anlayışının kapsamı sadece küçük çaplı işletmelerde üst basamaktan alt basamağa kadar tüm çalışanların sorumluluğu olarak düşünülmemelidir. Büyük çaplı yeşil ekonomilere hassasiyet gösteren ülkelerin sayısında da artış gözlemlenmesi beklenmeli buna yönelik çevresel politika ve stratejiler oluşturulmalıdır (Hıdıroğlu, 2021: 86). Yeşil ürünlere yönelik talebin olması, yeşil farkındalığın artırılması ve yenilenebilir ürünleri kapsayan yeşil uygulamanın hayata geçirilmesiyle mümkündür (Piya vd., 2022: 21). Bilindiği gibi işletmelerin en temel amaçları kâr elde etmektir fakat bu amaçlarını gerçekleştirebilmeleri güncel sorunlarına çözümler üretip yeni yönetim

stratejileri benimsedikleri takdirde mümkündür (Gökdeniz, 2017: 6). Ayrıca işletmelerin çevre yönetim, atık yönetimi, yeşil pazarlama, yenilenebilir enerji kaynakları kullanımı, su yönetimi, yeşil denetim, yeşil eğitim gibi faaliyetlerinin de olması gerekmektedir (Çilingir ve Erkılıç, 2021: 222). Raharjo'nun da (2019) belirttiği gibi yeşil yönetimi işletmelerin sadece kâr maksimizasyonu sağlama aracı olarak görmeyip, işletme sahiplerinin, yöneticilerin, çalışanların, tüketicilerin, hükümetlerin yani çevreye karşı tüm paydaşların refahları için sosyal sorumluluklarını görev bilmeleri ve çevresel sürdürülebilirliği sağlamalarını gerektiren bir anlayış olarak görülmelidir. Ayrıca çevresel sosyal sorumluluğu benimseyen işletmeler stratejileri sayesinde sektörlerinde lider oldukları vurgulanmıştır (Göktepe, 2020: 329).

Çevreye duyarlı işletmeler çevresel faaliyetlerini gerçekleştirip performanslarını artırmak için çevre yönetim standardını benimseyip yeşil yönetim anlayışına içeren faaliyetlerde bulunurlar (Karabulut, 2003: 29). Ayrıca işletmelerin çevresel etkilerinin özümsenmesini sağlamak amacıyla da kullanabileceği en önemli yeşil yönetim göstergesi Uluslararası Standartlar Örgütü (ISO) tarafından formüle edilen ISO 14000 Çevre Yönetim Sistem (ÇYS) Standardı mevcuttur (Akatay ve Aslan, 2008: 320). Watson (1996), ISO 14000 ÇYS standardının genel olarak çevresel performanslarını geliştirmek isteyen şirketlere yardımcı olmayı ve çevreye yönelik düzenleme ve yasalarla uyumluluğunu sağlamayı amaçladığını belirtmiştir. ISO 14000 ÇYS finansal göstergelerde iyileşmeler, çevreyle ilgili firma içi süreçlerde tutum ve iyileşme beklentileri, rekabet faktörleri ve müşteri baskıları ile paydaşlarla ilgili konular uygulamalarında etkili olan faktörlerdir (Bolat ve Gözlü, 2003: 40).

Yeşil yönetim anlayışına sahip toplumlarda kaliteli, güvenli ve çevre dostu ürünlere yönelik talepler artmaktadır. Artan bu istek ve hükümetlerin politikaları KOBİ'lere fırsat imkânı sağlamıştır. KOBİ'leri yeşil yönetim uygulamasına teşvik eden sebepler; paydaşların talepleri anlama, bilgi ve ürünün benzersizliği, destekleyici kaynaklar, devletin sunduğu imkânlar, toplumun varlığı ve kalıcılığıdır. Yeşil yönetim anlayışına sahip KOBİ'ler maliyet tasarrufu, kurumsal imaj, sağlam ilişkiler kurulması, yeşil pazarlara erişim, rakip üstünlüğü vs. birçok konuda finansal ve finansal olmayan kar elde edecek ve çevreye verilen zararı azaltma stratejilerinden biri olarak görülecektir (Raharjo, 2019: 572).

2. YEŞİL YÖNETİM VE SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK İLİŞKİSİ

Yeşil yönetim, işletmeleri sürdürülebilir bir anlayış etrafında toplayan çevre merkezli bir yönetim biçimidir. Sürdürülebilirlikten kasıt devamlılıktır. Ekonomik, çevresel ve toplumsal gereksinimlerin karşılanmasında gelecek kuşakların yaşam koşullarına zarar vermeden sağlıklı bir dünya bırakabilmek

amaçlanmaktadır. Yeşil yönetimin amaçlarından olan uzun vadede çevrenin korunması insanlığın devamı için önem arz eder bu da çevreye olumlu katkıları olan faaliyetlerin sürdürülebilirliği ile mümkündür (Hıdıroğlu, 2021: 86).

Kaynakların bilinçsizce tüketimi, küresel ısınmasının etkisi, ekolojik dengenin bozulması gibi sebepler toplumları çevre ve sürdürülebilirlik bilincinin gelişmesine itmiştir (Ceylan, 2017: 5). Sürdürülebilirliğin oluşumundaki etkenler insanların tahribi, hızlı ve bilinçsizce gelişen sanayi ile çevreye verilen zararların 1984 yılında Antarktika üzerinde ozon deliğinin ilk defa tespit edilmesi olmuştur. Bu ciddi sorunlar sürdürülebilirliğin önemini artırarak, çevresel zararları en aza indirmeyi ve toplumsal refahın sağlanmasında ekonomik büyüme, sağlık, eğitim kalitesinin tüm toplumlarda tatmin edici olmasını sağlamıştır (Çınarlı, 2021: 7).

Çevresel duyarlılığın merkezi olan sürdürülebilirlik kavramı ilk kez Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu (WCED) tarafından 1987 yılında Ortak Geleceğimiz Raporu (Bruntland Report) ile dikkat çekilmiş olsa da aslında ilk kez ormancılık sektöründe ağaç kesiminin, dikilen ağaç sayısından fazla olmayacağını ifade eden Yabani Ağaç Yetiştirme Kılavuzu'nda yayınlanmıştır (Göktepe, 2020: 328). Ekolojik anlamda baktığımızda 1960'lı yıllara kadar kalkınma alanında yapılan faaliyetler meşru olarak gösterilmekte çevresel tahrip göz ardı edilmekteydi. 1970'li yıllardan itibaren ise çevresel duyarlılığın artmasıyla sürdürülebilirlik kavramı önem kazanmıştır (Kavoğlu, 2012: 16). Bu bağlamda kalkınmak için daha çok üretim, daha çok kaynak ve daha çok çevre tüketimi söz konusudur. Doğada var olan kaynakların tüketiminin süreklilik göstermesi kalkınma üzerinde etkilidir. Kaynakların bilinçsiz tüketilmesi çevre kirliliğine ve çevresel kaynaklar kendilerini yenilemede yetersiz kalmalarına neden olmaktadır (Yücebalkan, 2019: 3). Avrupa Birliğinin sürdürülebilir kalkınmayla ilgili ilk taahhüdü olan 5. Eylem Programında kalkınmayla ilgili hedefleri şunlardır; çevresel konulara öncelik tanınarak stratejileri yönetmek, çevresel faktörlerin etkilediği sektörleri belirlemek, çevresel araçların kapsamını genişletmek, uluslararası işbirliğini artırmak ve sorumluluk kavramını geliştirmektir (Kırıcı, 2003: 3).

Ülkemiz açısından çevresel duyarlılıkla ilgili ilk yasal düzenlemeye 1982 Anayasası'nda yer verilmiş, 1983 yılında Çevre Kanunu ilan edilmiş, 1993 yılında ise ilk yönetmelik olan Çevresel Etki Değerlemesi (ÇED) kabul edilmiştir (TİSK). Hızlı gelişen sektörlerin çevre sorunlarına sebebiyetiyle 1998 yılında ulusal kalkınma planlaması çalışmaları sonucunda Çevresel Etki Değerlemesi (ÇED) kabul edilmiştir. 6.Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1991-1996) sürdürülebilir kalkınma kavramı ana kavram olarak kabul edilmiştir (Kırıcı, 2010: 8). Devlet Planlama Teşkilatı'nın 1998 yılında hazırlamış olduğu Ulusal Çevre Stratejisi ve Eylem Planı (UÇEP), ülkemizin sürdürülebilir kalkınma

belirleyicilerini ortaya koyan ve eylem planları öneren bir politik taslak olmuştur (DPT, 1998). Türkiye 2002 yılında Birleşmiş Milletler Dünya Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi'ne Sürdürülebilir Kalkınma Ulusal Raporu hazırlayarak katılmış, 2006 yılında da Devlet Planlama Teşkilatı nezdinde Ulusal Sürdürülebilir Kalkınma Komisyonu kurulmuştur (Kuşat, 2013: 4901).

2000'li yıllardan itibaren sürdürülebilirlik kavramı toplumun bilinçlenmesiyle ve uzun ömürlü olmaya yönelik faaliyetler göstermesiyle işletmelerin ve hükümetlerin büyüme hedefleri sürdürülebilirlik ilkesiyle şekillenmeye başlamıştır (Yetkin, 2018: 10). Yaşamsal devamlılığının sağlanması çevresel duyarlılıkla ilişkilidir. Çevre bilincinden en çok sorumlu olanlar devletlerdir. Ancak devletlerin çevreyi korumaya yönelik yapmış oldukları politikaları, kanunları, çevre bakanlıklar kurmaları maalesef çevreyi korumaya yeterli olmamıştır (Hıdıroğlu,2021: 86). Bu nedenle günümüz işletmeleri çevre koruma faaliyetleri yürütmeyi zorunluluk olarak görmekteler ve sürdürülebilir iş modelleriyle iş uygulamaları şirketleri gelişmekte olan küresel ekonomide daha fazla rekabet avantajı yapacağına inanılmaktadır (Öncer, 2019: 200). Bu durum sadece işletmeler için değil tüm ülkelerde sürdürülebilirliği desteklemek adına tüketiciler de çevreci duygular beslemekte ve çevre dostu ürünlere olan talepleri artmaktadır. Tüketim ve üretimde sürekliliğinin sağlanması ancak yeşil tüketim davranışının devamlılığıyla mümkün olabilecektir (Yetkin, 2018: 30).

Sürdürülebilir kalkınmada ana hedef tüketilecek olan doğal kaynakların tüketiminin kontrol altında tutabilmektir. Bunu yaparken yenilenebilen ve yenilenemeyen kaynaklar ile atık ve üretim arasındaki koordinasyon sağlanmalıdır (Özüpek, 2013: 49-50). Sürdürülebilirlik sadece kaynakların aşırı tüketimi sebebiyle ortaya çıkan sorunlardan ibaret olmayıp toplumsal, kültürel, ekonomik ve siyasi çözümlere de bağlı olarak meydana gelebilir (Altundağ, 2009: 4) Tüm bu sorunların çözümünde işletmeler, yeşil yönetimi içselleştirip faaliyetlerinde yeşil yönetim stratejileri geliştirmelidirler ayrıca hükümetlerde eylem planları oluşturup hayata geçirmelidirler (Hıdıroğlu, 2022:87).

İşletmeler yeşil yönetimle sürdürülebilirliğin sağlanması, sıfır atık, sosyal sorumluluk, öğrenme araştırma ile geliştirme istekleri yoluyla rekabet üstünlüğü sağlamak ve çevresel stratejilerini organizasyonlarının tamamına yaymak amaçlanır (Loknath ve Azeem, 2017: 692). İşletmelerin yeşil yönetim faaliyetleri ne kadar iyi olursa, sürdürülebilirlik performansları o kadar yüksek olacaktır (Raharjo, 2018: 572). Şirketlerin sürdürülebilirliğinin sağlanması için yöneticiler bazı faaliyetlerde bulunmalılar. Yöneticiler sürdürülebilir çevre dostu zihinsel modellere sahip olmalı, işletmelerinin faaliyetlerini, ürünlerini ve hizmetlerini nasıl yeşillendireceklerini dair yeşil hedeflerini raporlamalı, ürünlerin üretiminden tüketimine kadar olan süreçte neyi ne kadar nasıl ölçeceğini bilip iş

gerekçesi oluşturmalıdır. Sürdürülebilirlik yeteneğine geçişte çalışanların tutum ve davranışlarını başarılı olmaları için yakından takip etmeli, kuruluş içindeki personel danışman eğitim gibi değerleri güçlendirmeli, tedarikçilerin yönetimini sağlamalı, müşteri ilişkilerini güçlendirmeli, sivil toplum kuruluşlarıyla ilişki kurmalı ve konferans fuar gibi alanlarda yöneticilerle benzer düşünen meslektaşlarla iletişim kurmalıdır (Kurland ve Zell, 2011: 49).

Gökdeniz (2017) sürdürülebilirliğin sağlanması için yanlış uygulamaları önleyerek kaynaklar ve çevre üzerindeki olumsuz etkileri azaltacağına inanılan, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde geçerli olan "3-R"dinamiğinden bahsetmektedir. Bunlar; azaltmak, yeniden kullanmak ve geri dönüşümdür. Kaynak kullanımında azaltmaya giden işletmeler "3-R"yi kullanır. Böylece sürdürülebilirliğe dayalı faaliyet gösteren işletmelerde çok daha fazla para tasarrufu sağlanır. 3R'nin çevresel kaygılar ve atık azaltma yönüyle avantajı olsa da dezavantajı da bulunmaktadır (Piya vd., 2022: 49). Yakın zamanda bu dinamiklere eklenen reddetme aşamasıyla da doğanın dengesini bozacak her türlü ürün ve hizmetlerin kullanılmaması öngörülmektedir (Önel, 2021: 24).

Doğal dengenin bozulmasıyla çevre kendisini yenilemekte zorlanmakta ve durum insanlara farklı şekillerde yansımaya başlamaktadır. Ayrıca üretim sonucu oluşan atıklar çevre kirliliğini devasa boyutlara getirmiştir. Sonuç itibariyle çevre tahribatına ekonomik alanda üretimin negatif dışsallığı neden olduğu söylenebilir (Kuşat, 2013: 4898). Oluşan zararı minimum seviyelere indirmeye çalışan yeşil yönetim anlayışını benimseyen konaklama işletmelerine Türkiye'de Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından verilen Yeşil Yıldız belgesiyle sürdürülebilirlik kapsamında çevrenin korunmasını amaçlamaktadır. Çevreye Duyarlı Konaklama Tesisi Belgesiyle de çevreye duyarlı, bilinçli ve çevresel faaliyetlere katkı bulunulur (Memiş, 2019: 657). Dünya geneline bakıldığında ise ISO 14001 Çevre Yönetim Standardı ile yasal mevzuatlara uygun olarak çevresel faaliyetler gerçekleştirilmekte, sürdürülebilir yeşil yönetimle kaynakların kullanımının bilinçli olarak yapılması sağlanmakta ve rakip işletmelere karşı rekabet üstünlüğü sağlanmaya çalışılmaktadır (Kara ve Kaya, 2020: 3169).

3. YEŞİL YÖNETİM VE KURUMSAL SOSYAL SORUMLULUK (KSS) İLİŞKİSİ

Türk Dil Kurumu'na göre sorumluluk "kişinin kendi davranışlarını veya kendi yetki alanına giren herhangi bir olayın sonuçlarını üstlenmesi, sorum, mesuliyet" olarak ifade edilmektedir. Tarihin en eski dönemlerine bakıldığında insanlar kendi ilkeleri, kişisel yargıları, inançları, değerleri ve ahlaki görüşleriyle bir sosyal sorumluluk anlayışı geliştirmişlerdir. Zamanla yaşayış şekilleri ile iş yapıları gereği yasalar ve kurallar kabul etmişler böylece sorumluluk kavramı ilk

olarak insanlar arasındaki ilişkileri düzenleyen dinlerin içinde var olmuştur (Vural ve Coşkun, 2011: 63).

Sosyal sorumluluk kavramına ilk kez 1953 yılında ekonomist Howard R. Bowen "İş İnsanlarının Sosyal Sorumlulukları" adlı kitabında yer vermiştir. Bowen'a göre iş insanları, toplumun değer ve amaçlarıyla bütünleşen sosyal sorumluluk faaliyetlerinde bulunmalıdırlar (Aktan ve Börü, 2007: 7). İşletmeler karar alırken kararlarını sosyal sonuçlarıyla beraber değerlendirmelidirler (Balı ve Cinel, 2011: 48). Carroll (1999), geleceğe yön vermesi ve iş dünyasına rehberlik etmesi nedeniyle Bowen'ı "Kurumsal Sosyal Sorumluluğun Babası" olarak nitelendirilmesi gerektiğini öne sürmüştür. Kurumların sosyal açısından sorumlu olmaları gerektiği ise literatür araştırmalarına bakıldığında 1960'lı yıllarda uluslararası kurumların büyüklüğü ve güçlendiği dönemde öneminin arttığı görülmektedir. Birleşmiş Milletler, Avrupa Birliği, Dünya Bankası, Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı gibi uluslar üstü kuruluşlar kurumsal sorumluluk ile ilgili birimler oluşturarak şirketlerin içinde bulundukları ve etkili oldukları toplumlara yönelik bilgiyle sürdürülebilir ekonomik gelişmenin sağlanmasında etkili olmuşlardır (Argüden, 2007: 37).

Avrupa Komisyonu'na göre kurumsal sosyal sorumluluk, örgütlerin çevresel politikaları ve paydaşlarla olan ilişkilerin sosyal ve çevresel kaygıları gönüllü bir şekilde bütünleşmesidir. Paydaşlardan kasıt çalışanlar, müşteriler, tüketiciler, tedarikçiler, rakipler, hissedarlar, çevre, devlet ve toplumdur (Tekin, 2018: 33). Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı (UNCTAD) kurumsal sosyal sorumluluğu, işletmelerin bir toplumun gereksinimleri ve amaçları doğrultusunda toplumla ne kadar ilgili olabildiklerine değinmiştir. Uluslararası Standardizasyon Organizasyonu (ISO)'na göre kurumsal sosyal sorumluluk, toplumun yararı gözetilerek organizasyonların ekonomik, sosyal ve çevresel sorunlara işaret ettikleri bir yaklaşımdır (Aktan ve Börü, 2007: 8). Dünya Ekonomik Forumu'na göre ise işletmelerin karlılıklarını maksimize ederek, kurumsal paydaşlar üzerindeki olumsuz etkilerin azaltılması ve olumlu etkilerin artırılması olarak tanımlayarak paydaş kavramını temelinde işletme hedeflerine de uygunluk göstermesi gerektiğini dile getirmiştir (Şengün ve Uslu, 2022: 298).

İşletmelerin sosyal sorumluluk stratejileriyle var oldukları toplumları etkileyip devamlılık sağlarken şu etkiler söz konusu olmaktadır; birinci aşamada vergileri ödemek ve kanunları gözetmek, ikinci aşamada negatif etkileri minimuma indirmek ve adalet ruhu, üçüncü aşamada ise sağlıklı bir toplum için sorumluluk ve toplumsal rahatsızlıkların giderilmesi yer almaktadır (Onay, 2003: 106). İşletmelerin toplum karşısında görevlerini açıklayan kurumsal sosyal sorumluluk modellerinden bahsetmekte mümkündür. Bunlar Albert Çar'ın temsil ettiği işletmelerin amaçlarının kar amaçlarının olduğu ve yasalara uygunluğun

zorunlu olduğunu kabul eden Ekonomist Yaklaşımdır. Diğeri Milton Friedman'ın yasaya uygun ve etik davranmak şartıyla işletmelerin öncelikli hedefinin hissedarların finansal varlığının sağlanması olan Sınırlandırılmış Ekonomist Yaklaşımdır. Başka bir model ise Edward Freeman'ın paydaşlara verilen zararlara karşı işletmelerin duyarlı olmaları gerektiği söyleyen Etik Yaklaşımdır. Son yaklaşım ise Archie Carroll 'un şirketlerin kaynaklarını toplumun yararına kullanılması gerektiği bunu da finansal performanslarına yansıtmaları gerektiğini ifade eden Gönüllülük Yaklaşımıdır (Ceritoğlu, 2011: 33).

Ülkemizde kurumsal sosyal sorumluluk 1980 yılı sonrası gerçekleşen liberal ekonomi ile gündeme gelmiştir (Özkan vd., 2018: 561). Strateji GFK (Growth From Knowledge) Araştırma Şirketi'nin yaptığı bir araştırmaya göre ülkemizde eğitim ve sağlık alanında yapılan sosyal sorumluluk projelerinin daha çok desteklendiği görülmüştür (Kelgökmen, 2010: 312). Türkiye'de kurumsal sosyal sorumluluğun gelişimine bakıldığında ise yasal tek belge SPK tarafından 4 Haziran 2003'te ilan edilen "Kurumsal Yönetim İlkeleri"dir. Bu ilkelere göre uygulamada gönüllük esas alınmalı ayrıca işletmeler yıllık faaliyetlerinde bu ilkeleri uygulayıp uygulamadığına bakılmaktadır. İlkelerin uygulanmaması durumunda gerekçeleri açıklanmalı, uygulanması durumunda ise yıllık raporlarda paydaşlar arasında çıkabilecek sorunlara yönelik çözüm yolu aranmalıdır (Engin ve Akgöz, 2013: 91).

İşletmeler sürdürülebilirliği önemseyen tedarikçilerle çalışmakta, tedarikçilerin çabaları desteklenmekte hatta ödüllendirilmektedirler. Ayrıca çevre dostu imalat ve paketleme malzemelerinin seçimi gibi sorumluluk sahibi iş uygulamalarını benimsemektedirler (Akatay ve Aslan, 2008: 326). Sosyal sorumlulukla işletmelerin çevrede yaşanan olumsuzlukları minimize etmeye çalışmasını, çevreye duyarlı davranışlarda bulunarak çevre dostu üretim teknolojilerini tercih etmesini, kaynakların kısıtlı olması nedeniyle de kaynakların etkin ve verimli kullanılması amaçlanır (Gülcan, 2017: 196). Doğal, kültürel ve çevresel kaynakları yoğun şekilde kullanan işletmeler çevresel sorunların artış göstermesiyle sosyal sorumluluklarını yerine getirmek, çevre dostu tüketicilerin taleplerini karşılamak, piyasada varlıklarını devam ettirebilmek için çevreye duyarlı yönetim anlayışlarını benimsemişlerdir (Çilingir ve Erkılıç, 2021: 221).

Kurumsal sosyal sorumluluğun, daha iyi bir sosyal düzenin oluşması için firmalar açısından birçok avantajı vardır. Bunlar (Krasodomska, 2013: 14);

- Müşteriler, yerel topluluklar, medya veya çalışanları yönelik kurumsal imaj oluşturmak.
- Var olan müşterilerin sadakatleri korurken yeni müşterilerin kazanılmasını sağlamak.

- Yatırımcıların ilgisini artırmak.
- Yönetişimle birlikte verimlilik ve rekabetin artmasını sağlamak.
- Donanımlı personel sayısının artmasını sağlamak.
- Personelin moral, motivasyon ve katılımını artırmak.
- Daha iyi çalışma koşulu imkânının tanınmasıyla üretkenliğin artırılması sağlamak.

Belirtilen bütün bu avantajlara rağmen kurumsal sosyal sorumluluğun uygulanmasıyla oluşabilecek birkaç dezavantajda mümkündür. Kar ve sürdürülebilirliğin sağlanabilmesi için işletmenin bütçesinin fazla kullanılması, gerçekleşen yükümlülüklerin raporlanmasında değişiklikler yaşanması durumunda işletmelerde zaman kaybının ve verimsizliğin oluşması ile bazı bürokrasi uygulamalara neden olabilmektedir. Yine de bu dezavantajların var olması işletmelerin kurumsal sosyal sorumluluk tercihlerine engel değildir (Seyitoğulları ve Bilen, 2020: 202).

Sosyal sorumluluk kavramına göre yöneticiler hem toplumun çıkarları doğrultusunda hareket etmeli hem de kuruluşlarının çıkarlarını gözetip geliştirmek zorundadır. Son yıllardaki çalışmalar hem yöneticilerin hem de toplumun sosyal sorumluluğa karşı ilgilerinin arttığı görülmektedir (Petrescu, 2018: 7). Babiak ve Trendafilova'nın (2011) çalışmasına göre kurumsal sosyal sorumluluk iş yerlerinde artarak önemli bir rol oynamakta ve ekonomik, politik ve sosyal faktörleri kurumsal sosyal sorumluluk şekillendirmektedir. Toplumu etkileyen sosyal ve çevresel zorlukların çok boyutlu ve karmaşık oluşu devletlerin, kâr amacı gütmeyen kuruluşların ve işletmelerin birlikte hareket etmesi gerektiğini vurgulamaktadır.

Kurumsal sosyal sorumluluk işletmeler açısından uzun dönemde amaçların gerçekleşmesine katkıda bulunan bir yönetim anlayışıdır. İşletmeler kâr amaçları dışında sebep oldukları sosyal sorunlara katkıda bulunmalı, hissedarlarına çalışanlarına ve çevreye karşı da sorumluluklarını yerine getirmedirler. Sosyal sorumluluk işletmeler için tercihten öte yönetim tarzlarında olması gereken zorunluluktur (Yıldız, 2021: 296). İşletmeler yeşil yönetim uygulamalarıyla rekabetçi konumlarını geliştirebilecek ve faaliyetleri doğrultusunda doğal çevre üzerinde etkileri azaltabilecektir. İşletmeler için önemlilik arz eden ekonomik performansları ve çevresel performansları devamlılığın sağlanabilmesi için ihmal edilemez (Lun, 2011: 559). İşletmelerin yönetimlerinde yeşil uygulamaları benimsemesi azaltılmış enerji, doğal kaynak tüketimi, azalan kirlilik ve kirletici emisyonlar, iyileştirilmiş finansal faydalar, artan şirket piyasa değeri, artan kurumsal imaj ve çevreye yönelik sosyal beklentiler işletmelerin çevreyi etkilemedeki potansiyellerini gösterir (Lee vd., 2018: 400).

Cruz ve Pedrozo (2009), yeşil yönetim ve kurumsal sosyal sorumluluğa dair yaptıkları çalışmada çok uluslu şirketlerin kurumsal sosyal sorumluluk stratejilerini yönetmede karşılaştıkları potansiyel zorluklarına değinmişlerdir. Çalışmalarını Fransa'daki dünyaca tanınan çok uluslu iki şirket ile perakendeci sektörü üzerinde yoğunlaştırmışlardır. Sonuç itibariyle işletmeler kurumsal sosyal sorumluluk stratejilerini yönetirken karşılaştıkları beş güç durum söz konusudur. Bunlardan üç ana boyut ve iki tane alt boyutta (genel merkez ve bağlı kuruluş) çalışma sonucunda elde edilen beş boyutla bağlantılıdır:

- Yönetişim Yapısı (KSS departmanının yapısı ve paydaşları)
- Kurumsal Etik (Hedeflerin tanımı ve kurumsal duruş)
- Kurumsal Öğrenme (KSS hakkında farkındalık ve bilgi alışverişi)

Genel merkez ve yan kuruluş arasındaki geleneksel ilişki ile karşılaştırıldığında farklı departmanların KSS projeleri ve faaliyetleriyle meşgul olması gerekir. KSS departmanı, kontrol ve koordinasyon için önemlidir. Paydaşların çıkarlarının nasıl dikkate alınabileceğini bilmeli ve bunu dikkate alacak projeler yürütülmelidir. Geleneksel ekonomik kaygılara ek olarak sosyal ve çevresel kaygıları da dâhil ederken hedefleri tanımlamanın zorluğunu göz önünde bulundurmalıdır. Şirketin KSS performansındaki gelişmeleri doğrulamak için hedefler sürekli kontrol edilmelidir. Tutarlı ve proaktif projeler uygulanmalıdır. Sosyal ve çevresel standartlarla ilgili farkındalık oluşturmalı ayrıca küresel, yerel ve iç pazar düzeylerinde sosyal ve çevresel sorunları ele alınmalıdır.

SONUÇ

Yeşil yönetim anlayışıyla işletmeler çevreye karşı sorumluluk besleyip, faaliyetlerini çevre bilincine göre gerçekleştirirler. İşletmelerin doğal kaynakları kullanırken israftan kaçınmaları, tasarruf etmeleri, çevre duyarlı faaliyetlerde bulunmalarıyla doğal ekolojik dengenin korunması amaçlanır. Çevresel duyarlılığın yaygınlaşmasında, hızla gelişen teknoloji ve değişen dünyanın etkisi de söz konusudur. Yeşil yönetimle doğal çevreyi korumak ve çevre kirliliği önlemek için çevre yönetimi uygulamaları gerçekleştirilmeli ayrıca enerji ve ürün tüketiminde operasyonel etkinlik sağlanmalıdır. Yeşil yönetim işletmelerin itibarını ve imajını geliştirmekte, rekabet gücünü ve performansını arttırmaktadır. Artan rekabet gücüde işletmelerin karlılıklarının artmasını sağlayacaktır. Yeşil yönetim, maliyetleri azaltmak ve gelirleri artırmak içinde fırsatlar sağlayacaktır. Yeşil yönetimi benimseyip uygulanmasıyla işletmeler ve performanslarında pozitif ilişki sağlanacaktır.

Doğal kaynakları, insan ile doğa arasındaki dengeyi koruyarak gelecek nesillerin yaşam koşullarına zarar vermeden bugünden bilinçli olarak

tüketilmeleri sağlanmalıdır. Kaynakların bilinçsizce tüketilmesiyle ekosistemde yaşanan çevre kirlilikleri yaşamı tehdit edecek unsur haline gelmiştir. Böylece toplumlarda yeşil yönetim ve sürdürülebilirlik konuları önem kazanmıştır. Çevresel duyarlılığının sonucu sorumluluk üstlenilmesi ve yeşil yönetim işletmeler tarafından göz ardı edilemeyecek bir yönetsel anlayış haline gelmiştir. Yeşil yönetim anlayışı ile bilinçli kaynak kullanımı yapılarak, doğa ve çevre dostu ürün veya hizmetler meydana getirilerek rakip işletmelere karşı rekabet üstünlüğü sağlanır. Aynı zamanda bu anlayış ile işletmelerin stratejilerini organizasyonlarının tamamına yayma ve politikalarını buna göre yapmalarına olanak sağlar.

Çevre yönetimi ve sürdürülebilirlik aynı zamanda yeşil yönetimin yerine veya onunla birlikte yakın olarak kullanılan terimlerdir. Her iki kavram da israfı azaltmanın ötesine geçmektedir. Sürdürülebilirlik olgusunun benimsenmesi ile temel ihtiyaçların giderilmesi, yoksulluğun en aza indirilmesi, doğal kaynakların bilinçli kullanımı ve korunması amaçlanır. Ekolojik merkezli olan yeşil yönetimde devamlılığın sağlanması da amaçlanır. Dolaysıyla işletmeler sürdürülebilirliğin sağlanabilmesi için çevre kalitesine önem vermeli, atık oranlarını minimum düzeye indirmeli ve yenilenebilir enerji kullanmalıdır. İşletmelerin yeşil yönetim faaliyetleri ne kadar iyi olursa sürdürülebilirlik performansları o kadar yüksek olacaktır. Ürün ve hizmet üretiminden tüketiciye ulaşımına kadar tüm aşamalarda çevreci anlayış ön planda tutulmalıdır.

İşletmelerin kar elde etme, varlığını devam ettirme ve sürekli büyüme gibi temel amaçlarını gerçekleştirirken gözetmesi gereken hususlarından birisi de sosyal sorumluluk bilinci ve politikalarıdır. İşletmeler açısından kurumsal sosyal sorumluluk, genellikle sosyal ve çevresel konuları ticari faaliyetlerle bütünleştiren bir stratejidir. İşletmelerin çevreye ve topluma karşı sorumluluklarının yanı sıra dolaylı veya doğrudan ilişkili olduğu tüm paydaşlarına karşı da sorumlulukları bulunmaktadır. Kurumsal sosyal sorumluluğunun bilincinde olan işletmelerin marka değerlerini ve dolayısıyla piyasa değeri de artmaktadır. Tüketiciler ürün alışverişlerinde işletmeleri sosyal sorumluluklarıyla birlikte değerlendirmektedir. Böylece işletmeler müşteri sadakati kazanmakta, yeni pazarlara girmede kolaylık sağlamakta, verimlilikte ve kalitede artış yaşamaktadır.

Paydaşlarıyla başarılı ilişkiler kurmak isteyen işletmelerin sosyal sorumluluklarını yerine getirmeksizin bunu gerçekleştirebilmeleri mümkün değildir. İşletmeler sadece mal ve hizmet üreten kurumlar olmaktan öte bulundukları topluma, çevreye ve dünyaya karşı sosyal sorumluluk faaliyetlerini gerçekleştirmeleri beklenir. Bu kapsamda işletmeler sorumluluk bilinci ile hem kendi devamlılıkları hem de çevresel sürdürülebilirliği sağlayabilmek için faaliyetlerini yeşil yönetim anlayışı çerçevesinde gerçekleştirmeleri gerektiği söylenebilir.

KAYNAKLAR

1. Akatay, A. & Aslan, Ş. (2008). Yeşil yönetim ve işletmeleri ISO 14001 sertifikası almaya yönelten faktörler. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 10(1), 313-339.
2. Aktan, C. C. & Börü, D. (2007). Kurumsal sosyal sorumluluk: İşletmeler ve sosyal sorumluluk (Editör: Coşkun Can Aktan), (İçinde: Kurumsal sosyal sorumluluk), İGİAD Yayınları, 4, 11-36.
3. Alnıaçık, Ü. (2009). Tüketicilerin çevreye duyarlılığı ve reklamlardaki çevreci iddialar. Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 18, 48-79.
4. Argüden, Y. (2007). Kurumsal sosyal sorumluluk. Kurumsal sosyal sorumluluk: işletmeler ve sosyal sorumluluk, İGİAD Yayınları, 4, 37-44.
5. Altundağ, N. (2009). Sürdürülebilir müşteri değerinin psikolojik ve sosyolojik boyutu: Bireysel ve toplumsal karakter. Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 10(2), 221-248.
6. Babiak, K. & Trendafilova, S. (2011). CSR and environmental responsibility: Motives and pressures to adopt green management practices. Corporate Social Responsibility and Environmental Management, 18(1), 11-24.
7. Balı, S. & Cinel, M. O. (2011). Bir rekabet aracı olarak kurumsal sosyal sorumluluk. ODÜ Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi (ODÜSOBİAD), 2(4), 45-60.
8. Bolat, B. & Gözlü, S. (2003). ISO 14000 Çevre yönetim sistemi uygulamasında etken olan faktörler. İTÜ Dergisi Seri D: Mühendislik, 2(2), 39-48.
9. Ceritoğlu, A. B. (2020). Kurumsal sosyal sorumluluk ve işletmelerin çevre bilinci eksenindeki uygulamalarının tüketici davranışı ve kurum imajı algısına etkisi. Yalın Yayıncılık: İstanbul.
10. Carroll, A. B. (1999). Corporate social responsibility: Evolution of a definitional construct. Business & Society, 38(3), 268-295.
11. Ceylan, Y. (2017). Yeşil yıldızlı konaklama işletmelerinde kalan turistlerin algılarına yönelik bir araştırma: Muğla ili örneği. (Yüksek Lisans Tezi), Batman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
12. Cruz, L. B. & Pedrozo, E. A. (2009). Corporate social responsibility and green management: relation between headquarters and subsidiary in multinational corporations. Management Decision, 47(7), 1174-1199.
13. Çavuş, M. F. & Tancı, N. (2013). Yeşil işletme ve çevre yönetim sistemleri. Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi, 48(1), 73-82.
14. Çınarlı, A. (2021). Sürdürülebilirlik için multidisipliner çalışmalar: (İçinde: Sürdürülebilirlik), Artikel Akademi: İstanbul.

15. Çilingir, F. & Erkılıç, E. (2021). Yeşil yıldızlı otel işletmelerinin yeşil yönetim ve uygulamaları üzerine bir inceleme: Muğla örneği. Journal of Tourism Intelligence and Smartness, 4(2), 218-238.
16. Engin, E. & Akgöz, B. (2013). Sürdürülebilir kalkınma ve kurumsal sürdürülebilirlik çerçevesinde kurumsal sosyal sorumluluk kavramının değerlendirilmesi. Selçuk İletişim, 8(1), 85-94.
17. Gedik, Y. (2020). Kurumsal sosyal sorumluluk: tanımları, tarihi, teorileri, boyutları ve avantajları üzerine kuramsal bir çerçeve. Haliç Üniversitesi Sosyal Bilimleri Dergisi, 3(2), 265-304.
18. Gökdeniz, A. (2017). Konaklama sektöründe yeşil yönetim kavramı, eko etiket ve yeşil yönetim sertifikaları ve otellerde yeşil yönetim uygulama örnekleri. International Journal of Social and Economic Sciences, 7(2), 70-77.
19. Göktepe, E. A. (2020). Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Alanında Akademik Çalışmalar –II, (Editör: Hasan Selim Kıroğlu), (İçinde: Yeşil Yönetim), 325-330, Gece Kitaplığı: Ankara.
20. Gülcan, Ö. G. N. (2017). Yeşil yönetim-Finansal performans ilişkisi: BIST 50 endeksinde yer alan işletmeler üzerine bir uygulama. Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, 5(56), 460-472
21. Hallam, C. & Contreras, C. (2016). Integrating lean and green management. Management Decision. 54(9), 2157-2187
22. Hıdıroğlu, D. (2021). Green management and sustainabilty: Risk management, stakeholder relations, finance and innovation / Yeşil yönetim ve sürdürülebilirlik: Risk yönetimi, paydaş ilişkileri, finans ve yenilik. Global Agenda in Social Sciences, 8, 85-88.
23. Kara, E. & Kaya, A. (2020). Sanayi işletmelerinde çevre bilinci ve yeşil yönetim üzerine bir değerlendirme. OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi, 16(30), 3161-3182.
24. Kavoğlu, S. (2012). İtibar yönetimi açışından yeşil pazarlama: Örnek olay incelemesi. Journal of History Culture and Art Research, 1(4), 13-31.
25. Krasodomska, J. (2013). Corporate social responsibility as a factor influencing the development of social accounting and assessment of employers. E-Finanse: Financial Internet Quarterly, 9(1), 12-25.
26. Kelgökmen, D. (2010). İşletmelerin kurumsal sosyal sorumluluk düzeylerinin belirlenmesine yönelik bir literatür taraması. Ege Academic Review, 10(1), 303-318.
27. Kırıcı, M. (2003). Avrupa Birliği'nde ve Türkiye'de çevre ve ulaştırma sektör politikalarının bütünleştirilmesi ve uygulamaların karşılaştırılmalı olarak incelenmesi. 5. Ulusal Çevre Mühendisliği Kongresi, (Ankara, 1-4 Ekim).

28. Kurland, N. B. & Zell, D. (2011). Green management: Principles and examples. Organizational Dynamics, 40(1), 49–56.
29. Kuşat, N. (2013). Yeşil sürdürülebilirlik için yeşil ekonomi: Avantaj ve dezavantajları: Türkiye İncelemesi. Journal of Yaşar University, 8(29), 4896-4916.
30. Lee, J. W., Kim, Y. M. & Kim, Y. E. (2018). Kurumsal çevresel sorumluluğun ve yeşil uygulamaların benimsenmesinin öncülleri. İş Etiği Dergisi, 148(2), 397-409.
31. Loknath, Y. & Azeem, B. A. (2017). Green management–concept and strategies. In National Conference on Marketing and Sustainable Development, 13(14), 688-702.
32. Lun, Y. V. (2011). Green management practices and firm performance: A case of container terminal operations. Resources, Conservation and Recycling, 55(6), 559-566.
33. Lopez, M. D., Tari, J. J., Molina, J. F. & Claver, E. (2009). Green management and financial performance: a literature review. Management Decision. 47(7), 1080-1100.
34. Memiş, S. (2019). Konaklama işletmelerinde yeşil yönetim uygulamalarının entropi yöntemi ile ağırlıklandırılması: Giresun ili örneği. İşletme Araştırmaları Dergisi, 11(1), 653-665.
35. Nemli, E. (2001). Çevreye duyarlı yönetim anlayışı. İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, (23-24), 211-224.
36. Onay, A. (2003). Kurumsal sosyal sorumluluk. Kurgu Dergisi, 20(1), 97-105.
37. Öncer, A. Z. (2019). Örgütlerde yeşil insan kaynakları yönetimi uygulamaları: Teorik bir inceleme. İş ve İnsan Dergisi, 6(2), 199-208.
38. Önel, B. (2021). İşletmelerin yeşil yönetim algıları ve sürdürülebilirlik bilinci. Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi, 6(11), 21-33.
39. Özkan, A., Tanç, Ş. G. & Taşdemir, B. (2018). Sürdürülebilirlik çalışmaları kapsamında kurumsal sosyal sorumluluğun kârlılık üzerine etkisi: BİST sürdürülebilirlik endeksinde bir araştırma. Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi, 20(3), 560-577.
40. Özüpek, M. N. (2013). Kurum imajı ve sosyal sorumluluk. Eğitim Yayınevi: Konya.
41. Petrescu, I. (2018). Social responsibility in modern management. Review of General Management, 28(2), 5-15.
42. Piya, S., Shamsuzzoha, A., Azizuddin, M., Al-Hinai, N., & Edebileli, B. (2022). Integrated fuzzy AHP-TOPSIS method to analyze green management practice in hospitality industry in the sultanate of Oman. Sustainability Magazine. 14(3), 1118.

43. Raharjo, K. (2018). The role of green management in creating sustainability performance on the small and medium enterprises. Management of Environmental Quality: An International Journal. 30(3), 557-577
44. Seyitoğulları, O. & Bilen, A. (2020). Kurumsal sosyal sorumluluk üzerine bir literatür taraması. Sosyal Bilimler Akademi Dergisi, 3(2), 195-205.
45. Scholz, P., & Voracek, J. (2016). Organizational culture and green management: innovative way ahead in hotel industry. Measuring Business Excellence. 20(1), 41-52.
46. Şengün, H. İ. & Uslu, A. (2022). Kurumsal sosyal sorumluluk algısının algılanan fiyat ve algılanan hizmet kalitesi üzerindeki etkileri. Yaşar Üniversitesi E-Dergisi, 17(65), 295-314.
47. Tekin, E. (2018). Kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerinde sosyal medyanın rolü: GSM firmaları örneği. Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 20(1), 31-55.
48. Vural, Z. B. A. & Coşkun, G. (2011). Kurumsal sosyal sorumluluk ve etik. Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi, 1(1), 61-87.
49. Yanık, S. & Türker, İ. (2012). Sürdürülebilirlik ve sosyal sorumluluk raporlamasındaki gelişmeler (Tümleşik Raporlama). İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 47, 291-308
50. Yıldız, D. (2021). Sosyal Sorumluluk. Güncel ve Teknolojik Gelişmeler Işığında İnsan Kaynakları Yönetimi. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 17. Bölüm, 293-306.
51. Yetkin, M. (2018). Yeşil satın alma davranışları: Müşteri değeri, imaj, kalite ve tatmin ilişkisi üzerine yeşil otellerde bir uygulama. [Doktora tezi]. Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
52. Yu, Y. & Huo, B. (2019). The impact of environmental orientation on supplier green management and financial performance: The moderating role of relational capital. Journal of Cleaner Production, 211, 628-639.
53. Yücel, M. & Ekmekçiler, Ü. S. (2008). Çevre dostu ürün kavramına bütünsel yaklaşım; temiz üretim sistemi, eko-etiket, yeşil pazarlama. Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 7(26), 320-333.
54. Yücebalkan, B. (2019). Yeşil Yönetim anlayışı bağlamında işletmelerde Yeşil Maliyet ve Yeşil Kâr/Zarar kavramları üzerine bir tartışma. S. Çeçen (Ed.), 2. ICHUS Uluslararası İnsan Çalışmaları Kongresi Bildiri Tam Metinler Kitabı. (Ankara/23-24 Kasım 2019).
55. Watson, S. A. (1996). The business implications of implementing ISO 14000. Environmental Qu*ality Management*, 6(1), 51-62.

KENT, MEKÂN VE GÜNDELİK HAYAT

Dr. Öğr. Üyesi Mevlüt YILMAZ

Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi,
Sosyoloji Bölümü.
ORCID: 0000-0002-8982-6778

Kent, tarihsel, coğrafik, ekonomik, hukuki, yönetsel, mimari, dini, askeri vb. anlamları olan çok boyutlu bir yaşam alanını karşılar. Kent canlılığı, akışkanlığı, dinamikliği ile süreklilik arz eder. Kentler, insanlık tarihi boyunca belirli anlarda belirli şartlar bağlamında oluşur ve kendini birçok yönden görünür kılarak işlevsel roller üstlenir. Kentler, sakinlerine kendine ait bir zihniyeti (yani düşünme, iş görme, boş zaman meşguliyeti vb.) sunar. Bunu belirli gündelik hayat pratikleri vasıtasıyla inşa edilen etkileşim ağları üzerinden gerçekleştirir ve böylelikle kente özgü yaşam yeniden üretilir.

Kentler gündelik hayatın sıradan akışı içerisinde sosyal ilişkilerin kendini görünür kıldığı mekânlar olarak dikkat çekicidir. Kentsel yaşamın kendine özgü gündelik uygulamalar üzerinden sürdürülmesi dolayımında kentsel çerçevenin biçimlenmesinde de kentsel mekânlar önemlidir. Kentsel mekânlar gündelik hayatın incelenmesi bakımından laboratuar görevi yerine getirirler. Çünkü bu alanlar sosyo-kültürel, iktisadi, politik vb. birçok pratiğin durağanlığının ya da dinamikliğinin gözlemlendiği/sahnelendiği mekânlardır. Kentsel mekân ve gündelik hayat karşılıklı bir ilişkiselliğe sahiptir. Bir taraftan kent imgesi ve kimliği diğer taraftan gündelik hayatın akışı kentsel mekânlar üzerinden okunabilir.

Kentlerde özellikle kamusal mekânlar kentin sosyal kimliğine ve gündelik hayatı sürdürme tarzına ilişkin ipuçları sunar. Kentlerde kamusal mekânlar olarak müze, galeri, tiyatro, sosyal klüp, spor salonu, yayınevi, kitapevi, kütüphane, kafe, kahvehane, bar, restoran, lokanta, otel gibi yerler aynı zamanda gündelik hayatın belirli bir ritim dâhilinde yaşandığı alanlardır. Bu mekânlar kentin geneline hitap etmesi ve katılımcılarına sosyal açıdan temsiliyet atfetmesi bakımından fonksiyoneldir. Bu açıdan kentin gündelik yaşamının merkezinde kamusal mekânların bulunduğu söylenebilir. Bu bağlamdan hareketle yazıda, kent ve gündelik hayat ilişkisi üzerine odaklanılmakta ve özellikle kentsel gündelik hayata teorik bağlamda ışık tutulmaya çalışılarak kente özgü kamusal mekânlar ve gündelik yaşamın akışı çerçevesinde değerlendirmelere yer verilmektedir.

Kent ve Gündelik Hayat

Weber' e göre kent, basit bir biçimde birbirinden ayrışmış ancak birbirine yakın konutların oluşturduğu bir yerleşim olmanın yanında aslında ikamet edenlerinin tarım yerine zanaat ya da ticaretle geçimlerini sağladığı yerdir. Bunun yanında her zanaat ve ticaret faaliyetlerinin gerçekleştiği birimi kent olarak nitelemek yerine kent olgusunun temel ayırıcı karakteristikleri arasında pazar ve mübadele ilişkileri bağlamında zanaat ve ticaretin var olması gerekli görülür. Kent üzerine pazarın işlevlerine olan vurgusuna ek olarak kentin politik ve

yönetsel otonoma sahip daimi bir kurumsal yapısının olması gerekliliğini de savunur. Ayrıca kentleri, güvenliği de ön plana çıkarılması yani askeri birlik veya kalenin kentin önemli bir kısmı olarak değerlendirilmesi çerçevesinde ele alır (Weber, 1958: 65-75).

Simmel kenti fiziki sınırları bağlamında ele almaz, özellikle sosyolojik sınırlarıyla tanımlamaya çalışır. Simmel kenti, içerisindeki sosyal etkileşimler dolayımında temel bir etkiye sahip, kendine has toplumsal bir mekân olarak ele almanın yanında sosyolojik çıktıları olan mekânsal bir kendilikten ziyade mekânsal açıdan oluşmuş sosyolojik bir kendilik bağlamında değerlendirir (Simmel, 2009: 27).

Kent, insanoğlunun ilk ortaya çıkışından günümüze kadar belirli zamanlarda, belirli koşullar çerçevesinde meydana gelen ve bu süreç içerisinde toplumsal, ekonomik, politik, dini, tarihi, estetik, mimari vb. birçok açıdan kendini görünür kılan bir habitattır. İnsanoğlu, ilk andan itibaren kentlerde yaşamamıştır; kent insanın dünyada hazır bulmadığı, kendi amacına uygun, kendi ilişki ve siyaseti dolayımında oluşturduğu örüntülerin yeni yaşam alanıdır (Alver, 2012: 9).

Harvey (2003: 49) kente ilişkin analiz gerçekleştirirken önce mekânı sabitleyip sosyal süreçlerin incelenmesi daha sonra da toplumsal süreci sabitleyerek mekânın, her aşamanın bedelleri olabileceğinin de bilincinde olmak şartıyla, analiz edilebileceğini belirtir.

Kent analizinde bazı kavramlar işlevsel görülür: Yapı-hayat ve olgu-imge. Sistem olarak kent, yapı ve hayatın kurulumuna karşılık gelir. Bu iki faktörün detaylı çözümlenmesi kentin bütüncül açıdan değerlendirilmesine önemli katkı sağlar. Kent ne sadece mimari bakımdan yapı ve binalar sistemidir, ne de sadece insani/sosyal hayatın bir akışıdır. Her iki faktörün de iç içe geçtiği, birbirini ördüğü, birbiriyle anlamlı olduğu bir etkileşimin ismidir, kent. Mesela sokak sistemi ile sokak hayatı, bina/ev şekilleriyle ev yaşamı ya da komşuluk ilişkileri, çarşı/pazar biçimi ile mübadele kültürü arasında anlamlı ilişkiler söz konusudur. Bunun yanında kentin olgusal ve imgesel bir gerçekliği de vardır. Kent somuttur yani belli ve aşikârdır. Aynı zamanda gösteren, sembol ve ayna niteliğiyle kent bir imgeye de sahiptir (Alver, 2012: 9).

Kent, insanın doğal yerleşim birimidir. Bu nedenle kent, kültürel bir alan ve kendine özgü kültürel biçimleri olan bir mekândır (Park, 2015: 39). Bu bakımdan kent, mekânsal ve toplumsal içerimlere sahip bir alandır. Kentler tarihsel, sosyal, siyasal ekonomik vb. açılardan çeşitli etkileşimlerin, birlikteliklerin, mücadelelerin, çelişkilerin yaşandığı ortak alanlardır. Bu ilişkiselliği Frisby (2002: 118) şu şekilde açıklar: Kent, mekânsal olarak biçimlenen sosyolojik bir olgudur. Metropoller toplumsal ilişkilerin farklılaştığı, karmaşıklaştığı yerler olmanın yanında kitlelerin kalabalıkların belirsiz toplulukların da merkezi

alanlarıdır. Wirth (2002: 78)'e göre kent dünyanın diğer ucundakilerini kendine çekici çeşitli bölgeleri, bireyleri ve faaliyetleri örgütleyici/şekillendirici, iktisadi, politik ve kültürel yaşamın öncü ve kontrol edici merkezidir.

Kentler, temelde gündelik hayatın sıradan akışına eşlik eden, onun üzerinden akıp giden, salınım gösteren ve anonim ilişkilerin kurulduğu yerlerdir. Kentsel yaşam gündelik hayat pratikleri bağlamında sürdürülür ve gündelik hayat mekânsal olarak kentsel formun/çerçevenin oluşumunda temeldir (Aytaç, 2013: 157). Alver'e göre gündelik hayatın gözlenmesi bakımından kent, fonksiyonel bir alandır. Kentler, sosyal yaşamın canlılığının-durgunluğunun, hızlılığının-donmuşluğunun, zenginliğinin-fakirliğinin ve neşesinin-kederinin açıkça gözlemlendiği yerler olarak gündelik yaşama dair uygulamalar, davranış kalıpları, eylemler, ritüellerin sahnelendiği mekânlardır (2012: 15-16).

Kentler, sakinlerinin ortaklığını açığa vuran, günlük yaşam şekillerini oluşturan bir sahne ve kimlik alanıdır, aynı zamanda. Bu sahne kültürün dışa vurumu/somutlaşması ve taşınması işlevini yerine getirir. Geçmişten neşet ederek bugünü etkilemesi ve geleceğe yön vermesi bakımından kentler, kent kimliğinin de önemli bir bölümünü oluşturur. Kent yaşamını seçenler, kentin mekânsal ve kültürel kimliği dolayımında birliktelikler, etkileşimler oluştururlar (Nacak, 2018:237). Kentsel mekânlar günümüzün önde gelen yaşam alanları olarak kurulur. Kalabalık grupların karmaşık, yabancıl birçok ilişki ve etkileşim biçiminin kendini görünür kıldığı mekânlardır kentler. Evler, dükkânlar, marketler, sokaklar, binalar, semt pazarları, alışveriş merkezleri mahalleler, çarşılar, rezidanslar, kafeler, caddeler, kent sakinlerinin gündelik yaşamlarının ayrılmaz parçalarıdır.

Günümüz kentlerinde gündelik hayatın uzam ve mekânları çoğulcu ve çekişmeli bir yapı sergiler. Yer değiştirme ve kültürel melezleşmeyle sürekli tanımlanır ve yeniden üretilir. Bu durum en açık biçimde kentlerde ve özellikle yüksek kentsel yoğunluğa sahip bölgelerde görülür. Kentsel alanların yerel nüfusu her geçen gün daha fazla çok etnisiteli ve çok kültürlü oldukça, fiziki alanlarda giderek akışkan bir niteliğe büründükçe, turistler gibi geçici gruplar tarafından kullanıldıkça kentler de parçalı bir kimlik sergiler (Bennett, 2018: 16). Bu bağlamda kentler yalnızca toplumsal farklılaşmanın, kompleks sosyal ağların yoğunlaştığı yerler değildir, bunun yanında sınırları belirsiz toplulukların, kalabalıkların dolayısıyla yabancıların mekânıdır. Kent bir kimseye komşularına (sadece yakın çevresinde yaşayanlara değil aynı zamanda gündelik hayat etkileşimleri sırasındaki herkese) karşı mutlak kayıtsızlık imkânı sunar (Simmel, 2009: 28).

Modern kentler, insanların bir anlamda yabancıların dünyasında gündelik etkileşimler bağlamında yaşayarak deneyimledikleri anonimliği içerir.

Kentleşme öncesi topluluklarda yabancı istisna olarak görülür ve topluluk yaşamından dışlanır, ancak kentleşmenin yaygınlaşması ve yabancıların çoğullaşmasıyla birlikte kural haline gelir dolayısıyla da istisna olmaktan çıkar. Bu bakımdan yabancı, ilgili kişiye şahsen tanıdık olmayan ama görsel açıdan ulaşılabilir nitelikteki kişiyi karşılar. Kentte yabancılarla karşılaşılan alan kamusal alandır (Lofland, 2020: 37).

Günümüzde kamusal alan formel bir yapı sergiler. Yabancı/ötekilerle kurulan ritüel bağlar ve onlara karşı takınılan tutum ve edimler olumlu manada biçimsel ve yavan, olumsuz anlamda ise sahtedir. Yabancının kendisi zaten bir tehdit unsurudur, yabancıların dünyasında yani kozmopolit kent yaşamında bulunmaktan çok az insan mutlu olabilir (Sennett, 2010: 16). Kent yabancıların bir arada bulundukları yerleşim yerini karşılar. Kente özgü durumlarda genellikle bir yabancının davranışlarındaki gerçekliği ölçecek dışsal bilgi yoktur (Sennett, 2010: 62-63).

Kamusal alan genelde herkesin rahatlıkla girebildiği, herkese açık yer olarak tanımlanır. Kentsel mekânlar da kamusal alanın en görünür olduğu yerlerdir, bu anlamda. Her kesimden insanı içermesi, sınırlamalarının az olması ya da olmaması, temsiliyete açıklık göstermeleri bakımından kamusal mekânlar kentin gündelik yaşamının sürdürüldüğü önemli alanlardır. Müzeler, sanat galerileri, tiyatrolar, sosyal klüpler, yayınevleri, kitapevleri, kütüphaneler, kafeler, kahvehaneler, barlar, restoranlar, oteller gündelik yaşamın aktığı kentsel kamusal mekânlardır. Bu yerler kentin kamusuna seslenir, toplumsal temsil vaat eder ve kent yurttaşlarının etkin katılımına sahiplik eder. Bu açıdan kentin gündelik yaşamının merkezinde kamusal mekânların bulunduğu söylenebilir (Aytaç, 2007: 206).

Kent, Gündelik Hayat ve Sosyoloji

Kent, sosyolojik araştırmaların odağında yer alan konulardan biridir ve sosyolojinin gelişiminde önemli bir paya sahiptir. Bu bağlamda kent sosyolojisinin ortaya çıkışı da yakın dönemlere aittir. Marx, Weber, Durkheim gibi klasik sosyoloji teorisyenleri, özellikle sanayi toplumu analizlerinde kapitalizme, modernizme ilişkin kent merkezli değerlendirmeler yapmışlardır. Bu dönemlerde her üç isim (Durkheim-işbölümü, Marx-sınıf çatışması ve Weber-rasyonalite) kentleşmeyi endüstrileşmenin anahtarı görmüş ve çağdaş dünyayı kent dünyası olarak kabul etmişlerdir (Tatlıdil, 1992: 26). Klasik sosyoloji geleneğinde kent, toplumsal değişimin bir ürünü, toplumsal dönüşümün itici gücü ve modernliğin gerçekleştiği mekânlar olarak ele alınmıştır. Sosyolojik kuramlarda kentlerin gelişimi ve kentleşme sürecinin hızlanması, kapitalizm, sanayileşme ve modernleşme ile ilişkili değerlendirilmiştir. Özellikle kent,

modern yaşamın avantaj ve dezavantajlarının görünür kılındığı sosyolojik bir analiz konusu haline gelmiştir (Esgin, 2021: 18-19). Bu isimlerin kentsel gündelik hayata ilişkin analizleri de üstü kapalı bir nitelik arz eder. Çünkü klasik sosyoloji anlayışında toplumsal yapıların belirleyiciliği bağlamında birey, genellikle sosyo-kültürel alanın edilgen öznesi olarak ele alınır. Uzun bir süre sosyolojide temel ilgi failin eylemleri, bireysel edimleri ya da gündelik pratikleri ve etkileşimleri olmaktan ziyade yapısal belirleyenler olmuştur. Bu bakımdan klasik sosyoloji teorileri bazı istisnalar veya ana akım sosyolojiden çeşitli sapmalar hariç belirli bir süre kentsel gündelik hayata dair etkileşimleri, etkinlikleri ve kentsel gündelik yaşamın odağında bulunan bireye mesafeli bir duruş sergiler (Yılmaz, 2020: 53).

Kentsel gündelik hayata dair sosyolojik bakış açısının gelişiminde G.Simmel'in analizleri temel öneme sahiptir. Simmel'in kent çözümlemesi, tıpkı Marx, Weber ve Durkheim'in kapitalizmin gelişimi, endüstrileşmeyle ortaya çıkan kentleşme sürecinin betimlenmesi ve bağlantılı dönüşümleri anlama girişiminin ürünü olarak görme anlayışıyla örtüşür. Ama Simmel kentleşme sürecini yapısal faktörler çerçevesinde açıklamaktan ziyade daha çok bireysel edimler üzerinden çözümlemeye çalışır. Kentin yapısal unsurlarla makro düzeyde incelenmesi yerine bireysel özneler bağlamında ele alan Simmel, özellikle sembolik etkileşimcilik, alışveriş kuramı, dramaturji gibi fail odaklı yaklaşımlar ve karşılıklı insan etkileşimlerinin öne çıkaran bazı çatışmacı teorisyenler (Esgin, 2021: 36) dolayısıyla da gündelik hayat merkezli etkileşimleri vurgulayan isimler üzerinde etkili olmuştur.

Toplumsal yapı, sosyal sistem hatta toplumsal kurum kavramları Simmel'in sosyolojik yaklaşımında daha çok ikincil düzeyde ele alınır. O, toplumu şeyleştirmekten veya tözselleştirmekten kaçınır. Toplumun tıpkı insanlar gibi, kendi içine kapalı mutlak bir kendilik olmadığını vurgular. Fragmanların gerçek etkileşimi ile karşılaştırıldığında toplum sadece ikincildir, bir sonuçtur. Simmel her şeyin birbiriyle etkileşim kurduğu düzenleyici bir dünya ilkesinden hareket eder. Dünya sürekli devinen ilişkilerin mekânıdır. Bu yönüyle sosyoloji öncelikle sosyal etkileşimi, sosyalleşme biçimlerini sonra da toplumun fenomenolojik yapısını incelemelidir (Frisby, 2009: 18-19).

Simmel sosyolojisi, toplumsal gündelik etkileşim tarzları ve biçimlerini anlamada fayda sağlar. Simmel'e göre insanlar, gündelik hayat bağlamında birbirlerine bakar, birbirlerini kıskanır veya birlikte akşam yemeği yiyebilir; biri diğerinden adres sorabilir: ya da birbirleri için giyinip süslenebilir, bu durum bir kişi ile diğeri arasında cereyan eden bir dizi ilişki biçimini örnekler. Gelişigüzel sıralanan ilişki örnekleri ister anlık veya kalıcı ister bilinçli veya bilinçdışı isterse gelip geçici veya ciddi sonuçlar yaratsın sürekli insanları birbirine bağlar. Bu

ilişkiler her an bükülür, terk edilir ve yeniden tekrarlanır, değiştirilir ve ötekilerle girift hale gelir. Bu etkileşimler toplumun atomunu oluşturur ve mikro düzeyde ele alınmalıdır (Ritzer ve Spetnisky: 2018: 230).

Simmel *The Metropolis and Mental Life* isimli klasik çalışmasında, bireyin kentte kişiliğinin ruhsal temellerini bulduğunu ve bunu geliştirmek için çabaladığını savunur. Metropolleri bu açıdan bireyin uzlaşması ve çatışması noktasında önemli bir alan olarak değerlendirir. Bu anlamda Simmel' e göre kentler bireye yeni bir hayat vererek onun toplumsal ve psikolojik yönüne etki eder (2009: 86). Modern kent yaşamı bağlamında metropoller, bireysel olan her şeyi yutarak büyüyen ve modern kent kültürünü tüm çıplaklığıyla sergileyen sahnelerdir. Burada, binalarda, eğitim kurumlarında, tüm mekânlara egemen olan teknolojinin inşa ettiği fabrikalarda, topluluk yaşamında, devlet kurumlarında kristalize olmuş ve gayrişahsîleşmiş bir tin vardır. Kişilik bunun etkisiyle kendini idame ettiremez. Kent yaşamında her taraftan akın eden uyarıcılar, ilgiler, zamanı ve bilinci nasıl kullanacağını gösteren şemalar bireyi etkiler (Simmel, 2009: 100-101). Ona göre insan zihni, kente dair imgeler, duyumlar ve etkinlikler vasıtasıyla bombardımana tutulur, bu durum diğer yerleşim birimlerinin yaşama biçimleriyle ayrışmasına neden olur. Kent sakinleri, bezgin bir tavır alarak ve vurdumduymaz hale gelerek bu süreçlerden kendini korumaya çalışır. Her ne kadar modern metropolis yaşamın keşmekeşliğinin bir parçası olsalar da kentte yaşayanlar, bu geçkin tavrın sonucu olarak birbirlerinden duygusal olarak uzaklaşırlar (Giddens, 2008: 946).

Metropol tipi kişilik, tehditkar ve aykırılıkları ile kendini köksüzleştirecek dışsal çevresine karşı, koruyucu bir yapı geliştirir. Bu kişilik tipi duygularıyla değil aklıyla hareket eder. Metropol yaşamında birey bilinç uyanıklığına sahiptir. Metropoldeki fenomenlere tepki verme fonksiyonu, artık duyarlılığı en az karakterin derinliklerine en uzak olan organa aktarılır. Metropolün yıkıcı gücüne karşı öznel yaşamı koruyan bu zihinsellik, çok boyutlu olarak sayısız fenomenle bütünleşir. Metropol insanı, etrafındakileri satıcı veya müşteri, hizmetçi ve hatta çoğu zaman ilişki kurmak zorunda olduğu kişiler olarak görür. Para ekonomisi çoğu insanın gündelik edimlerini, etkinliklerini ölçüp tartmayla hesaplamayla rakamsal belirleme ile nitel değerleri nicele indirgeme mesaisiyle doldurur (Simmel, 2009: 87-89).

Kent/metropol yaşamı, birey ve gruplar arasındaki mesafeler ve bu mesafeleri anlamlandıran etkileşimler üzerinden anlaşılır. Etkileşimlerin boyutu ve biçimi kentsel mekânlarca belirlenir. Etkileşimde bulunmak insanların birbirleri üzerinde etki bırakmalarına bağlıdır. Ancak modern kentsel gündelik hayat, etkileşimin boyutunu değiştirir. Modernlikle beraber kültür inceldikçe tüm duyguların algısal değişmezliği azalır ama hoşlanma-hoşlanmama vurgusu artar.

Modern gündelik hayatın akışı içinde bombardımana tutulan modern insan için bunlar çoğu kez itici ve tahammül edilmezdir. Bu nedenle modern kentli, bağlayıcı ilişkilere hemen giremez. Bu durum yalıtılmışlığın artmasına yol açar (Esgin, 2021: 40-41).

Simmel'in yaklaşımı, kent araştırmalarına temel etkilerden birini oluşturması açısından önemlidir. Kentsel gündelik hayat ve sosyoloji ilişkiselliğine bir diğer vurgu Chicago Okulu temsilcilerine aittir. Onlar, kent sakinlerinin çevreye nasıl uyum sağladıkları sorusundan hareketle toplumsal süreçler ve mekânsal yapılar arasındaki ilişki üzerine yoğunlaşırlar.

Chicago Okulu özellikle Ezra Park'ın hocası Simmel'in sosyolojisinden etkilenir ve daha çok mikro sosyal mekanlardaki yüz yüze etkileşimlere yoğunlaşır. Chicago Okulu (Park, Burgess ve McKenzie gibi) genel olarak plüralist bir yaklaşım ile mekânın insan davranışı üzerinde etki eden önemli bir faktör olduğunu savunur. Bu anlamda insanların ve cemaatlerin oluşum süreçleri ancak mekân dinamiklerinin içerisinde anlaşılır hale getirilmeye çalışılır (Taşçı, 2014: 165-166). Onlara göre birçok kent, her biri kendi sınırları içinde, belirli bir karaktere ve topluluk duygusuna sahip mahallelere ya da bölgelere ayrılır. Yani eski kentin yoksul, köksüz ve ırka dayalı grupların yoksul mahalleleri ve gettoları, orta sınıfın ağaçlı banliyöleri ve zenginlerin kent dışı villaları. Bu tür mekânlar, çoğunlukla kendi gündelik hayat pratiklerini ve davranış kalıplarını üretir. İnsan ekolojisi, kenti kendine ait bir gündelik hayat bağlamında ele alarak bireylerin her zaman iç içe geçmiş bir yaşam mücadelesi ve alansal rekabet süreci içinde etraflarına uyum gösterdiklerini ve en güçlü olanın hâkimiyeti yanında zayıfın ise kent merkezinin çeperlerinde kaldığı bir tür organizma olduğunu belirtir (Slattery, 2008: 262-263). Bu bağlamda Chicago Okulu alkolikler, evsizler, hobolar, mahkûmlar, akıl hastaları, yoksullar, göçmenler, zenginler, kadınlar, gecekondu sakinleri, siyah Amerikalı haneler, İtalyan mafya grupları, etnik topluluklar, dini topluluklar, büyücüler, getto sakinleri, beyaz yakalı suçlular, gangsterler, gençler, işçiler ve daha pek çok konuda araştırmalar yaparak sosyolojik açıdan kesin bir ilerleme ve derinleşmeyi sağlar (Arlı, 2015: 23). Özellikle kentsel yaşama dair gündelik hayat merkezli analizleri sosyolojik teorinin gelişimi bakımından önemli katkılar olarak değerlendirilebilir.

Wirth'e göre kent, bir yaşam biçimidir. Kentler sadece insanlara büyük oranda iş ve yerleşim olanakları sunan bir yer değildir, bunun yanında dünyanın bir ucundaki yerleri kendine çeken, türlü bölgeleri, insanları ve etkinlikleri bir düzene göre şekillendiren iktisadi, politik ve kültürel yaşamın öncüsü ve denetleyicisi konumundaki bir merkezdir (2002: 78). Wirth kentin üç temel özelliğini vurgular: Ayrım, kayıtsızlık ve toplumsal mesafe yaratan *büyüklük*, belirli roller aracılığıyla insanlar arasında ilişki kurmayı sağlayan ve formel

düzenlemeleri de gerektiren *yoğunluk* ve son olarak insanların farklı ve değişken statülerinin ve toplumsal çevre katılımlarının varlığına bağlı *heterojenlik*. Böylelikle Wirth, temelde büyüklük ve yoğunluğa endeksli mekân örgütlenmesinin kendine uygun bir sosyal örüntü ürettiğini (Urry, 1999: 21) dolayısıyla kentsel mekânlar üzerinden inşa edilen ve daha çok gündelik hayat bağlamında örülen yaşam biçimlerinin varlığını gözler önüne serer. Kent insanı, kente özgü gündelik yaşam pratiklerini içselleştirerek kentlileşme temelli bir yaşam tarzını benimser. Bu durum kente uygun eylemlerin ve etkinliklerin sergilenmesinde gündelik etkileşimlerin belirleyiciliğini gösterir.

Kente ilişkin sosyolojik çalışmalarda fail merkezli veya mikro seviyedeki analizlerin artmasında, işlevselci sosyolojik oydaşmayı kırılmalara uğratan gelişmelerin önemli bir yeri vardır. Temelde Alman ekolünden beslenen Amerikan sosyolojisinin sembolik etkileşimcilik, dramaturjik, etnometodolojik yaklaşımların fail odaklı çözümlemelerinin artan etkisinin yanında eleştirel teorinin radikal eleştirel tutumu, özellikle kentsel gündelik yaşama dair bireyin/failin yoksunluklarına yönelik çıkarımlar bu alanda daha sonraki çalışmalar üzerinde ciddi etkiler bırakır (Esgin, 2021: 29).

Lefebvre, Marxist bakış açısından hareketle kente ve kentsel yaşama gündelik hayat üzerinden ve özellikle kentlerin kapitalist üretim anlayışıyla ilişkisi dolayımında eleştirel analizler geliştirir. Sosyolojik teoride kurucu isimlerin kente ilişkin çözümlemelerinde yapı merkezli belirleyenlerin ön plana çıkarılması çerçevesindeki yaklaşımın yerine kentsel yaşamın fail odaklı ve gündelik hayat üzerinden ele alınması gerektiğini savunan Lefebvre (1995: 53; 2015: 19), gerçek bir sosyoloji kurma tasarısının temelini, istatistik ve deneysel gözlemlerle yetinmeden gündelik hayatın gerçek yani eleştirel bilgisi üzerine dayandırır. Ona göre bir toplumun görüngülerinin ve kavramlarının eleştirisi yapılmadan o toplumun bilgisine ulaşılamaz. Gündelik yaşamın eleştirisi yalnızca sosyal sınıfları karşı karşıya getiren şeylerin değil bunun yanında onları bir araya getiren/ilişkisel yönlerinin de incelenmesi gerekir. Lefebvre (2007: 40)'ye göre, yaşanılan toplumun analizinde gündelikliği doğuran niteliklerin saptanması zorunludur. Görünüşte anlamsız olgular arasından temel olan bir şeyi yakalayarak, olguları düzene sokarak onu tanımlamak, bu toplumun değişimlerini ve bakış açılarını açıklamaya yardımcı olur. Gündelik olan toplumu anlamada önemli ipuçları sunar. Gündelik hayatı küreselliğin, devletin, tekniğin ve teknikliğin, kültürün ve analizinin içine yerleştirmek gerekir.

Lefebvre özellikle kapitalizm şartlarında mekânın üretimine odaklanır. Asıl ilgisi mekânın kendisine değil, kültüre dair nosyonlar ve mekânsal pratiklerin üretim süreçleri bağlamında açıklanmasınadır (Urry, 1999: 43). Bu bakımdan Lefebvre'nin gündelik hayat eleştirisi daha çok kent üzerinden değil mekân

üzerinden gerçekleşir. Kent de mekânın önemli bir uzantısı olarak görülür ve araştırılması gereken de kapitalist toplumlarda mekânın nasıl üretildiğidir. Mekân kapitalist üretim ve mülkiyet ilişkilerinin egemen olduğu bir toplumda sermaye tarafından programlanmış bir gündelik hayat vasıtasıyla kentsel çevreye dönüştürülmüştür (Lefebvre, 2007: 78; Esgin, 2021: 43-44). Ona göre kentler, devasa bir toplumsal laboratuar olarak kuramsal düşünceyi, pratik eylemi ve hatta imgelemi derinden etkileme kapasitesine sahiptir (Lefebvre, 2014: 13). O, kentsel gündelik yaşamın gizli sırlarının deşifre edilmesi için ona odaklanılması gerekliliğini vurgular (Highmore, 2002: 140).

Lefebvre'nin kentsel gündelik hayata dair analizleri özellikle kapitalist sosyal mekânın örtülü yüzünü aralamak, tüm açıklığı ile görünüşüne ve gizil yönlerine ilişkin temel dinamikleri deşifre etmek açısından önemlidir. Ona göre gündelik hayatın dönüştürücü gücü toplumsal ilişkilerle bağlantısı, yabancılaşma, tüketim, sosyal ilişkilerin yeniden üretimi, devrimci praksis vb. konu ve pratiklerde yaşanan değişimlerin araştırılması ve sorgulanması kaçınılmaz bir hal alır. Tüm bunlar mekânın temsili vasıtasıyla sınıf mücadelesinde araç haline gelir. Fiziksel mekânın nesnelerinden simgesel açıdan yararlanarak, onu çevreleyen yerleşimcilerin yerel dili, sembolleri ve görüntüleriyle gündelik hayat üzerinden yaşanır. Gerçekte bunlar mekânsal pratiklerdir. Mekânsal pratikler de gündelik yaşamın gerçeklerini anlamlı kılar ve aslında etkisini azaltır (Merrifield, 2002: 79; Esgin, 2021: 43-45). Bu bağlamda Lefebvre' de gündelik hayat merkezli kentsel mekânların analizi, kapitalist ilişki biçimlerinin açığa çıkarılmasında, sosyal ilişkilerdeki yapısal belirleyicilerin, eylemlerin etkileşimlerin görünür kılınmasında önemli bir alana ve sürece karşılık geldiği söylenebilir.

Lefebvre'nin yaklaşımına paralel gündelik hayatın kapsayıcılığı, potansiyeli ve direnişine ilişkin kent merkezli analizler gerçekleştirerek sosyolojik teoriye önemli katkılar sunan bir diğer isim De Certau'dur. De Certau (2008: 43), bireyin gündelik hayat pratiklerine kullanımları, günlük eylemleri, üretim biçimleri, alışkanlıkları, tutum ve uygulamaları bağlamında yoğunlaşır ve bunu yaparken bu türden toplumsal etkinliklerin karanlık, gün ışığı görmeyen zemini olarak görülmedikleri vakit ve bu gecenin karanlığından aydınlığa doğru yol alan kuramsal, yöntemsel, sınıflamalara ve gözlemlere dair bir dizi soru sorarak işe başlar.

Ona göre bu *eylem, uygulama ve üretme* tarzları, kullanıcıların toplumsal ve kültürel üretim teknikleriyle organize edilen uzamı kendilerine uydurmalarını sağlayan birçok alışkanlığı, tutumu ve uygulamayı oluşturanlardır. Gündelik yaşamın ayrıntılarına dâhil edilen çok sayıdaki *taktik* vasıtasıyla, işleyişin yönünü saptıran, en önemsiz, en sıradan işlemlerin ayrımına varmaktır söz konusu olan (De Certau, 2008: 48). De Certau'nun amacı, gündelik pratiklerin altında yatan

ortak mantığı yani insanların sıradan yaşamlarındaki şeyleri yapma biçimlerini ortaya çıkarmaktır (Sheringam, 2006: 213). De Certau'nun gündelik hayat keşfi, sıradan insanların taktikleri ve stratejileri üzerine temellenir. Ona göre günlük yaşamımızda okuma, konuşma, dolaşma, pazara gitme veya yemek yapmak gibi birçok alışkanlık, tutum ve uygulama taktik türündendir ve eylem, uygulama ve üretim tarzlarının büyük bölümü de taktiktir. Zayıf olanın güçlü olana karşı başarıları, dolap, oyun ve dümen çevirme sanatı, avcılara özel hileler, el çabuklukları, tuzaklar mücadeleci oldukları kadar şairane, sevinçli, neşeli bulgular hepsi taktiktir (De Certau, 2008: 55). Strateji ise güçler arasındaki ilişkilerin ancak bir istek ya da erk öznesinin (işletme, ordu, kent) yalıtılabilir olduğu anda gerçekleştirebileceği oyun veya hesaplaşma ya da manipülasyondur. Strateji, bir mülkiyet olarak sınırları belirlenebilecek bir mekânı öngörür. Bu mekân hedeflerden ya da tehditlerden oluşan dışarıdakilerle kurulmuş ilişkileri yönlendirebileceği bir merkezdir (De Certau, 2008: 112). De Certau'nun gündelik hayat teorisi için kent ve mekân önemli unsurlar olarak öne çıkar. Onun bakış açısında kent, uyum gösterilmesine ihtiyaç duyulan bir stratejidir aslında; kırsal alandan kopup gelen nüfusun uymaları istenen bir kültür, trafik lambaları, çimlendirilmiş alanlar, ekonominin döndüğü ve barınmanın gerçekleştiği alanlardır. Bir strateji bağlamında uzmanlar kente ilişkin birçok plan geliştirir; ancak yürüyen insanlar o kenti kullanır: yürürken taktikler belirler ve onları devreye sokarlar; kestirme yollara sapar, sağa sola bakar, dururlar ve yeniden devam ederler. Onlar uzmanların dizayn ettikleri kentle örülmüşlerdir; bu yapı içinde var olurlar ancak onların zihinlerinde inşa ettikleri kent, sokaklar, parklar, bahçeler hep başka biçimlerde kendini görünür kılarlar. Onlar, günlük taktikler ile yaya olarak kat ettikleri sokakları değiştirirler ve farklı manalar yüklerler, bilmeyerek kenti yeniden üretirler ve stratejiler sürekli taktiklerin bu köstebek performansı karşısında öncelemek, kendini ve kuşattıklarını yeniden tanımlamak durumunda kalırlar. Gerçekte taktikler bir yönden kurnazlığı, güçlülere karşı zayıfın sanatını temsil eder, onlar stratejileri bozucu etki üretir ve onları çarpıtırlar (Deniz ve Kentel, 2016: 258-259). Dolayısıyla De Certau'da kent, gündelik hayat pratikleri üzerinden kurulan belirli taktik ve stratejilerin hayata geçirildiği mekânlar olarak ele alınır.

Kentsel Mekânlar ve Gündelik Hayat

Mekân, varlığın belirli bir formda oluştuğu yer olması hasebiyle ontolojik bir varlık alanına karşılık gelir. Aynı zamanda mekân sosyal ilişki ve etkileşimlerin de görüldüğü yerdir. Massey'e göre tüm sosyal olgu, etkinlik ve ilişkiler, mekânsal bir yapı üzerinden biçim alır ve göreli olarak mekânsal bir alana sahiplik söz konusudur. Yerel toplumlarda ya da küresel ölçekte cereyan eden

ilişkiler aslında insan topluluklarını birbirine bağlama yönünden işlevseldir. Bu ilişkilerin mekânsal formları zamanla değişebilir, ancak toplumsal olan kaçınılmaz bir biçimde mekânsal nitelik gösterir. İnsanlar mekânsal olarak kendisini var kılarken aynı zamanda bulunduğu ortama da anlam kazandırır. Mekân insanın anlam dünyasına ve dünya görüşüne göre şekillenir. Bu durumun en net gözlemlendiği mekânlar da kentlerdir (Açıkgöz ve Avan, 2017: 136).

Simmel'e göre boş bir mekâna anlam kazandıran toplumsal etkileşimlerdeki mekânsal biçimlerin beş temel niteliği vardır. Bunlar, öncelikle bir mekânın eşsiz veya biricik özelliği, bir mekânın mekânsal açıdan çerçevelenmiş parça ve etkinliklere bölünebilme biçimleri, toplumsal etkileşimlerin mekân içine yerleştirilebilme seviyesi, özellikle kentteki yakınlık-uzaklık derecesi ve görmenin rolü, son olarak da konumların değişme olanağı ve yabancının gelişinin sonuçlarıdır. Simmel, mekân ve kent ilişkiselliğine dair metropolisteki uyaran zenginliği nedeniyle, kent sakinlerinin çekingenlik ve duygular karşısında kayıtsızlık geliştirme zorunluluğunda olduklarını vurgular. Çünkü kentlerde yüksek nüfus yoğunluğunun yarattığı deneyimlerle baş etme sorunu vardır. Bu yüzden kent kişiliği çekingen, mesafeli ve bıkkındır. İkinci olarak, kentin bireylere farklı tür bir kişisel özgürlük alanı sunması söz konusudur. Kentsel yapılar bireylere ve onların kendilerine özgü iç ve dış gelişimlerine ortam sağlar. Geniş ilişkiler yayılımı içine yerleştirilen bireylerin gelişimlerine imkân tanıyan kentlerin mekânsal biçimleridir. Üçüncü olarak da kentin kent rasyonalitesi bağlamında para ekonomisine dayanıyor olmasıdır. Son olarak da modern kent yaşamının odağında yer alan para ekonomisinin kesinlik ve dakiklik yaratmasıdır. Bu, insani ilişki ve etkileşimlerin daha hesapçı, programlı hale gelmesini gerektirir (Urry, 1999: 20-21).

Castells de mekânın temelde maddi bir ürün olduğunu ve bireylerin yaşamları boyunca kendilerini ve çevrelerini dönüştürdüğünü ileri sürer. Mekân diğer maddi unsurlarla ve belirli toplumsal ilişkilerle bağlantısı çerçevesinde insan toplulukları arasında ortaya çıkar. Bu ilişkisellik mekâna bir biçim, fonksiyon ve toplumsal bir anlam katar (1977: 115). Kentsel mekân, bir şehrin/kentin temel bütünleşme aracıdır. Kent mekânları, sakinlerinin ve farklı amaçlarla kullanıcılarının kültürel sermayelerini paylaştıkları, aktardıkları ve yeniden öğrendikleri yerlerdir. Bununla birlikte kentin (imajı üzerinden) tanımlanması bağlamında kullanıcıların kültürel kimlikleri, bireysel gelişimleri ve insani etkileşimler dolayısıyla kentli olma deneyiminin gerçekleştiği mekânlardır (Taşçı, 2014: 70).

Kentsel mekânların baskınlığı, endüstri, alım-satım ilişkileri, yönetim kademesiyle ilişkili fırsatların ve faaliyetlerin, ulaşım bağlantıları ve iletişim networklarının, gazete, radyo gibi basın yayın organlarının, müze, tiyatro, konser,

opera vb. sanatsal mekânların hastane, kütüphane eğitim-öğretim gibi kurumların, araştırma-geliştirme merkezlerinin, işletmelerin, dini ve hayra yönelik kurumların hepsi birlikte kültürel ya da dinlenmeye/ eğlenceye yönelik donanımların kentlerde bir arada bulunmasından kaynaklanır (Wirth, 2002: 82).

Lefebvre (2014: 56-61)'e göre, mekân dolayısıyla kentsel mekân, toplumsal bir üründür ve çeşitli toplumsallıkları içinde barındırır. Yani toplumsal yeniden üretim ilişkileri (ailenin özgül örgütlenmesiyle beraber cinsiyet, yaşlar arası biyo-fizyolojik ilişkiler bağlamında) ve üretim ilişkileri (işbölümü ve örgütlenmesi yani hiyerarşikleşmiş toplumsal fonksiyonlar açısından) kentsel mekânların odağında yer alır.

Lefebvre (2003: 78-80) kenti virtüel yani süreç ve praksis içerisinde algılanması gerekli bir nesne olarak ele alır. Kentsel mekânı ise kırsal ve endüstriyel aşamalardan sonra gerçekleşecek süreç bağlamında değerlendirir ve kentsel mekânın küresel, karma ve özel düzeyi üzerinde durur. Küresel seviyede temsili ve iradi olarak devlet/iktidar uygulamaları yer alır ve bu düzey en yaygın ve en soyut olandır. Siyasal iktidar, araçları (ideolojik ve bilimsel) kullanır. Eylem kapasitesine sahiptir ve kaynakların, gelirin ve üretken emeğin yarattığı "değerin" (artı değer) dağılımını değiştirme yeteneğine sahiptir. Bu bakımdan sermaye piyasası ve mekân politikalarını içeren ilişki biçimleri bu düzeyde ele alınır. Karma düzey, küresel düzey ile özel düzey arasına kurulmuş ve kurulmamış alanları içerir. Mesela yollar, meydanlar, bulvarlar, belediye gibi kamu binaları bu düzeyin mekânsal yansımalarıdır. Özel düzey ise tek inşa edilmiş gayrimenkuller, meskenler olarak değerlendirilir.

Lefebvre (2003:125-129) kentsel mekâna dair küresel, karma ve özel düzeylere paralel üretim, tüketim ve boş zaman gibi farklı fonksiyonlarının ortaya çıktığını ve bu bağlamda mekânın farklar üzerinden kurulduğunu vurgulamak için *diferansiyel mekân* (dijferential space) *teorisi*ni ortaya koyar. Mekân içinde kurulan farklılıklar, mekândan kaynaklı olduğu gibi kentsel gerçekliğin içinde bir araya gelip karşı karşıya gelenden, oraya yerleşenden de kaynaklanabilir. Zıtlıklar, karşıtlıklar, üst üste binmeler ve yan yana koymalar, mekânsal-zamansal mesafelerin ve ayrılığın birleşiminden oluşur. Mekânda birbiri üzerine gelen-gelmeyen veya birbirini absorbe eden-etmeyen üç katman vardır; kırsal mekân, endüstriyel mekân ve kentsel mekândır. Kentsel mekanın küresel, karma ve özel düzeylerine karşılık *izotopiler,* aynı olanın yerleridir ve yakın düzeni işaret eden mekanlardır, *heterotopiler* dışlanan, iç içe giren ötekinin yerleridir ve uzak düzeni işaret eder, *nötr mekânlar* ise bunların arasında yer alan kavşaklar, geçiş güzergahları, yok değerinde olmayan ancak önemsiz alanlar gelir.

De Certeau da, gündelik yaşamın çözümlenmesinde mekânın önemli konumuna vurgu yapar. Ona göre tüm öyküler-seyahat öyküleri- mekânsal

pratiklerdir. De Certeau'ya göre, mekân düzene karşılık gelir ve bir sabitlik belirtisi gösterir. Aynı zamanda mekân, birbiriyle kesişen hareketli öğelerden oluşur. Bir yer kullanıldığında mekâna dönüşür. Örneğin cadde yerdir ama yürüyenlerle birlikte mekâna dönüşür, yine boş hane/aile benzer şekilde bir yapı sergiler. De Certeau, mekânı toplumsal bir inşa süreci olarak ele alır. Onun düşüncesinde eylem, yürüyüş; mekânı üretir. De Certeau' ya göre, yer, belli bir mahaldeki duruşların anlık görünüşüne, durağanlığına işaret ederken, mekân, zaman değişkenini de içine alarak, bir hareketliliğe, yönelime işaret eder. Başka bir deyişle, mekân hareket eden öğelerin kesişmesinden oluşur ve işleyen bir yerdir (Güçlü, 2012: 268-270). Bu durum özellikle kentsel mekânlarda gündelik hayatın ritimsel yönü çerçevesinde dinamik bir sürecin varlığını gösterir.

Sennett (2008: 20)'e göre kent ve kentsel mekânlar insanın kendi suretine uygun olarak tutarlı ve bütün hale getirdiği bir iktidar yeri hizmeti görür. Kent yaşamı, birbirlerinden farklı insanları bir araya getirir, toplumsal hayatın karmaşıklığını yoğunlaştırır, insanları birbirlerine yabancı olarak sunar. Kent deneyiminin bütün bu yönleri -farklılık, karmaşıklık, yabancılık- aynı zamanda tahakküme direnme imkânı da tanır.

Aslında kentsel mekânlar, çok boyutlu yapıları bağlamında bir bütünlük arz eder. Kentleri bütün olarak ele almanın nedeni kentlilerin farklı hayatları, birbirleri ve mekânlarla olan ilişkileri ile toplumsal yapının kentsel mekânda kendini görünür kılmasıdır. Kentsel mekânlar, içerisinde yaşayan bireyleri ve toplumu biçimlendirirken benzer şekilde bireyler ve birbirleriyle olan ilişkilerinden etkilenerek her geçen gün yeniden şekillenir. Bu sürekli devinim ve değişim hali, kentleri mekânsal düzlemde canlı ve dinamik tutarak gündelik ritmik bir yapı oluşturur (Soygüzeloğlu ve Kürkçüoğlu, 2021: 246).

Kentsel mekân ve gündelik hayat ilişkisi karşılıklı bir etkileşim bağlamında ele alınır. Kentsel mekânlar bir yandan kentin imgesel kimliğine diğer yandan da gündelik hayatın işleyişine vakıf olunan yerlerdir. Kamusal bir özellik taşıyan bu alanlar, tüm sakinlerine açıklığı ve eşit seviyede kullanım imkânı nedeni ile kentin toplumsal kimliğine ilişkin önemli doneler sunar. Karşılıklı etkileşim ve iletişim süreçlerinin aktif olarak işletildiği bu mekanlar, somut hale dönüştürülen gündelik rutinler yüzünden kitlesel bir kültürün varlığını gösteren toplumsal mekânlardır da. Caddeleri, limanları, meydanları, parklarıyla ve ticaret merkezleriyle kentler, gündelik rutinin sergilendiği önemli yerlerden biridir. Dini açıdan, siyasal yönden, iktisadi ve kültürel farklılıklaşmaların veya benzeşimlerin görünür kılındığı alanlardır. Kamusal alan açısından kentsel mekânlarda, zamanın ruhu ve yaşanılan coğrafyanın kültürel kodları, sakinlerince gündelik hayat aracılığıyla taşınır ve paylaşılır (Nacak, 2018: 237-238).

Kentsel mekânlar bağlamında ortaya çıkan ilişkiler ve akışkanlıklar, kentleri sosyal açıdan genişlemesine imkân tanır. Bu mekânlar kimlik, coğrafya, sınıf ve kültürel değerlere ilişkin varlıklı bir imgesel artalan yaratır. Kentsel mekânlarda süregiden bağlantıların belirli bir yer ve zaman aidiyetiyle sonuçlanan kültürel izler ve işaretler taşıdığı bilinir. Bu durum, kentsel alanların bellek ve hafızalarının biçimlenmesinde önemli bir etkiye sahiptir. Mekânlarda vuku bulan insani ilişkiler, toplumsal kümelenmeler, temsili ve performansa dayalı etkinlikler yeni bir kentlilik bakımından işlevsel değer taşır. Bu çerçevede kent ile kurulan bağ, aidiyet ilişkisi, hatıralar ve kimlik spesifik bir formda yeniden üretilir (Aytaç, 2013: 139).

Kent mekânları, kentsel gündelik hayatın odağında yer alır. Yalnızca fonksiyonel açıdan değil aynı zamanda yüklendikleri sembolik ve göstergesel kodlarla birlikte kentin deneyimlenmesi, yeniden üretilmesi ve dönüştürülmesinde önemli roller üstlenir. Modernlikle beraber kentsel mekânların kıymeti ve temsil yeteneği artarak dönemin karakteristiği haline gelir. Bu mekânlar sakinlerinin gündelik hayatlarını idame ettirmelerine aracılık ederken bunun yanında kentin, kentliliğin inşasına da katkı sağlar. Kentin kültürel durumunu yansıtan sinema, tiyatro salonları, restoran, pastane, müze, galeri, kütüphane, otel, bar, birahane, kafe, kahvehane, park gibi yerler kentsel gündelik hayatın üzerine bina edildiği mekânlar olarak değerlendirilir. Bu mekânlar, yemek-içmek, eğlenmek, vakit geçirmek, gösteri yapmak, modayı takip etmek, yürümek, bakmak, kendini salıvermek ve özgür kılmak, boşalmak, kaçmak, spontan davranışlar sergilemek vb. yaşama dair faaliyetlerin gerçekleştiği yerlerdir (Aytaç, 2007: 200).

Kentsel mekânlar, gündelik hayat pratiklerine ev sahipliği yapan ve sosyalleşme, kamusal alana dair süreçlerin yürütüldüğü gündelik hayat kültürünün yeniden kurulmasına ve üretilmesine aracılık eden bir alandır. Bu mekanlar, gündelik yaşamın kompleks, gizil, örtülü yüzünü, sıradanlığın gizlediği gerçekliği rutinler, alışkanlıklar ve tekrarlayan davranışların, etkinliklerin akılcılığını kendi içinde barındırır. Kentsel mekânları önemi, gündelik hayatın birer minör kurumu olmalarından gelir. Bu mekânlar, zaman-mekân diyalektiği kapsamında, gündelik hayat kültürünün yeniden kurulmasına imkân tanırlar. Kentsel mekânlar, müdavimlerinin kültürlerini kendi potası içerisinde harmanlayıp, onlara çoklu tatmin imkânı bahşeder. Günü birlik, önemsiz, rutin ve tekrarlamalı ilişkilerin, deneyimlerin icra edilmesiyle birlikte gündelik hayatın içinde bulunan boşlukları/eksiklikleri doldurmada tamamlayıcı işlev üstlenirler. Bu sebeple, bu tür mekânlar geniş bir nüfusun yaygın katılımına sahne olurlar (Aytaç, 2007: 212-213).

Kentsel mekânlar gündelik hayatın gözlemlenmesi bakımından işlevseldir. Kentsel mekânlar, sosyal yaşamın dinamikliğinin ve diğer birçok yönünün en açık biçimde görünür kılındığı alanlardır. Gündelik hayata ilişkin uygulamaların, pratiklerin eylemlerin sahne bulduğu yerlerdir, kentler. Kent, tüm karmaşası ile bir ayrıntılar denizidir. Yüzünüze yapışan yüzlerden kentin bütün katmanlarından süzülüp gelir o ayrıntılar. Sonu gelmez hareketliliğin mekânı olan kentlerde herkes ve her şey bu hareketliliğe katkı sunar. Kentin hareketliliği bir karmaşa, üretim, tükeniş, yenilenme süreçlerinin giriftleştiğini bizlere gösterir (Alver, 2012: 15-16).

Kentsel mekânlar, sakinleri için varoluşsal bir öneme sahiptir. Özellikle gündelik pratiklere kapı aralaması, belirli anlamların ve aidiyetlerin üretilmesi bakımından kentsel mekânlar temeldir. İnsanı ve toplumu anlama, algılama ve açıklamada da referans noktasıdır. Gündelik hayatın ve kültürel pratiklerin kentsel mekânlar üzerinden deneyimlenmesi bağlamında otoriter ilişkilerinin, tüketim etkinliklerinin, sermaye ve egemenlik ilişkilerinin, günlük adetlerin tümünün mekânın sosyalliği kapsamında anlam bulması kentsel mekânların toplumbilimsel hinterlandını genişletir ve insanlara, yaşama ve siyasal olana ilişkin zengin bir göndergeler dünyası kurar (Aytaç, 2013: 141).

Günümüz kentleri iktisadi, demografik, politik ve toplumsal düzeyde genişledikçe kendi içinde gündelik kentsel yaşam pratiklerini örgütleyen yeni kamusal mekânlar ile kuşatılır. Kent mekânları, kamusal alanın yükselişi bağlamında ciddi bir gelişim alanına sahiptir. Geleneksel yapının merkezinde bulunan evden diğer ifade ile özel alandan savrulma ya da çıkma karşısında bu mekânlar, kitleleri kent merkezinde kontrol etmede işlevsel roller üstlenir. Sanayi dönemi iş örgütlenmesinin, rasyonelliğin, bireyciliğin, dünyevileşme eğilimlerinin artmasıyla, doğal bir biçimde kent müdavimleri evden dışarı savrulmuştur (Aytaç, 2017: 10).

Sakinleriyle varlıklarını sürdürülebilir kılan kentsel mekânlar, sanayileşmeyle kurumsallaşmış ve kapitalist bir niteliğe bürünmüştür. Bu dönem sonrasında, yeme-içme yerleri, eğlence alanları, müzik yerleri, tüketim mekânları, parklar ve müzeler, sinema/tiyatro salonları vs. bir taraftan kentsel gündelik hayat kültürünün koparılmaz bir parçası diğer taraftan da, modernliğin, sanayi kapitalizmin zorunlu bir şekilde insanları evden çıkarması karşısında sığınılan kamusal bir barınak ve gündelik yaşamın aktığı mekânlar haline gelmişlerdir. Çalışma aralarında, iş bitiminde, çalışmanın baskı ve stresinden kurtulmak amacıyla insanlar, lokantalara, içme-eğlenme türü yerlere veya yürüme, güneşli bir havada dolaşma türü, modernlik öncesi insanların hayatlarının doğal bir bölümünü oluşturan boş zaman faaliyetlerine yönelmişlerdir (Aytaç, 2017: 10).

Yaşanılan kentte yürümek, karşılaşmak, iletişim kurmak, tartışmak, dayanışma ve eylem imkânı olan ilişkileri inşa etmek bakımından ortak yerler, kamusal değere sahip mekânlardır. Gerçekte bütün iletişim ve katılım değeri bulunan ve kamu faydasını önemseyerek kamuya hizmet sunan alanlar, sadece değişim değerini ön plana alan soyut mekânlar değillerdir, aynı zamanda kolektif kullanım değeri ve sembolik değeri kazanan alanlardır. Kamusal mekanlar, iyi ve anlamlı addedilen, bir kente insani bir nitelik katan, metalaşma, özel olanın tiranlığı ve bürokratik hiyerarşiye karşı tüm gücüyle direnen ilişki ağları barındıran yerlerdir (Güdücü, 2015: 64).

Kentsel mekânları gündelik hayatın odağında yer almasına kaynaklık eden de, aslında bu alanların karşıladıkları ve gündelik hayat bağlamında anlam kazanan bir fonksiyonu yerine getirmiş olmalarıdır. Bu mekânlar, gerçekte, gündelik yaşamın parçalı, fragmanter yanlarını bir araya getirerek, toplumsal yaşamı akışkan, sürekli ve anlamlı hale getirirler. Alışveriş yapma, dinlenme, oyun oynama, film seyretme, yürüme vs. amacıyla bulunulan ve takılınan mekânlar bir bütün olarak gündelik hayatımızı sürdürülebilir kılar. Bu bakımdan kentsel mekânlar hayatımızı bütünleştirdikleri gibi, yeniden üretimini de olanaklı hale getirirler (Aytaç, 2007: 214).

Örneğin kafeler genelde aile-dışı ve iş-dışı bir araya gelme yeri olarak bilinir. Kafelerde insanlar, kural olarak en azından görünürde, bireysel açıdan yakınlık seviyesine göre sokak, mahalle dolayımında toplanırlar; yoksa mesleki ya da sınıfsal bakımdan değil (tabii ki bir meslek grubuna veya sosyal bir sınıfa tahsis edilmiş kafeler de mevcuttur). Müdavimlerinin görünüşte belli bir rahatlığa eriştiği, özgür bir biçimde, belki de derinlemesine olmasa da özgürlüğe yoğun olarak bağımlı kalarak siyasetten, kadınlardan bahsettikleri, oyun oynadıkları (Lefebvre, 2017: 46) kentsel gündelik hayatın kendini görünür kıldığı önemli mekânlarıdır.

Uysal (2019: 42)'a göre kentin kamusal mekânlarından olan kafeler, önemli sosyalleşme alanları olarak değerlendirilir. Bu tür yerler, tüketim mekânları olarak ele alınır ve bu iki boyutta analiz edilebilir. Birincisi kafelerde belirli mal ve hizmetin tüketilmesidir. İkincisi ise bizzat mekânın tüketimine yönelik boyuttur. Burada özellikle görünme mekânlarının öne çıkması söz konusudur. Ayrıca kafeler sosyal faaliyet alanları olarak da kendilerini görünür kılarlar. Müzik dinleme, kâğıt oyunları oynama, doğum günü kutlama ve okul dışı boş zamanlarını geçirme vb. birçok işlev bu tür mekânlar üzerinden yerine getirilir.

Kentsel mekânlarda gündelik hayatın kurgulandığı, yaşandığı bir diğer alanda alışveriş merkezleridir. Bu tür mekânlar günümüz toplumlarının kapitalist ilişki biçimleriyle yüzleştiği, içselleştirdiği, kendini mahkûm kıldığı alanlar olarak karşımıza çıkar. Çünkü Gemici (2007: 31-32)'ye göre, günümüz alışveriş

merkezleri, gündelik yaşam ve onun temelini oluşturan kamusal mekânları olarak sermayenin denetimine geçmiş ve çeşitli pazarlama stratejilerine teslim olmuştur. Bireylerin yeni hayat tarzları inşa etmek amacıyla artış ve farklılık gösteren tüketim arzusu, sosyo-kültürel değerlerin merkezi alanı ve kentsel gündelik hayatın da belirleyicisi haline gelmiştir. Tüketim mekânları alışveriş faaliyetinin ötesinde, toplumsallaşmanın ve iletişim kurmanın ve geliştirmenin, boş zaman aktivitelerinin gerçekleştirildiği, bir şeyler satın almanın haftasonu eğlencesine dönüştüğü bir yaşam alanı haline getirilir. Artık tüketim, mal, hizmet vasıtasıyla bireylerin gereksinimlerini karşılamanın çok ötesinde birer statü göstergesi olarak hayatımızdaki yerini alır. Oluşturulan bu yeni mekânlar etkili bir alışveriş makinesine dönüşür.

Kentte gündelik hayat farklılaşan kentsel mekânlar üzerinden yaşanabilir. Örneğin kentsel gündelik yaşam, sıradan bir insan için bir vapur yolculuğunda, bir otobüs ya da minibüs hattında, köşe başı bir kahvehanede, işlek bir caddede, bir meydanda, tekin olmayan bir arka sokakta, mahalle aralarında, sokak ortasındaki tablacılarda, otogarlarda vb. mekânlarda akarken öte yandan beyaz yakalı insanlar için kentsel gündelik yaşam daha çok plazalarda, servislerde trafikte, şık restoranlarda, *bistro ve pub*'larda, kafelerde, avm'lerde, *gym*lerde, korunaklı sitelerde, hava alanlarında, gece hayatında, piyasa caddelerde, sahil yolunda koşularda ya da yürüyüşlerde… Artık insan kentsel mekânların birer yaşayanı olmaktan çok tüketicisi konumuna dönüşür. Yani kentler, tüketmenin bir yaşam biçimi haline geldiği mekânlardır (Özmen, 2017: 138) denilebilir. Bu durum tüketim bağlamında kentin farklı fragmanlar üzerinden yaşandığını ve toplumsal tabakalaşma gerçekliğinin gündelik yaşama da yansıdığını gösterir niteliktedir.

Buradan hareketle aslında kentin kent olarak tanımlanmasında temel unsur kentin fiziki veya mimari organizasyonundan çok içinde barındırdığı temsiliyet ve derinlikli ilişki ağlarının varlığıdır. Yüksek binalardan, sokaklar ve caddelerden oluşsa da kentler esasen uzam ve alan merkezli varlık kazanan kültürel örgütlenmeyi karşılar. Aynı zamanda kentsel alanlar sakinlerinin karşılıklı ilişkileri neticesinde yapısal olarak biçimlenen mekânlara atıfta bulunur. Yapısal bakımdan organize edilen mekânlar olarak kentler, hem bireylere sosyal ilişki kurma ve bunları yerleştirme imkânı sunarken hem de onlara kendi yapısal şartları dâhilinde tanımlar sunar. Kent insanı, kentsel gündelik yaşamın süregiden akışı içinde bir yandan kentin biçimlendiriciliğine konu olurken diğer yandan da eylemleriyle kenti yeniden üretir. Kent, yapısal unsurlarıyla kent içindeki faillerin eylemlerinin karşılıklı etkileşimlerinin hem aracı hem de sonucudur. Kentin mekânsal coğrafyası kültürün (iktisadi, kamusal gibi) farklılığına temel olurken gündelik hayatın pratik ilişkileri de kent

kültürünün örgütleniş sürecinde yeni formların kurulumuna katkı sağlar (Esgin, 2021: 54). Bu bağlamda kentsel gündelik hayat kente özgü mekânsal pratikler üzerinden belirli yaşam tarzlarının birer çıktısı olarak görülebilir.

Sonuç

Kentler, sadece belirli toplumsal normların, kültürel kodların, iktisadi rasyonalitelerin sahnelendiği yerler değildir bunun yanında göstergelerin, imgelerin, kimlik örüntülerinin de görünür kılındığı mekânlardır. Bu mekânlar aynı zamanda kente has gündelik hayatın akışı içerisinde inşa edilen sosyal etkileşimlerin de ortak alanıdır. Kentsel gündelik hayatın ritmi bağlamında belirli pratikler, stratejiler, davranış örüntüleri ve ritüeller icra edilir. Bu durum kentlerde gündelik hayatın kent sakinleri tarafından dinamik bir süreç olarak işletildiğini gösterir. Bu anlamda kentsel mekânlar hem kent kimliğine hem de gündelik hayatın işleyişine tanık olunan yerler olarak öne çıkarlar. Özellikle kentteki kamusal mekânlar, sosyal kimliğe ilişkin önemli emarelere sahiptir. Kentsel gündelik rutinler, kitlesel çapta uygulanan kültürel pratiklerin paylaşıldığı toplumsal mekânlarda karşılık bulur. Kent sakinleri için kamusal kentsel mekânlar varoluşsaldır. Bu mekânlar üzerinden belirli anlamlar ve aidiyetler üretilir ve daha çok süreç gündelik hayatın akışkanlığı üzerinden kurulur. Dolayısıyla kentsel mekânlar, toplumsal yaşamın bütünlüklü algılanmasına aracılık ettiği gibi aynı zamanda sosyal olanın yeniden üretilmesine de katkı sağlar. Kentsel kamusal mekânlar olarak kafeler, avmler vb. yerler çeşitli sosyal etkileşimlerin kurulduğu, belirli örüntü ağlarının uygulandığı, gündelik pratikler bağlamında ele alınan alanlardır. Bu tür mekânlarda toplumsal, ekonomik, politik ilişkiler oluşturulur ve geliştirilir. Kente has mekânsal pratikler dolayımında belirli yaşam biçimlerinin de ortaya çıktığı görülür.

Kaynakça

1. Açıkgöz, R. ve Avan, M. H. (2017). Kent, Mekân ve Sağlık. Ankara Şehir Araştırmaları Dergisi (2), 134-144.
2. Alver, K. (2012). Kent İmgesi. İç. Kent Sosyolojisi, (Ed. Köksal Alver), Ankara: Hece Yayınları. 9-31.
3. Aytaç, Ö. (2007). Kent Mekânlarının Sosyo-Kültürel Coğrafyası. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. 17(2) 199-226.
4. Aytaç, Ö. (2013). Kent Mekânları ve Kimlik/Farklılık Sorunu. İdealkent, Kent Araştırmaları Dergisi, (9), 138-169.
5. Aytaç, Ö. (2017). Kent, Metropol ve Değişen Yer/Mekân İmajları. Mukaddime. 8 (1), 1-23.
6. Bennett, A.(2018). Kültür ve Gündelik Hayat. (Çev. N. Tokdoğan, B.Şenel ve U. Y. Kara). Ankara: Phoenix Yayınları.
7. De Certau, M. (2008) Gündelik Hayatın Keşfi I, Eylem, Uygulama, Üretim Sanatları. (Çev. L.Arslan Özcan). Ankara: Dost Kitabevi.
8. Esgin, A. (2021). Aşina Olunanın Bilinmezliği: Kentin ve Kentsel Gündelik Hayatın Sosyolojisi Üzerine. İç. Toplumsal Analizler Ekseninde Kent Fragmanları, Ed. Ö.Sarı ve A. Esgin. Ankara: Phoenix Yayınevi. 17-60.
9. Frisby, D. (2002). Georg Simmel. London and New York: Routledge.
10. Frisby, D. (2009). Georg Simmel-Modernitenin İlk Sosyoloğu. İç. Modern Kültürde Çatışma. G. Simmel, (Çev. Tanıl Bora vd.). İstanbul: İletişim Yayınları.
11. Gemici, F.E. (2007). Gündelik Hayatın, Mekân Pratikleri İle İlişkisinde Yeni Kamusal Alanların Yorumlanması Alışveriş Merkezleri. İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
12. Güçlü, S. (2012). Mekân Sosyolojisi ve Kentsel Mekân İç. Sosyo-Kültürel Farklılık ve Alaşım Mekânları: Kent ve Kentler, Ed. N. Sam-R. Sam. İstanbul: Ezgi Kitabevi, 261-289.
13. Güdücü, B.(2015). Özel Alan, Kamusal Alan, Kent ve İnsan, Aydın Toplum ve İnsan Dergisi 1 (1). 59-67.
14. Harvey, D. (2003). Sosyal Adalet ve Şehir. (Çev. M. Moralı). İstanbul: Metis Yayınları.
15. Highmore, B. (2002) Everyday Life and Cultural Theory, An İntroduction, Routledge Publications.
16. Lefebvre H. (2003). The Urban Revolution. (Trans. R. Bononno) The University of Minnesota Press.

17. Lefebvre, H. (1995). Yaşamla Söyleşi, Sosyalizm, Günlük Yaşam ve Ütopya Üzerine (Çev. E Oğuz). İstanbul: Belge Yayınları.
18. Lefebvre, H. (2015) Gündelik Hayatın Eleştirisi II, Gündelik Hayat Sosyolojisinin Temelleri. (Çev. I. Ergüden). İstanbul: Sel Yayıncılık.
19. Lefebvre, H.(2007) Modern Dünyada Gündelik Hayat (Çev. I.Gürbüz) İstanbul: Metis Yayıncılık.
20. Lefebvre, H.(2014). Mekânın Üretimi. (I. Ergüden). İstanbul: Sel Yayıncılık.
21. Lofland, H.L. (2020). Yabancıların Dünyası: Modern Şehir Yaşamı Nasıl Mümkün Oldu? İstanbul: Ketebe Yayınevi.
22. Merrifield, A. (2002). Metromarxism: A Marxist Tale of the City. NewYork And London: Routledge.
23. Nacak, İ.(2018). Bir Kentsel Mekân Olarak Konya Alâeddin Tepesinde Gündelik Hayat. Selçuk Üni. Edebiyat Fakültesi Dergisi (40). 235-252.
24. Özmen, Z. (2017) Beyaz Yakalı Yaşam Tarzları. İstanbul ve Ankara Örneğinde Nitel Bir Analiz. Ankara: Phoneix Yayınevi.
25. Park, Robert E. ve Burges, Ernest W. (2015) Şehir: Kent Ortamındaki İnsan Davranışlarının Araştırılması Üzerine Öneriler. (Çev. P.K. Kayalıgil). Ankara: Heretik Yayınları.
26. Ritzer, G. ve Spetnisky, J. (2018). Sociological Theory. Sage Publications (Tenth Edition).
27. Sennett, R. (2008). Ten ve Taş, Batı Uygarlığında Beden ve Şehir (Çev. T. Birkan), İstanbul: Metis Yayıncılık.
28. Sheringam, M. (2006). Everyday Life, Theories and Practices from Surrealism to the Present. Oxford University Press.
29. Simmel, G. (2009). Modern Kültürde Çatışma. (Çev. Tanıl Bora vd.). İstanbul: İletişim Yayınları.
30. Slattery, M.(2008). Sosyolojide Temel Fikirler. (Çev Ü. Tatlıcan), Bursa: Sentez Yay.
31. Soygüzeloğlu, B. ve Kürkçüoğlu E. (2021). Pandemi Sürecinde Kentsel Mekânı ve Gündelik Yaşam Pratiklerini Ritimanaliz ile Okumak: İstiklal Caddesi Örneği. Covid-19 Özel Sayısı, c.12. 244-276.
32. Taşçı, H. (2014). Şehir, Mekân, Meydan. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
33. Tatlıdil, E.(1992). Kent Sosyolojisi: Kuram ve Kavramlar. Sosyoloji Dergisi (3), 25-44.
34. Urry, J. (1999). Mekânları Tüketmek. (Çev. R.G. Öğdül).İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

35. Uysal, A. (2019). Gündelik Hayat İçinde Mekân, Temsil ve Pratik: Nevşehir'de Üniversite Çevresindeki Kafeler. İç. Kapadokya Araştırmaları (Ed. A.Uysal ve H.İçen) Ankara: Pegem Yay.
36. Weber, M. (1958). The City. (Trans. Don Martındale and Gertrud Neuwırth). New York. The Free Press.
37. Wirth, L. (2002). Bir Yaşam Biçimi Olarak Kentlileşme. İç. 20. Yüzyıl Kenti, (Çev. A. Alkan) Ankara: İmge Yayınevi. 77-106.
38. Yılmaz, M.(2020). Gündelik Hayat Sosyolojisinin Tarihsel Arka Planı: Kuramsal Bir Yaklaşım. İç. Tarih Sosyoloji ve Antropoloji Bağlamında İncelemeler, (Ed.A.Duran ve G.Ç.Özen). İstanbul: Hiperyayın.44-67.

İKLİM DEĞİŞİKLİĞİNİN ÇEVRESEL VE EKONOMİK ETKİLERİ

Aydanur GACENER ATIŞ[1]
Duygu ÖLÇER[2]

[1] Prof. Dr., Ege Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü,
ORCID ID: 0000-0002-4165-9683.
[2] Ege Üniversitesi, SBE, İktisat Tezli YL Programı,
ORCID ID: 0000-0002-1391-0789.

1. Giriş

İnsanların tarih sahnesine çıkmasından Sanayi Devrimine kadar olan süreçte meydana gelen iklim değişmelerini doğal nedenlere bağlamak gerekir. 19. yüzyılın ortalarından itibaren doğal etkenlerle ilişkili olan değişmelere, insan etkilerinin de katkısı olduğu kesindir (Öztürk, 2002:49). İklim değişikliğinin dolaylı birçok nedeni olmasına rağmen, fosil yakıt kullanımı başlıca nedendir. Fosil yakıt kullanımından kaynaklı atmosferdeki sera gazlarının (karbondioksit ve metan gazı) artması, IPCC (2021) raporuna göre, dünyanın Sanayi Devrimi öncesine göre 1,1 derece ısınmasına neden olmuştur.

Bu ısınma kuraklık, seller, şiddetli kasırgalar gibi aşırı hava olaylarının etkisinin ve sıklığının artması, su seviyelerinin yükselmesi, okyanuslardaki asit oranının artması, buzulların erimesi gibi birçok olumsuz etki doğurmuştur. Bu olumsuz etkilerden korunmak amacıyla 2015 yılında imzalanan ve 191 ülkenin taraf olduğu Paris İklim Anlaşması'nın hedeflerinden biri olan 1,5 derece hedefi, günümüzdeki iklim politikaları devam ederse ulaşılması mümkün olan bir hedef gibi görünmemektedir.

IPCC'nin yaptığı projeksiyonlara göre, günümüzde uygulanan iklim politikaları uygulanmaya devam ederse dünya, sanayi devrimi öncesine göre en az 2,5 derece ısınacaktır. Bu ısınma gerçekleştiğinde dünyadaki bütün mercan resiflerinin yok olacağı, denizlerin en az 7 metre yükseleceği, biyoçeşitliliğin en az yüzde 50'sinin yok olacağı, dünya nüfusunun en az yüzde 8'inin ciddi su kıtlığı yaşayacağı öngörülmektedir (IPCC, 2019).

2021-2022 Küresel Riskler Algı Anketi sonuçlarına göre, gelecek beş yılda karşı karşıya kalınacak en önemli riskler çevresel ve ekonomik risklerdir. On yıl ve sonrası için üç önemli uzun vadeli çevresel risk; *iklim eylemi başarısızlığı*, *aşırı hava olayları* ve *biyoçeşitlilik kaybıdır.*

İklim değişikliği ekonomik açıdan tarım, sanayi, ulaşım, finans, altyapı başta olmak üzere ekonominin tüm sektörlerini etkileyecektir. Tarım sektörü yağış miktarına, sulama olanaklarına, kuraklık, aşırı sıcaklık ve değişimlerine bağlı olduğundan iklim değişimine karşı en açık sektördür. Dolayısıyla üretim miktarı, verimlilik, ürün kalitesi, fiyat ve maliyet yönlü etkiler en çok bu sektörü etkileyecektir. Bununla birlikte, tarım sektöründe ürün arzına ilişkin olumsuz gelişmeler gıda enflasyonunun daha yüksek ve dalgalı seyretmesine neden olmaktadır. Özellikle temel tüketim maddelerinin fiyatlarındaki aşırı ve beklenmedik artışlar toplumun tüketim alışkanlıklarını olumsuz etkileyerek, satın alma gücünü azaltacak ve yoksulluğu artıracaktır. İklim değişikliği aynı zamanda işgücü arzı ve sermaye birikimi üzerinde de olumsuz etkiler yaratacaktır. Toplumsal huzursuzluk, suç oranlarının artması ve en önemlisi de kuraklaşan ve su sıkıntısı yaşayan ülke ve bölgelerden gerçekleşecek göç olgusu dünyanın ekonomik ve sosyal dengesini değiştirecektir. Bu bağlamda çalışmada, iklim değişikliği kavramı açıklanarak, bu değişikliğin çevresel ve ekonomik etkileri değerlendirilmektedir.

2. İklim Değişikliği Kavramı ve Önemi

İklim değişikliği, hava olaylarının ve sıcaklığın uzun dönemli olarak değişmesidir (United Nations, 2022). Yaklaşık 5 milyar yıldır var olan Dünya, doğal süreci içerisinde iklim değişikliğinden kaynaklı beş yok oluş yaşamıştır. Ancak Sanayi Devrimi'nden sonra artan fosil yakıt kullanımı, Dünya'yı insan kaynaklı iklim değişikliğine ve/veya krizine sürüklemiştir. Bu sebeple içinde bulunduğumuz 21.yy, ilk defa insanın doğaya hükmederek 6. yok oluşa sebep olduğu *antroposen (insan kaynaklı) çağ* olarak tanımlanmıştır (Crutzen, 2002; Kolbert, 2014).

19.yy'dan itibaren iklim değişikliği, birçok farklı kurgu ve kurgu olmayan metinlerde yer almış olsa da ilk olarak 1972 yılında Stockholm'de düzenlenen Birleşmiş Milletler Konferansı'nda küresel bilinirliğe ulaşmıştır. Bu konferans sonucunda yayınlanan bildiride ilk defa insanın doğaya bu denli hükmetmesinden kaynaklı doğada tahribatlar meydana geldiği uluslararası düzeyde belirtilmiştir (United Nations, 1972). Bu tarihten itibaren birçok konferans ve anlaşma yapılmış ve raporlar yayınlanmıştır. 1987 yılında yayınlanan *Brundland Raporu*'nda, iklim değişikliğinin yaratacağı tahribatlardan korunabilmek için sürdürülebilir kalkınma eksenli bir eko-politika benimsenmesi gerektiği ortaya konmuştur (Brundtland Komisyonu, 1987). Bunun yanı sıra 1989 yılında Hükümetler Arası İklim Değişikliği Paneli'nin (*Intergovernmental Panel on Climate Change – IPCC)* BM çatısı altında iklim değişikliği ve onun siyasi ve ekonomik etkileri hakkında bilimsel bir altyapı oluşturması amacıyla kurulması, iklim değişikliğinin ciddiyetini ortaya koyması açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur. Diğer bir dönüm noktası olan 2015 Paris Anlaşması, iklim değişikliğinden kaynaklı küresel ısınmanın yüzyılın ortasına kadar Sanayi Devrimi öncesine oranla 1,5 derecede tutulması için 191 hükümetin verdiği taahhütleri içeren bir anlaşma olması iklim değişikliğinin önemini bir kez daha vurgulamaktadır (United Nations, 2015).

İklim değişikliğini küresel çapta anlaşmalara ve raporlara konu olmasının en önemli sebepleri, ülke, bölge, şehir ve hükümet ayırt etmeksizin tüm gezegenin ortak sorunu olması ve iklim değişikliğinin *iklim krizine* dönüşmesindeki değişme hızıdır. Dünyanın ısısı, 1880 yılından itibaren her on yılda bir 0,08 derece artmasına karşın, 1981'den bu yana bu ısınma oranı 2 kat artarak her on yılda bir 0,18 derece artış göstermektedir (Lindsey & Dahlman, 2022).

İklim değişikliğinin birçok sebebi vardır. Bunlar (United Nations, 2022);

- ✓ Enerji kullanımı; fosil yakıtlar (kömür, petrol, gaz gibi) kullanılarak elektrik ve ısı üretmek sera gazı etkisine[1] neden olmaktadır.
- ✓ Üretim süreçlerinde kullanılan makinaların genellikle fosil yakıt ile çalışması, plastik gibi bileşenlerin fosil yakıtlardan elde edilmesi, imalat

[1] Dünya atmosferinde bulunan karbondioksit (CO_2,) metan (CH_4), nitsöz oksit (N_2O), hidroflorür karbonlar (HFCs), perflora karbonlar (PFCs), sülfürhekza florid (SF_6) gazlarından oluşan sera gazları, buradaki ısıyı tutma görevi görür. Sera gazı etkisi ise, atmosferde sera gazlarının artması sebebiyle dünyanın ısı tutma kapasitesinin artarak daha çok ısınmasıdır (Kurnaz, 2019:21-29).

sanayiinde çoğunlukla fosil yakıt kullanılması, sera gazı emisyonlarını artırmaktadır.

- ✓ Çiftlik ve mera oluşturmak ve diğer sebeplerle ormanların kesilmesi, sera gazı etkisini artırmaktadır. Karbonu tutacak bir engelin olmaması ve kesilen ağaçların depoladıkları karbonu da serbest bırakması ile tahribat artmaktadır.
- ✓ Araba, gemi, uçak gibi toplu taşıtların çoğu fosil yakıtlarla çalışmakta olduğu için sera gazı emisyonlarına katkıda bulunmakta olup karbon emisyonunun yaklaşık dörtte birinden sorumludur.
- ✓ Gıda üretiminden kaynaklı ormansızlaşma, arazilerin temizlenmesi, büyükbaş hayvanların sindiriminden kaynaklı karbon, metan gibi gazların oluşması, gübre kullanımı, ürün paketlemesi gibi süreçler iklim değişikliğine katkıda bulunmaktadır.
- ✓ Bina ve evlerin aydınlatılması, ısıtma-soğutma (klima, doğalgaz) gibi faaliyetlerden kaynaklanan elektrik tüketimi, dünyadaki toplam elektrik kullanımının yarısına eşdeğerdir.
- ✓ Sanayi Devrimi'nden bu yana değişen hane halkı tüketim alışkanlıkları sera gazı emisyonunu artırmaktadır. Çöpe atılan gıdalar, kullanılan plastik poşetler, satın alınan her mal kısacası bireylerin yaşam tarzı iklim değişikliği üzerinde olumsuz etki yaratmaktadır. Küresel nüfusun en zengin yüzde 1'i, en yoksul yüzde 50'den daha fazla sera gazı emisyonuna sebep olmaktadır.

3. İklim Değişikliğinin Çevresel Etkileri

İklim değişikliğinin birçok çevresel etkisi vardır. Bu etkilerin bazıları bilimsel olarak ölçülebilir olması nedeniyle bilinirken; bazı çevresel etkiler ölçülebilir değildir. İklim değişikliğinin en önemli çevresel etkisi, fosil yakıt kullanımından kaynaklı sera gazı emisyonunu artırma ve sera gazı etkisi ile dünyanın ısı tutma kapasitesinin artması ve ısınmasıdır. Şekil 1'de görüldüğü üzere, son 800 bin yıldır atmosferdeki karbondioksit (CO_2) oranı[2] 300 ppm (parts-per million) seviyesini geçmezken, Kasım 2022 itibariyle 420 ppm'e ulaşan bu oran dünya tarihinde görülmemiş bir seviyedir (NOAA, 2022).

[2] Atmosferdeki CO_2 oranı ''Keeling Curve'' olarak da adlandırılmaktadır (Sachs, 2019).

Şekil 1: Karbondioksit Oranları

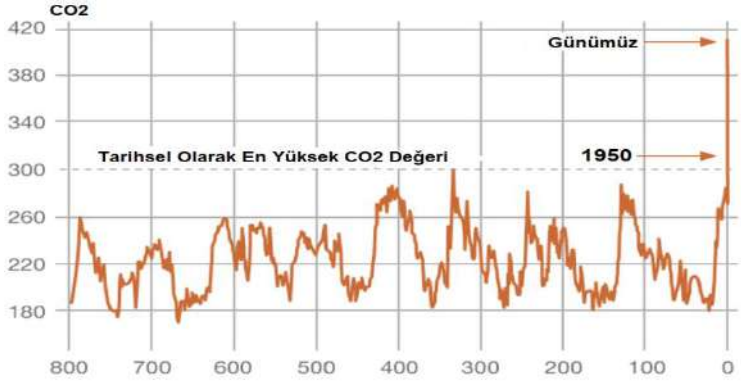

Kaynak: NASA, 2022

CO_2 oranının yükselmesi, dünyanın ısınmasını kolaylaştırır. Ulusal Okyanus ve Atmosfer Dairesi'nin (NOAA) 2022 Ekim ayı itibariyle ulaştığı verilere göre, Dünya Sanayi Devrimi öncesine göre yaklaşık 1,2 derece ısınmıştır (şekil 2).

Şekil 2: Dünya Sıcaklık Değerleri (1880-2022)

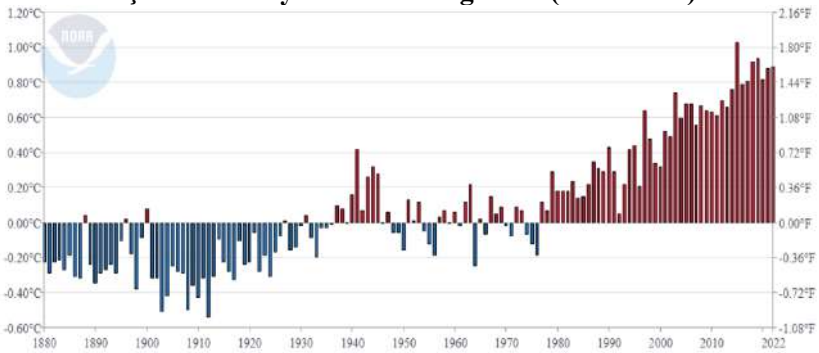

Kaynak: NOAA, 2022

Bu ısınmanın etkileri temelde kuraklığın artması, okyanus ve deniz seviyelerinin yükselmesi, okyanus asitlenmesi, gıda ve su kıtlığı, orman yangınları, aşırı hava olayları, buzulların erimesi ve biyoçeşitlilikle azalma şeklinde gözlemlenmektedir.

Dünya'nın ısınması ile kuraklığın artması şaşırtıcı bir sonuç değildir. Güney Afrika, Orta Asya, Orta Doğu, Akdeniz Havzası, Hint Alt Kıtası, Rusya, Avrupa kıtası, Güney Amerika, Amerika Birleşik Devletleri'nin özellikle Kaliforniya eyaleti ile birlikte orta Amerika bölgeleri kuraklıktan halihazırda etkilenirken, gelecekte de hem kuraklık açısından hem de gıda ve su kıtlığı açısından en çok risk altında olan bölgeler arasındadır (World Resources Institute, 2022).

Orman yangınları ve olağanüstü hava olayları, iklim değişikliğinin doğal sonucudur. 1900 yılından itibaren tüm Dünya'da meydana gelen doğal

felaketlerin sayısına Şekil 3'te yer verilmiştir. Bu sayı 1960'lardan sonra artış yönlü bir ivme kazanmış, 2000'li yıllarda zirve yapmıştır.

Şekil 3: Doğal Felaketlerin Sayısı

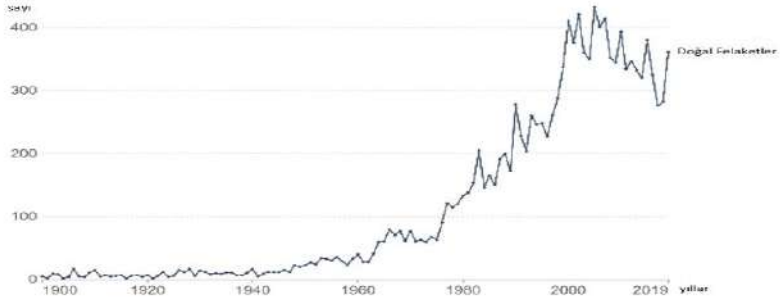

Kaynak: EM-DAT (2020)

Özellikle olağanüstü sıcaklardan kaynaklanan orman yangınları yakın zamanda Kaliforniya, Avusturalya, Türkiye, Yunanistan, İspanya gibi bölgeleri çok ciddi etkilemiştir. Orman yangınlarının sıklığından ziyade orman yangını başına yanan alanın büyüklüğü önemlidir ve özellikle 2000 sonrası bu miktardaki artış orman yangınlarının tahribatını ortaya koymaktadır (Şekil 4).

Şekil 4: ABD'de Orman Yangını Başına Ortalama Yanan Alan

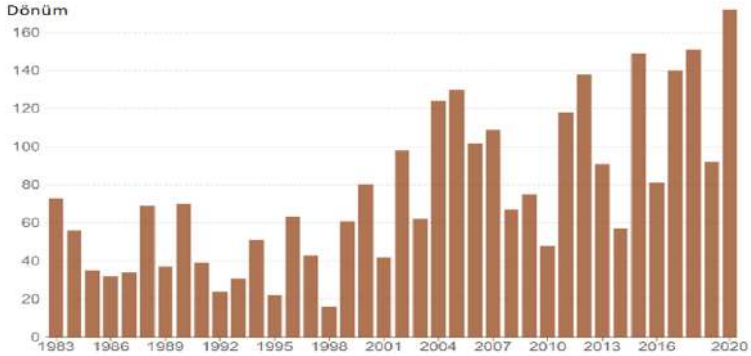

Kaynak: Our World in Data, 2022

Okyanus ve deniz seviyelerinin yükselmesi, artan sıcaklıklarla birlikte buzulların erimesine bağlı olarak ortaya çıkmaktadır. Şekil 5'te 1978-2022 yılları arasında Kuzey Kutbu Deniz Buzul Alanının Aylık Ortalama değerleri verilmiştir. Buna göre, 1980 yılından beri buzullarda 2,28 milyon kilometrekare azalma görülmüş olup bu oran Alaska'nın 1,5 katı büyüklüğüne eşdeğerdir (National Snow and Ice Data Center-NSIDC, 2022).

Şekil 5: Buzullardaki Kayıp Oranı ve Deniz Seviyelerinde Artış

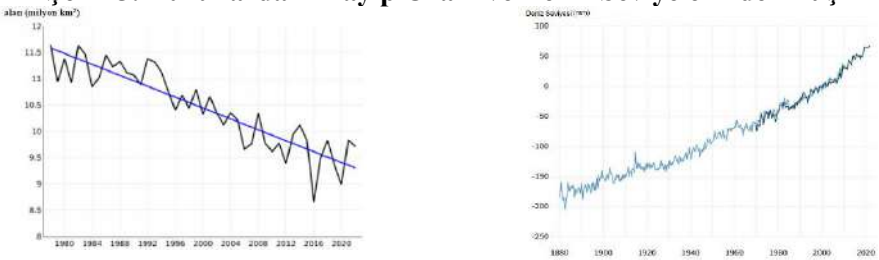

Kaynak: NSIDC (2022), NOAA (2022)

Şekil 5'te ayrıca küresel deniz seviyesi oranı da gösterilmiştir. Buzulların erimeye başlaması ile birlikte deniz seviyesi 1880 yılından günümüze yaklaşık 25 cm yükselmiş; bu artışın 1 cm'si sadece 2021 yılında gerçekleşerek bir rekor kırmıştır. Lindsey (2022)'ye göre, ABD'de deniz seviyesi artışı dünya ortalamasının oldukça üstündedir.

İklim değişikliğinin en büyük etkilerinin görüldüğü okyanuslarda, ph seviyesinde ve asit oranında da değişimler görülmektedir. 200 yıldır atmosferde artan karbon seviyesi, okyanuslarda da artış göstermiş; okyanusların ph seviyesi düşmüş ve asit oranı artmıştır. Sanayi Devrimi'nden bu yana okyanusların ph seviyesi 0.5 azalmıştır. Bu oran az gibi görünse de, okyanusların %30 daha fazla asidik olmasına neden olmuştur (NOAA, 2020). Asidik okyanus, okyanustaki canlıların yaşam alanlarını tehdit ederek bunları yok etmekte; mercan resiflerinin azalmasına ve kirliliğe neden olmaktadır.

İklim değişikliği etkilerini, biyoçeşitlilik üzerinde de göstermektedir (Tablo 1). 5 milyar yıldır evrimleşerek günümüze gelen bakteriden, mercan resiflerine, hayvandan insana kadar Dünya ekosistemlerinde bulunan yaşam formlarının çeşitliliği biyoçeşitlilik olarak tanımlanmaktadır. Biyoçeşitlilikteki azalma ekosistemlerin işleyişini de olumsuz etkilemektedir. 1970 yılından bu yana türlerin popülasyon büyüklüğü %68 oranında azalmıştır (Leclere ve Obersteniner, 2020). Eğer 2100 yılına kadar günümüzdeki politikalar devam ederse, ekosistemdeki biyoçelitlilik kaybının %17'ye ulaşması beklenmektedir ve UNDP'nin 2019 yılında yayınladığı rapora göre neredeyse 1 milyon canlı yok olma tehlikesi ile karşı karşıyadır.

Tablo 1: Biyoçeşitlilikteki Azalma ve Olası Senaryolar

Yıllar	Nüfus (milyar)	İnsan Kullanımına Dönüştürülmüş Arazi Alanı (%)	Ekosistemdeki Türlerin Kaybı (%)
1800	0,9	7,6	-1,8
1900	1,7	16,9	-4,9
2000	6,1	39,3	-13,6
2100 (Yeşil model)	8.7	33,4	-11,6
2100 (Mevcut model)	12	49,1	-17

Kaynak: IBERDROLA, 2022

4. İklim Değişikliğinin Ekonomik Etkileri

Doğayı ve insan yaşamını doğrudan etkileyen iklim değişikliğinin hiç kuşkusuz ekonomik etkileri de oldukça fazladır. Özellikle olağanüstü hava olaylarının sıklığının ve tahribat gücünün artması, iklim değişikliğine bağlı göçler, yenilenebilir enerjiye geçiş süreçleri, sürdürülebilir kalkınma hedefleri doğrultusunda yeni politikalar üretmek iklim değişikliğinin ekonomik etkileri arasında yer almaktadır. Sadece 2021 yılının en yıkıcı hava olaylarının maliyeti 170 milyar $ tutarındadır (Shepherd, 2021). Eğer ülke liderleri sistematik bir net-sıfır geçişi gerçekleştirmezse, gelecek 50 yılda iklim değişikliğinin yıkıcı etkilerine karşı 178 trilyon $'a ihtiyaç olacağı tahminlenmektedir (Deloitte, 2022).

Şekil 6: Doğal Felaketler ve Maliyeti

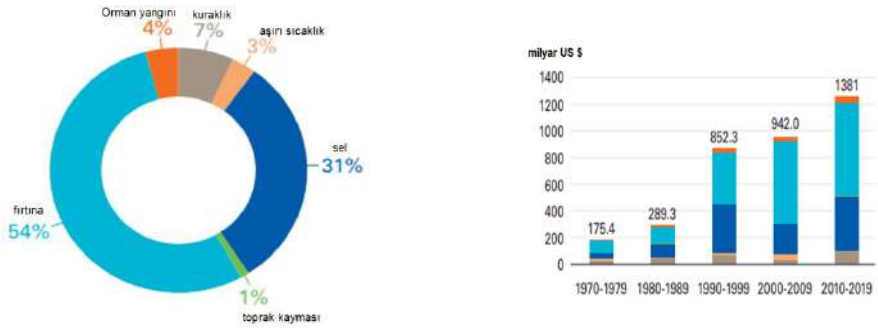

Kaynak: WMO, 2019

Şekil 6'daki grafikten de görüleceği gibi doğal felaketlerin maliyeti 2010-2019 döneminde 1970-1979 dönemine kıyasla yaklaşık sekiz kat artmıştır. Son dönemde söz konusu maliyet kalemlerini kuraklık, sel, fırtına ve orman yangınlarının neden olduğu doğal felaketler oluşturmuştur.

Dünya Bankası ve Birleşmiş Milletlerin ülke sınıflamasına göre, doğal felaketlerin maliyeti en çok, gelişmiş ve yüksek gelirli ülkeleri etkilemektedir. Buna göre toplam 3,6 trilyon $'lık maliyetin %59'unu gelişmiş ülkeler, %38'ini geçiş ekonomileri ve %3'ünü gelişmekte olan ülkeler üstlenmiştir. Gelişmiş

ülkelerin %63'ü yüksek gelirli, %25'i üst-orta gelirli, %10'u düşük-orta gelirli ve %2'si düşük gelirli ülkelerden oluşmaktadır (World Meteorological Organization-WMO-, 2019).

Ülkeler ve kıtalar arası iklim değişikliğine sebep olan doğal felaketler şöyle sınıflandırılabilir; Afrika kıtasında fırtına ve kuraklık, Asya kıtası ve Güney Amerika'da seller, Kuzey Amerika, Orta Amerika ve Karayipler'de tropikal hava dalgaları, Pasifik'te fırtınalar, Avrupa ve Rusya'da sel, fırtına ve kuraklıktır (WMO, 2019).

İklim değişikliğinin etkilediği alanlardan bir diğeri göç sorunudur. Sadece 2021 yılında, iklim değişikliğinden kaynaklı 30 milyona yakın insan göç etmek[3] zorunda kalmıştır (The White House, 2021). 2022 yılında bu sayı 100 milyonu geçmiş, sadece sellerden kaynaklı 33 milyon insan Pakistan'dan göç etmek zorunda kalmıştır. Yapılan bir araştırmada 2070 yılında 1 ila 3 milyar insanın iklim mültecisi olması öngörülmektedir. Bir röportajda "*Bugün dünya nüfusunun %3'ünden fazlası uluslararası göçmendir. Bununla birlikte, göçmenler küresel GSYİH'nın yaklaşık %10'una (6,7 trilyon dolar ya da 5,9 trilyon sterlin) kendi ülkelerinde üretebileceklerinden daha fazla (3 trilyon dolar ya da 2,6 trilyon sterlin) katkıda bulunuyor. ABD'deki Küresel Kalkınma Merkezi'nden Michael Clemens gibi ekonomistler, serbest dolaşımı sağlamanın küresel GSYİH'yı ikiye katlayabileceğini söylemektedir"* (Vince, 2022).

Dünya Bankası (2021) tarafından yapılan 2050 yılında beklenen iklim mültecilerinin bölgelere göre dağılımını belirlemeye yönelik ankete göre, dünya genelinde toplam 170,3 (toplam nüfusun % 2.3'ü) kişi iklim mültecisi olmaya adaydır. Bu anket sonuçlarına göre Kuzey Afrika'da 13 milyon (nüfusun % 6,1'i), Sahra-altı Afrika'da 71,1 milyon (nüfusun %3,5'i), Latin Amerika'da 10,7 milyon (nüfusun % 1,6'sı), Güney Asya'da 5,7 milyon (nüfusun % 1,6'sı), Doğu Avrupa ve Orta Asya'da 3,7 milyon (nüfusun % 1,7'si), Güney Asya'da 35,7 milyon (nüfusun % 1,6'sı), Doğu Asya ve Pasifik ülkelerinden 36,2 milyon (nüfusun 1,9'u) kişi iklim değişikliği kaynaklı göç etmesi beklenmektedir.

İklim değişikliği iktisadi olarak özellikle üretim ve tüketim süreçlerinde kullanılan enerji kaynaklarının farklılaşmasına da neden oldu. Yenilenebilir enerji kaynaklarına geçiş süreci özellikle Avrupa Birliği'nde yapılan ''Yeşil Mutabakat'' ile hızlanmıştır. Uluslararası Yenilenebilir Enerji Ajansı'nın (International Renewable Energy Agency-IRENA) 2021 yılında yayınladığı rapora göre, aynı yıl yeni kurulan yenilenebilir enerjinin neredeyse üçte ikisinin (163 gigawatt) G20 ülkeleri için dünyanın en ucuz kömür yakıtlı seçeneğinden daha düşük maliyetlere sahip olduğu belirtilmiştir. IRENA (2022), mevcut yüksek fosil yakıt fiyatları göz önüne alındığında, 2021'de eklenen yenilenebilir enerjinin 2022'de küresel enerji üretim maliyetlerinden 55 milyar $ tasarruf sağlayacağını tahmin ediyor. OurWorld in Data (2022) verilerine göre, 2010 yılında kaynağına göre megavat saat elektrik fiyatı cinsinden rüzgâr enerjisinin birim fiyatı ortalama 124 $, nükleer enerjinin 96 $, kömürün 111 $, fotovoltaikin (güneş) 378 $ iken; bu maliyetler 2019 yılında sırasıyla 84 $, 155 $, 109 $, 68 $

[3] İklim kaynaklı göç eden insanlar "iklim mültecileri" olarak da adlandırılmaktadır (UNDP).

olarak gerçekleşmiştir. Dolayısıyla, son 10 yılda teknolojik gelişmeler sayesinde, yenilenebilir enerjiden üretilen elektriğin maliyeti, fosil yakıtlara göre önemli ölçüde gerilemiştir. Bu nedenle, yenilenebilir enerji kaynakları ve bunların kullanımı, doğayı korurken aynı zamanda daha az maliyetli bir enerji seçeneği de sunmaktadır.

İklim değişikliği su, tarım, ulaşım ve altyapı başta olmak üzere ekonominin tüm sektörlerini etkilemektedir. Bu sektörler arasında en çok etkilenen sektör tarım sektörüdür. Lesk, Rowhani ve Ramankutty (2016), ülkeler arası bir çalışmada, kuraklık ve aşırı sıcakların tahıl üretimini yüzde 9-10 oranında azalttığını bulmuştur. Gelişmekte olan ekonomilerde tarım sektörünün diğer sektörlerle de ileri ve geri bağlantıları olduğundan, sektör üzerindeki olumsuz etkilerin diğer sektörlere de yayılması olasıdır. FAO'nun verilerine göre, 2008-2018 döneminde tarım ürünleri ve hayvancılıkta Sub-Saharan ve Kuzey Afrika ülkelerinde 30 milyar $, Latin Amerika'da ve Karayipler'de 37 milyar $, Asya'da ise 49 milyar $ kayıp gerçekleşmiştir. Gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelerde aynı dönemde tarım sektöründe kuraklıktan kaynaklı %34 kayıp ve 37 milyar $ zarar; sellerden kaynaklı %19 kayıp ve 21 milyar $ zarar; şiddetli fırtınalardan kaynaklı %18 kayıp ve 19 milyar $ zarar; iklim değişikliği kaynaklı biyolojik enfeksiyonlardan kaynaklı %9 kayıp; orman yangınlarından kaynaklı 1 milyar $ kayıp (özellikle Kaliforniya, Yunanistan, Amazonlar ve Avusturalya'da) yaşanmıştır (FAO, 2021).

Tarım sektöründe iklim değişikliğine bağlı üretim miktarında ve üretim yapısında meydana gelen değişimler özellikle gıda enflasyonunun yüksek olmasını sağlayarak, bu alandaki belirsizlikleri artıracaktır. Bu fiyat artışları toplumun özellikle yoksul kesimlerini zorlayacak ve satın alma güçlerini azaltacaktır. Bu fiyat oynaklığı kuşkusuz diğer sektörlere de yayılacak ve toplam enflasyonun artışına neden olacaktır.

5. Sonuç ve Değerlendirme

İklim değişikliği, hava olayları ve sıcaklık değişimlerine bağlı olarak doğal felaketlerin artması, bunların kontrol ve etkilerinin güçleşmesidir. İklim değişikliği, ilk olarak 1972 yılında Stockholm'de düzenlenen Birleşmiş Milletler Konferansı'nda küresel çapta bilinir hale gelmiş; ilk defa insanın doğaya hükmetmesinden kaynaklı tahribatlar meydana geldiği ifade edilmiştir. İklim değişikliği ülke, bölge, şehir ve hükümet ayırt etmeksizin tüm gezegenin ortak sorunudur. Çünkü 1880 yılından beri her on yılda bir 0,08 derece artan sıcaklık 1981'den bu yana 2 kat artmıştır. İklim değişikliğinin en önemli nedeni fosil yakıtlar kullanılmasıdır. Bu yakıtlar kullanılarak elektrik ve ısı üretmek sera gazı etkisi yaratmaktadır. Bunun dışında ormanların tahrip edilmesi, ağaçların kesilmesi (ki ağaçlar atmosfere salınan karbondioksiti tutmaktadır), elektrik ve su tüketimindeki artış, çevrenin geri dönüştürülemez maddelerle kirletilmesi gibi birçok insan kaynaklı faktör anormal sıcaklık artışlarına, kuraklığa, doğal afetlere neden olmaktadır.

İklim değişikliğine ilişkin en önemli riskler çevresel ve ekonomik risklerdir. On yıl ve sonrası için en öngörülen uzun vadeli çevresel riskler; iklim eylemi başarısızlığı, aşırı hava olayları ve biyoçeşitlilik kaybıdır.

İklim değişikliği ekonomik açıdan tarım, sanayi, ulaşım, finans, altyapı başta olmak üzere ekonominin tüm sektörlerini etkilemektedir ve gelecekte de etkilemeye devam edecektir. Tarım sektörü yağış miktarına, sulama olanaklarına, kuraklık, aşırı sıcaklık ve değişimlerine bağlı olduğundan iklim değişimine karşı en açık sektördür. Dolayısıyla üretim miktarı, verimlilik, ürün kalitesi, fiyat ve maliyet yönlü etkiler en çok bu sektörü etkileyecektir. Bununla birlikte, tarım sektöründe ürün arzına ilişkin olumsuz gelişmeler gıda enflasyonunun daha yüksek ve dalgalı seyretmesine neden olmaktadır. Özellikle temel tüketim maddelerinin fiyatlarındaki aşırı ve beklenmedik artışlar toplumun tüketim alışkanlıklarını olumsuz etkileyerek, satın alma gücünü azaltacak ve yoksulluğu artıracaktır. İklim değişikliği aynı zamanda işgücü arzı ve sermaye birikimi üzerinde de olumsuz etkiler yaratır. Toplumsal huzursuzluk, suç oranlarının artması ve en önemlisi de kuraklaşan ve su sıkıntısı yaşayan ülke ve bölgelerden kaynaklı göç olgusu dünyanın ekonomik ve sosyal dengesini değiştirecektir. İklim değişikliği bugün ve daha önemlisi gelecekte çok önemli maddi ve manevi kayıplara neden olacağından bunu engellemek adına bugün tüm dünyanın eş anlı olarak doğru ve sürdürülebilir politikaları uygulaması gerekir.

Kaynakça

1. Brundtland Komisyonu (1987). *Our Common Future.* Oslo: Oxford University Press.
2. Crutzen, P. J. (2002). Geology of Mankind. *Nature,* 415(23).
3. Deloitte (2022). *The Turning Point a Global Summary.* Londra: Deloitte .
4. EM-DAT (2020). *OFDA/CRED International Disaster Database*. Universite Catholique de Louvain, Brussels, Belgium. https://www.emdat.be/ (E.T.: 13.03.2021)
5. FAO (2021). *The Impact Of Disaster and Crises On Agriculture and Food Security.* Roma.
6. IBERDROLA (2022). Biodiversity Loss, A Risk For The Environment and for Humanity. https://www.iberdrola. com/sustainability/biodiversity-loss (E.T.: 07.11.2022).
7. IPCC (2021). *İklim Değişikliği 2021, 6.Değerlendirme Raporu*. T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı Su Yönetimi Genel Müdürlüğü. IPCC AR6 WG1. https://www.tarimorman. gov.tr/SYGM/Menu/98/Ipcc-6-Degerlendirme-Raporu (E.T.: 07.11.2022).
8. IRENA (2021). *Renewable Energy Statistics*. https://www.irena. org/publications/2021/Aug/Renewable-energy-statistics-2021 (E.T.: 07.11.2022).
9. IRENA (2022). *Renewable Power Generation Costs in 2021.* Abu Dabi. https://www.irena.org/publications/2022/Jul/ Renewable-Power-Generation-Costs-in-2021(E.T.:07.11. 2022).
10. Kolbert, E. (2014). *The Sixth Extinction: Unnatural History.* New York: Henry Hold and Company.
11. Kurnaz, L. (2019). *Son Buzul Erimeden.* İstanbul: Doğan Kitap.
12. Leclere, D., ve Obersteniner, M. (2020). Bending the Curve of Terrestrial Biodiversity Needs an Integrated Strategy. *Nature,* 585, 551-556.
13. Lesk, C., Rowhani, P. ve Ramankutty, N. (2016). Influence Of Extreme Weather Disasters On Global Crop Production. *Nature*. 529 (84).
14. Lindsey, R. (2022). *Climate Change: Global Sea Level*. https://www.climate.gov/news-features/understanding-climate/climate-change-global-sea-level#:~:text=Global %20mean%20sea%20level%20has,of%20seawater%20as%20it%20warms (E.T.: 07.11.2022).
15. Lindsey, R., ve Dahlman, L. (2022). *Climate Change: Global Temperature*.https://www.climate.gov/news-features/ understanding-climate/climate-change-global temperature #:~:text=June%2028%2C%202022 Highlights,0.18%C2 %B0%20C)%20per%20decade (E.T.: 07.11.2022).
16. NASA (2022). *Carbon Dioxide*. Global Climate Change. https://climate.nasa.gov/vital-signs/carbon-dioxide/ (E.T.: 07.11.2022).
17. National Snow and Ice Data Center (2022). *Arctic Sea Ice News Analysis*. http://nsidc.org/arcticseaicenews (E.T.: 07.11.2022).

18. NOAA (2020). *Ocean Acidification*. https://www.noaa.gov /education/resource-collections/ocean-coasts/ocean-acidification#:~:text=The%20ocean's%20average%20pH%20is,the%20ocean%20becomes%20more%20acidic (E.T.: 07.11.2022).
19. NOAA (2022). *Carbon Cycle Greenhouse Gases*. https://gml.noaa.gov/ccgg/trends (E.T.: 07.11.2022).
20. Our World in Data (2022). *Average Acres Burned Per Wildfire in The United States.* https://ourworldindata.org/grapher/ acres-burned-per-wildfire-usa (E.T.: 07.11.2022).
21. Öztürk, K. (2002). Küresel İklim Değişikliği ve Türkiye'ye Olası Etkileri. *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 22 (1) https://dergipark.org.tr/tr/pub/gefad/issue/6766 /91033, (E.T.: 07.11.2022).
22. Sachs, J. D. (2019). İklim Değişikliği. J. D. Sachs içinde, *Sürdürülebilir Kalkınma Çağı*. İstanbul: Yeditepe Üniversitesi Yayınevi.
23. Shepherd, D. (2021). *Climate Disaster Extreme Weather Cost*. https://time.com/6131659/climate-disaster-extreme-weather-cost (E.T.: 07.11.2022).
24. The White House (2021). *Report on The Impact of Climate Change on Migration.* Washington: The White House.
25. The World Bank (2021). Climate Change Could Force 216 Million People to Migrate Within Their Own Countries by 2050. https://www.worldbank.org/en/news/press-release/ 2021/09/13/climate-change-could-force-216-million-people-to-migrate-within-their-own-countries-by-2050 (E.T.: 07.11.2022).
26. United Nations (1972). Report of the United Nations Conference on the Human Environment. *Report of the United Nations Conference on the Human Environment.* New York: United Nations Publications.
27. United Nations (2015). *Paris Agreement.* New York : United Nations Publications.
28. United Nations (2022). *Causes and Effects of Climate Change*. https://www.un.org/en/climatechange/science/causes-effects-climate-change (E.T.: 07.11.2022).
29. United Nations (2022). *What is Climate Change?* https://www.un.org/en/climatechange/what-is-climate-change (E.T.: 07.11.2022).
30. Vince, G. (2022). *How borders might change to cope with climate migration*.https://www.bbc.com/future/article/20221117-how-borders-might-change-to-cope-with-climate-migration (E.T.: 07.11.2022).
31. WMO (2019). *WMO Atlas of Mortality and Economica Losses From Weather, Climate and Water Extremes(1970-2019).* Cenova: WMO.
32. World Resources Institute (2022). *Aqueduct*. https://www.wri. org/aqueduct (E.T.: 07.11.2022).